

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
Факультет міжнародних економічних відносин
Факультет історії і міжнародних відносин
Факультет суспільних наук

Микола Вегеш
Василь Міщанин
Микола Палінчак

**ПОЛІТИЧНА ІСТОРІЯ ЗАКАРПАТТЯ
КРІЗЬ ПРИЗМУ УКРАЇНСЬКОГО
ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ
1918–1950**

Монографія

Видавничий дім
«Гельветика»
2022

УДК 94(477.87)«1918/1950»:342
В26

Рецензенти:

Концур-Карабінович Наталія Миколаївна – заступник проректора з виховної роботи Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу, кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних наук (Івано-Франківськ)

Марчук Василь Васильович – завідувач кафедри політологічних інститутів та процесів Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, доктор історичних наук, професор (Івано-Франківськ)

Ситник Олександр Миколайович – завідувач кафедри історії, археології і філософії Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького, доктор історичних наук, доцент (Мелітополь)

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Ужгородського національного університету
(протокол № __ від _____ 2022 року)*

Вегеш М.

В26 Політична історія Закарпаття крізь призму українського державотворення. 1918–1950 : монографія / Микола Вегеш, Василь Міщанин, Микола Палінчак. — Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. — 834 с.

ISBN 978-966-992-764-4

У монографії на основі величезного масиву архівних і опублікованих джерел, використання останніх здобутків української та зарубіжної історіографії, робиться спроба комплексно дослідити соціально-економічне, культурне і політичне становище Закарпаття в першій половині ХХ століття крізь призму державотворчих процесів в Україні. Автори монографії намагалися простежити складний історичний процес еволюції закарпатських русинів від народу-племени до усвідомлення себе частиною української політичної нації. Значна увага приділяється висвітленню національно-визвольної боротьби закарпатських українців у 1918–1919 роках, яка увінчалася проголошенням славнозвісної Гуцульської республіки та державотворчим процесам у Карпатській Україні напередодні Другої світової війни. Об'єктивно і неупереджено аналізується діяльність Народної ради Закарпатської України у перші післявоєнні роки.

Видання розраховане на широкий загал читачів.

УДК 94(477.87)«1918/1950»:342

© Микола Вегеш, Василь Міщанин, Микола Палінчак, 2022

ISBN 978-966-992-764-4

© ВД «Гельветика», 2022

ЗМІСТ

Закарпаття — земля української держави (Від авторів)	5
Вступ	10
Розділ 1. «Най буде так, як є у Києві...» Національно-визвольна боротьба закарпатських українців. Гуцульська Республіка (1918–1919)	16
Розділ 2. Карпатська Україна у міжнародній грі (1938–1939)	51
Розділ 3. Про деякі господарські спроможності Карпатської України (1938–1939)	126
Розділ 4. Від Підкарпатської Русі до Карпатської України (1938–1939)	158
Розділ 5. «Бо свої то за горами — не чужі: Русь, єдина, мисль одна у всіх в душі...» Українці Східної Галичини і Карпато-Українська держава (1938–1939)	245
Розділ 6. «Кожний ученик має бути навчаний у своїй рідній мові...» Культурне життя в Карпатській Україні (1938–1939)	319
Розділ 7. Превентивна радянiзація Закарпатської України (1944–1945)	343
Розділ 8. Політична ситуація в Закарпатській області (1946–1950)	414
Розділ 9. Економічні та соціальні перетворення на Закарпатті (1946–1950)	509

Розділ 10. «Культурна революція» та встановлення комуністичного ідеологічного диктату на Закарпатті (1946–1950)	551
Висновки	611
Політична історія Закарпаття (1918–1950) Вибрана бібліографія	625

Закарпаття — земля української держави (Від авторів)

Рукопис цієї книги ми завершили ще в січні цього року. Вона планувалася як перший том двотомної політичної історії Закарпаття ХХ — першої третини ХХІ століть. Україна продовжувала вести виснажливу визвольну війну з російським агресором, який у 2014 році анексував наш Крим та окупував окремі райони Донецької й Луганської областей. Для багатьох закарпатців ця війна вважалася дещо віддаленою від нашого краю, хоча впродовж 2014–2022 років чимало наших земляків віддали свої життя, захищаючи українську незалежність. Сотні бійців Збройних Сил України покояться на Пагорбі слави в Ужгороді та цвинтарях багатьох населених пунктів краю. Ми боляче сприйняли звістку про загибель 12 лютого 2015 року в районі м. Дебальцеве нашого друга, командира розвідувального підрозділу 128-ї окремої Мукачівської гірсько-піхотної бригади майора Віталія Постолакі, більш відомого на фронті під позивним «Апостол». Своє життя за незалежність і державний суверенітет України поклали ужгородець Юрій Біровчак, хустянин Роберт Маслей, виноградівець Золтан Балаж, оноківець Станіслав Кіш, міжгірчанин Олександр Ігнатишин... На жаль, цей перелік можна продовжувати і продовжувати.

24 лютого цього року московитський агресор наважився на ще більш страшніший і жорстокіший вчинок — почав широкомасштабну агресію проти незалежної України. Беручи приклад з нацистської Німеччини, ворог напав вночі: «Вторгнення почалося о 3:40 в Луганській області на ділянці Мілове, але ми думали, що там вони заходять саме по території Донецької і Луганської областей. Але потім уже через годину двадцять наступ почався скрізь. Я одразу поїхав до президента, там уже був Денис Монастирський, я приїхав другим. Володимир Олександрович був у білій сорочці, і мені це так, знаєте... запам'яталося... Каже: «Ну що? Будемо боротися!», — розповів секретар РНБО України Олексій Данілов.

Потужним ракетним ударам були піддані великі міста України, зокрема й наша столиця. Стратегія й тактика московитів кардинально не змінилася з часів Другої світової війни. Масові бомбардування не тільки позицій Збройних сил України, але й житлових масивів, тисячі смертей ні в чому не винних літніх людей, жінок і дітей, повне нехтування життям власних вояків, які більше нагадують мародерів і ґвалтівників, ніж представників другої армії у світі. Хоча ми це вже десь бачили... Так було після взяття Берліна в 45-му,

під час придушення революцій в Угорщині (1956) та Чехословаччині (1968). Аналогічна тактика московитів зафіксована під час війни в Афганістані та у двох чеченських війнах. На 68-й день широкомасштабного російського вторгнення в Україну можна впевнено стверджувати: по-перше, агресія і жорстокість таких масштабів зафіксовані вперше після закінчення Другої світової війни, що, безперечно, призведе до нових геополітичних змін в Європі та світі загалом; по-друге, анонсований Кремлем «бліцкриг» цілком провалився, про що свідчать величезні втрати окупаційних російських військ в Україні; по-третє, уперше з часів Другої світової війни американці пішли на безпрецедентний крок — прийняли рішення про запровадження ленд-лізу — політики, згідно з якою Сполучені Штати Америки постачають своїм союзникам боеприпаси, техніку, продовольство, стратегічну сировину, включаючи нафтопродукти та матеріальні засоби. Якщо до цього додати, що 40 міністрів оборони країн НАТО і окремих позанатовських країн одностайно підтримали Україну в її справедливій і національно-визвольній війні, то висновок напрашується єдиний: Росія — це загальне зло, спадкоємниця середньовічної Золотої Орди, яка несе смерть і руйнування не тільки українцям, але й цивілізованому Заходу. Зрозуміло, що цього світ допустити ніяк не може.

У цій передмові ми не прагнемо описувати сам хід сучасної російсько-української війни. Упевнені, це зроблять історики через деякий проміжок часу. Можливо, цій тематиці буде присвячена не одна дисертаційна робота. І це правильно... Ми ж хочемо акцентувати на подіях, які описуємо в нашій книзі. Деякі паралелі просто відразу кидаються в очі. Наприкінці 1930-х років Карпатська Україна, проголосивши незалежність, впала жертвою угорсько-гортистського вторгнення, підтриманого Гітлером і Муссоліні. А все почалося з Мюнхенської конференції 29–30 вересня 1938 року, на якій фактично була вирішена доля міжвоєнної Чехословаччини — найдемократичнішої держави тогочасної Європи. І все це відбулося за політики невтручання, «примирення агресії» сильних «світу цього». Це бачили всі, але відкрито засудив угодовську політику власного уряду лише один з найвідоміших державників того часу Вінстон Черчилль: «Ми (Великобританія — *авт.*) без війни потерпіли поразку, наслідки якої будемо відчувати дуже довго. Ми пережили страшний етап нашої історії, коли було порушено рівновагу Європи... Не думайте, що це кінець. Це тільки початок розплати. Це тільки перший ковток, перше частування цієї гіркої чаші, яку нам будуть підносити рік за роком». Яскраво описав наслідки «політики невтручання» славнозвісний Олександр Олесь у своєму безсмертному творі «Європа мовчала»:

«Коли Україна за право життя
З катами боролась, жила і вмирала,
І ждала, хотіла лише співчуття,
Європа мовчала.

Коли Україна в нерівній боротьбі
Вся сходила кров'ю і слізьми стікала
І дружної помочі ждала собі,
Європа мовчала.

Коли Україна в залізнім ярмі
Робила на пана і в ранах орала,
Коли ворушились і скелі німі,
Європа мовчала.

Коли Україна криваві жнива
Зібравши для ката, сама умирала
І з голоду навіть згубила слова,
Європа мовчала.

Коли Україна життя прокляла
І ціла могилою стала,
Як слъози котились і в демона зла,
Європа мовчала».

Перші тижні повномасштабного російського вторгнення в Україну нам дуже нагадували позицію лідерів європейських держав напередодні Другої світової війни. «Масове загальне занепокоєння», «щирі співчуття українцям», заклики до переговорів із кремлівським диктатором... Здавалося, нічого нового у світовій геополітиці. Але, як з'ясувалося, демократичний колективний Захід, урешті-решт, чітко усвідомив усі масштаби і катастрофічні наслідки російської агресії. Перед загрозою знищення опинилися не тільки міста і села України, але й Європа та й світ загалом. Держави, які відстоюють демократичні цінності та ідеали, об'єдналися проти сил абсолютного зла, яке уособлює в собі кремлівський диктатор та його найближче оточення. Завдяки Інтернету сьогодні неможливо приховати тисячі зафіксованих фактів злочинів проти людяності, які здійснюють окупанти на нашій землі. Буча, Гостомель, Ірпінь, Маріуполь, Рубіжне... Світ, хоч із значним запізненням (Грузія — 2008, Крим — 2014, Донбас — 2014–2022), але зрозумів, що несе «русский мир» цивілізованому світу...

Але повернемось до книги, яку ви, шановні читачі, тримаєте в руках. Останні її розділи присвячені політичній історії Закарпаття 1945–1950-х років уже минулого ХХ століття. Тоді закарпатські українці більш ближче познайомилися з новими своїми «визволителями», які принесли з собою власну культуру і спосіб життя, що кардинально відрізнялися від того, що сповідували наші батьки і діди. Чи знали мешканці Закарпаття, що являє собою советський союз? Наша відповідь буде однозначною: ті, хто цього бажав, знали. У 1920–1930-х роках Августин Волошин видавав газету «Свобода», яка на своїх шпальтах поміщала численні матеріали про становище українців у СРСР. 2 лютого 1922 року в цьому друкованому органі

сповіщалося про те, що «голод у Росії набуває все більших і більших розмірів». Публікація вражала читачів деталями про факти людодіства. В одному з номерів «Свободи» читаємо: «Стан московських лікарень є страшним. Труби позабивані і полагодити їх уже не можна. В кімнатах завжди повно хворих. Повітря сперте. Хворі, як скелети, чекають на смерть... Всюди цілі гори набираються з трупів. Були випадки, коли матері, одурівші з голоду, їли часом померлих». Десятки, якщо не сотні статей про голодомор 1932–1933 років, про сталінські репресії, більшовицькі концентраційні табори. 7 лютого 1935 року «Свобода» повідомляла читачів про трагедію в родині українського професора Антіна Крушельницького, відомого на Закарпатті своїми «Читанками»: «Впало під червоними стрілами і двоє синів знаного нами професора А. Крушельницького... Щоб батьківське серце за розстріляними синами з розпуки так само трісло, розстріляли наперед синів, а батько в тюрмі жде свою чергу, де він здурів». І таких цитат можна навести безліч.

Чи вірили закарпатці такій інформації? Не завжди. Насправді важко було повірити в цю вершину цинізму, людиноневисті, масових вбивств. Після окупації Закарпаття гортистськими військами тисячі людей нелегально переходили угорсько-радянський кордон, щоб втекти від репресій. Натомість отримували свої три роки таборів за нелегальний перехід кордону, поповнюючи мільйонну армію арештантів ГУЛАГу. До речі, мало хто з них ці три роки ув'язнення пережив. Не до кінця вірив у те, що публікував, і сам Августин Волошин. Августин Штефан, Вікентій Шандор, Юліан Ревай, які неодноразово відвідували помешкання президента Карпатської України в Празі, просили Волошина негайно емігрувати за кордон. Відповідь найвідомішого політика краю минулого століття була чіткою і однозначною: «Я їм нічого поганого не зробив. Я хочу бути із своїм народом». «Смерш» заарештував Августина Волошина – громадянина суверенної держави і етапував до Москви, де в Лефортовській тюрмі президент Карпатської України загинув. Ми не знаємо місце, де спочиває вічним сном лідер українців Закарпаття минулого століття...

Про Закарпаття до XX століття у світі мало що знали. «Земля без імені», «Країна раненого брата», «Країна див», «Край з тілом покрайним» – так метафорично й поетично в минулому відомі письменники й поети називали нинішнє Закарпаття. Сучасний український дослідник Олег Баган справедливо зазначав, що «національне відродження в Закарпатті початку XIX ст. ... захлинулося в морі провінційності, вірнопідданства і москвофільства. Росія масово тоді скуповувала уми провідних культурників слов'янських країн з тим, щоб зробити з них замість панславистів панмосковитів... Власне доля Закарпаття є яскравим прикладом того, до чого доводили ідеологічні впливи Росії на еліти слов'янських народів».

Радикальні зміни в самосвідомості закарпатських українців відбулися в XX столітті: утворення Гуцульської республіки, рішення Всеукраїнських зборів 1919 року про возз'єднання краю з Великою Україною, боротьба

за надання підкарпатським русинам автономних прав і, врешті-решт, проголошення Карпатської України незалежною державою 14–15 березня 1939 року. Хоча в тих геополітичних умовах цей історичний акт носив більше символічний характер, ніж був наслідком реальної політики, закарпатці гордо заявили перед усім цивілізованим світом: «Карпатська Україна – складова частина території українського народу. Тому її населення усвідомлює свої обов'язки, що постають перед ним у даний момент не лише стосовно своєї країни, але також стосовно всього українства». Хоча англійський спостерігач Майкл Вінч, який у 1939 році перебував на Закарпатті, назвав Карпатську Україну «одноденною державою», сама ідея соборності й незалежності краю надовго залишилася в пам'яті людей, які передавали її з покоління в покоління. Не випадково через 75 років патріоти Закарпаття відновили Карпатську Січ, яка в березні 1939 року першою в Європі зробила опір фашистським військам. З початком військових дій на сході України, наприкінці травня – початку червня 2014 року, Олег Кудин організував волонтерську групу зі свободівців, яка почала збирати та доправляти допомогу українським військовим, які несли службу в районі окупованого Слов'янська Донецької області. Допомогали в основному бійцям Національної гвардії і суміжним підрозділам Збройних Сил України. Спочатку волонтерів було всього півтора десятка чоловік, основу склали хлопці зі Стрия, Закарпаття та Києва. На початку літа 2014 року волонтерами було прийнято рішення вступити до лав Національної гвардії України. Добровольці пройшли навчання на тренувальній базі в Нових Петрівцях. Було вирішено створити єдиний підрозділ з побратимів-волонтерів, яких на той момент було вже 35 осіб. Так була створена Окрема добровольча чота «Карпатська Січ» 93-ї механізованої бригади Збройних сил України, яка отримала назву на честь однойменної української парамілітарної організації «Карпатська Січ», що існувала на Закарпатті в 1938–1939 роках. Місцем постійної дислокації Окремої зведеної штурмової роти «Карпатська Січ» стала Дніпропетровська область. У жовтні 2014 року «Карпатська Січ» зайняла позиції в селищі Піски та залишалась там до березня 2016 року. За цей час чота стала ротою, взяла участь в обороні Донецького аеропорту, боях за Піски, шахту «Бутовка», Водяне, Опитне, Первомайськ.

На фронтах російсько-української війни героїчну боротьбу проти окупантів веде славнозвісна 128 окрема гірсько-штурмова бригада, яка сформована на Закарпатті. Визнанням вагомого внеску бригади в розгром окупаційних військ є той факт, що полковники Сергій Шаптала, Сергій Собко і Денис Чаюк удостоєні найвищої державної нагороди – звання Герой України. Нещадно громить ворога добровольчий батальон «Сонечко», який теж заснований на Закарпатті, але його ряди поповнюють воїни з усієї України. Сьогодні Збройні сили України, завдаючи нищівних поразок військам московських зайд, захищають не тільки власну територію і державний суверенітет, але й виконують роль символічного щита демократичних цінностей від дикої орди, що несе з собою смерть, страждання і руйнацію всього, що досягнуто цивілізацією.

Вступ

Утворення Карпато-Української держави — результат багаторічної діяльності українських патріотичних сил у всіх сферах суспільно-політичного життя. Однак, не можемо не вказати, що короткочасне існування автономного, а згодом самостійного Закарпаття (Підкарпатська Русь, Карпатська Україна) співпало з гострою політичною кризою в Центральній Європі, яка мала місце напередодні Другої світової війни. Закономірно, що міжнародний фактор робив свій відбиток на суспільно-політичні процеси, які відбувалися в Європі взагалі, Чехословаччині та Закарпатті — складовій її частині, зокрема. Незважаючи на складність тогочасної міжнародної обстановки, Закарпаття вибороло автономні права й будувало свою державність у союзі з чехами і словаками. Становище Карпатської України наприкінці 30-х років необхідно розцінювати в двох площинах: як суб'єкта політичних процесів, що відбувалися напередодні Другої світової війни у Центральній Європі, і як один з етапів боротьби українського народу за відновлення власної державності, враховуючи при цьому той факт, що мова йде про окрему частину українських земель.

Двадцятирічне перебування в складі демократичної Чехословацької республіки створило оптимальні умови для різнобічного національно-культурного розвитку Закарпаття, хоча не варто його ідеалізувати. Завдяки активній діяльності українських партій, товариств, окремих громадсько-культурних діячів поступово зростала національна свідомість краян, які, фактично, пройшли своєрідну еволюцію від угорських русинів до закарпатських українців, самоусвідомлення своєї ідентичності, до ідеї політичної єдності з усім карпатським народом. Ставлення Чехословаччини до Закарпаття й української проблеми загалом суттєво відрізнялося від політики щодо української ідеї інших країн Європи, перш за все Польщі. Цей факт, безперечно, сприяв у проведенні А. Волошином чіткого українського курсу, хоча й з орієнтацією на заступництво Німеччини, а автономні уряди Закарпаття одержували всебічну підтримку з боку українців Східної Галичини, європейських країн, США і Канади, які бачили в автономній державі зародок майбутньої соборної України. З'ясування цієї проблеми має незаперечне науково-пізнавальне значення. Невелика гілка українського народу, одержавши матеріальну і моральну підтримку української еміграції, викликавши здивування в цілому світі, здобула можливість в певній мірі проводити власну внутрішню і зовнішню політику, наслідком якої була спроба формування української державності. Такої можливості не мали українці, які знаходилися під тоталітарним режимом в СРСР, у складі Польщі та Румунії. Саме наприкінці 30-х років у Закарпатті відбувалися події, що зробили величезний резонанс далеко за його межами.

У 1938–1939 рр. український народ Закарпаття в черговий раз переконався, що тільки незалежна Україна може бути гарантом безпеки краю. Виходячи з цього, незаперечним буде твердження, що існування Карпатської України як автономної, а згодом і незалежної держави, прискорило процес возз'єднання всіх українських земель в єдиному державному механізмі.

Автори монографічного дослідження прагнули вирішити цілий ряд важливих і, на наш погляд, актуальних завдань: окреслити міжнародне становище Закарпаття – складової частини Чехословаччини, акцентуючи увагу на його взаємовідносинах з Німеччиною, Угорщиною, Польщею, Румунією, Югославією, СРСР та іншими державами, висвітлити «закарпатську проблему» під час роботи конференцій у Мюнхені і Комарно та Віденському арбітражі (1938 р.); уточнити мотивацію орієнтації автономних урядів краю на Німеччину, з'ясувавши еволюцію зовнішньополітичного курсу Третього Рейху щодо Карпатської України; показати роль організації української еміграції в підтримці національно-визвольних змагань закарпатських українців у 1938–1939 рр.; висвітлити проблему громадсько-політичних взаємовідносин між українськими політичними організаціями Східної Галичини і урядом Августина Волошина; з'ясувати роль розвитку народного господарства краю наприкінці 30-х років, наголосивши на змінах, які відбулися після прийняття рішень Віденського арбітражу 2 листопада 1938 р.; показати значення і роль культурно-просвітницької праці автономних урядів, перш за все кабінету А. Волошина, в національно-культурному відродженні закарпатських українців, висвітлити розвиток освіти, літератури, театру та ряду інших культурних чинників, з'ясувати роль українських емігрантів у національно-культурному відродженні краю; простежити релігійні відносини у Карпатській Україні; дослідити вплив зовнішньополітичного фактору на внутрішньополітичне становище Закарпаття; визначити мету і напрями політики автономних урядів у національному питанні; охарактеризувати демократичні процеси в краї, аргументувати причини відходу уряду А. Волошина від демократії та встановлення авторитарного режиму; дати оцінку збройних сил Карпатської України – ОНОКС, з'ясувати питання їх кількісного складу, озброєння, показати роль ОУН в утворенні січових загонів; показати еволюцію державно-правового статусу краю (Підкарпатська Русь – автономна держава в складі Чехословаччини, Підкарпатська Русь (Карпатська Україна) – складова частина федеративної Чехо-Словацької республіки, Карпатська Україна – незалежна держава), висвітлити державно-правову діяльність уряду А. Волошина; простежити діяльність уряду Карпатської України в екзилі, акцентуючи увагу на дипломатичних стосунках з Німеччиною та Проводом Українських Націоналістів (ПУН).

У 1944–1950 рр. Закарпаття, подібно величезному регіону Центрально-Східної Європи, пережило знакові, зламні події. У нашому випадку це возз'єднання з Україною у тодішньому форматі радянської квазідержавності у складі СРСР; насадження етатистської моделі господарювання, заснованої

на одержавленні власності й командному управлінні; пролетаризацію і маргіналізацію населення; «тоталітарний транзит» з неодмінними його атрибутами — однопартійністю та політичними репресіями. Таким чином, радянська Закарпаття докорінно змінила суспільну реальність у всіх її зрізах та проявах: господарському житті, соціальній стратифікації, соціально-правовому становищі прошарків та інститутів суспільства, локальній моделі політичної системи і навіть в ментальній сфері. Розвиток індустрії здійснювався шляхом нещадного визиску населення. Робітники не могли й подумати про якісь акції протесту, спрямовані на поліпшення становища, як це було за часів Чехословаччини. Селянство було відлучене від землі як основного засобу аграрного виробництва і фактично закріпачене по вже апробованій колгоспно-радгоспній моделі. Помітні зрушення в освіті й охороні здоров'я, позитивні самі по собі, використовувались як рекламна ширма, котра приховувала реалії тоталітарного режиму. Це робило зазначені досягнення амбівалентними по своїй суті. Так, медична допомога стала доступною, було відкрито Ужгородський університет, відбувалась досить галаслива кампанія подолання неписьменності. Але заклади освіти виховували людину на специфічних засадах «гвинтика» системи, в умовах котрої альтернативне бачення реалій прирівнювалось до злочину. Підносячи атеїзм як свою світоглядну основу, радянська держава підім'яла всі конфесії краю, а Греко-Католицьку Церкву ліквідувала.

Актуальність дослідження післявоєнної історії нашого краю обумовлена низкою чинників. По-перше, існуючі уявлення про події першого повоєнного десятиліття у краї мають самий загальний характер і в суспільній свідомості, і в науковому дискурсі. Протягом нетривалого періоду Закарпаття пережило два радикальних перевороти. Спочатку — превентивну радянську 1944–1945 рр., яка здійснювалася Народною Радою Закарпатської України за участю радянських спеціалістів та за спиранням на «допомогу» Червоної армії у разі чого. Згодом, у 1946–1950-х рр., пройшла тотальна довершена радянська 1944–1945 рр., здійснювані маріонетковою владою Закарпатської України — квазидержавницької формації, наділеної певними ознаками суверенітету, мали в основі індивідуалізований сценарій з помітною локальною інституційною та функціональною специфікою. Це виражало об'єктивні можливості певної свободи маневру місцевої влади до того моменту, поки доля краю не була вирішена через укладення міжнародно-правових актів між СРСР та Чехословаччиною. Після 29 червня 1945 р. та утворення Закарпатської області УРСР самостійні кроки місцевих органів влади повністю виключалися, хоч специфічність місцевих умов втілення політичних рішень нікуди не поділася. Об'єктивні відмінності цих двох періодів радянської до кінця ще не прояснені. В науці відсутня визнана і несуперечлива пояснювальна модель. По-друге, наукове прочитання та інтерпретація змісту і сенсів перетворень на Закарпатті 1944–1950 рр., відштовхуючись від

досягнутого на даний момент теоретичного досвіду у цій сфері досліджень із застосуванням міждисциплінарного підходу має, на нашу думку, сприяти дерадянзації історичної свідомості певних верств сучасної України, котрі жалкують за «розвинутим соціалізмом» часів Л. Брежнева, відсуваючи у тінь жахиття сталінського тоталітаризму. По-третє, радянська Закарпаття пройшла найпізніше з-поміж інших регіонів, ба, навіть порівняно з рештою західних областей України. Специфіка господарського укладу та соціальної структури краю була настільки виразною, що канонічні рецепти соціалістичних перетворень корегувалися й адаптувалися до неї. Тому релікти радянщини у краї вже в часи незалежності, на відміну від східних регіонів України, були найменш виразними. Це звертає нас до необхідності вдаватися до конкретики аналізу соціалістичної модернізації на Закарпатті, котра відбувалась нелінійно, мала помітну регіональну специфіку при збереженні аксіоматичних підвалин «побудови соціалізму», як-от: індустріалізація, колективізація, культурна революція.

Під терміном «радянська» розуміємо феномен запровадження специфічного соціалістичного ладу (з тоталітарним політичним режимом в осерді, з відповідним способом життя, суспільною свідомістю, ідеологічними засадами, системою бюрократично-централістського управління, одержавленою економікою, особливою соціальною структурою) в конкретному історико-географічному регіоні. Неодмінними атрибутами радянської, способами її матеріалізації були застосування масового терору, псевдодемократичні інструменти реалізації владних функцій та монопартійний диктат. Після Другої світової війни «радянські» під диригуванням Москви не тільки західні регіони України, але й загарбані та включені до складу СРСР країни Балтії, а також країни Центрально-Східної Європи зі східною частиною Німеччини включно. У вужчому функціональному тлумаченні радянська передбачала проведення класичної тріади соціалістичних перетворень: індустріалізації, колективізації, культурної революції.

Ведучи мову про застосування на Закарпатті вже апробованих раніше моделей і способів радянської маємо на увазі не тільки первинний класичний алгоритм соціалістичної модернізації кінця 1920–1930-х рр., скільки модель, адаптовану до особливостей регіонів і країн, включених до складу Радянського Союзу після відомого переділу Центрально-Східної Європи за радянсько-німецьким Пактом 23 серпня 1939 р. Добре відомо, що існували дві хвили радянської західноукраїнських земель. Перша радянська акція була перервана нападом Німеччини на СРСР в 1941 р., а друга припала на повоєнне п'ятиліття. Початкові радянські заходи включали стандартний набір соціально-економічних перетворень: конфіскацію поміщицьких земель із частковим розподілом між нужденними селянами, націоналізацію промисловості, торгівлі, банків, встановлення 8-годинного робочого дня, доступність медичних послуг, подолання безробіття, використання української мови в освіті і офіційному діловодстві. Але в краї своя специфіка існувала вже априорі. На початку

радянзації Закарпаття було націоналізовано майно «угорсько-німецьких окупантів», а німецьке населення підлягало депортації, проведеній настільки «успішно», що від доволі колись чисельної німецької етнічної громади нині маємо лише залишкові показники. Ставлення до угорців було опосередковане фактором включення самої Угорщини до радянської сфери впливу і процесами оптації населення. Але «побудова соціалізму» була неможлива без експорту кадрів, на котрі нова влада могла би опертися і застосувати у якості інструменту для здійснення потрібних змін. Край наводнили «перевірені кадри» зі Східної України і Росії, що в якості управлінців різних щаблів стали провідниками тоталітарних новацій в кожному населеному пункті та трудовому колективі. Проте протягом наступних двох поколінь комуністам не вдалося цілком змінити місцеву ментальність. Хоча, забігаючи уперед, скориставшись століттями виробленою конформістською моделлю поведінки, радянська влада в цілому достатньо успішно, як і в інших випадках, змогла наwerbувати собі союзників та ініціативних виконавців із числа місцевого населення. Тому питома вага «місцевих» у партійному, радянському, управлінському апараті була помітною з самого початку, у подальшому поступово зростаючи.

У дослідженні цієї теми не можемо обійти увагою засади історичної політики сучасної України, зокрема положення Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» від 9 квітня 2015 р., у котрому особлива увага приділяється так званим місцям пам'яті (за термінологією П'єра Нора), де виразною є присутність визначених історичних контекстів. Тому сучасна Українська держава встановила порядок ліквідації символів комуністичного тоталітарного режиму. У Закарпатській області під остаточної декомунізацію потрапили близько 560 топонімічних об'єктів, переважно вулиць, оскільки пам'ятники комуністичним діячам демонтували значно раніше, зокрема останній – у 2014 р. у с. Ганичі Тячівського району.

Розкриваючи об'єктивні та суб'єктивні чинники формування, механізми реалізації, історичні наслідки радянзації Закарпаття упродовж 1944–1950-х років, автори здійснили спробу встановити співвідношення, сутнісне наповнення і обґрунтувати доцільність застосування понять «визволення», «возз'єднання», «радянська», у чому в науковій літературі та історичній публіцистиці має місце помітний різнобіг; представити суспільно-політичні та соціально-економічні обставини, котрі склалися восени 1944 р. як об'єктивна передумова виникнення квазідержавного феномену Закарпатської України та як мотивація прийняття політичних та управлінських рішень у цей час; простежити вплив зовнішньополітичних факторів на мінливий перебіг ситуації в Закарпатській Україні до і після укладення радянсько-чехословацького договору 29 червня 1945 р.; показати результати і охарактеризувати наслідки соціально-економічної політики, передусім земельної реформи 1944–1945 рр.; дослідити культурні, освітні, національні, релігійні ініціативи влади Закарпатської України; прослід-

кувати політичні зміни в умовах тотальної радянзації Закарпатської області протягом 1946–1950 рр.: адміністративні та ідеологічні заходи, підбір і розстановку кадрів, організацію та проведення виборчих кампаній; простежити вплив центральних партійних і державних органів СРСР та УРСР на суспільні зміни у Закарпатській області; з'ясувати позицію місцевої партійної та управлінської еліти щодо курсу на радянзацію краю; визначити роль колективізації як найважливіший фактор кардинальної зміни суспільних відносин на Закарпатті; виявити регіональні варіанти втілення програми «культурної революції» у тодішньому форматі «ждановщини»; відобразити соціальну динаміку державно-церковних та міжконфесійних відносин та релігійну ситуацію на Закарпатті; узагальнити чисельні факти про прояви спротиву радянзації Закарпаття у формах національно-визвольного руху, антирадянських виступів, зокрема опору примусовій колективізації; встановити спільне та особливе в радянзації Закарпаття, в інших західних регіонах СРСР і країнах Центрально-Східної Європи.

Актуальність даного дослідження полягає також у необхідності розвінчування тверджень сучасних теоретиків неорусинства, які ставлять під сумнів належність краю до України. Вони всіляко заперечують закономірність політичних процесів, що мали тут місце в 1918–1919 рр. і, особливо, наприкінці 30-х років, роблять спробу довести, що ідея самостійності Карпатської України була привнесена на Закарпаття ззовні, зокрема з Галичини. Використані в монографії джерельні матеріали ряду вітчизняних і зарубіжних архівів аргументовано доводять всю безпідставність і псевдонауковість таких сепаратистських тлумачень. Вони, навпаки, переконують, що Карпатська Україна була творінням місцевих чинників, хоча на неї мали вплив ряд міжнародних і внутрішніх факторів.

Вивчення суспільно-політичних, соціально-економічних, культурно-освітніх і релігійних перетворень на Закарпатті 1944–1950 рр. здійснене на визначених світоглядних засадах. По-перше, переосмислено зміст та історичні наслідки «ленінського плану будівництва соціалізму», що, попри стрімкі зміни кількісних показників у промисловості та сільському господарстві, соціальній структурі та інфраструктурі призвів до деградації краю внаслідок знищення інституту приватної власності, пролетаризації селянства, ментально-ціннісних деформацій. По-друге, заперечено як пізнавально нікчемний підхід у вигляді «зміни полярності», коли історична оцінка механічно змінюється з «плюса» на «мінус», тобто з позитивної трактовки на негативізацію. По-третє, повенну історію Закарпаття вельми складно висвітлити під кутом зору історичного фаталізму, в закритому безальтернативному контексті невідворотності та закономірності тоталітарних перетворень. Адже ж опісля 1991 р. історичний досвід міжвоєнного періоду здобув величезний інтерес і сформовано чіткий суспільний запит на його дослідження і врахування. Одночасно дослідження процесів радянзації Закарпаття варто творити на засадах інтелектуальної свободи, що властива співтовариству професійних істориків як етична константа.

Розділ 1. «Най буде так, як є у Києві...»

Національно-визвольна боротьба закарпатських українців. Гуцульська Республіка (1918–1919)

Карпатська Україна виникла наприкінці 30-х років, однак українці Закарпаття впевнено йшли до неї протягом всього міжвоєнного періоду. Міцні підвалини майбутньої державності були закладені на закарпатському ґрунті ще у вікопомних 1918–1919 роках. Отже, зробимо невеличкий екскурс в минуле... У ніч із 4 на 5 жовтня 1918 р., побачивши безнадійність свого становища, кайзерівська Німеччина просить Антанту про негайне укладення перемир'я на суші, воді та повітрі. 27 жовтня міністр закордонних справ Австро-Угорщини звернувся до неї з таким же проханням, і вже 3 листопада Австро-Угорщина капітулювала... «Клаптикова монархія», як справедливо називали цю державу, розпалася, і на її руїнах виникли молоді незалежні держави.

Під кінець ХУІІІ ст. більшість українських земель потрапило під владу Росії. Поза російським кордоном залишилися тільки західні землі — Галичина, Буковина та Закарпаття. Від часу свого виникнення в 1867 р. Австро-Угорська монархія була справжньою тюрмою для українського населення цих земель. За словами видатного українського вченого І. П. Крип'якевича: «Україна ввійшла в період бездержавності й мусила пристосовуватися до життєвих форм, які накинули їй чужі імперії». Та яким би важким і принизливим не був гніт непрошених гостей, український народ зберіг у собі прагнення до волі, незалежності. Після розпаду Австро-Угорщини виникла сприятлива можливість для створення Соборної Української держави.

Щоб урятувати монархію від остаточного розпаду, австрійський уряд 16 жовтня 1918 р. в своєму маніфесті проголосив утворення федеративної держави в якій «кожне плем'я на області, яку воно заселює, творить свій власний державний організм». Необхідно погодитись із сучасним дослідником М. Кугутяком у тому, що «цісарський маніфест уже не міг відвернути загибелі»¹. 18 жовтня Українська парламентарна репрезентація скликала

¹ Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (ХІХ ст. — 1939 р.). Івано-Франківськ, 1993. С. 134.

у Львові Установчі збори (Українську Конституанту), які проголосили себе Українською Національною Радою з повноваженнями парламенту. Її статут, прийнятий у Львові 18 жовтня 1918 р., констатував:

«1. Українська Національна Рада є Конституантою тієї частини українського народу, яка живе в австро-угорській монархії, на цілій його етнографічній території.

2. Українська Національна Рада має право та обов'язок:

а) виконати в хвили, яку признає за відповідну, іменем українського народу австро-угорської монархії, його право самовизначення та рішати про державну долю всіх областей, заселених тим народом;

б) підприняти всі постанови та заходи адміністративного характеру, щоби своє рішення під а) перевести в життя.

3. Українська Національна Рада складається:

а) з членів Палати Панів австрійської Державної Ради української народності;

б) з усіх українських послів до австрійської Державної Ради з Галичини і Буковини;

в) з українських послів Краєвих Соймів;

г) з відпоручників партійних організацій з усіх українських областей, по трьох із кожної партійної організації.

4. Скликує Українську Центральну Раду й проводить на її засіданнях кожночасний голова Української Парламентарної Репрезентації, а у випадку його перешкоди, той, кого голова Української Парламентарної Репрезентації до цього уповноважить.

5. Важніші публічні заяви підписують іменем Української Національної Ради: голова Української Парламентарної Репрезентації, члени Палати Панів, президії усіх українських клубів парламентарних і соймових та по одному відпоручникові кожної партійної організації»².

19 жовтня 1918 р. в «Прокламації», проголошувалося: «Стоячи на становищі самовизначення народів, Українська Національна Рада, як конституанта, постановляє:

1. Ціла етнографічна українська область в Австро-Угорщині, зокрема Східна Галичина з граничною лінією Сяну з влученням Лемківщини, північно-західна Буковина з містами Чернівці, Сторожинець і Серет та українська полоса північно-східної Угорщини — творять одноцілу українську територію.

2. Ця українська національна територія уконституується оцим як українська держава. Постановляється поробити приготовані заходи, щоби рішення це перевести в життя.

² Конституційні акти України. 1917–1920: Невідомі конституції України. К. : Філософська і соціологічна думка, 1992. С. 92–93.

3. Взивається всі національні меншини на цій українській області, — причім Жидів призначається на окрему національність, щоби уконституїювалися й негайно вислали своїх представників до Української Національної Ради в кількості, відповідаючій їхньому числу населення.

4. Українська Національна Рада виготовить конституцію для утвореної тим способом держави, на основах: загального, рівного, тайного й безпосереднього права голосування з пропорціональним заступництвом, із правом національно-культурної автономії та з правом заступництва в правительстві для національних меншин.

5. Українська Національна Рада жадає, щоби зорганізована оцим у державу українська територія мала безумовно своїх заступників на мировій конференції.

6. Теперішньому австро-угорському міністрові заграничних справ гр. Бурянкові відмовляється права пересправляти іменем тієї української території»³.

Будь-яка монархія, доживаючи свої останні дні, а Австро-Угорська не була винятком, робить усілякі спроби, щоби утриматися на загарбаних землях. Не викликало жодних сумнівів, що без зброї не обійтись. Голова галицької делегації Української Національної Ради доктор К. Левицький дав згоду сотнику Д. Вітовському взяти владу в Львові у свої руки. Яскраво змалював образ Дмитра Вітовського його соратник Д. Паліїв: «Літ тридцяти, середнього росту, кремезної постави, високе чоло, великі розумні очі. Один із гарячих провідників молоді, визначний член радикальної партії, у війні сотник Легіону УСС, комендант сотні й один із найкращих провідників стрілецтва. Сотня Вітовського була національно самостійницьким центром усього стрілецтва. Всі гляділи, що робить сотня Вітовського, що говорить Вітовський. Якийсь час він був на Волині, де надзвичайно заслужився на полі українського шкільництва. На Україні, в часи побуту там австрійського війська, був політичним референтом при ХХУ корпусі, згодом комендантом куреня УСС. У стрілецтві займав Вітовський місце його духовного провідника. Але офіційного, вищого становища він не міг добитися. Ще до війни він був політично підозрілий і через це позбавлений старшинського ступеня. Серед українського суспільства Дмитро Вітовський був незвичайно популярний. Усі його любили й поважали, тому не дивно, що особу Вітовського в'язали з визвольним самостійницьким рухом. Тільки він одинокий мав далі стати керманічем революції...»⁴.

Заключна нарада Української Генеральної Команди відбулася 31 жовтня. Її детально описали автори фундаментальної «Історії українського війська»

³ Конституційні акти України. 1917–1920: Невідомі конституції України. К. : Філософська і соціологічна думка, 1992. С. 93–94.

⁴ Гуцуляк М. Перший листопад 1918 року на Західних землях України зі спогадами і життєписами членів Комітету Виконавців Листопадового Чину. К. : «Либідь», 1993. С. 60–61.

Б. Гнатевич та О. Думін: «... Генеральна Команда уклала план захоплення столиці. Ввечір зібралися в «Народному Домі» втаємничені в змову старшини. До присутніх промовив сотник Вітовський, указав їм на вагу хвилини, обговорив вигляди акції і розділив завдання. В декого з присутніх виринав сумнів, чи перебрати владу вдасться, але сотник Вітовський не допустив до дискусії на цю тему й заявив, що год. 4 ранку 1 листопада відділи мають приступити до виконання поставленого їм завдання... Точно в 4 години українські відділи приступили до акції в місті»⁵.

П. Мірчук у своїй книжці «Перший листопад» писав, що «... в 4 години ранку 1 листопада 1918 року почався збройний виступ..., до ранку було занято ратуш, намісництво, команду площі, головну пошту, австро-угорський банк, залізничні станції та ще декілька важливих будинків»⁶. На львівській ратуші замайорів український прапор. Це вже була перемога. Австрійський генерал Гуйн передав усі повноваження Дацикевичеві, а останній — делегації Української Національної Ради. Однак, це вже була формальність. У повстанні взяло участь не більше 1500 чоловік. Необхідно погодитися з авторами «Історії українського війська», що «переворот переведено надзвичайно вміло, і взагалі ціла акція робила вражіння добре підготовленої, хоч, сказати правду, — це була імпровізація. Та вона вдалася...»⁷. Переможні повстання мали також місце в Коломиї, Золочеві, Станіславові та інших містах Галичини. Міста на українсько-польському пограниччі захопили поляки⁸.

1 листопада 1918 р. Українська Національна Рада видала «Прокламацію до українського населення Львова». «Волею українського народу, — говорилося в ній, — утворилася на українських землях бувшої австро-угорської монархії Українська Держава. Найвищою державною владою Української Держави є Українська Національна Рада. З нинішнім днем Українська Національна Рада обняла владу в столичному місті Львові і на цілій території Української Держави...». Того ж дня була видана відозва Української Національної Ради до всього українського народу:

«Український Народе!

Голосимо тобі вість про твоє визволення з віковичної неволі. Від нині Ти господар своєї землі, вільний горожанин Української Держави.

Дня 19 жовтня твоєю волею утворилася на українських землях бувшої австро-угорської монархії Українська держава і її найвища власть, Українська Національна Рада.

⁵ Історія українського війська: В 2-х томах. Т. 2 / І. Крип'якевич, Б. Гнатевич. Львів : Видання Івана Тиктора, 1936. С. 469–470.

⁶ Мірчук П. Перший листопад. Торонто, 1958. С. 31.

⁷ Історія українського війська: В 2-х томах. Т. 2 / І. Крип'якевич, Б. Гнатевич. Львів : Видання Івана Тиктора, 1936. С. 471.

⁸ Гуцуляк М. Перший листопад 1918 року на Західних землях України зі спогадами і життєписами членів Комітету Виконавців Листопадового Чину. К. : «Либідь», 1993. С. 175–404.

З нинішнім днем Українська Національна Рада обняла владу в столичній місті Львові і на цій території Української Держави...»⁹.

Незважаючи на порівняно мирний перехід влади в Галичині до рук Української Національної Ради, незабаром мали місце ряд сутичок з польськими військами. «Українських військ було замало, — писала Н. Полонська-Василенко, — і тому 6 листопада О. Назарук та М. Шухевич прибули до Києва просити у Гетьмана допомоги»¹⁰. 9 листопада Українська Національна Рада оголосила про створення Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР) на чолі з головою Секретаріату К. Левицьким. На думку вже названої Н. Полонської-Василенко, «замість єдиної Української Держави з'явилися дві, і на цьому багатому втратили обидві частини». До цього необхідно додати, що таке рішення Української Національної Ради пояснювалось складністю міжнародної обстановки і внутрішніми суперечностями між гетьманом П. Скоропадським і В. Винниченком, який готував проти гетьмана повстання.

13 листопада 1918 р. Українська Національна Рада схвалила Тимчасовий Основний Закон про державну самостійність українських земель колишньої австро-угорської монархії, який являв собою тимчасову конституцію:

«Артикул I. Назва.

Держава, проголошена на підставі права самовизначення народів Українською Національною Радою у Львові дня 19 жовтня 1918 року, обнімаюча весь простір бувшої Австро-Угорської монархії, заселений переважно українцями, має назву Західно-Українська Народна Республіка.

Артикул II. Границі.

Простір Західно-Української Народної Республіки покривається з українською суцільною етнографічною областю в межах бувшої Австро-Угорської монархії — то є з українською частиною бувших австрійських коронних країв Галичини з Володимирією і Буковини та з українськими частями бувших угорських столиць (комітатів): Спиш, Шариш, Земплин, Уг, Берег, Угоча і Мармарош, — як вона означена на карті австрійської монархії Карла барона Черніга.

Артикул III. Державна суверенність.

Отся державна територія творить самостійну Західно-Українську Народну Республіку.

Артикул IV. Державне заступництво.

Права влади іменем Західно-Української Народної Республіки виконує весь її народ через своє заступництво, вибране на основі загального, рівного, безпосереднього тайного і пропорціонального права голосування без різниці

⁹ Вегеш М.М. Громадсько-політичні взаємовідносини Східної Галичини і Закарпаття в 1918–1919 роках: Матеріали до спецкурсу для студентів історичного факультету. Ужгород, 1996.

¹⁰ Полонська-Василенко Н. Історія України: В 2-х томах. Т. 2 (Від XVII століття до 1923 року). К.: Либідь, 1992. С. 510.

пола. На сій основі мають бути вибрані установчі збори Західно-Української Народної Республіки. До часу зібрання установчих зборів виконує всю власть Українська Національна Рада і Державний Секретаріат.

Артикул У. Герб і прапор.

Гербом Західно-Української Народної Республіки є Золотий Лев на синім полі, обернений у свою праву сторону. Державна печать має довкола гербу напис: «Західно-Українська Народна Республіка»¹¹.

Немаловажне значення мало прийняття Тимчасового Закону про адміністрацію Західно-Української Народної Республіки:

«Українська Національна Рада на предложення державного секретаріату ухвалила тимчасовий закон про адміністрацію в республіці.

1. Всі закони і розпорядження бувшої Австро-Угорської монархії, оскільки вони не супротивні державності Західно-Української Народної Республіки, зостаються аж до зміни в повній й на основі їх маєтсья вести далі адміністрацію держави.

2. Всі урядовці й державна служба бувшої Австро-Угорської держави, коли зложать писемне визнання, що виконуватимуть службу іменем Західно-Української Народної Республіки, остаються аж до дальшого зарядження на своїм дотеперішнім урядовім становищі.

3. Ті адміністраційні уряди, які знаходяться в області Західно-Української Народної Республіки, підлягають державному секретаріатові у Львові, який видає рішення в тих справах, які підлягають бувшому австро-угорському міністерству.

4. Начальним повітовим органом політичної адміністрації є повітовий комісар, якого призначає й усуває державний секретар внутрішніх справ. Своєю владою обнімає цей комісар область усього політичного повіту. Він захищає інтереси української державності і протидіє всяким змаганням, направленим проти неї.

5. У справах публічної безпеки повіту підлягають повітові коменданти жандармерії українському державному повітовому комісарові.

6. Український державний повітовий комісар назначає аж до переведених громадських виборів у тих громадах, де зараз є потреба усунути дотеперішніх начальників громади.

7. Суди, пошти, телеграфи, залізници, саліни, й домени вийняті з під влади українських державних повітових комісарів»¹².

¹¹ Конституційні акти України. 1917-1920. Невідомі конституції України. К. : Філософська і соціологічна думка, 1992. С. 96.

¹² Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923 рр. Документи і матеріали: У 5-ти томах / Керівник роботи і відп. ред., автор передмови О. Карпенко. Т. 1. Листопадава 1918 р. національно-демократична революція. Проголошення ЗУНР / Укладачі: О. Карпенко, К. Мицан. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2001. С. 116.

1 грудня 1928 р. було підписано попередній договір між ЗУНР і УНР у Фастові. В ньому було чітко заявлено, що «Західно-Українська Народна Республіка... має тверді наміри злитися найближчим часом в одну велику державу з Українською Народною Республікою, тобто виражає намір перестати існувати у вигляді окремої держави, а замість того ввійти зі своєю територією в Українську Народну Республіку»¹³. Новостворена держава займала біля 70 тис. км кв і зосереджувала 6 млн. населення.

Перший уряд ЗУНР очолив доктор Кость Левицький, Лонгин Цегельський — внутрішні справи, доктор Василь Панайко — закордонні справи, доктор Сидір Голубович — судові справи, Олександр Барвінський — освітні та віросповідні справи, полковник Дмитро Вітовський — військові справи, доктор Степан Баран — земельні справи, Антін Чарницький — працю і суспільну опіку, доктор Іван Коровець — здоров'я, Іван Мирон — шляхи, доктор Степан Федак — харчові справи, Ярослав Литвинович — торгівлю і промисли, Олекса Пісецький — пошту й телеграф, доктор Іван Макух — громадські роботи. У січні 1919 р. був створений новий уряд ЗУНР. До нього ввійшли: доктор С. Голубович — голова і секретар фінансів, торгівлі й промислу, доктор І. Макух — внутрішні справи, полковник Д. Вітовський — військові справи, доктор В. Панайко — закордонні справи, І. Мирон — шляхи й телеграф, С. Бурчинський — судові справи, доктор А. Артимович — віросповідальні справи та освіта, І. Мартинець — земельні справи, М. Козаневич — праця, доктор Л. Цегельський — без портфеля. 13 лютого полковник В. Курманович зайняв посаду Д. Вітовського, а 10 березня доктор Лозинський замінив доктора Цегельського. Першим президентом ЗУНР було обрано Євгена Петрушевича.

ЗУНР, як вважають сучасні дослідники, «будувалась на загальнодемократичних принципах, які були взяті за основу розвитку західноєвропейських держав. За силою національного руху західні українці не поступалися цим державам. Вони зуміли створити працездатний управлінський апарат, славу Українсько Галицьку Армію, яка за організованістю та дисципліною не поступалась європейським арміям»¹⁴. ЗУНР вела нерівноспильну польсько-українську війну, яку можна поділити на окремі етапи. На другому (березень–квітень 1919 р.) війна переросла у сутичку між українцями Галичини і польським військом. 60-тисячна армія генерала Йозефа Галлера відкинула УГА до річки Збруч. 16 липня військові відділи УГА переправилися через Збруч у Східну Україну. Так закінчилася збройна боротьба ЗУНР, а попереду була боротьба дипломатична. Делегацію УНР на Паризькій мирній конференції 1919 р. представляли: Г. Сидоренко — голова, В. Панайко — заступник,

¹³ Вегеш М.М. Громадсько-політичні взаємовідносини Східної Галичини і Закарпаття в 1918–1919 роках: Матеріали до спецкурсу для студентів історичного факультету. Ужгород, 1996.

¹⁴ Мандрик Я.І. Причини втрати української державності в західних і східноукраїнських землях в 1918–1921 рр. *Шоста Всеукраїнська конференція з історичного краєзнавства*. Луцьк, 1993. С. 36.

О. Шульгин та А. Марголін — члени делегації. Окрему делегацію у галицьких справах представляли М. Лозинський та Д. Вітовський. Однак, завдання, які були поставлені перед делегацією УНР на конференції, вона не виконала: територія ЗУНР була передана на 25 років під владу Польщі. «Головною причиною цього, — писав сучасний історик В. Яблонський, — було несприятливе міжнародне становище. Жодна з реальних тогочасних зовнішніх сил не була зацікавлена в існуванні державної України»¹⁵. З таким твердженням варто погодитись.

Політичні сили Закарпаття досить швидко відреагували на проголошення ЗУНР, наводячи стосунки з його урядом. Наслідком цих контактів і стала поява Українських січових стрільців на Закарпатті. Однак, вони не вперше з'явилися на теренах нашого краю. УСС були напіввійськовими (парамілітарними) товариствами, які існували у Галичині ще напередодні Першої світової війни. Засновані К. Трильовським у Львові при Українському січовому союзі, вони займалися організацією військового вишколу молоді. Перший осередок «Січі», заснованої у 1900 р. К. Трильовським, знаходився у с. Завалля на Снятинщині. З його ініціативи було написано «Статут», на основі якого 18 березня 1913 р. у Львові відбулися перші збори «Товариства Українських Січових Стрільців». Осередки товариства виникали як окремі секції при місцевих «Соколах» та «Січах». В січні 1914 р. у Львові виникла студентська організація «Січові Стрільці II». Це товариство мало вже в липні 277 членів, поділений на 8 чет¹⁶.

В 1914 р. у Галичині існувало 94 осередки товариства УСС¹⁷. У складі австрійської армії, що діяла на російському фронті під час Першої світової війни, діяла окрема українська військова частина. У серпні 1914 р. Головна Українська Рада у Львові створила Бойову управу УСС, яка звернулася до австрійського уряду з проханням дозволити сформувати Легіон українських січових стрільців. Загалом до УСС зголосилось 28 тисяч галичан. Основна маса галичан — понад 100 тис. — була мобілізована на італійський фронт. Під командуванням М. Галушинського 3 серпня 1914 р. новобранці прийняли у Стрию присягу й відбули на доукомплектування у с. Страбичево і Горонда поблизу Мукачеву¹⁸. Це був перший прихід УСС на Закарпаття.

Причина появи УСС на Закарпатті пояснювалася захопленням російськими військами Львова. На новому місцеперебуванні січових стрільців була проведена реорганізація. Військо поділили на 2 з половиною курені. Перший

¹⁵ Яблонський В.М. Діяльність української делегації на Паризькій мирній конференції в 1919 р. *Шоста Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства*. Луцьк, 1993. С. 50–51.

¹⁶ Велика історія України від найдавніших часів: У 2-х томах. Т. II / Передм. І. П. Крип'якевича; Зладив М. Голубець. К. : Глобус, 1993. С. 312–313.

¹⁷ Довідник з історії України. А — Я / За заг. ред. І. Підкови і Р. Шуста. Видання 2-ге, доопрацьоване і доповнене. К. : «Генеза», 2001. С. 975.

¹⁸ Там само. С. 361.

курінь (командувач М. Волошин) і третій півкурінь (С. Шухевич) разом з головним штабом розмістилися в Горонді, а другий курінь, очолюваний Г. Коссаком, обрав своїм місцем перебування сусіднє село Страбичево. У вищезазначених населених пунктах Закарпаття січові стрільці, мешкаючи у селянських хатах, проходили військовий вишкіл, хоча відчувався брак офіцерських кадрів та зброї.

«Тут, на Закарпатті, — писав дослідник історії УСС С. Ріпецький, — вперше стрінулися УСС із низами українського народу, як його рідне військо. Зустріч була несподівана та цікава, бо дуже мало знали українці інших областей про цю забуту частину України. Тут пізнали УСС нового ворога українського народу, що століттями гнобив та визискував закарпатських українців та кинув їх в положення затурканого, нужденного, нікому незнаного гірського племені. Стрілецько зразу зацікавилось життям своїх закарпатських братів, зблизилась до селянських родин, співчувало та боліло із-за їх національної несвідомості, та весь вільний від зайнять час присвячувало освідомній роботі між селянами, головно молоддю, яка найскорше зблизилась до стрілецьтва»¹⁹. З ініціативи диригента М. Гайворонського, який очолював хор січових стрільців, у Страбичеві було проведено святковий концерт. Не випадково, що «стрілецькі співи були засвоєні в цілій околиці». Українська преса неодноразово писала про успіхи пропагандистських та національно-культурних акцій УСС на Закарпатті. Кореспондент «Вісника Союзу Визволення України» писав у статті «З Угорської України»: «Де УСС стрільці стояли довше, нав'язувалися ближчі зносини з місцевою молоддю, заводилися сходи та співи. Молодь радо перебирала українські народні і патріотичні пісні, й мені траплялося декілька разів почути від угорсько-українських парубків і дівчат: «Ще не вмерла Україна», «Гей там на горі Січ іде» і т.д. В Чинадієві місцева молодь присвоїла собі цілий січовий репертуар, і коли ми пробували там в якийсь час по Січових Стрільцях, то думали, що живемо в якомсь свідомім галицькім чи буковинськім селі»²⁰.

Подібний матеріал помістив на своїх шпальтах часопис «Сеньйорська Ватра»: «Безперечно важливий крок у пробудженні Карпатської України належить Українським Січовим Стрільцям. Понад дві тисячі свідомого вояцтва УСС склалися у великій більшості з молоді із середньою і високою освітою. Вони в 1914 р. опинилися в селах Карпатської України, де були розміщені по селянських хатах. Через безпосередній зв'язок з населенням, жили з ним, відвідували недільні Богослуження, організували добрі хори і вели щиросердечні розмови. Все це робило велику національну пропаганду, і не одному, вже змядяршеному українцеві, відкрилося правдиве українське серце. Пам'ять про УСС залишилася тривка і добра. Коли в 1925 році в Лугах, коло Сваляви був

¹⁹ Ріпецький С. Українське січове стрілецьтво. Львів: НТШ, 1995. С. 81–82.

²⁰ Там само. С. 153.

пластовий табір і одного дня запрошено на ватру довколишнє населення, від селян чули ми про УСС, як гарних хлопців, що йшли битися за Україну»²¹.

Значний вплив галичан на закарпатських українців відзначив Ю. Химинець: «Національну свідомість закарпатців значною мірою підняло перебування українських січових стрільців на Закарпатті від 1914 до кінця квітня 1917 р. Більші або менші формації УСС побували в карпатських селах та містах. Стрільці гостювали в селянських хатах, розмовляли з селянами, гралися з їхніми дітьми, вчили молодь народних і патріотичних пісень, в неділю ходили до церкви... Вони були розміщені в Паланку, поблизу Мукачева. У замку, на його великій, відкритій терасі зібралось 29 квітня 1915 р. близько тисячі стрільців, чимало гостей з близької околиці, щоб віддати честь Тарасові Шевченкові. Промову виголосив д-р Володимир Старосольський, співали українських пісень. Свято справило велике враження на присутніх»²². Найкращі спомини про чотирьох січових стрільців Дудинського, який із своєю частиною розквартирувався в Хусті, збереглися у іншого відомого громадсько-політичного діяча Закарпаття А. Штефана. У нього склалися доброзичливі відносини з колишнім директором гімназії в Рогатині М. Галуцинським, який в роки Першої світової війни теж був вояком УСС²³. Відомий закарпатський письменник В. Гренджа-Донський у своїх «Споминах» відзначав, що після січових стрільців на Волівщині залишилося дуже багато українських книжок — «белетрії, календарів та співаників»²⁴.

Із Закарпаттям пов'язано виникнення преси Українських січових стрільців. Мова йде про журнал «Новіада», редактором якого був Р. Купчинський, а художником В. Розумович (за іншою версією — О. Курилас). Журнал вийшов у 1915 р. в одному примірнику, написаному від руки, обсягом 21 сторінку, форматом звичайного учнівського зошита. Він побачив світ на Закарпатті, у невеликому селі Замкова Паланка, де стояв кіш УСС. Весь зміст журналу — це віршований нарис про стрільця Новіну, його стрілецькі будні та «любовно-воєнну» пригоду, звідки і назва часопису, — «Новіада». Короткий зміст нарису є наступним: на Закарпатті Л. Новіна познайомився з Маргіткою, покохав її. Дівчина відповіла взаємністю. Та прийшла пора їти «на шанці». Новіна прощається з коханою, сатирично описане їхнє розставання, прощання з друзями і «бандою» (січовиками — *авт.*) та її керівником, «вуйком грубим». Історія написання поеми досі не була відома, як, зрештою, і зміст самої поеми²⁵.

²¹ Ріпецький С. Українське січове стрілецтво. Львів: НТШ, 1995. С. 153.

²² Химинець Ю. Тернистий шлях до України. Ужгород : МПП «Гражда», 1996. С. 45.

²³ Штефан А. За правду і волю: Сподини і дещо з історії Карпатської України. Книга друга. Торонто, 1981. С. 282.

²⁴ Гренджа-Донський В. Шастя і горе Карпатської України: Щоденник. Мої спогади / Ред. Д.М Федака. Ужгород : ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2002. С. 380.

²⁵ Горевалов С.І. Військова журналістика України: історія та сучасність. Львів, 1998. С. 62–63.

Повноцінного вишколу так і не відбулося, бо вже 10 вересня 1914 р. сотня В. Дідушка виїхала до Верецьких. 17 вересня Горонду залишила сотня О. Семенюка. Наприкінці вересня стрілецькі сотні вступили в перші бої з російськими козацькими частинами в районі Верецького і Ужоцького перевалів. Це було перше бойове хрещення УСС, хоч вони і зазнали великих втрат та були знову змушені відійти до Карпат. 28 вересня залишки сотні О. Семенюка зібралися в с. Великий Березний²⁶. У повідомленні австрійського генерального штабу від 9 жовтня 1914 р. відзначалося, що «Українські Січові Стрільці відзначилися при відкиненні ворога з Карпат». Поступово лінія фронту перемістилася з Бескиду на Закарпаття. Сотні були поділені на двадцятки. Австрійське командування робило все для того, щоб ці нечисельні угруповання УСС включати до своїх військових частин. Не бажаючи підпорядковуватись австрійцям, двадцятки січових стрільців пробивалися до Волівця, де на той час перебувала Головна Команда УСС. Окремі двадцятки перейшли горами до Волового, але поблукавши деякий час в горах, теж перебралися до Волівця та Горонди. На початку жовтня всім загонам УСС, які були розкидані на Закарпатті, наказали зібратися в Чинадієві. 7 жовтня курінь Г. Коссака попрямував до Верецьких, а півкурінь виїхав через Ужок до Турки.

Коли австрійські війська під натиском переважаючих сил росіян відійшли в гори Закарпаття, на УСС було покладено функції розвідувально-стежної служби. «Зимовий похід у закарпатських горах був для УСС найважчий за весь час війни, — твердять автори «Історії українського війська». — Цей похід подобав по стороні австрійського фронту на малу війну. Австрійське командування, маючи на карпатському фронті дуже слабкі сили та, не маючи ніяких запасів в запіллі, могло врятувати загрозливе становище тільки таким способом воюючи. В цьому допомогло йому малодоступне гористе й лісисте поземелля та, як сказано, жива стежна діяльність, у якій на фронті корпусу Гофмана й деяких сусідніх груп головну роль відіграли УСС. Їх стежі, ведені звичайно сміливими і підприємливими провідниками, перейшли всі верхи і звори, всі долини, потоки й села між Лавочним і Свалювою на сході, та між Висоцьким і Волосянкою на заході, обабіч давньої галицько-мадярської границі»²⁷. Необхідно погодитись з авторами цитованої праці, що «у важкому зимовому поході молоді стрільці видали зі себе найбільш енергії і здоров'я, напружили всю силу тіла й волі, щоб відповісти завданню, яке на них покладено. Правда, не раз і не два Стрілецтво, після втрати батьківщини, огортала зневіра, нероз доходили до голосу слабодухи, але молодечий запал не вигасав і переборював голос «холодної розваги». Стрілецтво вийшло з цього походу

²⁶ Історія українського війська: В 2-х томах. Т. 2 / І. Крип'якевич, Б. Гнатевич. Львів : Видання Івана Тиктора, 1936. С. 302–303.

²⁷ Там само. С. 311.

фізично ослаблене, але з новим боевим досвідом, із задовільням виконаного обов'язку для рідної справи і з німбом слави незрівняних стежників»²⁸.

Сотник К. Гутковський зібрав залишки УСС й 25 жовтня 1914 р. виїхав із ними до Хусту. Це був район південно-східної карпатської групи генерала Пфлянцера-Бальтіна, з якої пізніше зорганізували 7 армію. В Хусті сотня залишилася до половини січня 1915 р., виконуючи сторожову службу в місті та його околицях. Тут К. Гутковський поповнив сотню добровольцями-гуцулами, зодягнувши її та озброївши. Він прагнув пробитися на Гуцульщину й там сформувати з гуцулів більший відділ, однак ці спроби не увінчалися успіхом. У березні 1915 р. він помер на запалення легенів. УСС поповнювалися закарпатцями і в інших населених пунктах Закарпаття. Так, близько 400 новобранців влилося до січового куреня, який стояв у Замковій Паланці поблизу Мукачева.

Ще задовго до розвалу монархії Габсбургів, в 1915 р. А. Штефан за дорученням А. Волошина поїхав до Відня і мав розмови з відомими українськими політичними діячами Є. Петрушевичем, К. Трильовським, Л. Бачинським, С. Смаль-Стоцьким. У своїх спогадах він так передав розмову з К. Трильовським: «Ми хочемо обновити Галицько-Волинську державу під назвою Західно-Українська Республіка. До неї мають належати Галичина, Волинь, Буковина та Угорська Україна.

— А що з Києвом ?

— Само собою, ми хочемо з'єднання всіх українських земель, до матері, до Київської Русі в одну державу. Але в Київській Україні ситуація є непевна, і тому злуку треба відсунути на пізніше.

— Не думаю, що в Мароморощі будуть любити Україну без Києва.

— Соборну Україну проголосимо, коли на те прийде час. А Ви в Угорській Україні говорите про Соборну країну, тобто відразу про Київ ...»²⁹.

Цей факт ми навели не тільки тому, щоб підтвердити тезу про контакти між представниками краю і Великої України ще задовго до 1918–1919 рр. Робимо це ще з однієї причини: окремі вчені твердять про раптову зміну орієнтації А. Волошином в 1919 р. Як видно, він вже в 1915 р. дотримувався орієнтації на Україну.

На початку 1918 р. в багатьох містах і селах Закарпаття було помітне політичне піднесення. Відбувалися мітинги, збори селян, на яких люди обговорювали наболілі питання. Всі думали над тим, яка ж доля чекає їх у недалекому майбутньому. Серед активних діячів краю, борців за возз'єднання з Великою Україною виділявся Степан Ключурак — у майбутньому президент

²⁸ Історія українського війська: В 2-х томах. Т. 2 / І. Крип'якевич, Б. Гнатевич. Львів : Видання Івана Тиктора, 1936. С. 311.

²⁹ Штефан А. Українське військо в Закарпатті // Вісті Комбатанта (Торонто, Нью-Йорк). 1966. Ч. 4–5. С. 60.

Гуцульської Республіки, міністр господарства і військових справ Карпатської України. Активно діяли Михайло і Юлій Брашайки та ряд інших. Делегати від Закарпаття не змогли прибути до Львова на засідання Української національної ради 19 жовтня 1918 р., але вислали привітання з нагоди цієї історичної події. Газета «Українське слово» повідомляла: «Відпоручники угорських Українців, не могучи прибути на наради, прислали письмо з привітом для Укр. Національної Ради та з бажанням щоби найблизша будучність принесла й угорським Українцям визволене з мадярської тюрми, в якій поруч інших народів стогне частина укр. народу...»³⁰. Це звернення закарпатців на Національних Зборах 19 жовтня було виголошене С. Бараном. «Ви, наші рідні браття, — читаємо в зверненні, — повинні стати з нами і з'єднати з собою. Наш нарід дожидає спасення, щоби раз вже висвободитися від ярма другого народа»³¹. В цьому документі вперше задекларовано єднання Закарпаття з іншими українськими територіями Австро-Угорщини.

На Закарпатті відбувалися складні політичні процеси, йшла боротьба різних політичних сил, різних думок. Угорський уряд намагався утримати в своїх руках цю частину української землі, відірвану від Великої України. Він обіцяв різним народностям найширші права, включаючи право на самостійність. З цією метою міністр закордонних справ Угорщини Оскар Ясій почав переговори з урядами Словаччини та Румунії, однак вони не увінчались успіхом. На території краю в листопаді 1918 р. виникли три Народні Ради — Пряшівська, Хустська і Ужгородська. Спочатку вони були на різних позиціях: перші дві притримувались української орієнтації, Ужгородська Рада домагалася часткових поступок від Угорщини — введення до коматетів українців-наджупанів, в школах навчання українською мовою, заснування української кафедри в Будапештському університеті. Угорський уряд, забувши колишнє принизливе ставлення до підкарпатських русинів і боячись ускладнень, почав виконувати свої обіцянки. Орест Сабов, Микола Кутка і Емілій Зомборський були призначені ужанським, березьким і марамороським жупанами.

У грудні 1918 р. проугорські настроєні збори в Будапешті проголосили своє довір'я новій владі. В той же час члени Хустської Ради — брати Юлій і Михайло Брашайки, Степан Клочурак, Микола Долинай — опротестували це рішення. 26 грудня уряд Угорщини прийняв так званий «Закон про Руську Крайну», згідно з яким Закарпаттю надавалася автономія, яка була обмеженою, бо військова справа залишалася в компетенції угорських властей. «Ся автономія була лише на папері, бо мадяри в дійсності не хотіли видати владу

³⁰ Українське слово. 1918. 22 жовтня.

³¹ Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923 рр. Документи і матеріали: У 5-ти томах / Керівник роботи і відп. ред., автор передмови О. Карпенко. Т. 1. Листопадава 1918 р. національно-демократична революція. Проголошення ЗУНР / Укладачі: О. Карпенко, К. Мицан. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2001. С. 93.

(інтрегінт) до рук руського міністра» — так писав закарпатський дослідник Іриней Кондратович³². Однак, зупинимось на «Законі» більш детальноше:

«1. Українській нації на Угорщині дається у внутрішній управі, судівництві, народнім шкільництві, народній освіті, в виконанні її релігії й уживанні її мови повне право самовизначення, якого напрям визначатимуть розпорядження цього закону.

2. З частин комітатів (повітів) Мармарош, Угоча, Берег і Унг, заселених українцями, твориться, під назвою «Угорська Україна», автономна правна країна.

Правно-державне унормування країн, залюднених українцями в комітатах Земплен, Шарош, Абань-Торно, Сепеш, остається аж до складання мира в завіщенні.

Границі Угорської України визначить аж до остаточного рішення міжнародної конференції — провізорична комісія, зложена з заступників Угорської народної й Української країн.

3. Угорська Україна провадить всі свої автономні справи власними органами. В справах спільних з Угорською народною республікою працюють спільні органи. Спільними справами є: закордонні справи, військо, фінанси, державне громадянство, законодавство в приватнім і карнім праві, а далі господарські справи, справи руху й соціально-політичні справи.

4. Законодавчі органи Угорської України є:

а) в автономних справах — Українські Народні Збори;

б) в спільних справах угорський спільний парламент, де Угорська Україна має відповідне число заступників.

5. Правуючими органами Угорської України є:

а) міністерство Угорської України;

б) на чолі міністерства стоїть міністр для Угорської України, що відповідає їй перед Українськими народними зборами й перед спільним парламентом. В спільних справах є він рівноправним членом угорського правительства, а в автономних — найвищим урядовим органом. Його заступником є: державний секретар (Місце осідку міністерства — Будапешт).

6. На чолі губернії стоїть губернатор Угорської України. Осідком губернії є Мункачів. Він стоїть під доглядом і контролем міністра для Угорської України.

7. Українські національні збори обираються загальним, тайним, рівним і безпосереднім голосуванням.

8. В Угорській Україні запевнена культурна автономія неукраїнським народам.

9. Всі державні ґрунти, копальні й ліси переходять в посідання законного заступництва Української нації.

³² Кондратович І. Історія Подкарпатской Руси для народа. Ужгород : Уніо, 1924. С. 107.

10. Цей закон переведе угорське народне правительтво в порозумінні з міністром для Угорської України: воно видасть також переходові зарядження. Про фінансове покриття цього закону піклується міністр фінансів, що укладає з міністром для Угорської України бюджет.

11. Цей закон входить в життя днем оголошення. Будапешт, 21 студня (декабря) 1918 року. Михайло Каролі, Денис Берінкей, Барна Буца, Ернст Гарамі, Оскар Ясій, Жигмонт Кунфі, Мартин Льоваші, Франц Нагі, Вінцент Нагі, д-р Павло Шенде»³³.

У ці складні для Закарпаття часи, коли вирішувалася його доля, найбільш радикальною була Хустська Рада. Саме вона встановила нові зв'язки з урядом ЗУНР і через своїх кур'єрів, зокрема Дмитра Німчука, передавала інформацію до Станіслава. Відбувалися також відвідування представниками ЗУНРу Закарпаття. В газеті «Нова свобода» були опубліковані спогади одного із помічників президента ЗУНР Є. Петрушевича д-ра Йосипа Дудикевича. Наприкінці 30-х років він виконуватиме обов'язки голови Української Національної Ради у Воловому, а з приходом угорських військ емігрує за кордон. Наведемо кілька місць з його споминів: «На засіданні приймає президент д-р Петрушевич делегацію Угорської України. Сейчас, чи радше бігом авдієнції дістаю приказ у през. Петрушевича, де застаю обох делегатів, з якими мене знайомить президент.

— Ви служили в Сиготі довгий час?

— Так, пане президенте.

— Поїдьте з делегатами Угорської України до Сигота, там має бути засідання першої Народної Ради. Поінформуйте, яка ситуація. Їдьте як приватна особа, але якщо треба виступити офіційно, виступіть. Одно лише, в мундирі старшини не їдьте, щоб не попали в конфлікт з мадярськими урядами...»³⁴. Після розмови з президентом «ми всі перейшли до секретаря військових справ — Вітовського... Я познайомився ближче з моїми майбутніми товаришами подорожі, перебрався в цивільну одежу, а ввечері коло год. 7 поїзз нас поїзд на Яремче, Ворохту до Ясіня... Коло 4-ї рано заїхали до Сигота»³⁵.

Капітуляція Австро-Угорщини в Першій світовій війні, розпад її як єдиного державного організму створили сприятливі умови для активізації національно-визвольних змагань закарпатських українців. Пробуджені революційними подіями з довголітньої летаргії закарпатські українці на народних маніфестаціях рішуче вимагали воз'єднання із своїми одноплемінниками по той бік Карпат у єдиній незалежній національній державі. Особливої інтенсивності цей рух набув у 1918 р. в Ясіню, де утворилась Гуцульська Народна Рада, яка незабаром проголосила республіку.

³³ Закони, накази й розпорядження УНР. *Закон і право*. К., 1990. Ч. 2. С. 115–116.

³⁴ Нова свобода. 1939. 1 січня.

³⁵ Там само.

Хоча Гуцульська Республіка проіснувала недовго, та й кінець її був трагічним, однак, саме вона стала предтечею Карпатської України кінця 30-х років. Під час революційних боїв 1918-1919 рр. формувалася свідомість закарпатських українців, яка досягла своєї кульмінації напередодні Другої світової війни. На Гуцульщині, у найбільш революційному куточку нашого краю, найсвідоміша частина карпатських русинів недвозначно заявила, що хоче жити разом із усім українським народом у єдиній Українській Соборній державі.

Ідея створення республіки виникла в принципі стихійно. Після повернення до Ясіня колишніх вояків австро-угорської армії почали створюватися загони міліції. Очолити їх довірили колишньому офіцеру Степанові Ключураку, який мав неабиякий авторитет серед своїх краян. Додамо, що в цьому куточку краю були розквартировані угорська жандармська станція, прикордонна міліція. Ясінянські патріоти після обговорення ситуації (а вона була незрозумілою), вирішили роззброїти місцеву угорську жандармерію, а на місце угорського старости призначити українця Дмитра Іванюка. Роззброєним угорцям дозволили вільно від'їхати з Ясіня.

Вже на перших порах свого повстання ясінянці, очолювані С. Ключураком, виявилися дисциплінованими: було взято під охорону все майно, гроші, які зберігалися в сільській касі тощо. В Ясіню запроваджувався новий порядок, починалося нове життя.

Розпад великої Австро-Угорської імперії призвів до можливості вільного, незалежного розвитку Австрії та Угорщини. Що стосується останньої, то її уряд, про що вже говорилося вище, обіцяв широкі автономні права закарпатцям. До Ясіня прибув окружний начальник тодішньої потиської (рахівської) округи Степан Тиводар, за походженням українець. Він приніс «радісну звістку, що угорська влада нібито готує закон, який дасть русинам автономію (мова йде про закон № 10 «Руська Крайна»)). Навіть поверхове знайомство з цим законом свідчить про значимість поступок, на які погодився піти новий угорський уряд. А як на нього зреагували ясінянці? Антін Кущинський писав, нібито в Ясіню С. Тиводару заявили, що народ виявив бажання приєднатися до України, а тому ніяких угорських радників присилати не потрібно³⁶.

8 листопада 1918 р., у день святого Дмитра, відбулися збори всього населення Ясіня. До речі, жодного контролю за їх ходом не було. Відкрив збори і привітав присутніх Дмитро Іванюк, попросивши керувати ними С. Ключурака. Виступ його був надзвичайно емоційним, патріотичним й діловим. «...Я впевнений, — говорив С. Ключурак, — що між членами ради не буде опору, у всіх нас є одна мета, одна ціль — з'єднатися зі своїми кровними братами українцями, з'єднатися з Україною. Але щоб ніхто не сумнівався у цьому, я ставлю

³⁶ Кущинський А. Закарпаття в боротьбі: спогад. Буенос-Айрес: В-во Юліана Середяка, 1981. С. 23.

це питання на голосування: «Хто за з'єднання з Україною, хай піднесе руку!»³⁷. Жодного голосу проти не було. Перед присутніми також виступили місцеві активісти В. Климпуш, Д. Іванюк, К. Рищук. Іван Марусяк запропонував прийняти рішення про відокремлення від Угорщини і зв'язатися з Галичиною. Результатом зборів було обрання місцевої ради із 42-х членів. За пропозицією С. Клочурака щойно створена організація дістала назву «Українська Народна Рада в Ясіню».

Після виборів Рада зібралася на перше засідання, під час якого були обрані люди на ряд важливих посад: Микола Сабатюк — секретар Ради, Дмитро Іванюк — староста, Юрій Кабалуок — заступник старости, Степан Клочурак (молодший), Дмитро Іванюк, Микола Сабатюк, Юрій Падотяк, Степан Клочурак (старший), Іван Дактовецький, Василь Климпуш, Іван Марусяк, Юрій Кабалуок, Іван Тимчук, Кирило Рищук, Степан Бондарюк — члени «Головної управи». Ці 12 осіб і були фактичними керівниками громадсько-політичного життя в Ясіню. На засіданні Ради було вирішено доручити С. Клочуракові передати урядові ЗУНР рішення ясінянських гуцулів про возз'єднання з Україною. Народна Рада створила ряд комісій, голови яких були зобов'язані звітуватися перед Головною управою. Ось їх склад: Іван Пасулько — шкільна комісія, Іван Тимчук — лісова, Степан Колочурак (батько) — лісових робіт, Василь Климпуш — торгівельна, Юрій Кабалуок — харчова, Дмитро Іванюк — адміністративна, голова ради, військова.

Між Народною Радою Ясіня і урядом ЗУНР встановилися тісні стосунки, які ні на мить не припинялися. Необхідно відзначити, що один із членів делегації — Євген Пуза, був старшиною армії ЗУНР. Він попросив у секретаря Народної оборони Західної України полковника Д. Вітовського військової допомоги. Той заявив, що ЗУНР готова допомогти, але тільки тоді, коли гуцули сформують власні військові частини. Є. Пуза запропонував створити Гуцульську народну оборону. Однак, для того, щоб це здійснити, належало ліквідувати угорську військову залогоу в Ясіня³⁸. За порадою Д. Вітовського, делегати із Ясіня зустрілися з окружним комендантом Коломиї, від якого довідалися, що планується військова експедиція на Закарпаття. Військові відділи УГА повинні були вирушити зі Станіслава на Стрий, а далі — на Мукачево. Домовилися, що друга група буде організована в Коломиї і її направлять через Ворохту на Ясіня. Тим часом румунські військові частини вже рухалися у напрямку Мараморш-Сигета. І їх належало випередити. Саме з цим і пов'язане прискорення походу галицьких січовиків³⁹.

³⁷ Клочурак С. До волі: спомини. Нью-Йорк, 1978. С. 106.

³⁸ Штефан А. За правду і волю: Спомини і дещо з історії Карпатської України. Книга друга. Торонто, 1981. С. 217.

³⁹ Українська Галицька Армія: матеріали до історії. Т. 4. Вінніпег: Вид-во Д.Микитюка, 1968. С. 426.

6 січня 1919 р. в окружній команді в Коломиї, за цілковитої таємниці, було організовано відділ (до групи увійшли поручик Петро Зволинський, чотарі Євген Лоповецький, Юрій Циганко, Степан Забачинський). Відправлення групи призначили на 7 січня — перший день Різдва Христового⁴⁰. В завдання групи входило: захопивши Ясіня, сформувати відділ добровольців-гуцулів і рушити на Мараморош-Сигет, захопити його, об'єднатися зі Станіславівською групою військ, яка мала вийти на Мукачево. Всі червоні угорські загони на лінії Ясіня-Сигет потрібно ліквідувати. «Зранку 7-го січня, — пригадував очевидець, — усі зійшлися в казармі 36-го полку ім. гетьмана Мазепи і почали готуватися до відправлення. Групи склалися з трьох старшин, шістьох підстаршин, чотирнадцятьох стрільців та двох ясінянських гуцулів, які повинні були виконувати обов'язки провідників і зв'язківців. Разом — 25 чоловік, озброєних карабінами, пістолетами й ручними гранатами. Тимчасову команду над групою перебрав чотар Забачинський. Того ж вечора група виїхала до Ясіня»⁴¹.

За домовленістю з ясінянською делегацією і військовими з Коломиї, повстання було призначено в ніч із 7 на 8 січня. Звечора 7 січня — в перший день Різдва — ясінці, як годиться, колядували. Переходячи від однієї хати до іншої, група «колядників» остаточно узгоджувала організаційні моменти. Приблизно в той же час група, що приїхала з Коломиї, роззброїла прикордонників в Лазенщині — за 7 км від Ясіня. Залишивши там невелику залогу, решта групи вирушила до Ясіня. Об'єднавшись, обидві групи напали і обеззброїли угорських солдатів, що охороняли залізничну станцію та інші об'єкти. Повстанці захопили казарму і заарештували солдатів, що були в ній. Скільки було заарештованих? Дослідники і мемуаристи наводять різні цифри. Сучасний дослідник М. Болдижар пише про 500 угорських солдатів і офіцерів, Ю. Химинець — про 250, а А. Кущинський твердить, що в полон потрапило 187 вояків на чолі зі своїм капітаном.

Відразу після захоплення повстанцями Ясіня — 8 січня 1919 р. оголошено про збройний наступ проти угорців із метою звільнення території Потисся аж до Сигету. Організацію добровільних частин узяв на себе Іван Климпуш. Того ж дня прибуває поручик Зволинський, якого зустрічають із військовими почестями. Далі події розгорталися так: 9-го січня з Косова прибуває сотня галицьких стрільців з двома кулеметами під командуванням поручика Миколи Саєвича та чота з Коломиї під проводом хорунжого Білецького. Прибуває поручик Воробець і очолює тактичний провід. Чотар Герасимович бере на себе організацію пропаганди.

⁴⁰ Забачинський С. Випад галицьких військ на Закарпаття. *Літопис Червоної Калини*. Львів, 1932. Ч. 4. С. 7–8.

⁴¹ Там само. С. 12.

Війська виступили 14 січня. Після короткочасних сутичок захопили ряд населених пунктів, у тому числі й Рахів. Під час боїв появилися втрати в українському війську (один чоловік загинув, а кілька січовиків були важко поранені). Надвечір, 14 січня, до вже визволеного Рахова прибув із Коломиї ешелон із двома польовими гарматами під командуванням поручика Ярослава Гафтуняка. В Рахові залишено невелику військову залогу під командуванням підхорунжого А. Перги, а основні війська рушили далі. Вранці, 15 січня, захоплено Требушани (нині Ділове) і Великий Бичків. Українське військо наблизилося до Мараморш-Сигета. Відзначимо, що населення цього регіону привітно зустріло повстанське військо. Зокрема, біля села Вільховатого передовий відділ зустрів групу місцевих жителів на чолі з священиком, які рухалися їм назустріч. Значна частина місцевих приєдналася до повстанців, за що священик їх благословив⁴².

Після звільнення В. Бичкова там відразу почали формуватися добровільні гуцульські частини, які мали вирушити у напрямку на Хуст. Однак, до цього справа не дійшла: завадили трагічні події 17 січня. Місто Мараморш-Сигет було, практично, здано українським військам без бою. На залізничному вокзалі гурт студентів-українців зустрів повстанські війська пісню «Ми, гайдамаки». Під звуки військової сурми піднісся на вокзалі український прапор, гарне жовто-блакитне полотно, що його подарувала група коломиїської інтелігенції⁴³. Провід війська перебирає поручик Денис Маєр-Михальський. Він намагається піти на дипломатичне зближення з румунами. Для цього вступили в телефонні переговори. Поручик Гран, ад'ютант командуючого румунської бригади, повідомив, що 17 січня румуни вишлють парламентаріїв для порозуміння в справі Сигета і взагалі відносно взаємин між румунськими і українськими військами. Саме тому українським воякам було дано наказ не стріляти при наближенні парламентаріїв.

Проте, в ніч на 17 січня, двотисячне румунське військо напало на наполовину менше українське, яке, до того ж, не було готовим до бою. Ці події досить детально описані очевидцями. Степан Забачинський пригадував: «Я брав участь у експедиції на Підкарпатті з сигітською групою сотника Дениса Маєра-Михальського, яка виїхала з Коломиї. В складі тої групи була і сотня угро-українських гуцулів-добровольців під командою чотаря Поповецького, одна сотня гуцульських стрільців. С. Забачинський правив нею, та кілька батарей артилерії... Після захоплення Сигету в цьому старовинному українському місті було встановлено українську владу. 17 січня з боку Надь-Бані розпочали наступ румуни. Оскільки виразний наказ Окружної команди в Коломиї

⁴² Забачинський С. Випад галицьких військ на Закарпаття. *Літопис Червоної Калини*. Львів, 1932. Ч. 4. С. 7–8.

⁴³ Кушинський А. Закарпаття в боротьбі: спогад. Буенос-Айрес : В-во Юліана Середяка, 1981. С. 7.

і забороняв у разі наступу румунів входити з ними в конфлікт, і зобов'язував увійти з ними в переговори, група не розпочала бойових дій... З румунами не можна було домовитися, і тому на наказ одного зі старшин групи поручика Воробця група почала виготуватися до відвороту. Ввечері 17 січня група виїхала залізничним транспортом із Сиготу. В дорозі до станції Мігеш-Комори румуни почали обстріл транспорту. Почався бій, в результаті якого потрапило в румунський полон 20 старшин та приблизно 400 стрільців. Загинули тоді четар Поповецький, четар Гадоталюк, були ранені поручик Воробець, четар Пасацький, четар Ковач, хорунжий Циганюк. Полонені перебували 9 місяців у румунській неволі, звідти 14 жовтня 1919 р. за дозволом румунської влади переїхали на Україну 19 старшин і 320 стрільців...»⁴⁴.

Необхідно констатувати, що учасники тих подій дають різні трактування, зокрема, про Сигетський похід. Так, учасник тієї ж виправи поручик Степан Глушко пригадував: «Дня 12 січня 1919 року одержав я наказ Окружної військової команди до виїзду на Карпатську Україну для підтримки поручика Віктора Воробця. Виїхав з мою сотнею також сотник в напрямі на Сигіт. Моїм завданням було роззброєння мадярських жандармів, які зовсім не робили ніякого опору. Наші відділи зайняли Сигіт 16 січня 1919 року. Команду міста передали команди групи мені. Вночі з 16 на 17 січня почався бій з румунами. Наші частини направлялися на залізнодорожну станцію. Тут ми зустріли сотника Д. Маєра-Михальського, який був комендантом цілої групи. За приказом В. Воробця почався відступ і вагонування до від'їзду. Наказ був для мене незрозумілий. Сотник Маєр-Михальський і сотник Саєвич зайняли місце біля машиніста. Коли ж ми виїхали із Сиготу, румуни розпочали обстріл нашого транспорту. Як виявилось далі, частини залізнодорожної колії були зірвані. В результаті бою біля 200 стрільців вбитих чи ранених, інші потрапили в полон. У полоні румуни трактували нас, як більшовиків, пограбували й відібрали одяг, чоботи, гроші. По кількамісячному перебуванні в полоні нас звільнили і відставили на Дністер...»⁴⁵.

Про цю експедицію згадує і сотник Микола Алиськевич. Він пише, що «дня 14 грудня 1919 року в часі, коли Секретаріат був у Тернополі, вислали його як представника уряду з дорученням полковника Д. Вітовського до Будапешта. Завдання полягало в закупці зброї, амуніції, одягу в обмін на нафту. Наслідком місії був підписаний договір, на основі якого угорський уряд мав доставити 20 млн набоїв для рушниць, 500 кулеметів, значну кількість гарматних набоїв, взуття, тощо. Одночасно сотник Алиськевич склав заяву про взаємний ненапад та дотримання мирних відносин стосовно угорського уряду. Повертаючись

⁴⁴ Забачинський С. Мараморш-Сигетська кампанія. Як галичани займали Карпатську Україну. *Стрілець. Кам'янець-Подільський*, 1919. С.12.

⁴⁵ Українська Галицька Армія: матеріали до історії. Т.4. Вінніпег : Вид-во Д.Микитюка, 1968. С. 426.

до Тернополя, він не застав уже там Державного Секретаріату, який перебрався до Станіслава. Під час засідання Ради Державних Секретарів подав звіт про результати переговорів у Будапешті. На Раді була присутня делегація селян із Закарпаття, яка звернулася зі скаргою про жорстокість угорців у краї. Делегати від Закарпаття просили військової допомоги. Полковник Д. Вітовський був проти військового втручання в Закарпаття, аргументуючи це браком відповідних частин. Голубовський не заперечував виправи українських військ на Закарпаття й дотримувався думки, що по злуці з Наддніпрянською Україною братам закарпатцям треба допомогти. Однак остаточного рішення прийнято не було»⁴⁶.

Д-р Лонгин Цегельський пише, що С. Голубович на домагання полковника Д. Вітовського скликав у січні 1919 р. Раду Державних Секретарів, на засіданні якої заявив, що українські війська перейшли Карпати, громять угорські залоги, зайняли цілі повіті. «На засіданні зчинилася нечувана буря: мовляв, полковник Вітовський розпочав на власну руку світову війну. Щоб вийти з цієї ситуації, Л. Цегельський, як секретар закордонних справ, порадив вислати до Будапешта нову делегацію із заявою, що ця експедиція на Закарпаття не є ворожим проявом стосовно угорців, а тільки превентивним заходом проти осади країни чехами і румунами. Зредаговано відповідну ноту та вислано з нею до Будапешта отця Рожанковського і Гната Цегельського...»⁴⁷. Із вищесказаного видно, що відомості з приводу відступу українських військ на Закарпатті суперечливі. Ми не можемо відкидати і той факт, що галицькі січовики з'явилися в нашому краї без відома Є. Петрушевича. Наприкінці грудня 1918 р. під час переїзду з Відня через Будапешт, Є. Петрушевич мав розмову з тодішнім прем'єром Угорщини графом М. Карої. Відносно Закарпаття останній визнав принцип самовизначення народів, а Петрушевич зі свого боку погодився займати нейтральну політику і передати вирішення «закарпатського питання» мировій конференції⁴⁸.

Які наслідки для українського війська мала ця експедиція? Ю. Химинець писав, що 41 чоловік загинули, а 400 потрапило в полон. Його думки в основному поділяє С.Забачинський. Сучасний дослідник В. Піпаш-Косівський доводить, що наслідком нічного бою 17 січня було те, що із 1000-го українського війська тільки 170 чоловік благополучно повернулося до Ясіня, а решта загинули або потрапили в полон. А. Кущинський пише про 60 убитих і 30 поранених. Що стосується преси Східної Галичини («Нове життя», «Народ»,

⁴⁶ Аліськевич М. Переговори з мадярами в 1918 р. *Літопис Червоної Калини*. Львів, 1931. Ч. 7–8. С. 32.

⁴⁷ Українська Галицька Армія: матеріали до історії. Т.4. Вінніпег : Вид-во Д.Микитюка, 1968. С. 426.

⁴⁸ Штефан А. За правду і волю: Спомини і дещо з історії Карпатської України. Книга друга. Торонто, 1981. С. 218.

«Наддністерські вісті», «Покутський вісник», «Стрілець»), то вона не наводить причин невдачі, а обмежується констатацією факту: («...румуні перейшли в наступ»). Незважаючи на короткочасність свого існування, у діяльності Гуцульської Республіки простежуються окремі елементи державотворення. З ініціативи С. Клочурака та його соратників у Ясіня і околицях організовується адміністрація, яка бере на себе контроль і керівництво 20 тисячами населення. Гуцульська Республіка стала маленькою самостійною одиницею зі своєрідним парламентом – Гуцульською Народною Радою. Всі справи республіки обговорювали на засіданнях Ради, які були відкритими. Владу Гуцульської Республіки було поділено на чотири секції:

- секція військових і зовнішніх зв'язків (голова – С. Клочурак заступники – В. Климпуш і Д. Німчук);
- секція внутрішня (М. Іванюк, комендант міліції М. Могарнюк);
- секція господарська (Тимчук, підсекція лісова – С. Клочурак-батько);
- секція харчова (Ю. Кабалюк)⁴⁹.

Військовим комендантом і головою Гуцульської Народної Ради був Степан Клочурак. Військо мало відзнаки української армії. У ньому існувала досить сувора дисципліна, а тому грабунки не зафіксовані. В. Гренджа-Донський писав, що за дрібні конфлікти, сварки, пятику тощо староста М. Іванюк судив винуватців на кількагодинну чи кількаденну примусову суспільно-корисну працю⁵⁰. Внутрішня секція піклувалася також про культурно-освітні проблеми гуцулів. У школах навчання велося українською мовою, було організовано хор, який виступав на вечорах. Найважливішим завданням господарської, лісової та харчової секцій було накормити близько 20 тисяч населення. Лісова секція видавала дозвіл на рубку лісів. Завдяки С. Клочуракові до Ясіня прибували вагони з кукурудзою, цукром, що суттєво покращило матеріальне становище селян.

Гуцульська Республіка проіснувала до 11 червня 1919 р., тобто до тих пір, коли румунські війська увійшли до Ясіня. Багатьох членів Ради заарештували. Така доля спіткала і Степана Клочурака. Його батька румуні ввели по селу і нещадно били, від чого він невдовзі помер. В. Климпуш і Д. Німчук щасливо дісталися до Галичини. Румуні господарювали в Ясінях більше року і відійшли тільки 30 червня 1920 р., коли чехословацька адміністрація перебрала цілу Мараморощину, за винятком Сигета та 14 сіл в його околицях, що відійшли до Румунії. Та, незважаючи на окупацію румунами Гуцульщини, місцеве населення продовжувало боротьбу в партизанських загонах. Один із дослідників національно-визвольних змагань західних українців писав,

⁴⁹ Мушинка М. Лицар волі. Життя і політично-громадська діяльність Степана Клочурака. Ужгород, 1995.

⁵⁰ Гренджа-Донський В. Я теж Українець. Публіцистика. Ужгород : ВАТ Вид-во «Закарпаття», 2003.

що «ясінська Гуцульська Республіка в горах утрималась і давала про себе знати своїми войовничими виступами впродовж п'яти місяців»⁵¹. Необхідно додати, що чимало гуцулів вступили до УГА і в її рядах брали участь у національно-визвольних змаганнях українського народу.

У 1939 р. гуцули прийняли рішення щороку увічнювати і урочисто відзначати день проголошення Гуцульської Республіки, без існування якої не могло бути і Карпатської України. Загальновідомим є і той факт, що уряд А. Волошина, за заслуги гуцулів у боротьбі за незалежність краю, дозволив скликати Сойм у Рахові і тільки в силу об'єктивних обставин цього не сталося. Немає сумніву, що Гуцульська Республіка залишила помітний слід в історії визвольної боротьби закарпатських українців.

21 січня 1919 р. в Хусті відбулося засідання Всенародного Конгресу українського населення Закарпаття, який обрав Михайла Брацайка своїм головою. Роботу Конгресу детально описали очевидці. Один із них писав: «Голова зборів д-р Михайло Брацайко... запитав народ: Куди ми хочемо прилучитися? До Угорщини? Чи, може, до Чехословаччини? Чи до України? — До України! — закричали делегати»⁵². Для більшості закарпатців Україна була державою, де жили брати по крові з древньою столицею Києвом. А. Штефан у своїх споминах так висловився з цього приводу: «Київ — святість, про яку не вільно було голосно говорити, хіба в чотири очі з Богом, Київ — це таїна, недосяжна, незрозуміла, але наша. Тайна, схована в глибині душі, щоб не знайшла її профанна цікавість. Ця тайна довго-довго дозрівала в душах. І коли дозріла — стала словом. Могутнім словом. Воно потрясло всією Карпатською Україною. Було це 21 січня 1919 року в Хусті»⁵³.

В офіційній радянській історіографії протягом десятиліть було прийнято вважати (інша точка зору вважалася еретичною), що делегати конгресу вимагали возз'єднання з Радянською Україною. На наш погляд, таке твердження не витримує ніякої критики, бо на той час радянська влада встановилася тільки в Харкові. Хоча ми не відкидаємо і того факту, що представники Закарпаття відвідали голову цього уряду Х. Раковського⁵⁴. Не можна вважати науковим також твердження окремих істориків, що трудящі краю вимагали приєднання до України, де селяни ділять поміщицьку землю, бо не одні більшовики прийняли «Декрет про землю». Тут нам у пригоді може стати виступ Л. Троцького перед агітаторами, які направлялися на Україну. Говорячи про труднощі боротьби з Петлюрою, він доводив у чому вони полягають:

⁵¹ Ярославин О. Визвольна боротьба на західноукраїнських землях. Торонто, 1982. С. 101.

⁵² Химинець Ю. Закарпаття — земля української держави. Ужгород, 1992. С. 33.

⁵³ Штефан А. За правду і волю: Спомини і децю з історії Карпатської України. Книга друга. Торонто, 1981.

⁵⁴ Халус П. Важлива архівна знахідка. *Закарпатська правда*. 1990. 21 березня.

«Петлюра був покритий славою... віддачі трудовому селянству України всіх земель без викупу і негайного скликання Трудового конгресу»⁵⁵.

Однак, повернемося до Хустського Конгресу. Ю. Химинець писав: «Потім Михайло Бращайко говорив: Ясно, що збори бажають злуку Угорської Русі з Українською Державою. Щоб було всім нам видно, що це воля більшості народу, прошу щоб той делегат, чи ті делегати, які мають іншу волю, голосилися до слова.

— Голосіться до слова,— кричали делегати,— ми вас вислухаємо чесно і без гніву. У залі було тихо. Ніхто не голосився. Заговорив знову Михайло Бращайко: однозгідна воля всенародних зборів: з'єднати Угорську Русь з Соборною Україною.

— Слава! Слава! Слава! — вирвалося з уст делегатів. Усі встали і зачали співати «Вже воскресла Україна, і Слава і Воля...»⁵⁶.

Та навіть у таку урочисту для трудящих мить, коли було прийнято історичної ваги документи, не обійшлося без проугорської пропаганди. А. Штефан описав один досить дивний епізод, який, на нашу думку, є доказом того, що прийняття такого рішення було волевиявленням всього народу: «Конгрес закінчився... Делегати поспішали додому. Раптом настав крик. Селянин, одягнений по-марамороськи, гукав: — Нам не треба України! Тисячу років ми жили в Мадярщині! Нам не треба України! Делегати окружили крикуна: Хто ти? Чи ти здурів? Чому не говорив на Конгресі? Міцні руки охопили його руки і шию. Прибігли і хустські делегати, і пізнавши його, крикнули: «Це наймит, слуга мадярів, куратор Куртяк! Треба його витверезити!» Селянські делегати кинули його в рів при дорозі, пообертали його в студеній воді з розтаяного снігу і тоді наказали йому: «Біжи додому, чорте! Висушися і навчися розуму! Бо буде гірше.» Лишили його і старий Куртяк в ганьбі потягнувся додому»⁵⁷.

Газета «Руська Краина» детально описала роботу Хустського Конгресу у статті Вишнянського (ймовірно, це псевдонім А. Волошина — *авт.*) «Народний Собор в Хусті». Головним редактором був А. Волошин, відповідальним редактором — В. Желтвай, а помічником редактора — о. Емілій Бокшай. Стаття «Народний Собор в Хусті» так описувала цю знаменну подію: «На 21-го январа бив виданий держати єден собор до Мукачєва... Но народ єднако так голосив, ож хоче совітоватися о своїх ділах, и сьак 21-го январа подержали Собор в Хусті.

По 9-ом часі біла служба в церкві. Делегати свої свідоцтва. Поставили у ряд и на переді з застави (фани) українськи (синьо-жовті) несли. Начинали

⁵⁵ Вегеш М.М. Громадсько-політичні взаємовідносини Східної Галичини і Закарпаття в 1918–1919 роках: Матеріали до спецкурсу для студентів історичного факультету. Ужгород, 1996.

⁵⁶ Химинець Ю. Закарпаття — земля української держави. Ужгород, 1992. С. 33–34.

⁵⁷ Штефан А. За правду і волю: Спомини і дещо з історії Карпатської України. Книга друга. Торонто, 1981.

з Богом. Уже на улиці посхаповали калапи и заспівали Царю небесний... И сьяк делегати рушилися до Церкви. По пути сміло заспівали: — Вже воскресла Украина... У церкви так було як на отпусті. Повно людей о одушевленний «Господи Помилуй». По службі священник Паркані посвятив заставу коло церкви. Далє рушилися до горожанської школи. На Собор. Засідання отворив д-р Юлій Брашайко. Он чудно било чути слова «не хочемо бити слугами чужих народов!». Засідання отворивши, за председателя вибрали єдиногласно д-ра Михайла Брашайка. Но лєдвє узвася председатель, коли Иван Волошук голосним словом закричить: Где хочемо стати? — До України!

Сьяк голосили делегати всі, числом 420, из 150 сел. Протоколи вели Михайло Тиводар и Василь Осипчук. По виборам уже розпалилися делегати. Уже наголосно кричали: Пешт нам не треба, йдемо до Києва. Кєдь о декотром ділє много радилися и переговорювали, доста било заголосити : «Най буде так, як є у Києві». Тогда уже всі в єдино кричали: «Най буде так, як у Києві». И уже о том ділє и прорішили. Вибрали Раду і делегатів до Мирової Конференції. Собор скончився як уже заходило сонце. На кєнець пойшли коло церкви и там всі присягнулися на українську заставу (фану). На соборі єдиногласно вивіли, аж хотять ставати до України»⁵⁸.

Після довгих років замовчування, а то і облиття брудом цієї славної події в житті краян, наводимо без скорочень «Протокол писаний 21-го януаря (січня) 1919 в Хусті на всенародніх зборах угро-руського народу, котрі відбулися в гімнастичній залі державної горожанської школи» :

«1. Всенародні Збори Угорських русинів-українців з дня 21-го януара 1919 року висказують з'єднати всіх русинів-українців з комітатів Мараморш, Угоча, Берєг, Земплин, Шариш, Спіш и Абауй-Торна і прилучення русинами-українцями заселених земель до Соборної України. Просячи, щоб нова держава при виконуванні (переведенню) сеї злуки узглядила особливе (окремішне) положення угорських русинів-українців. Для того Всенародні збори заявляють, що руський-український нарід Угорщини Х (десятий) закон про руську країну даний в Будапешті з року 1918-го не признають законом, бо повстав без його волі і без заступництва народу.

2. З огляду на повисше рішення постановляють збори, що руський народ не пішлє послів своїх до угорського парламенту.

3. Всенародні збори просять, щоби українські війська засіли землі, заселені русинами-українцями на Угорщині, і щоби засмотрили населення, живучє серед тяжких харчових відносин, поживою.

4. Всенародні збори вітають всі визволені народи австро-угорської монархії: Чехословаків, Югославян, Румунів, Поляків і Німців.

5. Далше вітають збори малярське народне правительство на демократичних основах, що признало право самоозначення (саморозпорядження)

⁵⁸ Руська Краина. 1919. 21 січня.

народів і не уживало ніяких насильств проти політичного організування его правдивої волі.

6. Дальше висказують збори подяку всім державам Антанти і її союзникам, що боронили демократичний їх рух і вибороли пригнобленим народам свободу і просять, щоби помогли здійснити ухвалу (поставу) всенародних зборів.

7. Народні збори вибирають для ведення справ русько-українську народню Центральну Раду із сто членів і уповномочують її заступати русинів на Угорщині все і всюди де сього потрібно проти інших народів і зробити все, що кожного часу в інтересі русько-українського народу вважає за потрібне.

...Із комітатів Мараморш, Угоча, Берег і Унг по постановленню легітимаційної комісії в'єдне (разом) 420 правильно і достовірно легітимованих (оправданих) послів явилися. А понеже вибори відбулися так, що від кождих 1000 душ вибрано одного посла, на зборах 420.000 жителів — отже абсолютна більшість угорських українців була заступлена.

...Президія і члени Центральної Народної Ради зложили під русько-українськими прапорами отсю божбу (присягу): «Божуся одному живому і Всемогущему Богу, що права русько-українського народа боронити, нарід заступати і волю його сповнити буду. Так ми Боже помагай».

По сему одноголосно вибрано Центральну Народну Раду. Председатель: Др. Михайло Бращайко. Заступники пред. Ємеліян Невицький, духовник з Уяку (Шаріш), Євген Пуза, сотник із Ізи і Іван Волошук, господар з Нанкова»⁵⁹. Доцільним буде нагадати і факт, про який в нашій літературі мало згадується, в тимчасовій конституції Західно-Української Народної Республіки від 13 листопада 1918 року Закарпаття було проголошено складовою частиною цієї республіки. Отже, де-юре Закарпаття стало складовою частиною України, хоч де-факто влада останньої не була поширена на територію нашого краю. Для визнання де-юре Закарпаття складовою частиною України служило рішення Всеукраїнського з'їзду в Хусті від 21 січня 1919 року.

Сформували делегацію, щоб ознайомити з рішенням зборів київську владу. Тут радянські історики замовчували факти. Вони твердили, що «на зборах в Хусті була вибрана делегація, яка повинна була поїхати в Київ і передати рішення про возз'єднання Закарпаття з рештою України... Однак, як тільки делегація поїхала до Станіслава, їй перегородили шлях петлюрівці і білополяки»⁶⁰. Радянські історики так і не з'ясували, чи знали про хустське рішення в Києві. До столиці, звичайно, хустські делегати не дійшли, зате в Станіславі побували. А чи знав Київ про прийняте рішення? У розмові з онуком

⁵⁹ ДАЗО. Ф. 1148. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 11–13.

⁶⁰ Мельникова И.М. Как была включена Закарпатская Украина в состав Чехословакии в 1919 г. *Ученые записки Института славяноведения*. Т. 3. М., 1951. С. 114.

Ю. Брашайка, який проживає в Хусті, ми дізналися про записи діда, які збереглися. В них зафіксовано факт, що Ю. Брашайко від імені делегатів Конгресу вислав до Києва телеграму. Сучасні історики, досліджуючи це питання, зробили висновок, що «... уже в 1918 році делегація закарпатських селян побувала у Станіславові й вела переговори про возз'єднання нашого краю з УНР»⁶¹.

Закарпатська делегація у складі Євгена Пузи, Івана Климпуша і Степана Клочурака побувала у Станіславові й була прийнята Головою Національної Ради Є. Петрушевичем. Через деякий час перед присутніми виступив С. Клочурак: «Ми діти одного українського народу, після майже тисячолітнього розмежування зійшлись на нинішніх зборах, щоб в братерській згоді вирішити долю нашого народу. Нас не розмежували ні ріки, ні високі гори, ані далекі простори... Я щасливий, що мені... припала велика честь, від імені угорських українців я можу передати вам їхню тверду волю, приєднати до України землю, на якій вони споконвіку живуть, як невід'ємну частину України»⁶².

В Універсалі Директорії Української Народної Республіки про об'єднання земель українських говорилося: «Однині воедино зливаються століттями одірвані одна від одної частини єдиної України – Західно-Українська Народна Республіка (Галичина, Буковина й Угорська Русь) і Наддніпрянська Велика Україна. Здійснились віковічні мрії, якими жили і за які умиralи кращі сини України...»⁶³.

30 січня 1919 р. часопис «Закон і право» опублікував історичні документи свята злуки УНР і ЗУНР. На сьогоднішній день вони становлять собою бібліографічну рідкість. В часописі вміщені Грамота Української Національної Ради про об'єднання ЗУНР з Великою Україною від 16 січня, вже згадуваний Універсал Директорії від 22 січня, а також резолюція, декларація і універсал Трудового Конгресу України від 28 січня. У всіх цих документах Угорська Україна вважається складовою частиною Соборної Української держави. Представник від Закарпаття, згідно з Універсалом Трудового Конгресу, мав входити до складу Директорії – найвищого органу УНР⁶⁴. У зверненні Трудового Конгресу України до народів усього світу було чітко заявлено, що «український сорокамільйоновий народ хоче вільним увійти в сім'ю народів світу й стати нарівні... Український народ не допустить, щоб хтось інший накладав йому свою волю. Ні силою міжнародних комбінацій, ні силою заліза ніхто не зможе примусити його зріктися своєї суверенності й свого права самому завести лад на своїй землі згідно з власним бажанням»⁶⁵.

⁶¹ Вегеш М.М. Громадсько-політичні взаємовідносини Східної Галичини і Закарпаття в 1918–1919 роках: Матеріали до спецкурсу для студентів історичного факультету. Ужгород, 1996.

⁶² Клочурак С. До волі: спомини. Нью-Йорк, 1978. С. 128–129.

⁶³ Закони, накази й розпорядження УНР. *Закон і право*. К., 1990. Ч. 2. С. 95–97.

⁶⁴ Закони, накази й розпорядження УНР. *Закон і право*. К., 1990. Ч. 2. С. 102–103.

⁶⁵ Там само.

Міжнародне становище молодії УНР було надзвичайно важким. 26 січня 1919 р. князь Фюрстенберг в листі до Відня так описав тодішнє становище УНР: «...Сьогодні мілітаривне положення є того роду, що навіть дальше існування України як самостійного і незалежного державного організму є під сумнівом...»⁶⁶. Хоч гірка, але правдива істина. Через 13 днів після Свята злуки у Київ вступили більшовицькі війська. Різко змінилася обстановка на Закарпатті. На початку 1919 р. делегація в складі А. Волошина, П. Легези і М. Кондратовича приїхала в Будапешт до представника чехословацького посольства Мілана Годжі, щоб обговорити питання про приєднання Закарпаття до Чехословаччини. Тепер, коли виникла небезпека для Закарпаття бути поділим між окремими державами, цей крок слід вважати виправданим. А. Волошин рішуче просив чехословацький уряд захистити край від територіальних окупаційних зазіхань ряду держав, зокрема Румунії. Згода була дана, а вже 12 січня в Ужгороді з'явився чехословацький легіон. Зайняли вони і Пряшівщину. Чехословацький історик Іван Шлепецький цей акт розцінював як помилку Г. Жатковича — майбутнього губернатора Закарпаття. На його думку, «... кінцевим наслідком дружньої, але хитрої розмови професора Масарика з наївним політиком доктором Жатковичем явився наказ, згідно з яким чехословацькі війська передчасно зайняли Пряшівщину, тобто руську територію між ріками Попрад і Уж, чим і встановили «тимчасову» демаркаційну лінію між Словакією і Карпатською Руссю»⁶⁷.

В липні 1918 р. «Американська Руська Народна Рада», яку очолював Микола Чопей, вимагала самостійності для окремих українських жуп, а 23 жовтня українці Закарпаття були прийняті до Середньоевропейського Демократичного Об'єднання (СЄДО), в складі якого знаходилися чехи, словаки, поляки, українці, румуни, югослави та інші народи. Представником від Закарпаття в Філадельфії був Г. Жаткович. Включення до СЄДО було першим кроком Закарпаття до своєї державності. Ставши членом Унії, українці Закарпаття набули наче юридичного права самовизначення. Конвенцію про приєднання Закарпаття до Чехословаччини підписав Т. Масарик, як голова Унії і представник Чехословаччини. Хоча, більшість закарпатських емігрантів висловилися за приєднання до Чехословаччини, — писав П. Стерчо, — «серед американських русинів уже тоді було бажання злуки Закарпаття з Україною... З 1089 всіх делегатів 732 голосували за ЧСР, 310 — за Україну, а 10 — за Росію... Треба визнати, що 310 голосів за злуку з Україною — це поважна кількість»⁶⁸.

⁶⁶ Полонська-Василенко Н. Історія України: В 2-х томах. Т. 2 (Від XVII століття до 1923 року). К.: Либідь, 1992. С. 119.

⁶⁷ Костер. 1946. № 5–6. С. 32.

⁶⁸ Стерчо П. Карпато-Українська держава: З історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919–1939 роках. Торонто, 1965. С. 19.

Президент-визволитель, як будуть пізніше називати Т. Масарика, добре розумів, що голосів закарпатських емігрантів явно недостатньо. 31 січня 1919 р. до Ужгороду прибув посол Масарика Фердинанд Писецький, який ознайомив членів Ужгородської Ради з меморандумом американських українців про приєднання Підкарпатської Русі до Чехословаччини. С. Ключурак писав, що «про угоду наших емігрантів в США з д-ром Масариком ми в той час нічого не знали. У нас, особливо у Східному Підкарпатті, крім орієнтації на Україну, іншої орієнтації не було»⁶⁹. Не припинялися стосунки з урядом УНР. 29–30 квітня – 1 травня 1919 р. в Станіславі проходив з'їзд угорських українців. Місцева преса повідомляла: «На з'їзд прибуло 35 заступників з різних угро-українських комітетів. З'їзд відкрив голова угро-української секції товариства «Молода Громада» д-р К. Кисілевський. До президії вибрано заступників всіх областей УНР: д-ра Бращайка з Закарпатської України... Від угорських українців відповіді на привіт Климуш та д-р Бращайко, який висловився, що недалеко той час, коли всі території України злучаться в одну соборну Україну»⁷⁰. Словацький дослідник М. Мушинка, який нещодавно опублікував резолюцію з'їзду, розшукану в архіві, відзначав: «Наперекір щаленій антиукраїнській пропаганді, 29 квітня 1919 р. ... у Станіслав прибули 162 делегати від 62-х громад Закарпаття. З'їзд, який очолювали Михайло Бращайко та Кость Кисілевський, тривав три дні – від 29 квітня до 1 травня 1919 р. Всі делегати черговий раз підтвердили волю закарпатських українців з'єднатися з Україною в соборній державі. Після закінчення з'їзду закарпатську делегацію прийняв президент Західно-Української Народної Республіки Євген Петрушевич (1863–1940), якому голова У(Р)ЦНР в Хусті М. Бращайко урочисто вручив резолюцію з'їзду з проханням передати її Головному Отаманові Армії Української Народної Республіки Симону Петлюрі та на її підставі домогтися на Мирній конференції в Парижі приєднання Закарпаття до України»⁷¹.

Резолюція, ухвалена одногосно з'їздом закарпатських українців в Станіславі 1 травня 1919 р., була підписана М. Бращайком та І. Волощуком від Закарпаття та К. Кисілевським і І. Ставинським від Галичини. У чотирьох її розділах йшлося про наступне:

«І. З'їзд закарпатських українців в Станіславі дня 29–30 цвітня – 1 мая 1919 р. шле Українській Армії на руки Головного Отамана Симона Петлюри

⁶⁹ Ключурак С. До волі: спомини. Нью-Йорк, 1978. С. 165.

⁷⁰ Там само.

⁷¹ Мушинка М. «Прихильником радянської влади на Карпатській Україні я ніколи не був...» (Знайдено судову справу Степана Ключурака). *Карпатський край*. 1995. № 5–8. С. 47–52; Мушинка М. Взаємини Степана Ключурака з Августином Волошином. *Карпатська Україна і Августин Волошин*. Матеріали міжнародної наукової конференції. Ужгород, 1995. С. 127–135; Мушинка М. Лицар волі. Життя і політично-громадська діяльність Степана Ключурака. Ужгород, 1995; Мушинка М. Резолюція з'їзду закарпатських українців у Станіславі (Івано-Франківську) з травня 1919 року. *Науковий Збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді*. Річник IV (XVIII). Ужгород, 2000. С. 48–51.

привіт і щирю подяку за геройську оборону самостійности Української Народної Республіки.

II. 1.3'їзд закарпатських українців згідно з постановою Всенародних Зборів Закарпатських українців в Хусті з 21 січня 1919 р. обстоює з'єдинене усіх українських земель в одну державу в формі Народної Республіки і протестує рішучо проти наїзду чужинців на територію Закарпатської України.

2. З'їзд звертається до провідників Соборної України, щоб она внесла протест проти цього наїзду до Держав Порозуміння.

3. З'їзд звиває усіх Українців Закарпаття, щоб спільно боролися за самостійність Української Держави та за дійсне прилучення своєї області до тої Держави.

4. З'їзд звертається до всіх Українців Придніпрянщини, Галичини і Буковини з зазивом допомогти Закарпатській Україні в її боротьбі за визволення з ворожого ярма.

5. З'їзд звертається з проханням до Високої Директорії, Міністерії Української Народної Республіки та Секретаріату Західної Облaсті У.Н. Республіки поспішити якнайскорше з видатною помічією в організації Закарпатської України та з харчами для голодуючого населення.

6. З'їзд домагається, щоби допустити до місії на Паризьку конференцію двох заступників закарпатських українців і уможливити їм якнайскорше виїзд до Парижу.

III. 7.3'їзд стверджує конечність організації кооператив на Закарпатській Україні та просить Дніпро-Союз, як централю споживчих товариств, обняти своєю діяльністю Закарпатську Україну.

IV. 8.3'їзд просить Високу Директорію, зглядно Міністерство Народної Освіти заопікуватися народною освітою в Закарпатській області, а саме:

а) призначити на народну освіту в Закарпатській Україні відповідний фонд;

б) подбати о відповідну шкільну книгу, як також о книжочки загальноосвітнього змісту та часописів для народа;

в) установити стипендії для образования учнів кандидатів із Закарпатської області.

9. З'їзд висказує подяку Молодій Громаді і єї угро-українській секції за дотеперішню хосенну діяльність в організації культурно-освітнього життя на Закарпаттю та просить Секцію:

а) щоби дала почин до створення окремої інституції, яка би зайнялася організацією закарпатських Українців в ширшій розумінні;

б) щоби припильнувала ухвал з'їзду»⁷².

⁷² Мушинка М. Резолюція з'їзду закарпатських українців у Станіславові (Івано-Франківську) з травня 1919 року. *Науковий Збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді*. Річник IV (XVIII). Ужгород, 2000. С. 51.

Необхідно погодитись із твердженням М. Мушинки, що «для історії Закарпаття Резолюція З'їзду закарпатських українців у Станіславі має виняткове значення. В революційному 1919 році цей з'їзд був останньою спробою возз'єднання Закарпаття з незалежною Україною»⁷³. Слід також відзначити, що, незважаючи на труднощі, Велика Україна допомагала Закарпаттю харчами. З ініціативи С. Петлюри на Гуцульщину були відправлені декілька вагонів хлібної муки. На білих мішках великими літерами було написано «Україна». Як пригадував С. Ключурак, «місцеве населення довго зберігало ті міхи, як доказ багатства на Україні. Уряд УНР за надіслані харчі не вимагав ніякої плати: то був дар України гуцулам»⁷⁴.

8 травня 1919 р. в Ужгороді відбулося об'єднання Пряшівської, Ужгородської і Хустської Народних Рад, на основі яких виникла Центральна Руська Народна Рада. На її засіданні було прийнято рішення про приєднання Закарпаття до Чехословаччини на правах автономії. Виступаючи на засіданні Ради, М. Бращайко недвозначно заявив, що «420 делегатів із всіх частин Карпатської України вирішили приєднати Угорську Русь до України. Цю злуку неможливо здійснити внаслідок несприятливих воєнних подій. Але це серце і душу народу не змінить». Більшість політичних діячів Закарпаття, як і весь народ, розцінювали включення краю до Чехословаччини, як тимчасове явище.

Таким чином, тільки неможливість возз'єднати Закарпаття з Україною привела до того, що стало можливим включення краю до Чехословацької Республіки. Це визнав й історик-русофіл Аллойс Раушер: «План встановлення незалежної України впав, а разом з ним бажання і вимоги Хустської народної ради...»⁷⁵. Уже згадуваний П. Стерчо підкреслив, що «закарпатські українці, по програніх визвольних змаганнях України, вибрали ЧСР тільки як менше зло в порівнянні з Мадярщиною та Румунією, як на той час самотні виходи. Але це сталося — і це мусимо підкреслити, — під тиском, а не зі щирої волі народу»⁷⁶. До цього ж слід додати, що президент Т. Масарик обіцяв надати Закарпаттю найширші права. М. Кондратович, автор популярної закарпатської історії, писав, що «... подкарпатські русини, як автономна одиниця самовільно приключаються к чесько-словенській республіці з тим, що руська автономна країна в заграничних, воєнних і фінансових справах спільно управляється, а в прочих ділах управляє самостійно, своїми урядами і своїм Сеймом...»⁷⁷.

⁷³ Мушинка М. Резолюція з'їзду закарпатських українців у Станіславі (Івано-Франківську) з травня 1919 року. *Науковий Збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді*. Річник IV (XVIII). Ужгород, 2000. С. 50.

⁷⁴ Ключурак С. До волі: спомини. Нью-Йорк, 1978. С. 170.

⁷⁵ Раушер А. Приєднання Підкарпатської Русі до Чехословаччини. *Молодь Закарпаття*. 1991. № 18.

⁷⁶ Стерчо П. Карпато-Українська держава: З історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919–1939 роках. Торонто, 1965. С. 22.

⁷⁷ Кондратович І. Історія Подкарпатской Руси для народа. Ужгород : Уніо, 1924. С. 109.

Прийняте 8 травня в Ужгороді рішення сточленна делегація на чолі з А. Волошином передала президенту Чехословаччини Т. Масарику. Дане питання обговорювалося на Паризькій мирній конференції. Відомий український історик Ілько Боршак, маючи доступ до архівних матеріалів, що залишилися після закінчення конференції, по свіжих слідах написав змістовну працю «Карпатська Україна у міжнародній грі». В ній вміщено документ, який свідчить про те, що навіть у майже неможливих і безнадійних умовах делегація УНР була до кінця вірна рішенням злуки і заявила рішучий протест спробам відірвати Закарпаття від Соборної України:

«Вимагаючи комітатів Мараморш, Угочо, Берегово, Ужгород, Земплен, частина Сепеш, український народ виходить з таких засновків:

1. Абсолютна більшість всієї людності — українці.
2. У минулому ця територія належала до Галицько-Волинського князівства.
3. Усі 100 членів Ради, скликаної 21 січня в Хусті, у один голос рішили прилучитися до Великої України...
4. Українські війська згідно з бажанням людності, вже зайняли частину названої території»⁷⁸.

Цікаві думки з приводу правомірності воз'єднання Закарпаття з ЗУНР висловив відомий український історик О. Карпенко: «Отже, формально ніби все витримано: Закарпаття — складова частина Української Держави (ЗУНР). І все ж цього було недостатньо для норм міжнародного права, бо досить нагадати, що з XI ст. Закарпаття входило до складу Угорщини, і навіть коли в лютому 1918 р. під час Берестейських мирних переговорів делегація Української Центральної Ради зажадала повернення його до складу України, угорський міністр закордонних справ граф Оттокар Чернін і його німецький колега Ричард фон Кюльман цілком чітко заявили, що про це не може бути й мови. Отже і УНРада, і українські політичні лідери Закарпаття відчували недостатню легітимність Акта від 19 жовтня щодо Закарпаття. Потрібна була постанова більш представницького органу, який репрезентував би волевиявлення якщо не всього, то хоча б переважної більшості населення краю. Тим паче, що звідусіль надходили відомості про бажання закарпатців бути в складі єдиної України, тож Акт про прилучення Закарпаття до Української Держави, утвореної 19 жовтня 1918 р., міг розглядатися лише як важливий крок до цього»⁷⁹.

Польський вчений П. Журавський-Граєвський писав, що «можливості української делегації обмежував той факт невизнання її мирною конференцією за репрезентанта карпаторуської людності, а її ноти не поміщені в матеріалах... Представником людності Підкарпатської Русі визнано в Парижі карпаторуську

⁷⁸ Цит. за: Вегеш М.М. Громадсько-політичні взаємовідносини Східної Галичини і Закарпаття в 1918–1919 роках: Матеріали до спецкурсу для студентів історичного факультету. Ужгород, 1996.

⁷⁹ Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Історія / Керівник авторського колективу й відп. ред. О. Карпенко. Івано-Франківськ: Сіверсія, 2001. С. 147.

делегацію з Жатковичем на чолі»⁸⁰. Численні спроби української делегації не принесли успіху, бо Верховна Рада вже 16 серпня категорично вирішила — Закарпаття опиниться в межах Чехословаччини. 10 листопада 1919 року на конференції в Сен-Жермені це питання було вирішено остаточно.

Що стосується приходу українських військ на Закарпаття, то з цього приводу є цілий ряд доказів. Дослідник історії УСС-УГА Л. Шанковський небезпідставно вважає, що в січні 1919 р. відбулися три військові експедиції на Закарпаття, які «мали завдання обсадити цю українську землю та прилучити її до ЗО УНР. Накази перевести такі експедиції дістали Окружні Команди в Коломиї, Стрию й Самборі». Під впливом революційних подій в краї та переговорів у другій половині грудня 1918 — першій половині січня 1919 р. уряду ЗУНР з делегаціями Ясинянської народної ради та Гуцульської республіки туди стали надсилатися, поряд із продовольством, військове спорядження та військові інструктори. Сформована в Коломиї з чотирьох сотень гуцульських стрільців ударна група під командою Д. Маєра-Михальського зайняла Ясіня, Рахів та Сигіт, але невдовзі зазнала поразки від переважаючих румунських військ. Вона була передислокована на українсько-румунський кордон в район Чорногора-Яблуницький перевал, а наприкінці травня розформована в Станиславіві.

Майже в той самий час стрийська стрілецька група під командуванням Я. Небилова 18 січня 1919 р. прибула до Лавочного, а 20 січня увійшла до Мукачева. В ніч на 21 січня їх роззброїла угорська поліція, й галичани повернулися до Стрия. Крім того, спрямований 18 січня з Самбора на Ужгород підрозділ сотника І. Молеція (70 крісів) наступного дня був затриманий біля Волосянки чеськими військами, які вже до цього зайняли західну частину Закарпаття»⁸¹.

У 1937 р. львівський журнал «Літопис Червоної Калини» опублікував спогади Івана Молеція. Автор публікації писав: «17 січня 1919 р. повідомив президент ЗУНР д-р Євген Петрушевич Чехословацьку Республіку, що українські війська займають Закарпатську Україну. І вже 18 січня дістав я наказ зайняти комітат і місто Ужгород (Унгвар)... Просив я одного куреня, 5 старшин, 4 скоростріли... вдалося стягнути з різних команд, що були під ту пору в Самборі, 65 (!) стрільців; 4-ох скорострілів з одним скорострілом (!)... Ось ціла збройна сила, що мала перевести почесну виправу й прилучити Ужгородську землю... Відповіли мені чехи, що вони є окупаційною армією Антанти і мають мандат на окупацію цілого українського Закарпаття. Окупація проводиться з наказу маршала Фоша. Залізничний шлях Ужок — Ужгород і ріка Уж це демаркаційна

⁸⁰ Журавський-Гравський П. Питання Підкарпатської Русі на мировій конференції в Парижі. *Зустрічі*. 1990. № 1–2. С. 135.

⁸¹ Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Історія / Керівник авторського колективу й відп. ред. О. Карпенко. Івано-Франківськ: Сіверсія, 2001. С. 273.

границя їх окупаційної території і цієї границі вони боронитимуть... В кінці чехи зредагували мені письмо, що кінчалось вже не наказом, але просьбою, щоб я покинув їх окупаційну територію. Письмо підписав комендант I куреня 31 полку окупаційної армії рйтмайстер Кноблюх (Волосянка, 19.01.1919). Стрільці переночували в возах... Чергового дня раненько повідомив я стрільців, що вже вертаємось. Здивувалися дуже... Дня 10.01.1919 р. верталася окупаційна частина на свої первісні позиції»⁸².

Можна багато наводити причин невдач військових експедицій УГА на Закарпаття, однак необхідно погодитись з авторитетною думкою Л. Шанковського, що вони «були недбайливо підготовані й переведені недостатніми силами. Генезу цих експедицій сьогодні трудно роз'яснити, бо й не відомо, в кого зродився їх плян та хто дав наказ виконати». Дослідник вважає, що ініціатива належала Д. Вітовському та С. Голубовичу – впливовим діячам ЗУНР. Саме Д. Вітовський «поставив перед dokonаний факт, мовляв українські війська перейшли Карпати й саме знаходяться на Закарпатті, де займають повітові осередки». Необхідно визнати, що військові експедиції УГА на Закарпаття не могли принести користі жодній із сторін. З одного боку, ці походи галицьких військ завдали шкоди самій УГА, яка значно поступалася в озброєнні та кількості особового складу, а тому не могла серйозно протистояти угорським, а згодом чехословацьким військам. По-друге, вирішення подальшої долі Закарпаття перейшло до рук міжнародних чинників, зокрема Мирної конференції в Парижі. Отже, військові акції УГА на Закарпаття необхідно розцінювати як ініціативу окремих впливових діячів ЗУНР та бажання допомогти радикально настроєним тамтешнім політичним силам в питанні возз'єднання краю з Україною.

Отже, після розвалу Австро-Угорської монархії, на Закарпатті посилювався рух за возз'єднання з Україною. Однак, необхідно визнати, що спочатку на цих позиціях стояли тільки представники Хустської народної ради на чолі з М. Брашайком та найбільш революційного куточку на Закарпатті – Гуцульщини. Поряд з проукраїнською мали місце проугорська та прочехословацька орієнтації, остання з яких, врешті-решт, перемогла. Її перемога пояснюється багатьма факторами, головний з яких полягав у поразці визвольних змагань українців, зокрема ЗУНР. Необхідно відзначити, що значний вплив на формування національної свідомості закарпатських українців робили галичани. Є всі підстави стверджувати, що перебування на території краю військ українського січового стрілецтва, а згодом УГА, привертало увагу закарпатців до загальноукраїнських проблем, формувало більш чітке ставлення до Соборної України, ідея якої викристалізувалася в 1918-1919 рр. Українська ідея на Закарпатті швидко прогресувала, що й вилилось у вікопомні рішення

⁸² Молещій І. Моя виправа на Закарпаття. *Літопис Червоної Калини*. 1937. Ч. 5.

21 січня 1919 р., коли 420 делегатів від усіх куточків Закарпаття прийняли на Всекарпатському конгресі в Хусті рішення про возз'єднання з Україною. Особливо послідовними в проукраїнській орієнтації були тогочасні лідери українства в Закарпатті брати Михайло і Юлій Брацайки та голова Ясінянської народної ради Степан Клочурак. Закарпаття (Угорська Русь, Карпатська Русь, Закарпатська Україна) фігурувало у всіх основних документах ЗУНРу, в тому числі й у Конституції УНР. Разом з тим, необхідно визнати, що лідери ЗУНР-УНР нерідко видавали бажане за дійсне. Вирішення закарпатської проблеми було передане міжнародним інстанціям, які визначилися однозначно: край повинен ввійти до складу щойноутвореної Чехословаччини. Діяльність делегацій ЗУНР і УНР на Паризькій мирній конференції була формальною, з якою, фактично, не рахувалися тогочасні провідні держави.

Розділ 2. Карпатська Україна у міжнародній грі (1938–1939)

Наприкінці 30-х років у Центральній Європі виникла гостра міжнародна криза. Фашистські Німеччина та Італія готувалися до нового поділу світу. Над Європою нависла небезпека виникнення Другої світової війни. У складному становищі опинилася Чехословаччина, до складу якої входило Закарпаття під назвою Підкарпатська Русь. З другої половини 30-х років відбувався прискорений процес мілітаризації Угорщини. Ця країна, що межувала із Закарпаттям, постійно висувала агресивні плани щодо краю. Отже, внаслідок суспільно-політичних обставин склалось так, що Закарпаття, яке знаходилося в центрі Європи, незмінно входило у сферу інтересів різних держав.

29–30 вересня 1938 р. в Мюнхені проходила конференція за участю Німеччини, Італії, Франції та Великобританії, яка своєю безсоромністю перевершила все, що мало місце після Першої світової війни. На ній вирішувалась доля Чехословацької Республіки, хоча представників цієї країни на конференцію не допустили. Відзначимо, що ідея ліквідації Чехословаччини визрівала вже давно. «Як я дізнався від моїх дипломатичних колег, — розповідав на Нюрнберзькому процесі колишній консул США в Берліні Д. Мессерсміт, — фон Папен у Відні і його колега фон Макензен в Будапешті вже в 1935 р. відкрито пропагували ідеї повного розчленування і кінцевого приєднання Чехословаччини...»⁸³. Це підтвердив у своєму листі від 1 серпня 1936 р. до міністра закордонних справ Угорщини К. Кані угорський посол в Німеччині Д. Стояї: «Нам слід зосередити всі сили на Чехословаччині. Гітлер визнає, що у відношенні до Чехословаччини у нас цілі співпадають, однак здійснення їх він намічає на більш пізній час. Він ненавидить чехів»⁸⁴. Під час розмови з К. Канею прем'єр-міністр Пруссії Г. Герінг 11 жовтня 1936 р. однозначно заявив, що «Німеччина ніяким чином не змінить своїх планів відносно Чехословаччини»⁸⁵.

⁸³ Венгрия и вторая мировая война: Секретные дипломатические документы по истории кануна и периода войны. М. : Наука, 1962. С. 48.

⁸⁴ Там само. С. 52.

⁸⁵ Венгрия и вторая мировая война: Секретные дипломатические документы по истории кануна и периода войны. М. : Наука, 1962. С. 53.

Керівник відділу «Абвер-1» Ганс Пікенброк записав у своєму щоденнику: «Коли в 1936 році я одержав призначення в Управління Аусланд/Абвер при Військовому міністерстві, завдання, які стояли перед абвером-1 були сформульовані наступним чином: 1. Організація основних розвідоперацій в країнах: Франція, Чехословаччина, Польща, Англія, Росія, Іспанія (громадянська війна). 2. Організація другорядних розвідоперацій в країнах: Бельгія, Швейцарія, Югославія, Румунія, США. 3. Країни, в яких заборонено проводити розвідоперації: Австрія, Італія, Угорщина, Фінляндія, Естонія, Японія, Болгарія. 4. Всі решта країн інтересу не викликали і розвідоперації на їх території не проводились. В той час вермахт знаходився на початковій стадії формування, тому головним об'єктом розвідки були армії суміжних країн — Польщі та Чехословаччини... Зростаюча кількість і направленість завдань однозначно вказували на наміри Гітлера і ОКВ окупувати Чехію. Розвідоперації пройшли в цілому успішно, поскільки нам вдалося завербувати в прикордонній області велику групу агентів із числа судетських німців і призваних до чеської армії фольксдойче (етнічних німців). Для посилення розвідоперацій на території Чехії були додатково створені відділення абвера у Відні та Нюрнбергу. Відділ «Абвер-1» у Відні був укомплектований відбірним контингентом, поскільки стійкі родинні зв'язки між судетськими німцями, австрійцями і чехами відкривали широкі можливості для проведення диверсійно-розвідувальних операцій абвера в цьому регіоні...»⁸⁶.

Погляди верховодів Німеччини цілком підтримував міністр закордонних справ Італії Г. Чіано: «Італія не шукає якої-небудь угоди з Прагою, хоч прямих протиріч між двома країнами не існує. Одним словом, у відношенні Праги Рим повністю розділяє позицію Німеччини»⁸⁷. Під час відвідин Гітлера Італії напередодні Мюнхенської конференції, чехословацька проблема була затронута тільки одного разу, та й то досить поверхово. Але було відомо, що Муссоліні принизливо висловлювався про Чехословаччину. Ніби готуючи країну до реалізації німецьких планів, дуче в своїх промовах підкреслював необхідність розгляду чехословацького питання і його вирішення. «Якщо Чехословаччина опинилася сьогодні в ситуації, яку вона і сама могла б визначити як делікатну, — заявив Муссоліні в одній з таких промов, — то це тільки тому, що вона була — можна сказати, вже була — не просто Чехословаччиною, а Чехо-німецько-польсько-угорсько-карпато-україно-Словацьчиною»⁸⁸. Муссоліні, варто констатувати, не бажав втягувати Італію у війну, до якої вона була не готова. Йому цілком підходила позиція посередника під час вирішення чехословацького питання. Про це він зізнався у розмові з Г. Чіано.

⁸⁶ Мадер Ю. Абвер: щит и меч Третьего Рейха. Ростов-на-Дону : «Феникс», 1999. С. 59–61.

⁸⁷ Венгрия и вторая мировая война: Секретные дипломатические документы по истории кануна и периода войны. М. : Наука, 1962. С. 59.

⁸⁸ Хибберт К. Бенито Муссолини. Ростов-на-Дону : «Феникс», 1998. С. 149.

Муссоліні наказав своєму послові в Берліні Аттоліко негайно піти на прийом до Гітлера, щоб запевнити фюрера, що Італія залишається на боці Німеччини, запропонувавши, разом з тим, відкласти військову мобілізацію на двадцять чотири години⁸⁹.

Керівники Третього Рейху, будучи добре обізнаними з прагненнями Угорщини повернути свої «віковічні території», постійно штовхали Будапешт до активних дій проти Чехословаччини. «Нинішнє покоління угорців, — заявляв Г. Герінг, — повинно задовільнятися експансією тільки в одному напрямі (чехословацькому — М. В.), щоб повернути відторгнуті угорські території»⁹⁰. Гітлер теж радив Угорщині «не розпиляти свою політичну силу в різних напрямках, а спрямувати її в один бік, а саме в сторону Чехословаччини»⁹¹. Хоча акценти в зовнішньополітичній стратегії Німеччини в різні періоди будуть змінюватися, однак це не впливатиме на спрямування загальної лінії фашистів стосовно Чехословаччини. 30 травня 1938 р. Гітлер видав директиву про підготовку до воєнних дій проти Чехословаччини. План нападу на неї отримав кодову назву «Грюн». Згідно з ним, «Чехословаччина у найближчому майбутньому повинна бути розгромлена в результаті воєнних дій... Необхідно негайно провести всі приготування... Уже в перші 2–3 дні може бути створено таке становище, яке покаже... всю безперспективність чеського воєнного становища, а для тих держав, які мають територіальні претензії до Чехословаччини, буде стимулом до негайного нападу на неї. У цьому випадку слід розраховувати на виступ Польщі і Угорщини»⁹².

Однак, необхідно відзначити, що не всі високі чини Третього Рейху поділяли думки Гітлера. Найрадикальнішу антигітлерівську позицію займав Франц Гальдер, який з 1 вересня 1938 р. замінив на посаді начальника генерального штабу сухопутних військ Людвіга Бека. Він разом з статс-секретарем Вайцзеккером вів переговори з англійськими політиками щодо протидії планам Гітлера відносно Чехословаччини. Проте Н. Чемберлен ніяк не міг збагнути, як Ф. Гальдер бажає заручитися підтримкою Великобританії, виступаючи всупереч політичним цілям і намірам власного керівництва⁹³. Шеф абверу Вільгельм Канаріс теж належав до тих людей, які чітко усвідомлювали те, що насильницьке вирішення німецького питання в Судетах приведе до війни в Європі. Він намагався зробити все для того, щоб відвернути цю небезпеку від Німеччини і Європи. Відомо, наприклад, що В. Канаріс сприяв відносно

⁸⁹ Хибберт К. Бенито Муссоліні. Ростов-на-Дону : «Феникс», 1998. С. 150.

⁹⁰ Венгрия и вторая мировая война: Секретные дипломатические документы по истории кануна и периода войны. М. : Наука, 1962. С. 64.

⁹¹ Там само. С. 67.

⁹² Венгрия и вторая мировая война: Секретные дипломатические документы по истории кануна и периода войны. М. : Наука, 1962. С. 97.

⁹³ Стерчо П. Карпато-Українська держава: 3 історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919–1939 роках. Торонто, 1965. С. 50–51.

поміркованому напрямку серед судетських німців, на чолі яких стояв Генлейн, на протипагу екстремістському націонал-соціалістичному крилові, яким керував Карл Герман Франк⁹⁴.

В. Канаріс, маючи давні контакти з відповідними службами Угорщини та Італії, намагався переконати їх у необхідності мирного вирішення судетського питання. До речі, між абвером і угорською розвідкою існувало співробітництво, яке включало в себе також нагляд за Чехословаччиною, Східною та Південно-Східною Європою. Особисті зв'язки Канаріса в Угорщині незабаром вийшли за межі військової сфери в політичну. До осіб, з якими в Канаріса були довірливі відносини, відносився також міністр закордонних справ К. Каня. Напередодні судетської кризи восени 1938 р. Канаріс разом з полковником генерального штабу Тіппельскірхом відвідав Будапешт з метою застерегти Угорщину від участі в так званому «широкому вирішенні» чехословацького питання, тобто ліквідації Чехословаччини силою зброї. Аналогічну роботу провів Канаріс в Італії, однак суттєвих успіхів його ініціатива не принесла⁹⁵. В. Канаріс добре розумів, що найбільше залежало від Великобританії, а тому був розчарований поступливою позицією Н. Чемберлена.

Розчарувався у Великобританії також впливовий чиновник Міністерства внутрішніх справ Німеччини, а згодом німецький віце-консул в Цюріху Ганс Бернд Гізевіус. «Починаючи з травня 1938 р., — пригадував він, — від нас неодноразово йшли чіткі вказівки на те, що Гітлер говорив про Судетську область, а в дійсності думав про захоплення Чехословаччини і робив у даному напрямі серію подальших, незвичайних по формі та змісту, кроків. Не пізніше 5 вересня у англійського уряду повинні були зникнути останні сумніви на рахунок того, яке вирішальне значення має його тверда позиція. Коли криза почала наближуватися до кульмінаційної точки, через Ламанш з відому Гальдера полетів наш останній емісар, щоб відкрито повідомити про наші плани державного перевороту»⁹⁶. Однак, Н. Чемберлен, двічі відвідавши Гітлера перед конференцією, фактично сприяв поділу Чехословаччини.

Отже, не всі високі чини Німеччини поділяли експансіоністські плани Гітлера. Ймовірно, знаючи про це, Гітлер доклав чимало зусиль, щоб повернути більшість генералітета на свою сторону. Е. Манштейн пригадував, що наприкінці серпня 1938 р. Гітлер «виступив перед нами з майже двохгодинною промовою, в якій виклав причини, які змусили його негайно перейти до вирішення чехословацького питання. До найбільш важливих із них він відніс дискримінаційні міри властей відносно німецької національної меншини і ту загрозу для Німеччини, яку буде являти Чехословаччина у випадку війни. Далі

⁹⁴ Штрассер О. Гітлер и я. Ростов-на-Дону : «Феникс», 1999. С. 176–177.

⁹⁵ Там само. С. 184–185.

⁹⁶ Гизевиус Г.Б. До горького конца. Записки заговорщика. Смоленск : «Русич», 2002. С. 296–297.

він завів розмову про загальну військово-політичну обстановку і, зокрема, про те, що проблеми з переозброєнням англійської армії та внутрішньополітичні труднощі у Франції не дозволять двом великим європейським державам виступити на захист Чехословаччини. Гітлер також нагадав про дружню позицію Муссоліні, яку той продемонстрував під час приєднання Австрії до Німеччини, а також про те, що ні Польща, ні Угорщина не захочуть допомагати Чехословаччині по тій простій причині, що вони самі претендують на частину її території. На думку фюрера, не слід чекати і втручання в події Радянського Союзу, по-перше, Червона Армія ще не відійшла від недавньої «чистки командного складу», і по-друге, Польща не пропустить російські війська через свою територію»⁹⁷. Й. фон Ріббентроп теж вважав, що «пригнічення німецької меншини в Чехословаччині зовсім не було видомкою Адольфа Гітлера. Воно почалося ще в 1918 р. Після взяття нацистами влади в 1933 р. воно, поза всяким сумнівом, посилювалось, а культурне життя німців у Чехословаччині все більше урізувалось»⁹⁸. І взагалі, заявляв Ріббентроп, «чехословацького народу як такого не було ніколи – ні до, ні після 1918 р. Навпаки, мова йшла про багатонаціональну державу з різними народними групами, до яких належали крім чехів німці, угорці, поляки, русини, карпатські українці та словаки. Штучне утворення, яким була Чехословаччина, створена в 1919 р. із таких гетерогенних елементів, з самого момента свого виникнення тяготіло до розпаду і могло зберігатися тільки в результаті сильного тиску чехів»⁹⁹. Симпатизував судетським німцям, яких в Чехословаччині налічувалось близько трьох мільйонів, майбутній англійський прем'єр-міністр Уїнстон Черчілль. Під час зустрічі з Конрадом Генлейном У. Черчілль підтримав його намагання до автономії, але категорично виступив проти передачі Судетів Німеччині¹⁰⁰.

Ідеологічне обґрунтування загарбницьких планів Гітлера здійснював його міністр пропаганди Йозеф Геббельс. Оправдуючи справедливості намірів фюрера відносно Чехословаччини, Й. Геббельс неодноразово повторював історію про божественне провидіння, яке охопило Гітлера. «В ту спекотну неділю, – говорив він, – фюрер стояв на трибуні на Замковій площі в Бреслау, а перед ним проходили колони фізкультурників. І ось тоді коли йшла колона молоді з Судетської області, вона раптом зупинилась і стала стіною перед трибуною. Ці люди приїхали здалеку, щоб побачити улюблене обличчя, і ніщо не могло змусити їх піти геть. Плакаючі жінки оточили фюрера, бажаючи торкнутися його руки. Звучали спонтанні слова зобов'язаності; промови переривались сльозами. Фюрер схвилювався цією сценою, і він вирішив допомогти

⁹⁷ Манштейн Э. Из жизни солдата. Ростов-на-Дону : «Феникс», 2000. С. 281–282.

⁹⁸ Риббентроп И. Тайная дипломатия III Рейха. Смоленск : «Русич», 1999. С. 146.

⁹⁹ Там само. С. 145–146.

¹⁰⁰ Роуз Н. Черчилль. Бурная жизнь. М. : АСТ, 2003. С. 206.

цим змученим людям. Він вирішив їх проблеми всього за кілька місяців, підписавши Мюнхенську угоду»¹⁰¹. Однак, Геббельс не сказав про одну важливу деталь: ще за кілька місяців до спортивного свята в Бреслау Гітлер уже прийняв рішення про поділ Чехословаччини. Історики Е. Брамштедте, Г. Френкель і Р. Манвелл відзначали, що завдяки Геббельсу «Гітлер був представлений як добрий і мудрий державний діяч європейського масштабу»¹⁰².

Таким чином, план нападу на ЧСР почав розроблятися в німецькому генеральному штабі задовго до початку конференції в Мюнхені. Генерал-фельдмаршал Ерїх фон Манштейн пригадував, що влітку 1938 р. ОКХ повідомило його що в разі конфлікту з Чехословаччиною саме він виконуватиме обов'язки начальника штабу армії, яка розквартирується на баварсько-чехословацькому кордоні¹⁰³. Г. Гітлер разом з Гейдріхом створили диверсійно-десантний загін СД, який повинен був слідувати за німецькою армією, щоб «забезпечити безпеку політичного життя і національної економіки». За чотири дні до Мюнхенського договору, коли вторгнення в Чехословаччину здавалося вже вирішеною справою, Г. Гітлер повідомив Генлейна, що він із своїм корпусом ополчення буде підпорядковуватися йому особисто. Тоді ж до кордону були підтягнуті шість батальйонів охорони із загонів «Мертва голова» без санкції верховного командування, яке відмінило його накази Генлейну і дало інструкції про те, що вояків СС повинні контролювати військові. Наказ закінчувався вказівкою, що всі «подальші міри повинні узгоджуватися між верховним головнокомандуючим армії та рейхсфюрером СС»¹⁰⁴.

Гітлер намагався приховати свою кінцеву мету відносно Чехословаччини, заявляючи, що він хоче тільки визволити судетських німців, яких, ніби-то, в ЧСР дискримінують. Для припинення цього він вимагав від Великобританії і Франції «натиснути» на Чехословаччину. Остання повинна була відмовитись від території, на якій проживає німецьке населення. Обстановку в Судетах загострювала фашистська «п'ята колона», яка систематично організовувала різноманітні інциденти. Події розгорталися з калейдоскопічною швидкістю. 18 вересня 1938 р. Великобританія і Франція підготували ультиматум Чехословаччині, 19 вересня його вручили, а коли її уряд 20 вересня його відхилив, то 21 вересня послідував другий ультиматум. Президент Чехословаччини Е. Бенеш опинився у складному становищі. З одного боку, Великобританія і Франція наполягали на обов'язковому прийнятті ультиматуму, а з другого, власний народ вимагав покладати надії на своїх союзників,

¹⁰¹ Брамштедте Е., Френкель Г., Манвелл Р. Йозеф Геббельс. Мефистофель усмехается из прошлого. Ростов-на-Дону : «Феникс», 2000. С. 232.

¹⁰² Там само. С. 233.

¹⁰³ Манштейн Э. Из жизни солдата. Ростов-на-Дону : «Феникс», 2000. С. 279.

¹⁰⁴ Брамштедте Е., Френкель Г., Манвелл Р. Йозеф Геббельс. Мефистофель усмехается из прошлого. Ростов-на-Дону : «Феникс», 2000. С. 108–109.

які були закріплені договорами¹⁰⁵. В той же час лорд Е. Галіфакс був переконаний в протилежному: «В даний час ніякі європейські комбінації не можуть відвернути подавлення Чехословаччини»¹⁰⁶. Звичайно, це було сказано тільки у вузькому колі. Чехословаччину далі переконували, що Судети — це останнє, на що претендує Гітлер.

Конференція в Мюнхені, як писав радянський посол у Великобританії І. Майський, проходила «з швидкістю кулеметної черги: вона почалася в першій годині дня і закінчилася в 2 години 45 хвилин 30 вересня, включаючи час на сніданок, обід і інші необхідні перерви. Раніше ніж в 13 годин доля Чехословаччини була вирішена. І не тільки доля Чехословаччини»¹⁰⁷. Швидкості роботи конференції здивувався навіть Герман Герінг: «В дійсності все це пройшло досить просто. Ні Чемберлен, ні Даладьє в кінцевому рахунку не були зацікавлені в тому, щоб жертвувати чи ризикувати чим-небудь для врятування Чехословаччини. Це було ясно для мене як день. Доля її вирішилась в основному протягом трьох годин. Потім три години пішли на суперечку з приводу слова «гарантія»... Час від часу Даладьє одобрявав те, що говорив Гітлер. Ніякого заперечення проти чого б то не було! Я був просто вражений, як легко все вдалося Гітлеру... Коли він почав вимагати, щоб деякі військові заводи Чехословаччини, які знаходилися за кордонами Судетської області, були переведені на судетську територію, щойно вона нам відійде, я чекав вибуху, але не послідувало навіть писку. Ми отримали все, що хотіли... Вони навіть не настоювали на тому, щоб проконсультувати чехів, хоча б для форми. Наприкінці засідання посол Франції у Чехословаччині сказав: «Добре, тепер мені потрібно передати приговор засудженим». Ось і все... Довга суперечка з приводу слова «гарантія» була вирішена тим, що Гітлеру надали право гарантувати решту частини Чехословаччини. Всі чудово розуміли, що це означає»¹⁰⁸. Ця конференція була першим етапом того, про що говорив Гітлер ще 28 травня 1937 р. на надзвичайній нараді всіх вищих керівників своєї імперії: «Моє незмінне рішення — стерти Чехословаччину з карти»¹⁰⁹. Представникам ЧСР оголосили результати конференції як вирок, який не підлягає обговоренню.

Мюнхенська конференція завдала дійсно жорстокого удару по Чехословаччині. Остання втратила половину важкої промисловості, 66 %

¹⁰⁵ История внешней политики СССР. Т. 1. 1917–1945 гг. М.: Наука, 1986. С. 334–339.

¹⁰⁶ Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців / М.М. Вегеш, М.В. Делеган, О.Д. Довганич та ін. [Відп. ред. М.М. Вегеш]. Ужгород: Карпати, 2002.

¹⁰⁷ Майский И.М. Воспоминания советского дипломата. М., 1987. С. 366.

¹⁰⁸ Миревич М.О. Генерал де Голль: Штрихи к политическому портрету. Ростов-на-Дону: «Феникс», 2000. С. 55–56.

¹⁰⁹ Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців / М.М. Вегеш, М.В. Делеган, О.Д. Довганич та ін. [Відп. ред. М.М. Вегеш]. Ужгород: Карпати, 2002.

кам'яного вугілля, 70% електроенергії, 70% чорної металургії, 86% хімічної промисловості, 80% текстильної промисловості. Фактично, «те, що залишилось від роздавленої і розколотої країни, лежало тепер біля ніг Гітлера»¹¹⁰. Згідно з офіційною статистикою, «Чехословаччина мала 140.400 квадратних кілометрів і 15.3 мільйонів громадян. З того відступила Німеччині 28.200 км. кв. і 3.6 млн жителів»¹¹¹. Мало того, що Чехословаччина втратила п'яту частину свого територіального простору і майже четверту частину населення, але загрожуючою була і та обставина, що Прага знаходилася в 40 км від німецького кордону. Мюнхенська конференція завдала сильного удару по обороноздатності Чехословаччини. Цим актом Великобританія і Франція позбулися сильного союзника, бо Чехословаччина мала 45 дивізій, 1582 літаки, 469 танків, 5700 гармат. Німці це добре розуміли, і коли розробляли план «Грюн», то планували направити на Чехословаччину 39 дивізій. Франція забула про свою особисту безпеку, що в 1940 р. вміло використав Гітлер, захопивши її за декілька днів.

Як Мюнхенська конференція була оцінена в правлячих колах союзників Чехословаччини? Реально мислячий англійський політик У. Черчілль, відмічаючи великі прорахунки свого уряду, заявив, що «ми (Великобританія — М. В.) без війни потерпіли поразку, наслідки якої будемо відчувати дуже довго. Ми пережили страшний етап нашої історії, коли було порушено рівновагу Європи... Не думайте, що це кінець. Це тільки початок розплати. Це тільки перший ковток, перше частування цієї гіркої чаші, яку нам будуть підносити рік за роком»¹¹². Виступаючи у Веймарі, Гітлер вказав на свого острівного ворога: «Якби містер Черчілль менше мав справ із зрадниками а більше з німцями, він побачив би, що береться за немислиму справу, бо я можу запевнити цю людину, яка ніби живе на Місяці, що в Німеччині нема сил, які протистоять режиму, — тільки сили націонал-соціалістського руху, його лідери і захисники»¹¹³. Фюрер попередив, що, якщо Черчілль повернеться до влади, Німеччину чекає війна.

Парламент Великобританії 366 голосами проти 114 одобрив Мюнхенську конференцію. Проти голосували лейбористи, 30 або 40 консерваторів, незгідних з урядом в оцінці Мюнхена, і в їх числі Черчілль, утримались при голосуванні. Чехословацька криза, на думку німецького посла в Лондоні Г. Дірксена, розглядалася у Великобританії «скоріше як стихійна катастрофа, яка пройшла досить гладко і за яку не ніс ніхто відповідальності»¹¹⁴. «Мюнхен був

¹¹⁰ Вегеш М., Задорожний В. Велич і трагедія Карпатської України: Історико-популярний нарис. Ужгород, 1993. С. 12.

¹¹¹ Нова свобода. 1938. 2 листопада.

¹¹² Трухановский В.Г. Уинстон Черчилль. М.: Мысль, 1989. С. 256.

¹¹³ Уткин А. Уинстон Черчилль. М.: «Алгоритм» — Эксмо, 2002. С. 262.

¹¹⁴ Трухановский В.Г. Уинстон Черчилль. М.: Мысль, 1989. С. 257.

найбільш правильним, — передавав настрої англійських правлячих кіл посол Польщі в Лондоні Рачинський, — якщо не єдиним, виходом із відчайдушного становища»¹¹⁵. Міністр Уолтер Елліот писав наступного дня після парламентських дебатів: «Будучи членом кабінету, я відповідаю за те, що ми слабші за Німеччину. Немає сенсу подавати у відставку: це не звільнить мене від відповідальності. Це жахливий вихід — превеликий злочин і величезний скандал, за які ті, хто їх визнав, будуть справедливо прокляті і, вважаю, коли-небудь справедливо покарані... Але це не відводить мене від відповіді на відчайдушне питання: якщо би я міг стерти цю угоду і повернути нас у вечір вівторка, повторив би я те ж саме? При сьогоднішньому стані наших сил — і британських і французьких — не можу сказати, що не зробив би цього. А тому я приймаю Мюнхенську угоду. Саме тому переглядати її я не буду й у відставку подати не можу»¹¹⁶.

У французькій палаті депутатів із 600 парламентаріїв тільки 75 засудили Мюнхенську конференцію. Доля Чехословаччини мало кого хвилювала. «Після Мюнхенської угоди, — констатує французький професор Жак Нерс, — Англія (30 вересня 1938), а потім Франція (6 грудня 1938) підписали з Німеччиною пакти про ненапад. Це означало повну перемогу пронімецького курсу Франції і підтвердження військово-стратегічних доктрин Третьої Республіки. Після підписання декларації Бонне офіційно повідомив французьких послів і посланників, що віднині німецька політика «орієнтується на боротьбу з більшовизмом, Німеччина проявляє свою волю до експансії на Схід»¹¹⁷. Хоча, французькі політики не повністю вірили, що Гітлер дотримуватиметься Мюнхенської угоди. Для більшої впевненості наприкінці вересня 1938 р. населенню навіть було роздано декілька мільйонів противогазів. Саме після цього Ш. Де Голль писав Полю Рейно: «Події з різкою чіткістю показують вашу правоту... Мій полк готовий до бою. Що стосується мене, то я не здивуюся наближенню великих подій в історії Франції...». 29 вересня, коли вже почалася конференція в Мюнхені, на питання одного офіцера: «Що ж тепер робити?» — де Голль спокійно сказав: «Воювати»¹¹⁸.

Посол США в Парижі У. К. Булліт ще 27 вересня 1938 р., тобто за два дні до початку конференції, повідомляв у Вашингтон: «Я вважаю на 95 % вірогідним, що в п'ятницю вночі почнеться війна...»¹¹⁹. Війна поки-що не почалася, однак, Мюнхенська конференція не стала холодним душем для адміністрації

¹¹⁵ Документи і матеріали кануна второй мировой войны. Т. 1. Ноябрь 1937 — декабрь 1938 г. Из архива Министерства Иностранных Дел Германии. М. : Политгиздат, 1981. С. 86–87.

¹¹⁶ Роуз Н. Черчилль. Бурная жизнь. М. : АСТ, 2003. С. 312.

¹¹⁷ Артюхина-Московченко В. Шарль де Голль и Советский Союз. М. : Книга, 1990. С. 76.

¹¹⁸ Там само. С. 75.

¹¹⁹ Вегеш М., Задорожний В. Велич і трагедія Карпатської України: Історико-популярний нарис. Ужгород, 1993. С. 12.

США. 5 жовтня Франклін Делано Рузвельт писав Н. Чемберлену: «Я повністю поділяю вашу надію, що сьогодні вперше за багато років існує величезна можливість встановити новий порядок, заснований на справедливості й законі. Офіційно уряд США одобрив результати Мюнхена... Декілька днів тому я хотів убити Гітлера і відрізати власний ніс. Сьогодні я дружньо налаштований до носу і не відчуваю більше бажання умертвити фюрера»¹²⁰. З 12 по 30 вересня дев'ята студія радіокомпанії Сі-бі-ес провела 85 передач, у більшості випадків прямих із Європи. Мільйони і мільйони біля приймачів жахалися істеричних промов Гітлера... Вони гостро відчували свою безпомічність і відчуття страху... Висновки: опитування журналу «Форчун» показало, що тільки 11,6 відсотків вважали мюнхенську угоду схвальною, 76,2 відсотки повірили — США візьмуть участь у війні в Європі (півтора року перед цим — тільки 22 відсотки). Сі-бі-ес задоволено підтвердила підсумок: радіо тепер не тільки розповсюджує новини, але й виступає як соціальна сила»¹²¹.

Свої думки щодо наслідків Мюнхена висловив американський дипломат Джордж Кеннан: «Моя інтерпретація мюнхенської кризи значно відрізнялась від інтерпретації більшості західних лібералів. Крім того, я не вірив у готовність СРСР прийти на допомогу Чехословаччині, навіть якщо б це зробила Франція. Радянські лідери розуміли, що закономірні опасіння поляків і румунів за свою територіальну цілісність не дозволять їм пропустити через свою територію великі радянські військові сили. Тому, якщо б Франція і Англія почали війну, основний тягар бойових дій довелося б, на мою думку, все рівно нести їм»¹²². На глибоке переконання Д. Кеннана, «Чехословаччина, в кінці кінців, центральноевропейська країна, і її долі, так чи інакше, пов'язані з основними силами, які діють в цьому регіоні. Загальновизнано, що руйнування тієї міри єдності, яка існувала в період імперії Габсбургів, мало в цьому районі негативні наслідки для всіх зацікавлених сторін. Тепер виникли нові сили, які намагалися здійснити інтеграцію там, де два десятиліття панували сепаратизм і роз'єднаність. Тепер відбулося залучення Чехословаччини в орбіту дії цих сил... Але цей процес призвів не тільки до втрати Чехословаччиною самостійності, але й відповідальності. Більше того, він не торкнувся серця країни. Що найважливіше, збережено для майбуття молоде покоління, дисципліноване і уміле, яке довелося б принести в жертву у випадку, якщо б віддали перевагу романтичному, але безнадійному опору, а не принизливому, але дійсно героїчному реалізму»¹²³.

¹²⁰ Яковлев Н.Н. Избранные произведения. М. : Международные отношения, 1988. С. 260.

¹²¹ Там само. С. 260–261.

¹²² Кеннан Дж. Дипломатия Второй мировой войны глазами американского посла в СССР. М. : Центрполиграф, 2002. С. 66.

¹²³ Там само. С. 67.

Разом з тим, адміністрація Ф. Рузвельта почала збільшувати свій військовий потенціал. В січні 1939 р. послідувало додаткове асигнування півмільярда доларів військовому відомству. В наступні місяці — весною 1939 р. в Сполучених Штатах нарешті почали переглядати «Закон про нейтралітет». У травні держсекретар Хелл висловив намір уряду дозволити державам, які ведуть бойові дії, купляти зброю в США¹²⁴.

В разі анексії фашистською Німеччиною Чехословаччини, перед Третім Рейхом відкривалася пряма дорога на Польщу, яка могла стати плацдармом для нападу на СРСР. Це було на руку Великобританії і Франції. Зрозуміло, що Радянський Союз не міг цього допустити, добре розуміючи, чим може для нього обернутися ліквідація Чехословаччини, а тому все робив для того, щоб допомогти їй. Можливо, що ця допомога не була широкою, а звичайною спробою вижити у край складних міжнародних умовах. За десять днів до Мюнхенської конференції Е. Бенеш звернувся до уряду СРСР з листом, в якому просив відповіді на питання, чи буде СРСР дотримуватись своїх союзницьких обов'язків. Вже 20 вересня радянський уряд дав позитивну відповідь. Якщо раніше СРСР заявляв, що надасть допомогу Чехословаччині тільки при тій умові, коли це зробить і Франція, то тепер він пішов на поступки: «СРСР надасть Чехословаччині військову допомогу навіть і без участі Франції при умові, що сама Чехословаччина буде захищатися і попросить у нього допомогу»¹²⁵. Це ж підтвердив у розмові з радянським послом у Великобританії І. Майським народний комісар закордонних справ М. Литвинов: «Найважливіше, як поведуть себе чехи... Якщо будуть битися, ми допоможемо озброєною рукою». 25 вересня 1938 р. СРСР повідомляв у Париж, що відповідно до договору війська готові до захисту Чехословаччини.

Як свідчать архівні матеріали, міри, які проводив СРСР по захисту Чехословаччини, були великомасштабними: 26 червня 1938 р. — термінове формування шести армійських і однієї кавалерійської груп; 23 вересня — приведення до бойової готовності одного танкового корпусу, 30 стрілецьких і 12 авіаційних бригад. Потім ще 17 стрілецьких дивізій, управлінь трьох танкових корпусів, 22 танкових і трьох мотострілецьких бригад, 34 авіаційних баз. Крім того, в бойову готовність був приведений другий ешелон військ, який складався з 30 стрілецьких і 6 кавалерійських дивізій, 2 танкових корпусів, 15 окремих танкових бригад, 34 авіаційних баз. До збройних сил було призвано із запасу в загальній кількості близько 300 тисяч чоловік. Директиви були направлені в Київський, Харківський, Білоруський, Московський, Калінінський і Ленінградський військові округи¹²⁶. У заявах уряду СРСР про Підкарпатську

¹²⁴ Уткин А. Уинстон Черчилль. М. : «Адгритм» — Эксмо, 2002. С. 74–75.

¹²⁵ Вегеш М., Задорожний В. Велич і трагедія Карпатської України: Історико-популярний нарис. Ужгород, 1993. С. 9.

¹²⁶ Артюхина-Московченко В. Шарль де Голль и Советский Союз. М. : Книга, 1990. С. 73.

Русь не говорилося нічого. Мова йшла про Чехословаччину загалом. Однак, захист цілісності Чехословаччини був і захистом інтересів Закарпаття, на яке посягала Угорщина¹²⁷. Уряд СРСР 23 вересня 1938 р. повідомив Варшаву, що якщо польські війська перейдуть кордон Чехословаччини, то Радянський Союз вважатиме розірваним радянсько-польський договір від 25 липня 1932 р.¹²⁸ В Польщі розцінили заяву СРСР як пряму підтримку Чехословаччини. Радянський Союз рішуче засудив рішення конференції в Мюнхені.

Необхідно погодитись із думкою Л. Безименського, що СРСР найбільше втратив від наслідків Мюнхена. Він завдав «великий удар по його міжнародному престижу. Знову країна відтіснялася на окраїну світової політики. Не був використаний і механізм військового співробітництва з Заходом. СРСР втратив хорошого партнера — Чехословаччину»¹²⁹. Разом з тим, Мюнхен змусив СРСР докорінно помінати свою зовнішньополітичну орієнтацію, що й привело згодом до заключення сумнозвісних договорів між Сталіним і Гітлером 1939 р. Такий хід подій передбачав радник німецького посольства в Москві Вернер фон Тіппельсхірх: «Те, що Сталін із невдачі радянської політики зробить персональні висновки, здається нам згідно нашого досвіду... Якщо направитись у область політичних спекуляцій, то напрошується думка, що радянський уряд повинен переглянути свою політику. В першу чергу це стосується відносин з Німеччиною, Францією і Японією. Що стосується нас, то могло б стати можливим більш позитивне ставлення Радянського Союзу до Німеччини, хоча би через те, що Франція в якості союзника знецінена, а Японія займає агресивну позицію... Так чи інакше, я не вважаю абсурдною ідею, що нинішні обставини створюють вигідні можливості для нової, більш масштабної економічної угоди з Радянським Союзом»¹³⁰. Безперечно, він не помилявся.

Керівництво Чехословаччини добре усвідомлювало весь трагізм свого становища. Під час вручення Мюнхенських вимог німецьким повіреним у справах в Празі А. Генке, чехословацький міністр закордонних справ К. Крофта заявив, що для Чехословаччини «це катастрофа, яку ми не заслужили. Ми підпорядковуємось і будемо прагнути забезпечити своєму народові спокійне життя. Не знаю, чи одержать ваші країни користь від цього рішення, прийнятого в Мюнхені, але ми у всякому випадку не останні. Після нас така ж доля чекає інших»¹³¹. Чехословацький дипломат Г. Масарик підсумував,

¹²⁷ Гранчак І.М., Гапоненко І.С. Закарпаття в міжнародних відносинах напередодні та в період Мюнхена. *Нариси історії Закарпаття*. Т. II. (1918–1945). Ужгород, 1995. С. 267.

¹²⁸ Документы и материалы по истории советско-чехословацких отношений. Т. 3. (Июнь 1934 г. — март 1939 г.). М. : Наука, 1978. С. 525–526.

¹²⁹ Безименский Л. Гитлер и Сталин перед схваткой. М. : Вече, 2002. С. 169.

¹³⁰ Там само.

¹³¹ Документы и материалы кануна второй мировой войны. Т. 1. Ноябрь 1937 — декабрь 1938 г. Из архива Министерства Иностранных Дел Германии. М. : Политиздат, 1981. С. 318.

що «Чехословацька Республіка в кордонах 1918 р. перестала існувати»¹³². Виконуючи рішення Мюнхенської конференції, 1 жовтня 1938р. чехословацькі війська «почали уступати з призначеної судето-німецької полоси... Німецьке військо переступило одночасно границі Чехословацької Республіки. До Німеччини прилучаються: 1 і 2 жовтня Воляри, Вищий Брод, 2 і 3 жовтня Подмокли, Дечін, Фрідлянд, Великий Шанов, Шлукнов, Румбурк, Ворисдорф, 3, 4, 5 жовтня Хеб, Карлові Вари, Кадань, Якилнов, Маріянські Лазні, Тахов, Ниден, Фалькнов, Аш, Красліце, Франтішкове Лазне, 6 і 7 жовтня Крнов, Брунталь, Фривальдов, Яворнін»¹³³.

З 1 жовтня 1938 р. державним комісаром територій, які відійшли до Німеччини, був призначений К. Генлейн. Того ж дня на засіданні уряду ЧСР була розглянута нота польського уряду від 30 вересня 1938 р., яка в ультимативній формі вимагала «відступлення частини Тешинської області. Розваживши всесторонньо польські домагання, чехословацький уряд не міг інакше поступити, як прийняти польські пропозиції з огляду на важке міжнародне становище Чехословаччини, створене Мюнхенським договором»¹³⁴.

Хоч у Мюнхені і не розглядали питання про Підкарпатську Русь, але його рішення дуже негативно вплинули на долю краю. 29 вересня 1938 р. було прийнято «Доповнення до угоди, підписаної в Мюнхені між Німеччиною, Великобританією, Францією і Італією», в якому констатовалося, що «як тільки буде врегульоване питання про польську і угорську меншини в Чехословаччині, Німеччина і Італія зі свого боку нададуть Чехословаччині гарантію»¹³⁵. При умові, «якщо протягом найближчих трьох місяців проблема польської і угорської національних меншин в Чехословаччині не буде врегульована між зацікавленими урядами шляхом угоди, то ця проблема стане предметом подальшого обговорення наступної наради голів урядів чотирьох держав, які присутні тут»¹³⁶. Рішення Мюнхенської конференції означало першу серйозну перемогу угорської дипломатії в боротьбі за ревізію кордонів, що безпосередньо стосувалося і долі Закарпаття¹³⁷. 1 жовтня 1938 р. регент Угорщини М. Горті писав Гітлеру про відчуття щирого задоволення з приводу того, що в Мюнхені «досягнуто мирну угоду з питань, які мають вирішальне значення, і що законні вибори Угорщини в принципі будуть визнанні обgruntованими»¹³⁸.

¹³² Документы и материалы кануна второй мировой войны. Т. 1. Ноябрь 1937 — декабрь 1938 г. Из архива Министерства Иностранных Дел Германии. М. : Политиздат, 1981. С. 314–315.

¹³³ Нова свобода. 1938. 4 жовтня.

¹³⁴ Там само.

¹³⁵ Новые документы по истории Мюнхена. М. : Наука, 1958. С. 159.

¹³⁶ Там само. С. 160.

¹³⁷ Гранчак І.М., Гапоненко І.С. Закарпаття в міжнародних відносинах напередодні та в період Мюнхена. *Нариси історії Закарпаття*. Т. II. (1918–1945). Ужгород, 1995. С. 268.

¹³⁸ Венгрия и вторая мировая война: Секретные дипломатические документы по истории кануна и периода войны. М. : Наука, 1962. С. 108.

Угорська дипломатія провела значну роботу напередодні Мюнхена. Начальник канцелярії міністерства закордонних справ Угорщини І. Чакі під час телефонної розмови 15 вересня 1938 р. давав інструкції угорському послу в Німеччині Д. Стояї: «Якщо при ліквідації Чехословацької справи буде допущена дискримінація на шкоду Угорщині, то угорський уряд буде готовий на все, і в цьому випадку він розраховує на підтримку Німецької імперії»¹³⁹. 17 вересня Д. Стояї в листі до міністра закордонних справ Угорщини К. Кані передав пропозиції Г. Герінга. Згідно з ним, Угорщина повинна «офіційно вимагати права самовизначення для угорської меншини в Чехословаччині, звернутися до чеського уряду і відповідним іншим урядам із зверненням, подібним тому, яке зробив Генлейн, провокувати збройні сутички, страйки, відмови від явки на призовні пункти, бо тільки серйозні інциденти можуть привернути увагу західних держав до угорських вимог, зробити все, щоб зарубіжна преса більше займалась угорським питанням»¹⁴⁰. Угорський посол в Польщі А. Хорі переконував Варшаву, що «Угорщина у випадку розпаду Чехословаччини претендує на історичні кордони. Мій уряд вважає це питання справою вирішеною»¹⁴¹.

Польща постійно захищала інтереси Угорщини перед Німеччиною. «У відношенні угорських вимог, — писав польський посол в Німеччині Ю. Ліпський, — я спеціально виділив питання про Закарпатську Русь, зробив акцент на стратегічний момент по відношенню до Росії (мається на увазі СРСР — М. В.), на комуністичну пропаганду, яка проводиться на цій території і т.д. У мене склалося враження, що канцлер дуже зацікавився цією проблемою, особливо коли я йому сказав, що протяжність польсько-румунського кордону невелика і що завдяки спільному польсько-угорському кордону через Закарпатську Русь ми створили б більш міцний бар'єр проти Росії. Крім того, я вказав відносно Закарпатської Русі, що територія ця, на яку Словаччина не претендує, була дана Чехословаччині тільки як мандат, що населення її знаходиться на дуже низькому рівні і сильно змішане і що найбільшу зацікавленість в ній має Угорщина»¹⁴².

29 вересня 1938 р., тобто перед самим початком конференції в Мюнхені, Б. Муссоліні заявив, що «сьогодні для Угорщини буде вдалий день. Як тільки ми покінчимо з питанням про судетських німців..., я негайно поставлю на порядок денний угорські і польські претензії, вимагаючи їх негайного задоволення на тій же основі, як це буде зроблено у відношенні німецьких претензій»¹⁴³.

¹³⁹ Венгрия и вторая мировая война: Секретные дипломатические документы по истории кануна и периода войны. М. : Наука, 1962. С. 101.

¹⁴⁰ Там само. С. 101–102.

¹⁴¹ Там само. С. 26.

¹⁴² Документы и материалы кануна второй мировой войны. Т.1. Ноябрь 1937 — декабрь 1938 г. Из архива Министерства Иностранных Дел Германии. М. : Политиздат, 1981. С. 211.

¹⁴³ Венгрия и вторая мировая война: Секретные дипломатические документы по истории кануна и периода войны. М. : Наука, 1962. С. 105.

«Якщо не вдасться їх реалізувати, — повідомляв І. Чакі, — то він (Муссоліні — М. В.) буде настоювати на їх здійсненні на протязі суворо визначеного проміжку часу — на протязі місяця. Якщо і ця мінімальна програма не пройде, то, сказав він, підвищивши голос, виступайте... Поставте світ перед здійсненим фактом»¹⁴⁴.

Отже, Угорщину активно підтримувала в її домаганнях Італія. Це не могло не вплинути на Гітлера, який у розмові з прем'єр-міністром Великобританії Н. Чемберленом 22 вересня 1938 р. заявив, що від Угорщини свого часу «була відібрана велика територія, в результаті чого майже один мільйон угорців проти своєї волі живуть в Чехословаччині»¹⁴⁵. 1 жовтня 1938 р. представник СРСР в Чехословаччині С. Александровський повідомляв НКЗС СРСР, що «в Мюнхенській угоді Гітлер підписався під рішенням дати три місяці для врегулювання питання про польську і угорську меншини і зробити його предметом обговорення чотирьох держав, якщо не буде досягнуто чесько-польську угоду»¹⁴⁶.

Виконуючи рішення Мюнхенської конференції, міністр закордонних справ Чехословаччини К. Крофта 1 жовтня 1938 р. звернувся до угорського посла в Празі Я. Ветштейна з ногою, в якій пропонував «якнайскорше створити мішану чехословацько-мадярську комісію експертів для розгляду проблеми мадярської меншини в Чехословаччині. Ця комісія мала б приготувати і внести проект про поладнання тої проблеми»¹⁴⁷. 3 жовтня 1938 р. Угорщина підготувала ультимативні вимоги до уряду Чехословаччини, які останній мав прийняти: 1) негайно звільнити політичних в'язнів угорської національності; 2) негайно демобілізувати і відпустити додому воїнів угорської національності; 3) створити місцеві загони для охорони життя і майна населення. Командування загонів змішане; 4) ...передати Угорщині 2–3 чехословацькі прикордонні міста, які мають бути зайняті угорськими військами. На Заході такими містами мають бути Комарно, або Парканьана, або Упойшаг, або Чоп, або Берегово; 5) ...угорський уряд пропонує почати безпосередні угорсько-чехословацькі переговори в Комарно в четвер 6-го числа цього місяця в 4 години пополудні. Угорську делегацію буду очолювати особисто я (К. Каня — М. В.)¹⁴⁸. Одночасно з цим А. Бродію 6 жовтня 1938 р. було запропоновано «ні в якому разі не піддаватися обіцянкам чехів», а твердо

¹⁴⁴ Венгрия и вторая мировая война: Секретные дипломатические документы по истории кануна и периода войны. М. : Наука, 1962. С. 105.

¹⁴⁵ Документы и материалы кануна второй мировой войны. Т. 1. Ноябрь 1937 — декабрь 1938 г. Из архива Министерства Иностранных Дел Германии. М. : Политиздат, 1981. С. 204.

¹⁴⁶ Там само. С. 243.

¹⁴⁷ Нова свобода. 1938. 5 жовтня.

¹⁴⁸ Венгрия и вторая мировая война: Секретные дипломатические документы по истории кануна и периода войны. М. : Наука, 1962. С. 11.

стояти на «позиції самовизначення з плебісцитом»¹⁴⁹. Празький проект вирішення проблеми національних меншин полягав у тому, «щоб чисто мадярську етнічну територію віддати Мадярщині», а що стосується плебісциту, то він «відкидається як нереальний і зайвий, бо на територіях, на яких за думкою мадярської влади мав би бути проведений плебісцит, уже давно не має мадярської більшості»¹⁵⁰. Про проведення плебісциту в Ужгороді, Мукачеві і Севлюші (Виноградіві) не могло бути і мови.

На таких позиціях стояли урядові делегації Чехословаччини та Угорщини напередодні конференції в Комарно, яка проходила з 9 по 13 жовтня 1938 р. Угорська дипломатія, маючи підтримку фашистських держав на чолі з Німеччиною, висунула важкі для Чехословаччини умови: негайно повернути землі, заселені угорцями (брався за основу перепис 1910 р., коли кількість угорців значно перебільшувалася), провести плебісцит на територіях із змішаним населенням, надати право на самовизначення всім іншим народам¹⁵¹. «На випадок сповнення цих мадярських домагань, — повідомляла «Нова свобода», — до Мадярщини припало б... 400 тисяч словаків і 80 тисяч українців, отже словацько-українська меншість у Мадярщині була б більшою, ніж мадярська в Чехословаччині»¹⁵².

Переговори в Комарно не принесли ніяких позитивних результатів. Вони були зірвані з вини Угорщини. Чехословаччина не могла прийняти угорські умови, бо під час перепису 1910 р. «комісари мадярської влади вписували до рубрики мадярської народності усіх, що вміли говорити по мадярськи, притім однак вписували й релігію»¹⁵³. 14 жовтня 1938 р. представники угорської делегації офіційно заявили, що Угорщина «переговори перериває, бо на основі чехословацьких передумов не може їх далі вести»¹⁵⁴. Після зриву переговорів у Комарно настав новий етап у вирішенні «чехословацької проблеми». Угорщина, звинувативши Чехословаччину у небажанні йти на поступки, звернулася до Італії та Німеччини, щоб ці країни виступили арбітрами. Великобританія і Франція заявили про свою незацікавленість даною проблемою. Б. Муссоліні порадив угорцям «негайною нотою вимагати термінового скликання конференції чотирьох великих держав, вказавши, що нема ні маленьких надій на відновлення безпосередніх двосторонніх переговорів,

¹⁴⁹ Венгрия и вторая мировая война: Секретные дипломатические документы по истории кануна и периода войны. М.: Наука, 1962. С. 112; A Magyar Tudományos Akademia Történettudományi Intézete. Magyarország és a Masodik Világháború. Titkos Diplomáciai Okmányok a Haboru Elozmenyeihez es Tortenetehez. Masodik kiadás. Budapest: Kossuth Kiadó, 1961. С. 144–145.

¹⁵⁰ Нова свобода. 1938. 28 жовтня.

¹⁵¹ Гранчак І.М., Гапоненко І.С. Закарпаття в міжнародних відносинах напередодні та в період Мюнхена. *Нариси історії Закарпаття*. Т. II. (1918–1945). Ужгород, 1995. С. 269.

¹⁵² Нова свобода. 1938. 16 жовтня.

¹⁵³ Там само. 29 жовтня.

¹⁵⁴ Там само. 15 жовтня.

і підкресливши, що затримка з вирішенням питання створить загрозу миру»¹⁵⁵. До цього Б. Муссоліні додав, що «при першій же вимозі літаки (італійські — М. В.) будуть негайно перекинуті в Угорщину. Вони знаходяться в повній готовності, і до Будапешта їм потрібно півтори літніх години»¹⁵⁶. У розмові з новим міністром закордонних справ ЧСР Ф. Хвалковським Гітлер «висловив свій жаль, що досі ще не було вирішено питання мадярської меншості в Чехословаччині»¹⁵⁷. У розмові з послом Угорщини в Берліні Д. Стояї Г. Герінг намагався заспокоїти угорців і «висловив впевненість, що Угорщина і без війни поверне свої території»¹⁵⁸. Засідання арбітражної комісії було призначено на 2 листопада 1938 р.

Напередодні арбітражу Угорщина поклала великі надії на свого агента А. Бродія, який, очолюючи уряд Підкарпатської Русі, повинен був запросити угорські війська з метою окупації всього Закарпаття. Аналогічної точки зору притримувався польський уряд. На думку угорського посла в Польщі А. Хорі, «одною із формул... могла би бути заява про те, що русинське населення попросило ввести в Русинську область одночасно угорські і польські війська. Таку акцію можна було б швидко підготувати чи організувати. Можна вибрати і таке рішення: угорські війська, які ввійдуть в Русинську область, звернуться за підтримкою до польської армії. Про це, звичайно, потрібно буде раніше домовитися»¹⁵⁹. Однак, чехословацька контррозвідка уважно стежила за кожним кроком прем'єр-міністра. 27 жовтня 1938 р. А. Бродій був заарештований, а А. Волошин, який очолив новий кабінет, чітко притримувався антиугорської орієнтації. Нове призначення Праги переконало Угорщину, що від А. Волошина годі чекати жодних територіальних поступок, не говорячи вже про передачу всього Закарпаття. А. Волошин прибув 2 листопада 1938 р. до Відня, однак участі в роботі арбітражної комісії не приймав. Варто погодитися з В. Гренджою-Донським, що закарпатську делегацію «не на те закликали, щоб з ними радитися, але щоб їм доручити готовий присуд»¹⁶⁰.

Текст першого Віденського арбітражного рішення від 2 листопада 1938 р., підписаного міністрами закордонних справ Німеччини та Італії, передбачав: «1. Области, які відходять від Чехословаччини до Угорщини, вказані на карті, яка додається. Встановлення кордону на місці повинна зробити угорсько-чехословацька комісія. 2. Евакуація відходящих областей Чехословаччини

¹⁵⁵ Венгрия и вторая мировая война: Секретные дипломатические документы по истории кануна и периода войны. М.: Наука, 1962. С. 114.

¹⁵⁶ Там само. С. 115.

¹⁵⁷ Нова свобода. 1938. 16 жовтня.

¹⁵⁸ Венгрия и вторая мировая война: Секретные дипломатические документы по истории кануна и периода войны. М.: Наука, 1962. С. 115.

¹⁵⁹ Там само. С. 133.

¹⁶⁰ Гренджа-Донський В. Щастя і горе Карпатської України: Щоденник. Мої спогади / Ред. Д.М. Федака. Ужгород: ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2002. С. 163.

і їх передача починається з 5 листопада 1938 р. і повинна бути закінчена до 10 листопада 1938 р. Окремі етапи евакуації і передачі, як і інші формальності, повинні бути негайно визначені угорсько-чехословацькою комісією. 3. Чехословацький уряд повинен потурбуватися про те, щоб евакуйовані області були передані в повному порядку. 4. Окремі питання, які виникатимуть із територіального відступлення, особливо питання громадянства і оптації, повинні вирішуватися угорсько-чехословацькою комісією. 5. Угорсько-чехословацька комісія повинна також прийняти більш конкретні рішення про захист як осіб угорської національності, що залишаються на території Чехословаччини, так і осіб неугорського походження у відступлених областях... 6. Оскільки при передачі Угорщині може бути вчинена шкода і виникнуть труднощі економічного характеру і техніки зв'язку в областях, які залишилися за Чехословацькою, угорський королівський уряд, зі свого боку, у домовленості з чехословацьким урядом зробіть все можливе для усунення подібних труднощів»¹⁶¹. При умові, якщо угорсько-чехословацька комісія не зможе вирішити спірні питання, то вони стануть предметом обговоренням Німеччини та Італії.

Згідно з рішенням арбітражної комісії, новий угорсько-чехословацький кордон проходив по лінії населених пунктів Бовтрадь, Малий і Великий Гут, Яношово, Квасово, Оросієво, Керестури, Вілок, Берегово, Йовря, Ужгород, Радванка, Дравці, Великі Геєвці, Холмець, Велика Добронь, Баркасово, Жнятино, Ключарки, Мукачево, Фornoш, Нове село, Вишні Ремети, Шаланки, Матієво, Чома, Чорний Ардів¹⁶². За повідомленням «Нової свободи», яке ґрунтувалось на даних офіційної статистики, «територія Чехії зменшилася на 33 %, Моравії на 36 %, Словаччини на 21 %, а територіальні втрати Підкарпаття... становили 12 %»¹⁶³. Чехословацька Республіка «відступила Німеччині 28.200 кв. км., Польщі біля тисячі кв. км., Мадярщині коло 12.000 кв. км. Нинішня республіка буде мати около 100.000 кв. км.»¹⁶⁴. До Угорщини відійшло 171.711 населення, з яких 33.324 були українцями, 16.463 чехами і словаками, 82.179 угорцями¹⁶⁵.

Віденський арбітраж торкнувся п'яти закарпатських округів — ужгородського, мукачівського, берегівського, севлюшського та іршавського. Підкарпатська Русь втратила міста Ужгород, Мукачево і Берегово з прилеглими до них районами. В ужгородському окрузі до Угорщини перейшло

¹⁶¹ Венгрия и вторая мировая война: Секретные дипломатические документы по истории кануна и периода войны. М.: Наука, 1962. С. 120.

¹⁶² Нова свобода. 1938. 11 листопада.

¹⁶³ Там само. 15 листопада.

¹⁶⁴ Там само. 8 листопада.

¹⁶⁵ Шандор В. Спомини. Т. 1. Карпатська Україна. 1938–1939. Ужгород: МПП «Гражда»; Карпатський Союз, 1996. С. 262.

22 населені пункти, в яких проживало 10.719 українців і 18.687 угорців, у мукачівському – 15 населених пунктів (12.153 українці і 12.253 угорці), у севлюшському – 18 сіл (3.471 українці і 8.752 угорці), у берегівському – 40 населених пунктів (6.343 українці і 40.962 угорці), в іршавському – єдиний населений пункт с. Шаланки, в якому проживало 648 українців і 1525 угорців¹⁶⁶. Необхідно погодитися з твердженням П. Стерча, що «Чіано й Ріббентроп своїм рішенням з 2 листопада 1938 р. в Відні порушили етнографічні принципи, бо віддали Мадярщині два міста, тобто Ужгород і Мукачів з релятивною більшістю українського населення, як також 13 сіл з абсолютною більшістю українського населення, з-поміж яких у 4-ох селах мадяри не становили ані одного відсотка населення. Крім того віддано Мадярщині чотири села з релятивною більшістю українського населення»¹⁶⁷. В Баранинцях, наприклад, проживало 77 % українців, у Йоврі – 62 %, в Дравцях – 93 %, в Коритянах – 72 %, в Квасові – 85 %, у Вишніх Реметах – 92 %, у Нижніх Реметах – 93 %, в Чепі – 67 %.

Згідно з рішеннями Віденського арбітражу була створена спільна чехословацько-угорська демілітаційна комісія, при якій діяли 11 підкомісій. Вони вирішували проблеми загально-політичні, військові, територіальні, етнографічні, фінансові, народногосподарські, торговельні, правові. До спільної чехословацько-угорської комісії були делеговані два українці, два словаки та один чех¹⁶⁸. Карпатську Україну представляли Ю. Бращайко і М. Долиной. Функції експертів виконували Й. Ірковський, Л. Махачек і В. Примич. Між представниками Карпатської України та Угорщини була досягнута домовленість про перепусткову систему, вивіз майна з окупованої Угорщиною території. «Рухоме майно, – повідомляла «Нова свобода», – можна буде вивозити протягом двох місяців рахуючи від дня, коли буде розпочатий залізнично-комунікаційний рух між обома державами»¹⁶⁹. Комунікаційна лінія повинна була почати діяти 9 січня 1939 р. Евакуацією, яка завершилася 10 листопада 1938 р., керували В. Комаринський, Д. Німчук і В. Гренджа-Донський¹⁷⁰.

У циркулярі Президії Крайового управління Підкарпатської Русі в Ужгороді йшлося про порядок евакуації чехословацьких владних установ з території, що відійшла до Угорщини за наслідками Віденського арбітражу: «Порядок евакуації території цивільними органами влади необхідно узгодити з заходами військових органів влади, звертаючи увагу на те, щоб:

¹⁶⁶ Шандор В. Споми́ни. Т. 1. Карпатська Україна. 1938–1939. Ужгород : МПП «Гражда»; Карпатський Союз, 1996. С. 74–75.

¹⁶⁷ Стерчо П. Карпато-Українська держава: З історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919–1939 роках. Торонто, 1965. С. 76.

¹⁶⁸ Нова свобода. 1938. 21 грудня.

¹⁶⁹ Там само. 24 грудня.

¹⁷⁰ Гренджа-Донський В. Спогади. Листи. Твори. Т.Х. Вашингтон, 1988. С. 165.

а) начальники політичних управлінь, державних управлінь безпеки, а також і державні органи безпеки, включаючи членів Стор/ожі/О.Д. (SOS) залишались на своїх місцях і займалися охороною громадського спокою та порядку аж до настання строку передачі територій; б) інші державні органи влади, включаючи членів сімей всіх державних службовців, які готуються до відїзду, необхідно було відправити задалегідь, тобто як можна раніше, і тільки після них будуть відправлені органи влади, згадані у пункті а.; в) виходячи з необхідності відправки меблів державних службовців, необхідно задалегідь домовитися з залізничним управлінням про необхідну кількість вагонів і забезпечити відправку меблів до завчасно визначених станцій завантаження. Подальші розпорядження будуть Вам передані, імовірно, після обговорення директив Віденської конференції»¹⁷¹

Віденський арбітраж завдав відчутного удару по Чехословаччині та Карпатській Україні, хоча Угорщина так і не добилася повної окупації краю. Його наслідком було створення нового угорсько-чехословацького кордону. Карпатська Україна продовжувала залишатися у складі Чехословаччини, що перешкождало утворенню спільного кордону між Угорщиною і Польщею. Це викликало в Будапешті явну прохолоду стосовно Берліну. Що стосується Чехословаччини, то її прем'єр-міністр Р. Беран, виступаючи по празькому радіо, заявив: «Прага, Братіслава і Хуст погоджуються вповні в поглядах на нашу закордонну політику, яка залишається такою, як її започаткував міністр закордонних справ др. Ф. Хвалковський. Ми наладнаємо в скорому темпі тривкі добрі відносини до усіх сусідів. Ми переконані, що співпраця з ними принесе нам користь... Бажаємо також щоби устійнення границь довело до видатнішої співпраці з Польщею... Це саме відноситься й до Мадярщини. Сусідня Румунія і теж Югославія виявили нам у важких і болючих для нас часах щире співчуття і симпатію... Недавня заява італійського міністра закордонних справ графа Чіано скріплює мене в надії, що в теперішній міжнародній ситуації є для нас дійсно пригожі моменти. Щиро бажаємо, щоб прийшло до тривкого мирного порозуміння між великодержавами, бо хочемо удержувати найкращі взаємини з західноєвропейськими великодержавами та З'єднаними Державами»¹⁷².

Президент Чехословаччини Е. Гаха (Е. Бенеш емігрував у Лондон — М. В.) теж закликав чехів, словаків і українців «рука в руку співпрацювати на відбудові держави»¹⁷³. Змушена була погодитись з рішенням арбітражної комісії

¹⁷¹ Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 1. Карпатська Україна. Документи і матеріали / Упорядники — О.Д. Довганич, О.М. Корсун, О.М. Пагіря; редакційна колегія: М.А. Попович (голова), О.Д. Довганич (заст. голови), М.М. Вегеш, М.В. Делеган, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун, І.Ю. Коршинський, О.Ю. Кучерява, О.М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород: ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2009. С. 92.

¹⁷² Нова свобода. 1938. 7 грудня.

¹⁷³ Там само. 27 грудня.

і влада Карпатської України. У маніфесті «Український народі Підкарпаття!», прийнятому Українською Центральною Народною Радою 17 листопада 1938 року, вказувалося: «З боєм у серці сповіщаємо Тебе, що на вимоги Мадярщини дві великі держави, які створили арбітражну комісію для поладження спору за границі молоді нашої Підкарпатської Держави, приділили Мадярщині великий шматок нашої споконвічної землі спільно з містами Ужгород, Мукачево та Берегово. Опираючись на фальшиву статистику наших ворогів, вони відірвали від живого тіла українського народу багато сіл і міст, де живе переважаюча більшість українців-русинів... Наші представники на міжнародній конференції у Відні змушені були погодитись на умови, що їх запропонувала арбітражна комісія»¹⁷⁴.

Віденський арбітраж свідчив про поглиблення політичної кризи Чехословаччини, яка, фактично, опинилася перед державною катастрофою. Після 2 листопада 1938 р. більш-менш визначилися у ставленні до неї окремі європейські країни. Угорщина і Польща почали ще більш інтенсивніше співпрацювати у напрямку створення спільного кордону, проводячи постійно терористичні акції. Якщо Угорщина відкрито вимагала захоплення всього Закарпаття, то Польща і Румунія намагалися оволодіти окремими територіями в Словаччині та Карпатській Україні. Великобританія і Франція, які обіцяли Чехословаччині гарантію недоторканості її кордонів після Мюнхенської конференції, фактично, усунулися від «чехословацької проблеми» і займали нейтральну позицію. Було очевидним, що їх цікавить тільки єдине — спрямування фашистської агресії на Польщу і підготовка там плацдарму для нападу на СРСР. Аналогічну позицію займали США. Що стосується Німеччини та Італії — головних арбітрів у Європі, то ці країни розраховували притягти на свій бік нових союзників. Такими повинні були стати Угорщина і Румунія при умові, якщо будуть максимально задоволені їх вимоги.

Яким буде подальший розвиток політичних подій в Європі, вирішальною мірою залежало від Німеччини. Це добре розуміли всі керівники європейських держав. Усвідомлював це і уряд Карпатської України. Уже з перших днів свого прем'єрства А. Волошин почав орієнтуватися на Німеччину — єдину велику країну, яка обіцяла йому своє покровительство. Німецький уряд, заграючи з кабінетом А. Волошина, заявив про відкриття найближчим часом в Хусті свого консульства. Це робилося для того, щоб тримати під своїм контролем розвиток політичних подій у краї. А. Волошин сподівався, що призначення Г. Гофмана консулом «не якась подорож з цікавості, але є студійною дорогою, яка буде мати свої конкретні наслідки для нашого краю, для нашого народу і для дальшої політики Німеччини супроти нас»¹⁷⁵.

¹⁷⁴ Нова свобода. 1938. 17 листопада.

¹⁷⁵ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 45. Арк. 1.

Необхідно відзначити, що уряд Німеччини кілька разів відкладав відкриття свого консульства в Карпатській Україні. Зокрема, ще 19 листопада 1938 р. міністр закордонних справ Німеччини Й. Ріббентроп повідомляв радника цього міністерства Е. Вермана: «Згідно з наказом фюрера й до нового наказу необхідно проявити стриманість у словацькому і карпато-українському питанні. З цієї причини пресі були дані інструкції нічого не публікувати про події у Карпатській Україні. Крім того, питання про створення генерального консульства в Хусті відкладається»¹⁷⁶. Радник посольства Німеччини в Польщі Р. Шеліга констатував, що «побоювання Польщі, а саме, що Німеччина має намір зробити з Підкарпатської Русі зародок Всеукраїнської держави, немає ніякої підстави. Німеччина вже дала розпорядження, спрямовані на те, щоб не створювати таке враження. Підкарпатська Русь збереже свою незалежність у рамках Чехословаччини і не гратиме ніякої ролі в міжнародній політиці»¹⁷⁷. Уряд фашистської Німеччини все-таки відкрив у Хусті своє консульство. Закарпатцям було дозволено виїжджати на заробітки в Німеччину, що, в деякій мірі, зменшило безробіття. Уряд А. Волошина так захопився цією пропозицією, що навіть 6 березня 1939 р., тобто за 8 днів до окупації краю угорськими військами, вирішував питання про виготовлення 10 тисяч закордонних паспортів¹⁷⁸. Наївно вірячи гітлерівським обіцянкам про допомогу, А. Волошин просив Г. Гофмана «передати... славному вождеві німецького народу... нашу щирю подяку і сердечний привіт»¹⁷⁹.

Із вищеведеного можна зробити висновок, що уряд Карпатської України чітко притримувався пронимецької орієнтації, переслідуючи при цьому єдину мету: зберегти територіальну цілісність краю, захистити його населення від агресії фашистської Угорщини. Зроблене нами твердження підсилюють матеріали «Особистої справи А.І. Волошина», яка знаходиться в Центральному Архіві Міністерства Державної Безпеки Росії в Москві. Даючи відповіді на запитання слідчого МДБ майора Вайндорфа, А. Волошин однозначно заявив, що «уряд Підкарпатської Русі ставив завдання створення автономної Закарпатської України і орієнтувався на фашистську Німеччину, тобто в останній мірі ми бачили силу, яка може забезпечити недоторканість території Карпатської України. Хочу відзначити, що становище Німеччини на той час як арбітражної держави змусило уряд Підкарпатської Русі просити Німеччину про охорону кордонів проти окупації краю угорцями»¹⁸⁰.

Відомо, що частина німецького генералітету радила Гітлеру зберегти самостійність Карпатської України. Радник управління міністерства закордонних

¹⁷⁶ Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні. Париж – Нью-Йорк – Львів, 1993. С. 459.

¹⁷⁷ Там само. С. 472.

¹⁷⁸ ДАЗО. Ф. 17. Оп. 2. Спр. 383. Арк. 19.

¹⁷⁹ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 45. Арк. 2.

¹⁸⁰ Центральный архив Министерства государственной безопасности РФ. Н-17681. Л. 10.

справ Німеччини Е. Клейст зізнався, що «весь час намагався захистити Закарпатську Україну. Я вказав на значення, яке вона має для Німецьких планів на Сході. Я підкреслював, що обурення українців Німеччиною буде величезне, якщо ми віддамо Закарпатську Україну Угорщині. Нарешті, я вказав, що ми можемо раптово розірвати стосунки з українцями після того, як пробудили в них, особливо з утворенням Закарпатської України, великі сподівання як на допомогу, так і на підтримку з боку Німеччини»¹⁸¹. У 1937 р. відбулася зустріч В. Канаріса з головою Проводу Українських Націоналістів Є. Коновальцем. Адмірал обіцяв допомогти йому в підривній роботі та пропаганді. Канарісу запам'ятався полковник Коновалець, а коли той у 1938 р. загинув під час терористичного акту, організованого радянськими спецслужбами, Канаріс постійно пригадував «цю чудову людину»¹⁸².

У проведенні А. Волошином пронімецької політики певну роль відіграла українська націоналістична еміграція, зокрема, прихильники І. Полтавця-Остриниці та гетьмана України в екзилі П. Скоропадського. 25 жовтня 1938 р. Організація Українського Вільного Козацтва, очолювана полковником І. Полтавцем-Остриницею, що знаходилася у Франції, писала в листі до А. Волошина: «Гадаємо, що перестанете плекати стару невдалу московсько-антантську політику, а станете на шлях добросусідського порозуміння з Німеччиною»¹⁸³. Що стосується названої організації, то наприкінці 30-х років вона переродилася в невелику націонал-соціалістичну групу, повністю прийнявши фашистську ідеологію і практику¹⁸⁴. Певну роль у зближенні уряду А. Волошина з Німеччиною також відіграли керівні чини ОУН. Ця організація бачила в Німеччині рятівника Галичини від польського гноблення. Саме на їх прохання в краї з'явилися німецькі військові радники, які спричинилися до формування місцевих збройних сил. Не викликає жодних сумнівів, що між ОУН і німецькими спецслужбами існували тісні стосунки. Про це мова йтиме нижче.

Позиція Німеччини щодо Карпатської України змусила уряд Угорщини дещо призупинити свої агресивні плани. Однак, це не означало, що вона відмовилася від свого наміру організувати вторгнення в Закарпаття. Будапешт «в даний час, — писав угорський посол в Польщі А. Хорі міністру закордонних справ Угорщини К. Кані, — вважає можливим досягнути своїх цілей з допомогою дипломатичних засобів»¹⁸⁵. Польща теж, хоч її збройні сили були готові

¹⁸¹ Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні. Париж — Нью-Йорк — Львів, 1993. С. 471.

¹⁸² Волков А., Славин С. Адмірал Канарис — «железний» адмірал. Москва — Смоленск: «Олимп» — «Русич», 1999. С. 314.

¹⁸³ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 1.

¹⁸⁴ На переломі. 1939. Ч. 5.

¹⁸⁵ Венгрия и вторая мировая война: Секретные дипломатические документы по истории кануна и периода войны. М.: Наука, 1962. С. 134.

до ведення бойових дій по всьому фронту, зрозуміла, що «воєнне втручання... в значній мірі зашкодило б справі, ніж принесло б їй користь»¹⁸⁶. Угорщина продовжувала покладати надії на те, що «русинський уряд... попросить нас ввести угорські війська з метою підтримання порядку на ще зберігшійся русинській території». Від Польщі вимагалось тільки «підсилити дії диверсійних загонів», а на випадок «операції в Русинській області угорський генеральний штаб просив тільки підтримки з боку одної польської дивізії»¹⁸⁷.

Угорські приготування до вторгнення на територію Карпатської України не припинялися ні на мить. М. Козма зробив запис у своєму щоденнику 17 листопада 1938 р.: «20-го вночі русинська область все ж буде нашою»¹⁸⁸. Добре розуміючи, що окупація Закарпаття угорськими військами приведе до встановлення спільного польсько-угорського кордону, Німеччина рішуче виступила проти агресії. 18 листопада 1938 р. Е. Верман висвітлив перед угорським керівництвом позицію Німеччини, яка вважала «подібний крок з угорського боку ризикованим», який може призвести до серйозних ускладнень. Е. Верман нагадав, що «новий чехословацько-угорський кордон був встановлений рішенням Віденського арбітражу на основі національного принципу»¹⁸⁹. Вслід за цим послідували німецька й італійська ноти міністру закордонних справ Угорщини К. Кані, на які Будапешт відповів меморандумом від 22 листопада 1938 р. Згідно з ним Угорщина була готова до співробітництва з Німеччиною, а її уряд заявив про намір вступити до антикомінтернівського пакту і вийти з Ліги Націй. Отже, спроба Угорщини окупувати Закарпаття 20 листопада 1938 р. закінчилася для неї повним крахом. Необхідно було шукати інші шляхи. Угорський посол в Польщі А. Хорі 25 листопада 1938 р. виклав свої думки з приводу взяття «Русинської області... шляхом закриття всіх до єдиного шляхів сполучення при допомозі підливних акцій. Шляхом пропаганди підготувати населення до плебісциту і одночасно енергійними дипломатичними акціями створити необхідні для цього умови»¹⁹⁰.

Політика Німеччини стосовно Карпатської України, зокрема її реакція на спробу окупації краю Угорщиною, зробили великий політичний резонанс в Європі. Складалося враження, що Третій Рейх дійсно хоче використати Карпатську Україну як П'ємонт для об'єднання навколо неї всіх українських земель. 6 грудня 1938 р. Д. Ллойд Джордж у розмові з І. Майським висловив думку, що «план Гітлера полягає в тому, щоб забрати «коридор» і Сілезію,

¹⁸⁶ Венгрия и вторая мировая война: Секретные дипломатические документы по истории кануна и периода войны. М.: Наука, 1962. С. 134.

¹⁸⁷ Там само. С. 135.

¹⁸⁸ Там само. С. 136.

¹⁸⁹ Там само. С. 140.

¹⁹⁰ Венгрия и вторая мировая война: Секретные дипломатические документы по истории кануна и периода войны. М.: Наука, 1962. С. 144.

відторгнути від Польщі її українську частину та приєднати її до Закарпатської України й створити з цих двох частин васальну Українську державу на зразок Чехословаччини. Такою є найближча мета. У більш далекому майбутньому, можливо, Гітлер думає здійснити акцію проти Радянської України». Подібні думки висловили представники міністерства закордонних справ Великої Британії. Начальник французького генерального штабу генерал М. Гамлен вважав, що «найбільш вірогідною і найближчою метою німецької експансії буде Україна». Посол Франції в Німеччині Р. Кулондр писав 15 грудня 1938 р. міністру закордонних справ Ж. Бонне: «В оточенні Гітлера говорять про таку операцію, яка повторила б у більш широких масштабах операцію в Судетах: проведення в Польщі, Румунії і СРСР пропаганди за надання незалежності Україні... І центром руху стане Закарпатська Україна... Таким чином, Чехословаччина... служить рейху у вигляді тарана для пролому воріт на Сході»¹⁹¹.

Безперечно, ідея створення соборної України на базі Закарпаття зароджувалась у Берліні. Однак, існували також і інші міркування з цього приводу. На думку народного комісара закордонних справ СРСР М. Литвинова, «галас навколо української проблеми створений, чесно кажучи, не так німецькою пресою, як пресою інших країн, зокрема Англії і Франції. Цілком можливо, що всім цим керували з Берліна»¹⁹². На глибоке переконання повноважного представника СРСР у Франції Я. Сурица, «Бонне і його оточення зігхнуть з полегшенням, якщо німці справді нападуть на Україну»¹⁹³. Галас, піднятий європейською пресою з приводу Карпатської України, в деякій мірі насторожив Угорщину і Польщу. Будапешт був готовий піти на будь-які жертви, щоб тільки одержати дозвіл Берліна на повну окупацію Закарпаття. 27 грудня 1938 р. міністр закордонних справ Угорщини І. Чакі повідомив угорські місії у Вашингтоні, Парижі і Лондоні про намір вийти з Ліги Націй. Варшава теж побоювалась, що Карпатська Україна «може одного дня розвинути в огнище такої тривоги для Польщі, що польський уряд буде примушений взяти до уваги втручання, яке може призвести до дальших комплікацій. Це головна причина, чому Польща змагає до спільного кордону з Угорщиною»¹⁹⁴.

Якщо раніше Угорщина акцентувала увагу Німеччини на необхідності встановлення польсько-угорського кордону, то на початку 1939 р. вона заявила про потребу приєднати Закарпаття з економічної точки зору. І. Чакі в листі до угорського посла в Німеччині Д. Стояї 26 лютого 1939 р. писав: «Поясніть

¹⁹¹ Документи і матеріали кануна второй мировой войны. Т. 1. Ноябрь 1937 — декабрь 1938 г. Из архива Министерства Иностранных Дел Германии. М. : Политиздат, 1981. С. 267.

¹⁹² Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні. Париж — Нью-Йорк — Львів, 1993. С. 472.

¹⁹³ Документи і матеріали кануна второй мировой войны. Т. 1. Ноябрь 1937 — декабрь 1938 г. Из архива Министерства Иностранных Дел Германии. М. : Политиздат, 1981. С. 270.

¹⁹⁴ Документи і матеріали кануна второй мировой войны. Т.2. Январь — август 1939 г. М. : Политиздат, 1981. С. 11.

(Німеччині — *МВ.*), що Карпатська область має для нас важливе значення не для встановлення спільного з поляками кордону, а тому, що ми не хочемо допустити винищення лісів так званим українським урядом. Таким чином, ми прагнемо не до заволодіння Карпатським хребтом, а до того, щоб Русинська область до верхнього кордону лісів входила до складу Угорщини»¹⁹⁵. Тобто, Закарпаття розглядалося в Будапешті як сировинна база, складова частина Угорщини, яка тимчасово відірвана від святостефанської корони. Заступник міністра закордонних справ Угорщини Я. Вернле повідомляв І. Чакі, що Й. Ріббентропу «до цих пір... здавалось, що ми добиваємось Русинської області по політичним мотивам, і він не знав, які життєво важливі інтереси зв'язують нас з краєм»¹⁹⁶.

Протягом всього міжвоєнного періоду Чехословаччина мала дружні стосунки з Югославією. Що стосується Угорщини, то вона постійно намагалася з допомогою питання про національні меншини ізолювати Чехословаччину від її союзників — Югославії і Румунії. Чехословацько-югославські відносини зазнали відчутного удару після Мюнхенської конференції, коли, фактично, настав кінець існуванню Малої Антанти як політичного союзу Чехословаччини, Югославії і Румунії. Окремі балканські країни по-різному відчували на собі наслідки Мюнхена. Що стосується Югославії, то вона все більше ставала об'єктом відкритого натиску з боку фашистської Німеччини. Необхідно погодитись з міркуванням В. Шандора, що «у період першої республіки Карпатська Україна відігравала поважну стратегічну роль як зв'язок до держав Малої Антанти — Румунії та Югославії. У новім укладі сил вона втратила своє первісне значення»¹⁹⁷.

Не дивлячись на такі зміни в світовій політиці, уряд Югославії рішуче виступав проти угорських зазіхань на Закарпаття. Це стосується і югославської періодики. «Населення цього краю, — повідомляло «Време», — не хоче вертатися під мадярське панування, яке лишило сумні спомини. Підкарпатські українці запевняють свої права в союзі з чехами і словаками»¹⁹⁸. Уряд Югославії вимагав, щоб Німеччина та Італія не підтримували ідею спільного угорсько-польського кордону¹⁹⁹. Югославський щоденник «Політика» підтримав прихильну позицію Румунії щодо Карпатської України²⁰⁰. Ставлення народів

¹⁹⁵ Венгрия и вторая мировая война: Секретные дипломатические документы по истории кануна и периода войны. М.: Наука, 1962. С. 156.

¹⁹⁶ Там само. С. 158.

¹⁹⁷ Шандор В. Спомини. Т. 1. Карпатська Україна. 1938-1939. Ужгород: МПП «Гражда»; Карпатський Союз, 1996. С. 218.

¹⁹⁸ Вегеш М., Задорожний В. Карпатська Україна 1938–1939 рр. у світлі європейської періодики. *Карпатська Україна і Августин Волошин*. С. 56.

¹⁹⁹ Нова свобода. 1938. 15 жовтня.

²⁰⁰ Там само. 29 жовтня.

Югославії до Закарпаття видно із статті «Серби, хорвати й словінці з нами!», опублікованої на сторінках «Нової свободи»²⁰¹.

Румунія, як і Югославія, лояльно ставилася до Карпатської України, принаймні до тих пір, поки існувала федеративна Чехословаччина. Не випадково А. Волошин, переконавшись у безнадійності захисту Карпатської України власними силами, здійснив спробу домовитися з урядом Румунії про приєднання краю до неї. Мотивація була така: в Румунії проживають українці — наші рідні брати. Румунія постійно виступала із звинуваченням на адресу Угорщини, яка проводила шалену радіопропаганду по відношенню до Закарпаття. Зовнішньополітичний курс Румунії визначався такими основними моментами: 1) лояльність румунського уряду до Чехословаччини; 2) бажання зберегти з нею нормальні економічні та політичні взаємини; 3) неприхильність до військового посилення Угорщини; 4) недовір'я до запевень Будапешту щодо Трансільванії; 5) небажання брати участь в політичних комбінаціях, спрямованих проти Німеччини²⁰².

Румунія до кінця виконувала союзницькі зобов'язання щодо Чехословаччини. Доказом цього є підписання договору про поставки кукурудзи в гірські райони Закарпаття. Однак, це не означало, що румунський уряд не мав інтересів до Чехословаччини. Як тільки стало відомо, що ЧСР перестала існувати як держава, Румунія висунула свої вимоги. Посол Угорщини в Румунії Л. Бардоші повідомив І. Чакі, що 16 березня 1939 р. міністр закордонних справ Румунії Г. Гафенку «послався на свої попередні повідомлення про те, що румунський уряд до останніх подій змінив свою позицію, яку він займав в Галаці в питанні про Русинську область. Румунія також має свої інтереси на русинській території. Це відноситься до прикордонних сіл, населених румунами, і до території, через яку проходить залізнична лінія Мараморош–Сигет–Коломеа»²⁰³.

Міжнародне становище Карпатської України значно ускладнювали безперервні напади угорських і польських терористів. Ще у вересні 1936 р. відбулася зустріч Гітлера з регентом Угорщини М. Горті, яка «започаткувала пізнішу співпрацю німецько-угорських політичних і військових сил»²⁰⁴. Однак на перших порах Берлін не давав згоду на відкриту інтервенцію і угорський уряд обмежився засиланням терористичних груп на міста і села Карпатської України.

1 жовтня 1938 р. прем'єр-міністр Угорщини Б. Імреді таємно доручив колишньому міністру внутрішніх справ М. Козмі сформувати диверсійні загони для підривної роботи на Закарпатті. «В половині одинадцятої, —

²⁰¹ Нова свобода. 1938. 3 жовтня.

²⁰² Вегеш М., Задорожний В. Карпатська Україна 1938–1939 рр. у світлі європейської періодики. *Карпатська Україна і Августин Волошин*. С. 58.

²⁰³ Венгрия и вторая мировая война: Секретные дипломатические документы по истории кануна и периода войны. М.: Наука, 1962. С. 158.

²⁰⁴ Химинець Ю. Закарпаття — земля української держави. Ужгород, 1992. С. 89.

писав М. Козма в своєму «Щоденнику», — мене викликав Імреді і попросив взяти на себе політичне керівництво акцією в Русинській області, здійснення пропаганди там і керівництво повстанцями. Він прийняв всі мої пропозиції і погодився на використання, якщо цього вимагатиме обстановка нелегальних і насильницьких засобів»²⁰⁵. Разом з І. Геяшем М. Козма створив «гвардію обірванців» («Саботчопот») у складі 600 чоловік²⁰⁶. Ще у вересні 1938 р. терористичні загони почав створювати С. Фенцик. Банди чорносорочечників були сформовані в Берегові, Мукачеві та Радванці. Окремі їх загони, до яких також залучали вихованців «Руського скауту», очолювали С. Крайняк, Б. Балецький, В. Реберка²⁰⁷.

М. Козма був переконаний, що ведення «малої війни» слід доручити будь-якому «колишньому атаману розбійницької ватаги»²⁰⁸. Щось подібне читаємо в іншому місці «Щоденника»: «Негайне вирішення русинського питання настільки важливо з точки зору майбутнього Угорщини, що заради цього я готовий піти на будь-який ризик, якщо потрібно, то стати до стінки»²⁰⁹. Діяльність терористичних загонів М. Козма розглядав виключно в альянсі з поляками. «Я запропонував Імреді, — писав він 4 жовтня 1938 р., — щоб Чакі, я чи хто-небудь інший негайно вилетів у Варшаву для безпосереднього обговорення з поляками політичної сторони питання, для організації зустрічі наших людей, які досягнуть польського кордону, для обговорення питання про розміщення і можливе використання направленою сюди загону в 100–200 чоловік — чисельність залежить від бажання польської сторони — і, нарешті, для організації польської добровольської акції і співробітництва з ними»²¹⁰.

Пропозиція М. Козми була схвально зустрінута у Варшаві. 7 жовтня 1938 р. посол Угорщини в Польщі А. Хорі повідомляв міністра закордонних справ країни К. Каню, що поляки «рекомендують негайно почати широкий саботаж в Русинській області... Я домовився про подібні акції з польського боку — з допомогою агентів. Але до цих пір поки я не зможу послатися на серйозні акції саботажу з угорського боку, всі мої зусилля виявляться марними»²¹¹. Польський генеральний штаб активно включився в роботу. 10 жовтня 1938 р. угорський военний аташе в Польщі Б. Лендвєл доповідав начальнику генштабу Угорщини, що «в Мукачево й Ужгород під керівництвом офіцера

²⁰⁵ Венгрия и вторая мировая война: Секретные дипломатические документы по истории кануна и периода войны. М.: Наука, 1962. С. 108.

²⁰⁶ Співак Б.І. Нариси історії революційної боротьби трудящих Закарпаття в 1930–1945 роках. Львів, 1963. С. 256.

²⁰⁷ Там само. С. 258.

²⁰⁸ Там само. С. 257.

²⁰⁹ Там само. С. 220.

²¹⁰ Венгрия и вторая мировая война: Секретные дипломатические документы по истории кануна и периода войны. М.: Наука, 1962. С. 109.

²¹¹ Там само. С. 112–113.

будуть направлені, як мені здається, солдати дійсної служби в цивільному одязі. Чисельний склад загонів буде відповідати нашим планам... По інших дорогах вони направлять в Русинську область патрулі, які складатимуться із добровольців, з метою здійснення вибухів та інших підіривних дій. Польська сторона активізує свою діяльність, коли угорські підіривні загоны розгорнуть бойові операції. Для координації дій вони просять щоденно інформувати їх про обстановку»²¹².

Поява угорських терористів зафіксована в першій половині жовтня 1938 р. У щоденнику В. Гренджі-Донського є такий запис: «вчорашнього дня, ранком о 4-ій годині, в нашій країні з'явилися мадярські терористи. Біля станції Бєня напали на боржавський залізничний міст, вбили одного вояка, що там був на сторожі, пошкодили міст екразитом і напали на потяг число 1108. Вбили також начальника станції, ограбили подорожніх, кілька наших вояків полонили і відвели з собою. Подалися в берегівські винниці та ліси»²¹³. Першу появу угорських терористів В. Гренджа-Донський відносить до 10 жовтня 1938 р. Аналогічної точки зору притримується також П. Стерчо: «Вночі з 9-го на 10-го жовтня 1938 р. перша група «Рондьош Гарди» приїхала до пограничної місцевости Тарпи, а звідти через зв'язок мукачівського мадяра Мікловша Ерделі перейшла кордон на річці Боржаві і вдерлася в Карпатську Україну»²¹⁴. Українські вчені О. Довганич, З. Пашкуй і М. Троян вважають, що перші угорські терористи у складі 12 чоловік з'явилися на території Закарпаття 5 жовтня 1938 р.²¹⁵. Однак архівних документів, які б підтверджували цей факт, не виявлено.

Із зашифрованої телеграми міністра закордонних справ Угорщини К. Кані послу в Польщі А. Хорі видно, що станом на 12 жовтня 1938 р. угорцям «вдалося закинути в Русинську область приблизно 750–800 чоловік. Після сутичок і актів саботажу, що мали місце вчора і позавчора, чехи буквально наглухо закрили кордон»²¹⁶. 14 жовтня 1938 р. угорські терористи були вдруге зафіксовані в околицях Берегова. В сутичці з ними загинув чеський жандарм А. Риган, родом із села Дубриничі. Однак, своєчасно підійшло підкріплення і терористи змушені були відступити. Урядова газета «Нова свобода» повідомляла про появу 300 озброєних терористів поблизу Мужієва²¹⁷, а 21 жовтня 1938 р. біля Волівця²¹⁸.

²¹² Венгрия и вторая мировая война: Секретные дипломатические документы по истории кануна и периода войны. М.: Наука, 1962. С. 113.

²¹³ Гренджа-Донський В. Щоденник. *Твори*. Т. VIII. Вашингтон, 1987. С. 23.

²¹⁴ Стерчо П. Урядова координація операцій мадярських і польських терористів у Карпатській Україні в 1938–1939 рр. *Державність*. 1993. № 1. С.16.

²¹⁵ Довганич О.Д., Пашкуй З.А., Троян М.В. Закарпаття в роки війни. Ужгород: Карпати, 1990. С. 14.

²¹⁶ Венгрия и вторая мировая война: Секретные дипломатические документы по истории кануна и периода войны. М.: Наука, 1962. С. 113.

²¹⁷ Нова свобода. 1938. 20 жовтня.

²¹⁸ Гренджа-Донський В. Щоденник. *Твори*. Т. VIII. Вашингтон, 1987. С. 34.

Напади угорських терористів почастишали після Віденського арбітражу. Командуючий 12 чехословацької дивізії доповідав, що 3 листопада 1938 р. «між 3 і 5 годинами відбувся напад терористів на с. Косино... По терористах було відкрито вогонь з автоматичних пістолетів і кулеметів, використано ручні гранати. Під час нападу загинув четник-аспірант... Терористи використовували кулі «дум-дум»²¹⁹. Того ж дня угорці повторили напад, під час якого були поранені п'ятеро чехословацьких прикордонників. 4 листопада два терористи відкрили вогонь у Косинському Верху. Вони були озброєні ручними гранатами і автоматичними пістолетами. Під час перестрілки три чехословацькі прикордонники отримали легкі поранення. 5 і 6 листопада знову зафіксовані збройні інциденти на угорсько-чехословацькому пограниччі, в ході яких один чеський воїн був важко поранений. 9 листопада угорські терористи, озброєні автоматичними пістолетами і ручними гранатами, здійснили новий напад на чехословацьких прикордонників у Косині. В сутичці загинув чеський підстаршина і п'ятеро чоловік були поранені²²⁰. 11 листопада загін із двадцяти угорських терористів був атакований чехословацькими військами в районі с. Підгоряни. Чехословацька сторона втрат не мала²²¹. 17 листопада відбито напад тридцяти угорських терористів поблизу Страбичова. 21 листопада вони з'явилися в Малому Давидкові, а 22 листопада в Шаланках чехословацькими прикордонниками були затримані два терористи, озброєні кулеметом і автоматичними пістолетами. 25 листопада 1938 р. почалася перестрілка в районі с. Хлумець, південніше Ужгорода. Того ж дня угорських терористів було обстріляно поблизу Ракошина²²². Наступного дня були затримані кілька «затятих терористів» на чолі з Міхалом Гімро²²³. Угорські терористи ще не раз з'являлися в цьому селі. Начальник мукачівського окружного управління доповідав 28 листопада 1938 р. Президії крайового управління в Хусті, що «цивільне населення зробило напад на охорону 4/86 роти, розміщеної в дворі угорської школи в Ракошині, стріляли із автоматичних пістолетів»²²⁴. Напад організували Тор Бака Іржі, Тор Бака Йозеф, Мольнар Ян, Олександр Тар, Штефан Геца Тор, які були запідозрені в тому, що зв'язані з угорськими терористами в Мукачеві. Під час спроби втекти, троє терористів були вбиті. Слідство встановило, що в Ракошині була організована місцева дільниця «Сабатчопот», яка підтримувала тісні зв'язки з Мукачевом і одержувала звідки зброю²²⁵.

²¹⁹ Vojensky Historicky Archiv, Praha. i.c. 5349. karton 23.

²²⁰ Гренджа-Донський В. Щоденник. *Твори*. Т. VIII. Вашингтон, 1987. С. 73.

²²¹ Vojensky Historicky Archiv, Praha. i.c. 5349. karton 23.

²²² ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 32. Арк. 1-3.

²²³ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 44. Арк. 1.

²²⁴ ДАЗО. Ф. 211. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 20.

²²⁵ ДАЗО. Ф. 211. Оп. 1. Спр. 43. Арк. 20.

Протягом грудня 1938 р. озброєні угорські терористи регулярно здійснювали напади на населені пункти Карпатської України. 6 грудня під час перестрілки з чехословацькими прикордонниками загинув один терорист в с. Богдан²²⁶. 7 грудня тридцять терористів з Ужгороду напали в с. Довге. По них було відкрито вогонь з кулеметів і рушниць, використано гранати. Втративши одного чоловіка вбитим, вони відступили в ужгородському напрямку. 8–9 грудня по закарпатським прикордонним пунктам було відкрито вогонь з території, окупованої Угорщиною. Жертв не було. 10 грудня зафіксовано новий напад на с. Довге, а 12 грудня — на с. Горяни. Під час нападу шістьох терористів на населені пункти Вербовець і Олешник 13 грудня був важко поранений чехословацький прикордонник, якому довелося ампутувати ногу. З боку терористів втрат не було. 21 грудня перестрілка з терористами в Радванському лісі тривала до світанку. 23 грудня терористи здійснили напад на с.Горяни, а 24 грудня — на с. Барвінкош. 25–29 грудня угорські літаки кілька разів пересікали повітряний простір Чехословаччини, однак до нападу справа не дійшла²²⁷. 30–31 грудня група угорських терористів здійснила кілька нападів на с. Макарієво²²⁸. Один із них детально описала «Нова свобода»: «Чотири мадярські терористи ввійшли до хати й питали чи в хаті не мешкають фінанси. Переглянули цілу хату, але так нічого не нашли. Зараз як вийшли з хатчини, кинули 6 ручних гранат, потому зачали стріляти 20 хвилин. На вистріли мадярських терористів відповіла наша сторожа СТОС (прикордонні підрозділи — М. В.) вистрілами з легкого кулемету»²²⁹.

В. Комаринський, який очолював відділ преси і пропаганди в уряді Карпатської України, писав до Президії міністерства внутрішніх справ: «Голошу, що в останніх днях знову починають занепокоючу роботу на границях мадярські терористи, не є то родовиті терористи мадяри, але се є з одної сторони утікачі-дезертири з нашої армії, а з другої сторони приклонники Др. Фенцика, Бродія і Демка, які втекли з нашої території до Мукачева. Після вичислення є таких людей в Мукачеві около 300»²³⁰. Отже, мова йде про терористичні загони, які почали формуватися на захопленій Угорщиною закарпатській території. Згідно з даними чехословацької служби безпеки, 1 січня 1939 р. в Ужгороді перебувало 6000 терористів, готових до проведення диверсійних акцій на території Карпатської України²³¹.

5–6 січня 1939 р. «мадярські терористи самі випроковували інцидент і напали на нашу пограничну сторожу. Ведучим цих терористів був колишній

²²⁶ Vojensky Historicky Archiv, Praha. i.c. 5349. karton 23.

²²⁷ Там само.

²²⁸ ДАЗО. Ф. 17. Оп. 2. Спр. 319. Арк. 1.

²²⁹ Нова свобода. 1939. 19 січня.

²³⁰ ДАЗО. Ф. 17. Оп. 2. Спр. 319. Арк. 2.

²³¹ Vojensky Historicky Archiv, Praha. i.c. 5349. karton 23.

районовий поліцейний інспектор Білик Ференц, далі Басараб Ференц, Чулак Тодор і Шелебі Міклош. Басараб, Чулак та Шелебі переступили границю біля Підмонастиря — вони мали намір зайняти чехословацьку пограничну сторожу і наступати далі... Терористів, організованих до цього нападу було 350, майже всі мадяри, з них 50 походило прямо з Мукачева, інші з околиці»²³². Подібні події мали місце в околицях Ужгорода. На прикордонну сторожу напала група угорських терористів на чолі з Іштваном Калмаром²³³. Необхідно відзначити, що більшовицька газета «Правда» відмічала на своїх сторінках «найменші сутички, що в цей час проходили на нових чехословацьких кордонах на території Закарпаття»²³⁴.

Великий бій мав місце 6 січня 1939 р. в с. Росвигово. Терористів нараховувалось від 200 до 250 чоловік. Бій тривав дві години, після чого терористи повернулись на свою територію. Чехословацькі прикордонники втратили одного фінансового стражника, одного четника, шестеро були поранені, а семеро пропали безвісти. Які мали втрати терористи — з'ясувати не вдалось²³⁵. 16 січня «напали мадярські терористи на сторож СТОС коло Барвінкоша. Було 60–80 осіб. По них вистрілено від Баранинець із важкого й з легких кулеметів. Натовп переступив демаркаційну лінію, а то 1 кілометр в напрямі на Баранинци. На нашій стороні були ранені два поліцейські»²³⁶. Аналогічні сутички мали місце 2 січня 1939 р. в с. Барбово²³⁷. 7 січня терористи напали на чехословацький підрозділ СТОС в Кам'яниці²³⁸.

Угорські терористичні загони постійно поповнювалися новими людьми. При цьому використовувалися різні методи, нерідко примусові. «За достовірними свідченнями, — повідомляв начальник севлюшського окружного управління Президію управління Підкарпатської Русі, — угорці і далі зараховують в особливі формування «Сабатчопот» і навчають осіб, завербованих на тутешній території, демобілізованих вояків і біженців з цієї території, яких хочуть використати для того, щоб викликати безпорядки на нашій території. Так було з'ясовано, що 14 листопада 1938 р. в с. Вишній Шард у цьому окрузі прийшли два угорські вербувальники Вилмош Пап і Лайош Югас, які, як вони сказали, були уповноважені угорськими властями завербувати на тутешній території 500 чоловік для угорського війська. Далі було з'ясовано, що багато моло-

²³² Нова свобода. 1939. 3 лютого.

²³³ Там само.

²³⁴ Гранчак І.М., Поп І.І. Закарпаття в чехословацько-радянських відносинах періоду другої світової війни. *Карпатика. Актуальні питання історії, історіографії і культури країн Центральної і Південно-Східної Європи*. Ужгород, 1993. С. 221.

²³⁵ Vojensky Historicky Archiv, Praha. i.c. 5349. karton 23.

²³⁶ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 56. Арк. 5.

²³⁷ ДАЗО. Ф. 17. Оп. 2. Спр. 319. Арк. 1.

²³⁸ Vojensky Historicky Archiv, Praha. i.c. 5349. karton 23.

дих людей, між ними біля 30 призовників, які в цьому році повинні вступити на військову службу, втекли в Угорщину, де їх взяли на військове навчання. Демобілізований вояк Вамош із Севлюша розповідав тут, що угорські солдати били його за те, що він відмовлявся вступати в так звані «Сабатчопот»²³⁹. «В селі Хлумці, — доповідав місцевий начальник жандармерії, — Вінце Гортвай та його 10-ти літній син... переписували по хатам осіб... При складанні списку Гортвай питав людей, чи визнають вони себе угорцями, у випадку позитивної відповіді селяни самі записували своє ім'я в список. Мету проведення перепису Гортвай нікому із записаних не сказав»²⁴⁰.

Англійський журналіст Гендерсон писав, що в «околиці Шаланки, 12 миль на схід від Берегова, чехословацька армія взяла в полон 297 угорських терористів, в тому числі 26 офіцерів, 62 підофіцерів, одного аспіранта, чотирьох чехословацьких громадян мадярської національності, а решта були мадярські ревізійсти. Зібрані в них документи вказували на те, що терористи були вислані генштабом міністерства війни. Допит терористів доказав, що полонені були зібрані і вишколовані в Кішварді близько Тешбанда, і є під командою поручника Іштвана Геяша... В Рутенії є розсіяних коло 2000 мадярських терористів...»²⁴¹.

Станом на 10 лютого 1939 р. угорські терористи 22 рази здійснювали напади на кордони Карпатської України²⁴². Відзначимо, що це тільки ті сутички, в яких брала участь Карпатська Січ. Директор поліції Карпатської України Ю. Білей, даючи інтерв'ю газеті «Нова свобода», заявив, що «у самому Хусті наші українські хлопці зловили двох мадярських терористів»²⁴³. Рядові терористи всіляко заохочувались і нагороджувались своїми керівниками. «Терорист одержує денно 3,5 пенге, за напад 50 пенге» — повідомляла «Нова свобода»²⁴⁴. Доказом масовості терористичних нападів на Карпатську Україну є той факт, що Державною прокуратурою у Великому Березному станом на 25 лютого 1939 р. було ув'язнено 345 угорських терористів²⁴⁵. Після оголошення амністії, їх всіх відпустили²⁴⁶.

В жовтні 1938 р. зафіксовано появу польських терористів. «У міжвоєнний період територія Закарпаття була регіоном, за яким влада Польщі спостерігала з особливою увагою. — писав польський історик Д. Домбровський. —

²³⁹ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 73. Арк. 18.

²⁴⁰ Там само.

²⁴¹ Шандор В. Спомини. Т. 1. Карпатська Україна. 1938-1939. Ужгород : МПП «Гражда»; Карпатський Союз, 1996. С. 155.

²⁴² Нова свобода. 1939. 25 лютого.

²⁴³ Нова свобода. 1938. 21 лютого.

²⁴⁴ Там само. 3 лютого.

²⁴⁵ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 17. Арк. 3.

²⁴⁶ Там само. Арк. 4.

Така зацікавленість була ініційована, насамперед, геополітичною роллю, яку відігравали ці землі після Першої світової війни»²⁴⁷. Варто погодитись із твердженням ученого, що «нелюбов до Чехословаччини у міжвоєнний період відчувалася по обидва боки кордону. Причини небажання вирішити взаємні конфлікти можна шукати як у Варшаві, так і в Празі. У тридцяті роки на взаємні суперечки накладалися амбіції архітектора закордонної політики сусідів. Не було таємницею, що президент Бенеш і міністр Бек не симпатизували один одному. Обидва прагнули вибитися у лідери центральноєвропейських країн і таку ж роль відводили своїм державам»²⁴⁸.

Польські війська, як і угорські, не маючи офіційної згоди Гітлера на вторгнення до Карпатської України, вирішили обмежитися терористичними акціями. 27 жовтня вони здійснили спробу висадити в повітря міст поблизу Жорнави, а наступного дня напали на міст у Вучковому. У бою з ними загинув чеський жандарм Калчік і кілька закарпатців, зокрема, Й. Лой. В с. Торунь польські терористи вбили синевирця І. Костя²⁴⁹. Однак ці перші терористичні випадки не слід розцінювати як поодинокі спроби підірвати стабільність внутрішньополітичного становища Чехословаччини й Карпатської України. Архівні джерела, уведені до наукового обігу Д. Домбровським, свідчать про чітку військово-диверсійну операцію, що цілеспрямовано проводилась польськими спецслужбами і увійшла в історію під кодовою назвою «операція Лом».

Майор Едмунд Харашкевич, який був призначений керівником акції «Лом», виділяв у ній наступні основні етапи: 1) приготування (з 7 до 22 жовтня 1938 року); 2) бойово-диверсійні дії (з 22 жовтня до 12 листопада 1938 року); 3) партизансько-диверсійні дії (з 17 до 27 листопада 1938 року); 4) закінчення дій (з 28 листопада до 31 грудня 1938 року). Майор Фелікс Анкерштайн виділив три цикли проведення диверсійної операції: 1) підготовчий (до 20 жовтня 1938 року); 2) організація та здійснення диверсійних дій на Підкарпатській Русі разом з бойовими загонами з Розлуча та партизанськими загонами, негайно мобілізованими за допомогою Стрілецького союзу (з 20 жовтня до 10 листопада 1938 року); 3) організація і формування партизанських загонів, їх підготовчі дії в очікуванні наказу на виконання акції та завершення усієї акції (з 5 листопада до 10 грудня 1938 року)²⁵⁰.

Д. Домбровський у своїй монографії наводить склад польського командування акцією «Лом» у Карпатській Україні: майор Фелікс Анкерштайн, псевдонім «Мальський» — командуючий; капітан Ян Мельчарський, псевдонім «Бонецький» — заступник командуючого, комендант табору в Розлучі та бойо-

²⁴⁷ Домбровський Д. Польща і Закарпаття. 1938–1939. К. : Темпора, 2012. С. 7.

²⁴⁸ Там само. С. 8.

²⁴⁹ Гренджа-Донський В. Щоденник. *Твори*. Т. VIII. Вашингтон, 1987. С. 71–72.

²⁵⁰ Домбровський Д. Польща і Закарпаття. 1938–1939. К. : Темпора, 2012. С. 148.

вої організації; капітан Александер Ромішовський, псевдонім «Флоріан» — оперативний офіцер; майор Владислав Новоженюк, псевдонім «Новий» — командуючий східною диверсійною підгрупою (Стрий — Долина — Калуш); капітан Юліан Борткевич, псевдонім «Бачинський» — командуючий західною диверсійною підгрупою (Турка — Леско — Санок); капітан Владислав Гуттри, псевдонім «Гродзький» — керівник розвідки в Карпатській Україні²⁵¹. Останній, який в Ужгороді, прикривався дипломатичним паспортом, «починаючи з 12 жовтня 1938 року регулярно оглядав комунікаційні мережі поблизу Великого Березного, Перечина, Ужгорода, Сваляви та Середнього. Отримані матеріали про об'єкти, які підлягали знищенню (лінії електропередач високої напруги, мости, лінії зв'язку), він відправляв дипломатичною поштою капітану Мельчарському»²⁵².

10 листопада 1938 р. Пресова служба Карпатської України повідомила, що польські терористи «затягнули до Польщі Ярослава Весецького, Вячеслава Ракоса і Ціріса, членів прикордонної сторожі, про яких й досі невідомо, чи живуть»²⁵³. «Нова свобода» повідомляла, що «фінансова дирекція в Хусті, посередництвом влади Карпатської України, дипломатичною дорогою домагатиметься, щоб польські уряди випустили на волю наших оборонців границь»²⁵⁴. В ніч з 18 на 19 листопада 1938 р. «кількадесят польських терористів в околиці Нижніх Верецьок (Нижніх Воріт — М. В.) напали на нашу прикордонну сторожу. По перестрілці прогнано їх в напрямку польської границі. Терористи полишили одного мертвого і кілька ранених»²⁵⁵. Напади польських терористів були зафіксовані 2, 3, 13, 15, 16, 18, 19, 22 листопада 1938 р. Постраждали жителі прикордонних з Польщею сіл Торунь, Присліп, Н. Студений, Синевирська Поляна²⁵⁶.

Д. Домбровський вважає, що найбільш трагічним моментом акції «Лом» була операція, здійснена під керівництвом підпоручика Владислава Вольського. Диверсанти останнього зненацька атакували у ніч з 15 на 16 листопада 1938 року поблизу села Прислоп. На місці загинули три диверсанти, ще одного закатували чехословацькі жандарми. На місці сутички загинули Владислав Гурницький, Владислав Гоффман та Адам Міхалкув. Останньою фатальною смертельною жертвою акції став, за припущенням польської сторони, її командир... Долі загиблих точно не були встановлені²⁵⁷. Відомості про їх смерть дійшли до організаторів акції «Лом» завдяки

²⁵¹ Домбровський Д. Польща і Закарпаття. 1938–1939. К.: Темпора, 2012. С. 157.

²⁵² Там само. С. 155.

²⁵³ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 2. Спр. 5. Арк. 8.

²⁵⁴ Нова свобода. 1939. 18 лютого.

²⁵⁵ Нова свобода. 1938. 25 листопада.

²⁵⁶ Там само. 20, 25 листопада.

²⁵⁷ Домбровський Д. Польща і Закарпаття. 1938–1939. К.: Темпора, 2012. С. 197–198.

інформаторам на території Карпатської України. Місця їх поховання, найімовірніше, так і не були встановлені. 18 листопада 1938 року в сутичці з чехословацькими військами загинули капітан Клепацький, Роман-Юзеф Карпінський та Вавжинець Урбаняк. За повідомленням чехословацьких спецслужб загин польських диверсантів чисельністю до 100 осіб обстріляв (і закидав гранатами) будинок пошти у Торуні та пост жандармерії. Бій тривав від 02.00 до 04.30 ранку 22 листопада 1938 року. Поляки повернулися після підходу сил підтримки з Волового. Під час повернення група підірвала невеликий дорожній міст поблизу раніше знищеної пошти. Хоча у ході більш ніж двогодинного бою було підірвано близько ста гранат, людських жертв не було зафіксовано²⁵⁸.

Із телефонограми угорського посла в Польщі А. Хорі міністру закордонних справ Угорщини К. Кані від 9 листопада 1938 р. випливає, що поляки мали сумнів з приводу звуження боротьби проти Чехословацьких тільки до терористичних акцій. «Питання про Русинську область, — писав А. Хорі, — слід вирішити швидко і самим корінним чином. Можливо, що ми можемо досягти цілі виключно з допомогою повстанських загонів. Але що відбудеться, якщо вони будуть розгромлені? Чи задовільнить нас констатація того факту, що наші спроби не вдалися? Не виключено, що наші повстанські акції будуть відбиті ударом по регулярним угорським військам»²⁵⁹. 25 листопада 1938 р. генерал Владислав Лангнер видав наказ про розформування партизанських загонів. Протягом декількох днів добровольців мали звільнити і відправити додому, а до початку наступного місяця необхідно було повернути на місце обладнання, зброю та обмундирування. Непотрібний кадровий персонал і рядовий склад мали повернутися до місць дислокації. До 10 грудня 1938 року потрібно було закінчити усі розрахунки і звіти. Після отримання 25 листопада 1938 року наказу генерала Лангнера майор Анкерштайн наказав завершити акцію «Лом»²⁶⁰. Однак необхідно погодитись із висновком Д. Домбровського, що «інформація про завершення акції надійшла пізно, наказ генерала Лангнера не міг бути одразу втілений у життя. Чехословацькі документи стверджують, що останні польські атаки тривали з 26 до 28 листопада 1938 року. Їх жертвою став один митник, який загинув неподалік від Синевирської Поляни»²⁶¹.

Терористичні акції завдавали великої моральної і матеріальної шкоди. Лише польські терористи станом на 25 листопада 1938 р. завдали збитків на суму 277 500 кч.²⁶² Жителі с. Торунь повідомляли свій уряд, що «дня 5.XII наложили терористи екразит (вибухівку — М. В.) під нотарський уряд

²⁵⁸ Домбровський Д. Польща і Закарпаття. 1938-1939. К.: Темпора, 2012. С. 203.

²⁵⁹ Венгрия и вторая мировая война: Секретные дипломатические документы по истории кануна и периода войны. М.: Наука, 1962. С. 133.

²⁶⁰ Домбровський Д. Польща і Закарпаття. 1938-1939. К.: Темпора, 2012. С. 204.

²⁶¹ Там само.

²⁶² ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 65. Арк. 1.

(убиток 3400 кч. частково покритися на 1500 кч.), але 22.XII уряд знову був з усіх сторін обстріляний терористами на протязі 2 год. В будову кинули 3 гранати — шкода 5 тис. кч.»²⁶³. Майже після кожного їх нападу були людські втрати. Тільки за кілька днів листопада 1938 р. на польсько-чеському пограниччі загинули «3 вояки, 2 четники, 1 фінансовий стражник, 1 піднотар, 2 дітей»²⁶⁴. 28, 29 і 31 листопада польські терористи тричі здійснювали напади на с. Вучкове. Січовиками були затримані особи польської національності Богдан Сенчак та Рудольф Песч²⁶⁵. Ці та інші факти знайшли відображення в доповідних записках працівників чехословацької служби безпеки. У них фіксувались озброєння, фінансування та рівень військового вишколу терористів²⁶⁶. Напади польських терористів не припинялися також в січні–лютому 1939 р. Так, на с. Присліп «напало 10 польських терористів і зайняли пошту. Будинок пошти збомбардували ручними гранатами і забили поштового урядника Калину. Разом з мужем своїм боронила пошту пані Калинова. Шматки гранати розірвали їй груди і голову»²⁶⁷.

Карпато-українська влада, даючи відповідь на ноти протесту польського посла, в яких її звинувачували у сприянні антипольській пропаганді на території краю, постійно наводила факти руйнівної діяльності польських терористів. 13 листопада 1938 р. у Нижньому Студеному, при переході кордону був вбитий терорист, при якому знайшли «пістоль со значком «Черба», коробочку на сигарети, шкіряний пулярес, в нім 50 кч., 1 пол. злотий і 15 польських грошей»²⁶⁸. 15 листопада 1938 р. у затриманих польських терористів відібрали ручні гранати польського зразку, годинниковий механізм для запалювачів, запальники з надписом «Краків», польські сигарети, шоколад²⁶⁹.

23 листопада група закордонних журналістів відвідала закарпатські села Вучкове, Торунь, Присліп, Синевирську Поляну, які найбільше постраждали від польських нападів. До складу цієї делегації входив також німецький консул Г. Гофман, який «усе оглянув, сфотографував не тільки місця нападів, але і речі та зброю терористів, яку залишили на місцях»²⁷⁰. 27 листопада 1938 р. «Нова свобода» повідомляла: «Влада Німеччини сьогодні вислала ноти мадярській й польській владам, у яких... протестує проти висилання терористів польським генеральним штабом з Осмолоди на Карпатську Україну»²⁷¹.

²⁶³ ДАЗО. Ф. 4с/18. Оп. 1. Спр. 45. Арк. 1.

²⁶⁴ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 65. Арк. 1.

²⁶⁵ Vojensky Historicky Archiv, Praha. i.c. 5349. karton 23.

²⁶⁶ Archiv Ministerstva Zgranicnich Veci, Praha. i.c. 2012. karton 655.

²⁶⁷ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 159. Арк. 9.

²⁶⁸ Нова свобода. 1938. 25 листопада.

²⁶⁹ Там само. 20 листопада.

²⁷⁰ Гренджа-Донський В. Щоденник. *Твори*. Т. VIII. Вашингтон, 1987. С. 87.

²⁷¹ Нова свобода. 1938. 27 листопада.

За підсумковим звітом майора Анкерштайна в результаті польських диверсійних дій на території Карпатської України було знищено (або пошкоджено) 12 автомобільних мостів, одну греблю, телефонний комутатор та будинок пошти. В одному місці були пошкоджені залізничні колії та лінії електропередач високої напруги. У 27 місцях були пошкоджені телефонні лінії. Ці дії викликали повний безлад і навіть паніку в рядах чехословацьких жандармів, військових підрозділів та прикордонних служб у північній, гористій, частині Закарпаття. За даними командуючого акцією «Лом», втрати неприятеля становили 23 вбитих, 15 поранених, 20 полонених, доставлених на територію Польщі, та 5 полонених, роззброєних і відпущених на місці. Втрати з боку учасників акції становили 11 загиблих (з них 8 вбитих та 3 розстріляних) і 7 поранених. Три особи (з них двоє поранених) потрапили у полон, а ще три — зникли безвісти²⁷². Однак ці дані важко вважати точними. Правий, безперечно, Д. Домбровський, коли стверджує: «До усїєї наданої інформації як про власні втрати, так і про втрати неприятеля слід ставитися дуже обережно, оскільки вона відрізняється від зведень, складених чехословацькою стороною. Не відомо також, чи точним є список польських втрат. У зведеннях II відділу Головного штабу немає даних про долю провідників, які не були зареєстровані як учасники акції. Їхня функція часто залежала від поставлених завдань. Здається, що дехто був зацікавлений лише у позитивному результаті акцій, часто відмовляючись від участі у небезпечних або ризикованих операціях...»²⁷³. Загальний баланс фінансових втрат на акцію «Лом» становив приблизно 250 тисяч злотих²⁷⁴. Незаперечним є факт, що «гібридну війну» Польщі в Карпатській Україні не вдалося приховати. Влада Чехословаччини оприлюднила інформацію на цю тему, яка потрапила до закордонної преси, що суттєво ускладнювало тогочасні чехословацько-польські відносини. Головне, чого добивалася польська влада — встановлення спільного угорсько-польського кордону, але цього наприкінці 1938 року досягти не вдалося. Це буде зроблено тільки в березні 1939 року, коли гортистські війська повністю захоплять територію Карпатської України.

Необхідно відзначити, що чехословацький уряд приділяв значну увагу захисту кордонів краю. Нерідко проводились спільні бойові операції загонів СТОС і Карпатської Січі по знешкодженню терористичних груп. Одна з таких операцій завершилася розгромом групи Йозефа Према²⁷⁵. Така ж доля спіткала угруповання Ернеста Берзевітці. Були взяті в полон 24 старшини, 62 підстаршини і понад 200 рядових терористів.

²⁷² Домбровський Д. Польща і Закарпаття. 1938–1939. К.: Темпора, 2012. С. 206.

²⁷³ Там само.

²⁷⁴ Там само. С. 217.

²⁷⁵ Стерчо П. Урядова координація операцій мадярських і польських терористів у Карпатській Україні в 1938–1939 рр. *Державність*. 1993. № 1. С. 17.

Страждали не тільки населені пункти, де проживало виключно українське населення. Активізувалися напади угорських терористів на румунські села Марамороша. Активну позицію займав «Орден хоробрих», який ще в 1920 р. заснував М. Горті. Із багатьох організацій цього плану найгіршу репутацію мали так звані «вільні загони», яких очолював уже згадуваний Геяш²⁷⁶. Основним завданням цих банд було знищення неугорського населення на цій території, а їх програма була викладена в брошурі Дечо Чаба, опублікованій у 1939 р. В ній говорилося, що угорська нація є найяскравішим представником монгольської пануючої раси, яка знає тільки перемогу, і в жилах якої кипить кров Атілли, Арпада і Чінгісхана. «Я не чекаю, — писав Д. Чаба, — коли прийде помста. Не чекаю! Я нищу кожного волоха, який мені з'явиться на дорозі. Кожного знищу! Я не буду зволікати. Запалю вночі села — волоські села. Поріжу шаблею все населення, отрую всі колодці і навіть знищу дітей у колісках, взагалі знищу цих нелюдів! Не буде ні для кого винятку!»²⁷⁷. Один із лідерів партії «схрещених стріл» Мивау ще у 1938 р. наголошував, що «націонал-соціалізм Угорщини має як ціль забезпечити перевагу Угорщини по всій течії Дунаю»²⁷⁸.

Серед терористичних банд особливо небезпечним був загін, який очолював Нодь Мігалі «з підрозділу Унгвар». Він, як і його підопічні, добре володіли українською та румунською мовами. Напади угорських терористів тримали в постійному страхі місцеве населення. Зафіксовані численні випадки, коли люди втікали на територію Румунії, зокрема до міста Тиргу-Муреш. Становище погіршилося ще більше, коли ця територія була окупована Угорщиною. Архівні документи свідчать про постійні репресії проти місцевого населення, в яких активну участь брали терористи. Зафіксовані факти знущання над людьми, які не володіли угорською мовою. У відповідь послідували протести проти фашистського режиму, зокрема, у Великому Бичкові²⁷⁹. Отже, банди терористів проникали і в населені пункти Мараморошу, де проживало румунське населення. Їх дії нічим не відрізнялися від тих, що й у центральній частині Карпатської України.

Робилися спроби підсилити прикордонні війська. В. Комаринський пропонував «усі сторожі... конечно скріпити, а то: на відтинку межі Залужом і Мукачевом о 30 людей, а між селом Старим Давидковом і Чомонником о 20 людей»²⁸⁰. Встановилися нормальні стосунки між командантом волівських січовиків С. Фігурою і чехословацькими прикордонниками. Були укріплені сторожові загони в селах Торунь, Присліп, Синевірська Поляна.

²⁷⁶ Teroarea hortisto-fascista in nord-vestul Transilvaei. Bucuresti, 1985. P. 49–52.

²⁷⁷ Там само. P. 38.

²⁷⁸ Arhivele Cluj-Napoka M.I. nr. 8546, vol. 122, P. 180.

²⁷⁹ Там само. P. 181.

²⁸⁰ ДАЗО. Ф. 17. Оп. 2. Спр. 319. Арк. 1.

«В половині листопада, — пригадував Г. Яворенко, — прибули до Торуня січовики під командою... інженера Волянського. В тому часі склад гарнізону вагався між 20 і 25 людьми... Поділено гарнізон на три групи... Кожна група числила по 6–7 людей, маючи лиш по одному крісові і револьверові та 6 гранат на групу. Терористи, мабуть поінформовані місцевими шпигунами і своєю розвідкою про наш приїзд, не відважувалися більше нападати на околиці, які ми захищали»²⁸¹. Однак, з останнім твердженням важко погодитися. Хоча напади польських терористів не були такими масовими, однак вони не припинялися.

Оголошувалися додаткові набори до жандармерії. 5 лютого 1939 р. «Нова свобода» опублікувала оголошення, в якому повідомлялось, що «до жандармерії Карпатської України буде прийнято більше жандармів на пробу»²⁸². Умови прийняття до жандармерії були наступні:

- «1) має краєву приналежність до Карпатської України,
- 2) є бездоганний, повноправний та душевно спосібний,
- 3) переступив 21, а не досяг 35 року життя,
- 4) є нежонатий або бездітний вдовець,
- 5) є тілесно сильний і здоровий та є найменше 165 см високий,
- 6) знає досконало українську мову в слові і письмі,
- 7) докаже, що має найменше скінчену народню школу,
- 8) має військове вишколення, виконав військову службу зі зброєю, на протязі найменше такого часу, який військовий закон приписує для нормальної прецензійної служби.

До прохання (просьби) треба приложити проголошення, підписане двома свідками, що на випадок прийняття до жандармерії, зобов'язується кандидат служити в жандармерії чотири роки»²⁸³.

За нашими підрахунками, тільки в лютому–березні 1939 р. написали заяви з проханням зарахувати їх до жандармерії 278 чоловік²⁸⁴. Виявляли таке бажання навіть представники інтелігенції. М. Буксар, який працював вчителем у с. Завосино (округ В. Березний), писав: «Нині вся безпека нашої молоді держави є в руках жандармерії, а якраз в кадрі жандармської старшини нема синів українського народу, яких так треба для удержання безпеки супроти ворогів активних по границях, так пасивних — пропаганди»²⁸⁵. У такій формі відбувався процес українізації жандармерії. Хоча, необхідно відзначити, що проходив він досить повільно. Станом на лютий 1939 р. «всіх жандармів у Карпатській Україні є біля 900, з того українців 106»²⁸⁶. Були випадки премі-

²⁸¹ Карпатська Україна в боротьбі. Відень, 1939. С. 102.

²⁸² Нова свобода. 1939. 5 лютого.

²⁸³ Там само.

²⁸⁴ ДАЗО. Ф. 17. Оп. 2. Спр. 1–320.

²⁸⁵ ДАЗО. Ф. 17. Оп. 2. Спр. 87. Арк. 1–2.

²⁸⁶ Нова свобода. 1939. 2 лютого.

ювання людей, які затримали терориста. 17 листопада 1938 р. начальник канцелярії Президії Карпатської України М. Лацанич видав наказ про всенародне ознайомлення населення з рішенням уряду про «виплачення нагороди за зловлення чужих терористів»²⁸⁷. В лютому 1939 р. будь-якій людині, яка «беспечностовим органам передасть або визрадить агента-провокатора, або терориста з чужої держави, буде виплачена нагорода 500 кч.»²⁸⁸.

Уряду Карпатської України за порівняно короткий відрізок часу вдалося переконати населення в необхідності всенародного захисту кордонів краю. Житель с. Синевирська Поляна І. Лобода писав у листі до батька: «Ти, няньку, стій на своєму місці і борони наші границі від мадярів, а ми тут в околиці будемо уважати на наших зрадників та безпощадно нищити польських бандитів... Поодинокі польське бандити в день ховаються у наших лісах, а вночі роблять своє диявольське діло»²⁸⁹. Загони самооборони були створені у всіх без винятку селах, які межували з Польщею.

Незважаючи на вжиті заходи по боротьбі з нападами угорських і польських терористів, А. Волошин добре розумів всю їх небезпеку. Саме з цієї причини він видав наказ про тимчасове закриття кордонів. В ньому, зокрема, говорилося: «В цілі забезпечення спокійного проведення виборів... запираю з негайною правосильністю всі демаркаційні лінії до Королівства Мадярщини й до Республіки Польської. Це запертя... триватиме до дванадцятої години понеділка 13 лютого 1939 р.»²⁹⁰. Напади терористів не припинялися з жовтня 1938 р. до березня 1939 р. В. Гренджа-Донський писав, що вони «стероризували і перестрашили народ»²⁹¹. А. Волошин заявив, що «виправи терористів не є в інтересі доброго сусідського співжиття та що є дінням рішучо незвичайним в історії міжнародних зносин»²⁹². Змушений він був також визнати, що «Карпатська Україна не в силі відбити їх напади»²⁹³. Після вторгнення гортистських військ на територію Карпатської України, терористи масово вливалися до угорської армії і брали безпосередню участь в репресіях не тільки проти карпатських січовиків, але й мирного населення краю.

15 березня Гітлер перейшов до виконання плану по повній ліквідації Чехословаччини. До речі, план військової операції «Грюн» був затверджений німецьким генеральним штабом ще 21 жовтня 1938 р. В ньому, зокрема, вказувалося: «Вирішення питання щодо решти частини Чехії. Повинна бути забезпечена можливість в будь який час розгромити решту частину Чехії, якщо

²⁸⁷ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 43. Арк. 2.

²⁸⁸ Там само. Арк. 3.

²⁸⁹ Нова свобода. 1938. 20 листопада.

²⁹⁰ ДАЗО. Ф. 17. Оп. 2. Спр. 319. Арк. 6.

²⁹¹ Гренджа-Донський В. Щоденник. *Твори*. Т. VIII. Вашингтон, 1987. С. 108.

²⁹² ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 2.

²⁹³ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 156. Арк. 1.

вона, наприклад, почне проводити політику, ворожу Німеччині. Підготовчі міроприємства, які з цією метою слід провести вермахту, за своїм обсягом будуть значно меншими, ніж у свій час для плану «Грюн» (мається на увазі перший варіант — *М. В.*); але вони повинні тому при відмові від планомірних мобілізаційних міроприємств забезпечувати постійну і суттєво більш високу готовність. Організація, дислокація і ступінь готовності передбачених для цього з'єднань уже в мирний час повинні бути розраховані на напад таким чином, щоб позбавити Чехію навіть якої-небудь можливості планомірної оборони. Мета полягає в швидкій окупації Чехії та ізоляції Словаччини. Підготовчі міроприємства повинні проводитись таким чином, щоб одночасно можна було здійснити план «Охорона кордонів на заході»²⁹⁴.

6 березня 1939 р. Гітлер прийняв рішення остаточно ліквідувати Чехословаччину. «Після здійснення запланованих територіальних змін, — вважав радник міністерства закордонних справ Німеччини Е. Клейст, — ми будемо мати в своїх руках Угорщину, Румунію і Югославію»²⁹⁵. 13 березня Й. Тісо був викликаний в Берлін для зустрічі з Гітлером. У розмові брав участь Й. Ріббентроп, який згодом передав її зміст: «Моя тодішня адресована Тісо репліка, що мова уже йде не про дні, а години, протягом яких Словаччина повинна прийняти рішення, була викликана поступившим на час бесіди повідомленням про переміщення угорських військ на словацькому кордоні та про найближчим часом вступ Угорщини в Карпатську Україну, який, як відомо, послідував уже 14 березня. Необхідно було не допустити воєнного конфлікту чехів і словаків з Угорщиною. Коли Тісо повернувся до Братислави, словацький ландтаг в першій половині дня 14 березня проголосив незалежність Словаччини. Наступного дня, 15 березня, Тісо направив Гітлеру прохання взяти Словацьку державу під свій захист. Цей договір про захист був ратифікований 23 березня»²⁹⁶. Проте не все було так просто, як описав Й. Ріббентроп. Не обійшлося без погроз. 13 березня Гітлер сказав Й. Тісо, що його країна буде віддана Угорщині, якщо він і надалі буде хитатися²⁹⁷.

Аналогічним чином Гітлер поступив з президентом Е. Гахою. «Я відвідав Гаху, — пригадував Й. Ріббентроп, — відразу ж після його приїзду в Берлін і почув від нього: він влевнений у тому, що доля Чехословаччини — в руках фюрера, і вірить, що в його руках вона надійна. Потім Гаха вже вночі був прийнятий в Імперській канцелярії, і Адольф Гітлер пояснив йому, що намірений зайняти Богемію і Моравію. Я мав тривалу бесіду з міністром закордонних

²⁹⁴ Безыменский Л. Гитлер и Сталин перед схваткой. М. : Вече, 2002. С. 212–213.

²⁹⁵ Документы и материалы кануна второй мировой войны. Т. 2. Январь — август 1939 г. М. : Политиздат, 1981. С. 36.

²⁹⁶ Риббентроп И. Тайная дипломатия III Рейха. Смоленск : «Русич», 1999. С. 157.

²⁹⁷ Волков А., Славин С. Адмирал Канарис — «железный» адмирал. Москва — Смоленск: «Олимп» — «Русич», 1999. С. 324.

справ Хвалковським, який, враховуючи хід подій, що відбулися, приєднався до нашої точки зору. Крім того, Гаха ще до підписання угоди заручився по телефону згодою свого уряду. Якого-небудь протесту з чеського боку висловлено не було, і Гаха дав вказівку зустріти німецьку армію дружнім чином. Вступ німецьких військ і окупація пройшли згодом без будь-яких інцидентів»²⁹⁸.

12 березня Угорщина одержала згоду Берліну на окупацію всього Закарпаття. М. Горті негайно вислав Гітлеру привітальну телеграму, в якій дякував за подарунок, «бо ж ця життєдайна територія для Мадярщини... фактично є справою життя»²⁹⁹. 14 березня А. Волошин проголосив самостійність Карпатської України, сповістивши про своє рішення міністерство закордонних справ Німеччини. На прийняття такого рішення вплинули фактори міжнародного характеру, зокрема, скупчення угорських військ на кордонах з Карпатською Україною і проголошення самостійності Словаччиною, що свідчило про державний розпад ЧСР. «Для кожного політичного спостерігача, — писав В. Шандор, — мусило бути в той час ясно., що на випадок проголошення повної незалежності Словаччини доля федерації була приречена, а Карпатська Україна могла б знову опинитись під угорською окупацією»³⁰⁰. Трагедія Чехословаччини породжувала трагедію Карпатської України. Отже, Сойм Карпатської України починав свою роботу тоді, коли доля країни вже була вирішена. В листі до міністра закордонних справ Франції Ж. Бонне французький посол в Німеччині Р. Кулондр повідомляв, що «Закарпатська Русь... звернулася до Берліна з проханням про захист. Однак гітлерівські керівники залишаються глухими до закликів цієї країни, яка зв'язала з ними всі свої надії... Закарпатську Україну окупають угорські війська»³⁰¹.

Згідно з розробленим планом нападу, наступ угорських військ проходив у трьох напрямках. Група військ «Схід» наступала на Королево-Хуст-Рахів-Ясіня, група військ «Центр» — на Иршаву-Білки-Довге-Нересниця-Свалява-Нижні Верецькі, група «Захід» — на Перечин-Великий Березний-Ужок. Частина сил була перекинута в Турянську долину — Тур'я Ремети-Порошково³⁰². Завдяки оперативності угорської розвідки Будапешт мав досить чітку уяву про розташування чеських військових частин, технічних засобів і навіть гірських дивізій³⁰³. Угорським генштабом була підготовлена

²⁹⁸ Риббентроп И. Тайная дипломатия III Рейха. Смоленск : «Русич», 1999. С. 158.

²⁹⁹ Венгрия и вторая мировая война: Секретные дипломатические документы по истории кануна и периода войны. М. : Наука, 1962. С. 158.

³⁰⁰ Шандор В. «...Читайте нашу будучину в нашій долі»: Русини-українці і словаки. *Пам'ятки України*. 1992. № 1. С. 93.

³⁰¹ Документы и материалы кануна второй мировой войны. Т. 2. Январь — август 1939 г. М. : Политиздат, 1981. С. 44–45.

³⁰² Гранчак І.М., Гапоненко І.С. Окупація Карпатської України військами Угорщини. *Нариси історії Закарпаття*. Т. II. (1918–1945). Ужгород, 1995. С. 330–331.

³⁰³ Hadtorteneti Leveltar. K–184, tetel 3733, 18 old.

«Економічна, соціальна і географічна довідка про Закарпаття», в якій вказувався національний і віковий склад населення, система управління, зафіксовано національний склад військових частин, названі населені пункти, в яких побутує угорська мова³⁰⁴. Напередодні вторгнення був розроблений детальний план забезпечення тилів наступаючих угорських військ.

За підрахунками П. Стерча, «в загальному для бою в Карпатській Україні було підготованих 12 дивізій, з чого 12 березня на самому відтинку Мукачів-Ужгород було вже сконцентровано три бригади піхоти, дві бригади кавалерії та одна бригада моторизованих частин... Крім того на захід від Ужгороду, біля словацького кордону було також сконцентровано дві бригади піхоти... В той саме час поляки сконцентрували свої три дивізії»³⁰⁵. Підготовкою і ходом військової операції в Карпатській Україні безпосередньо керував начальник гарнізону в Ужгороді генерал Олойош Билді під зверхністю командуючого 7-ої угорської армії генерал-лейтенанта Ференца Сомботчелі. Першим перейшов у наступ 14 березня 1939 р. 12-ий велосипедний батальйон, яким командував підполковник Онтол Бенді³⁰⁶.

Угорський архівний матеріал свідчить про велике моральне піднесення, яке панувало у військових частинах напередодні вторгнення. Майор Іван Нярі писав у звіті міністерству оборони Угорщини про хід «березневої операції»: «Всі ми відчували, що починається нове життя. Ще було темно, але під стінами замку (Мукачівського — М. В.) починався щасливий день угорської історії. Тріанон захитався. Символічно, що саме тепер прибув наказ про початок наступу. Радістю наповнились угорські серця, коли славний витязь Олойош Билді оголосив тривогу і видав розпорядження... Головний напрям героїчної дороги мав пролягти по низовині Латориці на Веречанський перевал, де знаходився святий тисячолітній угорський кордон. Вибрані угорські частини готувалися до боротьби...»³⁰⁷.

Угорські війська перейшли в наступ по всій демаркаційній лінії. Незважаючи на високу дисципліну, яка панувала в чеських збройних силах, для загонів СТОС угорський напад був дещо несподіваним, хоча важко погодитись з твердженням, що «чеська армія виявилася небоєздатною»³⁰⁸. «Оскільки погроз про захоплення Підкарпатської Русі Угорщиною, — звітував один з офіцерів СТОС, — що їх усно висловлювали угорські прикордонники воїнам СТОС, розповсюджували у листівках, було за останній час багато, то їх ніхто серйозно

³⁰⁴ Hadtorteneti Leveltar. K–184, tetel 3733, 21 old.

³⁰⁵ Стерчо П. Карпато-Українська держава: 3 історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919–1939 роках. Торонто, 1965. С. 212–213.

³⁰⁶ Orszagos Leveltar. T. gy, 3095, Nov. naplo, 60/88, 1–3 old.

³⁰⁷ Orszagos Leveltar. K–184, tetel 3733, 25 old.

³⁰⁸ Гранчак І.М., Гапоненко І.С. Окупація Карпатської України військами Угорщини. *Нариси історії Закарпаття*. Т. II. (1918–1945). Ужгород, 1995. С. 328.

не сприймав. Вказувались навіть дати наступу мадярів, але вони ні разу не були здійснені. Ось чому таким «вістям» більше ніхто не вірив... На дільниці роти «Ракошино» за кілька днів до початку окупації мадярські офіцери частіше оглядали в супроводі патрульної служби демаркаційну лінію між Горондою і Росвиговом. В листопаді розповсюджували листівки, в яких місцеве населення закликалось бути готовим до вступу угорського війська з метою окупації території до р. Латориці. Повідомлення подібного роду повторювались кожний день, тому вони розглядались як частина пропагандистської компанії, що мала послужити деморалізації місцевого населення і підриву позицій тодішньої влади Підкарпатської Русі. Адже було нелогічним, щоб супротивник наперед розголошував про свої агресивні наміри. Тому на все це реагували ми тільки підвищеною увагою. Можна допустити, що і головне командування не мало точних даних про задуману операцію, тому події, як на Підкарпатській Русі, так і в Словаччині, в Чехії та Моравії розвивались так швидко, що стали справжньою несподіванкою»³⁰⁹.

Угорське вторгнення стільки разів відкладалось, що дещо несподіваним виявився наказ про наступ і для гортистської армії. Підполковник О. Бенді скаржився, що як можна переходити в наступ, коли 35% особового складу його батальйону мали тільки шеститижневий стаж військової підготовки³¹⁰. Причому, такий стан справ був у переважній більшості угорських військових частин. На це звернув увагу і М. Горті в листі до Гітлера. Про раптовість оголошення наказу про наступ свідчить і той факт, що «угорські військові частини, розміщені в колишніх казармах 36-го піхотного полку в Ужгороді, які знаходяться прямо на демаркаційній лінії, виходили з будівлі за білого дня в день нападу на очах воїнів СТОС, відходили до мосту, а вже там шикувалися до нападу»³¹¹. Близька відстань до чехословацьких позицій не дозволила угорцям діяти так, щоб бути непоміченими. Про це пізніше зізнався угорський полковник В. Андор, який командував 24-ою піхотною бригадою, розквартированою в Ужгороді³¹².

Довідавшись про початок угорського наступу, генерал 12-ої чехословацької дивізії Л. Прхала звернувся в Будапешт з вимогою про негайне призупинення просування угорських військ до Карпатської України. Уряд Угорщини відповів, що виконати цю вимогу технічно неможливо. На думку польського посла в СРСР В. Гжибовського, «угорські війська повинні були вчора вночі (15 березня — М. В.) дійти до польського кордону»³¹³. Свідчення посла В. Гжибовського в основному підтверджуються угорськими джерелами.

³⁰⁹ Vojensky Historicky Archiv, Praha. i.c. 5349. karton 23.

³¹⁰ Orszagos Leveltar. K-184, tetel 3733, 28 old.

³¹¹ Там само, 25 old.

³¹² Там само, 27 old.

³¹³ Документи по истории Мюнхенского сговора. 1937–1939. М. : Политиздат, 1979. С. 424.

14 березня угорська армія, не зустрічаючи сильного опору з боку чехів, наближувалась до Веречанського перевалу. Просуванню військ, як писав учасник походу, «заважав сніг, що місцями досягав 20–30 см, але також те, що ми знаходилися на висоті 250 метрів над рівнем моря. Це дуже уповільнювало темпи, бо кожен 7 км ми змушені були зупинятися на відпочинок... До перевалу дійшла половина полку»³¹⁴. Ці втрати можна пояснити тільки несприятливими кліматичними умовами і великою кількістю недосвідчених у військовому відношенні новобранців. Чеська армія опору не робила. 15 березня 1939 р. о 14 годині угорські війська вступили в Нижні Ворота, де їх зустріла «група людей... (безумовно, прихильників Угорщини — М. В.) із сльозами радості на очах»³¹⁵. Вони вітали «угорських гонведів-визволителів». Біля 15-ої години «ми вийшли на Веречанський перевал і встановили угорський прапор. На перевалі була виставлена почесна польська варта, яка віддала нам честь... Ми мали намір золотими буквами викарбувати імена всіх, хто дійшов до кордону і зайняв свою одвічну територію»³¹⁶ — писав очевидець. Так відбулося встановлення угорсько-польського кордону, якого так домагалися Будапешт і Варшава, хоч він і виявився недовготривалим.

Зовсім інакше склалась ситуація на демаркаційній лінії Шаркадь-Лалово-Кольчино-Росвигово-Середне-Доманинці. Ці рубежі захищали роти СТОС «Доманинці», «Ракошино», «Кольчино», взводи «Підмонастир-Монастир», «Лалово», «Залуж», «Макарьово», «Шаркадь»³¹⁷, які були добре озброєні. Перші сутички з агресором свідчили про те, що чеські війська є цілком боєздатними і готові до відбиття ворожого нападу. Зокрема, 14 березня між 6 і 7 годинами ранку «почалась атака мадярів в напрямі сіл Горонда-Страбичово, а також на східну частину села Чомонин... З мадярської сторони перевага була в 4 рази, не враховуючи велику кількість терористів. Командир взводу Заїчек із своїми людьми захищався в Чомонині так же, як старший стражмістр Волни в Страбичові, а в Горонді верхній стражмістр Раділ. Взаємодія між ними була такою, що позиції вдалось утримати цілий день і тільки відсутність боеприпасів заставила їх надвечір відступити за р. Латорцю»³¹⁸.

Близько 6 години «почалась атака мадярів у напрямі Росвигово-Підмонастир-Монастир. Пости і патрулі відійшли за мури монастиря, який був добре підготовлений до захисту. Цей взвод уже перебував у стані бойової готовності, бо знав про атаку мадярів у Підгорянах. Мадярська піхота атакувала монастир з заходу та півдня і підійшла на відстань досягу ручних

³¹⁴ Orszagos Leveltar. K–184, tetel 3733, 29 old.

³¹⁵ Там само, 30 old.

³¹⁶ Там само, 30 old.

³¹⁷ Vojensky Historicky Archiv, Praha. i.c. 5597. karton 24.

³¹⁸ VТам само. karton 24.

гранат. Ними вона і була закидана і понесла великі втрати. Всі, хто не залишився лежати, втекли, як результат, атака була припинена на 2 години»³¹⁹. 15 березня взвод «Шаркадь», хоч і був ізольований від решти військ, «взяв у полон 11 мадярських солдат, при цьому кулеметним вогнем знищив частину мадярського взводу (кулеметник Ваньга)». Угорці зазнали великих втрат в районі сіл Лавки, Пістрялово і Ромочевиця³²⁰. Не вдалося угорським військам з першого разу захопити села Дравці, Баранинці, Часлівці та Коритняни. 80 угорських кавалеристів, які перейшли в наступ на с. Лалово, теж були відкинуті назад. В районі Перечина чеські прикордонники підбили угорський танк. Поблизу Невицького невеликий загін СТОС організував кругову оборону, а тому гортистам довелося використати проти нього важку артилерію. Бій тривав до третьої години ночі³²¹.

Такий стан справ тривав до 17 год. 30 хв. 14 березня, тобто до тих пір, коли генерал Л. Прхала оголосив наказ про «евакуацію чеських військових частин і державних службовців з Підкарпатської Русі»³²². З цього часу чеські війська, фактично, припинили опір, залишаючи один населений пункт за іншим. Заради історичної правди необхідно відзначити, що їх відступ був вміло організованим і дисциплінованим. Ситуацію ускладнив і той факт, що 15 березня о 17 годині надійшла звістка про вступ німецьких військових частин у Прагу³²³. Це свідчило про те, що Чехословаччина як державний організм перестала існувати, тобто обороняти не було що. Чеські війська думали про те, якби скоріше покинути територію краю. В Перечині 15 березня «чеський офіцер просив, щоб ми (угорці – М. В.) тимчасово припинили військові дії до 22 години. Нам було зрозуміло, що вони хотіли виграти час. Це було для них важливо не з військової точки зору. Чехи намагалися побільше вивезти... Звичайно, ми не могли прийняти їх прохання. Наступ продовжувався...»³²⁴. Звіти командирів СТОС свідчать про те, що чехи спалювали військову документацію, вивозили амуніцію, запаси зброї, гроші. І це робилося тоді, коли Карпатська Січ опинилася віч-на-віч перед переважаючими силами агресора.

Відчувалося, що чеське військо не чинитиме опору. 14 березня 1939 р. за Мукачевом на р. Латориці угорський генерал О. Билді зустрівся з майором чеської армії Т. Меліхером. «Коли два командири побачили один одного, – згадує очевидець, – міцно обнялися і дружньо потисли один одному руки.

³¹⁹ Vojensky Historicky Archiv, Praha. i.c. 5597. karton 24.

³²⁰ Гранчак І.М., Гапоненко І.С. Окупація Карпатської України військами Угорщини. *Нариси історії Закарпаття*. Т. II. (1918–1945). Ужгород, 1995. С. 331.

³²¹ Orszagos Leveltar. K–184, tetel 3733, 30–31 old.

³²² Vojensky Historicky Archiv, Praha. i.c. 5597. karton 24.

³²³ Orszagos Leveltar. K–184, tetel 3733, 37 old.

³²⁴ Там само, 40 old.

Ми таке чули, що ці два командири ще за часів Монархії були однокурсниками в Вінерноштадській військовій академії. Факт, що наш дальший наступ не зустрів відпору з боку чехів»³²⁵. Воїни рот і взводів СТОС відходили з Карпатської України трьома напрямками: більша частина через Словаччину, з польського кордону від Ужжа до Волівця — через Польщу, а частини розміщені на схід від Сваляви — через Хуст і Тячево — до Румунії³²⁶.

14 березня 1939 р. А. Волошин вислав у Берлін три телеграми, в яких просив допомогти захистити Карпатську Україну³²⁷ [161, С.338]. Жодних відповідей не послідувало. Того ж дня, біля 19 години, угорці вручили представнику Карпатської України в Празі В. Шандору ультиматум, в якому вимагали: «1) звільнити мадярів, що інтерновані в Карпатській Україні (Рутенії); 2) припинити переслідування мадярів у Карпатській Україні та уможливити їм вільно організовуватися; 3) видати зброю мадярській місцевій гвардії; 4) влаштувати, щоб чесько-моравське військо відійшло з Карпатської України протягом 24 годин; 5) гарантувати повну охорону життя і свободи мадярів у Карпатській Україні»³²⁸. Уряд А. Волошина відхилив ультиматум. Прем'єр-міністр Карпатської України був переконаний, що угорці вторглися на територію краю без відома Німеччини. До речі, Прага теж відхилила угорський ультиматум, мотивуючи своє рішення тим, що Карпатська Україна 14 березня стала незалежною державою.

15 березня німецький консул Г. Гофман вручив А. Волошину заяву міністерства закордонних справ Німеччини, в якій говорилося, що Берлін «наступаючим військовим частинам Мадящини на широкому фронті проти Карпатської України радить не ставити опір. Як справа стоїть, уряд Німеччини, на жаль, не в стані взяти на себе захист»³²⁹. Уповноважений у справах Німеччини в Празі А. Генке теж радив «не ставити опір мадярам, бо німецька армія пересувається на кордони Карпатської України і все лагодить»³³⁰. Наприкінці дня 15 березня А. Волошин покинув Хуст, і, не давши наказу вести збройну боротьбу, емігрував за кордон. Він хотів розв'язати конфлікт шляхом переговорів. Саме цим диктувалися його телеграми урядам Німеччини, США, Румунії, звернення до всіх демократичних держав. Його спроби не увінчалися успіхом.

Угорській армії протистояла Карпатська Січ, в керівництві якою відбулися зміни. За відсутності Д. Климпуша, військовий міністр Карпатської

³²⁵ Orszagos Leveltar. K–184, tetel 3733, 42 old.

³²⁶ Vojensky Historicky Archiv, Praha. i.c. 5597. karton 24.

³²⁷ Шандор В. Спомини. Т. 1. Карпатська Україна. 1938–1939. Ужгород : МПП «Гражда»; Карпатський Союз, 1996. С. 338.

³²⁸ Там само. С. 339–340.

³²⁹ Там само. С. 338–339.

³³⁰ Там само. С. 340.

України С. Клочурак призначив командантом Карпатської Січі полковника С. Єфремова. Що стосується С. Клочурака, то наказу про його призначення на посаду військового міністра в архівах не виявлено. Відомо, що газета «Нова свобода» 16 березня 1939 р. опублікувала склад уряду Карпатської України, в якому С. Клочурак займав посаду міністра з господарських питань. Можливо, що відсутність архівних матеріалів пояснюється тим, що ситуація в краї різко мінялася і уряд не мав часу займатися такими формальностями. Сучасний біограф С. Клочурака М. Мушинка вважає, що призначення його військовим міністром було закономірним і логічним³³¹. З таким твердженням необхідно погодитись, адже С. Клочурак мав військове офіцерське звання, а в період існування Гуцульської республіки доклав чимало зусиль для створення боєздатних збройних сил. Однак, у ситуації яка склалася, врятувати становище було неможливо.

15 березня, коли угорські війська групи «Схід» рухалися в напрямі на Хуст, з'ясувалося, що попередній штаб бездіяв і доводилось починати все з початку. Це стосується і нового штабу, який, за словами сучасника, «властиво в часі боїв проти мадярів не існував»³³². Виняток становив тільки полковник М. Колодзінський, який почав спішно формувати січові загони. За його наказом «частини в силі одного полку... займають становище при битій дорозі на Краснім полі й далі вздовж залізничного насипу»³³³. Очевидець і активний учасник тих подій Й. Сарвадій писав, що «в бою... на Краснім полі взяло участь наблизько 1600 юнаків»³³⁴. Фактично, перед добре озброєним агресором опинилися учні гімназій, яких вивів на Красне поле їх вчитель Я. Голота. Зупинити просування ворога вони були не в змозі. Підкріплення теж не надходило, бо мобілізаційний заклик з великим запізненням дійшов до окремих округів. Житель с. Лозянське, що на Міжгірщині, В. Пилипчинець розповідав, що місцева команда Карпатської Січі тільки під вечір 15 березня дізналася про вороже вторгнення. «По короткій обороні (півгодини), – писав Я. Голота, – відступили січовики на лінію Копаня-станція і міст на Тісі. Тим часом мадяри вели наступ на село Копаню. Біля 12 год. прийшла з Хусту одна сотня січовиків на поміч і разом з тим, що були в лінії, пішла в протинаступ. Їх одначе відбили, головню артилерійським вогнем... Головний наступ мадярів ішов по шляху в напрямі Хусту»³³⁵. Гімназист В. Поштак писав, що «мадяри половили багато семінаристів. Юду, й коло десять інших. Всіх розстріляли...»³³⁶.

³³¹ Мушинка М. Лицар волі. Життя і політично-громадська діяльність Степана Клочурака. Ужгород, 1995. С. 104.

³³² Сарвадій Й. Змова проти уряду Карпатської України. Карпатський Союз, 1984. С. 29.

³³³ Там само. С. 30.

³³⁴ Там само. С. 31; Жіноча воля. 1939. Ч. 4; На переломі. 1939. Ч. 6.

³³⁵ Карпатська Україна в боротьбі. Відень, 1939. С. 140.

³³⁶ Там само. С. 139.

16 березня 1939 р. о 5 годині почався угорський наступ на Королево. «Я позиції боронив, — пригадував поручник І. Чучка, — але Королево впало о 10-ій годині. З Королева повернула решта живих січовиків під командою проф. Голоти, й я вже мав около 150 січовиків та розмістив 15 січовиків, 1 скоростріл праве крило, Рокосово; 15 січовиків, 1 скоростріл ліве крило, залізничний міст через Тису (Королево), решту вздовж залізниці Рокосово-Королево. Мадяри наступали дуже сильно. Також з літаків та гармат нас обстрілювали. Я просив поміч з Хусту майже кожної години, і все мені обіцяно, що поміч по дорозі... В 14-ій годині мадяри нас обхопили з обох боків і я був примушений дати наказ до відступу в напрямі Хуста... Перед Хустом забезпечив мости, а при тім дістав наказ ще держати 24 години. Я бачив, що це є неможливо»³³⁷. Бої на окремих ділянках фронту описали І. Рогач і М. Чумалівський³³⁸.

Січовики, знекровлені в боях, відступали. 17–18 березня рештки загонів залишали територію Карпатської України. Є. Стахів, учасник подій, писав, що вони «були розбиті морально, голодні брели пригнічені, близько 600–700 бійців. Перейшли біля Мараморош-Сигета вранці, о 5 годині, у суботу 17 березня 1939 року»³³⁹. Румунські власті передали їх в руки угорців. Поручник Карпатської Січі О. Волянський писав, що румуни передали угорцям 273 чоловік, в тому числі шість старшин³⁴⁰. Аналогічні події описав Ю. Химинець³⁴¹. Однак, існує чимало свідчень, коли румуни прихильно ставилися до відступаючих січовиків. Керівництво торговельної академії на чолі з А. Штефаном прийняло рішення про перехід словацького кордону.

Опубліковані й усні спогади очевидців аргументовано доводять жорстокість гортистів на окупованій території. В окремих із них міститься перелік жертв угорського терору. Необхідно відзначити, що нерідко трапляються суттєві перебільшення. Й. Тереля пише, що поблизу Торунського перевалу тільки поляки розстріляли 3421 січовиків. Причому, це було зроблено протягом 21 липня 1939 р.³⁴². Таке твердження не підтверджується очевидцями тих подій. За угорськими джерелами, лише протягом 16–17 березня 1939 р. січовики втратили близько 200 чоловік убитими і майже 400 було поранених. У полон потрапило близько 300 захисників. Втрати угорців — 37 убитих і 134 поранених³⁴³.

Сучасні дослідники Г. Божук і В. Зілгалов вважають, що загальні втрати захисників Карпатської України обчислюються в межах від 3 до 5 тисяч

³³⁷ Карпатська Україна в боротьбі. Відень, 1939. С. 134–135.

³³⁸ Там само. С. 121–122.

³³⁹ Стахів Є. Спогади колишнього січовика. *Закарпатська правда*. 1990. 24 березня.

³⁴⁰ Карпатська Україна в боротьбі. Відень, 1939. С. 11.

³⁴¹ Химинець Ю. Закарпаття — земля української держави. Ужгород, 1992. С. 104.

³⁴² Карпатська Україна — 50. Торонто, 1988. С. 5.

³⁴³ Гранчак І.М., Гапоненко І.С. Окупація Карпатської України військами Угорщини. *Нариси історії Закарпаття*. Т. II. (1918–1945). Ужгород, 1995. С. 335.

чоловік³⁴⁴. Ці дані теж не слід вважати точними, бо детальні обчислення не проводились. Пошукова робота в цьому напрямку повинна вестися на державному рівні у всіх районах Закарпатської області. Проведена в окремих районах області пошукова робота дає можливість стверджувати, що кількість жертв гортистського терору не перевищує 1 тисячі чоловік. Активний учасник подій 1938–1939 рр. М. Бандусяк прийшов до висновку: якщо в бою з чехами полягло біля 150 бійців, а в бою з угорцями на Красному полі 143 бійці, то виходить загальна цифра 293. Якщо врахувати, що відбувалися масові розстріли на кордоні і по різних місцевостях, то ймовірно, що число жертв становить біля 1 тисячі чоловік. На сьогоднішній день відомі прізвиська 151 січовика, які полягли в боях, або були закатовані в угорських концтаборах і тюрмах.

Таким чином, 15 березня 1939 р. Чехія і Моравія були окуповані німецькими військами, а 18 березня територію Карпатської України залишили її останні захисники. «В зв'язку з трагічними подіями в Чехословаччині, — говорилося в заяві посла ЧСР в Радянському Союзі, — я вважаю потрібним скласти мої повноваження. Згідно моєму переконанню, зайняття німецькою армією чехословацької території здійснено було шляхом грубого обману і шантажу проти існуючого конституційного порядку і проти істинної волі чехословацького народу»³⁴⁵. Уряд СРСР рішуче засудив окупацію Карпатської України військами Угорщини. «Дії німецького уряду, — говорилося в ноті народного комісара закордонних справ СРСР послу Німеччини в цій країні, — послужили сигналом до грубого вторгнення угорських військ в Карпатську Україну і до порушення елементарних прав її народу»³⁴⁶. Президент ЧСР Е. Бенеш, який ще в жовтні 1938 р. емігрував за кордон, в Лондоні створив емігрантський уряд, який визнали США, СРСР, Великобританія і Франція. Але ще важливіше те, що жодна з союзних держав не визнала Мюнхенської угоди або будь-яких інших міжнародних договорів, що восени 1938 р. ділили територію Чехословаччини³⁴⁷. Доводиться тільки жалкувати, що прозріння для великих держав наступило тільки в 1940 р.

Під час окупації Карпатської України військами гортистської Угорщини А. Волошин та ряд членів його уряду емігрували за кордон. «У зв'язку з окупацією угорськими військами Закарпатської України, — розповідав А. Волошин під час допиту в Лефортові 24 травня 1945 р., — я втік в м. Прагу за маршрутом: із Хуста в Клуж (Румунія)-Темешуара (Румунія). Потім поїхав

³⁴⁴ Божук Г., Зілгалов В. Репресивні акції проти населення Карпатської України у 30–50-х роках. *У Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства*. Тези доповідей і повідомлень. Кам'янець-Подільський, 1991. С. 287–288.

³⁴⁵ Документи по історії Мюнхенського стовора. 1937–1939. М.: Политиздат, 1979. С. 426.

³⁴⁶ Там само. С. 428.

³⁴⁷ Магочій П.Р. Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848–1948). Ужгород, 1994. С. 151.

в Югославію — в Белград, де пробув 4 дні. Із Белграда поїхав до м. Загреб, де пробув 7 днів. З м. Загреб переїхав до курортного містечка Югославії Цирквениця, де пробув 11 днів. Опісля знову повернувся в м. Загреб і звідти через м. Відень переїхав в м. Берлін, де пробув півтори місяця. З Берліну поїхав до Праги в травні 1939 р.»³⁴⁸. Карпатську Україну також покинули Ю. Ревай, А. Штефан, С. Росоха, І. Рогач, В. Комаринський та ін.

В «Особовій справі А. І. Волошина» знаходяться два листи до керівників гітлерівської Німеччини (Меморандум уряду Карпатської України в екзилі до Й. Ріббентропа від 30 листопада 1939 р. і Меморандум до Гітлера від 11 липня 1941 р.). З опрацьованих матеріалів очевидно: опинившись на вигнанні, провідні діячі українського напрямку залишалися стійкими прибічниками соборності, робили максимально можливе, аби світ не забув кривди, заподіяні на Закарпатті 1939–1941 рр. До цього додамо, що емігрантський уряд А. Волошина не тільки інформував Німеччину про ситуацію в Карпатській Україні, але й пропонував свої шляхи виходу із становища, яке склалося після приходу угорців. Так, у Меморандумі від 30 листопада 1939 р. А. Волошин, Ю. Ревай, С. Ключурак і А. Штефан висунули ідею об'єднання Карпатської України з Словаччиною. Вони переконували Й. Ріббентропа, що в результаті такого політичного державного союзу стабілізується становище Німеччини³⁴⁹, однак територіальні втрати матиме Угорщина. А. Волошин та його соратники запропонували також технічну сторону вирішення цієї проблеми. Вони вважали, що «до останнього врегулювання державного статусу Карпатської України її територія повинна бути зайнята німецькою армією. Для визначення державної приналежності Карпатської України з допомогою плебісциту вирішити чи залишиться Карпатська Україна в Угорщині, чи утворить зі Словаччиною федерацію. Право голосу мають усі громадяни, що проживали до 4 листопада 1938 р. на території Карпатської України. Враховуючи ворожий настрій населення Карпатської України до Угорщини, український уряд упевнений, що плебісцит виніс би рішення утворити федерацію зі Словаччиною»³⁵⁰. Керівники Карпатської України відповіді на цей Меморандум не одержали. Що стосується Меморандуму до Гітлера від 11 липня 1941 р., то в ньому намічений план побудови соборної української держави³⁵¹. І на нього уряд Німеччини не відповів. Необхідно відзначити, що уряд Карпатської України цими двома Меморандумами не обмежився. Відомо, що аналогічні документи були направлені в Берлін 27 травня і 15 жовтня 1940 р., 12 березня 1941 р. Безперечно, що вони змогли б пролити доволі світла на дотичні проблеми.

³⁴⁸ Центральный архив Министерства государственной безопасности РФ. 11, Н–17681, л. 11–12.

³⁴⁹ Там само, л. 75–76.

³⁵⁰ Там само, л. 76.

³⁵¹ Там само, л. 94–96.

Таким чином, наприкінці 30-х років у Центральній Європі різко загострилася міжнародна обстановка, насувалася друга світова війна. Мюнхенська конференція 29–30 вересня 1938 р. завдала відчутного удару по Чехословаччині. Вона, як і Віденський арбітраж 2 листопада 1938 р., фактично, свідчили про початок державного розпаду ЧСР і були прелюдією до повної окупації країни Німеччиною та Угорщиною в березні 1939 р. Ці рішення були першим значним успіхом угорської дипломатії на шляху проведення в життя її ревізіоністської зовнішньої політики. Розпад ЧСР став можливий завдяки політиці сприяння агресії, яку проводили Великобританія і Франція. Нейтральну позицію займали США. Спроба СРСР допомогти Чехословаччині не увінчалася успіхом.

Політика Німеччини стосовно Карпатської України пройшла певну еволюцію. Спочатку вона не погоджувалась на повну окупацію Закарпаття Угорщиною, боючись встановлення спільного польсько-угорського кордону. Тільки переконавшись, що Угорщина має намір вийти з Ліги Націй і вступити до антикомінтернівського пакту, Берлін дав згоду на ліквідацію Карпатської України. Уряди Румунії і Югославії лояльно відносились до політики, яку проводила Чехословаччина. Свої територіальні претензії до ЧСР Румунія висунула тільки тоді, коли Угорщина вторглась на територію Закарпаття і доля федерації була вирішена.

Уряд Чехословаччини змушений був прийняти постанови міжнародних конференцій вересня — листопада 1938 р. Це стосується і карпато-українського уряду. Протягом всього короткочасного існування Карпатської України її уряд, фактично, не проводив власної зовнішньополітичної діяльності. Проголошення незалежності Карпатської України було актом вимушеним, на який суттєво вплинув міжнародний фактор. Виникнення самостійних Словаччини і Карпатської України свідчило про завершення державного розпаду федеративної Чехословаччини. В цьому і полягала головна мета зовнішньополітичного курсу фашистської Німеччини.

Величезної матеріальної шкоди Карпатській Україні завдали постійні напади угорських і польських терористів, які переслідували єдину мету: дестабілізувати внутрішньополітичну ситуацію в краї. Під час цих нападів нерідко страждало цивільне населення, гинули люди. Діяльність терористичних загонів слід розцінювати як складову частину угорсько-польського плану на встановлення спільного кордону. Поява терористів змусила чехословацький і український уряди докласти чимало зусиль для організації оборони своїх кордонів. Вживалися різні методи для унеможливлення нападів терористичних банд: створювалися додаткові загони на кордонах, розширювався штат жандармерії, виплачувалися премії за зловлення терористів тощо. Ці міроприємства привели до якісних змін, внаслідок чого диверсійні акції були значно обмежені, хоча продовжувалися до останніх днів існування Карпатської України. Значну роль у боротьбі із загонами терористів відіграла молода Карпатська Січ. Вона нерідко співпрацювала з чехословацькими прикордонниками, що теж мало позитивні наслідки.

14 березня 1939 р. війська гортистської Угорщини вторглися на територію Карпатської України, а наступного дня німецький вермахт окупував Чехію і Моравію, залишивши Словаччину незалежною державою, але з орієнтацією на Берлін. Такий розвиток політичних подій свідчив про остаточну ліквідацію Чехословаччини. Це не могло не вплинути на хід бойових дій протягом 14–18 березня 1939 р. Архівні документи свідчать, що чеські війська чинили опір агресору тільки 14 березня. З 15 по 18 березня тривав планомірний і організований відхід чеських збройних сил з Карпатської України. Справжній бій, незважаючи на велику перевагу ворога, дала тільки Карпатська Січ. Однак, це скоріше був акт відчаю, ніж реалістичною політикою. Уряд Карпатської України, добре розуміючи неможливість захисту краю збройним шляхом, намагався розв'язати питання мирним, дипломатичним шляхом. А. Волошин та члени його уряду до останніх днів сподівалися на протекторат з боку Німеччини. Не відійшли вони від пронимецької орієнтації навіть після окупації Карпатської України Угорщиною. Їх наміри не увінчалися успіхом. Окупація Карпатської України була засуджена урядом СРСР. Що стосується великих європейських країн і США, то вони тільки в 1940 р. визнали, що всі рішення міжнародних конференцій, які восени 1938 р. ділили Чехословаччину, вважаються недійсними.

Наприкінці 30-х років у різних країнах світу проживало біля 55 мільйонів українців. «Найбільше живе їх за нашими Карпатами, — повідомляла «Нова свобода», — українці живуть крім Підкарпаття на різних землях у такому числі: в Великій Україні (УРСР) — 41 млн, в Галичині (Польща) — 8 1/2 млн, в Чехословаччині — 650 тис., в Буковині й Бессарабії (Румунія) — 2 1/2 млн, в США — 1 млн, в Канаді — 300 тис.»³⁵². Після 1925 р. остаточно викристалізувалися осередки української еміграції в Європі. «Перше місце зайняла Прага, після неї Варшава, втратив значення Відень. Постають нові осередки: Берлін і Париж. Слабші скупчення української еміграції — це Румунія, Болгарія, Бельгія, Швейцарія, Англія, Італія, Туреччина, Латвія, Фінляндія. Чисельно на першому місці стоїть українська еміграція в Польщі й Франції»³⁵³.

Починаючи з 80-х років XIX ст. галицькі та закарпатські селяни переселялися за океан. «Українці або особи українського походження до війни (другої світової — М. В.) приблизно були так розподілені в Америці між різними її країнами: Сполучені Штати Північної Америки — 700–800 тис., Канада — 300–400 тис., Бразилія — 50–60 тис., Аргентина — 50 тис., інші американські країни — 10–20 тис.»³⁵⁴. Із наведеного статистичного матеріалу видно,

³⁵² Нова свобода. 1938. 28 серпня.

³⁵³ Баран С. Українська еміграція між двома світовими війнами. *Енциклопедія Українознавства*, Загальна частина. Т. 2. К., 1995. С. 572.

³⁵⁴ Кубійович В. Закарпаття. *Енциклопедія Українознавства*. Словникова частина. Т. 2. К., 1995. С. 715–727.

що українська діаспора в кількісному відношенні становила собою значну силу, від якої теж певною мірою належало майбутнє Карпатської України. Виходячи з цього, нема нічого дивного, що уряд А. Волошина, який опинився в скрутному становищі, звернувся до українців зарубіжних країн з проханням про допомогу. Необхідно відзначити, що «більшість представників трудової еміграції та їх керівників щиро і від душі бажали своїм землякам щасливого, вільного розвитку, звільнення від багатовічного чужоземного поневолення, всіляко підтримували їх боротьбу за автономію та політичну незалежність. Разом з тим, серед емігрантів були і ті, що, виражаючи інтереси меншості, плели навколо Закарпаття різні політичні інтриги, проводили антинародну діяльність і, заблокувавшись з реакційними силами в «старому світі», привели наш край до трагедії напередодні другої світової війни»³⁵⁵. Ці думки, висловлені сучасним дослідником М. Болдижаром, дають можливість констатувати, що політичні події 1938–1939 рр. у Карпатській Україні оцінювалися різними організаціями української діаспори неоднозначно.

22 грудня 1938 р. «Нова свобода» опублікувала звернення представників української діаспори, в якому пропонувалося створити «Національний фонд Карпатської України». «Треба користатися з того великого зриву, — говорилося в зверненні, — який охопив український народ у цілому світі. Всі хочуть нам допомогти. Нашою повинністю є організувати цю так потрібну акцію й чим скоріше її урухомити. До Хусту вплинуло вже багато різноманітних плянів, додаємо до них ще один: «Закладім Національний фонд». Закладім його ще сьогодні і сповістим про це увесь український світ. Будувати Карпатську Україну є обов'язок цілої нації. Не хвалімся, що нас багато — похвалімся тим, що ми вміємо робити!»³⁵⁶.

Існували тісні відносини між урядом Карпатської України і різними політичними партіями, об'єднаннями і товариствами 9 країн³⁵⁷. В США Карпатську Україну підтримували «Організація Демократичного Відродження України», «Молоді Українські Націоналісти», «Комітет Оборони Карпатської України», «Український Червоний Хрест», «Закордонна делегація Карпатської України», «Об'єднані Українські Організації Америки». В Канаді — «Українське Національне Об'єднання», «Українська Стрілецька Громада», «Об'єднання Українок Канади ім. Ольги Басараб», «Молоді Українські Націоналісти». В Чехословаччині — «Комітет Оборони Карпатської України», «Центральний Союз Українських Організацій ЧСР». В Німеччині — «Українське Національне Об'єднання». У Франції — «Український Народний Союз». В Аргентині — «Організація Демократичного Відродження України». В Бразилії —

³⁵⁵ Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами. Ужгород, 1993. С. 74.

³⁵⁶ Нова свобода. 1938. 22 грудня.

³⁵⁷ Стерчо П. Національне відродження Карпатської України. *Організація Українських Націоналістів. 1929–1954*. Мюнхен, 1955. С. 188.

«Український Хліборобський Союз». На Далекому Сході — «Українська Національна Колонія» в Харбіні. При налагодженні стосунків Карпатської України з політичними організаціями української діаспори значну роль відіграв закордонний ПУН, зокрема відділ, який очолював Я. Барановський.

Українську діаспору в США можна умовно поділити на дві основні групи — власне проукраїнську, яка виступала за федерацію закарпатців з чехами і словаками, а згодом підтримала діяльність уряду А. Волошина в напрямі розбудови суверенної держави, і — москвофільську, яка нерідко переходила на проугорські позиції. Тому не дивно, що різноманітні організації закарпатської діаспори в США по-різному віднесли до політики, яку проводив автономний уряд А. Волошина.

22 жовтня 1938 р. «Нова свобода» опублікувала повідомлення «Українці з Америки протестують», в якому говорилося: «Представники українських організацій в Злучених Державах Північної Америки запротестували перед дипломатичними представниками великодержав, учасників конференції в Мюнхені, проти спроб Мадярщини збільшувати свою територію коштом території підкарпатських українців»³⁵⁸. 23 жовтня 1938 р. американські українські організації видали «Маніфест», в якому вимагали: «1) цілковито незалежну державу Карпатську Україну, до котрої треба прилучити Пряшівщину та Спіш; 2) протест проти замірів сусідів; 3) негайне пропущення українських політичних в'язнів; 4) передання війська та жандармерії Українському проводу; 5) стягнення українських військ на Карпатську Україну для охорони границь»³⁵⁹. З «Маніфестом» були ознайомлені уряди всіх великих держав. До активної підтримки Карпатської України неодноразово закликав американський священик О. Невицький: «Виконайте свій обов'язок супроти свого народу й своєї землі, не розбивайтеся на різні партії і групи, але вступайте до одного єдино-національного табору, під один провід»³⁶⁰.

«Організація Демократичного Відродження України» (далі — ОДВУ), що діяла в Нью-Йорку, взяла на себе збір коштів для закарпатського населення. При допомозі ОДВУ представники карпато-української еміграції в США організували «Комітет Оборони Закарпаття», який пізніше було перейменовано в «Комітет Оборони Карпатської України» (далі — КОКУ). Він почав свою діяльність у такому складі: В. Бень (голова), М. Бень, О. Данканич (заступники голови), Ю. Габода, А. Кость (секретарі), Т. Палаш (фінансовий секретар), П. Ікалович (скарбник), І. Боришкевич, Ю. Боришкевич, М. Данканич (контрольна комісія). Почесним головою КОКУ було обрано О. Невицького³⁶¹. На

³⁵⁸ Нова свобода. 1938. 22 жовтня.

³⁵⁹ Там само. 23 жовтня.

³⁶⁰ Химинець Ю. Тернистий шлях до України. Ужгород : МПП «Гражда», 1996. С. 24.

³⁶¹ Стерчо П. Карпато-Українська держава: 3 історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919–1939 роках. Торонто, 1965. С. 95.

думку П. Стерча, «цей Комітет поставив був собі за мету вирвати збаламучених закарпатських українців Америки з полону мадяроно-москвофільства і, скерувавши їх по лінії народних інтересів, з'єднати їхню піддержку для справи визволення Карпатської України»³⁶².

КОКУ виступив ініціатором проведення цілого ряду віч в Нью-Йорку, Філадельфії, Детройті, Клівленді, Чикаго, Рочестері, Нью-арку, на яких були прийняті резолюції в обороні Закарпаття. На віче, проведеному 9 жовтня 1938 р. в Філадельфії, було започатковано збір коштів для Карпатської України. Тоді вдалося зібрати 152.50 американських доларів³⁶³. КОКУ разом з «Об'єднаними Українськими Організаціями Америки» рішуче засудили рішення Віденського арбітражу. З приводу цієї події Л. Мишуга, який представляв другу організацію, заявив, що «присуд, виданий у Відні дня 2 листопада 1938 року Роз'ємною Комісією в справі границь Закарпаття, нарушує ті етнографічні принципи, які лягли в основу міжнародної конференції в Мюнхені та які повинні були бути застосовані супроти населення Закарпаття. Рішення Роз'ємної Комісії є великою кривдою для Карпатської України і для цілого українського народу. Супроти цього американські українці цього рішення не визнають і проти нього протестують»³⁶⁴.

Продовжувався збір коштів для потреб Карпатської України. У своєму лютневому номері за 1939 р. «Нова свобода» помістила статтю «Українці в Америці для Карпатської України», в якій відзначила, що «українська еміграція за кордоном, головню в Америці й Канаді турбується нашою долею та старатється нам допомогти. Майже кожного дня приходять пожертви, що для нас зібрали наші брати за морем. Для розбудови Карпатської України буде треба багато мільйонів і тому нам дуже дорога братерська поміч закордонних українців»³⁶⁵. Після чергового засідання, яке відбулося в січні 1939 р., ОДВУ прийняла ряд постанов на користь Карпатської України. «Одним з важніших рішень було вислати в Карпатську Україну одіж, взуття і інше, — писав професор Міннесотського університету О. Неприцький-Громовський в листі до провідника УНО Ф. Ревая, — Центральна управа ОДВУ вже вислала для Карпатської України 117 великих пакунків. Деякі з них важать по 350 кілограмів. Є в них взуття, одіж, шкіра та чоботи і інші речі. Кожний пакунок є заадресований на ім'я прем'єра А. Волошина посередництвом Червоного Хреста. В пакунках є приблизно 400 тисяч штук одягу. Це значить, що майже на кожного українця в Карпатській Україні припаде по одній парі одяжі»³⁶⁶.

³⁶² Стерчо П. Карпато-Українська держава: 3 історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919–1939 роках. Торонто, 1965. С. 95.

³⁶³ Там само. С. 71–72.

³⁶⁴ Там само. С. 96.

³⁶⁵ Нова свобода. 1938. 13 листопада.

³⁶⁶ Нова свобода. 1939. 4 лютого.

ОДВУ організувала також компанію по збиранню медичних приладів та препаратів, ліків. Планувалось весною організувати на Закарпаття масові туристичні поїздки.

5 січня 1939 р. українці в США переслали для закарпатського населення «126 великих пакунків одержі й обуві. Цікаво додати, що перевіз кораблем з Нью-Йорку до Гамбургу мав коштувати по найнижчим тарифі 1680 доларів, але за допомогою американсько-чехословацької палати досягнуто дарового перевозу цих великих пакунків»³⁶⁷. Уряд Карпатської України повинен був тільки довести ці речі з Гамбургу до Хуста. Газета «Нова свобода» інформувала своїх читачів, що «незадовго буде висланий з Америки в Карпатську Україну другий транспорт річей для нашого населення»³⁶⁸. Організації українців у США націоналістичного спрямування розглядали утворення Карпатської України як етап у відродженні соборної України. На їх думку, українська держава на Закарпатті «у відповідну хвилину зіллється воедино з Українською Великодержавою в Києві»³⁶⁹. Розпад Чехословаччини ними не розцінювався як щось трагічне, адже «на місце сьогоденної ЧСР мають постати три самостійні держави: Чехія, Словаччина і Закарпатська Україна. Річ ніяк не фантастична, — коли існує Люксембург, Андорра й Ліхтенштейн — і то на довшу мету, то чому не має постати Українська Закарпатська Держава, — на якийсь час, поки не злучиться з Києвом?»³⁷⁰.

Заради історичної правди необхідно констатувати, що серед закарпатської діаспори в США було чимало русофілів і мадяронів, які негативно відносилися до А. Волошина та політики, яку проводив його кабінет. На них робив ставку угорський уряд у своїх притязаннях на Закарпаття. Відомо, що в жовтні 1938 р. міністерство закордонних справ Угорщини передало генеральному консулу в Клівленді 10 тисяч доларів для реваншистської пропаганди серед американських русинів³⁷¹. До цього додамо, що й уряд Карпатської України не все зробив для того, щоб до закарпатців, які проживали в США, першочергово доходила правдива інформація про розвиток політичних подій в краї. З цього приводу заслуговують уваги слушні міркування В. Шандора: «Світ нами цікавиться далеко більше, ніж це можна спостерегти в світовій політичній пресі чи літературі. Тут у них помітно загальне тенденційне замовчування ваги й значення української проблеми, особливо нашими сусідами та їх союзниками, які ще й досі претендують на територію України. Українською проблемою світ

³⁶⁷ Нова свобода. 1939. 23 лютого.

³⁶⁸ Там само.

³⁶⁹ Стерчо П. Карпатська Січ була школою активу похідних груп і УПА. *Дмитро Климуш — головний командант «Карпатської Січі»: Документи, спогади, статті, вірші / Упор. О.Д. Довганич, М.І. Кухта. Ужгород, 1997. С. 94.*

³⁷⁰ Там само. С. 93.

³⁷¹ Болдичар М. Закарпаття між двома світовими війнами. Ужгород, 1993. С. 131.

цікавиться і знає про неї, на жаль, часто з чужих, ворожих нам джерел більше, ніж від нас самих»³⁷².

Відзначимо, що представники русофільства в США теж спричинилися до боротьби закарпатців за автономні права. Під час конгресу підкарпатських русинів, який проходив у лютому 1937 р. в Нью-Йорку, було прийнято ультиматум до чехословацького уряду з вимогою здійснення автономії Закарпаття протягом 60 днів. Цей ультиматум повинен був вручити один з лідерів русофільства і мадяронства в краї С. Фенцик прем'єр-міністру ЧСР М. Годжі³⁷³. Значну роботу провела на Закарпатті делегація, очолювана О. Геровським напередодні формування першого автономного уряду А. Бродія, про що мова йтиме нижче. Ставлення русофілів до краю різко змінилося після призначення прем'єр-міністром А. Волошина. 15 січня 1939 р. учасники віче в Асконі заявили протест «проти насильственої українізації Карпатської Русі, яку проводить теперішній уряд за наказом Берліна і за допомогою українських емігрантів»³⁷⁴. Учасники «Лемко–Союзу» на своєму віче, яке відбулося 22 січня 1939 р. в Едсоні (штат Альта), засудивши «владу патера Волошина», виявили бажання приєднати Карпатську Русь до Радянської Росії³⁷⁵. Засудив політику уряду А. Волошина і Всеамериканський карпато-руський Народний Конгрес 11–12 лютого 1939 р. в Нью-Йорку. Однак, необхідно погодитися з М. Болдижаром, що «конгрес все таки не мав «всеамериканський характер», хоча і репрезентував близько 50 тисяч емігрантів³⁷⁶. Відкрита проугорська орієнтація лідера «Карпато-руського Союзу» в США викликала незадоволення навіть у середовищі його членів, зокрема тих, що притримувалися прочехословацької орієнтації. 7 березня 1939 р. у Пітсбурзі проходив форум цієї організації, який засудив проугорський курс керівництва. «Більше того, — писав В. Лемак, — із залу засідання «попросили» вийти О. Геровського, за ним пішов і І. Поп»³⁷⁷. Про позицію, яку займав «Карпато-руський Союз» за часів О. Геровського, писав у своїй праці П.Р. Магочій³⁷⁸.

20 березня 1939 р. в Нью-Йорку відбулося чергове віче, на якому було засуджено «гітлерівських агентів серед українського народу в Америці, що, прикрившись націоналізмом, компрометують українців перед американським демократичним народом заявами та деклараціями, що при допомозі Гітлера

³⁷² Шандор В. Спомини. Т. 1. Карпатська Україна. 1938–1939. Ужгород : МПП «Гражда»; Карпатський Союз, 1996. С. 239.

³⁷³ Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами. Ужгород, 1993. С. 71.

³⁷⁴ Там само. С. 132.

³⁷⁵ Там само. С. 133.

³⁷⁶ Там само. С. 134.

³⁷⁷ Лемак В. «Відкидаємо спосіб обманювання всього світу...». Американські русини і проблема віршення автономії Підкарпатської Русі 20–30-х років. *Карпатський край*. 1995. № 9–12. С. 65.

³⁷⁸ Магочій П.Р. Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848–1948). Ужгород, 1994. С. 146.

український народ йде до створення своєї держави»³⁷⁹. М. Болдижару, який цитує цей документ, безперечно, відомо, що уряд А. Волошина не мав жодного вибору стосовно орієнтації. Що ж стосується цитованої ним резолюції, то вона була прийнята вже після трагедії Карпатської України, тобто тоді, коли розгубленість була притаманна не тільки українцям США, але й галичанам. Вважаємо, що учасники віче, приймаючи цей пункт резолюції, намагалися, перш за все, засудити фашизм взагалі та його експансіоністську політику.

Українська еміграція в Канаді теж заявила про свою готовність допомогти Карпатській Україні. Особливу активність проявляли члени організації УНО. З її ініціативи був створений «Допомоговий Комітет Карпатській Україні» (далі ДККУ) з центром в Саскаутані. На середину січня 1939 р. ДККУ зібрав 325 122 доларів³⁸⁰. Надійшла також допомога від «Братства українських католиків» у Канаді – 7500 доларів, а з приватними висилками доходило до 100 000. Загалом українська еміграція в Канаді планувала перерахувати Карпатській Україні 150 000 доларів³⁸¹. «Українська Стрілецька Громада» в Саскаутані вислала в Карпатську Україну 5200 доларів³⁸². У березні 1939 р. ДККУ в Канаді звернувся до українських фермерів з відозвою допомогти Закарпаттю зерном. Поряд з цим українці Канади провели збіркову акцію «Паска для Карпатської України»³⁸³.

Августин Волошин, про що свідчать його численні листи-подяки, намагався особисто реагувати на надходження коштів із за кордону. В листі до керівництва УНО в Канаді прем'єр-міністр писав: «Дорогі браття й сестри! До глибини душі зворушив нас Ваш допис з дня 8 грудня 1938 до якого залучили Ви чек на суму \$ 1550 (Одна тисяча п'ятсот п'ятдесят доларів). Щиро дякуємо Вам за теплий привіт і за так щедрий дар. Просимо передати нашу подяку через Ваш орган «Новий шлях» всім даруючим. Зокрема приємне вражіння робило на мене підписане імя В. Коссара, бувшого колеги в Ужгороді, з його власноручного підпису внизу, що він в живих і що працював між першими в Комітеті. Поздоровляю його сердечно з його дорогою родиною. Наша молода держава стоїть тепер перед найважливішим завданням: перед виборами до першого союму. Ваша щира поміч причиниться до нашої майбутньої перемоги. Слава Україні! Ваш А. Волошин, прем'єр-міністр»³⁸⁴.

Ось ще деякі листи-подяки А. Волошина за надану матеріальну допомогу на розбудову Карпатської України: «В Хусті дня 3/II 1939. Вп. Пан.

³⁷⁹ Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами. Ужгород, 1993. С. 135.

³⁸⁰ Нова свобода. 1939. 11 січня.

³⁸¹ Там само. 19 січня.

³⁸² Болдижар М. «Карпато-українська Свобода» писала...». *Новини Закарпаття*. 1995. 4 лютого.

³⁸³ Нова свобода. 1939. 12 березня.

³⁸⁴ Басараб В., Вегеш М., Сергійчук В. Августин Волошин. Нові документи і матеріали про життя і смерть президента Карпатської України. Ужгород : Видавництво УжНУ «Говерла», 2006. С. 39–40.

Українське Національне Об'єднання в Саскаутані. За одержаний дарунок в сумі 1300 дол. — 37992.50 кч. Засланий для розбудови Карпатської України»³⁸⁵. «В Хусті дня 3/II 1939. Вп. Пан. Українське Національне Об'єднання в Саскаутані. За одержаний рахунок в сумі 1250 дол. — 36678.75 кч. Засланий для розбудови Карпатської України»³⁸⁶. «В Хусті дня 23 лютого 1939. Вп. Пан. Українське Національне Об'єднання в Канаді. За одержаний дарунок в сумі 1100 дол. Засланий для розбудови Карпатської України. Прошу прийняти ширу нашу подяку. З братським привітом Ваш: Мсгре. Др. Августин Волошин, прем'єр-міністер. Слава Україні!»³⁸⁷.

3 березня 1939 р. А. Волошин висловлював вдячність Крайовій Екзекутиві УНО в Саскаутані за «поміч Карпатській Україні»: «Потверджую отримання Вашого допису з 2 лютого 1939 і чека Монреальського банку ч. 04388 на суму 1100 доларів і просимо прийняти за Ваш Княжий дар нашу ширу подяку. З Ваших дарів підтримуємо організації «Січі», яка гарно розвивається. Центральна влада ще не відкликала свого генерала, але ми не призначили його і він не урядує в нас, хоч вже 7-ий тиждень минає від його назначення. Ревізія горожанства буде провадитися нашими урядами, в нас не може вона шкодити нашим людям. Тепло витаємо всіх наших. Слава Україні! Ваш А. Волошин»³⁸⁸.

На початку 1939 р. в найбільшій радіостанції Сан-Пауло (Бразилія) відбулося свято Карпатської України. Його учасники вислухали промову, опісля чого «відбувся концерт артиста М. Немоловського, в програму якого ввійшли українські пісні». Газета «Карпато-українська свобода», що видавалася в Празі, завершила інформацію словами: «Хоч віддалені далеко від рідного краю — вірні сини карпаторуські і з інших земель українських радіють успіхам, що їх здобула собі Карпатська Україна»³⁸⁹. Не залишилися осторонь і українці Далекого Сходу. Тут збір коштів проходив під гаслом «Жертуйте для Карпатської України». «Нова свобода» навела цитату із українського журналу «Далекий Схід», який видавався в Харбіні: «Правління Української Національної Колонії Манчу-Ді-Го постановило асигнувати на допомогу Карпатській Україні 200 ман. Долярів»³⁹⁰. Всього на Далекому Сході зібрали кілька тисяч маньчжурських доларів для Карпатської України.

Відчутною була і допомога українців, які проживали в країнах Європи. Одним із головних центрів української еміграції продовжувала залишатися Прага. За підрахунками С. Віднянського, в 1939 р. до Праги прибуло 8 тисяч

³⁸⁵ Басараб В., Вегеш М., Сергійчук В. Августин Волошин. Нові документи і матеріали про життя і смерть президента Карпатської України. Ужгород : Видавництво УжНУ «Говерла», 2006. С. 40.

³⁸⁶ Там само.

³⁸⁷ Там само.

³⁸⁸ Басараб В., Вегеш М., Сергійчук В. Августин Волошин. Нові документи і матеріали про життя і смерть президента Карпатської України. Ужгород : Видавництво УжНУ «Говерла», 2006. С. 41.

³⁸⁹ Болдижар М. «Карпато-українська Свобода» писала...». *Новини Закарпаття*. 1995. 4 лютого.

³⁹⁰ Нова свобода. 1939. 11 березня.

емігрантів. Вік 82,6% українських емігрантів коливався між 15 і 34 роками. Майже половина мала закінчену середню, фахову і вищу освіту³⁹¹. Що стосується закарпатських українців, то станом на листопад 1938 р. в Празі проживало 700 чоловік³⁹². Вони були об'єднані в організації «Просвіта», «Українська Робітничка Академія», «Союз Підкарпатських Українських Студентів» і «Союз Молоді».

1 листопада 1938 р. «Нова свобода» опублікувала звернення українських емігрантів у Празі, в якому підкреслювалось, що «найвищим і найавторитетнішим органом організованого українського суспільства» є УЦНР в Ужгороді³⁹³. Автори звернення пропонували вживати назви «українець», «Карпатська Україна», негайно створити «Національний фонд» і перевести в його користь грошові збірки на всіх землях, де живуть українці, приділяти більше уваги «процесу освідомлення широким мас населення. Не повинно бути сьогодні міста, ні села, ні оселі, де постійно не було б української літератури, летючки, преси й живого слова пропагандистів»³⁹⁴. Звернення українців Праги зробило величезний резонанс у ЧСР. «Ми мусимо допомогти, хоч ми й самі бідні, ще біднішим, — писав у статті «Не сміємо залишити народ Підкарпатської України» П. Богач, — не сміємо тому залишити той простий і працьовитий нарід, що визначається надзвичайною здібністю до життя та хоче з «закасами руками» спасати голе існування й спасти від голоду свої родини»³⁹⁵.

На початок 1939 р. в Празі почав видаватися тижневик «Карпато-українська свобода», матеріали якого друкувалися латинськими літерами, а в кожному його номері була двосторінкова вставка з публікаціями українською мовою. У ній поряд із висвітленням подій, які відбувалися безпосередньо в Карпатській Україні, друкувалися відгуки на них, подавалися матеріали про українське питання взагалі³⁹⁶. У Празі діяв Радіожурнал, який готував радіопередачі на Закарпаття та інші країни. Після призначення А. Волошина прем'єр-міністром, при Радіожурналі була утворена українська секція, до якої ввійшли М. Русинко (голова), Е. Штефан (заступник) та М. Ігнатишин-Логуш (диктор)³⁹⁷. «Українська секція, — писав В. Шандор, — передавала вісті сім разів у день та вела багату культурну програму. Карпатоукраїнські радіопередачі пересилались через радіостанції: Братислава–Банська Бистриця–Пряшів,

³⁹¹ Віднянський С.В. Українське питання в міжвоєнній Чехословаччині. Автореферат дисертації ... доктора іст. наук. К., 1997. С. 19.

³⁹² Нова свобода. 1938. 1 листопада.

³⁹³ Там само.

³⁹⁴ Там само.

³⁹⁵ Нова свобода. 1938. 21 листопада.

³⁹⁶ Болдичар М. «Карпато-українська Свобода» писала...». *Новини Закарпаття*. 1995. 4 лютого.

³⁹⁷ Шандор В. Спомини. Т. 1. Карпатська Україна. 1938-1939. Ужгород: МПП «Гражда»; Карпатський Союз, 1996. С. 245.

а було їх чути і в Галичині. Вони інформували про події на Закарпатті та спростовували атаки ворожої нам, головно мадярської та польської преси і радіо. Хоч українська секція не була чисельною, зате виконувала надзвичайно важливу національну роль уже тому, що була українською»³⁹⁸.

Більш детальноше роботу української секції Радіожурналу описала її диктор М. Ігнатишин-Логуш: «Українські радіопередачі з Праги мали таку програму: вісті — шість разів на день, по десять хвилин кожна; тричі на тиждень — у понеділок, середу і п'ятницю — по 20 хвилин, і щонеділі — 45 хвилин. Отож протягом кількох місяців вісті читали ми о 10.15 ввечері, а вже о 7-й ранку я була перед мікрофоном. Тричі на тиждень передавались вісті на коротких хвилях для Північної Америки, які надсилались о першій годині ночі. Часто мені доводилось ночувати в будинку радіо, де я мала кімнату на такі випадки. До цього всього кожного дня ми мали телефонний зв'язок з Хустом, щоб звіти одержати найновіші вістки, а коли була якась важлива подія, то й кілька разів на день... Для чужих пресових агентств одержані з Хуста важливі вісті ми негайно перекладали англійською, французькою та німецькою мовами... Під час виборів до першого Сойму Карпатської України 12 лютого 1939 року протягом цілого дня нам виділено було п'ять хвилин щогодини для подання результатів виборів. Упродовж цілого дня ми мали постійний телефонний зв'язок із Хустом і знали, в якій місцевості досягнуто 98-відсоткову перевагу в голосуванні, внаслідок чого вивішували там білі прапори»³⁹⁹.

Завдяки радіопередачам з Праги світова громадськість одержувала інформацію про життя в Карпатській Україні. Українська проблема в радіопередачах постійно висувалася на передній план. Такий стан справ занепокіїв Радянський Союз, який «посередництвом новозбудованих восьми радіостанцій в Радянській Україні вирішив вести боротьбу в ефірі проти чехословацької радіостанції, що виходить українською мовою та наголошує українську проблему. Про це повідомив до Праги амбасадор Чехо-Словаччини у Варшаві д-р Юрій Славік»⁴⁰⁰.

Українська еміграція в Чехословаччині провела збіркову акцію на допомогу Карпатській Січі, яка «закінчилася дуже добрим успіхом. На всі випущені збіркові листи субскритовано 150 комплектів одностроїв (150 шапок, плащів, блюз, краваток, ременів, черевик та 300 пар білля). Решту грошей прислано готівкою»⁴⁰¹. Українці Праги, Брно та інших міст зібрали

³⁹⁸ Шандор В. Спомини. Т. 1. Карпатська Україна. 1938-1939. Ужгород : МПП «Гражда»; Карпатський Союз, 1996. С. 245–246.

³⁹⁹ Ігнатишин-Логуш М. «Слухайте Карпато-українську передачу...» звучало в ефірі. *Срібна земля фест*. 1996. 12–18 грудня.

⁴⁰⁰ Шандор В. Спомини. Т. 1. Карпатська Україна. 1938-1939. Ужгород : МПП «Гражда»; Карпатський Союз, 1996. С. 246.

⁴⁰¹ Нова свобода. 1939. 8 березня.

100 тисяч кч. «Нова свобода» опублікувала листа учнів української гімназії в Морджанах (біля Праги) до УЦНР. Він закінчувався надією, що «на Ваш заклик відозвуться й інші українські діти, розсіяні по цілому світі». Успішному проведенню збіркових акцій сприяла активна діяльність колишніх членів Директорії УНР А. Макаренка та Ф. Швеця, які встановили близькі контакти з Представництвом Карпатської України в Празі. «Протягом моєї діяльності в Празі, — пригадував В. Шандор, — празькі українці та українці з усієї Чехії часто відвідували нашу установу (Представництво Карпатської України в Празі — М. В.), приносили різні проекти для використання в Карпатській Україні. Їх потрібно було розглядати та оцінювати. Декотрі з проектів були дуже актуальні і корисні, і ми їх передавали в Хуст»⁴⁰².

Серед пропозицій, які надійшли на адресу А. Волошина від українців Чехословаччини, були такі, як приєднання Пряшівщини до Карпатської України, перенесення з Праги в Хуст Українського вільного університету, відкриття українських навчальних закладів тощо. Відзначимо, що багато з них не знаходилось в компетенції уряду краю. 15 листопада 1938 р. А. Волошин прийняв делегацію з Пряшівщини, очолювану вчителем А. Коленком. «...Дивимося на Пряшів як на новий центр, — сказав А. Волошин. — Будемо переговорювати, щоб по можливості чим більше зискати для нас. Ми все зробимо, щоб Ви могли дістатись туди, куди Ваша природа, мова й віра тягне. Не падайте духом, ми про Вас думаємо та для Вас працюємо. Є мова про це, щоб до часу управильнення границь іменувати державний секретаріат при Братіславі. Кандидат нами ще не предложений. Хочу тут домовитися з пряшівцями в цій справі»⁴⁰³. Делегати висловили потребу відкриття української гімназії в Межилаборцях.

Український вільний університет в 1938 р. присвоїв А. Волошину звання почесного доктора філософії. «Є це незвичайне відзначення нашого заслуженого батька українського народу за його більш як сорокалітню працю на полі культурнім, котра нині увінчалася великими успіхами!» — повідомляла «Нова свобода»⁴⁰⁴. Неодноразово ставилося питання про перенесення УВУ до столиці Карпатської України. «Український вільний університет, — відзначив С. Віднянський, — був заснований насамперед з огляду на потреби міжвоєнної еміграції і діяльність за межами рідного краю його керівництво вважало тимчасовою, готове в будь-який сприятливий момент переїхати на українську землю, туди, де він найбільше потрібний»⁴⁰⁵. Перенесення УВУ в Карпатську

⁴⁰² Шандор В. Споми́ни. Т. 1. Карпатська Україна. 1938-1939. Ужгород : МПП «Гражда»; Карпатський Союз, 1996. С. 352.

⁴⁰³ Нова свобода. 1938. 17 листопада.

⁴⁰⁴ Там само. 1 листопада.

⁴⁰⁵ Віднянський С.В. Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехо-Словаччині: Український вільний університет (1921–1945 рр.). К., 1994. С. 140–142.

Україну стало неможливим через несприятливу міжнародну обстановку і окупацію краю гортистськими військами.

Українці Франції першими зреагували на заклик УЦНР і уряду прийняти «принцип збірки піввідсоткового національного датку із заробітної платні»⁴⁰⁶. В березні 1939 р. у «Фонд розбудови Карпатської України» з Франції надійшло 85000 франків. Аналогічно поступили українські робітники у Франції, які «тяжко працюють в вугільних копальнях і самі много не заробляють...»⁴⁰⁷. З нагоди 20-ої річниці проголошення ЗУНР українське товариство «Просвіта» в французькому місті Шаузі-ле-Руа «влаштувало 27 листопада 1938 р. Академію, на якій зібрано для наших інвалідів 33 франки 75 сантимів та на потреби Карпатської України 232 франки»⁴⁰⁸.

Цікавилися становищем краю українці Бельгії. «Наші підкарпатські робітники працюють в копальнях Бельгії, — писала «Нова свобода», — де заробляють аж 60–70 кч. денно. Є й такі, що живуть там вже десять літ, але все цікавляться подіями на рідному Підкарпатті... Всі говорили, що «державний народ» мав би бути більшим паном на своїй землі, ніж є тепер»⁴⁰⁹. 13 листопада 1938 р. на ім'я А. Волошина надійшла привітальна телеграма від «флямандців-приятелів України, які засилають найсердечніші GRATULAZIE з нагоди повстання української карпатської держави. Правда перемогла»⁴¹⁰. Для українця з Італії М. Товта «найбільшим нашим скарбом є вільна Карпатська Україна! Карпатська Україна є як один ланцюг котрого вогнива творимо ми, українці. Ланцюг, щоби не розірвався, мусять бути всі вогнива здорові, сильні. Карпатська Україна, щоб була сильна, мусить викинути всі погані «вогнива» і замінити їх здоровими, сильними й свідомими горожанами, які б не підлягали жадній ворожій пропаганді в некористь нашої Української національної держави. Мусимо злучитись так сильно, як суть злучені вогнива один до другого, тоді наша Карпатська Україна стоятиме на певних ногах»⁴¹¹. В лютому 1939 р. Карпатську Україну відвідали шведські журналісти, які хотіли переконатись в тому, що на території краю «панує повний порядок і тишина»⁴¹². Невдовзі після їх візиту шведське благодійницьке товариство «Радда Бернек» вислала комісару опіки над втікачами в Празі В. Шандору 6 посилок вагою 150 кілограм⁴¹³.

⁴⁰⁶ Стерчо П. Карпато-Українська держава: З історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919–1939 роках. Торонто, 1965. С. 108.

⁴⁰⁷ Нова свобода. 1938. 14 грудня.

⁴⁰⁸ Там само. 6 грудня.

⁴⁰⁹ Там само. 9 вересня.

⁴¹⁰ Там само. 17 листопада.

⁴¹¹ Там само. 16 грудня.

⁴¹² Нова свобода. 1939. 2 березня.

⁴¹³ Там само. 2 березня.

За даними румунського перепису населення, проведеного в 1931 р., в Бесарабії проживало 600 тисяч українців, а на Буковині — 300 тисяч⁴¹⁴. Уряд Карпатської України постійно стежив за становищем в Румунії. На сторінках закарпатської періодики зустрічаємо відомості про те, що «румунська влада... цими днями (8 серпня 1938 р. — М. В.) занялась випрацьованням румунського народностевого статуту. Статут має унормувати життя мадярської, німецької (саської), української й російської національної меншостей. Головні точки статуту є: 1) заборонення винародовлювання; 2) вільне користування матірною мовою в урядах, церквах, у самоуправних установах; 3) національність дитини визначають родичі при запису до матрики; 4) свобода культурних організацій національних меншостей»⁴¹⁵.

«Українці в Румунії радіють нашим успіхам» — під такою назвою «Нова свобода» опублікувала листа з румунського міста Бистриця. «Всі українці, — говорилося в ньому, — де б вони не жили, стежили вже давно за подіями в Карпатській Україні. Українці в Румунії тішаться, що бодай наші брати в Карпатській Україні здобули собі повну свободу й можуть жити на своїй землі вільним життям і завести в себе порядки, які найбільше відповідають потребам українського народу»⁴¹⁶. Немаловажним фактором у лояльному ставленні румунського уряду до краю була активність української національної меншини. 16 жовтня 1938 р. бухарестське радіо повідомляло, що «українці в Румунії розвивають живу діяльність проти прилучення Підкарпаття до Мадярщини. У цій акції висувається між іншим аргумент, що прилучення Підкарпаття до Мадярщини може скріпити мадярські ревізіоністичні тенденції у відношенні до Семигороду, що його з трьох боків охоплюватиме мадярський кордон. Українська акція стремить до викликання в Румунії настроїв, що були би противні мадярським планам»⁴¹⁷. З цього повідомлення стає зрозуміла головна причина лояльного ставлення Румунії до Карпатської України — загроза угорської близькості до румунського кордону.

У Відні діяв «Допомоговий Комітет Карпатській Україні», який очолювали О. Левицька та О. Грицай. Після окупації Закарпаття Угорщиною ДККУ очолив голова крайового ОУН Ю. Химинець, а його активними помічниками були М. Химинець, М. Панькевичівна і Р. Гарас. «Першою і найважливішою справою для нас, — пригадувала М. Химинець, — було прийняти транспорт, зареєструвати біженців. Здорових треба було відвезти на «Шобер Плац» у Відні, де вони чекали на виділену їм працю або на виїзд до Праги чи Братислави. Хворими треба було турбуватися окремо. Ця проблема стала

⁴¹⁴ Нова свобода. 1938. 23 жовтня.

⁴¹⁵ Там само.

⁴¹⁶ Нова свобода. 1938. 27 грудня; Lidove Listy. 1938. 11 decembrie; Narodni Politika. 1939. 7 ianuarie; Venkov. 1939. 19 ianuarie.

⁴¹⁷ Нова свобода. 1938. 17 грудня; Curentul. 1938, 24 octombrie; Frontul. 1938, 28 noembrie.

дуже актуальною, коли в травні 1939 р. почали прибувати в'язні з концентраційного табору Вор'юлопош з Угорщини. Велика частина їх була так сильно покалічена й побита, що потребувала стаціонарного лікування. Я заопікувала хворими й дітьми. Хворих і покалічених з угорського концентраційного табору пошастило розмістити в місцевих шпиталях та санаторіях»⁴¹⁸. Від самого початку ДККУ у Відні діяв спільно з Закордонним ПУНОм та Головним Командуванням німецької армії. На думку голови ДККУ Ю. Химинця, «у тому часі це був майже єдиний спосіб, щоб відіслати наших людей з малярської неволі»⁴¹⁹. Завдяки активній діяльності членів ДККУ, із Відня в Чехію і Словаччину вдалося перевезти біля 900 чоловік, а 52 дітей перевели до української гімназії в Морджанах.

В Югославії проживало чимало українців, «які ще за Марії Терезії забрались з негостинної прашівської верховини та осілись на родючих ланах Бачки, в Керестурі»⁴²⁰. 30 липня 1938 р. газета «Нова свобода» взяла інтерв'ю в редактора «Руських новин» і «Рідного слова» в Керестурі М. Фірака, з якого можна зробити висновок, що українці в Югославії мали всі умови для свого національно-культурного розвитку. Так, на 40 тисяч русинів-українців в Бачці припадало 1200 примірників газети «Руські новини», а для галичан і буковинців, які проживали в Боснії, виходило 800 примірників «Рідного слова». В Керестурі діяло культурно-освітнє товариство «Просвіта», існувала своя друкарня, де видавалися згадані часописи. На глибоке переконання М. Фірака, «всі бачванці є національно свідомі, хоч говорять шариським діалектом! Вони далі стоять від наших шаричан!»⁴²¹. Редакцію «Нової свободи» обурила публікація в словацькому часописі «Словенські Глас», в якій говорилося, що українці Югославії «виставлені там на небезпеку винародовлення»⁴²². «Хоч трохи запізно пригадали собі словацькі шовіністи наших бачванських братів, — писала «Нова свобода», — все ж таки треба нам бути приготованими на спробу непрошеного словацького засягу до нашого життя у Бачці»⁴²³.

Українці Югославії з радістю зустріли вістку про надання Закарпаттю автономних прав і спробу уряду Карпатської України вести самостійне державне життя. У статті «Бачванські українці Карпатській Україні» «Нова свобода» повідомляла: «Незалежність їхньої давньої батьківщини викликала серед бачванських українців велику радість. Свою радість з тої причини вони

⁴¹⁸ Химинець М. Жінки Закарпаття — дома й на чужині. *Краянка*. 1994. С. 46–48; Химинець М. Організоване жіноцтво Карпатської України (1919–1939). *Українські Карпати: етнос, історія, культура*. Матеріали міжнародної наукової конференції. Ужгород, 1993. С. 500–514.

⁴¹⁹ Химинець Ю. Закарпаття — земля української держави. Ужгород, 1992. С. 283.

⁴²⁰ Нова свобода. 1938. 20 листопада.

⁴²¹ Там само. 30 листопада.

⁴²² Нова свобода. 1939. 9 вересня.

⁴²³ Там само.

хочуть заманіфестувати не лиш словами, але й ділами і тому орган бачванців, що виходить в Руській Керестурі, «Руські новини» взиває до збірки в користь своїх братів з Карпатської України»⁴²⁴. «Зацікавлення справами і потребами Карпатської України в Югославії почало зростати з дня на день, — писав Є. Мацях, — попри американські й канадійські долари попливли не менш щедро, хоч і не в таких розмірах, югославські динари. На жаль, ще не встигли закінчити збірку, як громом вдарила глуха звістка про те, що мадярські наїзники вдарили на Срібну Землю — карпатську українську державу»⁴²⁵.

Українці Югославії боляче сприйняли звістку про зраду А. Бродія, якого «арештовано і на домагання чехословацької влади здійснено віденською поліцією ревізію в помешканні Бродія у Відні. Ревізія показала, що він був агентом мадярського уряду»⁴²⁶. У кількох номерах хорватського часопису «Грватська стража» поміщено звернення А. Волошина до українського народу. Югославська періодика привітала прагнення уряду створити український університет в Карпатській Україні⁴²⁷, а загребське радіо відзначало 1 березня 1939 р.: «Українська справа в світі набуває щораз більшого значення та зацікавлення. Особливою точкою зацікавлення є Карпатська Україна»⁴²⁸.

Із спогадів В. Шандора видно, що він від імені уряду Карпатської України повідомив югославський уряд про акт проголошення незалежності⁴²⁹. Однак, на той час це був більш символічний акт, ніж реальна політика. Доля Карпатської України була вирішена. 25 березня 1939 р. «Рідне слово» на всю першу сторінку винесло напис: «Геройська боротьба за свободу Карпатської України з мадярськими наїзниками». У тексті статті зустрічаємо такі підзаголовки, як «Кривава боротьба з мадярами», «Словаччина самостійною державою», «Чеська держава не існує», «Перші жертви», «Народна влада і УНО», «Нова влада», «Сойм проголошує самостійність» і «Героїчна боротьба з мадярами». «Українці в Карпатській Україні, — повідомляло «Рідне слово», — боролись за Правду і Справедливість! На нас ворог витяг меч. Він через се умре, а ми воскреснемо!»⁴³⁰. У «Рідному слові» з'явилися статті під назвами «Кров'ю писана історія Карпатської України», «Студенти в перших рядах», «Свідомі селяни в борні», «Живими додому не вернемось», «У Білках усі гімназисти впали», «Бої карпатських січовиків у середущій Карпатській

⁴²⁴ Нова свобода. 1938. 6 грудня.

⁴²⁵ Організація Українських Націоналістів (1929–1954). Вінніпер, 1955. С. 396–397.

⁴²⁶ Нова свобода. 1939. 1 січня.

⁴²⁷ Там само. 5 січня.

⁴²⁸ Там само. 3 березня.

⁴²⁹ Шандор В. Спомини. Т. 1. Карпатська Україна. 1938-1939. Ужгород : МПП «Гражда»; Карпатський Союз, 1996. С. 337.

⁴³⁰ Мизь Р. Відуки на проголошення Карпатської України та її трагедії в українській пресі Югославії. *Карпатська Україна і Августин Волошин*. Матеріали міжнародної наукової конференції. Ужгород, 1995. С. 125.

Україні», «Будучність Карпатської України», «Ганебна роля генерала Прхали»⁴³¹. Про Карпатську Україну помістили великі статті «Руський календар» та різноманітні періодичні і книжкові видання українців Югославії⁴³². Доказом прихильності українців Югославії до Карпатської України було доброзичливе ставлення до представників уряду А. Волошина та рядових біженців, які в трагічні дні 1939 р. змушені були покинути територію краю. Галицький журнал «Жіноча воля» помістив коротке повідомлення: «О. Др. А. Волошин святкував Великдень в Югославії»⁴³³. У цій країні він відвідав міста Белград, Загреб і Цирквеницю⁴³⁴.

На прохання Д. Няраді жителі Руського Керестуру дали притулок 200 емігрантам з Карпатської України⁴³⁵. Що стосується Д. Няраді, то він вже в 1939 р. був призначений папським адміністратором у Карпатській Україні і «визначався своїм патріотизмом, який був розбіжний з досить виразним мадяронством частини духівництва». Виконуючи прохання Д. Няраді, українські патріоти в Югославії зробили все можливе, щоб біженці з Карпатської України почували себе як вдома. «Моє завдання, — пригадував М. Ковач, — було зорганізувати харчування та приміщення в хатах, і знайти засоби дальшого витримання наших рідних гостей. І ми не помилилися. Ціле село (Руський Керестур — М. В.) прийняло біженців, як справді своїх рідних. Мені допомагали селяни, учні, члени товариства, всі. Зорганізовано збирання продуктів, харчів тощо... І не лиш у Р. Керестурі, але й по селах і містах, де жили наші люди...»⁴³⁶. За підрахунками М. Ковача, до Руського Керестуру прибуло 189 чоловік, переважно інтелігентів.

Закарпатську інтелігенцію в Руському Керестурі гідно представляв відомий театральний діяч краю Юрій-Августин Шерегії, який приїхав на запрошення М. Фірака⁴³⁷. Я. Олеяр писав, що Ю. Шерегії написав шість п'єс⁴³⁸.

⁴³¹ Мизь Р. Відгуки на проголошення Карпатської України та її трагедії в українській пресі Югославії. *Карпатська Україна і Августин Волошин*. Матеріали міжнародної наукової конференції. Ужгород, 1995. С. 125–126.

⁴³² Паплацко В. Формоване і трагедія Карпатської України по писанню Руских новинок і Руського календаря за 1940 рік. *Карпатська Україна і Августин Волошин*. Матеріали міжнародної наукової конференції. Ужгород, 1995. С. 276–283.

⁴³³ Жіноча воля. 1939. Ч. 5.

⁴³⁴ Центральний архив Министерства государственной безопасности РФ. Н–17681, л. 11–12.

⁴³⁵ Олеяр Я. Духовни і церковни вязи Руського Керестура зок Закарпатську Україну, Пряшівщину і Галичину. *Культура Українських Карпат: традиції і сучасність. Матеріали міжнародної наукової конференції*. С. 427.

⁴³⁶ Ковач М. Березнева ніч: [Біженці з Карпатської України в Руському Керестурі]. *Карпатська Січ*: Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 56-ій річниці Карпатської Січі. Ужгород: МПП «Гражда», 1996. С. 184–186.

⁴³⁷ Шерегії Ю. Нарис історії українських театрів Закарпатської України до 1945 року. Нью-Йорк — Париж — Сідней — Торонто — Пряшів — Львів, 1993. С. 325.

⁴³⁸ Олеяр Я. Просвітни, шкільські і культурні вязи у історії Руського Керестура (Бачка) зок Закарпаттям, Пряшівщину і Галичину-Горніцу. *Українські Карпати: етнос, історія, культура. Матеріали міжнародної наукової конференції*. — С. 363.

За період з 23 квітня по 18 червня 1939 р. театр «Нова сцена» поставила вистави «Запорозький скарб» і «Сорочинський ярмарок», які «йшли в користь нашої української закарпатської еміграції»⁴³⁹. 13 серпня 1939 р. в Міклошевцях актори театру поставили народну драму Суходольського «Хмара», а 29 жовтня 1939 р. — драму Ю. Грома «На порозі охрещення Русі» в Керестурі. В листопаді 1939 р. Ю. Шерегій одержав дозвіл на перебування в хорватському місті Шіді. «Югославський період» в житті і творчості Ю. Шерегія був досить плідним. Як пригадував пізніше режисер, він «написав... ще драму з життя бачванців «Невінчани» і «Пан», п'єски з селянського життя в 4 картинах... Обидві вийшли друком в «Календарях» в Руському Керестурі й Дервенті (1940 та 1941 рр.)»⁴⁴⁰. Д. Латяк, оцінюючи перебування «Нової сцени» в Югославії, відмічав, що «хоч вони в Руськім Керестурі не жили тривалий час, однак залишили глибокий слід в оживленні театрального життя між югославськими русинами»⁴⁴¹. Вистави Ю. Шерегія «ще й сьогодні згадують старші жителі Руського Керестура»⁴⁴². Відомий режисер також навчав і українським народним танцям у руських місцевостях Бачки, Срему та Славоні.

Віденський арбітраж завдав не тільки непоправного удару по всіх провідних галузях господарства, але, фактично, залишив автономну українську державу без висококваліфікованих фахівців. Карпатська Україна втратила 78146 (45,11%) землеробів і працівників лісового господарства, 31350 (18,10%) працівників промисловості і ремісників, 17658 (10,11%) працівників торгівлі і фінансових органів, 7177 (4,14%) працівників транспорту, 19754 (11,40%) працівників цивільної служби, вільних та солдатів, 19148 (11,06%) інших⁴⁴³. В країні майже не залишилося власної інтелігенції.

Такий стан справ не витримував ніякої критики. Уряд Карпатської України доклав чимало зусиль, щоб залучити до праці в народному господарстві країни висококваліфікованих фахівців. Певну роль у цьому відношенні відіграло Українське емігрантське бюро в Карпатській Україні, що виникло 10 грудня 1938 р. Бюро провело на перших порах значну роботу по розшуку спеціалістів, яких залучили до праці в різноманітних галузях народного господарства. Уряд Карпатської України встановив для них високі зарплати. Так, К. Осауленко з Праги, одержав платню 1500 кч., інженери Г. Руденко, А. Пасічний, В. Франтик

⁴³⁹ Шерегій Ю. Нарис історії українських театрів Закарпатської України до 1945 року. Нью-Йорк — Париж — Сідней — Торонто — Пряшів — Львів, 1993. С. 324.

⁴⁴⁰ Там само.

⁴⁴¹ Латяк Д. Улога українських діячох у націоналізм освідомено руснацох. *Дзвони*. Християнски календар за 1995 рок. На честь 250-рочніци приселеня. Нови Сад, 1994. С. 181.

⁴⁴² Олеяр Я. Просвітни, школски и культурни вязи у прошлости Руського Керестура (Бачка) зоз Закарпатіом, Пряшовщину и Галичину-Горніцу. *Українські Карпати: етнос, історія, культура. Матеріали міжнародної наукової конференції*. С. 363.

⁴⁴³ Болджар М. Закарпаття між двома світовими війнами. Ужгород, 1993. С. 101.

по 1200–1500 кч., професор В. Мельник — 1200 кч⁴⁴⁴. Через деякий час бюро «в основному займалося наданням карпатоукраїнського підданства частині націоналістичних елементів. Наявність такого підданства давала можливість отримувати чехословацьке громадянство і таким чином вільно проводити свою діяльність»⁴⁴⁵. М. Болдижар вважає, що «особливого впливу на господарський розвиток краю залучені кадри не справили»⁴⁴⁶, з чим неможливо погодитися.

На прізвище А. Волошина надходили сотні листів, автори яких просили дозволу прем'єра на одержання громадянства, висловлювали бажання працювати на благо розбудови Карпатської України. Листи писали фахівці з різних галузей знань, доля яких закинула за межі України. Переважна більшість листів надходила від колишніх воїнів УГА, членів ОУН, які в свій час емігрували за кордон, намагаючись уникнути польського і більшовицького терору. Колишній полковник царської армії Ф. Юр'єв, який проживав у Німеччині, просив прийняти його на роботу у галузі юриспруденції. Він мав вищу військову і юридичну освіту, тривалий час працював суддею, слідчим, прокурором⁴⁴⁷. С. Федоров у листі до А. Волошина перерахував усі посади, що посідав протягом життя: «доктор права, інженер-економіст, воєнний та морський воздухоплаватель, полковник війська Кубанського, Армії Української та інженерних військ бувшого російського флоту та морського відомства»⁴⁴⁸. Однак дозволу приїхати в Карпатську Україну він не одержав.

10 грудня 1938 р. до міністерства закордонних справ ЧСР надійшов лист від М.С. Павленка, який на той час проживав в Ірані. Він пропонував свої послуги як випускник Харківського сільськогосподарського інституту і спеціаліст по меліорації. «Коли країна має надібність у фахівцях, я радо прибуду на Ваш дозвіл»⁴⁴⁹ — писав він. А. Волошин відповідав: «В нас много безробітних, евакуація, може пізніше буде краще?»⁴⁵⁰. Запропонував свої послуги автономній країні харків'янин Б. Тесленко, який з 1937 р. проживав в Ірані. Він був відомим вченим. В 1932 р. Б. Тесленко захистив дисертацію і здобув ступінь доцента кафедри іранської філології. Водночас був членом-кореспондентом Всеукраїнської Наукової Асоціації Сходознавців і брав участь у двох дослідних експедиціях до країн Середньої Азії. Активна наукова діяльність не заважала Б. Тесленку не менш активно займатися політичною діяльністю в рядах нелегальної ОУН⁴⁵¹.

⁴⁴⁴ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 43. Арк. 32–34.

⁴⁴⁵ Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами. Ужгород, 1993. С. 88.

⁴⁴⁶ Там само. С. 89.

⁴⁴⁷ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 56. Арк. 5.

⁴⁴⁸ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 54. Арк. 2.

⁴⁴⁹ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 56. Арк. 1.

⁴⁵⁰ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 56. Арк. 2.

⁴⁵¹ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 5.

Запропонували свої знання і досвід відомі архітектори, що проживали у різних країнах світу. Так, інженер і архітектор з Праги С. Дзидз надрукував у «Новій свободі» статтю «Де має бути столиця Карпатської України», в якій доводив за необхідне «столицю... вибудувати такою, аби була гідна тої назви та була гордістю українського народу»⁴⁵². Автор статті писав про неабияке значення географічного місця розташування Хуста, адже «столиця знаходиться при головних шляхах, які його сполучатимуть зі світом внутрішнім та зовнішнім»⁴⁵³. Мав бажання допомогти Карпатській Україні автор першої книги про українську архітектуру М. Шумницький, який з 1921 р. проживав у Франції. В листі до А. Волошина він писав, що зробить все від нього залежне, «аби Хуст перетворився у велике модерне місто»⁴⁵⁴.

Випускник Української Господарської Академії в Подєбрадах П. Манченко подав прохання «о іменування до помічної вчительської служби на Карпатській Україні»⁴⁵⁵. Виявили бажання працювати на благо краю В. Акіндінов з Поділля⁴⁵⁶, Г. Шолудька з Харбіна⁴⁵⁷, А. Бібіков з Києва⁴⁵⁸. Ю. Городянин-Лісовський брав активну участь в боротьбі проти більшовиків, а в 1924–1931 рр. «відсидів в большевицькій тюрмі»⁴⁵⁹. Яка в нього була професія — невідомо. О. Красицький, що проживав у Відні, писав А. Волошину: «Слідкуючи за віденськими радісними звітами про події на Закарпатті, збулася знову у мене надія, іще раз послужити нашому нещасному народові і моїми скромними силами хоч і мікроскопійно причинитись до воскресення належних йому прав»⁴⁶⁰. І таких прикладів можна навести чимало. Вони свідчили про те, що українці доля яких закинула в різні куточки світу, щиро хотіли допомогти Карпатській Україні у складний для неї час. Однак, у переважній більшості, А. Волошин відповідав відмовою. На прохання Фершмана, він відписав: «Не можемо Вашу просьбу прихильно полагодити»⁴⁶¹. Інженеру М. Григор'єву теж було відмовлено у зв'язку з тим, що «вільних місць в державній службі досі нема»⁴⁶². Отже, незважаючи на брак висококваліфікованих кадрів, уряд Карпатської України робив ретельний відбір із великої кількості бажаючих прилучитися молодій автономній державі.

⁴⁵² Нова свобода. 1939. 15 лютого.

⁴⁵³ Там само.

⁴⁵⁴ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 173. Арк. 53.

⁴⁵⁵ ДАЗО. Ф. 17. Оп. 2. Спр. 369. Арк. 2.

⁴⁵⁶ ДАЗО. Ф. 17. Оп. 2. Спр. 344. Арк. 1.

⁴⁵⁷ ДАЗО. Ф. 17. Оп. 2. Спр. 372. Арк. 1.

⁴⁵⁸ ДАЗО. Ф. 17. Оп. 2. Спр. 346. Арк. 1.

⁴⁵⁹ ДАЗО. Ф. 17. Оп. 2. Спр. 372. Арк. 1.

⁴⁶⁰ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 2. Спр. 52. Арк. 4.

⁴⁶¹ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 87. Арк. 17.

⁴⁶² Там само.

Таким чином, уряд Карпатської України встановив стосунки з багатьма організаціями і товариствами української діаспори, які організовували збір коштів, продуктів харчування та надавали іншу матеріальну допомогу закарпатському населенню. Особливо відчутною була фінансова допомога, яка регулярно надходила з США та Канади, зокрема, від ОДВУ, ДККУ, УНО тощо. Разом з тим, необхідно констатувати, що українська еміграція за океаном була досить різношерстною. Що стосується закарпатців, то вони, як правило, представляли два табори – русофільський та народновецький (український). Якщо перші підтримували утворення автономного уряду А. Бродія, то останні з радістю зустріли звістку про його повалення і призначення прем'єр-міністром А. Волошина – яскравого представника українського напрямку в краї. Цим пояснюється різноманітність підходів до оцінки самого утворення Карпатської України та політики, яку проводив її уряд. Не залишилися осторонь українські організації країн Європи і Азії. Значну роботу провели різноманітні «Допомогові комітети», які діяли в Празі та Відні. Підтримка уряду Карпатської України проявилася в сотнях листів, які постійно надходили на адресу А. Волошина. Їх автори висловлювали бажання працювати на благо молодой автономної країни, бути причетними до її розбудови.

Із вищенаведеного матеріалу випливає, що короткочасне існування Карпатської України припало на той період, коли в Центральній Європі різко загострилася міжнародна обстановка, а світ знаходився напередодні другої світової війни. Чехословаччина перебувала в центрі суперечностей, які наростали з кожним днем. Великобританія і Франція поступово втрачали керівні позиції в Європі, які займали протягом всього міжвоєнного періоду. Натомість Німеччина перетворилася у головного арбітра, з якою змушені були рахуватись керівники урядів всіх європейських столиць. Заручившись підтримкою Італії, Берлін все робив для того, щоб ліквідувати Чехословаччину. Однак, здійснення цих намірів було можливе тільки в тому випадку, якщо Третій Рейх задовільнить територіальні претензії Угорщини, Румунії і Польщі. Ліквідації Чехословаччини також сприяла угодовська політика Великобританії і Франції, уряди яких, фактично, заохочували агресора. Нічим не допоміг Чехословаччині нейтралітет США. Спроба СРСР допомогти збройним шляхом і тим самим відвернути спільний угорсько-радянський кордон, не увінчалася успіхом.

Чехословаччина ліквідовувалася кількома етапами. Рішення Мюнхенської конференції і Віденського арбітражу (вересень-листопад 1938 р.) свідчили не тільки про початок її розпаду, але й значно ускладнили міжнародне становище Карпатської України – складової частини федеративної Чехословаччини, яка на той час здобула автономні права. Рішення цих конференцій слід розцінювати, перш за все, як значний успіх угорської дипломатії в здійсненні її реваншистських планів щодо Закарпаття. Однак, навіть наслідки Віденського арбітражу, внаслідок якого від Карпатської України до Угорщини відійшли південні

райони, не задовільнили Будапешт. Угорщина вимагала приєднання всього Закарпаття. Переконавшись, що Німеччина поки-що не погоджується на анексію Карпатської України, Угорщина почала організовувати терористичні акції. У цьому плані вони мали надійного союзника в особі Польщі, яка домагалася встановлення спільного з Угорщиною кордону, а він був можливий тільки в результаті остаточної ліквідації Чехословаччини. Незважаючи на спроби урядів ЧСР і Карпатської України захистити прикордонні райони, напади угорських і польських терористів завдавали великої матеріальної і моральної шкоди, вкрай негативно впливали на внутрішньополітичне становище краю.

А. Волошин, очоливши уряд автономної Карпатської України, на відміну від свого попередника А. Бродія — платного агента Угорщини, з перших днів почав орієнтуватися на Німеччину — єдину країну, яка йому обіцяла протекторат. Необхідно стверджувати, що альтернативи він не мав. Проукраїнська позиція уряду А. Волошина на якомусь етапі була вигідна Німеччині, яка здійснювала галас з приводу утворення найближчим часом Соборної української держави, П'ємонтою якої могла стати Карпатська Україна. Такою політикою Німеччина, по-перше, вводила в оману уряд А. Волошина, а, по-друге, шантажувала Угорщину, Польщу і навіть Радянський Союз. Необхідно відзначити, що ідея створення Великоукраїнської держави на базі Карпатської України, панувала також в середовищі певних політичних сил українського спрямування, зокрема ОУН. Солідарність галичан із національно-визвольною боротьбою закарпатських українців проявилася в різноманітних акціях протесту проти польсько-угорського альянсу, масових переходах польсько-чеського кордону юнаками і дівчатами з Галичини, бажанні галичан із зброєю в руках захищати кордони краю. Їх вклад в оборону Карпатської України важко переоцінити.

Незважаючи на короткочасність свого існування, Карпатська Україна перебувала в центрі уваги багатьох європейських країн, прогресивні сили яких співчували національно-визвольній боротьбі закарпатських українців. Утворення Карпато-української держави було радо сприйнято українцями, яких доля розкидала в різні куточки світу. Українські емігранти створювали різноманітні «Допомогові комітети», «Національні фонди допомоги Карпатській Україні», організували збір коштів, медикаментів, продовольства. Все це свідчило про те, що в українському народі не вмерла надія на відродження української держави. В Карпатській Україні вони бачили зародок майбутньої Соборної України. Українці США, Канади, країн Європи і Азії розцінили вторгнення угорських військ в Карпатську Україну як поправлення прав українського народу на самостійне державне життя.

Угорська агресія на територію Карпатської України не зустріла серйозного опору з боку чеських військ. Справа полягала не в бездатності збройних сил Чехії. Це пояснювалося тим, що Чехословаччина як держава вже не існувала. Протягом 15–18 березня 1939 р. чеські війська планомірно і дисципліновано

покидали територію краю, залишивши слабоозброєних січовиків віч-на-віч з агресором. Фактично, Карпатська Січ першою в Європі дала бій фашизму, хоча стримати просування ворога, звісно, не могла. 18 березня гортисти окупували територію краю. Єдина країна, яка заявила протест проти окупації Карпатської України — СРСР. На жаль, нам невідомо, як сприйняли триумф і трагедію краю в Радянській Україні. Там існував жорстокий командно-адміністративний режим і будь-які прояви співчуття до національно-визвольних змагань закарпатських українців, були небезпечними й такими, що могли привести до масових репресій.

Розділ 3.

Про деякі господарські спроможності карпатської України (1938–1939)

Вирішення соціально-економічних проблем в 1938–1939 рр., коли Закарпаття здобуло автономні права, стало вимогою часу. Однак сам факт надання краю чехословацьким урядом автономії зовсім не означав, що його господарство розвиватиметься тепер самостійно. За двадцять років входження краю до складу Чехословаччини, його економіка тісно пов'язана з економікою інших земель федерації. А тому важко погодитися з твердженням урядової газети «Нова свобода», що «розбудова Закарпаття повинна бути розглянена в комплексі економічних питань цілої України»⁴⁶³. Про це могла йти мова тільки в перспективі.

23 грудня 1938 р. була утворена при чехословацькому уряді Державна Господарська Рада (далі – ДГР), як дорадчий орган уряду ЧСР для справ господарських, соціальних і фінансових. ДГР мала 65 членів, які були обрані на три роки. В. Шандор писав: «Чехи мали 45 членів, словаки – 15, а українці – 5, а саме В. Тегзе, С. Клочурак, Л. Романюк, М. Бабота і В. Шандор. Головою ДГР первісно був д-р Годач, якого початком січня 1939 року замінив Ян Батя. Обов'язок репрезентувати Карпатську Україну та старатися здобувати потрібні кредити для Карпатської України в ДГР доручено В. Шандору»⁴⁶⁴.

Чимало проблем виникло перед урядом під час складання бюджету Карпатської України в лютому 1939 р. Голова Українського національного об'єднання (далі – УНО) Ф. Ревай змушений був визнати, що у «бюджеті виявляються недобори», які «мають покриватися із спільного бюджету»⁴⁶⁵. Загальнодержавний бюджет федеративної ЧСР на 1939 р. визначався в сумі 3 млрд 190 млн кч., а бюджет окремих частин федерації: чеський – 5 млрд 900 млн кч., словацький – 2 млрд 370 млн кч., український – 550 млн кч. Зобов'язання окремих федеративних територій до центрального державного бюджету становили: Чехія – 70 %, Словаччина – 24 %, Карпатська Україна –

⁴⁶³ Нова свобода. 1939. 5 березня.

⁴⁶⁴ Шандор В. Споми́ни. Т. 1. Карпатська Україна. 1938–1939. Ужгород : МПП «Гражда»; Карпатський Союз, 1996. С. 168.

⁴⁶⁵ Нова свобода. 1939. 26 лютого.

26%⁴⁶⁶. «У цій початковій стадії, — пригадував В. Шандор, — Карпатська Україна фінансово не була самостійною, тому була відказана на допомогу Чехії. Завдяки Янові Баті, його розумінню проблем федерації та вагомості проблеми державності України і для чеського народу, Карпатська Україна дістала потрібні кредити від чехів»⁴⁶⁷.

Уряд Карпатської України у такому стані речей звинувачував Прагу, а закарпатським фінансовим фахівцям було доручено встановити суму грошей, які продовжують надходити до спільної скарбниці в Празі. За підрахунками В. Гренджі-Донського, який мав досвід роботи в Підкарпатському банку, «всі прибутки карпато-українського господарства не виносять ані ста мільйонів, тоді, коли видатки перевищують триста мільйонів корон»⁴⁶⁸. В. Гренджа-Донський вбачав вихід із складного становища у переході на стару систему збирання податків і скорочення персоналу урядників. Його пропозиція «знижити самим собі платні на половину, не тримати жодних високих платень», була прикладом самопожертви, але не могла бути підтримана широкими верствами населення⁴⁶⁹.

Соціально-економічне становище Закарпаття особливо погіршилося після того, як в ході Віденського арбітражу 2 листопада 1938 р. від краю були відібрані і передані Угорщині міста Ужгород, Мукачево, Берегово з прилеглими до них районами. За підрахунками М. Болдижара «від Підкарпатської Русі... було відібрано територію площею 1523 квадратних кілометри. На цій території знаходилось 97 населених пунктів і 26056 будинків. У них проживало 173233 чоловік, з яких 164370 громадян Чехословаччини та 9963 чол. Інших»⁴⁷⁰. «Нова свобода» 15 листопада 1938 р. повідомляла, що «Чехія зменшилася о 33%, Морава о 36%, Словаччина о 21%, а територіальні втрати Підкарпаття виносять найменше, бо лиш 12%. Щоправда, втратило Підкарпаття три великі міста»⁴⁷¹. На думку оптимістично настроєної редакції, «міста жили з околиць, а не околиці з міст. Життя витворить у нашій краї нові торговельні центри, але Мукачів і Ужгород будуть мертвими»⁴⁷².

Основним багатством краю залишався ліс. За даними статистики у 1937 р. було вирубано різного дерева в Закарпатті 86243000 м³ вартістю 25847000 кч., а в Словаччині відповідно 95069000 м³ і 30044000 кч. Статистичні дані за 1938 р.: у Закарпатті вирубано 133811000 м³ вартістю

⁴⁶⁶ Шандор В. Спомини. Т. 1. Карпатська Україна. 1938–1939. Ужгород : МПП «Гражда»; Карпатський Союз, 1996. С. 169.

⁴⁶⁷ Там само.

⁴⁶⁸ Гренджа-Донський В. Шастя і горе Карпатської України: Щоденник. Мої спогади / Ред. Д.М. Федака. Ужгород : ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2002. С. 186.

⁴⁶⁹ Там само.

⁴⁷⁰ Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами. Ужгород, 1993. С. 100.

⁴⁷¹ Нова свобода. 1938. 15 листопада.

⁴⁷² Там само. 15 листопада.

34683000 кч., а в Словаччині 154557000 м³ вартістю 41862000 кч. За статистичними даними на січень 1939 р. на території краю нараховувалося 336617 га державних, 185324 га приватномаєткових, 64449 га урбаріальних, 2188 га церковних, 17313 га селянських лісів. Промисловий вік лісу на цей час складав 62 роки, а ліси, вік яких перевищував 100 років, склали 29,7%⁴⁷³. В лісовому господарстві працювала значна частина населення краю. «Частина населення працює при вирубуванні дерева, — писала «Нова свобода», — а другі при маніпуляції на складах, наложуванні на вагони, плавленні тощо»⁴⁷⁴.

Ліси займали більше половини площі, а точніше «біля 55% цілого простору в нових кордонах. Щорічний приріст дерева цих лісів оцінюється в 2000000 куб. метрів, але х того лише біля 30% дерева придатного для оброблювання, а 70% на паливо. Ліси забирають лише 8% усієї кількості робочих рук — приблизно 8 робочих днів на 1 га щорічно, тому їх соціальне значення в порівнянні з їх площею дуже мале»⁴⁷⁵. На Закарпатті переважали букові породи дерева. К. Подоляк у статті «Лісове господарство Карпатської України в числах» твердив: «Аж до теперішньої доби рахувалося, що перевага буку в нашій країні є великою невигодою. При порівняно малій ужиточності й відбуту букового дерева, та при великих запасах в інших землях, бук не був деревом великого попиту. На сьогоднішня справа стоїть так: запаси твердого дерева листових пород (головно буку) в більшості європейських держав вичерпані, а тому збільшився попит на бук. Карпатська Україна в міжнародних колах деревної та будівельної промисловості вважається бажаним об'єктом величезного запасу цінного твердого дерева. Нашій державі відкриваються перспективи, раціонально і конструктивно використати за добру ціну запаси дерева буку»⁴⁷⁶.

В листопаді 1938 р. Дирекцію державних лісів і маєтків було евакуйовано з Ужгороду до Буштина, а згодом до Перечина. Сюди входили перечинський, великобержнянський та веречанський округи⁴⁷⁷. Щорічно кошторис перечинської, буштинської та рахівської дирекцій лісів становив близько 80–90 млн кч.⁴⁷⁸ На початку 1939 р. на засіданні уряду стояло питання про створення єдиної державної дирекції лісів у Буштині. Їй мало підлягати 30 лісових управ⁴⁷⁹. Буштинське керівництво почало спорудження трьох будинків вартістю 80000 кч.⁴⁸⁰

22 лютого 1939 р. обговорювалося питання нової організації всіх державних лісів у Карпатській Україні, головним пунктом якого постало проведення

⁴⁷³ Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами. Ужгород, 1993. С. 103.

⁴⁷⁴ Нова свобода. 1938. 27 листопада.

⁴⁷⁵ Нова свобода. 1939. 14 січня.

⁴⁷⁶ Нова свобода. 1938. 21 грудня.

⁴⁷⁷ Там само. 28 листопада.

⁴⁷⁸ Там само. 27 листопада.

⁴⁷⁹ Нова свобода. 1939. 13 січня.

⁴⁸⁰ Там само. 23 січня.

націоналізації і реорганізації управи лісів. Після проведення реорганізації персонал скорочувався на 20%⁴⁸¹. Реформи в лісовому господарстві передбачали будівництво нових тартаків, фабрик по виробництву меблів, паперу. Ще одним завданням, яке виникло перед урядом, було врегулювання торговельних питань з частинами федерації, пошук нових ринків збуту. 11 грудня 1938 р. Голова Української Національної Ради у Воловому Й. Дудикевич писав до Президії влади Карпатської України, що «більшу часть лісових маніпуляцій застановлено, а ціла торгівля деревом застановлена. Там перестали всі зарібки, які були джерелом доходів для тутешнього населення, а кадри безробітних з дня на день зростають»⁴⁸². Й. Дудикевич застерігав уряд від вибуху народного невдоволення: «Ми вже пережили кризу 1932/33 років, зокрема, кризу торгівлі деревом і бачили на свої очі невдоволення широких мас населення, що страдили були спромогу виживляти себе і свої родини»⁴⁸³.

Розбудова лісового господарства потребувала інвестицій. Вони мали вкладатись у зміцнення промислових підприємств та на удосконалення комунікацій, необхідних для транспортування деревини. Такі транспортні середники були збудовані на ріках Карпатської України. На будівництві греблі в Богдані-Луці працювало 235 робітників⁴⁸⁴. Ще раніше подібна гребля була споруджена на р. Тереля, що дало змогу сплавити дерево водним шляхом.

Безперечно, сплав лісу водним шляхом був вигіднішим і дешевшим, аніж перевезення його машинами чи кіньми, однак мав і негативну сторону, бо при сплаві сильно руйнувались родючі прибережні ґрунти. Синевирський священник Ф. Горват скаржився в дирекцію лісної управи в Буштині, що під час спорудження греблі на Чорній ріці «заплавили водою болше чим 3 з половиною угров земель власности наших господарей»⁴⁸⁵. На думку Й. Дудикевича ріки щороку «спричинюють селянам мільйонові шкоди»⁴⁸⁶. У своїй статті «Як забезпечити власників прибережних піль при сплавлуванні дерева» Дудикевич запропонував вихід із проблеми: «...лиш той купець має право жадати дозволу на сплавлування, який перед дотичним єднанням обезпечить береги, і то в такий спосіб, щоб нормально всяке пошкодження берегу було унеможливлене»⁴⁸⁷.

У січні 1939 р. почалися великі роботи в державних лісах. Однак, безніжна зима ускладнювала вивіз дерева. Так, приміром, у районі управи державних лісів Чорна Вища, Чорна Нижча, Німецька Мокра й Брустури вирубували

⁴⁸¹ Нова свобода. 1939. 11 січня.

⁴⁸² ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 73. Арк. 38.

⁴⁸³ Там само. Арк. 39.

⁴⁸⁴ Нова свобода. 1938. 23 червня.

⁴⁸⁵ Особистий архів о. Феодосія Горвата.

⁴⁸⁶ Нова свобода. 1939. 7 березня.

⁴⁸⁷ Там само. 3 лютого.

щороку біля 80–100 тисяч кубічних метрів м'якого дерева і 10–15 тисяч твердо⁴⁸⁸. Отже, ситуація, що склалася у лісовому господарстві, поступово стабілізувалась. Лише мізерна кількість лісів відійшла до Угорщини в результаті Віденського арбітражу. Ужгород постійно відчував нестачу палива.

Прибутковою галуззю промисловості стало добування «білого золота» – солі. Щорічно в солотвинських копальнях видобувалось 174 тис. тонн солі вартістю 56 млн чеських крон⁴⁸⁹. «Кожен знає, – писала «Нова свобода», – що солі із солотвинських копалень вистачало для цілої Чехословаччини, отже для 15 мільйонів мешканців»⁴⁹⁰. У солекопальнях працювало близько 800 робітників і службовців. Але і в цій галузі господарства Карпатської України були свої проблеми, зокрема «комунікаційні труднощі стяжують експорт нашої солі до других частин федерації»⁴⁹¹. Ужгород постійно відчував брак солі, від чого її ціна була досить висока. Так, 1 кг солі в місті коштував 3 кч.⁴⁹²

Значною підмогою у вирішенні проблеми зайнятості трудового населення були, звичайно, підприємства хімічної промисловості. До речі, на території Карпатської України існувало кілька великих фабрик хімічного виробництва – «Бантлін» в Перечині (210 робітників), «Сольва» в Сваляві (700 робітників), «Клотільда» у В. Бичкові (400 робітників), «Вулкан» у Чинадієві по виробництву сірників (100 робітників), у Кобилецькій Полянці по виробництву металу (200 робітників), парові пили в Тячеві «Вігорлат» (150 робітників), в Богдані «Падрус» (100 робітників), на різних фабриках фірми «Латориця» у Сваляві, Чинадієві, Серенчівцях, Фрід'єшові працювало біля 2 тис. чоловік⁴⁹³.

Власником фірми «Сольва» була «на 90 % Чеська банка Уніон в Празі, а на 10 % – фірма «Латориця» в Сваляві. Фірма «Сольва» перенесе свою централю із Праги до Сваляви, але це тільки станеться в місяці березні по Загальних зборах Акційної Спілки»⁴⁹⁴ – повідомляв уряд М. Різдорфер. Цікавим у цьому аспекті видається статистичний матеріал про національний склад урядників і робітників фірми «Сольва» станом на 1 грудня 1938 р.: «Стан урядничий: жиди – 42 %, німці – 25 %, чехи – 21 %, мадяри – 10 %, українці – 0 %; Стан підурядників і майстрів: жиди – 16 %, німці – 10 %, чехи – 11 %, мадяри – 35 %, українці – 22 %, хорвати – 4 %, поляки – 2 %; Стан робітників в хімічній фабриці: українці – 65 %, чехи – 2 %, словаки – 9 %, хорвати – 2 %, німці – 9 %, мадяри – 10 %, поляки – 1 %, жиди – 4 %; Стан робітни-

⁴⁸⁸ Нова свобода. 1938. 28 листопада.

⁴⁸⁹ Діло. 1939. 14 лютого.

⁴⁹⁰ Нова свобода. 1939. 7 лютого.

⁴⁹¹ Там само. 10 березня.

⁴⁹² Нова свобода. 1938. 22 грудня.

⁴⁹³ Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами. Ужгород, 1993. С. 104.

⁴⁹⁴ ДАЗО. Ф. 19. Оп. 3. Спр. 546. Арк. 1.

ків у пилі: українці — 67 %, чехи — 1 %, словаки — 10 %, хорвати — 0,5 %, німці — 1 %, мадяри — 5 %, поляки — 0,5 %, жиди — 4 %; Стан робітників у лісових маніпуляціях і залізниці: українці — 82 %, словаки — 2 %, німці — 5 %, мадяри — 6 %, жиди — 5 %»⁴⁹⁵. Із вищенаведеного цифрового матеріалу видно, що всі керівні посади належали євреям та іноземцям, а серед урядників «Сольви» не було жодного українця. Проте, вони значно переважали у важких і шкідливих для здоров'я галузях.

Уряд Карпатської України вів постійні консультації з представниками іноземних представництв про експорт своїх товарів. Так, зокрема, йшлося про експорт сірників до Великобританії. Однак виявилось, що чинадіївська фірма «Вулкан» була зв'язана «партельовою умовою до 31 грудня 1947 р.»⁴⁹⁶ і до цього часу не мала права експортувати свою продукцію у будь-яку країну. 19 січня дирекція фірми «Батя» в Зліні «подала міністерству народної оборони в Празі прохання про дозвіл на вивласнення потрібної земельної площі катастру громади Пасіка та Свалява для видобування великого промислового об'єкту»⁴⁹⁷. Частину потрібних земель фірмі «Батя» вирішила віддати фірма «Латориця». Окружний начальник повідомляв міністерство господарських справ Карпатської України 20 січня 1939 р., що «уже днесь 50 % власників землі добровільно передають свої землі фірмі «Батя»⁴⁹⁸. Однак, запланований промисловий об'єкт, внаслідок політичних баталій, не розпочинали будувати.

Певні позитивні зрушення відбулися у харчовій промисловості. В лютому 1939 р. столицю Карпатської України відвідали представники великого промислового концерну «Густав Саш» з Відня. Вони запропонували побудувати на Закарпатті три свої фабрики. Дві фабрики по переробці овочів планувалось спорудити в околицях Буштина, або Тячева, а фабрику по переробці м'яса — неподалік від Хусту. Акцентувалось на тому, що «передминулого року вивезено з самого Тячева на 5000 вагонів яблук до цілого світу», а з побудовою фабрики «...сотки наших робітників з Тячівщини будуть мати постійну роботу»⁴⁹⁹. З огляду на це «Нова свобода» оптимістично писала: «Господарське життя в Карпатській Україні починає рухатись і є надія, що вже цього року буде тут збудовано декілька нових фабрик»⁵⁰⁰.

У Закарпатті діяло 20 фабрик по виробництву спирту, однак після Віденського арбітражу і ця галузь харчової промисловості зазнала значних втрат. Якщо виробництво вина (в гектолітрах) в старих межах становило 123473, 68, то в нових кордонах воно скоротилось до 27809, 74, втрати

⁴⁹⁵ ДАЗО. Ф. 19. Оп. 3. Спр. 546. Арк. 2.

⁴⁹⁶ ДАЗО. Ф. 19. Оп. 3. Спр. 913. Арк. 2.

⁴⁹⁷ ДАЗО. Ф. 19. Оп. 3. Спр. 752. Арк. 1.

⁴⁹⁸ Там само. Арк. 2.

⁴⁹⁹ Нова свобода. 1939. 25 лютого.

⁵⁰⁰ Там само.

становили 85 663,95⁵⁰¹. «Із півтреті мільйона овочевих дерев, — писав В. Гренджа-Донський, — лишилось нам після передачі мадярських околиць 2.016.902 дерев, в тому півмільйона сливок і майже мільйон яблунь. Збір винограду мали ми двісті тисяч квінталів, осталося нецілих п'ятдесят чотири»⁵⁰².

В Підгорянах діяла одна на весь край пивоварня. Тут працювало біля 120 робітників. В пивоварській продукції Карпатська Україна не мала втрат. Згідно з повідомленням «Нової свободи» про розвиток пивоваріння, статистичні дані виглядають таким чином: «5.600 — цілкова спроможність продукції (у квінталах); 4.460 — спотребування ячменю для продукції солоду (у квінталах); 3.224 — продукція солоду (у квінталах); 70.000 — річний виріб продукції пива (в гектолітрах); 3.995 — зужитковання солоду (у квінталах); 75 — зужитковання хмелю (у квінталах)»⁵⁰³.

Але у найгіршому стані знаходилися транспорт і зв'язок Карпатської України. Без цих артерій господарське життя країни було неможливе. «Нова свобода» повідомляла, що «в районі державних залізниць в Хусті є 365 255 м нормальнорозходових (ширококоліїних — М. В.) і 101 486 узкорозходових колій. Щодня їздить приблизно 60 osobowych і вантажних поїздів»⁵⁰⁴. Віденський арбітраж завдав непоправного удару по закарпатських залізницях. «Країна порвана, пошарпана, перервана і головна залізнична лінія поздовж країни зі заходу на схід. Залишилися тільки лінії поперечні, але вони не були ніяк сполучені. В залізничному транспорті становище катастрофальне. З Перечина до Севлюша залізницею не доберешся, хіба що автомашиною, чи возом або пішки. Виглядає так, що це навмисне відірвані найбагатші врожайні райони, великі центри торгівлі і сякого-такого промислу»⁵⁰⁵. 9 грудня 1938 р. В. Гренджа-Донський записав у своєму щоденнику: «Відчуваємо брак залізниць... Один журналіст спитав, що будемо робити без залізниць? Будемо возити волами, як наші діди возили, але і тоді нашу державність не пустимо... Албанія взагалі не має залізниць (здається, тепер щось трохи будують), але за те живе державним життям»⁵⁰⁶.

Через втрату залізниць доводилося вирішувати транзитні поставки возовими (грунтовими) дорогами. Бюлетень Пресової Служби Карпатської України повідомляв, що станом на 10 листопада 1938 р. «довжина карпато-українських шляхів є така: 1) державних шляхів — 484 км; 2) краєвих — 518; 3) залізничних сполучень — 6; віцінальних —

⁵⁰¹ Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами. Ужгород, 1993. С. 103.

⁵⁰² Гренджа-Донський В. Щоденник. *Твори*. Т. VII. Вашингтон, 1987. С. 102.

⁵⁰³ Нова свобода. 1939. 8 березня.

⁵⁰⁴ Там само. 21 лютого.

⁵⁰⁵ Гренджа-Донський В. Спогади. Листи. *Твори*. Т. X. Вашингтон, 1988. С. 168.

⁵⁰⁶ Гренджа-Донський В. Щастя і горе Карпатської України: Щоденник. Мої спогади / Ред. Д. М. Федака. Ужгород: ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2002. С. 102.

840»⁵⁰⁷. Висловлювалась надія, що «...цього року (1939 — М. В.) вибудується та добудується багато км шляхів нових», а «за кілька років буде ціла Карпатська Україна перекрещена сіткою добрих битих доріг»⁵⁰⁸. За даними уже згадуваної газети «Нова свобода», довжина автобусних ліній становила близько 390 км⁵⁰⁹. Наприкінці січня 1939 р. в Хусті відбулась нарада, на якій об'єдналися в єдиний уряд комунікацій виконавчі органи залізниці і пошт. Директором новоутвореного міністерства було призначено інженера Бородайкевича, який кілька років до цього працював у дирекції залізниць у Празі.

Вирішення питання транзиту українських поїздів через територію Угорщини було життєво необхідним і його потрібно було вирішити першочергово. В меморандумі Української Центральної Ради і Карпатської Січі в Королеві до Президії влади Карпатської України підкреслювалось, що «Королево над Тисою було вузлом залізної дороги і мало великий рух. Тепер внаслідок страти головної залізнодорожної лінії Прага-Ясіня, стається пустим і без жодного руху»⁵¹⁰. Без залізниць не міг функціонувати й основний промисел краю — деревний. Німецький часопис в Братиславі «Гренцботе» надрукував статтю «Карпатська Україна під натиском», в якій описувалась ситуація, яка склалася на залізниці: «Народне господарство Карпатської України є залежним у великій мірі від правильного залізничного переїзду через Мадярщину. Одиночний залізничний шлях, що зв'язує ту країну зі заходом, веде по устійненні нових кордонів через мадярську територію і стоїть під мадярською контролею. Дорога через Польщу є від довшого часу перервана так, що проїзд через Мадярщину став життєвим питанням для Карпатської України»⁵¹¹.

Угорщина, згідно з рішенням Віденського арбітражу, була зобов'язана надати Карпатській Україні переїзд через її територію до 10 січня 1939 р. Однак, мукачівський угорсько-чеський інцидент на кордоні дав привід угорському урядові відкласти виконання договору. У лютому 1939 р. в Хусті проходили переговори за участю Угорщини, Словаччини і Карпатської України. В першу чергу мова йшла про залізничні товарні тарифи. Угорці запропонували знижені від 15 до 5% тарифи на товари з Карпатської України. В першу чергу мова йшла про дерево, сіль, худобу і вугілля⁵¹². Одночасно велися переговори з представниками федерації. На переговорах, що проходили 23–25 лютого 1939 р. «були порушені справи персональні, спільний тариф, розділення залізничної каси, постачання рейок, порогів і іншого залізничного транспорту»⁵¹³.

⁵⁰⁷ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 2. Спр. 6. Арк. 10.

⁵⁰⁸ Нова свобода. 1939. 19 лютого.

⁵⁰⁹ Там само. 21 лютого.

⁵¹⁰ ДАЗО. Ф. 19. Оп. 3. Спр. 493. Арк. 2.

⁵¹¹ Нова свобода. 1939. 8 лютого.

⁵¹² Там само. 5 березня.

⁵¹³ Нова свобода. 1939. 26 лютого.

Частина залізниць пролягала через румунську територію. Так, з Хусту до Ясіня можна було проїхати поїздом тільки через територію Румунії. Пропонувалось будувати залізниці за межами Карпатської України, бо «без залізничних шляхів, які б вели лиш через нашу територію, ми довго не обійдемося»⁵¹⁴. Починаючи з 9 лютого 1939 р. почала діяти залізнична комунікація між Ужгородом і Ужком через Кам'яницю. Необхідно зауважити, що ці починання вимагали значних коштів. Проект бюджету залізничного шляху з Великих Лучок до Червеньова мав обійтися в 1.700.000 чеських крон⁵¹⁵.

В результаті угоди з Угорщиною із Ужанщини через Ужгород-Чоп-Севлюш до Хусту з початку березня 1939 р. мав розпочатися постійний рух прямого поїзда. «Ужанщина буде мати сполучення на скорий поїзд Ясіня-Прага, через Перечин-Кам'яницю-Ужгород-Бановці-Легіня-Міхаломи-Костолани. На скорий потяг Ясіня-Прага переступлять подорожуючі з Ужанщини в Сланці», – повідомляла «Нова свобода»⁵¹⁶. На початку березня 1939 р. з угорським урядом було погоджено про транзитний переїзд другого поїзду по угорській території – Хуст-Прага. Угорська і українська сторони домовилися також про рух пасажирського поїзда Тересва-Костолани і міжнародного рейсу Будапешт-Мукачево-Лавочне-Львів⁵¹⁷.

Вирішувались справи і про рух поїздів всередині країни. В лютому 1939 р. почала діяти залізнична комунікація Севлюш-Кушниця, а також сполучення Чинадієва і Севлюша через Батево. Великі надії покладались на залізну дорогу Пряшів-Малий Березний-Свалява-Хуст, будівництво якої мало розпочатися весною 1939 р.

Не менша увага приділялась будівництву автомобільних доріг та налагодженню руху по них. Карпатська Україна мала взяти участь у будівництві автостради «Захід-Схід», початок якої планувалось на весну 1939 р. На цій більш як тисячокілометровій автостradі 175 кілометрів припадало на Закарпаття⁵¹⁸. Початок її був у Берліні, далі Дрезден-Цінвальд-Тепліц-Шенав-Терезин-Прага. Звідти через Ігнаву-Злін-Жіліна-Пряшів-Вранов-Гуменне-Снина до Ублї. Далі по території Карпатської України через Малий Березний-Полян-Сваляву-Довге-Хуст-Тячів до румунського кордону. Будівництво дороги по території Закарпаття мало обійтися у 3,5 млрд кч.⁵¹⁹. Підготовчі роботи повинні були розпочатися у листопаді 1939 р.

У січні 1939 р. уряд Карпатської України запланував будівництво комунікації Великі Лучки-Червеньово-Кайданово, а також Червеньово-Зняцево-Нове

⁵¹⁴ Нова свобода. 1939. 25 лютого.

⁵¹⁵ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 77. Арк. 11.

⁵¹⁶ Нова свобода. 1939. 23 лютого.

⁵¹⁷ Там само. 7 березня.

⁵¹⁸ Білак С.М. Народ за ними не пішов. Ужгород : Карпати, 1981. С. 169.

⁵¹⁹ Нова свобода. 1938. 22 листопада.

Давидково-Великі Лучки-Ракошино. Потребувала негайного будівництва дорога Гукливе-Сойми-Келечин⁵²⁰. На ній постійно працювали місцеві жителі й члени Карпатської Січі, які щодня заробляли по 20–25 кч.⁵²¹ Аналогічні заробітки були на будівництві лінії Липча-Свалява та Велика Копаня-Коропець, на яких працювало кілька тисяч робітників⁵²².

Найбільш відсталими були гірські райони країни, зокрема, села Волівського округу. 24 лютого 1939 р. Волівщину відвідав міністр внутрішніх справ і голова Господарської Ради Ю. Ревай. В приміщенні окружного уряду відбулася нарада, на якій «...була обговорена ціла низка найпекучіших питань Верховини»⁵²³. Одним із таких питань була проблема доріг в окрузі. Голова Української Національної Ради Волового Й. Дудикевич та її секретар М. Скира запропонували негайне будівництво «так званої північної магістралі на відтинку Келечин-Пилипець-Границя»⁵²⁴, а також будівництво поперечної дороги Волове-Лозянське-Кушниця⁵²⁴. На думку керівників Волівського округу, ця будова «мала б першорядне значення господарське, туристичне і мілітарне не лиш для волівського округу, але і цілого Підкарпаття»⁵²⁵. Ю. Ревай відвідав також гірські села – Лозянське і Прислоп. На той час у Лозянському проживало близько півтори тисячі чоловік. Сільська громада вирішила побудувати власними зусиллями і за власні кошти міст через р.Ріку. Для цього кожний житель села мусив працювати кілька днів на будівництві даремно – «піші робітники 5 днів, робітники з кіньми 3–4 дні»⁵²⁶. Будівництво моста мало обійтися в 40 000 кч. Аналогічна ситуація була в Прислопі. Село було розділено на дві частини, а дороги, яка б з'єднувала їх не було. На будівництві дороги в Прислопі планувалося вкласти 45 000 кч.

Уряд Карпатської України розраховував на те, що країна у найближчий час стане притягальною силою для туристів із західних держав. Він наївно вірив, що Карпатська Україна «могла би бути раєм для туристів»⁵²⁷. З приводу цього «Нова свобода» писала: «Крім того, через нашу країну вестиме одна з найгарніших гірських доріг в справі піднесення туристичного руху, то є бита дорога з Волосянки на Верецьки-Воловець-Лопушанка-Німецька Мокра-Околийся»⁵²⁸. Однак, необхідно констатувати, що багато проектів залишилися тільки на папері. На їх проведення в життя не вистачало ні коштів, ні часу.

⁵²⁰ Нова свобода. 1939. 19 січня.

⁵²¹ Там само. 26 лютого.

⁵²² Там само. 4 лютого.

⁵²³ Там само. 26 лютого.

⁵²⁴ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 73. Арк. 38.

⁵²⁵ Там само.

⁵²⁶ Нова свобода. 1939. 26 лютого.

⁵²⁷ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 2. Спр. 7. Арк. 7.

⁵²⁸ Нова свобода. 1938. 9 листопада.

У віданні дирекції пошти Карпатської України знаходилося 66 поштових урядів із 510 службовцями. Після Віденського арбітражу до Угорщини відійшли 211 поштових службовців, а з втраченої території — 248⁵²⁹. В. Гренджа-Донський писав, що «пошта все ще не наша, хоч вона є найважливішою... Пошмістри чехи, люди ворожо настроєні тільки те й роблять, що на кожному кроці саботують. Ви просто не можете заговорити з ким-небудь телефонічно, щоб не довідалась Прага»⁵³⁰. Ці зауваження відомого українського письменника підтверджуються архівними документами. Українська Національна Рада в Рокосові 1 листопада 1938 р. просила міністерство пошти і телеграфу Карпатської України «замінити нотаря чеської народності (національності — М. В.), який займає дві функції, нотарську і пошту», а «на його місце поштове просимо вас назначити нашу дівчину... Марусю Барзул»⁵³¹. Окружна Національна Рада в Хусті вимагала звільнити з роботи чеха Й. Сегмілера, який «ніяк не має охоти у нас урядувати, а до українців теж не з пошаною відноситься»⁵³². І таких прикладів можна навести чимало.

Незважаючи на саботаж чеських чиновників, проводилася певна робота по відкриттю нових поштових урядів і до роботи в них залучалися українці. Найближчим часом намічалось відкрити поштові установи в Невизькім, Кольчині, Кривій та Колочаві⁵³³. На лютий 1939 р. було налагоджене телефонне сполучення із західними землями республіками. Тут були проведені 3 телефонні і 2 телеграфні лінії. «На лінії ці вжито 784 кілометрів дроту, — відмічала «Нова свобода», — ці праці коштували біля 1,5 мільйона крон»⁵³⁴. Ще в січні 1939 р. між Угорщиною і Карпатською Україною було досягнуто згоди про відновлення телефонного сполучення на лініях Ужгород-Перечин, Ужгород-Хуст, Мукачєво-Свалява, Дебрецен-Хуст⁵³⁵.

Однією з невідкладних проблем, яку необхідно було вирішити найближчим часом була електрифікація. Територія Карпатської України була електрифікована лише частково. Навіть такі великі села, як Білки, Довге, Поляна, Неліпино, Руське Поле, Ракошино, Давидково, Вишній Коропець, Зняцєво та ряд інших не мали електричного світла⁵³⁶. Селам, які знаходилися далеко від електричних ліній, розраховувати на швидку електрифікацію не доводилось. Планувалось використати енергію води не тільки при сплаві лісу, але й для виробництва електроенергії. На річках Терєбля і Ріка намічалось побудувати

⁵²⁹ Нова свобода. 1939. 24 лютого.

⁵³⁰ Гренджа-Донський В. Щоденник. *Твори*. Т. VIII. Вашингтон, 1987. С. 160.

⁵³¹ ДАЗО. Ф. 19. Оп. 3. Спр. 116. Арк. 5.

⁵³² Там само. Арк. 2.

⁵³³ Нова свобода. 1939. 24 лютого.

⁵³⁴ Там само.

⁵³⁵ Нова свобода. 1939. 28 січня.

⁵³⁶ Там само. 11 січня.

електростанцію. Використовуючи різницю висот, впустивши Терєблю через тунель в Ріку, «повстане такий спадистий водопад, якого нема в Європі, цей водопад, без вугілля, без дров, може поганяти таку електрарню, яка буде в силі освітлювати, крім нашого краю, пів Румунії, всю північну Мадярщину, а навіть Східну Словаччину»⁵³⁷. За розробку цього проекту взялися німецькі інженери, однак справа так і не зрушила з місця. В Хусті було організовано товариство «Карпатські електрарні», яке мало малі електростанції в Ясіні та Воловому. Завдяки цьому товариству почалася електрифікація сіл Довге, Дубове, Поляна, Неліпино, Голубине, Ракошино, Давидково⁵³⁸. В 1939 р. повинна була почати діяти електростанція в Оноківцях⁵³⁹.

Велика увага приділялася розробці корисних копалин. Ще влітку 1932 р. спеціалісти з Чехословаччини провели дослідження багатств Волівщини і видали брошуру з цього приводу⁵⁴⁰. В 1938–1939 рр. районний нотар з Волового Яромір Томачек запропонував знову повернутися до цієї проблеми. У своїй статті «Використання наростного багатства Волівщини», автор припускав, що «у волівській окрузі знайдуться дуже корисні джерела»⁵⁴¹. «Для практичного використання зістають до диспозиції: цеглярська глина, вапняк та вапно, дорожний камінь, кремень..., а головню мінеральні джерела»⁵⁴². Цегельна глина піддавалася аналізу в Празі і з'ясувалося, що найцінніші її поклади є в Синевирі та Воловому. Я. Томачек вбачав на цій основі відкриття нових промислів, зокрема, по виробництву скла, кераміки, будівельних матеріалів. Поклади вапняку, які знаходяться біля Голятина, могли б забезпечувати цілу округу цим матеріалом. Йшла мова про їх експорт за кордон.

Значна увага приділялася також мінеральним джерелам, які знаходяться у Воловому, Соймах, Вишньому Бистрому і Келечені. Робилися спроби піддати ці джерела хімічному аналізу⁵⁴³. Поклади вапняку в районі Нересниця-Ганичі, як вважали фахівці, «при невідповідній розробці й примітивному способі випалювання, звичайно не можуть дати ані відповідної якості вапна, ані достатньої кількості»⁵⁴⁴. Тут же знаходилися і поклади сировини, придатної для виробництва цементу, який ввозився в Карпатську Україну із Словаччини. Економічна розбудова краю вимагала великої кількості вапняку й цементу, а випалювався вапняк дровами. Планувалось, що в майбутньому для виробництва цих необхідних для будівельної

⁵³⁷ Нова свобода. 1938. 9 листопада.

⁵³⁸ Нова свобода. 1939. 2 лютого.

⁵³⁹ Там само. 11 січня.

⁵⁴⁰ Там само. 12 січня.

⁵⁴¹ Там само. 13 січня.

⁵⁴² Там само.

⁵⁴³ Нова свобода. 1938. 26 листопада.

⁵⁴⁴ Там само. 27 листопада.

промисловості факторів буде використовуватися вугілля. У долині Тересви були виявлені поклади мармуру.

На кінець 30-х років припадає активізація кооперативного руху в Карпатській Україні, розвивається торгівля. Закарпатські вчителі виступили ініціаторами створення кооперативів у селах Драгово і Березово. «Нова свобода» повідомляла 25 червня 1938 р., що «в Березові вже півроку існує заорганізована кооператива й вона дуже гарно розвивається. З початку треба було поборювати тяжкі перешкоди з боку торговців-конкурентів, але всі перешкоди були поборені й селянство зрозуміло велику перевагу кооперації. Золотарево може похвалитися тим, що вже другий рік має кооперативу. Має місячно понад 10000 корон обороту. Виникла кооператива в Крайникові»⁵⁴⁵.

«Важливим моментом у відновленні народної торгівлі, — писав невідомий автор статті «За розбудову торгівлі», — є поширення сітки тиждневих базарів (торгів) по наших великих селах та збільшення числа вже існуючих місячних та річних торгів. Скільки наше селянство витрачає часу та енергії на те, щоб продати пару яєць, чи щось собі купити. Ідуть за 1215 км, а деколи й далі до тих купців, що мали б обслужити своїх клієнтів, що сидять в сусідньому селі на базарі. При розбудові такої торговельної системи, яка між іншим всюди практикується, наше селянство заощадить і час і гріш. Добрий тиждневий базар, це прибуток для громадської каси й для місцевих господарів. Коротко: поширення тиждневих базарів, увільнення приватної торгівлі, організація кооперативних підприємств на місцях, змінить сучасний неприродний стан і піднесе наше село не лиш економічно, але й культурно. Там, де є живий товарний обмін, там пульсує нове життя, там зростає добробут і цвіте культура. В цьому напрямі перспективи у нас дуже широкі й приваблюючі»⁵⁴⁶.

22 листопада 1938 р. в Хусті відбувся річний торг. Згідно тогочасної статистики, на торг було приведено «368 волів, 671 коров, 168 бичків, 208 яловиць, 77 телят, 103 вівців та кіз, 409 вепрів, 110 поросят, 386 коней. З цього продано: 26 волів, 53 корови, 26 бичків, 22 яловиці, 10 телят, 12 овець і кіз, 107 свиней, 34 коні. Ціни були: 1 пару волів можна було купити за 1250–3000 корон, корову за 650–2300 корон, яловиці за 400–1200 корон, теля за 120–350 корон, вепря на заріз за 300–1150 корон, коня за 100–3500 корон, вівці за 20–120 корон. І після цього торгу ціни м'яса в Хусті зістались незмінні»⁵⁴⁷.

26 грудня 1938 р. в Севлюші проходили збори членів Крайового Дружнього Союзу, які принесли перемогу кооперативній ідеї в Карпатській Україні. До президії Союзу були обрані: головою о. Бартоломей Балтович (Заріччя), членами: д-р Едмунд Бачинський, д-р Юлій Брашайко, Семен

⁵⁴⁵ Нова свобода. 1938. 25 червня.

⁵⁴⁶ Там само. 20 грудня.

⁵⁴⁷ Там само.

Медвідь (Тур'я Ремети), д-р Юрій Комаринський, окружний начальник, Іван Гнатенко (Білки), Михайло Боршош (Кальник), Василь Могіш (Скотарське), Микола Москаль (Колочава), Іван Ревай (Севлюш), Микола Мандрик, Іван Клемпуш (Ясіня). До надзірної ради ввійшли: Михайло Марущак (Великий Бичків), Іван Деак, управитель школи (Теребля), Дмитро Щадей (В. Студений), Іван Грига (В. Верецьки), Віго Бекерт (Білки) і Співак (Вишково)⁵⁴⁸.

Уряд Карпатської України доклав всіх зусиль для створення оптимальних умов для розвитку зовнішньої торгівлі. 23 січня 1939 р. до Праги прибув референт Міністерства господарства в Хусті М. Бабота — ініціатор торговельних переговорів з урядами Німеччини і Угорщини. 25 січня М. Бабота і В. Шандор зустрілися з уповноваженим представником державного секретаря Німеччини Кеплера. «Ми щойно виходили на міжнародну торговельну арену й не були в стані зразу відповідати на великі вимоги, ставлені Німеччиною на спосіб «швидко, швидко»⁵⁴⁹ — пригадував В. Шандор. М. Бабота постійно тримав у курсі справи уряд А. Волошина. Так, 25 січня 1939 р. він телефонував із Праги: «1) Скільки і якого дерева продасть Карпатська Україна Німеччині в рамках німецько-чехословацького торговельного договору в 1939 р.? 2) Скільки і якого дерева Карпатська Україна зможе продати Німеччині понад Прагою приділений контингент? 3) Прийняти німецьку делегацію (лісовиків) «Форст Комісіон». 4) Чи дозволимо їм відкрити філію німецького банку в Братиславі під патронатом Дрезденського банку? 5) Заснувати німецько-українську торговельну спілку»⁵⁵⁰.

18–20 лютого в Празі проходила міжнародна конференція у справі заключення торговельного договору з Румунією. Делегацію Карпатської України очолював В. Шандор. Сторони зійшлися на тому, що Карпатській Україні необхідні 2500 вагонів кукурудзи, однак Румунія може поставити 1500. Українська делегація просила поставки 600–700 вагонів олійних рослин, а поставки бензину і нафти повинні були залишитися в попередній кількості. 24 лютого румунська делегація знову відвідала Прагу і підписала торговельний договір з Карпатською Україною. В. Шандор високо оцінив цю угоду. «Ми дістали від Румунії кукурудзу по дешевій ціні, ніж та, яку нам пропонувала Угорщина. Під час переговорів румунські представники звернули нашу увагу на те, що угорці відмовлялися їх від заключення з нами торговельного договору, мовляв, у Карпатській Україні ведеться сильна українська пропаганда проти Румунії за Буковину»⁵⁵¹. Вирішальну роль у налагодженні торговельних

⁵⁴⁸ Нова свобода. 1938. 27 грудня.

⁵⁴⁹ Шандор В. Спомини. Т. 1. Карпатська Україна. 1938–1939. Ужгород : МПП «Гражда»; Карпатський Союз, 1996. С. 193.

⁵⁵⁰ Там само. С. 184–185.

⁵⁵¹ Там само. С. 187–188.

відносин з Німеччиною і Румунією відіграли члени Представництва Карпатської України в Празі В. Шандор, О. Матковський, В. Орелецький, Г. Статник, М. Рідлова, Й. Скала.

Отже, незважаючи на надання краю автономних прав, його економіка була тісно зв'язана з економікою інших земель федерації. В першу чергу це стосується промисловості Карпатської України. Відчутного удару по ній наніс Віденський арбітраж 2 листопада 1938 р., коли від краю відійшли до Угорщини найбільш розвинуті у промисловому відношенні райони країни. Найменших втрат зазнала харчова промисловість, зокрема, виноробство. Після рішень арбітражної комісії у Відні країна втратила майже всі залізничні комунікації, що, фактично, паралізувало інші галузі промисловості. На території краю діяли великі фабрики хімічної промисловості. Залучався іноземний капітал, зокрема, чеська фірма «Батя» і австрійський концерн «Густав Саш». Значна увага приділялася будівництву нових залізничних і автомобільних комунікацій, робилися кроки у напрямку покращення діяльності пошти, телефонних і телеграфних ліній. Уряд Карпатської України розробив цілу програму електрифікації країни. Розвивалася торгівля, як внутрішня, так і зовнішня, відкривалися кооперативи. Однак, більшість проєктів не були втілені у життя через брак часу і коштів.

Офіційна статистика Чехословаччини ділила територію Закарпаття на дві продуктивні зони — підгір'я і верховину. До орної зони відносилися перечинський, великоберезнянський, свалаявський, волівський, хустський, тячівський і рахівський округи, а до збіжжевої — всі решта округів. За підрахунками професора В. Доманицького «сільськогосподарські площі в пашному районі — біля 40 %, у збіжжевому — біля 70 %»⁵⁵².

Після Віденського арбітражу від краю до Угорщини відійшли найбільш родючі землі півдня країни, що різко погіршило продовольчу ситуацію в Карпатській Україні. Необхідно відзначити, що Закарпаття ще до рішень арбітражної комісії відчувало продовольчу кризу. 20 жовтня 1938 р. депутат чехословацького парламенту П. Коссей з його трибуни заявив, що «на Верховині велика нестача кукурудзи і що тільки той має кусень хліба, кому врожай надав на короткий час... кукурудзи і картоплі»⁵⁵³. Щось подібне читаємо в листі Ф. Горвата до І. Шмигала в Прагу: «...Дуже тяжко люди живуть, а я туй єсмь уже много годов священником. І мені никто нич не платить жадну дань, ани едну корону... а я і не прошу, бо вижу что бідують»⁵⁵⁴. В. Гренджа-Донський, описуючи гірське село Майдан (Волівський округ), писав, що «Майдан — Богом — людьми забите село, бідне, поневолене нещасне... Українське населення живе по горбах, не живе, а животіє, бо верховинська земля по беріжках бідна, пісна, зродиться хіба овес і «булі» (карто-

⁵⁵² Нова свобода. 1939. 14 січня.

⁵⁵³ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 2. Спр. 72. Арк. 7.

⁵⁵⁴ Особистий архів о. Феодосія Горвата.

плі)»⁵⁵⁵. Члени окружної Ради Нижнього Бистрого писали до Президії влади Карпатської України: «Наше село переживає тяжку господарську кризу... Люди не мають можливості заробити найменшого гроша»⁵⁵⁶. Бюлетень Пресової Служби Карпатської України повідомляв 9 березня 1939 р., що «в окрузі Волове господарська ситуація населення невідраднa»⁵⁵⁷. Про важку долю закарпатських селян писала газета «Нова свобода»: «...Найгірше селяни бідують там, де не є лісових або інших праць; тут селяни місяцями не мають де заробити кусник хліба. Одним із таких округів є Иршавщина. Тут місяцями немає майже ніякої праці, а села перелюднені безземельними селянами. Вони заробляють де-небудь декілька корон при працях земледільських, а особливо сезоною, їхня праця є жнива. А як цей їхній заробіток цього року (1938 р. — М. В.) виглядає? Господарів, які наймають на працю, є небагато, а робітників є надбуток (до місцевих прибули ще гуртки робітників з Верховини). Отже працюють вони за наділ, за кожний 19-ий й 20-й сніп. Це перевести на грошеву вартість, то такий робітник від ночі до ночі заробить 6–7 кч. денно»⁵⁵⁸.

Про важке становище закарпатських селян писав голова американської делегації в краї русофіл О. Геровський: «...Руські селяни жили в такій нужді, що їй важко навіть описати. Там був вічний голод, вічне недоїдання. Там ми бачили молодих людей, яким було вже вісімнадцять років, з великими головами і малими тулубами, як у дванадцятирічних дітей, блідих і слабких. Коли ми їх питали, чому вони не ростуть, відповідь була завжди одна і та ж: як мені рости, коли я не бачу хліба? Коли ми їхали по Карпатській Русі, був місяць травень. До нового врожаю було ще далеко. Ми ходили по хатах і дивилися в комори. Ми просили людей показати нам, які в них запаси. У більшості випадків у них вже не було нічого крім невеличкої купки напівгнилого картофеля»⁵⁵⁹. Про відсталість сільського господарства говорив в інтерв'ю «Новій свободі» землевласник із Баранинців Й. Данко: «Загальна слаба в нас господарка. Слаба поміч господарям, хоч селянство вважається основою держави. Біда і тіснота виганяла колись наших людей за море. Многі й тепер пішли б, якби лише можна. Многі йшли б світ за очі! Сьогодні маєте на продаж повно отаких куцих господарств і в самих Баранинцях, що їхні власники радше хотіли їх позбутися й іти за простих робітників, бо надмірні податки нищать нас і не дають нам дихати. Біда, що на ті господарства нема купців»⁵⁶⁰.

⁵⁵⁵ Гренджа-Донський В. Щоденник. *Твори*. Т. VIII. Вашингтон, 1987. С. 120.

⁵⁵⁶ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 178. Арк. 15.

⁵⁵⁷ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 499. Арк. 198.

⁵⁵⁸ Нова свобода. 1938. 21 липня.

⁵⁵⁹ Вегеш М. Промисловість, сільське господарство і торгівля Карпатської України наприкінці 30-х років. *Проблеми історії, філософії і літературознавства України* (Наукові записки вчених Ужгородського державного університету). Випуск 1. Ужгород, 1996. С. 92.

⁵⁶⁰ Нова свобода. 1938. 30 червня.

Сільське господарство Карпатської України вимагало негайних реформ. 19 листопада 1938 р. Українська Центральна Рада в Хусті видала «Маніфест до українського народу», в якому були накреслені головні пункти господарської програми уряду. На перший план висувались проведення земельної реформи, піднесення і розвиток хліборобства, піднесення тваринництва і молочарства⁵⁶¹. з наближенням весни у «Новій свободі» все частіше публікувалися статті, в яких головна увага приділялась посівним роботам, покращенню врожайності ґрунтів. «Першою нашою турботою є, щоб цієї весни орна земля не залишалася неосіяною, щоб орна і посівна площі не зменшилися, а навпаки — в порівнянні з минулим роком розширилися»⁵⁶², — закликала газета. Багато земель, зокрема пасовища, майже не використовувалися у сільськогосподарських цілях, а тому «кожний господар, кожне село, кожний округ має стреміти до того, щоб цього року якнайбільше таких площ було розорано й оборнено під культури кукурудзи, збіжжя, соняшника, орниз рослин тощо»⁵⁶³.

Закарпатські фахівці пропонували різні варіанти виходу з кризи. Невідомий автор статті «Що необхідно зробити для поліпшення сільського господарства?»³, опублікований у «Новій свободі», пропонував: «1) Передусім, слід спитати всіх наших інженерів агрономії, які охоча працювати над поліпшенням сільського господарства, призначити їх у окремих районах для плянної праці у тому напрямі. 2) Треба при допомозі їх належно дослідити — і то протягом якнайкоротшого часу — дійсний стан нашого сільського господарства для того, щоб на основі того дослідження можна було скласти для кожного села, чи катастру, відповідний плян поліпшення. 3) Необхідно, де треба, провести комасацію (зцілення порозкидуваних клаптиків землі) та припинити далі її розроблювання до відповідної виміри площі засіву, вистачальної для рентабельності господарства. 4) Обов'язково перевести плянову меліорацію (відводнення) на ґрунтах, де є надбуток води і вогкості. Груники, що надаються до садження овочевої деревини чи засіву сільськогосподарських культур, слід управити в терасовидний спосіб та забезпечити тереси чи спади стоками надмірної води, щоб не забирала зі собою гноів та не пошкоджувала терас і культур. 5) Менше придатні площі для хлібових рослин і садовини, слід належно управити для плекання кормових трав на випас худоби. 6) Лісові площі слід управити окремо, а головню повичищувати від лому та суховиння, а головне — на зрубаних місцях дбати про новий поріст. 7) В кожному катастрі, а в крайньому випадку, коли б це було неможливо, то бодай на кілька сіл, треба завести взірцеві під кожним оглядом сільські господарства пересічно виміру, яким би кермував інженер агрономії та яке було б наглядним прикладом для інших господарів, а сам інженер міг би все бути дорадником

⁵⁶¹ Гренджа-Донський В. Щоденник. *Твори*. Т. VIII. Вашингтон, 1987. С. 83.

⁵⁶² Нова свобода. 1939. 17 лютого.

⁵⁶³ Там само.

для них у справах поліпшення їх господарства. 8) Для розширення фахових знань з ділянок агрономічних наук і для фахового вишколу так молодих господарів, як і дорослих, необхідно закладати фахові сільськогосподарські школи та улаштувати курси та наради, а час від часу, сільськогосподарські вистави. 9) Рівночасно слід звернути особливу увагу, з огляду на характер країни, на поліпшення тваринної продукції та зпрацювання її за продукти, що надаються для кращого переховання чи експорту, а тому й збуту. Проблема збуту сільськогосподарської продукції — окреме завдання, дарма, що тісно зв'язане з питанням раціоналізації (поліпшення) сільського господарства. 10) Для плянового та успішного переведення всіх цих завдань, необхідно перевести доцільну земельну реформу та закласти спеціальний сільськогосподарський банк, який би перебрав на себе фінансування нашого сільського господарства. Сум, що будуть витрачені на це поліпшення, не доводиться шкодувати, оскільки воно напевне дасть і відповідний ефект у формі збільшення та поліпшення самої продукції, а тим самим і — підвищенням загального культурного рівня нашого населення. Рівночасно з тим напевно зростуть і прибутки нашої державної скарбниці, бо-ж кращі господарі охоче платитимуть і більші податки. Зо зuboжих господарів великого хосна сподіватись не можна. І, нарешті, остання вимога: 11) Плеканню сільського господарства слід присвятити окремий, фаховий журнал (місячник чи кварталник), який стежив би за тою справою, як вона розвивається в цілій нашій державі та поза нею»⁵⁶⁴.

В лютому 1939 р. хліборобський відділ міністерства господарства замовив 10 вагонів конюшини для посівних робіт⁵⁶⁵. Фахівці шукали шляхи покращення врожайності ґрунтів. Інженер Т. Краснокутський виклав свої думки на сторінках «Нової свободи» у статті «Дещо про збільшення врожайности та родючости ґрунтів». Автор вважав, що ґрунти «на яких родиться кукурудза, ячмінь та фасоля, можна покращити шляхом: 1) меліорації, 2) переведення головної оранки восени, а не навесні, як є до цього часу, 3) щорічно поглиблювання орної верстви на рахунок підґрунтя так довго, щоб ораниця мала не менше, як 25 см завглибшки, 4) правильне збереження гною та належного його заорювання, 5) введення в сівозміну метеликових рослин і в першу чергу люцерни і конюшини, 6) заведення правильного сівозміну»⁵⁶⁶.

Ще одним завданням, яке потрібно було вирішити автономному уряду, було проведення земельної реформи. Намічалися чотири пункти для здійснення цієї справи: 1) деполітизувати уряд земельної реформи, 2) централізація уряду, 3) вирішити причини місцевого характеру (географічні особливості краю), 4) збільшити кількість українців на відповідних посадах⁵⁶⁷.

⁵⁶⁴ Нова свобода. 1938. 8 грудня.

⁵⁶⁵ Нова свобода. 1939. 26 лютого.

⁵⁶⁶ Там само. 5 березня.

⁵⁶⁷ Нова свобода. 1939. 4 лютого.

Аграрна реформа, яку проводив уряд Чехословаччини, не задовільнила закарпатських селян. «Наші селяни, — писав О. Геровський, — одержали тільки маленьку частину тих земель, які чеський уряд відібрав від угорських панів. Із земель, які чеський уряд роздав, на кожного одержавшого землю, прийшлося в середньому по: 3,5 га кожному чеху, 3,5 га кожному єврею, 1,4 га кожному угорцю, 1,2 га кожному німцеві, 1,1 га кожному руському»⁵⁶⁸. Проведення реформи сільського господарства в Карпатській Україні з нетерпінням чекали селяни краю, особливо бідняки. Вони сподівалися, що «рідна влада допоможе їм в їх тяжкому положенні й проголосить: «Нова земельна реформа для безземельних і малоземельних»⁵⁶⁹. Реформа так і не була проведена, хоч робилися спроби її здійснити. Уряд покладав великі надії на великі маєткові господарства, зокрема, маєток графа Шенборна, однак з'ясувалося, що «чехи, ...замість дати маєток під земельну реформу, виорендували його чужим підприємцям аж на ...99 років»⁵⁷⁰. В лютому 1939 р. уряд Карпатської України «призначив півмільйона корон на харчеву акцію бідних дітей»⁵⁷¹. Однак, ця поміч не могла суттєво поліпшити становище.

Неспроможність вирішити продовольчу проблему власними силами змусила уряд А. Волошина шукати допомоги за кордоном. Вивчалися можливості обміну лісу і солі на зерно з Німеччиною і Угорщиною⁵⁷². Почалися поставки кукурудзи з Румунії. Закарпатська делегація, яка побувала в Румунії, звітувалася 28 грудня 1938 р. перед карпатським урядом: «Ми згодилися з одною умовою, що кукурудза не сміє бути за жадну ціну дорожча, ніж дотепер, т.є. 1 кг за 1 кч., щоби населення не мало жодних скарг і нарікань у цьому напрямкові... щоби кукурудза було достатком для населення»⁵⁷³. Протягом жовтня Румунія зобов'язалася поставити на Закарпаття 220 вагонів кукурудзи, а в листопаді 1938 р. — 250⁵⁷⁴. Тоді ж було досягнуто домовленості з румунським урядом, що закарпатські селяни «можуть з Румунії купувати й без ціла та заборон переносити кукурудзу й інші харчові продукти до наших сіл краю»⁵⁷⁵.

Велике значення у господарському житті Карпатської України відіграло тваринництво і птахівництво. Тваринництво було найголовнішою ринковою галуззю господарства країни, а для жителів Верховини майже єдиним джере-

⁵⁶⁸ Вегеш М. Промисловість, сільське господарство і торгівля Карпатської України наприкінці 30-х років. *Проблеми історії, філософії і літературознавства України* (Наукові записки вчених Ужгородського державного університету). Випуск 1. Ужгород, 1996. С. 99.

⁵⁶⁹ Нова свобода. 1939. 25 лютого.

⁵⁷⁰ Гренджа-Донський В. Щоденник. *Твори*. Т. VIII. Вашингтон, 1987. С. 183.

⁵⁷¹ Там само. С. 190.

⁵⁷² Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами. Ужгород, 1993. С. 87.

⁵⁷³ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 76. Арк. 49.

⁵⁷⁴ Нова свобода. 1938. 29 жовтня.

⁵⁷⁵ Там само. 9 листопада.

лом прибутків. Продукти тваринництва в 1930 р. оцінювалися в сумі близько 500 млн кч. щороку, а в нових кордонах вони б коштували біля 400 млн кч.⁵⁷⁶. За даними тогочасної статистики кількість худоби в Карпатській Україні до і після Віденського арбітражу складала: «Перед відступленням частини території був стан такий: рогатої худоби 216.928, коней 39.600, свиней 81.740, овець 105.100, кіз 25.739. По відступленні нашої території Мадярщині виглядає стан худоби так: рогатої худоби 172.261, коней 28.355, свиней 52.171, овець 93.591, кіз 11.509»⁵⁷⁷. Велика рогата худоба експортувалася до Чехії і Моравії.

Отже, і ця галузь народного господарства краю зазнала втрат. Особлива увага в Карпатській Україні приділялася вирощуванню коней. В Тур'я Реметах діяв державний жеребчинець (конеферма), де вирощували породистих коней (гуцульські, англійські повнокровні і півкровні, арабські півкровні)⁵⁷⁸. Тур'я Реметський жеребчинець постійно постачав гуцульських коней для потреб чехословацької армії.

Бюлетень Пресової Служби Карпатської України повідомляв таку цифру бджолярів — 2.824⁵⁷⁹.

Рибальство ніколи не відіграло у Карпатській Україні торгово-господарської ролі. Рибу ловили тільки для власного споживання. У газеті «Нова свобода» було поміщено замітку «Про наше риболовство», в якій констатовалося: «Ми маємо тепер 27 гектарів рибників, в яких плекається риба. Перед відступленням території Мадярщині, мали ми 40 гектарів рибників. Отже, тут виявляється втрата досить значна»⁵⁸⁰.

Важливою галуззю сільського господарства було садівництво. Воно щорічно давало від 2.600 до 6.135 вагонів садовини. Найбільшу питому вагу в цій галузі становили яблука, щорічний урожай яких становив 95–354 тис. метричних соткарів, а вартість їх оцінювалась в межах від 6 до 20 млн кч.⁵⁸¹. Важливе місце в агропромисловому і торговому комплексі займало вирощування слив, волоських горіхів, груш, черешень, морелі, вишень. Значних втрат після Віденського арбітражу зазнало виноградарство. Фаховий референт міністерства господарства Г. Цебро-Дубровський відмічав, що площа виноградників зменшилася на 50 %, а вина високої якості залишилися в Середнянському, Виноградівському, більшій частині Ужгородського і Мукачівського округів⁵⁸². Виноградарство в нових кордонах давало продукцію на суму 42 млн кч.⁵⁸³

⁵⁷⁶ Нова свобода. 1939. 7 березня.

⁵⁷⁷ Там само. 28 січня.

⁵⁷⁸ Там само. 4 лютого.

⁵⁷⁹ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 159. Арк. 10.

⁵⁸⁰ Нова свобода. 1939. 4 березня.

⁵⁸¹ Там само. 14 січня.

⁵⁸² Там само. 11 січня.

⁵⁸³ Там само. 14 січня.

У цій галузі пропонувалось провести деякі реформи: засадити південну частину Закарпаття виноградною лозою; побудувати винні сховища у Виноградіві замість тих, що відійшли до Угорщини в Берегові; проводити реалізацію продуктів виноградарства шляхом кооперативної торгівлі; забезпечити виноградарів посівним матеріалом з державних розсадників в Буштині та Ужгороді, а в разі необхідності побудувати новий розсадник в околиці Середнього. Г. Цебро-Дубровський підготував новий проект виноградарського закону, який збирався запропонувати для розгляду Соймом Карпатської України.

Слабше було розвинуте городництво, хоча й воно займало в сільському господарстві не останнє місце. В. Доманицький відзначав, що «городництво р. 1932 охоплювало 1834 гектари землі, дві третини площі городів під капустою, одна шоста під цибулею, а решту культур (огірки, часник, морква) припадала також одна шоста площ городів»⁵⁸⁴. В. Доманицький був переконаний, що «є блискуча можливість для продукції теплолюбивих городніх культур, солодкої паприки, синіх баклажан, помідорів тощо та для створення на цьому овоче-консервної промисловості»⁵⁸⁵. Особливу увагу пропонувалось звернути на культуру сої. У Великій Бакті на дослідній станції було встановлено, що тут можуть дозрівати навіть пізні сорти сої.

Таким чином, Віденський арбітраж завдав відчутного удару по сільському господарству Карпатської України. Після втрати родючих районів Закарпаття, для уряду Карпатської України найголовніше завдання полягало в тому, щоб харчувати місцеве населення. У цьому відношенні робились певні спроби: проводились акції допомоги, закуповувалась кукурудза з Румунії, розглядалося питання про обмін лісу і солі на зерно з урядами Німеччини і Угорщини. Однак, необхідно відзначити, що активна політична діяльність і бар'єр цілої низки зовнішніх факторів не дали можливості уряду серйозно зайнятися проблемами народного господарства.

Першочерговим завданням уряду Карпатської України восени 1938 р. було забезпечити населення продуктами харчування. Без вирішення цієї проблеми нормальне функціонування державних інститутів було б неможливе, а реформи, які передбачалось провести, були приречені на невдачу. Особлива увага приділялась гірським районам, звідки найчастіше надходили тривожні сигнали. Урядова преса констатувала, що «Верховину забезпечено харчовими засобами на цілу зиму. Цієї зими не сміє бути харчових турбот й труднощів ніде на Верховині»⁵⁸⁶. Безперечно, було далеко не так, як повідомляла газета, однак гірські райони були, в деякій мірі, захищені від голоду.

⁵⁸⁴ Нова свобода. 1939. 14 січня.

⁵⁸⁵ Там само.

⁵⁸⁶ Нова свобода. 1938. 24 листопада.

Для того, щоб населення краю змогло «легко перенести зимову пору», уряд Карпатської України пішов на відміну деяких податків⁵⁸⁷. Прийняття такого рішення не стосувалося сплатників аліментів, публічних податків, даней, оплат і мита⁵⁸⁸. Ці, так звані, екзекуційні збори, були скасовані до вересня 1939 р. На початку лютого 1939 р. міністерство господарства додатково виділило 300 000 кч. для проведення акції надання допомоги найбіднішому населенню Закарпаття⁵⁸⁹. Це стосувалося, в основному, жителів гірських районів. «Знищення нужди і бідноти, — наголошувала газета «Нова свобода», — є завданням в першу чергу правильної національно-господарської політики, поруч із розумною і справедливою політикою соціальною та доцільною політикою культурно-освітньою»⁵⁹⁰. Під правильною національно-господарською політикою розумілось, перш за все, «впливати на зміну соціальної структури населення, а напямі уможливлення українцям виконання всіх господарських функцій в промисловості, торгівлі, фінансових установах, транспорті, комунікації, в керівництві сільського господарства та лісництві»⁵⁹¹.

Відбулися певні зрушення в страхових установах Хуста. Автор статті «Як господарюють в соціальній установі», що була опублікована в газеті «Нова свобода», писав, що основні посади перейшли до українців і їх заробітна плата становить 500 кч.⁵⁹² В жовтні 1938 р. уряд краю видав розпорядження про створення Краєвого уряду робітничого забезпечення. Він повинен «рішуче переводити забезпечення проти ушкоджень і приготувати праці для осамостійнення, або відповідне заступництво і в інших галузях забезпечення»⁵⁹³. Однак, цей уряд так захопився очищенням своїх рядів від «чужонаціонального елемента», що нерідко забував виконувати свої головні обов'язки.

Для страхування населення в Карпатській Україні «існувало 6 асекуровень: робітничка каса хорих, Перша празька, каса хорих приватних урядовців, лікувальний фонд, каса залізничників та священників»⁵⁹⁴. Директор краєвого робітничого забезпечення Д. Німчук вніс пропозицію скоротити кількість асекуровень до двох. Це пояснювалося нестачею коштів на їх утримання. До одної мали належати особи, «що підлягають старечому і інвалідному забезпеченню. До другої каси хорих належать особи, що підлягають пенсійному забезпеченню, приватні і державні урядовці»⁵⁹⁵. Бюлетень Пресової Служби

⁵⁸⁷ Нова свобода. 1938. 9 листопада.

⁵⁸⁸ Там само. 20 листопада.

⁵⁸⁹ Нова свобода. 1939. 8 лютого.

⁵⁹⁰ Там само. 26 лютого.

⁵⁹¹ Там само.

⁵⁹² Нова свобода. 1939. 4 березня.

⁵⁹³ Там само. 11 січня.

⁵⁹⁴ Там само. 9 березня.

⁵⁹⁵ Там само.

Карпатської України інформував, що ці «каси мають 26 тисяч членів, 72 урядників і приблизно 50 лікарів»⁵⁹⁶. У галузі страхування були значні труднощі із приміщеннями. В результаті Віденського арбітражу, на угорській території залишилися: в Ужгороді — недобудований будинок вартістю 2 млн кч., власний будинок вартістю 500 тис. кч.; в Мукачеві — новий будинок вартістю 2.500 кч.⁵⁹⁷.

В середині лютого 1939 р. в Будапешті проходили переговори між представниками Словаччини, Угорщини і Карпатської України. Закарпатську делегацію представляли Д. Німчук і Ю. Манівчук. На переговорах «було досягнуто засадної угоди про асекураційне, соціальне і пенсійне забезпечення»⁵⁹⁸. Мова йшла, в основному, про біженців із території, окупованої Угорщиною. 4 січня 1939 р. уряд призначив В. Шандора «комісаром за Карпатську Україну при Установі для опіки над біженцями в Празі»⁵⁹⁹.

11 січня 1939 р. у всі округи надійшла роз'яснювальна записка уряду Карпатської України, в якій, зокрема, говорилося: «Вільна спілка добровільної опіки над втікачами» з метою заопікування дітьми та родинами втікачів із забраних через останні події земель» внесла пропозицію «координувати чинність всіх установ, що опікуються втікачами, бути дорадчим органом влади та представником різних чужоземних установ-координацій при грошових допомогах для річової допомоги втікачам»⁶⁰⁰. Округним урядом було запропоновано подати заяви громадян через Міністерство господарств Карпатської України Міністерству соціальної опіки в Празі. «В проханні треба подати висоту жаданої допомоги та кількість втікачів в окрузі. Допомогу можна жадати за час до 1 червня 1939 р.»⁶⁰¹ — передавала «Нова свобода». Представник Карпатської України в Празі В. Шандор кілька разів звертався до уряду краю з проханням прискорити виготовлення списків втікачів. 20 січня 1939 р. він просив «заслати негайно списки збігців; на основі котрих можу вимогти належну нам допомогу... Поки не буду мати ані числа, ані списку збігців, не pomoже жадна інтервенція»⁶⁰². Однак, округні уряди соціальної опіки проявляли дивну пасивність.

Уже в жовтні 1938 р. уряд Карпатської України зіткнувся ще з одною складною проблемою, яку негайно треба було вирішити — безробіттям. Кількість безробітних постійно збільшувалася за рахунок галичан, які нелегально переходили польсько-чеський кордон, втікачів з території, окупованої Угорщиною, а також через припинення окремих видів робіт. Професор

⁵⁹⁶ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 2. Спр. 7. Арк. 5.

⁵⁹⁷ Нова свобода. 1939. 18 лютого.

⁵⁹⁸ Там само. 25 лютого.

⁵⁹⁹ ДАЗО. Ф. 19. Оп. 3. Спр. 797. Арк. 1.

⁶⁰⁰ Там само. Арк. 4.

⁶⁰¹ Нова свобода. 1939. 1 березня.

⁶⁰² ДАЗО. Ф. 19. Оп. 3. Спр. 797. Арк. 18.

В. Доманицький вважав, що «по селах Карпатської України існує хронічне, ніким не реєстроване, але грізне за своїми розмірами і наслідками безробіття»⁶⁰³. Осип Данчик з Тячева писав у Міністерство комунікацій і публічних робіт, що «місцеве населення сидить без роботи» і, що необхідно, «дати працю многим робітникам»⁶⁰⁴. А тому важко погодитися з інформацією Бюро Пресової Служби Карпатської України, що «безробіття... дійшло майже до мінімуму — 1507 осіб, а незабаром зовсім зникне»⁶⁰⁵.

Одночасно проходила рееміграція в пошуках роботи до країн Західної Європи, США і Канади. Цей процес уряд зупинити не міг, хоч вимагав, щоб «ані корона нашого робітника не відпливала в чужі краї, але служила господарському та соціальному піднесенню нашого краю»⁶⁰⁶. Автор статті «Охорона народного ринку праці» Ю. Гончарів-Гончаренко справедливо писав про необхідність «дати роботу хто бажає працювати і примусити до праці тих, хто бажав би уникнути її і жити на чужий рахунок. Для цього мусимо розбудувати так раціонально нашу господарку, щоб кожний, чи то духовний робітник, чи фізичний, знайшов для себе працю у себе дома...»⁶⁰⁷. З такою метою і створювалося єдине для цілої країни посередництво праці. Необхідно відзначити, що уряд Карпатської України не міг створити умови, при яких би зникло безробіття. Є всі підстави вважати, що вони не тільки зменшувалося, а навпаки, швидко зростало. Саме тому, уряд Карпатської України розпочав переговори з урядом Німеччини і урядами деяких інших країн про можливість для закарпатців виїжджати на заробітки за кордон. Домовленість була досягнута.

5 січня 1939 р. Міністерство господарства Карпатської України телеграфувало ведучому окружному уряду посередництва праці в Хусті Отто Гаєку: «Транспорт робітників в числі 110 душ відїжджає дня 8 січня 1939 р. до Німеччини... Вашим обов'язком буде закупити за виїжджаних від робітників гроші залізничні білети за половину ціни на особовий проїзд до Братислави, а доглянути, аж всі робітники всядуть в порядку до поїзду, який виїжджає з Пряшева в 21.05 год.»⁶⁰⁸.

15 січня 1939 р. до Праги прибула на переговори німецька делегація в складі д-ра Редігера, Й. Лега і Й. Тетцеля. Чехію представляв д-р. Ян Врбец, Словаччину — д-р. Й. Кашовіц, а Карпатську Україну — В. Шандор. За домовленістю, всіх робітників, що направлялися на роботу до Німеччини, мала бути 41 тис. (Словачина — 20 тис., Карпатська Україна — 4 тис., Чехія — решту)⁶⁰⁹.

⁶⁰³ Нова свобода. 1939. 14 січня.

⁶⁰⁴ ДАЗО. Ф. 19. Оп. 3. Спр. 697. Арк. 2.

⁶⁰⁵ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 2. Спр. 6. Арк. 10.

⁶⁰⁶ Нова свобода. 1939. 11 січня.

⁶⁰⁷ Там само. 8 березня.

⁶⁰⁸ ДАЗО. Ф. 19. Оп. 3. Спр. 500. Арк. 2.

⁶⁰⁹ Шандор В. Спомини. Т. 1. Карпатська Україна. 1938-1939. Ужгород: МПП «Гражда»; Карпатський Союз, 1996. С. 174.

16–17 січня 1939 р. в Хусті відбулося засідання делегацій Німеччини, Чехії, Словаччини і Карпатської України, на якому обговорювалось питання прийняття на роботу закарпатців. Представник делегації краю В. Шандор звітувався в Міністерстві господарства країни: «17 січня 1939 р. я подав німецькій делегації голошене мені число 4000 робітників, котрих влада може дати Німеччині. Зачим не маємо кваліфікованих робітників, будуть прийняті наші робітники, як сезоніві... Видатки, зв'язані з паспортами і дорогою на границі Німеччини наші, місце після умови — несуть робітники самі, а від німецької границі, по перебранню робітників, несе Німеччина. Платня робітникам і інші вигоди є як у їх власних робітників»⁶¹⁰. А. Волошин вагався, чи варто відпускати таку велику кількість дорослого населення напередодні виборів до Союму Карпатської України, коли їх голоси будуть необхідні.

20 січня 1939 р. Німеччина звернулася до представника уряду Карпатської України в Празі з проханням направити на працю закарпатських дівчат. Той негайно інформував про це Міністерство господарства: «Кілько дівчат могло би відїзати на працю до Чехословаччини і Німеччини як служниці в роботах (вік від 18 до 30 літ). До Німеччини можуть відїхати лиш ті дівчата, які вміють хоч трохи по-німецьки»⁶¹¹.

Німеччина неодноразово зверталася до уряду Карпатської України з проханням дозволити їй «переводити приймаючи на працю сама по наших селах»⁶¹². Уряд А. Волошина відповідав відмовою: «Оскільки ходить о приймаючи робітників по наших селах самою делегацією, вважаємо цей поступ за невідповідний і недоцільний. Набор робітників переведуть наші посередники праці»⁶¹³. Незважаючи на заборону, мали місце випадки самостійного вербування німецькими агентами людей на працю до Німеччини. 21 лютого 1939 р. Міністерство внутрішніх справ в Хусті зафіксувало такий випадок в районі Синевирська Поляна — Синевир. Реакція уряду була обережною: «Прохаємо сейчас казати діло розслідувати і зробити відповідні зауваження, звертаємо лиш увагу, щоби це було переведено обережно, щоби і людей тим не побурити, що уряди перешкоджають в посередниченню праці, а дальше, щоби агенти не могли оправдано на нас жалуватися»⁶¹⁴. 31 січня 1939 р. «певний серб Юрій Бальозо, залізничар з Королева над Тисою вербує земледільських робітників до Америки, проводить цю акцію для якогось підприємця в Празі»⁶¹⁵.

В лютому 1939 р. уряд Карпатської України готував нові партії людей на працю до Німеччини. 27 лютого німецьке Міністерство праці потребувало

⁶¹⁰ ДАЗО. Ф. 19. Оп. 3. Спр. 500. Арк. 10.

⁶¹¹ Там само. Арк. 3.

⁶¹² Там само. Арк. 10.

⁶¹³ Там само. Арк. 11.

⁶¹⁴ Там само. Арк. 36.

⁶¹⁵ Там само. Арк. 28.

«50 родин з дітьми на земледільські роботи до Саксонії. Мешкання даром та платня 1200 марок»⁶¹⁶. Всі заробітчани повинні були пройти медичний огляд у австрійського лікаря. Такою була вимога Німеччини. Планувалося відправлення до Німеччини нової партії в кількості 5000 чоловік. До першої групи мали ввійти «200–300 вільних хлопців і дівчат в віці від 14 до 18 років, які мають від'їхати як хліборобські помічники до Німеччини. Услів'я: мешкання і страва даром та місячно 15–20 марок готівкою. Додому сміє кожний післати з того 10 марок»⁶¹⁷. 27 лютого 1939 р. представники Німеччини просили підготувати списки людей з конкретно визначених професій: «земледільські робітники, цегольнянські робітники, робітники в каменоломнях, будівельні робітники, гірники, лісові робітники, робітники без професій»⁶¹⁸. Відбір робітників лісу повинен був бути зваженим і раціональним. Висловлювалось прохання, «щоби не забрали случайно робітників з тих околиць, де будуть їх потребували самі для праці в лісах»⁶¹⁹. Ще 13 січня 1939 р. 75 робітників від'їхало на працю до Чехословаччини⁶²⁰.

Отже уряд Карпатської України приділяв значну увагу по направленню робітників на сезонні роботи до Німеччини і Чехословаччини. Однак, необхідно відзначити, що і в цьому аспекті відчувалась пасивність окружних урядів, які зривали рейси, не встигли виготовити відповідну кількість паспортів. 23 січня 1939 р. А. Волошин телеграфував у Тячево: «Розслідіть і висвітліть зараз, чому паспорти не були в часах готові, чим потерпіли матеріальну шкоду наведені робітники, а моральну шкоду карпато-український уряд»⁶²¹. Аналогічна ситуація склалася в Сваляві⁶²². Міністерство господарства Карпатської України звинувачувало тячівську місцеву владу в пасивності і безвідповідальності: «Округ, який виказує в статистиці найвищу кількість безробітних в Карпатській Україні, не дав собі праці з тим, щоби приготувити до відослання малу квоту робітників... своїм поступованням привів він 5–6 багатодітних сімей прямо до трагічного положення... Просто незрозуміла байдужість Вашого уряду до такої важної справи»⁶²³.

Однак, були й інші причини затримки робітників краю на працю до Німеччини. 21 лютого 1939 р. Гжановицький повідомляв міністра внутрішніх справ Ю. Ревая: «Можливо, що провадження акції висилки робітників до Німеччини перебрала «Прага» і захоче її переводити так, що найперше

⁶¹⁶ ДАЗО. Ф. 19. Оп. 3. Спр. 499. Арк. 43.

⁶¹⁷ Там само. Арк. 43.

⁶¹⁸ ДАЗО. Ф. 19. Оп. 3. Спр. 500. Арк. 17.

⁶¹⁹ Там само.

⁶²⁰ Там само. Арк. 25.

⁶²¹ Там само. Арк. 8.

⁶²² Там само. Арк. 9.

⁶²³ Там само. Арк. 68.

вечерпає свій контингент, пізніше словацький, а ми могли б прийти на чергу, можливо за десять місяців. Просимо, щоб Ви при нагоді свого чергового заїзду до Праги прибрали оцю справу з п. Шандором та іншими компетентними чинниками»⁶²⁴.

У складному становищі знаходилася медицина Карпатської України. Особливо відчувалась нестача кваліфікованого медичного персоналу. Ця проблема дала про себе знати після Віденського арбітражу. Здоровельний референт Карпатської України М. Мандзюк, який замінив на цій посаді д-ра Пінту, 8 грудня 1938 р. повідомляв А. Волошина, що «евакуація з окупованої території була нагла (швидка — М. В.), не було можливості зтягнути з цих колоній всіх приналежних до нашої держави»⁶²⁵. Із 305 лікарів в Карпатській Україні залишилося лиш 132, з яких 50 українців, 24 руських, 10 чехів, 41 єврей та 8 інших⁶²⁶. Необхідно погодитися з твердженням М. Болдижара, що «більшість лікарів залишилася в лікарнях міст Ужгорода, Мукачева та Берегова»⁶²⁷. Дещо інші дані наводить А. Штефан у своїй статті «Українські лікарі на Карпатській Україні»⁶²⁸. Майбутній голова Союму детально описав окремих представників закарпатської медицини, які найбільше спричинилися для швидкого налагодження необхідної в краї медичної служби. Серед перших А. Штефан називає Миколу Долиная, який був «послом Союму, державним секретарем четвертого уряду Карпатської України і міністром здоров'я у першій і в другій її уряді. Як лікар, був психіатром і примаіюсом лічниці в Ужгороді, а опісля в Кривім-Хусті»⁶²⁹. Одним із найкращих лікарів був Микола Різдорфер, хоч його становище було вкрай важке, адже «Свалявщина була bastіоном фенциківських русофілів та «русских» аграрників. Але він і в часах переслідувань та лихоліття тримав із народом»⁶³⁰. До речі, Миколу Різдорфера у своїх спогадах часто згадував британський журналіст Майкл Вінч, який був з ним особисто знайомий: «Різдорфер будучи місцевим лікарем, обіймав, окрім того, посаду голови організації урядової партії (УНО — М. В.) в Сваляві та був кандидатом на виборах до союму, що мали відбутися наступної неділі»⁶³¹. Коли у М. Вінча виникли проблеми з місцевими жандармами, то за нього заступився саме М. Різдорфер, який користувався в Сваляві значним авторитетом.

⁶²⁴ ДАЗО. Ф. 19. Оп. 3. Спр. 599. Арк. 22.

⁶²⁵ Там само. Арк. 8.

⁶²⁶ Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами. Ужгород, 1993. С. 102.

⁶²⁷ Там само.

⁶²⁸ Штефан А. Українські лікарі на Карпатській Україні. *Лікарський вісник*. Журнал Українського Лікарського Товариства в Америці. Ч. 1 (3). С. 28–32.

⁶²⁹ Там само. С. 30.

⁶³⁰ Там само.

⁶³¹ Вінч М. «Одноденна держава»: свідчення англійського очевидця про події Карпатської України. К.: Темпора, 2012. С. 141.

Особливо високо А. Штефан цінував Олександра Фединця, якого називали «лікарем золотих пальців». Даючи інтерв'ю «Новій свободі», О. Фединець недвозначно заявив: «Я маю в Ужгороді маєтку вартости півмільйона і є хірургом, без скромности кажучи, на висоті свого звання, отже міг би бути і там (тобто під мадярами) лікарем. Але я сказав, що своє знання, свою практику хочу присвятити своєму народові і, залишаючи все, беру палицю в руки і йду туди, де мій народ, бо я є свідомим українцем і гордий з того, що можу називатись членом народу, з якого походжу...»⁶³². Разом з О. Фединцем залишив Ужгород директор сестринської школи і відомий гінеколог Володимир Німець, який за твердженням А. Штефана «самій тільки «Просвіті» дав десятки тисяч корон, і не було акції, не було українського часопису, щоби ці два патріоти їх не передплатили, майже не було української вистави, щоб вони її не підтримали»⁶³³. Активну медичну практику в Карпатській Україні проводили Юлій Бокшай, Діонісій Невицький, Іван Рихло, Антін Гончарів-Гончаренко, Ірена Калужна, Олександр Плітас, Зоя Плітас, Анна Янішевська, Яків Кац, Євген Корах, Семен Вассерман, Семен Спендіяріан, Калістрат Кахіані.

На жаль, ці досвідчені лікарі не могли швидко розбудувати медичну службу Карпатської України, яка потребувала значних коштів. Не в кращому стані знаходилися лікарняні приміщення. М. Мандзюк 21 грудня 1938 р. так описав умови в одній з лікарень: «Теперішнє приміщення лічниці в Кривій не відповідає найелементарнішим вимогам санітарним... На однім ліжку лежать по два хорі оперовані пацієнти. Такий стан справ в медицині є далі нетерпимий, а з огляду людськості прямо злочинний»⁶³⁴.

Незважаючи на такий стан справ у медицині, робилися певні спроби для її поліпшення. Представники від Карпатської України Д. Німчук і Ю. Манівчук взяли участь у переговорах між Чехословаччиною і Угорщиною у справі налагодження медичного обслуговування⁶³⁵. Газета «Нова свобода» постійно поміщала на своїх сторінках оголошення: «Українські дівчата, що мають сконачену горожанську школу, не старше 20 років, які рефлектують на місяця доглядачок хорих в лічницях, най зголошуються до здоровельного ресорту при Міністерстві господарства і комунікацій в Хусті»⁶³⁶. У Севлюші намічалось відкрити курси для навчання акушерок⁶³⁷. На початку 1939 р. на території Карпатської України діяло лише 60 аптек, що було недостатньо для більш ніж півмільйонного населення краю. Відчувався гострий дефіцит і фармацевтичних

⁶³² Штефан А. Українські лікарі на Карпатській Україні. *Лікарський вісник*. Журнал Українського Лікарського Товариства в Америці. Ч. 1 (3). С. 30.

⁶³³ Там само. С. 31.

⁶³⁴ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 101. Арк. 1–2.

⁶³⁵ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 623. Арк. 2–5.

⁶³⁶ Нова свобода. 1939. 12 січня.

⁶³⁷ Там само. 2 лютого.

кадрів⁶³⁸. Не вистачало лікарняних приміщень. «В Карпатській Україні є 9 лічниць, з яких 5 створено вже нашою народною владою. В лічницях є недостаток дипломованих сестер і з тої причини треба буде створити двохлітню фахову школу для сестер»⁶³⁹ — писала «Нова свобода».

У надзвичайно короткий відрізок часу були споруджені лікарні в Дубовому, Великому Березному, Воловому та Рахові. Тривало будівництво лікарні в Сваляві. Лікарня в Рахові була розрахована 100 ліжок, у Великому Березному — на 40–60 ліжок⁶⁴⁰. На будівництво лікарень в Рахові, Великому Березному і Воловому уряд асигнував 5 млн кч.⁶⁴¹ Ці звершення високо оцінив В. Гренджа-Донський, однак важко погодитися з його твердженням, що «цю болячку (відсутність лікарень — М. В.) наш уряд одним махом віддалив»⁶⁴². Медицина продовжувала залишатися без кваліфікованих фахівців і належного медичного обладнання. Можливо, саме тому, залишилося без уваги прохання жителів села Ізки в Міністерство здоров'я 12 листопада 1938 р. замінити місцевого лікаря Зінбера, який «зовсім не розуміє нашої української мови... і не користується в нас довір'ям в обсягу свого лікарського знання і практики»⁶⁴³. Замінити його не було ким.

Фактично, найкраще оснащеною на території краю, була лікарня в Севлюші (Виноградів). Спочатку головним лікарем працював С. Рокитський⁶⁴⁴. Становище суттєво покращилося із приходом на цю посаду видатного закарпатського хірурга О. Фединця. В інтерв'ю газеті «Нова свобода» він заявив: «В теперішній Карпатській Україні, крім севлюської, нема порядно заведених лікарень. Перед нами, лікарями, велике завдання, то ж нас — українців — тут ще замало, нас жде велика праця. Севлюську лікарню хотів би я змодернізувати, насамперед докінчити новий хірургічний павільйон на 120–140 ліжок, який через два-три місяці може бути не тільки лікарня, а просто санаторія прекрасного парку. Гроші на роблять труднощів, бо на те грошей маємо і пляни готові, тільки його перевести. Відтак, неодмінно потрібно зробити в лікарні каналізацію, що знов дало б 250–300 робітникам на літо працю. Мусимо подбати про лікарню, бо сьогодні не маємо куди помістити ліпших пацієнтів»⁶⁴⁵.

На думку лікаря А. Окопенка, на кожну тисячу населення припадало 4–4,5 хворих, крім того 1,5–2 психічних епілептиків⁶⁴⁶. У своїй статті «До орга-

⁶³⁸ Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами. Ужгород, 1993. С. 102.

⁶³⁹ Нова свобода. 1939. 2 лютого.

⁶⁴⁰ Там само. 23 лютого.

⁶⁴¹ Там само. 17 лютого.

⁶⁴² Гренджа-Донський В. Щоденник. *Твори*. Т. VIII. Вашингтон, 1987. С. 86.

⁶⁴³ ДАЗО. Ф. 19. Оп. 3. Спр. 116. Арк. 9.

⁶⁴⁴ Нова свобода. 1938. 13 серпня.

⁶⁴⁵ Там само.

⁶⁴⁶ Нова свобода. 1938. 24 грудня.

нізації психіатричної опіки», опублікованій в «Новій свободі», він доводив: «Щодо Карпатської України, то беручи на увагу особливо тяжкі умовини життя її населення, наприклад поширення алкоголізму, туберкульозу, сифілісу, кретинізму та взагалі захворювання щитної залози, пауперизм, низький рівень соціальний та санітарний..., мусимо взяти вищий індекс поширення цих хвороб, отже можемо прийняти загальне число душевнохворих на Карпатській Україні найменше 2500 або й 3000 душ, крім того 700 або й до 1000 психічних епілептиків... Треба забезпечити на кожних 10 тисяч населення бодай 20 ліжок, крім того для психічних епілептиків бодай на $\frac{1}{4}$ їх числа. Отже, ми мусіли би влаштувати 1000–1500 ліжок чисто психіатричних та 200–250 ліжок епілептичних»⁶⁴⁷.

Цікаві спогади залишив Михайло Качалуба, який після закінчення медичного факультету Женевського університету вирішив приїхати у Карпатську Україну. Уродженець Тернопільщини, він вирішив спричинитися до державотворчих процесів на теренах нашого краю. Саме завдяки М. Качалубі вдалося організувати у Великому Березному функціонуючий шпиталь з перспективою його подальшого розвитку. «Працюючи від ранку до вечора, — писав один із його біографів, — спасли від смерті і надалі кваліфіковану медичну допомогу сотням, вкрай бідним жителям В. Березнянського району у цей важкий, драматичний час для них»⁶⁴⁸. Спогади М. Качалуби переконують, що доводилося лікувати не лише цивільних: «Наш шпиталь починає заповнюватися: важкий грип, запалення легень, важкі серцеві недомагання. Сьогодні перша кривава квітка війни: привозять чеського жандарма, пораненого (на мадярській границі) мадярами. Обі ноги поранені ручною гранатою. На щастя кістки непорушені... Скоренько ошипую рани, роблю гемостаза та зашиваю... пацієнт починає стогнати...»⁶⁴⁹. Писав М. Качалуба і про останні дні свого перебування в Карпатській Україні: «Ось вже сьогодні половина березня 1939 року. Чутки з наших границь невідрадні та страшні: мадяри стріляють на наші сторожі, концентрують військо на наших границях, поляки стріляють наших хлопців, що стараються перейти кордон, щоб приголотитися до «Карпатської Січі»... На другий день вранці, цебто 15 березня 1939 року, на наших урядових будовах та на декотрих домах вивисили наші національні синьожовті прапори. Саме сьогодні засідає Сойм Карпатської України. На полудне довідуємося, що Сойм проголосив незалежність та суверенність нашої Карпатської Держави. Президентом цієї держави Сойм вибрав о. А. Волошина. Мала би бути

⁶⁴⁷ Нова свобода. 1938. 24 грудня.

⁶⁴⁸ Матейко В. Михайло Качалуба: «Прошу дозволити мені працювати лікарем у Карпатській Україні». *Карпатська Україна — етап українського державотворення: історія і сучасність*. Матеріали наукової конференції, присвяченої 80-річчю проголошення незалежності Карпато-Української держави і 145-річчю від дня народження видатного закарпатського політика і громадсько-культурного мислителя Августина Волошина. Ужгород, 2019. С. 159.

⁶⁴⁹ Качалуба М. З моєї Одиссеї. Частина 3. Лікарські спомини з Карпатської України й Словаччини. Прудентополіс: Шерне, 1983. С. 11.

величезна радість... Народилася наша рідна дитина... Але ця радість топиться в сьозах і крові, бо вороги хижими круками вже кинулися на неї і вже клюють... Через Велике Березне вже проходять втікачі та йдуть в напрямі Словаччини. Оповідають, що мадяри вже напали на наші границі та з великим військом окупають нашу державу. Оповідають жахливі речі: мадяри вішають, розстрілюють, ще й живих кидають до ріки...»⁶⁵⁰. За порадою С. Клочурака М. Качалуба з дружиною залишають Карпатську Україну й перебираються до Словаччини.

Немаловажне значення в Карпатській Україні відводилось розвитку туризму. Інженер М. Загриновський закликав: «Будуймо в горах туристичні стежки, здорові та гігієнічні хати і готелі для притягнення чужих і своїх туристів в наші прекрасні гори Карпати»⁶⁵¹. Для кращої організації туристичного руху систематично проводилися наради. Одна із таких нарад відбувалася в березні 1939 р. В ній взяли участь 29 делегатів з Міністерства комунікації, торгівлі і всіх залізничних дирекцій краю⁶⁵². «При правильному використанні чужинецького руху в Карпатській Україні можна рахувати в році 1939 приблизно на 20 тисяч гостей при добрій пропаганді, — писав П. Фленько. — Якщо можемо дати їм можливість витратити гроші й добре їм послужити, забезпечимо більший прибуток селянам, чим вони мали за працю на мадярській низині... Мусимо старатись, поправляти всі недостатки: робімо кроки до організації готельництва й готелевих спілок для будови готелів і хат, підготовляймо закон про чужинецький рух, котрий принесе певні і ясні напрямні. Хочемо вже в найближчому часі організувати кельнерську школу в Празі для синів Карпатської України, зорганізуємо в різних місцях краю курси для провідників чужинців, приготовляймо напрямні для організації постачання харчів і збуту домашнього промислу»⁶⁵³. На жаль, Карпатська Україна не мала навіть найелементарніших умов для того, щоб повернути до себе увагу туристів. Рівень життя населення краю погіршувався. Негативним було і те, що постійно підвищувалися ціни на продукти, хоча заробітна плата майже залишалася без змін. 26 лютого 1939 р. В. Гренджа-Донський записав у щоденнику: «Хуст невдячний. Ціни і будинки парцель вже підскочили удесятеро, за помешкання деруть сьому шкуру, всі продукти купуємо за всяку ціну»⁶⁵⁴. Члени Української Національної Ради в Нижньому Бистромому у зверненні до уряду Карпатської України скаржилися, що «не дивлячись на загальне підвищення цін життєвих продуктів, фірма Розенблїт

⁶⁵⁰ Качалуба М. З моєї Одиссеї. Частина 3. Лікарські спомини з Карпатської України й Словаччини. Прудентополіс : Шерне, 1983. С. 16–17.

⁶⁵¹ Нова свобода. 1939. 25 лютого.

⁶⁵² Там само. 11 березня.

⁶⁵³ Там само. 21 грудня.

⁶⁵⁴ Гренджа-Донський В. Щоденник. Твори. Т. VIII. Вашингтон, 1987. С. 192.

і Грос робітничу платню не виплатила»⁶⁵⁵. Величезних розмірів набула спекуляція.

Отже, соціальне становище закарпатського населення в 1938–1939 рр. було важким, незважаючи на спроби уряду його покращити. Справжнім лихом для населення краю було безробіття, підвищення цін на продукти харчування. Завдяки відправці окремих партій робітників на працю до Німеччини, кількість безробітних не зменшилася, хоча ця проблема, через пасивність окружних властей, так і не була вирішена. У важкому становищі знаходилася медицина краю. Відсутність кваліфікованих кадрів, лікарняних приміщень, робили її примітивною і важкодоступною. Уряд Карпатської України проводив певну роботу по поліпшенню страхування і пенсійного забезпечення населення, піклувався про втікачів з окупованих територій, приділяв значну увагу розвитку туризму тощо. Однак, більшість задумів уряду не були проведені у життя.

⁶⁵⁵ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 1.

Розділ 4.

Від Підкарпатської Русі до Карпатської України (1938–1939)

8 травня 1919 р. Центральна Руська Народна Рада прийняла в Ужгороді рішення про приєднання Закарпаття до Чехословаччини на правах автономії. Цим актом була виконана вимога американських русинів, які 18 листопада 1918 р. на своїх зборах у Скрентоні висловились за включення краю до складу Чехословацької Республіки. 18 листопада 1919 р. І. Брейха був призначений тимчасовим адміністратором Закарпаття. Згідно з «Генеральним Статутом» чехословацький уряд зобов'язувався надати Підкарпатській Русі, як тоді називали наш край, найширші автономні права.

Празький уряд постійно зводив з виконанням своїх обіцянок, мотивуючи тим, що закарпатці, мовляв, ще не «дозріли» до самостійного життя. Перший етап автономії був реалізований тільки 8 жовтня 1938 р. Це була перемога всіх політичних сил краю, як русофільського, так і українського напрямів, які протягом всього міжвоєнного періоду активно боролися за автономні права. Кінець вересня 1938 р. слід розцінювати як вирішальний момент у взаємовідносинах вищеназваних напрямків. Необхідно відзначити, що ще 2 вересня 1938 р. представники русофілів і народовців підписали декларацію, на яку чехословацький уряд не відреагував. Вимоги, які оголосив Е. Бачинський, передбачали приєднання Пряшівщини до Підкарпатської Русі, надання фінансової допомоги верховинським округам і персональну заміну представників в урядових установах⁶⁵⁶.

21 вересня 1938 р. в Празі відбулися переговори, в яких взяли участь Е. Бачинський, І. П'ещак, П. Коссей, С. Фенцик, А. Бродій, Ю. Фелдешій, П. Жидовський, Ю. Ревай. Всі вони були депутатами Чехословацького парламенту⁶⁵⁷. Тоді ж Закарпаття відвідала делегація американських русинів у складі І. Попа, І. Янчишина і О. Геровського, яка «мала допомогти парламентарним представникам обох груп вирішувати актуальні політичні проблеми краю. Делегація, однак, не представляла Американських Русинів греко-католиків, які

⁶⁵⁶ Разгулов В. Дело № 148423. *Карпатская панорама*. 1995. 20 января, 26 сентября, 30 августа.

⁶⁵⁷ Шандор В. Спомини. Т. 1. *Карпатська Україна. 1938-1939*. Ужгород : МПП «Гражда»; Карпатський Союз, 1996. С. 152.

становили більшість русинів в США»⁶⁵⁸. Саме тому ця делегація не виконала поставлених на неї завдань.

На початку жовтня 1938 р. переговори між представниками двох напрямків були відновлені з метою створення автономного уряду Підкарпатської Русі. На засіданні 7 жовтня 1938 р. була прийнята постанова про те, що членами уряду можуть бути тільки депутати празького парламенту й сенату. Необхідно погодитися з твердженням В. Шандора, що це було зроблено «з розрахунком забезпечення успіху в уряді, бо москвофіли переживали»⁶⁵⁹. Того ж дня представники русофільського блоку запропонували проект децентралізації державної і виконавчої влади, який складався із восьми пунктів. 8 жовтня в Ужгороді була створена Національна Рада Підкарпатської Русі, до якої ввійшли Й. Камінський, В. Гомічков, М. Демко (Центральна Руська Народна Рада), А. Волошин, Ю. Бращайко, Д. Німчук (Перша Українська Народна Рада), А. Бродій, Ю. Фелдешій (Автономно-Землеробський Союз), Е. Бачинський, П. Коссей (Республіканська Землеробська партія), С. Фенцик (Руська Національно-Автономна партія), Ю. Ревай (Соціал-Демократична партія), І. П'єшак (Автономно-Землеробський Союз Пряшівщини), П. Жидовський (Республіканська Землеробська партія Пряшівщини)⁶⁶⁰. Отже, до складу Національної Ради Підкарпатської Русі ввійшли представники всіх основних політичних сил краю.

На першому засіданні Ради був прийнятий Меморандум, який закінчувався вимогою негайно прийняти закон про Підкарпатську Русь. 8 жовтня 1938 р. прем'єр-міністр Чехословаччини Я. Сирови звільнив з посади губернатора краю К. Грабаря і призначив І. Парканія. Останній в черговий раз наголосив на головних вимогах Національної Ради Підкарпатської Русі. Тим часом представники двох напрямів обговорювали кандидатури на посади міністрів Підкарпатської Русі. Ю. Ревай запропонував запросити по троє членів з обох рад. Пропозицію прийняли. Українську делегацію очолив А. Волошин, москвофільську — Й. Камінський.

Аналогічні суспільно-політичні процеси відбувалися у Словаччині. 6 жовтня 1938 р. лідери Словаччини зібралися в Жиліні і вимагали автономних прав. 7 жовтня 1938 р. прем'єр-міністр Я. Сирови задовільнив їх прохання і Й. Тісо був призначений прем'єр-міністром Словаччини. Необхідно наголосити, що Я. Сирови, згідно 60 параграфу Конституції Чехословаччини, був повірений виконувати під час відсутності Е. Бенеша (емігрував 5 жовтня 1938 р. — М. В.) президентські функції.

⁶⁵⁸ Шандор В. Спомини. Т. 1. Карпатська Україна. 1938-1939. Ужгород : МПП «Гражда»; Карпатський Союз. 1996. С. 151.

⁶⁵⁹ Там само. С. 152.

⁶⁶⁰ Разулов В. Дело № 148423. *Карпатская панорама*. 1995. 20 января, 26 сентября, 30 августа.

На спільній нараді Руської і Української Центральних народних рад були підготовлені пропозиції щодо складу майбутнього уряду Підкарпатської Русі: «На нарадах одногосно було рішено: домагатись для Підкарпатської Русі тих самих прав, які одержала Словаччина на основі вимон, долучених до цього протоколу. Дальше одногосно було рішено запропонувати на прем'єр-міністра й на міністра народної освіти Андрія Бродія, на міністра внутрішніх справ др-а Едмунда Бачинського, міністра судівництва др-а Івана Пешака, міністра комунікації, то є: залізниць, пошти і публічних робіт, — Юліяна Ревая, міністра здоров'я і соціальної опіки о. Августина Волошина, міністра економічних справ др. Степана Фенцика. Постановлено вимагати від чехословацького правительства без відкладного сповнення цих домагань»⁶⁶¹.

11 жовтня 1938 р. сформувався перший автономний уряд Підкарпатської Русі, який очолив А. Бродій — лідер русофільського напрямку в краї. Міністрами були призначені Е. Бачинський і Ю. Ревай⁶⁶². Слідом за ними міністерську посаду зайняв С. Фенцик, а А. Волошин та І. П'єшак стали державними секретарями. До першого автономного уряду ввійшло четверо представників русофільського і двоє — українського напрямку. Необхідно погодитися з думкою сучасних дослідників, що співвідношення два до одного на користь представників русофільства, реально відображало співвідношення між двома головними політичними силами в краї⁶⁶³.

Призначення А. Бродія прем'єр-міністром теж не стало несподіванкою, бо очолюваний ним напрям займав домінуюче становище в суспільно-політичному житті Закарпаття протягом всього міжвоєнного періоду. Необхідно також констатувати, що Автономно-Землеробський Союз (далі — АЗС), очолюваний А. Бродієм, від початку свого утворення в 1923 р., постійно на перший план висував головне політичне завдання — здобуття автономії, що було чітко зафіксовано як в програмі, так і в назві партії. У своїй статті «Ми, автономісти, будемо нову вільну автономну Підкарпатську Русь», опублікованій у 1935 р., А. Бродій писав: «Коротко скажу чого ми, автономісти, хочемо і за що боремось: Підкарпатська Русь в її етнографічних кордонах від Попраду до Тиси, як вказано в Сен-Жерменському мирному договорі і Конституції Чехословацької Республіки... Повинні ми знати те, що жити і утриматись в великій сім'ї народів вдасться нам тільки так, якщо в нашому краї, на своїй рідній землі володіти і господарювати будемо ми самі. За це ми боремось до

⁶⁶¹ Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 1. Карпатська Україна. Документи і матеріали / Упорядники — О.Д. Довганич, О.М. Корсун, О.М. Пагіря; редакційна колегія: М.А. Попович (голова), О.Д. Довганич (заст. голови), М.М. Вегеш, М.В. Делеган, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун, І.Ю. Коршинський, О.Ю. Кучерява, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород: ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2009. С. 60–61.

⁶⁶² ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 1.

⁶⁶³ Болджар М. Закарпаття між двома світовими війнами. Ужгород, 1993. С. 79.

цього дня. Сьогодні влада на нашій землі знаходиться не в наших руках, і ми бачимо і відчуваємо те, що наслідки нашої праці ми зберегти для себе не можемо. Тому ми боремось за автономію. Кожний знає, вже і відчуваєте, що так, як до цих пір було, далі бути не може ні по Божому, ні по-людському, ні по природньому праву»⁶⁶⁴.

АЗС, очолюваний А. Бродієм, різко зростав у кількісному відношенні. Наприкінці 30-х років він нараховував від 5 до 7 тисяч членів. Із року в рік зростав авторитет АЗС серед населення краю. Так, наприклад, під час виборів у парламент Чехословаччини в 1924 р. АЗС одержав 21161 голос (8,4% від усіх виборців), в 1925 р. – 28799 голосів (11,6%), в 1929 р. – 48509 голосів (18,2%), в 1935 р. – 44982 голоси (13,9%)⁶⁶⁵.

А. Бродій користувався авторитетом навіть серед частини виключно українського населення гірських районів. Синевирський священник (округ Волове) Ф. Горват в листі до власника «руської» друкарні Ю. Фелдешія захоплено писав про виступ Бродія у своєму рідному селі: «Наш народ, будучи доволно насичен пустими обіцянками, а притом воодушевлений річчю депутата пана Андрея Бродія у нашом селі, до того взволновался, що на днях заявили публично на зібранні соц. дем. посланця Ф. Ревая: «Ми уже жадних чеських партій не потребуємо, ай будеме ся держати автономно-земледельческого союза»⁶⁶⁶.

Автономний уряд А. Бродія провів три засідання (15, 18, 22–23 жовтня 1938 р.). На першому засіданні 15 жовтня 1938 р. були розглянуті і затверджені основні органи управління, які склалися із 9 міністерств, було констатовано, що в жовтні 1938 р. на Підкарпатську Русь завезено із Румунії 170 вагонів кукурудзи. На другому засіданні С. Фенцик прозвітувався про пророблену роботу під час переговорів по встановленню кордону із Словаччиною, а Ю. Ревай зробив доповідь про заборону вивозу державного і приватного майна з території краю. Обговорювалися також питання надання амністії, співробітництва з Німеччиною тощо. В центрі уваги третього засідання була внутрішньополітична ситуація в Закарпатті, зокрема, обговорювалося питання про розумне відреагування на угорський ультиматум щодо південних територій краю.

З ініціативи А. Бродія була створена комісія, до якої ввійшли відомі закарпатські вчені П. Сова, Г. Геровський, М. Кондратович, М. Бескид та І. Панькевич, перед якими ставилося завдання науково довести, що Закарпаття – русинська земля і цим самим «парировать мадыарские требования»⁶⁶⁷. 23 жовтня 1938 р. відбулося продовження третього засідання уряду А. Бродія, на якому прийняли рішення: «Область руських на півдні Карпат, відзначена мирними договорами як автономна одиниця, становить одне

⁶⁶⁴ Разгулов В. Дело № 148423. *Карпатская панорама*. 1995. 20 января, 26 сентября, 30 августа.

⁶⁶⁵ Там само.

⁶⁶⁶ Особистий архів о. Феодосія Горвата.

⁶⁶⁷ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 40. Арк. 3.

невіддільне ціле, частини якого міцно зв'язані як тисячолітною історією, так і тисячолітніми економічними умовами і братерським співжиттям її корінного автохтонного населення... Цілість і невіддільність цієї області визнали також і великі союзні і співдружні держави в міжнародних і мирних договорах, змінити політичне становище і приналежність якої вважаємо можливим тільки в її цілості без відторгнення її південної частини від північної і навпаки, можна виключно тільки на основі права самовизначення всього корінного автохтонного населення по демократичним принципам: всенародним голосуванням»⁶⁶⁸. 22 жовтня 1938 р. кореспондент львівської газети «Діло» — органу УНДО Галичини — Р. Голіян взяв інтерв'ю у А.Бродія⁶⁶⁹. А. Бродій і керівництво АЗС вели подвійну гру, орієнтуючись на Угорщину, що викликало незадоволення представників українського напрямку. Газета «Нова свобода» звинувачувала А. Бродія у сприянні антиукраїнським виступам. Прем'єр-міністр запевняв, що провокації будуть припинені, однак вони продовжувались. Мали місце випадки застосування сили⁶⁷⁰.

Досить швидко з'ясувалося, що А. Бродій вже тривалий час працював на Угорщину під кличкою «Берталон»⁶⁷¹. Чехословацька контррозвідка уважно слідкувала за діяльністю А. Бродія. Начальник Президії поліцейського управління в Ужгороді Герр ще 4 січня 1933 р. доповідав Президії крайового управління Підкарпатської Русі, що «редактор Бродій має великі зв'язки з закордонном..., він постійно зустрічається з представниками угорських опозиційних сил в Ужгороді»⁶⁷². У шифрованій телеграмі міністра закордонних справ Угорщини К. Кані угорському послу в Празі Я. Вегштейну давалися інструкції для А. Бродія: «... попередьте Берталана, щоб він ні в якому разі не піддавався обіцянкам чехів і цілком стояв на попередніх позиціях, тобто на самовизначенні з плебісцитом. Особливо зверніть його увагу на те, що якщо вони не приєднаються до нас, то в такому випадку складуться несприятливі для них економічні умови. Якщо ж вони приєднаються до нас, то ці питання можна буде вирішити в дружньому дусі, із врахуванням їх інтересів. Плебісцит за автономію в межах угорської держави — це єдине розумне рішення для русинів... Якщо з яких-небудь причин виникнуть труднощі у відстоюванні цієї позиції, то Берталан при всіх обставинах повинен приїхати в Пешт»⁶⁷³

⁶⁶⁸ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 40. Арк. 3.

⁶⁶⁹ Нова свобода. 1938. 20 жовтня.

⁶⁷⁰ Гренджа-Донський В. Щоденник. *Твори*. Т. VIII. Вашингтон, 1987. С. 30.

⁶⁷¹ Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами. Ужгород, 1993. С. 81.

⁶⁷² ДАЗО. Ф. 3. Оп. 2. Спр. 6. Арк 3.

⁶⁷³ Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 1. Карпатська Україна. Документи і матеріали / Упорядники — О.Д. Довганич, О.М. Корсун, О.М. Пагіря; редакційна колегія: М.А. Попович (голова), О.Д. Довганич (заст. голови), М.М. Вегеш, М.В. Делеган, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун, І.Ю. Коршинський, О.Ю. Кучерява, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака.. Ужгород : ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2009. С. 59.

17 жовтня 1938 р. Ю. Ревай попередив міністра закордонних справ ЧСР Ф. Хвалковського про зв'язки А. Бродія з Угорщиною. Внаслідок цього празький уряд заборонив А. Бродію виїзд в Будапешт для переговорів з Угорщиною. Міністр внутрішніх справ ЧСР Я. Черний твердив, що відомості з нарад міністерської ради потрапляють до угорського посольства в Празі⁶⁷⁴. Чехословацький уряд звинуватив А. Бродія в порушенні «Закону про охорону республіки» і його заарештували. 26 жовтня 1938 р. бюлетень Пресової Служби Карпатської України повідомляв, що «у Бродія нашли мапу Карпатської України, на якій він сам розділив половину мадярам, а половину полякам та багато грошей»⁶⁷⁵. Одразу ж після арешту А. Бродій оголосив голодування. У тюрмі його відвідав Ю. Брашайко, передав листа, в якому тому пропонувалося прийняти угорське громадянство і виїхати з Чехословаччини, або ж залишитися в ній, але відмовитися від політичної діяльності. А. Бродій відхилив ці пропозиції. 11 лютого 1939 р. він був амністований президентом ЧСР Е. Гахою, який одразу ж прийняв його і запропонував співпрацю. Проте А. Бродій відмовився і поїхав лікуватися у санаторій у Татрах. 5 березня він виїхав до Ужгорода, де мешкала його сім'я⁶⁷⁶.

Необхідно погодитися з твердженням сучасного словацького вченого І. Ваната, що «у передмюнхенській Чехо-Словаччині політичний русинізм став родючим ґрунтом іредентських автономістичних політичних партій Бродія і Фенцика, які діставали підтримку з Угорщини і Польщі»⁶⁷⁷. Дослідник вважає, що на представників русофільського напрямку після окупації краю Угорщиною опирався гортіївський режим. Доказом такого твердження є той факт, що після окупації краю угорськими військами, А. Бродій представляв Закарпаття в угорському парламенті. Фінансування угорським урядом А. Бродія підтверджується опублікованими 1959 р. в Будапешті документами. На запитання слідчого НКВС 13 січня 1945 р., «що Ви одержали від угорського уряду за своє співробітництво з ними?», А. Бродій відповів: «...Я одержував заробітну плату депутата парламенту — 1500 пенге, міністерську пенсію 1369 пенге в місяць». Відставка і арешт А. Бродія викликали протести з боку його прихильників, які переросли у масові демонстрації. Що стосується соратника А. Бродія С. Фенцика, то йому вдалося втекти в розміщене неподалік польське посольство, а потім переїхати до Угорщини.

⁶⁷⁴ Шандор В. Споми́ни. Т. 1. Карпатська Україна. 1938-1939. Ужгород : МПП «Гражда»; Карпатський Союз, 1996. С. 155.

⁶⁷⁵ ДАЗО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 209. Арк. 28.

⁶⁷⁶ Федака С. Д. Андрій Бродій (1895-1946). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах.* Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Береш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород : ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 164.

⁶⁷⁷ Ванат І. Чи русини самотутній народ? *Пам'ятки України.* 1992. № 1. С. 20.

Таким чином, Андрій Бродій, як і весь очолюваний ним напрямок, пройшов своєрідну еволюцію. Протягом 20-30-х років він був прогресивним явищем в суспільно-політичному житті краю, бо відображав прагнення народу до рівності в складі Чехословаччини. Починаючи з кінця 30-х років, він займав чітку проугорську орієнтацію, хоча його лідери продовжували публічно виступати за єдність Чехословаччини.

Після арешту А. Бродія новим прем'єр-міністром чехословацький уряд призначив А. Волошина — лідера українського напряму в краї⁶⁷⁸. Він у присутності міністра Е. Бачинського, чеського генерала О. Сватека і віце-губернатора краю О. Бескида склав присягу на вірність Чехословацькій республіці. Протокол з текстом присяги нещодавно опублікований у збірнику документів про Карпатську Україну: «Протокол написаний дня 26. жовтня 1938 в канцелярії міністра Дра Едмунда Бачинського в Ужгороді з нагоди зложення урядової присяги телефонічною дорогою міністра для Підкарпатської Русі Мсгр. Августина Волошина до рук предсідника влади армат нього генерала Яна Сирового в заступстві президента републики на основі параграфу 60 конституційної грамоти републики Чехословацької. Міністр для Підкарпатської Русі Мсгр. Августин Волошин точно о годині 16.40 перечитав до телефону слідуочу формулю присяги: «Присягаю на свою честь и свідомість, що буду совісно и не стороньо зповняти свої обов'язки и буду дбати про точне виконання конституційних и інших законів». При складанні присяги були присутні як свідки генерал дівізії Олег Сватек і віце-губернатор Підкарпатської Русі Др. Олександр Бескид»⁶⁷⁹.

У виголошеній 26 жовтня 1938 р. промові А. Волошин заявив, що забезпечить «народам Підкарпатської Русі їх культурні, національні та господарські здобутки... без різниці національної та релігійної»⁶⁸⁰. 27 жовтня 1938 р. в газеті «Нова свобода» було опубліковано звернення Української Народної Ради «До всіх українців по цілому світі! До всіх українських партій, організацій, груп, товариств в Галичині, Буковині, Бесарабії, Наддніпрянській Україні, Канаді, Сполучених Державах Америки і взагалі до українців, де б вони не проживали», яке свідчило про чітку українську спрямованість уряду А. Волошина: «Ми віримо, — говорилося у зверненні, — що великий 50–мільйоновий український народ підійме й надалі своє велике слово і не допустить, щоб наші віковічні вороги, накладали на нас пута, знов садили нас в тюрми»⁶⁸¹. Це звер-

⁶⁷⁸ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 47. Арк. 12.

⁶⁷⁹ Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 1. Карпатська Україна. Документи і матеріали / Упорядники — О.Д. Довганич, О.М. Корсун, О.М. Пагіря; редакційна колегія: М.А. Попович (голова), О.Д. Довганич (заст. голови), М.М. Вегеш, М.В. Делеган, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун, І.Ю. Коршинський, О.Ю. Кучерява, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород: ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2009. С. 82.

⁶⁸⁰ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 47. Арк. 9.

⁶⁸¹ Нова свобода. 1938. 27 жовтня.

нення було розцінене українцями, зокрема в Галичині, як заклик до допомоги. Почалися масові демонстрації у Львові, Станіславі, Коломиї. Були зафіксовані перші нелегальні переходи кордону.

На адресу А. Волошина також надійшло лист-звернення Екзекутиви ОУН: «Переживаємо рішаючи хвилини й залежно від того, як тепер поставимося, така буде наша майбутність. На наше українське Закарпаття простягають свої лапи чужі народи: чехи, мадяри, поляки, словаки, а навіть і циганська банда румунів. Вони твердять, що Закарпаття повинно їм належати. У відповідь ми їм кажемо: Геть свої брудні лапи, бо Закарпаття було, є і буде українським! Це ми їм сміємо твердити, бо на Закарпатті живуть українці, їх мова, віра, кров, душа є ті самі, як українців за Карпатами, на Буковині і на Східних Українських Землях. Надходить великий час! Закарпаття мусить стати Самостійною Українською Державою! Воно мусить стати зародком Одної Великої Самостійної Соборної Української Держави від Попраду і Татрів аж до Каспійського моря і гір Кавказу! Стати цим зародком мусить бути для нас найбільшою честю! Ми будемо горді, що якраз ми перші будемо тими, що зачнуть відбудовувати Українську Державу! Що ми поможемо нашим братам скинути московське, польське й румунське ярмо! В цій відбудові поможе нам тільки єдність народу, велика віра в свої сили й віра в те, що Бог призначив нас повести свій нарід до Волі! Берім уважно теперішній час! Підготовляймося вже тепер до остаточної розправи з зайдами! Пам'ятаймо, що Україна тільки для українців! В українським Закарпатті мають стати панами лише українці!»⁶⁸².

А. Волошин сформував новий уряд виключно з представників українського напрямку. Виняток становив, хіба-що, Е. Бачинський. Це викликало велике незадоволення серед представників протилежного напрямку як у краї, так і за його межами. Секретар АЗС в Пряшеві В. Данча у листі до А. Волошина висловив сумнів про можливість спільних дій двох напрямів. Відповідь Волошина була однозначною: «Ми хочемо в згоді жити й з тими людьми — членами нашого роду, що голосять себе до руського табору, коли вони думають це щиро, значить, коли вони почувають себе щирими слов'янами. Але з людьми, що під покришкою русокости хотять прилучити нас до Мадярщини й агітують за тим приключенням явно, або через так зв. плебісцит, не хочемо мати нічого спільного»⁶⁸³. А. Волошин закликав до співробітництва представників русофільства, але його заклик мав декларативний зміст. Не маючи своїх людей у складі уряду, русофіли на запропоноване співробітництво не погодились. Вважаємо, що повне відвернення А. Волошина на практиці від такого масового напрямку, яким був русофільський, було неоправданим і помилковим. Замість

⁶⁸² Басараб В., Вегеш М., Сергійчук В. Августин Волошин. Нові документи і матеріали про життя і смерть президента Карпатської України. Ужгород : Видавництво УжНУ «Говерла», 2006. С. 41–44.

⁶⁸³ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 41. Арк. 1.

того, щоб прийняти компромісне рішення, прем'єр-міністр посилив проти себе опозицію.

Уже з перших днів свого прем'єрства А. Волошин почав орієнтуватися на Німеччину, сподіваючись на її покровительство. Станом на 13 лютого 1939 р. німецька національна меншість в краї становила 8714, або 1,60 % населення⁶⁸⁴. А. Волошин все робив для того, щоб німецьке населення не відчувало ніяких проблем. Він навіть видав розпорядження, згідно з яким «всім громадянам німецької народності без огляду на їх державну приналежність дозволено організуватися в «Німецькій партії» по засадам національно-соціалістичним й організувати всі у цій партії звиклі партійні органи, якож і носити відзнаки і прапори з гаковим хрестом»⁶⁸⁵. Інженер Е. Ольдофреді, як представник німецької національної меншості, 27 січня 1939 р. був включений до списку майбутніх послів українського парламенту Закарпаття⁶⁸⁶.

Уряд Карпатської України робив усе для того, щоб відносини між українцями і чехами, які проживали в краї, залишалися добросусідськими. Перед Міністерством внутрішніх справ Карпатської України А. Волошин поставив завдання, «щоби у найкоротшому часі між українським народом і чеським урядництвом настали знову нормальні, приятельські відносини»⁶⁸⁷. Відзначимо, що їх значно погіршила античеська пропаганда проугорської «п'ятої колони» в краї, про що мова йтиме нижче. Призначаючи А. Волошина прем'єр-міністром, чехословацький уряд покладав на нього великі надії, як на поміркованого політичного діяча, сподіваючись на його нейтралітет у внутрішній політичній боротьбі, яка не припинялася в краї. А. Волошин добре це усвідомлював, коли закликав місцеве населення виконувати «правильно свої повинності в межах Чехословацької Республіки»⁶⁸⁸. Навіть у наказі про запровадження в краї української мови, пропонувалося також поміщати написи чеською або словацькою мовами⁶⁸⁹. Отже, призначення А. Волошина прем'єр-міністром не привело до радикальних змін в українсько-чеських відносинах.

Станом на лютий 1939 р. в краї проживало 8,5 тисяч чеських чиновників (разом із сім'ями — 15 тисяч). Необхідно погодитися з сучасними дослідниками, що переважна більшість із них «вороже ставились до влади А. Волошина і всього українського»⁶⁹⁰, боячись процесів українізації. Члени Української

⁶⁸⁴ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 2. Спр. 8. Арк. 1.

⁶⁸⁵ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 45. Арк. 4.

⁶⁸⁶ Гренджа-Донський В. Щоденник. *Твори*. Т. VIII. Вашингтон, 1987. С. 144.

⁶⁸⁷ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 64. Арк. 60–62.

⁶⁸⁸ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 47. Арк. 9.

⁶⁸⁹ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 10. Арк. 5.

⁶⁹⁰ Богів О. Карпатська Україна (Підкарпатська Русь) і політика європейських держав в радянській історіографії (1944–1991 рр.). *Закарпатська Україна: 1945 рік: Матеріали наукової конференції, присвяченої 50-річчю Перемоги над фашизмом та 50-річчю возз'єднання Закарпаття з Україною*. 26 травня 1995 р. Ужгород : Патент, 1995. С. 78–91.

національної ради у Великій Копані скаржилися А. Волошину на місцевого коменданта жандармерії Й. Кріжа, який «робить великі неприємності в нашій селі, агітовав і ще є і десь підбурює населення проти одної кандидатської листи»⁶⁹¹. На вимогу жителів В. Копані покинути село, Й. Кріж відповідав: «Я пуйду з Копане, але еше мусім забіт двадцят неб тщіцет українцу»⁶⁹². В с. Довге весь «склад учительства є ворожий українській нації»⁶⁹³. В. Гренджа-Донський писав, що «чехи, не тільки що на кожному кроці провадять саботажі, але навіть відкрито агітують. Комендант жандармерії в Буштині відкрито говорить, що з приходом українського уряду буде населенню гірше»⁶⁹⁴. Жителі с. Білки скаржилися А. Волошину на місцевого коменданта жандармерії Богача, який «є запеклим чеським шовіністом, що все ворожо ставився і ще й нині ставиться до української справи»⁶⁹⁵. Автори скарги звинувачували Богача в провокативних діях: «...Хтось болотом обкидав чеський надпис на бувшій чеській захоронці, де тепер знаходиться управа... Болотом були обкидані і вік на канцелярії управи. Пан комендант скоро по обкиданню болотом надпису появився в касарні Січі і заявив, що цей вчинок зробили січовики... Підозріваємо, що це було навмисно приготовано, щоб нас випровокувати і очернити, що ми виступаємо проти чехів»⁶⁹⁶.

Отже, переважна більшість чеських чиновників вороже відносились до українського уряду, що справляло негативний вплив на розвиток українсько-чеських взаємин. Однак, необхідно відзначити, що нерідко ініціаторами античеських заходів виступали також січовики. Юрист М. Бандусяк у зверненні до слідчої комісії Президії УЦНР писав, що особистий секретар А. Волошина І. Рогач «закликав січовиків розбивати вікна..., зривати чеські прапори. Внаслідок такої вихови січовики билися з вояками і поліцією»⁶⁹⁷. Виступи І. Рогача послужили сигналом до дій. Житель с. Колочави М. Шимоня розповідав, як місцеві січовики у спілці з галичанами, скинули чехословацький прапор і замінили його українським. Інцидент був з'ясований мирним шляхом. Інший активний учасник подій 1938–1939 рр. Й. Сарвадій писав про античеські дії окружного начальника в Рахові Солом'яного, який наказав до 21 березня 1939 р. замінити чеські надписи українськими. «Місцева команда Січі, — писав Й. Сарвадій, — однієї ночі самочинно позривала чужомовні надписи, що спричинило непорозуміння з урядом. Цей почин д-р Фришин прилюдно зганяв, — січовики втручаються у не свої справи. Коли д-р Фришин був

⁶⁹¹ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 2. Спр. 28. Арк. 1.

⁶⁹² Там само. Арк. 2.

⁶⁹³ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 55. Арк. 32.

⁶⁹⁴ Гренджа-Донський В. Щоденник. *Твори*. Т. VIII. Вашингтон, 1987. С. 117.

⁶⁹⁵ ДАЗО. Ф. 17. Оп. 2. Спр. 21. Арк. 3.

⁶⁹⁶ Там само. Арк. 4.

⁶⁹⁷ ДАЗО. Ф. 1148. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 3.

у міністерстві шкільництва в Хусті, запрошено його до Головної Команди Січі, де накинули йому на голову коц й побили так, що навіть ребра поломили»⁶⁹⁸.

З вищесказаного випливає, що конфронтацію у чесько-українські стосунки вносили обидві сторони. Чехи не сприймали українську владу та її рішення, а українці намагалися позбутися «опіки», нерідко використовуючи для цього різні методи, іноді такі, які суперечили чехословацькій конституції. Уряд А. Волошина не завжди мав змогу контролювати політичну ситуацію в краї. Українсько-чеські відносини різко загострилися після призначення чеського генерала Л. Прхали третім міністром Карпатської України. Уряд А. Волошина розцінив це рішення чеської влади, як втручання у внутрішні справи автономної держави. 20 січня 1939 р. А. Волошин у листі до Л. Прхали писав: «Це порушення автономних прав К.У. (П.Р.) викликало велике обурення між карпато-українським населенням. Свідчать про це стихійні демонстрації, які дуже згіршили дотепер на загал добрі відносини між карпато-українським населенням і чеським урядництвом К.У. ...Співпраця з Вами у правительстві К.У. (П.Р.) за тих обставин є неможливою»⁶⁹⁹.

Демонстрації проти призначення Л. Прхали українським міністром в багатьох населених пунктах вилилися у масові акції протесту. Жителі с. Вучкового вислали на ім'я УЦНР «Маніфест про життя, або смерть», в якому вимагали відкликання Л. Прхали, а та кож звільнення із службових посад всіх чехів⁷⁰⁰. Надійшов протест із с. Торунь: «Раз здобутої волі ціною нашої крові чехам не дамо. Лише по наших трупах нас всіх чехи можуть посягнути на нашу волю»⁷⁰¹. Негайного відкликання міністра-чеха вимагали жителі Колочави, Річки, Великого Студеного та інших закарпатських гірських сіл⁷⁰². Необхідно відзначити, що окремі представники уряду роз'їжджали по селах і закликали народні маси до актів протесту проти призначення Л. Прхали українським міністром. 5 лютого 1939 р. чеським капітаном Новосадом був заарештований Кость Ліневич «за спробу агітувати в Доманинцях. Звинувачений в розповсюдженні листівок проти Прхали»⁷⁰³. Справа закінчилася компромісно: Л. Прхала виконував обов'язки міністра транспорту.

Із вищесказаного видно, яким було ставлення уряду Карпатської України до чеського і німецького населення, яке проживало на території краю. А. Волошин намагався проводити таку національну політику, щоб всі національні меншини почували себе як вдома. Доказом цього є ставлення карпато-українського уряду до єврейського населення. За підрахунками сучас-

⁶⁹⁸ Сарвадій Й. Змова проти уряду Карпатської України. Карпатський Союз, 1984. С. 14.

⁶⁹⁹ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 64. Арк. 42, 44.

⁷⁰⁰ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 178. Арк. 42.

⁷⁰¹ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 78. Арк. 48.

⁷⁰² Там само. Арк. 44, 106, 115.

⁷⁰³ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 10. Арк. 3.

них дослідників, на час гортистської окупації в Закарпатті проживало понад 100 тисяч євреїв, не рахуючи не встановленого числа тих, хто перед окупацією встиг перебратися в Словаччину і Чехію⁷⁰⁴. 28 грудня 1938 р. А. Волошин прийняв делегацію єврейських національних меншин (складали 12 % всього населення), керівники яких заявили про свою лояльність до влади. У відповідь на це прем'єр-міністр заявив: «Я до жидів, які шанують свою релігію і національність, завжди ставився прихильно. Конституція держави не була змінена так, щоб забезпечувати для всіх громадян федеративної держави однакові права... А щодо культурних потреб жидівського населення, то вони будуть по можливості сповнені»⁷⁰⁵. Однак, необхідно погодитися з твердженням М. Макари, що волошинське оточення не поспішало виконувати ці ідеї. Однією з форм переслідування євреїв угорським окупаційним режимом було видворення їх з краю, зокрема тих, що народилися на території Західної України і Польщі і не мали угорського підданства. Ця акція розпочалася відразу після встановлення на Закарпатті окупаційного режиму. Про це свідчать численні приклади з кримінальних справ євреїв.

Наприкінці 30-х років Чехословаччина була державою, в якій мали можливість вільно функціонувати понад тридцять різноманітних політичних партій та об'єднань. Всі вони представляли два основні напрями — русофільський і народовецький (український). Однією з найбільш впливових була крайова організація Комуністичної партії Чехословаччини (КПЧ), з якою тісно співпрацювали «Об'єднання трудового селянства», «Червоні профспілки», «Лівий фронт» та «Союз друзів РСР». Всі вони стояли на прорадянських позиціях. Близькою до комуністичної була Соціал-демократична партія, хоча вона так і не пішла на зближення з нею. На яскраво виражених русофільських і проугорських позиціях стояли АЗС і Руська національно-автономна партія. На українських соборницьких позиціях перебували УЦНР, фракція аграрної партії, Християнсько-народна партія, культурно-освітні організації «Просвіта», «Пласт» та інші. Такий стан справ існував до 25 жовтня 1938 р., коли празький уряд прийняв рішення про розпуск політичних партій.

Незважаючи на таке рішення чехословацького уряду, партії та об'єднання продовжували діяти. Фактично, найбільше від цього постраждали тільки закарпатські комуністи. 25 жовтня 1938 р. віце-губернатор краю А. Бескид видав розпорядження про призупинення діяльності крайкому КПЧ⁷⁰⁶. 2 листопада 1938 р. начальник ужгородської поліції доповідав у Прагу, що згідно з розпорядженням «були проведені обшуки в секретаріатах і на квартирах керівних діячів партії в Ужгороді, на Радванці і в Доманинцях»,

⁷⁰⁴ Макара М. Гнані долею (Етно-соціальний нарис історії єврейства на Закарпатті). *Карпатський край*. 1995. № 9–12. С.14.

⁷⁰⁵ Там само. С. 16.

⁷⁰⁶ Росоха С. Сойм Карпатської України. Вінніпег, 1949; Львів : Меморіал, 1990. С. 34–35.

в результаті чого «знайдено і конфісковано письмовий матеріал, печатки, посвідчення і партійні значки. Ці речі були забрані в поліцейське управління»⁷⁰⁷. Приміщення крайкому КПЧ були «замкнені й опечатані»⁷⁰⁸.

У 1938 р. закарпатських комуністів нараховувалось чотири тисячі (працювали в 261 первинній організації 18 окружних комітетів), а в 1939–1941 рр. вони нараховували тільки 61 чол. Переважна більшість членів крайкому КПЧ емігрували в Радянський Союз⁷⁰⁹. А. Волошин не збирався відновляти діяльність цієї партії, навпаки, в краї посилилась антикомуністична пропаганда. З ініціативи закарпатських націоналістів у Карпатській Україні 10 лютого 1939 р. було утворено «Товариство боротьби з комунізмом». На установчих зборах цієї організації було обрано провід у такому складі: Ю. Перевузник (голова), М. Долинай (заступник), Ю. Химинець (секретар)⁷¹⁰. «Ціллю товариства, — говорилося в Статуті, — є боротьба з комунізмом і марксизмом на всіх ділянках національного життя і у всіх його формах, та ліквідація наслідків большевицько-марксистського виховання. Не може бути прийнята в члени особа, яка належала до товариства, основаного на марксистській ідеології в останніх трьох роках»⁷¹¹.

Закарпатські комуністи, загалом, негативно ставилися до уряду, очолюваного А. Волошином. «Реваї, волошини, рогачі, росохи з українськими білобандитами — мерзотні зрадники свого народу, які запродались найлютішому ворогові за миску сочевиці, — писав лідер закарпатських комуністів О. Борканюк. — Ці мерзотні слуги Гітлера хочуть гнати закарпатських трудящих у братовбивчу війну проти українського народу, перш за все, проти Радянської України, щоб допомогти німецьким імперіалістам перетворити українські землі в свою колонію»⁷¹². Звичайно, що в цих словах не було і долі істини. Разом з тим, між комуністами і політиками уряду А. Волошина було чимало спільного, зокрема, спільна боротьба за українську мову, освіту і культуру, участь рядових комуністів у загонах Карпатської Січі тощо. Недоліком комуністів було те, що вини за складність соціально-економічного і політичного становища краю, вони намагалися покласти на владу Волошина, групу Ревая і «українських білоемігрантів»⁷¹³. Цим самим, вони теж спричинилися до дестабілізації внутрішньополітичного становища Карпатської України.

20 січня 1939 р. уряд Карпатської України, «виходячи зі становища громадського спокою і порядку та з того, що діяльність політичних партій, існуючих

⁷⁰⁷ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 4. Спр. 12. Арк. 1.

⁷⁰⁸ Там само. Арк. 2.

⁷⁰⁹ Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами. Ужгород, 1993. С. 123.

⁷¹⁰ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 4. Спр. 12. Арк. 3.

⁷¹¹ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 4. Спр. 13. Арк. 13.

⁷¹² Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами. Ужгород, 1993. С. 93.

⁷¹³ Росоха С. Сойм Карпатської України. Вінніпег, 1949; Львів : Меморіал, 1990. С. 49.

в Карпатській Україні (Підкарпатській Русі), яких діяльність була припинена, загрожує громадській (державній) безпеці, вирішив розв'язати і розпустити всі політичні партії, що виявили діяльність до появи вищенаведеного розпорядження чехословацького уряду. Наслідки розв'язання і розпущення політичних партій... наступають зараз після оголошення. Майно розв'язаних політичних партій, що становило їх фонд, буде ліквідовано, а залишок дістається державній скарбниці»⁷¹⁴. Закарпатська преса цей крок уряду розцінила як вияв політичної мудрості: «Політична система Карпатської України не знає партій. Всі політичні партії були розпущені й зліквідовані. Політичне керівництво й провід Карпатської України належить Українській Народній Раді. Це є орган політичної консолідації й концентрації національних сил Карпатської України. Це не є політична партія, хоч і складається з активних людей всіх бувших національно-українських партій. В цьому органі не панує жадна доктрина, тут панує лише українська державотворча ідея...»⁷¹⁵. Такий відхід від демократії урядом пояснювався не зовсім аргументовано: «Народ уже прозрів. Щоб не роз'єдинили його вороги, позбувся всякого партійництва»⁷¹⁶.

Розпускаючи всі політичні партії, А. Волошин дав дозвіл «заложити політичну партію під назвою «Українське Національне Об'єднання» (УНО)⁷¹⁷. Текст програми УНО, який підписали 56 політичних діячів Карпатської України, був направлений на реєстрацію Міністерства внутрішніх справ. Ось деякі фрагменти з цієї програми: «1. Членом УНО може статися лише українець по крові та по походженню. 2. УНО заступає погляд, що Українська Нація являється безмежним паном усіх духових та матеріальних скарбів та життя поодиноких членів української народної спільноти в Карпатській Україні...3. УНО бореться за розбудову федеративної Карпатської України та за злуку всіх українців карпатської області. 4. УНО заступає погляд, що християнський світогляд є основою морального життя Нації, та що довкола нашої багатой національно-церковної традиції згуртується український народ, щоб плекати свої глибокі моральні чесноти. 5. УНО є того погляду, що вічне життя Нації опирається на основній біологічній організації людського життя — на родині... 6. УНО бореться за такий суспільний устрій в Українській Державі, який гармонізується із історичною місією Української Нації, та який відповідатиме загальним інтересам основних верств народної спільноти... 7. Українська селянська верства є основною верствою української нації... 8. Українське робітництво Карпатської України є творцем матеріальної культури нації і тому має велике культурне й просвітне завдання в українській народній спільноті... 9. Український середній стан дістане всебічну підтримку з боку Української

⁷¹⁴ Росоха С. Сойм Карпатської України. Вінніпег, 1949; Львів : Меморіал, 1990. С. 50.

⁷¹⁵ Болдичар М. Закарпаття між двома світовими війнами. Ужгород, 1993. С. 93.

⁷¹⁶ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 2. Спр. 5. Арк. 5, 6.

⁷¹⁷ Там само. Арк. 7.

Держави... 10. Українська Нація не узнає соціальних привілеїв. Вона визнає лише національні обов'язки та національну виконність й одиноко ці будуть мірилом національної почесності бути провідником... 11. УНО вводить засаду особистої відвічальності на безіменній відвічальності колективної. Тому УНО відкидає фальшиву демократію, яка дозволяє несовісним демагогам вирувати серед Нації, ширити баламуцтво, деморалізацію та особисто при цьому збагачуватись... 12. Чесноти лицарської та геройської Нації плекатиме українська національна спільнота у своїй військовій організації... 13. Українська Держава старатиметься переселити всіх українців по крові та походженні, які собі цього бажатимуть, на матірню територію, тому що еміграція — це наслідок поневолення України та тяжких життєвих умов Української Нації... 14. Духове життя нації не сміє бути затрюване чужими розкладними доктринами, які матимуть за ціль послабити моральну силу Нації та дезорганізувати українську національну спільноту... 15. УНО вносить в Українську Націю елемент братської дисципліни та елемент абсолютної єдності політичної, етичної, національної та господарської... 16. Тому УНО відкидає парламентарний устрій, який є виявом реакційної форми правління, та який поглиблює пропасть між Нацією та органом правління. Одиноке право заступати національні інтереси визнає УНО за українськими національними радами, що мають за собою столітню традицію в українській Нації, та які завжди були виявом спільноти українських національних інтересів...»⁷¹⁸.

Приймаючи рішення про розпуск політичних партій, уряд Карпатської України допустився грубої юридичної помилки, адже це означало, що з парламенту і сенату Чехословаччини автоматично виключалися всі депутати розпущених політичних партій. На думку представника уряду Карпатської України в Празі В. Шандора, «все це можна було здійснити іншим способом. Уряд мав скликати всіх представників політичних партій, їхніх послів і senatorів, представити їм план, яким способом хоче упорядкувати політичне життя краю та пред'явити їм програму нової політичної партії «Українське Національне Об'єднання». Вони до того мали зайняти своє становище. Політичні партії та їхні представники, послі й senatorи, що прийняли б платформу нової партії, включались би партійно до УНО від імені своїх партій, чим би стали послами й senatorами нової партії і зберегли б свої мандати в Празі»⁷¹⁹. Становище не врятувало і те, що 6 лютого 1939 р. уряд Карпатської України новим розпоря-

⁷¹⁸ Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 1. Карпатська Україна. Документи і матеріали / Упорядники — О.Д. Довганич, О.М. Корсун, О.М. Пагіря; редакційна колегія: М.А. Попович (голова), О.Д. Довганич (заст. голови), М.М. Вегеш, М.В. Делеган, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун, І.Ю. Коршинський, О.Ю. Кучерява, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород : ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2009. С. 182–190.

⁷¹⁹ Шандор В. Спомини. Т. 1. Карпатська Україна. 1938–1939. Ужгород : МПП «Гражда»; Карпатський Союз, 1996. С. 158.

дженням змінив своє попереднє рішення. Зміна полягала в тому, що первісне розпорядження про розв'язання політичних партій не відноситься до аграрної, соціал-демократичної, народно-соціалістичної та християнсько-народної партії. Саме представники названих партій і становили кістяк УНО.

24 січня був іменований центральний провід УНО, який очолив голова УЦНР Ф. Ревай. Інші керівні посади в партії були поділені таким чином: М. Тулик – заступник, А. Ворон – генеральний секретар, І. Рогач – секретар, В. Гренджа-Донський – редактор преси УНО, В. Комаринський – референт пропаганди, М. Бабота і М. Бандусяк – контролери, А. Штефан, М. Брашайко, І. Невицька, С. Росоха, Ю. Пазуханич, М. Долинай, С. Клочурак, В. Лар, Д. Німчук, М. Марущак, Д. Попович, І. Климпуш, М. Гупаловський – члени центрального проводу УНО⁷²⁰. З початку свого заснування УНО, за словами В. Гренджа-Донського, почало видавати безліч закликів, які скоріше були наказами⁷²¹. 27 січня 1939 р. центральний провід УНО сформував список кандидатів у послы до Сойму Карпатської України, до якого ввійшли 32 особи. На думку сучасника, підбір кандидатів був зроблений поспішно і невдало. «Майбутній Сойм має розв'язати чимало питань, – писав В. Гренджа-Донський, – має ухвалити низку конче потрібних законів політичного, культурного, фінансового і господарського характеру – а нема тут спеціалістів»⁷²². Зате переважна більшість із них була членами УНО. Утворення УНО свідчило про те, що уряд Карпатської України не зміг повністю відмовитися від існування партій. По-друге, це свідчило про певну самостійність української влади, яка розпорядженням про утворення УНО порушувала попередні рішення празької влади.

8 лютого 1939 р. уряд Карпатської України звернувся до громадян у зв'язку з виборами до Сойму: «Від сойму залежатиме дальший політичний і господарський розвиток нашого краю. Спільна листа є, власне, запорукою, що цей розвиток піде добрим шляхом, в чому будуть нам і надалі допомагати лояльні меншини: наші брати чехи та щирі приятелі німці і румуни... Ми є федеративною частиною Чехо-Словацької республіки, і тим самим інтереси нашої держави є тісно зв'язані з інтересами нашої сфедеризованої цілоти. Найбільшим бажанням нашої Карпатської України з черги є, щоби така сама згода, взаємне зрозуміння та співпраця, до якої ми сьогодні в нашому краю між собою добилися, запанувала також між всіма сфедерованими державами республіки. Тільки тоді ми в такій атмосфері зрозуміння та взаємної допомоги будемо спільні, буде розвиватися і рости наша Карпатська Україна, а бажаємо, щоб розвивалися також і останні краї Чехо-Словацької республіки. Божа поміч

⁷²⁰ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 2. Спр. 6. Арк. 8.

⁷²¹ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 2. Спр. 13. Арк. 168.

⁷²² Гренджа-Донський В. Щоденник. *Твори*. Т. VIII. Вашингтон, 1987. С. 108.

та спільна любов всіх громадян допоможе нам і нашій республіці вийти напевно на твердий шлях щасливої будучини. Всі разом, всі враз! У виборах голосуйте всі на одну спільну об'єднану листу! Хай живе нова федеративна республіка українців, словаків і чехів! Слава Україні!»⁷²³. 8 лютого 1939 р. «Нова свобода» опублікувала звернення православних віруючих до населення із закликом голосувати за УНО: «Не забудьте, браття і сестри, що велика частина цілого українського народу є православна і в Карпатській Україні не може діятись жодна кривда православної вірі і Церкві. Карпатську Україну будемо для себе і своїх дітей, та для добра своєї Церкви. Фундамент під цю гарну будову кладемо дня 12 лютого, вибираючи свій перший національний Сойм. Всі православні, віддамо свій голос на єдину листу Українського Національного Об'єднання»⁷²⁴.

Уряд Карпатської України максимальну увагу приділяв пропагандистській роботі, яку детально описав С. Росоха⁷²⁵. Листівкова пропаганда особливо посилилась напередодні виборів до Сойму. Всі листівки закликали голосувати за УНО. В одній із них говорилося: «Тату, не забудь, що 12 лютого (февруара) будемо голосувати... Скажи і мамі, щоб дала свій голос. Тату, не забудь, що листу веде прем'єр-міністр др. Августин Волошин і міністр Юліян Ревай. Уважаймо, щоб не запропастили Рідний Край і тяжко здобуту свободу»⁷²⁶. «Громадяни! Українці — Українки!» — твердила інша листівка, — на чолі кандидатки стоять: Батько Прем'єр о. Августин Волошин та міністр Юліян Ревай. Ви вірите цим людям? Так! Кожний має це сказати у неділю 12 лютого 1939 р.»⁷²⁷.

Необхідно відзначити, що окремі політичні сили зробили свої кандидатські списки до Сойму. Так, зокрема, поступили депутати празького парламенту від колишньої аграрної партії і «Група підкарпатських русинів», але Центральна виборча комісія відмовила їм у цьому. Цей акт уряду А. Волошина слід розцінювати як суттєве порушення елементарних демократичних прав місцевого населення. Уряд докладав усіх зусиль, щоб за короткий час переконати населення в необхідності голосувати за УНО, хоча протилежної політичної партії не було, а вибори проходили на безальтернативній основі. Складалося враження, що уряд і найближчим часом не допустить утворення нових партій. Ця ідея проходить червоною ниткою через переважну більшість листівок. «Ти вже об'єднався, говорилося в одній із них, — і ніколи вже більше не смієш роз-

⁷²³ Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 1. Карпатська Україна. Документи і матеріали / Упорядники — О.Д. Довганич, О.М. Корсун, О.М. Пагіря; редакційна колегія: М.А. Попович (голова), О.Д. Довганич (заст. голови), М.М. Вегеш, М.В. Делеган, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун, І.Ю. Коршинський, О.Ю. Кучерява, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород: ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2009. С. 212.

⁷²⁴ Там само. С. 222.

⁷²⁵ Росоха С. Сойм Карпатської України. Вінніпег, 1949; Львів: Меморіал, 1990. С. 31–40.

⁷²⁶ Нова свобода. 1939. 15 лютого.

⁷²⁷ Нова свобода. 1938. 25 листопада.

биватися на партії та групи»⁷²⁸. 10 лютого по радіо було зачитано звернення Всеукраїнської народної ради до українського народу, яке завершувалося закликком: «Народе Український! Переживаємо момент історичний. Над нами заясніла зоря свободи. Справа Українська вийшла на широкий форум політичний. На нас дивиться цілий світ. Будьмо ж мудрі, сильні, обережні. Менше слів, — більше діла! Кождий на своїй стійці виконуй свій обов'язок! А планова спільна праця, організованість та послух дадуть нам непереможну міць»⁷²⁹.

Вибори до Союму були призначенні на 12 лютого 1939 р. Голосування мало проходити на основі Виборчого Закону Чехословацької Республіки, який продовжував діяти на території краю. Зауважимо, що «Легітимаційний листок про вибори» передбачав покарання «як провину тяжкою в'язницею від одного до шести місяців: коли дехто відбирає виборцями листу кандидатів без його виразного дозволу, або коли йому очеркує в листі кандидатів»⁷³⁰. Цей запобіжний захід уряду не застеріг від порушень закону про вибори в поодиноких округах.

Очевидець писав, що «результат недільних виборів... був так надзвичайно успішний і для українського народу та українців взагалі корисний, що заскочив своєю несподіванкою не тільки ворогів, але і приятелів Карпатської України»⁷³¹. Із 92,5% населення, що взяли участь у виборах, 92,4% проголосували за УНО. Вибори пройшли на задовільному рівні без значних порушень, а їх наслідки можна вважати достовірними⁷³². Бюлетень Пресової Служби Карпатської України так передав враження німецького журналіста: «Мені доводилося переїжджати через багато сіл, в яких маяв білий прапор (тобто, 98% проголосувало за УНО — М. В.). Я бачив, як селяни з захопленням в очах дивилися на той шматок полотна та гляділи на мене, немов би хотіли сказати: «Видиш нашу гордість, чужинце». Ви повинні гордитися національною свідомістю Вашого простолюддя»⁷³³. Свідчення очевидців переконують у великому політичному піднесенні, яке було під час виборів. Житель с. Колочава, що на Міжгірщині, М. Шимоня розповідав: «Колочава уся проголосувала за УНО. Стільки було людей, що їх ланцюг в одному кінці села починався, а в другому закінчувався. Все було покрите синьо-жовтими знаменами, і здавалося, що Колочава — одне велике синьо-жовте полотнище». Подібну ситуацію

⁷²⁸ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 64. Арк. 163.

⁷²⁹ Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 1. Карпатська Україна. Документи і матеріали / Упорядники — О.Д. Довганич, О.М. Корсун, О.М. Пагіря; редакційна колегія: М.А. Попович (голова), О.Д. Довганич (заст. голови), М.М. Вегеш, М.В. Делеган, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун, І.Ю. Коршинський, О.Ю. Кучерява, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород: ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2009. С. 227.

⁷³⁰ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 64. Арк. 164.

⁷³¹ ДАЗО. Ф. 4с/18. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 1.

⁷³² ДАЗО. Ф. 17. Оп. 2. Спр. 376. Арк. 1.

⁷³³ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 64. Арк. 163.

описали очевидці подій Е. Медвідь, М. Липей, А. Субота, В. Цьока, В. Цех та багато інших. Закарпатці, які проживали в Бельгії, вислали своє привітання, а також просили «приєднати їх голоси».

14 лютого 1939 р. А. Волошин звернувся до населення автономного краю у зв'язку з перемогою партії УНО на виборах до Союму Карпатської України: «Солодкий мій народе! Вже з перших вислідів голосування бачив я щирі прояви Твоєї любові до тої великої Нації, з котрої Ти походиш. З великою утіхою, з невимовною радістю бачу, що Ти вже виробив у собі свідомість, що Ти не є вже тим пониженим рабом, тим нещасним рутеном, яким тебе колись з презирством прозивали чужі пани, але що Ти є сином великої Нації святого Володимира Великого і Ярослава Мудрого, що були першими основоположниками нашої рідної культури вже тоді, коли теперішні західні народи далеко були від цього. В цьому нашому великому успіху я бачу повну гарантію того, що наша країна, хоч мала, але на свійому місці постоєла, є на міжнародному полі заповнена і що минуться за неї великі міжнародні спори. Тепер вже наша країна сконсолідована, і її чекає велика будучність... Особливо тішить мене те, що наша дорога була правильна, і ми тою дорогою ідемо далі, щоб вибудувати культуру, господарську і політичну самостійність для блага нашого народу, у згоді з нашими слов'янськими братами чехами і словаками у спільній федерації»⁷³⁴.

Необхідно відзначити, що цілий ряд населених пунктів віддали більшість голосів проти УНО. Зокрема, так зробили жителі сіл Іза, Гудя, Вербовець, Смоголовиця, Руські Комарівці, Великі Лази, Буковець, Дусино, Пасіка, Вишня Розтока. Більше двох тисяч голосів проти УНО було зафіксовано в столиці Карпатської України — Хусті. Це є свідченням того, що люди могли вільно висловлювати свою думку. В той же час воно доводить, що українська ідея встановлювалася в безкомпромісній боротьбі протилежних одна одній сил.

Згідно з Конституційним Законом № 328 від 22 листопада 1938 р., що узаконував автономний статус краю, передбачалося проведення виборів і Союму Карпатської України. В ньому так визначалися хронологічні рамки проведення першого крайового парламенту: «Союм Карпатської України буде вибраний найпізніше в квітні 1939 р. та скликаний в місяць по виборах президентом республіки до міста, яке означить карпато-українська влада»⁷³⁵. Уряд А. Волошина планував відкриття Союму провести в Рахові 2 березня 1939 р., однак президент ЧСР Е. Гаха сесії на той день не скликав. До цієї урочистої події була навіть випущена спеціальна поштова марка. Невдалою була

⁷³⁴ Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 1. Карпатська Україна. Документи і матеріали / Упорядники — О.Д. Довганич, О.М. Корсун, О.М. Пагіря; редакційна колегія: М.А. Попович (голова), О.Д. Довганич (заст. голови), М.М. Вегеш, М.В. Делеган, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун, І.Ю. Коршинський, О.Ю. Кучерява, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород : ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2009. С. 230.

⁷³⁵ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 4. Спр. 12. Арк. 4.

також спроба провести відкриття Союму 9 березня в Хусті. Е. Гаха дозволив скликати Соїм Карпатської України на 21 березня 1939 р., але на прохання А. Волошина він змінив дату на 15 березня. Члени уряду Карпатської України, як правило, звинувачували Прагу у постійному відкладенні Соїму. Однак, необхідно відзначити, що згідно з Конституційним Законом від 22 листопада 1938 р. з боку чехословацьких властей юридичних правопорушень не було.

14 березня 1939 р. А. Волошин проголосив самостійність Карпатської України: «Громадяни й громадянки Карпатської України! Рішенням словацького соїму була проголошена незалежність Словащини. Тим була змінена й міжнародна ситуація Карпатської України, яка рішенням нашого Соїму буде ще офіційно проголошена незалежною державою. До остаточного рішення Соїму наша влада вже тепер цю нашу незалежність проголошує. Склад уряду Незалежної Карпатської України такий: Прем'єр – Др. Августин Волошин; заграничні справи – Юліян Ревай; внутрішні справи – Др. Юрій Перевізник; господарство – Степан Ключурак; фінанси й комунікація – Др. Юлій Брашайко; здоров'я й соціальна опіка – Др. Микола Долинай»⁷³⁶. Того ж дня А. Волошин надіслав телеграму міністру закордонних справ Німеччини Й. Ріббентропу, в якому повідомляв: «В імені Уряду Карпатської України прошу Вас прийняти до відома проголошення нашої самостійности під охороною Німецького Райху»⁷³⁷.

Представникові при уряді Чехословащини В. Шандору було запропоновано «виконати акт незалежності в Празі, а ми тут зробимо, що буде треба»⁷³⁸. В. Шандор також повідомив дипломатичну місію США в Празі з проголошенням незалежності Карпатської України: «Після того, як Словачина проголосила повну незалежність, Чехо-Словацька республіка перестала існувати. Тому Карпатська Україна проголосила себе повністю незалежною на основі Мюнхенських рішень, які торкаються права самовизначення карпато-українського народу, так само як і завдяки Віденському арбітражу. Карпато-український народ жадає Вождя німецької нації та уряд німецької держави не відмовити у виявленню суверенного захисту незалежності Карпатської України»⁷³⁹.

⁷³⁶ Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 1. Карпатська Україна. Документи і матеріали / Упорядники – О.Д. Довганич, О.М. Корсун, О.М. Пагіря; редакційна колегія: М.А. Попович (голова), О.Д. Довганич (заст. голови), М.М. Вегеш, М.В. Делеган, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун, І.Ю. Коршинський, О.Ю. Кучерява, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород : ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2009. С. 276.

⁷³⁷ Там само.

⁷³⁸ Шандор В. Спомини. Т. 1. Карпатська Україна. 1938–1939. Ужгород : МПП «Гражда»; Карпатський Союз, 1996. С. 269.

⁷³⁹ Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 1. Карпатська Україна. Документи і матеріали / Упорядники – О.Д. Довганич, О.М. Корсун, О.М. Пагіря; редакційна колегія: М.А. Попович (голова), О.Д. Довганич (заст. голови), М.М. Вегеш, М.В. Делеган, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун, І.Ю. Коршинський, О.Ю. Кучерява, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород : ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2009. С. 277.

На прийняття такого рішення, безперечно, вплинули фактори міжнародного характеру, зокрема, проголошення самостійності Словаччиною і вторгнення угорських військ на територію Карпатської України. Названі фактори свідчили про державний розпад ЧСР. Шістьом засіданням Союму, які проходили протягом трьох годин одного дня, випала доля бути історичними, бо на них були прийняті історичної ваги документи — про незалежність, державний устрій, назву, мову, прапор, герб і гімн Карпатської України.

Союм відкрив Августин Волошин: «Світлий Союме! З глибини душі відчуваю важність тих слів, якими ослотив я Вас, як першу законно вибрану політичну репрезентацію нашого народу. При цій нагоді, переживаю найвизначнішу хвилину свого життя. Світлий Союме! В цих словах криється величезна важкість нинішнього історичного дня. Боже Провидіння дозволило мені відкрити Перший Союм Карпатської України словами Тараса Шевченка:

«Встане Україна, світ правди засвітить
і помоляться на волі невольничі діти...»

Висловлюю глибоку вдячність Богові, що дозволив дочекатися цього великого нашого свята, що є святом цілого українського народу. Дозволив якраз нам — найменшій частині українських земель — бути вільними. Від національної загибелі врятувала нас наша глибока віра у наше національне воскресіння. Почавши від XII віку, безупинно вів наш народ боротьбу за свої права із завойовниками і вже здавалося, що наші вороги зітруть нас із лиця землі.

Після зруйнування Січі підняв своє могутнє слово Тарас Шевченко, як степовий буревій; задріжав царський трон; всенародного пориву більше не можна було здержати.

В Карпатській Україні приготувлялася для нас неминуча загибель, щораз більше витискали нас у гори. Половина нашого народу приневолена була ви емігрувати. Нашу мову витиснено з урядів, а навіть з церкви. В Карпатській Україні відносини були неможливі. Та хоч як нас переслідували, дух, ідею не можна в кайдани закувати.

Що ми діждалися цього часу, можемо завдячувати витривалості нашого народу. Не зважаючи на всі трагічні переживання, залишилися ми вірними синами свого народу, дух предків додавав нам творчої сили і почуття єдності. Дня 12 лютого ми доказали, що ми достойні бути між вільними народами.

З цього місця сердечно дякую нашому народові за те велике довіря. Прирікаємо, що над своє життя будемо берегти його волю. Дякую всім братам-українцям за висловлення радості. Одночасно дякую і всім людям доброї волі, що тішаться нашими успіхами.

Ми розбудуємо Карпатську Україну, з признанням повних прав і національним меншостям, щоб усі громадяни Карпатської України почувалися щасливими...»⁷⁴⁰.

Головою Союму Карпатської України було обрано А. Штефана, який виголосив яксраву промову: «... В історії Українського Народу не було ще випадку, щоб рішало всенароднім голосуванням вибране законодатне тіло. Видавали закони українські князі, королі й гетьмани, але одно згідною волею народу вибраного законодатного Союму наше минуле не знає. Довгі століття український народ блукав у темряві й ждав на ліпшу долю, на свободу. Та тільки коли наступила 1938 осінь, пірвався наш народ до могутнього зриву й пустився відважно на нову, тяжку дорогу до просторів волі.

І ми, нашим народом вибрані представники Карпатської України, без вагання стаємо туди, куди нас призначено. Бо право й силу дають нам не насильство, не партійні інтриги, не нацьковування одних проти других, не юдин гріш, але однозгідна, спонтанна воля українського народу в Карпатській Україні

Ми хочемо вірити, що незломну волю українського народу — жити своїм вільним життям — респектуватимуть всі культурні народи, котрим принцип самовизначення народів є святий заповіт і не пуста фраза. Бо зухвалість думати, що Всемогучий тільки для одного або двох народів творив цей світ. Кожний народ має святе право жити своїм власним життям на цьому світі. Український народ не є гостем у Карпатській Україні!..

Вірю, що Перший Український Соїм КУ розпочату працю поведе так, що наш многотрадальний народ буде тішитися своєю свободою, своєю правдою. Прошу Всемогучого, щоб дозволив Першому Українському Соїмові КУ служити інтересам українського народу»⁷⁴¹.

Делегати одноголосно прийняли текст конституційного закону ч. 1:

1. Карпатська Україна є незалежна Держава.
2. Назва Держави є: Карпатська Україна.
3. Карпатська Україна є республікою з президентом, вибраним Соїмом Карпатської України, на чолі.
4. Державна мова Карпатської України є українська мова.
5. Барва державного прапору Карпатської України є синя та жовта, при чому барва синя є горішня, а жовта є долішня.
6. Державним гербом Карпатської України є дотеперішній краєвий герб: медвіль у лівім червонім півколі, чотири сині та три жовті смуги у правому півколі і Тризуб св. Володимира Великого з хрестом на середньому зубі. Переведення цього місця закону полишається окремому законові.

⁷⁴⁰ Росоха С. Соїм Карпатської України. Львів: Меморіал, 1991. С. 61–62.

⁷⁴¹ Там само. С. 68–70.

7. Державний гімн Карпатської України є «Ще не вмерла Україна».

8. Цей закон обов'язує зараз від його прийняття⁷⁴².

Таємним голосуванням був вибраний президент. Ним став А. Волошин, за якого проголосували всі послы.

Сойм проходив у той час, коли угорська армія вже вторглася на територію Карпатської України. Молода незалежна держава так і не розпочавши свою діяльність, припинила своє існування. Однак, незважаючи на короткочасність свого існування, саме виникнення Карпатської України як держави ще раз продемонструвало перед усім світом, що на Закарпатті живуть українці, які бажають мати свою державність разом з своїми братами з Великої України. Це підтверджується «Проголошенням Всеукраїнської Народної Ради до всього українського народу», прийнятому 10 лютого 1939 р.: «Народе Український... кріпко віримо, що у новім великім бою нація Українська героїчно переможе і стане твердою стопою на тисячолітніх горах Золотоверхого, сонцем свободи осяяного, святого Києва!»⁷⁴³. Червоною ниткою ідея соборності всіх українських земель проходить у меморандумі делегації Карпатської України до канцлера Німеччини від 24 жовтня 1938 р. «Карпатська Україна, — говориться в ньому, — складова частина території українського народу. Тому її населення усвідомлює свої обов'язки, що постають перед ним у даний момент не лише стосовно своєї країни, але також стосовно всього українства»⁷⁴⁴. Однак, цим намірам не суджено було збутися.

Отже, внутрішньополітичний розвиток Карпатської України з вересня 1938 до середини березня 1939 рр. був неоднозначним, суперечливим і складним. Найбільшим успіхом політичних сил краю було здобуття автономних прав у складі федеративної Чехословаччини. Заміна кабінету А. Бродія урядом А. Волошина свідчила про радикальну зміну політичної орієнтації. Починаючи з жовтня 1938 р. А. Волошин та очолюваний ним уряд, взяв чіткий курс на українізацію всього суспільного життя Карпатської України. Український уряд Закарпаття чітко притримувався орієнтації на Німеччину — єдину країну, що гарантувала безпеку кордонів краю.

Важливою віхою в житті закарпатців були вибори і засідання Сойму Карпатської України — першого українського парламенту в краї. Незважаючи на історичність прийнятих Соймом рішень, вони виявилися формальними, бо окупація Угорщиною Карпатської України, не дала можливість втілити їх в життя.

⁷⁴² Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 1. Карпатська Україна. Документи і матеріали / Упорядники — О.Д. Довганич, О.М. Корсун, О.М. Пагіря; редакційна колегія: М.А. Попович (голова), О.Д. Довганич (заст. голови), М.М. Вегеш, М.В. Делеган, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун, І.Ю. Коршинський, О.Ю. Кучерява, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород: ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2009. С. 278–279.

⁷⁴³ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 2. Спр. 32. Арк. 4.

⁷⁴⁴ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 14. Арк. 1.

Важке внутрішньополітичне становище Карпатської України, на яке одночасно негативно впливали внутрішні та зовнішні фактори, а також невпевненість А. Волошина у всебічній підтримці всього населення краю, змусили його піти на певне згортання демократичних процесів. Воно проявилось у забороні всіх політичних партій і створенні єдиної партії — УНО, що свідчило про авторитарний характер влади у Карпатській Україні. Відхід уряду А. Волошина від демократії пояснювався необхідністю створення оптимальних умов для консолідації всіх патріотичних сил Карпатської України і проведення соціально-економічних перетворень в краї.

На листопад 1938 р. припадає утворення Організації Народної Оборони Карпатська Січ (ОНОКС), хоча перші січові загони ще на початку 30-х років почав формувати Д. Климпуш з Ясіня. У міжвоєнній Чехословаччині не могло бути і мови про існування двох, паралельних одна одній армій, а тому, Січі були звичайними протипожежними і культурно-просвітніми товариствами, як і в сусідній Галичині. Необхідно також відзначити, що в 20–30-х роках не було і потреби створювати паралельні чехословацькій армії українські збройні сили, адже вона справедливо вважалася однією із найсучасніших і найбоекватніших у Європі. Наприкінці 30-х років різко загострилася міжнародна ситуація. Безперервні напади угорських і польських терористів, антиукраїнська діяльність проугорської «п'ятої колони», бажання допомогти чехословацьким військам захищати територію краю, змусило уряд А. Волошина прискорити процес створення місцевих збройних сил.

«Назву Карпатська Січ, — писав один з ініціаторів створення організації Л. Гірняк, — треба завдячувати групі українських пластунів, а в першу чергу ініціаторові наради в справі створення якоїсь відповідної обставинам організації інж. Євгенові Кульчицькому, званому пластунові»⁷⁴⁵. Є. Кульчицький згодом пригадував: «До Хусту я приїхав з початком листопада 1938 р... Зараз на другий чи третій день я скликав до дому радника Рубиновича моїх давніх добрих друзів. Це були самі пластуни, крім мене були: Рубинович, Забавський, Блистів, Сич, Пап. Я тоді подав короткий огляд положення й зробив висновок, що нам треба подумати про якусь організацію півмілітарного характеру для оборони національних інтересів Карпатської України, як аналогію я навіть УСС-ів»⁷⁴⁶. Вирішили назвати нову військову організацію Карпатською Січчю, підготували її Статут. Підготовлені матеріали повинні були бути затверджені міністром внутрішніх справ. Труднощі виникли відразу, як тільки проект Статуту ліг на стіл В. Комаринському, який очолював відділ преси і пропаганди. Останній заявив, що Статут має бути значно доопрацьований, а також

⁷⁴⁵ Вегеш М. До питання про виникнення та діяльність Організації Народної Оборони Карпатська Січ (1938–1939 рр.). *Науковий збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді*. Ужгород, 1996. Річник I (XV). Ужгород, 1996. С. 147.

⁷⁴⁶ Там само.

необхідно змінити назву організації. «По довгих переговорах, — продовжує Є. Кульчицький, — ми врешті усталили текст Статуту й остаточно прийняли назву «Організація Народної Оборони Карпатська Січ»⁷⁴⁷.

9 листопада 1938р. в Хусті відбулися установчі збори ОНОКС, на яких було прийнято Статут організації. Програма установчих зборів включала: «а) створення зборів та вибрання председателя та протоколянта зборів; б) прочитання статуту та його прийняття; в) впис членів; г) вибір коменданта; д) закриття зборів». Збори відкрив Д. Климпуш, головував на них М. Бандусяк, а протокол вів Ю. Шпілька⁷⁴⁸.

В Статуті так визначалася головна мета Карпатської Січі: «Оборона державних і національних інтересів Підкарпатської Русі та плекання оборонного духа в українському громадянстві... краю, поборювання протидержавної пропаганди та всестороння підтримка правительства Підкарпатської Русі, зокрема для удержання ладу та безпеки»⁷⁴⁹. Керівництво січовими відділами здійснювала Головна Команда, що перебувала в Хусті. За пропозицією С. Папа-Пугача командантом Карпатської Січі було обрано Д. Климпуша. До штабу організації ввійшли І. Роман, І. Рогач, С. Росоха. Що стосується двох останніх, то вони навіть не служили в армії. Однак цей штаб був суто політичним, бо ще існував військовий, сформований з досвідчених військових фахівців.

9 листопада 1938 р. Д. Климпуш, Ю. Шпілька і С. Пап звернулися з листом до Міністерства внутрішніх справ: «Просимо о ласкаве затвердження приложеного Статуту організації Народної Оборони «Карпатська січ», яка була заложена 9 листопада 1938»⁷⁵⁰. Рішення установчих зборів Карпатської Січі було затверджено міністром внутрішніх справ Карпатської України Ю. Реваєм 10 листопада 1938 р. У листі до Д. Климпуша Ю. Ревай констатував: «... Дозволяю, щоби товариство зачало нинішнім днем свою діяльність. Одночасно потверджую вибір коменданта в особі п. Дмитра Климпуша, промисловця з Ясіня. Про оснований поодиноких відділів маєте все сей час подати оголошення приналежному окружному урядови. Проти

⁷⁴⁷ Вегеш М. До питання про виникнення та діяльність Організації Народної Оборони Карпатська Січ (1938–1939 рр.). *Науковий збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді*. Ужгород, 1996. Річник І (XV). Ужгород, 1996. С. 147–148.

⁷⁴⁸ Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 1. Карпатська Україна. Документи і матеріали / Упорядники — О.Д. Довганич, О.М. Корсун, О.М. Пагіря; редакційна колегія: М.А. Попович (голова), О.Д. Довганич (заст. голови), М.М. Вегеш, М.В. Делеган, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун, І.Ю. Коршинський, О.Ю. Кучерява, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород: ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2009. С. 99.

⁷⁴⁹ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 9.

⁷⁵⁰ Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 1. Карпатська Україна. Документи і матеріали / Упорядники — О.Д. Довганич, О.М. Корсун, О.М. Пагіря; редакційна колегія: М.А. Попович (голова), О.Д. Довганич (заст. голови), М.М. Вегеш, М.В. Делеган, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун, І.Ю. Коршинський, О.Ю. Кучерява, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород: ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2009. С. 99.

того рішення не має апеляційного средства інстанцій ним шляхом. Один примірник статуту з клявзулою «Міністерство внутрішніх справ» по згоді з предсідником правительства Підкарп. Русі рішенням з дня 10 листопада 1938 чис. 372/1938 вищенаведені статуту Народної Оборони «Карпатська Січ» — затвердило»⁷⁵¹. 10 листопада 1938 р. Міністерство внутрішніх справ Підкарпатської Русі звернулося до окружних урядів автономного краю з приводу створення ОНОКС і сприяння в її роботі: «З огляду на це, що товариство має за завдання переводити консолідаційну працю для привернення та удержання ладу та спокою і скріплення державної думки, взиваю всі уряди, щоб і вийшли на зустрічу діяльності того товариства, в законних рамках підтримували его чинність та з тим товариством та складовими его організаціями тзв. «відділами» співпрацювали»⁷⁵². Місцева влада затвердила статут ОНОКС 18 листопада 1938 р.⁷⁵³. 21 листопада Команда ОНОКС утворила організаційні округи у Великому Березному, Воловому, Іршаві, Перечині, Рахові, Сваляві, Середньому, Тячеві та Хусті⁷⁵⁴.

Що ж являла собою Карпатська Січ в структурному відношенні? Головними органами Січі були Головна Команда і Рада у відповідності із Статутом. Команду очолював командант, який мав двох заступників і двох членів команди. У компетенції вищих органів Карпатської Січі було керівництво організацією та розпорядження її майном. Рада складалася із команди і референтів (керівників секцій). Існували референтури організації і зв'язку, пропаганди, преси та морального виховання, інструкторсько-оборонного навчання. При Головній Команді діяли адміністративний секретаріат і ревізійна комісія. Члени організації ділилися на: а) дійсні, які були прийняті командою в члени організації; б) благодійні, які надавали організації матеріальну або моральну підтримку; в) почесні, які мали заслуги перед українським народом. Благодійних і почесних членів назначала рада. Крім членів були і кандидати в члени організації. Члени Карпатської Січі мали право брати участь у всіх заходах, що проводилися організацією, користуватись активними і пасивними виборчими правами, а також носити формений одяг, знаки і зброю. Вони повинні були дотримуватися Статуту, беззаперечно виконувати накази команди і відбувати покарання. Низові організації Карпатської Січі поділялись на відділи. Кілька їх складала куш. За званнями керівний склад поділявся таким чином: старший січовик, десятник, сотник і атаман. Посади, які вони

⁷⁵¹ Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 1. Карпатська Україна. Документи і матеріали / Упорядники — О.Д. Довганич, О.М. Корсун, О.М. Пагіря; редакційна колегія: М.А. Попович (голова), О.Д. Довганич (заст. голови), М.М. Вегеш, М.В. Делеган, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун, І.Ю. Коршинський, О.Ю. Кучерява, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород: ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2009. С. 102.

⁷⁵² Там само. С. 103.

⁷⁵³ Там само. С. 111.

⁷⁵⁴ Там само. С. 118.

займали, були такими: гуртковий, провідник, кошовий, член ради і командант. Члени і посади позначались на рукавах і головних уборах форменого одягу. Керівний склад приймав присягу у присутності команданта.

Сучасними дослідниками наводяться різні дані про кількісний склад Карпатської Січі. За нашими підрахунками, тільки у Волівському окрузі (тепер Міжгірський район) нараховувалося близько однієї тисячі січовиків. Відзначимо, що станом на 30 листопада 1938 р. крім команди Карпатської Січі у Воловому, аналогічні підрозділи були засновані в Іршаві, Великому Березному, Перечині, Рахові, Середньому, Тячеві і Хусті. У кожному з названих округів до команд Карпатської Січі масово вливалася молодь, однак лише лічені одиниці пізніше взяли участь у боях з угорським військом. Кількість вишколених січовиків, або так званих дійсних членів Січі, не перевищувала двох тисяч⁷⁵⁵.

Найбільш боєздатні військові частини Карпатської Січі знаходилися в Хусті. Поручник С. Сулятицький, який входив до складу хустської січової команди, пригадував: «Склад Коша — 5 сотень, 1-а і 2-га сотня... коло 320 людей (точно напередодні бою з чехами — 318 людей)... 3-я сотня це була сотня хустських робітників та селян, а також до неї входили студенти. Всього біля 200 людей. 4-а була так звана уряднича, із 160–180 людьми, 5-а залізнична — 40 людей (Подані числа трьох останніх сотень не є точні, а то головню із огляду на їх склад, де обов'язки поодиноких осіб вимагали частих пересувань та перенесення). Останні три сотні не приходили одначе під увагу, як кожночасна бойова сила, через їх склад та заняття поодиноких людей. Ужити їх можна було лише тоді, коли б якась операція була передбачена на точно означений час та тривала недовго»⁷⁵⁶.

Не кращим чином стояла справа з озброєнням. П. Стерчо писав, що «січовики зброї не мають. Тільки від випадку до випадку приділяється їм зброя для служби безпеки»⁷⁵⁷. Культурний референт ОУН при уряді Карпатської України О. Ольжич, який входив до складу військового штабу Карпатської Січі, писав, що Головна Команда «встигла закупити потай, приватно з різних джерел коло 200 револьверів, головню калібру 6,35, та три машинкові пістолети з невеликою кількістю набоїв. З цього разом зі згадуваними 10 рушницями складалося усе озброєння Січі, з яким вона вступила в грядучі події»⁷⁵⁸. Січовики Хустської команди мали «10 рушниць (манхліхтер) в добрім стані, 2 типу старшого та

⁷⁵⁵ Вегеш М. Карпатська Україна (1938–1939): соціально-економічний і політичний розвиток. Ужгород, 1993. С. 54.

⁷⁵⁶ Карпатська Україна в боротьбі. Відень, 1939. С. 81.

⁷⁵⁷ Стерчо П. Карпатська Січ була школою активу похідних груп і УПА. Дмитро Климуш — головний командант «Карпатської Січі»: Документи, спогади, статті, вірші / Упор. О.Д. Довганич, М.І. Кухта. Ужгород, 1997. С. 93–95.

⁷⁵⁸ Карпатська Україна в боротьбі. Відень, 1939. С. 41.

З автоматичні пістолі. Короткої пальної зброї було коло 50 штук як також кілька ручних гранат. Набоїв по 25 штук на кріс, а 50 на револьвер»⁷⁵⁹.

Керівники Карпатської Січі кілька разів зверталися до А. Волошина з проханням передати зброю «з засобів, які знаходяться при окружних урядах та окружних судах»⁷⁶⁰. Прем'єр-міністр, не маючи таких повноважень, дозволу не давав. Аналогічно поступав і уряд. У відповідь послідували демонстрації під гаслами «Січі зброю!» Небажання Праги видати зброю Головній Команді пояснювалося кількома причинами: по-перше, чехословацька контррозвідка постійно повідомляла про підготовку змови проти уряду А. Волошина; по-друге, Карпатська Січ нерідко виходила з-під контролю автономного уряду; по-третє, сам А. Волошин побоювався конфронтації у відносинах з Чехословащиною. Зброя в руках січовиків могла призвести до кровопролиття. Відсутність зброї й призвела до такої спроби захопити її силою, що вилилося в кровопролитні сутички 13–14 березня 1939 р. між відділами Карпатської Січі та чехословацьким військом. Відсутність зброї стала трагічним розв'язком під час боїв з угорською армією.

Розбудова Карпатської Січі вимагала значних коштів, а їх уряд не мав. А. Волошин звернувся з проханням про допомогу до громадян краю та української діаспори. Очікувана допомога незабаром почала надходити. 19 лютого 1939 р. КДКУ, який діяв у Канаді, вислав «5200 доларів на руки прем'єра о. А. Волошина... для розбудови Карпатської Січі»⁷⁶¹. Надходили пожертви від окремих політичних діячів краю, а також від окремих громадян. 13 січня 1939 р. «Нова свобода» повідомляла, що перерахували кошти на розбудову Карпатської Січі А. Волошин – 28000 кч., «Український Жіночий Союз в ЧСР» – 200 кч., єпископ Д. Няраді – 300 кч., підполковник Зарицький – 100 кч., доктор Д. Васильків – 300 кч., доктор Ю. Добриловський – 500 кч. У січні 1939 р. в Підкарпатському банку нараховувалось 34688 кч., висланих для розбудови Карпатської Січі. Р. Венгринович, хустський адвокат, з нагоди свого вінчання, перерахував 500 кч. на користь збройних сил молоді держави⁷⁶². Цікаві факти зустрічаємо у спогадах В. Гренджі-Донського: «Цього року (1939 – М. В.) наша селянська молодь колядувала в користь оборонної організації Карпатська Січ... Коляди пройшли всюди дуже гарно і наприклад у Синевирі заколядували 1200 кч. Нашій селянській молоді можемо лиш погратулювати»⁷⁶³.

В ніч з 13 на 14 березня 1939 р. в Карпатській Україні відбулися події, які зробили значний вплив на подальшу долю краю. Мова йде про військові

⁷⁵⁹ Карпатська Україна в боротьбі. Відень, 1939. С. 82.

⁷⁶⁰ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 2. Спр. 15. Арк. 3.

⁷⁶¹ Нова свобода. 1939. 19 лютого.

⁷⁶² Там само. 9 січня.

⁷⁶³ Там само. 12 січня.

сутички між карпатськими січовиками і чехословацьким військом, які співпали із вторгненням гортистської армії на територію краю. Ці події свідчили про кульмінацію чехословацько-українських суперечностей, що вилилося в безглузде кровопролиття, яке зробило неможливим військове співробітництво збройних сил ЧСР і Карпатської України.

Уряд Угорщини ніколи не покидав думки про розширення своєї території за рахунок закарпатських земель. На середину березня 1939 р. ці настрої стали особливо відчутними. Угорщина концентрує свої збройні сили на кордоні з Карпатською Україною, її війська готові до переходу кордонів краю. Відповідальність за територіальну цілісність Карпатської України несли чехословацькі війська, однак напередодні агресії вони почали втрачати до цього інтерес. А. Волошин відчував, що роль Карпатської Січі як єдиної боєздатної одиниці зростає з кожним днем. Однак, ця, поки-що, напіввійськова організація потребувала зброї, якої в неї майже не було. Ввечері, 13 березня 1939 р. відбулись дві наради керівництва Карпатської Січі, на яких обговорювалось питання озброєння. Ю. Боржава (письменник С. Сабол) вважає, що внаслідок цих нарад А. Волошин «підписав наказ команді чеської жандармерії видати Січі зброю»⁷⁶⁴. Озброєні січові загони мали відійти на угорський кордон. Комендант жандармів підполковник Вака видав зброю, «а саме 41 крісів та около 90 револьверів»⁷⁶⁵. Проте Вака категорично відмовився видати решту частину зброї, незважаючи на наказ А. Волошина. Хоча, необхідно відмітити, що він не підпорядковувався прем'єр-міністру Карпатської України.

Хто ж спричинив трагедію, яка сталася в ніч з 13 на 14 березня 1939 р.? Чіткої відповіді на це питання немає. Фактично, існують дві точки зору, яких притримуються очевидці та історики. Обидві вони протилежні по своїй суті. Перша з них полягає в тому, що генерал Л. Прхала, виконуючи наказ Гітлера, який був зацікавлений у мирній ліквідації Карпатської України і мав свої плани щодо Чехословаччини, за ніч стягнув війська і жандармерію з околиць Хусту і «над ранок 14 березня збройно напав на команду та на всі касарні Січі в Хусті»⁷⁶⁶. Як відзначав один з дослідників, «волею Берліна було не утруднювати, але навпаки улегшувати окупацію Карпатської України мадярами»⁷⁶⁷. По-іншому дивиться на цю проблему Й. Сарвадій. Він говорить про попередню підготовку січовиків до боїв з метою «здобути зброю від чеської жандармерії»⁷⁶⁸. На його думку, січовики проводили вишкіл на старому цвинтарі,

⁷⁶⁴ Сабол С. Від Угорської Руси до Карпатської України. Філадельфія–Пенсільванія: Карпатський голос, 1951. С. 49.

⁷⁶⁵ Карпатська Україна в боротьбі. Відень, 1939. С. 58.

⁷⁶⁶ Сабол С. Від Угорської Руси до Карпатської України. Філадельфія–Пенсільванія: Карпатський голос, 1951. С. 48.

⁷⁶⁷ Шанта І. Карпатська Україна. 1939-й. Боротьба з чеськими збройними силами. *Закарпатська правда*. 1993. 13 березня.

⁷⁶⁸ Сарвадій Й. Змова проти уряду Карпатської України. Карпатський Союз, 1984. С. 10.

який заходився близько від будови «Раковці» в Хусті. Біля першої години ночі, озброєні січовики облягли Головну Управу жандармерії, запропонували жандармам передати ключі від складів зброї. Згаданий автор констатує: «Жандарми, чех і два українці, старались переконувати старшину Січі, що вони цього вчинити не можуть, нехай звернуться до начальника жандармерії підполковника Ваки., ключів вони від складів не мають, зброєю розпоряджається начальник військ СТОС»⁷⁶⁹.

Суперечка між січовиками і жандармами завершилася стріляниною. Хто стріляв першим — невідомо. За Й. Сарвадієм: «армія, як правило, без відповідного наказу не вживає зброї, а якщо так, то в самообороні»; «якщо чеська армія мала б намір розв'язати Січ, чи збройний переворот, то вона мала можливість застосувати нову військову силу, а не бавитися, та з кількома панцирними возами йти нападати на будови, в яких мешкали січовики, січову гостинницю»⁷⁷⁰.

Йому заперече С. Сулятицький, який аналізуючи склад січового коша в Хусті, його озброєння, приходять до висновку: «На випадок якоїсь акції зі сторони чехів, ми могли числити лише на оборону, а не противно»⁷⁷¹.

Так чи інакше, чеські війська вступили в Хуст «в силі 200 багнетів, 3 танків та легких гармат (кількість яких невідома)»⁷⁷². Збройна боротьба тривала більше восьми годин. На вулицях Хуста з'явилися барикади, зав'язались регулярні вуличні бої. А. Волошин всіляко намагався уладнати конфлікт, однак Прага не відповідала на численні телефони і телеграми української влади. «Грозила цілковита катастрофа, — писав В. Шандор, — А. Волошин кількома наворотами розмовляв з ген. Прхалою і вимагав, як голова автономного крайового уряду припинити бої»⁷⁷³. «На поміч жандармерії, — писав Й. Сарвадій, — прибуло військо з панцирними возами і танками, бої розігрались на чотирьох пунктах міста і тривали до 11-ої до обіда, коли капітан поліції Ю. Білей, капітан генерального штабу Парчани і інші парламентарі проголосили перемир'я»⁷⁷⁴. Внаслідок боїв обидві сторони мали людські жертви, багато поранених. В літературі з цього приводу знаходимо певні розбіжності. Автори по-різному дають кількість загиблих під час боїв 13–14 березня 1939 р. Хоча дані наводяться різні, однак відомо, що січовиків загинуло значно більше, ніж чеських вояків (див. таблицю). Причини і наслідки цієї трагедії добре відомі.

⁷⁶⁹ Сарвадій Й. Могікани Діаспори. *Карпатський край*. 1994. № 7–12. С. 23–24.

⁷⁷⁰ Там само. С. 24.

⁷⁷¹ Карпатська Україна в боротьбі. Відень, 1939. С. 19–20.

⁷⁷² Там само. С. 62.

⁷⁷³ Шандор В. Карпатська Україна між двома світовими війнами. *Календар «Світла» на божий 1979 рік*. Торонто, 1979. С. 53–60.

⁷⁷⁴ Сарвадій Й. Хто спричинив трагедію? *Карпатський край*. 1995. № 5–8. С. 38–40.

Збройні сутички мали місце не тільки в Хусті. Вирвавшись з оточення кіш розбив жандармів у Велятині та Буштині. Чеських вояків було роззброєно біля Іршави, Білок, Копані та Тячева⁷⁷⁵. Аналогічні події відбулися на Волівщині. Ще в листопаді 1938 р. командантом гарнізону Карпатської Січі в Торуні став інженер О. Волянський. Склад гарнізону нараховував 20–25 чоловік. Він поділявся на три групи по 6–7 чоловік кожна⁷⁷⁶. Вояки гарнізону були озброєні «відібраною від поляків (терористів — М. В.) зброєю»⁷⁷⁷. За два дні перед виступом відбулась нарада у Воловому, під час якої обговорювалося питання спільних дій жандармів та січовиків проти терористів. Керівництву Січі стало відомо розташування чеських військ, жандармських та фінансових станиць, відомості про їх кількість та озброєння. О 9-ій годині 14 березня 1939 р. кур'єр з Хусту привіз наказ про негайне роззброєння чехів та захоплення їх позицій у Волівському окрузі. «О год. 20.30 бій закінчився, — писав Г. Яворенко, — ворог ганебно втік, маючи коло 100 людей вбитих та багато ранених. Наші не мали ніяких втрат»⁷⁷⁸. Це явне перебільшення. Важко повірити, що така невелика за обсягом територія мала таку значну кількість жандармів. До того ж, добре озброєні чехи мали повну можливість дати достойну відсіч січовим загонам. 15 березня 1939 р. о першій годині 30 хвилин січовики в кількості близько 200 чоловік вирушили на польський кордон і рухалися в сторону Торуну. Січовики відкинули ворога за межі Карпатської України в глибину польської території на чотири кілометри, знищивши за собою мости. Була оголошена мобілізація в населених пунктах Новоселиця, Ляховці, В. Бистрий, Майдан. До полудня змобілізували близько 400 чоловік, які чекали наказу з Хуста вийти на угорсько-український фронт. Над Карпатською Україною нависла нова небезпека — загроза угорської окупації.

Напад січовиків на чеське військо був тактичною помилкою. Він співпав з вторгненням угорської армії в Карпатську Україну. Кровопротитні сутички 13–14 березня 1939 р. значно ослабили Карпатську Січ і зробили неможливими її спільні дії з чеським військом проти агресора. «14 березня триумфували мадяри, — писав С. Росоха, — що скористали з тих українсько-чеських боїв»⁷⁷⁹. До цього тільки додамо, що значна вина на українсько-чеському кровопролитті лежить на самому С. Рососі, який був одним із ініціаторів захоплення січовиками чеської зброї. Події першої половини березня 1939 р. прискорили трагічний кінець Карпатської України.

Фактором, який негативно впливав на політичну ситуацію в краї, були суперечності в самому українському таборі. Автономний уряд А. Волошина

⁷⁷⁵ Карпатська Україна в боротьбі. Відень, 1939. С. 51.

⁷⁷⁶ Там само. С. 102.

⁷⁷⁷ Там само. С. 108.

⁷⁷⁸ Там само. С. 108.

⁷⁷⁹ Там само. С. 24.

постійно відчував опозицію з боку молодих і радикальних націоналістів, які перебували в керівництві Карпатської Січі і вимагали рішучих дій по відношенню до чехів. Опозицію по відношенню до А. Волошина склали І. Рогач, І. Роман, С. Росоха, Ю. Химинець та ін. Їх підтримували члени ОУН Є. Врецьона-Волянський, Ю. Лопатинський. С. Росоха пізніше писав, що «не раз дуже критично висловлювався на їх адресу та інших провідників... бо ж в наших «революційних поняттях» вони були «опортуністами», а тільки ми «правдивими» націоналістами. Без сумніву, що такі поняття в нас родились під впливом ОУН, до якої належали провідні одиниці закарпатської молоді». Що стосується інших активних учасників подій 1938–1939 рр. у Карпатській Україні, то у виданих ними спогадах суперечності в українському таборі, як правило, замовчуються. Через їх праці червоною ниткою проходить ідея монолітної єдності і всезагальної підтримки уряду А. Волошина. Насправді, все було далеко не так.

Командант січовиків в с. Арданові І. Соломко постійно переконував односельчан, що «владу не можна прийняти», а «Волошин уже давно заслужив на мотуз»⁷⁸⁰. М. Бандусяк доводив слідчій комісії ЦУНР, що члени Головної Команди Карпатської Січі С. Росоха та І. Рогач «підкошують авторитет українського правительства, спеціально міністра Ревая, твердячи, що його минувшість не дає запоруку правильного ведення держави, а прем'єр Волошин старий і мало енергійний, тому таку владу треба вимінити»⁷⁸¹. І. Рогач та С. Росоха називали «соціалістичними» і «комуністичними» склад ЦУНР, редакцію газети «Нова свобода», очолювану В. Гренджою-Донським. А. Штефана і М. Брацайка вони охрестили «безхребетними і запродавцями»⁷⁸². Такі висловлювання названих осіб на масових мітингах викликали сумніви у населення, заважали консолідації національних патріотичних сил. У Севлюші «під час демонстрації студенти учительської семінарії під проводом людей з «Естради» (пропагандистський апарат Карпатської України — М. В.) підійшли під будову польського консульату й повибивали усі шиби на вікнах»⁷⁸³. Такі провокативні дії значно ускладнювали міжнародне становище Карпатської України. Навіть В. Гренджа-Донський, що вважав себе «послідовним націоналістом», закликав до стриманості, дисциплінованості, бо «в нас мусить бути порядок і ніхто не сміє робити на власну руку»⁷⁸⁴. «Сам Волошин, — писав він, — приневолений був телефонічно висловити свій жаль»⁷⁸⁵.

⁷⁸⁰ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 73. Арк. 30.

⁷⁸¹ ДАЗО. Ф. 1148. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 3.

⁷⁸² ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 73. Арк. 2.

⁷⁸³ Сарвадій Й. Змова проти уряду Карпатської України. Карпатський Союз, 1984. С. 8–9.

⁷⁸⁴ Гренджа-Донський В. Щоденник. *Твори*. Т. VIII. Вашингтон, 1987. С. 121.

⁷⁸⁵ Там само. С. 132.

Сучасний дослідник О. Довганич вважає, що «приблизно з лютого 1939 р. в Карпатській Січі виникла опозиція. В ній спочатку опинились українські емігранти, в основному галичани (Кульчицький, Чорний, Волянський та ін.). Командант Карпатської Січі Д. Климпуш під час допиту 18 січня 1945 р. заявив: «Зі мною, наприклад, розмовляв Кульчицький, який ставив мені питання, чому на території Закарпатської України емігрантів не допускають до державних справ, чому перевагами користуються локал-патріоти. Локал-патріотами ми називали себе, а патріотами — емігрантів. Потім виявилось, що на боці опозиції, тобто на боці українських емігрантів, опинились і локал-патріоти Роман, Рогач, Росоха та інші, які фактично перебували у керівництві Карпатської Січі і користувались в Січі великим авторитетом. Таким чином, Карпатська Січ фактично перебувала в руках опозиції»⁷⁸⁶.

Незадоволені поміркованістю кабінету А. Волошина, радикали з Карпатської Січі таємно збиралися на своїх нарадах. С. Росоха, І. Роман, В. Галаган, В. Забавський, А. Патрус, Ю. Химинець, Ю. Лопатинський, Є. Врецьона виношували плани державної змови проти уряду Карпатської України. Відомо про декілька таких спроб: у жовтні 1938 р., лютому–березні 1939 р. Представник Карпатської України в Празі В. Шандор писав, що «у другій половині лютого 1939-го року група гарячкуватих провідників з Головою Команди Карпатської Січі в Хусті (це помилкове твердження, бо Д. Климпуш був відсутній — М. В.) на своїх таємних нарадах рішили усунути уряд Карпатської України в Хусті, бо, мовляв, занадто м'ярко поводитьсь з чехами. Тим самим, вони самі хотіли захопити у свої руки владу Карпатської України і проголосити її повну незалежність»⁷⁸⁷.

Ретельніша підготовка до змови велася в березні 1939 р., коли «при Головній Команді скоро створено окрему частину, що її назвали Другий відділ. Начальником цього таємного відділу призначено інж. Євгена Врецьону-Волянського»⁷⁸⁸. Про таємність і небезпеку їх задумів писав М. Бандусяк. Він доводив, що змовники «із Січі витворили конспіративну організацію, яка веде свою роботу у т. зв. розвідчій відділу, про чинність якого відмовила подати звіт командантові. Та конспіративна робота є керована із-за границі і за чужі гроші»⁷⁸⁹. Змову планували провести у два етапи: на першому (13–14 березня) захопити чеську зброю, а на другому (14–15 березня) здійснити державний переворот. Й. Сарвадій пригадував, що від свого товариша, який студював теологію у Львові, «довідався, що штаб Карпатської Січі приготується на здобуття зброї жандармерії і війська та скинути владу о. Волошина... Я наля-

⁷⁸⁶ Довганич О. Головний командант. *Карпатський край*. 1995. № 1–4. С. 52–56.

⁷⁸⁷ Шандор В. Невластива самобутність Карпатської України у виданні Гарвардського Українського Дослідного Інституту. *Український Історик*. 1980. Ч. 1–4. С. 180–190.

⁷⁸⁸ Сарвадій Й. Змова проти уряду Карпатської України. *Карпатський Союз*, 1984. С. 10.

⁷⁸⁹ ДАЗО. Ф. 1148. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1.

кався сам себе — повстання? «Таж ми не маємо створених хоча б на папері полків, хто буде полками керувати? — думав я»⁷⁹⁰. Провал операції по захопленню зброї зробив спробу державної змови неможливою.

Необхідно відзначити, що штаб Карпатської Січі так і не зміг створити боєздатні збройні сили. Один із сучасних дослідників історії українського націоналізму Ю. Пундик змушений був визнати, що Карпатська Січ організувалася «на швидку руку», а її вояки не мали «відповідного військового вишколу»⁷⁹¹. Серед членів штабу дійовим до останньої хвилини залишався тільки М. Колодзінський. Прихильники гетьмана в екзилі П. Скоропадського «вбачали одне з головних джерел падіння Карпатської України в нерозсудливій політиці лідерів ОУН і докоряли німецьким урядовим інституціям за прихильність до націоналістів»⁷⁹². З таким однозначним висновком важко погодитися, якщо врахувати ще й той факт, що між гетьманцями і ОУН в 30-х роках майже не припинялася боротьба. На нашу думку більш близькі до істини ті дослідники, які вбачають у падінні Карпатської України трагедію. «Трагедія — для десятків молодих людей, — вважають В. Галас та І. Поп, — здебільшого емігрантів із Галичини і співчуваючих їм закарпатців, які заплатили своїм життям за ідею створення «українського П'ємонту» у Центрально-Східній Європі»⁷⁹³.

Не припинялися зв'язки ПУНУ з урядом Карпатської України в екзилі. П. Стерчо опублікував документ, який свідчить про те, що вже після окупації краю Угорщиною А. Волошин із своїми однодумцями зустрівся з А. Мельником і навіть підписав договір про співпрацю. У ньому стверджується, що «Український Націоналістичний Рух, а зокрема Уряд Карпатської України і Організація Українських Націоналістів спільно змагали всіми силами створити, збудувати й оборонити Карпатську Українську Державу»⁷⁹⁴. З опублікованого П. Стерчом документу видно, що від ОУН його підписали А. Мельник, О. Сенік-Грибівський і Я. Барановський-Лімницький. Делегацію Карпатської України склали А. Волошин, Ю. Ревай і А. Штефан. Більш детально про хід переговорів і підписання названого документу говорить «Особова справа А.І. Волошина».

19 червня 1945 р., перебуваючи в Лефортовській в'язниці, А. Волошин заявив слідчому НКВС Вайндорфу: «...Я мав зустріч і розмову з А. Мельником, але не в Берліні, а в Італії... Знаходячись в Празі до мене на квартиру в кінці

⁷⁹⁰ Сарвадій Й. Змова проти уряду Карпатської України. Карпатський Союз, 1984. С. 30.

⁷⁹¹ Пундик Ю. Український націоналізм. Париж, 1966. С. 82–84.

⁷⁹² Шелевер В. Армія і «Карпатська Січ»: [Наукові читання з нагоди виходу у світ кн. В. Шандора та Е.Вінтера]. *Армія України*. 1997. 4 січ.

⁷⁹³ Галас В., Поп І. Закарпаття в контексті політичної історії ХХ століття (Історіософські роздуми). Ужгород, 1995. С. 42.

⁷⁹⁴ Стерчо П. Карпато-Українська держава: З історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919–1939 роках. Торонто, 1965. С. 110–11.

серпня чи на початку вересня 1939 р. прийшли прем'єр-міністр Ю. Ревай і В. Комаринський і повідомили, що вождь українських націоналістів Андрій Мельник запрошує мене — президента Карпатської України, їх і члена мого уряду міністра освіти Августина Штефана в Венецію (Італія) для політичних переговорів з питання дальнішої долі Карпатської України... Я погодився вести переговори з А. Мельником і для цієї цілі поїхати до нього в Італію»⁷⁹⁵.

«Переговори відбулись в готелі на острові Лідо (Венеція), — продовжував А. Волошин, — де вже чекав А. Мельник, його секретар і професор римського університету. При переговорах були присутні: Андрій Мельник, його секретар Барановський і професор римського університету Онацький (або Онацький) — ідеолог українських націоналістів, який одночасно очолював націоналістичні організації в Італії, я — президент Карпатської України, прем'єр-міністр мого уряду Юлій Ревай, міністр освіти Августин Штефан і В. Комаринський — керівник пропаганди при моєму уряді. Після обміну привітаннями проходили політичні переговори, повного змісту яких не пам'ятаю. Добре пам'ятаю тільки те, що Мельник запропонував мені і решті делегації погодитися на приєднання території Карпатської України до решти українських земель, тобто до Галичини і Радянської України для утворення «Самостійної України». Далі Мельник заявив, що ціль по створенню «Самостійної України» буде здійснена при допомозі українців, які населяють всі землі і вони ж допоможуть удалити угорців з території Карпатської України, яку останні окупували. На пропозицію Мельника я згоди не дав і відповів, що моя ціль полягає в тому, щоб удалити угорців з території Карпатської України і зберегти її автономію. Мельник, Онацький і Барановський запросили мене, Штефана, Ю. Ревая і Комаринського поїхати в Рим для продовження переговорів, але я від цього відмовився і поїхав з Комаринським в Прагу»⁷⁹⁶.

З наведеного документу видно, що А. Волошин вищеназваний договір не підписував. Однак, А. Штефан і Ю. Ревай поїхали в Рим, і не виключено, що договір був ними підписаний. Що стосується А. Волошина, то він розцінював запрошення А. Мельника в Рим «як прагнення з його боку зробити на мене вплив і погодитися на його пропозиції в Римі, де б йому допомагали в цьому націоналістичні кола»⁷⁹⁷. Сучасний дослідник історії Карпатської України М. Болдичар теж вважає, що А. Волошин договір з А. Мельником не підписував⁷⁹⁸. Безперечно, А. Волошин не відкидав воз'єднання краю з Великою Україною, однак вважав це справою майбутнього. Протягом свого перебу-

⁷⁹⁵ Центральный архив Министерства государственной безопасности РФ. Н–17681, л. 28.

⁷⁹⁶ Там само, л. 29.

⁷⁹⁷ Там само, л. 30.

⁷⁹⁸ Болдичар М. Закарпаття між двома світовими війнами. Ужгород, 1993. С. 113.

вання в еміграції, колишній президент Карпатської України переслідував єдину мету — звільнити територію краю від угорських військ.

Незважаючи на велику чисельну перевагу ворога, Карпатська Січ зробила опір. «Тоді, коли вісім мільйонів чехів віддало себе під панування німецької держави без найменшого спротиву, — писав кореспондент галицького журналу «Жіноча воля», — в той час тисячі українців збройно виступили проти мадярської кількатисячної армії»⁷⁹⁹. Про битву на Красному полі повідомляв львівський часопис «Нова зоря»: «Не дасться заперечити факту, що під Хустом відбулася велика битва, в якій з обох сторін полягло багато соток вояків. Мимо всієї симпатії до мадярів не можемо не підкреслити, що український народ... хоробро боровся»⁸⁰⁰. Аналогічне можна прочитати в іншому виданні: «...навіть найбільший ворог українського народу мусить признати, що українська молодь по-геройськи обороняла свою волю»⁸⁰¹. Угорські власті змушені були визнати, що «під час березневих операцій на Карпатській Україні мадярська армія мала 72 убитих, 163 ранених, 4 пропавших без вісти і 2 полонених»⁸⁰².

18 березня 1939 р. останні захисники Карпатської України припинили опір, однак окремі відділи Січі продовжували боротьбу в партизанських загонах. В горах між Великим Бичковом, Кобилецькою і Квасівською Полянками та Раховом діяли партизани, яких очолювали С. Росоха, М. Крупа, О. Ворохта. «Поява карпатських січовиків у горах, — писав Ф. Попович, — підбадьорила населення і піднесла їх дух. Зародилася надія на скоре визволення і краще майбутнє»⁸⁰³. Угорська влада кілька разів оголошувала амністію всім тим, хто припинить боротьбу, однак безуспішно. Після того, як керівництво діями всіх партизанських груп взяв на себе С. Росоха, було вирішено «звільнити від дальших обов'язків в партизанці всіх, котрі не народжені в Карпатській Україні. Місцеві січовики мали допомогти їм дістатися за кордон». В травні 1939 р. партизанів Карпатської Січі на Рахівщині очолив О. Ворохта. «Бойові акції партизанів... таки не дали мадярам спати. На початку травня мадяри видали для населення відозву з останньою пригадкою, щоб здати всіляку зброю і негайно зголосити всіх підозрілих і чужих людей. З цією відозвою три дні і три ночі били по горах в надії, що вони розгромлять «січ-банду»... Ворохта тримав нас досить гостро, і ми також мусіли запрягтися до роботи і час до часу розвозили і розліплювали летючки з різними закликами до Рахова і Великого Бичкова. А коли більшовики зайняли Галичину, то багато з наших хлопців у добрій волі

⁷⁹⁹ Жіноча воля. 1939. Ч. 4.

⁸⁰⁰ Нова зоря. 1939. 27 квітня.

⁸⁰¹ Жіноча воля. 1939. Ч. 4.

⁸⁰² Нова зоря. 1939. 20 квітня.

⁸⁰³ Карпатська Україна в боротьбі. Відень, 1939. С. 192.

і надії на краще майбутнє перебралися за кордон і опинилися в Галичині»⁸⁰⁴. Партизанський загін у Волівському окрузі очолювали Ф. Тацинець-Крот і О. Тарасюк. У його складі перебували жителі з різних верховинських сіл і галичани. Після оголошення амністії Ф. Тацинець повернувся до рідного села Келечин, після чого був заарештований і розстріляний поблизу Волового.

Угорські архівні документи підтверджують всю небезпеку для Будапешту дій партизанських загонів. Генеральний штаб угорської армії в березні 1939 р. прийняв рішення провести ряд бойових операцій по «очищенню» Карпатської України «від чужих елементів, а про їх «очищення» доповідати кожні десять днів»⁸⁰⁵. «Чужі елементи», до яких відносили і галичан, виводили до угорсько-польського кордону, і там передавали на розправу полякам⁸⁰⁶. Гортисти цілком серйозно віднеслися до існування «банд січовиків», як вони називали загони українських партизанів. Саме з цією метою збільшувалась кількість військ в окремих округах. Це стосується і жандармського корпусу. Так, у Перечинському окрузі діяли 94 жандарми, в Іршаві – 15, Нижніх Воротах – 17, Хусті – 30⁸⁰⁷. В 1939 р. в Ужгороді була відкрита спеціальна жандармська школа, в якій навчалось 500 майбутніх жандармів⁸⁰⁸.

Документи угорських архівів дають можливість з'ясувати головну причину тривалості партизанських січових загонів. Їх діяльність була не стільки відчайдушною спробою несприйняття угорської окупації, як відповіддю на масові репресії і колонізаторську політику «визволителів русинів». Перша військова адміністрація Закарпаття була сформована, фактично, ще напередодні окупації. Її очолив Б. Новакович, а членами були призначені тринадцять вищих офіцерів угорської армії. М. Козма змушений був визнати, що «Закарпаття ми (угорці – М. В.) одержали тільки при допомозі німців. Без них це зробити було б важко»⁸⁰⁹. Керівник терористів вважав, що «німці не хотіли нас з'їсти», «ми ще їм потрібні», «багато чого ми, угорці, ще не розуміємо»⁸¹⁰. Уряд Німеччини ще на початку 1939 р. заявляв, що для неї Угорщина необхідна як міцний і дружній сусід. Берлін вимагав, щоб «після окупації Карпатської України Угорщиною було взято до уваги німецькі транспортні потреби та економічні інтереси імперії»⁸¹¹. Вже за перші два місяці окупації на працю в Угорщину відправлено 59 377 чоловік, а в Німеччину – 686 осіб⁸¹². Вже

⁸⁰⁴ Карпатська Україна в боротьбі. Відень, 1939. С. 194.

⁸⁰⁵ Orszagos Leveltar. K–184, tetel 62, alapszam 131995, 1–2 óld.

⁸⁰⁶ Там само, 2 óld.

⁸⁰⁷ Там само, 36 óld.

⁸⁰⁸ Там само, 37 óld.

⁸⁰⁹ Orszagos Leveltar. K–429, tetel 28–30, 197 óld.

⁸¹⁰ Там само, 199 óld.

⁸¹¹ Там само, 164–165 óld.

⁸¹² Hadtortenet Leveltar. 15, vkf, 3642 cs, 490 óld.

в березні 1939 р. Закарпаття наводнили угорські агенти, які вербували робітників на працю до метрополії. В першій половині березня 1939 р. в Ужгороді було відкрито представництво сільського господарства, яке вирішувало єдину проблему — набір робітників на працю в Угорщину.

Уже згадуваний М. Козма зізнався, що «завоювати Закарпаття при допомозі німців було легко, але важко буде його утримати, тому що угорці не вміють поводитися з іншими народами». Для угорської військової адміністрації кожний закарпатський інтелігент вважався підозрілим і небезпечним. Один із агентів доносив, що «закарпатський народ знаходиться в значній мірі під впливом греко-католицьких священиків, 95 % яких добре себе вели у міжвоєнний період. Що стосується вчителів, то 60 % з них треба негайно звільнити, бо вони прихильники українського напрямку». Жертвами репресій гортистів ставали різні категорії місцевого населення, однак найбільш жорстоко окупанти поводитись з членами Карпатської Січі. «Під натиском окупантів ми змушені були відступати, — пригадував І. Піпаш, — патріотам довелося добиратися до домівок. Йшли, як лише могли: через гори, лісами, бо в селах господарювали місцеві «чорносорочечники», ловили й убивали січовиків. Так загинули Павло Волощук у В.Бичкові, Іван Полянчук, Федір Рознійчук, Василь Тимошук, Іван Годван і Михайло Мендешора з Требушан, Василь Небола та Карло Купар з Грушова (закатували їх у Квасах)»⁸¹³. Про смерть В. Неболи залишив спомини один із студентів Української торгівельної академії в Братиславі: «Дня 19 березня, як ішов до церкви, взяли його мадярські гонведи й сковали разом із тамошнім священиком і відвели на все. У требушанських лісах їх сімох катували і ще живих закопали в землю. Кажуть, що перед смертю дозволили їм виписати на дерево свої імена. Так скінчив своє життя Василь Небола»⁸¹⁴.

Спогади про Михайла Козичара-Вуйка залишили тячівці Юрій Гайналій і о. Петро Погоріляк: «Михайло-Вуйко остається з кількома січовиками на другім боці моста, що веде з Копані до Королева і там стримує мала група довший час наїздника. Всіх їх було около 9, між ними знаний Попович, його співучень. Тут героїчно боронять рідну землю до послідної кулі. Коли вже його товаришам бракло набоїв, сам ще якийсь час борониться завзято — припускає наїзників, регулярних вояків близько до себе й косить їх... Тоді стріляє ворог у нього дум-дум набоем й розбиває йому ліву руку. Вуйко паде. Зхвачують його й товаришів і відводять до с. Веряці... Ще ранених їх били, потім відвезли над Тису й тут розстріляли й кинули до української Тиси, яка принесла їх трупи, голосячи цілому світові про звірства мадярів і несправедливість, кривду, що заподіяно нашому народові. Остався на кінець студент IV року учитель-

⁸¹³ Карпатська Січ. Матеріали наукової конференції. Ужгород, 1996. С. 209.

⁸¹⁴ Басараб В., Вегеш М., Сергійчук В. Августин Волошин. Нові документи і матеріали про життя і смерть президента Карпатської України. Ужгород : Видавництво УжНУ «Говерла», 2006. С. 48.

ської семінарії Попович. Коли всі були застрілені, то Поповича змусили всіх покидати до води. Говорять, що коли кидав посліднього героя, то Попович ухопив одного вояка, затяг із собою у воду, а сам у вбранню попід воду переплив на другу сторону. Вояк утопився. Попович, коли на другім боці показав голову, ворожа куля засягла його і він упав. Тут ще довго його тіло прошивали кати кулями, яке хрестом представляло розп'яття Карпатської України»⁸¹⁵.

17 березня 1939 р. потрапив у полон керівник іршавських січовиків В. Галас і був розстріляний гонведами. Така ж доля спіткала команданта Волівської Січі С. Фігуру, якого розстріляли 18 березня. Ватажок Хустських січовиків О. Блестів-Гайдамака, перебуваючи в хустській в'язниці, «не мав олівця, тому шпилькою проколов палець і кров'ю написав записку: «Я, Олександр Блестів, 22-річний з Хуста, іду на смерть за те, що любив свою рідну Україну»⁸¹⁶. Про смерть О. Блестіва залишила спомини колишня студентка Української торгівельної академії в Братиславі М. Бісунівна: «А наш герой переживав у тюрмі ще тяжчі хвилини свого життя. Він кровю написав на стіні хустської тюрми: «Пі мстить ворогам за братню кров!». Десь коло 28 березня 1939 р. був розстріляний гонведами. Один з перших борців Карпатської України, якого девізом було: «Перемога або смерть!», що високо підняв жовтоблакитний прапор, якого ідеалом була Самостійна, Соборна Україна — поляг. Лежить він похований як пес в полію недалеко села Сокириці, але невідома рука все поставить хрест і вінець із жовто-синіх квітів. Ти поляг, але Твій дух вічно буде жити, як довго буде жити українська нація»⁸¹⁷. Зустрічаємо відомості про мученицьку смерть Петра Козака, Андрія Ігнатка, Петра Євича і Миколу Виноградського⁸¹⁸.

Про своє перебування в угорському таборі Вор'юлопош писав О. Пайкош — активний член «Просвіти» 30-х років. Він описав факти знущань і тортур над січовиками Павлом і Петром Андрейчиками, послом Союму І.Перевузином та іншими. В таборі перебували 1200 чоловік. Детальні описи табірної життя містяться в щоденнику В. Гренджі-Донського⁸¹⁹. Його автор описав злочиння гортистів не тільки в таборі, але і в різних кучочках краю. Він помітив відомості про розстріл терористами М. Колодзінського, З. Коссака, Ф. Тациця, О. Блестіва, Я. Завальницького, С. Фігури, Д. Остапчука та багатьох інших. Житель с. Скотарське, що на Воловеччині, В. Ігнась розповідав: «Розпочалися арешти... Тюрми були повні. Багато людей розстріляно, особливо молоді, угорськими жандармами і військами. Тільки з моєї семінарії

⁸¹⁵ Басараб В., Вегеш М., Сергійчук В. Августин Волошин. Нові документи і матеріали про життя і смерть президента Карпатської України. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2006. С. 51–52.

⁸¹⁶ Там само. С. 253.

⁸¹⁷ Там само. С. 46–47.

⁸¹⁸ Там само. С. 47–48.

⁸¹⁹ Гренджа-Донський В. Щоденник. *Твори*. Т. VIII. Вашингтон, 1987. С. 261–341.

біля Хуста загинуло біля 25 хлопців...»⁸²⁰. Свій побут в угорській тюрмі та концтаборі описав С. Пугач⁸²¹. Садистські методи катування практикувались гортистами в каштелі «Ковнер».

На жорстокість угорців неодноразово звертав увагу А. Волошин. Вже перебуваючи в еміграції, він писав у листі до міністра закордонних справ Німеччини Й. Ріббентропа: «Кривава окупація, безжалісні переслідування українського народу, безтактна поведінка представників угорської влади по відношенню до корінного населення, відсутність в угорських урядників всякого соціального чуття, а також економічна відсталість Угорщини стали результатом того, що з часу свавільного захоплення Карпатська Україна перетворилась у вогнище наруги»⁸²². А. Волошин, навівши конкретні факти про різке падіння матеріального і духовного добробуту закарпатців, підсумував, що «угорський королівський уряд розглядає Карпатську Україну з перспективи 1914 року. Ось чому в країні не видно ніяких ознак на покращення умов життя. Підсумком цих обставин є те, що Угорщина не в силі завоювати симпатії населення країни. Наслідки, котрі впливають звідси, очевидні»⁸²³.

Жорстокі репресії гортистів стосовно карпатських січовиків були прикладом грубого порушення міжнародних угод відносно трактування військових полонених. Після підписання С. Клочураком наказу про призначення 15 березня 1939 р. полковника С. Єфремова командуючим Карпатською Січчю, уряд Карпатської України перетворив напіввійськову організацію у збройні сили краю. Виходячи з цього, Карпатська Січ ставилася під охорону постанов Женевської конвенції відносно ведення війни, охорони полонених тощо. Однак, для агресора цей факт не мав ніякого значення.

Отже, виникнувши в листопаді 1938 р. як напівмілітарна організація, Карпатська Січ пройшла еволюцію до збройних сил Карпатської України в березні 1939 р. Її поява пов'язана з руйнівною дією міжнародних факторів (постійні напади угорських і польських терористів, антиукраїнська діяльність проугорської «п'ятої колони» тощо). Збройні сили Карпатської України мали свою певну структуру, найвищим щаблем якої була Головна Команда. Незважаючи на спроби уряду Карпатської України та зусилля діаспори посилити боездатність Карпатської Січі, вона ні в кількісному, ні у військовому відношенні не була здатною дати відсіч фашистській агресії. Проте вона відіграла позитивну роль у захисті кордонів краю від нападів терористів.

⁸²⁰ Літопис нескореної України: Документи, матеріали, спогади / Відп. ред. Я. Лялька. Книга 1. Львів : «Просвіта», 1993. С. 511.

⁸²¹ Пап С. (Пугач). У мадярській тюрмі: спомини молодого в'язня. Нью-Йорк : Карпатський Союз, 1978. С. 7–8.

⁸²² Центральний архив Министерства государственной безопасности РФ. Н–17681, л. 69–70.

⁸²³ Там само, л. 70–71.

У керівництві Карпатської Січі стояли радикальні закарпатські націоналісти, які, фактично, спрямовували діяльність цієї організації. Нерідко вони допускалися прикрих тактичних помилок, зокрема, у ставленні до чехів. Численні конфлікти врешті-решт переросли в кровопролитні бої 13–14 березня 1939 р. між січовим і чеським військом, в результаті яких Карпатська Січ зазнала значних втрат і виявилася нездатною протистояти військам Угорщини. Відповідальність за цю трагедію несуть її керівники. Карпатська Січ нерідко йшла на конфронтацію по відношенню до власного уряду, часто виходячи з-під його контролю. Такого роду конфлікти вилились у кілька спроб скинути законний уряд А. Волошина. Остання (в ніч з 13 на 14 березня 1939 р.) була особливо небезпечною, бо співпала з вторгненням агресора.

З перших днів надання Карпатській Україні автономії, на її території з'явилися члени ОУН. Вони відіграли неабияку роль у формуванні Карпатської Січі, хоча так і не змогли створити боездатні збройні сили. Доказом цього є слабкий опір Карпатської Січі угорській армії. Завдяки членам ОУН були встановлені контакти Закарпаття із світовими українськими організаціями, які допомагали уряду Карпатської України у фінансовому відношенні. Використані джерельні матеріали дають можливість зробити висновок, що члени ОУН відіграли неоднозначну роль у розвитку політичних подій 1938–1939 рр. у Закарпатті. Окремі його члени взяли участь у спробі державного перевороту 13–14 березня 1939 р., а штаб Карпатської Січі, що склався в основному з членів ОУН, у вирішальний момент оборони Карпатської України, за винятком полковника М. Колодзінського, залишив територію краю і емігрував за кордон. Цей факт відіграв немаловажну роль у наступних політичних стосунках між ПУНОм і урядом А. Волошина на вигнанні. Рядові оунівці, разом із закарпатцями, взяли активну участь в безнадійному захисті Карпатської України. Чимало їх загинуло в боях, або потрапили до угорських тюрем і концтаборів.

Із вищенаведеного матеріалу видно, що Карпатська Січ, незважаючи на малочисельність і слабе озброєння, на відміну чеської армії, дала бій агресору. Опір Карпатської Січі угорським військам слід розцінювати як першу спробу опору фашизму в Європі.

Архівні документи переконливо свідчать, що історична доля Закарпаття упродовж 20–30-х років постійно перебувала в полі зору уряду України, але не меншу увагу цій проблемі приділяла Угорщина та й інші сусідні держави. Протягом всього міжвоєнного періоду на території нашого краю і поза його межами активно діяла угорська іредента, яка прагнула повернути споконвічну українську землю в лоно святостефанської корони.

Як відомо, згідно з Сен-Жерменським мирним договором, Закарпаття було включено до складу Чехословаччини, що явно не влаштовувало угорський уряд і політичні партії країни. Вони будь-якою ціною домагалися

включення Закарпаття до складу Угорщини. Ще 5 серпня 1919 р. Угро-руська партія Угорщини прийняла меморандум до Антанти з приводу цього питання. В ньому читаємо: «... Русинський вопрос найліпше так можно би допорядити... як уже ош тисячу роков руснаки все готові билі ид уграм прістаті, так у сем ділі й тепер ізповнят свою волю»⁸²⁴. Меморандум підписали М. Куткафалві-Кутка, І. Продан, В. Балог, Й. Іллеш-Ілляшевич, І. Данилович, С. Дзупан, всього близько сто чоловік. Цей меморандум не вплинув, як і ряд інших, на рішення Паризької конференції, але з цього часу угорські агенти розгорнули активну діяльність в Закарпатті. Начальник Громадянського Управління Підкарпатської Русі І. Брейха 10 січня 1920 р. повідомляв Громадянське Управління в Мукачеві, що «становище в Берегові прийняло в результаті безупинної угорсько-монархістської агітації такий характер, що різні залякувальні міри стали неможливими»⁸²⁵.

17 березня 1920 р. газета «Кашшаї Мункаш» помістила на своїх шпальтах повідомлення про посилення терору в містах Мукачеві та Берегові. Вона констатувала, що політику терору підтримувала Угорська християнсько-соціалістична партія, яка активно діяла, перш за все, в Мукачеві, Берегові та Ужгороді⁸²⁶. Ця партія «симпатизує з регентом Горті і добре усвідомлює, що вона представляє угорську іреденту»⁸²⁷. Починаючи з 1920 р. угорська агентура починає створювати на території Закарпаття свої організації, підривні терористичні загони, які повинні були дестабілізувати внутрішньополітичну ситуацію в Чехословаччині загалом. 17 червня 1920 р. начальник поліцейського відділу Громадянського Управління Підкарпатської Русі видав розпорядження, в якому вимагав розслідувати і вжити рішучі заходи проти створення на території Закарпаття пропагандистських угорських центрів. В документі наголошувалося, що «на Словаччині і в Підкарпатській Русі, а саме в Шариській і Земплинській жупах створюється особливим угорським військовим командуванням, що називається «Командування у Верхній Угорщині», яке має резиденцію в Мішкольці і підпорядковане пропагандистському центру в Будапешті, антидержавна військова організація»⁸²⁸. Як свідчать архівні джерела, подібні організації існували і в інших жупах. Військовою організацією Шариської, Земплинської і Обауйської жуп керував полковник Ліндер. Зброя для цих організацій направлялася із Польщі і Угорщини в порожніх нафтових цистернах. Висловлювалося припущення, що всією античеською пропагандою керує словак Буліса і професор Давські у Варшаві⁸²⁹.

⁸²⁴ ДАЗО. Ф. 63. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 1–4.

⁸²⁵ ДАЗО. Ф. 14/43 с. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 84.

⁸²⁶ ДАЗО. Ф. 14. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 84.

⁸²⁷ ДАЗО. Ф. 63. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 14.

⁸²⁸ ДАЗО. Ф. 29. Оп. 3. Спр. 36. Арк. 6–7.

⁸²⁹ Там само. Арк. 6–7.

Чехословацька поліція встановила постійний і ретельний контроль за діяльністю всіх угорських політичних партій, які існували на території Закарпаття. Це стосувалося, в першу чергу, Угорської партії права, Угорської партії дрібних землеробів (господарів) і Угорської християнсько-соціалістичної партії. Характеризуючи їх діяльність, начальник Ужгородського окружного управління повідомляв жупанські управління, що Угорська партія права, нещодавно утворена, яскраво виражена шовіністична, подібна до партії народної демократії. Вожді партії д-р Зомборі Деже – тутешній жупний адвокат, д-р Синтемрей – колишній жупан Ужгородської жупи. Обидва були звільнені зі служби після відмови прийняти присягу на вірність Чехословацькій Республіці. Серед активістів партії був доктор Ендре Корлат – тутешній адвокат. Партія об'єднала середні верстви населення і угорську інтелігенцію⁸³⁰.

Угорська партія дрібних господарів за планом землеробської партії в Братиславі повинна була працювати в союзі з Словацькою землеробською партією, але працювати самостійно. В Ужгородській жупі головою виконавчого комітету був поміщик Еґрі Франтішек із Малих Гесевців. Партія об'єднувала жителів угорських сіл. Документи підтверджують, що лідери партії провели вночі збори у місцевого римо-католицького приходського священика⁸³¹. Угорська християнсько-соціалістична партія діяла під керівництвом католицького священика Балішія. Її програма нагадувала програму Чехословацької народної партії. В архівних джерелах наголошується, що партія надзвичайно войовнича, тісно зв'язана з угорськими урядовими колами, відкрито симпатизує Угорщині і є ініціатором всіх провокаційних античеських демонстрацій.

Начальник політичного управління Підкарпатської Русі Блага у місячному звіті писав наступне про діяльність проугорських партій на Закарпатті: «Все розміщення політичних партій можна б було визначити так, що в південній, точніше в Південно-Західній частині Підкарпатської Русі, самі сильні позиції мають угорські партії християнсько-соціальна і дрібних земледільців, які й далі не приховують свого шовіністичного і ворожого проти Чехословацької республіки способу думок. В багатьох містах угорці організовані, крім вищеназваних партій, також в партію права «Йогпарт», до якої належить більшість угорської інтелігенції. Ця партія зближується все більше з вищеназваними угорськими партіями і також вороже відноситься до всього чеського. Газети цієї партії «Русинські мадьяр гирлоп» в Ужгороді і «Мункаш Уйшаг» в Мукачеві, хоча мають невелику кількість постійних передплатників, однак процвітають; з'явилися також вже нічим конкретним не доведені здогадки, що вони одержують допомогу від угорського уряду. Газета

⁸³⁰ ДАЗО. Ф. 29. Оп. 3. Спр. 36. Арк. 7.

⁸³¹ Там само. Арк. 6.

інтернаціональної соціалістичної партії «Мункаш Уйшаг», яка з 7 жовтня 1920 р. знову почала виходити в Ужгороді, відкрито звинуватила редакцію «Русинські мадьяр гирлоп» в одержанні допомоги через посередництво угорського посольства у Відні...»⁸³².

Вже на початку 20-х років угорська преса на своїх шпальтах поміщала матеріали, в яких чітко виношувалися плани відкритої анексії краю. 17 вересня 1920 року Міністерство внутрішніх справ Чехословацької республіки повідомляло Громадянське Управління Підкарпатської Русі про провокаційні матеріали офіційного друкованого органу Угорщини до військового захоплення Закарпаття. «Угорщина повинна, — повідомляє часопис «Угорська зовнішня політика», — проголосити свій нейтралітет. Але цей нейтралітет не значить, що угорці не повинні готуватися всіми можливими шляхами до оборони краю і кордонів. Для цієї мети необхідно негайно окупувати військовою силою частину між Ужгородом і Мараморш-Сиготом, т.зв. Руську Крайну і цим забезпечити безпеку кордонів. Цими діями нейтралітет ніяк не порушиться, так як ця частина не відноситься згідно мирного договору ні до Чехословаччини, ні до Великої Румунії. Цій т. зв. Руській Крайні ми б забезпечили автономію у всіх відношеннях і здійснили б на цій території самовизначення народів. Ця дія, яка з точки зору охорони наших інтересів безсумнівно необхідна, не вважалася б ні з боку Антанти, ні російсько-німецької групи порушенням нейтралітету, але побачили в ній таку міру, яка, з одного боку, гарантує і оберегає право самовизначення Руської Крайни, з другого робить надійним становище Угорщині... Ми живемо в час, коли не маємо права відкладати надовго. Події відбуваються. Той, хто хитріший, рішучий і передбачливіший, залишиться, а нерішучий і той, що вагається, загине»⁸³³.

Цікаво, що про діяльність проугорської «п'ятої колони» в краї, добре знали і в Словаччині, її діячі неодноразово повідомляли про це Громадянське Управління Підкарпатської Русі. Ось інформація, яка надійшла 7 жовтня 1920 р. з Братислави: «...Адміністрація на Підкарпатській Русі складається із агентів угорської іреденти — причина цього полягає в тому, що ніде ще не усунуті чиновники угорського способу мислення, які здійснюють угорську пропаганду, саботують, чекають Горті, що, безперечно, слід було зробити в інтересах деякого оздоровлення бюрократичного апарату Чехословацької Республіки. Із цього іредентського чиновницького складу виняток становить склад фінансової дирекції, начальник якої Чех організував нову установу, відповідно з вимогами республіки»⁸³⁴.

⁸³² ДАЗО. Ф. 29. Оп. 3. Спр. 36. Арк. 7.

⁸³³ ДАЗО. Ф. 29. Оп. 3. Спр. 86. Арк. 3.

⁸³⁴ ДАЗО. Ф. 29. Оп. 3. Спр. 22. Арк. 135–136.

Доказом того, що наприкінці 1920 р. посилилась проугорська пропаганда в краї, є звіт Солотвинського «уланського управління від 6 листопада. В ньому, зокрема, говориться: «Політичне становище. У тутешній жупі в даний час у політичному відношенні панує повний спокій. Русинське населення, за винятком організованих робітників, не приймає участі у політичному житті. Згідно з повідомлень таємних агентів, угорці останнім часом послали тут, особливо в Тячівському окрузі, агітаційну діяльність. Їх агітатори розповсюджують при допомозі друкованих видань серед народу угорський X закон про автономію Підкарпатської Русі і обіцяють йому на основі цього ж закону державні володіння, наприклад, ліси і полонини, намагаючись таким чином привернути симпатії русинського народу до угорської державницької ідеї і до угорських кандидатів на виборах, які наближаються. Говорять, що цей сойм буде компетентним вирішувати питання державної приналежності Підкарпатської Русі, і тому, ніби-то, дуже важливо, кого виберуть до сойму.

Проугорською агітацією в Рахівському окрузі керує адвокат доктор Штефан, брат Густава Штефана, якого угорське міністерство в Будапешті призначило губернатором «Руської Крайни» і який тепер перебуває в Польщі, очолюючи агітацію за приєднання Словаччини і Підкарпатської Русі до Угорщини. Його соратники: священник Дем'янович, вчитель церковної школи Ченгері, начальник лісової управи в Рахові Вейс і колишній чиновник окружного управління Юліус Гізер, який відмовився прийняти присягу, за що був звільнений. Ще одною опорою мадяронства є управляючі державних лісів, яких прийняли на службу в Чехословацькій Республіці, і яких ненавидить тутешній народ»⁸³⁵.

Наприкінці 1920 р. зафіксовані перші випадки доставки на територію краю вогнепальної зброї. 15 листопада 1920 р. начальник Громадянського Управління Підкарпатської Русі повідомляв представника ЧСР в Будапешті, що «приходський священник в Нижніх Верецьких Андор Компордай разом із своїм братом Юлієм Коссеєм держать зв'язок з Угорщиною і Польщею, розповсюджують листівки д-ра Микулаша Куткафалві, використовують бідність, яка панує в гірських краях, і, накінець, мали зговор з польським військом про доставку великої кількості зброї і розподіл її між тутешнім народом для підготовки збройного повстання. Після викриття змови священнику Компордаю і Юлію Коссею вдалось втекти за кордон в Польщу, де, згідно слухів, вони до цих пір перебувають. Була заарештована його дружина і ще кілька чоловік цивільних і військових. Дружина священника Компордая, як це було встановлено слідством, допомагала своєму чоловіку у всіх його зрадницьких справах і тому була передана Берегівській прокуратурі за державну зраду. Кримінальна

⁸³⁵ ДАЗО. Ф. 29. Оп. 3. Спр. 28. Арк. 102–104.

справа проти вищезгаданої була проведена, але Берегівською прокуратурою було запропоновано помилування»⁸³⁶.

20 листопада 1920 р. газета «Руде право» помістила на своїх шпальтах статтю, в якій зазначалося, що «на всій території Підкарпатської Русі поширився іредентистський рух. Робітники повідомляють про це властям. Але заходів проти іредентизму ніяких не приймають. Окружні начальники в Алшо-Верещькому і Довгому українські громадяни. Як такі, вони є зв'язковими між реакційним угорським урядом і Польщею на території Чехословацької республіки. Начальник окружного управління в Довгому наказав закрити робітничу газету «Домовина» без всяких мотивів. В той же час, коли на Підкарпатській Русі не мають права збиратися більше ніж шість чоловік робітників, коли військова сила всіма засобами переслідує робітників, охороняючи цілісність Чехословацької держави, при допомозі властей одержує підтримку іредентистська християнсько-соціальна партія, а самі установи переповнені іредентистськими чиновниками. В Алшо-Верещькому був призначений начальником управління якийсь Грибовський, якого, однак, через короткий проміжок часу довелось заарештувати, тому що він відкрито проявляв іредентські почуття і оголосив себе прихильником Горті. Староста міста Мукачева, урядовий комісар д-р Торожський проявив іредентський спосіб мислення під час церковних служб в день угорського національного свята св. Стефана. Дудинський був заарештований за шпигунство і державну зраду, і хоча розслідування цієї справи було припинено, він був за високою протекцією прямо з тюрми призначений в окружне управління в Хусті»⁸³⁷.

На початку 1921 р. активізувала свою діяльність Партія дрібних господарів. Мукачівське жупанське управління повідомляло Поліцейський реферат Підкарпатської Русі в Ужгороді про склад і діяльність цієї партії: «Партія дрібних господарів, зосереджена навколо д-ра Камінського, всіма силами рухається угорською партією, яка ще більше поглядає за кордон, ніж угорська буржуазна партія «Йогпарт». Секретарі цієї партії цілком представлені угорцями, ворожість яких нашій республіці всім відома. Секретарями партії дрібних господарів є: колишній вчитель Демко, який є одночасно редактором журналу «Карпати Футар», Йозеф Мергеш в Іршаві, колишній нотар, Дюла Егрешій в Хусті, Куртяк, колишній вчитель, який діє десь в Мараморошській жупі, брат д-ра Камінського Ян, у Великому Севлюші.

Всі ці секретарі оплачуються партією. Звідки бере партія гроші, залишається загадкою. Ходять слухи, що уряд Каролі дав Куткалфалві і д-ру Камінському 30 млн. кч. на проведення агітації на колишній території «Руської Країни», головою якої був Куткалфалві, а його заступником — Камінський,

⁸³⁶ ДАЗО. Ф. 29. Оп. 3. Спр. 123. Арк. 57–58.

⁸³⁷ ДАЗО. Ф. 29. Оп. 3. Спр. 105. Арк. 15–16.

і д-р Камінський тепер проводить агітацію, підтримує свої газети і виплачує секретарів із цього залишку грошей, який уряд «Руської Крайни» не використав. Доказів цього навести не може, але такими є слухи. Партія розгортає свою діяльність обережно і підтримує зв'язки з Угорщиною»⁸³⁸.

Й. Камінський був звинувачений у фінансуванні з боку урядових осіб Угорщини відомим закарпатським письменником В. Гренджою-Донським. 11 березня 1923 р. він помістив у газеті «Свобода» статтю, в якій однозначно твердив: «Думаєте, що мені невідомо, що в березні минулого року Вам асигновано десять тисяч швейцарських франків на пропаганду, цю суму Арношт і Янош (Іван) Рішко в своїй квартирі у Будапешті (Рудольф ракпарт, 27) передали Вам від Франція Кішш Міхала на Вашу антислов'янську, угорську пропаганду. Чи не знаю я, що один журналіст із партії Глінки із Ружомберка, що перейшов весною минулого року через Угорщину в Італію, одержав від Гембеша 30 000 італійських лір, у цій сумі і Ви були зацікавлені (В цьому я посилаюсь на п'ять осіб угорської соціал-демократичної партії, імена яких можу коли-небудь повідомити, якщо буде необхідно)...»⁸³⁹. Ця інформація зацікавила чехословацьку поліцію. Начальник поліцейського управління Губер інформував Ужгородську поліцейську дирекцію Президії Громадянського Управління Підкарпатської Русі: «Автором вищезгаданих статей Гренджою-Донським було тутешньому слідчому органу повідомлено, що др. Камінський вислав кур'єрів до угорського депутата Куткафалві в Будапешт. Одним із цих кур'єрів може бути секретар др. Камінського др. Титус Гулович. В квітні минулого року, ніби-то в Пешті, зустрівся Гренджа-Донський з колишнім писарем др. Камінського по імені Рішко Ене, який ніби-то повідомив Гренджу-Донського, що др. Камінський бере участь в антидержавній пропаганді проти Чехословацької Республіки, метою якої є приєднання Підкарпатської Русі до Угорщини.

Для проведення цієї пропаганди др. Камінський ніби-то одержав через Івана і Ене Рішко від угорського уряду 10 000 швейцарських франків. При цій розмові під час вищезгаданої зустрічі в Пешті, ніби-то була також присутня дружина Івана Рішко і ще один свідок, ім'я якого Гренджа-Донський поки-що не хоче відкрити, а повідомить тільки на суді. Також відносно приведеної в статті суми 30 000 італійських лір, вищезгаданий відмовляється дати більш детальну інформацію і заявляє, що на суді всю справу пояснить і назве імена учасників і свідків. Гренджа-Донський в подальшому вказує, що ці питання не міг раніше опублікувати, оскільки його сім'я мешкала раніше в Угорщині, тому він мав серйозні причини, щоб вона там не переслідувалась.

Відмічається, що др. Камінський має намір на найближчому конгресі партії, який відбудеться в недалекому майбутньому в Мукачеві, оголосити свою

⁸³⁸ ДАЗО. Ф. 29. Оп. 3. Спр. 132. Арк. 58.

⁸³⁹ ДАЗО. Ф. 29. Оп. 3. Спр. 228. Арк. 53–54.

офіційну заяву, і ніби-то тимчасово хоче зовсім відійти від політичної діяльності в партії, до повного вирішення суперечки між ним і Гренджою-Донським. Згідно інших таємних свідчень, ніби-то др. Камінський був особисто у редактора Гренджі-Донського і вимагав від нього, щоб він наведену статтю зняв з мотивуванням, що був погано інформований»⁸⁴⁰.

Про фінансування партії Й. Камінського Угорщиною повідомляв Президію внутрішніх справ Чехословацької Республіки також заступник начальника Президії Громадянського Управління Підкарпатської Русі Ворел: «Згідно доносу Піша з Вільхівців, у січні 1921 р. одна угорка, робітниця американського Червоного Хреста, привезла із Угорщини і в Севлюші дала грошову суму для агітації доктору Камінському. Ця жінка сама розповіла про це Пішу. Про ці гроші для партії доктора Камінського донесено В. Куцином із Вільхівців Менду, старшому вахмістру у Вільхівцях»⁸⁴¹.

А тим часом проугорська агітація продовжувалася. На сторінках угорського часопису «Бечі Мадьяр Гирлап» була опублікована стаття Йозефа Майора «Іредентський рух в Словаччині і на Підкарпатській Русі за гроші Горті». Автор звинувачував угорську газету «Мадьяр Йогпарт» в іредентизмі. «Я вперше в цей час був у столиці Підкарпатської Русі, — писав Й. Майор, — всю мою увагу привернуло панічне повідомлення, але коли я почав цікавитися цим жажливим становищем, я одержав разючу картину тієї планомірної, безвідповідальної і шкідливої угорської іредентської пропаганди, яку в Словаччині і на Підкарпатській Русі за гортистські гроші проводять на протязі кількох місяців через газети, а також іншими засобами. Цим не тільки збудоражили людей, а і вбили клин між русинами і угорцями, тоді як русини мали і мають бажання співробітничати в добрій згоді з угорцями, що живуть на Підкарпатській Русі, і як із участі, так і під впливом самосвідомості суспільства, надали угорцям все можливе... Що «Мадьяр Йогпарт» служить чорній реакції, достатньо привести як свідка Стефана Горті, Мукачівського нотаріуса, про якого ніхто не може сказати, щоб він був руйнівником, який вийшов з «Мадьяр Йогпарт», розірвавши будь-які зв'язки з нею... Але незалежно від цього, ми твердимо і готові довести, що цю зрадницьку, темну пропаганду «Мадьяр Йогпарт» проводить за гроші Горті. Можу довести, що «Мадьяр Йогпарт» одержує з Будапешту велику кількість грошей, ці крони, які надходять від Горті, подорожували до каси «Мадьяр Йогпарт» і служили для прогонування «Русинські Мадьяр Гирлап», «Гатарсели Уйшаг» і інших білих газетних собак. Можу довести, що крім того, прийшли із великого угорського банку в Кошицях через посередництво одного Ужгородського угорського фінансового закладу значні суми і потрапили в касу «Мадьяр Йогпарт»,

⁸⁴⁰ ДАЗО. Ф. 29. Оп. 3. Спр. 228. Арк. 57–58.

⁸⁴¹ ДАЗО. Ф. 29. Оп. 3. Спр. 125. Арк. 35.

залишок їх потім використали на утримання «Русинські Мадьяр Гирлап»... «Мадьяр Йогларт» цими грошима Горті отруєє душу русинських угорців і робить найбільш шкідливе, найбільш безвідповідальне отруєння джерел. До цієї іреденти руку приклав Густав Грац. Його ідея і справа — організація в Празі «Мадьяр шойтотайейкозтото ірода» (угорська інформаційна канцелярія по газетам)... Його руку ми впізнаємо в тій роботі, яка зв'язала угорські партії в Словаччині і на Підкарпатській Русі під назвою «Опозиційні партії Словаччини і Русі»⁸⁴².

У червні 1921 р. при Міністерстві закордонних справ Угорщини в Будапешті був організований офіційний центр іредентської пропаганди на території Чехословаччини, Югославії і Румунії під назвою «Охорона меншин окупованих територій». Центр поділявся на три частини: Словаччина (Фелвїдек), Румунія — Семиградщина (Ердель) і Югославія (Бачка). Румунське відділення іредентського центру, яке знаходилося в Міністерстві закордонних справ Угорщини, складалося із восьми відділів для восьми семигородських жуп (округів), кожному відділу поділявся на три бюро, а саме: 1) бюро (кадастре) — 1 службовець — слідкував за всіма діячами угорської і угрофільської національності, які здатні для активної пропаганди в окрузі; 2) бюро (пропаганду куртурелле) — 1 службовець — забезпечував пропаганду через пресу (листівки, брошури, книги, фільми) і слідкував за вчителями і священниками округу, які присвятили себе іредентській діяльності; 3) бюро (іредента) займалося реєстрацією і відрядженням власних кур'єрів (кількість яких нараховувала 250 чоловік). Важливий факт, що кур'єри їздять в Румунію через територію Чехословацької Республіки, а саме через Кіральхаза-Халмі»⁸⁴³.

Угорщина нерідко використовувала для пропаганди своїх ідей студентів і представників інтелігенції. 26 червня 1921 р. Громадянське Управління Підкарпатської Русі в Ужгороді повідомляло всі жупанські управління про спробу провести з допомогою угорських студентів широкомасштабну кампанію за приєднання Закарпаття до Угорщини. В один тільки Ужгород прибуло близько тридцяти студентів, які проживали в тутешніх сім'ях під виглядом відвідування родичів. Велика кількість студентів приїхала в Мукачево і Берегово. Всією кампанією керує один із вождів угорської партії права д-р. Ендре Корлат і редактор Тиводар. Підключили до цієї роботи також підполковника на пенсії Арку Аюша. Центрами цього руху стали Ужгород, Мукачево і Берегово. У повідомленні говорилося, що «тутешні три головні угорські партії проводять наради з представником «Руського Землеробського Союзу» д-ром Й. Камінським, щоб залучити його і всю партію на свою сторону для великоугорських шовіністичних цілей,... добиваються того, щоб

⁸⁴² ДАЗО. Ф. 14. Оп. 1. Спр. 57. Арк. 21.

⁸⁴³ ДАЗО. Ф. 29. Оп. 3. Спр. 124. Арк. 114.

д-р. Камінський був призначений губернатором. Якщо б ці переговори привели до цілі, всі угорські партії і партія д-ра Камінського утворили б великий спільний блок. В народі згадані студенти ведуть агітацію, що Угорщина є центром, куди раніше місцеві люди ходили на роботу і завжди її знаходили, тоді як тепер вони не можуть перейти чехословацький кордон. Тому народ терпить злидні і насильство з боку чехословацьких властей, тому місцеве населення повинно добиватися того, щоб Підкарпатська Русь знову перейшла до Угорщини... Необхідно прийняти відповідні міри, щоб протидіяти можливій агітації і її наслідкам»⁸⁴⁴.

Іредентська діяльність настільки активізувалася, що чиновник Міністерства внутрішніх справ Чехословаччини писав міністру 31 липня 1921 р.: «Іредентський рух рано чи пізно зробить важке потрясіння в державі»⁸⁴⁵. Аналогічне зафіксував 27 серпня 1921 р. представник поліцейського реферату Громадянського Управління Підкарпатської Русі: «Із повідомлень різноманітних установ з'ясується, що тут (на Закарпатті — *авт.*) угорська національна пропаганда здійснюється всіма силами»⁸⁴⁶. Він був переконаний, що «носієм її в першу чергу є угорська християнсько-соціальна партія, діяльність якої переходить в справжню іреденту (доказом цього є святкування святого Стефана, що носило принизливий характер, носіння угорських костюмів, лекції про нещасну Угорщину тощо), причому католицький характер цієї партії є цілком негативним, що видно також із того, що в християнсько-соціальній партії є і люди прогресивні і значна кількість євреїв. Ядром її є угорські дворяни, державні службовці (в переважній більшості звільнені) і офіцери. Головною агітаційною опорою цієї партії є студенти, що навчаються в Угорщині, які неодноразово і без паспортів переходять кордон і привозять звідти листівки, різні чутки»⁸⁴⁷.

На початку 20-х років Підкарпатську Русь повинна була відвідати спеціальна комісія Антанті для встановлення чіткого кордону. Угорські агенти і це хотіли використати в своїх цілях. Доказом цього є лист угорського шкільного інспектора в місті Матесалка Ене Петрецького директору державної школи в Берегшурані від 29 вересня 1921 р. «Запропонуйте місцевим угорцям, — просив Е. Петрецький, — триматися заодно, щоб всі угорські села дісталися Угорщині. Прошу Вас знайти надійних людей, здатних вести пропаганду і вислати їх в окуповані села і міста, щоб вони говорили цій місії, що не хочуть бути відірваними від материнської держави, і щоб вони були підготовлені і знали, для чого власне ця місія приїхала. Прошу Вас, пане вчитель, поговорити з паном Йозефом Курмаєм в Берегові і повідомити його про це, щоб він

⁸⁴⁴ ДАЗО. Ф. 14. Оп. 1. Спр. 55. Арк. 1–3.

⁸⁴⁵ ДАЗО. Ф. 29. Оп. 3. Спр. 183. Арк. 1–2.

⁸⁴⁶ ДАЗО. Ф. 29. Оп. 3. Спр. 193. Арк. 36.

⁸⁴⁷ ДАЗО. Ф. 29. Оп. 3. Спр. 183. Арк. 36.

знав, про що йде мова, але звертаю Вашу увагу на те, щоб Ви і в інших містах знайшли угорців, які б підготовляли місцеве угорське населення до цієї демонстрації. Список довірених осіб я вже вислав в центральну канцелярію і повідомив, щоб їх направили як тільки приїде місія Антанти. Сподіваюсь, що Ви, пане вчитель, як справжній патріот при Ваших добрих здібностях це завдання успішно виконаєте»⁸⁴⁸.

Молода Чехословацька Республіка тільки ставала на ноги, а правлячі кола Угорщини вже розробили плани збройного вторгнення в її межі, з метою відриву від неї закарпатських земель. 23 жовтня 1923 р. начальник штабу другого відділення чехословацької армії полковник Моравец телеграфував Громадянському Управлінню Підкарпатської Русі: «Нам було повідомлено міністерством по Словаччині, що в Будапешті проводить трьохмісячні збори якийсь іредентський союз в готелі «Паннонія» на Керепешській вулиці. В цій нараді, ймовірно, бере участь д-р. Ендре Корлат, адвокат з Ужгороду. Він є референтом для всієї Підкарпатської Русі як член іредентського союзу. Він уповноважений вищезгаданим союзом добитися перемоги на виборах до Сойму. Якщо опозиційним партіям вдасться добитися більшості в Соймі, вони урочисто проголосять відділення Підкарпатської Русі від Чехословацької Республіки»⁸⁴⁹. Організатори планованого заклоту навіть призначили керівництво для проведення цих операцій. «Командиром для цієї компанії, — писав полковник Моравец, — намічений молодший брат адвоката Корлата полковник Корлат, який, здається, був у 1921 р. засуджений дивізійним судом в Кошицях до смертної кари. Увесь угорський Земплін заповнений різними навченими і озброєними організаціями. Прикордонна сторожа, пожежники, фінансові охоронці і міські підлягають військовому командуванню. Біля Нового Міста під Шатором проходять постійні навчання, місто і околиці переповнені військами в цивільному одязі. Наступ мав би початися від Нового Міста під Шатором з одного боку і приблизно від Межилаборця силами польських легій з другого. Корлат Ендре знаходиться у постійному зв'язку з угорським посольством у Празі. Зв'язок підтримує Арка, угорський полковник на пенсії, який проживає в Ужгороді.

На останній нараді іредентів у готелі «Паннонія» в Будапешті були представлені також поляки. Між Корлатом і Польщею підтримувано зв'язок, ймовірно, при допомозі польських артистів. Правою рукою Корлата є його зять Ковач (одружений на вихованці Корлата), — звільнений державний службовець, проживає в Ужгороді. На Підкарпатській Русі згідно свідчень знаходиться близько 10–12 гортіївських офіцерів (Ужгород, Берегово, Мукачево. У постійному зв'язку з Угорщиною перебував тутешній союз

⁸⁴⁸ ДАЗО. Ф. 29. Оп. 3. Спр. 183. Арк. 135.

⁸⁴⁹ ДАЗО. Ф. 29. Оп. 3. Спр. 176. Арк. 217–218.

«Мадьяр Йогпарт», в приміщенні якого часто перебували д-р Ендре Корлат, д-р Керекеш, полковник Арка та інші)»⁸⁵⁰.

На початку 20-х років в Угорщині був організований союз фашистів за італійським зразком, який 17 грудня 1922 р. провів велике зібрання в жупанському управлінні в Будапешті, хід якого, особливо промова Фрідріха Штефана, була опублікована в місцевих газетах. 23 грудня 1922 р. Президія Мукачівського жупанського управління повідомляла Президію Управління Підкарпатської Русі про зв'язки фашистських елементів на Закарпатті з організацією угорських фашистів. З'ясувалося, що вождем угорських фашистів є радник міністерства Іван Янкович — родич греко-католицького священика в селі Доробратові Мукачівського округу. Офіційним органом організації є газета «Уй немздек». У повідомленні вказувалося, що «згідно останніх таємних даних, фашистський рух знаходить відгук також на нашій території... Мукачівський греко-католицький священик Кабаці знаходиться в Будапешті і він має, згідно таємних даних, зносини з угорськими фашистами»⁸⁵¹.

16 лютого 1922 р. газета «Словенска політика» повідомляла з Ужгороду, що на початку цього року «агітація угорської і русинської партії за автономію Підкарпатської Русі набрала широкого розмаху. Скликаються зібрання, які проводяться в дусі антидержавному і іредентському. Головними ораторами виступають люди, про яких говорять, що вони мають безсумнівні зв'язки з Угорщиною, куди часто виїжджають і повертаються з багатим агітаційним матеріалом, а саме з листівками, брошурами і картами, але також і з грошима. Була видана прокламація на угорській і русинській мовах, в якій проголошувалося, що мирний договір забезпечує громадянам Підкарпатської Русі вибір — Чехословаччина або Угорщина... Ці прокламації називають Тріанонський договір тряпкою, вимагають приєднання Підкарпатської Русі до Угорщини»⁸⁵². Словацька газета вимагала «сильної руки проти державних зрадників, яких виплачує уряд Горті в Пешті. Вона констатує: «Із цих дій кожному зрозуміло, хто веде цю кампанію, це не Підкарпатська Русь, а Будапешт. І справді, наступив час, щоб... підривній агітації платних агентів і агітаторів із Угорщини був покладений кінець»⁸⁵³.

Начальник поліції в Берегові був переконаний, що «про будь-яку русинську антидержавну агітацію тут не може бути і мови. Тутешні русини зібрані в читальні «Просвіти», але їх не можна звинуватити ні в чому антидержавному. За автономію Підкарпатської Русі інтенсивно ведуть боротьбу угорські кола, зосереджені навколо д-ра Бако Габора. Вищезгаданий редактор «Берегі

⁸⁵⁰ ДАЗО. Ф. 29. Оп. 3. Спр. 261. Арк. 86.

⁸⁵¹ ДАЗО. Ф. 29. Оп. 3. Спр. 261. Арк. 86.

⁸⁵² ДАЗО. Ф. 29. Оп. 3. Спр. 155. Арк. 57.

⁸⁵³ Там само.

Гірлап» і член партії дрібних землеробів в повній мірі приймає участь у політичному житті. Він був на засіданнях німецьких і угорських сенаторів і депутатів в Кошицях і на Татрах, на з'їзді партії в Левочі, брав участь одночасно в політиці під час приїзду міністерського голови в Ужгороді і запрошений до Праги. Якщо д-р Бако за автономію, то він бореться за визволення краю від чехів, оскільки він твердо переконаний, що якщо прийдуть до влади так звані русини, то буде можливо говорити про приєднання Підкарпатської Русі до Угорщини. На щастя, в Берегові небагато людей типу д-ра Бако»⁸⁵⁴.

На думку редакції газети «Чеське слово» (1922, 28 березня), Берегово було не таким вже і безобідним містом у ставленні до іредентського руху. Редакція названого друкованого органу опублікувала лист, що надійшов з Берегова під назвою: «Практика ужгородської влади», в якому однозначно було зафіксовано: «Головним центром іреденти на Підкарпатській Русі є Берегово, і не тільки тому, що знаходиться на кордоні (3 км) між Чехословацькою Республікою і гортиською Угорщиною, але також і тому, що колишній піджупан Стефан Гулачі при режимі Тіто катував дрібний люд обох національностей... Коли ж чехословацькі війська зайняли цю частину краю, Гулачі виїхав до Угорщини, але незважаючи на це, він і тепер керує... У податковій комісії при берегівському фінансовому управлінні ми не знайдемо ні одного словака чи русина із середнього прошарку, але не знайдемо також ні одного угорського робітника... В комісії засідають іредентисти»⁸⁵⁵. Дана комісія «була утворена шляхом темних махінацій», як і багато чого іншого. На думку редакції, угорські іредентисти «продовжують сидіти в Ужгороді і через своїх помічників в установах помимо Ужгорода тероризують погрозами і діями (звільненням) тих, хто хоче добросовісно працювати для блага бідного карпаторуського народу, а Прага мовчить»⁸⁵⁶.

На початок 20-х років припадають перші відомості про проугорську діяльність А. Бродія. 27 квітня 1922 р. начальник поліцейського управління в Мукачеві доносив Президії Мукачівського жупанського управління, що «до редактора Бродія приїжджає колишній фінансовий радник тутешнього окружного управління Михайлович (можливо псевдонім — *авт.*), який був у свій час тут заарештований за організацію угорсько-польських легій і переданий дивізійному суду в Ужгороді. Д-р Михайлович знаходиться тепер в Будапешті, де його останнім часом відвідав тесть Перуцці, ресторатор із Мукачева»⁸⁵⁷. З цього часу чехословацька поліція буде слідкувати за кожним кроком майбутнього прем'єр-міністра Підкарпатської Русі. Чехословацька поліція і служба

⁸⁵⁴ ДАЗО. Ф. 29. Оп. 3. Спр. 155. Арк. 63.

⁸⁵⁵ ДАЗО. Ф. 29. Оп. 3. Спр. 155. Арк. 23.

⁸⁵⁶ Там само.

⁸⁵⁷ ДАЗО. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 654. Арк. 1.

безпеки продовжували також нагляд за Й. Камінським, Бако Габором та іншими проугорськи настроєними політиками краю⁸⁵⁸. Угорські іредентисти встановили контакти з політичними діячами Англії та Італії. Було доведено, що Й. Камінський налагодив досить тісні стосунки з англійським консулом в Празі⁸⁵⁹. Необхідно погодитись з думкою Президії Мукачівського жупанського управління, що «перемога італійського фашизму розбудила бурхливий угорський темперамент фанатичної маси»⁸⁶⁰. Під впливом подій в Італії, «угорські жандарми продовжували погрожувати, що наш кордон не залишиться довго таким, яким є тепер, і вони вірять, що весною будуть проходити службу в Карпатах. Такі розмови ведуть ці жандарми з нашими прикордонниками. 21 січня 1923 р. з угорської сторони світили вночі рефлектором на нашу сторону, а 20 того ж місяця чути було біля години на нашому кордоні стрільбу із кулемета на угорській стороні»⁸⁶¹.

Свідчення про напад, який готується на одне з жупанських управлінь Підкарпатської Русі, «змусив органи безпеки провести посилені розшуки, які, однак, закінчилися безрезультатно, так як не виключено, що в результаті своєчасних заходів вислані офіцери і унтер-офіцери, які повинні були здійснити напад, не змогли цього зробити. Тепер, однак, хвилювання, викликані подіями в Угорщині та Німеччині, притихли, однак, можна ще постійно замічати у населення часткову невпевненість...»⁸⁶².

Таким чином, на 1919–1923 рр. припадає початок античеської і антиукраїнської діяльності угорської іреденти в краї. Угорщина не зупинялася перед вживанням найбрудніших методів, виношуючи навіть плани агресії. Хоча чехословацький уряд нерідко закривав очі на антидержавну діяльність угорської агентури на Закарпатті, проте, необхідно констатувати, що поліція і служба безпеки країни контролювала ситуацію і не давала можливості для легального існування іредентських центрів у краї. За закарпатськими лідерами проугорського спрямування вівся постійний і ретельний нагляд, неодноразово проводились обшуки, арешти тощо.

На середину 20-х років припадає активізація діяльності угорської іреденти на Закарпатті. В цей період вони консолідують свої сили, об'єднуються, формують основні іредентські центри. 9 лютого 1925 р. Президія Мукачівського жупанського управління доповіла Президії Громадянського Управління Підкарпатської Русі в Ужгороді про обрання Е. Корлата керівником опозиційних угорських сил. «Таємним шляхом, — говорить в донесенні, — було встановлено, що 31 січня 1925 р. зібрались представники виконавчого комі-

⁸⁵⁸ ДАЗО. Ф. 29. Оп. 3. Спр. 228. Арк. 20–21.

⁸⁵⁹ Там само. Арк. 1.

⁸⁶⁰ Там само. Арк. 26–28.

⁸⁶¹ Там само. Арк. 27.

⁸⁶² ДАЗО. Ф. 29. Оп. 3. Спр. 212. Арк. 9–10.

тету союзу опозиційних угорських партій на Підкарпатській Русі на таємну нараду в Берегові у секретаріаті партії дрібних господарів. Нарадою керував Аркі з Ужгороду і вирішувалося питання про шляхи забезпечення єдиного фронту опозиційних угорських партій. На нараді дійшло до гострих суперечностей між окремими учасниками, а також було проведено голосування відносно того, чи має бути висловлене довір'я др. Корлату. Незначною кількістю голосів було проголосовано за таке довір'я»⁸⁶³. На активізацію угорської іреденти в краї немаловажне значення мала акція лорда Ротермера по перегляду Тріанонського договору. Начальник чехословацької поліції Воглидал 24 лютого 1928 року повідомляв дирекцію Президії Громадянського Управління Підкарпатської Русі: «... угорські іредентисти розповсюджують різні тенденційні слухи про приєднання Підкарпатської Русі до Угорщини, про вторгнення угорського війська на територію Словаччини і Підкарпатської Русі, як і інші панічні слухи, головним чином з часу виникнення кампанії Ротермера, яку угорські діячі всіма силами використовують проти Чехословацької Республіки, як за кордоном, так і серед населення і війська. За останній час вони спеціалізуються на прикордонній території, де угорський іредентизм набув найбільш широкого розмаху, а прикордонне населення постійно схвилюване цими слухами. Цю угорську кампанію всіма засобами підтримують діячі угорської опозиції на Підкарпатській Русі і в Словаччині, які шляхом таємної дрібної агітації розповсюджують серед своїх прихильників угорський іредентизм і намагаються підтримувати між угорським елементом на Підкарпатській Русі настрої на користь угорської справи»⁸⁶⁴. 18 липня 1927 р. начальник управління Севлюшського округу Главачек повідомляв Президію Громадянського Управління Підкарпатської Русі, що 10 липня «в прикордонних селах Угорщини (Ужко і Магашлігет), а як було встановлено і в інших селах було оголошено, щоб все населення, яке вміє писати, не дивлячись на вік і стать з'явилося в нотарські управління і там підписало меморандум, в якому вимагається перегляд Тріанонської угоди. Меморандум повинен бути переданий англійському лорду (ймовірно лорду Ротермеру), який почне клопотання перед великими державами. Підписка меморандуму продовжувалась до 13 липня 1927 р.»⁸⁶⁵.

Акція лорда Ротермера була засуджена переважною більшістю українських політичних партій Закарпаття. Так, 4 серпня 1927 р. була оприлюднена заява ЦК КПЧ про відношення Комуністичної партії до акції Ротермера. «Акція англійського лорда Ротермера, — говорить в заяві, — що зазиває до ревізії тріанонського договору та зміни границь між Чехословащиною і Мадярщиною

⁸⁶³ ДАЗО. Ф. 29. Оп. 3. Спр. 428. Арк. 127.

⁸⁶⁴ ДАЗО. Ф. 29. Оп. 3. Спр. 781. Арк. 21.

⁸⁶⁵ ДАЗО. Ф. 29. Оп. 3. Спр. 784. Арк. 1.

в некористь Чехословаччини, розворушила як буржуазний табір чеський, словацький і табір чеських соціальних патріотів, так також буржуазний табір мадярський. Агітація обидвох таборів погоджується в тому, що обидва вони — як чеський, так і мадярський — стоять на тому самому принципі. На принципі імперіалізму та гніту. Було би помилково думати, що Ротермерів виступ впливає із справедливого огірчення проти імперіалістичних мирових договорів, заключених по закінченні світової війни, котрі не є ні висловом господарських потреб, ні не відповідають засаді національного самовизначення, але йдуть тільки за імперіалістичними апетитами капіталістичних держав»⁸⁶⁶. Однак, важко погодитися з авторами заяви, що «акція лорда Ротермера є ведена мотивами за викликання війни проти Радянського Союзу»⁸⁶⁷. Важко повірити і в те, що Народно-Християнська партія А. Волошина була у великому захопленні від ротермерової акції. Загальновідомо, що А. Волошин чітко притримувався прочехословацької орієнтації.

На шпальтах газети КПЧ «Карпатська правда» 14 серпня 1927 р. був опублікований навіть фейлетон «Лорд Ротермер». «Є собі такий англійський магнат, — говорить в фейлетоні, — що закупив більшу частину англійських газет та продає їх для роблення публічної opinio кожному — хто добре заплатить. Сам він розуміється, завзятий консерватист, а його часописи все на услуги різних капіталістичних трестів та концернів. Не хотіла радянська влада продати англійським нафтовим спекулянтам радянської нафти, та давай забирати ту нафту силою. А і взагалі не везе Англії в колоніях і починають твердолобі консерватисти приготовляти похід на Радянський Союз. Думають розіб'ємо ми більшовиків... тоді всі колоніальні раби, всі погноблені народи не будуть хотіти визволитися і будуть в голоді та холоді працювати на славу англійського капіталу, а при цьому і радянська нафта дістанеться в англійські руки. Та й почали приготовляти нову війну проти СРСР, а на чолі цієї акції «публічна opinio» лорда Ротермера»⁸⁶⁸.

Ставлення комуністів до ротермерівської акції виклав на шпальтах «Карпатської правди» член ЦК КПЧ О. Гакен. Автор піддав різкій критиці звинувачення органу соціал-демократичної партії ЧСР «Вечернік Права Ліду», в якому КПЧ зображувалася як союзник англійського лорда. Необхідно погодитися з твердженням О. Гакена, що «комуністи є найбільшими ворогами Гортіівського режиму в Мадярщині. Становище нашої партії є відоме і патріотичне».

Архівні документи свідчать, що угорські партії Закарпаття активно використовували передвиборну агітацію для підтримки пропаганди кампанії

⁸⁶⁶ ДАЗО. Ф. 29. Оп. 3. Спр. 784. Арк. 1.

⁸⁶⁷ Там само.

⁸⁶⁸ Вегеш М.М., Гиря В.І., Король І.Ф. Угорська іредента на Закарпатті між двома світовими війнами (1918–1939). Ужгород, 1998.

лорда Ротермера. Ужгородська поліція повідомляла Громадянське Управління Підкарпатської Русі, що «угорські опозиційні партії, а саме — угорська національна і християнсько-соціальна партія, які об'єдналися для сільських виборів, намагалися як можна більше пов'язати передвиборну агітацію з іредентською пропагандою. Пропаганда ведеться в глибокій таємниці. Безвідповідальні елементи розповсюджували в районах, населених угорцями, різні тенденційні слухи про скупчення угорського війська на кордонах, про підготовку вторгнення угорців на тутешню територію і т. п. Кампанією Ротермера серед населення викликана невпевненість в існуючому становищі. По цій причині рахуються з тим, що населення буде обирати угорські опозиційні партії із боязні перед переслідуваннями після приходу угорців. Угорські опозиційні партії очікували від сприятливого результату сільських виборів найбільш сильної підтримки кампанії Ротермера»⁸⁶⁹. У зв'язку з сільськими виборами і кампанією Ротермера на території Підкарпатської Русі проживали у передвиборні дні англійські журналісти Роберт Дональд і Мільдред як гості доктора Е. Корлата»⁸⁷⁰.

Угорська шовіністична пропаганда посилилась з підготовкою візиту на Закарпаття сина Ротермера. Начальник ужгородської поліції доповідав Президії Громадянського Управління Підкарпатської Русі, що «редактор угорської опозиційної партії «Русинской Мадьяр Гирлоп» Павло Рац під час таємної іредентської зустрічі в Ужгороді... таємно повідомив присутнім угорцям, що на Підкарпатській Русі буде проведено не пізніше ніж протягом шести місяців плебісцит під контролем англійської комісії і що найближчим часом в Будапешт приїде син Ротермера, звідки потім поїде на Словаччину і Підкарпатську Русь. Версія ця очевидно з тенденційних міркувань розповсюджується між тутешнім автохтонним населенням, так що проугорські елементи на Підкарпатській Русі до приїзду сина Ротермера підготовлені і чекають його...»⁸⁷¹. До цього додамо, що син Ротермера був депутатом англійського парламенту.

Виходячи з цього не дивно, що «угорські опозиційні кола на приїзд сина Ротермера в Підкарпатську Русь багато покладають і навіть ходять слухи, що він буде урочисто прийнятий в Ужгороді. Керівництво угорських опозиційних партій, яке знаходиться у постійних зв'язках з Угорщиною, приїзд сина Ротермера тримає до цих пір в таємниці, і намагається всяко використати відомості для схилення угорського населення у Ротермеровській кампанії і розпалює угорський шовінізм. Однак, деякі до цих пір самі не вірять, що син Ротермера приїде на Підкарпатську Русь і використовують це головним чином

⁸⁶⁹ ДАЗО. Ф. 29. Оп. 3. Спр. 796. Арк. 10.

⁸⁷⁰ Там само.

⁸⁷¹ ДАЗО. Ф. 29. Оп. 3. Спр. 653. Арк. 411.

тільки для пропаганди... До цих пір не вдалося встановити ні одного випадку, щоб деякі тутешні угорці на опублікований в угорській пресі заклик вислати в листах свої домашні адреси підготовчому комітету в Будапешті, що включає в себе кампанія Ротермера»⁸⁷². Директор поліції також повідомляв, що «іредентська угорська організація «Левенте» з часу появи Ротермеровської кампанії дуже посилила свою діяльність, по всій Угорщині організовує свої філіали і при підтримці компетентних діячів і властей користується великими правами і що її іредентська діяльність в значній мірі знаходить певний відгук в прикордонних районах Словаччини і Підкарпатської Русі»⁸⁷³. Проугорська агітація знайшла своїх прихильників навіть у такому чисто українському селі як Ясіня. Троє жителів цього населеного пункту були заарештовані чехословацькою поліцією. Газета «Чеське слово» повідомляла, що «результати агітації проявилися хоча б у тому, що декілька осіб із Ясіня вислали лорду Ротермеру листа з проханням про допомогу проти Чехословацького уряду»⁸⁷⁴.

23 лютого 1928 р. Президія Мукачівського жупанського управління видала циркуляр окружним начальникам про підривну діяльність угорського «Рутенського Общества Ракоци» та про його зв'язки з лордом Ротермером. Керівник названого «Общества», колишній депутат П. Легеза «звернув увагу лорда Ротермера на русинське питання»⁸⁷⁵. За його ініціативою було проведено збори «Общества», на яких зачитано листа Ротермера і вирішено вислати від імені членів організації йому меморандум. В ньому висловлювалося прохання відстоювати інтереси русинів Підкарпатської Русі. Меморандум розробляв професор Антонін Годинка. Необхідно відзначити, що представники англійського уряду зацікавилися змістом меморандуму. Зокрема, старший лейтенант Гудвін одержав наказ особисто перевірити настрої русинського народу. Він пробув на Підкарпатській Русі три дні і, розмовляючи з закарпатцями, переконався в їх намірах приєднатися до Угорщини. Не виключено, що члени «Общества» провели відповідну роботу серед своїх прихильників. Меморандум завершувався переконанням, що «чехи ніколи не дадуть автономію русинам, а тому русини просять лорда Ротермера діяти, щоб Ліга Націй організувала плебісцит, який повинен вирішити, чи хочуть русини залишитися в складі Чехословацької республіки чи, навпаки, хотіли б приєднатися до Угорщини. В плебісциті не повинні брати участь ті, які прийшли на Підкарпатську Русь у 1918 р., але потрібно надати право голосу тим, які в 1918 р. виїхали із русинських земель. Голосування повинно відбуватися за Шопронським зразком»⁸⁷⁶. На нараді «Общества» була схвалена ініціатива

⁸⁷² ДАЗО. Ф. 29. Оп. 3. Спр. 653. Арк. 411.

⁸⁷³ Там само.

⁸⁷⁴ ДАЗО. Ф. 29. Оп. 3. Спр. 769. Арк. 26.

⁸⁷⁵ ДАЗО. Ф. 41. Оп. 2. Спр. 154. Арк. 1.

⁸⁷⁶ Там само. Арк. 2.

П. Легези опублікувати в 1922 р. брошуру Куткафалві, в якій містився різкий протест проти окупації Підкарпатської Русі чехословацькими військами і висувалася вимога приєднати край до Угорщини»⁸⁷⁷.

25 квітня 1928 р. Гудянська жандармська станція доповідала начальнику Севлюшського окружного управління про нелегальне розповсюдження на Закарпатті листівок з фотографією лорда Ротермера і текстом рабської підслесливості за підтримку в розпалюванні реваншистських устремлінь гортистської Угорщини. «Сильні чари твого пера, — говоритьсь в посланні, — будуть творити чудеса. Завтра відкриється могила Угорщини. Хай буде благословенне биття твого серця. Благословенна твоя рука, яка записує нашу правду. Хай супроводжує твою роботу нескінченне благословення і мир. Ці слова шле тобі народ Кошута Лайоша. Портрет лорда Ротермера повинен знаходитися на почесному місці в хаті кожного угорця»⁸⁷⁸. Даний документ був опублікований в англійському журналі «Дейлі Майл» і розмножений в Угорщині, звідки, очевидно, у великій кількості переправляється на Підкарпатську Русь, Словаччину і Румунію з метою пропаганди. Таким чином, із вищесказаного видно, що так звана «справа лорда Ротермера» підлила масла у вогонь і підбадьорила угорських шовіністів у їх територіальних претензіях на Закарпаття.

На середину 20-х років припадає посилення діяльності проугорських сил в Підкарпатській Русі. Нерідко для досягнення своїх цілей використовувались найрізноманітніші методи, зокрема, листівки, меморандуми тощо. Старший поліцейський радник Воглідал повідомляв Президію Громадянського Управління Підкарпатської Русі про реваншистську пропаганду Будапештського банку фірми Рот на Словаччину і Закарпаття. Названий банк пропонував поміщати долари, англійські лібри, швейцарські франки і чеські крони під будапештські будинки і маєтки в Угорщині за 32% річних. Цікаво, що на титульній сторінці розробленого банком проекту, виданого в травні 1925 р., було надруковано угорською і французькою мовами цілий ряд лозунгів, зокрема, «віримо в єдиного бога, віримо в єдину вітчизну, віримо в закон вічний і божий, віримо у воскресіння Угорщини», «без розширення виробництва не можна знову оточити Угорщину попереднім сьйвом слави, без американського капіталу не можна підняти нашу продукцію», «угорець, залишайся завжди і всюди угорцем» тощо⁸⁷⁹. На передостанній сторінці проекту під назвою «Експозитури на окупованій території Угорщини» перераховувались міста, які колись входили до її складу (Ужгород, Братіслава, Кошіце, Тренчин, Берегово, Мукачево, Хуст, Рахово, Темешуара, Загреб, Фіула і т. д., всього 114 міст)⁸⁸⁰.

⁸⁷⁷ ДАЗО. Ф. 41. Оп. 2. Спр. 154. Арк. 2.

⁸⁷⁸ ДАЗО. Ф. 29. Оп. 3. Спр. 733. Арк. 47.

⁸⁷⁹ ДАЗО. Ф. 29. Оп. 3. Спр. 484. Арк. 20–21.

⁸⁸⁰ Там само. Арк. 21.

Керівництво банку поставило перед собою чітку мету: «Чого ми хочемо? Багатої Угорщини, замість нинішньої, яка перебуває в занепаді, збіднівшої, яка знаходиться в злиднях і економічній кризі, урізаній Угорщини. Хочемо багатої, спокійної держави, де кожний може працювати, виробляти і жити... Цього ми хочемо. Коли наше прагнення стане правдою, тобто здійсниться, ми не знаємо, але щоб це могло бути, тобто стати дійсністю, треба, щоб кожний угорець, який живе вдома, або в Америці, працював. Після періоду лозунгів і програм повинна нарешті на порядок денний стати праця. Цього ми хочемо. Замість праці політичної, хай за Угорщину стане велика робота трудящих робітників. Цього ми хочемо»⁸⁸¹.

Автори звернення значну увагу приділяли пропаганді серед угорських емігрантів у США. «Майбутнє американських угорців, — твердили вони, — залежить від довір'я. Інший дух, інший напрям серед людства. Роз'єднаність проживаючих у світі угорців приходить до кінця. Угорця від угорця без відмінності релігії і класів уже не можна буде відрізнити. Зрозумілий і чистий горизонт угорців. Основи для виликування і очищення дійсно створені і тепер угорці всього світу мають єдину мету: треба працювати для відродження Угорщини. І ми хочемо для цього працювати. Ми також визнаємо одне прагнення: в інтересах воскресіння великої Угорщини, і в першу чергу при допомозі американського капіталу за відбудову і розвиток угорської індустрії, сільського господарства і торгівлі»⁸⁸². Підсумовуючи викладене вище, Воглідал доповідав: «Беручи до уваги те, що проспект написаний не тільки на угорській мові, але також на англійській і французькій, видно, що він буде направлятися у всі європейські держави і в Північно-Американські Сполучені Штати, а також в інші зарубіжні держави з метою іредентської пропаганди»⁸⁸³.

Угорщина поклала великі надії на лідера угорських опозиційних партій в Закарпатті Корлата, постійно його фінансуючи. Начальник поліції Воглідал 7 серпня 1926 р. повідомляв угорську поліцейську дирекцію Президії Громадянського Управління Підкарпатської Русі про фінансування Корлата поміщиком, бароном Зігмундом Перені — членом союзу «Розбужені угорці»⁸⁸⁴. Друкований орган закарпатських комуністів газета «Карпатська правда» у статті «Іредента» за 3 липня 1927 р. звинуватила АЗС в проугорській діяльності. «Стаavimo публично запитання українському населенню Підкарпаття, — говорить в статті, — чи хочете прилучення до фашистської Мадярщини, що в крові робітників і селян давить в себе всякий прояв свободи. Якщо ні, то женіть від себе агентів ката Гортія, що при помочи опозиційної демагогії

⁸⁸¹ ДАЗО. Ф. 29. Оп. 3. Спр. 484. Арк. 21.

⁸⁸² Там само. Арк. 22

⁸⁸³ Там само. Арк. 54.

⁸⁸⁴ Там само.

проти чеського колоніального режиму хочуть назад завести працюючі маси Підкарпаття в ярмо мадярських магнатів»⁸⁸⁵. Стаття завершувалась закликом: «Робітники і селяни Підкарпаття, гоніть від себе куртяківців-мадяронів, агентів ката Гортія».

22 серпня 1927 р. ужгородська головна фінансова дирекція повідомляла командування 10 кавалерійського полку в Берегові про провокаційні заяви депутата угорського парламенту Гала відносно окупації Закарпаття. «В Угорщині, — говориться в повідомленні, — проводиться жива агітація про те, що найближчим часом все Підкарпаття буде приєднане до Угорщини. В Тисабече у різних місцях наклеєні плакати, в яких твердиться, що в перших числах місяця жовтня 1927 р. здійсниться переворот. 21 серпня 1927 р. угорський депутат Гал (постійне місце проживання в Тисабече, вибраний депутатом від цього краю, а знаходиться переважно більшість року в Будапешті) був у Тисабече і стверджував перед населенням, що дійсно так буде, як написано в плакатах, і що вся Підкарпатська Русь буде приєднана до Угорщини»⁸⁸⁶.

Закарпаття буквально наводнили угорські агенти. 3 листопада 1927 р. Президія Мукачівського Жупанського Управління доповідала Президії Громадянського Управління Підкарпатської Русі про шпигунство священика Карла Баркассі на користь гортистської Угорщини. «Повідомляю, — доповідав жупан Мукачева, — що євангелістський реформатський приходський священик Карел Баркасе із села Салока (округ Ужгородський), спільно з священиком Штефаном Сабо з села Ясеня (округ Ужгородський) і Ладіславом Матяшем із Айлоку в Угорщині допустився військової зради таким чином, що в 1923 р. відправив до Угорщини різні карти, списки жандармських станцій і станцій фінансової сторожі, їх розміщення, силу, озброєння, особистий склад по національності, а також дані про розташування чехословацьких військових частин, їх сили в різних гарнізонах. Названі матеріали були сховані у Матяша, який у цей час виконував службу при прикордонній фінансовій сторожі на дільниці між Тисосентмартоном і Солокою. 18 червня 1923 року ці матеріали знову отримав священик Баркасе і разом з Матяшем відправили до воєнної комендатури в Мондоку, де їх і передали»⁸⁸⁷. Чехословацька служба безпеки затримала 25 липня 1927 р. Ладіслава Матяша в селі Капушани і передала його дирекції поліції в Кошіце. Затриманий дав свідчення проти Баркассі і Сабова, підтвердивши цим самим свідчення Я. Годвана, зроблені останнім 26 серпня 1923 р. Це дало підставу заарештувати Баркассі і помістити його до слідчої тюрми Ужгорода»⁸⁸⁸.

⁸⁸⁵ Вегеш М.М., Гири В.І., Король І.Ф. Угорська іредента на Закарпатті між двома світовими війнами (1918–1939). Ужгород, 1998.

⁸⁸⁶ ДАЗО. Ф. 29. Оп. 3. Спр. 784. Арк. 25.

⁸⁸⁷ ДАЗО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 44. Арк. 78.

⁸⁸⁸ Там само.

Аналогічна шпигунська діяльність угорських агентів зафіксована в Ясіня і Хусті. Газета «Чеське слово» в кореспонденції за 29 листопада 1927 р. повідомляла, що «поліції і жандармерії вдалося викрити на Підкарпатті широкий шпіонаж на користь Угорщини. Двоє жителів села Ясіня і один пенсіонер з Хуста були заарештовані і доставлені в тюрму Хустського окружного суду. Було встановлено, що заарештовані (їх імена знаходяться в таємниці) підтримували зв'язки з угорським адвокатом др. Екманом із Шаторо-уйгеля, на кордоні Чехословаччини; від нього одержували гроші і доручення про посилення агітації серед угорського населення на Закарпатті і повернення угорського режиму»⁸⁸⁹.

Активізували свою діяльність деякі проугорські партії на Закарпатті. Особливо це стосується АЗС. Названа партія, очолювана І. Куртяком, обіцяла щедрих гонорари і банкети за підтримку АЗС під час виборів. «Що багато із запрошених і удостоєних честі одержати листи «будителів народу» не реагували на хитрі обіцянки, — констатувала газета «Подкарпатське гласі», — видно із успіхів автономного союзу на виборах, так що, ймовірно, щедрість дяді з Будапешту і далі буде обмежуватись»⁸⁹⁰. Однак, Будапешт продовжував фінансувати АЗС. Це стосується також партії дрібних сільських господарів. Жупан Мукачева повідомляв Президію Управління Підкарпатської Русі: «Загальновідомо, що Угорщина витрачає для своїх політичних цілей значні кошти. Зокрема при останніх виборах до сільських представництв цей факт був підтверджений. Партія отримує допомогу від Угорщини, а з цієї причини повинна мати зв'язок з бароном Зігмундом Перені в Будапешті. Грошовими посилками керують нібито з Угорщини через Великий Севлюш»⁸⁹¹. Цю інформацію підтвердив заступник начальника Мукачівського окружного управління. «Безсумнівно, — говориться в донесенні, — що згадана партія одержує систематичну допомогу з Угорщини. Для цього угорська дрібноселянська партія повинна мати зв'язок із Зігмундом Перені в Будапешті. Згаданий у свій час був жупаном Марамороської жупи, а пізніше міністром Угорщини. Зігмунд Перені має кількох агентів у Великому Севлюші, зокрема таким агентом був покійний директор жупної лікарні у Великому Севлюші, активний діяч угорської партії селянських соціалістів доктор Коломан Надь, колишній сімейний лікар барона. Грошові переводи, мабуть, направляються з Угорщини через Великий Севлюш»⁸⁹².

Античехословацькою діяльністю угорських іредентистів зацікавився Провід Українських Націоналістів. Міністерство внутрішніх справ ЧСР доповідало 5 квітня 1928 р. віце-губернатору Підкарпатської Русі, що голова Ліги Українських Націоналістів в Подебрадах Микола Сціборський «висловився,

⁸⁸⁹ ДАЗО. Ф. 29. Оп. 3. Спр. 769. Арк. 26.

⁸⁹⁰ ДАЗО. Ф. 30. Оп. 4. Спр. 439. Арк. 1.

⁸⁹¹ ДАЗО. Ф. 29. Оп. 3. Спр. 796. Арк. 46.

⁸⁹² Там само. Арк. 47.

що на Підкарпатській Русі в Східній Словаччині угорці ведуть підготовку серед населення до плебіситу. Головним чином, безсумнівно, агітують за гроші. 20 квітня 1928 р. Куртяк ніби-то виїде до Будапешта, щоби там переговорити в цьому питанні. На Підкарпатті вже підготували меморандум в Лігу Націй»⁸⁹³.

У 20-х числах червня 1928 р. на території Закарпаття побувала таємна угорська делегація, яка «вивчала тутешні умови. Кожному члену делегації відведено певний район, а результати вивчення він повідомляє керівнику цієї комісії Манди, або д-ру Бодаку, який здійснює керівництво цією делегацією. До складу делегації також входить англієць Вілліам Гуттер, який вважається одним із кращих знавців Підкарпатської Русі. Другим членом делегації є якийсь д-р Чизинський»⁸⁹⁴. Робота вищеназваної делегації мала закінчитися протягом одного тижня, щоб д-р Корлат міг підготувати повідомлення для спільної конференції угорських партій в Братіславі 2 серпня 1928 р. Начальник поліції в Кошіце д-р Юнгвірт вважав, що «вислати делегацію на Підкарпатську Русь угорські правлячі кола змусило переконання, що компанію проти Чехословацької республіки найкраще розпочати там, а ніяк не в Словаччині»⁸⁹⁵. На делегацію також було поставлено завдання з'ясувати фінансове становище угорських партій в Закарпатті.

Виконуючи дані обіцянки, повідомляв начальник берегівського поліцейського комісаріату, «угорська народна партія і угорська селянсько-соціальна партія на Підкарпатській Русі одержувала 150 000 кч. в місяць»⁸⁹⁶. Гроші поступали на ім'я Корлата, якому в Угорщині обіцяли посаду жупана у тому випадку, якщо йому буде важко продовжувати політичну діяльність в ЧСР.

Під грифом «цілковито таємно» директор ужгородської поліції повідомляв 16 червня 1928 р. Президію політичного управління Підкарпатської Русі, що в Угорщині «всі державні службовці, а також особи, які живуть за рахунок дрібного населення, настроєні мілітариськи. Всі вони використовують найменшу можливість для нападок проти нашої держави і говорять про захоплення найближчим часом Словаччини і Підкарпатської Русі»⁸⁹⁷. У донесенні наводились навіть деякі деталі: «В державних установах, в деяких кафе вивішені карти, на яких взагалі нема Чехословацької республіки. В кафе, ресторанах співаються іредентські пісні. Зовсім інший настрої є у сільського населення, яке різко засуджує угорські буржуазно-націоналістичні демонстрації, хоча воно повинно мовчати і за кожне слово критики

⁸⁹³ ДАЗО. Ф. 9. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 21.

⁸⁹⁴ Там само.

⁸⁹⁵ Там само.

⁸⁹⁶ ДАЗО. Ф. 9. Оп. 2. Спр. 5. Арк. 11.

⁸⁹⁷ ДАЗО. Ф. 29. Оп. 3. Спр. 781. Арк. 147.

суворо переслідується. Виходячи із суджень тутешніх агентів, угорський уряд багато має проблем з власним населенням у себе вдома, яке дуже незадоволене соціальними умовами»⁸⁹⁸.

Продовжувались розмови про близьке угорське вторгнення. 27 липня 1928 р. Президія крайового правління Підкарпатської Русі інформувала ужгородське краєве жандармське управління: «Угорщина у випадку військового конфлікту з Чехословаччиною не в останню чергу сподівається на підтримку з боку угорського населення, яке проживає в Словаччині і Підкарпатській Русі. Воно має бути відповідним чином організовано, щоб вторгнення Угорщини на Словаччину було як можна успішніше. В угорських військових колах передбачається також, що у випадку військового конфлікту угорське населення розпочне протести, які не дозволять Чехословаччині провести оборонні приготування. Така організація угорського населення проводиться ніби-то і в Трансільванії... Про те, хто проводить організаційну роботу серед угорського населення в Словаччині і Підкарпатській Русі невідомо, однак, по одержаним таємним даним, цим займаються в першу чергу угорські політичні партії, зокрема, угорська партія селянських соціалістів... Ця партія знаходиться в постійному контакті з урядовими угорськими колами, які її постійно запевняють, що сучасне становище не протримається довго і що Угорщина найближчим часом спробує окупувати Словаччину. Угорська селянсько-соціалістична партія розгорнула незвичайну організаційну діяльність, її активісти постійно роз'їжджають по селах, посилюють і організують нові організації, а керівники цієї партії, зокрема, депутати парламенту Сюлле і д-р Корлат, сенатор Егрі (ці скоріше прихильники селянсько-соціалістичної партії) дуже часто їздять до Угорщини»⁸⁹⁹.

21 березня 1929 р. начальник поліції в Ужгороді повідомив Президію крайового управління Підкарпатської Русі про зв'язки угорського шпигуна Т. Гуловича з угорськими націоналістичними партіями в Закарпатті⁹⁰⁰. 18 серпня за проугорську діяльність був заарештований священик із села Чепа Евжен Бікі⁹⁰¹. Продовжувався нагляд за агентами З. Перену⁹⁰². І. Ільто 11 травня 1929 р., даючи свідчення в Іршавському окружному суді, заявив: «Я можу як свідок підтвердити те, що партія депутата Куртяка (АЗС – *авт.*) підтримується, або підтримувалась з Угорщини... Апарат партії обходиться щорічно приблизно в півмільйона крон. На Підкарпатській Русі загально-відомо, що члени членських внесків не платять. Мені особисто відомо, що секретар куртякової партії по імені Демко не хотів ніколи виступати проти

⁸⁹⁸ ДАЗО. Ф. 29. Оп. 3. Спр. 781. Арк. 147.

⁸⁹⁹ Там само. Арк. 97.

⁹⁰⁰ ДАЗО. Ф. 9. Оп. 1. Спр. 60. Арк. 34.

⁹⁰¹ ДАЗО. Ф. 29. Оп. 3. Спр. 796. Арк. 30.

⁹⁰² ДАЗО. Ф. 9. Оп. 1. Спр. 60. Арк. 39.

угорців. Ця партія видавала угорські книги, а для руської культури не хотіла нічого робити»⁹⁰³.

Угорщина серйозно готувалась до вторгнення на територію Словаччини і Підкарпатської Русі. Це підтвердив начальник поліції в Кошіце Ейс Ченек 11 грудня 1929 р. в донесенні дирекції Президії крайового управління в Братиславі. У вищезазваному донесенні йдеться про одне з засідань угорського генерального штабу. «Згідно цих інформацій, — доповідав Е. Ченек, — окремі члени угорського уряду ніби-то здивувались, що про засідання ради генерального штабу не був повідомлений уряд, тим більше, що вирішувались питання, які відносяться до його компетенції. Рада навіть після не повідомила, що обговорювали її члени. Цією таємницею угорський уряд ніби-то відчуває себе ображеним і більшість членів уряду подала ніби-то інтерпеляцію міністру Гембешу. А той ніби-то б коротко відповів, що говорили про військові питання, які неможливо обговорювати відкрито»⁹⁰⁴. Згідно з даними чехословацької розвідки, «в угорській армії повинні відбутися через деякий час зміни на важливих посадах, і говорять, що головнокомандуючий Янкі Котшард подасть у відставку, а на його місце буде призначено генерала кавалерії барона Тана. Командиром військової організації в Словаччині і на Підкарпатській Русі призначено генерала Гукфі, який дотепер був прикріплений до VI відділення міністерства оборони. Йому, як головнокомандуючому в Словаччині і на Підкарпатській Русі буде підпорядковано 5 командирів, які проживають в Чехословацькій республіці, і які після свого призначення будуть ніби-то одержувати регулярну платню»⁹⁰⁵.

11 січня 1930 р. губернатор Підкарпатської Русі Розсипал повідомляв дирекцію поліції про другу нараду, яка відбулася у міністерстві оборони, її учасники зійшлися в тому, що прийшов час встановити військову диктатуру в Угорщині. Наводилася навіть конкретна дата — 15 березня 1930 р. На нараді прийнято рішення про «необхідність рахуватися з іредентськими і студентськими організаціями», а також їх озброїти⁹⁰⁶. Для «левентистів буде виготовлена форма і зброя; ця форма знаходиться в центральному військовому складі на вулиці Орчі, а зброя в Каленфельдських казармах в Будапешті. Крім цього левентисти двічі на тиждень будуть навчатися стрільби по цілі не тільки з рушниць і кулеметів, але і з гармат в Гаймаскері. Там з цієї метою буде посилена охорона, про що командир вже одержав наказ. Також начальник VI відділу міністерства оборони Гунфалві одержав наказ дати списки на відпустки офіцерів, які перебувають у розпорядженні мобілізаційного відділення»⁹⁰⁷.

⁹⁰³ ДАЗО. Ф. 30. Оп. 4. Спр. 416. Арк. 2.

⁹⁰⁴ ДАЗО. Ф. 117. Оп. 1. Спр. 136. Арк. 1.

⁹⁰⁵ Там само. Арк. 1.

⁹⁰⁶ Там само. Арк. 7

⁹⁰⁷ Там само.

Із доповідної записки Розсипала видно, що головну роль у підготовці перевороту відіграв Гембеш, який «забезпечував собі офіцерський склад, особливо на керівних посадах, де він всюди ставив своїх прихильників. Так, за останній час він наказав дати пенсію командирам піхотних полків і запропонував знову призначити зовсім молодих людей, безперечно, своїх прямих прихильників. Також він задумав направити в штаби бригад своїх людей із міністерства оборони і таким чином забезпечити себе і гарнізонне командування в Будапешті»⁹⁰⁸. Розсипал підтвердив інформацію про відставку, яка відбудеться найближчим часом, головнокомандуючого угорською армією Янкі Котшарда, який не погоджувався з багатьма пропозиціями, запропонованими Гембешом і який не захотів нести відповідальність за можливу невдачу. Відставка Котшарда не була прийнята Горті, однак Гембеш все зробив для того, щоб її прийняли, а на місце Котшарда запропонував свого прихильника барона Тана»⁹⁰⁹.

Розсипал дещо уточнив інформацію, яка поступила в дирекцію поліції 11 грудня 1929 р. Згідно з нею полковник генерального штабу Сімерфалви «пропозицію призначити 5 командирів військової організації в Словаччині з числа пенсійних офіцерів не прийняв і вирішив призначити 8 вищих, що перебували у відпустці, офіцерів угорської армії. Саме вони візьмуть на себе командування в Словаччині. Ужгород відвідав підполковник угорського генерального штабу Керестесс»⁹¹⁰.

Окремі угорські офіцери за наказом Гембеша побували в Закарпатті з метою ознайомлення членів угорських партій краю з результатами обидвох нарад генштабу. У зв'язку з цим Розсипал повідомляв начальників окружних управлінь: «31 грудня 1930 р. капітан Себестьян повернувся з відпустки і зробив доповідь на таємній нараді окружних секретарів християнсько-соціальної партії в Кошіце. Наскільки я зміг з'ясувати, в нараді взяли участь секретарі з Ужгорода, Берегова, Севлюша, Великих Калужан, Мукачева, Михаловиць, Пряшева, Рожняви, Лученца і Кошіце. Після вступної промови Ладислава Госта, який відмітив, що організація рухається дуже повільно і закликав до посилення роботи, виступив капітан Себестьян з промовою такого змісту, що міністерство оборони, а особливо полковник Сімерфалви, не задоволені зробленим до цього часу. Звернув увагу на те, що роботу необхідно прискорити, тому що важко сказати, коли виявиться необхідною військова організація. Капітан Себестьян, відповідаючи на запитання присутніх стосовно теперішнього становища, заявив, що Угорщина сьогодні переживає велику господарську кризу і безробіття... Він згадав також про наради угорських

⁹⁰⁸ ДАЗО. Ф. 117. Оп. 1. Спр. 136. Арк. 7.

⁹⁰⁹ Там само.

⁹¹⁰ Там само.

політичних партій зі словацькою народною партією відносно створення організаційного блоку, заявивши, що здійснення цього плану свідчило б про посилення військової організації, тоді як невдача — погіршення організаційних робіт, але не повне їх припинення»⁹¹¹.

25 січня 1930 р. Розсипал повідомляв начальників окружних управлінь Підкарпатської Русі про наслідки перебування капітана Себестьяна в краї. «Організатор на Підкарпатській Русі жандармський капітан Себестьян, — повідомляв Розсипал, — заявив цими днями, що організаційні роботи на Підкарпатській Русі значно покращились, що там залишилось тільки дуже мало колишніх офіцерів і жандармів, які не вступили б до організації... Полковник Сімерфалви підготував для роботи на території Підкарпатської Русі 34 штабних офіцерів, які протягом 24 годин отримують призначення командувати окремими загонами. Жандармському капітану Себестьяну буде підпорядкована організація, якою свого часу командував капітан Саркозе»⁹¹².

З цього часу посилюється вербування осіб угорської національності до військових організацій проугорського спрямування Підкарпатської Русі. З приводу цього дирекція поліції в Братиславі доповідала Президії крайового управління: «Згідно наказу організаторів із центру, особи, які могли б стати членами цієї організації (військової — М. В.), перш за все, мають бути надані наглядю з метою вияснення не тільки їх переконань, але й надійності, врахування їх суспільних зв'язків. Потім необхідно поступово залучати їх до активної роботи під приводом, що мова йде про угорське об'єднання тут... Кандидата слід далі готувати, звертаючи його увагу на сучасне політичне становище в тому напрямку, що треба організувати угорців, причому найбільш надійних, тому що багато є таких, які з різних причин побоюються об'єднатися під одним прапором.

Залучені таким чином члени повинні підписати перш за все загальний список і тільки пізніше за вказівкою організатора Саркози чи Себестьяна можна дати йому підписати обіцянку. З членами необхідно підтримувати зв'язок, а тому необхідно шукати в кожному селі приміщення, по можливості приватне, ніяк не в готелях чи інших громадських місцях. Знову прилученим членам слід пояснити, щоб вони намагались залучити нових. У випадку втручання з боку властей ніхто не повинен знати іншого і не повинен видати навіть під клятвою. Про справжню мету організації повідомляється членам тільки після подальшої підготовки»⁹¹³. За підрахунками начальника поліції Братислави Ене Ченека, в Кошіце організовано 317 чоловік, з яких багато є банківських службовців, адвокатів і офіцерів у відставці. Організатор вербування щомісяця одер-

⁹¹¹ ДАЗО. Ф. 117. Оп. 1. Спр. 136. Арк. 12.

⁹¹² Там само. Арк. 25

⁹¹³ Там само. Арк. 30.

жував 15000 кч.⁹¹⁴ Е.Ченек відмічав, що «угорські агітатори з центра мають певні труднощі з тутешніми агентами, які, як тільки їм довірять грошові суми, роблять розтрата. Берегівський агент розтратив 140600 кч.і його вигнали»⁹¹⁵.

11 березня 1930 р. Чехословацьке міністерство народної оборони доповідало міністерству внутрішніх справ, що «угорській пропаганді вдалось створити в Празі центр преси, який є складовою частиною угорської іредентської і шпигунської служби на нашій території»⁹¹⁶. Газети іредентського спрямування об'єдналися навколо «Прагой мадьяр Гірлап». Нерідко угорські агенти використовували різноманітні спортивні клуби в своїх цілях. Губернатор Розсипал 21 березня 1930 р. інформував окружні управління краю про зв'язки берегівського спортивного клубу з керівниками гортискої Угорщини⁹¹⁷. Окружний начальник у Сваляві переконував Президію крайового управління в Ужгороді, що місцева «римокатолицька церква сьогодні ще більш ніж це було раніше, під впливом проугорських елементів активізувала свою діяльність»⁹¹⁸. На території краю розповсюджувалась виготовлена в Будапешті карта «Угорщина до і після Тріанонського миру»⁹¹⁹. 13 січня 1934 р. в Шатороугейль прибув Гембеш у супроводі вищих міністерських чиновників, де виголосив промову перед членами жупанського управління, заявивши, зокрема, що в закордонній політиці Угорщина просунулась настільки вперед і так міцно, що до бажаної ревізії кордонів підійшла вже на 7,5 %»⁹²⁰.

16 квітня 1933 р. на сторінках угорської газети «Кіш Уйшаг» навіть була опублікована стаття «План угорської ревізії». В ній, зокрема говорилося: «Велика частина Верхньої території з півмільйонним населенням дісталася б знову нам. В першу чергу Житній острів, як і територія Русинів, де в свій час рада посланців призначила проведення плебіситу. Ряд угорських міст повернувся б знову до нас: наприклад Ужгород. З територій, які окупувала Румунія, до Угорщини було б приєднано більш ніж 1 000 000 угорців. Вераждін, Сату Маре і Арад припали б до Угорщини. Угорщині припала б Бачка, яка окупована Сербією, а також значна частина Баната, перш за все Суботиця, Південна Бараня і Мезіморте. Західна Угорщина припала б до нас повністю. На нарадах канцлер Дольфус і вождь німецького народу обговорювали питання Західної Угорщини, яка приєднана до Австрії. Цю відривну частку імперії не оспорюють ні німецькі народні соціалісти, ні австрійці»⁹²¹. Цій тематиці в Угорщині

⁹¹⁴ ДАЗО. Ф. 117. Оп. 1. Спр. 136. Арк. 30.

⁹¹⁵ Там само. Арк. 30.

⁹¹⁶ ДАЗО. Ф. 117. Оп. 1. Спр. 161. Арк. 1.

⁹¹⁷ ДАЗО. Ф. 117. Оп. 1. Спр. 136. Арк. 1–2.

⁹¹⁸ ДАЗО. Ф. 2. Оп. 2. Спр. 359. Арк. 11.

⁹¹⁹ Там само. Арк. 34.

⁹²⁰ Там само. Арк. 29.

⁹²¹ ДАЗО. Ф. 2. Оп. 2. Спр. 284. Арк. 128–129.

була присвячена величезна кількість книг, яка масовими тиражами завозилась в Закарпаття. Про це неодноразово повідомляв Президію крайового управління начальник поліції Флек⁹²². Угорщина продовжувала розповсюджувати слухи про близьке вторгнення. Міністерство внутрішніх справ Чехословаччини 19 травня 1935 р. видало розпорядження про посилення охорони чехословацько-угорського кордону в зв'язку з можливим вторгненням угорських озброєних груп. У розпорядженні, зокрема, говорилося: «Діяльність окремих жандармських загонів при охороні чехословацько-угорського державного кордону від можливого проникнення озброєних груп на нашу територію вимагає того, щоб розпорядження з цього приводу стосовно ділянки в Рожняві також стосувалося жандармських ділянок в Кошиці і Требішові. Повне проведення в життя цього розпорядження покладається на обидва жандармські командування по попередній згоді з відповідним краєвим управлінням»⁹²³.

7 липня 1936 р. начальник жандармської станції в с.Часлівці прапорщик Кафоурек доповідав крайовому жандармському командуванню в Ужгороді про розповсюдження серед населення угорським агентом слухів про окупацію найближчим часом Закарпаття угорськими та італійськими військами⁹²⁴. Про аналогічну ситуацію в прикордонних угорських селах повідомляв начальник окружного управління Улувачек: «В угорській прикордонній смузі розповсюджуються слухи, що буде війна, під час якої Угорщина об'єднається з Німеччиною і Австрією, і що окупована територія знову відійде до Угорщини. Таємний агент жандармського пункту в Петрові повідомив, що в Дебрецені він ніби-то бачив німецьких офіцерів, які повинні взяти участь в угорських маневрах»⁹²⁵.

Отже, в 20-х – середині 30-х років у Підкарпатській Русі значно посилилась античехословацька і антиукраїнська діяльність угорської іреденти. Немаловажну роль у цьому відношенні відіграла так звана акція англійського лорда Ротермера, який займав чітку проугорську орієнтацію і встановив тісні зв'язки з угорськими правлячими колами. Він виступив ініціатором перегляду рішень Тріанонського мирного договору, чим знайшов багато прихильників в Угорщині. Угорський уряд не жалів коштів для фінансування угорських партій в Закарпатті, засилав на територію краю своїх агентів. Велика ставка робилася на керівників АЗС, угорської християнсько-соціальної партії, партії дрібних сільських господарів тощо. Відкриту проугорську позицію займали лідери іреденти в краї Куртяк, Демко, депутат Корлат та багато інших. Чехословацька служба безпеки, поліція уважно слідували за кожним кроком угорських іредентистів. Робилися спроби посилити чехословацько-угорський державний

⁹²² ДАЗО. Ф. 2. Оп. 2. Спр. 450. Арк. 62.

⁹²³ ДАЗО. Ф. 2. Оп. 2. Спр. 418. Арк. 183.

⁹²⁴ ДАЗО. Ф. 2. Оп. 2. Спр. 301. Арк. 50.

⁹²⁵ Там само. Арк. 19.

кордон, заарештовувались угорські шпигуни тощо. Наприкінці 30-х років античехословацька і антиукраїнська діяльність проугорської «п'ятої колони» в Закарпатті досягла своєї кульмінації. Сучасні дослідники справедливо вважають, що в 1938–1939 рр. переважна більшість угорського населення, «які з дня на день чекали включення краю до Угорщини», вороже відносилися до українського уряду⁹²⁶. Розумів це і А. Волошин та його близьке оточення. Описуючи події 30 жовтня 1938 р., коли в ряді міст Закарпаття пройшли антиукраїнські демонстрації, В. Гренджа-Донський відзначав: «Вже з самого ранку ми бачили величезне напруження і ворожнечу до нас... Перед Народним домом ворожа юрба, наче оси: «Геть з українцями! Хай живе Бродій! Хай живе Горті!...»⁹²⁷. І таких випадків було чимало.

Антиукраїнська пропаганда не припинялася протягом всього нетривалого існування Карпатської України. Бюлетень Пресової Служби Карпатської України повідомляв, що «Мадярщина не жалюючи грошей, людських жертв, невтомно працює надалі для осягнення своїх 20 річних цілей»⁹²⁸. А. Волошин просив своїх урядовців бути готовими до відбиття ворожої пропаганди: «Є оправдані здогади, що мадярська пропаганда захоче в короткому часі всі розбудови на піднесення недавно забраних територій перед світом представити яко вислід своєї праці. Щоби проти тій пропаганді вже тепер як слід приготувити відповідний матеріал, прошу щоби... заслано мені весь матеріал, який маєте на руці, що говорив би про це? Як вигляділа тепер відступлена територія в 1919-ому році (зокрема міста Ужгород, Мукачів та Берегово), які інвестиції пророблено на тій території до 1938 року та яким коштом. Для вияснення справи прошу заслати мені також і фотографічний матеріал, який маєте»⁹²⁹. Отже, для уряду А. Волошина не було несподіванкою різке посилення антиукраїнської пропаганди і агітації в краї.

Протягом усього досліджуваного періоду у містах і селах Карпатської України проугорськими елементами розповсюджувалися листівки і виголошувалися гасла «Вон з чехами!» і «Бийте чехів!», які ставили собі за мету загострювати стосунки між карпатським і чехословацьким урядами. А. Волошин вимагав, щоб Міністерство внутрішніх справ Карпатської України «всяку таку протидержавну й протинародну агітацію вже в корени унеможливити й щоби інспіраторів протичеської агітації стримувати і діяти проти них енергійно»⁹³⁰.

Листівкова пропаганда посилилась під час підготовки до плебісциту, проведеного якого вимагав угорський уряд. Так званий «Комитет незалежності русинів» закликав населення: «Братья! — нам не треба чешского и украин-

⁹²⁶ Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами. Ужгород, 1993. С. 125.

⁹²⁷ Гренджа-Донський В. Щоденник. *Твори*. Т. VIII. Вашингтон, 1987. С. 108.

⁹²⁸ ДАЗО. Ф. 17. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 2.

⁹²⁹ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 156. Арк. 1.

⁹³⁰ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 65. Арк. 62–64.

ского панства, но мадыарскую низменность... Ми с чехами только 20 лет жили, но с мадыарами 1000 лет жили вместе. Ци хочете, чтобы этот старий щасливый свет вернулся? От вас зависит! Голосуйте на общую родину русских и мадыаров!»⁹³¹. Той же «Комитет» переконував закарпатців у необхідності спільного співжиття з Угорщиною, бо тільки вона «дасть нам волю, заробітки і кращу будучність»⁹³². Листівка «Карпаторусській Народе! Братья Карпаторуси!» закликала захистити А. Бродія, який «за нашу правду зносить переслідування... Терпить він за те, що так як ми щастія хотів карпаторусского народа, що хотів злуки Підкарпатської Руси з Угорщиною»⁹³³. Листівка «Сестри і браття!» була видана відразу ж після виборів до Сойму Карпатської України. Її автори закликали до спільної боротьби русинів і угорців проти «Волошина, Ревая і українского панства», до зустрічі «наших освободителей — мадыарских гонведов»⁹³⁴. Ці ж гасла висувалися на публічних зборах фенциківців у Сваляві⁹³⁵. Листівка під назвою «Послушайте це і запам'ятайте собі!», видана чеською мовою, відверто закликала до терору. Вона закінчувалася словами: «Наша терпеливість закінчилася!»⁹³⁶. Чехословацька служба безпеки уважно слідкувала за політичними організаціями антиукраїнського та античеського спрямування⁹³⁷.

Існували різноманітні шляхи доставки листівок на призначені території. До Віденського арбітражу 2 листопада 1938 р. їх намагались розповсюдити у містах і селах, де проживали переважно угорці. «До цих пір (2 травня 1938 р.) прибуло два повідомлення про розповсюдження листівок, — доповідав Президії крайового управління в Ужгороді начальник поліцейського управління, — із Севлюша і із Берегова, міст, в яких найбільше проживає населення угорської національності... В Севлюшському окрузі циркуляри депутата Корлата (депутат угорського парламенту, який відкрито заявляв про недалеку анексію Закарпаття — М. В.) були таємно передані і євреям. Але євреї, за незначним виключенням, відмовились брати циркуляри. Кампанію цю перервали комуністи, які повели серед населення сильну агітацію проти угорських опозиціонерів»⁹³⁸.

Листівки переправлялись своїм агентам на Закарпаття, а тут передруковувались і розповсюджувались. Чехословацька поліція встановила, що один з активістів Угорської Національної партії в Берегові Бодак «віддруку-

⁹³¹ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 170. Арк. 5.

⁹³² ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 3.

⁹³³ ДАЗО. Ф. 4с/18. Оп. 1. Спр. 80. Арк. 4.

⁹³⁴ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 2. Спр. 14. Арк. 6.

⁹³⁵ ДАЗО. Ф. 4с/18. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 1–4.

⁹³⁶ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 3.

⁹³⁷ Archiv Ministerstva Zagrancnich Veci, Praha. karton 642.

⁹³⁸ ДАЗО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 315. Арк. 28.

вав названі листівки в типографії Меркура, яка знаходиться в одному приміщенні з секретаріатом Угорської Національної партії, склав собі список всіх угорців і євреїв, і наказав своєму слугі Антоніну Мароєк роздавати листівки від будинку до будинку в Берегові. Листівки були вкладені в синю газетну папку»⁹³⁹. Чехословацькі поліцейські довели, що «особа крайнього угорського способу мислення підписувалась повним іменем, тоді як особи, що працюють в державних установах і особи, які хитаються, підписувались різними знаками, тільки щоб в списку було зрозуміло, що вони листівки отримали»⁹⁴⁰. Таким чином, угорські агенти, розповсюджуючи листівки, розраховували перш за все на угорськомовне населення.

Нерідко листівки закидалися на територію краю з літаків. «Листівки на російській і українській мовах, — доповідав начальник Вишківської жандармської станиці Хустському окружному начальнику, — містять в собі заклики до тутешнього населення до виступів проти громадян чеської національності і до несплати податків. Як було з'ясовано, листівки були скинуті 17 жовтня 1938 р. після 11 годин з зарубіжного літака, який летів вздовж державного кордону від Тячева у напрямі Хусту. Скинуті листівки потрапили на вільну територію і на недоступні місця тутешнього району і потрапили у більшості випадків в руки громадян руської національності, які проживають окремо вздовж чехословацько-румунського кордону. Населення на зміст листівок не реагує»⁹⁴¹.

Отже, чехословацька поліція уважно стежила за розповсюдженням угорських листівок і нерідко їх конфіскувала. Така доля чекала і польську листівкову продукцію. Начальник Дубриничської жандармської станиці Малек доповідав голові служби безпеки Підкарпатської Русі, що ним конфісковані польські листівки під назвами «Братья», «Дорогие братья русини», «Братья карпаторусси»⁹⁴². В полі зору чехословацької поліції також знаходились польські агенти. «Ярослав Бойко з Бережанщини, — повідомляла «Нова свобода», — є небезпечною людиною і оцею дорогою остерігаємо українське громадянство в Галичині перед ним. Кілька ілюстрацій з його діяльності: в Ужгороді зголосився він около 28.10. ц. р. (1938 р. — М. В.) до суспільної праці як політичний в'язень, що його під час слідства вивезено до Познаня, звідки він у в'язничому одязі втік через Катовиці до Німеччини, звідки через Чехи і Словаччину на Карпатську Україну. Кілька днів пізніше зголосився він у Мукачеві, де представив себе висланим від табору українських націоналістів в Карпатських горах, що зібралися там в числі 5000 осіб і ждуть приказу

⁹³⁹ ДАЗО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 315. Арк. 29.

⁹⁴⁰ Там само. Арк. 30.

⁹⁴¹ ДАЗО. Ф. 17. Оп. 1. Спр. 327. Арк. 14.

⁹⁴² ДАЗО. Ф. 18. Оп. 1. Спр. 80. Арк. 3.

до переходу через границю. Skorиставшись з замішання, яке постало під час евакуації Мукачева й Ужгороду, втік через Ясіня до Львова, де крутиться біля української редакції і вишукує жертви, пропонуючи їм, що переведе їх на Карпатську Україну з найбільшою безпечністю»⁹⁴³.

Державна прокуратурія у Великому Березному повідомляла: 22 грудня 1938 р. «був жандармською станицею в Гукливім задержаний Василь Губаній, котрий... прилюдно агітував проти влади Карпатської України та її прем'єра, при чім... роздавав часопис «Дневник»⁹⁴⁴. Державною прокуратурою була розпочата кримінальна справа проти осіб, які агітували проти уряду А. Волошина і за приєднання с. Підгоряни до Угорщини»⁹⁴⁵. 30 листопада 1938 р. Юрко Гордубей переконавав жителів с. Чорний Потік, що «без Ужгороду і Мукачева не можемо жити» і що в цьому винен тільки А. Волошин⁹⁴⁶. Краєвий суд у Великому Березному 8 грудня 1938р. засудив Ю. Кляйснера і Ю. Пашкуляка, «обвинених державною прокуратурою за злочин змови проти республіки з § 2 закону про охорону республіки. Обох їх вислав дня 4 листопада 1938 р. з Радванки звісний фенциківець Крайняк на нашу верховину, щоби по наших селах збирали у громадян підписи за прилучення цілої Карпатської України до Мадярщини... Дав їм 12 порожніх формулярів з надписом: «Берні уряд в...», а також передав їм список громад положених на лінії Ужгород-Ужок. На дорогу дістали також по 200 кч. і мали обходити всі села наведені у списку, скликати селян і агітувати за прилученням до Мадярщини. З тими інструкціями заїхали до Ужоку а відти пішки до Волосянки, зїбрали підписи, але зараз їх жандарми арештували... Обвинені і перед жандармерією і днесь перед сенатом до вини зовсім призналися і дістали за те кожний по 2 роки в'язниці»⁹⁴⁷.

Нерідко на користь Угорщини агітували священники. Апостольський адміністратор Карпатської України Д. Няраді повідомляв відділ преси і пропаганди, що «о. Сілвай Нестор весь час пропагує поміж селянами на підставі радіооголошень з Будапешту»⁹⁴⁸. Пістряловський священник Іван Йосиф 29 жовтня 1938 р. «проголосив, що солодкого чоловіка Бродія зкинули з міністерського предсідництва, а на місто нього поставили Волошина. Волошин битанг, злодій, він нас продасть. Коли би була завтра неділя, то я сам пішов би до Ужгороду і сам його заб'ю»⁹⁴⁹. За проугорську агітацію

⁹⁴³ Нова свобода. 1938. 6 грудня.

⁹⁴⁴ ДАЗО. Ф. 17. Оп. 2. Спр. 336. Арк. 1.

⁹⁴⁵ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 2. Спр. 12. Арк. 2.

⁹⁴⁶ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 83. Арк. 6.

⁹⁴⁷ Нова свобода. 1938. 13 грудня.

⁹⁴⁸ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 73. Арк. 30.

⁹⁴⁹ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 83. Арк. 8.

був затриманий ужоцький священник Золтан Шолтес⁹⁵⁰. 28 грудня парох із Пацканьова Іван Міня був затриманий «за злочин підготовки до зговору о республіку»⁹⁵¹. Священник Іжак Емерик під час богослужіння закликав людей приєднати Тячево до Угорщини⁹⁵². І таких прикладів можна назвати чимало. Окружний начальник в Перечині 24 грудня 1938 р. пропонував А. Волошину «... щоби священники близькі духом до мадяр були попереложувані на аж третій округ, щоби прийшли між зовсім нових незнайомих людей, між якими не посміють агітовати...»⁹⁵³.

Державна прокуратурія у Великому Березному розпочала кримінальну справу проти окремих громадян, які звинувачувалися в образах на адресу А. Волошина та очолюваного ним уряду. Водій Філак називав уряд «українською бандою»⁹⁵⁴, а Єлизавета Гроскопф 24 грудня 1938 р. заявила, що «Волошин дурний і ціла влада дурна»⁹⁵⁵. Щось подібне сказав Самуїл Швіммер, але А. Волошин заявив, що «не бажає дальшого поступовання в тій справі»⁹⁵⁶. Прем'єр-міністр ставив себе вище за різні плітки й інтриги, які майже не припинялися в товаристві його недругів. Однак, яким би чином не поступав А. Волошин у подібних ситуаціях, вони, без сумніву, породжували невпевненість у малосвідомих верствах населення, підривали авторитет влади. У відповідь на це, служба преси і пропаганди вела свою контрпропаганду. Саме з цієї причини з'явилися листівки, в яких возвеличувався А. Волошин, його діяльність⁹⁵⁷. Необхідно відзначити, що чехословацька служба безпеки теж збирала компромативні матеріали на А. Волошина, як раніше на А. Бродія⁹⁵⁸.

Нерідко проугорськи настроєні елементи використовували методи погроз і залякування місцевих українських провідників. В. Гренджа-Донський писав, що голова Волівської окружної ради Й. Дудикевич «дуже часто одержує листи з погрозами «Завтра вечір помреш!» — підпис: «Чорна рука» (мадярська). Під'юджена голота мало-що не напала на нього з сокирами»⁹⁵⁹. Пресова служба Карпатської України повідомляла, що 31 жовтня 1938 р. Бодак, «котрий довгий час агітовав за Мадярщиною і був членом Фенцикової партії, вибив вікна у Ригана... Згаданий був поранений сокирою в голову від

⁹⁵⁰ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 170. Арк. 5.

⁹⁵¹ ДАЗО. Ф. 4с/18. Оп. 1. Спр. 74. Арк. 1.

⁹⁵² ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 73. Арк. 31.

⁹⁵³ Там само. Арк. 1-2.

⁹⁵⁴ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 45. Арк. 1.

⁹⁵⁵ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 170. Арк. 1.

⁹⁵⁶ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 83. Арк. 2.

⁹⁵⁷ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 4. Спр. 12. Арк. 1–2; Оп. 3. Спр. 86. Арк. 6.

⁹⁵⁸ Archiv Ministerstva Zagranicnich Veci, Praha. karton 655.

⁹⁵⁹ Гренджа-Донський В. Щоденник. *Твори*. Т. VIII. Вашингтон, 1987. С. 35.

Ригана»⁹⁶⁰. 1 листопада 1938 р. Іван Опаленик «був викинений з гостинниці... в Перечині на вулицю і розбив собі голову, а то за агітацію мадярську»⁹⁶¹. Аналогічні факти зафіксовані в документах празьких архівів⁹⁶².

1 січня 1939 р. С. Фенцик відвідав прем'єр-міністра Угорщини Б. Імреді. В поїзді до Будапешту його супроводжували проугорськи настроєні юристи, лікарі, судді, викладачі і представники молодіжних організацій. На глибоке переконання С. Фенцика, «вони представляють на 90 % інтереси і бажання народу, а на 100 % стоять за політику, яку проводить Б. Імреді. Закарпатський народ не тільки бере до відома, але і проголошує ту ідею, яку проповідує Імреді»⁹⁶³. Угорський прем'єр висловив надію, що скоро буде піднято угорський прапор над Ужком.

З угорської і польської територій систематично і цілеспрямовано велась радіопропаганда. Вона проводилася в кількох напрямках: по-перше, поширювала всілякі небилиці про Карпатську Україну, в які неможливо було повірити; по-друге, Угорщина, ніби-то жалюючи населення країни, яке знаходиться на стадії вимирання, «брала в оборону» Карпатську Україну. Угорське радіо поширювало фальсифікації про різноманітні повстання та заворушення проти уряду А. Волошина. Так, зокрема, йшлося про бунти в Хусті за приєднання міста до Угорщини. Цілий ряд радіопередач був присвячений фантастичному подорожанню продуктів харчування. Необхідно відзначити, що таке явище мало місце, однак ціна хліба ніколи не досягала 20 кч., як повідомляло угорське радіо.

Ще більш сфальсифіковані й навіть безглузді сенсації передавало польське радіо. Наведемо кілька з них: 25 листопада 1938 р. Військо в Хусті збунтувалось проти влади А. Волошина, зайняло хустський замок і звідти бомбардує Прагу; 16 листопада 1938 р. в Хусті вибухнула епідемія азійської чуми. Лікарі повтікали, а населення поголовно гине. Всіх, хто виходить з міста, безпощадно розстрілюють. Трупні тисяч людей лежать на вулиці; 27 листопада 1938 р. на Підкарпатській Русі страшний голод. Хліба вже давно ніхто не бачив. Зафіксовано багато випадків людодійства; 28 листопада 1938 р. Сьогодні вночі землетрус знищив Рахів. Ціла околиця залита водою. Ніхто з населення не врятувався⁹⁶⁴.

Угорська розвідка уважно слідкувала за розвитком політичних подій у Карпатській Україні. Згідно телетайпного повідомлення Коффи від 14 січня 1939 р., із Карпатської України поступило понад 740 донесень від різних

⁹⁶⁰ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 50. Арк. 2.

⁹⁶¹ Там само. Арк. 3.

⁹⁶² Archiv Ministerstva Zagranicnich Veci, Praha. Karton 606, 620.

⁹⁶³ Orszagos Leveltar. K-429, tetel 28-30, 202 óld.

⁹⁶⁴ Вереш М.М., Міщанин В.В. Проугорська "п'ята колона" у Карпатській Україні (1938–1939 рр.). *Молодь — Україні* (Наукові записки молодих вчених Ужгородського державного університету). Т. 5–6. До 50-ліття Ужгородського державного університету. Ужгород, 1995. С.185.

угорських агентів⁹⁶⁵. Коффа (кличка угорського агента — *М. В.*) доносив, що «в околиці населеного пункту Гордичо з'явилися 180 українських терористів (галичан — *М. В.*), а в околиці Косино — 160»⁹⁶⁶. До Будапешту надходили постійні донесення від угорських агентів про проведення мобілізації в збройних силах Чехословаччини. Протягом 13–29 січня 1939 року агент «Коффа» передавав по телетайпу, що «всіх румун, які були в 1936–1937 рр. звільнені в запас, повернули у військові частини. Багато серед них є угорців. Всіх, що одержали повістки, просили з'явитися 15 січня 1939 р. на свої призовні пункти о шостій годині ранку. Місцезнаходження призовних пунктів нам невідомі. Відомо, що більшість із цих призовників сконцентровані в Сату-Марському окрузі»⁹⁶⁷. Агент «Кузьма» доносив, що «два вояки із повною амуніцією пішли на своє місце проживання. На чеській території майже всі дорослі одержали повістки для негайної появи в казармах, де вони раніше проходили військову службу. Через п'ять днів їх повинні перекинути в інші місця розташування»⁹⁶⁸. Нерідко угорським агентам були відомі навіть такі дрібниці, як кількість новобранців, рівень забезпечення продуктами харчування тощо. Уже названий вище агент доповідав своєму начальству, що у братиславській в'язниці залишилось всього 60 чоловік, яких охороняють воїни 39-го піхотного полку. Всі решта (понад 200 чоловік) звільнені й направлені у військові частини⁹⁶⁹.

Серед завдань, які ставились перед угорськими агентами, був збір компромативних матеріалів на «неблагонадійних» політичних діячів, науковців і педагогів краю. Так, агент «Г» доносив про наявність у свалаяського лікаря М. Різдорфера карти Великої України, яка «крім українських земель у Польщі, Радянському Союзу також включає і територію Північно-Східної Угорщини по Дебрецен»⁹⁷⁰. Гортистам було відомо, що «священик В. Лар у приміщенні виноградівської вчительської семінарії роздавав зброю дівчатам для боротьби проти угорців»⁹⁷¹. Серед неблагонадійних називалися прізвища Ю. Перевузника, М. Долиная та інших, які, на превеликий жаль угорських агентів, після окупації краю угорцями покинули Карпатську Україну⁹⁷². Вчитель малювання Й. Бокшай хоч і залишився на окупованій території, однак «вимагав українського громадянства»⁹⁷³.

⁹⁶⁵ Hadtorteneti Leveltar. Koffa 29, 144/1232, eln. 2, vkf. ko. 1938.

⁹⁶⁶ Там само, vkf. ko. 1938.

⁹⁶⁷ Там само, vkf. ko. 1938.

⁹⁶⁸ Там само, vkf. ko. 1938.

⁹⁶⁹ Там само, vkf. ko. 1938.

⁹⁷⁰ Hadtorteneti Leveltar. 29218/29, eln. 2, vkf. ko. 1939, 525 óld.

⁹⁷¹ Hadtorteneti Leveltar. Koffa 2921116/4, eln. 2, vkf. ko. 1939.

⁹⁷² Там само, vkf. ko. 1939.

⁹⁷³ Там само, vkf. ko. 1939.

Стеження за патріотично настроєними закарпатцями продовжувалось і після повної окупації краю угорськими військами. Невідомий угорський агент доносить, що «коли угорські частини ввійшли в Великий Березний, вчитель Патакі відмовився вивісити угорський прапор на школі»⁹⁷⁴, а «греко-католицький священик Бачинський під час проповіді в церкві не захотів виконати гімн Угорщини»⁹⁷⁵. У Рахові «священик Волошин багато зробив шкоди Угорщині»⁹⁷⁶. Вчитель Іванчо «під час викладання свого предмету постійно знущався над угорською історією»⁹⁷⁷, а перечинський інспектор шкіл Ю. Петенко «виступав проти мадяризації шкіл»⁹⁷⁸.

Отже, поряд з численними диверсіями терористів, внутрішній спокій в краї порушувала антиукраїнська і античеська пропаганда, заклики до скинення законної влади. Використані матеріали переконують, що в середині Карпатської України уряд А. Волошина мав серйозну опозицію в особі проугорських елементів, з якою не міг не рахуватися. Всі ці фактори діяли одночасно і постійно, чим робили внутрішньополітичне становище Карпатської України нестабільним і вибухонебезпечним. Вони прискорили встановлення в краї авторитарного режиму, якому демократичні процеси стали заважати. На засіданні УЦНР 30 грудня 1938 р. один із відомих політичних діячів краю М. Брашайко відверто заявив: «Принцип демократичний нам є шкідливий»⁹⁷⁹.

А. Волошин видав кілька наказів про закриття окремих видань, які не влаштували нову владу. Така доля спіткала щоденники «Русин», «Карпатський Голос», «Русский голос»⁹⁸⁰. Уряд А. Волошина повідомляв сваяльські окружні власті, що видано наказ про негайне закриття часопису «Тиса», який «загрожує своїм змістом публичний лад та безпеку»⁹⁸¹. Причиною такому рішенню послужили всього дві статті, поміщені в цьому часописі: «Хліба і роботи, а не летючки» і «Ужгород-Мукачеве»⁹⁸². Головний редактор часопису І. Ковач і відповідальний редактор Б. Сцитовський переконували своїх читачів, що «новая республика и новая Подкарпатская Русь не обезпечить ему ту спокойную жизнь, ту русскую культуру и тот насыщенный кусок хлеба, якими он до сих пор жил»⁹⁸³. Нерідко закриття русофільських газет вимагали самі закарпатці. М. Мандрик із Севлюша повідомляв відділ преси

⁹⁷⁴ Hadtortenetí Leveltar. Koffa 2921116/4, eln. 2, vkf. ko. 1939.

⁹⁷⁵ Там само, vkf. ko. 1939.

⁹⁷⁶ Там само, vkf. ko. 1939.

⁹⁷⁷ Там само, vkf. ko. 1939.

⁹⁷⁸ Там само, vkf. ko. 1939.

⁹⁷⁹ ДАЗО. Ф. 1148. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1.

⁹⁸⁰ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 48. Арк. 16.

⁹⁸¹ Там само. Арк. 1.

⁹⁸² ДАЗО. Ф. 4с/18. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 1.

⁹⁸³ ДАЗО. Ф. 4с/18. Оп. 1. Спр. 80. Арк. 4.

і пропаганди, що «кожна стаття газети «Дневник» гидким та підлим способом нападає на все, що українське... Необхідно застановити часопис»⁹⁸⁴. На території краю було заборонено розповсюджувати газети «Кіш Уйшаг», «Пешті Гірлоп» і «Ештї Ушаг»⁹⁸⁵. А. Волошин сповіщав С. Сабола, що «Календар», який він видає, надрукують тільки «під умовою, що фотографії на сторінках 39/40 і 45/46 будуть усунені»⁹⁸⁶. Вищеназвані факти свідчать про введення жорсткої цензури на газети і журнали, які видавалися в Карпатській Україні. Переважна більшість з них була закрита. Це стосується також і численних «Обществ им. Духновича». Зокрема, 30 листопада 1938 р. таке «Общество» було закрито в с. Вишково⁹⁸⁷.

20 листопада 1938 р., згідно з наказом А. Волошина у Карпатській Україні був утворений і почав діяти концентраційний табір Думен поблизу Рахова. До нього могли потрапити «дезертири та втікачі з заграниці» і «політичні провинивці з нашого краю...»⁹⁸⁸. Що ж являв собою цей табір? Словацький письменник Ф. Іванчо, який від другої половини грудня 1938 р. знаходився в таборі, писав, що «Думен можна назвати концтабором лише умовно... В думенському таборі бракувало те основне, без чого не обходяться справжні концтабори, якими є: подвійна огорожа з колючого дроту навколо табірної площі, навколо табору заборонна площа — зона; на вуглах табору — сторожові вишки з озброєними вартовими; страва — за процентами виконаної денної норми; робочий день — 12 годин в кожному пору року»⁹⁸⁹. Інший очевидець тих подій, М. Бандусяк писав, що в таборі «охорони не було, ізольовані могли легко втекти». Отже, думенський табір важко назвати концентраційним, на зразок фашистських чи сталінських. Його створення було актом більш символічним, ніж місцем катування і знешкодження інакомислячих. Підтвердженням цієї думки є той факт, що на Думені не засвідчено жодного вбивства засланих туди порушників закону.

Безумовно, що такі акти, як закриття друкованих органів і окремих русофільських товариств, утворення концентраційного табору, арешти неблагодійних, а насправді, угорських агентів, були недемократичними. Вони свідчили про існування держави авторитарного типу. Однак, враховуючи цілий ряд факторів (складна міжнародна обстановка, диверсії угорських і польських терористів, активна і цілеспрямована антиукраїнська пропаганда в краї, яку проводила проугорська «п'ята колона», заклики до скинення законного уряду), уряд Карпатської України, в інтересах збереження спокою в державі і з метою

⁹⁸⁴ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 75. Арк. 4.

⁹⁸⁵ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 2. Спр. 14. Арк. 17.

⁹⁸⁶ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 2. Спр. 65. Арк. 26.

⁹⁸⁷ ДАЗО. Ф. 17. Оп. 2. Спр. 320. Арк. 1.

⁹⁸⁸ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 3.

⁹⁸⁹ Карпатська Січ. Матеріали наукової конференції. Ужгород, 1996.

створення нормальних умов у краї, вирішив піти на певне згортання демократії і консолідувати всі патріотичні сили Закарпаття.

Отже, антиукраїнська і античехословацька діяльність угорської іреденти, яка не припинялася протягом всього міжвоєнного періоду, набула своєї кульмінації наприкінці 30-х років. Закарпаття наводнили угорські агенти, які збирали підписи за приєднання краю до Угорщини, розповсюджували листівки антиукраїнського змісту, повідомляли вісті про діяльність окремих політичних діячів Карпатської України. Систематичною і цілеспрямованою була угорська і польська радіопропаганда. Чехословацький і український уряди докладали всіх зусиль, щоб чинити відпір ворожій пропаганді, однак не могли з нею не рахуватися. Діяльність проугорської «п'ятої колони» прискорила встановлення в краї авторитарного режиму, атрибутами якого стали закриття окремих друкованих органів і русофільських товариств, відкриття концентраційного табору для ізоляції внутрішніх і зовнішніх ворогів Карпатської України. Такий крок уряду А. Волошина слід вважати оправданим, що зумовлювався необхідністю створення оптимальних умов для функціонування молодого держави.

Після поразки національно-визвольних змагань у 1918–1919 рр. державно-правовий статус Закарпаття пройшов своєрідну еволюцію, основними етапами якої були: а) автономія в складі Угорщини згідно з законом № 10 «Руська Крайна» від 26 грудня 1918 р.; б) рішення Всекарпатських Народних зборів від 21 січня 1919 р. про возз'єднання краю з УНР; в) автономія в складі ЧСР згідно з рішенням Сен-Жерменського мирного договору від 10 вересня 1919 р.

Питання приналежності Підкарпатської Русі до Чехословаччини остаточно врегулював мирний трактат в Сен-Жермені. Державно-правовий статус Закарпаття визначався статтями 10–13 названого договору:

Стаття 10: «Чехословаччина зобов'язується, що zorganizує територію південнокарпатських русинів в кордонах, визначених Головними союзниками і об'єднаними державами в межах чехословацької держави як адміністративну одиницю, якій буде надано найширше самоуправління, сумісне з цілісністю чехословацької держави.

Стаття 11: Територія південнокарпатських русинів буде мати сейм самоуправління. Цей сейм буде мати законодавчу владу у справах мовних, шкільних та релігійних, а також в питаннях місцевого самоуправління та у всіх інших питаннях, який буде наділений законами чехословацької держави. Губернатор русинської території буде призначений президентом Чехословацької Республіки і буде відповідальний русинському сейму.

Стаття 12: Чехословаччина погоджується, щоб службовці на русинській території призначались, по можливості, з-поміж населення цієї території.

Стаття 13: Чехословаччина гарантує території русинів справедливе представництво в Законодавчих зборах Чехословацької республіки, до яких ця територія буде посылати депутатів, обраних на підставі конституції Чехословацької республіки. Ці депутати, однак, в сеймі Чехословаччини не будуть мати права

голосу в жодних законодавчих питаннях, які віднесені до компетенції русинського сейму»⁹⁹⁰.

Уряд Чехословаччини, виконуючи рішення Сен-Жерменського договору, ввів основні положення ст. 10–13 до Конституції ЧСР, прийнятої 29 лютого 1920 р. (ст. 3, п. 1–9)⁹⁹¹. Ця Конституція юридично закріплювала державно-правове становище Закарпаття в рамках Чехословаччини. Необхідно погодитись з міркуваннями В. Шандора, що «між постановами Сен-Жерменського договору і Конституцією ЧСР у справі автономії є, однак, поважні розходження, як також і помилкова інтерпретація»⁹⁹². Так, зокрема, у параграфі 3 Конституції ЧСР констатується, що «на чолі Підкарпатської Русі є губернатор, іменованій президентом Чехо-Словацької Республіки на внесок уряду і є відповідальний також Союму Підкарпатської Русі»⁹⁹³. «Мирний договір, — писав В. Шандор, — ясно постановляє, що Губернатор краю іменується президентом держави, але зовсім не передбачає, що «на внесок уряду», тобто центральної влади у Празі. З логіки Сен-Жерменського договору випливає, що президент республіки призначає губернатора на пропозицію Союму Підкарпатської Русі і він є відповідальний перед Союмом. Призначення губернатора президентом республіки за пропозицією празького уряду ставить його в повну залежність від влади у Празі, чим віднімаються йому його автономні привілеї. У такому випадку губернатор стає вищим державним урядовцем, якого празький уряд може будь-коли замінити іншою особою. Це міняє цілий смисл Мирового договору про «якнайширшу автономію, сумісну з цілісністю держави»⁹⁹⁴. На цьому порушення Сен-Жерменського договору не закінчувалися. 20 квітня 1920 р. цивільну владу в Підкарпатській Русі було передано віце-губернатору, що переконало Г. Жатковича у фікції його губернаторської посади і змусило емігрувати в США. Причому посаду віце-губернатора посів чех Я. Брейха.

Згідно ст.3 Конституції ЧСР від 29 лютого 1920 р. віце-губернатор спільно з губернатором підписував усі урядові акти. Отже, фактично, в його руках була зосереджена вся повнота влади на Підкарпатській Русі. Губерніальна рада складалася з губернатора, віце-губернатора, 10 обраних членів і 4 членів, призначених урядом ЧСР за пропозицією губернатора. Генеральна рада розглядала всі питання, які стосувалися Підкарпатської Русі⁹⁹⁵. Із вищесказаного

⁹⁹⁰ Стерчо П. Карпато-українська держава: До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919–1939 роках. Львів: За вільну Україну, 1994. С. 235–242.

⁹⁹¹ Там само. С. 235–242.

⁹⁹² Шандор В. Спомири. Т. 1. Карпатська Україна. 1938–1939. Ужгород: МПП «Гражда»; Карпатський Союз, 1996. С. 44.

⁹⁹³ Там само.

⁹⁹⁴ Там само. С. 44–45.

⁹⁹⁵ Галас В., Поп І. Закарпаття в контексті політичної історії ХХ століття (Історіософські роздуми). Ужгород, 1995. С. 150.

видно, що «державно-правові акти (пп. 10–13 договору від 10.X.1919, генеральний статут, конституція та інші), хоч на словах і «гарантували» автономію для Закарпаття, на ділі ж були законодавчими актами, які замість того, щоб забезпечити автономію краю, тут же обмежували її»⁹⁹⁶.

Детально зупиняємось на основних положеннях Конституції ЧСР 1920 р. тому, що вона не втрачала свою силу до 22 листопада 1938 р. Навіть після 11 жовтня 1938 р., коли Прага призначила перший автономний уряд А. Бродія, на території краю продовжувала діяти вищеназвана Конституція Чехословаччини. 22 листопада 1938 р. чехословацький парламент змінив Конституцію ЧСР від 29 лютого 1920 р., доповнивши її постановами про федеративний устрій. Тоді ж була прийнята окрема Конституційна грамота Підкарпатської Русі, згідно з якою край вважався федеративною частиною ЧСР. Завдяки прийняттю цього Закону, юридичний статус Закарпаття далеко переходив рамки автономії, визначеної в Сен-Жерменському договорі та чехословацькій Конституції 1920 р.⁹⁹⁷.

Згідно з Конституційним Законом від 22 листопада 1938 р., «членам (його заступникам) Конституційного суду, якого дотепер назначував Президент Республіки на внесок Сойму Підкарпатської Русі, назначує Уряд Підкарпатської Русі» (розділ 1, частина 1, артикул 2). Урядову й виконавчу владу на території Підкарпатської Русі «виконує в усіх справах, що належать до компетенції Підкарпатської Русі, тричленний Уряд Підкарпатської Русі, який являється складовою частиною Центрального уряду (артикул 3)». Згідно з артикулом 5, «вибори до Сойму Підкарпатської Русі будуть переведені до п'яти місяців від оголошення цього закону», а «перше засідання Сойму... скличе до місяця по виборах Президент Республіки до міста, що його визначить Уряд Підкарпатської Русі». Конституційна поправка (§ 1) підкреслювала: «1. Підкарпатська Русь є автономною складовою частиною Чехо-Словацької Республіки. 2. Дефінітивну назву автономної території південнокарпатських Русинів установить закон Сойму Підкарпатської Русі». В § 2 констатувалося, що «урядову мову та мову навчання в школах на території Підкарпатської Русі встановить Сойм Підкарпатської Русі»⁹⁹⁸. Варто погодитися з М. Болдичаром, що «вже через кілька днів автономний уряд порушив правові норми конституції», видавши розпорядження від 25 листопада 1938 р. про запровадження на території краю української мови⁹⁹⁹.

⁹⁹⁶ Галас В., Поп І. Закарпаття в контексті політичної історії ХХ століття (Історіософські роздуми). Ужгород, 1995. С. 151.

⁹⁹⁷ Маркусь В. Політична і державно-правова еволюція українського Закарпаття. Ужгород : Гражда, 1994. С. 33.

⁹⁹⁸ Стерчо П. Карпато-Українська держава: 3 історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919–1939 роках. Торонто, 1965. С. 237.

⁹⁹⁹ Болдичар М. Закарпаття між двома світовими війнами. Ужгород, 1993. С. 20.

До цього тільки додамо, що А. Волошин не заборонив паралельне вживання назв і надписів на чеській та словацькій мовах.

Згідно з § 4 глави 2 Конституційної грамоти, у компетенції чехословацького парламенту продовжували залишатися відносини з іншими країнами, питання війни та укладення миру, торговельна і тарифна політика, експорт та імпорт, грошова одиниця, обороноздатність держави, транспорт, комунікації, правне унормування господарських і фінансових справ тощо. У § 9 глави 2 цього закону зафіксовано, що «1. У всіх справах, не наведених у § 4, законодавчу владу на території Підкарпатської Русі виконує Сойм Підкарпатської Русі, вибраний загальним, безпосереднім, тайним голосуванням згідно з принципом пропорційного представництва». Сойм Підкарпатської Русі повинен був встановити устрій краю, але «в рамках правового устрою Чехо-Словацької Республіки»¹⁰⁰⁰. Що стосувалося зміни території краю, то для цього потрібна була згода 2/3 більшості Сойму. 22 листопада 1938 р. по празькому радіо виступив міністр внутрішніх справ Карпатської України Ю. Ревай, який високо оцінив новий Конституційний Закон. «Закінчилася наша боротьба за волю народу, — говорив він, — моя радість впливає з двох причин: 1) серед найбурхливіших подій ми як національна одиниця, захоронили себе живими; 2) починаємо нове господарське життя, тому що Підкарпаття, підкарпатський народ має ухвалено свою конституцію... Наша країна стала державою, наш народ став державним народом... Закони для нашого краю, після нашої конституції, буде ухвалювати наш Сойм. Спільні у цілій федерації є: міністерство заграничних справ, міністерство народної оборони, однак із своєю місцевою командою, та справа державних позичок. Інакше нашою державою буде управляти Уряд нашої країни, що буде складатися тільки з синів нашого народу. При судах у Празі і Брні, що торкається нашого громадянства, всі скарги будуть полагатися окремими сенатами, що будуть зложені із наших людей. Наша конституція стала законом»¹⁰⁰¹.

Автономний уряд Карпатської України, який після рішень Віденського арбітражу перемістився до Хусту, складався з чотирьох міністерств: внутрішніх справ, шкільництва, справедливості (юстиції) і комунікацій. Кожне окреме міністерство мало декілька ресортів (відділів). Міністерство юстиції очолив А. Дутка, шкільництва — А. Штефан, комунікацій — Ю. Ревай (паралельно виконував обов'язки міністра внутрішніх справ). Останнє відомство мало вісім ресортів: господарство, залізниці, пошта, телефон, телеграф, охорона здоров'я, торгівля і промисли, громадські роботи, соціальна опіка. Особистими секретарями А. Волошина були призначені С. Росоха та І. Рогач. В грудні 1938 р.

¹⁰⁰⁰ Стерчо П. Карпато-Українська держава: 3 історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919–1939 роках. Торонто, 1965. С. 237.

¹⁰⁰¹ Нова свобода. 1938. 27 листопада.

секретарем прем'єр-міністра з політичних питань став С. Ключурак, начальником департаменту персоналом надкомісар М. Лацанич, начальником відділу пропаганди В. Комаринський, начальником департаменту законодавства і застережних справ М. Кочерган, директором фінансів С. Єфремов¹⁰⁰².

14 листопада 1938 р., тобто ще до прийняття Конституційного Закону від 22 листопада, рішенням Президії Ради Міністрів Підкарпатської Русі була створена служба безпеки, яка підпорядковувалася виключно голові уряду. 15 листопада Президія Поліційної Дирекції звернулася до А. Волошина з приводу створення в Хусті Управління поліції. Прем'єр-міністр згоду дав, однак дещо обмежив її компетенцію, звівши діяльність поліції до «служби розвідчої, заділення поодиноких ресортів та інші праці, зв'язані з відкриттям уряду»¹⁰⁰³. Начальником поліції було призначено надпоручника Ю. Білея. Серед завдань, які покладалися на поліцію, були: 1) забезпечити публічний спокій строгим доглядом над особами, ворожими державі; 2) охорона публічного й приватного майна та публічної моральності переслідуванням всякого роду злочинних елементів; 3) щодо зовнішнього вигляду міста, боротьба проти бруду та інших безпорядків на вулицях і прилюдних місцях за згодою з іншими відповідними чинниками»¹⁰⁰⁴. Начальник поліції Ю. Білей наказав «надати містові український характер... і до 15 грудня 1938 р. всі вивіски та надписи в Хусті заготовити в українській мові»¹⁰⁰⁵.

Автономний уряд А. Волошина намагався організувати судову систему та судочинство Карпатської України. Це питання висунулося на перший план після рішень арбітражної комісії у Відні. 9 листопада 1938 р. Верховний суд ЧСР почав діяти в Левочі, а Крайовий суд і Державна прокуратура перебралися з Ужгороду до Великого Березного. 9 грудня 1938 р. Президія Верховного суду в Левочі прийняла розпорядження № 21.290–3/38, в якому вказувалось:

«1) Після § 1-го Постійної Комісії з 2 жовтня 1938 р., ч. 226 Зб. з. і р. заряджую для поладження судової агенди про залишки судових округів, яких осідок зівстався на землях відступлених Мадярщині, на час, поки не дійде до повної реорганізації судів, слідуючі окружні суди:

Окружний суд у Великому Березному.

Окружний суд в Нижніх Верецьких.

Окружний суд в Іршаві.

2) Після § 2 цитованого розпорядження Постійної Комісії заряджую для окружних судів, підпорядкованих краєвим судам, осідок яких лежить на землях забраних мадярами, слідуючі краєві суди:

¹⁰⁰² Нова свобода. 1938. 23 грудня.

¹⁰⁰³ Там само. 26 листопада.

¹⁰⁰⁴ Там само.

¹⁰⁰⁵ Там само.

а) Краєвий суд в Великому Березному для окружного суду в Великому Березному і для окружного суду в Нижніх Верецьких для округу крайового суду в Ужгороді;

б) Краєвий суд в Хусті для окружного суду в Іршаві і окружного суду в Севлюші з округів краєвого суду в Берегові»¹⁰⁰⁶.

Реорганізація всієї судової системи повинна була завершитися до 1 січня 1939 р. Газета «Нова свобода» повідомляла: «В Хусті буде... вищий суд і вища державна прокуратура. В Карпатській Україні будуть два краєві суди, в Хусті й Великому Березному. Окружних судів буде 10, а саме: у Великому Березному, Середнім (поки що в Анталовцях), Сваляві, Нижніх Верецьких, Іршаві, Севлюші, Хусті, Воловім, Тячеві й Рахові. На ведучих містах будуть українці, тільки в тих випадках, коли не буде кваліфікованих людей, будуть колишні чужинці. Рівночасно з цією новою організацією судівництва будуть зліквідовані суди приляглих»¹⁰⁰⁷.

16 січня 1939 р. автономний уряд А. Волошина видав чотири розпорядження щодо організації в краї судової справи. Вони стосувалися процедури судочинства, створення Вишого суду і Державної Прокуратури, «Про становлення осідків і обводів судів та урядів публичної обвини» та нормативний акт, пов'язаний із виконанням у краї «Закону про охорону республіки». 21 лютого 1939 р. А. Волошин видав останнє розпорядження уряду щодо судівництва, згідно з яким деякі села з одного судового округу включалися до іншого. Про судівництво Карпатської України юрист М. Брацайко писав: «Судівництво наше має бути перейняте відданістю та посвятою для судових справ. Воно має мати перед очима стару римську засаду: справедливість є основою (фундаментом) держави. Ми мусимо стреміти до того, щоб цей фундамент був сильний, непохитний мов скала гранітова. Так має і так мусить бути»¹⁰⁰⁸.

На 12 лютого 1939 р. були призначені вибори до Союму Карпатської України. Про це повідомило Міністерство внутрішніх справ Карпатської України 12 січня 1939 р. В оголошенні МВС вказувалось, що «вибори відбудуться на основі части I і III закону ч. 330–1920 Зб. з і р. по тексту закону ч. 126–927 Зб. з і р. Виборчі списки будуть, починаючи днем 19 січня 1939 року, впродовж 8 (восьми) днів виложені у всіх громадських урядах до прилюдного наглядання. Листа кандидатів має бути... подана партіями в двох примірниках найпізніше 21 дня перед днем виборів т.є. в неділю 22-го січня 1939 до 12 години в полудне предсідникові краєвої виборчої комісії в Хусті»¹⁰⁰⁹. Деякі історики в такому рішенні уряду вбачають грубі порушення:

¹⁰⁰⁶ Нова свобода. 1938. 27 грудня.

¹⁰⁰⁷ Там само. 22 грудня.

¹⁰⁰⁸ Нова свобода. 1939. 7 січня.

¹⁰⁰⁹ Стерчо П. Карпато-Українська держава: 3 історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919–1939 роках. Торонто, 1965. С. 122.

«З юридичної точки зору, це не вписувалось ні в які міжнародно-правові норми процедури виборів»¹⁰¹⁰. Однак, оголошення про вибори було опубліковано не 20 січня, а 12 січня 1939 р., тобто за десять днів до початку виборів. Отже правопорушень з боку уряду не було. Інша справа, вибори проходили на безальтернативній основі, що свідчило про відхід уряду А. Волошина від демократії. 16 січня 1939 р. було іменовано голову Краєвої виборчої комісії П. Калинюка та його заступника М. Лацанича. Вибори закінчилися повною перемогою представників українського напрямку, об'єднаних в УНО, що дало право уряду Карпатської України скликати Сойм — перший український парламент в історії краю.

У зв'язку з різким погіршенням міжнародної обстановки і фактичним розпадом Чехословаччини, А. Волошин 14 березня 1939 р. проголосив незалежність Карпатської України, яку наступного дня ратифікував Сойм. До остаточного рішення Сойму Карпатської України владу незалежної держави представляли: прем'єр-міністр А. Волошин, Ю. Ревай (закордонні справи), Ю. Перевозник (внутрішні справи), С. Клочурак (господарство), Ю. Брашайко (фінанси і комунікація), М. Долинай (здоров'я і соціальна опіка). 15 березня 1939 р. розпочав роботу Сойм Карпатської України. Головою було обрано А. Штефана, заступниками голови Ф. Ревая і С. Росоху, секретарем М. Кочергана.

Сойм Карпатської України прийняв Конституційний Закон Ч. 1:

§ 1. Карпатська Україна є незалежна Держава.

§ 2. Назва держави є: Карпатська Україна.

§ 3. Карпатська Україна є республіка з президентом, вибраним Соймом Карпатської України, на чолі.

§ 4. Державна мова Карпатської України є українська мова.

§ 5. Барва державного прапора Карпатської України є синя і жовта, при чому барва синя є горішня, а жовта є долішня.

§ 6. Державним гербом Карпатської України є дотеперішній краєвий герб: медвідь у лівім червонім півполі, і Тризуб св. Володимира Великого з хрестом на середньому зубі. Переведення цього місця закону полишається окремому законодавцю.

§ 7. Державний гімн Карпатської України є: «Ще не вмерла Україна...».

§ 8. Цей закон обов'язує зараз од його прийняття¹⁰¹¹.

Після прийняття цього закону Сойм Карпатської України 22 голосами обрав А. Волошина президентом Карпатської України, який після складення присяги, іменував новий уряд у складі: прем'єр-міністр і міністр закордонних

¹⁰¹⁰ Болдизар М. Закарпаття між двома світовими війнами. Ужгород, 1993. С. 122.

¹⁰¹¹ Стерчо П. Карпато-Українська держава: З історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919–1939 роках. Торонто, 1965. С. 136.

справ Ю. Ревай, міністр внутрішніх справ Ю. Перевузік, міністр господарства і оборони С. Ключурак, міністр фінансів та комунікацій Ю. Брацайко, міністр здоров'я і соціальної опіки М. Долинай, міністр освіти й релігійних справ А. Штефан. Після прийняття цих актів, Сойм відстрочив своє засідання.

Рішення Сойму в черговий раз змінили державно-правовий статус Карпатської України. З цього часу, хоча в деякій мірі символічно, Карпатська Україна перестала бути складовою частиною федеративної Чехословаччини і стала незалежною державою. «Проголошення повної незалежності Карпатської України, — писав представник уряду А. Волошина в Празі В. Шандор, — було важливим державно-політичним актом, хоч не мало міжнародного визнання, бо на це не було часу. Воно було найвищим проявом волі населення, згідно з правом на самовизначення, яке належить українському народові так, як і панівним державотворчим народам. Це стосується всіх українських земель і всього українського народу. У силі історичних умов поодинокі території України були довгими віками відокремлені від себе і від свого матірнього центру Києва. Всупереч тому Всенародні Збори в Хусті в 1919 р., подібно як і парламент Західноукраїнської Народної Республіки в 1919 р., Національні Ради Буковини й Бесарабії в 1918–1919 рр. в своїх політичних рішеннях декларували свою соборно-державну єдність з центральною Україною. Такі прояви державності українців на всіх землях України демонструють серйозний міжнародно-правовий аргумент і силу державно-визвольної боротьби»¹⁰¹².

Отже, внутрішньополітичне становище Карпатської України наприкінці 30-х років відзначалося своєю складністю та неоднозначністю. На деякий час зуміли об'єднати свої зусилля в боротьбі за автономні права представники українського і русофільського напрямів. Ця боротьба завершилася перемогою в жовтні 1938 р., коли празький уряд дав згоду на формування автономного кабінету А. Бродія. Однак, він проіснував недовго через свою відкриту проугорську орієнтацію. Заміна уряду А. Бродія кабінетом А. Волошина засвідчила кардинальну зміну політичної орієнтації. На відміну від свого попередника, А. Волошин взяв курс на українізацію всього суспільно-політичного життя краю, однак в рамках федеративної Чехословаччини і сподіваючись на підтримку Німеччини. Особливо активізувалася діяльність уряду Карпатської України напередодні та під час виборів до Сойму. Вони принесли повну перемогу УНО, дозволивши президенту ЧСР призначити засідання першого українського парламенту в історії краю. На внутрішньополітичне становище Карпатської України негативно впливали цілий ряд внутрішніх і зовнішніх факторів, зокрема, антидержавна діяльність угорської іреденти,

¹⁰¹² Шандор В. Споми́ни. Т. 1. Карпатська Україна. 1938-1939. Ужгород : МПП «Гражда»; Карпатський Союз, 1996. С. 351.

українсько-чехословацькі суперечності, численні конфлікти в українському таборі між «поміркованими» і «радикалами» тощо. Для захисту кордонів краю та внутрішнього спокою уряд А. Волошина видав розпорядження про створення служби безпеки, поліції, державної прокуратури, власних збройних сил — Карпатської Січі. Архівні документи і спогади очевидців переконують, що незважаючи на всі зусилля, уряду Карпатської України так і не вдалося створити боєздатні збройні сили. Вони ні в кількісному, ні у військовому відношенні не виявилися здатними до відсічі агресора. Проте Карпатська Січ, в утворенні якої неабияке значення мала ОУН, відіграла важливу роль у захисті кордонів краю від постійних нападів об'єднаних сил угорських і польських терористів. Руйнівний вплив внутрішніх і зовнішніх факторів прискорив встановлення в краї авторитарного режиму, яке проявилось у забороні політичних партій, безальтернативних виборах до Сойму, закритті русофільських і проугорських друкованих органів, товариств, відкритті концтабору, численних арештах «неблагонадійних елементів». Разом з тим, такий крок уряду А. Волошина оправдувався складною міжнародною і внутрішньополітичною ситуацією та зумовлювався необхідністю створення оптимальних умов для проведення соціально-економічних, політичних і культурних перетворень у Карпатській Україні. Наприкінці 30-х років Карпатська Україна пройшла своєрідну еволюцію від автономності (жовтень 1938 р.) до федеративного устрою (22 листопада 1938 р.) і проголошення незалежності 14–15 березня 1939 р. Карпатська Україна стала самостійною державою, що було прогресивним явищем, бо Закарпаття нарешті з небуття прийшло до своєї державності.

Розділ 5. «Бо свої то за горами — не чужі: Русь, єдина, мисль одна у всіх в душі...»

Українці Східної Галичини і Карпато-Українська держава (1938–1939)

У 20–30-х роках між Східною Галичиною і Закарпаттям встановилися досить тісні стосунки. Необхідно відзначити, що особливо цьому сприяв митрополит Андрей Шептицький, який постійно акцентував увагу на тому, що галичани і закарпатці — кровні брати, діти єдиної матері — України. У 1922 р. А. Шептицький здійснив поїздку до США і в Нью-Йорку зустрівся з представником Підкарпатської Русі за океаном о. Костянтином Рожковичем. Останній, будучи духовним управителем організації «Соєдинение», закликав до єдності закарпатців і галичан, бо, на його думку, «се родні браття, один народ, одна церков, одна мова, одна пісня і однакова доля»¹⁰¹³. А. Шептицький «воззвывал всех русинов до єдности, и тогда ми будем свободны, бо на свете є справедливость, яка мусить бити вимєрена каждому народови ...»¹⁰¹⁴. Так передавала газета «Свобода» слова митрополита.

Саме «Свобода», яку очолював і визначав її ідейний зміст А. Волошин, зробила найбільший внесок у висвітлення діяльності Галицького митрополита. На її шпальтах ми знаходимо цілий ряд матеріалів з цього приводу. Так, 15 грудня 1927 р. у Львові проходила міжнародна конференція греко-католицького єпископату. Учасників її привітав і дав згоду взяти участь у ній митрополит Андрей¹⁰¹⁵. Коли аналогічна конференція проходила в Римі, то для участі в ній запросили Шептицького. «Метою тих спільних нарад, — писав

¹⁰¹³ Свобода. 1922. 12 листопада.

¹⁰¹⁴ Там само.

¹⁰¹⁵ Свобода. 1927. 18 грудня.

визначний дослідник історії церкви А. Пекар, — було дати можливість всім українським католицьким єпископам удома й на поселеннях взаємно пізнати себе і створити спільну Конференцію українських владик, яка мала подбати про однотайне видання літургійних книг, упровадити однотайність у літургійних відправах, оформити сумісне партикулярне право для всіх українських єпархій, застосувати нові методи у навчанні релігії та поживити діяльність церковних організацій в душі католицької акції»¹⁰¹⁶. Конференції планувалося проводити в кожні п'ять років у Римі, а проміжні щороку в одному з осідків європейський владик.

На конференції 1929 р. в Римі Андрей Шептицький запропонував новий варіант «Літургікону», до якого було внесено лише незначні зміни. А. Пекар слушно зауважив, що «митрополит, замість зачекати на затвердження літургікону Апостольським Престолом, як того вимагало канонічне право, пісшився і негайно дав його надрукувати (1930 р.). А відтак, розіславши надрукований уже літургікон усім єпископам, наказав їх впроваджувати його в своїх єпархіях. На жаль, більшість владик появу нового літургікону оминула мовчанкою, бо в серці вони не схвалювали й самої літургійної реформи, розпочатої митрополитом. На спільних нарадах вони однак не мали відваги явно виступити проти задумів митр. Шептицького, тож тільки вдавано голосували, що ним пропонуваній літургікон приймають. Одинок Мукачівський єпископ Петро Гебей, який щиро підтримував почин митрополита, прийняв новий служебник і доручив своїм священикам, щоб його вживали»¹⁰¹⁷. На наступній конференції 1932 р. Шептицький через хворобу був відсутній, а нарадами керував явний противник літургійних реформ Станиславівський єпископ Григорій Хомишин. На тлі запропонованих А. Шептицьким реформ «владики зовсім порізнилися і не знайшли способу, щоб дійти до якогось порозуміння... Ось так благородні задуми великого Митрополита пішли нанівець»¹⁰¹⁸.

Один з квітневих номерів газети, перераховуючи видатних місіонерів Галичини, називав серед них і Шептицького. На думку редакції, він «вздовж і впоперек переїхав цілу Галичину, проповідуючи слово Боже...»¹⁰¹⁹. «Свобода» в цілому ряді своїх матеріалів писала про велику і щиру любов галичан до свого митрополита. Коли в Галичині святкували 30-ті роковини його пастирської діяльності, галичани вирішили «поставити у Львові шпиталь» на його честь. Газета писала, що для такої великої душі, такого пастиря по серцю Ісуса найдостойніший дарунок ювілейний, дійсно шпиталь¹⁰²⁰. Багато інформації про відносини між Галицьким митрополитом і закарпатцями можна

¹⁰¹⁶ Пекар А. Нариси історії церкви Закарпаття. Т. II. Рим — Львів, 1997. С. 42.

¹⁰¹⁷ Там само. С. 43.

¹⁰¹⁸ Там само. С. 44.

¹⁰¹⁹ Там само. 1927. 20 квітня.

¹⁰²⁰ Там само.

почерпнути з релігійних видань «Душпастирь» та «Благовісник». Відомості про діяльність А. Шептицького, а також про становище на Закарпатті зустрічаються на сторінках «Українського Бескида», тижневика «Мета», газетах «Наша земля», «Нива», «Діло», «Український голос»¹⁰²¹.

Наприкінці 30-х років політична ситуація в Галичині була надзвичайно нагніченою, в деякій мірі, навіть вибуховою. Польська влада посилила терор проти українців, що в свою чергу викликало до них ненависть у всьому цивілізованому світі й симпатії до справедливої боротьби галичан за автономні права. Газета «Нова свобода» регулярно знайомила закарпатців зі всім суттєвим, що там відбувалось. Становище українського населення Галичини стало настільки нестерпним, що митрополит Андрей Шептицький звернувся із своїм пастирським листом до цивілізованого світу. Лист був надрукований на шпальтах «Нової свободи» і став, в деякій мірі, постійною темою для обговорення: «Коло сто церков розібрано і розвалено. Многу замкнено. Деякі спалено рукою незнаних злочинців. У замкнених церквах і каплицях заборонені Богослужіння, і в них і поза ними. Між знищеними церквами є дорогоцінні старинні пам'ятки церковної архітектури. Часто знищені і зняряддя релігійного культу. Людей змушували, іноді насильством, приймати католицьку віру у латинському обряді... Неповинних людей не раз бито та видалювано з їхніх осель. Навіть не вільно там учити катехізму й проповідати у матерній мові людей»¹⁰²². В іншій публікації говорилося, що «... поляки нечуваним способом нищать у своїй державі все, що українське. Нищать стрілецькі могили, розв'язують українські товариства, унеможливають удержання шкіл, насильством і обманом перетягують несвідомих селян на латинський обряд, щоб таким чином скорше їх спольщити, а в останньому часі взялися до радикального нищення православних церков...»¹⁰²³. Учасники Маніфестаційних зборів 16 жовтня 1938 р. у Великому Бичкові прийняли резолюцію, в якій підтримали визвольну боротьбу українців Галичини: «Українці Закарпаття шлють гарячий привіт прикарпатським братам, що провадять героїчну боротьбу з наїзниками-окупантами. Дякуємо їм за їх гарячу прихильність до наших змагань, за їх оборону наших прав. Віримо, що недалеко та хвилинка, коли весь Український Народ від Попраду аж до Кавказу, буде сам господарем на своїй землі, бо тільки в своїй хаті своя правда і сила, і воля»¹⁰²⁴.

Високо оцінив діяльність А. Шептицького Августин Штефан. На його глибоке переконання «є чотири єпископи-василіяни, а саме: Павло Гойдич у Пряшеві, митрополит Андрій Шептицький у Львові, Йосафат Коциловський

¹⁰²¹ Майороші М. А. Митрополит Андрей Шептицький і Закарпаття. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія Історія. 2012. Випуск 28. С. 19.

¹⁰²² Нова свобода. 1938. 2 вересня.

¹⁰²³ Там само. 9 жовтня.

¹⁰²⁴ Там само. 18 жовтня.

в Перемишлі і Василь Ладика у Вінніпезі»¹⁰²⁵. «Щоб світ знав, що діється в Угорській Русі, — писав А. Штефан, — треба було приятелів мати. І ми їх мали. Перш за все в Галичині. Карпатські українці могли різними дорогами діставатися до Львова чи до Перемишля. Наприклад, о. Августин Волошин перед 1914 р. три рази був в Галичині і кожного разу відвідував єпископа чи пізніше митрополита Шептицького ... о. д-р. Юлій Гаджега в 1911 р. був у Галичині. Тяжче було дістатися галицьким інтелігентам до Угорської Русі, а коли дісталися і не мали спеціального доручення від мадярського уряду, то були визвані, щоб негайно вернулися додому. Для певности один добре одягнений пан відпровадив галицького гостя аж до колишньої галицько-мадярської границі»¹⁰²⁶. Що стосується постаті А. Шептицького, то угорська влада навіть не наважувалася перешкоджати його приїзду: «В Успенському відпусті обов'язково брав участь владика й велике число єпархіального духовенства. 1928 р. на відпуст прибув також митрополит Андрей Шептицький, який виголосив зворушливу проповідь на тему: «Стійте у вірі!». Натовп богомольців із захопленням слухав натхненні слова великого Митрополита, а відтак багато з них говорили: «Це наш правдивий Мойсей!». А були й такі, що широко заявляли: «Теперь уже не дбаю, якщо й умру!». Так ото, як подав часопис Душпастир, «імя митроп. Шептицького записалося золотими буквами в серця усіх русинів (закарпатських українців)»¹⁰²⁷.

Діяльність Андрея Шептицького високо оцінювали директор греко-католицької дівочої учительської семінарії в Ужгороді о. Василь Лар, єпископи В. Такач і П. Гебей. В. Лар пригадував, що «чув про митрополита Шептицького вже в гімназії, опісля незабутнім зістав для нього вислів каноніка, виховника богословія в Ужгороді, сьогодні єпископа Американських Русинів Кир Василя Такача. Він високо цинив Митрополита Шептицького. Одного дня, під час Першої світової війни, зайшли богослови до свого духовника о. каноніка В. Такача і найшли його в кімнаті дуже сумного, майже зі сльозами в очах. На запит, що сталося, — о. В. Такач сказав, що дуже сумує і болюче переживав поступування Тіси Пішти, прем'єра Мадярщини, який своїм розпорядженням посягнув на душу нашого народу, на святі речі — обряд і церковну мову, домагаючись зміни календаря і заведення мадярської мови в Греко-Католицькій церкві, щоб Службу Божу відправляти мадярською мовою в церквах Мукачівської єпархії. «Одинокий наш рятунок — це Львів, Митрополит Шептицький, — сказав на кінець о. В. Такач, духовник богословської семінарії»¹⁰²⁸. В. Лар конста-

¹⁰²⁵ Штефан А. За правду і волю: Спомини і дещо з історії Карпатської України. Книга перша. Торонто: Карпатський дослідний центр, 1973. С. 21.

¹⁰²⁶ Там само. С. 195–196.

¹⁰²⁷ Пекар А. Нариси історії церкви Закарпаття. Т. II. Рим — Львів, 1997. С. 363.

¹⁰²⁸ Вегеш М. М. Андрей Шептицький. *Вчені, письменники і політичні діячі про Україну* (Збірник наукових праць). Випуск другий. Ужгород, 1996. С. 84.

тував, що згодом він та ще кілька богословів почали більше цікавитися митрополитом та Греко-Католицькою церквою в Галичині, «хоч мадяри забороняли всякі зв'язки, а навіть згадки про Галичину. Та Бог так дав, що по Першій світовій війні наш край, наша Мукачівська єпархія визволилась з-під панування мадярів та під назвою Підкарпатська Русь прилучилася до ЧСР»¹⁰²⁹.

Митрополит А. Шептицький був добре обізнаний із релігійною ситуацією в Закарпатті. «Розмовляючи з Митрополитом, – пригадував В. Лар, – я переконався, що він ліпше знає і нашу Мукачівську єпархію, як ми самі. Митрополит з любов'ю говорив про наш нарід, про його глибоку релігійність, чесноту та природню інтелігенцію... Митрополит Андрей сказав, що у своїх молитвах усе згадує Закарпатську Україну. Знав про закарпатські відносини як політичні, так і культурні»¹⁰³⁰. Єпископ П. Гебей писав, що він разом з А. Волошином відвідав Львів, а коли вернулися, то із задоволенням оповідав, що «дуже вплинуло на нього це, коли у Львові почув, що вірні Мукачівської єпархії також українці, що ми один народ з однією мовою, обрядом і вірою»¹⁰³¹. А. Пекар відзначав, що ще в 1911 р. Андрей Шептицький на шпальтах газети «Нива» опублікував апеляцію до примаса Угорщини щодо антиукраїнських утисків у Закарпатті¹⁰³². Про відвідини А. Шептицьким Ужгорода і Пряшева ще наприкінці ХІХ ст. писав В. Шандор¹⁰³³.

Упродовж багатьох років існували дружні відносини між митрополитом Андреем Шептицьким і крижевецьким єпископом Діонісієм Наряді, доля якого наприкінці 30-х років була тісно пов'язана із Закарпаттям. Митрополит Андрей в одному зі своїх інтерв'ю зазначив, що вперше зустрівся з Д. Няраді 1895 р. в Загребі. Няраді тоді був студентом духовної семінарії. Ставши ректором семінарії Крижевецької єпархії у Загребі 1902 р., Д. Няраді добре усвідомлював, що від виховання молодих священників значною мірою залежить майбутнє єпархії, тому з самого початку ретельно опікувався вихованням семінаристів та їхньою освітою. Він часто звертався з проханням до митрополита Андрея прийняти в греко-католицькій семінарії у Галичині та в Богословську академію у Львові семінаристів і студентів Крижевецької єпархії. Співпрацю Д. Няраді з Шептицьким ще більше скріпили велеградські конгреси¹⁰³⁴.

1 квітня 1920 р. представник ЗУНР в Югославії Григорій Мекетей писав митрополиту Андрею Шептицькому про необхідність переконати Д. Няраді

¹⁰²⁹ Вегеш М. М. Андрей Шептицький. *Вчені, письменники і політичні діячі про Україну* (Збірник наукових праць). Випуск другий. Ужгород, 1996. С. 84.

¹⁰³⁰ Там само. С. 85.

¹⁰³¹ Там само.

¹⁰³² Пекар А. Нариси історії церкви Закарпаття. Т. І. Рим, 1967. С. 105.

¹⁰³³ Шандор В. Закарпаття. Історично-правний нарис від ІХ ст. до 1920. Нью-Йорк: Карпатський Союз, 1992. С. 123.

¹⁰³⁴ Рамач Я. Участь Галицької митрополії і Крижевецької єпархії у Велеградських конгресах у першій половині ХХ ст. *Проблеми слов'янознавства*. 2017. Випуск 66. С. 83.

переїхати з Югославії на Підкарпатську Русь, до Ужгорода. Його кандидатуру також підтримав Л. Цегельський. «Тоді д-р. Цегельський, — писав Г. Мекетей, — звернувся до мене, а для того, що я, як представник, пробуваю в Білгороді та стою в тіснім контакті з єпископом о. Няраді. На мене зложено задачу переконати єпископа о. Няраді, що його шкода на теперішнім пості, де управляє заледве 15. 000, наколи прибувши в Ужгород, буде мати широке поле до праці, зваживши, що буде мати до діла з 300. 000 нашого населення. Дальше мені заявили, що він мав би евентуально увійти в склад Директорії. Я мав його наклонити — коли б він згодився переїхати на Закарпаття, щоби він вибрався зараз під покришкою духовних справ... Я мав його наклонити, коли б він згодився переїхати на Закарпаття, щоби він вибрався зараз ... до Праги та зложив візиту Масарикови, Гузарови, а відтак поїхав на Закарпаття. Прийняттям його має зайнятися в Празі Д-р. Смаль Стоцький, а в Ужгороді — радник Нечас. Я ще, однак, з єп. О. Няраді не знісся з двох причин. Саме тепер він виїхав на візитацію і вертає щойно по великодніх святах, а по друге, я хотів уперед запитати о думку в цій справі Вашу Ексцеленцію. Тому прошу при нагоді передати мені листа до Сінгалевича, який мені його доручить...»¹⁰³⁵. Немає нічого дивного, що представники ЗУНР пропонували саме кандидатуру Д. Няраді, який завжди притримувався чіткої української орієнтації. Однак, єпископ прибуде на Закарпаття лише наприкінці 30-х років.

14 жовтня 1923 р. митрополит А. Шептицький і єпископ Крижевецький Д. Няраді підписали спільне пастирське послання до духовенства та вірних із приводу 300-літнього ювілею мученицької смерти священномученика Йосафата Кунцевича¹⁰³⁶, а в липні 1929 р. спільне пастирське послання з нагоди 50-літнього ювілею священства Папи Пія XI¹⁰³⁷. 27 травня 1936 р. в листі до Д. Няраді митрополит А. Шептицький писав про поширення комуністичної агітації в Галичині: «Ми тут переходимо хвилі страшеного напруження, видається, що вибух революції недалекий, комуністи чимраз сильніші в краю. Чи можемо очікувати Вашу Ексцеленцію в Підлютім. Дуже сердечно запрошую. Прошу прийняти вискази моєї сердечної приязні»¹⁰³⁸. Щирим було привітання від митрополита Андрея з нагоди 30-літнього ювілею пастирської праці Д. Няраді: «З нагоди 30-літнього ювілею єпископства Вашого Блаженства, складаю Вам мої найсердечніше побажання. Працюючи в тих незвичайно

¹⁰³⁵ Митрополит Андрей Шептицький: Життя і Діяльність. Документи і Матеріали. Т. II. Церква і суспільне питання. Книга 2. Листування / За редакцією Андрія Кравчука. Львів: Видавництво Отців Василіян «Місіонер», 1999. С. 703.

¹⁰³⁶ Митрополит Андрей Шептицький. Документи і Матеріали. 1899–1944. Т. IV. Спільні Пастирські послання. 1905–1944. Львів: Фондація «Андрей»; Видавничий відділ «Артос», 2013. С. 131–144.

¹⁰³⁷ Там само. С. 176–184.

¹⁰³⁸ Митрополит Андрей Шептицький: Життя і Діяльність. Документи і Матеріали. Т. II. Церква і суспільне питання. Книга 2. Листування / За редакцією Андрія Кравчука. Львів: Видавництво Отців Василіян «Місіонер», 1999. С. 865–866.

тяжких часах над духовним добром і вічним спасенням народа, Ваше Блаженство збирають великі заслуги вічного щастя в небі, але праця Архієрея і душ пастиря получена з так численними і великими терпіннями і жертвами, що треба великої Божої благодати і великої чесноти до сповнення по Божому всіх обов'язків душ пастиря-єпископа. Я в своїх недостойних молитвах все пам'ятаю про Ваше Блаженство і прошу Всевишнього Бога про всі ласки потрібні до вічного спасення Вашого і до праці над спасенням ближніх... Прошу прийняти вискази моєї найвищої пошани»¹⁰³⁹. На тісних взаємовідносинах між митрополитом А. Шептицьким і Д. Няраді акцентував К. Королевський¹⁰⁴⁰.

2 листопада 1938 р. відбувся Віденський арбітраж, в результаті якого під Угорщиною залишилось 35 греко-католицьких парафій на чолі з єпископом О. Стойкою, що залишився в Ужгороді¹⁰⁴¹. Отже, у Карпатській Україні залишилось 280 парафій, які не мали єпископа¹⁰⁴². Вже 3 листопада 1938 р. від імені Мукачівської Греко-Католицької єпархії та ряду політичних партій і об'єднань був складений меморандум, який передали урядам Чехословаччини, Англії, Франції, Німеччини, Італії, Польщі, Румунії, Угорщини та Югославії. В документі вказувалося, що «Віденський арбітраж відторгнув від Карпатської Русі головне місто Ужгород і промисловий центр Мукачево, без яких край з точки зору економічної, культурної та національної існувати не може. Тому заявляємо, що і після віденського арбітражу розглядаємо цю територію єдиною і неподільною»¹⁰⁴³. Цей меморандум не справив ніякого впливу на ініціаторів арбітражу у Відні, а тому мав символічне значення. Єпископ О. Стойка зробив спробу підпорядкувати собі греко-католицькі парафії Карпатської України. Він навіть направив до Хуста наймолодшого каноніка Людовика Міню, щоб той управляв 280 парафіями. Ватикан, звісна річ, на такий крок не пішов.

У ситуації, яка склалася, проявив ініціативу єпископ Крижевацької Греко-Католицької єпархії Д. Няраді, який «подав меморандум на руки кардинала Євгена Тіссерана, секретаря Конгрегації Східної Церкви в Римі, інформуючи, що в Карпатській Україні понад 400.000 вірних залишається без єпископа»¹⁰⁴⁴. 14 листопада 1938 р. кардинал Є. Тіссеран від імені Святої Конгрегації Східної Церкви у Ватикані видав декрет № 653/38, згідно з яким «цілковито

¹⁰³⁹ Митрополит Андрей Шептицький. Життя і Діяльність. Церква і церковна єдність. Документи і Матеріали. 1899–1944. Т. І. Львів : Монастир Монахів Студійського Уставу; Видавничий Відділ «Свічадо», 1995. С. 453.

¹⁰⁴⁰ Королевський К. Митрополит Андрей Шептицький (1865–1944) / Видання 2-ге, виправлене. Львів : Свічадо, 2016. С. 30, 84, 86, 319, 401.

¹⁰⁴¹ Бенько Н. Міжконфесійні відносини на Закарпатті в політичних подіях 1938–1949 рр. *Науковий збірник Закарпатського краєзнавчого музею*. Випуск II. Ужгород, 1997. С. 105.

¹⁰⁴² Магочій П. Р. Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848–1948). Ужгород, 1994. С. 115.

¹⁰⁴³ Довганич О. Д., Троян М. В., Пашкуй З. А. Закарпаття в роки війни. Ужгород, 1990. С. 18.

¹⁰⁴⁴ Стерчо П. Карпато-Українська держава: До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919–1939 роках. Львів : За вільну Україну, 1994. С. 84.

уступає юрисдикція Всеопресоюшеного Олександра Стойки, мукачівського єпископа Русинів у пародіях його дієцезії, що знаходяться поза границями угорського Королівства, аж доки Апостольська Столиця інакше не зарядить. Усякі інші зарядження цьому противні, оцим устають»¹⁰⁴⁵. Причина такого кроку Ватикану пояснювалась наслідками Віденського арбітражу, після якого відбулося «нове розграничення між Чехословацькою Республікою і Королівством Угорщини» і «більша часть Парохій мукачівської дієцезії Русинів в дійсності остала відлучена від міст Мукачева й Ужгороду»¹⁰⁴⁶. У зв'язку з тим, що «мукачівському єпископу Русинів тепер неможливо дістатися з одної частини (дієцезії) до другої приналежної до його юрисдикції», Ватикан «зволив поручити Високопресоюшеному др. Діонісієві Няраді, єпископові Крижевацькому, щоб перебрав пастирський уряд Апостольського Візитатора мукачівської єпархії Русинів, що знаходяться в Чехословацькій Республіці, і щоб про все інформував Апостольську Столицю»¹⁰⁴⁷.

Ще в 1934 р. «Благовісник» повідомляв, що в найближчому часі має виникнути нове Греко-Католицьке єпископство у Хусті. Це дало б можливість Ватикану перетворити Ужгородську єпархію на митрополію. Однак урядове повідомлення Апостольської Столиці в цій справі затягувалось. Щодо призначення Д. Няраді апостольським адміністратором краю, то даний акт Ватикану розцінювався тільки як тимчасовий, «в очікуванні створення власної закарпатської митрополії»¹⁰⁴⁸. В інтерв'ю газеті «Нова свобода» 12 грудня 1938 р. Д. Няраді заявив: «Є отже дві єпархії, й наша, поки що буде управлювана апостольською адміністрацією, може й через довгий час ... За моєю гадкою єпархія Карпатської України згодом стане дефінітивно окремою, бо вже й тепер можна вважати, що Мукачівська єпархія стала двома сепаратними єпархіями, Резиденція апостольської адміністратори є тепер в Хусті і я думаю, що місце осідку єпархії буде в столиці Уряду Карпатської України»¹⁰⁴⁹.

Необхідно погодитися з твердженням П. Р. Магочія, що «оскільки Няраді був відомий країнофіл, то таке призначення свідчило, що Ватикан визнає українську орієнтацію автономного уряду»¹⁰⁵⁰. Аналогічної думки притримувався також Ю. Боржава: «Коли з початком 1938 р. карпато-український національний рух побідно рушив вперед, у багатьох старших священників заговорила совість і вони зачали вертатися до свого карпато-українського народу.

¹⁰⁴⁵ Стерчо П. Карпато-Українська держава: До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919–1939 роках. Львів: За вільну Україну, 1994. С. 84–85.

¹⁰⁴⁶ Нова свобода. 1938. 6 грудня.

¹⁰⁴⁷ Там само.

¹⁰⁴⁸ Там само.

¹⁰⁴⁹ Пекар А. Мукачівська єпархія і Галицька митрополія. *Українські Карпати*. Матеріали Міжнародної наукової конференції «Українські Карпати: етнос, історія, культура». Ужгород, 1993. С. 402.

¹⁰⁵⁰ Магочій П. Р. Названа праця. С. 115.

Це стало видимим, коли Св. Отець Папа Пій XI, вислухавши звіт свого особистого секретаря... зараз після віденського арбітражу, бо вже 15. XI. 1938, іменував Апостольським Адміністратором для Карпатської України, відомого і заслуженого єпископа Крижевацької єпархії, д-ра Діонісія Няраді. Цим актом Свята Столиця перша визнала владу о. А. Волошина»¹⁰⁵¹. Не випадково А. Волошин у «Маніфесті уряду Карпатської України до всіх громадян Карпатської України», прийнятому 3 листопада 1938 р. закликав: «Хай пропадуть всякі релігійні й класові спори, що їх до сьогодні викликували між нами вороги нашого народу»¹⁰⁵². На глибоке переконання В. Шандора, «назначенням єпископа Няраді апостольським адміністратором у Хусті Греко-Католицька церква була з боку юрисдикції упорядкована»¹⁰⁵³. Що стосується Угорщини, то вона висловила Ватикану невдоволення з приводу призначення Д. Няраді єпископом Карпатської України.

«Майже все духовенство, — писав Ю. Боржава (С. Сабол — М. В.), — надзвичайно тепло поставилося до свого нового єпископа, навіть мадярофілам імпонувала його щирість, святість і скромність. Єпископська канцелярія була відкрита для кожного і новий єпископ помагав кожному, хто звернувся до нього»¹⁰⁵⁴. До того ж Папа іменував А. Волошина Монсенйором його Святості¹⁰⁵⁵. Про приїзд Д. Няраді в Карпатську Україну Міністерство закордонних справ Чехословаччини повідомило уряд А. Волошина 26 листопада 1938 р. «Ця вістка, — повідомляла «Нова свобода», — викликала велике вдволення народу Карпатської України»¹⁰⁵⁶. 29 листопада Хуст зустрів єпископа Д. Няраді, який приїхав з Ватикану через Югославію. 4 грудня 1938 р. він провів першу Службу Божу в Хусті, проголосивши літургію «за самостійну Карпатську Україну, за її Народ, за Владу і за її добро — щоб були всі за одно! Одно: в католицизмі, в українській народності, всі в благородній праці, культурі: словом одні в житті і смерті!»¹⁰⁵⁷. Отже, уже з перших днів свого перебування в Карпатській Україні, Д. Няраді зарекомендував себе відвертим прихильником української ідеї.

Українська орієнтація єпископа яскраво відображена в його «Пастирських листах» і «Зверненнях». У одному з перших своїх «Пастирських листів» Д. Няраді закликав: «Прошу всіх Отців, щоб Служба Божа серед тижня, коли

¹⁰⁵¹ Боржава Ю. Від Угорської Руси до Карпатської України. Філадельфія : Видавництво «Карпатський голос». С. 43.

¹⁰⁵² Августин Волошин. Твори. Ужгород, 1996. С. 375.

¹⁰⁵³ Шандор В. Спомини. Т. I. Карпатська Україна. 1938–1939. Ужгород : МПП «Гражда»; Карпатський Союз, 1996. С. 257.

¹⁰⁵⁴ Боржава Ю. Від Угорської Руси до Карпатської України. Філадельфія : Видавництво «Карпатський голос». С. 43.

¹⁰⁵⁵ Там само. С. 45.

¹⁰⁵⁶ Нова свобода. 1938. 27 листопада.

¹⁰⁵⁷ Там само. 1938. 4 грудня.

не мають замовлених інтенцій, видправлялася по намірені Святого Отця: «Про мир всього світа», а крім цього про добро нашої держави. Одночасно дуже поручаю всім моїм Вірним, щоб у своїх молитвах випрошували благословення для цілого нашого народу, а передусім для тих, в чії руки Боже Провидіння поставило керму нашої держави і нашого народу»¹⁰⁵⁸. У Пастирському листі від 23 грудня 1938 р. Д. Няраді сповістив вірників, що «нашу єпархію мукачівську в Чехословацькій Республіці віддав я під особливу опіку Препорочно Зачатої Діви Марії, наша ж держава проголосила її особливою Покровительською-Заступницею Підкарпатської Держави»¹⁰⁵⁹. Ще раніше, 18 грудня 1938 р. Д. Няраді відвідав Перечин, де виголосив промову, в якій «закликав вірників стояти при вірі, що тільки у певній вірі наше спасіння й успіх нашого відродження та кращої майбутності нашого народу та державного визволення»¹⁰⁶⁰.

Вступивши до виконання обов'язків апостольського адміністратора в Карпатській Україні, Д. Няраді виклав свій план дій в інтерв'ю головному редакторові газети «Нова свобода» В. Гренджі-Донському 12 грудня 1938 р. «Мій плян є такий, — сказав єпископ, — щоб кожний священник був взірцевим духовником своїх вірних і виконував свої обов'язки сумлінно і якнайточніше. Другим моїм пляном є запровадити наше духовенство до діяльності Католицької Акції ... Священник не сміє відтягатися від культурної праці між своїми вірниками, він повинен давати ініціативу й брати живу участь у цій праці. А такої праці скрізь є багато: а) праця релігійного змісту, організація релігійних кружків, католицької молоді і т. п.; б) праця в читальні «Просвіти», догляд і керування нею; в) харитативно-добродійна допомога бідним; г) організування і ведення антиалкогольних кружків ... Також було б бажаним, щоб священство запровадило освідмлюючу працю господарського характеру ... Відчити лекцій а також практичні вказівки, щоб піднести наш народ на вищій економічний рівень. Було б добре закладати при кожній парохії комітет, щоб дати можливість вишколення талановитих бідних хлопців через матеріальну допомогу ... На Карпатській Україні потрібно є видавати тижневик, де можна б містити крім політично-культурного перегляду, також цінні господарські поради селян ... Для народу є конче потрібним видавати як найбільше дешевих популярних книжок»¹⁰⁶¹.

Д. Няраді активно почав впроваджувати свій план в життя. Єпископ заснував «Товариство греко-католицьких священників», яке очолив Ю. Станинець, а секретарем став С. Сабол (Зореслав). Контакт з духовенством він підтримував при допомозі «Вісника Мукачівської єпархії в Чехословацькій Республіці», перший номер якого побачив світ 1 січня 1939 р. в Хусті. Всього вийшло п'ять

¹⁰⁵⁸ Нова свобода. 1938. 6 грудня.

¹⁰⁵⁹ Там само. 23 грудня.

¹⁰⁶⁰ Там само. 18 грудня.

¹⁰⁶¹ Там само. 12 грудня.

чисел. У «Віснику» друкувалися звернення єпископа до священників та вірників, інформація про життя єпархії тощо. С. Сабол видавав «Місійний календар». Ці видання друкувалися у приміщенні державної друкарні в Хусті. Наприкінці 30-х років дві греко-католицькі учительські семінарії значно розширили число учнів і щороку випускали по 200-250 випускників. Крім того, в Ужгороді успішно працювала Греко-Католицька семінарія, яка готувала священників. За порадою А. Волошина Д. Няраді з 1 лютого 1939 р. переніс до Оломоуца Ужгородську богословську семінарію. Її ректором було призначено монаха-василіянина М. Калинця¹⁰⁶².

1 січня 1939 р. єпископ звернувся з «Батьківським зичливим словом до Впр. Отців Душпастирів», в якому закликав, щоб вони «свідомі своїх священних завдань, як найдалше держали себе від хоть якої протидержавної агітації так, щоб і найменша тінь не падала на їхню діяльність. І церковне право і сам природний закон вказують нам, душ пастирям, яке має бути наше відношення до законної Влади на території, на котрій нам приходить розвивати нашу священнику діяльність. Супроти такої Влади треба нам зайняти впрост позитивне становище»¹⁰⁶³. Незважаючи на цю пересторогу, українською поліцією були затримані греко-католицькі священники Н. Сілвай, І. Йосиф, З. Шолтес, І. Мінь, І. Емерик та деякі інші. Їх звинуватили в анти чеській, антиукраїнській і про угорській пропаганді та ув'язнили в табір Думен. Безперечно, вишеназваними особами не завершувався перелік священників, які відкрито працювали на Угорщину. Можливо, саме тому, окремими членами уряду Карпатської України вносилися пропозиції про зміну священників у поодиноких округах¹⁰⁶⁴.

Антін Кущинський яскраво описав відзначення в Хусті Свята злуки ЗУНР і УНР та участь в цих заходах Д. Няраді: «Хустська катедра не могла вмістити січовиків і вони рядами заповнили не лише широкий майдан кругом церкви, а і всі бічні вулиці ген-ген далеко, аж до окраїн міста. Єпископ Діонісій Няраді, подібний своєю сивою маєстатичною головою і своїм способом триматися — до митрополита Шептицького, в асисті великого числа священників служив урочисту архієрейську Службу Божу в намір енні української державности, а потім благословив січове військо та чарував його своїм пастирським натхненим патріотичним словом»¹⁰⁶⁵. А. Кущинський писав, що за порадою Д. Няраді «на церковних вежах замаєв наш державний жовто-синій прапор»¹⁰⁶⁶.

¹⁰⁶² Нова свобода. 1938. 13 грудня.

¹⁰⁶³ Нова свобода. 1939. 1 січня. Див.: Ліхтей І. Єпископ Діонісій Няраді і Карпатська Україна (листопад 1938–березень 1939). *Дзвони*. 1995. № 3. С. 5.

¹⁰⁶⁴ Вегеш М. Карпатська Україна (1938–1939): соціально-економічний і політичний розвиток. Ужгород, 1993. С. 69.

¹⁰⁶⁵ Кущинський А. Закарпаття в боротьбі (Спогад). Буенос-Айрес: Видавництво Юліана Середюка, 1981. С. 91.

¹⁰⁶⁶ Там само. С. 86.

10 березня 1939 р. Д. Няраді видав розпорядження священникам про урочисте відзначення в церквах Союму Карпатської України: «В особливі ший спосіб поручаю і заряджую, щоб у день створення Союму – точна дата буде оголошена в радіо – у всіх пародіях нашої епархії на автономній території Карпатської України всечестиві отці духовні відправили Службу Божу; наперед треба повідомити вірників і місцеві уряди. Рівно ж заряджаю, щоб із тої світлої нагоди всі дзвони по наших церквах дзвонили на навечері (в останній вечір перед днем відкриття Союму) й у самий день створення Союму по Службі Божій – також через чверть години»¹⁰⁶⁷. Три священники були обрані послами (депутатами) Союму Карпатської України – К. Феделеш, А. Довбак і Ю. Станинець. Про останнього В. Гренджа-Донський писав, що він «облюблений священник, знаменитий проповідник і відомий наш письменник»¹⁰⁶⁸.

Утворення Карпатської України вітали також українці Східної Галичини: «У Львові в ті дні славної боротьби Карпатської Січі галицькі українці спонтанно організували могутню маніфестацію на честь Карпатської України. Відбувся масовий похід на Ринку, де колись старшини гетьмана Богдана Хмельницького з його сином Тимошем збирали одкуп від львівських міщан, та на Руській вулиці, де пізніше висланці гетьмана Івана Мазепи змовлялись з галицькими представниками проти московського царя. А великий дзвін на Святому Юрі, що все мовчить і своїм голосом завіщає тільки про надзвичайні події і що востаннє дзвонив жалібно про смерть Біласа і Данилишина, тепер вдарив радісно й урочисто на славу подій в Карпатській Україні. Подібні маніфестації відбулися і в інших містах Галичини. В Стрию, наприклад, польська поліція, не можучи мирним способом розігнати демонстрантів, вжила зброю, через що були ранені та було багато арештовань ...»¹⁰⁶⁹. Митрополит Андрей Шептицький надіслав вітального листа Августину Волошину: «Ваша Ексцеленціє, Високопреподобний Отче Премере! Трудно представити Вам ентузіазм і радість, з якою ціла наша суспільність, увесь український народ у Галичині, а особливим способом Церква і Духовенство прийняли відомість, що Ваша Ексцеленція обняли владу в Карпатській Україні. Уважаємо премудрим зарядженням Божого Провидіння, що Вас вибрало на провідника народів Закарпаття. Тому народові потреба й апостольської любови священника і мудрого проводу педагога, який би його виховував. Такого апостола, християнського педагога дав тому народові, дав нам усім Всевишній у Вашій особі. Зо страхом Господнім і втримуючи нераз віддих, слідимо за кожним Вашим кроком, свідомі небезпек, якими Ви з усіх сторін оточені, і безконечно важкого Вашого завдання. Пересилаючи Вам найщиріші мої побажання, запев-

¹⁰⁶⁷ Ліхтей І. Названа праця. С. 5.

¹⁰⁶⁸ Гренджа-Донський В. Публіцистика. *Твори Василя Гренджі-Донського*. Т. IX. Вашингтон, 1989. С. 223.

¹⁰⁶⁹ Кущинський А. Названа праця. С. 137.

няю Вас про щоденні мої молитви за Вашу Ексцеленцію і за відданих Вашій владі наших братів за Карпатами. Нехай Всевишній веде Ваші кроки і нехай наповнює Вас Божою премудрістю з неба, щоб Ви змогли повірений Вам нарід допровадити до повної свободи і всестороннього добробуту. Прийміть вискази моєї найвищої пошани. Андрей, Митрополит»¹⁰⁷⁰.

Між А. Шептицьким і А. Волошином упродовж багатьох років тривало взаємне листування, про що засвідчив у своєму щоденнику В. Лар. Августин Волошин часто прочитував йому листи від Шептицького, в яких містилися «батьківські настановлення – якби то пожвавити церковно-релігійне життя в Мукачівській єпархії та спинити наступ московського православ'я»¹⁰⁷¹. На жаль, на сьогодні опублікована далеко не вся епістолярна спадщина Великого митрополита. Відомо, принаймні, про два листи А. Волошина до А. Шептицького, які стосуються періоду Другої світової війни. 28 липня 1941 р. А. Волошин писав митрополиту щодо створення Українського Патріархату: «Ваша Ексцеленце, Милостивий Отче Митрополите! Передовсім сердечно вітаю Вашу Ексцеленцію з нагоди 40-літньої архієрейської служби, а особливо, що добрий Ісус допоміг Вам перейти найгіршу неволю наших часів і визволив Вас з большевизму для дальшої праці душевного відродження нашого народу. При цій нагоді дозвольте мені піддати одну скромненьку думку. Для здійснення загального бажання релігійного об'єднання нашого народу, чи не могли б Ви, Милостивий Отче Митрополите, з дозволом св. Отця, звернутися до компетентних репрезентарів української автокефальної церкви з пропозицією, притулення їх до католицької церкви, так, щоб повстав наш український патріархат. Українсько-католицький патріархат міг би заспокоїти всі серйозні домагання автокефалістів, а свята єдність з католицькою церквою додала б нашому народові таку моральну силу і підпору, яка принесла б нам найкращі вигляди культурного розвитку і забезпечила б нашу самостійність. Працю церкви міг би значно підперти, крім інших інституцій, передовсім українсько-католицький університет, який мав би повстати у Львові, евен-туально під веденням оо. Василян. Молю Бога, щоб Вам дарував много сили і здоровля для здійснення Ваших ідей. Цілую Вашу руку з глибокою пошаною поздоровляю Вас Ваш Син в Христі Августин Волошин»¹⁰⁷².

Другий лист-привітання датований 11 грудня 1942 р.: «З нагоди дня св. Апостола Андрея прошу прийняти і від мене вирази глибокого поклону,

¹⁰⁷⁰ Штефан А. Августин Волошин Президент Карпатської України. Спомини. Торонто: Карпатський дослідний центр, 1977. С. 193.

¹⁰⁷¹ Сергійчук В. Українські державники: Митрополит Андрей Шептицький. Вишгород: ПП Сергійчук М. І., 2015. С. 289.

¹⁰⁷² Митрополит Андрей Шептицький: Життя і Діяльність. Церква і церковна єдність. Документи і Матеріали. 1899–1944. Т. І. Львів: Монастир Монахів Студійського Уставу; Видавничий Відділ «Свічадо», 1995. С. 446.

теплого поздоровлення і широкого побажання всього найкращого. Молю Бога, щоб дарував Вам много ласки, тілесної і душевної сили, дочекатися щасливого вирішення справ нашого народу, особливо же повної свободи для праці нашої Церкви між нашим добрим, але духовно занедбаним народом України. Вірую, що Ваша благословляюча рука ще виправить туди много здібних працівників на славу Божу, для ширення правдивої цивілізації, що й буде підвалиною щасливішої будучности нашого народу. Цілую руки і вручаюся св. Молитвам. Ваш покірний син в Христі Августин Волошин»¹⁰⁷³. Про відвідини А. Волошина в часі Другої світової війни писав також у своїх споминах майбутній провідник УГКЦ Йосиф Сліпий: «У часі гітлерівської окупації помер в Празі ректор Українського вільного університету професор Горбачевський, і тамошня громада прохала Митрополита прислати єпископа на похорон. Митрополит післав о. Галянта до мене, щоби я вибрався до Праги, і я поїхав та відправив похорон. При тій нагоді стрінувся з новим ректором УВУ і професорами та був у президента Карпатської України отця-директора Августина Волошина, що мешкав у своїй віллі в Празі на Сміхові под. Ліпками»¹⁰⁷⁴.

Про контакти керівництва ОУН і митрополита А. Шептицького з Августином Волошином писав В. Шандор: «Увійшов я у зв'язок з д-ром Б. Левицьким, і він листом від 26 квітня 1981 р. інформував мене: Навесні 1944 р. звернувся до мене Ярослав Гайвас, один з провідних членів ОУН під керівництвом полк. Мельника, з проханням, чи не міг би я взяти на себе важливу місію до президента А. Волошина від ОУН-солідаристів, що пізніше була створила т. зв. Українську Національну Раду з професором Величківським на чолі. Гайвас вручив мені оригінал статуту цієї Національної Ради з підписами митрополита Шептицького та інших визначних осіб, на якому було вписане і прізвище президента А. Волошина й залишене місце для його власноручного підпису... Невдовзі я відвідав президента Волошина в його празькій віллі. Зясував йому завдання, з яким я до нього прийшов. Президент уважно вислухав мене і відповів отакими словами: «На жаль, я не можу підписати цей документ, а саме з таких причин: як карпатський українець, почуваю себе зв'язаним з українським народом в його цілості. А найперший мій обов'язок — це думати про мою ближчу батьківщину, Карпатську Україну. Коли я вживаю «думати», то маю на увазі обирати такі політичні позиції і провадити таку політику, яка в першій марі керується інтересами карпатоукраїнського народу. Ви бачите, що в світі діється? Вся наша батьківщина за згодою західних великих держав знов знаходиться під більшовиками. Питання Карпатської України

¹⁰⁷³ Митрополит Андрей Шептицький: Життя і Діяльність. Документи і Матеріали. Т. II. Церква і суспільне питання. Книга 2. Листування / За редакцією Андрія Кравчука. Львів: Видавництво отців василіан «Місіонер», 1999. С. 994.

¹⁰⁷⁴ Сліпий Йосиф. Спомини / ред. Іван Дацько, Марія Горяча, видання 3-тє, виправлене й доповнене. Львів — Рим: Видавництво УКУ, 2017. С. 145.

дещо ускладнюється тим, що Карпатська Україна була складовою частиною Чехословаччини, а вона тепер є союзником західних демократій і в цій політичній концепції — навіть і Кремля. Мушу вам одверто сказати, що я орієнтуюся на ЧСР і за найбільшу помилку своїх земляків вважаю те, що вони перед лицем трагічного кінця Карпатської України і перед очима загарбницьких мадярських військ націлили свою зброю проти чеських вояків, шукаючи собі ворога там, де його не було. Сьогодні я повністю переконаний, що серед карпатських українців повинна бути така політична сила, яка б відважилася стати на позиції міжнародного права й підтримала б намагання Бенеша та його оточення, спрямовані на відновлення Чехословацької Республіки в її первісних кордонах. Я думаю і глибоко переконаний, — продовжував президент Волошин, — що така моя позиція не йде врозріз з інтересами українського народу, що вона тепер є єдиною можливою політичною концепцією карпатських українців, і вона ... безпосередньо підтримує інтереси братнього нам, українцям, чеського народу в його боротьбі за незалежність серед тих трагічних обставин, які тепер розвиваються. Тому, дуже вас прошу, перекажіть ці мої мотивації тим людям, які організують цю установу і які хотіли б мене бачити в її проводі. Прошу Вас, передайте також Реваеві, підпис якого я вже тут бачу, щоб він обов'язково свій підпис зняв. Зясуйте йому, будь ласка, мою позицію й передайте йому моє прохання. Ми тепер не можемо нічого робити, що могло б загрожувати концепції федеративної ЧСР. А що буде пізніше — це побачимо. Я думаю, що доля Карпатської України залежить не від Національної Ради і від мого підпису, але від становища в Україні та в усьому світі», — закінчив свої міркування д-р Волошин»¹⁰⁷⁵.

Досить тісними були зв'язки Закарпатської «Просвіти», яка виникла в травні 1920 р., з львівською. Відзначимо, що початок їм заклав ще у 1897 р. о. О. Штефан, який 18 серпня в Скотарськім провів установчі збори «Греко-католицької читальні». Львівська «Просвіта» на прохання О. Штефана надсилала у Скотарське свої видання, художню літературу, обмінювалася інформацією про діяльність просвітницьких організацій на території Східної Галичини¹⁰⁷⁶. Перше привітання з нагоди утворення читальні в Скотарському теж надійшло зі Львова:

«Ваша Честносте!

В прилозі высылаємо дарови книжки для Вашої читальні та просимо передати їх ласкаво де належить. Заразом дякуємо Вам сердечно за Ваши шири труди коло просвіты та добра нашого народа! Честь Вам! Дай Господи Вам ще много літ прожити та дальше трудитись на поли просвітно-економіч-

¹⁰⁷⁵ Шандор В. Спомини. Т. 2. Карпатська Україна. 1939–1945. Ужгород : МПП «Гражда», 2000. С. 160–161.

¹⁰⁷⁶ Штефан А. За правду і волю: Спомини і дещо з історії Карпатської України. Книга друга. Торонто, 1981. С. 39.

ном. Заохочуйте всіх, де тільки чуєте гомон рускої пісні та руского слова, вступати в члени так гарного та поважного руского товариства, яким є Товариство «Просвіта»! Засилаючи Вам сердечне поздоровлення, остаєм з глибоким поважанем.

Поклон та поздоровлення Угорським Русинам!»¹⁰⁷⁷.

Незабаром після організації читальні, до Скотарського разом з Г. Стрипським приїжджав І. Франко, щоб особисто познайомитися з тим «угро-руським» священиком, який відважився сконтактуватися з львівською «Просвітою» і відкрити першу просвітянську народну читальню в тодішній Угорській Русі. До речі, саме Г. Стрипський відіграв значну роль у прискоренні процесу виникнення Закарпатської «Просвіти» в 1920 р. Маючи величезний досвід у справі заснування читалень «Просвіти» (Г. Стрипський спричинився до організації понад 120 читалень у Галичині), він у 1920–1925 рр. виконував обов'язки секретаря крайової «Просвіти». Поряд з Г. Стрипським великий внесок у розвиток «Просвіти» на Закарпатті зробили В. Бірчак, В. Пачовський, М. Садовський, О. Загаров, М. Творидло, К. Заклинський, О. Приходько, М. Аркас та багато інших.

Продовжували надходити українські книги та журнали, видані у Львові. В. Гаджега та В. Желтвай від імені крайової «Просвіти» дякували львів'янам «за Вашу ласкаву уважність, яку Ви оказали голові нашого Товариства пану др. Юлію Брацайкови під час его побуту у Львові»¹⁰⁷⁸. Ревізійний Союз Українських кооперативів (РСУК) звернувся 15 липня 1929 р. до просвітніх товариств Східної Галичини у справі фінансової допомоги українським установам і товариствам «Народного Дому» і «Просвіти» в Ужгороді: «Маючи на увазі, що Львівські центральні передали вже перед роком «Народному Дому» в Ужгороді 100 000 корон чеських, цим разом дальшу і негайну, але вже остаточну допомогу зложить йому повітові та сільські кооперативи інші товариства та окремі одиниці в цілім краю, візвані «Ревізійним Союзом» до складок на цю ціль»¹⁰⁷⁹. Йшлося про 12 000 злотих для Ужгорода. Коли 17 жовтня 1937 р. в Ужгороді проходив Всепросвітянський з'їзд Закарпаття, то в ньому взяли участь і представники Львівського товариства «Просвіта» на чолі з Бриком¹⁰⁸⁰.

Для налагодження культурних контактів з Галичиною Львів відвідав А. Штефан. Там він зустрівся у Національному музеї з професором Іларіоном Свенціцьким, редактором місячника «Світ Дитини» М. Тараньком, директором академічної гімназії Ільком Кокорудзою, професором В. Кучером, чле-

¹⁰⁷⁷ Мазурок О., Дідик В. Роль Закарпатської «Просвіти» в налагодженні зв'язків краю зі Східною Галичиною в 20–30-ті роки ХХ ст. *Науковий Збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді*. Річник І (ХV). Ужгород: Закарпатське крайове товариство «Просвіта», 1996. С. 39.

¹⁰⁷⁸ Там само. С. 41.

¹⁰⁷⁹ Там само. С. 42.

¹⁰⁸⁰ Там само. С. 42.

ном директорії УНР Андрієм Макаренком та директором Рогатинської гімназії Михайлом Галушинським. «У львівських книгарнях, головню в книгарні «Просвіти», — пригадував А. Штефан, — я накупив був 8 скринь книжок, понад 8 метричних сотнарів, головню підручників і красну літературу»¹⁰⁸¹. Великий вплив на А. Штефана зробив І. Свенціцький, захищаючи синьо-жовтий прапор: «Всюди по Карпатській Україні і Пряшівщині, в Ужгороді, в Ясіні, в Хусті і в Пряшеві та в наших єпархіях наші барви були синьо-жовті. Навіть такий русофіл, як Адольф Добрянський бажав, щоб його труна (домовина) була покрита синьо-жовтим прапором»¹⁰⁸². Познайомився А. Штефан також з В. Гнатюком.

5 жовтня 1928 р. керівники львівської «Просвіти» писали до своїх братів у Закарпатті: «Радіємо Вашими досягненнями на народній ниві. Здвигнення Українського народного Дому — це тривала і наглядна маніфестація великого і життєвого змагання наших братів в столиці Закарпатської України та гідного виконання народного обов'язку.

Нехай же ті частинні досягнення стануть зародком з'єдинення всіх нас в одну спільну і вільну українську родину та дадуть змогу прилучитися до сім'ї великих культурних народів.

Вашими змаганнями дали Ви доказ, чого можна осягнути навіть при тяжких умовах, коли народні працівники йдуть правдивою народною дорогою.

Нехай же зоря нового кращого життя показує вам нові шляхи. А їх можна створити лише при інтенсивній народній роботі та при спільній і планомірній діяльності всюди, де лише проживає український нарід.

Величному Зібранні передаємо найщиріші бажання якнайкращих успіхів в його так поважній праці в користь українського народу. Ідіть наміченим шляхом, промощуйте дорогу у світі та правді, захоплюйте своєю роботою всіх і прямуйте твердим та рішучим кроком до кращого Завтра.

Розвивайте і кріпьте Ваші сили на славу Батьківщини.

Слава «Просвіті» в Ужгороді!

Слава всім освітнім робітникам Закарпатської України!

Від глибини серця нашого вітаємо Ваше велике Свято!»¹⁰⁸³.

Галичани в значній мірі спричинилися до започаткування в 20-х роках пластового руху на Закарпатті. Йдеться перш за все про Андрія Дідика, Остапа Вахнянина та Леоніда Бачинського. Професор А. Дідик, що народився в с. Перерові поблизу Коломиї, заклав перший пластовий відділ українського

¹⁰⁸¹ Штефан А. За правду і волю: Спомини і дещо з історії Карпатської України. Книга друга. Торонто, 1981. С. 279.

¹⁰⁸² Там само. С. 279–281.

¹⁰⁸³ Мазурок О., Дідик В. Роль Закарпатської «Просвіти» в налагодженні зв'язків краю зі Східною Галичиною в 20–30-ті роки ХХ ст. *Науковий Збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді*. Річник І (ХV). Ужгород: Закарпатське крайове товариство «Просвіта», 1996. С. 41.

«Пласту» в Берегові. О. Вахнянин народився 25 березня 1890 р. в Стрию. Колишній січовий стрілець, після закінчення національно-визвольних змагань 1918–1920-х років, оселився в Ужгороді, де працював професором державної гімназії, викладаючи українську та німецьку мови. 7 лютого 1923 р. створив пластунську організацію в Ужгороді. Організатором пластового життя на Закарпатті був Леонід Бачинський, більш відомий як «Примружене Око»¹⁰⁸⁴.

Серед керівників пластового руху на Закарпатті великою популярністю користувався уродженець с. Залаква в Галичині Андрій Алиськевич. Закінчивши гімназію в Золочеві, університети у Відні та Львові, він довгий час викладав у Львові, Бродах, Перемишлі і Дрогобичі. Після закінчення Першої світової війни опинився в Закарпатті, де працював директором гімназії в Берегові, а згодом Ужгороді. Протягом тривалого часу був членом Головної Управи Скаутів Підкарпатської Русі, головою Крайової Пластової Старшини. В 1925 р. А. Алиськевича було нагороджено срібним пластовим хрестом, а в 1927 р. йому присудили почесний титул «Добродія Пласту» з правом ношення срібних відзнак¹⁰⁸⁵. Особливої уваги заслуговує уродженець Галичини, відомий письменник і літературний критик Володимир Бірчак — член редколегії «Пластуна» та популярної книжечки «Наші пластові табори» (1929)¹⁰⁸⁶.

У міжвоєнний період на Закарпатті опинилося чимало галицьких письменників та літературознавців, які в значній мірі спричинилися до становлення сучасної закарпато-української літератури. Уродженець с. Любинці що на Львівщині, Володимир Бірчак у 1920-1939 рр. працював урядовцем Шкільного відділу Земського уряду в Ужгороді, а згодом учителем Ужгородської гімназії. Брав активну участь у «Просвіті», редагував часописи «Народ» та «Українське слово». Під час перебування на Закарпатті написав цілий ряд художніх та літературознавчих творів, зокрема, «Літературні стремління Підкарпатської Русі» (1921), «Руська читанка: Для 1-го класу гімназій і горожанських шкіл» (1922), «Василько Ростиславич: Історична повість з XI віку: В 2-х тт.» (1923), «Руська читанка для III класу гімназійної і горожанських шкіл» (1923), «Руська читанка для IV класу гімназійної і горожанських шкіл: Взори поезії і прози» (1924), «Проти закону: Повість на тлі подій 12 віку» (1936), «Літературні стремління Підкарпатської Русі. 2-е видання» (1937), «Золота скрипка» (1937), «Чорна ідилія «Молодої Музи»: Новели» (1937), «На нових землях: Повість» (1938) і славнозвісну працю «Карпатська Україна: Спомини й переживання» (1939)¹⁰⁸⁷. Даючи оцінку стану літератури на Закарпатті,

¹⁰⁸⁴ Пап С. (Пугач). Пластовий альманах: З нагоди п'ятдесятиріччя Українського пласту на Закарпатті. 1921–1971. Рим: Юг, 1976. С. 137–138.

¹⁰⁸⁵ Там само. С. 141–142.

¹⁰⁸⁶ Там само. С. 144–145.

¹⁰⁸⁷ Хланта І.В. Літературне Закарпаття у ХХ столітті. Бібліографічний покажчик. Ужгород : Закарпаття, 1995. С. 57–61.

В. Гренджа-Донський у 1935 р. писав: «На першому місці заступлена в закарпатській літературі лірика, епіка й почасти балади. Взагалі поезія має своїх репрезентантів. Слабше стоїть оповідання, а ще слабше повісті, не вчисляючи суди знаменитого повістяра-емігранта д-ра Володимира Бірчака»¹⁰⁸⁸.

У 20-х роках на Закарпатті жив і творив відомий галицький письменник Василь Пачовський (1878–1942). Уродженець с. Жуличі на Львівщині, В. Пачовський навесні 1920 р. приїхав до Ужгорода, де разом з В. Бірчаком редагував часопис «Народ». В значній мірі спричинився до налагодження просвітянської та культурно-освітньої роботи на Закарпатті. Протягом десяти років перебував на посаді вчителя гімназії в Ужгороді, а потім у Берегові. Захопившись історією Закарпаття, написав поему «Лаборець» (1923) та казку «Золота Гвіздка»¹⁰⁸⁹. Наприкінці 1938 р. у Львові побачила світ науково-популярна книга В. Пачовського «Срібна Земля. Тисячоліття Карпатської України»¹⁰⁹⁰. Українців Закарпаття В. Пачовський умовно поділяв за «плеємним поділом» на гуцулів, бойків і лемків. Що стосується етнографічного поділу, якого притримувалась переважна більшість учених наприкінці 30-х років, то автор «Срібної Землі» писав так: «На горах живуть верховинці в комітатах: марамороським, берегівським, ужгородським. На рівнині долиняни, які живуть на низах цих трьох комітатів і в сукмарській, угочанській і соболчанській округі. На заході на низах живуть крайняки, в земплинському, сараському й абаупському комітаті, а спішаки в горах у спиському комітаті». Незважаючи на ці поділи, В. Пачовський був глибоко переконаний у тому, що закарпатці є українцями, а «мова їх – це карпатське піднарччя трьох віток червоноруського нарччя української мови»¹⁰⁹¹.

Детально опрацювавши змістовну монографію О. Мицюка «Нарис з соціально-господарської історії Підкарпатської Русі» (Т. 1. Ужгород, 1936), В. Пачовський констатував: «Українці, або русини, що творять етнічну більшість між населенням Закарпаття, – це споконвічна осіла людність, що заселює цю країну». Він не сумнівався, що «перед приходом мадярів на Закарпатті було слов'янське розселення», а «українці займали закарпатську землю три століття перед приходом мадярів»¹⁰⁹². Підсумовуючи, який внесок зробив В. Пачовський у дослідження найдавнішої історії Закарпаття, необхідно відзначити: 1) історичні праці письменника написані правдиво, з урахуванням

¹⁰⁸⁸ Гренджа-Донський В. Я теж Українець. Публіцистика. Ужгород : ВАТ Вид-во «Закарпаття», 2003. С. 216.

¹⁰⁸⁹ Хланта І.В. Літературне Закарпаття у ХХ столітті. Бібліографічний покажчик. Ужгород : Закарпаття, 1995. С. 545.

¹⁰⁹⁰ Пачовський В. Срібна Земля. Тисячоліття Карпатської України: Історичний нарис. Ужгород : Закарпаття, 1993.

¹⁰⁹¹ Там само. С. 29.

¹⁰⁹² Там само. С. 32.

рівня розвитку тодішньої історіографії; 2) «Історія» В. Пачовського написана в українському, народовецькому дусі, чим її автор відіграв велику роль у піднесенні національної самосвідомості закарпатських українців наприкінці 30-х років; 3) його праці, незважаючи на популярний характер, були одними з перших, у яких історія Закарпаття стала об'єктом спеціального дослідження; 4) більшість наукових положень В. Пачовського не втратили своєї актуальності й нині, знайшовши своє підтвердження в працях вітчизняних дослідників.

Із Закарпаттям пов'язані десять років творчості талановитої галицької поетеси Марійки Підгірянки (Марії Омелянівни Ленерт-Домбровської). Уродженка с. Білі Ослави на Станіславщині, Марійка Підгірянка у 1919 р. оселилася на Закарпатті, де вчителювала у школах Зарічева та Порошкова. Проживаючи на теренах краю, написала понад сто поезій для дітей, друкувалася в усіх українських виданнях Закарпаття і Прикарпаття. За цей проміжок часу вона опублікувала кілька окремих видань своїх творів: «Вертеп: Різдвяна гра на три дії» (1921), «Мати-страдниця: Образець із побуту наших виселенців в Гмінді» (1922), «Ластівочка 1» (1925), «Ластівочка 2» (1926), «Збірничок віршів для дітей» (1926), «Зайчик і Лисичка: Дві байочки» (1926), «Олександру Духновичу – будителеви Підкарпатської Русі» (1928), «Мати-страдниця: Образець із табору українських виселенців у таборі у Гмінді» (друге видання, 1929). Чехізаторам Закарпаття була не до вподоби патріотична діяльність Марійки Підгірянки, і в 1929 р. її вигнали з краю¹⁰⁹³. Цей факт відзначив у статті «Наша шкільна політика» В. Гренджа-Донський: «На місце прогнаних українських учителів (між якими були відомі фахівці як Б. Заклинський, Домбровський, Марійка Підгірянка і ін.) посилається вчителів-чехів»¹⁰⁹⁴.

Визначний український вчений Іван Панькевич, уродженець с. Цеперів на Львівщині, був одним із засновників «Просвіти» та «Педагогічного товариства Підкарпатської Русі», ініціатором скликання першого учительського конгресу, членом видавничої, наукової, театральної, бібліотечної та музейної комісії «Просвіти». Разом з А. Волошином, В. Гаджегою та В. Бірчаком редагував і видавав «Науковий Збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді», журнал «Підкарпатська Русь». Його перу належить фундаментальна праця «Українські говори Підкарпатської Русі і суміжних областей» (1938). Працюючи на Закарпатті, І. Панькевич залишив помітний слід, викладаючи в Ужгородській гімназії та публікуючи три видання граматики української мови для нижчих класів гімназії і горожанських шкіл (1922, 1927, 1936). Вчений поширював і запроваджував у практику роботи вчительства граматики Максимовича, Огоновського, Ужевича, а також твори українських класиків. Він започаткував

¹⁰⁹³ Хланта І.В. Літературне Закарпаття у ХХ столітті. Бібліографічний покажчик. Ужгород : Закарпаття, 1995. С. 556–558.

¹⁰⁹⁴ Гренджа-Донський В. Я теж Українець. Публіцистика. Ужгород : ВАТ Вид-во «Закарпаття», 2003. С. 72.

у закарпатській школі елементи краєзнавства, етнографії та народознавства. Почесним членом товариства «Просвіта» в Ужгороді 13 червня 1921 р. був обраний визначний український вчений, уродженець Галичини, Володимир Гнатюк. Загалом про Закарпаття В. Гнатюк опублікував понад 110 праць з фольклористики, етнографії, літературознавства, мовознавства, національних проблем¹⁰⁹⁵.

Український літературознавець, історик та етнограф Корнило Заклинський (1889-1966), уродженець Львова, з 1921 по 1938 рр. викладав у приватній українській гімназії м. Берегова. У 1925 р. з-під його пера вийшли «Народні оповідання про давнину (Історія Підкарпатської Руси в переказах)». В часи існування Карпатської України К.Заклинський активно включився в національно-визвольні змагання закарпатських українців, був заарештований і ув'язнений угорськими гортистами, а після звільнення емігрував до Чехословаччини.

Українці Східної Галичини відіграли значну роль у становленні закарпатського театру. Саме вони переважали у складі різноманітних закарпатських театральних труп. Одного з чільних представників театального мистецтва краю Ю. Шерегія обурювала оцінка М. Садовським ролі галичан у розвитку крайового театру та й в історії Закарпаття загалом. «Тутешній театр мене зовсім не задовольняє, – констатував М. Садовський. – Розвернуться нема де. Це те ж саме, що колись у 1905 році я мав у Галичині. Приходиться їздити по дірках захолюстя, де нема ані порядної сцени, ані уборних; де актори одягаються часом – і жінки і чоловіки – в одній уборній, а то і за кулісами, бо ніде примоститись. Така праця тільки нервує і нічого більше. Авдиторія складається з обмодячених русинів, які ледь-ледь розбираються в українській мові. Інтелігенція більш складається з галичан, але одного сміття, яке з Галичини викинули на цей європейський смітник, тому воно чогось бажає, а чого – й саме не знає!

Вимагають ставити європейські п'єси, а поставивши європейську п'єсу – сплять і другий раз уже ніхто не йде. Через це тратимо силу енергії і часу на постановки, а толку ніякого»¹⁰⁹⁶.

Протилежної думки про галичан притримувався відомий громадсько-культурний діяч краю М. Брашайко: «... Всім відомо, що емігранти, які прийшли сюди вигнані недолею з краю, стали для нас щастям у своїм нещастю... сталися дріжджем для розвитку українськості. Ці курси українського читання й писання для інтелігенції і селян, ці бесіди з кожним лиш по-українськи, це урядування по-українськи в урядах призвичаювали нашу інтелігенцію, яка

¹⁰⁹⁵ Хланта І.В. Літературне Закарпаття у ХХ столітті. Бібліографічний покажчик. Ужгород : Закарпаття, 1995. С. 146–154.

¹⁰⁹⁶ Шерегія Ю. Нарис історії українських театрів Закарпатської України до 1945 року. Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто – Пряшів – Львів, 1993. С. 105.

під мадярським режимом забула говорити і писати як слід по-українськи! Еміграції завдячуємо дуже багато в праці на полію і культурно-освітнім, і господарським... Ми певні, що держава не викине українців з огляду на свій власний інтерес... ліквідації еміграції нема чого боятись...»¹⁰⁹⁷.

Безперечно, було важко, адже чехословацька адміністрація не брала на себе завдання утримування театрів. І в цьому плані допомагали галичани. Ю. Шерегій пригадував: «Дальші інвестиції були потрібні для закуплення театральної бібліотеки та нотного матеріалу (партитур і клавіровок з текстами до опер, оперет, та розписані голоси для оркестри та хору). Тривало досить довго, поки пощастило здобути ці потрібні речі з Галичини»¹⁰⁹⁸. Неодноразово поступала фінансова підтримка від різноманітних громадсько-політичних організацій та окремих осіб з Галичини. Коли стало відомо, що О. Приходько – перший диригент закарпатського театру в Ужгороді переходить на викладацьку роботу, провід «Просвіти» запросив з Галичини відомого диригента Юрія Гаєвського, який вже 19 липня 1923 р. зіграв роль у виставі «Циганка Маріула»¹⁰⁹⁹. Активно співпрацювали із закарпатськими театральними колективами галичани Богдан Алиськевич, Федір Базилевич, Наталія Балицька, Ростислава Бірчак, Остап Вахнянин, Любов Гаєвська, Роман Кирчів, Володимир Комаринський, Маруся Вроновська (Кукурузова), Ірена Мільфайт, Ярослав Сем'янович, Ольга та Стефанія Стахури та багата інших.

На загальних зборах Союзу Підкарпатських Українських Студентів у Празі 1929 р. було вирішено встановити більш тісні контакти із галицькими студентами. На запрошення львівських студентських організацій актори драматичного гуртка «Верховина» зобов'язалися поставити комедію «Нова генерація» у містах Перемишлі, Львові та Станіславові. На жаль, гастролі не відбулися. Причину цього пояснив у своїх спогадах Ю. Шерегій: «Гастролі в Галичині не можна було здійснити, бо українці там в тому часі були під гнітом польської реакції пілсудчиків. Що більше, за привіт, виголошений головою Союзу, що, мовляв, закарпатці стоять за єдністю українського народу і Карпати не розлучать назавжди нас, прийшлося місцевим українським послам «вияснювати» на поліції «необдуману» фразу «недосвідченого» студента! «Інцидент» вдалося якось затушувати...»¹¹⁰⁰.

У 1938–1939 рр. преса Закарпаття, зокрема «Нова свобода», починає приділяти багато місця подіям, що мали місце в Східній Галичині, яка насильно була включена до складу Польщі. І це стосується не тільки української преси Закарпаття, але і всього світу. Що ж привертало увагу світової громадськості

¹⁰⁹⁷ Шерегій Ю. Нарис історії українських театрів Закарпатської України до 1945 року. Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто – Пряшів – Львів, 1993. С. 106.

¹⁰⁹⁸ Там само. С. 72.

¹⁰⁹⁹ Там само. С. 110.

¹¹⁰⁰ Там само. С. 210.

до Галичини? Наприкінці 30-х років політична ситуація в Галичині була надзвичайно нагніченою, в деякій мірі, навіть вибуховою. Польські загарбники посилили жорстокий терор проти українців, що в свою чергу викликало до них ненависть у всьому цивілізованому світі, а також симпатії до справедливої боротьби галичан за автономні права. Газета «Нова свобода» регулярно знайомила закарпатців зі всім суттєвим, що там відбувалось. Архівні документи свідчать, що період перебування Східної Галичини у складі Польщі був надзвичайно важким. Українські депутати до польського Сейму С. Баран, С. Білак, Д. Великанович, С. Витвицький та інші неодноразово протестували проти закриття українських шкіл і заборони службового листування на українській мові, але їхні депутатські запити залишалися невіршеними. Відповіді на них директора бюро Сейму А. Рутковського були вкрай туманними і занадто загальними¹¹⁰¹. Польські власті систематично займалися перевіркою лояльності українського населення. Так, 6 листопада 1923 р. шкільний інспектор під час перевірки приватної школи ім. Шашкевича в Станіславіві прийшов до висновку, що в цьому навчальному закладі неблагонадійною є Адольфіна Макодон. На його думку, вона була «організатором кружков українських педагогічних товариств в Станіславіві» і «склонна до антипанства»¹¹⁰².

Поляки ще 20 січня 1920 р. скасували автономні права і самоврядування Галичини, чим самим порушили свої зобов'язання перед державами Антанти про надання українському населенню автономії. Фактично українське шкільництво було підпорядковане польському міністерству освіти. У Львівському університеті були закриті українські кафедри, на що українці зреагували створенням Львівського (таємного) Українського Університету (1921–1925), в якому було понад 50 кафедр і близько 1500 студентів. Політика денационалізації приводила до опору з боку українців Галичини. Так, повітовий комендант Коломиї скаржився місцевому старості, що Петро Павлюк, Микола Зайковський, Михайло Овзарук, Микола Гузол, Микола Будзяк (всього 54 чоловіка) ведуть антипольську агітацію в справі шкільництва¹¹⁰³.

У жалюгідному фінансовому становищі знаходилися українські педагогічні товариства Галичини. В одному з документів говориться, що для того, щоб коломийське товариство повноцінно діяло, необхідно щомісяця збирати грошовий податок у розмірі 700 злотих¹¹⁰⁴. Власті переслідували священників, які виписували шлюбні свідоцтва українською мовою. Так, стрийський староста Стефан Новак 22 грудня 1924 р. писав до станіславівського воєводства, що священник І. Каратницький «видавав метрики на українській мові». Парох Анатоль Барилевич теж зробив аналогічний «злочин», коли виписав

¹¹⁰¹ Державний архів Івано-Франківської області. Ф. 2. Оп. 14. Спр. 2. Арк. 5.

¹¹⁰² ДАІФО. Ф. 2. Оп. 14. Спр. 2. Арк. 5, 16.

¹¹⁰³ ДАІФО. Ф. 8. Оп. 1. Спр. 123. Арк. 12.

¹¹⁰⁴ Там само. Арк. 15.

на українській мові шлюбне свідоцтво І. Ванджурі та В. Ємчук, а священник, який виписав подібне свідоцтво П. Костіву і М. Бриндзей, був змушений протягом 14 днів його переписати¹¹⁰⁵.

Про все це не могли не знати на Закарпатті, бо місцева преса детально інформувала про життя українців Східної Галичини. В газеті «Свобода», яку видавав А. Волошин, 22 жовтня 1922 р. була опублікована стаття «Боротьба русинів в Галичині», в якій описані події 19 жовтня у Львові: «Проти нечуванних насильств поляков, русини (українці) Галичини обороняються такими способами, якими можуть. Хоча поляки виголосили стараріум (доразове право), однак в останніх днях було підпалено і вогнем знищено 70 дворів польських шляхтичів. Так само порозривано і знищено телефонні і телеграфні проводи. Взірвано більше мостів і вбито більше 10 політичних вожаків польських»¹¹⁰⁶. В знак протесту проти продовжуваної поляками денационалізації та колонізації, 25 вересня 1921 р. член УВО Степан Федак здійснив замах на Ю. Пілсудського. Розповідаючи про судовий процес над ним, газета «Свобода» так передавала виступ С. Федака на суді: «Я не почуваю себе польським горожанином і сяк польський суд не може мене судити»¹¹⁰⁷. Необхідно відзначити, що саме в період судового процесу над Федаком почалася нова хвиля арештів, під час якої до в'язниць Пілсудського потрапили 15000 чоловік. Серед них опинився і адвокат Федака, діяльність якого була не до вподоби польським властям.

Особливу увагу газета звертала на піднесення політичної самосвідомості українців Закарпаття. А. Волошин був свято переконаний, що саме події в Галичині можуть бути в цьому відношенні прикладом. Описуючи хід виборів у Східній Галичині (1922 р.), «Свобода» писала, що «крім кількох сот службовців, які були змушені зробити то з боязні перед окупаційними військами, українське населення Східної Галичини не з'явилося до польських виборчих урн...»¹¹⁰⁸. Становище українського населення Галичини стало настільки важким, що стало предметом обговорення світовою пресою. Так, 23 листопада 1922 р. під заголовком «Совітська Україна против Польщі» була надрукована стаття з харківської газети. Як повідомляла газета, «вся совітська українська преса почала енергійну компанію проти Польщі. Причиною того є події в Східній Галичині. Газети різко звинувачують поляков і добиваються активного виступу проти польського варварства в руській Галичині»¹¹⁰⁹.

У вересні 1938 р. поїздки до Чехословаччини здійснив лорд Рансімен, який під час зустрічей з впливовими особами чехословацьких властей, прийшов до висновку, що Великобританія повинна «звернути увагу на Польщу, де серед-

¹¹⁰⁵ ДАІФО. Ф. 2. Оп. 11. Спр. 34. Арк. 1, 4, 13.

¹¹⁰⁶ Свобода. 1922. 22 жовтня.

¹¹⁰⁷ Там само. 29 жовтня.

¹¹⁰⁸ Там само. 19 листопада.

¹¹⁰⁹ Там само. 23 листопада.

ньовічною психозою за- троені, хворі на великоманію люди задумують стерти з лица землі одного з найкращих, найсвідоміших народів світу»¹¹¹⁰. Після поїздки в Чехословаччину Рансімен вирішив відвідати Польщу і на власні очі побачити, що там твориться. Свою солідарність з галичанами закарпатці висловили на зборах УЦНР, які проходили у вересні 1938 р. Великі промови виголосили Ф. Ревай та І. Рогач. Збори ухвалили резолюцію, доповнення до якої вніс Ф. Ревай: «щоб чеська влада...перевела інтервенцію в Варшаві проти нечуваного переслідування 8 мільйонної української людності на Західній Україні...»¹¹¹¹. Учасники маніфестаційних зборів 16 жовтня 1938 р. у Великому Бичкові прийняли резолюцію, в якій підтримали визвольну боротьбу українців Галичини: «Українці Закарпаття шлють гарячий привіт прикарпатським братам, що провадять героїчну боротьбу з наїздниками-окупантами. Дякуємо їм за їх гарячу прихильність до наших змагань, за їх оборону наших прав. Віримо, що недалеко та хвилина, коли весь Український Народ від Попраду аж до Кавказу, буде сам господарем на своїй землі, бо тільки в своїй хаті своя правда і сила і воля»¹¹¹².

Отже, протягом міжвоєнного періоду не припинялися освітньо-культурні взаємини українців Східної Галичини і Закарпаття. Зміцненню їх в значній мірі сприяли галицькі українці, яких доля закинула на Закарпаття після поразки національно-визвольних змагань 1918–1919 рр. Необхідно відзначити, що загалом демократична Чехословаччина не робила суттєвих перепон у наданні емігрантам громадянства, хоча, як свідчать документи, особливо радикальні його позбавлялися. Саме так сталося з поетесою Марійкою Підгірянкою. У міжвоєнний період на Закарпатті почали виникати товариства, які в краї глибоких коренів не мали. Зокрема, це стосується «Пласту», ініціаторами створення якого були галичани. Вони ж у значній мірі спричинилися до виникнення товариства «Просвіта», яке відіграло визначальну роль у формуванні національної свідомості закарпатських українців. Налагодилися тісні стосунки між закарпатською та львівською «Просвітами». Нерідко громадсько-політичні та культурні діячі краю відвідували Галичину, де встановлювали контакти з прогресивними галицькими письменниками, вченими і політичними діячами. Значною мірою сприяв відносинам між українським населенням Східної Галичини і Закарпаття Митрополит Галицький Андрей Шептицький – людина, яка користувалася великим авторитетом у світі. У міжвоєнний період на Закарпатті творили визначні діячі культури Галичини Іван Пянькевич, Володимир Бірчак, Василь Пачовський, Андрій Алиськевич та багато інших, які в значній мірі спричинилися до становлення української літератури, театру

¹¹¹⁰ Нова свобода. 1938. 4 вересня.

¹¹¹¹ Там само. 6 вересня.

¹¹¹² ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 55. Арк. 1–2.

та мистецтва Закарпаття. Наприкінці 30-х років, коли посилювався санаційний режим у Галичині, лідери проукраїнських сил краю відкрили стали на захист українського населення, про що свідчать численні демонстрації та акції протесту. До речі, наприкінці 30-х років закарпатці, які жили в більш демократичній державі, мали кращі можливості підняти свій голос проти денационалізації та колонізації галицьких українців у складі Польщі. Галичани, добре пам'ятаючи цю підтримку, першими прийдуть на допомогу закарпатським українцям, які в 1938–1939 рр. вибороли автономні права та будували самостійну державу — Карпатську Україну.

Упродовж 30-х років у Східній Галичині видавалися десятки українських газет і журналів, які висвітлювали історичні події, пов'язані з Карпатською Україною. Лише один їх перелік засвідчує, що українське населення цього регіону мало широкий вибір інформації про міжнародне, соціально-економічне і внутрішньополітичне становище Закарпаття в 1938–1939 рр. Такі видання, як «Літопис Червоної Калини», «Неділя», «На переломі», «Авангард», «Жіноча доля», «Жіноча воля», «Діло», «Новий час», «Нова зоря» та ряд інших, намагалися поміщати на своїх сторінках найширшу інформацію про події за Карпатами.

Головна увага в пресі приділялася висвітленню подій, пов'язаних з боротьбою закарпатців за автономні права. Невідомий автор статті у львівському журналі «Неділя» ще в 1930 р. з обуренням писав про небажання чеських властей надати автономію жителям краю¹¹¹³. Преса Галичини постійно нагадує чехословацькому урядові про необхідність виконання взятих на себе зобов'язань. З цього приводу львівський часопис «Діло» писав: «Найкраще було би признати слушність чеському урядові, що рішився виконати прийняті десять літ тому міжнародні власні зобов'язання щодо Закарпаття». Газета робить докір і польським властям. На її думку, українці Галичини більше заслуговують на одержання автономних прав, бо їхня національна свідомість «де-де вище від того рівня і стану, що на Закарпатті»¹¹¹⁴.

Кореспонденти галицьких газет і журналів уважно сліdkували за підсумками перепису 1930 р. в Закарпатті. Автор статті «Автономія Закарпаття і новий перепис», надрукованій в органі Українського Національного Демократичного Об'єднання (УНДО) газеті «Діло», доводив, що «лише автономічний устрій, загарантований Закарпаттю міжнародним і чехословацьким законодавством, може дати йому можливість прискіпити культурний розвиток»¹¹¹⁵. Висловлювалася надія, що «державний розум чеських керманців каже сподіватися, що ця справа буде в найближчому часі полагоджена».

¹¹¹³ Неділя. 1930. Ч. 3.

¹¹¹⁴ Діло. 1931. 24 січня.

¹¹¹⁵ Там само. 24 лютого.

У 1931 р. «Діло» надрукувало виступ посла чехословацького парламенту Ю. Гусная, який закликав празький уряд виконати взяті на себе зобов'язання. Названий посол добивався тільки взаємопорозуміння, коли говорив: «Населення, яке щиро й одверто приєдналося в 1919 році до нашої республіки... як тоді безмежно довіряло вам, так і сьогодні від вас нічого іншого не бажає, як щирого довір'я»¹¹¹⁶.

Наприкінці 30-х рр., поряд з проблемою автономії, на перший план висувається подача матеріалів про січневі події 1919 р. Чому саме їм приділялася особлива увага? Вони, на думку галицьких кореспондентів, свідчили про короткочасний, але вагомий за своїм змістом, спалах свідомості закарпатців, коли 21 січня 1919 р. 420 делегатів Всеукраїнських зборів у Хусті проголосували за злуку краю з Українською Народною Республікою. Робиться висновок, що ці події послужили підґрунтям жовтню 1938 р., коли Закарпаття здобуло автономний устрій. Події 1919 р. висвітлені в статті М. Творидла «Перші революційні пробіски на Карпатській Україні»¹¹¹⁷, спогадах І. Молеція «Моя випава на Закарпаття»¹¹¹⁸ і В. Бірчака «З Ужгороду до Хусту»¹¹¹⁹.

Хоча галицька преса протягом всього міжвоєнного періоду поміщала інформацію про Закарпаття, однак саме на кінець 30-х рр. припадає зростання інтересу українців Східної Галичини до краю. Починаючи з жовтня 1938 р. Закарпаття посідає центральне місце на сторінках галицьких газет і журналів. В цьому нема нічого дивного, бо в цей період у Закарпатті відбувалися події, що викликали великий резонанс у світі.

Враховуючи відсутність належної джерельної бази, свідчення галицької преси, підкріплені архівними документами і науковими дослідженнями, мають важливе значення. Вони дають змогу з'ясувати позицію, яку займали українці Східної Галичини по відношенню до Карпатської України. Матеріалам, опублікованим на сторінках галицької преси можна довіряти. Цілий ряд їх власних кореспондентів були акредитованими у Закарпатті. Завдяки їм читачі мали змогу одержувати регулярну інформацію, як правило, відразу після подій. У цьому відношенні слід виділити репортажі й статті власкора львівського часопису «Діло» Романа Голяна. Нерідко преса Східної Галичини поміщала на своїх сторінках передруки з урядової газети «Нова свобода», яка видавалася в Хусті під редакцією В. Гренджі-Донського. Однак, необхідно відзначити, що першочергова увага надавалася статтям, репортажам і коментарям своїх власних кореспондентів.

Міжнародне становище Карпатської України наприкінці 30-х рр. було надзвичайно складним. Серед держав, постійно висуваючих територіальні

¹¹¹⁶ Діло. 1931. 9 грудня.

¹¹¹⁷ Літопис Червоної Калини. 1938. Ч. 12.

¹¹¹⁸ Там само. Ч. 4.

¹¹¹⁹ Діло. 1938. 23 листопада.

претензії до краю, виділялася Угорщина. Її уряд вважав себе єдиним повноправним претендентом на оволодіння Карпатською Україною. Галичина уважно стежила за розвитком подій у Закарпатті та навколо нього. На сторінках галицької періодики міститься чимало матеріалів про відношення Угорщини, Польщі, Німеччини, Румунії, Англії, СРСР до Закарпаття.

М. Данько, автор статті «Європейська криза й українська справа», справедливо писав, що останнім часом «українців згадують у пресі при кожній нагоді»¹¹²⁰. Головною причиною цьому послужили події у Закарпатті, зокрема, здобуття його жителями автономних прав. Українці Галичини всіляко підтримували закарпатців, сподіваючись, що і Польща поступить аналогічно. Що стосується останньої, то, як заявив міністр закордонних справ А. Бек, «при нинішньому стані польсько-українських взаємин безумовно прикрим є сам факт заповідження автономії Закарпаття»¹¹²¹. Необхідно врахувати, що про це було заявлено А. Беком ще в 1931 р., коли чехословацький уряд обмежувався тільки обіцянками.

Починаючи з жовтня 1938 р. у галицькій пресі, зокрема часописі «Діло», з'являється цілий ряд публікацій про позицію Угорщини щодо Закарпаття. Угорський уряд вимагав негайного проведення плебісциту в країні, сподіваючись на його позитивні для себе результати. З цього приводу «Діло» передрукувало з угорської газети «Мадяршаг» статтю «Домагаємось плебісциту на Підкарпатській Русі». В ній говорилося: «Домагаємось, щоб руський нарід, який 20 років зазнавав стільки лиха під чеським пануванням, міг в кінці сам рішати про свою долю»¹¹²². Добре розуміючи, що сама агітація не дасть відчутних результатів, гортистська Угорщина розпочала активну дипломатичну роботу, яка нерідко велася нечесними методами по відношенню до Закарпаття — складової частини федеративної Чехословаччини. Багато в чому доля краю вирішувалася на переговорах 1938 р. між Чехословаччиною і Угорщиною в Комарно. На них угорські дипломати в черговий раз висунули ідею плебісциту, але вона була рішуче відкинута їх чехословацькими колегами. Справедливо писало «Діло», що «... у зв'язку з цими переговорами справа Закарпаття стала найголовнішою і найактуальнішою проблемою дня»¹¹²³.

Переговори закінчилися безрезультатно, і тоді регент Угорщини М. Горті звернувся до учасників конференції, яка проходила у вересні 1938 р. в Мюнхені. Преса Галичини детально описала позицію Німеччини, Англії, Франції та Італії до ситуації, яка виникла після завершення угорсько-чехословацьких переговорів. Особливо небезпечною галицька преса вважала про-

¹¹²⁰ Діло. 1938. 2 жовтня.

¹¹²¹ Діло. 1931. 24 січня.

¹¹²² Діло. 1938. 6 жовтня.

¹¹²³ Там само. 7 жовтня.

позицію Італії про поділ Закарпаття на три частини, а саме між Угорщиною, Польщею та Румунією¹¹²⁴. Однак, на той час Німеччина італійську пропозицію не підтримала, вважаючи за краще включити Закарпаття до складу Словацької держави і тим самим завадити утворенню спільного угорсько-польського кордону. Проте не відкидалося і приєднання краю до Угорщини. Німеччина постійно шантажувала Карпатську Україну, чекаючи коли Угорщина приєднається до антикомінтернівського пакту.

Український уряд на Закарпатті рішуче виступив проти імперських зазіхань Угорщини. Галицька преса передрукувала з «Нової свободи» інтерв'ю міністра Карпатської України Ю. Ревая, який недвозначно заявив: «Ми стоїмо на становищі самовизначення всіх народів і на тій базі готові дійти до порозуміння з Мадярщиною»¹¹²⁵. Своє ставлення до проблеми територіальної цілості Закарпаття преса Галичини висловила у статті «Чого хоче українське Закарпаття?». «Нині ті границі, — писало «Діло», — без волі українського населення Підкарпаття не має право ніхто змінювати чи їх коригувати. Це слід особливо пригадати чехословацькій владі на випадок будь-яких переговорів з Мадярщиною»¹¹²⁶.

Необхідно відзначити, що доля Закарпаття не залежала від його уряду. Не міг суттєво на неї вплинути і чехословацький уряд. «Судетсько-німецька суперечка, — писав у своїх споминах С. Росоха, — перетворилася на європейську проблему. 21 вересня надійшов другий демарш Англії і Франції у Празі з вимогою, щоби Бенеш пішов на поступки. 23 вересня відходить Годжа, чеським прем'єром стає генерал Сировий. Кілька хвилин по цій зміні Бенеш проголосив загальну мобілізацію. В наступні дні прийшло до часткової мобілізації у Франції, Англії, Бельгії, а 29 вересня — до Мюнхенської конференції чотирьох великих держав, на основі рішень якої Чехо-Словацьчина мусить відступити Німеччині Судети і німецькі окраїни. За це «четвірка» гарантує кордони другої Чехо-Словацької Республіки»¹¹²⁷. Навколо краю йшла міжнародна гра, планувалися і проводились різні політичні комбінації, які закінчилися тільки 12 березня 1939 р. Вже наступного дня німецький посол в Бухаресті Ердмансдорф повідомив М. Горті і прем'єр-міністра Телекі про дозвіл Гітлера на захоплення Угорщиною Карпатської України одним ударом.

Інкони угорська преса поміщала статті, в яких відмовлялася від раніше надрукованого матеріалу. Так, напівофіційна газета «Постер Льюйд» доводила, що «Мадярщині навіть не снилося посягати на Закарпаття. Всю пресову дискусію довкола цієї справи спричинили диявольські сили московського

¹¹²⁴ Діло. 1938. 8 жовтня.

¹¹²⁵ Там само. 20 жовтня.

¹¹²⁶ Там само.

¹¹²⁷ Заповіт Срібної землі. Карпатська Україна в боротьбі за незалежність. Львів: «Світ», 2001. С. 23.

Комінтерну»¹¹²⁸. Преса Галичини з таким твердженням не погоджувалася. Навіть «Діло» — орган, вороже настроєний проти СРСР, вказував, що «совітська преса подає дуже мало вісток про українське Закарпаття»¹¹²⁹.

Зустрічаємо кілька повідомлень про взаємини уряду А. Волошина з Німеччиною. Преса Галичини підтримувала обрану карпатським урядом орієнтацію. Вона схвально зреагувала на рішення А. Волошина про продажу книги Гітлера «Майн кампф» і дозвіл німецькій меншині організувати партію нацистського зразку¹¹³⁰. Повідомлялося також про зворотню реакцію німецького уряду, що виявив задоволення з цього приводу. Галицька періодика інформувала своїх читачів про грошову позику в сумі 100 тисяч злотих «на зимову поміч для найбідніших українців на Підкарпатті», яку обіцяв надати німецький уряд¹¹³¹. Говориться про виїзд з Німеччини господарсько-промислової комісії для «усталення планів розбудови Підкарпаття»¹¹³². Члени комісії переконували А. Волошина, що Закарпаття у недалекому майбутньому нічим не поступатиметься Швейцарії. Висока оцінка давалася ініціативі управи Українського Національного Об'єднання в Німеччині, яка «видала комунікат у справі збірки на національний фонд Карпатської України»¹¹³³. Редакція газети «Діло» вірила у «виразно прихильне ставлення до національного самовизначення Закарпаття нацистського органу «Фелькішер Беобахтер»¹¹³⁴.

Складалося таке враження, що Німеччина не дозволить Угорщині захопити Карпатську Україну. Це ввело в оману і пресу Галичини. Газета «Діло» помістила на своїх сторінках оптимістичне повідомлення «Німеччина не допустить до замаху на Карпатську Україну»¹¹³⁵. Підтвердженням такого висновку львівський часопис «На переломі» вважав появу в краї німецьких військових фахівців, які допомагали формувати окремі січові загони на зразок нацистських військ СС¹¹³⁶. Не такої точки зору притримувався перший дипломат Карпатської України В. Шандор: «Щоб створити для себе «правовий привід» для блискавичного втручання, в січні 1939 року Гітлер запросив Гайдріха та його головних співробітників Таємної служби на конференцію, на якій дав такі таємні доручення: «Політика Німеччини вимагає, щоб Чехо-Словацька республіка була розділена і знищена протягом наступних кількох місяців, якщо буде потрібно, то і військовою силою. Для підготовки та сприйняття акції проти

¹¹²⁸ Діло. 1938. 20 жовтня.

¹¹²⁹ Там само. 23 жовтня.

¹¹³⁰ Там само. 22 жовтня.

¹¹³¹ Жіноча воля. 1938. Ч. 1.

¹¹³² Там само. Ч. 14.

¹¹³³ Жіноча доля. 1939. Ч. 6.

¹¹³⁴ Діло. 1938. 8 жовтня.

¹¹³⁵ Там само. 20 листопада.

¹¹³⁶ На переломі. 1939. 5 лютого.

Чехо-Словаччини є доцільним підтримати та заохотити зусилля словаків до автономії. Після того буде Німеччині значно легше вести справу із залишками території чеської республіки». Гітлер далі визначив половину березня як термін для окупації Чехо-Словаччини. Розбиття Чехо-Словаччини мало відбутися посередництвом словацького керівництва, а також через окупацію Карпатської України Мадярициною. Гітлер відкинув план утворення української держави без скрупулів»¹¹³⁷.

Так, Гітлер рішуче відкинув ідею самостійної Карпатської України. Відомий історик В. Косик, опрацювавши німецькі архівні джерела, однозначно стверджує: «Що стосується Карпатської України, то жоден аргумент не міг змінити рішення Гітлера. Коли йому нагадували, що цей регіон збудив великі надії в українців, Гітлер, за словами Ріббентропа, обмежився тим, що відповів: «Це трагічно, але неминуче». Він спростовував заяви, згідно з якими він був вполітничний у українській справі: «Якщо я був би пов'язаний з українцями та їх політичними планами, то у Відні не проголошували б арбітражного рішення, яке зробило Закарпатську Україну нежиттєздатною»¹¹³⁸.

Зацікавилася Закарпаттям Великобританія. Власний кореспондент львівського журналу «Неділя», прізвище якого з'ясувати не вдалося, повідомляв про зацікавлення представника Міністерства закордонних справ країни лорда Рансімена українським питанням взагалі, а справами Закарпаття зокрема. Інформувалося про його зустріч з А. Волошином, яка відбудеться найближчим часом¹¹³⁹. Інший галицький журнал «Жіноча воля», що видавався в Коломиї, опублікував повідомлення «Англіїці цікавляться долею Підкарпаття», в якому говорилося про різке зростання інтересів Великобританії до краю. Воно проявилось в тому, що «за останній місяць англійські газети помістили около 520 згадок» про Закарпаття¹¹⁴⁰.

Отже, інформація галицької преси про міжнародне становище Карпатської України наприкінці 30-х рр. свідчила про те, що воно було важким і суперечливим. Не легшим було також соціально-економічне становище, яке особливо погіршилося після рішення Віденського арбітражу 2 листопада 1938 р. Преса Галичини на своїх сторінках поміщала різноманітні повідомлення з цього приводу.

Галицький економіст Є. Храпливий опублікував дослідження «Карпатська Україна в числах», в якому переконував, що «продукція в сільському господарстві Карпатської України зростає і це свідчить про зріст хліборобської культури загалом. Нема сумніву, що він буде ще більшим...»¹¹⁴¹. Стаття

¹¹³⁷ Шандор В. Спомини. Т. 1. Карпатська Україна. 1938–1939. Ужгород : МПП «Гражда»; Карпатський Союз, 1996. С. 276.

¹¹³⁸ Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні. Париж – Нью-Йорк – Львів, 1993. С. 67.

¹¹³⁹ Неділя. 1938. Ч. 31.

¹¹⁴⁰ Жіноча воля. 1938. Ч. 14.

¹¹⁴¹ Діло. 1938. 19 жовтня.

Є. Храпливого була опублікована в 1938 р., а наступного року становище значно погіршилося. Газета «Діло» повідомляла, що «Карпатська Україна має запевнене прохарчування до березня»¹¹⁴². Зустрічаються матеріали про спроби уряду А. Волошина виправити становище. Коломийський журнал «Жіноча воля» повідомляв про початок поставок кукурудзи з Румунії¹¹⁴³. Прийшла також допомога з США, від ОДВУ — «117 великих пакунків, з яких деякі важать по 350 кг. Є в них чоботи, взуття, одіж, шкіра. ОДВУ організує теж збіркову акцію медичних приладів, інструментів та інших потрібних речей для лічниць»¹¹⁴⁴. «Через деякий час, — повідомляло «Діло», — ця ж організація вислала на Закарпаття товарів на суму 100 тисяч доларів»¹¹⁴⁵.

Переважаюча більшість матеріалів галицьких газет і журналів висвітлювала переважно позитивні зрушення в економіці Карпатської України. «З Підкарпатської України, — говорилося в коломийському журналі «Авангард», — наспіли вістки, що там мали натрапити на багаті зложжя мінеральних руд. Геологічні комісії натрапили на великі залежі земновоску, нікелю, алюмінію, фосфору, вугілля і нафти...»¹¹⁴⁶. Добре стояла справа з видобуванням солі. Щорічно в солотвинських копальнях видобувалось 174 тисячі тон солі вартістю 56 млн. чеських крон. З цієї кількості населення Карпатської України споживало тільки 7 тисяч, а решту (167 тисяч) експортували до Чехії¹¹⁴⁷. На Карпатській Україні діяли 585 млинів і 20 фабрик по виробництву спирту.

Писала галицька преса про поліпшення руху залізничного транспорту, про відкриття нових залізничних шляхів. Розроблялися нові господарські плани, складалися нові фінансові бюджети. Однак, вони вимагали великих коштів, а їх уряд не мав. Кореспондент львівського журналу «Новий час» змушений був визнати, що «бюджет Карпатської України шкутильгає»¹¹⁴⁸. Винними в цьому вважалися чеські власті.

Преса Галичини поміщала матеріали про Хуст — нову столицю Карпатської України. Зверталася увага на кількісне збільшення його населення. «Цікаво, — відмічав власкор «Діла» Р. Голіян, — що Хуст прийняв, вглинув у себе досить легко кількатисячну хвилю еміграції з окупованої половини...»¹¹⁴⁹. Говорилося про велику реформаторську роботу, яка велася в місті, про перспективи нової столиці. Хоча галицька періодика відмічала, що її жителів «тішить не так уже ця перспектива майбутнього Хусту, як ця віра,

¹¹⁴² Діло. 1938. 21 грудня.

¹¹⁴³ Жіноча воля. 1939. Ч. 1.

¹¹⁴⁴ Діло. 1939. 14 лютого.

¹¹⁴⁵ Там само. 19 лютого.

¹¹⁴⁶ Авангард. 1938. Ч. 2.

¹¹⁴⁷ Діло. 1939. 14 лютого.

¹¹⁴⁸ Новий час. 1939. 15 березня.

¹¹⁴⁹ Діло. 1938. 24 листопада.

ця радість, ця воля праці на себе»¹¹⁵⁰. Яскраво описав тодішню столицю Карпатської України уродженець Галичини М. Бажанський: «Коли б Хуст хотів змалювати в той час маляр, то він виглядав би досить барвисто і незвичайно живо. Дійсно, в Хусті було тоді рушно. Агенти чужих держав, кореспонденти майже всіх газет, представники дипломатичного світу, прикрившись ніби найскромнішими титулами та благородними чи якими небудь іншими філантропійно-невинними інституціями, як господарські референти, геологічні дослідники, всякі комівояжери, представники різних купецьких фірм та інші, щоб не надати поваги новому геополітичному та стратегічному творові, – наввипередки ганяли з фотографічними апаратами та олівцем і блокнотом... Центром уваги була наша тодішня влада»¹¹⁵¹.

Кореспонденти галицьких газет і журналів, як і населення Східної Галичини, неодноразово ставили перед собою питання: чи вистовіть Закарпаття? Журнал «Жіноча доля» займав оптимістичну позицію: «Насувається питання: чи така мала, переважно гориста країна, дасть собі господарську раду? Приміром, потішаючим приміром, мусить нам бути Швейцарія. Край скель, гір, лісів, вод, а через свою освіту, солідарність, господарність стоїть на чолі найкультурніших народів. І наше Підкарпаття має подібні умовини. Англійські туристи, що цього року численно з'їхались були на Підкарпаття, були красою наших гір захоплені. Підкарпаття має до 300 мінеральних джерел, має пребагаті ліси, відповідні до розведення деревного промислу. Має підсоння, що найкраще надається для садівництва, виноградарства. Підкарпаття має пасовиська, полонини, де може найкраще розвинутися молочарство. Підкарпаття має народ талановитий, здібний, характерний, що перетерпить, не зломився, не зденаціоналізувався навіть у 900-літній мадярській неволі»¹¹⁵². Такими бачились галицькому журналісту перспективи соціально-економічного розвитку Закарпаття. Необхідно констатувати, що преса Галичини не рідко бажане видавала за дійсне. Не були, зокрема, створені умови для розвитку туризму. Сучасні дослідники справедливо відзначають, що «основним завданням уряду Карпатської України було задовольнити населення краю промисловими та продовольчими товарами»¹¹⁵³.

На сторінках галицької періодики знайшли відображення політичні події жовтня 1938 – березня 1939 рр. у Карпатській Україні. Галичани з великою радістю сприйняли звістку про призначення 11 жовтня 1938 р. А. Бродія прем'єр-міністром автономного уряду Підкарпатської Русі. Даючи йому характеристику, Р. Голіян справедливо писав, що «цей уряд встановлений

¹¹⁵⁰ Діло. 1938. 24 листопада.

¹¹⁵¹ Бажанський М. Мемуарна мозаїка. К.: Критика, 1998. С. 82.

¹¹⁵² Жіноча доля. 1938. Ч. 20.

¹¹⁵³ Худанич В.І., Боднар В.Л. Карпатська Україна в 1938–1939 рр. Тези доповідей наукової конференції «Суспільно-політичні відносини на Закарпатті в 20–30-х рр. ХХ ст.». Ужгород, 1992. С. 124.

компромісним, одноголосним рішенням обох Народних Рад, української та «русской», що є одиночним, тепер діючим представником волі закарпатського населення. Компроміс був наказом хвилини і впливав з безумовної кінчености консолідації, якщо країна не мала потонути у вирі анархії»¹¹⁵⁴.

Преса Східної Галичини, через своїх власних кореспондентів на Закарпатті, намагалася зустрітися з прем'єр-міністром краю. Р. Голіян взяв інтерв'ю у А. Бродія: «В чому полягають труднощі з устійненням кордонів з Мадярщиною?»

— Мадяри вимагають від нас південної частини Закарпаття, причому хочуть дістати Ужгород, Мукачів, Севлюш, Королево та відрізати нас від спільного залізничного шляху. Життєздатність Закарпаття була б тоді мінімальна.

— А коли б з волі великодержав такій прийшло би до плебісциту і коли б південна частина Закарпаття з'явилася таки за мадярами — то що тоді? Ваш уряд твердить, що без тої південної частини життєздатність держави буде мінімальна.

— Думаємо, що такий вислід мало правдоподібний»¹¹⁵⁵.

Із вищенаведеного інтерв'ю випливало, що А. Бродій намагався себе видати за справжнього поборника інтересів краю.

«Діло» уважно стежило за діяльністю А. Бродія. 17 жовтня 1938 р. редакція газети «Нова свобода» звернулася з листом до прем'єр-міністра, в якому заявила рішучий протест проти агітаційних дій на користь Угорщини Автономно-Земледільського Союзу, очолюваного ним у недалекому майбутньому. В листі, передрукованому галицькими газетами, зокрема часописом «Діло», говорилося, що «у неділю АЗС розповсюджували летючки на зразок Мадярщини, в яких населення закликається, щоб вибивало «українських бандитів»¹¹⁵⁶. Лист закінчувався попередженням про прийняття відповідних контрмір: «Ми, українці, будемо приневолені в такий самий спосіб відповісти на ці провокації»¹¹⁵⁷. Не даючи свого коментаря цим подіям, газета тільки констатувала факт.

Після проведеної А. Бродієм конференції з угорськими властями, в редакції газети «Діло» закрався сумнів у тому, що він є справжнім захисником краю, хоча про зраду прем'єр-міністра мова не йшла. «Дивну поголоську реєструє «Фелькішер Беобахтер»... Конференція прем'єра Карпатської України з Мадярським урядом довела до порозуміння в тому дусі, що мадярська етнографічна територія мала б перейти до Мадярщини, а решта Закарпаття мало б бути незалежною державою, але в митній унії з Мадярщиною...»¹¹⁵⁸. Це повідомлення до певної міри шокувало Галичину. Редакція газети не повірила

¹¹⁵⁴ Діло. 1938. 21 жовтня.

¹¹⁵⁵ Там само. 22 жовтня.

¹¹⁵⁶ Там само. 25 жовтня.

¹¹⁵⁷ Там само.

¹¹⁵⁸ Там само. 25 жовтня.

в правдивість інформації, вважаючи її провокацією «Фелькішер Беобахтер» і підкинену угорцями: «Ця вістка... така підозріла своїм змістом, що треба вичекати на її офіційне потвердження... Сумніваємось, щоб прем'єр Бродій міг дістати згоду свого кабінету та згоду обох Національних Рад Карпатської України на це»¹¹⁵⁹. 26 жовтня 1938 р. А. Бродій був заарештований за проугорську шпигунську діяльність. «Бродій за добрі гроші (їх знайшли при ньому при його арешту), – повідомляв журнал «Жіноча воля», – хотів продати волю країни, котрою мав правити, відвічним ворогам мадярам»¹¹⁶⁰. З'являються матеріали про підготовку судового процесу над А. Бродієм¹¹⁶¹.

Новим прем'єр-міністром чехословацький уряд призначив А. Волошина – відомого громадського діяча. Рішення празької влади галицька преса оцінила, як «передачу влади в руки щирого українця»¹¹⁶². Для української преси Східної Галичини характерна певна ідеалізація А. Волошина. Можливо, саме тому відсутні будь-які матеріали, які б були спрямовані проти нього. Постать А. Волошина з'являється навіть в художніх творах. Письменник-сатирик Федь Гриндик у фейлетоні «Тому двадцять літ» доводив закономірність політичного тріумфу Волошина¹¹⁶³. Чимало галичан, які в той час були знайомі з А. Волошином, залишили про нього свої спогади. Серед них виділяються мемуари М. Бажанського «Мої зустрічі й розмови з о. А. Волошином». Автор спогадів особисто знав майбутнього президента Карпатської України з 1929 р., а тому мав повне право стверджувати: «Кожного дня, а деколи три і чотири рази на день я бачився з отцем Волошином. Не знаю, чи існує сьогодні людина, яка може це саме сказати...»¹¹⁶⁴. На глибоке переконання М. Бажанського, «до кожної обставини, меншої ваги чи більшої, отець мав свій вироблений погляд. Він кожної хвилини перевищав того священика на директорському кріслі учительського семінару та голови Християнської Партії, редактора «Науки» чи «Свободи». Сьогодні це вже професійний політик, керівник народу, його апостол, що виконує історичне завдання. Ставав в очах нас усіх тоді неповторною індивідуальністю того часу»¹¹⁶⁵.

Цікавими є також думки, висловлені кореспондентом французької газети «Ле Пті Парізієн» 5 лютого 1939 р.: «Часто його представляли як типічного духовного політика-дипломата з часів Ренесансу. Але цей образ цілком фальшивий. Отець Волошин цілком не подібний до того багатого рафінованого духовенства, яке засліплювало європейські королівські двори своїм блиском,

¹¹⁵⁹ Діло. 1938. 25 жовтня.

¹¹⁶⁰ Жіноча воля. 1938. Ч. 14.

¹¹⁶¹ Діло. 1938. 19 листопада.

¹¹⁶² Там само. 19 листопада.

¹¹⁶³ Літопис Червоної Калини. 1938. Ч. 12.

¹¹⁶⁴ Бажанський М. Мемуарна мозаїка. К.: Критика, 1998. С. 98.

¹¹⁶⁵ Там само. С. 101.

дорогоцінностями, знанням та відважними думками. Батько Волошин, — так його кличуть селяни, — дуже приємний, виrozumлий, розумний і реаліст. То ані мрійник, ані фанатик»¹¹⁶⁶. Головний редактор урядової газети «Нова свобода» В. Гренджа-Донський присвятив А. Волошину кілька нарисів. На його велике переконання, «як чехи мають свого Масарика, так і ми, підкарпатські українці, маємо свого Августина Волошина. Це наша гордість і наша слава. Волошин — наша новітня історія. Був він пробудником в тяжкі часи національних утисків, і з його іменем зв'язане наше національне пробудження. Він є творцем автономної Підкарпатської Русі в рамках Чехословацької Республіки. Людина небуденних здібностей, на яку гордий наш нарід не лише тут, на Підкарпатті, але й далеко поза її границями. Такий муж заслужить, щоб його іменем назвали найкращі площі й вулиці, щоб йому ставили пам'ятники. Це все ми зробимо, як прийде на це час»¹¹⁶⁷.

Галицька преса не залишила поза увагою і С. Фенцика, соратника А. Бродія, зокрема його антиукраїнський виступ 17 листопада 1938 р. в Будапешті. «Діло» так передавало слова С. Фенцика: «Рускій народ міг довгі століття задержатися в рамках малярської держави... Двадцятилітній побут у Чехословацькій державі був неволею, з якої тепер усі «русські» хочуть визволитися»¹¹⁶⁸. До цього необхідно додати, що наступні події повністю підтвердили висловлювання С. Фенцика. Його думки простежуються в антиукраїнських листівках, які набули масового розповсюдження в краї.

Уряду Карпатської України доводилось діяти у надзвичайно складних умовах. До факторів, які ускладнювали і дестабілізували внутрішнє становище в краї, слід віднести постійні напади терористичних загонів з угорської і польської території. Преса Східної Галичини теж не могла обминути цю проблему. На її сторінках регулярно поміщались матеріали з цього приводу. В одному із них розповідалось про сутички чехословацьких прикордонників з угорськими терористами поблизу Берегова, в яких загинув чеський жандарм Андрій Риган — «щирий прихильник українців». Часопис «Діло» повідомляв деталі його смерті: «Ригана зранили диверсанти в ногу. Опісля підійшов до нього маляр і добив його вистрілом з револьвера в чоло. Потім ще й ограбив убитого героя, забравши в нього 600 чеських крон, годинник, книжку та ще інші дрібні речі»¹¹⁶⁹. Терористи неодноразово з'являлися в околицях цього міста.

Нерідко карпатським січовикам і чеським прикордонникам вдавалося їх затримувати. Терористи були озброєні «скорострілами, ручними грана-

¹¹⁶⁶ Болдижар М. М. Краю мій рідний: Науково-популярні нариси з історії Закарпаття. Ужгород: Госпрозрахунковий ред.-вид. відділ комітету інформації, 1998. С. 99.

¹¹⁶⁷ Гренджа-Донський В. Я теж Українець. Публіцистика. Ужгород: ВАТ Вид-во «Закарпаття», 2003. С. 301.

¹¹⁶⁸ Діло. 1938. 19 листопада.

¹¹⁶⁹ Там само. 19 жовтня.

тами та автоматичними пістолетами»¹¹⁷⁰. Значна їх група була ліквідована поблизу Сваляви. «Сторожова служба, – повідомляло «Діло», – взяла в полон 304 озброєних терористів»¹¹⁷¹. Ця цифра, безумовно, значно перебільшена. Вона відповідає, хіба що, загальній кількості затриманих терористів. На думку вищеназваної газети, заарештовані були «інтелігентами, членами расистичної ідеології»¹¹⁷². Банди терористів щедро оплачувалися угорським і польським урядами. Галицька преса передрукувала інтерв'ю А. Волошина німецькому друкованому органу «Ляйпцігер Нойесте Нахріхтен», в якому прем'єр-міністр інформував, що «... в кишенях 305 закордонних терористів, яких ми зловили, знайдено не менше як сім мільйонів чеських крон»¹¹⁷³. Зустрічаються повідомлення про українізацію жандармерії, перед якою ставилося завдання зліквідувати терористів¹¹⁷⁴.

Нерідко на території краю давала про себе знати угорська «п'ята колона». На жаль, на сторінках галицької преси майже повністю відсутні відомості з цього приводу. Говориться тільки про істерію, яку підняла угорська преса проти уряду А. Волошина¹¹⁷⁵. На нашу думку, факти саботажу, ворожого пропаганди, паплюження особи Волошина могли викликати двоякі судження у галицьких читачів про розвиток політичних подій у Закарпатті. Саме тому, червоною ниткою через переважну більшість матеріалів проходить ідея все-народної підтримки місцевим населенням уряду А. Волошина. Однак, архівні документи свідчать, що справа стояла далеко не так. Державною прокуратурою у Великому Березному були розпочаті кримінальні справи проти В. Губанія, Ю. Кляйснера, Ю. Пашкуляка, І. Йосифа, З. Шолтеса, І. Міня, І. Емерика, які звинувачувалися в античехословацькій та антиукраїнській агітації, закликали до скинення уряду А. Волошина¹¹⁷⁶. Закарпаття буквально наводнили угорські агенти, які збирали підписи за приєднання краю до Угорщини, розповсюджували листівки антиукраїнського змісту, повідомляли вісті про діяльність окремих політичних діячів Карпатської України. Все це змушувало уряд, очолюваний А. Волошином, піти на певне згортання демократичних процесів, що вилилося у відкриття концентраційного табору, закриття окремих друкованих органів та товариств відкрито антидержавного характеру.

Писала галицька преса про розпуск всіх політичних партій у краї та утворення Українського Національного Об'єднання (УНО). На сторінках

¹¹⁷⁰ Діло. 1938. 19 жовтня.

¹¹⁷¹ Там само.

¹¹⁷² Там само.

¹¹⁷³ Там само.

¹¹⁷⁴ Там само. 3 листопада.

¹¹⁷⁵ Там само. 28 жовтня.

¹¹⁷⁶ ДАЗО. Ф. 17. Оп. 2. Спр. 336. Арк. 1; Ф. 3. Оп. 2. Спр. 12. Арк. 2; Ф. 3. Оп. 3. Спр. 83. Арк. 6; Ф. 3. Оп. 3. Спр. 83. Арк. 8

львівського часопису «Діло» з'являються окремі публікації з цього приводу. Спочатку дається тільки констатація факту: «Тільки одна листа до Карпатського Союму»¹¹⁷⁷, «розв'язання політичних партій»¹¹⁷⁸. З цих повідомлень важко зрозуміти позицію політичних сил і галицької преси до такого рішення карпатської влади. Наступні публікації більш конкретні. Р. Голіян у статті «Переломові дні Карпатської України» дав таке визначення УНО: «Це нова партія... з тоталістичними засновками, зі своєрідною системою фашизації»¹¹⁷⁹. Під «системою фашизації» автор статті розумів «строге здисциплінування всього політичного і громадського життя під одною авторитарною кермою»¹¹⁸⁰. Невідомий автор статті «Розв'язання політичних партій», опублікованій у «Новому часі», вітає це рішення уряду, яке матиме «далекосяжне значіння для внутрішнього життя й національної консолідації Карпатської України», бо «різномірні політичні угруповання... розбивали національну єдність населення»¹¹⁸¹. Р. Голіян вважав виникнення УНО «потребою часу», необхідністю «зліквідувати всі внутрішні спори та суперечні тенденції, зі зрозумінням, що тільки координація всіх національних течій в одній, здисциплінованій, національно-виховній системі — є в силі та в праві повести наріз на висоту повної самосвідомості свого національного «я», зрозуміння своїх обов'язків і прав у рамках інтересів національної збірноти»¹¹⁸².

Період між лютим і березнем 1939 р. детально описав Р. Голіян на сторінках часопису «Діло». Йому належать кілька репортажів з місця подій («Спокій і право», «Переломові дні Карпатської України», «Тріумфальні передвиборні збори в Карпатській Україні» та інші). В них він емоційно описав обстановку, в якій проходили вибори. Р. Голіян не залишив поза увагою той факт, коли «... на носилках принесли Івана Гисема, 75-літнього старця без ніг», який віддав свій голос за УНО¹¹⁸³. Червоною ниткою через пропагандистські міроприємства уряду Карпатської України проходила ідея незалежності. Будь-яка спроба втручання у внутрішні справи краю розцінювалася, як загроза самостійності. Уряд і населення Закарпаття негативно сприйняли звістку про призначення чеського генерала Л. Прхали третім міністром Карпатської України. Засудили цей акт і українці Галичини.

Львівський часопис «На переломі» помістив повідомлення «Карпатська Україна не хоче Прхали», в якому констатовалося, що «міністром Карпатської

¹¹⁷⁷ Діло. 1939. 28 січня.

¹¹⁷⁸ Новий час. 1939. Ч. 16.

¹¹⁷⁹ Діло. 1939. 16 лютого.

¹¹⁸⁰ Там само.

¹¹⁸¹ Новий час. 1939. Ч. 16.

¹¹⁸² Діло. 1939. 16 лютого.

¹¹⁸³ Там само. 23 лютого.

України може бути тільки українець»¹¹⁸⁴. Газета «Діло» інформувала читачів про хід «протестанційних сходин проти номінації генерала Прхали карпатоукраїнським міністром», які відбулися 21 січня 1939 р. в Хусті¹¹⁸⁵. Аналогічні демонстрації мали місце в Перечині, Білках та інших містах і селах Карпатської України. Вони теж зафіксовані на сторінках «Діла». Редакція львівського журналу «Українське юнацтво» твердила, що лише «сильна Карпатська Січ може бути протиставлена таким актам втручання чеського уряду»¹¹⁸⁶. Призначення Л. Прхали українським міністром розцінювалося, як спроба «накладати на український уряд свою руку». Справа закінчилася прийняттям компромісного рішення: Л.Прхала в новому уряді виконував обов'язки міністра транспорту і практично був усунений від влади. Часопис «Діло» так писав з приводу відставки Прхали: «Гідна постава карпатоукраїнського уряду. Генерал Прхала прийшов до переконання, що він в Хусті зайвий»¹¹⁸⁷.

Населення Східної Галичини мало можливість детально ознайомитися з ходом та результатами виборів до Союму. «Вибори в Карпатській Україні, – говорилося у статті «Вміли одностайно стати», поміщеній на сторінках журналу «Жіноча воля», – сповнили гордістю всі українські серця і для всіх українців на цілм світі дали дві науки. Перша з них є та, що «тільки в єдності сила», а друга це та, що «як самі собі не поможемо, то ніхто нам не поможе»¹¹⁸⁸. Той же журнал писав: «Показалося, що на кожних сто голосів 92 віддало свій голос на українську державну листу. Це був доказ, що наші брати на Підкарпатті вповні національно свідомі»¹¹⁸⁹.

Газета «Діло» надрукувала результати виборів у поодиноких округах, а також прізвища послів до Союму¹¹⁹⁰. В одному з її номерів була передрукована стаття «Волошин про вибори», що являла собою виступ прем'єр-міністра з приводу перемоги на виборах¹¹⁹¹. Р. Голян писав про піднесення рівня національної свідомости закарпатців: «Та ось, коли карпатські українці дістали повну свободу виявити свою волю, вони виявили її так проречисто, що весь світ відкрив очі з дива. Як то?! Хіба це ті самі, про яких деяка преса писала, що вони не знають, яка їх рідна мова, що тяготять до Мадярщини, що протестують проти уряду А. Волошина? Невже це ті самі?! Карпатоукраїнська людність дала гідну відповідь на всі ті наклепи і клевети»¹¹⁹². «Карпатську

¹¹⁸⁴ На переломі. 1939. Ч. 6.

¹¹⁸⁵ Діло. 1939. 24 січня.

¹¹⁸⁶ Українське юнацтво. 1939. Ч. 1.

¹¹⁸⁷ Діло. 1939. 24 січня.

¹¹⁸⁸ Жіноча воля. 1939. Ч. 5.

¹¹⁸⁹ Там само. Ч. 6.

¹¹⁹⁰ Діло. 1939. 14, 15 лютого.

¹¹⁹¹ Там само. 15 лютого.

¹¹⁹² Там само. 14 лютого.

Україну я знав уже на багато років перед цим періодом..., — писав уже згаданий М. Бажанський, — так що мені не було важко робити певні підсумки праці і порівняння. Тепер виглядала вона зовсім інакше. Цих людей, що ще цього останнього року спокою — 1938 — треба було переконувати про потребу фонетичного правопису, про те, що вони є тією самою кров'ю, що їхні брати за Карпатами, — вони вже восени цього ж року ставали більшими революціонерами за своїх учителів. Вони переростали всі сподівання, що на них тоді покладали»¹¹⁹³.

15 березня 1939 р. розпочав свою роботу Сойм Карпатської України. Однак, він проходив в умовах, коли угорська армія вже вторглася в межі суверенної країни. Напад угорських військ співпав з кровопролитними сутичками між Карпатською Січчю і чеськими військами. Вони значно ускладнили обстановку і зробили негативний вплив на розвиток наступних подій. Невідомий автор статті, опублікованій в журналі «Жіноча воля», писав, що «14 березня чеське військо, яке нібито уважалося «союзниками» карпато-українців, напало на будинок карпато-української Січі в Хусті. Чеські війська почали стрільбу із скорострільів, обстрілювали навіть жіночі відділи. Впали ранені й убиті сини Карпат»¹¹⁹⁴.

Галицька преса високо оцінила нерівний двобій Карпатської Січі з угорською армією: «Тоді, коли вісім мільйонів чехів віддало себе під панування німецької держави без найменшого спротиву, в той час тисячі українців виступили збройно проти мадярської кількатисячної армії»¹¹⁹⁵. Автори статті змушені були визнати, що «через день-два ворог займе всю територію краю»¹¹⁹⁶. Вони розуміли, що січові відділи не в змозі протистояти кадровій угорській армії. На сторінках галицької періодики зустрічаються різні дані про кількісний склад Карпатської Січі. Часопис «На переломі» називає 17 тисяч чоловік, причому вважає, що ці люди є «вишколеними і зорганізованими на військовий лад»¹¹⁹⁷. Той же орган писав, що 5 лютого 1939 р. в Хусті відбулася демонстрація, в якій приймали участь 30 тисяч січовиків. Журнал «Жіноча доля» повідомляв, що одного тільки дня, 17 листопада 1938 р. до Січі вступило 736 членів¹¹⁹⁸. Часопис «Діло» писав про формування урядом Карпатської України двох легіонів¹¹⁹⁹. Отже, галицька преса наводить різні цифри про кількісний склад Карпатської Січі і з жодною важко погодитися. Вони значно перебільшені.

¹¹⁹³ Бажанський М. Мемуарна мозаїка. К. : Критика, 1998. С. 81.

¹¹⁹⁴ Жіноча воля. 1939. Ч. 4.

¹¹⁹⁵ Там само.

¹¹⁹⁶ Там само.

¹¹⁹⁷ На переломі. 1939. Ч. 6.

¹¹⁹⁸ Жіноча доля. 1938. Ч. 23.

¹¹⁹⁹ Діло. 1938. 2 листопада.

Розділ 5. «Бо свої то за горами – не чужі: Русь, єдина, мисль одна у всіх в душі...»
Українці Східної Галичини і Карпато-Українська держава (1938–1939)

Малочисельні та погано озброєні січовики, а також учні гімназій виступили на захист своєї держави. Головна битва відбулася на Красному полі, поблизу с. Копаня. Про це писала львівська газета «Нова зоря»: «Не дасться заперечити факту, що під Хустом відбулася велика битва, в якій з обох сторін полягло багато соток вояків. Мимо всієї симпатії для мадярів не можна не підкреслити, що український народ... хоробро боровся»¹²⁰⁰. Аналогічне можна прочитати в іншому виданні: «... навіть найбільший ворог українського народу мусить признати, що українська молодь по-геройськи обороняла свою волю...»¹²⁰¹. Угорські власті змушені були визнати, що «під час березневих операцій на Карпатській Україні мадярська армія мала 72 убитих, 163 ранених, 4 пропавших без вісти і 2 полонених»¹²⁰².

Сучасні дослідники, на основі введених до наукового обігу джерел, мають можливість назвати більш точні дані про втрати обох сторін. На середньому напрямі бої січовиків з угорськими військами відбулися в Чинадієві, на околиці міст Сваляви та Іршави. Упродовж 17 березня угорські військові частини втратили 37 чоловік убитими і 134 пораненими. Січовики втратили близько 200 убитими і понад 400 пораненими. В полон було взято близько 300 чоловік. В боях на Красному Полі загинуло близько 230 січовиків, чеських воїнів і добровольців. Втрати угорців убитими становили близько 160 чоловік і близько 400 чоловік одержали поранення. В боях по лінії фронту від Королева до Хуста угорці взяли в полон багато чехів і 450 січовиків, серед яких було багато галичан¹²⁰³.

Матеріали галицької преси про трагедію Карпатської України можна умовно поділити на три групи: 1) повідомлення про репресії угорських гортистів над місцевим населенням; 2) вістки про біженців з Карпатської України; 3) матеріали про повеніряння А. Волошина та членів його уряду по європейських столицях.

18 березня 1939 р. останні захисники Карпатської України припинили опір, хоча деякий час продовжували діяти партизанські загони. Галицька «Нова зоря» повідомляла, що після оголошення угорським урядом амністії, «... більшість членів Січі, які оперували в горах, в останніх днях зложили зброю. Наслідком цього в Карпатській Україні настав уже спокій»¹²⁰⁴. З таким твердженням не погоджується учасник партизанської боротьби С. Вівчар, який у своїх спогадах «Ліс шумить», опублікованих по гарячих слідах у 1939 р., констатував: «Ця партизанська боротьба січовиків не скінчилася ще донині...

¹²⁰⁰ Нова зоря. 1939. 27 квітня.

¹²⁰¹ На переломі. 1939. Ч. 4.

¹²⁰² Нова зоря. 1939. 20 квітня.

¹²⁰³ Книга пам'яті України. Закарпатська область: У 2-х томах. Т. 2 / Гол. редколегії В. Керечанин. Ужгород : Вид-во «Карпати», 1998. С. 60–61.

¹²⁰⁴ Нова зоря. 1939. 27 квітня.

По ширості сказати, січових партизанів не так легко вони проженуть з гір. Партизани добре знають терен, бо то переважно гірські хлопці, а відтак їм активно сприяє місцеве населення, що в деяких околицях може й місяцем скоріше вигнало худобу на полонини, щоб допомагати січовикам в харчуванні»¹²⁰⁵. Партизани діяли невеликими загонами від 10 до 20 осіб, контролюючи залізничні шляхи від Перечина до Ужжа і від Хуста аж до Ясіня, на Волівщині і Хустщині. Відомо, що угорці зайняли середню смугу лише 23 березня, а в горах бої тривали ще протягом квітня-травня.

В партизанській боротьбі взяла участь тільки незначна частина січовиків, яка не змирилася з гортистською окупацією краю. Переважна більшість, відступаючи перед переважаючими силами ворога, спробувала пробитися до Румунії. А. Волошин просив румунську владу не чинити опір втікачам з Карпатської України. Згода була дана, про що стало відомо і в Галичині. Коломийський журнал «Жіноча доля» повідомляв: «Волошин звернувся за поміччю до румунського уряду», проте, вважала редакція, «помочі... не було ніякої»¹²⁰⁶. Названий журнал сам наводить матеріали, які суперечать зробленому висновку. Його редакція одержала кілька листів від січовика Бурі-Воскресенського, в яких він детально описав події, що передували еміграції за кордон. Автор розповів про те, як опинився в зайнятому румунами Великому Бичкові, а потім в Сиготі. «Румунська влада ставилася до збігців людяно і прихильно»¹²⁰⁷ — заявив Буря-Воскресенський.

Ті, кому успішно вдалося перейти кордон, зустрілися з багатьма проблемами на чужині. Не можна не погодитися з висловлюваннями галицької преси, що «Срібну землю мусіли покинути обдерті, голодні, босі та хворі...»¹²⁰⁸. В іншому повідомленні читаємо, що «багато збігців... опинилися без засобів до життя в Празі»¹²⁰⁹. Галицька періодика містить відомості про кількість збігців. «У Відні 1500 збігців...»¹²¹⁰ — писала «Жіноча воля». «Нова зоря» повідомляла про 3000 збігців, які «пройшли через віденські станиці»¹²¹¹. Безумовно, становище збігців було б гіршим, якби не активна діяльність різноманітних допомогових комітетів. Енергійно працювали члени празького комітету В. Шандор, А. Макаренко, З. Маринда, З. Мірна. Вони встановили тісні зв'язки з українською діаспорою США і Канади, а також дійшли до взаємопорозуміння з чеським Червоним Хрестом, який «погодився давати збігцям безплат-

¹²⁰⁵ Заповіт Срібної землі. Карпатська Україна в боротьбі за незалежність. Львів : «Світ», 2001. С. 167–170.

¹²⁰⁶ Жіноча доля. 1939. Ч. 9–10.

¹²⁰⁷ Там само. Ч. 4.

¹²⁰⁸ Там само. Ч. 5.

¹²⁰⁹ Там само. Ч. 9–10.

¹²¹⁰ Там само. Ч. 5.

¹²¹¹ Нова зоря. 1939. 14 травня.

ний нічліг»¹²¹². Марія Химинець пригадувала: «Не гаючи часу, я включилася до праці в Допомоговому Комітеті, бо там було для мене широке поле діяння. На початку найважливішою справою для нас було прийняти транспорт втікачів, зареєструвати їх та відокремити здорових від хворих. Здорових треба було відвезти на «Шобер пляц» у Відні, де вони чекали на працевлаштування або на виїзд до Праги чи Братислави. Хворими треба було спеціально заопікатися. Ця проблема стала дуже актуальною, коли в травні 1939 р. почали приїжджати в'язні з концентраційних таборів Варюлопош з Мадярщини. Велика частина їх була так сильно покалічена й побита мадярськими бандитами, що потребувала шпитального лікування... За чотири місяці ми перекинули з Відня до Праги і Братислави понад 900 втікачів. В той спосіб я перевезла восени 1939 р. 52 дітей з Відня до української гімназії в Морджанах, біля Праги»¹²¹³. Львівська «Нова зоря» помістила повідомлення про грошову допомогу українців Прнявора (Югославія) для збігців з Карпатської України¹²¹⁴.

Преса Галичини високо оцінила меценатську діяльність «Всесвітнього Союзу Українок». Ця організація, з осідком у Відні, «старалася про одяг, про харчування, про дах над головою і потрібні ліки» – повідомляла «Жіноча воля»¹²¹⁵. Матеріали галицької періодики дають змогу простежити маршрут збігців з Карпатської України до Румунії, а звідти до Югославії і Австрії. Однак, не менш масові переходи відбувалися у напрямку до кордонів Словаччини, що не знайшло належного відображення на сторінках галицьких газет і журналів.

За кордон емігрували не тільки рядові захисники Карпатської України, але і члени уряду на чолі з президентом А.Волошином. Журнал «Жіноча воля» повідомляв, що увесь уряд «до останньої хвилини... був в обстрільованому Хусті. З Хусту перейшли до Рахова. Тепер знаходиться в Югославії»¹²¹⁶. Наступна інформація сповіщала про святкування колишнім президентом Волошином Великодня в Югославії та про його переїзд до Відня. «Тут, між іншим, президент мав заявити одному з чужинних кореспондентів, що доля Карпатської України ще не вирішена остаточно і не втратила свого міжнародного значення» – повідомляв травневий номер цього журналу¹²¹⁷. Зустрічаються матеріали про перебування А. Волошина в Берліні. Для «Нової зорі» було несподіванкою, що він продовжує сподіватися на німецький протекторат: «В Берліні зібралося тепер багато емігрантів з Карпатської України, з Волошином, Реваєм і Клочураком на чолі, які переговорюють з німецьким правительством у справі натиску на Угорщину, щоб вона дозволила українцям

¹²¹² Жіноча воля. 1939. Ч. 9–10.

¹²¹³ Химинець Ю. Тернистий шлях до України. Ужгород : МПП «Гражда», 1996. С. 367–368.

¹²¹⁴ Нова зоря. 1939. 21 травня.

¹²¹⁵ Жіноча воля. 1939. Ч. 5.

¹²¹⁶ Там само. Ч. 4.

¹²¹⁷ Там само. Ч. 5.

знайти точку спертя на Карпатській Україні. Се дивно супроти попередньої заяви Волошина («Німці нас зрадили») і трудно пересудити вислід тих переговорів»¹²¹⁸. «Нова зоря» зафіксувала на своїх сторінках участь А. Волошина у богослужінні в Берліні, де «він вписався на листу як Президент Карпатської України з осідком в Хусті»¹²¹⁹.

Цікавими є матеріали про відношення угорського уряду до особи А. Волошина. «Мадярські офіційні кола, — повідомляв «Новий час», — дуже заходились й заходяться біля того, щоб Президент Волошин зложив їм чолобитню, обіцяючи йому (й тільки йому!)... амністію, а до того й почеси»¹²²⁰. Однак, не тільки з цієї причини угорські власті зацікавилися особою А. Волошина. Дані угорської дипломатії свідчать про те, що урядові кола Угорщини не були впевнені в правомірності своїх дій щодо окупації Закарпаття і допускали можливість втратити владу над нашим краєм.

З боєм у серці писала галицька преса про полеглих січовиків. Серед них зустрічаються прізвища Д. Климпуша, С. Росохи, М. Марущака та багатьох інших. Необхідно відзначити, що більшість із них не загинули. Це стосується, зокрема, В. Гренджі-Донського. Вже 16 березня 1939 р. він був заарештований. Львівська газета «Нова зоря» повідомляла: «До краю наспіли вістки, що в мадярському таборі в Ніредьгазі перебувають поет Гренджа-Донський, Федір та Юлій Реваї»¹²²¹. Інформація надійшла правдива, хоч з великим запізненням. В попередніх номерах повідомлялося про його смерть¹²²². Професор М. Омельчикова навіть опублікувала некролог «В. Гренджа-Донський»¹²²³. На сторінках «Жіночої долі» знаходимо відомості про трагічну долю режисера державного театру «Нова сцена» А. Шерегія¹²²⁴. Лейтмотивом галицької преси є віра в те, що кров юнаків і дівчат була пролита немарно: «... А скільки тих безіменних героїв полягло на полі слави? Тепер нараховують їх вже не на десятки, а на тисячі. Та опануймо себе й обітрім сльози з облич своїх. Знаймо одне: кров пролита за волю свого народу, ніколи не пропадає марно, бо це свята кров»¹²²⁵.

Отже, кореспонденти галицьких газет і журналів регулярно знайомили своїх читачів з розвитком подій у Карпатській Україні наприкінці 30-х років минулого століття. Особливо великий фактичний матеріал містився в номерах львівського часопису «Діло», власкором якого був Р. Голіян. Повідомлення, статті, репортажі та коментарі галицьких журналістів знайомили українське

¹²¹⁸ Нова зоря. 1939. 27 квітня.

¹²¹⁹ Там само. 30 квітня.

¹²²⁰ Новий час. 1939. Ч. 109.

¹²²¹ Нова зоря. 1939. 8 червня.

¹²²² Жіноча доля. 1939. Ч. 4.

¹²²³ Там само. Ч. 4.

¹²²⁴ Там само.

¹²²⁵ Там само.

населення Східної Галичини з політикою великих європейських держав по відношенню до Закарпаття. Галицька преса однозначно засудила територіальні претензії урядів Угорщини та Польщі стосовно краю. Вона підтримала орієнтацію А. Волошина на Німеччину. Цілий ряд матеріалів галицьких газет і журналів висвітлюють соціально-економічне становище Закарпаття в 1938–1939 рр. У них робиться спроба проаналізувати розвиток народного господарства, накреслити його перспективи. Необхідно відзначити, що для більшості матеріалів характерна певна ідеалізація, замовчування кризових явищ в економіці. Архівні документи свідчать про різке погіршення економічного становища Карпатської України після Віденського арбітражу 2 листопада 1938 р. Українська преса Східної Галичини уважно стежила за розвитком політичних подій жовтня 1938 – березня 1939 рр. у Карпатській Україні. Окремі матеріали висвітлювали діяльність автономних урядів А. Бродія і А. Волошина, наводили факти руйнівних дій терористів. Однак, таке питання, як згортання урядом Карпатської України демократичних процесів, на сторінках галицької преси не знайшло належного висвітлення, або замовчувалось. Незначна частина матеріалів галицької періодики висвітлює бої карпатських січовиків з військами агресора та репресії останніх по відношенню до місцевого населення. Зустрічаються повідомлення про біженців з Карпатської України та поневіряння А. Волошина по європейських столицях. Матеріали галицької преси свідчать про її щире ставлення до захисників Карпатської України. Вони підтверджуються спогадами очевидців і учасників подій. Для окремих матеріалів галицької періодики притаманні фактологічні неточності, перебільшення, що пояснюється неперевіреністю одержаного матеріалу. Із вищесказаного випливає, що свідчення української преси Східної Галичини дозволяють краще з'ясувати героїчні і трагічні події 1938-1939 рр. у Карпатській Україні.

В Східній Галичині з великим захопленням сприйняли звістку про те, що Закарпаття стало автономним. Що стосується перших відгуків українських політичних організацій Галичини з приводу автономістичних домагань закарпатців, то вони почали з'являтися від середини вересня 1938 р. Причина їх полягала в активних діях УЦНР в питанні надання автономії Підкарпаттю, зокрема направлення до Праги 8 вересня 1938 р. делегації на чолі з А. Волошином і постійно зростаюча міжнародна напруга навколо Чехословаччини з приводу судето-німецького питання.

16 вересня 1938 р. ПУН, який мав широку нелегальну мережу в Галичині, розповсюдив заклик: «Українське Закарпаття захищає в тій хвилині ідею незалежної Української Закарпатської держави, яка з хвилиною вибуху повстання на всіх українських землях проти всіх окупантів України стихійно об'єднається в єдину державу всіх українців»¹²²⁶. Тодішній голова ПУНу А. Мельник

¹²²⁶ Діло. 1938. 2 жовтня.

пригадував: «Перші дні перебрання мною агенд були гарячковими заходами допомоги Карпатській Україні, туди спрямовані були всі наші сили й засоби, якими розпоряджали ми»¹²²⁷.

Своє ставлення до закарпатських подій виразило Українське Національне Демократичне Об'єднання на чолі з Д. Левицьким. 20 вересня 1938 р. у Львові на засіданні ЦК УНДО було проголошено: «В історичній хвилині політичного самовизначення народів, які заселяють Чехословаччину, змагання українців до здійснення права самовизначення не можуть бути знехтувані всупереч їх волі ніякими доконаними фактами. Тому ЦК УНДО вітає закарпатських українців у їх змаганнях до здійснення повноти своїх прав на всіх українських етнографічних землях Закарпаття, що лежать в інтересі цілого українського народу»¹²²⁸.

25 вересня 1938 р. у приміщенні українського товариства «Сокіл» у Львові відбулося зібрання, ініційоване лідером Фронту Національної Єдності Д. Паліївим з приводу закарпатських подій. За даними польської поліції у ньому взяло участь близько 200 чоловік, а орган УНДО – тижневик «Свобода» повідомляв про тисячу присутніх¹²²⁹. Після засідання відбулася демонстрація під гаслами «Хай живе Україна», «Ганьба чехам, ляхам і мадярам», «Хай живе Закарпатська Україна». На вулиці Галицькій демонстрантів зупинила поліція; в сутичці взяли участь польські студенти, які побили кількох демонстрантів¹²³⁰. Днем раніше у Львові відбулася маніфестація українських студентів у підтримку Закарпаття¹²³¹.

30 жовтня 1938 р. місцевими оунівцями в м. Буськ була організована маніфестація, ініціаторами якої виступили Д. Куп'як та Г. Пришляк. «Після промови і національного гимну, – пригадував очевидець, – біля тисячі народу рушило у напрямку ринку, а відтак попри косяол на постерунок поліції з гаслами «Геть з мадярами! Геть з ляхами! Закарпаття не дамо!». Поляки, вважаючи Бузеччину спокійним тереном, в якому досі не було особливих протипольських акцій, були заскочені появою великої кількості українських демонстрантів з гаслами «Геть з ляхами!»... Демонстранти проспівали кілька революційних пісень біля постерунку поліції, і поділилися на дві групи, – одна пішла головною дорогою на схід, а друга – на захід через Воляки до Лянерівки... Комендант Габель наказав демонстрантам перестати співати і розійтися. У відповідь посипались на мазурів каміння, яке демонстранти мали з собою, а також для більшого ефекту пролунало кілька пострілів з бойової зброї. Після рукопашної «дискусії» напасників було усунуто з дороги.

¹²²⁷ Ольжич О. Незнаному Воякові. Заповідане живим. К. : Фондація імені О.Ольжича, 1994. С. 33.

¹²²⁸ Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІАУ у Львові). Ф. 205. Оп. 1. Спр. 493. Арк. 198.

¹²²⁹ ЦДІАУ у Львові. Ф. 205. Оп. 1. Спр. 493. Арк. 198.

¹²³⁰ Діло. 1938. 2 вересня.

¹²³¹ Там само. 15 жовтня.

І, залишаючи кільком полякам «червоні китайки» на спомин, ми рушили далі»¹²³². Отже, уже на початковому етапі спостерігаємо дві тенденції у ставленні галичан до автономних домагань на Закарпатті. З одного боку поміркована, репрезентована легальними політичними українськими організаціями, перш за все УНДО, які підтримували гасла автономії у межах федеративної Чехословаччини. З іншого – радикальна течія, представники якої (ОУН) вважали, що на порядок денний необхідно ставити питання про повну незалежність Закарпаття і розглядати це як крок до соборної української держави.

Відразу після Мюнхенської конференції спостерігається зближення Польщі з Угорщиною у закарпатському питанні. Саме в цей час представник угорського міністерства закордонних справ Ю. Беком у справі польсько-угорської співпраці. Польське радіо і преса розгорнули відверту антиукраїнську пропаганду, а польський уряд вирішив таємно підтримувати терористичну війну на Закарпатті¹²³³. Все це змусило ЦК УНДО зробити 8 жовтня 1938 р. заяву на ім'я польського прем'єр-міністра Ф. Славой-Складовського і міністра закордонних справ Ю. Бека. Польський уряд у справі Закарпаття зайняв становище суперечне з ідеєю самовизначення і захопився пропагандистською роботою за прилучення Закарпаття до Угорщини. Таку політику активно підтримали Польське телеграфне агенство і радіо. Вісті про надання Підкарпатській Русі автономії швидко дійшли до Галичини. У краї прокотилася хвиля мітингів і демонстрацій. Ініціатором переважної більшості їх була ОУН. Особливо активно діяв Р. Шухевич, який у жовтні 1938 р. прибув до Львова. Він спричинився до того, що 11 жовтня після богослужіння в соборі Святого Юра у Львові «частина учасників сформувала похід, який пройшов вул. Міцкевича, Косцюшка і Сикстинською до Марійської площі, де знаходиться мадярський консулят. Поліція перервала похід у кількох місцях, а групи демонстрантів, що дійшли під мадярський консулят, поліція розігнала, арештуючи кількадесят осіб. В поході взяло участь около 20 тис. людей. Похід з окликами «Хай живе Україна», «Геть з мадярами», – був, як пише польська преса, добре організований»¹²³⁴. Ця демонстрація, з одного боку, була свідченням солідарності з національно-визвольною боротьбою українців Закарпаття, але, з другого боку, вона ускладнювала міжнародне становище Карпатської України. Польський уряд постійно ставив претензії чехословацькому уряду.

11 жовтня 1938 р. відбувся святковий молебень у греко-католицькому соборі м. Ярослава¹²³⁵. 14 жовтня у Перемишлі мало місце святкове зібрання у церкві отців Василіян, ініціаторами якого виступили члени УНДО,

¹²³² Куп'як Д. Спогади нерозстріляного. Торонто – Нью-Йорк, 1991. С. 70–71.

¹²³³ Діло. 1938. 16 жовтня.

¹²³⁴ ЦДАУ у Львові. Ф. 205. Оп. 1. Спр. 494. Арк. 52.

¹²³⁵ Там само. Арк. 51.

після чого відбулася демонстрація під гаслами «Хай живе Україна», «Геть з поляками, геть з мадярами». Маніфестантів зупинив посилений відділ поліції. Ще 11 жовтня львівська газета «Діло» повідомляла, що «на плечі провідників українського Підкарпаття історія поклала величезне завдання і ми широко бажаємо, щоб вони його з честю і успіхом виконали — зберегти українське Підкарпаття за його уродженцями»¹²³⁶. 13 жовтня до редакції газети «Нова свобода» була надіслана телеграма такого змісту: «Українській Народній Раді й першому уряду Підкарпатської Русі пересилають шире побажання повного успіху в боротьбі з мадярською загрозою. Телеграму підписали лідери кількох легально існуючих політичних організацій Галичини Д. Паліїв, Рудницька, Старосольський, Стахів»¹²³⁷.

Протягом всього короточасного існування Карпатської України закарпатці постійно відчували моральну підтримку, як з боку різноманітних організацій Галичини, так і окремих її громадян. Члени львівської Політичної Колегії, що зібрались в Данцігу, 19 листопада 1938 р. теж обговорювали питання допомоги Карпатській Україні. Вони прийшли до висновку, що «Галичина могла б вислати сировинних кооператорів, учителів, інженерів і шоферів»¹²³⁸. О. Думін писав у листі до А. Волошина: «1) яких фахівців було би потрібно Карпатській Україні? 2) в якій кількості з підвищених фахів? 3) якими дорогами вони мали б пробиратись на Карпатську Україну? Прямо через гори, чи через Німеччину, Словаччину, Чехію?»¹²³⁹. Чи відповів А. Волошин на лист О. Думіна — невідомо. Що стосується О. Думіна, то він «був у тісних зв'язках з німецькою службою розвідки. Крім того, він був членом Німецького Інституту Сходу в Кенігсберзі, у Східній Пруссії»¹²⁴⁰. Сучасний дослідник В. Косик писав, що у свій час О. Думін «постійно снував різні інтриги» проти Є. Коновальця, за що був у 1925 р. виключений з УВО. У 1938 р. він не був членом ОУН, про що писав у листі до А. Волошина.

У лютому 1939 р. УЦНР опублікувала в «Новій свободі» звернення «До всіх українців на рідних землях і в розсіяних суцях», у якому говорилося: «1. Просимо всіх українців, де б вони не жили, щоб кожний зложив на діло розбудови Карпатської України всенародний національний даток. 2. Беручи на увагу великі і пильні наші потреби, просимо, щоб цей даток, по змозі, був рівний 1/2% річного заробітку кожного, та був виплачений негайно по цім проголошенні. 3. Звертаємося із закликом до всіх головніших товариств українських у кожній державі та до всіх чільних діячів взяти на себе організацію всенародного національного датку на місцях, відповідно до місцевих обставин

¹²³⁶ ЦДІАУ у Львові. Ф. 205. Оп. 1. Спр. 494. Арк. 51.

¹²³⁷ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 2. Спр. 5. Арк. 3.

¹²³⁸ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 173. Арк. 15–16.

¹²³⁹ Там само. Арк. 17.

¹²⁴⁰ Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні. Париж — Нью-Йорк — Львів, 1993. С. 46.

і можливостей»¹²⁴¹. Окремою заявою приєднав свій голос до прохання УЦНР і автономний уряд Карпатської України.

Підтримка уряду А. Волошина була виявлена в сотнях листів, авторами яких були галичани. Вони писали про свою готовність всіма силами і набутим досвідом допомагати розбудові молодій автономній країні. Галичанин Орест Зозуля просив зарахувати його до головної фінансової дирекції в Хусті¹²⁴². Прохання прислужитися Карпатській Україні висловили галичани Іван Голик, Антон Мисишин, Теодор Федусь, Тома Дацьків, Іван Михайлюк. Колишній воїн УГА Омелян Лисняк, що проживав у Пряшеві, писав: «Я, нижчепідписаний ... осмілюсь предложити свої услуги, щоб ще послужити своєму народові»¹²⁴³. Багато воїнів УГА після поразки визвольних змагань були змушені емігрувати за кордон і наприкінці 30-х років проживали в Чехословаччині, Німеччині, Англії, США. Іван Вовк писав із Франції, що буде в пригоді Карпатській Україні як іженер за фахом. Він мав досвід роботи «на залізниці, або на електровнях, чи споріднених галузях»¹²⁴⁴. Іван Цимбал, з Підгайців, пропонував свої послуги як колишній «член військової поліції в Тернополі» і який «відзначався, як дуже цільний стрілець»¹²⁴⁵.

Чимало галичан опинилося на окупованій угорцями території після рішень Віденського арбітражу. Вони просили допомоги їм добратися до Хуста. Необхідно відзначити, що багатьом в цьому допоміг галицький письменник В. Бірчак. Зокрема, він посприяв поверненню до Карпатської України Івану Ференцу – колишньому стрільцеві УГА, що свого часу брав участь в боях за Київ¹²⁴⁶. Сотні галичан з'явилися на Закарпатті в 20–30-х роках. Вони теж, в основному, активно включалися в розбудову автономного Закарпаття на різних ділянках господарського життя. Окремим із них були довірені керівні посади в крайових округах. Головою Української Національної Ради у Воловому був галичанин Й. Дудикевич, а його земляк С. Фігура очолював місцеву команду Січі. Про галицького письменника Костя Вагилевича, що проживав у Рахові, В. Лацанич писав: «...знає місцеві обставини і є дуже бажаним...»¹²⁴⁷.

В березні 1939 р., тобто напередодні відкриття Сойму Карпатської України, Олена Кисілевська з Коломиї писала А. Волошину: «Дозвольте Вам, jako батькові народу, зложити широсердечні привітання з приводу відкриття першого карпато-українського Сойму та з нагоди цієї світлої для всіх українців на світі

¹²⁴¹ Нова свобода. 1939. 15 лютого.

¹²⁴² ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 173. Арк. 19.

¹²⁴³ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 1.

¹²⁴⁴ ДАЗО. Ф. 1148. Оп. 1. Спр. 293. Арк. 1.

¹²⁴⁵ ДАЗО. Ф. 17. Оп. 2. Спр. 5. Арк. 6.

¹²⁴⁶ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 343. Арк. 1.

¹²⁴⁷ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 92. Арк. 1.

радісної хвилі висловити свої побажання ще більших успіхів, ще більшої перемоги»¹²⁴⁸. Галичани, що входили до складу організації «Молода Україна», 5 березня 1939 р. писали з Парижа: «Щастя Вам, Боже, Каменярі Закарпаття! Починаєте працю в велику днину Шевченківських роковин. Дух нашого Пророка благословить Вас на будову «вольної, нової сім'ї», а кожне серце українське ділить з Вами щастя і радість незабутнього 9 березня 1939 року. Хай живе Україна!»¹²⁴⁹. Яскравою ілюстрацією того загального піднесення, яке охопило галичан, став вітальний лист А. Волошину від А. Шептицького.

Уже наприкінці 1938 р. почалися масові переходи польсько-чеського кордону. «З Галичини стихійно переходять молоді люди, переважно селянські хлопці» — написав у своєму щоденнику В. Гренджа-Донський¹²⁵⁰. Прикордонна січова сторожа постійно повідомляла карпатський уряд: «Втікачі українські з Польщі затримані в Сабінові. Просять дістатись до Ужгороду»¹²⁵¹. Цей процес посилювався після оголошення наказу про створення Карпатської Січі. Львівський часопис «На переломі» доводив, що «в самій Січі є багато українських емігрантів з-поза Карпатської України»¹²⁵².

На питання коли відбувся перший такий перехід польсько-чеського кордону однозначно відповісти не можна. Аналізуючи матеріали закарпатської і галицької преси, окремі архівні матеріали, можна припустити, що початок нелегальних переходів кордону не варто пов'язувати із призначенням прем'єром автономного уряду А. Волошина. Вони почалися значно раніше. Доказом цього є спогади активного учасника національно-визвольної боротьби 1938–1939 рр. І. Стебельського: «Без жодних пригод минули Ступостяни — гарне, розлоге село над річкою Сян — і зразу почали спинатися вгору на ступосянські полонини. Піднімалися довго. Далеко за північ постукали до якоїсь гірської садиби, де й заночували... Нас попередили, що в селі Волосатому є застава прикордонників. Застава отримала підмогу, тож ми мусили пильно стежити перехід по той бік Бескиду... Стовбичимо в глибоких снігах серед білого дня, не знаючи дороги, — лишень туманний напрямок убик кордону. Ми не занепали духом. Ішли навпростець, напевно знаючи, що нас можуть викрити, бо рівнина встелена білим снігом; ішли до вимріяної країни свободи; йшли, покладаючи більше надії на щастя, ніж на розум. І нам пощастило: 11 жовтня без великих пригод перетнули кордон. Сповнені радощів, веселі, хоч і виснажені, спустилися в долину до найближчого села по сей бік Карпат... Ми були першими галичанами, які прийшли на допомогу нашим

¹²⁴⁸ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 2. Спр. 5. Арк. 2.

¹²⁴⁹ Діло. 1938. 30 листопада.

¹²⁵⁰ Гренджа-Донський В. Щастя і горе Карпатської України: Щоденник. Мої спогади / Ред. Д.М. Федака. Ужгород: ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2002. С. 318.

¹²⁵¹ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 2. Спр. 5. Арк. 3.

¹²⁵² На переломі. 1939. Ч. 6.

братам по другій стороні Карпат. Після нас прийшли сотні й тисячі. На цю пору випало моє повне духовне становлення та змушніння»¹²⁵³.

23 жовтня 1938 р. львівська газета «Неділя» писала: «За кілька днів почалися спроби переходу кордону до Підкарпатської Русі. В районі Лавочного затримано В. Марчука, Л. Петрова, В. Лесіва, Д. Тепу»¹²⁵⁴. А вже 31 жовтня до окружних прокурорів від прокурора Апеляційного Суду у Львові Й. Хіровського надійшов лист, який починався словами: «В останніх часах частими є випадки затримки польських українців з приводу пересічення нелегального переходу кордону Польщі в напрямку Чехословаччини, а конкретніше на терени Русі Закарпатської»¹²⁵⁵. Далі йшли рекомендації, що робити у таких випадках. Малоймовірна поява такого документу свідчить про те, що вже 1 листопада 1938 р. прокурор Апеляційного Суду звітувався у відділ прокурорського нагляду Міністерства Справедливості у Варшаві про розсилання листів-рекомендацій¹²⁵⁶. Того ж дня до окружних прокурорів зі Львова було надіслано доповнення до листа від 31 жовтня¹²⁵⁷. З окружних судів у Львів почали надходити звіти про нелегальні переходи кордону. В одному з них (лист прокурора окружного суду в Бережанах від 30 листопада 1938 р.) знаходимо дату одного з перших зафіксованих переходів польсько-чеського кордону: «20 жовтня вони (група українців із трьох чоловік) перейшли кордон біля с. Розанка Стрийського повіту»¹²⁵⁸.

В чому полягала причина цих нелегальних переходів кордону? По-перше, на противагу польської дійсності, сама наявність підкарпатської автономії, у якій галицькі українці від самого початку вбачали невеликий зародок їх мрії про українську державність, і тому намагалися хоч в деякій мірі докласти свої зусилля до її розбудови. Певну роль відіграло звернення УЦНР, опубліковане в «Новій свободі» 21 жовтня 1938 р. із закликом до співпраці всіх українців¹²⁵⁹. Хоча, необхідно стверджувати, що УЦНР мала на увазі окремих фахівців, а не масові переходи кордону.

Розглядаючи проблему переходів кордону, тісно підходимо до питання співвідношення їх стихійності і організованості. Легальні політичні організації не могли приклясти до такої акції, тому як про організатора мова може йти лише про ОУН. Для польських політичних і судово-поліцейських органів відповідь була однозначною: «Дані поліції і прикордонної служби дають підставу

¹²⁵³ Стебельський І. Шляхами молодості й боротьби. Спогади. Статті. Листування. К.: «Смолоскип», 1999. С. 19–20, 27.

¹²⁵⁴ Неділя. 1938. 23 жовтня.

¹²⁵⁵ ЦДІАУ у Львові. Ф. 205. Оп. 1. Спр. 1095. Арк. 8.

¹²⁵⁶ ЦДІАУ у Львові. Ф. 205. Оп. 1. Спр. 879. Арк. 97.

¹²⁵⁷ ЦДІАУ у Львові. Ф. 205. Оп. 1. Спр. 1075. Арк. 11.

¹²⁵⁸ ЦДІАУ у Львові. Ф. 205. Оп. 1. Спр. 1095. Арк. 6.

¹²⁵⁹ Нова свобода. 1938. 21 жовтня.

робити висновок, що посилення порушень кордону в описаних випадках стоїть у зв'язку з ворожою для Польщі акцією українських організацій, які виступають в останній час під впливом міжнародних подій більш сміло й інтенсивно проти інтересів Польщі і акцією нелегального переходу української молоді до Закарпатської Русі керує ОУН (3 листа прокурора Апеляційного Суду у Львові від 31 жовтня 1938 р.)»¹²⁶⁰. Однак, тут необхідно відзначити, що дане твердження було явним перебільшенням. Із спогадів Д. Куп'яка видно, що станом на листопад 1938 р. «не було офіційного дозволу членам ОУН від Проводу ОУН на перехід в Карпатську Україну»¹²⁶¹. На нашу думку, головна причина нелегальних переходів кордону полягала в бажанні галицьких українців спричинитися до будівництва незалежної Карпатської України. Саме цього вони найбільше прагнули в Східній Галичині. Отже, елемент стихійності значно переважав над організаційним і дисциплінованим переходом польсько-чехословацького кордону.

«Події в Карпатській Україні, — згадував Д. Куп'як, — викликали захоплення серед усього українського народу, де б він не жив. Нарід вірив, що надходить новий період його історії. Українські маси з великою увагою прислуховувалися до новин, що неслись на хвилях етеру з княжого Ужгороду. Зморений цілоденною тяжкою працею селянин вечором квапився до читальні чи кооперативи, аби почути найновіших вісток про наше Закарпаття. У великих чи малих містах можна було бачити, як міщанин, робітник, інтелігент чи малий купець при зустрічі обмінювалися новинами про події на Закарпатті. Всі матеріальні недостатки, всі дрібні щоденні клопоти, яких завжди було дуже багато, відходили на задній плян. Уся волинська і галицька патріотична передова молодь готова була йти на Закарпаття, щоби зі зброєю в руках захищати кордони самостійної часточки української Землі»¹²⁶².

Чехословацький уряд вороже ставився до нелегальних переходів кордону. Існують сотні свідчень очевидців, коли прикордонники заарештовували перебіжчиків і через деякий час, або відразу, повертали назад. Немаловажне значення мав і той факт, що кордон переходило чимало польських шпигунів та терористів, які вільно володіли українською мовою. Описуючи перехід через Карпати, В. Онуфрик зазначав, що сам виступив ініціатором організації похідної групи у складі семи чоловік. Згодом, день за днем блукаючи в гірських районах, вони дісталися Підкарпатської Русі, де подекуди їх приймали за польських терористів¹²⁶³.

Польські терористи, переходячи кордон, нерідко маскувалися під українців. Про затримання подібної групи терористів писав у своїх спога-

¹²⁶⁰ ЦДДАУ у Львові. Ф. 205. Оп. 1. Спр. 1075. Арк. 8.

¹²⁶¹ Куп'як Д. Спогади нерозстріляного. Торонто — Нью-Йорк, 1991. С. 74.

¹²⁶² Там само. С. 68.

¹²⁶³ Онуфрик В. Спомин з Карпатської України. 1938–1939. Торонто — Ужгород, 1995. С. 55.

дах М. Бажанський: «... ввійшов до мене Степан Вайда, тоді поручник, шеф таємних справ при уряді... Він присунув стілець ближче і почав оповідати. В його віданні є група людей, що запідозрені у саботажах. В тій околиці, де їх поодинці схоплено, був знищений млин, місток на потоці й згоріла хата сільського старости-війта. Проведене докладне слідство виказало, що вони не мають ніяких документів, удають себе місцевими жителями... Виявилось, що всі вони з Галичини, з Дрогобицького повіту, знали українську мову, не таку, якою говорило населення тих околиць, в яких вони діяли, плюндрували. Їх звербували на підригну, деструктивну роботу. Багато поляків, що проживали в Галичині, знали українську мову. Були навіть такі, що вчались до українських шкіл»¹²⁶⁴. Через деякий час терористи зізналися, що «перейшли кордон в Карпатах і нищили все, що тільки уважали можливим до комунікації. Після того вони мали директиви дістатися до Мукачева, де був їхній центр терористичної роботи по Віденському арбітражі»¹²⁶⁵. Чехи дійсно з підозрою ставилися до перебіжчиків кордону, боячись не так юнаків і дівчат з Галичини, як замаскованих польських терористів. Уже згадуваний І. Стебельський писав, що на станції після перевірки документів «чехи зустріли нас досить приязно. Неабияк потішила їх наша заява про те, що ми разом з ними хочемо бити нещадно мадярів. Чехи зателефонували до Ужгорода. За якісь чотири години на вантажному військовому авто приїхало два чехи в цивільному одязі. Вони ще раз перевірили наші документи; їм також сподобалася наша готовність бити ворога... Начальник четницької станиці повідомив нам, що 12 жовтня загони польських терористів напали на села Бистре й Загорб: вони підірвали міст і спалили школу»¹²⁶⁶. Великий матеріал про руйнівні дії польських терористів міститься в щоденнику В. Гренджі-Донського¹²⁶⁷.

Незважаючи на не завжди прихильне ставлення чехів до нелегальних переходів кордону з Галичини в Карпатську Україну, навіть серед них знаходились люди, які крізь пальці дивилися на це масове явище. До них слід віднести Й. Рушача, який тепер проживає в Карлових Варах. Безумовно, що доля багатьох галичан в певній мірі залежала і від нього. «Я того часу, до окупації Карпатської України, – пригадував Й. Рушак, – був у Сваляві карним референтом на окружному уряді. Мені підлягали жандарми, які щодня приводили хлопців з Галичини, що хотіли вступити до Січі. Я їх посилав до Хуста. Мені приводили і мадярських терористів та інших, що нелегально перейшли

¹²⁶⁴ Бажанський М. Мемуарна мозаїка. К.: Критика, 1998. С. 114–115.

¹²⁶⁵ Там само. С. 116.

¹²⁶⁶ Стебельський І. Шляхами молодості й боротьби. Спогади. Статті. Листування. К.: «Смолюскіп», 1999. С. 22.

¹²⁶⁷ Гренджа-Донський В. Щастя і горе Карпатської України: Щоденник. Мої спогади / Ред. Д.М. Федака. Ужгород: ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2002.

границю і посилали вісті мадярам. Я їх арештував»¹²⁶⁸. З цих слів зрозуміло, яку позицію займав Й. Рушак. Перебіжчиків-галичан він відпускав без охорони до Хуста, а ті йшли до місцезнаходження Головної Команди Карпатської Січі. В такий спосіб кількісно збільшувалася Січ, в якій добру половину становили галичани.

Багатьох із перебіжчиків кордону вдалося затримати польським прикордонникам і вони негайно опинилися перед судом. 25 квітня 1939 р. польський суд в Самборі засудив Іванну Грициляк, селянку з села Барича, Перемишлянського повіту на строк позбавлення волі до одного року. Польським властям було достатньо всього одного листа цієї дівчини, який вона написала своєму нареченому. «Я знала, — писала Іванна Грициляк, — що думками ти линеш ген на Україну... Іване! Голубе мій! Піди там, де пішли твої приятелі. Ох! Якби я була чоловіком, ми пішли б обоє...Ти там потрібний, я це знаю. Воля, Івасю, ти знаєш і розумієш це слово. Тобі там близенько...»¹²⁶⁹.

Часто галицька молодь переходила кордон групами і не завжди успішно. Протягом трьох тижнів в Бережанах проходив судовий процес над 28-ма українцями Бобреччини і Ходорівщини, 16 з яких було засуджено на строки від 2 до 8 років тюремного ув'язнення¹²⁷⁰. Необхідно додати, що особливо небезпечно було переходити кордон членам ОУН. У даному випадку строк значно збільшувався. В Галичині створювалися цілі групи членів ОУН, перед якими ставилося завдання вербувати добровольців і допомогти їм у переході через Карпати. Саме з цього приводу Станіславівський суд засудив В. Мельничука і П. Ксендюка¹²⁷¹. В такому ж злочині були звинувачені Ю. Соловчук, Ю. Одоній, Д. Микетчук, С. і П. Вередюки¹²⁷². Польський «окружний суд в Стрию розглядав справу Маркіяна Кравчука, Льва Сорочана, Петра Глушка, Володимира Парія, Івана Дізенка, Якова Максимця, всіх із Перегінська, окр. Долина, та Василя Славинського з Підністря»¹²⁷³. Вони були засуджені на один рік тюремного ув'язнення. Такі факти наводить і газета «Діло»¹²⁷⁴. «Нова свобода» повідомляла, що «... в Самборі судять три дівчини: Марію Менцинську, Марію Нижник і Теофілю Яворську. Їм закидають приналежність до ОУН»¹²⁷⁵. «Суд у Станіславі, — говориться у іншому повідомленні, — засудив за нелегальний

¹²⁶⁸ Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців / М.М. Вегеш, М.В. Делеган, О.Д. Довганич та ін. [Віди. ред. М.М. Вегеш]. Ужгород: Карпати, 2002. С. 320.

¹²⁶⁹ Діло. 1939. 4 травня.

¹²⁷⁰ Там само. 11 червня.

¹²⁷¹ Діло. 1939. 27 червня.

¹²⁷² Діло. 1939. 15 лютого.

¹²⁷³ Там само.

¹²⁷⁴ Там само. 16 грудня.

¹²⁷⁵ Нова свобода. 1939. 7 березня.

перехід в Карпатську Україну 14-літнього гімназійного учня П. Совія, 18-літнього... Д. Демчишина на 6 місяців в'язниці, студента Володимира Кордубу і Петра Кулика на 10 місяців в'язниці та М. Калитика з Коломиї на 6 місяців в'язниці»¹²⁷⁶. Зустрічаємо повідомлення про вирок для членів ОУН Володимира Біланюка, Михайла Клебуса, Юрка Венгера, Степана Зельського¹²⁷⁷. Писала «Нова свобода» про судовий процес над 35 членами ОУН¹²⁷⁸.

Існували численні випадки, коли крім одержаних «своїх» років чи місяців позбавлення волі, перебіжчики кордону позбавлялися ще і громадянських прав. Так, зокрема, стрийський суд розглянув праву Р. Кундрата, С. Завадки, В. Порики, Д. Головчана, Ф. Кіпаша, М. Спаліна, Ю. Меленя, Д. Ковалева і І. Кіщука. Всі вони одержали від пів до двох років ув'язнення і позбавлялися громадських прав від 3 до 5 років¹²⁷⁹. 4 квітня 1939 р. у Львові були засуджені Й. Кабаровський, Є. Литинський, Л. Клинь відповідно на рік, півроку і півтора року ув'язнення за переховування і допомогу під час переходу польсько-чеського кордону українців 25 жовтня 1939 р.¹²⁸⁰.

Для того, щоб уникнути нових судових процесів, уряд А. Волошина ще в листопаді 1938 р. видав відозву «Проти нерозважної еміграції», яку опублікували відразу всі українські газети. Однак нелегальні переходи кордону не припинялися. Одна за одною з'являлися інші перестороги. Подібну заяву під назвою «Остерігаємо перед легкодушною еміграцією» розповсюдила Українська Пресова Служба в Берліні: «В останній час повторюються випадки, що наші люди переходять кордони не маючи на це конечні документи. Вони скоріше чи пізніше попадають в руки чужинецької поліції і носять всі наслідки свого нерозважливого поступку»¹²⁸¹. Про такі випадки писав В. Гренджа-Донський: «Наражаються ці втікачі на небезпеку, бо чеська жандармерія переловлює і просто без нашого відома відсилає назад. Були і такі випадки, що передають їх полякам, а ті карають їх тяжко»¹²⁸². Серед польських звітів до прокурора Апеляційного Суду у Львові читаємо, що «вони (троє галичан, які нелегально перейшли польсько-чеський кордон – М. В.) пішли до Прислопа, де здалися чеським пограничникам, які відправили їх у жандармерію у Торуні, далі в Волове, а далі в Хуст у відділ військової розвідки. Там їх допитували, що їм відомо про організацію польської армії, чи є військо на кордоні, чи не проводиться мобілізація, чи рахують вони себе поляками або українцями. Їх було закрито до в'язниці, де були ще польські українці. Разом п'ятнадцять

¹²⁷⁶ Нова свобода. 1939. 25 лютого.

¹²⁷⁷ Там само. 14 вересня.

¹²⁷⁸ Нова свобода. 1938. 11 жовтня.

¹²⁷⁹ Жіноча воля. 1939. Ч. 2.

¹²⁸⁰ ЦДНАУ у Львові. Ф. 205. Оп. 1. Спр. 1089. Арк. 17–19.

¹²⁸¹ Нова свобода. 1938. 11 грудня.

¹²⁸² Гренджа-Донський В. Щоденник. Твори. Т. VIII. Вашингтон, 1987. С. 80.

чоловік. 12 листопада всіх під ескортом направлено до Волового, а 13 листопада їх автом відвезено до кордону і передано польським пограничникам в Мішкові. Звідки їх було направлено в окружну прокуратуру в Стрию»¹²⁸³.

Яку позицію зайняв ПУН по відношенню до масових нелегальних переходів польсько-чеського кордону? Якщо спочатку ПУН закликав до них, то через деякий час, а особливо після опублікування перестороги в українських газетах, він змінив свою позицію. «Людей до праці в Карпатській Україні було потрібно, — зауважив З. Книш, — але на те вистачали провідні і здібні одиниці, що їх доставила ОУН із своїх місцевих та еміграційних кадрів, а часто з ЗУЗ (західноукраїнських земель — М. В.). Масовий перехід рядового членства створював тільки клопіткову ситуацію урядові Карпатської України у внутрішньополітичних відносинах і грозив дипломатичними конфліктами назовні. Стало ясным та безсумнівним вже після упадку Карпатської України, що ці дві чи три сотні галицьких бойовиків більше чи менше тут нічого не рїшали»¹²⁸⁴. Окремими членами ОУН, їх радикальним настроєм був незадоволений уряд Карпатської України. А. Волошин просив «не утруднювати йому і так важкого положення у відношенню до Праги, надсилати культурних діячів і всяких фахівців, а не крикунів-революціонерів, що вже почали діяти на нерви місцевим українським провідникам»¹²⁸⁵. А. Волошину був також відомий і той факт, що частина членів ОУН брала активну участь у підготовці державного перевороту, в результаті якого мало відбутися усунення членів карпатського уряду від влади. У цій ситуації ПУН прийняв єдино правильне рішення: обмежитися засиланням на територію Карпатської України військових фахівців, що мали великий бойовий досвід, а також керівних провідників ОУН. Однак нелегальні переходи польсько-чеського кордону фактично вийшли з-під контролю ПУНу.

Багатьох галицьких українців затримували ще польські прикордонники. Отже, серед тих галичан, яким не вдалася спроба переходу кордону і вони потрапили до рук польської прокуратури, були дві категорії: затримані польськими прикордонниками і передані полякам чеською жандармерією. Існувала навіть окрема інструкція для окружного прокурора як вестися з такими арештантами: «Вимагається наскільки можливо швидке вирішення таких справ. Конкретно потрібно в'яснити такі питання:

- 1) з якою ціллю затриманий намагався перейти кордон?;
- 2) якими шляхами добирався і чи був озброєний?;
- 3) чи отримувал якусь поміч в дорозі і від кого?;
- 4) в якому місці мав перейти кордон і в кого мав зголоситись на тому боці?;
- 5) чи затриманого хтось агітував на нелегальну еміграцію.

¹²⁸³ ЦДДАУ у Львові. Ф. 205. Оп. 1. Спр. 1095. Арк. 6.

¹²⁸⁴ Книш З. Становлення ОУН. К. : В-во ім. Олени Теліги, 1994. С. 298.

¹²⁸⁵ Химинець Ю. Тернистий шлях до України. Ужгород : МПП «Гражда», 1996. С. 49.

Окремо потрібно довідатися чи затриманий належав до ОУН. Про такі справи потрібно докладати прокурору Апеляційного Суду»¹²⁸⁶. У листі прокурора Апеляційного Суду до окружних прокуратур від 1 листопада 1938 р. читаємо про вимогу «досконалого розслідування, аналізу всіх паперів, знайдених у затриманого, персонального розгляду справ. Не потрібно їх трактувати шаблононо»¹²⁸⁷. Окрема увага приділялася агітаторам: «Особи, які займаються агітацією за нелегальний перехід кордону, затримуються на підставі участі в акції, організованій ОУН і притягаються до кримінальної відповідальності»¹²⁸⁸.

Після створення Карпатської Січі багато галицьких перебіжчиків влилося в її ряди. Польська влада швидко відреагувала на це. В інструкції прокурора Апеляційного Суду читаємо: «На основі донесень, які я отримав від окружних прокуратур, можна сказати, що зросли випадки, в яких особи, затримані при спробі нелегального переходу кордону на терени Закарпатської Русі, що намагалися перейти кордон з ціллю вступу до «українського легіону», створеного на Закарпатській Русі... «Український легіон» потрібно віднести до воєнізованих організацій... Тому затриманих потрібно судити за законом про загальний військовий обов'язок як польських громадян, які без згоди польського уряду вступають до військових організацій»¹²⁸⁹.

Польські власті неодноразово зверталися до чехословацького уряду з нотами протесту, в яких вимагали вплинути на уряд Карпатської України, який на їх думку, сприяв поширенню антипольської пропаганди. Хустська влада, як правило, це заперечувала. Однак, такі факти мали місце і вони ускладнювали і без того нелегке становище молодій автономній країні. У нотах протесту польського посла перебіжчики польсько-чеського кордону фігурували як «українські терористи». 29 листопада 1938 р. до Праги надійшла нота протесту польського уряду, в якій вимагалось негайно повернути назад Костянтина Мельника, полковника Андрія Мельника, Михайла Бажаславського, Євгена Кульчицького, Володимира Забавського і Степана Росоху. Названі особи, більшість з яких знайшли притулок у Карпатській Україні, розшукувалися польським урядом за участь у терористичному акті проти польського міністра внутрішніх справ Б. Перацького¹²⁹⁰. Польський посол скаржився, що «між Польщею і ЧСР не можуть бути добрі взаємовідносини, коли Підкарпатська влада дає дозвіл побуту» названим особам. 24 листопада 1938 р. міністр внутрішніх справ Карпатської України Ю. Ревай і директор поліції Ю. Білей вимагали від окружних урядів, «що кожний з наведених

¹²⁸⁶ ЦДІАУ у Львові. Ф. 205. Оп. 1. Спр. 1095. Арк. 6.

¹²⁸⁷ Там само. Арк. 11.

¹²⁸⁸ Там само. Арк. 8.

¹²⁸⁹ Там само. Арк. 13.

¹²⁹⁰ ДАЗО. Ф. 4с/18. Оп. 1. Спр. 51. Арк. 1.

має бути забезпечений поліційним доглядом...», і що «згаданих треба уважати інтернованими»¹²⁹¹.

14 грудня 1938 р. А. Волошин у телефонограмі до Президії ради міністрів у Празі повідомляв, що «протест польського посла ґрунтується на неправильних інформаціях. В Королеві над Тисою живе від довгих років д-р Гриць Мельник, учитель на горожанській школі, чехословацький державний горожанин, який як було провірено ніякою протипольською пропагандою не займається»¹²⁹². А. Волошин переконував Прагу, що «ніяка протипольська пропаганда на території Підкарпатської Русі не ведеться, а протипольські настрої є викликувані виключно тим, що з Польщі переходять терористи, заосмотрені польською військовою зброєю та припасами. Само собою, що годі очікувати від населення, щоби за нищення свого маєтку та життя відчувало вдячність та приязнь до сусідньої Польщі»¹²⁹³. Така відповідь А. Волошина не задовільнила польського посла, який 28 грудня 1938 р. направив другу ноту протесту¹²⁹⁴.

В черговій ноті протесту польський уряд вимагав видати назад С. Юськіва, Т. Капустянського, А. Мельника і Г. Стефаніва. А. Волошин відповідав: «Д-ра Семена Юськіва в нас зовсім нема, а є то адвокат в Рахові і належить до тамошнього коша, як звичайний рядовик. Жодну функцію не виконує. Теофіла Капустянського і Андрія Мельника в нас нема і зовсім таких не знаємо. Гната Стефанова в нас нема. В Рахові просив о прийнятті до Січі, однак не був прийнятий, тому що не є нашим горожанином»¹²⁹⁵. В дійсності Семен Юськів насправді знаходився на території Закарпаття. Адвокат за фахом, він був одним із ініціаторів просвітнянського руху в Рахові. Відзначався своїми радикальними поглядами. Вважав себе послідовним націоналістом.

31 грудня 1938 р. А. Волошин наказав директору поліції Ю. Білею подати «до 24 годин писемний звіт, чи перебувають особи: Базанський Михайло, Хмельовський Александр, Демчук Дмитро, Фодчук Богдан, Равіч Дмитро, Вреціона Євген в Хусті зглядно на Підкарпатській Русі. Коли би перебували, відставте їх за границю, а о тім голосіть президію правительства»¹²⁹⁶. Директор поліції Ю. Білей 2 січня 1939 р. повідомив А. Волошина, що «Михайло Бажанський, Александр Хмельовський, Дмитро Демчук, Богдан Фодчук, Дмитро Равіч і Євген Вреціона не є зголошені у тутешнього уряду. Досі не вдалося вислідити ані, де перебувають, ані за їх діяльність»¹²⁹⁷. Директор поліції Карпатської України не міг не знати, що Є. Вреціона, більш відомий

¹²⁹¹ ДАЗО. Ф. 4с/18. Оп. 1. Спр. 51. Арк. 52.

¹²⁹² ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 2.

¹²⁹³ Там само.

¹²⁹⁴ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 11.

¹²⁹⁵ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 66. Арк. 3.

¹²⁹⁶ Там само. Арк. 3.

¹²⁹⁷ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 2.

у Закарпатті як інженер Волянський, входив до складу Генерального штабу Карпатської Січі. Його підпис знаходився на більшості свідоцтв, які видавалися січовикам, що пройшли відповідні курси військового навчання. Це стосується також М. Бажанського і О. Хмельовського.

У фондах ДАЗО зберігається прохання Є. Врецьони до Міністерства внутрішніх справ про надання йому кураєвого громадянства Карпатської України: «Підписаний Євген Врецьона інж. Хімік з Празької Політехніки, уроджений дня 1 жовтня 1905 у Винниках Львівського повіту, приналежний там же, син Омеляна і Марії з Банахів, просить признати йому право громадянства Карпатської України на основі обіцянки домовського права в Хусті... Підписаний перебуває постійно в Хусті і працює на відповідальному пості в Карпатській Січі від перших днів її існування. Вже як студент працював для справи визволення української нації, за що і був переслідуваний. Коли ж тепер, з моментом повстання Карпатської України розкрилися нові можливості праці для нації і держави, хоче підписаний віддати всі свої сили і досвід для Карпатської України. І тільки для цієї справи просить признати йому це право, яке нині є зв'язане не з привілеями, але в першу чергу з обов'язками, з яких підписаний здає вповні справу»¹²⁹⁸.

Політичні процеси, які відбувалися в Карпатській Україні, мали безпосередній вплив і на розвиток політичних подій у Галичині. В листопаді 1938 р. в Польщі відбулися дострокові парламентські вибори, після того як у вересні президент Моціцький несподівано розпустив вищий законодавчий орган. Кількісно представництво українських партій у сеймі і сенаті залишилося незмінним (тобто, 19 депутатів сейму і 6 сенаторів). Але настрої українських послів змінилися, розчарованих у «нормалізації» українсько-польських відносин. Один із депутатів від УНДО у програмовій статті «Найближчі справи у Сеймі» писав: «Зовнішні події з ділянки європейської політики останніх часів, головню парцеляції частин Чехословацької держави між Німеччиною, Польщею і Малярщиною та створення всупереч бажанню польської закордонної політики української автономної держави за Карпатами під назвою Карпатська Україна, загостило польсько-українські відносини і вороже ставлення польського громадянства до нас накладають на нову Українську Парламентську Репрезентацію (УПР) обов'язки рішучої оборони наших прав і висунення наших основних домагань. Таким найважливішим основним домаганням є справа територіальної автономії українських земель у Польщі»¹²⁹⁹.

¹²⁹⁸ Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 1. Карпатська Україна. Документи і матеріали / Упорядники – О.Д. Довганич, О.М. Корсун, О.М. Пагіря; редакційна колегія: М.А. Попович (голова), О.Д. Довганич (заст. голови), М.М. Вегеш, М.В. Делеган, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун, І.Ю. Коршинський, О.Ю. Кучерява, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород : ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2009. С. 172.

¹²⁹⁹ Нова свобода. 1938. 27 листопада.

А приклад був поряд — державотворчі процеси у Карпатській Україні. «Несподіваний зрив українського народу на Закарпатті до самостійного життя та масові демонстрації на всіх теренах Західної України вивів з рівноваги варшавську кліку. Побоюючись, щоб клич волі, який нісся на хвилях етеру в широкий світ з княжого Ужгороду, не спричинив всеукраїнського зриву, поляки застосовують жорстокий терор супроти українського населення, який дорівнювався пацифікації 1930 року. Аби вдержати західноукраїнські терени під контролею, поляки стягнули поліційні відділи з корінної Польщі й перевели масові арешти. Лише в другій половині 1938 р. кількість заарештованих українців сягала багатьох тисяч осіб. Багато з тих заарештованих вивозилося відразу ж до концентраційного табору в Березі Картузькій на неозначений час каторги. Протиукраїнські настрої серед польської спільноти були замітні на кожному кроці. Дуже часто навіть українська мова на вулиці міста ставала причиною напасти, брудної лайки, а то й фізичного побиття міським польським шумовинням»¹³⁰⁰.

9 грудня 1938 р. УПР, очолювана В. Мудрим, внесла на розгляд польського сейму «Проект конституційного закону Галицько-Волинської землі», що передбачав надання територіальної автономії у межах Станіславівського, Тернопільського, Волинського, більшої частини Львівського і Поліського, окремих повітів Люблінського, Білостоцького та Краківського воеводств. Пропонувалося створення автономного уряду і сейму, територіальних збройних сил, рівноправність польської і української мов у державних установах. Проте маршал сейму навіть не прийняв проекту до розгляду. Така позиція польської влади тільки сприяла різним акціям підтримки автономної Карпатської України. Практично в кожному з щоденних звітів коменданта Львівського воеводства читаємо повідомлення про нелегальні переходи на терени Карпатської України¹³⁰¹.

Аналіз документів дає підстави робити висновок, що найбільш частими такі переходи були в січні — на початку лютого 1939 р. Звичайно, не кожна спроба перейти кордон була успішною, але, незважаючи на те, що польська прикордонна служба вже була готова до подібного перебігу подій, багато українців з Галичини все ж потрапило за Карпати. Польська поліція намагалася встановити імена українців, які вже встигли таємно перебратися в Карпатську Україну. Серед звітів львівського коменданта знаходимо інформацію польського агента, що «члени ОУН Л. Кознарський, В. Стахів, Є. Стахів знаходяться в Русі Закарпатській і є членами Січі»¹³⁰². Що стосується Є.Стахіва, то він був комендантом Карпатської Січі в Королеві.

¹³⁰⁰ Куп'як Д. Спогади нерозстріляного. Торонто — Нью-Йорк, 1991. С. 69.

¹³⁰¹ ЦДІАУ у Львові. Ф. 205. Оп. 1. Спр. 498. Арк. 8

¹³⁰² ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 57.

Щоб запобігти переходам кордону, в Галичині проводилися обшуки у громадян, які підозрювалися в агітації і допомозі перебіжчикам. Частіше вони приносили негативні результати, але все рівно до підозрілих застосовували попередній арешт. Так, у с. Великий Вилочок, що у повіті Сянок, з приводу підозри у допомозі втікачам було проведено лише 15 січня 1939 р. обшук в чотирьох українців. Обшук мав негативний результат. Затриманих направлено в розпорядження прокурора в Сянок¹³⁰³. Такі акції проводились до середини березня 1939 р. В с. Нижня Тарнава 8 березня було затримано П. Мочка і Л. Клима, які займалися вербуванням молоді до Карпатської Січі. Пізніше затримали ще 15 чоловік, в яких вилучили 2 карабіни¹³⁰⁴.

Продовжувалися випадки передачі українців полякам чеськими жандармами. В одному з документів зафіксовано: «29 грудня в Сяноку стало відомо, що українських втікачів на кордоні чехи відправляють до Межилаборця, де ті платять штраф, або відбувають арешт 1-2 дні, а потім їх направляють на польський кордон»¹³⁰⁵. Правда, серед чехів були й такі, які співчували українцям. У вищезазваному документі говориться, що один із жандармів радив їм, щоб у іншому випадку вони «голосилися в П. Лопати або В. Сушка, які живуть у Калінові (Словаччина – М. В.), і які направляють їх на терени Підкарпатської Русі»¹³⁰⁶.

У Польщі була введена жорстока цензура на переписку з Карпатською Україною. За листами нерідко всановлювали місцезнаходження і діяльність того чи іншого втікача до Закарпаття. Переглядалися всі листи, які направляли галичанам у Карпатську Україну, при цьому в тексті викреслювалися фрази, які мали найменш політичний підтекст. Так, 5 січня 1939 р. товариство «Просвіта» із с. Саяч Вишній Дрогобицького повіту вислало привітальну телеграму на ім'я А. Волошина, в якій бажали йому «веселих свят і успіхів в праці над будівництвом української держави». Дрогобицький віце-губернатор зконфіскував частину тексту від слів «і успіхів...»¹³⁰⁷. А деяка кореспонденція взагалі затримувалася. Така доля спіткала лист С. Онидчака з Рудків, направлений до редакції «Нової свободи» від 12 січня 1939 р. такого змісту: «Прошу надсилати на мою адресу часопис «Нова свобода», бо я хочу передплатити, а не знаю як»¹³⁰⁸. Розповсюдження на території Галичини карпатоукраїнської періодики польська влада допустити не могла і не хотіла.

Але, все-таки, галицькі українці уважно стежили за подіями на теренах Карпатської України. У першу чергу, завдяки галицькій періодиці, інколи –

¹³⁰³ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 160.

¹³⁰⁴ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 449. Арк. 35.

¹³⁰⁵ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 498. Арк. 8.

¹³⁰⁶ Там само. Арк. 5.

¹³⁰⁷ Там само. Арк. 20.

¹³⁰⁸ Там само. Арк. 72.

завдяки листівкам і листам, які надходили звідти. Існували факти, коли втікачі до Карпатської України на кілька днів поверталися додому. У повідомленні Львівського воєводського коменданта від 11 січня 1939 р. читаємо: «31 грудня 1938 р. С. Пінчак, що виїхав на Закарпаття, був 2 дні у родичів в с. Должичі, пов. Санок, а потім повернувся в Яворник. Так само Д. Карлицький і С. Карлицький були кілька днів у с. Прилуки»¹³⁰⁹. Ще одним джерелом інформації про події в Карпатській Україні для галицьких українців стали окремі невеликі за обсягом видання, присвячені історії і культурі Закарпаття, які почали масово з'являтися у Львові наприкінці 1938 — на початку 1939 рр.

Проте, безперечно, найбільше занепокоєння у польської влади викликали безперервні нелегальні переходи польсько-чеського кордону. Сьогодні важко встановити точну цифру перебіжчиків. Аналіз документів Апеляційного Суду лише одного Львівського воєводства показує, що в грудні 1938 р. польськими поліційними органами було встановлено імена 35-ти галичан, які втекли до Карпатської України, у січні 1939 р. — понад 80¹³¹⁰. А були ще випадки нелегальних переходів, які не фіксувалися. Остання спроба переходу кордону в звітах коменданта львівського воєводства датується 10 березня 1939 р.¹³¹¹.

Цікаво, що судові процеси над перебіжчиками польсько-чеського кордону не припинялися після трагедії Карпатської України. Відлунням карпатоукраїнських подій стали нові арешти і судові процеси, які відбулися в Галичині. Наприкінці березня 1939 р. були арешти серед тих небагатьох січовиків, які після трагедії Карпатської України повернулися до Польщі. Так, 25 березня у с. Соколики повіту Турка, було затримано трьох українців, які свого часу нелегально перейшли польсько-чеський кордон¹³¹². Судовим процесам передувало довготривале розслідування. Затриманим А. Хоміюсяку, Б. Прокопу і М. Левицькому вирок було оголошено лише 28 квітня 1939 р.¹³¹³. У фондах ЦДІА у Львові зберігаються листи прокурора окружного суду в Бережанах до прокурора Апеляційного Суду у Львові про хід слідства, зміст допитів і сам вирок¹³¹⁴. Щодо арештантів застосовувалися три види покарання: ув'язнення, втрата громадянських прав, поліційний нагляд¹³¹⁵. Ув'язнювали, як правило, на строк від півроку до восьми. Серед вироків зустрічаються такі: агітація за перехід кордону, надання допомоги при переході кордону, спроби переходу кордону, нелегальне перебування на території Карпатської України¹³¹⁶.

¹³⁰⁹ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 498. Арк. 38.

¹³¹⁰ ЦДІАУ у Львові. Ф. 205. Оп. 1. Спр. 498. Арк. 12–110.

¹³¹¹ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 499. Арк. 50.

¹³¹² ЦДІАУ у Львові. Ф. 205. Оп. 1. Спр. 499. Арк. 128.

¹³¹³ ЦДІАУ у Львові. Ф. 205. Оп. 1. Спр. 1095. Арк. 2, 6.

¹³¹⁴ Там само. Арк. 2, 6, 10.

¹³¹⁵ ЦДІАУ у Львові. Ф. 205. Оп. 1. Спр. 499. Арк. 8.

¹³¹⁶ Там само. Арк. 2.

У списку засуджених з 1 квітня по 30 червня 1939 р. за приналежність до ОУН, складеного в прокуратурі Апеляційного Суду у Львові, знаходимо імена 24 українців, вироки яких пов'язані з нелегальними переходами польсько-чеського кордону¹³¹⁷. Даючи оцінку Карпатській Січі, П. Стерчо відзначив, що в її розбудові «наші брати з Галичини, Буковини, Волині, Холмщини й Лемківщини, зокрема члени ОУН, були важливим фактором»¹³¹⁸.

Галичани взяли посильну участь в обороні Карпатської України. В боях загинули, або були закатовані Василь Бойчук, Тимко Проць, Василь Саблюк, Зенон Коссак (Тарнавський), Степан Фігура, Іван Михайлюк, Монюк, Дулка, Кушнір, Мелешко, Орлович та багато інших. Полковник М. Колодзінський, який виконував обов'язки останнього начальника штабу, відмовився прийняти угорський ультиматум про припинення боротьби. «У словнику українського націоналіста нема слова «капітулювати». Сильніший ворог може нас у бою перемогти, але поставити нас перед собою на коліна – ніколи!» – такою була відповідь М. Колодзінського. Після бою з гортистами на Красному Полі 15 березня 1939 р. він разом із своїм товаришем З.Коссаком-Тарнавським відступав у напрямку до Солотвина.

Отож, саме М. Колодзінський (полковник Гузар) – найбільш легендарна постать на цьому відрізку історії Закарпаття¹³¹⁹. Він народився 26 липня 1902 р. в с. Поточиська Городенківського повіту на Станіславщині в селянській сім'ї. Закінчив Коломийську гімназію (1924), правничий факультет Львівського університету і старшинську школу польського війська (1928). З 1922 р. був членом Української Військової Організації, а згодом військовим референтом першої Крайової Екзекутиви на західноукраїнських землях (1929). У січні 1932 р. М. Колодзінський був заарештований у Львові польською поліцією за виступ перед молоддю з лекцією «Націоналісти і військове виховання» і більше року перебував в ув'язненні. Завдяки опублікованим працям «Українська воєнна доктрина», «Воєнне положення і стратегічне значення Закарпаття», «Іван Богун», «Польське повстання 1863 р.», «Залізнична комунікація в ССРСР», «Боротьба італійців за незалежність і соборність», «Партизанська війна» зарекомендував себе як один з визначних теоретиків військового мистецтва в Європі¹³²⁰.

Особливої уваги заслуговує його праця «Українська воєнна доктрина», яка побачила світ між 1935 і 1937 рр. (частина 1–3). Автор розглядає такі питання,

¹³¹⁷ ЦДІАУ у Львові. Ф. 205. Оп. 1. Спр. 499. Арк. 2–21.

¹³¹⁸ Стерчо П. Карпато-Українська держава: 3 історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919–1939 роках. Торонто, 1965. С. 98.

¹³¹⁹ Вегеш М. Полковник Михайло Колодзінський-Гузар у Карпатській Україні. *Визвольний шлях*. Кн.8. 1993. С. 955–957.

¹³²⁰ Федина В. Михайло Колодзінський-Гузар і Карпатська Україна. *Carpatica – Карпатика*. Вип. 7 Ужгород, 2001. С. 223–241; Федина В. Полковник Михайло Колодзінський-Гузар – борець за незалежність Карпатської України. *Науковий збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді*. Річник IV (XVIII). Ужгород, 2000. С. 93–96.

як проблема війни і воєнної доктрини в Україні та Європі, простежує її етапи (княжі, козацькі та найновіші часи). М. Колодзінському імпонували військово-теоретичні погляди К. Клаузевіца, зокрема постулат останнього, що війна повинна вестися всіма духовними і матеріальними силами народу до повного знищення ворога. Не відкидав М. Колодзінський і здобутків військового мистецтва Французької буржуазної революції. Саме під її впливом автор дійшов висновку, що «коли вже нема розумного виходу з тяжкого положення, то треба вміти вмерти по-геройськи, щоб така смерть була джерелом для молодих поколінь»¹³²¹. Події 1939 р. на Закарпатті довели, що це були не просто слова.

«Наша воєнна доктрина, — писав М. Колодзінський, — має достосовуватись до політичних змагань України. В нашій визвольній війні бере участь увесь нарід, тому воєнна доктрина мусить будуватись на охопленні цілого життя народу». Свою «воєнну доктрину» М. Колодзінський називав націоналістичною, бо в «Україні не може бути нічого ненаціоналістичного. Така доктрина дасть тверді моральні й політичні підстави для української армії»¹³²². У 1938 р. М. Колодзінський завершив роботу над своєю працею «Воєнне значення і стратегічне положення Закарпаття». Автор доводив, що після підписання радянсько-чехословацького договору до Закарпаття прикута особлива увага політичних і військових кіл світу. На думку М. Колодзінського, Закарпаття може стати «авіаматкою для большевицько-московської повітряної фльоти». Виходячи з цього, даний регіон становить певний інтерес для стратегічної оборони всієї України. М. Колодзінський зауважив: «Під оглядом стратегічним Закарпаття було б неоцінним для оборонної системи української держави... Сильно уфортифіковані Карпати зможуть здержати ворожий наступ зарівно з полудня як і з заходу. В цьому випадку має для нас неоціненне значення Лемківщина. З неї ми вічно будемо загрозувати полудневій Польщі. Ніякий поляк не відважиться перейти на схід від Висли, якщо поперед не буде здобутою Лемківщина, сполучена фортифікаційною системою з Перемишлем і Львовом»¹³²³.

Отже, військово-теоретичні праці М. Колодзінського довели, що на Україні з'явився військовий теоретик, перед яким відкривалася непогана військова кар'єра. М. Колодзінський одним із перших з'явився на Закарпатті і був включений до військового штабу Карпатської Січі. В. Гренджа-Донський називав полковника М. Колодзінського (Гузара) «мозком Січі»¹³²⁴. Так воно і було в дійсності. З великої кількості емігрантів Карпатської України саме про Гузара в очевидців збереглися найкращі спогади. «Його висока постать була завжди

¹³²¹ Колодзінський М. Українська воєнна доктрина. Т. 1. Торонто, 1957. С. 28.

¹³²² Там само.

¹³²³ Там само. С. 28–29.

¹³²⁴ Гренджа-Донський В. Щоденник. *Твори*. Т. VIII. Вашингтон, 1987. С. 70.

мені імпонує, — писав В. Гренджа-Донський, — тепер просто його обожую. Хоч він і ходить у цивільному одязі, зразу видно, що вояк... Палає ненавистю проти ворогів, його спокійне, зрівноважене обличчя є виразом хороброї душі, ті тверді риси віддзеркалюють безмежну, незастрашиму відвагу...»¹³²⁵.

Одночасно з М. Колодзінським на Закарпаття прийшов український політичний і військовий діяч Зенон Коссака. Він народився 1 квітня 1907 р. у м. Дрогобичі тепер Львівської області. Навчаючись у місцевій гімназії, був обраний головою «Організації Вищих Кляс Українських Гімназій». У 1926–1928 рр. навчався на правничому факультеті Львівського університету, активно співпрацюючи з такими виданнями, як «Студентський вісник», «Львівський науковий вісник», «Вісник». З. Коссака пройшов шлях від члена Проводу Спілки Української Націоналістичної Молоді (1928), члена ОУН (1929), референта Крайової Екзекутиви ОУН на західноукраїнських землях (1929) до заступника бойового референта Р. Шухевича (1930). Організована ним бойова група УВО в Дрогобичі організувала цілий ряд терористичних актів проти окремих представників польських властей у Бориславі, Трускавці, Городенці (1931–1932). Польський суд у червні 1933 р. засудив З. Коссака на 7 років ув'язнення за діяльність в ОУН. Остаточний вирок йому був винесений 31 січня 1934 р. у Львові — 8 років ув'язнення із зарахуванням перебування під слідством. Покарання відбував у в'язницях Львова та Вронок (Познанське воеводство Польщі), де завершив працю «44 правила життя українського націоналіста» (1934–1938). Немаловажний і той факт, що З. Коссака у червні-вересні 1938 р. брав участь у розробці плану втечі С. Бандери з в'язниці у Вронках, внаслідок чого був заарештований і перебував під слідством до кінця листопада 1938 р.¹³²⁶.

В Карпатську Україну З. Коссака прибув у грудні 1938 р. і діяв під псевдонімом «Тарнавський». В Карпатській Січі йому було присвоєно звання поручика. Протягом всього існування Карпатської України З. Коссака очолював субреферат ідеології у відділі преси і пропаганди, очолюваного В. Комаринським, який ідеологічний референт друкувався в газеті «Нова свобода». Проводив безпосередню військову підготовку в Карпатській Січі: був інструктором на підстаршинських курсах, а також у жіночих відділах з медицини та розвідки. Саме з ініціативи З. Коссака 19 лютого 1939 р. в Хусті було проведено II Січовий з'їзд.

Під час кровопролитних сутичок 13–14 березня 1939 р. між січовиками і чеським військом М. Колодзінський обороняв січову гостинницю. Він припинив опір тільки після наказу А. Волошина. Учасник боїв галичанин

¹³²⁵ Гренджа-Донський В. Щастя і горе Карпатської України: Щоденник. Мої спогади / Ред. Д.М. Федака. Ужгород: ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2002. С. 187–188.

¹³²⁶ Пирович В. Діяльність Зенона Коссака-Тарнавського в Карпатській Україні. *Carpatica – Карпатика*. Вип. 7. Ужгород, 2001. С. 242–251.

Левко Кріс так описав останні хвилини опору: «Дві хвилини пізніше знову побачили білий прапор з другої сторони і з ним ішли: Перевузник — міністр внутрішніх справ і словак надпоручник Парчані. Наші їх підпустили під барикаду, вони заявили, що бажання п. Прем'єра є, щоби скласти зброю. Комендант оборони (М. Колодзінський — М. В.) сказав, що ми ворогам зброї не складаємо. Тоді вони почали нас переконувати, що нема сенсу боронитися далі, бо в короткім часі нас виб'ють, як мишей. Відповідь коменданта була: «Загинути по-геройськи нам ніхто не заборонить!». На це міністр внутрішніх справ п. Перевузник сказав, що пан Прем'єр розмовляє з Прагою телефоном і що наближаються важкі часи для нашого народу і нема чого класти геройськи своє життя тут, їх буде за хвилину потрібно деінде... Я, прийшовши у кімнату п. Прем'єра, поклав револьвер на стіл і сказав, що лишень йому можу скласти зброю, а більше нікому. Він наказав усім січовикам скласти зброю, яку січовики мають, і віднести до його помешкання»¹³²⁷.

Цікаво описав вищеназвані події М. Бажанський. Він не приховував, що «вночі з 13 на 14 березня карпатські січовики підготували повстання»¹³²⁸. Як вже говорилося вище, М. Бажанський найчастіше бачився з А. Волошином у ці дні. З його спогадів видно, що М. Колодзінський не постійно знаходився в гостинниці. «Президент Августин Волошин вів переговори з чехами, — писав М. Бажанський. — Жаль було Батькові карпатського народу, як його називали в той час, крови молодих людей. Їздив автом разом з полковником Колодзінським від одного чеського уряду до другого. Від жандармерії до військового командування. Врешті заключено перемир'я. Чехи мали випустити всіх арештованих, мали передати всі уряди, касарні і зброю. Одначе чехи не у всіх місцевинах умов додержали. Частинно це тільки виконав генерал Сватек у Свалявщині на власну руку»¹³²⁹. Внаслідок боїв обидві сторони мали людські жертви, багато поранених. В літературі з цього приводу знаходимо певні розбіжності. Автори по-різному дають кількість загиблих під час боїв 13–14 березня 1939 р. Хоча дані наводяться різні, однак відомо, що січовиків загинуло значно більше, ніж чеських вояків. За підрахунками В. Керечанина, загинуло 40 і було поранено 50 січовиків¹³³⁰.

Необхідно погодитись із сучасним дослідником В. Фединою, що немає достовірних відомостей про подальшу долю М. Колодзінського, оскільки ніхто з людей із його відділу не врятувався. В спогадах штабових старшин та січовиків відзначено, що востанне Колодзінського бачили перед відходом

¹³²⁷ Заповіт Срібної землі. Карпатська Україна в боротьбі за незалежність. Львів: «Світ», 2001. С. 56–57.

¹³²⁸ Бажанський М. Мемуарна мозаїка. К.: Критика, 1998. С. 87.

¹³²⁹ Там само. С. 89.

¹³³⁰ Книга пам'яті України. Закарпатська область: У 2-х томах. Т. 2 / Гол. редколегії В. Керечанин. Ужгород: Вид-во «Карпати», 1998. С. 58.

головних сил січовиків, а відомості авторів про подальшу долю відділу Гузара співпадають з офіційними угорськими повідомленнями. В. Федина розділяє міркування М. Бажанського, який відзначав, що дуже важко повірити у те, що Колодзінський прийняв смерть стоячи, коли він не міг ходити. Стосовно фотографій, то вони не були досить виразними щоб стверджувати, що це дійсно були Колодзінський і Коссак. А щодо січовиків, то їхні прізвища були подані зовсім неграмотно, а подекуди навіть не відповідали правді. На його думку, між відділом полковника Гузара і угорцями відбувся завзятий бій, в результаті якого «їх просто замордували по-тваринному», а всю цю інформацію було поширено задля того, щоб заспокоїти угорське населення і щоб не вийшла наверх правда, що сотня «доблесних» гонведів не могла перемогти 15-ти замучених і поранених січовиків¹³³¹.

Намагався з'ясувати подальшу долю своїх земляків-бориславців І. Стебельський, який раніше покинув Карпатську Україну. Про них він дізнався тільки влітку 1939 р., коли колишні хустські січовики прибули в австрійські Альпи для вишколу в лавах протипольського легіону, який тут формувався. «Від них я дізнався, – писав І. Стебельський, – що Михайло Андрушків («Ханцьо») загинув прошитий малярським кулеметом при обороні Головної Команди «Карпатської Січі». Там напередодні впав, але вже від чеського кулемета, відважний Бурун. Недобитки січовиків, відступаючи з боями із зайнятого мадярами Хуста, як звичайно в такій безвихідній ситуації, хаотично і в панічному настрої, з огляду на різницю в поглядах розділились на три групи і відступили в різних напрямках. Найсильніша – із сотниками С. Сулятицьким і Волянським – відступала на Великий Бичків у напрямку Румунії. Друга, слабша – під проводом полковника Михайла Колодзінського, нашого земляка Зенка Коссака – відходила на північ у просторі Карпатські гори. Разом з тою групою відступав також Дорко Лата та Микола Андрушків. Доля цієї групи абсолютно невідома, бо ніхто з них не залишився в живих. Висувають припущення, що вона потрапила в малярську засідку і того, хто залишився живим, мадяри передали полякам, які розстріляли їх на кордоні. Доля третьої, найменшої, групи, в якій були Ромко Татарський і Влодко Андрушків, мала відступати на північний захід у напрямку Словаччини. Що з нею сталося, ніхто нічого не міг сказати. В 1940 році я довідався, що вони обидва потрапили в польські руки і були запроторені до концентраційного табору в Березі Картузькій, звідки чудом, завдяки німецько-польській війні, вийшли на волю. Обидва повернулися додому, де їх мерщій застукали більшовики, котрі, як відомо, зайняли наші західноукраїнські землі. Якимось чудом, мені точно невідомим, Ромко Татарський врятувався, а Влодко Андрушків, мабуть головно

¹³³¹ Федина В. Полковник Михайло Колодзінський-Гузар – борець за незалежність Карпатської України. *Науковий збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді*. Річник IV (XVIII). Ужгород, 2000. С. 95–96.

за його перебування на Карпатській Україні, незабаром був заарештований НКВС і безслідно пропав навіки»¹³³².

Про страшні злочини терористичної групи «Собот чопот» в с. Ясіня розповів свідок Данило Поп'юк, сторож цвинтаря: «В 1939 році в селі Ясіня перед приходом угорських окупантів була організована терористична група..., яка разом з угорськими терористами вивезла на автомашині до перевалу 18 українців, із них 4 жінки. Їм зв'язали колючим дротом руки, викололи очі, відрізали вуха, носи, зривали нігті з пальців, вирізали язика і в трьох місцях пилою перепилили ноги. Хто був слабкий, той помер в момент знущань, а хто був ще живий, того добили і наказали мені зарити їх у землю... Через три дні мене послали зарити ще 8 чоловіків, страчених також на перевалі»¹³³³. У Воловому угорські терористи розстріляли п'ятьох патріотів на чолі з командантом місцевої Січі галичанином Степаном Фігурою. Очевидці розповідали, що під солом'яником С. Фігури знайшли криваву сорочку, в якій були жмути спеченої крові. Селяни констатували, що то була сорочка С. Фігури. Гортисти, використавши смертний вирок, повертались назад у піднесеному настрої: було чим пожитись. У одного вбитого вони відтяли палець разом з обручкою, другому вибили золоті зуби»¹³³⁴. У Соймівському лісі, поблизу Волового, угорці розстріляли поручика Ф. Тащинця та чотирьох галичан»¹³³⁵.

Останнім часом в історичній літературі нерідко з'являються твердження, що між закарпатцями і галичанами існували численні конфлікти. Таке твердження вигідне дослідникам, які стоять на русинських позиціях, намагаючись довести окремішність закарпатців. М. Макара у монографії, яка немає ніякого відношення до висвітлення історичних процесів у Закарпатті напередодні Другої світової війни, писав, що у 1938–1939 рр. «тутешня державність творилася за задумом і під диктовку Берліна руками націоналістичної еміграції, стараннями якої автономна Підкарпатська Русь перетворилася в Карпатську Україну, яка без відома більшості населення мала стати «зародком самостійної соборної України» під гаслами національної ідеї («нація понад усе»), національної винятковості, месіонерства, що в тих умовах виявилось справою ілюзорною, точніше — авантюрою»¹³³⁶. Йому підспівує І. Поп, називаючи Карпатську Україну «провінційною театральною сценою епохи романтизму»¹³³⁷. Галичани зображуються у вигляді войовничих націоналістів, які при-

¹³³² Стебельський І. Шляхами молодості й боротьби. Спогади. Статті. Листування. К.: «Смолооскип», 1999. С. 36–37.

¹³³³ ДАЗО. Ф. 2558. Оп. 1. Спр. 202. Арк. 44.

¹³³⁴ Вегеш М.М., Горват Л.В. Карпатська Україна 1938–1939 років в портретах. Ужгород, 2000. С. 72.

¹³³⁵ Там само. С. 43–44.

¹³³⁶ Макара М.П. Закарпатська Україна: шлях до возз'єднання, досвід розвитку (жовтень 1944 – січень 1946 рр.). Ужгород, 1995. С. 101.

¹³³⁷ Поп І. Енциклопедія Подкарпатской Руси. Ужгород: Издательство В. Падяка, 2001. С. 43–44.

йшли на Закарпаття, щоб диктувати уряду Карпатської України свою політику. Доходить навіть до такого абсурду, що ставиться під сумнів жертвність молодих людей з Галичини, які разом із закарпатцями ділили велич і трагедію Карпатської України.

В. Гренджа-Донський писав у щоденнику «Щастя і горе Карпатської України»: «Шепотіння про якісь конфлікти в «Карпатській Січі» продовжуються, але це не відповідає дійсності. Є правдою, що невеликі непорозуміння між нами — автохтонами й галичанами існують, а то з тієї причини, що галичани в надзвичайно радикальний спосіб виступали проти Польщі, а ми стараємось трохи їх гальмувати. Галичани хотіли би викликати якийсь інцидент, сподіваючись, що до того вмішається Німеччина і звільнить Галичину. Але це газардна гра, можемо затратити і Карпатську Україну, і з Галичиною нічого не вийде... Маленька Карпатська Україна не звільнить Західної України, не в силі визволити, то чого ж такого небезпечного сусіда зачіпати...»¹³³⁸.

У щоденнику В. Гренджі-Донського, особливо в його другій частині «Під чоботом окупанта», міститься безліч доказів того, що галичани повністю розділили з своїми закарпатськими братами всі страждання і муки. Письменник і редактор «Нової свободи» одержував факти від своїх товаришів по табору, які приходили дещо пізніше за нього, а також багато цікавого дізнався і від угорських гонведів, які часто любили похизуватися своїми «подвигами». На перших порах угорці розстрілювали всіх січовиків без вибору, а через деякий час формували окремі групи з галичан і передавали останніх полякам. Так, 21 квітня 1939 р. вони «відправили до концентраційного табору групу галичан до Польщі — близько 60 людей. На границі в Ужку передали полякам. Поляки цих нещасників ще на очах мадярських вояків почали масакрувати і вели під один беріг, де вже ждали їх польські кулемети»¹³³⁹. «... Галичан відвели на півтора кілометра далі в ліс, яким проходила фронтова боева лінія за світової війни. Тут їх розіп'яли на деревах. Поперш поприв'язували їм руки заржавілим дротом, що знайшли в старій фронтовій лінії, відтак розіп'яті руки й ноги поприбивали залізними скобами та великими цвяхами, що ними прибивають рейки на залізницях. Над розіп'ятими, але ще живими героями почали поляки і мадяри знущатись, плюючи їм у вічі та б'ючи рушницями»¹³⁴⁰.

І. Гуцул у своїх спогадах «Остання сотня» так писав про поневіряння галичан та їх трагічну долю: «День за днем минав на допитах і побоях. Вкінці настало 23 березня. Цього дня почалося сортування в'язнів, які не мали громадянства Карпатської України, на дві групи, а саме: «ленделорсаг» та «оросемігрант». Перші — це польські горожани, другі — емігранти з колишньої

¹³³⁸ Гренджа-Донський В. Щоденник. *Твори*. Т. VIII. Вашингтон, 1987. С. 158.

¹³³⁹ Там само. С. 270–271.

¹³⁴⁰ Там само. С. 314–315.

Росії. Сортування відбулося при допомозі польського шпигуна Пінязя, який кілька днів перед окупацією з'явився в Хусті і там потрапив до січових арештів. Деякі з галичан самі признавалися до польського громадянства, на інших знову вказував шпигун. І так перейшли до цієї групи всі, що лишилися живими після різни на вулицях Тячева... Я при переслухованні сказав тільки те, що я є східноукраїнським емігрантом, народжений у Кам'янці-Подільському. Польський шпигун, хоч в команді Січі був переслуханий в моїй присутності, не міг мене впізнати, бо я не тільки до себе, але взагалі до людини не був подібний. З балачок та поведінки жандармів вже було відомо, яка доля жде цю галицьку групу. В перших рядах стояли ті, що своєю відвагою і посвятою в боях під Хустом і Тячевом світили приміром другим... Разом їх було понад тридцять. За хвилину вони відійшли, щоб від'їхати на кордон, де коло Татарова ждали на них польські кулемети. А йдучи вулицями Тячева, вони, свідомі своєї долі, співали «Ще не вмерла...»¹³⁴¹.

Особливо жахливими постають свідчення про розстріл січовиків у 1939 р., коли захисники Карпатської України набули статусу полонених. Одним із місць наймасовіших розстрілів січовиків можемо назвати Верецький перевал. Свідки тих трагічних подій доводять, що масові розстріли проводили як угорські, так і польські військові. Так, один із очевидців Ф. Голянич вказував, що після передачі угорцями сотні полонених січовиків (переважно галичан) польським військовим вже наступного дня вони були розстріляні. Сотні і сотні тіл захисників Карпатської України знаходили і в інших місцях¹³⁴².

Відомо, що в січових загонах були і дівчата з Галичини. Їх чекала страшна доля. «Котра з галичанок попалася в руки цих злочинців, — писав В. Гренджа-Донський, — а ще до того не знищила завчасу січової легітимації, чи не спалила уніформи, ті всі після тілесних і душевних мук були ганебно замордовані»¹³⁴³. Марія Самчукова зафіксувала: «Сталося також кілька випадків гвалту над жінками. Де жінки були самі, туди вдиралися мадярські вояки і гвалтували»¹³⁴⁴. В Нижніх Верецьких розстріляли групу січовиків-галичан, а трупи залишили лежати тижнями. Місцевому населенню було суворо заборонено їх ховати. І лише тоді, коли трупи почали повністю розкладатись, навколишнім селянам було наказано зібрати їх і поховати.

Не легкою була доля і тих, хто опинився в концтаборі. Жахливі знущання, часті побої, придирки жандармів за будь-яку провину. В. Гренджа-Донський

¹³⁴¹ Заповіт Срібної землі. Карпатська Україна в боротьбі за незалежність. Львів : «Світ», 2001. С. 125–126.

¹³⁴² Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців / М.М. Вегеш, М.В. Делеган, О.Д. Довганич та ін. [Відп. ред. М.М. Вегеш]. Ужгород : Карпати, 2002. С. 162–164.

¹³⁴³ Гренджа-Донський В. Щоденник. *Твори*. Т. VIII. Вашингтон, 1987. С. 295–296.

¹³⁴⁴ Заповіт Срібної землі. Карпатська Україна в боротьбі за незалежність. Львів : «Світ», 2001. С. 130.

писав, що галичанин Василь Федів із села Жаб'є не вмів правильно вимовити «Гт водьок» (я тут), і жандарм так ударив його, що кров'ю залилось око хлопця... В'язень-галичанин був змушений по тричі повторювати правильно цю фразу, і після кожного разу йому завдавали болючих ударів. Дехто з галичан, що були затримані при переході кордону і повернуті назад, навіть не зізнались, що вони галичани. Так, Микола Григоруk і Микола Шторм назвалися німцями, і їх у деякій мірі це рятувало. В. Гренджа-Донський за них дуже переживав і просив бути обережними, адже вони говорили по-українськи¹³⁴⁵. Нелюдське ставлення доповнювалося ще одною бідою – голодом, який панував серед галичан. Вони знаходилися в угорському таборі до 7 червня 1939 р. Напередодні з'явилися представники Німеччини і Польщі. Ув'язненим було запропоновано зробити вибір – піти до Німеччини, або повернутися на батьківщину. Галичани від останньої пропозиції категорично відмовились. Документи, які зберігаються в фодах архівів Праги, дають можливість встановити кількість галицьких січовиків, які вирішили їхати до Німеччини. Словацький підполковник Дов називав 500 січовиків. В ряді документів йдеться про переїзд січовиків до Німеччини, на Жіліну. Однак, серед емігрантів зустрічаються також громадяни польської національності.

Чому саме до Німеччини попрямували сотні січовиків після звільнення з угорських таборів? Відповіді на це питання допомагає доповідна записка офіцера чехословацької розвідки Шромек. Її автор доводив, що він ще в жовтні 1938 р. відмічав тісні стосунки між німецькою службою безпеки і українськими націоналістами. Шромек писав, що 28 жовтня 1938 р. «до Ужгороду прийшов німецький редактор Е. Меркен («Фелькішер Беобахтер»), котрий проживає в Берліні. Він кожний день проводить зустрічі з діячами українського напрямку, шукає здібних українських агітаторів, яких посилає до Праги в німецьке посольство, де вони одержують німецький паспорт і йдуть у Німеччину. Там одержують вишкіл. Вони, згідно з планами Гітлера, мають розбити в недалекому майбутньому Польщу».

Чимало галичан були розстріляні поляками після поразки Карпатської України. Шість невідомих патріотів, прізвища яких досі не вдалося встановити, розстріляли на Веречанському перевалі¹³⁴⁶. Сучасний український дослідник Г. Дем'ян писав, що «чотирьох хлопців, які поверталися із Закарпаття десь наприкінці березня 1939 р., поляки убили в Лужку, де в річку Опір впадає Боклагівський потік. Четвертого з них привезли останнім і заставляли впізнавати перших трьох. Він лише нахилився над ними, а поляки в той час застрелили його. У Славському розповідають, що цей хлопець був сином

¹³⁴⁵ Вегеш М. Галичани на Закарпатті: Василь Гренджа-Донський розповідає... *Визвольний шлях*. Кн.8. 1993. С. 1016–1020.

¹³⁴⁶ Літопис нескореної України: Документи, матеріали, спогади / Відп. ред. Я. Лялька. Книга 1. Львів : «Просвіта», 1993. С. 348.

священника із Заліщиків. Вночі наші люди перевезли їх на цвинтар і там поховали. На могилах стоять два березові хрести, але без написів»¹³⁴⁷. Вчений вважає, що «таке діялося майже вздовж усього польського кордону в Українських Карпатах»¹³⁴⁸. Очевидець і активний учасник оборони Карпатської України М. Чирський розповідав про розстріл 44 галичан. Їх «викликали на двір, — писав М. Чирський, — наказали забрати речі, та вивезли їх до Польщі. Шкода було тих хлопців, ждала їх страшна доля»¹³⁴⁹.

Доля галичан склалася по-різному. Архівні документи, більшість із яких нещодавно опублікована, свідчать про те, що їх місцезнаходження намагалися встановити різноманітні емігрантські осередки, ними цікавилися їхні колеги, яким вдалося перебратися за кордон після трагедії Карпатської України. Про це свідчить, зокрема, список «Збігці із ЗУЗ (Західноукраїнських земель — М. В.)»¹³⁵⁰. Численні архівні документи переконують у тому, що різноманітні допомогові комітети піклувалися про людей, які втекли з окупованого угорцями Закарпаття. Збиралися кошти на їх утримання, для них намагалися створити належні умови. Про це свідчить, наприклад, список осіб, яким були видані листки (талони) на харчування в їдальні «Жіночого Союзу» в Братиславі¹³⁵¹. Відомі також подібні списки від 6 квітня та 10 червня 1939 р.¹³⁵². «Союз Карпато-Українських студентів в Празі постановив на своїх членських сходах дня 10. VI. 1939, щоб одноразова допомога У.Д.К.З. з К.У. була виплачена членам Союзу в двох категоріях, слідуючи: Скальський Александер, Бора Степан, Штефанець Юрко, Бенедек Степан, Гайович Федір, др. Теняк Павло, Немеш Адальберт, др. Росоха Степан, Романець Антон, Товт Іван, Бреза Степан, Маруся Ігнатишівна»¹³⁵³.

А. Волошин і С. Клочурак зверталися до комісара Допомогового комітету в Празі Михайла Виняра: «На Ваше письмо з дня 30 серпня 1939, дозволю собі звернути Вашу увагу на те, що крім річей наведених Вами у Вашім письмі, також і машинки до писання (українська та латинська) зі столиками належать до інвентару канцелярії влади Карпатської України. Тому прошу, без дальшого проволочення, передати весь інвентар влади Карпатської України, який находиться в Комітеті, секретареві Ліквідаційної канцелярії влади Карпатської України в Празі п. М. Русинкови. На випадок, коли б весь інвентар зразу не був

¹³⁴⁷ Літопис нескореної України: Документи, матеріали, спогади / Відп. ред. Я. Лялька. Книга 1. Львів : «Просвіта», 1993. С. 348.

¹³⁴⁸ Там само.

¹³⁴⁹ Заповіт Срібної землі. Карпатська Україна в боротьбі за незалежність. Львів: «Світ», 2001.

¹³⁵⁰ Басараб В., Вегеш М., Сергійчук В. Августин Волошин. Нові документи і матеріали про життя і смерть президента Карпатської України. Ужгород : Видавництво УжНУ «Говерла», 2006. С. 52–55.

¹³⁵¹ Там само. С. 59.

¹³⁵² Там само. С. 60.

¹³⁵³ Там само. С. 61.

переданий Ліквідаційній канцелярії влади Карпатської України, роблю Вас відповідальним за той вчинок і застерігаю собі відповідне дальше поступування. Президент Карпатської України А. Волошин. Міністер влади Карпатської України С. Ключурак»¹³⁵⁴. Існує також документ, що свідчить про кошти, які виділив Допомоговий комітет в Празі станом на 10 липня 1939 р.¹³⁵⁵.

16 березня 1939 р. угорські частини вийшли на польський кордон в районі Бескида, а 19 березня відбулося братання угорських і польських військових сил біля Сянок і Ворохти¹³⁵⁶. Угорські літаки у час агресії розкидували біля польського кордону «привітальні листівки», які закінчувалися словами: «Завжди хай живе Польща і Угорщина»¹³⁵⁷. А що ж відбувалося в Галичині? Українські політичні партії, які мали своїх представників у польському сенаті, намагалися подати свій голос у захист Карпатської України. 17 березня 1939 р. сенатор Твордьян (УНДО) від імені УПР спробував зробити заяву щодо подій у Карпатській Україні, але «промовцеві відібрали голос»¹³⁵⁸. Після падіння Карпатської України по всій Галичині проходили жалобні богослужіння. 18 березня у Соборі Святого Юра у Львові відбувся молебень за загиблими січовиками, на якому були присутні близько 400 чоловік. Після закінчення відбувся мітинг під гаслами «Геть з мадярами», «Геть з поляками». Демонстрантів розігнала поліція¹³⁵⁹. Про ці заходи повідомляв у своєму звіті окружний прокурор Станіслава від 18 квітня 1939 р.¹³⁶⁰.

25 березня львівські газети опублікували спільну заяву провідних легальних українських партій Галичини під назвою «Українці», в якій, між іншим, сказано: «Майже всю державну територію Карпатської України зайняла Мадярщина... Оперта лише на власні сили Карпатська Україна не могла держатися під збройним напором мадярських військ... Зрозумілий біль, що огортає нас сьогодні... Не час на біль, зневіру... Нехай у гарті духа і моральній силі Української Нації кується її доля»¹³⁶¹.

Отже, українці Східної Галичини з великим ентузіазмом зустріли звістку про надання Закарпаттю автономних прав, а згодом проголошення незалежної Карпато-Української держави. Їх підтримка національно-визвольних змагань закарпатських українців вилилась у численні демонстрації та акції протесту проти експансіоністських планів Польщі й Угорщини створити спільний кор-

¹³⁵⁴ Басараб В., Вегеш М., Сергійчук В. Августин Волошин. Нові документи і матеріали про життя і смерть президента Карпатської України. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2006. С. 61–62.

¹³⁵⁵ Там само. С. 62.

¹³⁵⁶ Діло. 1939. 17 березня.

¹³⁵⁷ ЦДДАУ у Львові. Ф. 205. Оп. 1. Спр. 499. Арк. 99.

¹³⁵⁸ Діло. 1939. 19 березня.

¹³⁵⁹ ЦДДАУ у Львові. Ф. 205. Оп. 1. Спр. 499. Арк. 89.

¹³⁶⁰ ЦДДАУ у Львові. Ф. 205. Оп. 1. Спр. 879. Арк. 177.

¹³⁶¹ Діло. 1939. 25 березня.

дон. Галичани розуміли, що спільний кордон можливий тільки в результаті ліквідації Карпатської України. Неодноразово звучали вимоги українських депутатів у польському Сеймі щодо надання Галичині аналогічної автономії. Демонстрації, які відбулися у Львові, Буську та інших містах Галичини, були ініційовані як ОУН, так і легальними партіями Галичини, зокрема УНДО. Підтримала Карпатську Україну греко-католицька церква Галичини в особі митрополита Андрея Шептицького. Галичани в значній мірі спричинилися до організації різноманітної фінансової та моральної підтримки, забезпечення Карпатської України потрібними фахівцями. Починаючи з жовтня 1938 р. почалися масові нелегальні переходи польсько-чеського кордону юнаками і дівчатами Галичини в Карпатську Україну. Здебільшого вони носили стихійний характер. ОУН та її Провід займали нечітку позицію щодо необхідності переходу кордону. Можливо, це пояснювалося тим, що керівники ОУН не вірили в перемогу ідеї самостійної України за Карпатами. Саме наприкінці 30-х років у Проводі Українських Націоналістів намітився розкол, а тому в Карпатській Україні з'являлися, як правило, члени ОУН мельниківського крила. Переходячи кордон, галицькі українці піддавалися великій небезпеці. Їх могли затримати польські прикордонники, або повернути назад чехословацькі. У будь-якому випадку галицька молодь опинялася перед польським судом. Архівні документи свідчать, що польський уряд уважно стежив за перебігом подій, був у курсі справ, нерідко звертаючись до уряду Чехословаччини з нотами протесту. В переважній більшості випадків українська влада заявляла, що польські ноти не відповідають дійсності й не мають під собою ніякого ґрунту. Влада Чехословаччини неоднозначно відносилася до перебіжчиків кордону. Мали місце як прихильне ставлення, так і видача галичан полякам. Переважна більшість галицьких українців активно включилися в розбудову Карпатської України, вступали до лав Карпатської Січі. Нелегальні переходи кордону тривали аж до початку березня 1939 р., а судові процеси в Польщі над перебіжчиками мали місце протягом квітня-червня. Нелегальні переходи українцями Східної Галичини польсько-чеського кордону в 1938–1939 рр. свідчили про їх солідарність із національно-визвольною боротьбою закарпатців. Вони щиро вірили, що в Закарпатті починається процес побудови Великої Соборної України, і незабаром Східна Галичина стане її складовою частиною.

Розділ 6. «Кожний ученик має бути навчаний у своїй рідній мові...»

Культурне життя в Карпатській Україні (1938–1939)

Справа культурного відродження українського народу Закарпаття упродовж всієї його історії була щільно пов'язана з боротьбою за утвердження його національної свідомості. Якщо в роки австро-угорського режиму українська культура була на стадії занепаду, то в 20–30-х рр. склалися досить сприятливі умови для її розвитку. Вхідження Закарпаття до складу Чехословаччини розширило можливості контактів вчених і культурних діячів краю з культурним світом країн Центральної і Західної Європи, однак в ЧСР діяли і фактори, які гальмували культурний прогрес. По-перше, уряд Чехословаччини зволював з наданням краю автономії, в межах якої створювались би кращі умови для культурного життя. Далі для Закарпаття пропорційно відводилося менше коштів на культуру, ніж для Чехії, чи, навіть, Словаччини. Та навіть із виділених коштів більшість витрачалася для потреб чеських шкіл, чеських громадських організацій.

Заважала нормальному розвитку культури і обстановка на ниві мовного питання. Суперечки з приводу мови ускладнювали культурне життя, відволікали вчених, педагогів, творчу інтелігенцію від розв'язання життєво-важливих питань.

За період з жовтня 1938 р. до березня 1939 р. культурне життя в Карпатській Україні не припинилося. В першу чергу це стосується освіти. У 1938 р. в краї було 463 українські і 365 чеських початкових шкіл, 117 угорських, 24 німецькі і 4 румунські школи, 21 українська і 23 чеські горожанські школи, 5 українських і 3 чеські гімназії. Всього в 1938 р. в Закарпатті існували 803 школи. Що стосується вчительських кадрів, то в українських школах їх нараховувалося 2.622, а в чеських — 928. В українських школах навчалося 99.731 дітей, а в чеських — 21.325¹³⁶². За підрахунками О. Геровського,

¹³⁶² Гомоннай В.В. Народна освіта Радянського Закарпаття. Київ–Ужгород, 1988. С. 89–90.

«на одного чеського вчителя припадало 5 власне чеських дітей, а на одного руського (читай українського – М. В.) 40 руських дітей»¹³⁶³.

Становище різко погіршилося після того, як від Закарпаття до Угорщини в результаті Віденського арбітражу 2 листопада 1938 р. відійшли міста Ужгород, Мукачево, Берегово з прилеглими до них районами. Перед урядом А. Волошина виникла проблема реорганізації шкільної освіти. Ще 28 жовтня 1938 р. прем'єр-міністр своїм розпорядженням перейменував шкільний реферат на Міністерство шкільництва та народної освіти. Керівником вищеназваного міністерства був призначений А. Штефан – відомий педагог, директор торговельної академії в Мукачеві¹³⁶⁴. В листопаді Міністерство шкільництва та народної освіти було реорганізовано в Міністерство культу, шкіл і народної освіти. Згідно з розпорядженням цього міністерства від 25 листопада 1938 р., так визначалася структура державного керівництва школами: «а) у школах середніх, торговельних та фахових – дирекція школи; б) у доповняючих школах (ремісничих) – інспекторат доповняючих шкіл; в) у школах народних (елементарних, горожанських і захоронок) та інших школах – державний шкільний інспекторат»¹³⁶⁵.

Відразу після появи цього розпорядження почалося призначення шкільних інспекторів. Ці важливі посади посіли: в Середньому – С. Федор, Завидові – І. Васько, Сваляві – М. Микита, В. Березному – І. Гриць, Рахові – В. Петрецький, Перечині – І. Гопко. Про останнього газета «Нова свобода» писала, що він є «відомим громадянином, який багато разів чином доказав свою відданість народній справі та рідному шкільництву. З великою самоповагою та жертвенністю він працював, не боячись переслідувань та цькування мадяронів і їх союзників розсипалівців. У боротьбі за рідну українську справу Іван Гопко був безкомпромісний і твердий і тими властивостями здобув до себе загальне визнання і прихильності»¹³⁶⁶.

Уряд А. Волошина докладав максимум зусиль, щоб повністю перевести навчальний процес на українську мову. Хоча те, якою мовою навчатимуть у школах, мав остаточно вирішити майбутній парламент. Невдовзі виявилось, що «у справах освіти і культури новий уряд вочевидь український». Вже 25 листопада 1938 р. А. Волошин видав розпорядження, згідно з яким «державною мовою в країні Підкарпатської Русі є мова українська (малоруська)»¹³⁶⁷. Що стосується осіб чеської, словацької й російської (руської, великоруської) народностей, то вони могли «вносити подання і в своїй материнській

¹³⁶³ Гомоннай В.В. Народна освіта Радянського Закарпаття. Київ–Ужгород, 1988. С. 92.

¹³⁶⁴ Нова свобода. 1938. 30 жовтня.

¹³⁶⁵ Там само. 15 грудня.

¹³⁶⁶ Там само. 27 грудня.

¹³⁶⁷ Там само. 15 грудня.

мові»¹³⁶⁸. Доповненням до цього розпорядження було «Розпорядження міністерства культу, шкіл і народної освіти про мову (язик) навчання» від 25 листопада 1938 р. В ньому, зокрема, підкреслювалось: «Кожний ученик має бути навчаний в своїй рідній мові, оскільки та мова вживається і в дотичній громаді. В школах, основаних для дітей українських (руських, себто малоруських) мовою навчання має бути мова українська в її літературній формі. Там, де до великоруської мови навчання приголосять родичі (опікуни) українські (малоруські), або великоруської народності на приналежнім шкільним уряді найменше 40 школоповинних дітей, може міністерство, на внесення приналежного шкільного уряду відкрити також класу з великоруською мовою навчання. Коли число учеників у класі з мовою навчання великоруською упаде під число 30, то... шкільний уряд зарядить до 8 днів закриття такої класи і учеников приділить до класи з мовою навчання українською (малоруською). Під мовою навчання у школах українських (малоруських) треба розуміти літературну мову українську (малоруську)...»¹³⁶⁹.

13 грудня 1938 р. Міністерство внутрішніх справ Підкарпатської Русі видало розпорядження про виготовлення публічних надписів українською мовою: «Приказую по постановленню артикулу 9 закона о організації політичної адміністрації, щоби усі публічні написи без виїмки, то є написи на склепах, банках, касах ошадності, публічних інституціях, приватних фірмах, написи лікарів, аптекарів і адвокатів і взагалі написи, вивішені публічно для більшого числа населення, були негайно виготовлені так, щоби на першій місці був текст український з фонетичним правописом. По нім може бути наведений текст чеський або словацький»¹³⁷⁰. 23 грудня 1938 р. видано розпорядження міністерства культу, шкіл народної освіти про вживання на державній службі української літературної мови: «Переведення цього розпорядження вимагає, щоб усі урядники на державній та громадській службі в урядовім листуванні, а також у зносинах із патентами (сторонами) практично знали українську літературну мову, вимову та правопис»¹³⁷¹. 30 грудня 1938 р. А. Волошин підготував проект розпорядження уряду Підкарпатської Русі про назву автономного краю: «До дефінітивного становлення назви Подкарпатської Русі Соймом можна по думці параграфу 2 Конституційного закона з дня 22 листопада 1938 ч. 328 Збірника законів і розпоряджень

¹³⁶⁸ Нова свобода. 1938. 15 грудня.

¹³⁶⁹ Там само.

¹³⁷⁰ Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 1. Карпатська Україна. Документи і матеріали / Упорядники – О.Д. Довганич, О.М. Корсун, О.М. Пагіря; редакційна колегія: М.А. Попович (голова), О.Д. Довганич (заст. голови), М.М. Вегеш, М.В. Делеган, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун, І.Ю. Коршинський, О.Ю. Кучерява, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород : ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2009. С. 153.

¹³⁷¹ Там само. С. 157.

уживати також назви «Карпатська Україна». Це розпорядження набуває обов'язуючу силу днем оголошення»¹³⁷².

Уряд не тільки видавав розпорядження про державність української мови. Мова йшла про зменшення кількості чеських шкіл. Офіційний орган УНО газета «Нова свобода» повідомляла, що «на основі розпорядження влади Карпатської України, будуть чеські школи до кінця цього року зліквідовані. На цілій території Карпатської України зістанеться 45–50 чеських вчителів у народних школах. Раніше було тут біля 700 чеських учителів. Всі добре знаємо, що були й такі села, де було 5–8 чеських учителів, а не було там ані одної чеської дитини»¹³⁷³.

Таким чином, українізація поступово пробивала собі шлях вперед. У своєму виступі перед інтелігенцією 20 жовтня 1938 р. міністр внутрішніх справ Ю. Ревай відзначив, що «не дивлячись на гостру чехізацію нашого краю останніми роками, все-таки вдалося в нас вибудувати сітку наших шкіл, виросла у нас нова учительська генерація»¹³⁷⁴. Велика заслуга в цьому належала товариству «Учительська громада», почесним членом якого був обраний А. Волошин (1930–1938 рр.). Кількість членів «Учительської громади» зростала з кожним роком. Приміром, якщо в 1930 р. нараховувалось всього 220 членів, то в 1938 р. їх було вже 1.631 чоловік¹³⁷⁵. Активістами «Учительської громади» зарекомендували себе учні А. Волошина — досвідчені педагоги А. Штефан, Ю. Гуснай, В. Свереняк, О. Полянський, І. Васько, І. Міцола, О. Дірей та ін. Заходами «Учительської громади» видавалися часописи «Учительський голос» та «Наша школа». Обидва видання і, в першу чергу, «Учительський голос» (1930–1939 рр.) викликали помітний резонанс, залишили добрий слід у справі виховання молоді. Останній конгрес «Учительської громади» відбувся в липні 1938 р., на якому А. Волошин пристрасно закликав вчителів до удосконалення самоосвіти та підвищення свідомості у ставленні до праці з представниками різних верств населення. «Хоч наша організація є найбільшим товариством народної інтелігенції, — наголошував педагог, — у нашій боротьбі більше значення має якість, ніж кількість, — тому закликаю всіх до праці над собою»¹³⁷⁶.

Після рішень Віденського арбітражу відновлювали свою діяльність старі навчальні заклади, відкривалися нові. 21 листопада 1938 р. відбулося відкриття гімназії в Білках. Директором було призначено відомого плас-

¹³⁷² Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 1. Карпатська Україна. Документи і матеріали / Упорядники — О.Д. Довганич, О.М. Корсун, О.М. Пагіря; редакційна колегія: М.А. Попович (голова), О.Д. Довганич (заст. голови), М.М. Вегеш, М.В. Делеган, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун, І.Ю. Коршинський, О.Ю. Кучерява, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород: ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2009. С. 161.

¹³⁷³ Нова свобода. 1938. 15 грудня.

¹³⁷⁴ Там само. 20 жовтня.

¹³⁷⁵ Вегеш М., Туряниця В. Короткий життєпис Августина Волошина (1874–1945). Ужгород, 1995. С. 18.

¹³⁷⁶ Августин Волошин президент Карпатської України: Спомини. Торонто, 1977. С. 66.

тового діяча краю Євгена Ретія. Його виступ був надзвичайно емоційним і патріотичним: «Викладова мова мусить бути мова, якою говорите ви, я, яку ви називаєте руською, карпаторуською — але цілий світ і світова наука називає її українською. Не допустім, щоби у нашій гімназії володіло 20 правд. Ми маємо лиш одну правду, яка є репрезентована нашим прем'єром Батьком отцем др. Волошином, нашою владою, є символізована нашим синьо-жовтим прапором. На фундаменті цієї правди будемо будувати життя нашої гімназії»¹³⁷⁷. Станом на 4 грудня 1938 р. у Білківській гімназії навчалось 293 учнів¹³⁷⁸. Того ж року «Нова свобода» повідомляла, що незабаром в Рахові «буде відкрито вісім класів реальної гімназії», яку очолюватиме професор Юліан Головацький. Гімназія почала діяти 16 грудня 1938 р. Педагог із багаторічним стажем, людина гуманна і милосердна, А. Волошин оголосив, що «бідні діти, які живуть далеко від Рахова, можуть просити від дирекції залізниць... безплатний білет, або білет за половину ціни на проїзд до гімназії і назад»¹³⁷⁹. А. Волошин постійно проявляв велику турботу про розвиток шкільництва у віддалених гірських округах Закарпаття. З його ініціативи були відкриті школи у Волівському окрузі (нині — Міжгірський район), зокрема, в Колочаві-Горб, Прислопі, Синевирській Полянні. Після евакуації з зайнятого угорцями Ужгорода, до Великого Березного перемістилася Ужгородська торгівельна школа. 12 грудня 1938 р. її перейменували в Експортну Академію¹³⁸⁰. Ще раніше, 6 грудня, відновили свою роботу гімназія в Перечині, горожанські школи в Невицькому і Порошкові¹³⁸¹.

Твердинею українських ідей залишалась Хустська гімназія. Наприкінці 30-х років у ній навчалось 600–650 учнів-українців та близько 200 в чеських паралельних класах. В останніх, крім чехів і словаків, були євреї. Склад учнів за соціальним походженням був — 70 % селяни. «Хоч навчання було безплатним, — пригадував В. Маркусь, — підручники тощо забирали чимало коштів нашим селянам, здебільшого бідним і середнякам»¹³⁸². Не легше жилося учням Перечинської державної гімназії. Наприкінці 1938 р. становище настільки ускладнилося, що її дирекція прийняла рішення «не розділювати стипендії поодиноким особам, але всю суму призначити на кухню для бідних дітей. На засіданні дня 12 ц. м. (25 грудня 1938 р. — М. В.) окружний відділ в Перечині так і зробив: призначив всю суму 9.600 кч. на кухню для бідних учнів»¹³⁸³.

¹³⁷⁷ Нова свобода. 1938. 3 грудня.

¹³⁷⁸ Там само.

¹³⁷⁹ Там само. 10 грудня.

¹³⁸⁰ Там само. 16 грудня.

¹³⁸¹ Там само. 9 грудня.

¹³⁸² Маркусь В. Хустська гімназія — твердиня освіти і національного освідомлення східного Закарпаття. *Хустська гімназія. Матеріали науково-практичної конференції*. Ужгород : Гражда, 1994. С. 10–11.

¹³⁸³ Нова свобода. 1938. 25 грудня.

Серед викладацько-професорського складу Хустської гімназії виділялися М. Гупаловський, К. Заклинський, К. Феделеш, М. Фушич, С. Ілляшевич, А. Артимович, Н. Балицька та ін. Колишній професор гімназії Н. Балицька писала, що при гімназії був Пласт. Із пластунів у 1938–1939 рр. формувалися січові загони, які зі зброєю в руках стали проти ворога.

А. Волошин та його уряд надавав велику увагу розвитку шкільної освіти серед національних меншин краю. Ще в 1934 р. для учнів німецької національності був відкритий при школі в Мукачеві інтернат, де одержали місця 52 дітей з 18 сіл краю, в тому числі з Усть-Чорної – 8, Рахова – 6, Німецької Мокрої – 4, Руської Мокрої – 3, Німецької Кучави – 5, Лалова – 8 тощо¹³⁸⁴. Ця школа працювала до листопада 1938 р. Після окупації міста військами Угорщини, уряд Карпатської України перевів учнів і вчителів до Сваляви. 22 грудня 1938 р. А. Волошин заявив, що «з німецькою меншиною жив завжди український народ в найкращій згоді... На нашій території існує двадцять німецьких шкіл, що є підчинені німецькому шкільному інспекторові. Німці мають повну культурну автономію, та наше співжиття є овіяне приязним духом. Щоб на майбутнє полегшити культурні і господарські взаємини між нашим народом й Німеччиною, буде введено в усіх наших вищих школах німецьку мову як предмет навчання»¹³⁸⁵. За підрахунками сучасних дослідників, наприкінці 30-х рр. німецька шкільна справа у Хусті виглядала так: 19 початкових шкіл з 34 класами, 1 горожанська школа з 4 класами. В них навчалося біля 2000 учнів і працювало 32 вчителі¹³⁸⁶.

Чехословацький період правління в Закарпатті, безумовно, відіграв позитивну роль у розвитку духовного життя румунської етнічної групи. Наприкінці 30-х років у румунських селах діяли чотири румунські школи з 36-ма класами, у яких навчалося 2262 учні. Румунські діти могли безперешкодно навчатися в школах сусідньої Румунії¹³⁸⁷. «Румунська меншість на Карпатській Україні, – повідомляла «Нова свобода» 8 грудня 1938 р., – посередництвом своїх відповідалних заступників заявила нашій владі, що румунський народ, який живе в селах Солотвино, Нижня Апша, Середня Апша і Біла Церква, задоволений своїм положенням, бо користується повними громадськими і політичними правами. 20 років співжиття в одній державі посилили дружбу. Румунські представники подали меморандум, щоб їхні школи були підпорядковані українському інспекторові в Тячеві та щоб завели в школах навчання української мови замість чеської»¹³⁸⁸.

¹³⁸⁴ Павленко Г.В. Німці на Закарпатті. Ужгород, 1995. С. 36.

¹³⁸⁵ Нова свобода. 1938. 22 грудня.

¹³⁸⁶ Павленко Г.В. Німці на Закарпатті. Ужгород, 1995. С. 36.

¹³⁸⁷ Марина В.В. Румуни Закарпаття: проблеми історії та етнокультурного розвитку. Автореферат дисертації... канд. іст. наук. Ужгород, 1995. С. 10–11.

¹³⁸⁸ Нова свобода. 1938. 8 грудня.

Уряд Карпатської України надавав значної уваги забезпеченню закарпатських шкіл навчальними підручниками. В цьому полягала і вимога батьків. Жителі с. Буковець, що на Волівщині, писали до редакції «Нової свободи»: «До школи ходить 111 дітей. Тепер родичі 108 дітей вимагають для своїх дітей книжку таку, що її будуть розуміти та любити, а це є українські книжки»¹³⁸⁹. Завдання полягало в тому, щоб «ліквідувати наші хиби й помилки й оснувати комітет, що подбав би про план випуску підручників і протягом навчального року забезпечити кожного учня повним комплектом високоякісних стабільних підручників. Дотеперішні підручники не є ідеальні, але безглуздо думати, що ми в 1939–1940 рр. зможемо винайти абсолютно бездоганний підручник, який би сам викладався учневі в голову...»¹³⁹⁰. Державне видавництво постійно повідомляло про вихід нових підручників. До вересня 1938 р. побачили світ «Буквар», «Перша читанка», «Друга читанка», «Отчина», «Живе слово», «Світло», «Учебник горожанской науки й виховання», «Молодий рахункар», «Рахункова книжка» (частини 1–3), «Пісні підкарпатських русинів», «Грамматика руського язика» І. Панькевича, «Фізика», «Хімія», «Задачі з геометричного рисування», «Гражданин, його права і повинності», «Підкарпатські казки» під редакцією В. Гренджі-Донського, «Вибір чехословацьких і підкарпатурських переказів» тощо¹³⁹¹.

Закарпатськими вчителями використовувалися також старі підручники, автором переважної більшості яких був А. Волошин. Мова йде, перш за все, про праці А. Волошина «Фізика» (1921), «Наука стилізації» (1923), «Педагогіка й дидактика» (1923), «Коротка історія педагогіки» (1923), «Дидактика» (1923), «Педагогічна психологія» (1935), «Історія педагогіки» (1937) та ін. Всього А. Волошин видав 42 книги¹³⁹². Окрім згаданих книжок А. Волошин написав низку студій, які засвідчують: в особі А. Волошина маємо не тільки педагога-вченого, але й мовознавця, літературознавця, публіциста, соціолога, історика, політолога та, не в останню чергу, видатного представника богословської науки. Відзначимо, що до 1938 р. А. Волошин продовжував виконувати обов'язки директора Ужгородської вчительської семінарії — найпрестижнішого навчального закладу в краї. За великий вклад у розвиток педагогіки А. Волошин був обраний почесним доктором Українського вільного університету в Празі.

До речі, прем'єр-міністр Карпатської України був ініціатором переведення УВУ в Карпатську Україну. Тільки окупація краю угорськими військами завадила йому це зробити. Документи, які є в наявності, свідчать про проведену значну підготовчу роботу в цьому напрямку. Доказом такого твердження

¹³⁸⁹ Нова свобода. 1938. 4 жовтня.

¹³⁹⁰ Там само. 7 грудня.

¹³⁹¹ Там само. 9 вересня.

¹³⁹² Штефан А. Августин Волошин президент Карпатської України: Спомини. Торонто, 1977. С. 18.

є «Меморандум у справі утворення на Підкарпатській Русі Університету, а в першу чергу перенесення Українського Вільного Університету з Праги до Ужгороду»: «Український Вільний Університет, що проробив таку велику службу еміграції, може послужити ще народові Підкарпатської Русі. В шкільнім році 1937/38 в ньому було: професорів ординарних 22, екстраординарних 4, приватних доцентів 8, суплент 1 і лекторів 4, разом 39. По перенесенню до Ужгороду склад його професури почне поповнятися місцевими особами з високою освітою, що вже можуть габілітуватися, а з числа найздібнішої місцевої молоді виховає кадри молодих наукових сил, які габілітує згідно з існуючими в Ч.С.Р. академічними законами і правилами. При тому Університетові може зформуватися також Богословський факультет, чому послужать кадри канонічного права, церковної історії та філософії.

Згадані вище три факультети потребують в інтересах господарського розвитку краю доповнення факультетом прикладного господарства, а саме: агрономічним з углядженням при тім лісівництва і гідротехніки. З огляду на релятивно малу кількість населення Підкарпатської Русі та з уваги на фінансові труднощі було-би економніше, замість двох високих шкіл – Університету і Політехніки – перенесши Український Вільний Університет з Праги до Ужгороду та поповнивши його четвертим факультетом, – обмежитися на Підкарпатській Русі лиш одним Університетом»¹³⁹³.

А. Волошин, який був одним з основних авторів «Меморандуму», переконував: «У нас нема недостатку у майбутніх послухачах. Самі лише середні школи різних типів в Підкарпатській Русі року 1937/38 мали на останніх річниках 463 д., а порівнюючи незначна кількість тих, що здобувають високу освіту зясовується віддаленістю високих шкіл від рідного краю. Майбутній Університет на Підкарпатській Русі правдоподібно буде мати від 1500 до 2000 душ студентів. Ми є свідомі труднощів фінансових і організаційних, що зустрінуть реалізацію Університету з чотирьох факультетів на Підкарпатській Русі. Зразу би здійснити програму було-б тяжко; практично могла би пійти ось в якій послідовности: насамперед переноситься з Праги Український Вільний Університет. Для цього з початку потрібно тільки згоди відповідних міністерств і перш усього Міністерства Шкільництва і Народної Освіти, також згоди Канцелярії Президента Республіки, як установ, які між іншим фінансово удержують Український Вільний Університет в Празі. Існуючого бюджету Університету вистарчить на перший рік (два семестри) функціонування Університету в нових умовах; починаючи з третього семестру мали би настати деякі поповнення його бюджету. В наступних роках дійшло би до розширення Університету іншими факультетами»¹³⁹⁴.

¹³⁹³ Басараб В., Вегеш М., Сергійчук В. Августин Волошин. Нові документи і матеріали про життя і смерть президента Карпатської України. Ужгород : Видавництво УжНУ «Говерла», 2006. С. 31–32.

¹³⁹⁴ Там само. С. 33–34.

27 жовтня 1938 р. комісія Українського академічного комітету в Празі підготувала проект організації Українського університету, який затвердила Управа комітету. Наведемо його повністю: «Український Університет на Підкарпатській Україні складається з трьох факультетів: 1. Філософічного, 2. Правничого, 3. Господарського. Передбачається можливість пізніше організувати ще кілька факультетів»¹³⁹⁵. Автори законопроекту про перенесення УВУ до Карпатської України навіть описали його організаційну частину (вибори ректора, декана тощо). Про це йшлося в законопроекті «Організація університетів. Організація академічних установ»¹³⁹⁶. Після окупації Карпатської України угорськими військами А. Волошин — професор, а згодом ректор УВУ, просив міністра шкільництва і народної освіти в Празі продовжити фінансування цього престижного вищого навчального закладу¹³⁹⁷.

У 20–30-х рр. в Закарпатті діяли два культурно-просвітні товариства — українська «Просвіта» і русофільське «Общество им. А. Духновича». Прийшовши до влади, А. Волошин розпустив переважну більшість «Обществ» і закрити чимало русофільських видань. Отже, в 1938–1939 рр. у Карпатській Україні діяло тільки товариство «Просвіта». Багаторічне панування однопартійної системи в колишньому СРСР призвело до того, що «Просвіта» зображувалася виключно як фашистська організація, через яку українська буржуазія заносить свою фашистську політику до трудящих мас. Під час підготовки до просвітнянського з'їзду орган закарпатських комуністів газета «Карпатська Правда» застерігала трудящих краю, що в Ужгороді «готовиться з'їзд українських фашистів»¹³⁹⁸. Заперечуючи позитивну роль «Просвіти», деякі автори просто-таки перекручували факти. Вони твердили, що не маючи за собою будь-яких обґрунтованих засад угруповання типу «Просвіти» часто-густо існували недовго, розпадалися і сходили з політичної арени так само швидко, як і з'являлись. Таке твердження зовсім не відповідає дійсності, бо виникнувши в 1920 р., «Просвіта» активно діяла до 1939 р., коли в нашому краї встановився режим гортіївської диктатури. Інший автор доводив, що саме через клерикальну націоналістичну «Просвіту» духовні отці намагалися «підняти українство», суть якого зводилася до «самостійної соборної України»¹³⁹⁹. Складається враження, що без дописування до «Просвіти» слів «клерикальна» чи «націоналістична» взагалі не можна було обійтися.

¹³⁹⁵ Басараб В., Вегеш М., Сергійчук В. Августин Волошин. Нові документи і матеріали про життя і смерть президента Карпатської України. Ужгород : Видавництво УжНУ «Говерла», 2006. С. 34–37.

¹³⁹⁶ Там само. С. 27–29.

¹³⁹⁷ Там само. С. 38–39.

¹³⁹⁸ Туряниця В., Делеган В. Діяльність «Просвіти» на Закарпатті в оцінці дослідників повоєнного часу. *Матеріали наукової конференції*. Ужгород, 1992. С. 265–268.

¹³⁹⁹ Букович Д. Павутиння омани. Ужгород : Карпати, 1974.

«Просвіта» була наймасовішою і найпродуктивнішою культурно-освітньою організацією в краї наприкінці 30-х років. Вона нараховувала 10 філій, 235 читалень з 16.550 членами¹⁴⁰⁰. Значну роботу здійснила «Просвіта» щодо збирання для національного музею пам'яток історії, культури і природи краю (всього було зібрано понад тисячу музейних предметів), в організації при Народному Домі в Ужгороді бібліотеки, фонд якої у 1938 р. нараховував 8 тисяч книжок, а всього в читальнях «Просвіти» було близько 40 тисяч українських книжок¹⁴⁰¹.

Наприкінці 30-х років на рахунку товариства було 150 виданих книг і брошур тиражем 450 тис. примірників. Авторами цих видань були О. Олесь, А. Волошин, В. Гренджа-Донський, О. Маркуш, Л. Дем'ян, І. Невицька, В. Пачовський, К. Феделеш та багато ін. Велику роль відіграла «Просвіта» в науковому вивченні історії Закарпаття. З 1922 по 1938 рр. за редакцією І. Панькевича, В. Гаджеги, А. Волошина, В. Бірчака було видано 14 випусків (у 12 томах) «Наукового збірника Товариства «Просвіта». В написанні окремих статей з історії, етнології, культури Закарпаття до збірника взяли участь видатні українські вчені В. Гнатюк, Ф. Колесса, С. Рудницький, В. Сімович, М. Возняк, В. Січинський, І. Панькевич, О. Мицюк, В. Залозецький, М. Лелекач, Ф. Потушняк та ін.

Закарпатська «Просвіта» зазнала великої матеріальної шкоди після рішень Віденського арбітражу. В. Гренджа-Донський, що брав активну участь в евакуації, відзначав: «З великого книжкового фонду та цінних музейних експонатів щось вдалося нам врятувати до Перечина. Решта книг та експонатів пропала в Ужгороді, бродівці та фенциквіці зводили з нами бійки за музей і бібліотеку, де були і старинні рідкісні експонати»¹⁴⁰². Та найбільший удар «Просвіті» був нанесений угорськими гортистами в березні 1939 р.

Важливу роль продовжувала відігравати преса, хоча у порівнянні з попередніми роками, вона значно збідніла. Фактично, масовим тиражем видавалась тільки щоденна газета, яку редагував В. Гренджа-Донський. Очолювана ним «Нова свобода» перетворилася в орган УНО. Ця газета мала давню історію. Спочатку видавалась під назвою «Наука», потім «Свобода», як орган Народно-Християнської партії, а 15 червня 1938 р. вона змінила назву на «Нова свобода». Газета змінилася в кращу сторону з приходом нового головного редактора. Про це свідчать попередні записи В. Гренджі-Донського на сторінках його

¹⁴⁰⁰ ДАЗО. Ф. 72. Оп. 2. Спр. 1, 5, 15, 36.

¹⁴⁰¹ Федака П. Нарис історії товариства «Просвіта» Карпатської Русі–України (1920–1939). Ужгород, 1991; Федака П. Правда про Народний Дім товариства «Просвіта». Ужгород, 1992; Федака П. Роль і значення товариства «Просвіта» в національно-культурному відродженні закарпатських українців. *Науковий збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді*. Річник I (XV). Ужгород, 1996. С. 12–20; Федака П. Формування національної свідомості закарпатських українців у міжвоєнному двадцятиріччі (1920–1939). *Науковий збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді*. Річник IV (XVIII). Ужгород, 2000. С. 6–13.

¹⁴⁰² Вегеш М.М., Туряниця В.В. У вінок шани і визнання. Ужгород, 1995. С. 18.

щоденника. Його призначення високо оцінив голова УНО Ф. Ревай. У своїй статті «На прощання» він відзначив, що Василя Гренджу-Донського «не треба нам представляти, бо він уже здобув собі ім'я не тільки в нас, але в широких колах українського народу взагалі. Я переконаний, що своє завдання виконає на 100%-ів, тому і був повірений так важною функцією»¹⁴⁰³. В. Гренджа-Донський, перебуваючи на посаді редактора газети, опублікував у ній 51 статтю. Враховуючи той факт, що газета виходила до 16 березня 1939 р., це є доказом великої працездатності письменника. Серед основних публікацій В. Гренджі-Донського на сторінках «Нової свободи» необхідно виділити такі статті, як «З великих днів народин Карпатської України», що були частинкою щоденника письменника, «Наші кандидати», в якій давалися короткі, але влучні характеристики членам Союму Карпатської України. Читач мав змогу ознайомитися з політичними портретами А. Волошина, братів Брацайків, С. Клочурака, А. Штефана, Ю. Станиця, Ю. Пазуханича та ін. (всього 32 портрети). Що стосується майбутнього президента, то йому Гренджа-Донський присвятив кілька окремих статей, які були поміщені в «Новій свободі». Це, передусім, «Короткий життєпис державного секретаря о. Августина Волошина», «Др. Августин Волошин» та ін. Не викликає жодного сумніву, що під керівництвом В. Гренджі-Донського газета була, фактично, єдиним духовним органом Карпатської України, з великим тиражем. Не дивно, що до неї завжди був підвищений попит і відповідальність редактора. В. Гренджа-Донський чудово справився з нелегкими обов'язками головного редактора.

Українська діаспора в Празі писала в редакцію газети: «Покажчиком духовної зрілості, політичного і культурного підготовлення кожного народу є кількість друкованого слова. Особливу роль в цьому відіграє газета. Провід, покликаний народом, кожноденно через газету промовляє до народних мас, інформує про цілісність стану сьогоденного дня, вказує напрям на завтрашній день, висвітлює, наказує, подає свої заміри, а навіть кожна думка його летить і доходить до найглибшої закутини найбільш віддаленого села... Не сміє бути українця, щоб не став читачем, передплатником «Нової свободи». Поки-що тільки «Нова свобода» дасть тобі вірний і всебічний образ стану і перемін, що змагають до кращого завтра. Глядай в «Новій свободі» все те, що завоює твою цікавість і напевно знайдеш, бо «Нова свобода» це орган цілого народу, який стоїть на шляху конструктивного будівництва держави та визвольних змагань на всіх поневолених землях»¹⁴⁰⁴. «Нова свобода» дійсно була таким органом. На її сторінках друкувалися матеріали з економіки, політики, культури, спорту тощо. Під час подій 1938–1939 рр. при ній були акредитовані журналісти з Польщі, Німеччини, Франції тощо.

¹⁴⁰³ Нова свобода. 1939. 26 січня.

¹⁴⁰⁴ Нова свобода. 1938. 3 грудня.

Крім цього друкованого органу націоналістична молодь видавала газету «Наступ» (редактор — С. Росоха), а селяни мали свій орган — «Карпатську Україну». «Нова свобода» повідомляла, що від 1 січня 1939 р. почне виходити ілюстрований літературно-мистецький журнал «Карпатська Україна». Видає і редагує В. Гренджа-Донський¹⁴⁰⁵ Однак, відомий письменник відмовився від редагування, посилаючись на перевантаження і головним редактором журналу обрали Ю. Тарковича. Успішно пройшовши незначну цензуру, одержав можливість видавати свій релігійний альманах «Благовісник» о. С. Сабол (Зореслав)¹⁴⁰⁶.

З ініціативи О. Ольжича, У. Самчука, Ю. Горліс-Горського, В. Гренджі-Донського, І. Рошка-Ірлявського, А. Патруса-Карпатського та деяких інших, у Хусті було створено літературно-мистецьке товариство «Говерля». «З наміченої праці, — повідомляла «Нова свобода», — слід особливо відмітити цикл рефератів мистецького й культурно-освітнього змісту, що відбуваються систематично в Хусті, а не систематично на провінції. Перший виклад, що відбувся в Хусті, згромадив усю нашу інтелігенцію, був відчит знаного письменника Уласа Самчука на тему: «Завдання сучасної української літератури». Дня 13.XII ц.р. відбувся в Хусті другий з черги реферат М. Карбовича «На шляху визволення нації». До Хуста приїхав знавець театрального мистецтва Микола Чирський, автор популярних п'єс «Отаман пісня» і «П'яний рейд»¹⁴⁰⁷. Товариство видавало однойменний місячник, редактором якого було обрано О. Ольжича. У Празі видавалася газета «Карпато-Українська «Свобода».

Розвиток літератури є одним з найкращих доказів загального успіху культури народу. Протягом двох десятиліть на Закарпатті сформувалась досить чисельна група творчої інтелігенції, яка успішно працювала як в галузі поезії, прози, так і драматургії та літературної критики. Літературний процес в Закарпатті був тісно пов'язаний із загальним культурним прогресом Чехословаччини, але формувався і розвивався як складова частина культури всього українського народу. Значення 20–30-х років у розвитку літератури полягає у тому, що саме в той час в Закарпатті з'явився новий її напрямок — українська національна література, яка досі знаходилася лише в загадковій формі. В середині 30-х років письменники, що писали літературною українською мовою, заговорили на весь голос. На їх бік перейшли митці, які починали свою творчість як русинофіли. Це був об'єктивний закономірний процес. І велику роль в цьому зіграли галицькі емігранти, вигнані з свого краю поляками на початку 20-х років. Вони діяли спільно з українськими емігрантами з Наддніпрянської України і створювали спільно українофільську течію

¹⁴⁰⁵ Нова свобода. 1938. 15 грудня.

¹⁴⁰⁶ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 65. Арк. 26.

¹⁴⁰⁷ Нова свобода. 1938. 21 грудня.

в Закарпатті. Літературний процес в Закарпатті наприкінці 30-х років розвивався під впливом української літератури. Популярністю користувалася, особливо в центрах зосередження російської еміграції, також і російська класика.

Серед письменників Закарпаття кінця 30-х років особливе місце займає уродженець Волового (Міжгір'я), селянин за походженням В. Гренджа-Донський, якого справедливо вважають основоположником новітньої української літератури. В 1938 р. він вже був автором багатьох збірок поезій, історичних повістей і п'єс. Наприкінці 30-х років вийшла його чергова збірка поезій «Тобі, рідний краю». В одноіменному вірші цієї збірки поет пише, що вірить, що настане час, коли «сонце свободи» буде світити з небес «на наші зелені Карпати». В. Гренджа-Донський з великим захопленням зустрів звістку про проголошення незалежності краю і в 1939 р. написав нову редакцію (перша – 1928 р.) вірша «Марш молоді Карпатської України». Куплет, яким завершується цей твір, ніби підсумовує багаторічну боротьбу закарпатців за свою свободу:

«Повстав наш край із крові, із руїн,
Хай пропадуть роздори, ряд незгод,
Нехай живе Карпатська Україна,
Нехай живе вільно наш народ!»

Протягом 1938–1939 рр. В. Гренджа-Донський опублікував поезії «Цей день для нас гіркий, нещасний...», «Мені в наруччі умирав», «В світ за очі», «Вістка з тюрми», «Думки за ґратами», «Мойй донечці», «Юнацькі могили», «Ой, похмуро небо», «Ходить стара ненька», «Ще б'ються хлопці...», «І доки ще?..», «Криваві квіти», «Смерти не боюся!», «Лиш смерть вирве з рук мій олівець», «Велика п'ятниця в тюрмі», «Христос воскрес...», «Остання куля», «Рідний вітре», «У прокурора» та ін. У них поет яскравими фарбами змалював героїчний опір захисників Карпатської України, її трагічний кінець в березні 1939 р.

Протягом 1928–1939 рр. уроженець с. Великі Ком'яти на Виноградівщині, вихованець Мукачівської учительської семінарії Ю. Боршош-Кум'ятський пройшов еволюцію від русофільського до українського поета. Ще перед наданням краю автономних прав, у 1938 р., Боршош-Кум'ятський пророкував:

«Ми діждемо днів великих,
Привітаєм слави час;
Ми з вогнистого насіння
І суворе серце в нас».

Важливу роль в літературному житті Карпатської України займав уроженець Пряшева Степан Сабол (Зореслав), який виховувався в духовних навчальних закладах, у тому числі і в Григоріанському Католицькому

університеті в Римі. Поет належав до українофільської течії. Через його твори проходить ідея єдності Підкарпаття з Україною. Він бачив «пророка» й «месію» на Сході, де Київ блукав співом осанни. Поет кликав «величну, святу авреолу Україну» повстати. В. Бірчак відзначав, що світогляд Зореслава «динамічний, західноєвропейський. Він був духовною особою, але закликав до боротьби, вірив у її успіх. Він будить приспані сили, підносить людям голови». Прикладом патріотичної лірики Зореслава є збірка поезій «Зі серцем у руках».

Відомими прозаїками краю наприкінці 30-х років були О. Маркуш, Л. Дем'ян. В 1938–1939 рр. Ф. Потушняк видав поетичні збірки «Таємничі вечори» і «Можливості». Однак, необхідно погодитися з дослідником творчості Ф. Потушняка В. Микитасем, що «заслужене визнання авторові принесли не поетичні, а прозові твори». Це, перш за все, оповідання «Смерть баби», «Своя хата», «Ворог», «Скарб», «Страх», «Міх», «Погарчик», які були видані в 1938 р. В оповіданні «Земля» письменник малює образ бідняка Юри, який все своє життя, аж до якогось отупіння, копається на своєму клаптику поля. Страшна злість охоплює старого Юру, коли він дізнається, що корчмар Гершко привласнює його землю. Злоба і гнів заставляють його підняти руки на корчмаря і убити його, а совість чесною людини не витримує вбивства — Юра божеволіє, а потім трагічно вмирає». Наприкінці 30-х років Ф. Потушняк опублікував більше десяти статей з фольклорної тематики («Пісні про душоубцю», «Пісня про перемену людини в дерево», «Пісня про дітовбивцю»), які свідчать про етнографічні інтереси автора.

Наприкінці 30-х років появились твори Марка Бараболі, Ф. Могіша (Боевіра), М. Рішка, М. Підгірянки, М. Тисянської, М. Божук, Ф. Маковчанина (Лазорика), П. Міговка, А. Ворона, К. Феделеша, Ю. Станиця, Д. Поповича, О. Сливки. Російськомовна література була представлена іменами Д. Вакарова, А. Карабелеша, А. Патруса-Карпатського, М. Поповича та ін. А. Патрус-Карпатський — один з небагатьох русофільських письменників, який почав писати в 30-х роках російською мовою, а згодом під впливом дальших подій перейшов на українську. Автор «Весняних квітів», «З мого руського краю» (1929), збірки «Плетью по совести», в 1938 р., коли політичні сили краю виборили автономні права, писав:

«Ми всі одні, одні, одні,
в Карпатській Україні,
В Києві, в Буковині,
В Пряшеві, Галичині,
Ніхто не зможе нас
Розбити в грізний час».

1938–1939 рр. — яскрава сторінка в історії краю, яка привернула увагу як закарпатських, так і відомих українських письменників. Автор збірки «Голос

Срібної землі» (1938) поет Іван Ірлявський, після надання краю автономних прав, стає одним з його будівничих і захисників. У вищеназваній збірці був опублікований його вірш «На роздоріжжі», в якому автор поетично висловив свої сподівання на долю краю. У цьому ж збірнику були вміщені поезії І. Ірлявського «Спомин» та «Великий чин». І. Ірлявський познайомився у Карпатській Україні з відомим українським вченим, поетом і громадським діячем О. Ольжичем, який виконував обов'язки культурного референта ОУН при уряді Карпатської України.

Бурхливі події в Карпатській Україні привернули увагу відомого українського поета О. Олесь (Кандибу). У 20–30-х роках він друкувався у закарпатських періодичних виданнях «Пчілка», «Наш рідний край», народних календарях. В журналі «Дозвілля» він опублікував драматичну поему «Ніч на полонині», наскрізь просякнуту гуцульськими мотивами. З січня 1939 р. О. Олесь приїхав в Хуст. «Від імені українського громадянства, — писав В. Гренджа-Донський, — привітав О. Олесь і я... В моїй промові я його вітав у нашій новій скромній столиці, від імені літераторів, акторів та від самого громадянства»¹⁴⁰⁸. На честь приїзду О. Олесь хустський театр «Нова сцена» вирішив поставити його драматичну поему «Над Дніпром». Перебуваючи у цьому старовинному місті, О. Олесь написав невеличку збірку поезій «Цвіте трояндами»¹⁴⁰⁹, присвячену Закарпаттю, а також вірш «Хуст»:

Так — Хуст... О Хуст, чудесне, місто,
Як нам ти сяеш променисто!
Парижі, Лондони, Бруксели
Хай відмінюють пустомелі,
А з українських щирих уст
Звучить єдине місто: Хуст.

Відвідав Карпатську Україну відомий український письменник С. Черкасенко, уродженець Черкащини, У. Самчук, Ю. Горліс-Горський, Є. Маланюк, М. Аркас, М. Михалевич та ін. «Нова свобода» повідомляла, що на зустріч з У. Самчуком прийшло «багато українських селян з довколишніх сіл»¹⁴¹⁰.

У Карпатській Україні склалися сприятливі умови для утворення різноманітних культурних товариств і організацій. 15 грудня 1938 р. В. Горбачевський, М. Різдорфер, А. Бора, В. Сухомлинов-Золотницький, О. Приходько, О. Полянський, М. Литвицький запропонували створити організацію інтелектуалів-українців. Товариство, за задумом його засновників, мало

¹⁴⁰⁸ Гренджа-Донський В. Спогади. Листи. Твори. Т.Х. Вашингтон, 1988. С. 8.

¹⁴⁰⁹ Олесь О. Цвіте трояндами. Прага: Видавництво «Задруга», 1939. 14 с.

¹⁴¹⁰ Нова свобода. 1938. 8 грудня.

«зосередити, скоординувати та раціонально використати свої сили для все-стороннього розроблення проблем, що стоять на порядку денному українського державницького будівництва»¹⁴¹¹. 18 грудня 1938 р. відбулися установчі збори Першого українського музичного товариства «Кобза». Його очолив Ю. Гутник, секретарем обрали З. Кульчицького, адміністратором став В. Яким. «Закликаємо громадянство, — говорилося в зверненні до народу, — щоб вступало та підтримувало новозложене товариство, котре має за ціль поширювати українську музику»¹⁴¹². В грудні 1938 р. американські кінематографісти вирішили створити документальний фільм з історії визвольних змагань українського народу, в якому значне місце також відводилось Карпатській Україні. Тексти до нього мав підготувати У. Самчук. 14 грудня 1938 р. відбулися збори товариства «Українське фільмове мистецтво» під головуванням С. Росохи. На зборах вибрано провід, до якого ввійшли Ф. Агій, І. Іванецький, Н. Балицька, М. Никоряк, А. Мальницький, С. Росоха, І. Роман, М. Чирський, М. Михалевич, Д. Левицький¹⁴¹³. В 1939 р. Карпатську Україну відвідав Каленик Лисюк з США. Він мав намір створити документальний фільм про Карпатську Україну. Цей фільм під назвою «Трагедія Карпатської України» побачив світ вже після окупації краю військами гортистської Угорщини.

Наприкінці 30-х років в Карпатській Україні продовжувало розвиватись театральне мистецтво. Провідними театрами в краї були Земський Підкарпатський Народний Театр (виник у 1936 р.) і театр «Нова сцена». Наприкінці серпня 1938 р. розпочалися переговори представників ЗПНТ та «Нової сцени» про об'єднання в єдиний театральний колектив. На пропозицію керівництва ЗПНТ приєднатися акторам «Нової сцени» до нього, останні відповіли категоричною відмовою. Велика частина акторів з ЗПНТ перейшла до «Нової сцени», а ті, що залишилися, після проведення трьох останніх вистав, припинили своє існування, ЗПНТ саморозпустився. Незважаючи на яскраво виражений русофільський характер ЗПНТ, він, все-таки, зіграв певну роль у розвитку театального мистецтва в Закарпатті. Не випадково, що його появу підтримали окремі відомі діячі краю українофільського напрямку, зокрема А. Волошин.

В результаті Віденського арбітражу Ужгород опинився в руках угорців. Місто покидали різні установи і організації. Така доля спіткала і колектив «Нової сцени». Відомий закарпатський театр переїхав до Хуста. Останній склад «Нової сцени» був такий: директор, драматург і режисер — А. Шерегій, шеф-режисер М. Аркас, хореограф і балетмейстер В. Лібовицький, диригент Є. Шерегій, адміністратор М. Баланчук. Відкриття театру «Нова сцена» в Хусті

¹⁴¹¹ Нова свобода. 1938. 15 грудня.

¹⁴¹² Там само. 18 грудня.

¹⁴¹³ Там само. 19 грудня.

відбулося 26 листопада 1938 р. На виставі «Запорожець за Дунаєм» були присутні А. Волошин та представники його уряду. 27 листопада театр поставив п'єсу «Запорозький скарб». У грудні 1938 р. актори знову поставили «Запорожець за Дунаєм», а також нову прем'єру — виставу Ю. Грома «Часи минають». 3 січня 1939 р. на честь О. Олеся була поставлена драма «Над Дніпром». 8 березня 1939 р. в Хусті театр поставив виставу «Сорочинський ярмарок», а 11–12 березня в Королеві — «Над Дніпром» і «Місяць і зорі». На 14 березня було вирішено поставити виставу «Гайдамаки», але «завтра вже текла кров у Хусті... Остання генеральна репетиція через стрілянину вже не відбулася... Не можна писати спокійно про цей день... Можна б «театральним терміном» назвати його «генералкою трагедії»... актори театру в залі проб голосно плакали...»¹⁴¹⁴. 15 березня 1939 р. театр «Нова сцена» припинив своє існування.

«Театр на Закарпатті, як і взагалі в українському народі, — пирав сучасний зарубіжний дослідник В. Маркус, — відіграв виняткову роль національного каталізатору, а навіть пробудника... театр став школою народного самоусвідомлення, засобом пізнання свого минулого, зрозуміння своєї вчорашньої і нинішньої долі, генералдом, що закликав народ творити своє краще завтра. Це у вищій мірі стосується українського Закарпаття»¹⁴¹⁵.

Після захоплення Карпатської України військами гортистської Угорщини, культурне життя, фактично, було паралізоване. Переслідували не тільки січовиків, які чинили опір агресору. Їхню долю розділили також просвітяни та відомі культурно-громадські діячі краю. Просвітителя Василя Гримута задротували в угорський концтабір, а Гната Савку з Негрівця побили тільки за те, що знайшли в нього печатку читальні товариства «Просвіта». Гортисти розстріляли хустського просвітянина Ілька Вашишина тільки за те, що був членом «Просвіти». Така ж доля судилася послові Союму Карпатської України, голові «Просвіти» у Вишніх Верецьких І. Гризі. Дравецького секретаря читальні «Просвіти» Івана Мигалину побито до смерті. З приходом угорських військ в с. Ізки, почалися масові репресії проти його жителів, які в повному складі входили до «Просвіти». Аналогічне творилося і в інших селах Карпатської України. Отже, гортисти добре усвідомлювали всю небезпеку з боку «Просвіти», яка за двадцять років діяльності високо підняла рівень національної свідомості краян.

Протягом 1939–1941 рр. угорці закрили сотні українських шкіл. «Цілий ряд горожанських шкіл закрито, — повідомляла тогочасна преса, — наприклад, у Рахові, Нересниці, Тересві, Білках, Іршаві, — а в школах, що ще залишилися, заведені високі оплати, наслідком чого наша селянська бідна дівора змушена

¹⁴¹⁴ Шеретій Ю. Нарис історії українських театрів Закарпатської України до 1945 року. Нью-Йорк — Париж — Сідней — Торонто — Пряшів — Львів, 1993. С. 322.

¹⁴¹⁵ Там само. С. 8.

покидати школи... Більше чим 60% предметів учать учителі виключно по мадярськи (історія, географія, фізика, природа, числення), а решту предметів неможливим мадярсько-руським язичієм. Ніяких книг в горожанських школах немає...»¹⁴¹⁶. Були закриті переважна більшість українських шкіл у Пряшеві¹⁴¹⁷.

З шкільних бібліотек вилучалися українські книги. За розпорядженням угорського міністра культури й шкіл «з наших шкільних і учительських бібліотек були повикидані всі книги українські й домашнього походження, що їх не видало общество Духновича, в тім числі і книги наукові й белетристику, навіть діточі казки й описи подорожні. В бібліотеках не зісталось буквально нічого»¹⁴¹⁸. Згідно з розпорядженням угорської влади «урядовою мовою є мова мадярсько-руська». «Шкільний референт, — повідомляла газета «Поступ» 9 листопада 1940 р., — на початку року подав пропозицію, щоб перенести до Мадярщини понад п'ятдесят учителів та професорів українців. В краю переміщено понад 800 учителів»¹⁴¹⁹.

Отже, незважаючи на те, що культурне життя Карпатської України продовжувалось, відчувався значний спад порівняно з міжвоєнними роками. Вважаємо, що причиною цього була активна політична діяльність уряду Карпатської України, про яку мова йтиме нижче. Складна міжнародна обстановка, скрутне економічне становище та деякі інші вагомні чинники відсували на задній план політику уряду Карпатської України по відношенню до культури. Проте, незважаючи на труднощі, культура розвивалася. Її поступ був припинений тільки агресією гортистської Угорщини в березні 1939 р.

Наприкінці 30-х років греко-католицька церква на території нерадянської України нараховувала 4.370.000 вірників, 3.040 парохій з 4.440 церквами. В п'ятьох єпархіях з двома Апостольськими адміністраторами діяли два єпископи та один митрополит. За підрахунками І. Ортинського, на західноукраїнських землях нараховувалося 2.950 священників, 520 ієромонахів (священників-ченців), 1.100 монахинь, 540 студентів богослов'я, 4 малі семінарії, 41 католицька організація та 38 часописів, журналів і видавництв¹⁴²⁰. На території Закарпаття нараховувалося 410.000 греко-католиків¹⁴²¹. В 1936 р. в краї було зареєстровано 140.000 чоловік православного віросповідання, їх обслуговувало 67 служителів культу (15 монахинь та 52 священники). На думку В. Маркуся, «на території Чехо-Словаччини в 20–30-х роках розгорнувся рух

¹⁴¹⁶ Культурне життя в Україні. Західні Землі: Документи і матеріали. Т. І. 1939–1953. К.: Наукова думка, 1995. С. 91.

¹⁴¹⁷ Там само. С. 100.

¹⁴¹⁸ Там само.

¹⁴¹⁹ Там само. С. 104.

¹⁴²⁰ Ортинський І. Хрищення, хрест та харизма України. Дрогобич, 1993. С. 118.

¹⁴²¹ Стерчо П. Карпато-Українська держава: З історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919–1939 роках. Торонто, 1965. С. 85.

православ'я, так що скоро Греко-католицька Церква втратила монопольне становище серед українців. Православ'я ширилося з ініціативи головно російських, як і буковинських та галицьких русофільських, емігрантів та завдяки підтримці пражського уряду, який бачив в новому релігійному русі реакцію на політичний курс великої частини змадяризованого греко-католицького духовенства»¹⁴²². Першим сербським єпископом на Закарпатті був Досифей, пізніше Владимир, якого угорці після окупації усунули.

2 листопада 1938 р. відбувся Віденський арбітраж, в результаті якого під Угорщиною залишилось 35 греко-католицьких парафій на чолі з єпископом О. Стойкою, який залишився в Ужгороді. Отже, у Карпатській Україні залишилось 280 парафій, які не мали єпископа. Ватикан прийняв рішення призначити Апостольським адміністратором Карпатської України Д. Наряді, про що йшлося раніше. В Карпатській Україні існувало 140 православних парафій з 5 монастирями, з чого два були жіночі, а один на Пряшівщині. Всього в краї нараховувалось 155.000 православних. На думку П.Р. Магочія, «православний єпископ... не підтримав уряд Волошина. Православне населення, якому була прищеплена любов до всякого російського, не могло перейняти українську ідеологію хустського уряду»¹⁴²³. Вважаємо, що більш має рацію В. Шандор, який твердить, що «боротьба розпочалась заслугою єпископа Саватія в православній церкві. Саватій з'явився на Карпатській Україні і відправляв Богослужіння. Православна церква на Карпатській Україні належала до юрисдикції Сербської православної церкви, а Саватій належав до московської, в Чехо-Словачії не визнаваної. Є очевидно, що метою Саватія було зробити заколот»¹⁴²⁴.

Міністр внутрішніх справ Карпатської України Ю. Ревай під час свого перебування в Празі 4 грудня 1938 р. прийняв представника «Німецького Інформаційного Бюро», якому заявив: «Ворожа пропаганда поширює сплетні, що в Карпатській Україні є переслідування на політичному чи релігійному тлі, зокрема переслідування православного населення. Ці чутки — видумані. В Карпатській Україні немає ніяких переслідувань. Всі громадяни, без різниці політичних переконань чи релігійної приналежності — є рівні перед законом»¹⁴²⁵. А. Волошин 23 листопада 1938 р. прийняв архієпископа Саватія, «розмова з яким тривала 40 хвилин і торкалися справ православної церкви на Карпатській Україні. Архієпископ Саватій після розмови з прем'єром прийняв редактора «Нової свободи», і висловив велике задоволення, що прем'єр

¹⁴²² Маркус В. Нищення греко-католицької церкви в Мукачівській єпархії в 1945–1950 рр. Відбитка із Збірника присвяченого пам'яті З.Кузелі. *Записки НТШ*. Т. С XIX. Париж, 1982. С. 5.

¹⁴²³ Магочій П.Р. Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848–1948). Ужгород, 1994. С. 115.

¹⁴²⁴ Шандор В. Спомини. Т. 1. Карпатська Україна. 1938-1939. Ужгород : МПП «Гражда»; Карпатський Союз, 1996. С. 257.

¹⁴²⁵ Нова свобода. 1938. 4 грудня.

з повним зрозумінням і прихильністю ставиться до потреб православної церкви на Карпатській Україні»¹⁴²⁶. 28 листопада 1938 р. А. Волошин прийняв нового єпископа православної церкви В. Раїча з Мукачева, який «зложив прем'єрові заяву лояльності до Карпатоукраїнської держави та її влади»¹⁴²⁷. 21 грудня А. Волошина відвідав сербський православний митрополит Йосиф у супроводі єпископа В. Раїча й архімандрита О. Кабалюка. Делегація передала привітання від патріарха православної церкви Гаврила. Митрополит Йосиф запевнив А. Волошина, що православна церква буде лояльна до влади Карпатської України та не буде втручатися до національних справ.

Таким чином, уряд А. Волошина пішов на зближення з керівництвом православної церкви, яке почало приносити перші позитивні наслідки. В с. Копашньові під час святкування храму церкви святого Михайла православної архієпископ закликав молитися за «Богохраниму Карпатську Україну та її правительство»¹⁴²⁸. Представник православної митрополії, поруч з греко-католицьким єпископом Д. Няраді, брали участь у Другому з'їзді Карпатської Січі в Хусті 19 лютого 1939 р. як почесні гості. Серед питань, які обговорювалися 29 грудня 1938 р. на засіданні Синодального Комітету Української Православної Митрополії Карпатської України, були: «Українська православна церква на службі відродження Карпатської України та розбудова церковної організації і наше відношення до інших церков»¹⁴²⁹. Ці факти є доказом того, що керівництво православної церкви у Карпатській Україні, принаймні лояльно відносилось до уряду А. Волошина.

На закарпатській території, яку окупувала Угорщина, греко-католицьким єпископом Мукачівської єпархії був Олександр Стойка. Високоосвічена і з багатим досвідом людина, він проводив нечітку та непослідовну політику, нерідко міняючи свої погляди. 26 жовтня 1938 р., коли А. Волошин став прем'єр-міністром Підкарпатської Русі, під час благодарственного молебня єпископ О. Стойка назвав його «батьком народу»¹⁴³⁰. В першій половині березня 1939 р. єпископ у виступі по радіо заявив: «...Місце русинського народу може бути тільки в тій Угорщині, де він протягом тисячі літ ділив добро і лихо з братським угорським народом... І тепер, в ці години, коли героїчна армія Угорщини святого Стефана наближається до Карпатських гір, щоб визволити нас, русинів, від відчайдушного пекла, ми бачимо в цьому святу волю доброго Бога, який турбується за долю народів і націй. Ці геро-

¹⁴²⁶ Нова свобода. 1938. 27 листопада.

¹⁴²⁷ Там само. 30 листопада.

¹⁴²⁸ Палінчак М.М., Болдижар М.М. Релігія і церква на Закарпатті в 20–30-х рр. *Нариси історії Закарпаття*. Т.2. Ужгород, 1995. С. 447.

¹⁴²⁹ Нова свобода. 1938. 19 грудня.

¹⁴³⁰ Бенько Н. Міжконфесійні відносини на Закарпатті в політичних подіях 1938–1949 рр. *Науковий збірник Закарпатського краєзнавчого музею*. Випуск II. Ужгород, 1996. С. 104.

ї-гонведи... з братньою любов'ю об'єднуються з нашими русинськими солдатами, щоб пліч-о-пліч навіки забезпечити повагу до віри і церкви русинського народу, забезпечити захист наших святих традицій і можливість матеріального життя, гідного людини. Приймайте з довір'ям і любов'ю гонведів»¹⁴³¹. О. Стойка завершив свій виступ словами: «Хай живе наша тисячолітня батьківщина — Угорщина, хай живе наш улюблений пан регент і хай живе наш дорогий русинський народ»¹⁴³². У пасхальному посланні від 2 квітня 1939 р. О. Стойка закликав славити угорських загарбників і з радістю віддати їм багатства краю¹⁴³³.

13 червня 1939 р. О. Стойка склав присягу на вірність Угорщині: «Я, д-р. Стойка Олександр, як це личить єпископові, присягаю святим Євангелієм, що буду вірним прихильником регента Угорщини, і обіцяю, що ні посередньо, ні безпосередньо не братиму участь в справах, які суперечать інтересам Угорщини. Боже, мені допоможи!»¹⁴³⁴. Однак, незабаром, О. Стойка переконався, що угорські власті ведуть подвійну гру. Цим самим вони дискредитували себе в очах єпископа. Як вважають сучасні дослідники О. Стойка спрямував всі зусилля на захист свого народу. Своім відважним виступом не дозволив деградувати прелата ректора Олександра Хіру, якого нова угорська влада довгий час ігнорувала в семінарії. Він постарався також, щоб керівництво семінарії залишилося в руках священників-народовців. Студійні місця в семінарії він заповняв селянськими хлопцями і піклувався про піднесення релігійно-культурного життя народу. Під його керівництвом видавалися офіційний орган Мукачівсько-Пряшівської єпархії «Душпастир», часописи «Благовісник» і «Місійний вісник». Однак, незважаючи на це, єпископ О. Стойка, безперечно, все зробив для того, щоб прискорити окупацію Карпатської України Угорщиною.

Адміністратором православних приходів на окупованій угорськими військами західній частині Закарпаття Владимир Раїч призначив ігумена Авркія. Єпископу В. Раїчу було запропоновано прийняти угорське громадянство, але він відмовився. У зв'язку з цим Міністерство культур Угорщини заявило, що В. Раїч підданий іншої країни і тому він не може бути визнаний урядом як уповноважений по виконанню функцій єпископа у їх державі. Він був інтернований як особа неблагонадійна для угорських властей. На його місце було призначено ігумена Феофана Сабова, але і його незабаром усунуто¹⁴³⁵. «Загальне враження населення Закарпаття про ставлення мадярської влади

¹⁴³¹ Документи свідчать. Ужгород : Карпати, 1985. С. 122.

¹⁴³² Там само.

¹⁴³³ Там само. С. 123–124.

¹⁴³⁴ Документи свідчать. Ужгород : Карпати, 1985. С. 125.

¹⁴³⁵ Хланта О. Деякі питання керівництва Мукачівською єпархією православної церкви в Закарпатській Україні у 1939–1944 рр. *Науковий збірник Краєзнавчого музею*. Випуск 2. С. 103–119.

до закарпатських церков, — писав відомий дослідник історії церкви О. Данко, — можна у спрощеній формі окреслити так: мадярська влада фаворизувала греко-католицьку церкву, а до православної ставилася вороже чи, щонайменше, по-мачушиному... Православна церква Закарпаття... пройшла шлях від стану церкви переслідуваної на самому початку до стану церкви підтримуваної тією ж мадярською владою»¹⁴³⁶. Згідно угорської статистики, в 1940 р. у Закарпатті нараховувалось 110 тис. православних¹⁴³⁷.

15 березня 1939 р. угорські війська розпочали окупацію Карпатської України. Через деякий час почалися масові репресії, які не обминули і представників церкви, причому, не мало суттєвого значення до якої конфесії належав той чи інший священик. «Архівні матеріали свідчать, — довели П. Чучка і Е. Швед, — що наступ угорських властей на українську ідею на Закарпатті в міжвоєнні роки не припинявся. Деякі з них наочно показують динаміку і технологію цього наступу, розкривають спеціальність служб киймел-гарітов, називаючи конкретних осіб, яких брали на мушку з метою фізичної розправи угорські репресивні органи напередодні другої світової війни, зокрема з осені 1938 по весну 1939 року»¹⁴³⁸. Даними вченими віднайдено два списки під назвами «Спис цих українців, які з метою сильно шкодили так мадярському, як руському народу» і «Спис цих українців, які намагалися шкодити мадярському і мадяро-руському народу», до яких занесені прізвища 140 осіб. Всі вони вважались запеклими ворогами Угорщини і підлягали знищенню. Дослідниками встановлено, що списки були складені 10 листопада 1938 р., тобто відразу після Віденського арбітражу і задовго до вторгнення угорських військ на територію Карпатської України.

У списках значилися прізвища п'ятох духовних осіб — Булика, В. Лара, О. Хіри, С. Папа і Ю. Станиця. Необхідно додати, що в списках названі тільки добре відомі в широких колах населення люди. Час показав, що протягом 1939–1942 рр. всі вони пройшли крізь угорські тюрми і табори. У списках відсутнє прізвище Д. Няраді, який був відомий далеко за межами Закарпаття. Однак, незважаючи на велику популярність єпископа, «два дні після окупації Карпатської України уряд Мадярщини поставив єпископа Няраді у його власній квартирі в Хусті під строгий жандармський догляд із забороною виходити з будинку та зустрічатися з людьми. Брутальною поведінкою жандармерії та інших мадярських урядових властей єпископ Няраді зазнав всяких принижень.

¹⁴³⁶ Данко О. Угорська політика відносно православної церкви на Закарпатті в 1939–1944 рр. *Культура Українських Карпат: традиції і сучасність*. Матеріали міжнародної наукової конференції. Ужгород, 1994. С. 362.

¹⁴³⁷ Маркусь В. Нищення греко-католицької церкви в Мукачівській єпархії в 1945–1950 рр. Відбитка із Збірника присвяченого пам'яті З.Кузелі. *Записки НТШ*. Т. С XIX. Париж, 1982. С. 5.

¹⁴³⁸ Чучка П., Швед Е. На шляху до Ковнера — 42. *За Українське Закарпаття: Дослідження, статті, спогади* / Упор. В. Маркусь, В. Худанич. Ужгород: «Гражда», 1994. С. 38.

Тільки пізніше Апостольський нунцій в Будапешті Ангело Ротта поміг єпископові та його секретареві о. Решетиліві виїхати до Риму»¹⁴³⁹.

Брак архівних джерел стосовно гортистських репресій проти священників, замінюють спогади очевидців. Вони свідчать про жакливій терор, учинений угорцями: «Середина літургії. Не давши дослужити Службу Божу, о. Купара схопили, здерли ризи і, як злочинця, вивели з церкви... Заарештованих погнали в ліс. Зупинилися на поляні. Один зробив спробу втекти — то був Федір Рознійчук, — але його пристрелили на місці. Іншим пройшлися кулями по ногах, і всі ранені попадали на землю. Озвірілі садисти в дикій люті живим людям виколовали очі, відрізали губи, язика, розпорювали животи. Нелюдські крики, стогін, зойки поносилися над лісом. Ці люди помирили великомученицькою смертю. На гуцульщині їх називають «квасівськими мучениками»¹⁴⁴⁰. «Мене катували і судили за те, — пригадавав священник Ю. Станинець, — що «брав участь у підпільній організації, яка ставила собі за мету прогнати угорських окупантів із Закарпаття». Так твердили судді і слідчі моєї «справи»... Побоями, знущанням намагалися «вибити» свідчення. Наші судді не вникали в справи»¹⁴⁴¹. Греко-католицького священника із с. Терново на Тячівщині Погоріляка засудили на п'ять років ув'язнення. Активний учасник подій 1938–1939 рр. у Карпатській Україні священник С. Пап пройшов через тортури у хустській тюрмі і концтаборі в Кривій. В 1942 р. його засудили вдруге. У вирокі говорилося, що «підсудні проголошували, що Закарпаття завжди було українською територією, такою і залишиться, у зв'язку з чим Закарпаття, якщо треба, то збройним повстанням і революційним шляхом необхідно відірвати від Угорщини і приєднати до України»¹⁴⁴².

Проводити репресії гортистам допомагали проугорськи настроєні священники. Таким, зокрема, був Ю. Марина. «Він греко-католицький священник, професор і віце-ректор Богословської Семінарії в Ужгороді, — пригадавав С. Пап, — своїм поведженням був занадто грубим і зарозумілим. Ніхто з питомців його не любив. Для них він не був прикладом доброго священника. У священничій рясі був малярським шпіоном... А тепер він тут, щоб подивитись ще на конання останніх жертв малярського насилля»¹⁴⁴³. Багатьом допоміг уникнути ув'язнення і зберіг життя єпископ О. Стойка.

Отже, автономні уряди Карпатської України приділяли значну увагу розвитку освіти і культури в краї. Відновлювалися старі і відкривалися нові школи, гімназії, вчительські семінарії. Велику просвітницьку роботу серед

¹⁴³⁹ Шандор В. Спомини. Т. 1. Карпатська Україна. 1938–1939. Ужгород : МПП «Гражда»; Карпатський Союз, 1996. С. 257.

¹⁴⁴⁰ Карпатська Січ. Матеріали наукової конференції. Ужгород, 1996. С. 257.

¹⁴⁴¹ Там само. С. 74–75.

¹⁴⁴² Там само. С. 78.

¹⁴⁴³ Там само. С. 113.

населення проводило товариство «Просвіта». Поряд з ним виникали інші організації культурницького типу. Розвивалися наука, література, мистецтво, стабілізувалася видавнича справа. Однак, у порівнянні з попередніми двадцятьма роками, культурний розвиток пішов на спад. Причина полягала в тому, що уряд Карпатської України постійно опинявся перед економічними, міжнародними проблемами, які вимагали негайного вирішення. Саме тому політика в галузі культури відсувалася на задній план. З окупацією краю військами Угорщини, розвиток освіти і культури був паралізований. В результаті Віденського арбітражу церква виявилася поділеною між Угорщиною і Чехословаччиною. Переважна більшість населення Карпатської України була греко-католицького віросповідання. Із середини листопада 1938 р. до середини березня 1939 р. обов'язки апостольського адміністратора в краї виконував крижеватський єпископ Д. Няраді, який відзначався своєю чіткою українською орієнтацією. Уряд Карпатської України все робив для того, щоб не виникали конфлікти між вірниками греко-католицької та православної конфесій. Православна церква, що відносилася до Сербської Православної Митрополії, лояльно відносилася до уряду А. Волошина. Мукачівський єпископ О. Стойка, який залишився на окупованій Угорщиною території, вірно служив окупантам, заохочуючи їх до повного захоплення Закарпаття. Однак, в роки окупації він діяв менш активно, розчарувавшись у двоякості угорської політики. З окупацією Закарпаття військами Угорщини в краї встановився жорстокий репресивний режим, від якого постраждали представники духовенства обох конфесій.

Розділ 7. Превентивна радянська Закарпатської України (1944–1945)

Возз'єднання Закарпаття з Україною юридично оформлено 29 червня 1945 р. у Москві договором між Радянським Союзом і Чехословаччиною. Тоді переважна частина українських етнічних територій опинилася в одній державі. Термін «возз'єднання» зазначений у згаданому договорі, а в строкатій науковій та популярній літературі використовуються також терміни «включення», «приєднання», «прилучення»¹⁴⁴⁴ тощо.

Слід розрізняти поняття «возз'єднання» як волевиявлення населення жити в Українській державі та «возз'єднання» як інструмент радянської¹⁴⁴⁵. Як відзначив доктор історичних наук В. Худанич, під час Другої світової війни на Закарпатті паралельно діяли два рухи: національно-визвольний та комуністичний, що прагнули возз'єднання краю з Україною¹⁴⁴⁶. Одні боролися за незалежну Українську державу, а інші бажали Радянської України. Представники національного руху теж як делегати Першого з'їзду народних комітетів Закарпатської України схвалили історичні рішення. Серед них було чимало прибічників Карпатської України, що проголосила незалежність 15 березня 1939 року. Саме ж возз'єднання пройшло за радянським сценарієм після очищення Червоною армією Закарпаття від угорських і німецьких військ восени 1944 року.

Для уникнення непорозумінь стосовно терміну «визволення» Закарпаття від фашистських загарбників» в подальшому користуватимемось терміном запропонованим Українським інститутом національної пам'яті «вигнання

¹⁴⁴⁴ Мішанин В. В. «Визволення», «возз'єднання» і «радянська» Закарпаття в 1944–1950 рр. *Література та культура Полісся*. Вип. 83. Серія «Історичні науки». № 2. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2016. С. 67.

¹⁴⁴⁵ Мішанин В. Військово-політична ситуація на Закарпатті восени 1944 р. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського*. Історичні науки: збірник наукових праць / за ред. М.М. Шитюка. № 1 (41). Червень 2016. Миколаїв: МНУ імені В.О. Сухомлинського, 2016. С. 34.

¹⁴⁴⁶ Худанич В. Возз'єднання Закарпаття з Україною і сучасність. *Возз'єднання*. Матеріали наукової конференції, присвяченої 55-річчю возз'єднання Закарпатської України з Україною / Укладач: В.І. Худанич. Ужгород: Мистецька лінія, 2001. С. 17–18.

нацистських окупантів із України» (Закарпаття), адже «термін «визволення» передбачає волю, свободу, а у 1944 році Україна не стала вільною. Із вигнанням нацистських окупантів Україна не отримала волі, тільки опинилася під іншим пануванням, результатом якого стали масові репресії та депортації, зокрема сотень тисяч українців, поляків та цілого кримськотатарського народу»¹⁴⁴⁷. Виключенням не стало й Закарпаття.

Вигнання угорсько-німецьких окупантів сталося в ході Східно-Карпатської стратегічної наступальної операції силами 4-го Українського фронту — 18-ї армії та 17-го гвардійського корпусу. Командував фронтом генерал-полковник Іван Петров (з 26 жовтня 1944 р. — генерал армії). Довелося подолати гірські перевали, «лінію Арпада» — глибоко ешелоновану (до 60 км), добре обладнану систему оборони. «Лінія Арпада» складалась із окремих вузлів оборони на можливих напрямках наступу радянських військ — Ясінянському, Ужоцькому, Мукачівському, Хустському.

Початок наступу через карпатські перевали прискорила сприятлива ситуація на фронтах. У ході Львівсько-Сандомирської операції (19 липня — 29 серпня 1944 р.) війська 1-го Українського фронту значно посунулися вздовж північних схилів Карпат. На 5 вересня 1944 р. війська 2-го Українського фронту вийшли на румунсько-югославський кордон, війська 3-го Українського фронту у взаємодії з Чорноморським флотом підійшли до румунсько-болгарського кордону. Німецько-угорське угруповання на Закарпатті опинилося під загрозою оточення.

Бойові дії в Східних Карпатах склались з двох операцій: Карпатсько-Дуклянської та Карпатсько-Ужгородської, що проведені з 8 вересня до 28 жовтня 1944 р. У *Карпатсько-Дуклянській* операції взяли участь війська 1-го Українського фронту, а в *Карпатсько-Ужгородській* — 4-го Українського фронту. У Східно-Карпатській операції виділяють три етапи: 8–14 вересня — прорив першої лінії оборони німецько-угорських військ у передгір'ях; 15–30 вересня — вихід до Головного Карпатського хребта; 1–28 жовтня — перехід хребта, південних схилів і вихід до долин річок Віслока і Ондава¹⁴⁴⁸.

Карпатсько-Ужгородська операція проводилась 4-м Українським фронтом в унісон наступу 2-го Українського фронту на Дебрецен. Сучасні історики вважають Дебреценський напрямок головним, бо очікуваних результатів Карпатсько-Дуклянська операція не дала. Тому вони пропонують

¹⁴⁴⁷ Методичні матеріали Українського інституту національної пам'яті до 70-ї річниці вигнання нацистських окупантів з України. URL: <http://www.memory.gov.ua/news/metodichni-materiali-ukrainskogo-institutu-natsionalnoi-pam-yati-do-70-i-richnitsi-vignannya-na> (дата звернення: 21.08.2018).

¹⁴⁴⁸ Репін І. Східно-Карпатська операція та приєднання Закарпаття до СРСР (вересень 1944 р. — червень 1945 р.): автореф. дис... канд. іст. наук: 20.02.22 / І.В. Репін; Нац. ун-т «Львів. політехніка». Л., 2007. С. 20.

повернутися до назви, яка вживалась у радянській воєнно-історичній літературі 1950–1960-х рр. — Дебреценсько-Ужгородська наступальна операція¹⁴⁴⁹.

У межах сучасної Закарпатської області в основному воювала 1-а угорська армія (командувач — генерал-полковник Б. Міклош). Три її піхотні дивізії були висунуті практично на лінію колишнього державного кордону. 16 жовтня 1944 р. генерал-полковник Бела Міклош, разом зі своїм начальником штабу, близько 10 тис. солдат і офіцерів перейшли на радянську сторону. Але генерал-полковник Г. Гайнріці змінив командний склад і відновив боєздатність 1-ї угорської армії.

«Цими та дотичними обставинами пояснюється двотижневе затишшя на закарпатській ділянці Східного фронту Другої світової війни. Справа в тому, що невдовзі після капітуляції сусідньої Румунії (12 вересня 1944 року) регент Угорщини Міклош Горті 28 вересня 1944 року таємно відправив делегацію на чолі з начальником жандармерії генерал-лейтенантом Габором Фараго у Москву на переговори про капітуляцію. Вони продовжувалися до 11 жовтня. В угорські та радянські війська надійшла відповідна вказівка. Сам же регент М. Горті 15 жовтня по радіо оголосив про перемир'я. Проте 16 жовтня у Будапешті відбувся державний переворот під проводом ультрарадикала Ференца Салаші, котрий не сприйняв мирного сценарію. Міклоша Горті усунули з посади...»¹⁴⁵⁰, — так відобразив тогочасні події Р. Офіцинський.

Після цього 4-й Український фронт перейшов у наступ на деморалізованого противника. Прорив 2-го Українського фронту в напрямку Дебрецена загрожував німецько-угорській групі оточенням. Гітлерівське командування розпочало з 15 жовтня відведення військ із Закарпаття. Це прискорило наступ 4-го Українського фронту. 16 жовтня 1944 р. взято Рахів, 24 — Хуст і Сваляву, 26 — Мукачево, 27 — Ужгород. 28 жовтня 1944 р. завершено Східно-Карпатську операцію.

У радянській політиці пам'яті існували в різний час різні дати відзначення остаточної дати «визволення території України від німецько-фашистських загарбників»: 8 жовтня, 14 жовтня, 26, 27, 28 жовтня 1944 р. Зокрема, 8 жовтня Червона армія зайняла останній населений пункт УРСР у довоєнних кордонах — с. Лавочне Сколівського району тоді Дрогобицької області. Через тиждень, 14 жовтня, радянська Україна вперше відзначила вигнання загарбників на урочистому зібранні партійно-радянської номенклатури у Києві. Після зайняття Ужгорода 27 жовтня 1944 р. Й. Сталін оголосив, що війська 4-го Українського фронту оволоділи головним містом Закарпатської

¹⁴⁴⁹ Лисенко О., Грицюк В. Дебреценсько-Ужгородська (Східно-Карпатська) стратегічна наступальна операція 1944 року. *Карпатський край*. 2012. № 2. С. 37–42.

¹⁴⁵⁰ Офіцинський Р. «Ахіллесова п'ята». 1-а угорська армія. *Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура* / Під ред. М. Вегеша, Ч. Фединець; редколег.: Ю. Остапеч, Р. Офіцинський, Л. Сорко, М. Токар, С. Черничко. Ужгород : Ліра, 2010. С. 248.

України. 26 жовтня радянські війська увійшли у м. Мукачево, а 28 жовтня захопили станцію Чоп. В обидвох випадках теж відзначили «доленосний день визволення».

Однак бойові дії у межах Закарпаття тривали ще протягом місяця й остаточно Чоп було взято тільки 23 листопада 1944 року. Деякі ж населені пункти здобуто пізніше: 25 листопада — Соломоново; 26 листопада — Струмківка, Цеглівка, 28 листопада — Прикордонне, Тарнівці. Професор Р. Офіцинський з цього приводу висловився наступним чином: «Не про «День визволення» Закарпаття мова, а про точку тоталітарного відліку крайової історії. Тоталітаризм приніс усій Україні декілька демографічних катастроф і нав'язав цивілізаційне відставання, котре досі дається взнаки. Святувати щось із тоталітаризмом пов'язане є некоректним щодо пам'яті мільйонів його безневинних жертв»¹⁴⁵¹. До речі, першу річницю «визволення» краю керівництво Народної Ради Закарпатської України святкувало 27 жовтня, тобто у день здобуття Ужгорода¹⁴⁵².

За директивними вказівками Кремля 4-й Український фронт одночасно сприяв радянзації регіону для подальшого приєднання до СРСР. Міфологема «визволення» цілеспрямовано нав'язувалася в контексті глобального міфу про «Велику Вітчизняну війну». Це мало за мету легітимізацію радянського режиму у суспільстві та творення штучної спільноти «радянський народ». Не випадково після вступу Червоної армії на Закарпаття змінилася політична термінологія: якщо в середині жовтня 1944 р. у зведеннях Радянського Інформбюро та інших документах про Закарпаття говорилося як про «територію Чехословаччини», то наприкінці того ж місяця вже йшлося про «Закарпатську Україну на території Чехословаччини»¹⁴⁵³.

Спочатку провідні закарпатські комуністи в еміграції та вдома — І. Турянця, І. Ваш, І. Петрушак, С. Борканюк та ін. — висловлювалися за приналежність Закарпаття до Чехословаччини. Зокрема, І. Турянця, голова Народної Ради Закарпатської України, а перед тим офіцер політвідділу чехословацької бригади в СРСР, не раз говорив про це на мітингах і писав у газетах¹⁴⁵⁴. Але з нагоди 27-ої річниці Жовтневої революції в СРСР на Закарпатті з ініціативи комуністів на зборах і мітингах уже лунали заклики до здійснення «споконвічних мрій карпато-українців про возз'єднання з Україною». Досить

¹⁴⁵¹ Офіцинський Р. «Сонце довгожданого волі». Коли ж День визволення і Закарпаття, і всієї України? Та чи визволення? *Тисячоліття — Millennia*. Вип. 1. Ужгород : Гражда, 2014. С. 7.

¹⁴⁵² Письмо Н. С. Хрущеву, прийнято на засіданні ЦК КПЗУ, народних і партійних комітетів міста Ужгорода по случаю освобождения Закарпатской Украины от немецко-фашистских захватчиков (27.10.1945) // ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1494. Арк. 4.

¹⁴⁵³ Макара М., Довганич О. Утворення народних комітетів. Наростання руху за возз'єднання з Україною. *Нариси історії Закарпаття (1918–1945 рр.)*. Ужгород, 1995. Т. 2. С. 576.

¹⁴⁵⁴ Маркус В. Приєднання Закарпатської України до Радянської України 1944–1945 / Пер. з франц. К. : Інтел, 1993. С. 42.

швидко пройшла підміна понять. Рішення Всеукраїнського з'їзду в Хусті 21 січня 1919 р. про возз'єднання з Українською Народною Республікою комуністи стали тлумачити як прагнення до возз'єднання з радянською Україною. Прикметно, що відповідна пропагандистська кампанія проводилась у національно-патріотичному дусі.

На чисельних зібраннях, організованих комуністами у населених пунктах Закарпаття, висловлювалась думка про необхідність покінчити з іноземним пануванням і приєднатися до «великої України». На середину листопада 1944 р. ця вимога відобразилася в постановках, резолюціях, петиціях, листах, проханнях різних форумів громадян на ім'я керівників УРСР і СРСР¹⁴⁵⁵, у газетних публікаціях, усних виступах тощо. Рупором цієї кампанії стала газета «Закарпатська правда», яка видавалася місцевими комуністами у співробітництві із політвідділом 4-го Українського фронту, а згодом стала офіційним друкованим органом Комуністичної партії Закарпатської України. Допомогали їй нашвидкуруч створені газети «Закарпатська Україна» і «Молодь Закарпаття». На їхніх шпальтах публікували вимоги мешканців краю возз'єднатися з «Радянською Україною». «Ми хочемо, щоб наш селянин був господарем своєї землі, щоб наші фабрики і заводи, які завжди були в чужих руках, працювали на користь нашого народу, щоб наша молодь і здібна інтелігенція з користю працювали на ниві розвитку нашої національної культури і освіти нашого підростаючого покоління... Всього цього ми можемо досягнути тільки при одній умові: коли Закарпатська Україна увійде до вільної і щасливої сім'ї народів Радянського Союзу»¹⁴⁵⁶, — йшлося у резолюції зборів громадян Мукачева 12 листопада 1944 р.

На Закарпатті, що перебувало під контролем радянських військ, створювалися органи місцевого самоврядування. Вони спочатку мали різні назви — народні ради (Рахів, Іршава), міські управи (Ужгород, Мукачево), а згодом утвердилася єдина назва — народні комітети. Деякі з них виникли ще під час угорської окупації в зонах дії партизанських загонів і з'єднань, інші — з приходом радянських військ.

Як впливає з інформації 4-го Українського фронту від 10 липня 1945 р. про події на Закарпатті, виникнення цих місцевих органів самоврядування тільки в деякій мірі було результатом народної ініціативи. Перші народні комітети не стільки обирались, скільки призначались командирами військових частин, які оволоділи тим чи іншим населеним пунктом. Зазвичай після корот-

¹⁴⁵⁵ Телеграммы и письма на имя товарища Сталина, тов. Хрущева, обращение граждан Западной Украины по вопросу воссоединения с Советской Украиной (15.11.1944–30.12.1944) // ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 786. 191 арк.; Письма трудящихся Закарпатской Украины, товарищу Сталину о воссоединении Закарпатской Украины с Советской Украиной (23.10.1944–27.12.1944) // ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 787. 288 арк.

¹⁴⁵⁶ Закарпатська правда. 1944. 13 листопада.

кої бесіди командири дивізій, полків, батальйонів призначали 5–7 осіб у тимчасовий народний комітет. Одночасно селяни підказували кандидатури, мали право відхилити небажану кандидатуру, хоча таких випадків було небагато¹⁴⁵⁷. У перші народні комітети увійшли вчителі, священики, інші впливові особи, зокрема підпільники і партизани. Разом з новоствореними органами влади у містах і селах з дозволу військового командування діяв старий чиновницький апарат для вирішення поточних проблем життя краю. У деяких селах уповноважені чехословацького уряду спробували ввести до народних комітетів своїх прихильників. Але це не мало успіху. Комітети або їх члени, що виступали проти руху за возз'єднання і проти виходу із складу Чехословаччини, були ізолювані органами безпеки, укомплектовані радянськими інструкторами¹⁴⁵⁸.

На першому етапі (жовтень 1944 р.) у Рахівському, Тячівському, Хустському, Волівському, Севлюському округах народні комітети опиралися на підтримку населення і Червоної армії, взаємодіяли з військовою комендатурою і цивільними органами чехословацького уряду. Але вже на початку листопада 1944 р. в них узяли верх прорадянські елементи. Наприкінці листопада 1944 р. практично всі народні комітети в краї знаходились під неформальним контролем радянської військової адміністрації. Очолювали їх зазвичай комуністи і некомуністи, що мало «імітувати «загальнонародно-демократичний характер нових органів влади»¹⁴⁵⁹.

До перших народних комітетів входили прихильники різних політичних партій, які діяли на Закарпатті в 1920–1930-х рр.: соціал-демократи, християнські демократи, автономісти та ін. Проте їхня діяльність невдовзі припинилась. У ході виборів до сільських, міських, окружних народних комітетів за обставин, що склалися з приходом радянських військ, населення надавало перевагу комуністам — єдиним, що тоді легально діяли. Нерідко народні комітети змінювали свій склад завдяки старанням радянських офіцерів і без згоди місцевих жителів.

У процесі створення і діяльності народних комітетів виникли суперечності, породжені питанням про майбутню приналежність Закарпаття. Якщо чехословацька адміністрація Ф. Немеца прагнула відновити демократичну систему управління, то народні комітети при сприянні радянського командування насаджували тоталітарні порядки. Саме радянські офіцери визначали політичне обличчя Закарпаття в кінці 1944 року.

Для відновлення чехословацького державного управління в другій половині жовтня 1944 р. на Закарпаття направлено групу із 34 офіцерів й унтер-офіцерів чехословацького війська генерала Л. Свободи. Їх завдання —

¹⁴⁵⁷ Макара М., Довганич О. Утворення народних комітетів. Наростання руху за возз'єднання з Україною. *Нариси історії Закарпаття* (1918–1945 рр.). Ужгород, 1995. Т. 2. С. 578.

¹⁴⁵⁸ Макара М. Закарпатська Україна: шлях до возз'єднання, досвід розвитку (жовтень 1944 — січень 1946 рр.). Ужгород : Патент, 1995. С. 13.

¹⁴⁵⁹ Поп І. Народные комитеты. *Энциклопедия Подкарпатской Руси*. Ужгород, 2001. С. 269–270.

проведення мобілізації, допомога в створенні народних комітетів (І. Ваш, І. Андрийцьо, М. Мацканюк, Ю. Млавець, І. Ледней, П. Попович та І. Туряниця, член урядової місії). Проте по приїзді вони разом з працівниками редакції «Голос Закарпаття» С. Борканюк, М. Климпотюком, С. Вайсом, П. Варгою, В. Нямецюком, що прибули з Москви, розгорнули пропагандистську й організаційно-практичну роботу за возз'єднання з УРСР¹⁴⁶⁰.

Перший субрегіональний орган місцевого самоврядування створений 22 жовтня 1944 р. у Рахові — окружна народна рада. Вона видала циркуляр про порядок обрання сільських органів влади. На першому ж засіданні було обрано склад народної ради, створено відділи: адміністративний, податковий, шкільний, судовий, поштових справ, міліції, охорони здоров'я, торгівлі та харчування. Як бачимо, місцеві народні комітети головним чином опікувалися локальними справами. Наприклад, народний комітет с. Шаланки (нині Виноградівський район) склався з 8 осіб: голова, заступник, касир, відповідальний за продовольче постачання нужденних, відповідальний за догляд над сільськими й урбаріальними лісами, завідуючий господарством (він же польовий староста), секретар комітету. Цей орган займався розподілом продовольчої допомоги, палива, землі, допомогою сім'ям добровольців, заготівлею продукції (м'яса, зерна) для Червоної армії, турбувався про облаштування переселенців з гірських сіл, впорядкуванням сільського пасовища, оранкою і засівом всієї землі, запуском млина, лісопильного і спиртового заводів, обмолотом збіжжя й команиці (конюшини), забезпеченням громадського порядку (до утворення окружного відділу міліції), встановленням телефонного зв'язку з окружним центром, клопотаннями перед військовими і цивільними властями про звільнення з таборів односельчан та ін.¹⁴⁶¹

Однак народні комітети реалізовували і низку політичних завдань, які продукувала Народна Рада Закарпатської України. Так, її декрет № 4 називався «Про усунення мадярських і німецьких написів зі всіх публічних місць»¹⁴⁶². Згідно з ним, усі назви на угорській та німецькій мовах замінили на українські та російські (у тексті документу — руські). Рахівський окружний комітет скерував з цього приводу до Середньої Апші (румунськомовне село) лист, в якому йшлося: «Переведення цього розпорядження сконтролюйте. Оскільки нема власника зобов'язаного на усунення написів, написи має усунути СНК»¹⁴⁶³.

¹⁴⁶⁰ Макара М., Довганич О. Утворення народних комітетів. Наростання руху за возз'єднання з Україною. *Нариси історії Закарпаття* (1918–1945 рр.). Ужгород, 1995. Т. 2. С. 580.

¹⁴⁶¹ Макара М. Закарпатська Україна: шлях до возз'єднання, досвід розвитку (жовтень 1944 — січень 1946 рр.). Ужгород : Патент, 1995. С. 15.

¹⁴⁶² Декрет чис. 4. про усунення мадярських і німецьких написів зі всіх публічних місць. *Вісник Народної Ради Закарпатської України*. 1944. 30 листопада. С. 4.

¹⁴⁶³ Міщанин В. Діяльність сільських народних комітетів Закарпатської України 1944–1945 років: на прикладі румунського села Середне Водяне Рахівського округу. *V Симпозіум «Румунсько-українські відносини: історія та сучасність»*. Сату Марє: Editura Muzeului Sătmărean, 2015. С. 122.

Сільські народні комітети мали зібрати у населення атрибутику угорської державності, зокрема прапори, або хоча б їх зелену смужку. У згаданій Середній Апші в листопаді 1944 р. у мешканців і греко-католицької церкви конфіскували 5 таких символів.

Подібне зроблено на першому засіданні Берегівського окружного народного комітету (більшість в окрузі склали угорці) 20 листопада 1944 року. Серед інших питань ухвалено резолюцію про введення української мови «у всіх комітетах і урядах». Зовсім по-радянськи виглядало заочне обрання жителями с. Іза Хустського округу на установчих зборах 31 жовтня 1944 р. головою СНК молодого поета Дмитра Вакарова, який так і не повернувся з угорської в'язниці. На час його відсутності збори призначили тимчасового голову Ф. Сабова. Ужгородська міська управа 5 листопада 1944 р. поспішила ввести у місті московський час, а з нагоди Жовтневої революції зобов'язала вивісити радянські прапори. У деяких міських і сільських народних комітетах, промислових підприємствах, адміністративних установах, правоохоронних органах діловодство почали вести російською мовою¹⁴⁶⁴. Мукачівський міський народний комітет 12 листопада 1944 р. розглянув такі питання: про заборону діяльності всіх фашистських організацій, партій, спілок, товариств, поширення і збереження їх літератури, конфіскацію їх видавництв, друкарні та іншого майна, про відміну закону про обмеження в політичних, економічних правах єврейського населення тощо¹⁴⁶⁵.

З'ясовуючи зміст діяльності народних комітетів, слід зауважити, що деякі дослідники характеризують їх як «перехідний ступінь до встановлення диктатури пролетаріату, радянської влади»¹⁴⁶⁶. Для інших ці комітети, що діяли під керівництвом комуністичних організацій, уже «виконували функції органів диктатури пролетаріату», оскільки ставили своїм завданням «ліквідацію приватної власності на засоби виробництва і експлуатації людини людиною, здійснювали перехід від капіталізму до соціалізму»¹⁴⁶⁷. Очевидець й учасник подій, доктор історичних наук, професор М. Троян стверджував, що перед цими структурами влади як «органами диктатури пролетаріату» стояли важливі політичні та економічні завдання: націоналізація промислових підприємств і банків, конфіскація поміщицьких і церковних земель, відбудова народного господарства, допомога Радянській Армії в розгромі нацизму¹⁴⁶⁸. На думку

¹⁴⁶⁴ Макара М., Довганич О. Утворення народних комітетів. Наростання руху за возз'єднання з Україною. *Нариси історії Закарпаття* (1918–1945 рр.). Ужгород, 1995. Т. 2. С. 581.

¹⁴⁶⁵ Макара М. Закарпатська Україна: шлях до возз'єднання, досвід розвитку (жовтень 1944 – січень 1946 рр.). Ужгород : Патент, 1995. С. 16.

¹⁴⁶⁶ Евсеев И. Народные комитеты Закарпатской Украины органы государственной власти (1944–1945). Москва, 1954. С. 61.

¹⁴⁶⁷ Хайнас В. Здійснення мрії. З історії Закарпатської Комуністичної організації 1938–1945 років. Ужгород : Закарпат. обл. книжк.-газ. вид-во, 1963. С. 71, 87.

¹⁴⁶⁸ Троян М. Того дня зійшло сонце возз'єднання. Ужгород, 1979. С. 32–33.

інших дослідників, народні комітети з листопада 1944-го до кінця 1945 р. були взірцем «народної демократії», в якій «змішалися колишні інституції та стара буржуазна система з новими радянськими установами»¹⁴⁶⁹.

Як бачимо, початком процесу повномасштабної радянізації стала національно-патріотична кампанія возз'єднання Закарпатської України з УРСР. Цей сценарій реалізовувався після завершення Східно-Карпатської операції, коли в жовтні-листопаді 1944 р. Закарпаття опанували радянські війська і з участю радянських військовослужбовців створювали органи місцевого самоврядування. Їх діяльність відразу спрямували на забезпечення народної ініціативи щодо зміни державно-правового статусу краю за московським планом. Цьому слугували весь спектр методів: диктат радянського військового командування, зачистка контррозвідкою «Смерш» «ворогів народу», переслідування угорського і німецького населення тощо. СРСР скористався сповна сприятливою суспільною кон'юнктурою і слабкістю в краї позицій чехословацького уряду, що повертався з еміграції.

Розгортання руху за возз'єднання Закарпаття з УРСР у складі СРСР відбулося в умовах присутності військ Червоної армії. У резолюції 1-ої конференції Комуністичної партії Закарпатської України від 19 листопада 1944 р. зафіксовано чітку і однозначну позицію: «Віднині ми не є малим народом, який потребує чужої опіки. Ми є складовою частиною великого українського народу»¹⁴⁷⁰. Треба сказати, що ідея єдності українського народу в програмі місцевих комуністів звучала і впродовж 1930-х рр., тобто у чехословацький період.

Політична криза і поетапний розпад Чехословаччини у 1938–1939 рр. внесли свої корективи в існування багатопартійності на Закарпатті. Комуністи перейшли в підпілля. У роки угорської окупації Закарпаття багато членів Компартії взяло участь у партизанському русі. Після здобуття Закарпаття Червоною армією відбулася крайова партійна конференція, що 19 листопада 1944 р. за активної участі радянських політпрацівників проголосила створення Комуністичної партії Закарпатської України, яка очолила процес возз'єднання з УРСР. У містах і селах виникли партійні осередки, а в першій половині листопада 1944 р. сформувалися окружні та міські партійні комітети.

Головним завданням комуністів у цей час стало просування якомога більше своїх представників у новостворені органи влади — народні комітети.

¹⁴⁶⁹ Федака С. Перший з'їзд народних комітетів Закарпатської України. URL: novezakarpattya.com/uk/post/8168/ (дата звернення 05.11.2015).

Маркусь В. Приєднання Закарпатської України до Радянської України 1944–1945 / Пер. з франц. К. : Інтел, 1993. С. 50.

¹⁴⁷⁰ 19 листопада 1944 р. — Резолюція першої конференції КПЗУ про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною. *Возз'єднання*: Збірник архівних документів та матеріалів (травень 1944 — січень 1946 рр.) / Упор., передмова та покажчики О.Д. Довганича, А.М. Шекети, М.В. Делегана; ред. колегія В.І. Балага, І.В. Іванчо, М.В. Делеган, О.Д. Довганич та ін. Друге видання. Ужгород : Закарпаття, 2000. Ужгород, 2000. С. 62.

Представництво у народних комітетах встановлювалося в залежності від кількості мешканців населеного пункту — від 9 до 36 членів. У містах від 36 до 42, в окружних комітетах — від 18 до 36. Але в Ужгороді народний комітет налічував 55 чоловік, у Мукачеві — 43. Так, 22 жовтня 1944 р. на установчих зборах Рахівської окружної народної ради обранням обрали виконком у складі 7 осіб: голова Штефанець, секретар І. Лукач, заступники голови А. Білусяк (Ясіня), М. Гайналь (Великий Бичків), члени С. Бойко (Рахів), М. Скерчук (Рахів), М. Цуперяк (Ясіня). Накреслено наступний алгоритм дій: «В сільській раді має бути заступлена відповідним чином комуністична партія, а також по можливості кожна частина села..., строго уложується всім місцевим сільським радам аби воєнним властям всьому бути на помочі..., а організація міліції в цілому окрузі буде проведено у всіх селах на один взір в порозумінні з місцевими воєнними командами»¹⁴⁷¹. У прикінцевому положенні «Правильника Окружної Народної Ради в Рахові» зазначено, що її діяльність має служити інтересам перемоги Червоної армії та її союзників.

29 жовтня 1944 р. створено окружний комітет у Тячеві. На установчих зборах були присутні представники радянського (І. Ковальчук) і чехословацького (І. Ваш, Ю. Рошко) війська. На установчих зборах окружного народного комітету у Хусті 15 листопада 1944 р. схвалено звернення до Сталіна: «Населення Хустського округу, як і весь народ Закарпатської України, переживає радісні, щасливі дні свого визволення від німецько-фашистських загарбників. Наш народ тепер живе одним бажанням — якнайшвидше здійснити свою мрію про приєднання до Радянської України... Просимо допомогу нашому народу здійснити його прагнення жити в одній державі з нашими українськими братами»¹⁴⁷².

26 жовтня 1944 р., в день здобуття міста, у Мукачеві створено тимчасову міську управу. 12 листопада її було перейменовано у народний комітет. 16 листопада він був переобраний заново. Лише 20 листопада відбулося його перше засідання, де схвалено постанову про нову місцеву владу¹⁴⁷³. Як справедливо зазначили дослідники, формування народних комітетів не мало нічого спільного з класичною демократичною процедурою (англосаксонського чи швейцарського зразка). Це було нереально з огляду на принциповий антидемократизм сталінського режиму¹⁴⁷⁴.

¹⁴⁷¹ Постанови Народного комітету м. Мукачева та Рахівської окружної Народної Ради про організацію виконавчих органів народної влади. У додатку є статuti округових та сільських Народних Рад (23.10.1944–20.11.1944) // ДАЗО. Ф. Р-14. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 1.

¹⁴⁷² Федака С. Перший з'їзд народних комітетів Закарпатської України URL: novezakarpattya.com/uk/post/8168/ (дата звернення 05.11.2015).

¹⁴⁷³ Постанови Народного комітету м. Мукачева та Рахівської окружної Народної Ради про організацію виконавчих органів народної влади. У додатку є статuti округових та сільських Народних Рад (23.10.1944–20.11.1944) // ДАЗО. Ф. Р-14. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 5.

¹⁴⁷⁴ Федака С. Перший з'їзд народних комітетів Закарпатської України URL: novezakarpattya.com/uk/post/8168/ (дата звернення 05.11.2015).

13 листопада 1944 р. ініціативна група в Мукачеві обрала організаційний комітет, якому доручалося скликати першу конференцію комуністів Закарпаття. Конференція розпочала свою роботу 19 листопада в приміщенні Мукачівського міського театру. Комуністичні організації міст і сіл краю представляли 294 делегати. За соціальним станом – 50 % селян, 35 % робітників, 15 % представників інтелігенції. У роботі конференції взяли участь 124 запрошені – представники партизанських з'єднань, Червоної армії, ЦК КП(б)У¹⁴⁷⁵.

На конференції утворено Комуністичну партію Закарпатської України (КПЗУ). Тут же було обрано Центральний комітет КПЗУ, до якого ввійшло 23 комуністи: С. Борканюк, С. Вайс, І. Ваш, М. Гандера, І. Желіско, І. Керча, М. Климпотюк, І. Ледней, І. Ловга, М. Мацканюк, І. Раточка, Д. Тарахонич, В. Теслович, О. Тимко, М. Черничко, І. Шпилюк та ін. Пізніше до ЦК кооптували представника Києва А. Андрійка (Чеканюка). Першим секретарем ЦК КПЗУ обрано І. Турянцю, другим секретарем – Д. Тарахонича, секретарями – С.Вайса та І. Леднея¹⁴⁷⁶.

Проте головним питанням стало возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною. У доповідях (С. Вайс, І. Керча, І. Турянця) і виступах делегатів (І. Ледней, В. Русин, І. Желіско, М. Мацканюк, В. Палаташ) підкреслювалось історичне значення звільнення з-під окупації Закарпаття Червоною армією, відображалася вимога трудящих негайно здійснити віковичну мрію про возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною.

У резолюції про чергові завдання партійних організацій ставилася вимога перед комуністами очолити рух народних мас за возз'єднання і змінити вектор розвитку краю. Це передбачало: ліквідацію поміщицького землеволодіння, передачу землі безплатно безземельним і малоземельним селянам, скасування встановленої за часів окупації системи податків, націоналізацію банків, заводів, фабрик і передачу їх у власність народу. Безперечно, ці рішення викликали широку підтримку серед населення і підняли авторитет єдиної політичної партії¹⁴⁷⁷. Підтримки здобули й інші соціальні та національні прокламації комуністів: добитися поліпшення матеріального становища населення, встановлення на підприємствах восьмигодинного робочого дня, забезпечення роботою всіх трудящих, відкриття шкіл і безплатне навчання всіх дітей рідною мовою.

У вітальному листі до ЦК ВКП(б) делегати конференції 19 листопада 1944 р. заявили про своє непохитне прагнення повернутися «в лоно своєї

¹⁴⁷⁵ Макара М. Активізація діяльності комуністичних організацій. Утворення КПЗУ. *Нариси історії Закарпаття*. Т. II (1918–1945). Ужгород : Закарпаття, 1995. С. 584.

¹⁴⁷⁶ Макара М. Закарпатська Україна: шлях до возз'єднання, досвід розвитку (жовтень 1944 – січень 1946 рр.). Ужгород : Патент, 1995. С. 21.

¹⁴⁷⁷ Там само. С. 20–21.

Батьківщини — Радянської України»¹⁴⁷⁸. Таким чином, на своїй першій конференції КПЗУ поставила однозначну вимогу: «усунути історичну несправедливість і возз'єднати Закарпатську Україну з Радянською Україною»¹⁴⁷⁹.

Вирішення питання возз'єднання покладалося на загальний представницький орган Закарпатської України — з'їзд народних комітетів. Ще 8 листопада 1944 р. міська управа Ужгорода звернулася з листом до Мукачівського і Хустського окружних народних комітетів з ініціативою створити оргкомітет з підготовки і скликання з'їзду. Пропозиція отримала схвальну підтримку. Організаційний комітет створено 19 листопада 1944 р. в Мукачеві, коли проходила конференція комуністів. Тут же визначилися з місцем і датою проведення з'їзду — м. Мукачево, 26 листопада 1944 року. Чітко визначеного представництва делегатів від міст і сіл на цей з'їзд не було: по 1–2 осіб від малих сіл, до 3–4 і більше від великих.

Підготовка з'їзду проходила в умовах, коли край був ще зоною воєнних дій. Зацікавленою стороною в цьому процесі виступило командування 4-го Українського фронту, а безпосередньо курували член Ради фронту генерал-полковник Л. Мехліс і начальник політвідділу 18-ої армії полковник Л. Брежнев¹⁴⁸⁰. Формально Закарпаття після вступу радянських військ було розділено на дві зони — радянську і чехословацьку, що унеможливило контроль над ситуацією в краї з боку чехословацької адміністрації. Ці дві зони існували тільки «на папері», натомість весь край був зоною радянського управління, оскільки поняття «пасмо воєнних операцій» мало відмінні трактовки у чехословацької та радянської сторін. Для СРСР це поняття включало і тил, для Чехословаччини — тільки зону безпосереднього ведення бойових дій¹⁴⁸¹. Навіть січні 1945 р. зафіксоване силове протистояння між представниками чехословацької адміністрації та радянськими військовими¹⁴⁸².

На міських і сільських мітингах обирали представників на цей форум. На з'їзд прибули 663 делегати. Вважалося, що 1 делегат мав представляти 1000 жителів Закарпатської України. За соціальним складом — 258 селян, 178 робітників, 172 представники інтелігенції, 55 ремісників і торговців.

¹⁴⁷⁸ 19 листопада 1944 р. — Лист від 1-ї конференції КПЗУ Центральному Комітетові Комуністичної партії Радянського Союзу про прагнення трудящих Закарпаття возз'єднатися з Радянською Україною. *Шляхом Жовтня*. Т. VI С. 67.

¹⁴⁷⁹ 19 листопада 1944 р. — Резолюція першої конференції КПЗУ про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною. *Шляхом Жовтня*. Т. VI. С. 62–66.

¹⁴⁸⁰ Макара М. Закарпатська Україна: шлях до возз'єднання, досвід розвитку (жовтень 1944 — січень 1946 рр.). Ужгород : Патент, 1995. С. 29.

¹⁴⁸¹ Худіш П. Закарпаття в контексті чехословацько-радянських відносин (1944–1948): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. Ужгород, 2016. С. 11.

¹⁴⁸² Chust, vládní delegat. Zpráva konsist. rady Hály od 19.1.1945 // Národní archiv České Republiky v Praze F. 1419. Archiv Huberta Ripky. ka. 194. sign. 1-52-1-3. Podkarpatská Rus. Vnitřní situace, 1945.

243 були членами Комуністичної партії, або 36,6%¹⁴⁸³. Серед делегатів з'їзду були представники різних національностей: українці, угорці, росіяни, румуни, словаки, німці, євреї. Делегатами з'їзду стали 15 жінок.

У Державному архіві Закарпатської області міститься понад 500-сторінкова справа в якій зберігаються списки і мандати делегатів I з'їзду народних комітетів. З часу оголошення і до проведення з'їзду пройшло лише тиждень, тому бачимо певну поспішність у виготовленні і завіренні мандатів. Так, «мандатні свідоцтва» представників м. Берегово завірені печатками «Берегівської комуністичної партії» («Beregszász komonists part») ¹⁴⁸⁴, делегатів від Берегівської округи — «Магістратом в Берегові» («Magistrát města Beregsazu») ¹⁴⁸⁵, деякі — старими сільськими печатками ¹⁴⁸⁶ або простими підписами сільських урядовців ¹⁴⁸⁷. До Мукачева з окремих, навіть віддалених, сіл делегати прибували пішки, на підводах чи велосипедах. Частина делегатів прибула в Мукачево на потягах і військових автомашинах.

Число запрошених гостей сягнуло 126 осіб. Серед них — 7 командирів й учасників партизанських з'єднань — В. Русин, О. Тканко, Д. Урста, І. Прищепа, Ю. Туряниця, Г. Ревес, І. Фабриці, окремі представники різних прошарків населення — М. Троян, П. Попович, І. Сільцер, Н. Хімінець та ін. У роботі з'їзду взяли участь представники командування Червоної армії на чолі з начальником 7-го відділу політичного управління 4-го Українського фронту полковником С. Тюльпановим і начальником політвідділу 18-ої армії полковником Л. Брежневим. До речі, 2 листопада 1944 р. Л. Брежневу було присвоєне військове звання генерал-майор. Крім того, в залі засідання було десятки співробітників НКВС, які долучилися до організації з'їзду.

Вранці 26 листопада 1944 р. розпочалася реєстрація делегатів у фойє кіно-театру «Зірка», який пізніше отримав назву «Перемога». Поряд знаходилося приміщення, де розташувався штаб Народної дружини Закарпатської України, яка охороняла роботу з'їзду. Цю почесну місію доручили старшокласникам гімназій, учительської семінарії та торговельної академії, які були дружинниками. О 14 годині розпочав свою роботу Перший з'їзд народних комітетів Закарпатської України. Відкрив з'їзд голова Мукачівського народного комітету М. Драгула ¹⁴⁸⁸. На з'їзді прозвучали доповіді П. Сиви «Визволення Закарпатської України від німецько-мадярських окупантів», І. Туряниці «Про

¹⁴⁸³ Курило В., Панчук М., Троян М. В авангарді боротьби за возз'єднання. Київ: Видавництво політичної літератури України, 1985. С. 245.

¹⁴⁸⁴ Списки і мандати делегатів I з'їзду Народних комітетів у м. Мукачеві (18.11.1944–26.11.1944) // ДАЗО. Ф. Р-14. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 1–3, 7–9, 13–14.

¹⁴⁸⁵ Там само. Арк. 5–6, 10–12, 16.

¹⁴⁸⁶ Там само. Арк. 15.

¹⁴⁸⁷ Там само. Арк. 4.

¹⁴⁸⁸ Троян М. Того дня зійшло сонце возз'єднання. Ужгород, 1979. С. 55.

возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною» та «Про наділення селян, робітників і службовців землею та лісом». Було обрано Народну Раду Закарпатської України. Про ідею возз'єднання говорила низка делегатів: О. Тимко, Ф. Повхан, В. Фушич, П. Чизмар, Г. Туряниця, М. Кухар, М. Будай, В. Половка та ін.

Делегат-комуніст з Волового (нині Міжгір'я) Д.Тарахонич зачитав текст Маніфесту про возз'єднання, зокрема з такими словами: «Настав радісний історичний день для Закарпатської України. За допомогою героїчної Червоної Армії скинуто німецько-мадярське іго. Покладено кінець багатовіковому пануванню мадяр і всіх чужоземців на ісконних українських землях Закарпатської України... Вся історія Закарпатської України говорить, що наш народ позбавлений національної незалежності, перебуваючи віками в рабстві, загине, коли залишиться в межах чужої держави. Або возз'єднання з Радянською Україною і національне відродження, або гніт, безправ'я і поступове вимирання народу Закарпатської України»¹⁴⁸⁹.

В одноголосно схваленому з'їздом рішенні йшлося: «1. Возз'єднати Закарпатську Україну з своєю великою матір'ю Радянською Україною і вийти зі складу Чехословаччини. 2. Просити Верховну Раду Української Радянської Соціалістичної Республіки і Верховну Раду Союзу Радянських Соціалістичних Республік включити Закарпатську Україну до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки. 3. Обрати Народну Раду Закарпатської України як єдину центральну владу, діючу з волі народу на території Закарпатської України. 4. Уповноважити і зобов'язали Народну Раду Закарпатської України здійснити рішення з'їзду про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною»¹⁴⁹⁰.

У ДАЗО зберігається проект Маніфесту про возз'єднання. Судячи зі стилістичних правок, зроблених у ньому, можемо припустити, що писався він російськомовною особою. Про це свідчить вживання термінів «Австро-Венгрії» (виправлено на «Австро-Угорщини»), «венгерського рабства» (виправлено «мадярського рабства»), «венгерським фашистам» (виправлено «мадярським фашистам»), «німецько-венгерським імперіалістам» (виправлено «німецько-мадярським імперіалістам»), «Тур'я Пасеки» (виправлено «Тур'я Пасіці») ¹⁴⁹¹. У «чистовому» варіанті Маніфесту подеколи проскакують русизми: «ісконних українських землях», «розвал лоскутної Австро-Угорської монархії», «спроби народу добитись своєї національної незалежності нещадно

¹⁴⁸⁹ Маніфест Першого З'їзду Народних Комітетів Закарпатської України про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною. *Вісник Народної Ради Закарпатської України*. 1944. 30 листопада. С. 2.

¹⁴⁹⁰ Маніфест I з'їзду Народних Комітетів Закарпатської України про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною (плакат) (26.11.1944) // ДАЗО. Ф. Р-14. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 1.

¹⁴⁹¹ Проект Маніфесту I з'їзду Народних Комітетів Закарпатської України про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною (26.11.1944). Арк. 2–3.

подавлялись»¹⁴⁹². Як вважають дослідники, це може свідчити про те, що писався маніфест безпосередньо в Москві, десь у кабінетах ЦК ВКП(б), і був надісланий до Києва для перекладу на українську мову. Цієї думки притримується доктор історичних наук І. Поп, який в архівах Москви виявив примірник маніфесту російською мовою¹⁴⁹³. На жаль, оригіналу маніфесту в архівах України не виявлено, а в архівах України¹⁴⁹⁴ та Праги¹⁴⁹⁵ зберігаються тільки різні за своїм змістом і редакцією копії цього документу.

Маніфест про возз'єднання є безперечно найважливішим документом в усій подальшій історії краю. На думку доктора історичних наук І. Гранчака: «Автори документу — переконані українофіли, які добре знали історію України й Росії, проросійську і проукраїнську орієнтацію слов'янського населення Закарпаття»¹⁴⁹⁶. Аналізуючи зміст документу він припустив, що авторство маніфесту належить не уроженцю Закарпаття, а вченому чи ідеологічному працівникові з Києва чи Москви. Із текстом знайомилися попередньо Л. Брежнев, Л. Мехліс і М. Хрущов, який очолював КП(б)У.

Можемо погодитися з твердженням, що тодішнє народне прагнення збіглося з імперськими зовнішньо-політичними устремліннями СРСР¹⁴⁹⁷. Місцеві комуністи в день проведення з'їду ще сподівалися, що возз'єднавшись з УРСР, Закарпатська Україна отримає автономію. Про це свідчить підготовлений для схвалення з'їздом «Тимчасовий конституційний закон Закарпатської України»¹⁴⁹⁸, який так і залишився без розгляду. Були відхилені також пропозиції декількох окружних делегацій, що схвально ставилися до возз'єднання, але пропонували провести плебісцит з цього приводу. Комуністи бажали здійснити возз'єднання в найкоротші терміни і без можливих ризиків.

Відразу ж після з'їду в краї розгорнулася роз'яснювальна кампанія. 29 листопада 1944 р. Народна Рада Закарпатської України видала спеціальне розпорядження. В ньому йшлося: «1. У всіх урядових приміщеннях Закарпатської України (канцеляріях Народних комітетів, урядів всіх ресортів, урядів державних і приватних підприємств і установ, шкільних приміщеннях

¹⁴⁹² Маніфест І з'їзду Народних Комітетів Закарпатської України про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною (плакат) (26.11.1944) // ДАЗО. Ф. Р-14. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 4.

¹⁴⁹³ Поп І. Режисери і статисти. «Возз'єднання» Закарпаття з Радянською Україною в дзеркалі московських документів 1944–1948 рр. *Карпатський край*. 1995. № 1–4. С. 70.

¹⁴⁹⁴ Маніфест Першого з'їзду НКЗУ про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною // ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 1423. Арк. 1–5.

¹⁴⁹⁵ Manifest Prvního Sjezdu Narodních Výborů Zakarpatské Ukrajiny pro spojení ze Sovětskou Ukrajinou // NA ČR. Fond č. 1419. Archiv Huberta Ripky. ka. 194.sign. 1-5-3-1ar2. Osobní složky.

¹⁴⁹⁶ Гранчак І. Підготовка і проведення з'їзду Народних комітетів. Маніфест про возз'єднання як історичний документ. *Нариси історії Закарпаття*. Том. II (1918–1945). С. 597–598.

¹⁴⁹⁷ Макара М. Активізація діяльності комуністичних організацій. Утворення КПЗУ. *Нариси історії Закарпаття*. Т. II (1918–1945). Ужгород : Закарпаття, 1995. С. 586.

¹⁴⁹⁸ Тимчасовий конституційний закон Закарпатської України, складений членами НРЗУ (не заверений) // (26.11.1944) // ДАЗО. Ф. Р-14. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 1–2.

і т. п.) має бути на найкраще виднім місці вивішений Маніфест I З'їзду делегатів Народних Комітетів Закарпатської України. 2. Вивішений Маніфест має бути прикрашений рамками або іншим достойним способом (вишивками, орнаментами і т. п.). 3. Маніфест має бути вивішений аж до відкликання»¹⁴⁹⁹.

Одночасно розпочали збір підписів під текстом маніфесту. На велелюдних зібраннях мешканці краю схвалювали рішення з'їзду. Ось як відбулося підписання маніфесту в с. Кам'яниця Ужгородського округу. 28 листопада 1944 р. тут відбулися загальні збори селян, які заслухали маніфест і постанову про наділення селян, робітників і службовців землею і лісом. Делегат з'їзду М. Угрин усе це вельми пафосно й прикрашено описав у газеті «Закарпатська правда»: «Селяни села Кам'яниці просять уряд Радянської України не залишити нас напризволяще, прийняти Закарпатську Україну до складу Радянської України, щоб ми і нащадки наші могли жити вільно, заможнo і щасливо»¹⁵⁰⁰.

Нерідко комуністи спекулювали на цій темі, наприклад, прив'язали питання про возз'єднання з вирішенням земельного питання. Мовляв, не підпишете маніфест на землю не сподівайтесь. А проведення земельної реформи на Закарпатті, де більшість склали селяни, які страждали від безземелля і малоземелля, мало ключове значення. Однак через кілька років аграрна реформа на Закарпатті була здійснена у більшовицькому варіанті — у вигляді суцільної колективізації.

Протягом кількох місяців маніфест підписало близько 250 тис. осіб, тобто майже все доросле населення краю. Хоча рух за возз'єднання був інспірований Москвою, проте отримав масову підтримку. Це засвідчив чехословацький міністр Ф. Немец, який аж ніяк не був прихильником возз'єднаної акції. У телеграмі від 29 грудня 1944 р. він повідомив президента і уряд Чехословаччини: «Рух на Підкарпатській Україні за відрив від республіки і приєднання до Радянського Союзу у нинішній його фазі потрібно рахувати рухом народним і стихійним»¹⁵⁰¹. І ніби підсумовуючи весь історичний шлях, пройдений закарпатцями, він заключив: «Право розв'язання питання про державну приналежність українського народу дане його історичним розвитком».

На кінець грудня 1944 року «закарпатська тема» з'являється і на сторінках світової преси. Витік інформації зі сторони Радянського Союзу мав на меті тиск на чехословацький уряд. Сталіну потрібно було залучитися підтримкою Е. Бенеша на міжнародній арені у питанні приєднання до СРСР Східної

¹⁴⁹⁹ Розпорядження чис. 3. про вивішення Маніфесту I З'їзду делегатів Народних Комітетів Закарпатської України у всіх урядових приміщеннях. *Вісник НРЗУ*. 1944. 30 листопада. С. 7.

¹⁵⁰⁰ Курило В., Панчук М., Троян М. В авангарді боротьби за возз'єднання. Київ: Видавництво політичної літератури України, 1985. 249 с.

¹⁵⁰¹ 1944 р., грудня 29. Телеграма уповноваженого чехословацького уряду на визволеній території Чехословацької республіки президенту і уряду Чехословацької республіки. *Возз'єднання*: Збірник архівних документів і матеріалів. Друге видання. С. 132.

Галичини. Без цього регіону в складі СРСР приєднання Закарпатської України не мало сенсу. Найбільшого резонансу «закарпатська проблематика» набуває в англомовній пресі (The New York Times, The Economist, Daily Herald, The Times та ін.). Реакція на приєднання Закарпаття до СРСР часто залежала від політичної позиції того чи іншого видання. Найактивніший період дискусій у міжнародних засобах масової інформації спостерігався у перші дві декади січня 1945 року. Німецька, чеська та словацька періодика робили акцент на «анексії Закарпаття комуністичною навалюю». Після Ялтинської конференції 4-11 лютого 1945 р., де було визнано польсько-радянський кордон зі Східною Галичиною в складі УРСР, питання приєднання Закарпаття все рідше почало з'являтися на сторінках світової преси¹⁵⁰².

На порядку денному постало питання юридичного оформлення положень маніфесту. Отож, у Москві 29 червня 1945 р. укладено Договір між СРСР і ЧСР про Закарпатську Україну. Стаття 1 гласила: «Закарпатська Україна... возз'єднується в згоді з бажанням, виявленим населенням Закарпатської України, і на підставі дружньої угоди обох Високих Договірних Сторін, з своєю споконвічною батьківщиною — Україною і включається до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки»¹⁵⁰³. Ця подія з обох сторін була оцінена як історична і справедлива. Укладення договору позитивно сприйняли і керівні кола післявоєнної Угорщини.

Грунтовну оцінку Акту возз'єднання дала газета «Радянська Україна» від 30 червня 1945 р.: «І дарма, що населення це було відрізане від основної маси українського народу високими горами, бар'єрами штучно проведених державних кордонів, дарма, що воно було оточене з усіх боків сильними ворогами — воно стало на шлях мужньої боротьби. І у цій боротьбі знайшло свій порятунк. Воно зберегло себе, як частину українського народу. Воно зберегло свою мову. Воно зберегло свої традиції. Воно зберегло свою волю до повернення в рідну сім'ю. Його підтримувала в цій боротьбі тверда віра в те, що брати на сході пам'ятають про нього, прийдуть до нього на допомогу»¹⁵⁰⁴. 22 листопада 1945 р. договір ратифікували Національні збори ЧСР, а 27 листопада — Президія Верховної Ради СРСР. 22 січня 1946 р. у складі УРСР була створена Закарпатська область.

Свідок подій, пізніше американський вчений В. Маркус, оцінюючи акт возз'єднання, зазначив: «...в 1945 році ми нарешті об'єдналися, увійшли до однієї держави, зміст і форму якої ми не любили, але дочекалися нарешті, того,

¹⁵⁰² Худіш П. Міжнародна реакція на приєднання Закарпаття до СРСР (1944–1945 рр.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького нац. ун-ту*. 2016. № 45. Т. 1. С. 271–276.

¹⁵⁰³ 1945 р., червня 29. Договір між Союзом Радянських Соціалістичних Республік і Чехословацькою Республікою про Закарпатську Україну. *Возз'єднання*. Друге видання. С. 200.

¹⁵⁰⁴ 1945 р., червня 30. Із статті газети «Закарпатська Україна», присвяченої возз'єднанню Закарпатської України з Радянською Україною. С. 211.

що всі були під однією стріхою, в одному отчому домі»¹⁵⁰⁵. Втім, констатував один з кращих знавців новітньої історії Закарпаття А. Пушкеш, «противники історичного акта про возз'єднання ще й сьогодні намагаються знайти які-небудь аргументи або лазівки (здебільшого «юридичного» характеру), які, на їх думку, підтвердили б тезу про «неправомочність» включення Закарпатської України до складу УРСР»¹⁵⁰⁶. Ці дві цитати засадничого характеру якнайкраще підсумовують ключові аспекти історичного феномену — найвизначнішої події в усій історії Закарпаття.

Згідно із Сен-Жерменським мирним договором 10 вересня 1919 р., Закарпаття («Підкарпатська Русь») визначалося як автономна одиниця Чехословацької Республіки. Відповідно до Тріанонського мирного договору 4 червня 1920 р. Угорщина відмовилася від Підкарпатської Русі на користь Чехословаччини. Проте остання надала Підкарпатській Русі автономію лише у жовтні 1938 року. У Мюнхені 29–30 вересня 1938 р. Гітлер добився розчленування Чехословаччини. У цих умовах 6 жовтня Словаччина отримала автономію, а 8 жовтня — Підкарпатська Русь. Рішенням Першого Віденського арбітражу 2 листопада 1938 р. значна її частина з містами Ужгород, Мукачево і Берегово були передані Угорщині. 14–18 березня 1939 р. Угорщина провела окупацію Карпатської України — автономії, що проголосила незалежність.

У період Другої світової війни Закарпаття стає предметом складних зовнішньополітичних комбінацій. Ні уряд Чехословаччини в еміграції, ні керівництво СРСР не мали чіткої уяви відносно долі Закарпаття. Їх позиції залежали від подій на фронтах Другої світової війни¹⁵⁰⁷. 8 травня 1944 р. у Лондоні підписано угоду між Чехословаччиною і Радянським Союзом про майбутні взаємини сторін на визволеній території Чехословаччини. Передбачалось, що вся повнота влади належатиме чехословацькому урядовому уповноваженому, який мав створити за чехословацькими законами адміністрацію і відновити чехословацькі військові сили¹⁵⁰⁸. Проте восени 1944 р., коли Закарпаття було здобуто, СРСР почав в односторонньому порядку відходити від попередніх домовленостей. Москва взялася за посилення свого впливу в країнах Центральної та Південно-Східної Європи. Й. Сталін використав для цього Закарпаття, де значна частина населення бажала приєднатися до УРСР.

На Закарпатті паралельно проходили два кардинально різні процеси. З одного боку — формування нових органів влади — народних комітетів

¹⁵⁰⁵ Маркус В. Довга дорога до себе. *Альманах Українського Союзу*. Річник 94-ий. Парсипані, Нью-Джерсі: Видавництво «Свобода», 2004. С. 109–110.

¹⁵⁰⁶ Пушкеш А. *Цивілізація или варварство: Закарпатье 1918–1945*. Москва: Европа, 2006. С. 440.

¹⁵⁰⁷ Марьина В. *Закарпатская Украина (Подкарпатская Русь) в политике Бенеша и Сталина. 1939–1945 гг.* Москва: Новый хронограф, 2003. 304 с.

¹⁵⁰⁸ 1944 р., травня 8. Угода про взаємовідносини між радянським Головнокомандуючим і чехословацькою адміністрацією після вступу радянських військ на територію Чехословаччини. *Возз'єднання*. С. 26–28.

і рух за возз'єднання з Україною, а з іншого — становлення нової чехословацької адміністрації, адже Закарпаття юридично належало до Чехословаччини. 28 жовтня 1944 р. на Закарпаття прибув уповноважений уряду Чехословаччини Ф. Немец. В «Оголошенні правительственного делегата про тимчасове ведення справ на визволеній території Чехословацької республіки» йшлося про відновлення в краї чехословацької влади на чолі з урядовим делегатом на перехідний період — до завершення війни¹⁵⁰⁹. Головними своїми завданнями Ф. Немец бачив здійснення внутрішньої політики посередництвом народних рад, мобілізацію до чехословацького війська, співпрацю з радянським військовим командуванням, очищення краю від «ворожих елементів народу й держави». Передбачалося введення в обіг чехословацької грошової одиниці.

Радянське командування передало у відання Ф. Немеца лише південно-східну частину краю — Рахівський, Тячівський, Хустський, Волівський, Севлюський округи — з центром у м. Хуст. Решту регіону оголошено прифронтовою територією, де управляло радянське командування з участю народних комітетів. Представники чехословацької адміністрації не мали права без дозволу радянських військових перетинати демаркаційну лінію і перебувати в зоні оперативних дій Червоної армії. Хоча радянські війська пішли далі на захід, проте ця лінія залишалася попередньою. А крім адміністрації урядового делегата, в зоні на схід від демаркаційної лінії діяли радянські військові комендатури. Територія, підпорядкована Ф. Немецу, виявилася «зоною двовладдя», що призводило до конфліктів¹⁵¹⁰. На розпорядження Ф. Немеца радянські представники вживали контрзаходи.

Відразу ж після прибуття урядової делегації Ф. Немец порушив питання про постачання населення продовольством. У доповідній записці голові уряду З. Фірлінгеру він просив направити в Тячів 300 т кукурудзи або пшениці, вагони та інші транспортні засоби. Про це ж попросило Москву і керівництво Чехословаччини з Лондона. СРСР вирішив це наступним чином: виділив для Закарпатської України 250 тис. Пудів хліба, а командування 4-го Українського фронту організувало його доставки на автомашинах у міста і села¹⁵¹¹.

Каменем спотикання у відносинах між чехословацькою адміністрацією та командуванням Червоної армії на Закарпатті стала мобілізація, що мала відбуватися виключно до чехословацької армії. Це підтверджує «Інструкція військовим комендантам на визволеній від німецьких окупантів території

¹⁵⁰⁹ Оголошення урядового делегата Чехословацької Республіки Немец Франтішека в м. Хусті про тимчасове керування на визволеній території Чехословацької Республіки (28.10.1944–16.11.1944) // ДАЗО. Ф. Р-14. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 1–2.

¹⁵¹⁰ Марьина В. Закарпатская Украина (Подкарпатская Русь) в политике Бенеша и Сталина. 1939–1945 гг. Москва: Новый хронограф, 2003. С. 59–60.

¹⁵¹¹ Там само. С. 63.

Чехословаччини» начальника штабу 4-го Українського фронту генерал-лейтенанта Корженевича від 28 жовтня 1944 р.¹⁵¹². Проведення мобілізації покладалось на частину делегації на чолі з генералом А. Гасалом.

29 жовтня 1944 р. Чехословацький воєнний комендант у Рахові Антон Івашкович звернувся до «Всіх сільських рад Рахівського округу» з вимогою негайно скласти точні списки всіх військовозобов'язаних і добровольців: чехів, словаків, українців, представників національних меншин, а також створити міліцію з осіб не молодших 40 років на чолі з комендантом — колишнім чехословацьким підполковником, що міг бути і молодшим 40 років¹⁵¹³.

30 жовтня 1944 р. Ф. Немец доручив усім місцевим радам протягом 24 годин скласти списки військовозобов'язаних. У місцеві органи влади мали з'явитися колишні вояки чехословацької армії, чехословацькі громадяни, які служили в угорській армії, колишні працівники чехословацької поліції, жандармерії, фінансової служби віком до 60 років¹⁵¹⁴.

11 листопада 1944 р. урядовий делегат видав «Мобілізаційне оголошення». Протягом 24 годин кожний мобілізований повинен був прибути у визначений народний комітет з документами, харчами на три дні, ложкою, мискою, рушником, ковдрою, туалетними належностями і в якісному взутті, якщо хотів його мати «замість державної обуви»¹⁵¹⁵. Всіх, хто не з'явиться до мобілізаційних пунктів, мали притягти до відповідальності за чехословацьким законодавством.

Однак ще 5 листопада Ф. Немеца повідомили, що поблизу Хуста вивішені оголошення про набір добровольців до Червоної армії. У своєму зверненні до командувача 4-го Українського фронту генерала І. Петрова Ф. Немец нагадав, що у відповідності до чехословацьких законів дозвіл на вступ у іноземну армію може дати лише президент. І. Петров відповів, що оголошення радянських військових комендантів вивішені у відповідності до його наказу, бо місцеве населення виявило бажання служити у Червоній армії. Й окремо зауважив, що свого часу радянське керівництво дозволило вступити в чехословацьку військову частину в СРСР українцям і волинським чехам, радянським громадянам, а тепер в якості «послуги за послугу» чехословацьке керівництво повинно дозволити набір в Червону армію на Закарпатті¹⁵¹⁶.

¹⁵¹² 1944 р., жовтня 28. Із інструкції військовим комендантам на визволеній від німецьких окупантів території Чехословаччини. *Возз'єднання*. С. 34–36.

¹⁵¹³ Розпорядження Чехословацького урядового делегата Немец Франтішека, Рахівського чехословацького військового коменданта і Рахівського ОНК про проведення мобілізації у чехословацьку армію, про забезпечення чехословацьких військових частин продуктами та про створення комісії при сільських Народних комітетах по перевірці благонадійності службовців і громадян під час угорської окупації (29.10.1944–26.12.1944) // ДАЗО. Ф. Р-14. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 1.

¹⁵¹⁴ Там само. Арк. 2.

¹⁵¹⁵ Там само. Арк. 5.

¹⁵¹⁶ Марьяна В. Закарпатская Украина (Подкарпатская Русь) в политике Бенеша и Сталина. 1939–1945 гг. Москва: Новый хронограф, 2003. С. 63.

У чехословацьку армію з 8 листопада 1944-го до 15 лютого 1945 р. призвали 6 750 закарпатців, зокрема 15 офіцерів¹⁵¹⁷. Паралельно командування 4-го Українського фронту набирало добровольців до Червоної армії. До цієї агітації активно долучилися політвідділи. Із звіту гвардії майора Бондаренка, одного з агітаторів, довідуємось, що до с. Бобовище на Мукачівщині він прибув увечері 2 листопада. Наступного дня майор провів у селі мітинг 85 громадян призовного віку. Зголосилося 49 добровольців¹⁵¹⁸. Відтак Бондаренко радив своєму начальству виділяти агітатору не менше двох днів для роботи в одному селі.

На початку листопада 1944 р. штаб 4-го Українського фронту розгорнув на Закарпатті 25 пересувних пунктів із набору добровольців. У Червону армію брали осіб віком від 18 до 40 років. Відділ комплектування і формування штабу фронту підібрав для цього 50 досвідчених офіцерів на чолі груп, які склалися з командира, його заступника, 8-10 солдат. Основною формою їх роботи були виступи на численних зборах. Нерідко з ними виступали і представники Народної Ради Закарпатської України, що 17 грудня 1944 р. звернулася до населення краю із закликом вступати до Червоної армії¹⁵¹⁹. В цих умовах протистояти радянській мобілізації представники чехословацького уряду були не в змозі¹⁵²⁰.

Переговори про припинення мобілізації до Червоної армії велися на найвищому рівні. Спочатку спостерігався спонтанний вступ у ряди армії-визволительки, а потім ейфорія спала. На межі 1944–1945 рр. на Закарпатті діяло 520 пунктів набору добровольців, які охопили 640 населених пунктів. До радянського війська мобілізували 15–16 тис. осіб¹⁵²¹. Водночас радянське командування заважало набирати таких же добровольців до чехословацьких частин. У таких умовах робота чехословацької адміністрації була неможливою. Ф. Немец 8 грудня 1944 р. виїхав у Москву, а генерал А. Гасал перемістив свій штаб у Східну Словаччину.

Відкликанню урядової делегації передувало звернення НРЗУ до президента Чехословацької Республіки Е.Бенеша в Лондон від 5 грудня 1944 року. Посилаючись на «Маніфест про возз'єднання Закарпатської України

¹⁵¹⁷ Довганич О. Вступ закарпатських добровольців до Червоної Армії та Чехословацького корпусу. *Нариси історії Закарпаття*. Т. II. Ужгород, 1995. С. 611–612.

¹⁵¹⁸ 1944 р., листопада 4. Із інформації уповноваженого по вербуванню добровольців у Червону армію в с. Бобовище Мукачівського району. *Возз'єднання*. С. 37–38.

¹⁵¹⁹ 17 грудня 1944 р. Звернення НРЗУ до трудящих ЗУ вступати добровольцями до лав Радянської Армії. *Шляхом Жовтня*. Т. VI. С. 124.

¹⁵²⁰ 14. listopad (Depeše č.1 – pro pana předsedu vlády Jana Šrámka). *Marek J. Radiostanice VLADISLAV v marném boji o Podkarpatskou Rus*. Historie a vojenství. Časopis vojenského historického ústavu. 4/2011. Ročník LX. S. 55–70.

¹⁵²¹ Марьяна В. Закарпатская Украина (Подкарпатская Русь) в политике Бенеша и Сталина. 1939–1945 гг. Москва: Новый хронограф, 2003. С. 69.

з Радянською Україною і вихід Закарпатської України зі складу Чехословацької Республіки», НРЗУ вимагала від Е. Бенеша дати вказівку урядовій делегації негайно залишити Закарпатську Україну¹⁵²². 15 грудня 1944 р. НРЗУ також видає спеціальний декрет «Про припинення мобілізації в Чехословацьку армію та підтримку вербовки добровольців в Червону армію».

На той момент представник чехословацького уряду не мав нормальних умов для діяльності, знаходився під контролем радянського командування. Його контакти з урядом у Лондоні здійснювалися через Москву. Всі звіти Немеца передавалися через радянських представників, які не погодились навіть на встановлення у Хусті радіопередавача. За час роботи делегації в Закарпатській Україні направлено кілька циркулярів місцевим органам, скликано збори представників окружних народних комітетів, видано декілька номерів газети «Урядовий вісник» на українській та чеській мовах. Ф. Немец усього один раз з'явився на публіці, коли виступав на народних зборах у Хусті з нагоди чехословацького національного свята Свободи¹⁵²³.

Місія урядової делегації на чолі з Ф. Немецом, не маючи серйозних важелів впливу на настрої місцевого населення, була провалена. Подальшу долю Закарпаття вирішили тривалі переговори між Чехословаччиною і СРСР. Е. Бенеш на початку 1945 р. заявив, що найважливіші справи Чехословаччини вирішаться не в Лондоні чи Парижі, а в Москві¹⁵²⁴.

У листі Й. Сталіна до Е. Бенеша від 23 січня 1945 р. наголошувалося, що СРСР не мав права забороняти населенню Закарпаття виявляти свою національну волю¹⁵²⁵. Бенеш погодився на двосторонній формат врегулювання проблеми, але «після закінчення війни з Німеччиною, тобто як тільки буде забезпечено відновлення наших домюнхенських відносин»¹⁵²⁶. Розпочалася підготовка до проведення радянсько-чехословацьких переговорів про Закарпатську Україну. Делегація на чолі з Е. Бенешем прибула в Москву. 21 березня 1945 р. питання про Закарпаття розглядалося на засіданні з участю В. Молотова, глави радянського дипломатичного відомства. Е. Бенеш спробу-

¹⁵²² Лист членів НРЗУ президенту Чехословацької Республіки Едварду Бенешу в м. Лондон з пропозицією відкликати із Закарпатської України Чехословацьку урядову делегацію у зв'язку з прийняттям делегатами I з'їзду Народних комітетів Маніфесту про воз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною і виходом Закарпатської України зі складу Чехословацької Республіки (05.12.1944) // ДАЗО. Ф. Р-14. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 1–2.

¹⁵²³ Маркусь В. Приєднання Закарпатської України до Радянської України 1944–1945 / Пер. з франц. К.: Інтел, 1993. С. 39–40.

¹⁵²⁴ Гранчак І., Приходько В. Закарпатська Україна в радянсько-чехословацьких відносинах кінця 1944 – червень 1945 рр. *Нариси історії Закарпаття*. Т. II. Ужгород, 1995. С. 608.

¹⁵²⁵ Письмо Э.Бенешу 23 января 1945 года. *Сталин И. Полное собрание сочинений*. Т. 18. С. 183. URL: <http://www.razumei.ru/lastlib/otherbooks/801> (дата звернення: 30.07.2018)

¹⁵²⁶ Барановська Н., Макарчук О. Карпато-українське питання в радянсько-чехословацьких відносинах періоду Другої світової війни (1939–1945 рр.). *Вісник Нац. ун-ту «Львів. політехніка»*. 2009. № 652. С. 159.

вав перенести розгляд питання на мирну конференцію. В. Молотов наполягав на переговорах між СРСР і Чехословаччиною. Е. Бенеш погодився.

У Кошицькій урядовій програмі 5 квітня 1945 р. зазначили, що питання про Закарпаття буде вирішене «згідно волевиявлення його населення шляхом переговорів між СРСР і Чехословаччиною»¹⁵²⁷. Про конкретний термін укладання договору не йшлося, але СРСР наполягав на прискоренні його розгляду. Після 10-денних переговорів у Москві укладено договір між СРСР і Чехословаччиною про Закарпатську Україну. Напередодні відбулася зустріч Й. Сталіна з прем'єр-міністром Чехословаччини З. Фірлінгером і заступником міністра закордонних справ В. Клементісом. Й. Сталін, розуміючи, що гостям нікуди відступати, запитав З. Фірлінгера, чи зручно зараз чехословацькому уряду підписувати договір¹⁵²⁸. Фірлінгер відповів, що сам вніс пропозицію про його підписання.

Цілоком слушно доктор історичних наук С. Федака виділив кілька моментів: 1) радянсько-чехословацький договір про Закарпаття міг бути підписаним лише між завершенням війни у Європі і вступом СРСР у війну на Далекому Сході (8 травня – 8 серпня 1945 р.). До оволодіння радянськими військами всієї Чехії, не могло бути й мови про це. Жертви радянських військ у Чехії стали своєрідною платою за трансфер Закарпаття; 2) СРСР мусів забезпечити нейтралітет союзників у закарпатському питанні. США були зацікавлені у початку бойових дій між Радянською і Квантунською арміями. Радянські жертви у Китаї – додаткова плата за входження Закарпаття до складу України; 3) Сталін прагнув вирішити закарпатське питання до Потсдамської конференції (17 липня – 2 серпня 1945 р.), аби воно не стало додатковим козирем англійської та американської сторін. Не випадково підписання радянсько-чехословацького договору відбулося після Установчої конференції ООН у Сан-Франциско 26 червня 1945 р.¹⁵²⁹

Чехословацько-радянський договір про Закарпатську Україну укладено у Москві 29 червня 1945 року. Від СРСР його підписав В. Молотов, від Чехословацької Республіки – З. Фірлінгер і В. Клементіс. Й. Сталін взяв участь у цій церемонії. Обидва уряди продемонстрували зневагу до УРСР і Закарпатської України, не запросивши їхніх представників ні на переговори, ні на підписання договору.

У першій же статті Договору, зазначалось: «Закарпатська Україна (що носить, згідно з Чехословацькою Конституцією, назву Підкарпатська Русь), яка на підставі Договору від 10 вересня 1919 р., укладеного в Сен-Жермені

¹⁵²⁷ Гранчак І., Поп І. Закарпаття в чехословацько-радянських відносинах періоду Другої світової війни. *Carpatica-Karpatika*. Вип. 2. Ужгород, 1993. С. 235.

¹⁵²⁸ Советский фактор в Восточной Европе. 1944–1953 гг. Т. I. Москва, 1999. С. 206.

¹⁵²⁹ Федака С. Радянсько-чехословацький договір 1945 р. про Закарпатську Україну. URL: <http://novozakarpattia.com/uk/post/8752/> (дата звернення 17.11.2015).

ан Ле, увійшла як автономна одиниця в межі Чехословацької Республіки, возз'єднується в згоді з бажанням, виявленим населенням Закарпатської України, і на підставі дружньої угоди обох Високих Договірних Сторін з своєю споконвічною батьківщиною — Україною і включається до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки»¹⁵³⁰. Обумовлювалися кордони між СРСР і ЧСР, що з внесеними змінами пролягли по лінії кордону між Словаччиною і Закарпатською Україною станом на 29 вересня 1938 року. У протоколи до договору вказувалося, що уточнення кордонів на місцевості мала здійснити демаркаційна комісія, а до 1 січня 1946 р. планували провести оптацію населення.

Мешканцям Закарпаття чеської та словацької національності надавалося право на отримання чехословацького громадянства. Цим правом скористалися всі, хто не хотів радянського режиму — особливо закарпатці, що служили в чехословацькій армії, частина інтелігенції та молоді. Водночас українці і росіяни, які проживали в Чехословаччині, могли переселитися в УРСР. Оптація здійснювалась не цивільними установами, а радянськими військовими комендатурами в Ужгороді та Празі. Вона визначалась постановами РНК СРСР від 30 грудня 1945 р. та РНК УРСР від 29 січня 1946 року. Близько 10 тис. українців з Чехословаччини обрали місцем проживання СРСР, стільки ж мешканців краю — Чехословаччину¹⁵³¹. На жаль, жодна з сторін статистичних даних про оптацію не оприлюднювала.

В Закарпатській Україні відбулись святкові заходи приурочені підписанню договору. У різних областях УРСР були проведені мітинги щодо возз'єднання із Закарпатською Україною. Лише у Львівській області в них взяло участь понад 20 тис. осіб¹⁵³². Подібні мітинги пройшли в Харкові, Сталіно (Донецьку), Одесі, Кам'янці-Подільському, Чернігові¹⁵³³. Секретар Рівненського обкому КП(б)У В. Бегма прозвітував у ЦК КП(б)У: «Продовжуємо роз'яснювати населенню договір про возз'єднання Закарпатської України з Українською РСР»¹⁵³⁴.

З інформації Одеського обкому КП(б)У довідуємось, що з цього приводу на мітингах у м. Одеса були присутні понад 29 тис. осіб, а «на підприємствах, в закладах проведено 1100 мітингів з охопленням понад 40 000 робітників,

¹⁵³⁰ 1945 р., червня 29. Договір між Союзом Радянських Соціалістичних Республік і Чехословацькою Республікою про Закарпатську Україну. С. 200.

¹⁵³¹ Маркусь В. Приєднання Закарпатської України до Радянської України 1944–1945 / Пер. з франц. К.: Інтел, 1993. С. 75.

¹⁵³² Інформація о проведенні мітингів в районах Львовской области по случаю воссоединения Закарпатской Украины Украинской ССР. Докладная записка о пребывании делегации Закарпатской Украины в Киеве (23.05.1945–06.12.1945) // ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1611. Арк. 5.

¹⁵³³ Спецсообщения, информации о реагировании населения Закарпатской Украины в связи с воссоединением с Советской Украиной (30.06.1945–20.07.1945) // ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1625. Арк. 1–3.

¹⁵³⁴ Там само. Арк. 6.

службовців, осіб, що навчаються» [65, арк. 4]. В інформації Тернопільського КП(б)У відзначено вислів селянина с. Кутець Копичинського району Н. Біцького: «Возз'єднання українського народу в одну Радянську державу відбулося завдяки допомоги партії, Уряду, і нашого старшого брата Великого російського народу»¹⁵³⁵.

Чекісти зафіксували і критичні вислови, зокрема інспектора Запорізького відділу народної освіти Тиська: «Радий, що брати увійшли в склад однієї сім'ї, але вони увійшли тому, що не знають наших труднощів як в економічному, так і в моральному відношенні. Зараз вони у всьому будуть відчувати залежність від маленьких і великих начальників та всі негаразди, які у нас наявні»¹⁵³⁶. «Відчуваю як жителі Закарпатської України возрадуються, коли їм запропонують вступити до колгоспу»¹⁵³⁷, — сказала бібліотекар Запорізького педінституту Ражновська. «Більшовики влаштували чергову комедію волевиявлення народу. Попередньо були проведені вибори народних комітетів, нібито виражаючи волю закарпатських українців, а потім здійснивши тиск на Бенеша, який вимушений був дати згоду на возз'єднання, — говорив житель Вінниці А. Островський. — Бідні закарпатські українці скоро відчують принади радянської влади»¹⁵³⁸.

Відомо також про політичні заяви прогностичного характеру. Так, жителька м. Ново-Українки Кіровоградської області Н. Товмаченко прогнозувала: «Закарпатська Україна приєднається до УРСР за рішенням конференції в Сан-Франциско. Тепер Україна буде самостійною державою незалежною від Радянського Союзу. Колгоспи розпустять і знову будуть одноосібні господарства — так продиктували Радянському Союзу Англія і Америка»¹⁵³⁹. На жаль, невідома подальша доля цих вільнодумців. Можна тільки здогадуватись, що трапилося з цими людьми в умовах класичного тоталітаризму.

У спецповідомленні від 4 липня 1945 р. про громадську думку Закарпатської України на акт возз'єднання вказувалось, що населення «в більшості зустріло з великим піднесенням і задоволенням»¹⁵⁴⁰. Але разом з тим народний комісар державної безпеки УРСР С. Савченко подав негативні висловлювання жителів. Так, учитель народної школи Ужгорода Захар Релін заявив: «Не може закарпатський народ жити з більшовиками. В найближчий час повинні відбутися зміни і ми будемо в складі Чехословаччини».

¹⁵³⁵ Спецсообщения, информации о реагировании населения Закарпатской Украины в связи с воссоединением с Советской Украиной (30.06.1945–20.07.1945) // ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1625. Арк. 5.

¹⁵³⁶ Там само. Арк. 10.

¹⁵³⁷ Там само.

¹⁵³⁸ Там само. Арк. 11–12.

¹⁵³⁹ Там само. Арк. 11.

¹⁵⁴⁰ Там само. Арк. 7.

Навіть керівник канцелярії Народної Ради Тудовшій вважав: «Якщо територія Закарпатської України відійде до СРСР, я віїду закордон. Народна Рада буде змінена і вона не усвідомлює і не знає, яку здійснює дурницю в зв'язку з возз'єднанням із СРСР». «Я не дуже вірю чуткам, чехи не повинні допустити возз'єднання, — висловився референт при уповноваженому з промислу і торгівлі Менчік. — Якщо ж воно звершиться, я віїду в Словаччину. Після приходу Радянської влади почнуться переслідування»¹⁵⁴¹.

Ряд незадоволених приходом радянської влади сподівалися на «общий протест проти ратифікації договору»¹⁵⁴², а хтось: «Англія не допустить, щоб Закарпатська Україна була Радянською»¹⁵⁴³. Дехто боявся, що «нас усіх місцевих маляр вивезуть в Росію, а сюди придуть росіяни». Житель Ужгорода Валюга висловився: «Життя в Закарпатській Україні настає погане. Якщо ми зараз щось отримуємо по карточках, то згодом і цього не дістанемо. Руські бідні, у них самих їсти нічого»¹⁵⁴⁴.

22 листопада 1945 р. радянсько-чехословацький Договір про Закарпатську Україну був ратифікований тимчасовими Національними зборами ЧСР, а 27 листопада — Президією Верховної Ради СРСР. Обмін ратифікаційними грамотами відбувся у Празі. Партийні чиновники ретельно відслідковували відповідні настрої населення. Наприклад, у ЦДАГО України міститься інформація ЦК КПЗУ про святкування на Закарпатській Україні першої річниці «утворення народної влади» і ратифікації радянсько-чехословацького договору, спецповідомлення народного комісара державної безпеки УРСР у зв'язку з цим¹⁵⁴⁵.

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 22 січня 1946 р. в складі Української РСР створено Закарпатську область¹⁵⁴⁶, до якої ввійшли міста Ужгород і Мукачево, 13 округів (від 1953 р. — райони): Берегівський, Великоберезнянський, Воловецький, Волівський (Міжгірський), Іршавський, Мукачівський, Перечинський, Рахівський, Свалявський, Севлюський (Виноградівський), Тячівський, Ужгородський, Хустський. 24 січня 1946 р. Президія Верховної Ради УРСР схвалила указ, яким постановила ввести з 25 січня 1946 р. в межах Закарпатської області законодавство Української Радянської Соціалістичної Республіки¹⁵⁴⁷.

¹⁵⁴¹ Спецсообщения, информации о реагировании населения Закарпатской Украины в связи с воссоединением с Советской Украиной (30.06.1945–20.07.1945) // ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1625. Арк. 9.

¹⁵⁴² Спецсообщение о реагировании населения Закарпатской Украины в связи с ратификацией Временным Национальным Собранием Чехословакии Советско-Чехословацкого договора о Закарпатской Украине (30.11.1945) // ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1627. Арк. 3.

¹⁵⁴³ Там само. Арк. 4.

¹⁵⁴⁴ Там само.

¹⁵⁴⁵ Там само. Арк. 5.

¹⁵⁴⁶ 22 січня 1946 р. Указ Президії Верховної Ради СРСР про утворення Закарпатської області в складі Української РСР. *Шляхом Жовтня*. Т. VI. С. 389–390.

¹⁵⁴⁷ Там само. С. 390.

Договір про Закарпатську Україну 29 червня 1945 р. радянська історіографія подавала виключно як такий, що поклав край історичній несправедливості, відкрив шлях до національного, економічного і соціального відродження, став яскравою демонстрацією дружби слов'янських народів і братерського радянсько-чехословацького співробітництва¹⁵⁴⁸. Насправді це возз'єднання стало зручним пропагандистським прикриттям тоталітарного поневолення Закарпаття.

Із перших днів своєї діяльності Народна Рада Закарпатської України демонструвала Москві свою цілковиту покору. Про це може свідчити введення «московського часу». 29 листопада 1944 р. НРЗУ видає декрет № 5 «Про зміну числення часу». У ньому йшлося, що «днем 1 грудня 1944 року міняється числення часу зі середньоевропейського на московський»¹⁵⁴⁹. Спеціальне розпорядження пояснювало, як втілити положення декрету: «Місцеві Народні комітети мають негайно бубнованням або іншим відповідним способом повідомити своїх громадян, що днем 1 грудня 1944 р. о годині 1.00 міняється числення часу в такий спосіб, що в цей час буде година 3.00.

1. Наслідком цієї зміни, урядові години у всіх урядах всіх ресортів в цілій Закарпатській Україні є від 10.00 до 14.00 та від 16.00 до 20.00, а прийомні години для сторін від 12.00 до 14.00.

2. Наука в школах відбувається від 10.00 до 14.00 респ. до 15.00 а по обіді до 19.00 респ. до 20.00.

3. Ведучі урядів і поодиноких шкіл можуть однак урядові години пристосувати і до місцевих обставин»¹⁵⁵⁰.

Перехід на московський час населення краю не сприйняло. Свідченням цьому є справа, виявлена нами в Державному архіві Закарпатської області — «Циркуляри і листування з сільськими комітетами, про зміну середньоевропейського часу на московський час»¹⁵⁵¹. 6 лютого 1945 р., це більше ніж два місяці з часу прийняття декрету, окружний народний комітет у Рахові направив всім сільським комітетам листа про необхідність переходу на московський час, оскільки це рішення ще не виконано. Сільські народні комітети змушені були відзвітувати з цього приводу до 15 лютого 1945 року. Зазвичай селом ходила спеціально уповноважена людина і, ударяючи по бубну, голосно повідомляла новину. У с. Требушани 18 лютого 1945 р. зібрали і мітинг¹⁵⁵².

¹⁵⁴⁸ Троян М. Того дня зійшло сонце возз'єднання. Ужгород, 1979. С. 89.

¹⁵⁴⁹ Декрет чис 5. про зміну числення часу. *Вісник Народної Ради Закарпатської України* (Далі — НРЗУ). 1944. 30 листопада. С. 4.

¹⁵⁵⁰ Розпорядження чис. 5. Про переведення в життя Декрету чис 5. про зміну числення часу. *Вісник НРЗУ*. 1944. 30 листопада. С. 8.

¹⁵⁵¹ Циркуляри і листування з сільськими комітетами, про зміну середньоевропейського часу на московський час (06.02.1945–12.03.1945) // ДАЗО. Ф. Р-211: Рахівський окружний народний комітет. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 1–21.

¹⁵⁵² Там само. Арк. 12.

Рахівський ОНК це питання поставив на особливий контроль і продатував звіти кожного СНК¹⁵⁵³.

Декретом від 12 січня 1945 р. «Про Народний Гімн Закарпатської України» Народна Рада затвердила своїм державним символом гімн СРСР¹⁵⁵⁴. Друкований орган Народної ради Закарпатської України тут же опублікував його українськомовні та російськомовні варіанти¹⁵⁵⁵.

Цього ж дня було затверджено державний прапор Закарпатської України, який складався з червоного полотнища із зображенням на верхньому його куті, при деревці, золотистого серпа і молота, а над ними червоної, із золотистою крайкою, п'ятикінечної зірки, з проведеним золотистою барвою написом «Хай живе возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною»¹⁵⁵⁶. Співвідношення ширини до довжини прапора складало 1:2.

Орган ЦК КПЗУ «Закарпатська правда» націлив, як тлумачити державні символи Закарпатської України: «Слова накреслені на червоному тлі прапора йдуть з глибини сотень тисяч сердець, в них висловлені найпалкіші і найзаповітніші стремління нашого народу: Хай живе возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною... Віднині на наших вулицях і площах, в школах, клубах і театрах, на засіданнях і демонстраціях урочисто і грізно лунатимуть звуки гімну Закарпатської України Гімну Радянського Союзу... Один гімн звучить урочисто і святково по той і по цей бік Карпат, один прапор переможно майорить над його схилами»¹⁵⁵⁷.

Члени Народної Ради, окружних і місцевих народних комітетів, державні службовці, службовці державних підприємств окремим декретом НРЗУ зобов'язувалися скласти присягу такого змісту: «Я, громадянин Закарпатської України, урочисто присягаюся на вірність моїй Батьківщині, Народній Раді Закарпатської України і маніфесту I-го з'їзду Народної Ради Закарпатської України про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною і вихід зі складу Чехословаччини... Я присягаюся не шкодувати своїх сил, а коли потрібно буде і самого життя, відстоювати інтереси народу і своєї Батьківщини в ім'я возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною, як складової частини Союзу Радянських Соціалістичних Республік»¹⁵⁵⁸.

¹⁵⁵³ Циркулярні листування з сільськими комітетами, про зміну середньо-європейського часу на московський час (06.02.1945–12.03.1945) // ДАЗО. Ф. Р-211: Рахівський окружний народний комітет. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 21.

¹⁵⁵⁴ Декрети НРЗУ про затвердження державного прапора Закарпатської України, про прийняття державного гімну Закарпатської України та про громадянство Закарпатської України (04.01.1945–28.04.1945) // ДАЗО. Ф. Р-14: Президія Народної Ради Закарпатської України. Оп. 1. Спр. 54. Арк. 7.

¹⁵⁵⁵ Декрет чис. 27. про народний Гімн Закарпатської України. *Вісник НРЗУ*. 1945. 15 січня. С. 1.

¹⁵⁵⁶ Декрет чис. 28. про державний прапор Закарпатської України. *Вісник НРЗУ*. 1945. 15 січня. С. 2.

¹⁵⁵⁷ Закарпатська правда. 1945. 14 січня.

¹⁵⁵⁸ Декрет чис. 29. про присягу членів Народної Ради, Окружних і місцевих народних комітетів, державних службовців, та службовців державних підприємств. *Вісник НРЗУ*. 1945. 15 січня. С. 2.

Вельми показовий декрет «Про усунення мадярських і німецьких надписів зі всіх публічних місць». Їх мали «замінити надписами на українській, або на українській і руській мовах»¹⁵⁵⁹. Пропонувалися нові назви. Так, Рахівський окружний народний комітет 5–6 грудня 1944 р. зобов'язав місцеві народні комітети: «Назви вулиць треба перемінити: напр., улиця Червоної Армії, ул. Сталіна, ул. Ворошилова, ул. Шевченка і т.п. Жиймо духом сучасного вимог, ословлюймо один другого: товариш – товаришка, бо цей вислів є нам ближчий, миліший, чим слово «пан»»¹⁵⁶⁰. Задля пропаганди радянського способу життя КПЗУ створила при первинних парторганізаціях агітколлективи, займається поширенням радянської періодики¹⁵⁶¹.

14 березня 1945 р. НРЗУ розпочала кампанію з перейменування населених пунктів, вулиць, площ. Окружні і міські народні комітети отримали вказівки називати вулиці в честь «Народних Мучеників та Народних Героїв, які загинули за народну справу»¹⁵⁶². Всі ці заходи проводились «під лозунгами боротьби і праці за возз'єднання З.У. з Радянською Україною, всілякої допомоги Червоної Армії»¹⁵⁶³.

У Закарпатську Україну відразу ж імпортували радянські свята. 23 лютого 1945 р. відзначили 27-му річницю Червоної армії. Управлінню в справах освіти доручили «докладно приготувати програму торжества»¹⁵⁶⁴. Те ж стосувалося й відзначення Міжнародного жіночого дня 8 березня, підготовкою і організацією якого займалася особисто секретар КПЗУ Сирена Борканюк. Міжнародне свято трудящих запровадили спеціальною постановою НРЗУ від 20 квітня 1945 р. «Про проголошення народним святом 1 травня»¹⁵⁶⁵. 25 квітня 1945 р. з приводу святкування 1 травня НРЗУ видало інструкцію: обов'язкова присутність службовців, прикрашення приміщень гаслами, прапорами і портретами Сталіна, Леніна, Хрущова тощо. Регламентувалися написи на транспарантах

¹⁵⁵⁹ Декрет чис. 4. про усунення мадярських і німецьких надписів зі всіх публічних місць. *Вісник НРЗУ*. 1944. 30 листопада. С. 4.

¹⁵⁶⁰ 5–6 грудня 1944 р. Протокол засідання Рахівського окружного Народного комітету про схвалення Маніфесту 1-го з'їзду Народних комітетів Закарпатської України. *Шляхом Жовтня*. Ужгород, 1965. Т. VI. С. 97–111.

¹⁵⁶¹ Інструкції, письма директивного характеру, телеграммы ЦК КПЗУ, отдела пропаганды и агитации об организации и работе агитколлективов, подготовке к празднованию юбилейных дат, революционных праздников и др. вопросам (26.02.1945 – август 1945) // ДАЗО. Ф. П-4: Центральный комитет коммунистической партии Закарпатской Украины (ЦК КПЗУ). Оп. 1. Спр. 187. Арк. 2.

¹⁵⁶² Постанова НРЗУ про поменування вулиць ім'ям Народних Мучеників та Народних Героїв. *Вісник НРЗУ*. 1945. 15 березня. С. 55.

¹⁵⁶³ Справки, отчеты, докладные записки, памятки отдела, уполномоченных ЦК КПЗУ о состоянии агитационно-пропагандистской работы, подготовке и проведении политических, хозяйственных кампаний (17.03.1945–29.12.1945) // ДАЗО. Ф. П-4. Оп. 1. Спр. 190. Арк. 15.

¹⁵⁶⁴ Постанови і циркуляри НРЗУ про встановлення і проведення державних свят (12.04.1945–03.12.1945) // ДАЗО. Ф. Р-14. Оп. 1. Спр. 258. Арк. 1.

¹⁵⁶⁵ Постанова НРЗУ про проголошення народним святом дня 1 Травня. *Вісник НРЗУ*. 1945. 1 травня. С. 121.

і плакатах — 52 позиції. Серед них: «Хай живе велика партія більшовиків, яка веде нас до перемоги!», «Хай живе свобода і незалежність нашої славної Радянської Батьківщини!», «Нашому Військово-Морському флоту — слава!» (хоча Закарпатська Україна не була морською державою), «Хай живе наш друг і вчитель рідний батько Сталін!». В переліку присутні також декілька російськомовних гасел: «Раз война оказалась неизбежной — все для войны, и малейшая распушенность и не достаток энергии должны быть караемы по закону военного времени / Ленин», «Мы должны организовать беспощадную борьбу с всякими дезорганизаторами тыла / Сталин»¹⁵⁶⁶.

Указом Президії Верховної Ради СРСР от 8 травня 1945 р. в Радянському Союзі вперше 9 травня проголошувалося «днем всенародного торжества — Святом Перемоги». Проте у Закарпатській Україні його помпезно відзначили не тоді, а після підписання радянсько-чехословацького договору — урочистою ходою 20 липня 1945 р., що було оголошено святковим неробочим днем. Біля головної адміністративної будівлі в Ужгороді сформували колону за таким принципом: «1) Голова та всі члени НРЗУ. Перед ними йдуть службовці, що несуть прапори. 2) Президіяльний відділ, всі управління та планово-економічне бюро, далі ресорти: 3) безпеки та внутрішніх справ, 4) комунального господарства, 5) фінансів, 6) землеробства, 7) лісового господарства, 8) промислу, торгівлі, заготівлі і постачання, 9) освіти, 10) комунікації, 11) охорони народного здоров'я, 12) соціальної опіки, 13) рахунковий відділ»¹⁵⁶⁷. Чітко розподілялися обов'язки. Прапори доручили нести планово-економічному бюро, транспарант «Народна Рада Закарпатської України» і «портрет тов. Леніна» — відділу комунального господарства, «портрет тов. Сталіна» довірили фінансовому відділу, «портрет тов. Хрущова» — відділу землеробства, «Образ Серпа і Молота» — відділу лісового господарства. По транспаранту з комуністичними гаслами несли відділи землеробства, освіти, охорони здоров'я, соціальної опіки.

Закарпатська Україна долучилася до відзначення ще одного дня перемоги — Акта про капітуляцію Японії, а фактично завершення Другої світової війни. 3 вересня 1945 р. було оголошено святковим неробочим днем¹⁵⁶⁸. Відтак було вшановано першу річницю «визволення» краю зусиллями відділу культурно-освітньої роботи НРЗУ. Працівники культосвітніх установ мали провести доповіді, лекції, бесіди «про героїчну Червону Армію, про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною, про те,

¹⁵⁶⁶ Постанови і циркуляри НРЗУ про встановлення і проведення державних свят (12.04.1945–03.12.1945) // ДАЗО. Ф. Р-14. Оп. 1. Спр. 258. Арк. 15–16.

¹⁵⁶⁷ Циркуляр НРЗУ про проведення парадів привітання Червоної Армії-визволительниці (19.07.1945) // ДАЗО. Ф. Р-14. Оп. 1. Спр. 242. Арк. 1–2.

¹⁵⁶⁸ Постанови і циркуляри НРЗУ про встановлення і проведення державних свят (12.04.1945–03.12.1945) // ДАЗО. Ф. Р-14. Оп. 1. Спр. 258. Арк. 17.

що дала народна влада робітникам, селянам і трудовій інтелігенції нашого краю»¹⁵⁶⁹. День звільнення призначили на 26 жовтня, коли радянські війська вступили в Ужгород у 1944 році. Запланували виступи драматичних, співо-чих, музичних, літературних та інших гуртків, кращик з яких відібрали для поїздки в Київ.

25 жовтня для старшокласників провели урочисті вечори, а 26 жовтня для дітей молодшого шкільного віку влаштували дитячі ранки, на яких проводились бесіди про «доленосне визволення» краю і досягнення за рік. Матеріали до бесід надали окружні комітети КПЗУ. Шкільні приміщення оформили плакатами, гаслами, портретами вождів. Учні старших класів узяли участь в демонстраціях і мітингах. У цей день дали 50 % скидку на дитячі кіносеанси у містах. Цікавий факт: на прикрашання будівлі НРЗУ витратили 400 пенге, на виготовлення транспарантів пішло 100 м червоної тканини, 10 кг цвяхів і 5 кг дроту, художники оформили транспаранти.

Святковий обід у будівлі НРЗУ був розрахований на 200 осіб¹⁵⁷⁰. Він обійшовся у 131066,2 пенге¹⁵⁷¹. До прикладу, місячна зарплата Мукачівського міського народного комітету з відділами, в яких працювало 92 особи, становила 12138 пенге¹⁵⁷². Зберігся «Розрахунок витрат банкету» від 27 жовтня 1945 року. Отже, це 700 л пива – 2554,5 пенге; 207 л вина – 18216 пенге; 300 л вина – 29190 пенге; 100 кг хліба, 300 кг яблук у 6 кошиках 3000 пенге; торти на 25 тарілках – 100 пенге; ½ кг петрушки – 90 пенге; 20 штук паприки – 200 пенге; 15 л молока – 60 пенге; 1 л вина – 96 пенге; 60 кг винограду – 1800 пенге; різні продукти – 740 пенге; 5 кг каштанів – 1000 пенге; 60 л горілки – 16687 пенге; 60 л горілки 8000 пенге; 10 букетів квітів – 500 пенге; 20 кг цукерок – 620 пенге; 6 кг хрину – 600 пенге; 50 кг борошна – 439 пенге; 60 кг м'яса – 8280 пенге; 400 кг картоплі, 100 кг овочів і 800 яєць – 1673,50 пенге; інгредієнти для випікання тор-тів – 11381,3 пенге; розбитий посуд – 3100 пенге; транспортування м'яса – 300 пенге; музика – 10000 пенге; обслуговування 12 офіціантів – 1560 пенге; порізка 2 м³ дров – 1057 пенге; приготування страв – 1200 пенге; прання скатертин – 3000 пенге; продукти з кухні – 6853,9 пенге; обслуговування – 2500 пенге; квіти – 700 пенге.

¹⁵⁶⁹ Циркулярні НРЗУ про святкування першої річниці визволення Закарпатської України героїчною Червоною Армією від німецько-угорських загарбників (01.10.1945–27.10.1945) // ДАЗО. Ф. Р-14. Оп. 1. Спр. 245. Арк. 1–2.

¹⁵⁷⁰ Постанови і циркуляри НРЗУ про встановлення і проведення державних свят (12.04.1945–03.12.1945) // ДАЗО. Ф. Р-14. Оп. 1. Спр. 258. Арк. 4.

¹⁵⁷¹ Документи про проведення банкету, присвяченого річниці визволення Закарпатської України від німецько-угорських загарбників (відомості, рахунки, листування) (26.10.1945–02.11.1945) // ДАЗО. Ф. Р-14. Оп. 1. Спр. 248. Арк. 12–12 зв. 15, 25.

¹⁵⁷² Проект декрету НРЗУ про затвердження числа штатних одиниць та фондів заробітної плати відділів та управлінь Народної Ради (01.10.1945) // ДАЗО. Ф. Р-14. Оп. 1. Спр. 63. Арк. 3.

Примітне святкування 28-ої річниці Жовтневої революції. Якщо рік тому керівництво НРЗУ обмежалося переважно інформаційною кампанією, то тепер удалися до розмаху в цілком радянському стилі. 6 листопада 1945 р. у міському театрі Ужгорода відбулися святкові збори. 7-8 листопада стали вихідними днями. 7 листопада 1945 р. відбувся мітинг в Ужгороді, причому службовців категорично попередили, що «нікому не можна давати відпустку чи звільнення від участі в святкуванні»¹⁵⁷³. Подібне бачимо в окружних центрах і селах тої пори. Приміром, у с. Великий Бичків учні середньої школи у святковому концерті виконали 2 пісні про «Великий Жовтень», а 3 — про Сталіна¹⁵⁷⁴. Закарпатські комуністи організували кілька вірнопідданих листів від простолюду до Й. Сталіна і М. Хрущова¹⁵⁷⁵.

5 грудня 1945 р. теж було оголошено вихідним днем у зв'язку із святкуванням «Сталінської Конституції». Сценарій типовий — урочисті збори, мітинги, «украшення будинку НРЗУ» різними лозунгами і транспарантами¹⁵⁷⁶. Як свідчить рахунок, робота 4 художників протягом 2 днів «за виготовлення 20 м лозунгів на день 5.XII. Сталінської Конституції» була оцінена у 850 радянських карбованців¹⁵⁷⁷.

Недешево обійшлися портрети керівників СРСР та УРСР. Так, 20 вересня 1945 р. типографії Лама в Ужгороді виплачено 10748, 8 крон (4873, 35 пенге). Портрети радянських діячів державним коштом купували і раніше. 5 липня 1945 р. НРЗУ перерахувало видавництву при уповноваженому в справах освіти 10000 крон за 250 портретів Сталіна і 2104 крон за 80 портретів Хрущова¹⁵⁷⁸. Цікаво, якщо один портрет Сталіна коштував 40 крон, то Хрущова значно дешевше — тільки 26,3 крони.

Особлива увага зверталася на впровадження радянської версії свята Нового року. Під Новий 1945 рік закарпатські газети вийшли у червоних кольорах. На першій сторінці був напис «З Новим роком, з новим щастям, дорогі друзі наші!». Наголошено, що «Завтра 1 січня — новий, 1945 рік». Опублікувала газета «Новорічне привітання Народної Ради». У ньому йшлося:

¹⁵⁷³ Постанови і циркуляри НРЗУ про встановлення і проведення державних свят (12.04.1945–03.12.1945) // ДАЗО. Ф. Р-14. Оп. 1. Спр. 258. Арк. 22.

¹⁵⁷⁴ Там само. Арк. 28.

¹⁵⁷⁵ Привітальні телеграми мешканців с. Великої Копані до Й.В. Сталіна, М.С. Хрущова і І.І. Турянці з нагоди 28-ої річниці Великої Жовтневої Соціалістичної революції (07.11.1945–09.11.1945) // ДАЗО. Ф. Р-14. Оп. 1. Спр. 255. Арк. 255.

¹⁵⁷⁶ Постанови і циркуляри НРЗУ про встановлення і проведення державних свят (12.04.1945–03.12.1945) // ДАЗО. Ф. Р-14. Оп. 1. Спр. 258. Арк. 30.

¹⁵⁷⁷ Листування з Уповноваженими НРЗУ, Рахунковим відділом НРЗУ і Народним Банком про проведення розрахунків за виготовлення портретів, лозунгів, за відпущені квитки в театр та за покриття видатків, пов'язаних з агітаційно-масовою роботою (12.06.1945–15.12.1945) // ДАЗО. Ф. Р-14. Оп. 1. Спр. 283. Арк. 22.

¹⁵⁷⁸ Там само. Арк. 5.

«Минулий 1944 рік ввійшов в історії Закарпатської України, як рік її визволення спід іноземного гніту. Прикладемо всіх зусиль до того, щоб наступаючий 1945 рік залишився в нашій історії, як рік возз'єднання з братнім по крові і духу великим українським народом»¹⁵⁷⁹.

Новорічні свята 1946 р. відзначено в руслі радянської традиції. В умовах Закарпаття вперше влаштували новорічні ялинки провести у школах, на підприємствах, в установах, театрах, клубах, на головній площі окружних міст. «Ялинки мусять бути добре художньо оздоблені. Діти повинні одержати новорічні подарунки»¹⁵⁸⁰, – розпорядився 14 грудня 1945 р. І. Туряниця як секретар ЦК КПЗУ. Для цього створили спеціальні комісії з представників Компартії, Спілки молоді Закарпатської України, кооперації, профспілок, підприємств.

Наступного дня, 15 грудня 1945 р., НРЗУ видала постанову «Про організування Новорічних ялинок, роздачі дитячих подарунків та установлення цін на ялинки»¹⁵⁸¹. Лісоуправління зобов'язали надати міським відділам торгівлі 5 тис. ялинок, зокрема, Ужгородському і Мукачівському – по 1500, Хустському і Берегівському – по 700, Севлюському – 600. Ціни були такими: на ялину до 1 м – 5 карбованців, до 2 м – 8, до 3 м – 10, до 4 м – 18, вище 4 м – 25. Для дітей виділили 10 тис. подарунків: Ужгород (3600), Мукачево (3500), Хуст і Берегово (по 1000), Севлюш (900). Один подарунок – 150 г цукерок, 200 г горіхів, 400 г яблук.

З'явився і жанр новорічних поздоровлень. Керівників НРЗУ і КПЗУ І. Туряницю і Г. Пінчука привітали командир корпусу генерал-лейтенант М. Гаген і начальник політвідділу полковник Ф. Монастирський. Військові побажали «успіхів в організації і укріпленні радянської влади, у відновленні і розвитку промисловості, сільського господарства, культури і ще більшого підйому матеріально-побутового рівня трудящих Закарпатської України»¹⁵⁸².

Одночасно змінювалося ставлення НРЗУ до релігійних свят. 5 січня 1945 р. вийшло спеціальне роз'яснення «Урядування під час гр. кат. свят». У ньому йшлося про роботу відділів: «В суботу дня 6-го до 15 години, в неділю дня 7-го і в понеділок дня 8-го ц. м. вся праця відпочиває»¹⁵⁸³. Подібне роз'яснення стосувалося великодніх свят 1945 р.: «1. У п'ятницю дня 4-го травня працюємо

¹⁵⁷⁹ Закарпатська Україна. 1944. 31 грудня.

¹⁵⁸⁰ Постанова НРЗУ про організацію новорічних ялинок та про роздачу дітям подарунків (14.12.1945–19.12.1945) // ДАЗО. Ф. Р-14. Оп. 1. Спр. 257. Арк. 1.

¹⁵⁸¹ Там само. Арк. 2.

¹⁵⁸² Постанова НРЗУ про організацію новорічних ялинок та про роздачу дітям подарунків (14.12.1945–19.12.1945) // ДАЗО. Ф. Р-14. Оп. 1. Спр. 257. 4 арк.

¹⁵⁸³ Циркуляри НРЗУ про встановлення вихідних днів під час свят (05.01.1945–30.12.1945) // ДАЗО. Ф. Р-14. Оп. 1. Спр. 259. Арк. 1.

до 14 год. за московським часом, а по обіді є вільно. 2. У суботу є нормальний працівний день. 3. В неділю та понеділок дня 6-7 травня є Свято Великдень, в ці дні не працюємо, однак начальники ресортів зобов'язані зарядити інспекційну службу. 4. Вівторок дня 8 травня є нормальним працівним днём»¹⁵⁸⁴. Вихідним днем було оголошено і 28 серпня 1945 р. — Свято Успення Пресвятої Богородиці¹⁵⁸⁵.

Ситуація змінилася наприкінці 1945 р., коли почали обмежувати права римо-католиків. Одразу попередили тих, хто бажав відзначити Різдво у робочі за радянським законодавством дні 25 і 26 грудня, що стягнуть з їх зарплати відповідну суму¹⁵⁸⁶. Аналогічне рішення стосувалося греко-католиків і православних у зв'язку із святкуванням Різдва у січні 1946 року¹⁵⁸⁷. В подальші роки радянська влада «послідовно проводила політику коригування історичної пам'яті місцевого населення. Для цих цілей було залучено значний інструментарій, де важливу роль відіграла політика коменорації, яка полягала в перейменуванні вулиць, появи та «канонізації» нових героїв. З'явилися також свята, що були покликані ідеологічно зафіксувати нову історичну реальність і радянський лад»¹⁵⁸⁸.

За радянським взірцем утворювалися судові та правоохоронні органи, військові формування. Так, 18 грудня 1944 р. створено добровільні народні дружини, метою яких було «зі зброєю в руках захищати населення Закарпатської України від зазіхань зовнішніх і внутрішніх ворогів»¹⁵⁸⁹. Їх організацією займався Герой Радянського Союзу О. Тканко. Завданням кожного окружного народного комітету стало в стислі терміни набрати добровольців і віднайти найліпші приміщення для штабу народної дружини. Народна дружина кожного округу укомплектовувалась 12 кулеметами, 24 автоматами, 19 гвинтівками, 6 пістолетами¹⁵⁹⁰. Кожен дружинник присягав на вірність Батьківщині, НРЗУ і Маніфесту I з'їзду Народних комітетів Закарпатської України, мав носити відзнаку на грудях із надписом «Народний дружинник». На лівому рукаві кітеля робилася синя нашивка з червоною окантовкою дов-

¹⁵⁸⁴ Циркуляри НРЗУ про встановлення вихідних днів під час свят (05.01.1945–30.12.1945) // ДАЗО. Ф. Р-14. Оп. 1. Спр. 259. Арк. 2.

¹⁵⁸⁵ Там само. Арк. 3.

¹⁵⁸⁶ Там само. Арк. 6.

¹⁵⁸⁷ Там само. Арк. 7.

¹⁵⁸⁸ Леньо П. Специфіка побутування державних і церковних свят у житті українців Закарпаття в Радянський період. Архів кримінальних справ (Мураній М.) // Архів Управління СБУ Закарпатської області. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 2253-С. Арк. 230.

¹⁵⁸⁹ Декрет чис. 23. Про організацію Народних Дружин. *Вісник НРЗУ*. 1944. 30 грудня. С. 16.

¹⁵⁹⁰ Стенограма засідання голів округових Народних комітетів і секретарів райкомів партії про організацію Народної дружини, про роботу округових Народних комітетів, про роздачу землі селянам, про видачу посівного зерна селянам та про виконання декретів НРЗУ (30.12.1944–31.12.1944) // ДАЗО. Ф. Р-14. Оп. 1. Спр. 22. Арк. 2.

жиною 9 см і шириною 3,5 см, на якій надшивалися червоні смужки відповідно до звання¹⁵⁹¹. Подбав О. Тканко про матеріальне забезпечення керівного складу народної дружини – Центрального Штабу: по 10 комплектів постільної білизни, костюмів і шинелей, 360 «сутодач» продуктів на місяць на 3–4 особи¹⁵⁹².

18 грудня 1944 р. утворено Спеціальний суд «для боротьби з ворогами нашого народу». Крім справ керівників органів окупаційних урядів, службовців угорської поліції і жандармерії, осіб, які в період окупації чинили насильства над мирним населенням, до компетенції цього суду належав розгляд справ на осіб, які «саботують питання Народної Ради Закарпатської України, та які проводять агітацію і пропаганду, скеровану проти нашої визволительниці – Червоної Армії»¹⁵⁹³. Спеціальний суд мав право застосувати тюремне ув'язнення терміном до 10 років або розстріл з конфіскацією майна.

12 січня 1945 р. НРЗУ видала декрет «Про утворення органів прокуратури Закарпатської України»¹⁵⁹⁴. «В зв'язку з тим, що Народна Рада постановила організувати державний державно-прокурорський апарат на основі радянського законодавства, просимо надати допомогу в присилці довідкової літератури, виходячи з розрахунку 4-5 довідників на кожен округу»¹⁵⁹⁵, – просив голова НРЗУ І. Турияниця голову РНК УРСР М. Хрущова. Відтак через три дні, 15 січня, побачили світ декрети «Про організацію судових органів Закарпатської України»¹⁵⁹⁶ та «Про організацію роботи народної адвокатури»¹⁵⁹⁷. Вони теж засвідчили процес інкорпорації Закарпатської України до СРСР, тобто початок радянзації краю¹⁵⁹⁸. 26 березня 1945 р. «для боротьби

¹⁵⁹¹ Звернення начальника Центрального штабу Народної дружини Закарпатської України Героя Радянського Союзу Тканка А. В. про затвердження командуючого складу Народної дружини, форми обмундирування та тексту урочистої клятви дружинника Закарпатської України (04.01.1945–21.03.1945) // ДАЗО. Ф. Р-14. Оп. 1. Спр. 143. Арк. 1–3.

¹⁵⁹² Звернення штабу Народної дружини, міліції та ЦК КПЗУ про забезпечення службовців одягом та продуктами харчування (18.12.1944–28.12.1944) // ДАЗО. Ф. Р-14. Оп. 1. Спр. 28. Арк. 1–3.

¹⁵⁹³ Декрет чис. 22. про утворення Спеціального Суду при Народній Раді Закарпатської України. *Вісник НРЗУ*. 1944. 30 грудня. С. 15–16.

¹⁵⁹⁴ Декрет чис. 34. про утворення органів прокуратури Закарпатської України. *Вісник НРЗУ*. 1945. 15 січня. С. 5.

¹⁵⁹⁵ Письма Н.С. Хрущеву по вопросу оказания помощи в экономическом и культурном развитии Закарпатской Украины. Справки об административно-территориальном делении Холмской губернии, Западной Галиции, Закарпатской Украины и Южной Буковины (05.03.1945) // ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1624. Арк. 4.

¹⁵⁹⁶ Декрет чис. 33 про організацію судових органів Закарпатської України. *Вісник НРЗУ*. 1945. 15 січня. С. 4–5.

¹⁵⁹⁷ Декрет чис. 35. про організацію роботи народної адвокатури. *Вісник НРЗУ*. 1945. 15 січня. С. 6–7.

¹⁵⁹⁸ Пеца Д. Встановлення радянського державного режиму в Закарпатті в 1944–1950 рр.: історико-правове дослідження: автореф. дис ... канд. юрид. наук. Львів: Б. в., 2011. С. 7.

як з внутрішніми, так і зовнішніми ворогами народу Закарпатської України» створили управління внутрішніх справ Закарпатської України шляхом об'єднання народної міліції і народної дружини¹⁵⁹⁹.

Проте реальні владні повноваження належали не декларованим органам (Народній Раді і народним комітетам), а радянському військовому і державному керівництву, що опиралось на місцевих комуністів та їх партійні організації¹⁶⁰⁰. НРЗУ постійно консультувалася з радянським керівництвом. Так, декрет «Про організацію державно-адміністративного правління Закарпатської України»¹⁶⁰¹ ухвалили аж 9 лютого, а опублікували 15 лютого 1945 року. У первісному варіанті декрет мав набути чинності за 15 днів з його оголошення¹⁶⁰², а в опублікованому — з моменту його оголошення. Чому ж прискорили втілення цього декрету? НРЗУ вже ухвалила декрети стосовно функціонування правоохоронних, судових органів, а з документом про функціонування держави вийшла затримка через втручання консультантів. Один з них діяв під псевдо Карпатський.

Робочий варіант документа піддався не тільки стилістичній та редакційній правкам, а й політико-ідеологічній. Наприклад, у переліку адміністративних округів Закарпатської України спочатку було перераховано: Берегово, Великий Березний, Волове, Іршава, Мукачево, Перечин, Рахів, Свалява, Севлюш (нині Виноградів), Собранці (нині у Словаччині), Тячів, Ужгород, Хуст. Після врахування вказівок «тов. Карпатського» Собранці викреслили, а додали Мараморш-Сігет (нині Сігетул-Мармаціей в Румунії)¹⁶⁰³. Ймовірно, радянське керівництво не хотіло посилювати напруженість у стосунках із керівництвом Чехословаччини. А питання приналежності Мараморш-Сігета ще не було вирішено, тому його віднесли до Закарпатської України.

НРЗУ концентрувала як законодавчу, так і виконавчу владу. Відстоюючи входження краю до Радянського Союзу, керівництво НРЗУ не бачило необхідності проводити вибори. Виконавчими органами державної влади на місцях були окружні, міські, сільські народні комітети.

Виконавча влада Закарпатської України складалась із 12 ресорт (відділів): Президія Народної Ради; внутрішніх справ і державної безпеки; комунального господарства; фінансів; землеробства; лісового господарства; промислу, торгівлі, заготовок і постачання; юстиції; освіти; комунікації; охорони народ-

¹⁵⁹⁹ Постанова НРЗУ про створення Управління внутрішніх справ і Центрального Штабу Народної дружини Закарпатської України (26.03.1945) // ДАЗО. Ф. Р-14. Оп. 1. Спр. 141. Арк. 3.

¹⁶⁰⁰ Болдизар С. Правове становище Закарпатської України (1944–1946 роки): автореф. дис. ...канд. юрид. наук. Київ, 2009. С. 6.

¹⁶⁰¹ Декрет чис. 39. про організацію державно-адміністративного управління. *Вісник НРЗУ*. 1945. 15 лютого. С. 23–27.

¹⁶⁰² Декрет НРЗУ про організацію державного адміністративного управління Закарпатської України (18.01.1945–09.02.1945) // ДАЗО. Ф. Р-14. Оп. 1. Спр. 55. Арк. 3, 54.

¹⁶⁰³ Там само.

ного здоров'я; соціальної опіки¹⁶⁰⁴. Зауважимо, що серед них відсутній відділ, який би представляв інтереси НРЗУ у зовнішніх відносинах. Не було й натяку на здійснення зовнішньої політики при перерахуванні повноважень Народної Ради Закарпатської України.

Державною мовою Закарпатської України була українська з приміткою «при повній рівноправності мови російської», а мови національних меншин проголошувалися допоміжними у місцях їх компактного проживання. «Право бути вибраним має кожний громадянин Закарпатської України, мешканець даного округу, без різниці роду, який довершив 21 рік життя»¹⁶⁰⁵, — йдеться в декреті «Про організацію державного адміністративного управління Закарпатської України». У тодішній Конституції УРСР таким правом наділялися особи значно молодші — які досягли 18 років.

10 травня 1945 р. затвердили штати президії, відділів, управлінь НРЗУ — загалом 631 одиницю¹⁶⁰⁶: «президіяльний» відділ — 47 осіб; планово-економічне бюро — 19; управління в справах мистецтв — 4; управління в справах культів — 4; управління в справах фізкультури і спорту — 4; управління в справах цензури — 18; відділів-ресортів землеробства — 57; комунального господарства — 43; фінансів — 15; бюджетного — 58; промислу — 36; торгівлі і заготівлі — 46; лісового господарства — 45; юстиції — 29; освіти — 36; охорони здоров'я — 30; комунікацій — 30; соціальної опіки — 44. Штати відділів внутрішніх справ і державної безпеки затвердили окремо в режимі секретності. У червні 1945 р. штат НРЗУ зріс до 795 службовців¹⁶⁰⁷.

Положення від 10 травня 1945 р. «Про структуру і штати Народної Ради Закарпатської України» регламентувало чисельність працівників президії Народної Ради — 15 осіб: голова НРЗУ — 1; заступники голови НРЗУ — 2; секретар президії НРЗУ, він же завідувач загальним сектором — 1; завідувач юридичною частиною — 1; референт голови НРЗУ — 1; особисті секретарі голови НРЗУ і його заступників — 3; канцелярські працівники — книга вхідних і вихідних паперів, експедиція, архів — 4; машиністки — 2¹⁶⁰⁸. По суті бачимо структуру звичайного радянського облвиконкому.

Після підписання договору про воз'єднання краю з УРСР проходить партійна уніфікація. 5 липня 1945 р. із Москви поступила вказівка організувати партійні кабінети при Ужгородському і Мукачівському міськкомом та при всіх

¹⁶⁰⁴ Болдижар С. Правове становище Закарпатської України (1944–1946 роки): автореф. дис. ...канд. юрид. наук. Київ, 2009. С. 23–24.

¹⁶⁰⁵ Декрет чис. 39. про організацію державно-адміністративного управління. *Вісник НРЗУ*. 1945. 15 лютого. С. 24, 27.

¹⁶⁰⁶ Постанова НРЗУ про затвердження штатів Президії, всіх відділів та управлінь Народної Ради (10.05.1945) // ДАЗО. Ф. Р-14. Оп. 1. Спр. 56. Арк. 45.

¹⁶⁰⁷ Декрет НРЗУ про затвердження структури і штатів відділів та управлінь Народної Ради (червень 1945) // ДАЗО. Ф. Р-14. Оп. 1. Спр. 62. Арк. 5–34.

¹⁶⁰⁸ Постанова НРЗУ про затвердження штатів Президії, всіх відділів та управлінь Народної Ради (10.05.1945) // ДАЗО. Ф. Р-14. Оп. 1. Спр. 56. Арк. 47.

13 окружках партії. Для них виділили 85 екземплярів художньої, історичної, спеціальної літератури, 1000 екз. двотомника Леніна, 1000 екз. двотомника Маркса-Енгельса. 2000 екз. «Короткого курсу історії ВКП(б)», 1000 комплектів бібліотек «Правди». Окремо у третьому кварталі 1945 р. надали для Закарпатської України дві обласні бібліотеки із загальною кількістю 15 000 книг, у т.ч. одна дитяча — 5000 книг, дві міські бібліотеки по 3000 книг, 13 районних бібліотек по 15 000 книг. Крім того, до кінця 1945 р. поставили 18 радіовузлів потужністю по 100 ватт, 3 радіовузли потужністю 1500 ватт, 10 000 репродукторів і 60 вуличних динаміків, 10 стаціонарних кіноапаратів, 15 кінопересувних установок і 10 електродвигунів¹⁶⁰⁹. Агітація і пропаганда всього радянського запрацювала на повну потужність.

Паралельно провели «більшовизацію» КПЗУ. На травень 1945 р. Комуністична партія Закарпатської України нараховувала 3115 комуністів, із них 925 прийняли із грудня 1944 по 10 травня 1945 р. За національним складом: 2665 українців, 279 угорців, 71 єврей, 100 словаків. За соціальним складом: 2106 робітників, 781 селянин, 228 службовців. Діяло 258 партійних організацій. Для них випросили у М. Хрущова 10 тис. прим. статуту і програми ВКП(б), 4 тис. прим. книги «Короткий курс історії ВКП(б)», 200 прим. три томника «Партійне будівництво», хоча б один комплект журналів «Партійне будівництво» за 1944–1945 рр.¹⁶¹⁰. Голова НРЗУ І. Турияниця просив надіслати й 1000 примірників центральних газет, 3000 примірників республіканських, 100 примірників центральних і республіканських журналів, 10 кінопересувних установок і радянських фільмів до них, 10 радіотрансляційних вузлів і 2–3 механіків для їхнього обслуговування, групу лекторів, пропагандистів і газетних працівників у кількості 15 осіб¹⁶¹¹.

Таким чином, декрети, постанови і розпорядження Народної ради Закарпатської України переконливо засвідчують, що в 1944–1945 рр. у політичній, ідеологічній, соціально-економічній та правовій сферах краю проводиться повзуча радянська організація. На це чітко вказували декрети про встановлення «московського часу» і державних символів Закарпатської України, відзначення «всенародних» радянських свят.

¹⁶⁰⁹ Решения ЦК КП(б)У об организации партийных кабинетов в Закарпатской Украине, переписка с высшей школой парт. Организаторов при ЦК ВКП(б) по вопросу выставок о борьбе украинского народа против немецких захватчиков (22.03.1945–10.06.1945) // ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 70. Спр. 298. Арк. 12–13.

¹⁶¹⁰ Справки об укомплектовании руководящими работниками областных, городских и районных, партийных, советских и хозяйственных организаций Закарпатской области, Украинской Советской Социалистической Республики (19.03.1945–18.12.1945) // ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1428. Арк. 9–10.

¹⁶¹¹ Письма Н.С. Хрущеву по вопросу оказания помощи в экономическом и культурном развитии Закарпатской Украины. Справки об административно-территориальном делении Холмской губернии, Западной Галиции, Закарпатской Украины и Южной Буковины (05.03.1945) // ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1624. Арк. 3.

Перед народними комітетами Закарпатської України, що виникли в листопаді 1944 р., постали важливі соціально-економічні завдання з відбудови зруйнованого війною народного господарства. Адже були демонтовані, виведені чи висаджені в повітря промислові підприємства, виведений за межі краю рухомий склад залізниць — паровози й вагони, зірвані всі тунелі й залізничні мости, станційне господарство, вокзали, вивезені запаси ділової деревини, виведені з ладу деревообробні об'єкти. Ішлося про загальні збитки на майже 3,8 млрд. довоєнних радянських карбованців¹⁶¹². За даними «Обласної Надзвичайної комісії по обліку шкоди розслідуванню і встановленню злочинів, заподіяних німецько-мадярськими окупантами за час окупації Закарпатської України» були повністю або частково знищені 85 підприємств. Тільки в лісовій промисловості спалено і зруйновано 24 лісопилні і деревообробні заводи. Великої шкоди завдано залізничному транспорту: зруйновано 232 км залізничного полотна, 103 мости протяжністю 5 872 погонні метри.

Окупанти повністю вивезли устаткування фабрики гнутих меблів в Ужгороді, депо в Чопі, сірникову фабрику в с. Чинадієво і т. д.¹⁶¹³.

Комуністична партія Закарпатської України націлила нову владу на популістські кроки — негайну конфіскацію поміщицьких, банківських земель і безоплатну їх передачу у власність безземельним і малоземельним селянам через народні комітети¹⁶¹⁴. У 1944–1945 рр. було розпочато ліквідацію приватної власності провідних галузей промисловості і проведення націоналізації хімічних, лісохімічних, деревообробних, металообробних та інших підприємств.

Початком націоналізації можна вважати декрет Народної Ради від 5 грудня 1944 р. про перехід прав власності на державне майно Чехословацької республіки та Угорського королівства до Закарпатської України. Йшлося про все рухоме і нерухоме майно, угіддя, помістя, ліси, підприємства, заводи, фабрики і копальні¹⁶¹⁵. Ухвалено ряд інших декретів: «Про націоналізацію спиртних заводів, палінчарень і всіх підприємств по виробництву алкогольних напоїв», «Про націоналізацію пивоварного заводу графа Шенборн-Бухгейма, акційної спілки в Підгорянах» (5 грудня 1944 р.), «Про націоналізацію публічних

¹⁶¹² Грудень 1945 р. Постанова обласної Надзвичайної комісії по обліку шкоди, розслідуванню і встановленню злочинів, заподіяних німецько-мадярськими загарбниками за час окупації Закарпатської України. *Шляхом Жовтня*. Т. VI. С. 388.

¹⁶¹³ Мішанин В. Діяльність крайової «Надзвичайної комісії для розслідування та встановлення злочинів і збитків, спричинених угорсько-німецькими фашистськими загарбниками на території Закарпатської України» (1944–1946 рр.). *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2014. Вип. 2 (33). С. 55–60.

¹⁶¹⁴ Закарпатська правда. 1944. 21 листопада.

¹⁶¹⁵ 5 грудня 1944 р. Декрет Народної Ради Закарпатської України про перехід прав власності на державне майно Чехословацької республіки та Угорського королівства до Закарпатської України. *Шляхом Жовтня*. Т. VI. С. 91.

електростанцій на території Закарпатської України» (9 грудня 1944 р.), «Про націоналізацію всіх акційних банків та філій та заложення «Народного Банку Закарпатської України»» (21 грудня 1944 р.)¹⁶¹⁶.

На початку 1945 р. націоналізовано лісопромислову фірму «Латориця», акційну спілку в Мукачеві, конфісковано хімічні заводи в Перечині («Бантлін»), Сваляві («Сольва»), Великім Бичкові («Клотільда»), заводи Південно-Карпатської нафтоочисної і торгівельної акційної спілки в Мукачеві¹⁶¹⁷. Фактично вся промисловість була націоналізована: всього за одними даними – 253 промислові підприємства¹⁶¹⁸, за іншими, щоправда до кінця 1945 р. – 276, а також залізничний транспорт¹⁶¹⁹.

За офіційною статистикою, виробництво промислової продукції в краї на кінець 1945 р. досягло довоєнного рівня. 174 підприємства випустили майже на 20 млн крб. продукції – лісоматеріалів, меблів, хімікатів, металовиробів, продовольства і тощо. На кінець 1945 р. діяли 14 лісопильних і деревообробних заводів, 3 лісохімічні заводи, 4 ливарні і металообробні заводи, 6 електростанцій, 5 промислових артілей, 13 промкомбінатів, 7 харчокомбінатів, вугільні шахти, Солотвинський солерудник тощо. Загалом промисловість Закарпатської України станом на 20 жовтня 1945 р. об'єднувала 135 підприємств, де працювали 4839 осіб¹⁶²⁰.

Ліси тоді займали 607 200 га, або 48,3% площі краю. Лісовим господарством управляли 4 дирекції: Ужгородська, Мукачівська, Рахівська, Буштинська. Лісові ресурси Закарпатської України використовували різні галузі промисловості – меблева, лісопереробна, хімічна. У середньому в рік перероблялося близько 1 млн. кубометрів лісу. У лісовій і лісопереробній галузі

¹⁶¹⁶ Декрет чис. 11. про націоналізацію спиртних заводів, палінчарень і всіх підприємств по виробництву алкогольних напоїв. *Вісник НРЗУ*. 1944. 15 грудня. С. 9–10; Декрет чис. 12. про націоналізацію пивоварного заводу графа Шенборн-Бухгейма, акційної спілки в Підгор'ях. *Вісник НРЗУ*. 1944. 15 грудня. С. 10; Декрет чис. 21. про націоналізацію публічних електростанцій на території Закарпатської України. *Вісник НРЗУ*. 1944. 15 грудня. С. 13; Декрет чис. 25. про націоналізацію всіх акційних банків та філій та заложення «Народного Банку Закарпатської України. *Вісник НРЗУ*. 1944. 15 грудня. С. 17.

¹⁶¹⁷ Декрет чис. 31. про націоналізацію лісопромислової фірми «Латориця», акційної спілки в Мукачеві. *Вісник НРЗУ*. 1945. 15 січня. С. 3; 24. Постанова НРЗУ про конфіскацію хемічних заводів в Перечині, Сваляві і Великім Бичкові. *Вісник НРЗУ*. 1945. 31 січня. С. 20; 125. Постанова НРЗУ про конфіскацію заводу південно-карпатської, нафто-очисної і торгівельної акційної спілки в Мукачеві. *Вісник НРЗУ*. 1945. 31 січня. С. 31.

¹⁶¹⁸ Протоколи № 81–85 засідань бюро обкома КП(б)У с приложениями (12.08.1946–26.08.1946) // ДАЗО. Ф. П-1: Закарпатський обком Компартії України. Оп. 1. Спр. 51. Арк. 100.

¹⁶¹⁹ Шершун І., Мельник В. До питання про соціально-економічні перетворення в Закарпатті (листопад 1944 – грудень 1945 рр.). *Закарпатська Україна. Осінь 1944 року*. Ужгород, 1995. С. 66.

¹⁶²⁰ Квартальні плани і звіти по промисловості Закарпатської України за 1945 р. кількість підприємств, потужність підприємств, виробництво продукції по окремим галузях промисловості (1945) // ДАЗО. Ф. Р-14. Оп. 1. Спр. 310. Арк. 41.

зях у жовтні 1945 р. працювало 9452 працівники¹⁶²¹. Для пришвидшення темпів лісорозробок Народний комісарат лісової промисловості УРСР надав Народній Раді Закарпатської України 2 тис. пил, 3 тис. сокир, 2 тис. терпугів, 200 пар спецвзуття, 200 пар валянок і 300 комплектів спецодягу¹⁶²².

Ще до приходу радянської влади в Закарпаття виноробство займало чільне місце в експорті. Випускали столові марочні вина із сорту винограду «Леанка», а сорти «Фурмін» та «Липовина» давали високоякісні виноматеріали для виготовлення цінного десертного вина типу «Токай»¹⁶²³. Декретом від 5 грудня 1944 р. всі виноробні заводи націоналізували з усім устаткуванням.

26 липня 1945 р. утворено при відділі харчової промисловості Народної Ради Закарпатської України «Закарпатспиртрест» — трест спиртової та горілкової промисловості Закарпатської України із дислокацією у м. Мукачево в будинку колишнього власника Мукачівського ректифікаційного заводу Вайса. На кінець 1945 р. тресту підпорядкували 15 спиртових¹⁶²⁴ і ректифікаційних заводів, 8 з яких були зруйновані¹⁶²⁵. Декретом від 9 січня 1945 р. було націоналізовано все виробництво спирту¹⁶²⁶. Народна Рада вирішила добудувати до Мукачівського спиртового заводу й завод з виробництва дріжджів. Для цього викликали технолога-конструктора Мікша Тіле з м. Будафок, що поблизу Будапешта (Угорщина)¹⁶²⁷.

Для переходу на планову економіку, яка існувала в СРСР, при НРЗУ було утворено планово-економічне бюро. Вимагалось скласти плани виробництва, зарплатних витрат, забезпечення сировиною, капітального будівництва та ремонту, розвитку окремих галузей, відбудови на квартал тощо. Виконання запланованого у другому кварталі 1945 р. опинилося на межі зриву. Так, для побутових потреб населення Закарпатської України працювали тільки заводи Фрідешові та у Лисичові. Завод у Кобилецькій Полянці зайняла військова

¹⁶²¹ Краткая политико-экономическая характеристика Закарпатской Украины (10.11.1945) // ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1902. Арк. 4–5.

¹⁶²² Повідомлення РНК УРСР про надання допомоги НРЗУ у виконанні постановок на експорт солі і лісоматеріалів про виділення технічних оснащення спецодягу продуктів харчування для лісозаготівельних підприємств і солекопалень (01.10.1945) // ДАЗО. Ф. Р-14. Оп. 1. Спр. 402. Арк. 1.

¹⁶²³ Протокол № 11 засідання бюро обкома КП(б)України (1-й екз. русский) (09.04.1949) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 849. Арк. 39.

¹⁶²⁴ Наказ народного комісаріату харчової промисловості УРСР про утворення Закарпатського спирттресту у м. Мукачеві підпорядкувавши його головному управлінню спиртової промисловості західних областей УРСР, є список спиртзаводів підпорядкованих Закарпатському спирттресту (14.11.1945) // ДАЗО. Ф. Р-14. Оп. 1. Спр. 361. Арк. 3.

¹⁶²⁵ Інформація Управляючого Закарпатським спирттрестом про стан спиртзаводів Закарпатської України: місячна продуктивність, технологічна оснащеність та наявність транспорту (20.11.1945) // ДАЗО. Ф. Р-14. Оп. 1. Спр. 364. Арк. 1.

¹⁶²⁶ Постанова НРЗУ про переслідування виробництва спиртних напоїв бездозволу (14.03.1945–01.08.1945) // ДАЗО. Ф. Р-14. Оп. 1. Спр. 362. Арк. 5.

¹⁶²⁷ Листування з підприємцем Угорщини про можливості побудови дріжджевого заводу в м. Мукачеві (08.10.1945–30.11.1945) // ДАЗО. Ф. Р-14. Оп. 1. Спр. 367. Арк. 2.

частина, що спожила весь запас сировини (вугілля, коксу, заліза, чавуну тощо) і реалізувала готову продукцію (мотики, чекани, лопати, ремені і т.д.) на суму 500 тис. пенге. Через те завод опинився на межі банкрутства, бо не міг виплатити зарплату робітникам¹⁶²⁸.

У 1944 р. при уряді УРСР було створено Раду допомоги західним областям, а в 1945 р. у ЦК КП (б) України — відділ західних областей УРСР. Вони власне здійснювали керівництво народним господарством Закарпатської України. У січні 1945 р. голова НРЗУ І. Туряниця звернувся до голови РНК УРСР М. Хрушова з проханням надіслати групу консультантів для допомоги в організації торгівлі, кооперації, банків, ощадних кас, а також по 1 людині на округ «в якості радників в райкомах партії та Окружних народних комітетах»¹⁶²⁹.

Для зміцнення економічних зв'язків Закарпатської України з УРСР уклали договори на розробку і вивіз із краю лісу, деревного спирту, вина, меблів, оцтової есенції, солі, синтетичного пального. У першій половині 1945 р. з Києва прибула спеціальна група працівників наркоматів для вирішення першочергових економічних завдань (керівник І. Яшук). Ця група схвально відгукнулася про націоналізацію та введення радянської валюти. До першочергових завдань київські фахівці відносили поширення податкової та фінансової системи СРСР. Вони негайно вимагали направити в Закарпатську Україну досвідчених планово-фінансових і рахункових працівників на час організації господарства і управління для: «а) проведення ретельної інвентаризації промислових підприємств, комунального господарства, соціально-культурних закладів і організацій, складання балансів підприємств і господарств; б) налагодження організації виробництва, праці і зарплати, ... прирівняну до існуючої в СРСР; в) складання народногосподарських планів на III квартал і 2-е півріччя 1945 р. по всім галузям виробництва з розробкою проєктіровок по виробництву, по праці, капітальному будівництву і відновлювальним роботам і по матеріально-технічному постачанню»¹⁶³⁰.

На межі III і IV кварталів 1945 р. промисловість Закарпатської України нараховувала 135 підприємств із 4 839 робітниками і службовцями. Найбільша кількість підприємств припадала на харчову промисловість — 86 (1750 робітників), зокрема працювали 54 млини. До крупних підприємств належали Ужгородський спиртзавод, Мукачівська тютюнова фабрика, Солотвинський

¹⁶²⁸ Квартальні плани і звіти по промисловості Закарпатської України за 1945 р. кількість підприємств, потужність підприємств, виробництво продукції по окремим галузях промисловості (1945) // ДАЗО. Ф. Р-14. Оп. 1. Спр. 310. Арк. 10.

¹⁶²⁹ Письма Н.С. Хрущеву по вопросу оказания помощи в экономическом и культурном развитии Закарпатской Украины. Справки об административно-территориальном делении Холмской губернии, Западной Галиции, Закарпатской Украины и Южной Буковины (05.03.1945) // ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1624. Арк. 4.

¹⁶³⁰ Справка о наличии материалов, собранных представителями наркоматов и центральных учреждений Закарпатской Украины (1945) // ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1431. Арк. 5.

солерудник¹⁶³¹. Наприклад, сигарети «Верховина» Мукачівської тютюнової фабрики ім. Сталіна користувались великим попитом. У Мукачеві запланували будівництво цукрового заводу¹⁶³². На кінець 1945 р. запустили 3 маслозаводи і 6 м'ясокомбінатів. Діяли 3 елеватори: Ужгородський — ємкістю 1600 т, Мукачівський — 1800 т, Батівський — 1600 т¹⁶³³.

У легкій промисловості працювало 14 підприємств із 900 робітниками. Наприкінці 1945 р. із 3 невеликих підприємств із переробки шкіри створили 2 великі. На взуттєвих підприємствах працювало 357 осіб. Уведено в дію Хустську фетро-фільцеву фабрику. На швейних підприємствах кількість робітників склала 161 чол. Нарощували потужності Мукачівська трикотажна фабрика та Іршавська текстильна фабрика¹⁶³⁴.

На третьому місці за потужностями перебувала промисловість будівельних матеріалів, яка об'єднувала 9 цегельно-черепичних заводів. Окрім цього, діяв 1 вапняковий завод і 6 каменоломень. На цих заводах за один квартал виробляли 9,6 млн штук цегли, 3,5 млн штук черепиці, 500 т вапна¹⁶³⁵. На 4 металобробних підприємствах (Фрідешово, Лисичево, Кобилецька Поляна, Козара в Ужгороді) трудилися 255 робітників і 14 службовців. Вони виготовляли цяхи, печі, лопати, сокири тощо. Наприклад, у III кварталі 1945 р. випустили продукції на суму майже 2,4 млн пенге¹⁶³⁶.

Постановою Народної Ради Закарпатської України від 6 серпня 1945 р. утворено «Закарпатмісцевугілля» (госпрозрахункову вугільну контору з видобутку вугілля в Ужгороді) і три шахтоуправління: Ужгородське, Іршавське, Вишківське¹⁶³⁷. До «Закарпатмісцевугілля» входили 6 шахт, розділені на два шахтоуправління — Ільницьке (Ільницькі шахти № 1 і № 2, Кременна

¹⁶³¹ Шершун І., Мельник В. До питання про соціально-економічні перетворення в Закарпатті (листопад 1944 — грудень 1945 рр.). *Закарпатська Україна. Осінь 1944 року*. Ужгород, 1995. С. 63–68.

¹⁶³² Постанова НРЗУ про побудову цукрового заводу в м. Мукачеві та заключення бригади Народного Комісаріату Харчової Промисловості УСРС про техніко-економічне обґрунтування можливості будівництва цукрового заводу на Закарпатській Україні (08.09.1945–18.10.1945) // ДАЗО. Ф. Р-14. Оп. 1. Спр. 366. Арк. 6; 3 постанови Центрального комітету КП(б)У та Ради Міністрів УРСР «Про заходи по розвитку народного господарства Закарпатської області на 1946 р.» *Радянське Закарпаття 1946–1958 рр.* Документи і матеріали. Ужгород: Карпати, 1985 С. 44.

¹⁶³³ Справка о Закарпатской Украине историко-географическая (07.07.1945) // ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1906. Арк. 21.

¹⁶³⁴ Квартальні плани і звіти по промисловості Закарпатської України за 1945 р. кількість підприємств, потужність підприємств, виробництво продукції по окремим галузях промисловості (1945) // ДАЗО. Ф. Р-14. Оп. 1. Спр. 310. Арк. 42.

¹⁶³⁵ Там само. Арк. 43.

¹⁶³⁶ Квартальні плани і звіти по промисловості Закарпатської України за 1945 р. кількість підприємств, потужність підприємств, виробництво продукції по окремим галузях промисловості (1945) // ДАЗО. Ф. Р-14. Оп. 1. Спр. 310. Арк. 14, 44.

¹⁶³⁷ Постанова НРЗУ про заходи по видобуванню вугілля з надр Закарпатської України, список вугільних шахт та плани капіталовкладень по будівництву шахт та під'їзних шляхів, план будівництва високовольтних ліній та ін. (06.08.1945–14.09.1945) // ДАЗО. Ф. Р-14. Оп. 1. Спр. 316. Арк. 1, 5.

№ 3, шахта № 4 у с. Раковець) і Вишківське (шахти Згерельт № 5 і Шаян № 6)¹⁶³⁸. Загальна кількість працюючих – 180 осіб. До них потрібно було прокласти 13 км вузькоколейних і 10,5 км шосейних шляхів за рахунок «Закарпатмісцевугілля»¹⁶³⁹.

У краї радянська влада вирішила освоїти поклади бурого вугілля на базі Ільницького, Березинського і Затисянського родовищ. Для цього провели геологорозвідувальні роботи. У травні 1945 р. 4 геологи під керівництвом професора, доктора геолого-мінералогічних наук І. Жуковського прибули в Іршавський і Тячівський округи¹⁶⁴⁰. Вони скористалися геологічною картою Чехословацької республіки масштабу 1:750000, яку склав професор Карлового університету Вольдріх. Але карта виявилася неточною. Важливим джерелом стали розмови з місцевим населенням. Експедиція тривала 12 днів – з 25 травня до 5 червня 1945 року¹⁶⁴¹. У вересні 1945 р. геологи відправились в Угорщину і Чехословаччину для пошуків матеріалів щодо корисних копалинах у межах Закарпатської України. Керівники НРЗУ І. Турянця і С. Вайс звернулися до професора Чапика з Університету м. Брно, щоби той надав матеріали про вугільні родовища в Ільниці та Вишкові¹⁶⁴².

Нафтопереробна промисловість краю була представлена двома заводами – в Мукачеві та Чопі, де працювали 73 робітники¹⁶⁴³.

У торгівлі певний час дозволялось працювати приватникам. На травень 1945 р. в приватних руках знаходилося 1394 змішані (продовольчі і промтоварні) магазини, 169 корчм і готелів, 78 ресторанів. На обліку перебувало 1310 «безхозних» магазинів (скоріше за все репресованих угорською владою євреїв). На базі існуючих раніше «Кооперативних дружеств» було створено 5 міських кооперативів (Ужгород, Мукачево, Берегово, Севлюш, Хуст). Діяли 184 споживчі товариства (при угорському режимі їх було 200), де налічили 27,6 тис. пайовиків. Вони мали свою мережу із 300 магазинів промислових

¹⁶³⁸ Квартальні плани і звіти по промисловості Закарпатської України за 1945 р. кількість підприємств, потужність підприємств, виробництво продукції по окремим галузях промисловості (1945) // ДАЗО. Ф. Р-14. Оп. 1. Спр. 310. Арк. 44.

¹⁶³⁹ Постанови НРЗУ про заходи по видобуванню вугілля з надр Закарпатської України, список вугільних шахт та плани капіталовкладень по будівництву шахт та під'їзних шляхів, план будівництва високовольтних ліній та ін. (06.08.1945–14.09.1945) // ДАЗО. Ф. Р-14. Оп. 1. Спр. 316. Арк. 6.

¹⁶⁴⁰ Розпорядження Уповноваженого НРЗУ в справах промислу і торгівлі про забезпечення умов роботи бригади геологів, які прибули із СРСР (21.05.1945) // ДАЗО. Ф. Р-14. Оп. 1. Спр. 314. Арк. 1.

¹⁶⁴¹ Постанова НРЗУ про побудову цементного заводу в селі Задн'є, звіт геологічної групи бригади РНК УРСР та акт бригади НК ПБМ СРСР про результати геологорозвідувальних робіт по визначенню місця побудови заводу та про мінеральну-сировинну базу заводу (07.07.1945–28.07.1945) // ДАЗО. Ф. Р-14. Оп. 1. Спр. 320. Арк. 4.

¹⁶⁴² Відношення та свідчення НРЗУ про відправлення в Угорщину та Чехословаччину груп геологів для придбання матеріалів і спеціальної літератури про корисні копалини в надрах Закарпатської України (25.09.1945–22.10.1945) // ДАЗО. Ф. Р-14. Оп. 1. Спр. 315. Арк. 7.

¹⁶⁴³ Постанова НРЗУ про організацію контори нафтозбуту в м. Ужгороді (22.06.1945) // ДАЗО. Ф. Р-14. Оп. 1. Спр. 317. Арк. 1.

і продовольчих товарів. Із введенням карткової системи на хліб запрацювали 40 спеціалізованих хлібних магазинів¹⁶⁴⁴.

НРЗУ 23 березня 1945 р. ввела карткову систему постачання населення хлібом. Встановлювалися добові норми на хліб і борошно: для працівників важкої фізичної праці — 600 г хліба і 50 г борошна, для працівників легкої фізичної праці — відповідно 500 г і 50 г, для службовців — 400 г і 5 г, для незабезпеченого населення — 300 г і 5 г¹⁶⁴⁵.

Певний час НРЗУ толерувала приватну ініціативу. Це нагадує непівські заходи радянської влади. Втім, перевага надавалася кооперації. Кооперативна спілка мала 3 їдальні і 1 ресторан в Ужгороді, 3 їдальні в Мукачеві, по їдальні в Іршаві та Хусті. Їй у 1945 р. передали конфіскованих і трофейних товарів на 5,6 млн пенге, а від уряду УРСР: цукру — 206 т, оселедців — 100 т, мила господарського — 203 т, бавовняних виробів — 1 вагон, взуття — 3 вагони, гасу — 300 т, сірників — 1 тис. ящиків, ікри — 3 т, мила туалетного — 1 т¹⁶⁴⁶.

Держава регулювала закупівельні і роздрібні ціни на сільськогосподарську продукцію. Так, 100 кг озимої пшениці коштувало 40 пенге (1 крб дорівнював 2,5 пенге), 100 кг жита — 37 пенге, 100 кг ячменю — 36 пенге, 100 кгк вівса — 40 пенге, 1 кг м'яса в живій вазі (в залежності від сорту) — від 1,8 до 2,1 пенге, 1 л молока (у різних районах) коштував в середньому 46 філерів (100 філерів — 1 пенге), 1 кг масла — від 9,2 до 10,2 пенса, 1 кг сиру — 1,65 пенге на селі, 1,85 пенге в місті¹⁶⁴⁷.

Після підписання договору про воз'єднання Закарпаття з УРСР поступово впроваджується радянське фінансово-економічне законодавство, управлінська система, а в край прибувають радянські спеціалісти і консультанти, надсилаються радянські нормативні акти для ознайомлення та використання тощо¹⁶⁴⁸. Щонайважливіше — вводиться радянська грошова одиниця — рубль (карбованець). У «Спецповідомленні про реагування населення Закарпатської України на введення радянської валюти» народного комісара державної безпеки УРСР

¹⁶⁴⁴ Справка о Закарпатской Украине историко-географическая (07.07.1945) // ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1906. Арк. 22–23.

¹⁶⁴⁵ Там само. Арк. 19–20.

¹⁶⁴⁶ Там само. Арк. 23.

¹⁶⁴⁷ Там само. Арк. 19–20.

¹⁶⁴⁸ Постанови, накази Ради Народних Комісарів СРСР і УРСР, надіслані для ознайомлення і використання (07.04.1940–29.12.1945) // ДАЗО. Ф. Р-14. Оп. 1. Спр. 84. 108 арк.; Постанова РНК УРСР і ЦК КП(б)У про обслуговування Закарпатської області заступниками наркомів і заступниками начальників управлінь, які займаються питаннями роботи західних областей УРСР (27.11.1945) // ДАЗО. Ф. Р-14. Оп. 1. Спр. 87. 4 арк.; Постанова НРЗУ про скасування раніше виданих постанов НРЗУ про державне мито виданих Президіями Верховних Рад СРСР та УРСР (22.11.1945) // ДАЗО. Ф. Р-14. Оп. 1. Спр. 306. 1 арк.; Рекомендація головного інженера Головнафтозбуту при Раді Народних Комісарів СРСР, про поліпшення стану нафтогазового господарства Закарпатської України (21.09.1945) // ДАЗО. Ф. Р-14. Оп. 1. Спр. 319. 6 арк.; Постанова РНК УРСР про розподіл між наркоматами промислових підприємств на території Закарпатської України (04.11.1945–24.11.1945) // ДАЗО. Ф. Р-14. Оп. 1. Спр. 331. 3 арк.

С. Савченка від 30 листопада 1945 р. дізнаємося, що цей крок НРЗУ викликав негативні відгуки. Незадоволення викликала обмінна операція. Так, службовець Ужгородської поліклініки Марі заявила: «Мені обміняли тільки 750 пенгів, а в мене залишилось 1300 пенгів, які я чесною працею заробила. Виходить, що мої гроші пропали даром». Лісовий сторож с. Дравці Ужгородського округу І. Томчанов сказав: «Селяни в селах не хочуть обмінювати пенге на радянські рублі, так як рублі не кращі пенгів, причому пенги знову будуть в обігу. Всі продукти селяни продають тільки на крони, надіючись на те, що вони завжди можуть бути використані». Екс-власник корчми в Ужгороді І. Белан вважав: «Народна Рада видала постанову про вилучення пенгів із обігу і видачі на здані гроші суму не перебільшуючи 300 рублів с тою метою, щоб ліквідувати приватну власність»¹⁶⁴⁹.

До возз'єднання з Україною Закарпаття було типовим аграрно-сировинним регіоном. Валова продукція промисловості в 1937 р. становила лише 2,2%. Понад 80% населення було зайнято в сільському господарстві, а 10% — у промисловості. Угорський окупаційний режим відродив на Закарпатті велике поміщицьке землеволодіння, у т.ч. шляхом повернення аристократам маєтків, якими вони володіли ще до Першої світової війни.

Аграрна політика Народної Ради Закарпатської України була близькою до дій режимів «народної демократії» у Польщі, Чехословаччині, Угорщині, Румунії. Земельна реформа пройшла за аналогічною схемою. Спочатку були конфісковані землі зрадників, колаборантів та розподілені між безземельними і малоземельними селянами. Потім ліквідували поміщицьке, церковне та інше велике землеволодіння. Відтак влада почала наступ на заможного селянина. Податковим тиском і прямими репресіями підірвали позиції середнього селянства. Ця політика призвела не стільки до розкуркулення, як до розсереднячення¹⁶⁵⁰, проте підготувала підґрунтя для швидкого проведення колективізації. Збереження приватної власності у «народно-демократичних» країнах, навпаки, зумовило поступовий характер введення господарського кооперування на селі.

Перший етап аграрної політики у краї 1944–1945 рр. не мав ультра-радикального більшовицького характеру. Він здійснювався за поміркованим, близьким до сусідніх країн «народної демократії» варіантом. Лише 15 грудня 1945 р. земля була проголошена «загальнонародною власністю» за радянським зразком. Саме цього дня КПЗУ стала обласною організацією в складі КП(б)У. Навряд чи це просто збіг.

¹⁶⁴⁹ Специальные сообщения о политических настроениях населения Украинской Советской Социалистической Украиной в связи с выборами в Верховный Совет Союза Советских Социалистических Республик (29.11.1945–22.12.1945) // ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1424. Арк. 16–18.

¹⁶⁵⁰ Восточная Европа в документах российских архивов 1944–1953 гг. Том 2. 1949–1953 гг. / Отв. ред. Г. П. Мурашко. Москва–Новосибирск: Сибирский хронограф, 1998. 973 с.

Приблизно 80 % площі краю займають гірські хребти й передгір'я Карпат і лише 20 % — Закарпатська низовина. Орні землі і городи складала 19,7 %, сади і ягідники — 1 %, сіножаті — понад 12 %, пасовища — до 14 %, ліси — до 48 %, інші — 5,3 %¹⁶⁵¹. Отже, сільськогосподарських угідь (орні землі, сіножаті, вигони і пасовища, сади і виноградники) було лише 41,6 %, тобто менше половини земельної площі Закарпаття.

Шкода, завдана окупантами сільському господарству краю, становила понад 4 млрд пенге. Посівні площі скоротилися на 18,3 тис. га, поголів'я великої рогатої худоби — на 13,8 %, коней — на 45,8 %¹⁶⁵². Було знищено лісові масиви і фруктові сади, які належали державним підприємствам, установам, громадським організаціям, зокрема вирубано 30,6 тис. га лісу.

Радянські дослідники описали «братню» допомогу СРСР, зокрема для весняної сівби 1945 р. на Закарпатті завезли 37600 ц жита, кукурудзи та ін. Цю допомогу одержали 59673 селянські господарства. Окремо, завезено 96 тис. ц зерна, з яких 32 тис. ц безкоштовно¹⁶⁵³. Їх отримали в основному сім'ї добровольців Червоної армії, партизанів і сільської бідноти. Для населення гірських районів допомога надходила з низовинних. З ініціативи голови Мукачівського окружного народного комітету І.Леднея у Мукачівському окрузі закупили за заниженими цінами 880 ц зерна і відправили горянам¹⁶⁵⁴.

Радянські військові підрозділи, що дислокувалися в Закарпатській Україні, передали бідняцьким господарствам 698 коней та 360 корів. Військові безпосередньо допомагали провести весняно-польові роботи в Мукачівському та інших округах. Щоправда і місцева влада та населення мали надавати необхідну допомогу військовим частинам. Про це свідчать не чисельні документи, що зберігаються в ДАЗО.

Командування 4-го Українського фронту з трофейних складів виділило 250 тис. пудів хлібного зерна, яке родини радянських добровольців і партизанів отримали безкоштовно, інші — за зниженими цінами¹⁶⁵⁵. Якщо припустити, що це зерно однаково розподілено між усіма мешканцями краю (у 1947 р. — 792 тис. осіб), то кожен отримав по 5 кг.

Необхідно було знешкодити поля від вибухівки, яка залишилася після боїв. Тільки в Ужгородському окрузі мінні поля зайняли 3 707 кадастральних угрів орної землі. Було розміновано 123 ділянки, знешкоджено 47,3 тис. мін різних систем, очищено від вибухівки 126 населених пунктів¹⁶⁵⁶.

¹⁶⁵¹ Діброва О. Закарпатська область (Географічний нарис). К. : Радянська школа, 1957. С. 53.

¹⁶⁵² Міщенко С., Шеневідько А. Розвиток сільського господарства Закарпаття за роки Радянської влади. *Великий Жовтень і розквіт возз'єднаного Закарпаття*. С. 350.

¹⁶⁵³ Міщанин В. Аграрна політика на Закарпатті (1944–1950 рр.) Ужгород, 2000. С. 29.

¹⁶⁵⁴ Закарпатська правда. 1945. 14 березня.

¹⁶⁵⁵ Закарпатська правда. 1944. 14 грудня.

¹⁶⁵⁶ Кученко К. Економічна допомога Радянського народу трудящим Закарпатської України (жовтень 1944 — червень 1945 рр.). С. 19.

Весняну сівбу 1945 р. провели своєчасно. У Севлюському, Берегівському, Мукачівському, Ужгородському і Тячівському округах були створені машинно-прокатні станції. Засіяли 170742 га, або 120 % посівного плану¹⁶⁵⁷. Масові поставки продовольчого зерна, посівного матеріалу, продовольства тісно прив'язували аграрний комплекс краю до планово-директивної економіки СРСР. Відповідно створювалися передумови для насадження радянської моделі аграрно-виробничих відносин.

Земельні громади в Закарпатській Україні з'явилися восени 1944 р. і були визнані прогресивним явищем пленумом ЦК КПЗУ 25 березня 1945 року. Земля знаходилася у приватній власності селян, але оброблялася спільно. Таке кооперування могло стати основою для розвитку селянсько-фермерських господарств¹⁶⁵⁸. У березні 1945 р. Раднарком УРСР затвердив «Примірний Статут земельної громади», що став нормативним актом на території де-юре іншої держави. Закарпаття ще знаходилося у складі Чехословаччини. Створення земельних громад було в основному завершено на кінець 1946 року. На цей час в Закарпатській області діяло 630 громад, які охопили 109 тис. селянських господарств¹⁶⁵⁹.

Земельні громади створювали на добровільних засадах супряги, тобто товариства селян, які об'єднували працю, робочу худобу і реманент сільгоспробіт. Однак принцип добровільності був досить відносний. Влада часто «підганяла». У звіті про виконання народногосподарського плану 1946 р. зазначено, що планом передбачили зареєструвати в окружних виконкомах статуту 662 громад, а зареєстрували — 516. У Рахівському окрузі з 25 організованих земельних громад жодна не зареєструвала статут¹⁶⁶⁰.

На установчій конференції Комуністичної партії Закарпатської України 19 листопада 1944 р. було піднято питання земельної реформи на конфіскаційній основі — за рахунок греко-католицької церкви, великих землевласників, прибічників гортистського режиму. Цими землями планували безкоштовно наділити безземельних і малоземельних через народні комітети¹⁶⁶¹. За даними

¹⁶⁵⁷ Яремчук В. Встановлення народної влади на Закарпатті і створення передумов для соціалістичного перетворення сільського господарства (жовтень 1944 — червень 1945 рр.). *Наукові записки УжДУ. Ужгород*, 1959. Т. XXXIX. С.36.

¹⁶⁵⁸ Ілько В., Ілько І. Колективізація сільського господарства на Закарпатті: її передумови, суть і особливості. *Актуальні та малодосліджені проблеми історії України*. Випуск третій. Ужгород, 1998. С. 72.

¹⁶⁵⁹ Соціалістичні перетворення в західних областях Української РСР 1939–1979. Збірник документів і матеріалів. К.: Наукова думка, 1980. 164 с.

¹⁶⁶⁰ Информации, справки, докладные записки отдела сельского хозяйства в ЦК КП(б)У и Совет Министров УССР о состоянии крестьянского хозяйства области, об организации и деятельности колхозов, заготовительных организаций и МТС (10.01.1946–26.12.1946) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 143. Арк. 1.

¹⁶⁶¹ 19 листопада 1944 р. Резолюція 1-ї конференції КПЗУ про чергові завдання партійних організацій. *Шляхом Жовтня*. Т. VI. С. 63–64.

статистики на одну людину в Закарпатській Україні припадало 0,4 га орних земель¹⁶⁶².

З'їзд Народних комітетів Закарпатської України в Мукачеві 26 листопада 1944 р. Обговорив й схвалив постанову «Про наділ селян, робітників і службовців Закарпатської України землею і лісом», згідно з якою в подальшому: 1) конфіскували землі і помістя поміщиків і ворогів народу, які втекли; 2) передали безкоштовно через народні комітети конфісковані землі в особисту власність безземельних і малоземельних селян; 3) виділили безкоштовно в розпорядження міських і сільських народних комітетів лісові ділянки для заготівлі дров і будівельних матеріалів¹⁶⁶³.

На основі цієї постанови селянам передано 52 737 га землі, кількість малоземельних господарств скоротилася до 2,9%. Велике землеволодіння перестало існувати. Це було важливим кроком у проведенні реформи. Змінюється структура землекористування. Наприклад, у 1937 р. 10 тис. дрібних селянських господарств мали 285 тис. га землі, а 708 великих – 771 тис. га, тобто у 2,7 разу більше. Бідняцькі господарства становили 45% від загальної кількості господарств і володіли лише 4% орної землі, 23 тис. селянських дворів майже зовсім не мали землі¹⁶⁶⁴. На початок проведення земельної реформи поміщикам, церкві, монастирям належало 59,5% земельних угідь, заможним селянам – 19,8%, середнякам – 16,9%, малоземельним селянам – 3,8%¹⁶⁶⁵.

Декретом від 29 листопада 1944 р. «Про наділ землею безземельних і малоземельних селян, робітників і службовців Закарпатської України» проголошувалося, що наділ землі робітникам і службовцям не може перевищувати 1 тис. кв. м. Для забезпечення правильного розподілу конфіскованої землі за рішенням ЦК КПЗУ від 27 лютого 1945 р. окружками партії провели спеціальні наради секретарів сільських партійних організацій і голів сільських Народних комітетів. Після цього по всіх селах були створені земельні комісії¹⁶⁶⁶.

¹⁶⁶² Справки Министерства земледелия УССР в ЦК КП(б)У о земельных отношениях на территории Закарпатской области до воссоединения с Украиной (7 сентября 1946 г.) // ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 75. Спр. 157. Арк. 2.

¹⁶⁶³ 26 листопада 1944 р. Постанова 1-го з'їзду Народних комітетів Закарпатської України про конфіскацію поміщицьких земель та наділення нею трудящих селян. *Шляхом Жовтня*. Т. VI. С. 81–82.

¹⁶⁶⁴ Івасюта М. Закономірності та особливості колгоспної системи господарства західних областей УРСР. *Український історичний журнал*. 1984. № 9. С. 50.

¹⁶⁶⁵ Куценко К. Использование исторического опыта КПСС партийной организацией Закарпатья в борьбе за выполнение идеи Ленинского кооперативного плана. *Тридцать лет по социалистическому пути*. Тезисы докл. и сообщ. Всесоюз. науч. конф., посвященной проблемам коллективизации сельского хозяйства Прибалтики, западных областей Украины, Белорусии и Молдавии. Ч. 1: Предпосылки и процесс коллективизации. Вильнюс, 1979. С. 8.

¹⁶⁶⁶ Яремчук В. Встановлення народної влади на Закарпатті і створення передумов для соціалістичного перетворення сільського господарства (жовтень 1944 – червень 1945 рр.). *Наукові записки УжДУ*. Ужгород, 1959. Т. XXXIX. С. 26.

Ці комісії контролювали розподіл землі, допомагати їм народні дружини, створені на основі декрету НРЗУ від 18 грудня 1944 року. 28 лютого 1945 р. Народна Рада Закарпатської України ухвалила постанову про порядок розподілу земель на підставі декрету від 29 листопада 1944 року. Заборонялось передавати в оренду чи продавати землю тим, хто її одержав. Розподілу підлягали орні землі, луки, пасовища, сади до одного гольда (0,57 га) і виноградники до 10 гольдів. Всі наділені землею були зобов'язані працювати на ній особисто, тобто заборонялося використовувати найману працю. Зверталась увага на те, щоб кращою землею наділили родини добровольців Червоної армії та партизанів. У низинних селах мали братись на облік залишені житлові будинки і закріплена за ними земля, щоб сюди переселити безземельних селян з гірської місцевості.

Взимку 1945 р. у низинні округи Закарпатської України було переселено 667 бідняцьких родин. Так, з Волівського, Тячівського, Хустського округів переселилось на Севлющину 180 сімей, із Перечинського і Великоберезнянського округів – на Ужгородщину 113 сімей, з села Волового (тоді окружний центр) і Тячівського округу на Берегівщину – 379 сімей, із Свалявщини до Мукачівського округу – 96 сімей. Всього до липня 1945 р. переселилося 1472 сім'ї¹⁶⁶⁷.

Коли виявилось, що конфіскованої землі не вистачає для всіх малоземельних і безземельних, переглянули максимальні норми землекористування. 19 березня 1945 р. встановили такі норми: в Ужгородському, Мукачівському, Берегівському, Севлюському, Іршавському, Тячівському округах – 40 гольдів (22 га) на господарство, у Перечинському, Великоберезнянському, Свалявському, Хустському, Волівському, Рахівському – 50 гольдів (28 га)¹⁶⁶⁸. У грудні 1946 р. їх ще раз переглянули: 6 га для низовинних сіл, а для верховинських – 8 га орної землі.

Найбільша кількість земель на Закарпатті належала фірмі «Латориця». Наприклад, в с. Нижній Коропець Мукачівського округу «Латориці» належало 1000 кадастральних гольдів лісу, в селі Дерцені цього ж округу – 4738 кадастральних гольдів орної землі, в той час, як у селян в користуванні було 1958 кадастральних гольдів. Народна Рада Закарпатської України декретом від 12 січня 1945 р. націоналізувала фірму «Латориця».

На підставі першого декрету НРЗУ було конфісковано 40 700 га землі, а за рахунок зниження норм землекористування вивільнено ще понад 17 718 га. До квітня 1945 р. Народні комітети конфіскували і розподілили 23 350 га землі,

¹⁶⁶⁷ Бойко М. Освобождение Закарпатья Советской армией и деятельность Народной Рады Закарпатской Украины. *Ученые записки Харьковского гос. ун-та*. Т. 88. Труды кафедры истории КПСС. Харьков: ХГУ, 1957. С. 375.

¹⁶⁶⁸ 19 березня 1945 р. Декрет Народної Ради Закарпатської України про обмеження землекористування та забезпечення землею безземельних та малоземельних. *Шляхом Жовтня*. Т. VI. С. 199–200.

яку одержали 29080 дворів безземельних і малоземельних селян, а 1600 га передали переселенцям з Верховини¹⁶⁶⁹.

До кінця липня 1945 р. землю було наділено 42685 дворів, які нараховували 196767 осіб. А за увесь час з першого періоду земельної реформи із 145196 господарств краю землю одержали 54663 господарства, або 37,5%. Їм передано 52737 га, у т.ч. 35019 га поміщицьких земель. В середньому по Закарпатській Україні на одне господарство припадало близько одного гектара земельних угідь.

Завершальним актом земельної реформи став декрет НРЗУ від 15 грудня 1945 р., в якому запроваджувалися «радянські закони про націоналізацію землі». Оголошувалося, що вся земля з її надрами, водами, лісами є власністю державною, тобто «всенародним добром». Президії НРЗУ доручено негайно передати селянам землі «у безстрокове і безкоштовне користування». Цим же актом попередні декрети і постанови Народної Ради Закарпатської України про конфіскацію та націоналізацію землі вважалися «за такі, що відповідають своїм змістом декрету» від 15 грудня 1945 р.¹⁶⁷⁰.

Станом на кінець 1946 р. на Закарпатті основна маса селянських господарств (94,2%) мали в користуванні не більше 5 га землі. Середня забезпеченість землею на двір складала 1,7 га. При цьому треба відзначити, що на один селянський двір припадало в середньому 0,22 голови коней, 1,8 голови великої рогатої худоби, 0,4 голови свиней, 1,2 голови овець, а в цілому — 3,6 голови худоби¹⁶⁷¹.

Отже, серед головних завдань НРЗУ стала відбудова зруйнованих війною підприємств і налагодження промислового виробництва за радянським взірцем. Були націоналізовані заводи, фабрики, транспорт, засоби зв'язку. Відтак на порядок денний були поставлені питання про реконструкцію існуючих до возз'єднання промислових підприємств і введення в дію нових. Згідно із задумом, це мало б показати переваги соціалізму, який практикували в СРСР. Земельна реформа, по суті, не дійшла до свого логічного завершення. Вона була поглинута новим процесом — колективізацією. Передача землі в приватну власність селянам стала тимчасовою. На перехідному етапі значна роль відводилася земельним громадам, а першим кроком до наступного етапу — колективізації — став декрет 15 грудня 1945 р. про націоналізацію землі.

Уже на I конференції Комуністична партія Закарпатської України зобов'язала всіх своїх членів допомагати народним комітетам «відкривати школи,

¹⁶⁶⁹ 25 березня 1945 р. — Доповідь секретаря ЦК КПЗУ І.І. Турияніці на II Пленумі ЦК КПЗУ «Про підсумки проведеної роботи та чергові завдання партійних організацій Закарпатської України». *Шляхом Жовтня*. Т. VI. С. 214.

¹⁶⁷⁰ 15 грудня 1945 р. Декрет НРЗУ про націоналізацію землі на Закарпатській Україні. *Шляхом Жовтня*. Т. VI. С. 378–379.

¹⁶⁷¹ Ілько В., Ілько І. Колективізація сільського господарства на Закарпатті: її передумови, суть і особливості. *Актуальні та малодосліджені проблеми історії України*. Випуск третій. Ужгород, 1998. С. 73.

керуючись принципом обов'язкового безплатного навчання всіх дітей рідною їм мовою», а також «негайно приступити до поновлення організацій трудящої молоді, що примикають до компартії і під її керівництвом ведуть роботу серед робітничої, селянської та учнівської молоді»¹⁶⁷².

При НРЗУ створено відділ освіти, до якого разом з окружними підрозділами входив 41 посадовець¹⁶⁷³. Його очолив І. Керча. В округах працювали інспектори, які відповідали за стан шкільництва й умови праці вчителів¹⁶⁷⁴. До складу окружних відділів входило по 5 осіб: завідувач, інспектор політосвітніх установ, референт, керівник канцелярії, помічник.

Наприкінці 1944 р. — на початку 1945 р. у більшості шкіл краю розпочалися заняття. Під шкільні приміщення додатково виділяли 360 кращих будинків, які належали заможним людям і церкві¹⁶⁷⁵.

2 грудня 1944 р. уповноважений НРЗУ у справах освіти І. Керча видав розпорядження про початок навчання в школах Закарпатської України¹⁶⁷⁶. Протягом 14 днів окружні інспектори надіслали НРЗУ списки всіх учителів. На початку 1945 р. діяли 173 початкові і 7 горожанських шкіл. Наприкінці 1944/1945 н.р. функціонувало вже 530 шкіл (500 початкових, 25 горожанських, 5 гімназій). У них навчалось 100 тис. учнів¹⁶⁷⁷.

НРЗУ ухвалила ряд освітніх декретів, постанов і розпоряджень. Так, 5 грудня 1944 р. вийшов декрет «Про створення Педагогічної Комісії Закарпатської України» і два розпорядження «Про початок навчання в школах Закарпатської України», «Про відремонтування шкільних будинків і забезпечення шкіл паливом», 20 квітня 1945 р. — декрет «Про здержавлення шкіл», і 3 липня 1945 р. — постанова «Про реформу системи освіти на Закарпатській Україні».

Істотною проблемою була недостатня кількість учителів. Чистку педагогів провели радянські каральні органи. Наведемо звернення керівника відділу освіти І. Керчі (надруковане російською мовою, а написане скоріше за все російськомовними співробітниками державної безпеки) за № 56.692 V/1945 від 20 квітня 1945 р., адресоване шкільним інспекторам і дирекції середніх шкіл. У ньому йшлося: «Стало відомим, що нерідкі випадки, коли педради і учні окремих шкіл, бажаючи допомогти затриманим військовими чи цивільними влас-

¹⁶⁷² 19 листопада 1944 р. Резолюція 1-ї конференції КПЗУ про чергові завдання партійних організацій. *Шляхом Жовтня*. Т. VI. С. 65.

¹⁶⁷³ Штатний розклад відділу освіти НРЗУ та округових відділів народної освіти Закарпатської України (29.01.1945–23.03.1945) // ДАЗО. Ф. Р-14. Оп. 1. Спр. 599. Арк. 6.

¹⁶⁷⁴ Проект постанови НРЗУ про призначення вчителів тільки зі згодою Уповноваженого НРЗУ в справах освіти (02.01.1945–02.01.1945) // ДАЗО. Ф. Р-14. Оп. 1. Спр. 619. Арк. 2.

¹⁶⁷⁵ Гомоннай В. Народна освіта Радянського Закарпаття. Київ–Ужгород, 1988. С. 36.

¹⁶⁷⁶ Закарпатська правда. 1944. 2 грудня.

¹⁶⁷⁷ Химинець В., Стрічак В., Качур Б., Талапканич М. Освіта Закарпаття. Ужгород : Карпати, 2009. С. 152–153.

тями вчителям, подають вказаним властям письмові заяви про їх благонадійність та прохання про їх визволення. З державної і виховної точки зору такий підхід до справи потрібно визнати абсолютно неправильним, бо він підриває авторитет тих органів, які повинні слідкувати за порядком в країні, безпекою громадян, і применшує до них довіру... Тому наказую всім управам шкіл, педагогам і учням в майбутньому утриматися від проявів всяких симпатій і антипатій до затриманих владою педагогів чи учнів за винятком тих випадків, коли органами влади були би на це викликані. Недотримання цього розпорядження буде розглядатися як саботаж проти народної влади і суворо каратися»¹⁶⁷⁸.

Спочатку вилучували вчителів угорських і німецьких шкіл, які були пов'язані з угорськими властями або були наставниками (інколи вимушено) профашистської молодіжної організації «Левенте», потім і українських¹⁶⁷⁹. 11 вересня 1945 р., після однієї із поїздок в округи заступник голови НРЗУ, уповноважений НРЗУ у справах релігій П. Лінтур звертався до керівника відділу у справах освіти: «В наш час проводиться шалена агітація серед народу проти декретів НРЗУ, проти Уповноважених, навіть проти нашої держави. Є випадки коли інтелігенція, зокрема вчителі займаються цією справою, таємно сіють розбрат у народі, заявляючи, що слухати Народну Раду та їх представників не потрібно, «бо це так не залишиться, прийдуть сюди чехи чи мадяри»»¹⁶⁸⁰. Наводилися імена вчителів – Юрій Палюх (Старе Давидкове), Петро Ковачек, Петро Орос (Салдобош), Георгій Попович, Юлій Балог, Стефан Поп, Юрій Ферцак, «вчительки Сікорова і Ковордані» (Білки), «вчителька Матуш» (Липецька Поляна). П. Лінтур пропонував їх «моментально замінити» за «шкідливу діяльність». Точну кількість репресованих педагогів досі не встановлено.

Це призвело до того, що учителів бракувало. Лише в Рахівському і Тячівському округах не вистачало близько 400 учителів¹⁶⁸¹. 5–6 грудня 1944 р. голова Рахівського ОНК, колишній учитель І. Ткач висловив пропозицію до НРЗУ запросити учителів із Радянського Союзу (Радянської України)¹⁶⁸².

Упровадження радянської системи і запрошення вчителів зі Східної України уявлялося тоді кращим виходом із тяжкого становища¹⁶⁸³. Проте

¹⁶⁷⁸ Циркуляр Уповноваженого НРЗУ в справах освіти про невтручання педагогічних колективів у справи затриманих вчителів військовими та цивільними органами влади (20.04.1945–20.04.1945) // ДАЗО. Ф. Р-14. Оп. 1. Спр. 608. Арк. 1.

¹⁶⁷⁹ Довганич О., Корсун О. Про педагогічні репресії в Закарпатті в кінці 1944 р. – 1945 р. *Новини Закарпаття*. 1989. 12 листопада.

¹⁶⁸⁰ Повідомлення Уповноваженого НРЗУ в справах культів про антинародну поведінку вчителів в селах Білки, Давидкове і Салдобош (11.09.1945–11.09.1945) // ДАЗО. Ф. Р-14. Оп. 1. Спр. 609. Арк. 1.

¹⁶⁸¹ Гомоннай В. Народна освіта Радянського Закарпаття. Київ–Ужгород, 1988. С. 36.

¹⁶⁸² 5–6 грудня 1944 р. Протокол засідання Рахівського окружного Народного комітету про схвалення Маніфесту 1-го з'їзду Народних комітетів Закарпатської України. *Шляхом Жовтня*. Ужгород, 1965. Т. VI. С. 105.

¹⁶⁸³ Кляп М. Питання освіти та в діяльності народних комітетів Закарпатської України. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. 2002. № 6. С. 164.

частина новоприбулих педагогів мали низький фаховий рівень і протиставляла себе політично ненадійним місцевим кадрам.

НРЗУ жорстко опікало вчительські кадри, особливо місцеві. У розпорядженні від 23 березня 1945 р. уповноважений у справах освіти НРЗУ наказав окружним шкільним інспекторам:

«1. Спрямувати свою роботу на те, щоби у всіх підвідомствених їм школах, в рамках політзанять педагоги навчали своїх вихованців національним принципам Леніна–Сталіна, які вважали правильне розв'язання національного питання однією з вирішальних передумов успішного здійснення соціалістичної революції і створення могутньої Радянської держави, побудованої на дружбі народів.

2. Путем висвітлювання прикладів бойових і трудових подвигів радянського народу виховувати шкільну молодь в душі палкого і животворного радянського патріотизму, сила якого, – як говорив товариш Сталін, – що він мав своєю основою не расові або національні забобони, а глибоку відданість і вірність народу, своїй Радянській Батьківщині, братську співдружність трудящих усіх націй нашої країни.

3. На прикладах історії боротьби нашого народу з чужоземними загарбниками виховувати шкільну молодь на непримириму боротьбу проти всяких проявів фашистської антинародної націоналістичної ідеології, проти проявів звірячого націоналізму всіх мастей, який приводить до розриву дружби між народами.

4. Викривати тих, з рядів педагогів, які своєю діяльністю стараються розірвати братерську дружбу між українським та російським народами»¹⁶⁸⁴.

Нестача вчителів змусила НРЗУ 6 жовтня 1945 р. дозволити працевлаштування студентів четвертих курсів Ужгородської та Мукачівської учительських семінарій¹⁶⁸⁵.

Згідно з постановою НРЗУ «Про поліпшення матеріальних умов вчителів верховинських районів та сіл, віддалених від комунікаційних центрів Закарпатської України», платили вчителям на 200 пенге більше в місяць від нормальних ставок. Норми постачання на особу були такі: 700 г хліба на день, 1,5 кг борошна на місяць, 4,4 кг м'яса і риби на місяць, по 1 кг жирів, цукру, солі на місяць тощо¹⁶⁸⁶. Голів окружних та міських народних комітетів зобов'язали до 1 листопада 1945 р. створити нормальні умови для вчителів,

¹⁶⁸⁴ Циркуляр Уповноваженого НРЗУ в справах освіти про обмеження педагогів від буржуазної націоналістичної ідеології, розповсюджуваної фашистськими окупантами в минулому (19.04.1945–19.04.1945) // ДАЗО. Ф. Р-14. Оп. 1. Спр. 607. Арк. 1.

¹⁶⁸⁵ Кучер Т. Діяльність Народної Ради Закарпатської України у галузі освіти. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. 2002. № 7. С. 76.

¹⁶⁸⁶ Постанови НРЗУ про покращення матеріальних умов вчителів верховинських районів та сіл, віддалених від комунікаційних центрів ЗУ (01.10.1945–24.12.1945) // ДАЗО. Ф. Р-14. Оп. 1. Спр. 621. Арк. 2–3.

забезпечивши їх квартирами, паливом на зимовий період¹⁶⁸⁷. Але матеріальне становище учительства залишалося важким. У 1946 р. 100 вчителів із східних областей України не мали взуття взагалі¹⁶⁸⁸. Значна частина з них повернулася додому.

Приїжджі вчителі знаходилися під пильним контролем органів державної безпеки, їхня переписка з родичами і знайомими активно вивчалася. 19 серпня 1945 р. начальник управління держбезпеки полковник Чередниченко повідомив І. Туряницю, що при обробці кореспонденції Ужгородським пунктом цензури Закарпатської України за період з 25 серпня до 10 вересня виявили ряд листів, в яких ці вчителі жалілися на відсутність підручників і програм у школах. Тому вони викладали за газетними статтями і на основі власного досвіду¹⁶⁸⁹.

Наприкінці 1945 р. школи в основному були забезпечені вчителями. В загальноосвітніх школах їх працювало 2500. З них у початкових – 2200, у горожанських – 250, у гімназіях – 90. Проте бракувало підручників, навчального приладдя, системи підвищення кваліфікації, методичного забезпечення¹⁶⁹⁰.

Одночасно здійснювався поступовий перехід на радянську систему навчання. На початку 1945 р. відділ в справах освіти НРЗУ затвердив нові навчальні плани. Значні зміни у навчальних програм були спрямовані як на підвищення якості навчання і знань учнів, так і на прищеплення комуністичних ідей. Відповідно до «Вказівок про запровадження навчальних планів і програм шкіл УРСР у школах Закарпатської України», розроблених народним комісаріатом освіти УРСР, у 1945/1946 навчальному році вводився новий навчальний план, зокрема запроваджено викладання української та російської мови і літератури, історії, географії, конституції СРСР, військово-фізичної підготовки¹⁶⁹¹. Керівництво 4-го Українського фронту надало українські та російські книжки, педагогічні посібники.

Свою роль у переході на радянські стандарти відіграв перший конгрес (з'їзд) учителів області, який відбувся в м. Мукачево 23–24 грудня 1944 року. В його роботі взяла участь понад 500 делегатів, освітян краю. Конгрес розглянув питання «Про чергові завдання педагогів Закарпаття». Серед 7 головних

¹⁶⁸⁷ Постанова НРЗУ про забезпечення вчителів, які прибувають з УРСР (21.08.1945–24.08.1945) // ДАЗО. Ф. Р-14. Оп. 1. Спр. 622. Арк. 2.

¹⁶⁸⁸ Информации, справки, отчеты и докладные записки отдела о ликвидации неграмотности и малограмотности среди взрослого населения, о работе школ рабочей молодежи и др. (19.02.1946–18.05.1947) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр.142. Арк. 8.

¹⁶⁸⁹ Спецдонесення Управління Державної Безпеки ЗУ про скарги вчителів, які прибули з Радянської України, про відсутність підручників у школах, про погане постачання продуктами харчування та промтоварами (19.09.1945–19.09.1945) // ДАЗО. Ф. Р-14. Оп. 1. Спр. 624. Арк. 1.

¹⁶⁹⁰ Макара М. Закарпатська Україна: шлях до возз'єднання, досвід розвитку (жовтень 1944 – січень 1946 рр.). Ужгород : Патент, 1995. 108 с.

¹⁶⁹¹ Гомоннай В. Народна освіта Радянського Закарпаття. Київ–Ужгород, 1988. С. 37–38.

завдань чотири мали політичний характер: «1. Виховати підрастаюче покоління за принципами радянської педагогіки. 2. Прищепити учням почуття любові до радянської Батьківщини.... 6. Ізолювати з педагогічного середовища всіх малодушних, які зрадили народ і його інтереси і служили антинародній справі окупантів. 7. Вести непримиренну боротьбу проти всіляких проявів фашистської антинародної націоналістичної ідеології, проти проявів націоналізму всіх відтінків»¹⁶⁹². На конгресі вирішили створити профспілкову організацію вчителів.

Конгрес обрав делегатів у складі 13 вчителів для поїздки в Київ і Москву для ознайомлення з роботою радянських навчальних закладів, методикою навчання учнів, досвідом роботи відомих радянських педагогів. Про важливість цієї та подібних екскурсій свідчить «Доповідна записка про перебування делегації Закарпатської України в Києві»¹⁶⁹³, адресована М. Хрущову. 8–24 січня 1945 р. у столиці України перебувала делегація на чолі з І. Керчею у складі 11 вчителів і 15 представників Спілки молоді Закарпатської України¹⁶⁹⁴. Її супроводжували представники політуправління 4-го Українського фронту. На вокзалі делегацію зустріли представники народного комісаріату освіти УРСР та ЦК ЛКСМУ.

Спеціальна комісія, створена спеціально для прийому делегації, мала «допомогти розібратися посланцям вчителів і молоді Закарпатської України» в політичному, господарському, суспільному і культурному житті Києва. Протягом 16 днів делегація познайомилась з роботою вишів, шкіл, дошкільних закладів, дитячих будинків, палацу піонерів, життям колгоспної і робітничої молоді, відвідала низку музеїв, театрів, кіностудію. Гостей вразило свято новорічної ялинки в середній школі № 6 м. Києва активністю дітей та вдалими виконаннями ними пісень, танців, спортивних вправ. У ремісничому училищі № 6 пройшов спеціальний мітинг, на якому учні розповіли про те, як «разом з отриманням виробничих кваліфікацій, дістають освіту, ростуть в культурному відношенні, організовуючи в часи відпочинку художню самодіяльність, відвідуючи театри, кіно, музеї, виставки, лекції, доповіді і т. п.»¹⁶⁹⁵. Гості отримали подарунки, які власноруч підготували учні училища.

На заводі «Ленінська Кузня» закарпатці в цехах розмовляли з робітниками і бригадирами молодіжних бригад. А на мітингу, який відбувся в обідню перерву, в заводському клубі представники заводу подарували закарпатській деле-

¹⁶⁹² Закарпатська правда. 1944. 27 грудня.

¹⁶⁹³ Інформація о проведенні митингов в районах Львовской области по случаю воссоединения Закарпатской Украины Украинской ССР. Докладная записка о пребывании делегации Закарпатской Украины в Киеве (23.05.1945–06.12.1945) // ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1611. Арк. 12–19.

¹⁶⁹⁴ Закарпатська правда. 1945. 19 січня.

¹⁶⁹⁵ Інформація о проведенні митингов в районах Львовской области по случаю воссоединения Закарпатской Украины Украинской ССР. Докладная записка о пребывании делегации Закарпатской Украины в Киеве (23.05.1945–06.12.1945) // ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1611. Арк. 13–14.

гації портрет Й. Сталіна. Перебування делегації на заводі зняли на кінохроніку. Ознайомлення з роботою колгоспу «Більшовик», що у с. Шпїтьки Києво-Святошинського району, відбулось на квартирі одного із колгоспників¹⁶⁹⁶.

Всього делегація переглянула 10 спектаклів і 3 кінокартини, а у Київській кіностудії — серію журналів кінохроніки «Радянська Україна». Ця кіностудія зняла сюжет про перебування закарпатської делегації в столиці України. У редакції газети «Радянська Україна» відбулась зустріч з працівниками газет «Радянська Україна», «Київська правда», «Молодь України», «Сталінське плем'я», «Зірка», «Юний лєнінець», журналістами, письменниками, що завершилися концертом.

20 січня 1945 р. закарпатську делегацію прийняв народний комісар освіти П. Тичина. У цей же день делегація зустрілась із відповідальними працівниками ЦК ЛКСМУ, секретарями Київського обкому і міському ЛКСМУ, отримала бібліотеки художньої та комсомольської літератури. 21 січня 1945 р. делегація була на засіданні до 21-х роковин смерті В. Леніна.

У день від'їзду, 24 січня 1945 р., закарпатців прийняв секретар ЦК КП(б) У з пропаганди і агітації К. Литвин. Йому делегати передали два листи на ім'я М. Хрущова: від Спільки молоді Закарпатської України і від конгресу вчителів з проханням про возз'єднання. Завершилось перебування делегації в Києві прощальним банкетом і врученням подарунків. Провели делегацію партійне і радянське керівництво республіки і Києва.

У ході перебування закарпатської делегації в Києві «Закарпатська правда» передрукувала повідомлення РАТАУ «Делегація трудящих Закарпатської України в Києві»¹⁶⁹⁷, а після повернення делегації в обласній комсомольській газеті «Молодь Закарпаття» з'явилася розлога пропагандистська стаття В. Хайнаса «Київ — наша гордість»¹⁶⁹⁸.

У відповідь влітку 1945 р. Закарпаття відвідали вчені та педагоги України, які в рамках перепідготовки вчителів читали лекції, вели практичні заняття, виступали на конференціях¹⁶⁹⁹.

Радянські стандарти в освіті впроваджував декрет НРЗУ від 20 квітня 1945 р. «Про здержавлення шкіл». Всі приватні школи, крім богословської семінарії, ставали державними. Усі педагоги, за виключенням вчителів богословських шкіл, отримали статус держслужбовця¹⁷⁰⁰. У період Закарпатської

¹⁶⁹⁶ Інформація о проведенні митингов в районах Львовской области по случаю воссоединения Закарпатской Украины Украинской ССР. Докладная записка о пребывании делегации Закарпатской Украины в Киеве (23.05.1945–06.12.1945) // ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1611. Арк. 16.

¹⁶⁹⁷ Закарпатська правда. 1945. 19 січня.

¹⁶⁹⁸ Молодь Закарпаття. 1945. 11 листопада.

¹⁶⁹⁹ Химинець В., Стрічак В., Качур Б., Талапканич М. Освіта Закарпаття. Ужгород : Карпати, 2009. С. 158.

¹⁷⁰⁰ Декрет НРЗУ про передачу всіх шкіл державі та Постанова про загальнообов'язкове відвідування дітьми шкіл (30.03.1945–24.07.1945) // ДАЗО. Ф. Р-14. Оп. 1. Спр. 598. Арк. 2, 8.

України діяло близько 30 горожанських шкіл. Разом з ними запрацювали школи нового типу — десятирічки. Наказом уповноваженого НРЗУ у справах освіти І.Г. Керчі від 20 липня 1945 р. «Про реформу системи освіти на Закарпатській Україні» навчальні заклади краю перейменовувались за радянськими стандартами: народні школи, горожанські школи та гімназії в початкові школи з чотирилітнім курсом навчання, неповні середні школи з семилітнім курсом навчання, повні середні школи з десятилітнім курсом навчання¹⁷⁰¹. Початкові школи відкривалися в селах для не менше 20 дітей шкільного віку. В Ужгороді, Мукачеві, Хусті створено повні середні школи з українською та російською мовою навчання.

У травні 1945 р. постановою НРЗУ створили центральний методичний комітет, окружні методичні кабінети, які сприяли становленню радянської системи освіти¹⁷⁰². У першому півріччі 1945 р. з їхньою участю проведені наради-семінари для керівників шкіл та вчителів початкових і старших класів усіх округів, показові заняття та уроки для вчителів. Водночас пройшли наради-семінари для інспекторів окружних відділів освіти. У крайовій періодиці з'явилася значна кількість статей про переваги радянської освітньої системи та її втілення в краї: «Система виховання в СРСР», «Шкільне виховання — на рівень нашої великої епохи», «Центральний методичний кабінет в Ужгороді», «До праці, товариші вчителі, до творчої праці»¹⁷⁰³ тощо.

У липні 1945 р. постановою НРЗУ реорганізовано систему народної освіти на радянський лад. У липні-серпні 1945 р. 1 тис. учителів пройшла двомісячні курси з перепідготовки для переходу на радянські навчальні плани. Ці курси провели фахівці з наркомату освіти УРСР¹⁷⁰⁴. На початку 1945 р. у школи завезли понад 90 тис. радянських підручників, а протягом першої половини року ще 373 тисячі. Але їх було замало, тому наркомат освіти УРСР перед початком 1945/1946 навчального року розробив дворічні перехідні програми. Труднощі виникли при цензурі навчальної літератури угорською мовою. 10 січня 1946 р. така комісія з 8 осіб запрацювала.

У 1945/1946 навчальному році на Закарпатській Україні було створено 559 початкових, 182 семирічні і 17 середніх шкіл. Мовою навчання стала

¹⁷⁰¹ Постанова НРЗУ про організацію системи освіти, розробку тематики занять, внутрішній розпорядок шкіл та посилення шкільної та позашкільної праці вчителів (03.03.1945–15.12.1945) // ДАЗО. Ф. Р-14. Оп. 1. Спр. 600. Арк. 11.

¹⁷⁰² Постанова НРЗУ «Про створення в м. Ужгороді Центрального методичного кабінету та в округах — окружних методичних кабінетів для поліпшення методичної роботи вчителів та про утворення Центрального методичного кабінету в справах дошкільного виховання» (25.05.1945–13.06.1945) // ДАЗО. Ф. Р-14. Оп. 1. Спр. 601. Арк. 3.

¹⁷⁰³ Закарпатська правда. 1945. 5 січня; Закарпатська правда. 1945. 25 травня; Закарпатська правда. 1945. 27 травня; Закарпатська правда. 1945. 27 липня.

¹⁷⁰⁴ Отчет отдела о работе школ области за 1945–1946 учебный год (09.1945–06.1946) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 139. Арк. 6.

рідна українська мова і мови національних меншин. У доповідній записці «Про роботу шкіл Закарпатської області в 1945/1946 н.р.» вказувалося на ряд недоліків системи навчання: 1) у деяких школах вчителі вели уроки на діалекті; 2) місцеві педагоги виконують релігійні обряди, залежно від віросповідання; 3) ускладнили роботу вчителів їх бідність, поширеність інфекційних хвороб, розкиданість навчальних закладів на великій відстані один від одного; 4) багато педагогів не лояльні до радянської влади; 5) слабка забезпеченість шкільних бібліотек літературою про радянський спосіб життя¹⁷⁰⁵.

На Великдень 1945 р. не працювали не тільки окружні та міські відділи народної освіти, але й апарат обласного управління освіти із завідувачем І. Керчою¹⁷⁰⁶. У липні 1946 р. відзначалося: «Місцеві педагоги глибоко релігійні, їх психологія наскрізь просякнута католицизмом. Лише незначна їх частина лояльно відноситься до релігії. Інші ж відкрито виконують всі релігійні обряди. Вплив церкви на населення великий. Це відбивається на навчанні та вихованні. Матеріалістичне пояснення явищ природи і суспільства, матеріалістичний світогляд часто подаються учням обережно, невпевнено»¹⁷⁰⁷. Натомість учням влада нав'язувала нову віру — комуністичну.

У цей період виникли перші піонерські організації. Із статті «У піонерів Севлющини» довідуємося, що в цьому окрузі до новоствореної піонерської організації вступило понад 200 школярів¹⁷⁰⁸.

Можемо констатувати, що в умовах Закарпатської України протягом 1944–1945 рр. сталися значні зрушення у освітній сфері. Виконано головні завдання — налагодження роботи шкіл, забезпечення їх кадрами. Проведено перевірку на політичну благонадійність місцевих кадрів, у край прибули на роботу сотні вчителів з усієї України. Одночасно вчителі краю під виглядом різноманітних екскурсій переймали досвід в інших регіонах Радянської України. У Закарпатській Україні частково перейшли на радянські освітні стандарти (затверджено перехідні навчальні плани і програми) для виховання нової «радянської людини».

Очищення Закарпаття від окупантів у жовтні-листопаді 1944 р. українцями краю сприймалося прихильно, місцями навіть з ентузіазмом. Перший публічний виступ з побажанням возз'єднання пролунав після концерту професійних українських артистів 3 листопада 1944 р. в Мукачівському театрі. На мітингу після концерту молодий вчитель Г. Мозер висловив побажання містян

¹⁷⁰⁵ Отчет отдела о работе школ области за 1945–1946 учебный год (09.1945–06.1946) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 139. Арк. 6–8.

¹⁷⁰⁶ Постанова НРЗУ про встановлення заробітної плати вчителям та працівникам шкіл (01.09.1945) // ДАЗО. Ф. Р-14. Оп. 1. Спр. 620. Арк. 1–2.

¹⁷⁰⁷ Отчет отдела о работе школ области за 1945–1946 учебный год (09.1945–06.1946) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 139. Арк. 8.

¹⁷⁰⁸ Молодь Закарпаття. 1945. 8 липня.

об'єднатися з українцями «по той бік Карпат». 7 листопада 1944 р. в м. Мукачево на мітингу з нагоди 27-ої річниці «Великого Жовтня» відкрито лунали заклики до возз'єднання. Збори громадян у Мукачеві 12 листопада 1944 р.¹⁷⁰⁹, Ужгороді та Хусті 15 листопада 1944 р.¹⁷¹⁰ теж висловлювалися за возз'єднання з Україною¹⁷¹¹.

З утворенням 19 листопада 1944 р. Комуністичної партії Закарпатської України розгорнулася широка пропагандистська кампанія. На газетних шпальтах зарясніли гасла: «Хай живе наша матір-батьківщина Україна, якої ми плоть і кров», «Україно, рідна мати, прийми твоїх дітей», «Прагнемо жити в одній державі з нашими українськими братами», «Назавжди возз'єднаймося з матір'ю — Україною» і т. ін. 26 листопада 1944 р. в м. Мукачево проведено I з'їзд народних комітетів. Серед делегатів було 5 колишніх учасників Всекарпатського з'їзду в м. Хуст 21 січня 1919 р., що ухвалив рішення про возз'єднання Закарпаття з Українською Народною Республікою.

Органи «СМЕРШ» у Закарпатській Україні на середину 1945 р. сформували списки «антирадянських контрреволюційних елементів»: угорських терористів (345 осіб), членів «Карпатської Січі» (38 осіб), таємних агентів угорської поліції (21 особа), членів Руської національно-автономної партії (79 осіб), службовців поліції Карпатської України (262 особи), членів партії УНО (88 осіб), службовців жандармерії (154 особи)¹⁷¹².

Починаючи з листопада 1944 р., угорці та німці Закарпаття зазнали репресій за етнічною ознакою, що тривали протягом цілого післявоєнного десятиліття, аж до 1955 р. Чимало закарпатських німців восени 1944 р. виїхало у Німеччину (2346 осіб). Найбільші втрати понесли села Усть-Чорна — 400 осіб, Німецька Мокра — 330, Верхній Коропець — 183, Софіївка — 181. Багато з них загинуло в дорозі¹⁷¹³.

24 листопада 1944 р. Управління фронтових військ НКВС підготувало проект постанови про виселення з території Закарпатської України «всіх осіб німецької національності віком від 16 до 50 років, чоловіків і жінок, у спеціальні табори» як таких, що «всі вони вороже налаштовані до Червоної

¹⁷⁰⁹ 12 листопада 1944 р. Протокол першого засідання Мукачівського міського Народного комітету. *Шляхом Жовтня*. Т. VI. С. 51.

¹⁷¹⁰ 15 листопада 1944 р. Резолюція зборів будівельних робітників м. Ужгорода про возз'єднання з Радянською Україною. *Шляхом Жовтня*. Т. VI. С. 53; 15 листопада 1944 р. Резолюція Хустського окружного Народного комітету про прагнення населення возз'єднатися з Радянською Україною. *Шляхом Жовтня*. Т. VI. С. 53.

¹⁷¹¹ 13 листопада 1944 р. Повідомлення кореспондента газети «Закарпатська правда» про мітинг селян Великих Лучок. *Шляхом Жовтня*. Т. VI. С. 51–52; 15 листопада 1944 р. Резолюція загальних зборів селян Підгорода про возз'єднання з Радянською Україною. *Шляхом Жовтня*. Т. VI. С. 54.

¹⁷¹² Аржевітін С. Карпатська Україна: епоха в добі. Передумови, утворення, доба незалежності, спогади і документи. Вінниця: Тезис, 2013. С. 513–527.

¹⁷¹³ Офіцинський Р. Етнічні чистки. *Закарпаття 1919–2009 років*. С. 285.

Армії і займаються шпигунсько-розвідувальною роботою». Він послужив основою постанови Народної Ради Закарпатської України про конфіскацію майна виселених німців для «роздачі бідності безоплатно» і «використання для громадських потреб»¹⁷¹⁴.

Акція з «обліку» німецького населення одночасно проводилась у Румунії, Югославії, Угорщині, Болгарії, Чехословаччині. Вона стала першим кроком до депортаційних операцій за національною ознакою і мала на меті забезпечення робочою силою трудомісткі галузі радянської промисловості.

Відповідно до постанови Державного Комітету Оборони СРСР від 16 грудня 1944 р., командувачі 2-го, 3-го і 4-го Українських фронтів були зобов'язані мобілізувати й інтернувати на територіях вказаних країн працездатних німців-чоловіків віком від 17 до 45 років і жінок — від 18 до 30 років для їх відправки у трудові табори.

У листі голови Народної Ради Закарпатської України Івана Туряниці від 22 грудня 1944 р. ставилася вимога: «Мобілізації підлягають німці без огляду на державну приналежність, віроісповідання та соціальний стан, а то: 1. чоловіки 17–45 літ. 2. жінки 18-30 літ»¹⁷¹⁵. Мобілізовані мали з'явитися на реєстрацію в спеціально призначені місцевими чи окружними народними комітетами пункти із 22 по 25 грудня. Зауважувалося, що хто не з'явиться на реєстрацію чи збірний пункт буде заарештований і засуджений військовим судом.

Частина німецького населення, особливо з Мукачівського і Свалявського округів, ухилилось від мобілізації, зокрема записалася добровольцями у чехословацьку армію¹⁷¹⁶. 6 січня 1945 р. для виявлення і затримання осіб німецької національності затверджено план проведення з 7 по 15 січня 1945 року облав¹⁷¹⁷. Із Закарпаття тоді депортували лише 215 осіб — 49 чоловіків і 166 жінок. А загальна кількість інтернованих німців в країнах Східної Європи, для порівняння, на 19 січня 1945 р. становила 135 тис. 860 осіб. 7 січня 1945 р. із залізничної станції Воловець всіх 215 закарпатських німців

¹⁷¹⁴ Павленко Г. Нове про депортацію німців Закарпаття в 1944–1946 рр. *Державне регулювання міжтетнічних відносини в Закарпатті*: матеріали наук.-практ. конф. Ужгород, 1997. С. 162.

¹⁷¹⁵ 1944 р., листопада 22. Лист Народної Ради Закарпатської України всім окружним і місцевим комітетам про часткову мобілізацію німецького населення (від 22 грудня 1944 року). *Возз'єднання: Збірник архівних документів та матеріалів (травень 1944 — січень 1946 рр.)* / Упор., передмова та покажчики О.Д. Довганича, А.М. Шекети, М.В. Делегана; ред.колегія В.І. Балого, І.В. Іванчо, М.В. Делеган, О.Д. Довганич та ін. Друге видання. Ужгород : Закарпаття, 2000. С. 58.

¹⁷¹⁶ 6 січня 1945 р. Доповідна записка керівництва 88 Прикордонного Карпатського ордена Червоної Зірки полку військ НКВС про результати проведених заходів по реєстрації і збору місцевих німців, які підлягали інтернуванню та мобілізації на примусові роботи в тиліві райони СРСР. *Закарпатські угорці і німці: інтернування та депортаційні процеси. 1944–1955 рр.* / Упоряд. О.М. Корсун. Ужгород : Карпати, 2012. С. 192.

¹⁷¹⁷ 6 січня 1945 р. План проведення облав по вилученню німецького населення, яке переховується, і що підлягає інтернуванню. *Закарпатські угорці і німці*. С. 193–194.

відправлено потягом у тилові райони СРСР, зокрема у робітничий батальйон на коксохімічний комбінат міста Нова Горлівка (Донбас)¹⁷¹⁸.

Друга хвиля депортації німецького населення розпочалася в останні дні Закарпатської України, безпосередньо перед утворенням Закарпатської області. 15 січня 1946 р. народний комісаріат внутрішніх справ СРСР видав розпорядження про примусове виселення тих, які «найбільш себе скомпрометували в період німецько-угорської окупації, в тому числі: пособники німецької націоналістичної організації «Фольксбунд», члени сімей есесівців, сім'ї, що тікали разом з відступаючими фашистськими військами в Німеччину, а потім повернулися в місця попереднього свого проживання¹⁷¹⁹. Впродовж 1946 р. відповідними органами в Закарпатській області таких було виявлено 2670 закарпатських німців (700 сімей), яких вивезли в Сибір, головним чином в Тюменську область на лісорозробки.

Указом президії Верховної Ради СРСР від 28 листопада 1949 р. спецпоселенцям заборонялося повертатись у рідні місця. Порушення каралося двадцятьма роками каторжних робіт. Дозвіл на повернення було отримано тільки 13 грудня 1955 р. вийшов новий указ Президії Верховної Ради СРСР «Про зняття обмежень у правовому становищі німців та членів їх сімей, що перебували на спецпоселенні», який дозволив їм повертатись до рідних місць. Колишні спецпоселенці сім'ями і поодинокі почали повертатись додому. Однак місцеві власті, спираючись на другий пункт названої постанови, не повертали їм конфіскованого майна, не хотіли їх приписувати в рідних населених пунктах і т.п. Окрім того колишні спецпоселенці перебували під постійним наглядом органів державної безпеки. Тому певна частина з них у паспортах записувалась українцями, словаками, угорцями. Лише в 1974 р. німцям СРСР, в тому числі й Україні, був наданий офіційний дозвіл на безперешкодне повернення до рідних місць¹⁷²⁰. Депортаційні акції мали адміністративний, тобто позасудовий характер.

У більшості угорських населених пунктів репресії розпочались у середині листопада 1944 року. 15–17 листопада по селах оголошувався наказ командування, що кожний чоловік віком 18–50 років повинен з'явитися на місце збору. Усіх зібраних спочатку відпустили додому, наказавши знову прийти 18 листопада, маючи при собі харчі й одяг на три дні. Після другої явки, 19 листопада, чоловіків пішки перегнали в Сваляву, де в таборі вони пробули майже 2 місяці. Частина 21 січня 1945 р. в залізничних вагонах переправили в Самбір. Іншу

¹⁷¹⁸ Корсун О. Від упорядника. *Закарпатські угорці і німці*. С. 17–18.

¹⁷¹⁹ Офіцинський Р. Закарпаття у міграційних процесах (1944–1955). *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. 2006. Вип. 17. С. 50.

¹⁷²⁰ Малець О. Етнополітичні та етнокультурні процеси на Закарпатті 40–80-х рр. XX ст.: автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.05 / НАН України. Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. Ін-т народознав. Львів, 2003. С. 15.

частину — в табори Турки і Стрия, а звідти повезли вглиб Радянського Союзу. Наприклад, із Мужієва забрано 234 чоловіків, Бадалова — 143, Жнятина — 71. У відправлених на адресу угорського міністра закордонних справ листах зазначається: родичі репресованих були впевнені, що їхніх батьків, чоловіків, синів радянські представники підозрювали у причетності до партизанського руху, а тому і репресували. Із числа репресованих жоден «навіть подумки не був партизаном і утримувався від будь-яких ворожих дій», — писали зі Жнятина¹⁷²¹.

У деяких округах Закарпаття органи місцевої влади самовільно вдалися до арештів осіб угорської та німецької національностей як «підозрілих і шкідливих для українського та руського народів», або «наклали контрибуцію» на угорські й німецькі родини «як ворогів народу» тощо¹⁷²².

«У Вишкові 27 листопада 1944 року майже усіх угорських чоловіків віком 18–50 років повезли в російські табори. Від виконання повинностей угорці Вишкова ніколи не відмовлялись, тому і зараз з'явилися на місце збору. Вдома репресованих чоловіків у дуже складних умовах, сподіваючись на швидке побачення, заміщають слабкі жінки та діти. Але з того часу, як кілька звільнених, схожих швидше на живих трупів, принесли звістку з табірних списків — тихе сподівання змінилось в пекуче занепокоєння і відчай. Кілька 45–50-річних чоловіків повернулись занедбаними, в жалюгідному одязі, з таким станом здоров'я, то зараз усі вони лежать хворі і може вже ніколи не стануть здоровими. Якщо вони протягом семи тижнів у Росії настільки знівечились, що могло трапитись із тими, хто знаходиться там уже три місяці без одягу, нормального людського харчування, обігріву, медикаментів та лікаря?» — писали в розпачі «матері, батьки, дружини, брати, сестри, наречені, вдови і сироти» в листі від 28 лютого 1945 р. до угорського прем'єр-міністра Б. Міклоша¹⁷²³. У кінці листопада 1944 р. депортації проводились в Ужгороді та його околицях. Старости сіл Вешковец (потім перейшло до Чехословаччини) і Палло (Павлово) звернулися з листом до Будапештської комісії союзників із перемир'я і клопотали про звільнення депортованих. Із двох сіл депортовано 44 особи.

Загалом у радянські табори відправили майже 25 тис. закарпатських угорців-чоловіків віком від 18 до 50 років. При цьому зовсім не враховували те, що значна частина репресованих ніколи не служили в угорській армії, котра у Другій світовій війні вела бойові дії проти збройних сил СРСР. Про кількість загиблих у таборах даних нема, проте відомо, що з 600 тис. депортованих із території Угорщини третина на рідну землю не повернулась. Якщо припустити, що пропорція втрат серед депортованих із Закарпаття така ж, тоді число

¹⁷²¹ Шторк Т. Примусові роботи. *Закарпаття 1919–2009 років*. С. 288.

¹⁷²² Віднянський С. Доля угорців та німців Закарпаття під час «радянської» краю у 1944–1945 рр. URL: <http://www.forumn.kiev.ua/6-37-2005/37-9.htm> (дата звернення: 30.07.2018).

¹⁷²³ Шторк Т. Примусові роботи. *Закарпаття 1919–2009 років*. С. 289.

загиблих у радянських таборах закарпатських угорців становить близько 10 тис. осіб¹⁷²⁴.

Одночасно НРЗУ врегулював державно-церковні відносини. 5 квітня 1945 р. ухвалено постанову «Про вільну зміну релігії», згідно з якою «кожному повнолітньому громадянину Закарпатської України надавалося право вільно змінити свою релігію або вийти з числа віруючих зовсім і залишитися без віросповідання»¹⁷²⁵. У с. Середня Апша Рахівського округу народний комітет навіть надрукував спеціальні бланки, в які записували особові дані бажаного змінити релігію¹⁷²⁶. Більшість записів, що стосувалися переходу із греко-католицької до православної церкви.

Названа постанова, декрети «Про користування церковним майном» і «Про здержавлення школи» від 20 квітня 1945 р. були спрямовані передусім проти греко-католицької церкви, що тоді домінувала в краї. Значний вплив на фінансове становище церкви, особливо греко-католицької, мав декрети «Про скасування патронатних обов'язків» і «Про утворення Управління в справах культів» від 20 квітня 1945 р. Уповноваженим у справах культів було призначено Петра Лінтура.

31 березня 1945 р. Народною Радою ухвалено декрет «Про родину і одруження». За радянським взірцем створювався спеціальний орган, який фіксував: народження, одруження, смерть. Законним визнавався тільки цивільний шлюб, хоча не виключалося, що «релігійний обряд одруження може бути переведений після реєстрації одруження в органах запису актів громадянського стану (ЗАГС)»¹⁷²⁷. 23 квітня 1945 р. НРЗУ видала постанову «Про похорони та користування кладовищами». Вказувалося, що представники церковної громади можуть відмовити в похованні померлого, який не був їх вірником, тільки в тих випадках, коли в селі знаходиться сільське кладовище, або кладовище тої церкви, до якої належав померлий¹⁷²⁸.

25 липня 1945 р. вийшла постанова «Про відміну вживання назви «греко-восточний» і затвердження правильної назви «православний» та про дійсність заяв про зміну релігії, поданих за чехословацького та мадярського режиму». Ці питання безпосередньо здійснювалися і контролювалися окружними і сільськими народними комітетами. Так, у матеріалах

¹⁷²⁴ Шторк Т. Примусові роботи. *Закарпаття 1919–2009 років*. С. 290.

¹⁷²⁵ Постанова НРЗУ про вільну зміну релігії. *Вісник НРЗУ*. 1945. 15 квітня. С. 90.

¹⁷²⁶ Циркуляри управління в справах культури і рішення Рахівського окружного народного комітету у листування з ними про облік церковного майна, служителів культури, зміну релігії та інші питання культури (15.06.1945–02.11.1945) // ДАЗО. Ф. Р-211. Оп. 1. Спр. 28. Арк. 2–3.

¹⁷²⁷ Декрет чис. 47. про родину та одруження. *Вісник НРЗУ*. 1945. 31 березня. С. 59.

¹⁷²⁸ Постанова НРЗУ про похорони та користування кладовищами. *Вісник НРЗУ*. 1945. 1 травня. С. 120.

сільського народного комітету с. Середня Апша знаходимо постанову від 25 липня 1945 р. з детальними поясненнями щодо її впровадження¹⁷²⁹.

Розпочався процес входження православної церкви під юрисдикцію Російської православної церкви. 18 листопада 1944 р. у м. Хуст відбулися збори православного духовенства, на яких вирішили звернутися до собору Сербської православної церкви про згоду на перехід Мукачівсько-Пряшівської єпархії до складу РПЦ¹⁷³⁰. 7-13 грудня 1944 р. представники закарпатського духовенства з цією метою перебували в Москві. 11 грудня делегацію прийняв голова Ради у справах РПЦ при уряді СРСР Георгій Карпов. Й. Сталін остаточно розв'язав це питання. 17 березня 1945 р. він підписав «Інструкцію № 54», в якій, зокрема, передбачалося «оформити приєднання до Московської патріархії Мукачівсько-Пряшівської православної єпархії (Закарпатська Україна), згідно з виявленням із їхнього боку бажанням і згодою синоду СПЦ (в юрисдикції якої дотепер перебуває Мукачівсько-Пряшівська єпархія)»¹⁷³¹.

6–8 вересня 1945 р. на засіданні синоду СПЦ вирішили передати Мукачівсько-Пряшівську єпархію під юрисдикцію РПЦ. 24 жовтня 1945 р. патріарх Алексій I (Симанський) призначив архимандрита Нестора (Сидорука) адміністратором православної Мукачівсько-Пряшівської єпархії. Православне духовенство, на відміну від греко-католицького, активно відстоювало радянську владу. У доповіді політуправління 4-го Українського фронту вказувалося: «Священники православної церкви Мукачова, Севлюша, Волового та інших міст були учасниками першого з'їзду народних комітетів Закарпатської України, прийняли саму активну участь в роботі з'їзду. Після закриття з'їзду православні священники роз'їхались по селах, виступали на зборах зі звітами, розповідали про рішення з'їзду і проводили збір підписів під Маніфестом»¹⁷³². Секретар єпархіального управління протоієрей Іван Кополович став членом НРЗУ й очолював «комісію по розслідуванню звірств збитків вчинених німецько-угорськими окупантами». Тому «максимальне послаблення впливу греко-католицької церкви і масовий перехід в православ'я є цілком посильним завданням, що в значній мірі посилює би і Народну Раду, а згодом радянську владу в Закарпатській Україні»¹⁷³³.

Натомість греко-католицька церква на чолі з єпископом Теодором (Ромжею) зайняла нейтральну позицію. Одна з перших офіційних зустрічей керівництва Мукачівської греко-католицької єпархії з новою владою відбулася 7 листопада 1944 р. під час урочистостей з нагоди чергової річниці

¹⁷²⁹ Циркуляри управління в справах культури і рішення Рахівського окружного народного комітету і листування з ними про облік церковного майна, служителів культури, зміну релігії та інші питання культури (15.06.1945–02.11.1945) // ДАЗО. Ф. Р-211. Оп. 1. Спр. 28. Арк. 7.

¹⁷³⁰ Данилець Ю. Православна церква на Закарпатті у першій половині ХХ ст. Ужгород, 2009. С. 191.

¹⁷³¹ Там само. С. 195.

¹⁷³² 1945 р., липня 10. Із доповіді начальника політуправління 4-го Українського фронту генерал-лейтенанта М.М. Проніна начальнику Головного політуправління Червоної армії. *Возз'єднання*. С. 230.

¹⁷³³ Там само. С. 231.

Жовтневої революції. Після цього в місцевій та київській пресі з'явилася стаття «Греко-католицький єпископ просить генералісімуса Сталіна, щоб приєднав Закарпаття до Радянської України». Єпископ пробував спростувати цю інформацію, проте йому дали зрозуміти, що саме так він мав виступити. Натомість починаються арешти окремих греко-католицьких священників¹⁷³⁴.

Скориставшись підтримкою нової влади православними у грудні 1944 – січні 1945 рр. було захоплено близько півсотні церков від греко-католицьких громад і відібрані будинки (фари)¹⁷³⁵. Внаслідок цілеспрямованої політики місцевої влади наприкінці 1945 р. до православної єпархії вилосю понад 60 греко-католицьких громад¹⁷³⁶.

Ситуація із захопленням храмів набула великого резонансу. «Уніати і православні межі собою ведуть роздори і перебирають один від другого церковні маєтки»¹⁷³⁷, – вказувалося у протоколі засідання голів сільських народних комітетів та сільських секретарів Мукачівського округу від 26 січня 1945 року. Збори прийняли рішення не допускати майнових конфліктів між представниками різних релігійних культур.

Спостерігався також добровільний перехід до православної церкви. Так, 29 грудня 1944 р. до окружного народного комітету в Хусті надійшли звернення про перехід у православ'я від жителів Велятина Г. Іліяша і З. Буреха. Названі особи висловили бажання покинути іудейське віросповідання і змінити свої прізвища¹⁷³⁸.

Про наміри влади свідчать доповідні записки П. Лінтура «Опасность роста католической агитации в Закарпатской Украине» (26 вересня 1945 р.), «Положение церквей в Закарпатской области» (травень 1946 р.). У першому документі йдеться про нібито антинародну діяльність греко-католицьких вірників у селах. У Стеблівці, наприклад, група греко-католиків силою відібрала від православного священника ключі від церкви, у Богдані православному священнику кинуту у будинок гранату¹⁷³⁹. П. Лінтур наголошував, що голови

¹⁷³⁴ Дмитрук В. Ліквідація Української греко-католицької церкви на Закарпатті (друга половина 1940-х рр.). *Історія України: Маловідомі імена, події, факти* (збірник статей). К., 2010. № 36. С. 284.

¹⁷³⁵ Пушкаш Л., о. Кир Теодор Ромжа: Життя і смерть. Львів: Ін-т Історії Церкви Львівської Богословської Академії, 2001. С. 87–90.

¹⁷³⁶ Пашенко В. Ліквідація греко-католицької церкви в Закарпатті мовою фактів. *Філософські обрії*. 2002. № 7. С. 225.

¹⁷³⁷ Протоколи засідань Мукачівського окружного народного комітету за 1944–1945 рр. // ДАЗО. Ф. Р-377: Мукачівський окружний народний комітет м. Мукачево. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 7.

¹⁷³⁸ Протоколи православного патріархального уряду про вступ до греко-православної церкви (14.11.1944–29.12.1944) // ДАЗО. Ф. Р-108: Хустський окружний народний комітет, м. Хуст. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 4–6.

¹⁷³⁹ Доповідні записки Уповноваженого НРЗУ в справах культур про небезпечність зростання католицької агітації, про роль греко-католицького священництва під час угорської окупації, про історію церковної унії та про антинародну поведінку представників греко-католицьких парафій у селах Старе Давидково, Білки, Салбадощ (26.09.1945–16.10.1945) // ДАЗО. Ф. Р-14. Оп. 1. Спр. 662. Арк. 1–2.

околических народних комітетів у Хусті (Сикара), в Мукачеві (Ледней), в Рахові (Штефанець) негативно ставляться до православних і підпільно підтримують греко-католиків.

В іншому документі П. Лінтур вказує, що перехід у православ'я на Закарпатті призупинився. Причиною цього він вважав саботаж державних органів¹⁷⁴⁰. Наприклад, у с. Горинчево Хустського району в жовтні 1945 р. місцевий народний комітет примусово відібрав приходський будинок від православного священика, хоча школа і сільська рада були забезпечені приміщеннями. У січні 1946 р. за рішенням сільського народного комітету православний священик знову залишив церковний будинок, який передали працівникам лісового управління.

П. Лінтур стверджував, щоб відновити перехід у православ'я, необхідно вжити надзвичайні заходи: «Негайно вилучити від уніатської церкви церковні землі і розподілити їх між населенням, щоб цим кроком підірвати її господарську базу; вжити різких заходів проти деяких партійних керівників та працівників комітетів, які проводять злочинну діяльність; вжити рішучі заходи проти греко-католицької єпархії і уніатського духовенства, яка продовжує проводити підривну роботу, спрямовану проти Радянської держави, заборонити агітацію проти православної церкви»¹⁷⁴¹.

У доповідній записці секретарю ЦК КП(б)У Д. Коротченку від 31 травня 1946 р. описано церковні землі Закарпаття: греко-католицька церква мала 6285 га орної землі, 318 га городів, 30 га садів і виноградів, 3 886 пасовищ; римо-католицька церква — 1765 га орної землі, 48 га городів, 14 га садів і виноградів, 336 пасовищ; реформатська церква — 2004 га орної землі, 42 га городів, 8 га садів і виноградів, 625 пасовищ. Всього — 15 365 га землі¹⁷⁴². Ліквідовуючи церковне землеволодіння, влада вирішувала два питання радянської краю — ліквідація греко-католицької церкви і проведення суцільної колективізації.

Нам відомі документи про фінансову підтримку «народною владою» православної церкви. 25 січня 1945 р. управління Мукачівсько-Пряшівської православної єпархії звернулося до НРЗУ з проханням надати православному духовенству позачергову грошову допомогу в розмірі 42,5 тис. пенге¹⁷⁴³.

¹⁷⁴⁰ Докладные записки Уполномоченного Совета по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР по Закарпатской области о положении православной церкви по Закарпатской области (25.02.1946–30.05.1946) // ДАЗО. Ф. Р-544: Уполномоченный Совета по делам русской православной церкви. Оп. 2: (1946–1956). Спр. 1. Арк. 3–4.

¹⁷⁴¹ Там само. Арк. 8.

¹⁷⁴² Постановление бюро Закарпатского обкома КП(б)У о состоянии партийного образования, массово-политической работы, о проведении собрания партийного актива в Закарпатской области (31.05.1946–15.10.1946) // ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 2706. Арк. 4–5.

¹⁷⁴³ Прохання Мукачівсько-Пряшівської єпархії Карпаторуської православної єпархії м. Мукачево про виділення державної дотації для видачі платні священикам і на утримання єпархії та лист по цьому питанню (18.01.1945–11.10.1945) // ДАЗО. Ф. Р-14. Оп. 1. Спр. 665. Арк. 3.

16 березня 1945 р. НРЗУ виділила єпархіальному управлінню православної церкви грошову субвенцію 35 тис. пенге.

Втручання владних структур у церковні справи в цей період не дали бажаних для них результатів. І хоча відбувалася негласна підтримка православних парафій місцевими партійними і радянськими органами — динаміка явно не задовольняла партійне чиновництво. На думку окремих дослідників, у жовтні 1944 р. на Закарпатті налічувалося 88 православних парафій і 463 греко-католицькі, то в другій половині 1946 р. вже відповідно — 152 і 399¹⁷⁴⁴. За даними архівних документів на 1936 р. нараховувалося 127 православних парафій, то на IV квартал 1946 р. — 152¹⁷⁴⁵. Кількість греко-католицьких церков із 1 вересня 1944 р. до 1 січня 1946 р. скоротилась із 477 до 331 і на протязі 1946–1947 років не міналась¹⁷⁴⁶.

Проте радянська влада періоду Закарпатської України не наважилася ліквідувати греко-католицьку церкву, як це було зроблено на інших західноукраїнських землях. Особливості тривалий час ізольованого від України регіону затримали реалізацію цього плану на три роки. На відміну від Галичини, загарбання якої Кремль уважав «поверненням» належних до Радянського Союзу територій, Закарпаття перед війною перебувало у складі Чехословаччини¹⁷⁴⁷.

Вигнання угорських та німецьких окупантів із території Закарпаття силами формувань 4-го Українського фронту — 18-ї армії та 17-го гвардійського корпусу — завершилося наприкінці жовтня 1944 р. в результаті Східно-Карпатської стратегічної наступальної операції. Як і у всіх інших випадках і до того часу, і опісля, визвольні акції радянських військ на завершальному етапі Другої світової війни, супроводжувались встановленням владних режимів перехідного типу під контролем військово-окупаційної адміністрації. Перевага при цьому віддавалася не просто комуністичним, або прокомуністичним політичним силам, а насамперед тим, хто пройшов вишкіл в СРСР. Цей перехід до

¹⁷⁴⁴ Дмитрук В. Ліквідація Української греко-католицької церкви на Закарпатті (друга половина 1940-х рр.). *Історія України: Маловідомі імена, події, факти* (збірник статей). К., 2010. № 36. С. 285; Данилець Ю., Міщанин В. Становище православної церкви в період Закарпатської України (листопад 1944 — січень 1946 рр.). *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2011. Вип. 27. С. 185.

¹⁷⁴⁵ Указання Уполномоченного Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по отчетности Уполномоченного Совета по Закарпатской области (16.01.1947) // ДАЗО. Ф. Р-1490. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 1.

¹⁷⁴⁶ Переписка с Советом по делам религиозных культов при Совете Министров СССР и Уполномоченного Совета по делам религиозных культов по Украинской ССР с исполкомами окружных и городских Советов депутатов трудящихся о работе религиозных культов. Квартальные статистические и информационные отчеты по этому вопросу (03.01.1949–19.12.1949) // ДАЗО. Р-195. Оп. 4. Спр. 29. Арк. 7.

¹⁷⁴⁷ Бошюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939–1950) / переклад з англійської Н. Кочан, за редакцією О. Турія. Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2005. С. 187.

довершених форм тоталітарного правління міг мати ту, чи іншу тривалість — від кількох місяців, до кількох років. Але перебудова суспільних відносин, владних інститутів, форм економічного та культурного життя всюди мала один і той самий фініш.

У випадку із Закарпаттям мала місце принципова особливість. Радянський Союз визнавав емігрантський уряд Чехословаччини в Лондоні і підтримував з ним зв'язки. Евентуально чехословацька держава по завершенню війни мала би бути відновлена у своїх домюхенських кордонах. Спочатку чехословацька адміністрація, скеровувана з Лондона, дійсно намагалася відновити свою юрисдикцію на Закарпатті. Для цього сюди прибув уповноважений емігрантського уряду Ф. Немец. Проте реанімувати чехословацькі владні структури у краї йому не вдалося з-за блокування його діяльності військовою адміністрацією Червоної армії. Поступово влада за її сприяння переходить до новостворених народних комітетів, координуючим органом яких стала Народна Рада Закарпатської України. Якщо перші народні комітети формувалися за спонтанною народною ініціативою, то вже наприкінці листопада 1944 р. майже всі вони перебували під неформальним контролем радянської військової адміністрації. Тому більшість у них становили комуністи або їхні прихильники. Тим паче, що діяльність комуністів не була у краї чимось новим та екстраординарним ще з часів міжвоєнного періоду.

На Першому з'їзді народних комітетів Закарпатської України 26 листопада 1944 р. було прийнято рішення про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною. Це стало вагомим аргументом у перемовинах СРСР із керівництвом Чехословаччини, складовою частиною якої юридично було Закарпаття. В результаті тривалих переговорів радянської і чехословацької дипломатії Договір про Закарпатську Україну було підписано 29 червня 1945 р. в Москві, навіть без формальної участі представників від УРСР і Закарпатської України. Обидві сторони ратифікували цей договір у листопаді 1945 р.: 22 листопада — Тимчасові Національні збори ЧСР, а 27 листопада — Президія Верховної Ради СРСР. Обмін ратифікаційними грамотами відбувся у Празі. Таким чином, возз'єднання Закарпаття з УРСР відбулося згідно існуючих міжнародно-правових норм та процедур, хоча, зрозуміло, Прага йшла на цю територіальну поступку не цілком добровільно.

З перших днів свого існування НРЗУ навіть зовні виказує свою цілковиту прихильність до СРСР. Про це свідчить низка декретів НРЗУ — про введення московського часу на території краю, про народний гімн Закарпатської України, яким став гімн СРСР, державним прапором Закарпатської України стало червоне полотнище із зображенням на верхньому його куті золотистого серпа і молота, а над ними червоної, із золотистою крайкою, п'ятикітнечної зірки та написом золотистою барвою «Хай живе возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною». Текст присяги службовців Закарпатської України також містив слова про цілковиту відданість СРСР. Як на наш погляд,

подібні «дрібниці» яскраво відбивали справжню ступінь «суверенітету» цього державного утворення.

Відразу ж у всіх публічних місцях було знято угорські й німецькі позначення, які замінили написами на українській, або на українській і російській мовах. На радянський лад перейменовувалися населені пункти, вулиці та площі. У вжиток запроваджувалося звертання «товариш». У Закарпатську Україну імпортувалися радянські свята — річниця Червоної армії, 8 Березня, 1 Травня, «Сталінської Конституції», святкування Нового року. Натомість відзначення релігійних свят поступово витискалися на задній план.

За радянським взірцем створювалися й органи управління, правоохоронної системи та судівництва, адвокатура, громадські формування по охороні правопорядку типу народних дружин тощо. Та все ж реально повноваження, попри всі візуальні ефекти та декларації, належали не «місцевим» квазісувереним владним органам — Народній Раді і народним комітетам, а радянському військовому і державному керівництву, що спиралось на місцевих комуністів та їх партійні організації. В цей час розпочинається й «більшовизація» закарпатських комуністів, коли членів Комуністичної партії Закарпатської України приймають у лави ВКП(б).

В економіці так само починається впровадження радянських новацій. Комуністи вдало зіграли на настроях населення із земельного питання здійснивши аграрну реформу. Відбувається конфіскація поміщицьких, церковних, заставлених у банках земель та їх безоплатна передача у власність безземельним і малоземельним селянам через народні комітети. Землю отримали всі знедолені країни. Земельні громади, як варіант селянського кооперування могли стати основою для розвитку селянсько-фермерських господарств. Проте подальший курс, що і слід було очікувати, повернув до суцільної колективізації. Початком до цього став декрет НРЗУ від 15 грудня 1945 р. про націоналізацію землі.

Розпочинається одержавлення приватної власності у провідних галузях промисловості та націоналізація крупних підприємств, банків, закладів інфраструктури. Разом з тим, головним своїм завданням нова влада ставила відновлення діяльності знищених війною промислових підприємств, продемонструвавши це як братню допомогу народів СРСР, що мало засвідчити могутність останнього. Зміцнюються економічні зв'язки Закарпатської України з УРСР, а також поширюється чинність радянського законодавства, котре регулювало відносини у сферах промислового виробництва та бюджетно-фінансових відносин і, одночасно впроваджується нова грошова одиниця — рубль (карбованець). У край прибувають «спеціалісти» і «консультанти» «для вирішення першочергових економічних завдань». Ці відбудовчі заходи, зрозуміло, мали свій позитивний ефект, що неможливо заперечити. Але зміна відносин власності у промисловій сфері зменшувала, а то й зводила нанівець цей позитив, оскільки управління промисловими об'єктами, і налагодження на них виробництва часто-густо здійснювалося особами з недостатньою компетенцією.

Значні зрушення сталися й у освітній сфері. Владі вдалося налагодити роботу шкіл, забезпечити їх кадрами, оскільки у край прибули на роботу сотні педагогічних працівників з усієї України. Паралельно було проведено перевірку на політичну благонадійність місцевих педагогів. Вчителі краю, у свою чергу, у форматі різноманітних екскурсій переймали досвід в інших регіонах Радянської України. У Закарпатській Україні поступово переходять на радянські освітні стандарти у цілях виховання нової «радянської людини», для чого були затверджені перехідні навчальні плани і програми.

Можемо констатувати, що політичні репресії – переслідування новою владою мешканців Закарпатської України за політичними критеріями вже з листопада 1944 р. доповнюється також етнічним критерієм, що так само було властиво для історичних реалій цього часу у всьому регіоні ЦСЄ. Угорське та німецьке населення краю зазнавало утисків, переслідувань, інтернувань та депортацій. Протягом 1944–1946 рр. із Закарпаття було виселено майже 3 тисячі німців і близько 25–30 тисяч угорців.

Не зважаючи на те, що відповідно до радянського законодавства, церква була відмежована від держави, а школа від церкви, НРЗУ активно втручається у церковні справи. Про це свідчить низка декретів – «Про користування церковним майном» і «Про здержавлення школи», «Про скасування патронатних обов'язків» і «Про утворення Управління в справах культів», «Про родину і одруження». Саме в цей час відбулося входження регіональних структур православної церкви під юрисдикцію Російської православної церкви. Започатковуються передумови до ліквідації греко-католицької церкви.

Таким чином, діяльність перехідних структур влади Закарпатської України, котра з самого початку розглядалась як тимчасова, самим активним чином готувала здійснення доконаних заходів радянізації за канонічними нормативами соцмодернізації.

Розділ 8. Політична ситуація в Закарпатській області (1946–1950)

22 січня 1946 р. Указом Президії Верховної Ради СРСР затверджено подання Президії Верховної Ради Української РСР про утворення Закарпатської області з центром у м. Ужгород. До складу Закарпатської області включено 2 міста – Ужгород і Мукачево, 13 округів – Берегівський з центром в м. Берегово, Великоберезнянський – с. Великий Березний, Воловецький – с. Воловець, Воловський – с. Волове (нині Міжгір'я), Іршавський – с. Іршава, Мукачівський – м. Мукачево, Перечинський – с. Перечин, Рахівський – с. Рахів, Свалявський – с. Свалява, Севлюський – м. Севлюш (нині Виноградів), Тячівський – с. Тячів, Ужгородський – м. Ужгород, Хустський – м. Хуст¹⁷⁴⁸. Отож, збережено поділ на 13 адміністративних округів, запроваджений Народною Радою Закарпатської України в лютому 1945 року. Специфічний поділ на округи проіснував до 1953 року. В УРСР такими одиницями були райони. Довоєнний адміністративний устрій змінено. Підкарпатська Русь поділялася на чотири зупи: Березьку, Марамороську, Угочанську, Ужгородську, кожна з яких складалася зокругів. Київ і Москва проігнорували пропозиції облвиконкому (І. Туряниця) та обкому партії (І. Компанець) про об'єднання сіл Тячівського і Рахівського округів, населених етнічними румунами, в окремих округ¹⁷⁴⁹.

Указом Президії Верховної Ради УРСР від 24 січня 1946 р. з наступного дня у Закарпатській області вводилося законодавство Української Радянської Соціалістичної Республіки¹⁷⁵⁰. Проте ще в грудні 1945 р., за офіційного

¹⁷⁴⁸ 1946 р., січня 22. Указ Президії Верховної Ради СРСР про утворення Закарпатської області в складі Української РСР. *Возз'єднання*: Збірник архівних документів та матеріалів (травень 1944 – січень 1946 рр.) / Упор., передмова та покажчики О.Д. Довганича, А.М. Шекети, М.В. Делегана; ред. колегія В.І. Балога, І.В. Іванчо, М.В. Делеган, О.Д. Довганич та ін. Друге видання. Ужгород : Закарпаття, 2000. С. 273.

¹⁷⁴⁹ Макара М. Формування органів влади на місцях. Вибори до Верховних Рад СРСР та УРСР. *Нариси історії Закарпаття*. Т. III. (1946–1991). Ужгород : Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ управління у справах преси та інформації, 2003 С. 35–43.

¹⁷⁵⁰ 1946 р., січня 24. Указ Президії Верховної Ради УРСР про введення на території Закарпатської області законодавства Української Радянської Соціалістичної республіки. *Возз'єднання*: Збірник архівних документів та матеріалів (травень 1944 – січень 1946 рр.) / Упор., передмова та покажчики

існування Закарпатської України, політбюро ЦК КП(б)У затвердило склад виконкому обласної ради: І. Туряниця, Г. Пінчук, С. Вайс, Д. Бондаренко, І. Керча, І. Керечанин, М. Куц, М. Попович, Д. Тарахонич.

Спочатку уніфікували назви органів влади за радянським взірцем. 9 березня 1946 р. облвиконком перейменував сільські народні комітети у сільські і селищні ради депутатів трудящих. За погодженням з окружками партії окружні народні комітети затверджували склад сільських і селищних рад, у т.ч. голів, їх заступників, секретарів. 17 травня 1946 р. ухвалено постанову «Про перейменування окружних і міських народних комітетів в окружні та міські ради». За погодженням з обкомом КП(б)У затверджено склад виконавчих комітетів цих рад.

У березні-травні 1946 р. в Закарпатській області створені місцеві органи влади – виконавчі комітети, їх відділи і управління. Місцеві ради депутатів трудящих діяли незаконно, бо не обиралися аж до 21 грудня 1947 р., коли відбулися вибори до місцевих рад.

У червні 1946 р. уточнили топонімічні назви. Указом Президії Верховної Ради Української РСР перейменовано села Андрашівці на Андріївку, Ряпідь на Бистрицю, Велику Чингаву на Боржавське, Німецьку Мокру на Комсомольськ, Берлебаш на Костилівку, Ляховець на Лісковець, Брустури на Лопухів, Угочанську Розтоку на Малу Розтоку, Середню Апшу на Середнє Водяне, Нижню Апшу на Діброву, Требушани на Ділове, Серенчівці на Щасливе тощо¹⁷⁵¹.

Перейменування зачепило майже півсотню населених пунктів краю. Але комуністи на тому не хотіли зупинитися. У 1949 р. вони пропонували Мукачєво перейменувати в Октябрськ, Хуст – на Красногорськ, Іршаву – на Синяву, Рахів – на Комсомологорськ, Тячів – на Шевченкове, Воловець – на Перевал і відповідно Воловецький район на Перевальський район¹⁷⁵². На щастя, це не було втілено в життя.

Наступним актом радянської Закарпатської області стало введення 11 квітня 1946 р. радянської паспортної системи. Населення краю протягом 10 днів мали зробити прописку. Під особливим контролем опинилися мешканці населених пунктів прикордонної «заборонної зони»¹⁷⁵³.

Після війни на Закарпатті розквартирували велику кількість військових частин. За рахунок військових збільшилася кількість населення краю. Якщо

О.Д. Довганича, А.М. Шекети, М.В. Делегана; ред.колегія В.І. Балого, І.В. Іванчо, М.В. Делеган, О.Д. Довганич та ін. Друге видання. Ужгород: Закарпаття, 2000. С. 273–274.

¹⁷⁵¹ Закарпатська область: довід. адм.-терит. поділу на 1 черв. 1996 р. / відп. за вип. В. Буркало; [уклад.]: І. Різак; П. Федисяк [та ін.]. Вид. 3-є. Ужгород: Закарпаття, 1996. С. 63–67.

¹⁷⁵² Сергійчук В. Не пожили херсонці в Сталінодніпровську, а жителі Рахова – в Комсомологірську. *Молодь України*. 1994. 3 листопада.

¹⁷⁵³ Макара М. Сільрада не заперече... *Закарпатська правда*. 1988. 26 січня.

на початку 1946 р. в області проживало 761 146 осіб, то через три місяці – на 13 970 більше. Ця тенденція зросла після постанови ЦК КП(б)У та РНК УРСР від 16 січня 1947 р. «Про працевлаштування і матеріально-побутове забезпечення демобілізованих воїнів». На Закарпатті масово осіли демобілізовані. На початку 1947 р. в найбільших містах області – Ужгороді та Мукачеві оселилися 3 Герої Радянського Союзу, 5 генералів, 6 полковників, 6844 офіцери нижчих звань. Їм першочергово виділяли квартири, особняки, із яких часто виселяли попередніх власників¹⁷⁵⁴.

Під військові об'єкти переобладнали адміністративні будинки, господарські, культурно-освітні споруди тощо. Так, в Ужгороді обласний військомат розташувався в приміщенні Сільськогосподарської комори з її науковими лабораторіями, бібліотекою, іншим технічним і науковим обладнанням, житловими приміщеннями для співробітників. Під гарнізонний будинок офіцерів забрали дім «Просвіти». У Мукачеві військові забрали приміщення Мукачівської торговельної академії, а у Берегові на казарму перетворили будинок колишнього жупанату.

Одночасно погіршилася криміногенна ситуація. Злочини військових набули резонансу: вбивства, розбої, пограбування¹⁷⁵⁵. Так, у 1946 р. заступник управляючого Закарпатським вин трестом Константинов писав командувачу Львівського військового округу і голові Закарпатського облвиконкому: «Військовослужбовці, що дислокуються в районах радгоспів одиночками і групами до 10 чоловік самовільно направляються у сади і не тільки знищують урожай, але і портять дерева... Сторожі радгоспів із місцевого населення настільки тероризовані, що зразу втікають при наближенні груп військовослужбовців»¹⁷⁵⁶. У Берегові лейтенант Айрапетов самовільно зайняв два радгоспні будинки, 1 і 2 липня 1946 р. вигнав бригаду робітників із виноградників, вигнав робітників із гуртожитку, побив бригадира радгоспу і т.д. Бійці Айрапетова побили сторожа саду. Перед представниками окрвиконкому, секретарем окрпарткому і винтресту Айрапетов поведився виключно зухвало.

Так само поведилися демобілізовані. Вони, особливо відставні офіцери, самочинно захоплювали помешкання і майно заляканих громадян, зневажливо ставилися до місцевих органів влади, тероризували сусідів, безпробудно пиячили тощо. 8 квітня 1946 р. представник Мукачівського МК КП(б)У Т. Жеребак вказував, що «в річці Латориця, військові глушать рибу

¹⁷⁵⁴ Макара М. Ідеологічні та адміністративні заходи. Проблеми міжнаціональних відносин. *Нариси історії Закарпаття*. Том III (1946–1991). С. 67.

¹⁷⁵⁵ Макара М. Як Закарпаття мілітаризувалося. Новини Закарпаття. 1993. 8 квітня.

¹⁷⁵⁶ Переписка с вышестоящими органами Украинской ССР, с учреждениями, предприятиями области по организационно-хозяйственной и культурно-массовой работе (08.06.1946–26.12.1946) // ДАЗО. Ф. Р.195: Виконком Закарпатської обласної ради депутатів трудящих. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 35.

гранатами, знищуючи цим дрібну рибу»¹⁷⁵⁷. Досить скоро громадська думка на Закарпатті щодо всього радянського різко змінилася.

У 1946 р. у Закарпатській області встановили прикордонну смуга від 50 м до 1,5 км. Закарпатський облвиконком протягом місяця відселив жителів 19 сіл, які ця смуга зачепила¹⁷⁵⁸. У 1947 р. облвиконком відселив від кордону ще 60 господарств¹⁷⁵⁹, зокрема 21 в Ужгородському окрузі¹⁷⁶⁰.

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 30 липня 1946 р. Закарпатську область оголошено режимною територією, тобто забороненою зоною першої категорії. Сюди прибували потяги з репатрійованими – колишніми громадянами СРСР із Франції, Німеччини, Чехословаччини та ін. У 1946 р. на Закарпаття прибув 1601 репатріант, у наступні роки – ще 6 тис.¹⁷⁶¹.

Напруженість у стосунках місцевого населення з військовиками виникла через землю, примусові заготівлі сільськогосподарської продукції, сіна для коней¹⁷⁶². Значні земельні ділянки забрали для будівництва таборів і стрільбищ 3-го гірсько-стрілецького Карпатського корпусу в Мукачівському окрузі. Закарпатський облвиконком 28 лютого 1947 р. надав корпусу землі м. Мукачево: 62 га сінокосів; 204 га пасовищ; 34 га садів; 64 га орної землі; 1674 га лісів, а також землі Мукачівського округу: 34 га орної землі, 108 га сінокосів, 224 га пасовищ, які належали селянам 4-х сіл, зокрема с. Ромачевиця повністю залишилося без пасовищ і сінокосів¹⁷⁶³.

Під будівництво авіаполігону Міністерство сільського господарства УРСР віддало 416 га земель с. Жнятино Мукачівського округу і 311,6 га держлісфонду Мукачівського лісгоспу. Місцеве населення не сприйняло такі переділи. Голова сільської ради с. Жнятино просив компенсувати втрачені пасовища за рахунок сіл Мале Гутово, Нове Село, Рафайлово. Обласне керівництво зменшило

¹⁷⁵⁷ Информации, справки отдела, инструкторов о состоянии партийно-организационной в городских, окружных комитетах партии и комсомола (28.03.1946–13.12.1946) // ДАЗО. Ф. П-1: Закарпатський обком Компартії України. Оп. 1. Спр. 103. Арк. 3.

¹⁷⁵⁸ Постановления, решения исполкомов окружных Советов депутатов трудящихся (присланных до ознакомления) (23.01.1947–12.12.1947) // ДАЗО. Ф. Р.195. Оп. 1. Спр. 31. Арк. 84–85.

¹⁷⁵⁹ Переписка с Президиумом Верховного Совета, с Советом Министров Украинской Советской Социалистической Республики по организационным и хозяйственным вопросам (17.01.1948–24.12.1948) // ДАЗО. Ф. Р.195. Оп. 1. Спр. 89. Арк. 53.

¹⁷⁶⁰ Постановления, распоряжения высших правительственных органов Украинской Социалистической Республики по вопросам деятельности учреждений, организаций и предприятий области. Т. 1. (03.01.1947–31.05.1947) // ДАЗО. Ф. Р.195. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 25.

¹⁷⁶¹ Макара М. Ідеологічні та адміністративні заходи. Проблеми міжнаціональних відносин. *Нариси історії Закарпаття*. Том III (1946–1991). С. 68.

¹⁷⁶² Міщанин В. Взаємовідносини окружних народних комітетів Закарпаття з військовими частинами Червоної армії в 1944–1950 рр. (на прикладі Волівського округу). *Carpatica-Carpatika*. Випуск 22. Проблеми історії політології, етнології та літературознавства. Ужгород, 2003. С. 70–73.

¹⁷⁶³ Постановления, распоряжения высших правительственных органов Украинской Социалистической Республики по вопросам деятельности учреждений, организаций и предприятий области. Т. 1. (03.01.1947–31.05.1947) // ДАЗО. Ф. Р.195. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 8.

кількість земель с. Жнятино під авіаполігон із 416 до 111, 9 га. У 1947 р. в Жнятині зареєстрували в спільному користуванні 784 га пасовищ, 422 двори землекористувачів і 845 голів худоби. При вилученні 111,9 га в спільному користуванні 672 га, або 0,71 га на одну голову худоби. Лише 18 березня 1949 р. Міністерство сільського господарства відмовило військовим, «враховуючи що кордони заплановані до відводу ділянки проходять на відстані 0,4–1,5 км від населених пунктів Гать, Жнятино і шосейної дороги Мукачево-Берегово, що не забезпечує безпеки проживаючого в цих пунктах населення»¹⁷⁶⁴.

В Ужгородській окружком звернувся із заявою голова колгоспу ім. Суворова с. Доманинці про те, що військова частина самовільно захопила земельну ділянку площею 40 га, влаштувала стрільбище¹⁷⁶⁵. Подібне мало місце у колгоспі ім. Жданова м. Ужгород. Голова колгоспу «Радянська Верховина» с. Стрипа Ужгородського округу писав: «Військова частина 11326, яка стоїть табором на кордоні колгоспного поля, кожного дня завдає великої шкоди колгоспним ланам. Коні вриваються в посіви і сінокоси. Заняття кожного дня проводяться по колгоспному саду»¹⁷⁶⁶.

Для розваг генералітету виділяли землі під мисливське господарство. На вимогу командування Прикарпатського військового округу місцева влада надала великі ділянки в межах Мукачівського, Берегівського, Севлюського й Ужгородського округів під мисливське господарство¹⁷⁶⁷.

Мешканцям, які опинилися у 800-метровій смузі державного кордону, довелося переселитися. Позначений державний кордон різав по живому установлені роками етнічні, родинні, господарські, транспортні, культурні, духовні зв'язки між сусідніми населеними пунктами, родинами, окремими людьми. У ряді випадків лінія кордону перетнула села Великий Бичків, Тячів, Павлово та ін. Утворилися радянсько-румунські, радянсько-угорські, радянсько-чехословацькі населені пункти, в яких теоретично можна поговорити з сусідом через колючий дріт.

6 вересня 1946 р. Рада Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) підвищили ціни. У новоприєднаній області комуністи з цього приводу розгорнули ідеологічну кампанію. Відбулись збори окружних і міських партійних активів з участю відповідальних обласних працівників. Всього на зборах було 1207 осіб, з яких

¹⁷⁶⁴ Переписка с Советом Министров Украинской Советской Социалистической республики с Министерством сельского хозяйства и лесного хозяйства, с окружными городскими Советами депутатов трудящихся и войсковыми частями по отводу земельных участков под специальные строительства (07.01.1949–24.12.1949) // ДАЗО. Ф. Р-195. Оп. 4: 1949 р. Спр. 28. Арк. 48, 50, 58, 67.

¹⁷⁶⁵ Там само. Арк. 46.

¹⁷⁶⁶ Переписка с войсковыми частями Вооруженных сил СССР, Министерством внутренних дел СССР по хозяйственно-организационным вопросам (07.01.1949–27.12.1949) // ДАЗО. Ф. Р-195. Оп. 4. Спр. 34. Арк. 7, 43.

¹⁷⁶⁷ Макара М. Ідеологічні та адміністративні заходи. Проблеми міжнаціональних відносин. *Нариси історії Закарпаття*. Том III (1946–1991). С. 68.

120 виступило: «Комуністи присутні на партактивах із задоволенням зустріли і схвалили заходи партії і уряду, спрямовані на врегулювання державних цін, на оздоровлення товарообороту, укріплення курсу рубля та зміцнення реальної зарплати»¹⁷⁶⁸. 13 вересня 1946 р. у всіх первинних парторганізаціях відбулися закриті збори для роз'яснення цих дій.

Активно працювали комуністи серед інтелігенції. 1–22 червня 1946 р. в Закарпатській області працювали 7 осіб від управління пропаганди і агітації ЦК КП(б) У. Вони провели 14 три-п'ятиденних семінарів для інтелігенції округів і міст краю, прочитали 98 лекцій, які прослухало 1563 присутніх. Керівник групи відзначив: «Більшість місцевої інтелігенції Закарпаття налаштовано цілком релігійно, про це свідчать наступні факти: Сільські вчителі, викликані на семінар, навіть в громадській ідалні перед прийняттям їди, хрестяться (Хустський округ). Більшість жінок, присутніх на семінарах, на шеї поверх плаття мали хрестики. Багато питань, які задавала інтелігенція, носили пряме відстоювання релігії»¹⁷⁶⁹.

У листопаді 1946 р. пропагандистська група ЦК КП(б)У на Закарпатті виявила серйозні недоліки в організаційній масово-політичній роботі. Як приклад наводився той факт, що у Воловецькому окрузі у липні-листопаді 1946 р. прочитано 63 лекції і доповіді: 58 — про п'ятирічний план СРСР та УРСР, 2 — про міжнародне становище, 2 — про «українсько-німецьких окупантів», 1 — про матеріально-культурне життя трудящих. У списках агітаторів Хустського округу «рахуються торговці Смук Герман, Бергер Мартор, Фаркаш Герман, куркулі Ерней Йосип, Сурмо Карпо»¹⁷⁷⁰.

Такі закиди викликали невдоволення місцевих партійних функціонерів. «Я багато років працюю на партійній роботі і не пам'ятаю такого випадку, щоб мені хтось із секретарів обкому дзвонив і питав, чому у тебе погано з пропагандою, з агітацією, а завжди питають, як у тебе з хлібопоставками, із заготовкою і вивозом лісу і т.д.»¹⁷⁷¹, — заявив секретар Волівського окружного КП(б)У М. Ільченко.

Зауваження стосувалися й агітаційно-пропагандистської роботи серед національних меншин. У Берегівському окрузі, де переважно проживали угорці, керівництво не володіло угорською, а всі штатні пропагандисти окружному (угорці) не володіли українською та російською. Кінокартини

¹⁷⁶⁸ Інформації, справки о проведені пленумов обкомов КП(б)У, активов, районных партійных собраний и о состоянии работы партийных организаций Закарпатской, Измаильской и Черниговской областей (23.11.1946–06.12.1946) // ЦДАГО України. Ф.1. Оп. 23. Спр. 2667. Арк. 29.

¹⁷⁶⁹ Справки прогруппы ЦК КП(б)У о проведені в Закарпатской области городских и окружных семинаров интеллигенции по темам марксистско-ленинской философии (1946) // ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 70. Спр. 938. Арк. 1, 3, 12.

¹⁷⁷⁰ Докладные записки, справки о состоянии партийной учебы, пропагандистской и организационно-массовой работы в Закарпатской области (апрель 1946–26.02.1947) // ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 70. Спр. 455. Арк. 33–34.

¹⁷⁷¹ Там само. Арк. 48.

демонстрували на російській та українській, радіотрансляції на угорській не організовано¹⁷⁷².

У Воловецькому окрузі були дві кінопересувні установки: одна с. Нижні Ворота, інша обслуговувала окружний центр і села біля нього, а населення віддалених сіл (Нижня Розтока, Верхня Розтока, Перехресне, Кичерне, Пашковець, Щербовець) жодного разу не бачило радянської кінокартини¹⁷⁷³. Подібну ситуацію зафіксували у селах Перечинського округу: Мокра, Липовець, Новоселиця, Свалявка, Лікіцари.

Чергова пропагандистська група ЦК КП(б)У працювала в Закарпатській області 9 січня – 13 лютого 1947 року. Головним напрямком її роботи була підготовка до виборів у Верховну Раду УРСР. Члени групи прочитали 34 лекції і 4 доповіді в Свалівському, Іршавському, Тячівському, Волівському, Берегівському округах, м. Ужгород. Вони перевірili роботу 58 виборчих дільниць та агітпунктів, а також редакцій окружних газет «За нове життя» (Іршава), «Червона трибуна» (Тячів), «Червона зоря» (Волове), обласної газети «Закарпатська правда», обласне відділення «Союздруку»¹⁷⁷⁴.

Окремим видом агітації і пропаганди радянського ладу стали екскурсії. Із плану проведення однієї із таких екскурсій довідуємось, що кількість екскурсантів складала 30 осіб, тривала вона 18 днів – з 13 травня до 1 червня 1946 р. Маршрут цієї екскурсії – Київ-Харків-Сталіно-Київ. У Харкові протягом 5 днів передбачили відвідини тракторного, велосипедного і турбогенераторного заводів, музеїв, театрів, парку культури, університету, зустріч із науковцями. У Сталіно планували зустріч із «стахановцями-шахтарями», у Запоріжжі – з «робочими колективами»¹⁷⁷⁵.

Ідеологічна машина запрацювала в Закарпатській області на повну потужність. Із звіту Мукачівської лекційної групи за I квартал 1950 р. довідуємось, що над поставленими завданнями працювало 29 лекторів, з яких 23 були комуністами¹⁷⁷⁶. У 1950 р. вже відзначалось, що Закарпатська партійна організація виконуючи постанови ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У з ідеологічних питань «дещо поліпшила ситуацію з ідеологічною, масово-політичною та культурно-просвітницькою роботою серед трудящих»¹⁷⁷⁷.

¹⁷⁷² Докладные записки, справки о состоянии партийной учебы, пропагандистской и организационно-массовой работы в Закарпатской области (апрель 1946–26.02.1947) // ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 70. Спр. 455. Арк. 62.

¹⁷⁷³ Там само. Арк. 63.

¹⁷⁷⁴ Там само. Арк. 67.

¹⁷⁷⁵ Там само. Арк. 11.

¹⁷⁷⁶ Отчеты, справки и другие материалы комитета по делам культурно-просветительских учреждений УССР в ЦК КП(б)У о работе в западных и Закарпатской областях (13.01.1950–01.04.1950) // ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 70. Спр. 1974. Арк. 6.

¹⁷⁷⁷ Отчет секретаря обкома партии тов. И.Д. Компанца на заседании политбюро ЦК КП(б)У о состоянии массово-политической работы в области, информации работников отдела о состоянии

Важливу роль в ідеологічному контролі грала цензура. Якщо робота партійного агітатора всіяко рекламувалася, то робота цензора залишалася в тіні. У Державному архіві Закарпатської області нами виявлено значну кількість матеріалів, які стосуються діяльності цензорів. Це директивні листи Головного управління в справах літератури і видавництва, доповідні записки, листи працівників поліграфії, різні інформації, текстові зведені дані викреслень попередньої цензури тощо¹⁷⁷⁸. Цензори провели перевірку шкільних підручників, конфіскованих у 1944–1945 рр. приватних бібліотек і бібліотеки Мукачівського монастиря, контролювали букіністичні книгарні та періодику. Ще 5 грудня 1944 р. НРЗУ видала декрет «Про введення попередньої цензури на періодичні і неперіодичні видання»¹⁷⁷⁹. При уповноваженому НРЗУ у справах освіти створили «уряд цензури». Кожна друкарня йому надсилала перші три видатки видання і розмножувала тільки дозволені цензурою видання. Невиконання цих вимог каралося штрафом до 10 тис. пенге, або ув'язненням до 6 місяців.

У народних, середніх і фахових школах про вели ревізію шкільних бібліотек і вилучили з них книжки на чужих мовах, географічні карти, ілюстрації, портрети з часів угорської окупації¹⁷⁸⁰. Дирекції шкіл подали звіт про пророблену роботу і списки конфіскованої літератури.

У доповідній записці завідувача відділу шкіл Закарпатського обкому КП(б) У А. Гончаренка від 19 лютого 1946 р. «Про стан шкіл в Закарпатській області» для завідувача відділу шкіл ЦК ВКП(б) Н. Яковлева читаємо: «Вже на початку 1945 р. програми і підручники введені в школах Закарпатської України під час німецько-мадярського окупаційного режиму були вилучені із вжитку. В основу навчальної роботи шкіл були покладені програми радянської школи»¹⁷⁸¹.

Наступним кроком стало ухвалення декрету від 20 квітня 1945 р. «Про утворення Цензурного Відділу при Народній Раді Закарпатської

агитационно-политической работы в окружках партии, о работе творческих союзов (10.01.1950–14.09.1950) // ДАЗО. П-1. Оп. 1. Спр. 1362. Арк. 58.

¹⁷⁷⁸ Інформації, письма работников издательств, редакций газет, корреспондентов и селькоров о работе газет, случаях зажима критики (06.02.1948–06.11.1948) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 716. 64 арк.; Інформації, справки работников отдела по вопросам печати (09.06.1948–22.09.1948) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 717. 40 арк.; Текстовые сводки вычерков предварительной цензуры за 1948 г. (04.02.1948–30.12.1948) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 718. 34 арк.; Директивные письма Главного управления по вопросам литературы и издательств, вычерки текстов предварительной цензуры (02.02.1949–02.11.1949) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 1032. 25 арк.; Докладные записки, письма работников печати и полиграфии по вопросам работы редакций газет и издательства «Карпаты» (31.12.1948–07.11.1949) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 1034. 104 арк.; Текстовые сводки вычерков предварительной цензуры (04.01.1950–02.12.1950) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 1384. 46 арк.

¹⁷⁷⁹ Декрет чис. 19. про введення попередньої цензури на періодичні і неперіодичні видання. *Вісник НРЗУ*. 1944. 15 грудня. С.12.

¹⁷⁸⁰ Розпорядження чис. 7. про конфіскацію та вилучення всіх чужих видань. *Вісник НРЗУ*. 1944. 15 грудня. С.14.

¹⁷⁸¹ Інформації, справки отчеты и докладные записки отдела о ликвидации неграмотности и малограмотности среди взрослого населения, о работе школ рабочей молодежи и др. (19.02.1946–18.05.1947) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 142. Арк. 1.

України»¹⁷⁸². При окружних і міських народних комітетах утворювалися посади літконтролерів. Як і в попередньому декреті про цензуру, кожна друкарня мала представити цензурному відділу перші три відтиски видання. Недотримання вимог передбачало штрафи від 10 тис. до 100 тис. пенге, або позбавлення волі від 6 місяців до 3 років.

Із утворенням Закарпатської області при виконавчому комітеті Закарпатської обласної ради депутатів трудящих утворили управління у справах літератури і видавництва (облліт).

Ще у серпні 1945 р. за направленням ЦК КП(б)У для організації цензури на Закарпатті прибув М. Омеляненко. Він укомплектував апарат як в Ужгороді, так і в округах. На травень 1947 р. в обласному центрі працювало 8 цензорів. У всіх 13 округах підбрали уповноважених облліту: 4 осіб працювали на звільнених посадах, 9 – за сумісництвом. У 1946 р. проведена обласна нарада уповноважених з очистки бібліотек від «ворожої» літератури. Начальник облліта та його заступник виїжджали в округи, виявляли недоліки і давали вказівки¹⁷⁸³. У 1946 р. таких виїздів було 17, за перший квартал 1947 р. – 6.

Щотижня цензори проводили заняття з підвищення кваліфікації та вивчення «Переліку даних, які складають державну таємницю». М. Омеляненко відзвітував: «Всі газети, книги і інша друкована продукція охоплені попереднім цензорським контролем. Перед друком він читає продукцію і коли він знаходить державні, військові тайни, або політично неправильні речення він викреслює їх із газет. За час існування Закарпатського облліту попереджено в газетах і інших видах друкованої продукції 127 фактів розголошень військових, державних тайн, політико-ідеологічних викривлень»¹⁷⁸⁴. За його словами, декілька разів повністю знімали статті і вірші з газет, як політично шкідливі. Крім того, було 10 конфіскацій друкарської продукції з грубими помилками і спотвореними портретами.

Починаючи із 1946 р., обласні газети виходили трьома мовами: українською («Закарпатська правда», 13 окружних газет), російською («Закарпатская Украина» – згодом «Советское Закарпатье») й угорською («Карпат Igos Co»). Угорською дублювали обласну газету «Молодь Закарпаття» і дві окружні – ужгородську і берегівську. Всього в області видавали 16 газет загальним тиражем 67,5 тис. прим.¹⁷⁸⁵. Тож радянські цензори мали роботу.

¹⁷⁸² Декрет чис. 56. про утворення Цензурного Відділу при Народній Раді Закарпатської України. *Вісник НРЗУ*. 1945. 1 травня. С. 114.

¹⁷⁸³ Информации, справки, отчеты, докладные записки учебных заведений, учреждений средств массовой информации об их работе, работа с интеллигенцией (01.04. 1947–06.01.1948) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 390. Арк. 18, 20.

¹⁷⁸⁴ Там само. Арк. 18.

¹⁷⁸⁵ Макара М. Макара М. Утвердження радянського ладу. Кадрова політика. *Нариси історії Закарпаття*. Т. III (1946–1991). С. 43.

У назвах 13 окружних газет — органах окружкомів партії відбито дух часу: «За нове життя» (Іршава), «Колгоспне життя» (Ужгород), «Соціалістична праця» (потім «Ленінська правда», Рахів), «Ленінський шлях» (Свалява), «Перемога» (Перечин), «Прапор перемоги» (Мукачеве), «Радянська Верховина» (Воловець), «Сталінський прапор» (Севлюш), «Сталінське слово» (Хуст), «Сталінським шляхом» (Великий Березний), «Тячівська правда» (потім «Червона трибуна», Тячів), «Зоря» (потім «Червона зоря», «Радянська Верховина», Волове).

Наведемо кілька прикладів роботи цензора. Спочатку у статті «Дошка пошани» газети «Молодь Закарпаття» були такі слова: «В Хусті при окружкомі союзу молоді знаходиться дошка пошани, на якій повішені (підкреслення цензора — авт.) кращі комсомольці». Після підпису редактором номеру до друку цензор виявив ще дві «грубі політичні помилки». У передовиці мовилося: «Працюємо на себе, на свій народ, не те що раніш на проклятих мадяр гнули спину від ранку до вечора». Редактора звинуватили, оскільки серед мадяр були трудящі та експлуататори. У цій же передовиці йшлося: «Немає ніякого сумніву, що новий Сталінський п'ятирічний план не буде виконаний і перевиконаний». Тут цензор побачив «контрреволюційний зміст, так як газета заявляла, що Сталінський п'ятирічний план не буде виконаний»¹⁷⁸⁶.

Робота цензора не припинялася навіть після виходу періодики. Наступного дня надруковані газети ще раз перевіряли цензори. Про розголошення військових і державних таємниць, помилки політичного характеру письмово повідомляли уповноваженого, який читав газету перед друком. Періодично складали інформаційні листи із вказівкою на конкретні помилки в газетах. Їх розсилали всім уповноваженим для запобігання подібних помилок у майбутньому.

Робота цензорів набула особливого значення з ухваленням постанови Ради Міністрів СРСР від 18 червня 1947 р. про «Перелік даних, які складають державну таємницю» та Указу Президії Верховної Ради СРСР від 9 липня 1947 року про відповідальність за розголошення державної таємниці. Під критику начальника Закарпатського облліта за друк матеріалів, які не підлягають відкритій публікації, потрапили газети «Закарпатська правда» та «Советское Закарпатье». За 7 місяців 1947 р. облліт припинив 41 випадок розголошення державних і військових таємниць, із них 90% припало на редакції газет «Закарпатська правда» та «Советское Закарпатье»¹⁷⁸⁷. «Закарпатська правда» кілька разів засилала матеріали в набір про дислокацію військових частин,

¹⁷⁸⁶ Информации, справки, отчеты, докладные записки учебных заведений, учреждений средств массовой информации об их работе, работа с интеллигенцией (01.04. 1947–06.01.1948) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 390. Арк. 18.

¹⁷⁸⁷ Информации, письма работников издательств, редакций газет, корреспондентов и селькоров о работе газет, случаях зажима критики (06.02.1948–06.11.1948) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 716. Арк. 4.

собівартість продукції, державні заготівельні ціни, технічні швидкості потягів тощо. «Советское Закарпатье» хотіло розкрити плани і їх виконання з видобутку вугілля на Закарпатті, роботу геологорозвідувальної групи, назвати кількість населення в Ужгороді, антирадянські контрреволюційні групи.

Під критику потрапила Мукачівська окружна газета «Прапор перемоги» за публікацію даних, що стосувалися місячного плану нафтоперегінного заводу в абсолютних цифрах. Цензору винесено догану. Иршавська окружна газета «За нове життя» (редактор — Гуца, цензор — Дворник) опублікувала виконання плану в абсолютних цифрах по шахті і «показала собівартість промислової продукції»¹⁷⁸⁸. І цензор, і редактор були попереджені.

Начальник Закарпатського обласного управління в справах літератури та видавництва М. Омеляненко надіслав доповідну записку від 5 травня 1948 року секретарю Закарпатського обкому КП(б)У Бойку і начальнику Головліту УРСР Полоніку. Він вважав, що працівники «Закарпатської правди» іноді «несерйозно і непродумано підходять до висвітлення класової боротьби, яка відбувається на селі в Закарпатті, в результаті чого на сторінки газети потрапляє матеріал політично шкідливий»¹⁷⁸⁹. Мова йшла про матеріал, який мав бути опублікований в газеті 28 серпня 1947 р. під назвою «Порушена справедливість». Наведемо уривок: «...у бідняків землю, якою вони користувалися 20 років, в 1946 році вже при радянській владі відібрали. Бідняки 54 рази звертались до радянських органів окружного земельного відділу обласного управління сільського господарства, окружного суду з скаргою, але безрезультатно». Головний цензор області зауважив: «Виходить, що ніби в Закарпатській області не існує радянської влади або коли вона існує, то не для трудящих і автори статті апелюють через обласну газету до маси з скаргою на радянську владу». Цензор вночі зняв статтю з номера.

Найбільше критики викликала стаття, яка мала бути надрукована в «Закарпатській правді» 25 квітня 1948 р. під назвою «До чого приводить політична короткозорість. Все для куркулів в Бедевлі». Вирізка із сигнального примірника з помітками цензора підшита в архівній справі. У тексті йшлося: «Взаємодопомога в Бедевлі організована погано. В селі є 150 пар тягла, але то в куркулів. І 550 господарств без тягла. Тому і посіяла біднота дуже мало». Цензор в цих рядках знайшов політичну помилку: «Газета всі господарства в селі, які мають тягло, називає куркульськими. Газета розділила село на дві групи, куркулів і бідняків, а середняків, з якими треба вести виховну роботу, для газети зовсім не існує. Таке огульне обвинувачення і зараховування всіх середняцьких господарств до куркульських крім шкоди нічого не принесе»¹⁷⁹⁰.

¹⁷⁸⁸ Інформації, письма работников издательств, редакций газет, корреспондентов и селькоров о работе газет, случаях зажима критики (06.02.1948–06.11.1948) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 716. Арк. 5.

¹⁷⁸⁹ Там само. Арк. 17.

¹⁷⁹⁰ Там само. Арк. 18.

15 лютого 1948 р. із друку в «Закарпатській правді» знято вірш, який, на думку автора, мав прославити працю в нових умовах, а вийшло навпаки. Перепало заступнику редактора «Закарпатської правди» Сафонову, що заперечував проти зняття вірша з друку. Подамо вірш із підкресленнями цензора:

*Колись давно мій дід ковалював,
Стареньку кузню мав обліплена землею,
Зтомившись молот на ковадло клав,
Брав люльку, з жадністю смоктав, –
І так весь вік не розлучався з нею.
Любили люди діда коваля,
В усяку пору кузню навіщали.
В труді нікому дід не відмовляв,
У кузні вічно вогники блищали.
Тяжке було у діда ремесло.
Та нас до нього змалку приучили,
Підняти ж молот я не мав ще сили:
Мені восьми тоді ще не було.
Та ось тепер, коли в моїх руках
Все те, чим дід в житті своїм гордився,
Я відчуваю: праця нелегка,
Але йому я б тричі поклонився
За те, що нас любити труд навчив,
За руки ті, що усталі не знали,
За те, що навчив кувать мечі,
Щоб ми цей молот з рук не випускали.*

Цензор вважав: «Автор вірша оспівує тяжку працю одноосібника як в минулому так і тепер, минуле показано дідом, а сучасне внуком. Тяжка праця діда так виглядає «стареньку кузню мав обліплена землею, зтомившись молот на ковадло клав». «Тяжке було у діда ремесло». Автор описує тяжку і безрадісну працю діда коваля. «Та ось тепер, коли в моїх руках все те, чим дід в житті своїм гордився. Я відчуваю: праця нелегка» – виходить, що ніби і у внука тепер все те, що було в діда, треба розуміти старенька кузня і ті ж важкі одноосібні умови праці. Автор виспівує тяжку працю одноосібника діда коваля в минулому і механічно переносить все це на сучасне, не бачить тих соціалістичних змін в праці, які відбулися за роки радянської влади»¹⁷⁹¹.

¹⁷⁹¹ Інформації, письма работников издательств, редакций газет, корреспондентов и селькоров о работе газет, случаях зажима критики (06.02.1948–06.11.1948) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 716. Арк. 19–20.

Працівники облліту перевіряли конфісковані приватні та церковні бібліотеки, а також книгарні на наявність забороненої літератури. До травня 1947 р. було вилучено з обласної, міських, окружних і сільських бібліотек, а також з церковних і монастирських бібліотек – 120 081 екземпляр «шкідливої літератури», із них 9881 екземпляр із церковних і монастирських бібліотек¹⁷⁹².

У букіністичній книгарні Ужгорода 11–14 червня 1947 р. Знайшли «шкідливу» літературу «українсько-німецьких націоналістів», «Просвіти», «Вісника», товариства ім. О. Духновича й угро-руські видання. Значну частину вилученої літератури склали підручники, календарі, журнали, художні твори. Як писав цензор: «В усіх цих виданнях є брудна лайка проти Радянського Союзу, фашистська пропаганда, вихвалання націоналістів. Велика кількість також видань греко-католицької церкви «Душпастир» і «Благовісник», в яких поруч з релігійними проповідями й різними порадами є злісні наклепи на Радянський Союз, на більшовиків»¹⁷⁹³.

Отже, радянізація Закарпаття передбачала проведення різних агітаційно-пропагандистських заходів, спрямованих показати переваги радянського ладу. При цьому особливу увагу приділили цензурі, яка мала не допустити витік і поширення «неправильної» чи «політично шкідливої» інформації. Це стосувалося періодичної преси, книгарень і бібліотек.

Після ліквідації угорського окупаційного режиму восени 1944 р. Закарпаття поступово радянізується. Спочатку в умовах напівдержавного утворення Закарпатська Україна (1944–1945) діяли народні комітети, як органи місцевого самоврядування, що виконували накази і розпорядження командування збройних сил СРСР. З управлінських посад витісняли старих службовців. Після підписання Договору про входження Закарпаття до складу Української РСР контроль силових структур над органами Закарпатської України посилювався. Нова влада перекреслила сподівання на повернення «чеського плюралізму» з розгалуженою багатопартійною системою. Натомість формувалась однопартійна модель державного управління.

19 жовтня 1944 р. на установчій конференції в м. Мукачево утворено Комуністичну партію Закарпатської України (КПЗУ), що стала правонаступницею Закарпатського крайового комітету Комуністичної партії Чехословаччини 1921–1938 років. Тоді ж обрали Центральний комітет КПЗУ та засновано друкований орган – газету «Закарпатська правда». Комуністи бачили головним своїм завданням очолити рух за возз'єднання краю в єдиній українській

¹⁷⁹² Інформації, справки, отчеты, докладные записки учебных заведений, учреждений средств массовой информации об их работе, работа с интеллигенцией (01.04. 1947–06.01.1948) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 390. Арк. 20.

¹⁷⁹³ Міщанин В. Втручання цензури в діяльність редакцій газет, бібліотек та книготоргівлі на Закарпатті в 1944–1950 рр. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Філологія. Соціальні комунікації. Випуск 27. Ужгород : Видавництво УжНУ «Говерла» 2012. С. 170–171.

державі¹⁷⁹⁴. Після цього 15 грудня 1945 р. КПЗУ «вливається» в склад ВКП(б). А 22 січня 1946 р. Президія Верховної Ради СРСР затвердила подання Президії Верховної Ради Української РСР про утворення Закарпатської області. Загальнодержавна радянська політична система стає домінуючою.

Вибори до Верховної Ради СРСР (лютий 1946 р.), Верховної Ради УРСР (лютий 1947 р.) і місцевих Рад депутатів трудящих (грудень 1947 р.), стали перевіркою проведеної роботи Комуністичною партією, місцевими органами влади, командуванням Червоної армії та співробітниками державної безпеки. Це засвідчує величезна кількість архівних матеріалів, які зберігаються в центральних¹⁷⁹⁵ і місцевих¹⁷⁹⁶ державних архівах.

До перших радянських виборів на Закарпатті влада підійшла з великою відповідальністю. До складу 663 виборчих комісій було включено 4865 осіб, у т. ч. 1351 комуніст, або 28%. Агітатори і пропагандисти, склад яких добирався первинними організаціями ВКП(б), розгорнули масово-роз'яснювальну роботу з питань радянської виборчої системи та її переваг над «буржуазною», а також на нейтралізацію будь-яких опонентів, на викриття «ворожих буржуазних українських і угорських націоналістів» тощо. З метою підготовки виборів в Закарпаття з Москви і Києва прибуло понад 100 працівників¹⁷⁹⁷. Ця підготовка розпочалася ще 1945 року. Так, з інформації від 22 листопада 1945 р. довідуємося, що вже «підібрані і обговорені на зборах члени окружних виборчих комісій», а «висування кандидатур в склад виборчих комісій проходить на високому ідейно-політичному рівні»¹⁷⁹⁸.

¹⁷⁹⁴ Макара М. Закарпатська Україна: шлях до возз'єднання, досвід розвитку (жовтень 1944 – січень 1946 рр.). Ужгород : Патент, 1995. С. 27.

¹⁷⁹⁵ Специальные сообщения о политических настроениях населения Украинской Советской Социалистической Украиной в связи с выборами в Верховный Совет Союза Советских Социалистических Республик (29.11.1945–22.12.1945) // ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1424. 22 арк.; Докладные записки, информации о ходе подготовки к выборам в Верховный Совет Союза Советских Социалистических Республик, по областям Украины (01.12.1945–31.12.1945) // ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1425. 445 арк.

¹⁷⁹⁶ Информации обкома партии в ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У о ходе подготовки к выборам в Верховный Совет СССР (12.1945–10.02.1946) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 98. 61 арк.; Информации, отчеты, справки отдела и инструкторов, переписка с партийными и советскими органами, воинскими частями о подготовке и проведении выборов в Верховный Совет СССР и политическом настроении в области (22.12.1945–18.03.1946) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 104. 153 арк.; Информации, справки горкомов, окружкомов КП(б)У о подготовке и проведении выборов в Верховный Совет СССР (03.01.1946–05.04.1946) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 108. 157 арк.; Протоколы общих собраний рабочих и служащих по выдвижению кандидатов в депутаты Верховного Совета СССР, списки уполномоченных по выборам, биографические листовки депутатов (19.12.1945–10.01.1946) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 117. 42 арк.; Информации, справки обкома ЛКСМУ о выдаче комсомольских билетов членам СМЗУ, конференции и отчетно-выборных собраний, областного комсомольского актива, об участии комсомола и молодежи в выборах в Верховный Совет СССР (26.03.1946–12.01.1947) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 119. 113 арк.

¹⁷⁹⁷ Макара М. Формування органів влади на місцях. Вибори до Верховних Рад СРСР та УРСР. *Нариси історії Закарпаття*. Т. III. (1946–1991). Ужгород : Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ управління у справах преси та інформації, 2003 С. 39.

¹⁷⁹⁸ Информации, отчеты, справки отдела и инструкторов, переписка с партийными и советскими органами, воинскими частями о подготовке и проведении выборов в Верховный Совет СССР и политическом настроении в области (22.12.1945–18.03.1946) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 104. Арк. 1.

Виборчі комісії сформували за радянським зразком. Переваги надавалися соціальному походженню, попереднім заслугам перед СРСР або Червоною армією чи Комуністичною партією¹⁷⁹⁹. Наприклад, до Ужгородської окружної комісії збори обласного осередку Спілки письменників СРСР обрали А. Патруса-Карпатського. Також рекомендовано жителя с. Дубрівка Ужгородського округу Ю. Цуга, який «проводив активну боротьбу проти німецько-угорських загарбників, і довгий час перебував у в'язниці»¹⁸⁰⁰. У м. Хуст до комісії «бійці та офіцери висунули гвардії полковника М. Гаврилова», а у Свалявському окрузі — 17 «селян, робітників та інтелігенції». До комісії делегували жителя с. Лисичево Іршавського округу П. Мелеша, позаяк це «член партії з 1924 р., який приймав активну участь у боротьбі з німецько-угорськими загарбниками, був учасником підпільної боротьби, за що неодноразово переслідувався». Угорець за національністю К. Бігорій став членом комісії з приміткою: «будучи в 1918 р. в полоні, в Росії, вступив в ряди Червоної гвардії, був учасником громадянської війни, відстоював завоювання Жовтневої революції»¹⁸⁰¹. Водночас бачимо, що до підготовки і проведення виборів залучалися представники національних меншин.

Відділ пропаганди і агітації ЦК КПЗУ видав спеціальну брошуру «Положення про вибори у Верховну раду СРСР» доступним тиражем: 10 тис. прим. українською мовою, 7 тис. прим. угорською. Було надруковано «Конституцію СРСР» тиражем 10 тис. українською мовою і 4 тис. угорською. Йшла підготовка до видання «Блокнота агітатора», який мав виходити 4 рази на місяць тиражем 4 тис. прим. українською мовою, 1 тис. — угорською¹⁸⁰².

У всіх округах разом із виборчими комісіями утворювали агітпункти. Лише у м. Мукачево їх було 11, а в с. Великий Раковець Іршавського округу «роботу проводять 47 агітаторів, які керують гуртками, де навчається 700 виборців»¹⁸⁰³. За останні два передвиборчі місяці агітатори провели 37 семінарів на теми: «Радянська держава — найдемократичніша держава в світі», «Про Сталінську конституцію», «Права та обов'язки громадян СРСР», «Про техніку голосування» і т. п., а також 72 800 бесід (70 434 у селах, 2366 у містах) з участю 923 623 селян і 48 907 міщан¹⁸⁰⁴. Загалом

¹⁷⁹⁹ Жулканич Н., Міщанин В. Перші «радянські» вибори на Закарпатті (вибори до Верховної Ради СРСР 10 лютого 1946 р.). *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова*. Серія 6. Історичні науки: зб. наукових праць. Випуск 13. К., 2015. С. 53.

¹⁸⁰⁰ Информации, отчеты, справки отдела и инструкторов, переписка с партийными и советскими органами, воинскими частями о подготовке и проведении выборов в Верховный Совет СССР и политическом настроении в области (22.12.1945–18.03.1946) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 104. Арк. 2.

¹⁸⁰¹ Там само. Арк. 8.

¹⁸⁰² Там само. Арк. 2–3.

¹⁸⁰³ Там само. Арк. 3.

¹⁸⁰⁴ Там само. Арк. 114.

же у списки виборців станом на 1 січня 1946 р. було включено 422 947 чол. Таким чином, кожен із виборців мав бути присутнім на подібних заходах як мінімум двічі.

Комуністична влада навіть не розмежовувала поняття «член виборчої комісії» та «агітатор», вважаючи, що кожен член комісії обов'язково мав працювати й агітатором. Навіть офіційні зведені таблиці називалися «Зведення про кількість дільничних виборчих комісій і склад агітаторів в Закарпатській області»¹⁸⁰⁵. З інформації завідувача оргінструкторським відділом ЦК КП(б)У О. Шаповала від 1 лютого 1946 р. довідуємося, що Положення про вибори у Верховну Раду СРСР та Конституцію СРСР роз'яснював у Закарпатті 9161 агітатор, а у всі округи відрядили з ЦК КПЗУ доповідачів і лекторів, зокрема багатьох офіцерів із військових частин¹⁸⁰⁶. Гуртками з вивчення «сталінського» виборчого законодавства охопили 300 тис. осіб. До складання списків виборців залучалися працівники народних комітетів, робітники, студенти.

Із 1 до 10 грудня 1945 р. в окружках і міськкомках були проведені партійні збори, де розглянули два питання: 1. Про стан організаційно-партійної роботи. 2. Про хід підготовки до виборів у Верховну Раду СРСР¹⁸⁰⁷. Використовувала влада і вже перевірені на Східній Україні метод «соціалістичного змагання». Так, під час висунення кандидатур у члени дільничних виборчих комісій на млині № 1 м. Ужгород робітники зобов'язалися виконати норму на 125 %, фактично виконали — на 146 %¹⁸⁰⁸.

Організатори виборів зустріли певний спротив населення краю через те, що «ворожі елементи» вели «ворожу роботу». У Хустському окрузі поширилися слухи, що всіх, хто потрапить у списки виборців, виселять у Сибір. Дехто відмовлявся називати своє прізвище, а складання списків у такому випадку відбувалося зі слів сусідів.

Із довідки від 5 січня 1946 р. «Про стан підготовки до виборів у Верховну Раду СРСР по Закарпатській області» (Закарпатська область де-юре створена 22 січня 1946 р.), що тривалий час містила гриф «совершенно секретно», дізнаємося: у краї діяли 662 виборчі комісії, куди входило 5446 осіб, в т.ч. 983 жінки (18 %). Серед них — 446 членів ВКП(б), 1276 членів КПЗУ, 495 членів ВЛКСМ і СМЗУ (Спілки молоді Закарпатської України), 3229 безпартійних (59 %). За соціальним станом — 869 робітників, 2729 селян, 1848 службовців.

До 1 січня 1946 р. Обладнали 373 приміщення виборчих дільниць і 326 приміщень агітпунктів. Виготовлено 1 тис. виборчих урн встановленого

¹⁸⁰⁵ Информации, отчеты, справки отдела и инструкторов, переписка с партийными и советскими органами, воинскими частями о подготовке и проведении выборов в Верховный Совет СССР и политическом настроении в области (22.12.1945–18.03.1946) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 104. Арк. 5–6.

¹⁸⁰⁶ Там само. Арк. 8.

¹⁸⁰⁷ Там само. Арк. 9.

¹⁸⁰⁸ Там само. Арк. 10.

зразка. У краї працювало 11 983 агітатори, з них 4800 представників інтелігенції та 250 офіцерів Червоної армії. У середньому на одного агітатора припадало 28 виборців¹⁸⁰⁹. Отож, «агітаційна машина» працювала на повну потужність.

3 січня 1946 р. розпочалося «висунення» кандидатів у депутати союзної Верховної Ради — двопалатного парламенту, що складався з Ради Союзу і Ради Національностей. Депутати обирались шляхом прямих виборів за мажоритарною системою на чотири роки (1946, 1950, 1954, 1958, 1962, 1966, 1970 рр.), згодом на п'ять років (1974, 1979, 1984, 1989 рр.)¹⁸¹⁰.

У Раду Національностей висунули І.І. Турянцю (Ужгородський виборчий округ № 30), у Раду Союзу — І.М. Ваша (Ужгородський ВО № 510), В.П. Русина (Мукачівський ВО № 511), А.І. Петрище (Хустський ВО № 512). Комуністичним ритуалом було висунення на місцевих зборах кандидатами в депутати Верховної Ради СРСР членів Політбюро ЦК ВКП(б) Й.В. Сталіна, М.С. Хрущова, А.І. Мікояна, К.Є. Ворошилова, Л.П. Берія, Л.М. Кагановича, М.А. Вознесенського, В.М. Молотова та ін.

Кандидатуру І. Турянці висунули на трьох підприємствах (Мукачівському нафтоперегінному заводі, залізничному вузлі Чоп, електростанції м. Ужгород) і у чотирьох селах (Середнє Ужгородського округу, Великі Лучки Мукачівського округу, Репинне Волівського округу, Люта Великоберезнянського округу)¹⁸¹¹. Як бачимо, організатори виборів ретельно продумали тогочасні політтехнології виборчого процесу — І. Турянцю висували як робітники різних галузей — нафтовики, енергетики, залізничники, так і селяни низинних (Ужгородський і Мукачівський) та гірських (Великоберезнянський та Волівський) округів. Це мало показати виборцю всебічність підтримки цієї кандидатури.

Далі переходили до обговорення кандидатур. На збори з висунення І. Ваша з'явилася 2901 особа, усі проголосували одногосно «за». Лише на Свалявському хімічному заводі на зборах зафіксували 800 робітників, службовців, домогосподарок, на Чинадівському лісопильному заводі — 310 осіб, у с. Тур'я-Ремета — 476. В обговореннях виступили 56 осіб¹⁸¹². Промовці дотримувалися певної схеми: дякували «товаришу Сталіну», радянському народу, хвалили радянське виборче законодавство і конституцію. Ось виступ вчителя Ужгородської школи В. Левдара: «Велике право, щасливу долю одер-

¹⁸⁰⁹ Информации, отчеты, справки отдела и инструкторов, переписка с партийными и советскими органами, воинскими частями о подготовке и проведении выборов в Верховный Совет СССР и политическом настроении в области (22.12.1945–18.03.1946) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 104. Арк. 12.

¹⁸¹⁰ Остапеч Ю., Токар М. Закарпаття через призму політичних виборів. Ужгород : Карпати, 2009. С. 114.

¹⁸¹¹ Информации, отчеты, справки отдела и инструкторов, переписка с партийными и советскими органами, воинскими частями о подготовке и проведении выборов в Верховный Совет СССР и политическом настроении в области (22.12.1945–18.03.1946) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 104. Арк. 13.

¹⁸¹² Там само. Арк. 15.

жали ми з рук Червоної армії. 39 років віддав я справі виховання молодого покоління і лише тепер мрії і прагнення народні здійснились. За сталінською Конституцією ми будемо мати право приймати участь у виборах до Верховної Ради. Тепер всім нам надається право обирати і бути обраними до найвищого органу державної влади. Спасибі велике батькові Сталіну за щасливу долю для народу, за те, що він дав нам право громадян країни сонця і радості народної громадян могутнього Радянського Союзу»¹⁸¹³. І це типові тексти. На подібних зборах змагалися у красномовності. Виступаючі заздалегідь визначалися організаторами, їм підказували головні акценти майбутньої промови. Проте траплялися винятки. У с. Дравці Ужгородського округу деякі селяни заявили, що «нам все рівно, яка буде влада, аби можна було б де купити одяг та взуття». Житель с. Комарівці того ж округу І. Дзямко заявив: «Краще жити без радянської влади, бо з нею з голоду помреш»¹⁸¹⁴.

Місцеве керівництво чітко фіксувало найменші прояви незадоволення населення радянською владою. У таємній «Інформаційній записці» від 10 січня 1946 р. уповноваженого обкому КП(б)У по Рахівському округу А. Гіневського вказувалося на «діяльність ворожої пропаганди»¹⁸¹⁵. Адже голова сільського народного комітету с. Богдан Кудрич «перед зборами заявив, що люди не будуть виступати, бо незадоволені: два місяці лісоруби не дістають тут зарплату та продуктів». У румунськомовному с. Середня Апша спілкування з виборцями відбувалося через перекладача. Проте це не завадило зафіксувати репліку з місця: «А чому нам на дозволяють ходити в ліс по дрова, а потрібно платити по 20 рублів за кубометр». Відзначено, що «не дивлячись на святковий час і бажання деяких священиків, затримати свою паству в церкві селяни швидко наповнили зал зборів», «в с. В. Апша помітну протидію проводить місцевий священик Ференчик», «в самому Рахові... священик Уйгел скликає в себе на дому дітей... створивши щось на зразок школи на дому»¹⁸¹⁶. Найбільшим проявом «ворожої агітації» в Рахівському районі стала листівка у с. Розтока із закликом голосувати «За Бенеша», або взагалі викреслити у бюлетені прізвище кандидата.

У Севлюському окрузі виявили переважно технічні помилки, зокрема у селах Великі Ком'яти й Онок знайшли 4 виборців, народжених після 10 лютого 1928 р., які ще не мали право голосу. Станом на 14 січня 1946 р. не вивісили списки виборців у м. Севлюш (виборча дільниця міськради), селах Великі Ком'яти, Вишній Шард та ін. Тому 15 січня 1946 р. пройшли

¹⁸¹³ Информации, отчеты, справки отдела и инструкторов, переписка с партийными и советскими органами, воинскими частями о подготовке и проведении выборов в Верховный Совет СССР и политическом настроении в области (22.12.1945–18.03.1946) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 104. Арк. 23–24.

¹⁸¹⁴ Там само. Арк. 25.

¹⁸¹⁵ Там само. Арк. 33.

¹⁸¹⁶ Там само. Арк. 34.

окружні передвиборчі збори довірених осіб, завідувачів агітпунктами й агіт-колективами, агітаторів, голів і секретарів сільрад і виборчих дільниць. «Для ліквідації недоліків підібрано актив з товаришів, що прибули з Радянського Союзу, які обізнані зі справою»¹⁸¹⁷, — йшлося в інформації уповноваженого по Севлюському округу А.Костенка.

Враховуючи типові передвиборчі помилки, оргінструкторський відділ Закарпатського обкому КП(б)У 17 січня 1946 р. направив таємного листа секретарям окружкомів і міськкомів, які протягом тижня, до 24 січня, повинні були надіслати до обкому інформацію із відповідями на 10 питань щодо технічних аспектів виборів. Одночасно керівникам Закарпатського обкому КП(б)У І. Турянці та Г. Пінчуку надійшла «Доповідна записка про настрої населення в прикордонній полосі Закарпатського прикордонного округу в зв'язку з кампанією по виборах у Верховну Раду Союзу РСР»¹⁸¹⁸ за підписом начальника управління прикордонних військ генерал-майора Іллі Дьомшина. Вона датована 19 січня 1946 р. під грифом «Свершено секретно. Серія «К»» (конфіденційно).

У першому абзаці цього документа відзначається, що населення прикордонної смуги Закарпатської України «до підготовки до виборів ставиться позитивно, значна кількість населення особисто залучилася до участі у передвиборчій кампанії». Далі вказано на різноманітні недоліки, насамперед — слабка агітаційно-пропагандистська робота. «Населення неправильно розуміє майбутні вибори у Верховну Раду Союзу РСР, йдеться в доповідній записці, — і на основі цього стверджує, що майбутні вибори у Верховну Раду — проведення серед населення плебісциту для голосування про приєднання Закарпатської України до Чехословаччини чи Угорщини»¹⁸¹⁹.

Відзначено низький рівень ідейно-політичної підготовки агітаторів «із місцевого населення», їх довільних тлумачень Положення про вибори у Верховну Раду СРСР та інших «політичних питань». Наводиться уривок виступу 13 грудня 1945 р. агітатора с. Вишково Хустського округу вчителя Мандрика: «Скоро будуть створені колгоспи і в Закарпатській Україні і все майно населення і худоба: коні, корови, свині, вівці, будуть усупільнені»¹⁸²⁰. Наступного дня 12 господарів приступили до забою худоби.

Увагу акцентовано на «ворожих висловах і ворожій діяльності антирадянських елементів». Наприклад, в селах Нижня Апша і Біла Церква Рахівського округу близько 2 тис. членів євангельської громади заявили, що не візьмуть

¹⁸¹⁷ Информации, отчеты, справки отдела и инструкторов, переписка с партийными и советскими органами, воинскими частями о подготовке и проведении выборов в Верховный Совет СССР и политическом настроении в области (22.12.1945–18.03.1946) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 104. Арк. 36.

¹⁸¹⁸ Там само. Арк. 44–49.

¹⁸¹⁹ Там само. Арк. 44.

¹⁸²⁰ Там само. Арк. 45.

участі у виборах, бо свої голоси вже віддали Ісусу Христу. Мешканка краю Феодора Тегза 16 грудня 1945 р. сказала: «Прийшли більшовики і принесли нам життя, світла не побачиш — гірше всякого фашистського режиму. А тепер ще й пропонують голосувати за радянську владу. Я голосувати не буду»¹⁸²¹.

Незадоволення владою напередодні виборів зростало через дефіцит промислових товарів і продуктів харчування. Житель с. Гудя Севлюського округу Василь Чухран 18 грудня 1945 р. відзначив: «Такої влади як зараз закарпатський народ в своєму життю не бачив і її не потрібно, ніде нічого не купиш, навколо одні військові. Після цього комуністи хочуть щоб ми за них голосували»¹⁸²².

Деякі жителі Берегівського округу, угорці за національністю, які мали родичів у радянських таборах військовополонених, мали намір голосувати проти кандидатів у Верховну Раду СРСР. Подібні заяви вважалися «контрреволюційними», спрямованими на зрив виборів. Таке ж визначення отримав і наступний факт. 27 грудня 1945 р. в частині будинку підприємця Коцура с. Дубриничі Перечинського округу облаштували агітпункт. Наступного дня підприємець зняв табличку «Агітпункт» і замінив вивіскою «Корчма Коцура». Його заставили знову вивісити табличку «Агітпункт». Ще один «контрреволюційний злочин» прикордонники виявили в с. Богдан Рахівського округу, коли на вулиці знайшли 5 антивиборчих листівок¹⁸²³.

У союзній столиці м. Москва ретельно стежили за передвиборчою ситуацією в Закарпатті. 8 січня 1946 р. ЦК КПЗУ одержала від Центрвиборчкому телеграму, що зобов'язала до 10 січня провести реєстрацію кандидатів, до 15 січня опублікувати інформацію про кандидата в пресі та надіслати всі відомості про кожного кандидата фельдзв'язком до Москви¹⁸²⁴.

Згідно зі ст. 78 «Положення про вибори до Верховної Ради СРСР», голосування відбувалося на підставі документа, що засвідчує особу — паспорта, колгоспної книжки, профспілкового квитка тощо. У зв'язку з тим, що закарпатські виборці не мали цих документів (ще не створена область, відсутні колгоспи), НРЗУ наказала виготовити посвідчення. Їх бланки розіслали в округи і СНК. Посвідчення нумерувалося в залежності від номера виборця у «Списку виборців», вказували прізвище, ім'я, по батькові, рік народження, місце проживання. Виборці мали отримати ці посвідчення не пізніше, ніж за 15 днів до виборів¹⁸²⁵.

¹⁸²¹ Информации, отчеты, справки отдела и инструкторов, переписка с партийными и советскими органами, воинскими частями о подготовке и проведении выборов в Верховный Совет СССР и политическом настроении в области (22.12.1945–18.03.1946) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 104. Арк. 46.

¹⁸²² Там само. Арк. 47.

¹⁸²³ Там само. Арк. 49.

¹⁸²⁴ Жулканич Н., Міщанин В. Перші «радянські» вибори на Закарпатті (вибори до Верховної Ради СРСР 10 лютого 1946 р.). *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова*. Серія 6. Історичні науки: зб. наукових праць. Випуск 13. К., 2015. С. 56.

¹⁸²⁵ Там само. С. 56–57.

Готувалися до виборів і репресивно-каральні відомства. Про це йдеться у документі «План оперативного військового забезпечення виборчих дільниць»¹⁸²⁶, що завізований секретарем обкому КП(б)У Іваном Туряницею і погоджений із командиром 3-го гірського стрілецького Карпатського корпусу Миколою Гагеном, начальником управління внутрішніх справ в Закарпатській області Петром Сопруненком, начальником управління прикордонних військ Іллею Дьомшіним, в.о. начальника управління держбезпеки полковником Степаном Бойком.

Відповідні заходи проводили в два етапи. До 5 лютого 1946 р. у кожен із округів направили «відповідальних працівників» за посадою не нижче заступника начальника відділу (7 службовців НКВС, 6 співробітників НКДБ). На великі або «бунтівні» села виділили військові групи. У Рахівському окрузі по 15 прикордонників направили в села Лазещина і Кваси. У Тячівському окрузі прикордонники «забезпечували порядок» у селах Брустури (20 осіб), Усть Чорна (15), Угля (20). У Волівський, Нижньоверечанський та Свалявський округи відправили по 20 бійців 3-го гірського стрілецького Карпатського корпусу — у села Колочава-Лази, Синевир, Волове, Пилипець, Верб'яз, Щербовиця, Извор-Гута, Поляна, Березники. 30 військових прибули у с. Порошкове Перечинського округу. Крім того, з бійців Карпатського корпусу і прикордонного управління створили резервно-маневрені групи по 40–60 осіб і спрямували в округи.

Загалом для проведення виборів виділили близько 810 вояків корпусу і 400 прикордонників. Вони підпорядковувалися начальникам окружних відділів внутрішніх справ. У той же час органи держбезпеки повинні були «найбільш активний антирадянський елемент вилучити»¹⁸²⁷.

Другий етап підготовки до виборів передбачав посилення військової присутності в селах, які прилягали до межі із Львівською і Станіславською (Івано-Франківською) областями¹⁸²⁸. Комуністи боялися «візитів» ОУН-УПА звідти. Так, у с. Ясіня Рахівського округу направили 60 прикордонників, у села Бистрик і Німецька Мокра Тячівського округу — по 30 прикордонників, а в с. Дубове — 30 бійців стрілецького корпусу. Карпатський корпус забезпечував проведення виборів й у селах Волівського і Нижньоверечанського округу: Синевирська Поляна (40 бійців), Торунь (40), Верхнє Студене (30), Латірка (40), Мала Розтока (30), Воловець (60). У с. Люта Великоберезнянського

¹⁸²⁶ Информации, отчеты, справки отдела и инструкторов, переписка с партийными и советскими органами, воинскими частями о подготовке и проведении выборов в Верховный Совет СССР и политическом настроении в области (22.12.1945–18.03.1946) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 104. Арк. 31–32.

¹⁸²⁷ Там само. Арк. 32.

¹⁸²⁸ Жулканич Н., Міщанин В. Перші «радянські» вибори на Закарпатті (вибори до Верховної Ради СРСР 10 лютого 1946 р.). *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова*. Серія 6. Історичні науки: зб. наукових праць. Випуск 13. К., 2015. С. 57.

округу розмістилися 30 прикордонників. У кожен такий пересувний загін входив 1 офіцер, за званням не нижче старшого лейтенанта, 1 політпрацівник, 1 оперативний працівник контррозвідки «СМЕРШ». Продумали й систему маскування під виглядом розвідки, навчання чи господарських робіт. Для посилення роботи з агентурою до дня виборів органи НКВС та НКДБ в кожен округ додатково надіслали по 2 працівники.

Не обійшлося без ексцесів. Як повідомив начальник Воловецького окружного відділу НКВС, 21 січня 1946 р. в с. Буковець проходили збори з приводу виборів. Головував представник ЦК КП(б)У курсант парт курсів Міхаїл Пупишев, якого «обеззброїли та забрали з собою бандерівці»¹⁸²⁹.

7 лютого 1946 р. начальник гарнізону м. Ужгород генерал-лейтенант М. Гаген видав наказ № 5 «Для підтримки порядку в Ужгородському гарнізоні в період виборів у Верховну Раду СРСР». Командиру 128 гвардійської гірської стрілецької дивізії доручено створити дві оперативні групи з числа курсантів по 16 осіб на чолі з офіцером. Їх мали забезпечити боєприпасами, 2 вантажівками з повною заправкою паливом і тримати в бойовій готовності з 8 до 12 лютого 1946 року¹⁸³⁰. 26 бійців направлялися для підтримки правопорядку в Ужгороді. Під посилену охорону взяли обком КП(б)У, облвиконком, електростанцію, радіостанцію, виборчі дільниці, водопровід, нафтобазу, мости через р. Уж, банк, міськом КП(б)У, міськвиконком.

Обласне управління зв'язку встановило телефонні апарати безпосередньо на виборчих дільницях, використавши при цьому і телефонні апарати військових частин, лісоуправлінь і залізничних станцій. Таким чином телефонізували 397 із 664 виборчих дільниць. Крім цього, встановили 10 телеграфних пунктів, задіяли 31 рацію і 3 радіостанції¹⁸³¹.

Станом на 9 лютого 1946 р. в Закарпатській області діяло 666 виборчих дільниць, у списки виборців внесли 433064 особи, налічувалося 11397 агітаторів. Від 3 січня до 10 лютого 1946 р. проведено 314 зборів і мітингів з участю 37074 особи, а з доповідями виступили 270 комуністів, чиновників, агітаторів¹⁸³².

Нерідко військові та репресивно-каральні органи вели «роз'яснювальну роботу» за власним сценарієм. Так, 7 лютого 1946 р. прикордонники на чолі з майором Сімбіркіним провели бесіду з 6 жителями с. Вари Берегівського округу, які трьома днями раніше, 4 лютого, відмовилися взяти посвідчення на голосування, оскільки «голосувати за більшовиків не будуть»¹⁸³³. Про цей факт відразу ж поінформовано секретаря Закарпатського обкому КП(б)У Г. Пінчука.

¹⁸²⁹ Информации, отчеты, справки отдела и инструкторов, переписка с партийными и советскими органами, воинскими частями о подготовке и проведении выборов в Верховный Совет СССР и политическом настроении в области (22.12.1945–18.03.1946) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 104. Арк. 61.

¹⁸³⁰ Там само. Арк. 74.

¹⁸³¹ Там само. Арк. 71.

¹⁸³² Там само. Арк. 76–77.

¹⁸³³ Там само. Арк. 74.

Списки виборців склалися зі зволіканнями і помилками. До 1 лютого 1946 р. виявлено пропущених, або внесених до списків по декілька разів 8202 виборців. Найбільше – у м. Мукачево – 2339 осіб¹⁸³⁴. За це уповноважений обкому КП(б)У Кухта отримав партійне стягнення.

Напередодні виборів зафіксовано багато фактів незадоволення населення. Про це йдеться в «Інформації про стан підготовки до виборів у Верховну Раду СРСР» від 8 лютого 1946 р., котру підготував завідувач сектора інформації оргінструкторського відділу обкому КП(б)У Нечипорук для секретаря обкому Пінчука. Зокрема, у с. Плоске Свалявського округу знайшли повішену собаку з надписом: «Ця собака померла від того, що не отримувала хліба». 8 лютого 1946 р. у с. Великі Лучки Мукачівського округу виявили листівку наступного змісту: «Не голосуйте за кандидатів (Туряницю, Русина), тому що вас обманюють. А це висуває Радянський Союз. Всіх кандидатів у бюлетенях викреслити і висувайте своїх». На машинописному відтворенні листівки Нечипорук власноручно дописав: «Винуватця виявлено». Не сприймали тоталітарний виборчий фарс і середовищі військових. Прибувши з Угорщини на залізничну станцію м. Мукачево, капітан Г. Міняйл зайшов на 69 дільницю і зірвав вивішені виборчі списки і плакати. При цьому сказав: «Капут – ленінізму».

Не випадково на день виборів залучили велику кількість військових, а дільниці взяли під гласну і негласну охорону по лінії НКВС. Уповноважені ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У, обкому, окружкомів і міськомів КП(б)У отримали посвідчення на право присутності у виборчих комісіях 10 лютого 1946 р. при підрахунку голосів.

Сам день голосування відображено вельми детально в оперативних звітах з округів для обласного партійного керівництва, що узагальнені під назвами «Інформація про політичні настрої населення у зв'язку з виборами у Верховну раду СРСР по Закарпатській області на 10 лютого 1946 року»¹⁸³⁵, «Про політичні настрої населення в Закарпатській області у зв'язку з виборами до Верховної Ради СРСР станом на 9 годину»¹⁸³⁶, «Інформація про політичні настрої населення у зв'язку з виборами у Верховну раду СРСР по Закарпатській області на 10 лютого 1946 року на 14 годину»¹⁸³⁷, «Інформація про політичні настрої населення і про хід голосування у Верховну раду СРСР по Закарпатській області на 10.ІІ.-46 року на 20 годину»¹⁸³⁸.

У звітах відзначено «хороший настрій населення», голосування розпочалося вчасно «в 6 годин по московському часу». Вказували на електо-

¹⁸³⁴ Информации, отчеты, справки отдела и инструкторов, переписка с партийными и советскими органами, воинскими частями о подготовке и проведении выборов в Верховный Совет СССР и политическом настроении в области (22.12.1945–18.03.1946) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 104. Арк. 78.

¹⁸³⁵ Там само. Арк. 82–85.

¹⁸³⁶ Там само. Арк. 86–87.

¹⁸³⁷ Там само. Арк. 93–95.

¹⁸³⁸ Там само. Арк. 96–98.

ральну активність місцевого населення. Наприклад, на виборчу дільницю 233 Воловецького округу 75-річний М. Містер прийшов ще опівночі, щоб проголосувати першим. У с. Латірка (в документі — Лопідка) цього ж округу 81-річний житель М. Зарібчак привів із собою на дільницю свою родину в кількості 20 осіб — синів, дочок, онуків і заявив: «Разом з усією сім'єю ми будемо голосувати за товариша Туряницю і Ваша»¹⁸³⁹.

У Севлюському окрузі на виборчу дільницю № 116 о 5 год. 30 хв. з'явилося близько 300 виборців, а в селах Верхній Коропець і Грабово Мукачівського округу на 10 год. повністю завершили голосування. Загалом по Закарпатській області на 10 год. проголосувало 123 378 осіб, або близько 30% виборців¹⁸⁴⁰. Це результат величезного агітаційно-пропагандистського пресингу і суворого контролю з боку комуністичної влади.

До надзвичайних пригод віднесли складні погодні умови, які завдали матеріальних збитків населенню Великоберезнянського, Перечинського, Рахівського і Хустського округів. Так, на Великоберезнянщині в с. Жорнава паводком знесло міст на центральній дорозі, а в с. Ставне були підтоплені 47 будинків. У с. Зарічево на Перечинщині вода зруйнувала міст, туди терміново вислали членів комісії з урною для голосування¹⁸⁴¹.

На 15 год. проголосував 348 271 виборець, або 80,3% внесених до списку. На цей час в угорськомовному с. Добронь Ужгородського округу знайшли листівку українською мовою: «Брати мадари рвіть бюлетені і не голосуйте, бо недалеко той час, що для вас засяє сонце»¹⁸⁴². У с. Малий Раковець Іршавського округу місцева жителька О. Тавко отримала два бюлетені та порвала їх у кабінці для голосування¹⁸⁴³.

Відомо багато фактів про голосування проти безальтернативних кандидатів. У с. Вишково Хустського округу на 250 бюлетенях було написано українською мовою «Хай живе Бенеш», а 102 «сектанти» цього села відмовилися від участі у виборах, навіть «член Хустської окружної виборчої комісії в бюлетенях повикреслював Туряницю і Петрище»¹⁸⁴⁴.

Загалом партійні та державні чиновники, військові, співробітники органів внутрішніх справ і державної безпеки забезпечили необхідний результат. У оперативних зведеннях в день голосування зафіксовано, що із 441 952 виборців, які отримали бюлетені до Ради Союзу, проголосувало 440 621 (99,95%).

¹⁸³⁹ Информации, отчеты, справки отдела и инструкторов, переписка с партийными и советскими органами, воинскими частями о подготовке и проведении выборов в Верховный Совет СССР и политическом настроении в области (22.12.1945–18.03.1946) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 104. Арк. 89.

¹⁸⁴⁰ Там само. Арк. 82–84.

¹⁸⁴¹ Там само. Арк. 85.

¹⁸⁴² Там само. Арк. 95.

¹⁸⁴³ Там само. Арк. 98.

¹⁸⁴⁴ Там само. Арк. 101.

У голосуванні до Ради Національностей взяв участь 440 421 виборець (98,2%). Результати голосування такі: до Ради Національностей обраний І. Туряниця — 396 652 голоси (92,1%), до Ради Союзу — І. Ваш — 129 753 голоси (85,82%), В. Русин — 132 743 (92,4%), Г. Петрище — 129 156 (88,1%)¹⁸⁴⁵.

Вибори до Верховної Ради СРСР на Закарпатті 1946 р. розглядалися як серйозне випробування для радянської влади. Вони відбувалися під жорстким контролем комуністів і репресивно-каральних органів, під пресингом агітаційно-пропагандистської машини, адже до передвибірної кампанії залучили майже 12 тис. активістів. У підсумку оголошено, що вибори до Верховної Ради СРСР 10 лютого 1946 р. «пройшли організовано і на високому політичному рівні». Комуністи зафіксували високу явку виборців (99,95%), з яких близько 90% проголосувало за безальтернативних кандидатів. У цьому організатори виборів побачили «небачену політичну активність, якої в нашому краї ніколи не було, та й не могло бути при буржуазно-капіталістичному ладі». Однак подібне в історії Закарпаття мало місце сімома роками раніше. 12 лютого 1939 р. на виборах до Сойму Карпатської України взяло участь 92,5% виборців, а кандидати Українського національного об'єднання отримали 92,4% голосів.

Наразі депутатами Верховної Ради СРСР обрані провідні діячі Закарпатської України — голова Народної Ради І. Туряниця, начальник державної безпеки І. Ваш, голова Вищого суду В. Русин, жінорг Волівського округу партії Г. Петрище, колишня наймичка.

18 лютого 1947 р. у м. Ужгород збори партійного активу Закарпатської області обговорили лише одне питання «Підсумки виборів до Верховної Ради УРСР і завдання парторганізацій». Головний доповідач — секретар обкому КП(б)У Г. Пінчук. На зборах були присутні керівники міських і окружних комітетів КП(б)У, редактори окружних газет, начальники окружних відділів МВС і МДБ, директори і секретарі парторганізацій великих підприємств, директори МТС, секретарі парторганізацій окремих сіл¹⁸⁴⁶. Регламент зборів передбачав 1,5 год. на виступ доповідача, 10 хв. на обговорення, з перервою через дві години на 15 хв. В обговоренні виступило 23 учасники зборів¹⁸⁴⁷. У резолюції зборів зазначили, що «блок комуністів і безпартійних 9-го лютого, в день виборів одержав нову, блискучу перемогу. 99,97% всіх виборців при-

¹⁸⁴⁵ Информации, отчеты, справки отдела и инструкторов, переписка с партийными и советскими органами, воинскими частями о подготовке и проведении выборов в Верховный Совет СССР и политическом настроении в области (22.12.1945–18.03.1946) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 104. Арк. 149.

¹⁸⁴⁶ Информации, отчёты, письма обкома партии ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У о состоянии партийно-организационной работы в ходе хозяйственно-политических кампаний в области (05.03.1947–15.12.47) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 280. Арк. 1.

¹⁸⁴⁷ Стенограма зборів обласного партійного активу «Про підсумки Виборів до Верховної Ради УРСР і завдання обласної парторганізації надалі (18.02.1947) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 238. Арк. 1–2.

іяло участь у виборах депутатів Верховної Ради УРСР, з них 98,58% віддали свої голоси кандидатам сталінського блоку комуністів і безпартійних»¹⁸⁴⁸. Отож, радянська влада має безмежну народну підтримку, а Радянський Союз міцний як ніколи.

Наступні вибори — до Верховної Ради УРСР 9 лютого 1947 р. висвітлювалися науковцями переважно в контексті радянзації Закарпаття. Про це писали дослідники у радянський час і пізніше¹⁸⁴⁹. Верховна Рада УРСР була однопалатним парламентом. Вона обиралась шляхом загальних прямих виборів при таємному голосуванні (1 депутат від 100 тис. виборців) терміном на чотири роки. Серед її депутатів переважали члени Компартії (62–69% від загальної кількості). Інші вважались безпартійними. Верховна Рада Української РСР обирала підзвітну їй Президію, утворювала уряд — Раду Міністрів, обирала Верховний Суд. Народними депутатами ставали голови облыконкомів і частково їхні заступники, перші чи другі секретарі обкомів, вищий командний склад розташованих на території України військових округів. Сесії Верховної Ради скликалися Президією двічі на рік.

Вибори до Верховної Ради УРСР пройшли на Закарпатті за сценарієм перших радянських виборів 1946 року. Виборці вже розуміли, що потрібний результат комуністи однаково отримують, тому слід прийти на вибори, щоби не мати неприємностей¹⁸⁵⁰.

У виборчій кампанії 1947 р. членами виборчих комісій, агітаторами і довіреними особами працювало 18 688 осіб, зокрема 4 624 комуністи і 3 685 комсомольців¹⁸⁵¹. Активно залучалися профспілки, жінки, вчителі. Висвітлювали виборчий процес обласні газети «Закарпатська правда», «Закарпатська Україна» й окружні газети, які «провели значну роботу по пропаганді радянського ладу, у висвітленні прав і обов'язків громадян, в агітації за кандидатами блоку комуністів і безпартійних». Зауважимо, що ця агітація відбувалася під безпосереднім контролем окружних і міських комітетів КП(б)У, які

¹⁸⁴⁸ Інформації, отчёты, письма обкома партии ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У о состоянии партийно-организационной работы в ходе хозяйственно-политических кампаний в области (05.03.1947–15.12.47) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 280. Арк. 3.

¹⁸⁴⁹ Остапеч Ю., Токар М. Закарпаття через призму політичних виборів. Ужгород : Карпати, 2009. 336 с.; Кірсанова О. До питання про суспільно-політичне життя на Закарпатті в роки соціалістичних перетворень (1946–1950 рр.). *Великий Жовтень і розквіт воз'єднаного Закарпаття*. Ужгород, 1970. С. 395–405; Шершун І., Делеган В. До питання про перехід влади на Закарпатті від Народних комітетів до місцевих рад народних депутатів. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. Вип. 2. Ужгород, 1998. С. 70–76.

¹⁸⁵⁰ Мішанин В. Перші радянські вибори на Закарпатті в республіканський парламент (9 лютого 1947 р.): аналіз, хід та результати. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського*. Історичні науки: збірник наукових праць / за ред. М.М. Шитюка. № 2 (40), листопад 2015. Миколаїв: МНУ імені В.О. Сухомлинського, 2015. С. 54–62.

¹⁸⁵¹ Стенограма зборів обласного партійного активу «Про підсумки Виборів до Верховної Ради УРСР і завдання обласної парторганізації надалі (18.02.1947) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 238. Арк. 4.

«конкретно допомагали в роботі агітаторів, керівників агітколективів і зав. агітпунктами». Передусім — через підвищення відсотків явки виборців і голосів «за» у порівнянні з попередніми виборами.

Виборча кампанія розпочалася, по суті, після схвалення рішення Політбюро ЦК КП(б)У від 28 листопада 1946 р. «Про організаційну та агітаційно-пропагандистську роботу партійних організацій у зв'язку з виборами до Верховної Ради УРСР». Вийшли друком спеціальні інструкції-довідники із видом робіт, графіками їх виконання, призначенням відповідальних осіб, цитуванням норм виборчого законодавства тощо. До 10 грудня 1946 р. створили окружні, а до 20 грудня — дільничні виборчі комісії. До 1 січня 1947 р. завершили складання списків виборців¹⁸⁵².

Згідно з графіком, висування кандидатів у депутати Верховної Ради УРСР з публікацією у пресі відбулося не пізніше 4 січня 1947 р., а їх реєстрація — до 9 січня. Не пізніше 14 січня публікували відомості про кожного за реєстрованого кандидата. До 25 грудня 1946 р. при кожній виборчій дільниці створили агітаційний пункт, а до 20 грудня — провели окружні і кушові тритижневі семінари керівників агітколективів і п'ятиденні семінари пропагандистів. Належало не рідше двічі на місяць проводити кушові та дільничні семінари, наради агітаторів з обміну досвідом¹⁸⁵³. Врахувавши національну специфіку Закарпаття, комуністи віддрукували по 5 тис. прим. «Положення про вибори у Верховну Рад УРСР» і Конституції УРСР на угорській мові. ЦК ВКП(б) тримало на контролі перебіг виборчої кампанії в Закарпатській області: створення виборчих округів і дільниць, окружних і дільничних виборчих комісій, висування кандидатів в депутати, проведення окружних передвиборчих зборів, хід агітації, підсумки виборів¹⁸⁵⁴.

Як же висували кандидатів у депутати Верховної Ради УРСР? Чи міг пересічний робітник чи селянин балотуватися до радянського парламенту? Про це дізнаємося з інструкції ЦК ВКП(б) від 29 листопада 1946 р.: «Необхідно наперед визначити, які заводи, заклади, колгоспи і громадські організації будуть висувати кандидатів в депутати по тому чи іншому виборчому округу і визначити день зборів»¹⁸⁵⁵. Як бачимо, вже на первинному рівні виключалися наперед неузгоджені варіанти. Єдиний кандидат був задовго до виборів визначений у кабінетах високих партійних функціонерів.

Як насправді висували кандидатів, довідуємося з «Політінформації про проведених виборах по висуванню і підтримці кандидатів в депутати Верховної Ради УРСР по Рахівській окрузі». 31 грудня 1946 р. рішенням бюро

¹⁸⁵² Інформації, справки обкома партії ЦК КП(б)У о ходе подготовки и проведении выборов в Верховный Совет Украинской ССР (28.11.1946–03.03.1947) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 278. Арк. 1.

¹⁸⁵³ Там само. Арк. 2.

¹⁸⁵⁴ Там само. Арк. 12.

¹⁸⁵⁵ Там само. Арк. 9.

окружкому КП(б)У розроблено план заходів з проведення зборів, затвержені відповідальні особи з числа партійно-радянського активу. Так, збори у с. Ясіня провели секретар окружкому КП(б)У Машенко, секретар окрвиконкому Бабійчук, начальник окружного відділу МВС Мішін, другий секретар окружкому ЛКСМУ Червінський у присутності уповноваженого обкому КП(б)У Бондаренка і працівника окружної газети¹⁸⁵⁶.

Як усе відбулося? 2–3 січня 1947 р. відповідальні особи відбули в Ясіня для підготовки зборів. Збори розпочалися 4 січня о 12 год. в сільському клубі, де зібралося 413 виборців. Спочатку обрали президію з 9 осіб. Потім селянин Ю. Біланюк запропонував обрати почесну президію в складі всього Політбюро ЦК ВКП(б) і Політбюро ЦК КП(б)У, а її головою — Й. Сталіна.

Після програмної промови уповноваженого обкому КП(б)У Д. Бондаренка слово взяв директор Ясінянського ліспромгоспу, член ВЛКСМ Василь Кучерук: «Вношу пропозицію першим нашим кандидатом в депутати у Верховну Раду УРСР висунути Секретаря ВКП(б), Голову Ради Міністрів СРСР, Генераліссімуса товариша Сталіна Йосипа Віссаріоновича і просити товариша Сталіна дати згоду балотуватися по нашому Рахівському виборчому округові № 403»¹⁸⁵⁷. Зрозуміло, збори одноголосно підтримали цю ініціативу. Далі секретар первинної партійної організації с. Ясіня Василь Копанчук запропонував висунути кандидатом у депутати Верховної Ради УРСР «близького соратника великого Сталіна», секретаря ЦК КП(б)У, голову Ради Міністрів УРСР Микиту Хрущова. За це теж проголосували одностайно. Відтак висунули реальних кандидатів. Лікар Ясінянської поліклініки С. Раговський назвав кандидата в депутати — Білоуса Андрія Михайловича, голову Ясінянської сільської ради. В обговоренні виступили 6 осіб. Як відзвітував секретар Рахівського комітету КП(б)У І. Машенко, «збори селян села Ясіня, робітників та інтелігенції Ясінянського ліспромгоспу і лісгоспу пройшли на високому ідейно-політичному рівні, організовано і з великою активністю населення»¹⁸⁵⁸.

Після того включили агітаційно-пропагандистську машину — мітинги, збори, доповіді, бесіди, лекції, агітація через пресу, кіно, радіо тощо. На окружних зборах, де затверджувався кандидат у депутати, йому обирали й довірених осіб із розрахунку 1–2 на виборчу дільницю. Для довірених осіб підбирали досвідчених агітаторів для роботи серед населення. Міськкоми і окружками Компартії на спеціальних зборах інструктували довірених осіб і агітаторів. Завідувач агітпунктом призначався і затверджувався окружкомом або міськкомом партії. В його функціональні обов'язки входило допомагати довіреним

¹⁸⁵⁶ Информации, справки, отчеты горкомов, окружкомов КП(б)У об агитационно-пропагандистской работе в период и проведения выборов в Верховный Совет СССР и местные советы депутатов трудящихся (03.01.1947–24.12.1947) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 382. Арк. 37.

¹⁸⁵⁷ Там само. Арк. 39.

¹⁸⁵⁸ Там само. Арк. 40.

особі, інструктувати агітаторів, які працюють на цій дільниці. У день виборів на допомогу дільничним комісіям виділяли «актив для зв'язку з виборцями і ліпшого обслуговування»¹⁸⁵⁹.

Так, Мукачівський міський комітет КП(б)У для керівників агітколективів і завідувачів агітпунктами щоп'ятниці проводив три-чотиригодинні семінари. Розглянули наступні теми: «Радянська демократія — демократія найвищого типу» (лектор Руденко), «Про організацію агітаційно-масової роботи» (лектор Костенко), «Положення про вибори до Верховної Ради УРСР» (лектор Стриленко), «Про хід підготовки до Виборів у Верховну Раду УРСР, досвід роботи на агітпунктах» (лектор Костенко), «Державний і суспільний устрій СРСР» (лектор Руденко), «Сталінська п'ятирічка і пропаганда її серед виборців» (лектор Стриленко), «23 роки без Леніна під керівництвом Сталіна, вперед до нових перемог» (лектор Стриленко), «Обмін досвідом роботи на 10-ти хатках по місцю проживання виборців» (лектор Афанасьєва), «Про підсумки виконання першого року Сталінської п'ятирічки (повідомлення Держплану)» (лектор Стриленко), «Розвиток міста Мукачєво в Сталінській п'ятирічці» (лектор Морєв), «Обмін досвідом в справі агітації за кандидатів у депутати тов. Поповича» (лектор Афанасьєва), «Переваги радянського соціалістичного устрою над капіталістичним (лектор Руденко), «Чергові завдання агітаційної роботи на завершальному етапі» (лектор Морєв)¹⁸⁶⁰.

Потім агітатори повинні отримані знання передати виборцям. «Агітаторами проведено на 10-ти хатках більше 10 000, на агітпунктах понад 200 бесід, культурно-освітніх установах понад 4000. Всього було охоплено виборців більше 50 000», — дізнаємося із звіту завідувача відділом агітації і пропаганди Мукачівського обкому КП(б)У Д. Костенка.

Комуністи активно долучали до виборчої кампанії молодь. Наприклад, 20 грудня 1946 р. у м. Мукачєво відбулося зібрання комсомольського активу міста (205 осіб), де розглянули питання «Про завдання комсомольських організацій у підготовці до виборів до Верховної Ради УРСР». Виступило 15 присутніх. У підсумку 37 комсомольських організацій закріпили за дільницями, до агітаційної роботи залучили 280 комсомольців, задіяли 10 гуртків художньої самодіяльності для «обслуговування виборців»¹⁸⁶¹.

Особливу місію виконувала обласна й окружна періодика. «Наша обласна преса дала 38 пропагандистських сторінок про минуле й сьогодні

¹⁸⁵⁹ Інформації, справи обкома партії ЦК КП(б)У о ходе подготовки и проведении выборов в Верховный Совет Украинской ССР (28.11.1946–03.03.1947) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 278. Арк. 12.

¹⁸⁶⁰ Інформації, справи, отчеты горкомов, окружкомов КП(б)У об агитационно-пропагандистской работе в период и проведения выборов в Верховный Совет СССР и местные советы депутатов трудящихся (03.01.1947–24.12.1947) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 382. Арк. 47.

¹⁸⁶¹ Інформації, справи, отчеты, планы работы Мукачевского, Ужгородского горкомов партии, обкома КП(б)У по подготовке и проведении выборов в Верховный Совет УССР (04.12.1946–18.02.1947) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 288. Арк. 5.

Закарпаття... — зазначено в звітному документі. — Ми виконали вимогу Бюро обкому КП(б)У, щоби в пресі під час виборів широко показувати турботу партії і уряду про Закарпаття»¹⁸⁶². Тільки в газеті «Закарпатська Україна» виступило 700 виборців.

Нововведенням 1947 р. став показ документальних фільмів з одночасним веденням агітації. У доповідній записці начальника обласного управління кінофікації Сидоренка від 12 лютого 1947 р. читаємо: «Працювало 24 кінопередвижки і 17 кінотеатрів. Діючою мережею обстежено 31 100 глядачів, дано 2133 сеансів, обслужено 292 зборів виборців і 499 сільських рад». Показували такі фільми: «Ленін і Сталін — вожді Великої Жовтневої Революції», «Роль партії більшовиків у завоюваннях Жовтня», «Соціалістичне будівництво», «Соціалістичне сільське господарство», «Партія більшовиків у Великій Вітчизняній війні», «Звірства німецьких фашистів». Ще одним нововведенням стала організація спортивних змагань, приурочених до виборів.

В Ужгород постійно надходила інформація з міст і округів Закарпатської області щодо підготовки виборів. В обласному центрі її узагальнювали, систематизували, аналізували та у вигляді звітів направляли до республіканських партійних органів. Так, відділ агітації і пропаганди ЦК КП(б)У був проінформований, що 6–7 грудня 1946 р. в Ужгороді проведено короткотерміновий семінар «Про вибори до Верховної Ради УРСР і завдання працівників культурно-освітніх закладів» для завідувачів профільними окружними і міськими відділами. У всіх округах області пройшли такі ж семінари завідувачів клубів і хат-читалень, де взяло участь 592 особи¹⁸⁶³.

7–12 грудня 1946 р. на пленумах окружкомів і міськкомів з участю представників обкому партії обговорили постанову ЦК КП(б)У «Про організаційну і агітаційно-пропагандистську роботу партійних організацій у зв'язку з виборами до Верховної Ради УРСР». На цей час в області створили 615 агітколективів, які об'єднали 10735 агітаторів, серед них понад 5 тис. вчителів і лікарів. Агітатори працювали на дільницях й агітпунктах. Використовувався метод 10 хаток. На підприємствах і навчальних закладах комсомольці відкрили 465 гуртків із вивчення Конституції та Положення про вибори. Описано їх роботу: «На Ужгородському залізничному вузлі агітатор тов. Богданов систематично проводить з робітниками бесіди, присвячені початку виборчої кампанії. Він ознайомив робітників з Указом Президії Верховної Ради УРСР про визначення дня виборів, прочитав з ними передову газети «Правда» «Сталінська Конституція — найдемократичніша

¹⁸⁶² Кірсанова О. До питання про суспільно-політичне життя на Закарпатті в роки соціалістичних перетворень (1946–1950 рр.). *Великий Жовтень і розквіт возз'єданого Закарпаття*. Ужгород, 1970. С. 395–405.

¹⁸⁶³ Інформації, справки обкома партії ЦК КП(б)У о ходе подготовки и проведении выборов в Верховный Совет Украинской ССР (28.11.1946–03.03.1947) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 278. Арк. 18.

Конституція в світі»¹⁸⁶⁴. Нібито після цього майстри цеху Горват і Пастеляк зобов'язалися виконувати півтори виробничі норми, а їх почин підтримали десятки робітників.

Утім, у деяких селах зафіксували підривні дії «з боку куркульських елементів», зокрема «ворожу агітацію» задля зриву виборів. У селах Канора і Нижні Ворота Воловецького округу говорили про те, що минулі вибори до Верховної Ради СРСР (10 лютого 1946 р.) не визнали Великобританія та США, оскільки вони мали пройти під їх контролем¹⁸⁶⁵. Це відзначено у довідці завідувача оргінструкторського відділу Закарпатського обкому КП(б)У А. Шаповала від 23 грудня 1946 року. Також поширились чутки про те, що з 15 грудня радянська влада буде відбирати свиней, тому їх селяни масово вирізували. Окремо зауважено: «Люди бояться, щоби після виборів не з'явилися колгоспи, бо в колгоспі жити буде тяжко, все перейде на пайок і землі своєї не буде»¹⁸⁶⁶. Ще у серпні 1946 р. восьма сесія Верховної Ради Української РСР першого скликання схвалила Закон «Про доповнення ст. 18 Конституції Української РСР» у зв'язку із створенням Херсонської та Закарпатської областей. Указом Президії Верховної Ради УРСР від 26 листопада 1946 р. в Закарпатській області утворено 9 виборчих округів в український парламент. 14 грудня 1946 р. виконком облради затвердив склад окружних виборчих комісій у кількості 99 осіб¹⁸⁶⁷. Серед них було 83 українці, 9 росіяни, 7 представників інших національностей. За соціальною ознакою – 20 робітників, 17 колгоспників і селян, 47 службовців, 15 представників інтелігенції. Домінували члени ВКП(б) – 55, комсомольців налічувалося 6, а безпартійних – 38. В окружній комісії потрапило 37 жінок. Отже, середньостатистичний член окружної комісії – службовець-комуніст українського походження.

Всього створили 694 виборчі дільниці, у т.ч. 69 військових, або 10%. Кількість дільниць у порівнянні з попередніми виборами збільшилася на 28. Траплялися недогляди, наприклад, при створенні дільниць у Воловецькому окрузі випустили поселення Полище, що за 3 км від с. Грабівниця. Дільниці розмістили у школах (333), сільрадах (131), клубах (54), хатах-читальнях (44), інших приміщеннях (63), зокрема військових частинах.

17–25 грудня 1946 р. сформували дільничні виборчі комісії. В їх склад увійшло 5126 осіб, із них 1746 жінок. Переважали безпартійні (3558), чле-

¹⁸⁶⁴ Інформації, справки обкома партії ЦК КП(б)У о ходе подготовки и проведении выборов в Верховный Совет Украинской ССР (28.11.1946–03.03.1947) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 278. Арк. 19, 21.

¹⁸⁶⁵ Там само. Арк. 43.

¹⁸⁶⁶ Макара М. Формування органів влади на місцях. Вибори до Верховних Рад СРСР та УРСР. *Нариси історії Закарпаття*. Т. III. (1946–1991). Ужгород : Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ управління у справах преси та інформації, 2003 С. 41.

¹⁸⁶⁷ Інформації, справки обкома партії ЦК КП(б)У о ходе подготовки и проведении выборов в Верховный Совет Украинской ССР (28.11.1946–03.03.1947) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 278. Арк. 49.

нів ВКП(б) нарахували 951, членів ВЛКСМ — 617. Найбільше до складу цих комісій увійшло українців — 4164, угорців було 577, росіян — 193, євреїв — 56, словаків — 29, представників інших національностей — 107. За соціальною ознакою: робітників — 552, селян і колгоспників — 2863, службовців — 1711. Вищу і незакінчену вищу освіту мали 189 осіб, середню і незакінчену середню освіту — 140, початкову — 3529.

В Ужгороді пильно стежили за формуванням складу дільничних комісій. Обком КП(б)У буквально виловлював неблагонадійних. Так, Мукачівський міськком КП(б)У затвердив головою виборчої дільниці Івана Головея, котрий подав документи на оптацію. У с. Мала Бийгань Берегівського округу до комісії потрапив реформатський дяк Імре Комарі, а в с. Бовтрадь того ж округу — член церковної ради Юлій Боюс¹⁸⁶⁸. Це вважалося грубими політичними промахами, які потрібно було негайно виправляти.

Агітатори звітували про факти «ворожих виступів». Згідно з їх свідченнями, у с. Костьова Пастіль Великоберезнянського округу проти радянського виборчого законодавства висловилися місцеві мешканці Штибель, Керецман, Фетько. У с. Стричава того ж округу селянин Михайло Гайданка висловив категоричний протест: «Я писатися не буду в список, і голосувати не піду»¹⁸⁶⁹.

Формально закарпатці на виборах до парламенту республіки продемонстрували підтримку нової влади. Певна частина населення області повірила в ідеї соціальної рівності та швидке наближення комуністичного благоденства. Партфункціонери фіксували прояви «великої любові» до комуністичних вождів: «Селянка села Тячево Поланка Ганна при вході до виборчої дільниці низько вклонилась портрету товариша Сталіна і сказала: «Я хочу віддати свій голос за тих, хто врятував наш народ і мою родину від загибелі». «Животворна ідея виборчого блоку комуністів і безпартійних, яка себе блискуче виправдала на всіх попередніх виборах, дістала повну перемогу і на цих виборах», — написав далі партійний працівник¹⁸⁷⁰.

У цілому комуністи добилися бажаного відсотка. Усього проголосувало 473 433 виборці (99,97%). Із них 466 723 (98,58%) віддали свої голоси за кандидатів єдиної політичної сили — блоку комуністів і безпартійних¹⁸⁷¹. В 11 округах на дільниці з'явилися 100% виборців. На багатьох дільницях

¹⁸⁶⁸ Інформації, справки обкома партії ЦК КП(б)У о ходе подготовки и проведении выборов в Верховный Совет Украинской ССР (28.11.1946–03.03.1947) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 278. Арк. 51.

¹⁸⁶⁹ Інформації, справки, отчеты горкомов, окружкомов КП(б)У об агитационно-пропагандистской работе в период и проведения выборов в Верховный Совет СССР и местные советы депутатов трудящихся (03.01.1947–24.12.1947) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 382. Арк. 6.

¹⁸⁷⁰ Стенограма зборів обласного партійного активу «Про підсумки Виборів до Верховної Ради УРСР і завдання обласної парторганізації надалі (18.02.1947) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 238. Арк. 10.

¹⁸⁷¹ Інформації, отчеты, письма обкома партії ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У о состоянии партийно-организационной работы в ходе хозяйственно-политических кампаний в области (05.03.1947–15.12.47) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 280. Арк. 11, 13.

100 % виборців проголосували за пропонованих кандидатів. У с. Великі Лучки Мукачівського округу, наприклад, таке трапилося на всіх чотирьох дільницях. Рік тому у виборах до Верховної Ради СРСР взяло участь 98,6 % виборців, а за пропонованих кандидатів голосували в середньому 89,53 %. Порівнюючи з першими комуністичними виборами на Закарпатті, бачимо суттєве зростання показників¹⁸⁷².

У той же час багато виборців опонували комуністичній владі. У Хустському виборчому окрузі проти проголосувало 818 осіб, а 530 виборців забрали з собою бюлетені або понижили їх. У Рахівському виборчому окрузі проти проголосувало 939 осіб, а 125 порвали бюлетені. У Перечинському — відповідно 517 і 111 виборців. Зафіксовано низку «антирадянських вилазок». У с. Порошково Перечинського округу порвали 100 виборчих бюлетенів, причому багато з них демонстративно. У цьому ж селі в день виборів вивісили портрет Міклоша Горті, розкидали антирадянські листівки і листи із закликком не голосувати за комуністів, бо скоро прийдуть англійці та американці.

У с. Павлово Свалявського округу в урні виявили 9 бюлетенів з вирваними прізвищами і 30 чистих аркушів паперу замість бюлетенів¹⁸⁷³. На 100 виборчих бюлетенях у Мукачівському окрузі невідомі написали «Голосую за Бенеша», «Хай живе Бенеш», «Голосую за угорців»¹⁸⁷⁴. У Великоберезнянському окрузі на бюлетенях написали: «Хай живе Чехословацька республіка», «Хай живе Чехословаччина і Англія»¹⁸⁷⁵. Навіть комсомольці нищили бюлетені. Зокрема, у с. Нанково Хустського округу комсомолец Ковач прийшов на виборчу дільницю з родиною (3 особи) і демонстративно порвав одержані бюлетені. У подібному підозрювали також і члена дільниці с. Тячів комуніста Кушніра, який з переносною урною ходив до виборців додому — хворих та інвалідів. В урні виявили 45 бюлетенів з вирізаними ножицями прізвищами депутата. У партфункціонерів закрався сумнів, чи не сам Кушнір вирізав прізвища або спонукав до цього виборців¹⁸⁷⁶.

Відомо і про ряд нетипових ситуацій, пов'язаних з поведінкою виборців. У с. Кам'яниця Ужгородського округу Ганна Фукста привселюдно відмови-

¹⁸⁷² Стенограма зборів обласного партійного активу «Про підсумки Виборів до Верховної Ради УРСР і завдання обласної парторганізації надалі (18.02.1947) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 238. Арк. 14.

¹⁸⁷³ Там само. Арк. 23.

¹⁸⁷⁴ Сводки о ходе голосования по выборам в Верховный Совет УССР по округам (09.02.1947) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 287. Арк. 7.

¹⁸⁷⁵ Информации, справки, отчеты, планы работы Береговского, Великоберезнянского, Воловешкого, Воловского, Иршавского, Мукачевского, Перечинского окружкомов партии обкому КП(б)У по подготовке и проведении выборов в Верховный Совет УССР (30.12.1946–09.03.1947) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 289. Арк. 81.

¹⁸⁷⁶ Стенограма зборів обласного партійного активу «Про підсумки Виборів до Верховної Ради УРСР і завдання обласної парторганізації надалі (18.02.1947) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 238. Арк. 24.

лася від голосування. Михайло Пастеляк заявив односельцям: «Цигани грати не можуть — вони сидять без хліба». Подібно сказав Іван Фукста: «Мені треба хліб, а не голосувати»¹⁸⁷⁷. Про це відразу повідомили органам держбезпеки, й у Кам'яницю терміново виїхали кущовий уповноважений з виборів і працівник МДБ.

Водночас у Великому Березному Галина Павликова, жінка окружного уповноваженого МДБ, на виборчій дільниці в присутності виборців влаштувала скандал. Вона звернула увагу, що порушується норма про таємне голосування, оскільки «відкриті кабінки, окружком партії порушує Конституцію»¹⁸⁷⁸. Знявши занавіски, вона закрила кабінку для голосування.

Ці факти партійні діячі розглядали як вияв невдоволення радянською владою, тому зробили висновок: «Треба піднести пильність партійних, радянських органів. Ми повинні пам'ятати вказівки товариша Сталіна про те, що чим більші будуть наші успіхи на фронті соціалістичного будівництва, тим більше буде загострюватись класова боротьба. Без боротьби вороги своїх позицій не здають, вони будуть чинити опір. І цей опір ми зломимо лише за умови піднесення класової пильності»¹⁸⁷⁹.

Отже, перші вибори до українського радянського парламенту в Закарпатській області відбулися 9 лютого 1947 року. Обиралася Верховна Рада УРСР другого скликання. Маючи досвід проведення у 1946 р. виборів до Верховної Ради СРСР, місцеві комуністи покращили свої електоральні здобутки: явка — 99,97% виборців, «за» — 98,58%. На безальтернативній основі депутатами республіканського парламенту стали А.М. Білусяк, І.І. Демшин, С.М. Микуланинець, І.Д. Петрушак, Г.П. Пінчук, Д.П. Попович, А.А. Селянчина, І.І. Туряниця, В.І. Черничко.

Упродовж березня-травня 1946 р. в Закарпатті з'явилися місцеві органи державної влади — виконавчі комітети, їх відділи й управління. Проте виборів до місцевих рад не проводили. Натомість у лютому 1946 р. та лютому 1947 р. пройшли вибори до союзного і республіканського парламентів. Для

¹⁸⁷⁷ Информации, справки, отчеты, планы работы Раховского, Севлюшского, Свалявского, Тячевского, Ужгородского, Хустского окружкомов партии обкому КП(б)У по подготовке и проведении выборов в Верховный Совет УССР (28.12.1946–17.03.1947) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 290. Арк. 114.

¹⁸⁷⁸ Информации, справки, отчеты, планы работы Береговского, Великоберезнянского, Воловешкого, Воловского, Иршавского, Мукачевского, Перечинского окружкомов партии обкому КП(б)У по подготовке и проведению выборов в Верховный Совет УССР (30.12.1946–09.03.1947) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 289. Арк. 81. Міщанин В. Вибори до місцевих Рад в Закарпатській області УРСР 21 грудня 1947 р. — остаточна легітимізація радянської влади. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: Історія. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В.Гнатюка, 2015. Вип. 1. Ч. 1. С. 73–78.

¹⁸⁷⁹ Стенограма зборів обласного партійного активу «Про підсумки Виборів до Верховної Ради УРСР і завдання обласної парторганізації надалі (18.02.1947) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 238. Арк. 26.

повної легітимізації радянської влади залишалося провести місцеві вибори¹⁸⁸⁰. Їм комуністи приділили не меншу увагу, ніж попереднім виборам¹⁸⁸¹.

Підготовка до перших виборів у місцеві органи влади в радянському Закарпатті теж розпочалася заздалегідь. 28 серпня 1947 р. секретар Закарпатського обкому КП(б)У І. Турияниця в листі до секретаря ЦК КП(б)У Л. Мельникова просив дозволу провести окружні і міські партійні конференції. Партійне керівництво в Закарпатській області здійснювало тоді оргбюро, затверджене 5 січня 1946 р. ЦК ВКП(б). Обласної партконференції у 1946 р. не проводили. У липні 1946 р. провели тільки окружні і міські конференції. Оскільки термін повноважень міськкомів і окружкомів закінчився, то Закарпатський обком КП(б)У просив ЦК КП(б)У дозволити провести конференції для звітів і виборів окружкомів і міськкомів КП(б)У ще до місцевих виборів¹⁸⁸². Термін проведення таких конференцій встановлювався із 20 вересня до 10 жовтня 1947 року. На 18–19 жовтня запланували обласну партконференцію.

Офіційним стартом виборчої кампанії до місцевих рад в області стали постанови ЦК КП(б)У від 12 вересня 1947 р. та Закарпатського обкому КП(б)У від 20 вересня 1947 р. «Про організаційну і агітаційно-пропагандистську роботу в зв'язку з майбутніми виборами в місцеві ради депутатів трудящих Української РСР». Окружні бюро КП(б)У розробили свої постанови і відповідні заходи. Так, 29 вересня 1947 р. пройшла інструктивна нарада партійно-радянського активу районного центру Рахів за участі 43 осіб. Головний доповідач — секретар окружному КП(б)У І. Мащенко¹⁸⁸³. Рішенням бюро

¹⁸⁸⁰ Міщанин В. Вибори до місцевих Рад в Закарпатській області УРСР 21 грудня 1947 р. — остаточна легітимізація радянської влади. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: Історія. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В.Гнатюка, 2015. Вип. 1. Ч. 1. С. 73–78; Офіцинський Р. Фіктивні вибори. *Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура* / Під ред. М. Вегеша, Ч. Фединець; редкол.: Ю. Остапеч, Р. Офіцинський, Л. Сорко, М. Токар, С. Черничко. Ужгород : Ліра, 2010. С. 254–255.

¹⁸⁸¹ Біографії кандидатів в депутати Закарпатського обласного совета депутатів трудящих (1947) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 291. 63 арк.; Справки отдела, инструкторов и др. материалы о подготовке и проведении выборов в местные советы депутатов трудящихся (01.10.1947–28.12.1947) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 292. 154 арк.; Сводки о ходе голосования по выборам в местные советы депутатов трудящихся (21.12.1947) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 293. 60 арк.; Информации, справки горкомов, окружкомов партии о ходе подготовки, проведении и итогах выборов местных советов депутатов трудящихся (29.09.1947–29.12.1947) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 294. 161 арк.; Информации, справки отдела, инструкторов о ходе подготовки и проведении выборов в Верховный Совет СССР и местные советы депутатов трудящихся (31.01.1947–15.11.1947) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 379. 40 арк.; Информации, справки, отчеты горкомов, окружкомов КП(б)У об агитационно-пропагандистской работе в период и проведения выборов в Верховный Совет СССР и местные советы депутатов трудящихся (03.01.1947–24.12.1947) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 382. 185 арк.

¹⁸⁸² Информации, отчёты, письма обкома партии ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У о состоянии партийно-организационной работы в ходе хозяйственно-политических кампаний в области (05.03.1947–15.12.47) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 280. Арк. 20.

¹⁸⁸³ Информации, справки горкомов, окружкомов партии о ходе подготовки, проведении и итогах выборов местные советы депутатов трудящихся (29.09.1947–29.12.1947) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 294. Арк. 2.

цього окружкому 32 членів активу закріпили за конкретними сільрадами. 30 вересня і 1 жовтня 1947 р. відбулися кушові наради секретарів партійних і комсомольських організацій, голів і секретарів сільрад, керівників установ і підприємств. Відтак парторганізації і сільради разом із уповноваженими до 10 жовтня сформували територіальну комісію, утворили виборчі округи для обрання депутатів обласної, окружної та сільських рад. Зокрема, на затвердження в обком КП(б)У подали 6 окружних комісії з виборів до обласної ради. 4 жовтня в Рахові провели окружну нараду директорів і завідувачів шкіл, керівників учительських агітколективів (47 присутніх), де доповів завідувач відділом пропаганди та агітації окружкому КП(б)У Мамутов¹⁸⁸⁴. Подібні заходи відбулися у всіх округах Закарпатської області.

1–4 жовтня 1947 р. партійно-радянський актив підібрав кандидатури до виборчих комісій — окружних, територіальних, дільничних, сільських. Так, у Воловецькому окрузі створили дві комісії з виборів в обласну раду в складі 14 осіб — по 7 у кожній (Нижньоворітській та Воловецькій). Крім того — територіальну комісію (7 осіб), 25 комісій з виборів в окружну раду (по 7 членів у кожній), 25 дільничних комісій (усього 276 осіб), 322 сільські комісії (966 членів). Ще створено одну спец комісію¹⁸⁸⁵, де мали проголосувати відповідальні за вдале проведення виборів працівники органів державної безпеки і військові. Загалом у склад усіх комісій на Воловеччині увійшло 1791 особа: 121 комуніст, 329 комсомольців, 1341 безпартійний. Серед них 805 жінок, або 45 %¹⁸⁸⁶.

Штат агітаторів теж пройшов сувору перевірку. Їх число значно збільшили, але відсіювали пасивних. Саме тому звільнили керівника агітколективу с. Красна Тячівського округу Павлову, замінивши її членом ВКП(б) Шабановим. У цій окрузі діяли 32 агітпункти, у ряд сіл відрядили уповноважених окружкому КП(б)У. Кращі агітколективи відразу відзначили. Наприклад, у с. Дулово керував агітколективом член ВКП(б) І. Ілько, який вів щотижневі семінари агітаторів, де вивчали, зокрема «Положення про вибори у місцеві Ради депутатів трудящих». Акцент робився на індивідуальні бесіди з виборцями. До заслуг агітколективу с. Дулово секретар Тячівського окружкому КП(б)У Грабін відніс те, що тут першими в окрузі почали здавати молоко і заздалегідь виконали всі держпоставки 1947 р. — ще до 9 жовтня¹⁸⁸⁷.

У Великоберезнянському окрузі працювало 39 агітпунктів, яких розмістили в клубах, хатах-читальнях і прикрасили наочною агітацією, лозунгами, плакатами. В окрузі підібрали 580 агітаторів «з лучших людей села» — учителів,

¹⁸⁸⁴ Информации, справки горкомов, окружкомов партии о ходе подготовки, проведении и итогах выборов местные советы депутатов трудящихся (29.09.1947–29.12.1947) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 294. Арк. 3.

¹⁸⁸⁵ Там само. Арк. 6.

¹⁸⁸⁶ Там само. Арк. 7.

¹⁸⁸⁷ Там само. Арк. 22.

медиків, комуністів і комсомольців¹⁸⁸⁸. В Іршавському окрузі станом на 30 жовтня 1947 р. агітатори прочитали 317 доповідей і повідомлень для 12 849 осіб, провели 3700 бесід, охопивши до 40 тис. місцевих мешканців¹⁸⁸⁹.

Керівництво Волівського округу направило в Закарпатський обком КП(б)У «цілком таємну» інформацію про підготовку виборів. До 5 листопада 1947 р. Волівський окружком утілює сім напрямків заходів, провівши: 1) нараду уповноважених ОК КП(б)У (26 осіб); 2) куцові семінари вчителів (211 присутніх); 3) нараду голів місцевих профспілок (16 осіб); 4) нараду завідувачів клубів, хат-читалень, бібліотек (48 осіб); 5) 39 виступів з передвиборчої тематики для 4100 осіб; 6) 38 семінарів для агітаторів; 7) створення 36 агітколективів¹⁸⁹⁰.

Організатори місцевих виборів у Закарпатській області вирішили виправити недоліки попередніх виборчих кампаній, зокрема, щодо низького відсотку явки виборців і результатів волевиявлення на дільницях, де компактно голосували угорці. Так, в Ужгороді 10–11 жовтня 1947 р. відбувся дводенний семінар секретарів первинних організацій та керівників агітколективів з угорських сіл (72 слухачі)¹⁸⁹¹. Серед 922 агітаторів Ужгородщини було 168 угорців¹⁸⁹².

В округах часто практикували різного роду семінари. Так, 28 жовтня 1947 р. в Перечині провели семінар з керівниками агітколективів і керівниками стінгазет. Розглянули 6 питань, зокрема «Місцеві органи радянської влади», «Положення про вибори в місцеві Ради депутатів трудящих». Окремо йшлося про забезпечення агітпунктів округи пересувними бібліотеками. До агітації підключили й кінематограф. У довідці інструктора сектора агітації обкому КП(б)У Голобородька читаємо: «Кіноустановки енергійно готуються для успішного обслуговування кінокартинами виборців в час підготовки і проведення виборів в місцеві Ради депутатів трудящих. На цей час буде працювати 89 кінозакладів, з них: кінотеатрів — 47, кінопересувок 37, профспілкових кінотеатрів — 5. Цими кіноустановками буде дано 4454 кіносеансів, якими буде охоплено глядачів 665 тис.». Спеціально на час проведення виборів в округах задіяли пересувні агіткультбригади на автомобілях. Активно виступала також обласна агіткультбригада.

¹⁸⁸⁸ Информации, справки горкомов, окружкомов партии о ходе подготовки, проведении и итогах выборов местные советы депутатов трудящихся (29.09.1947–29.12.1947) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 294. Арк. 24.

¹⁸⁸⁹ Там само. Арк. 40.

¹⁸⁹⁰ Там само. Арк. 60.

¹⁸⁹¹ Информации, справки, отчеты горкомов, окружкомов КП(б)У об агитационно-пропагандистской работе в период и проведения выборов в Верховный Совет СССР и местные советы депутатов трудящихся (03.01.1947–24.12.1947) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 382. Арк. 166.

¹⁸⁹² Информации, справки горкомов, окружкомов партии о ходе подготовки, проведении и итогах выборов местные советы депутатов трудящихся (29.09.1947–29.12.1947) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 294. Арк. 33.

Хід підготовки виборчої кампанії в місцеві ради висвітлювався на сторінках обласних й окружних газет. Так, у Воловецькій окружній газеті одночасно опублікували Указ Президії Верховної Ради УРСР про призначення виборів і статтю на допомогу пропагандистові «Кому належить влада в нашій країні»¹⁸⁹³. Майже у кожному номері «Закарпатської правди» друкувалися матеріали виборчої тематики: звіти з округів, матеріали агітаційного характеру, інформація виборчих комісій тощо. Назвемо кілька таких матеріалів за листопад 1947 р.: «Наш клуб у виборчій кампанії»¹⁸⁹⁴, «Зв'язківці готуються до виборів»¹⁸⁹⁵, «Семинар жінок-агітаторів»¹⁸⁹⁶, «Виборча дільниця центр передвиборчої агітації»¹⁸⁹⁷, «Окружні передвиборні наради представників трудящих Закарпаття одноставно підтримують виставлених депутатів»¹⁸⁹⁸, «Реєстрація кандидатів в депутати Закарпатської обласної Ради окружними виборчими комісіями»¹⁸⁹⁹.

Значна увага приділялася наочній агітації. Як прозвітував тимчасово виконуючий обов'язки заввідділу агітації і пропаганди окружному КП(б)У Кісіль, у с. Воловець та селах округи виготовили транспаранти про п'ятирічний план, написали лозунги¹⁹⁰⁰.

Висували кандидатів у місцеві ради в стислі терміни за наперед складеним сценарієм. У м. Ужгород висунення кандидатів у депутати обласної ради провели 12 листопада 1947 р. протягом однієї години: розпочали о 9.00, а завершили до 10-ої на всіх 8-ми дільницях міста. Ось як проходили збори колективу університету за участі 485 осіб, у т.ч. секретарів обкому КП(б)У Карпенка і міськкому Єфіменка. За комуністичною традицією спочатку висунули символічних кандидатів у депутати облради — «великого вождя народів ССРСР товарища Сталіна і його верних соратників Молотова, Кагановича, Хрущева», а також реального — від 6-го округу — проректора з наукової роботи, доктора медичних наук Василя Кушка¹⁹⁰¹. На це націлив проректор із навчальної роботи Рогаль.

Під час висунення кандидатів у місцеві ради громадяни висловлювали невдоволення виборчим законодавством і процедурою голосування. Так,

¹⁸⁹³ Информации, справки горкомов, окружкомов партии о ходе подготовки, проведении и итогах выборов местные советы депутатов трудящихся (29.09.1947–29.12.1947) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 294. Арк. 73.

¹⁸⁹⁴ Закарпатська правда. 1947. 1 листопада.

¹⁸⁹⁵ Закарпатська правда. 1947. 2 листопада.

¹⁸⁹⁶ Закарпатська правда. 1947. 2 листопада.

¹⁸⁹⁷ Закарпатська правда. 1947. 15 листопада.

¹⁸⁹⁸ Закарпатська правда. 1947. 16 листопада.

¹⁸⁹⁹ Закарпатська правда. 1947. 18 листопада.

¹⁹⁰⁰ Информации, справки, отчеты горкомов, окружкомов КП(б)У об агитационно-пропагандистской работе в период и проведения выборов в Верховный Совет СССР и местные советы депутатов трудящихся (03.01.1947–24.12.1947) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 382. Арк. 180.

¹⁹⁰¹ Информации, справки горкомов, окружкомов партии о ходе подготовки, проведении и итогах выборов местные советы депутатов трудящихся (29.09.1947–29.12.1947) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 294. Арк. 81.

у с. Бабичі на Мукачівщині «куркулі» В. Чорі та П. Маринець заявили, що голосувати за висунені кандидатури не будуть. У с. Пістрялово того ж округу кандидати в депутати сільради М. Горваті В. Горват виступили проти висунення кандидатами жінок. Вони покинули збори разом із понад сотнею виборців. У с. Пацканьо що на Ужгородщині уповноважений окружному КП(б)У Кольчев виявив «наличие кулацкого элемента» із 5 осіб – Василя Дякуна, Івана Скучки, Василя Ковача, Івана Січки, Юрія Галасника, які нібито ночами влаштовували таємні зібрання¹⁹⁰².

Тим не менше, у Мукачівському окрузі 21 грудня на дільниці з'явилися 100% виборців. За кандидатів в обласну раду проголосувало 99,93%, в окружну раду – 99,92%, у сільські ради – 99,07% виборців. Цей результат пояснили високою довірою виборців до Компартії та «великого вождя народів товариша Сталіна». До недоліків виборчої кампанії на Мукачівщині віднесли недостатність агітаційно-масової роботи в селах через безвідповідальність уповноважених окружному КП(б)У Рожевкіна, Деркача, Приймачука. А вже у селах Завидово 60 виборців проголосували проти, Чопівці – 16, Грибівці – 8. Всього в окрузі проголосувала 191 особа проти кандидатур в облраду (33 виборці), окружну раду (35), сільські ради (123)¹⁹⁰³.

Для «обслуговування» виборців на дільницях у день голосування розгорнули буфети, виступали гуртки художньої самодіяльності (села Великі Лучки, Ракошино, Страбичово Мукачівського округу), комуністи і комсомольці ходили з урнами для голосування до хворих і людей похилого віку додому. Підприємства за радянською традицією гучно звітували про виробничі успіхи. Так, робітники Мукачівського заводу ім. Кірова виконали місячний план на 104%, а ливарники Йосип Рабатін – на 200%, Степан Гарані – на 244%, токарі Карл Гопко – на 164%, Юлій Гедеон – на 200%¹⁹⁰⁴. На лісозавод у с. Волове (нині смт. Міжгір'я) з нагоди виборів завезли 2 тис. кубометрів ділової деревини (річний план 5 тис. кубометрів), – інформував секретар Волівського окружкома КП(б)У М. Ільченко¹⁹⁰⁵. Ужгородщина відзвітувала про виконання планів здачі зерна на 101%, сіна на 129%, вовни на 129%, м'яса на 104%¹⁹⁰⁶. Все це лягло важким тягарем на закарпатське селянство. Тому багато селян голосувати проти або нищили бюлетені.

¹⁹⁰² Информации, справки горкомов, окружкомов партии о ходе подготовки, проведении и итогах выборов местные советы депутатов трудящихся (29.09.1947–29.12.1947) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 294. Арк. 118.

¹⁹⁰³ Там само. Арк. 125.

¹⁹⁰⁴ Там само. Арк. 123.

¹⁹⁰⁵ Информации, справки, отчеты Волковского окружкома КП(б)У о состоянии партийно-политической, партийно-организационной работы, руководстве народным хозяйством (28.01.47–19.12.47) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 313. Арк. 2.

¹⁹⁰⁶ Информации, справки, отчеты горкомов, окружкомов КП(б)У об агитационно-пропагандистской работе в период и проведения выборов в Верховный Совет СССР и местные советы депутатов трудящихся (03.01.1947–24.12.1947) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 382. Арк. 168.

У день голосування пильнували за «ворожими проявами». Наприклад, у с. Прикордонне Ужгородського округу виборець Іван Галушко на дільниці сказав: «Я голосую проти». Він перекреслив бюлетені і кинув в урну. Цей факт зафіксував капітан прикордонних військ Сучков¹⁹⁰⁷. Відмовився голосувати житель с. Кам'яниця Михайло Пастеляк: «Чого мені крутять голову, коли я не хочу за них голосувати»¹⁹⁰⁸. У с. Кібляри уповноважений Ужгородського окружкому КП(б)У Семеній побачив, що деякі виборці викреслюють прізвища кандидатів і замазують бюлетені дьогтем. Про це він повідомив своє керівництво, і у село прибув член оргбюро КП(б)У Поштенко¹⁹⁰⁹.

У деяких селах Хустщини, особливо в Золотарево, «классовый враг предпринимал попутки сорвать выборы» шляхом неявки на голосування і поширення антивиборчих листівок. Однак агітатори й активісти зупинили «провокативне вилазки классового врага» і забезпечили стовідсоткову явку виборців¹⁹¹⁰, — таку пафосну реляцію відправили в Ужгород секретар Хустського окружкому КП(б)У Гаджега і заввідділом пропаганди Котляр.

26 грудня 1947 р. оприлюднили явку виборців: в окружні ради — 99,99%, міські ради обласного підпорядкування — 99,97%, міські ради окружного підпорядкування — 99,95%, сільські та селищні ради — по 99,98%. У 7607 виборчих округах за кандидатів блоку комуністів і безпартійних проголосували: до окружних рад — 99,83%, міських рад обласного та окружного підпорядкування — по 99,87%, сільських рад — 99,68%, селищних — 99,64% виборців¹⁹¹¹. Таким чином, усіх 7607 кандидатів обрали депутатами відповідних рівнів, зокрема 2323 жінок.

Отже, в радянському Закарпатті протягом 1946–1947 рр. провели три виборчі кампанії: до Верховної Ради СРСР, до Верховної Ради УРСР та в місцеві ради. Усім цим виборчим кампаніям органи державної та партійної влади надали пріоритетного значення. Адже вони стали остаточним кроком у справі утвердження в суспільних настроях легітимності радянської влади в краї. Тому головний акцент робився на майже стовідсотковій явці виборців і на одноголосному обранні представників «блоку комуністів і безпартійних» у ради різних рівнів. Жоден інший варіант не підходив тоталітарному режиму.

Комуністична партія була «керівною і спрямовуючою» силою радянської політичної системи. Саме вона визначала діяльність державних (радянських),

¹⁹⁰⁷ Информации, справки горкомов, окружкомов партии о ходе подготовки, проведении и итогах выбоов местные советы депутатов трудящихся (29.09.1947–29.12.1947) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 294. Арк. 140.

¹⁹⁰⁸ Там само. Арк. 144.

¹⁹⁰⁹ Там само. Арк. 140.

¹⁹¹⁰ Информации, справки, отчеты горкомов, окружкомов КП(б)У об агитационно-пропагандистской работе в период и проведения выборов в Верховный Совет СССР и местные советы депутатов трудящихся (03.01.1947–24.12.1947) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 382. Арк. 152.

¹⁹¹¹ Закарпатська правда. 1947. 26 грудня.

громадських і профспілкових, молодіжних, творчих та ін. організацій. З листопада 1944 р. по грудень 1945 р. КПЗУ взяла на себе провідну роль у питанні возз'єднання Закарпаття з УРСР, відновленні зруйнованого господарства, проведенні земельної реформи тощо. Але в умовах входження Закарпатської області склад СРСР, де політичну монополію мала виключно ВКП(б), стало зрозуміло, що в такому варіанті КПЗУ існувати не буде.

Повоєнна радянська Західної України вимагала відповідної кількості досвідчених виконавців. На партійну номенклатуру «покладалося завдання «вмонтувати» західноукраїнський регіон у загальносоюзну конструкцію більшовицько-радянської політичної системи, принципово важливе значення надавалося її якісним характеристикам, найголовнішими з яких можна вважати політичну благонадійність і беззастережну відданість сталінському режиму»¹⁹¹².

Комуністична партія з особливою ретельністю поставилася до кадрової політики в новоствореній Закарпатській області. Вона вдало використала досвід радянської західноукраїнських земель 1939–1941 рр. та Прибалтики республік 1940–1941 рр. Новий режим насамперед спирався на приїжджі кадри, які в східних областях України чи інших республік Союзу РСР «пройшли школу» партійного, радянського, господарського і культурного будівництва. Ставлення до місцевих, навіть комуністів, у більшовиків було стримане. Погоджуємось з Ю. Сайфуліною, яка пише про радянську північної Буковини: «Не підлягає сумніву, що встановлення ефективного радянського контролю над регіоном вимагало певного часу, а також використання людського контингенту, більш-менш знайомого з місцевою специфікою»¹⁹¹³.

15 грудня 1939 р. Політбюро ЦК КП(б)У затверджувався склад партійно-радянської номенклатури в новостворених областях УРСР у кількості 120 осіб, а рішенням від 20 грудня 1939 р. в Західну Україну з інших областей УРСР додатково направлялося для роботи на керівних партійних посадах із числа обкомів, райкомів, начальників політвідділів радгоспів ще 495 осіб¹⁹¹⁴. Рішеннями ЦК КП(б)У на керівні посади у партійні, комсомольські, профспілкові та державні органи направлено в 1939 р. — 3074 та протягом 1940 р. — 3845 осіб, а органи НКВС комплектувалися переважно вихідцями з Росії, звідки у листопаді 1939 р. у регіон прибуло 400 осіб начальницького складу¹⁹¹⁵. За підрахунками сучасних дослідників Східної Галичини та Волині

¹⁹¹² Стародубець Г. Джерела рекрутування партійно-радянської номенклатури західних областей УРСР в 1944–1946 роках. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, 2014. Вип. 40. С. 141.

¹⁹¹³ Сайфуліна Ю. Радянська Північної Буковини у 1940–1941 рр.: адміністративно-правовий аспект. *Університетські наукові записки*. 2008. № 4. С. 60.

¹⁹¹⁴ Шайкан В. Ідеологічний аспект радянської західноукраїнських земель 1939–1940. *Вісник академії праці та соціальних відносин і туризму*. Київ, 2010. № 4. С. 147.

¹⁹¹⁵ Мельник І. Утворення радянських областей у Західній Україні URL: <http://zbruc.eu/node/30118>(дата звернення: 20.12.2015).

з Радянського Союзу сюди відрядили «86 тисяч радянських, партійних, профспілкових, комсомольських функціонерів, вчителів, медиків, агрономів. Підбір посланців зі Сходу здійснювався, перш за все, за ідеологічним принципом — відданості ідеям комунізму, хоча їх освітній і загальнокультурний рівень бажав кращого»¹⁹¹⁶.

Подібною була і ситуація на приєднаних землях Буковини. Радянська військова акція розпочалася 28 червня 1940 р. о 14 год. 1 липня 1940 р. новий кордон був повністю контрольований військами Червоної армії. За рішенням політбюро ЦК ВКП(б) 1 липня 1940 р. в десяти повітах Бессарабії і північної частини Буковини створювалися партійні та виконавчі комітети. Склад цих органів доручалося сформувати ЦК КП(б)У, а інформацію про них опублікувати в місцевих газетах. 3 липня 1940 р. Політбюро ЦК КП(б)У затвердило склад повітових виконавчих комітетів. Уже 7 липня 1940 р. відбулося перше засідання Чернівецького повітового комітету КП(б)У. В липні 1940 р. Політбюро ЦК КП(б)У зобов'язало обкоми компартії східних областей України відібрати і направити на постійну роботу в Бессарабію і Північну Буковину 4970 партійних, радянських, господарських і технічних працівників¹⁹¹⁷. До речі, це було до юридичного оформлення входження нових земель до складу СРСР, яке відбулося в серпні 1940 року. 2 серпня 1940 р. Верховна Рада СРСР постановила включити Північну Буковину, а також Хотинський, Акерманський (з 1944 р. Білгород-Дністровський) та Ізмаїльський повіти Бессарабії до складу Української РСР. 7 серпня 1940 р. Північну Буковину і Хотинський повіт Бессарабії, де переважало українське населення, було об'єднано у Чернівецьку область у складі УРСР.

Сучасні дослідники вказують на певні особливості радянського підбору кадрів у Північній Буковині та Бессарабії. Вони здійснювалися через Комінтерн, очолюваний Г. Димитровим. Так, серед комуністів Бессарабського обкому КП Румунії, які на літо 1940 р. перебували в Румунії та СРСР майже всі брали участь в громадянській війні 1936-1939 рр. в Іспанії, за національністю — переважали євреї, а також кілька росіян та українців. Місцевих комуністів було зовсім небагато, та й не всі вони вважалися політично благонадійними. Вигідно відрізнялися кадри зі східних і центральних областей УРСР. Проте репресії 1937-1939 рр. суттєво зменшили число професіоналів, а значну кількість людей уже направили на землі, інкорпоровані у 1939-1940 рр. Відтак доводилося задовольнятися «другим ешеленом резерву»¹⁹¹⁸. Всі керівні органи

¹⁹¹⁶ Шайкан В. Ідеологічний аспект радянзації західноукраїнських земель 1939–1940. *Вісник академії праці та соціальних відносин і туризму*. Київ, 2010. № 4. С. 147.

¹⁹¹⁷ Терлюк І. Історія держави і права України URL: http://pidruchniki.com/1773081745628/pravo/priyednannya_skladu_srsr-ursr_radyanizatsiya_pivnichnoyi_bukovini_bessarabiyi (дата звернення: 26.12.2015).

¹⁹¹⁸ Сайфуліна Ю. Радянська Північної Буковини у 1940–1941 рр.: адміністративно-правовий аспект. *Університетські наукові записки*. 2008. № 4. С. 60.

складалися з приїжджих партійних і радянських працівників. До них потрапили і місцеві, але першими особами завжди призначалися вихідці зі Сходу України та Росії¹⁹¹⁹.

Постановами ЦК ВКП(б) від 4 грудня 1945 р. і ЦК КП(б)У від 16 грудня 1945 р. утворено в ЦК КП(б)У відділ по західних (Львівська, Тернопільська, Станіславська, Дрогобицька), Ізмаїльській та Закарпатській областях. Завідувачем відділу був призначений заступник секретаря ЦК з питань західних областей УРСР О.А. Стоянцев. Відділ проіснував близько двох років і відповідав за масово-політичну роботу серед населення, розв'язання проблем розвитку промисловості, сільського господарства, будівництва, закладів культури і медичного обслуговування, кінофікації та радіофікації. Окремий напрямком становила робота серед жіноцтва і молоді, контроль за діяльністю комсомольських організацій, радянизацією Закарпатської України¹⁹²⁰.

Перед цим відділом звітували за вказаними напрямками не тільки обкоми партії західних областей, а й народні комісаріати України, згодом і міністерства. Відділ перевіряв виконання рішень ЦК органами МДБ, діяльність судів, прокуратури, винищувальних батальйонів. Сюди ж надходила різноманітна документація про стан справ у регіоні з усіх ланок влади, у т.ч. плани, накази. Відділ спільно з МДБ опрацьовував питання «про стан роботи по очистці від ворожих елементів промислових підприємств, установ і учбових закладів»¹⁹²¹.

Після здобуття Закарпаття керівництво ВКП(б)-КП(б)У подбало про поширення у краї комуністичних ідей та настроїв. Відразу ж були сформовані керівні органи крайової комуністичної організації: ЦК КПЗУ, 2 міськкоми і 13 окружкомів. Також сформувалися органи «народної влади» — Народна Рада Закарпатської України, 5 міських і 13 окружних народних комітетів.

Мало чим змінилася ситуація після війни. Рішенням ЦК ВКП(б) від 15 грудня 1945 р. КПЗУ влилась до складу ВКП(б), створювався Закарпатський обком КП(б)У, 2 міськкоми і 13 окружкомів¹⁹²². Рішенням ЦК ВКП(б) від 5 січня 1946 р. затверджувався склад бюро Закарпатського обкому КП(б)У, указом Президії Верховної Ради від 29 січня 1946 р. — склад Закарпатського обласного виконавчого комітету.

У Закарпатську Україну (Закарпатську область) направлялись перевірені радянською владою партійці. Була видана спеціальна постанова ЦК КП(б)У від 17 грудня 1945 р. про відрядження такої групи працівників. Тільки

¹⁹¹⁹ Буковина: Історичний нарис. Чернівці: Зелена Буковина, 1998. С. 254.

¹⁹²⁰ Павленко І. Відділ ЦК КП(б)У по західних, Ізмаїльській та Закарпатській областях: документи ЦДАГО. URL: <http://www.archives.gov.ua/Publicat/AU/2001-4-5-6.php#Pavlenko> (дата звернення: 30.07.2018).

¹⁹²¹ Там само.

¹⁹²² Отчет о работе отдела кадров Закарпатского обкома КП(б)У за 1946 год // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 128. Арк. 1.

Київський обком КП(б)У на Закарпаття із 25 грудня 1945 р. терміном на два місяці направив 6 осіб — завсекторами, інструктори оргвідділів, кадровики¹⁹²³.

5 січня 1946 р. Політбюро ЦК КП(б)У затвердило бюро Закарпатського обкому партії. До нього увійшли І. Ваш, П. Варга, Д. Тарахонич, Я. Карпенко, Г. Пінчук, І. Петрушак, М. Повзик, П. Супруненко. Серед членів бюро й обкому половину направив ЦК КП(б)У. Приблизно така ж пропорція зберігалася при формуванні лютому-березні 1946 р. міських й окружних комітетів партії¹⁹²⁴.

Вважалося, що попередні керівні органи КПЗУ і «народної влади» комплектувалися «за відсутності відповідного досвіду в місцевих товаришів, які займалися добором кадрів і допустили велику засміченість цих органів людьми не внушающими політичної довіри»¹⁹²⁵. Тому були проведені кадрові чистки. Підбірнових кадрів міських і окружних виконавчих комітетів завершено в липні 1946 року.

Паралельно проходив процес переведення членів КПЗУ в члени ВКП(б). Підбір і затвердження складу міськкомів і окружкомів КП(б)У завершено у квітні 1946 року. Обмін квитків членів КПЗУ на квитки членів ВКП(б) в основному завершився у вересні 1946 р. У підсумку 2464 члени КПЗУ отримали квитки члена ВКП(б), 177 стали кандидатами партії, а 1607 відмовлено¹⁹²⁶. Головні причини відмови — служба в угорській армії та участь в боях на Східному фронті — 681 особа; «вихідці із фашистських та інших ворожих партій» — 297; нетрудовий елемент (торговці, підприємці, куркулі, духовенство) — 91; зв'язок з окупаційною владою — 203; «пасивні у громадському житті та вступили в КПЗУ з корисливих мотивів» — 207; з інших причин — 128 осіб. Так, не пройшли таку перевірку 29 працівників міськкомів і окружкомів, у т.ч. 2 секретарі окружкомів КПЗУ. Не отримали квитки членів ВКП(б) і 23 керівні працівники органів виконавчої влади. Серед них 7 голів окружних виконавчих комітетів¹⁹²⁷.

Першими квитки членів ВКП(б) отримали керівники КПЗУ. Про це представник ЦК КП(б)У А. Зленко телефоном інформував М. Хрущова: «27 грудня 1945 р. ... мною були вручені партійні білети членів ВКП(б) групі керівництва Закарпатської області тт. Туряниці, Ваш, Петрушак, Тарахонич,

¹⁹²³ Справки об укомплектировании руководящими работниками областных, городских и районных, партийных, советских и хозяйственных организаций Закарпатской области, Украинской Советской Социалистической Республики (19.03.1945–18.12.1945) // ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1428. Арк. 17.

¹⁹²⁴ Макара М. Макара М. Утверждения радяньского ладу. Кадрова політика. *Нариси історії Закарпаття*. Т. III (1946–1991). С. 44.

¹⁹²⁵ Отчет о работе отдела кадров Закарпатского обкома КП(б)У за 1946 год // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 128. Арк. 2, 5.

¹⁹²⁶ Там само. Арк. 3.

¹⁹²⁷ Там само. Арк. 4.

Гарагонич, Варга, Борканюк»¹⁹²⁸. Разом з тим він зауважив, що під час проведення виборчої кампанії до Верховної Ради СРСР видачу партквитків членам КПЗУ не слід форсувати. Нові квитки видали спочатку лише секретарям окружкомів, міськкомів і членам бюро. А. Зленко інформував, що в Закарпатську область з Англії повернулася група емігрантів — 15 членів Комуністичної партії Чехословаччини. Серед них — член КПЧ з 1918 р., крайовий секретар КПЧ (1924–1929), редактор угорськомовної газети «Мункаш-Уйшаг» Герман Феєр. Він із своєю дружиною тимчасово поселився на квартирі І. Туряниці. 27 грудня 1945 р. І. Туряниця на обласних зборах партактиву включив його в президію. А. Зленко вважав: «Місцеві керівні партійні працівники, в тому числі т. Туряниця, не дивлячись на те, що ці люди пробули 6–7 років в еміграції, думають, що на них механічно поширюється рішення ЦК ВКП(б)... Мені здається, що на емігрантів — членів компартії не слід механічно поширювати рішення ЦК про прийом КПЗУ в склад ВКП(б), а слід було б розібратися в кожній людині окремо, застосувавши до них уставне правило, як до членів будь-якої братської компартії, що прибули в Радянський Союз, і питання партійності яких вирішується в кожному окремому випадку через ЦК ВКП(б)»¹⁹²⁹.

Відповідальний організатор управління кадрів ЦК КП(б)У Габузъ у «Довідці про недоліки в роботі з кадрами в Закарпатському обкомі КП(б)У» відзначав: «При комплектуванні органів КПЗУ і органів Народної Ради не були дотримані основні принципи підбору кадрів — за діловими і політичними якостями... Обком КП(б)У, міськкоми і окружками КП(б)У слабо займаються вивченням керівних кадрів у практичній роботі. Тому більша частина працівників номенклатури обкому КП(б)У довгий час не затверджується на займаних посадах. На 1 липня 1946 р. обкомом КП(б)У затверджено 33,8%»¹⁹³⁰. Партійним органам пропонувалося посилити роботу з підвищення «ідейно-політичного рівня» місцевого активу.

26 листопада 1946 р. в Ужгороді відбулося засідання партійного активу на якому були присутні перші та другі секретарі, завідувачі оргінструкторськими відділами, заввідділами пропаганди і агітації окружкомів і міськкомів КП(б)У, секретарі первинних партійних організацій промислових підприємств, транспорту, МТС та інші керівники області, загалом 192 особи. На зборах заслухали доповідь І. Туряниці «Про постанову ЦК ВКП(б) від 26 липня 1946 р. «Про зростання партії і заходи з посиленню партійно-організаційної роботи

¹⁹²⁸ Информационные бюллетени о ходе рассмотрения дел по выдаче партийных документов, фактах притупления политической бдительности в сохранении партийных документов и некоторых моментах из практики работы местных партийных организаций в Закарпатской области (03.01.1946–25.07.1946) // ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 2695. Арк. 1.

¹⁹²⁹ Там само. Арк. 2–3.

¹⁹³⁰ Докладные записки, справки о состоянии партийной учебы, пропагандистской и организационно-массовой работы в Закарпатской области (апрель 1946–26.02.1947) // ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 70. Спр. 455. Арк. 15.

з тими, хто вступив до лав партії»¹⁹³¹. Головний комуніст області відрепортував, що «обласна партійна організація очистила свої ряди від «ворожих елементів». Серед тих, кому відмовлено у видачі партійних документів членів ВКП(б) 29 працівників окружкомів і міськкомів партії, 28 працівників окривконкомів, 44 голови сільрад, 97 секретарів парторганізацій і 28 керівників підприємств і організацій»¹⁹³².

Вказувалися недоліки процесу переведення в члени ВКП(б): «Встановлено, що Панкуліч (бувший голова сільради) і Мага (бувший секретар парторганізації) села Тур'я Пасіка є членами банди УПА. Прикриваючись партійним білетом і використовуючи своє службове становище, Панкуліч і Мага проводили ворожу роботу, спрямовану на зрив заходів партії і уряду на селі. Зараз ці вороги народу виключені із членів партії і заарештовані»¹⁹³³. Секретаря первинної партійної організації с. Королево Виноградівського округу Б.М. Талабарчука звинуватили в тому, що колись був «членом профашистської партії Фенцика», а тепер «завалив» роботу парторганізації. Берегівський окружком КП(б)У видав квиток члена ВКП(б) Б.А. Товту, обком підтвердив це рішення. «Пізніше вияснилось, що Товт із 1932 р. був угорським агентом, член і керівник партії Нілош в селі Гетен, за активну роботу на користь бувшої фашистської Угорщини Товт нагороджений грамотою і хрестом від імені Хорти»¹⁹³⁴.

Такі викриття стали результатом роботи органів державної безпеки вже після затвердження кандидатів на певні посади. В інформаційному бюлетені № 16 від 1 квітня 1946 р. про стан справ у Закарпатській області читаємо: «Після рішення бюро обкому КП(б)У, прийнятого 14 березня ц.р. про видачу партдокументів голові Перечинського окружного народного комітету Козубу Д.З. і першому секретарю Перечинського окружкому партії Леган І.Н., на них поступили із обласного управління НКВС компрометуючі матеріали, які вказують на те, що Козуб був активним членом українсько-націоналістичного об'єднання «УНО» і був затвердженим провідником «УНО» в м. Хуст, а Леган був активним членом партії «Бродія» (Автономний землеробський союз); причому Леган активно виступав за створення «самостійної України», при підписанні маніфесту про «самостійність України»¹⁹³⁵.

¹⁹³¹ Информации, справки о проведении пленумов обкомов КП(б)У, активов, районных партийных собраний и о состоянии работы партийных организаций Закарпатской, Измаильской и Черниговской областей (23.11.1946–06.12.1946) // ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 2667. Арк. 44.

¹⁹³² Там само. Арк. 45.

¹⁹³³ Там само. Арк. 46.

¹⁹³⁴ Там само. Арк. 47.

¹⁹³⁵ Информационные бюллетени о ходе рассмотрения дел по выдаче партийных документов, фактах притупления политической бдительности в сохранении партийных документов и некоторых моментах из практики работы местных партийных организаций в Закарпатской области (03.01.1946–25.07.1946) // ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 2695. Арк. 8.

Деякі члени КПЗУ відмовилися вступати до ВКП(б). У Перечинському ОК КП(б)У член КПЗУ Михайло Свищ заявив: «Я не хочу бути в партії більшовиків». Від нового квитка відмовився колишній інструктор відділу пропаганди Мукачівського ОК Віктор Георгов, який поштою відіслав партквиток і заяву, де писав: «Я в партії не хочу бути, тому що ця партія переводиться в партію більшовиків»¹⁹³⁶.

Відзначалося, що після такої «чистки» обласна партійна організація «організаційно» зміцнилася. Наступним завданням постало питання кількісного зростання обласної парторганізації. На переконання Т. Протько, яка досліджувала питання становлення радянської влади в Білорусі, «місце «вчищених швидко займали нові члени — ріст партійних рядів повинен був свідчити про популярність партії і її підтримку «масами»¹⁹³⁷. Але тут закарпатським партійним кадровикам похвалитися особливо не було чим. У інформації до ЦК КП(б)У завідувач інструкторським відділом Закарпатського обкому КП(б)У А. Шаповал викреслив речення «Все більше і більше передових людей Закарпатської області вступають в ряди більшовицької партії». Натомість сухо констатував: «У 1946 р. в області прийнято кандидатами в члени ВКП(б) 31 чол., в члени ВКП(б) — 32»¹⁹³⁸.

Робота з очищення партійних кадрів тривала і надалі. Це відзначив завідуванням партійної інформації управління з перевірки парторганів ЦК ВКП(б) І. Поздняк. Він у листі до свого московського керівництва від 17 травня 1947 р. вказував, що Закарпатський обком КП(б)України за останній час на кожному бюро переглядає свої постанови про обмін партійних документів членам КПЗУ. На засіданні бюро 4 березня 1947 р. було відмінено рішення про видачу партійних документів 5 особам, 4 квітня — 10, 14 квітня — 4, 24 квітня — 10. В документі було відзначено, що доцільно направити в Закарпатську область парторга управління «для ознайомлення з роботою по обміну партквитків на місці та надання допомоги обкому в цій справі»¹⁹³⁹.

У такій обстановці голова Закарпатського обкому КП(б)У І. Туряниця у листі 31 травня 1947 р. звернув увагу секретаря ЦК ВКП(б) А. Жданова

¹⁹³⁶ Інформації в ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б) України о ходе выдачи партийных билетов ВКП(б), бывшим членом КПЗУ, о состоянии Закарпатской областной партийной организации (13.05.1946–05.09.1946) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 99. Арк. 3.

¹⁹³⁷ Протько Т. Становление советской тоталитарной системы в Беларуси (1917–1941 гг.). Минск: Тессей, 2002. С. 53.

¹⁹³⁸ Інформації, справки о проведении пленумов обкомов КП(б)У, активов, районных партийных собраний и о состоянии работы партийных организаций Закарпатской, Измаильской и Черниговской областей (23.11.1946–06.12.1946) // ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 2667. Арк. 46.

¹⁹³⁹ Докладные записки Управления по проверке партийных органов ЦК ВКП(б) и ЦК КП(б)У, секретаря обкома КП(б)У секретарю ЦК КП(б)У, т. Кагановичу Л.М., «О некоторых недостатках в работе Закарпатского обкома КП(б)У по обмену партийных документов бывшим членом компартии Закарпатской области (05.06.1947–01.07.1947) // ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 4079. Арк. 5.

і секретаря ЦК КП(б)У Л. Кагановича на наступне: «В період діяльності на Закарпатті КПЗУ значна частина бувших членів компартії Чехословаччини не встигла організаційно сформувати свою партійну приналежність. Частина знаходилась в рядах Радянської Армії, частина — в складі Чехословацької армії (корпус генерала Свободи). Решта ж подавала заяви про прийом в ряди КПЗУ, але вони не були перереєстровані»¹⁹⁴⁰. Загалом по області не перереєстрованих членів КПЧ було 507. За словами І. Туряниці, це «корінні мешканці Закарпаття, по національності українці, робітники, селяни, службовці установ і підприємств. В їх складі багато активних учасників Вітчизняної війни, службовців Радянської Армії, які боролися з німецько-угорськими окупантами в партизанських загонах. Значна група перебувала в народних комітетах, активно проводила роботу із воз'єднання Закарпаття з Радянським Союзом»¹⁹⁴¹.

Труднощі в перереєстрації через вимоги статуту ВКП(б) про те, що вихідці з інших партій приймаються у виключних випадках і за рекомендаціями трьох членів ВКП(б) з десятирічним стажем. Інструкція ЦК ВКП(б) «Про порядок обліку і видачі партійних квитків і кандидатських карточок» за 1936 р. поширювала такий порядок на осіб з іноземних компартій. «Враховуючи майже цілковиту неможливість бувшим членам Комуністичної партії Чехословаччини забезпечити себе рекомендаціями, необхідними для вступу у ВКП(б) (при розгляді їх, як вихідців із інших партій), а також те, що значна їх частина є найбільш активною, передовою частиною трудящих і особливо в селах області, Закарпатський обком КП(б)У просить ЦК ВКП(б) дозволити прийом у ВКП(б) бувших членів комуністичної партії Чехословаччини»¹⁹⁴².

10 липня 1947 р. завідувач оргінструкторським відділом ЦК КП(б)У А. Зленко з цього приводу інформував секретаря ЦК КП(б)У Д. Коротченка: «Оргінструкторський відділ ЦК КП(б)У роз'яснив Закарпатському обкому, що прийом в лави ВКП(б) вихідців із іноземних партій до отримання постанови або відповідної вказівки ЦК ВКП(б), має відбуватися у суворому дотриманні Статуту ВКП(б), з наступним затвердженням в ЦК ВКП(б)»¹⁹⁴³.

Протягом 1944–1946 рр. на Закарпаття прибуло 3 125 спеціалістів, серед них понад 500 комуністів¹⁹⁴⁴. У 1946 р. на керівні посади в партійні, радянські, господарські органи направлено 821 особу: «За командировками ЦК КП(б)У

¹⁹⁴⁰ Докладные записки Управления по проверке партийных органов ЦК ВКП(б) и ЦК КП(б)У, секретаря обкома КП(б)У секретарю ЦК КП(б)У, т. Кагановичу Л.М., «О некоторых недостатках в работе Закарпатского обкома КП(б)У по обмену партийных документов бывшим членам компартии Закарпатской области (05.06.1947–01.07.1947) // ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 4079. Арк. 1.

¹⁹⁴¹ Там само. Арк. 2.

¹⁹⁴² Там само. Арк. 3.

¹⁹⁴³ Там само.

¹⁹⁴⁴ Нариси історії Закарпатської обласної партійної організації / Авт. В.І. Белоусов, І.М. Гранчак, О.Д. Довганич та інші; Редкол. Ю.В. Гльницький (голова) та інші. Ужгород : Карпати, 1980. С. 150.

та Міністерств за прямим призначенням прибуло 231 чол. і висунуто на місці 590, в тому числі із місцевого населення 283 чол. або 47,9%»¹⁹⁴⁵. Виходить, що решта 307 немісцевих (52,1%) працювали вже у період Закарпатської України. Як зауважили сучасні вчені, ці «фахівці, які приживалися в області, зробили багато корисного і заслужили повагу місцевих жителів, зріднилися з ними і є справді своїми. Однак були й такі, котрі залишили за собою кривавий слід у репресіях, у колективізації тощо. Були й нездари, яких позбавлялися в східних областях через їх освітню, культурну і людську обмеженість, професіональну й моральну нікчемність»¹⁹⁴⁶.

Станом на кінець листопада 1946 р. в Закарпатській області було створено 526 первинних партійних організацій, 6 кандидатських і 17 партійно-комсомольських груп. На постійному обліку перебувало 4072 члени ВКП(б), 526 кандидатів у члени ВКП(б). На тимчасовому обліку, а це компартійні керівники відряджені сюди з метою радянської області, перебувало 977 членів ВКП(б) і 321 кандидат у члени ВКП(б).

На цей час у 255 селах були утворені первинні осередки із понад 2 тис. комуністів. У різноманітних закладах створена 101 парторганізація із 1600 членами. 7 партійних організацій було створено в МТС, до яких увійшло 32 комуністів. На залізничному транспорті було 35 парторганізацій (326 комуністів), в легкій промисловості — 13 (126 комуністів), в гірничорудній промисловості — 4 (16 комуністів)¹⁹⁴⁷.

На 1 січня 1947 р. обласна організація налічувала 546 первинних, 11 кандидатських, 15 партійно-комсомольських груп. Усього — 5821 комуніст, з яких 2655 — місцеві. 556 з них працювало в партійних і комсомольських органах; 623 — у радянських, планово-фінансових і торгових органах, 971 — в органах культури, освіти, охорони здоров'я, 1503 — в сільському господарстві та заготівельних органах; 616 — в органах суду, прокуратури, МВС і МДБ; 1545 — у промисловості, транспорті і зв'язку¹⁹⁴⁸.

У другій половині 1946 р. обласна парторганізація зростала головним чином за рахунок новоприбулих членів і кандидатів у члени ВКП(б). Потік приїжджих комуністів суттєво змінив національний склад обласної організації.

¹⁹⁴⁵ Отчет о работе отдела кадров Закарпатского обкома КП(б)У за 1946 год // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 128. Арк. 10.

¹⁹⁴⁶ Шершун І., Делеган В. До питання про перехід влади на Закарпатті від Народних комітетів до місцевих рад народних депутатів. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. Вип. 2. Ужгород, 1998. С. 74.

¹⁹⁴⁷ Информации, справки о проведении пленумов обкомов КП(б)У, активов, районных партийных собраний и о состоянии работы партийных организаций Закарпатской, Измаильской и Черниговской областей (23.11.1946–06.12.1946) // ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 2667. Арк. 47.

¹⁹⁴⁸ Отчет о работе отдела кадров Закарпатского обкома КП(б)У за 1946 год // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 128. Арк. 6.

Як бачимо, у другому півріччі 1946 р. кількість комуністів зростає більш ніж удвічі¹⁹⁴⁹. Ріст відбувся в основному за рахунок прибулих українців та росіян. Часто прибулі спеціалісти не знаходили спільної мови (в прямому розумінні слова) з колегами і населенням.

Відповідно до рішення обкому КП(б)У від 27 серпня 1946 р. із 3 до 7 вересня відбулись пленуми міськкомів та окружкомів КП(б)У за підсумками XIII Пленуму ЦК КП(б)У про підготовку, підбір і розподіл керівних кадрів. Вказувалось на недоліки, зокрема «підбір і висунення кадрів проводиться наспіх, без достатньої перевірки їх ділових і політичних якостей»¹⁹⁵⁰. Для прикладу навели заміну за 7 місяців 1946 р. 18 голів сільрад у Великоберезнянському окрузі, як «чужих, невнушаючих політичної довіри людей. Так, головою сільради с. Мирча працював Грицько, бувший січовик, с. Ростока-Пастель — Юрцега — церковний куратор, с. М. Березний, куркуль Берзанич та ін.»¹⁹⁵¹.

З утворенням Закарпатської області створено органи управління за радянськими стандартами. Ця робота завершена в квітні, а на початку травня 1946 р. бюро обкому КП(б)У затвердило т. зв. номенклатуру. До неї включено 1341 посаду керівників облвиконкому, їх заступників, секретарів, заввідділами, голів планових комісій міських і окружних рад, штатних працівників. На 1 червня 1946 р. на 1341 посаді працювало 1185 працівників (89,1%), із них затверджено 267 (22%). На 1 січня 1947 р. на посадах номенклатури обкому працювало 1263 (94,1%), у т. ч. 507 місцевих (40,1%). Відсоток затверджених на посадах склав 83,2% (1051 осіб)¹⁹⁵². На 1 січня 1948 р. відсоток затверджених на посадах становив уже 96,3%¹⁹⁵³. Фактично на кінець 1946 р. комплектація партійних кадрів обласного рівня в Закарпатській області була завершена.

Головним кадровим критерієм слугувало «політичне довір'я». Так, протягом 1946 р. змінилось 461 особа (34,3%), у т. ч. 265 місцевих, або 19,7%. Із них перейшли на підвищення 71, переміщено для більш правильного використання — 55, направлено на навчання — 12, не справились з роботою — 99, порушення директив — 1, скомпрометували себе — 129, за хворобою

¹⁹⁴⁹ Макара М. Макара М. Утвердження радянського ладу. Кадрова політика. *Нариси історії Закарпаття*. Т. III (1946–1991). С. 45.

¹⁹⁵⁰ Информации, справки о проведении пленумов обкомов КП(б)У, активов, районных партийных собраний и о состоянии работы партийных организаций Закарпатской, Измаильской и Черниговской областей (23.11.1946–06.12.1946) // ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 2667. Арк. 35.

¹⁹⁵¹ Там само. Арк. 35–36.

¹⁹⁵² Отчет о работе отдела кадров Закарпатского обкома КП(б)У за 1946 год // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 128. Арк. 7.

¹⁹⁵³ Инструктивные письма ЦК КП(б)У управлений кадрами ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У о введении учета и составлении статистической отчетности, справок по вопросам кадров (29.01.1947–08.12.1947) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 344. Арк. 27.

та сімейними обставинами — 47, за різними причинами — 47¹⁹⁵⁴. Значну кількість скомпрометованих пояснювали «засміченістю кадрів». Типовий приклад: «Начальником обласного відділу будівельних матеріалів працював Товт, який був звільнений від роботи за політичними мотивами, пізніше репресований нашими органами. На цю посаду присланий Міністерством інженер-будівельник тов. Бородін»¹⁹⁵⁵.

Помітними були періодичні кадрові чистки радянських органів (замінено 11 окружних і міських виконавчих комітетів), судів і прокуратури (із 15 окружних прокурорів замінено 9, із 20 народних суддів — 8). На думку партійних функціонерів, це наслідок легковажності відділу кадрів обкому партії та «слабої виховної роботи з молодими працівниками, особливо із місцевого населення».

У 1947 р. змінилось 383 працівники, з них 63 не справилися з роботою, а 77 скомпрометували себе. Вважали це «невдалими підбором кадрів»¹⁹⁵⁶. Тут найбільше постраждали органи МДБ, які викривали різних «ворогів народу». У документі читаємо: «Товт — прокурор міста Ужгорода, бувший офіцер угорської армії, брав участь у боях проти Радянської Армії, що втаїв при оформленні на роботу. Чорний — управляючий обласною конторою держбанку, бувший білогвардієць. Івашко — завідуючий обласним фінансовим відділом, не справився з роботою і тісно зв'язаний з церковниками. Криворучко перший секретар Воловецького окружного КП(б)У з корисливих мотивів здійснив розтрату партійних грошей. Кирлик — перший секретар Тячівського окружного КП(б)У, грубо порушив Радянське законодавство. Федоренко другий секретар Перечинського окружного зловживав службовим становищем в ущерб партійним інтересам»¹⁹⁵⁷.

Номенклатура міськкомів і окружкомів партії налічувала 4023 посади. На 1 січня 1947 р. їх заповнили на 99 % (3984 особи). Місцеві становили 76,7 % (3056 осіб). Затверджених на посадах було 77,2 % (3078 осіб)¹⁹⁵⁸. Найменший відсоток місцевих партійних функціонерів становив в Ужгородському (46,7 %) і Мукачівському (53,4 %) міськкомах, Берегівському (70 %) та Хустському (63,7 %) райкомах КП(б)У. Комуністам конче було укріпитися, тому туди засилялись перевірені кадри. Адже треба було опанувати ситуацію у Берегівському (угорськомовному) окрузі та Хустському окрузі, що славився високою релігійністю.

¹⁹⁵⁴ Отчет о работе отдела кадров Закарпатского обкома КП(б)У за 1946 год // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 128. Арк. 9.

¹⁹⁵⁵ Там само. Арк. 17.

¹⁹⁵⁶ Инструктивные письма ЦК КП(б)У управления кадрами ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У о введении учета и составлении статистической отчетности, справок по вопросам кадров (29.01.1947–08.12.1947) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 344. Арк. 11.

¹⁹⁵⁷ Отчет о работе отдела за 1947 год // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 347. Арк. 12.

¹⁹⁵⁸ Отчет о работе отдела кадров Закарпатского обкома КП(б)У за 1946 год // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 128. Арк. 11.

Хоча відсоток керівників із місцевого населення у міськкоммах і окружкоммах був високий — 76,7%, партійні кадровики залишалися незадоволені ними, бо «в керівництві радянськими господарськими та іншими органами, особливо на низовій керівній роботі, залишились люди, призначені ще в період Народної влади, із яких значну частину необхідно було замінити із-за політичних та ділових мотивів»¹⁹⁵⁹. У 1947 р. номенклатуру міськкомів і окружкомів ЦК КП(б)У скоротив «за рахунок другорядних посад» до 3743 осіб. Станом на 1 січня 1947 р. підбрано 3660 осіб, або 97,7%. Службовців із місцевих працювало 2567 осіб (70,1%)¹⁹⁶⁰. Як бачимо, «другорядні посади» займали в першу чергу місцеві, їх відсоток скоротився з попереднім роком на 6,6%.

На середину 1946 р. список приїжджих в обласному керівництві виглядав так: заступник голови облвиконкому — Куц, зав сектором кадрів — Савицький, начальник управління державної безпеки — Чернецький, начальник управління міліції — Мирний, начальник карного розшуку — Коваленко, начальник облплану — Бондаренко, начальник секретної частини — Пашков, начальник облстатуправління — Германович, начальник облконтори сільгоспостачу — Ковальов, начальник управління зв'язку—Михайленко, начальник архівного відділу — Неклеса, начальник «Союздруку» — Єрьоменко, начальник лекційного бюро — Назаренко, уповноважений у справах релігійних культів — Лямін-Агафонов, уповноважений у справах Руської православної церкви — Ромер, голова облспоживспілки — Шило, завідуючий облфінвідділом—Івашко, директор облфілармонії — Тарумов, директор культосвітнього технікуму — Медведенко, директор єдиної державної конюшні (колишнього конезаводу с. Тур'ї-Ремети) — Рябін¹⁹⁶¹.

Часто масове завезення «надійних кадрів» доводило до абсурду. Так, завідувач облземлевідділом Ільїн 27 березня 1946 р. просив київське керівництво прислати «хоча б по одному спеціалісту» з таких напрямків, як конярство, тваринництво, виноградарство, полонинське господарство. Проте саме ці галузі сільського господарства для Закарпаття традиційні та своїх фахівців вистачало¹⁹⁶².

Багатьох надісланих невдовзі повертали назад. Так, на посаду начальника Ужгородського міськжитлоуправління у вересні 1945 р. ЦК КП(б)У відрядило Т. Костюченка. Але він не упорався з поставленими завданнями. Секретар Закарпатського обкому КП(б)У М. Повзик написав у Київ: «На цій роботі себе не виправдав, не дивлячись на не однократні попередження,

¹⁹⁵⁹ Отчет о работе отдела кадров Закарпатского обкома КП(б)У за 1946 год // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 128. Арк. 14.

¹⁹⁶⁰ Там само.

¹⁹⁶¹ Макара М. Макара М. Утвердження радянського ладу. Кадрова політика. *Нариси історії Закарпаття*. Т. III (1946–1991). С. 54.

¹⁹⁶² Там само. С. 56.

до порученої справи відносився безвідповідально, не намагався навести належного порядку в житловому фонді міста. Морально розклався, систематично організовував п'янки, чим скомпрометував себе перед населенням. В зв'язку з цим Костюченко звільнений з роботи й із-за неможливості в подальшому його використання на роботі в Закарпатській області відкомандирований назад в Київ за попереднім місцем роботи»¹⁹⁶³.

Питання «очищення» кадрів безпосередньо контролювалося вищими партійними органами Москви і Києва. У рішеннях ЦК ВКП(б) та XIII пленуму ЦК КП(б)У «Про підготовку і розподіл кадрів в Українській партійній організації» поставили перед Закарпатським обкомом КП(б)У завдання «з усунення» виявлених недоліків.

Реагуючи на це, у серпні 1946 р. бюро Закарпатського обкому КП(б)У заслухало доповіді секретаря Мукачівського міськкому КП(б)У «Про підготовку, підбір і розподіл керівних кадрів у Мукачівській міській партійній організації», секретаря Мукачівського окружкому КП(б)У «Про кадри голів секретарів сільських рад в Мукачівському окрузі», секретарів Берегівського і Ужгородського окружкомів КП(б)У «Про виконання рішень XIII пленуму ЦК КП(б)У», начальника обласного управління юстиції «Про підбір і виховання кадрів судових органів»¹⁹⁶⁴. Окрім того, відділ кадрів обкому заслухав доповіді секретарів по кадрах Берегівського, Рахівського, Іршавського і Перечинського окружкомів КП(б)У. Також у 1946 р. за кадровий підбір звітували облвно, облспоживспілка, облземвідділ, облгострест.

Нова чистка партії відбулася після проведеного в жовтні 1946 р. політбюро ЦК КП(б)У, на якому слухався звіт Закарпатського обкому КП(б)У «Про керівництво партійними організаціями роботою місцевих рад Закарпатської області». У постанові вказувалося, що внаслідок «притуплення політичної пильності» з боку окремих партійних комітетів до керівних органів місцевих рад пробралися люди, рівень організаторської роботи яких не забезпечував виконання покладених завдань. Тому до кінця 1946 р. замінено 11 голів виконкомів міських і окружних рад, 8 заступників, 7 секретарів. Усього — 26 керівників, у т. ч. з політичних мотивів звільнено 18. Загалом протягом 1946 р. замінено із 486 голів сільських рад 281 (57,8%), а також 230 секретарів селищних та сільських рад (47,3%)¹⁹⁶⁵. У Тячівському, Берегівському, Великоберезнянському, Іршавському округах керівний склад

¹⁹⁶³ Инструктивные указания ЦК ВКП(б) и ЦК КП(б)У о порядке составления и представления отчетности и подборе, расстановке и перемещении кадров (13.03.1946–10.12.1946) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 127. Арк. 15.

¹⁹⁶⁴ Отчет о работе отдела кадров Закарпатского обкома КП(б)У за 1946 год // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 128. Арк. 15.

¹⁹⁶⁵ Там само. Арк. 14.

сільрад замінили майже наполовину. Зміни сталися і в облвиконкомі, де замінено 32 керівників різних рівнів, 8 з них із політичних мотивів. На кінець 1946 р. всі голови місцевих рад були комуністами¹⁹⁶⁶.

Членство в партії було вирішальним при формуванні апарату місцевих рад, без огляду на освітній рівень. Так, серед 18 голів виконкомів міських та окружних рад лише 2 мали вищу освіту, 3 – середню, 5 – незакінчену середню, 8 – початкову. Ще гіршою була картина у селищних і сільських радах. Освічена частина місцевого населення для нової влади виявилася ненадійною з політичних міркувань. Якщо у новоспеченого керівника не вистачало освітнього рівня, то його намагалися виставити в очах місцевого населення хоча б героєм. У таємному документі йшлося: «Відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 6-го червня 1946 р. про нагородження медалями «За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.» Облвиконком просить дати списки на осіб прибулих у Закарпатську область із Східних областей для заказу на виготовлення медалей на осіб, що працюють у вашому закладі»¹⁹⁶⁷.

З того часу керівні кадри і все населення області почали поділяти на «приїжджих» і «місцевих». Протягом 1946 р. в обкомі, міськкоммах і окружкоммах партії, в облвиконкомі, міськвиконкоммах й окружвиконкоммах з місцевих керівників про людське око залишали перших осіб, а другі секретарі, заступники, усі ті, хто практично реалізовував політику центру, були замінені німецєвими¹⁹⁶⁸. У звіті відділу кадрів відзначалось, що «партійна організація Закарпатської України була сильно засмічена»¹⁹⁶⁹, а тому «відділ кадрів обкому, відділи кадрів міськкомів і окружкомів КП(б)У почали по справжньому комплектувати партійні, радянські і господарські кадри»¹⁹⁷⁰.

Чистки торкнулися і працівників виконавчої влади. У 1946 р. в облвиконкомі змінилося 323 працівників, 8 із них звільнено за те, що «невнушали політичного довір'я». Не дуже довіряли колишнім працівникам НРЗУ. Якщо на початку 1946 р. в апараті облвиконкому із них працювало 84 особи (80 місцевих), то наприкінці року залишилося 59, а на «відповідальних посадах» (заввідділами, секторами) — 5. За вісім місяців 1946 р. серед керівного

¹⁹⁶⁶ Шершун І., Делеган В. До питання про перехід влади на Закарпатті від Народних комітетів до місцевих рад народних депутатів. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. Вип. 2. Ужгород, 1998. С. 73.

¹⁹⁶⁷ Инструктивные указания ЦК ВКП(б) и ЦК КП(б)У о порядке составления и представления отчетности и подборе, расстановке и перемещении кадров (13.03.1946–10.12.1946) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 127. Арк. 2.

¹⁹⁶⁸ Макара М. Макара М. Утвердження радянського ладу. Кадрова політика. *Нариси історії Закарпаття*. Т. III (1946–1991). С. 53.

¹⁹⁶⁹ Отчет о работе отдела кадров Закарпатского обкома КП(б)У за 1946 год // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 128. Арк. 4.

¹⁹⁷⁰ Там само. Арк. 6.

складу 13 окружних і 5 міських виконкомів замінено 22 осіб, зокрема 10 голів, 6 заступників, 6 секретарів¹⁹⁷¹. Місцеві службовці виявилися «нездатними» очолювати такі підрозділи облвиконкому, як загальний відділ, протокольна частина, спецчастина, сектор кадрів, група скарг.

«При підборі і розстановці кадрів, головним чином береться до уваги: а). Політична характеристика, а саме, діяльність у минулому, відношення до угорських властей, приналежність до партій та відношення до компартії; б). Політична і суспільна активність при радянській владі, яким авторитетом користується серед населення; в). Ділові якості, загальноосвітня і спеціальна підготовка, показники в роботі», — йшлося в інформації про підбір кадрів в Іршавському окрузі у 1949 р.¹⁹⁷².

Ретельно фіксувалися випадки «неправильних» дій партійних керівників окружного рівня. Так, 17 листопада 1946 р. у виступі перед працівниками Хустської взуттєвої фабрики секретар Хустського ОК КП(б)У Гаджега припустився «восхваляння капіталістичного життя і порядків». Він заявив: «Я, товариші, об'їздив половину світу, побував у великих державах, завжди мені жилося краще, ніж тепер, забезпечений був всім, а тепер живу не краще ніж ви, робітники»¹⁹⁷³.

Наприкінці 1947 р. ЦК КП(б)У перед закарпатськими комуністами поставив нові завдання: зміцнення й активізація органів радянської влади, встановлення «твердих радянських порядків» і дотримання соціалістичної законності, поліпшення повсякденного керівництва господарським і культурним життям, подальше згуртування навколо партії і радянської влади робітників, селян-бідняків, середняків, інтелігенції та мобілізація їх на здійснення п'ятирічки за чотири роки, на комуністичному вихованні трудящих, піднесення «політичної свідомості» мас¹⁹⁷⁴.

У відповідь запланували комплекс заходів: перебудувати роботу відділу кадрів, позбавлятися керівних осіб «не внушаючих політичної довіри», зміцнити низову ланку (секретарів первинних парторганізацій, голів і секретарів сільрад, голів колгоспів, голів земельних товариств), поліпшити роботу з вивчення і висунення кадрів (у т. ч. з місцевого населення), утворити при обкомі КП(б)У резерв кадрів у кількості 80-100 осіб, забезпечити кадрами

¹⁹⁷¹ Макара М. Макара М. Утвердження радянського ладу. Кадрова політика. *Нариси історії Закарпаття*. Т. III (1946–1991). С. 53.

¹⁹⁷² Інформації горкомов, окружкомов партії о подборе, расстановке и воспитании кадров (25.02.1949–13.04.1949) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 1006. Арк. 32.

¹⁹⁷³ Справки, докладные записки на руководящих работников партийных, советских, комсомольских органов, организаций, учреждений области, направленные в ЦК КП(б)У по вопросам расстановки, выдвижения, сменяемости кадров (09.01.1947–20.12.1947) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 346. Арк. 2.

¹⁹⁷⁴ Нариси історії Закарпатської обласної партійної організації / Авт. В.І. Белоусов, І.М. Гранчак, О.Д. Довганич та інші; Редкол. Ю.В. Ільницький (голова) та інші. Ужгород : Карпати, 1980. С. 153–154.

сільське і лісове господарства, вести підготовку і перепідготовку кадрів «масових» професій, разом з відділом пропаганди і агітації обкому КП(б)У поліпшити ідейно-політичне виховання кадрів¹⁹⁷⁵.

На початку 1948 р. відбулися кадрові зміни в керівництві обласної партійної організації. 26–27 січня 1948 р. на зборах обласного партійного активу, за рекомендацією ЦК КП(б)У, першим секретарем обкому партії обрано І. Компанця. І. Туряниця, який доти поєднував посади першого секретаря обкому партії і голови облвиконкому, залишився лише на останній.

24–26 лютого 1948 р. на першій партійній конференції проаналізували стан партійної та політичної роботи в області, підбили підсумок соціалістичних перетворень і діяльності органів радянської влади, громадських організацій. Разом із питаннями «ідейного виховання трудящих» постало питання піднесення політичного та ідейного рівня партійних, радянських, господарських кадрів з місцевого населення.

У 1950 р. в області було вже 9012 комуністів. Місцевих в облорганізації ВКП(б) на січень 1951 р. «налічувалось вже 4000 чол., тобто майже половина членів обласної партійної організації»¹⁹⁷⁶. Готували надійні кадри двома шляхами: у радянських освітніх закладах (школи, середні спеціальні заклади, університет) і закладах з «марксистсько-ленінського» виховання, гуртках системи партійної освіти, які діяли при всіх виконкомках міських і окружних, селищних рад і деяких селах. Окрім того, відкрили політичні школи при міськомках і окружкомках партії. У 1946 р. у 15 таких вечірніх школах навчалось 387 партійних і радянських працівників¹⁹⁷⁷.

Великі надії покладали комуністи на створений Ужгородський державний університет. «В Ужгороді працює університет з кількістю студентів 355 чол., із них місцевих 228, працює 11 спеціальних середніх закладів, з кількістю учнів 2095 чол., із них із місцевих 1958 чол.», — йдеться в документі¹⁹⁷⁸.

На базі партійних курсів, які існували при КПЗУ, в 1946 р. створено обласну однорічну партійну школу. В ній навчалось 95 осіб (92 місцевих), у вечірньому університеті марксизму-ленінізму — ще 335 осіб (62 місцевих)¹⁹⁷⁹. У 1947 р. в облпартшколі навчалось вже 150 слухачів¹⁹⁸⁰.

¹⁹⁷⁵ Планы работы отдела кадров (1947) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 343. Арк. 5–6.

¹⁹⁷⁶ Кірсанова О. До питання про суспільно-політичне життя на Закарпатті в роки соціалістичних перетворень (1946–1950 рр.). *Великий Жовтень і розвиток возз'єднаного Закарпаття*. Ужгород, 1970. С. 396.

¹⁹⁷⁷ Шершун І., Делеган В. До питання про перехід влади на Закарпатті від Народних комітетів до місцевих рад народних депутатів. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. Вип. 2. Ужгород, 1998. С. 74.

¹⁹⁷⁸ Отчет о работе отдела кадров Закарпатского обкома КП(б)У за 1946 год // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 128. Арк. 18.

¹⁹⁷⁹ Там само.

¹⁹⁸⁰ Справки, докладные записки обкома партии, отдела ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У о работе по подбору, расстановке и воспитании кадров (01.03.1947–13.10.1947) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 345. Арк. 9.

У дворічній партійній школі навчалось 3 секретарі і 2 голови окрвиконкомів. 6-місячні курси пройшли 7 секретарів окружкомів і 3 голови окрвиконкомів. На обласних постійно діючих курсах підготовлено 530 голів і секретарів сільських рад. За період з грудня 1945 р. до 1948 р. у партшколах при ЦК КП(б)У, обласній партшколі та на курсах навчалися 994 партійних, радянських і господарських працівників¹⁹⁸¹.

Підвищили свій «політико-ідеологічний» рівень й обласні керівники: «У 1947 р. закінчили 9-ти місячні курси при вищій партійній школі ЦК ВКП(б): тов. Ваш — секретар обкому КП(б)У, тов. Шаповал — зав. оргінструкторським відділом обкому КП(б)У, тов. Нянешук — заступник завідуючого відділом пропаганди і агітації обкому КП(б)У, тов. Тарахонич — заступник голови облвиконкому»¹⁹⁸².

На початку 1948 р. працювали обласна радянсько-партійна школа, 15 вечірніх партшкіл, 109 політшкіл при первинних організаціях, 272 гуртки з вивчення «Короткого курсу ВКП(б)». При Ужгородському міськомі партії діяв вечірній університет марксизму-ленінізму, де навчалось 280 комуністів. Розпочав роботу постійно діючий семінар обласного партійного активу з вивчення праць класиків марксизму-ленінізму. У деяких округах були створені лекторії для інтелігенції та інші форми політичного навчання¹⁹⁸³. Система політосвіти у 1950/1951 навчальному році охоплювала понад 20 тис. комуністів, комсомольців і безпартійних¹⁹⁸⁴.

Масово-політичну роботу проводили майже 18,5 тис. агітаторів, а під час виборчих кампаній їх кількість зростала до 60 тис. Для громадсько-політичної роботи використовували сільські збори, земельні громади, жіночі ради, виробничі наради на підприємствах¹⁹⁸⁵. Значну увагу приділяли самоосвіті. Так, на 1 січня 1947 р. 1292 особи самостійно вивчали марксистсько-ленінську теорію, 1172 з них опановували «Короткий курс історії ВКП(б)», 120 — працювали з першоджерелами.

Для допомоги в самоосвіті з історії та теорії більшовицької партії виділили 37 кваліфікованих консультантів, які починаючи з вересня 1946 р. в парткабінетах провели 53 групові і 137 індивідуальних консультацій і 27 теоретичних бесід. В області діяли 16 вечірніх партійних шкіл, де навчалось 523 комуністи.

¹⁹⁸¹ Шершун І., Делеган В. До питання про перехід влади на Закарпатті від Народних комітетів до місцевих рад народних депутатів. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. Вип. 2. Ужгород, 1998. С. 74.

¹⁹⁸² Отчет о работе отдела за 1947 год // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 347. Арк. 43–44.

¹⁹⁸³ Макара М. Макара М. Утвердження радянського ладу. Кадрова політика. *Нариси історії Закарпаття*. Т. III (1946–1991). С. 47.

¹⁹⁸⁴ Кірсанова О. До питання про суспільно-політичне життя на Закарпатті в роки соціалістичних перетворень (1946–1950 рр.). *Великий Жовтень і розквіт воз'єднаного Закарпаття*. Ужгород, 1970. С. 397.

¹⁹⁸⁵ Макара М. Ідеологічні та адміністративні заходи. Проблеми міжнаціональних відносин. *Нариси історії Закарпаття*. Том III (1946–1991). С. 60.

При первинних організаціях створили 156 політшкіл для 2206 комуністів і 760 комсомольців¹⁹⁸⁶. Політшколами керували штатні пропагандисти округкомів і міськкомів КП(б)У і позаштатні пропагандисти з окружного і міського партактиву. У 1946 р. затвердили 200 пропагандистів: 49 з вищою освітою, 45 з неповною вищою, 106 з середньою освітою. У містах і округах області організували 45 гуртків з вивчення «Короткого курсу історії ВКП(б)» (522 слухачі).

3 грудня 1946 р. бюро обкому КП(б)У організував триденний семінар для секретарів міськкомів, округкомів КП(б)У і голів окрвиконкомів, а для заввідділами пропаганди і агітації, завпарткабінетами, штатних пропагандистів округкомів і міськкомів КП(б)У, редакторів окружних газет — п'ятиденний¹⁹⁸⁷.

Тоді вважали, що конче бракує пропагандистів і газетних працівників, які мали бути ідейно підкованими. Головна надія покладалася на приїжджі кадри. Рішенням ЦК КП(б)У в жовтні 1946 р. в Закарпатську область прислали 7 пропагандистів і 17 газетярів¹⁹⁸⁸. І це притому, що у краї в дорадянські часи виходили десятки газет та інших видань, тільки в м. Мукачево виходило у світ 38 видань. У 1946 р. в «Закарпатській правді» із 14 творчих працівників лише 4 були місцевими, в облуправлінні РАТАУ з 9 працівників — 1, а серед 8 працівників російськомовної «Закарпатской України» — жодного¹⁹⁸⁹. На 1 січня 1948 р. не заповненими залишалися посади завідувачів відділів агітації і пропаганди обласних газет «Закарпатська правда» і «Закарпатська Україна», 5 посад обласної угорськомовної газети «Карпати Ігаз Сов»¹⁹⁹⁰.

Не дослідженим є питання кадрової політики у силових органах, дослідники обмежуються загальними формулюваннями: «Але при цьому незаперечно, що породженням сталінського бюрократизму на Закарпатті став всесильний апарат каральних органів, який проник у всі державні ланки: політичну, економічну, культурну, ідеологічну. Він створив важку і задумливу атмосферу страху й підозри серед населення області, і ця атмосфера у свідомості представників старшого покоління не розвіялася остаточно й понині»¹⁹⁹¹.

¹⁹⁸⁶ Отчет о работе отдела кадров Закарпатского обкома КП(б)У за 1946 год // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 128. Арк. 20.

¹⁹⁸⁷ Там само. Арк. 21.

¹⁹⁸⁸ Павленко І. Відділ ЦК КП(б)У по західних, Ізмаїльській та Закарпатській областях: документи ЦДАГО. URL: <http://www.archives.gov.ua/Publicat/AU/2001-4-5-6.php#Pavlenko> (дата звернення: 30.07.2018).

¹⁹⁸⁹ Информации, справки, отчеты, докладные записки учебных заведений, учреждений средств массовой информации об их работе, работа с интеллигенцией (01.04. 1947–06.01.1948) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 390. Арк. 56.

¹⁹⁹⁰ Отчет о работе отдела за 1947 год // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 347. Арк. 37.

¹⁹⁹¹ Шершун І., Делеган В. До питання про перехід влади на Закарпатті від Народних комітетів до місцевих рад народних депутатів. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. Вип. 2. Ужгород, 1998. С. 75.

У номенклатурі обкому КП(б)У було 70 посад у судах і прокуратурі. Станом на 1 січня 1947 р. на них працювало 63 особи (90%), із них 53 місцеві, що складало 84,1%. Змінність кадрів тут була чи не найвищою: «Органи суду і прокуратури були засмічені людьми не внушаючими політичного довір'я. Це спричинило велику змінність кадрів. За звітній період в органах суду і прокуратури змінилося 34 чол. або 48%»¹⁹⁹². Замінили 3 обласних працівників юстиції, 12 народних суддів, 3 обласних працівників прокуратури, 8 окружних прокурорів, 8 інших працівників. При цьому 5 з них запропонували вищу посаду, 21 звільнили як скомпрометованих і з політичних мотивів, 8 звільнили з інших причин¹⁹⁹³.

Для суддів у 1947 р. створили атестаційну комісію. До неї ввійшли голова обласного суду Русин (голова), начальник облуправління юстиції Кампов, заступник заввідділу кадрів обкому КП(б)У Белан, секретар облвиконкому Попович, ревізор по кадрах облуправління Барановська. 7 суддів не пройшли атестацію. Ось деякі характеристики: «Народний суддя 1-ої ділянки м. Ужгорода Попович М.І. безпартійний, має вищу юридичну освіту, виходець із куркулів, про що раніше не повідомляв, до судової роботи відноситься недобросовісно допускає викривлення радянських законів, над підвищенням ідейно-теоретичного рівня не працює. Народний суддя м. Виноградів Сич А.І., безпартійний, юридичної підготовки не має, над підвищенням ідейно-теоретичного рівня та ділової кваліфікації не працює, до роботи відноситься халатно, має господарство і використовує найману робочу силу»¹⁹⁹⁴.

Невисоким був їх освітній рівень. Із 39 народних суддів і окружних прокурорів 32 не мали спеціальної юридичної підготовки. У 1947 р. 35 працівників суду і прокуратури були зараховані на заочне навчання: 12 із них навчалося на юридичному факультеті Львівського державного університету; 23 – в середній юридичній школі. У 1947 р. 28 осіб підвищувало кваліфікацію на короткотермінових юридичних курсах і стажуванні в обласному суді та прокуратурі¹⁹⁹⁵.

Ще менше інформації у звіті кадровика про органи МВД і МДБ. Номенклатурою обкому на них виділяли 88 посад, на які підібрано і працювало 78 осіб (88,6%). Затверджено обкомом 76 осіб (97,4%). Змінилося всього 6 осіб як скомпрометовані. Тут взагалі відсутня графа «із місцевого населення». У 1946 р. все керівництво МВС, МДБ, НКО було немісцеве. Наведемо декілька прикладів: начальник обласного управління МВС П.К. Сопруненко прибув на Закарпаття у 1945 р. з посади начальника облуправління МВС

¹⁹⁹² Отчет о работе отдела кадров Закарпатского обкома КП(б)У за 1946 год // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 128. Арк. 31.

¹⁹⁹³ Там само. Арк. 31–32.

¹⁹⁹⁴ Справки, докладные записки обкома партии, отдела ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У о работе по подбору, расстановке и воспитании кадров (01.03.1947–13.10.1947) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 345. Арк. 8.

¹⁹⁹⁵ Отчет о работе отдела за 1947 год // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 347. Арк. 41.

Кам'янець-Подільської області, начальник відділу кримінального розшуку облуправління МВС П.Л. Коваленко прибув у липні 1945 р. з посади начальника кримінального розшуку УМНКВС м. Чернігів, начальник обласного управління МДБ Б.М. Чернецький прибув у лютому 1946 р. з посади начальника управління МДБ м. Полтава, його заступник С.А. Бойко прибув ще в часи Закарпатської України у січні 1945 р. з посади помічника наркома держбезпеки м. Алма-Ата, заступник по кадрах С.І. Артюх прибув у квітні 1946 р. з посади заступника начальника управління УМДБ м. Сухумі¹⁹⁹⁶. Начальник 2-го відділу обласного управління МДБ В.Г. Дейченко прибув ще в Закарпатську Україну в серпні 1945 р. із Головного управління контррозвідки «СМЕРШ» I, IV Українських фронтів, тоді ж з'явився начальник 5-го відділу облуправління МДБ М.П. Агеєнко — колишній уповноважений відділу контррозвідки «СМЕРШ» 18 армії IV Українського фронту¹⁹⁹⁷.

Про «важкі» будні управління контррозвідки СМЕРШ довідуємося з книги Н. Синевирського¹⁹⁹⁸. Справжнє ім'я автора — Михайло Дмитрович Мондич, 1923 р.н., уродженець с. Нанково Хустського району. У 1945 р. прийнятий на роботу в управління «Смерш» 4-го Українського фронту в якості перекладача з угорської та чеської мов. У липні 1945 р. після відвідин родичів на Закарпатті втік у Чехословаччину. У 1947 р. прибув у м. Франкфурт-на-Майні. У Німеччині вийшла його книга, де описана структура управління контррозвідки, яке складається із п'яти відділів, головним завданням яких було слідкувати за політичним станом. Розпорядок дня в управлінні: в 8 год. — сніданок, із 8-ми до 12-ти — робочий час, із 12-ти до 3-х — обід й «основний час відпочинку», з 3-х до 10 вечора — робочий час, о 10-й — вечеря. Після вечері — до 1 год. ночі — знову робочий час¹⁹⁹⁹.

У 1947 р. серед 85 посадовців МДБ тільки 1 був вихідцем із Закарпаття. Із 148 працівників МВС, МДБ, суду і прокуратури 112 були кандидатами, або членами КП(б)У, 36 безпартійними (із них 10 комсомольців)²⁰⁰⁰. Тут практикували командирське навчання за програмами своїх міністерств. Рядовий і молодший склад проходив підготовку в Чернівецькій школі МВС²⁰⁰¹. Чистки відбувалися і в міліції. У відповідності до рішення обкому КП(б) У від 24 травня 1947 р. «Про підбір, розстановку і виховання кадрів в органах МВС» Іршавський окружком КП(б) провів перевірку і відзначив недоліки в роботі

¹⁹⁹⁶ Контрольные списки работников номенклатуры ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У по Закарпатской области (1946) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 132. Арк. 18–20 зворот.

¹⁹⁹⁷ Там само. Арк. 19 зворот.

¹⁹⁹⁸ Синевирский Н. СМЕРШ (Год в стане врага). Limburg/Lahn, 1948. 134 с.

¹⁹⁹⁹ Там само. С. 41.

²⁰⁰⁰ Отчет о работе отдела за 1947 год // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 347. Арк. 40.

²⁰⁰¹ Отчет о работе отдела кадров Закарпатского обкома КП(б)У за 1946 год // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 128. Арк. 32–33.

з кадрами в окружному відділі МВС. Секретар обкому КП(б)У по кадрах Повзик доповідною запискою від 13 жовтня 1947 р. інформував управління кадрів ЦК КП(б)У: «Зметою очищення органів МВС і міліції від непридатних працівників, відділом кадрів управління МВС разом з начальником окружного відділу закінчена спецперевірка всього особового складу відділу, в результаті якої звільнено із органів 8 людей»²⁰⁰². Головними причинами називались: слабка виховна робота (зриви політичних занять), відсутність дисципліни, порушення соціалістичної законності, пияцтво. У всьому звинуватили начальника окружного відділу МВС Коваленка, що «безвольний, має слабкий рівень політичної і загальної підготовки, над підвищенням кваліфікації та ідейно-політичного рівня не працює, втратив авторитет серед особового складу та партійно-радянського активу округу»²⁰⁰³.

На 4 жовтня 1947 р. перевірили 2213 працівників МВС. 258 з них (11,7%) визнали такими, що не підходять до роботи в органах. Це особи, які побували на Східному фронті в угорській армії, мали зв'язки із закордоном, скомпрометували себе²⁰⁰⁴.

У радянізації Закарпаття важлива роль відводилася профспілкам. Це видно вже з матеріалів першої профспілкової конференції, колективних листів до Сталіна на підтримку возз'єднання Закарпаття з Україною, які задалегідь розроблялися в Москві, а в Києві перекладалися на українську мову й озвучувалися на місцях²⁰⁰⁵.

У 1930-х рр. на Закарпатті існували чотири профспілкові центри. Окрім Червоних профспілок, декілька тисяч робітників і службовців краю перебували у профспілковому об'єднанні, які знаходилися під впливом соціал-демократичної партії. Трохи менше закарпатців було у профспілковій організації Чехословацькій робітничій громаді, яка також розгорнула свою діяльність у краї. Профспілкова організація аграрної партії «Одборова єднота» нараховувала близько 8 тис. членів²⁰⁰⁶.

Наприкінці 1944 р., під контролем комуністів, було відновлено і створено 14 первинних профспілкових організацій із 809 членами. 21 січня 1945 р. в Мукачеві відбувся перший з'їзд професійних спілок. В його роботі взяли участь 592 делегати і 78 запрошених. На з'їзді розглядалося три питання: «Про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною» (доповідач – голова НРЗУ у 1933–1938 рр., секретар Червоних профспілок І. Турянця),

²⁰⁰² Справки, докладные записки обкома партии, отдела ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У о работе по подбору, расстановке и воспитании кадров (01.03.1947–13.10.1947) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 345. Арк. 11.

²⁰⁰³ Там само. Арк. 12.

²⁰⁰⁴ Там само. Арк. 14–15.

²⁰⁰⁵ Пон І. Режисери і статисти. «Возз'єднання» Закарпаття з Радянською Україною в дзеркалі московських документів 1944–1948 рр. *Карпатський край*. 1995. № 1–4. С. 70.

²⁰⁰⁶ Король І., Мельник В., Баранчиков С. Профспілки Закарпаття. Ужгород, 2000. С. 14.

«Про завдання профспілок Закарпатської України (доповідач — І. Петрушак)», вибори Центральної Ради профспілок і ревізійної комісії²⁰⁰⁷. Делегати одностайно підтримали Маніфест про возз'єднання, надіслали привітальну телеграму до Москви із вдячністю за «визволення» краю.

У нових умовах головні завдання профспілок полягали в тому, щоб активно включитися в роботу з відбудови народного господарства, налагодження виробництва. У практичній діяльності це проявлялося в участі у створенні органів управління і підборі господарських кадрів, виконанні виробничих планів. Контролювали профспілки власників приватних підприємств, «щоб підприємці не приховували запаси палива і сировини, не заморожували виробництво та постачали б Червону Армію і населення необхідними товарами»²⁰⁰⁸.

У постанові 1-го з'їзду професійних спілок Закарпатської України вказувалося на політичні завдання: «турбуватися про політичну освіту своїх членів, якнайширше залучати нових членів у профспілки і організувати їх навколо Маніфесту»²⁰⁰⁹, ліквідація неписьменності, створення вечірніх загальноосвітніх шкіл і курсів, мережі клубів і бібліотек тощо.

На з'їзді обрана Центральна рада профспілок Закарпатської України у складі 42 осіб. Її очолив І. Петрушак, а також ревізійна комісія у складі 11 осіб (голова — С. Борканюк). 28 січня 1945 р. в Ужгороді відбулося перше засідання Ради профспілок. У складі ради сформували 11 секцій (секретаріатів), які керували галузевими організаціями: робітників лісової, деревообробної і хімічної промисловості, будівельників і металообробників, робітників електростанцій, транспорту і зв'язку, державних і приватних службовців, вчителів, харчовиків і сільськогосподарських робітників, кустарних робітників, типографів, художників²⁰¹⁰.

Перший з'їзд уповноважив Центральну раду профспілок звернутися до Всесоюзної центральної ради професійних спілок (ВЦРПС) з проханням про прийняття профспілок Закарпатської України до складу профспілок Радянського Союзу.

14 липня 1945 р., майже відразу ж після підписання радянсько-чехословацького договору про Закарпаття, відбувся I пленум профспілок краю. В його роботі взяли участь 376 делегатів, які представляли 198 профорганізацій, де перебувало на обліку 14 671 особа. Поставили такі завдання: мобілізувати трудящих на відбудову усіх фабрик і заводів, допомога селянам у зборі врожаю за рахунок шефської допомоги у вихідні дні, поліпшення культурно-

²⁰⁰⁷ Король І., Мельник В., Баранчиков С. Профспілки Закарпаття. Ужгород, 2000. С. 21–22.

²⁰⁰⁸ 21 січня 1945 р. Постанова 1-го з'їзду професійних спілок Закарпатської України про чергові завдання профспілок. *Шляхом Жовтня*. Т. VI. С. 164.

²⁰⁰⁹ Там само. С. 165.

²⁰¹⁰ Король І., Мельник В., Баранчиков С. Профспілки Закарпаття. Ужгород, 2000. С. 24.

виховної роботи. «На кожному заводі та підприємстві маємо заложити робітничі клуби, червоні кутки. В них організувати читання газет, лекцій, дебати, вечірки. Принаймні раз на тиждень треба зробити доклади, відчити на політичну чи економічно-господарську теми»²⁰¹¹, — йшлося у резолюції пленуму. Якщо в січні 1945 р. профклубів і червоних кутків майже не було, то в 1950 р. вже нараховувалося 30 клубів, 420 червоних кутків і 136 бібліотек. Діяло 1388 гуртків, в роботі яких брало участь 29 400 активістів²⁰¹².

6 грудня 1945 р. професійні організації Закарпатської України ввійшли до складу ВЦРПС. Їх уніфікували за радянським зразком. Протягом 1946 р. в Закарпатській області створено 10 галузевих обкомів профспілок та окремо райком профспілки залізничників, відтак сформовано обласну раду профспілок.

Одержавлення профспілок призвело до зміни їх традиційної діяльності. Під подвійним наглядом партійних і державних органів профспілки перетворилися на знаряддя тоталітарного контролю²⁰¹³. Вони виконували функцію, подібну до соцзабезу: розподіляли санаторно-курортні путівки, безкоштовні квартири тощо²⁰¹⁴. Радянські профспілки були профспілками лише за назвою. Покликання справжньої профспілки — за будь-яких обставин захищати своїх членів перед працедавцями. А радянські профспілки об'єднували і директорів, і робітників²⁰¹⁵.

Якщо на час проведення I з'їзду профспілок на Закарпатті було 14 первинних профорганізацій з 809 членами, то в 1950 р. загальна кількість первинних профспілкових організацій становила 1764 з кількістю членів до 80 тис., або 90,3% працюючих²⁰¹⁶. Навколо профспілкових організацій сформувався актив, що нараховував 32 440 членів фабрично-заводських комітетів, різних комісій, громадських контролерів²⁰¹⁷.

Одним із завдань радянських профспілок стало залучення до активної участі робітників і службовців до управління виробництвом. Це досягалось,

²⁰¹¹ 14 липня 1945 р. Резолюція I пленуму Ради профспілок Закарпатської України про чергові завдання профспілок // Шляхом Жовтня. Т. VI. С. 326.

²⁰¹² Кірсанова О. До питання про суспільно-політичне життя на Закарпатті в роки соціалістичних перетворень (1946–1950 рр.). *Великий Жовтень і розквіт воз'єднаного Закарпаття*. Ужгород, 1970. С. 401.

²⁰¹³ Гапонов С. Роль профспілок в тоталітарних політичних системах (на прикладі СРСР). *Вісник Дніпропетровського університету*. 2012. Т. 3. № 22. С. 250–254; Тупица О. Способи взаємодії профспілок та політичних режимів у межах функціонування системи соціального представництва. *Вісник Сев НТУ*: зб. наук. пр. Вип. 123/2011. Серія: Політологія. Севастополь, 2011. С. 145–149.

²⁰¹⁴ Данюк І. Українські профспілки: суцільна капітуляція перед роботодавцем. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2007/3/6/55420.htm> (дата звернення: 30.07.2018)

²⁰¹⁵ Грабовський С. Профспілки: борці за права трудящих чи маріонетки в чужій грі? URL: <http://www.pravda.com.ua/rus/articles/2006/05/22/4399824/> (дата звернення: 30.07.2018).

²⁰¹⁶ Там само.

²⁰¹⁷ Макара М. Макара М. Утвердження радянського ладу. Кадрова політика. *Нариси історії Закарпаття*. Т. III (1946–1991). С. 48.

зокрема, скликанням загальних зборів робітників та інженерно-технічного персоналу підприємств, організацією виробничих нарад по цехах, змінах, бригадах з обговоренням різних питань господарської та виховної роботи, матеріального становища трудівників. Лише протягом 4-го кварталу 1950 р. в Закарпатській області було проведено близько 4 тис. таких нарад²⁰¹⁸.

Профспілки займалися «поширенням передового досвіду» і «впровадженням у виробництво найновіших технічних досягнень». Особливого значення профспілки надавали організації соціалістичного змагання. У 1950 р. соцзмаганням охопили понад 85 % робітників і службовців області²⁰¹⁹. Наприкінці 1950 р. в Закарпатській області були проведені звітно-виборчі профспілкові збори. В їх роботі взяло участь 94,4 % членів профспілок. В дебатах виступило 19 тис. осіб (26,5 % присутніх на зборах).

Комуністи взяли під цілковитий контроль молодіжний рух. Спочатку Спілка молоді Закарпатської України (СМЗУ) була строкатою в політичному, національному і релігійному плані. СМЗУ виникла як широка і відкрита молодіжна організація, що виступала за возз'єднання з Україною. Були тут колишні члени Спілки працюючої молоді, близькі до компартії, українські пластуни, русофільські скаути, навіть члени греко-католицької християнської організації²⁰²⁰.

14 січня 1946 р. СМЗУ влили в структуру ВЛКСМ. На цей час в рядах СМЗУ налічувалося близько 10 тис. членів, об'єднаних у 461 первинну організацію. Першим секретарем Закарпатської обласної комсомольської організації став завідувач оргвідділом ЦК ЛКСМУ О. Ляковський (псевдонім Левко). При обміні квитків, члени СМЗУ пройшли ретельну перевірку на благонадійність, як при обміні партквитків членів КПЗУ на ВКП(б). В обміні квитків відмовили тисячам юнаків і дівчат, які самі чи їх батьки були причетні до не комуністичних організацій²⁰²¹.

На час проведення першої обласної комсомольської конференції (5–6 жовтня 1946 р.) обмін квитків завершили. На 1 січня 1947 р. в області налічили 8781 комсомольця, діяла 701 первинна організація²⁰²². До 1950 р. кількість членів ВЛКСМ зросла майже в чотири рази — до 32393. Провідну роль у закарпатському комсомолі також відігравали працівники, направлені з-за меж краю. Протягом 1946–1952 рр. сюди направили 276 осіб, які працювали на керівних посадах в обласному, міських і районних комітетах

²⁰¹⁸ Кірсанова О. До питання про суспільно-політичне життя на Закарпатті в роки соціалістичних перетворень (1946–1950 рр.). *Великий Жовтень і розквіт возз'єднаного Закарпаття*. Ужгород, 1970. С. 402.

²⁰¹⁹ Там само. С. 401.

²⁰²⁰ Макара М. Макара М. Утвердження радянського ладу. Кадрова політика. *Нариси історії Закарпаття*. Т. III (1946–1991). С. 48.

²⁰²¹ Там само. С. 49.

²⁰²² Нариси історії Закарпатської обласної партійної організації / Авт. В.І. Белоусов, І.М. Гранчак, О.Д. Довганич та інші; Редкол. Ю.В. Гльницький (голова) та інші. Ужгород : Карпати, 1980. С. 153.

комсомолу, редакціях газет, Будинках піонерів тощо. Поступово навколо них почав формуватися і місцевий комсомольський актив²⁰²³.

Партія активно залучала молодь до «соціалістичного будівництва». Тисячі закарпатських юнаків і дівчат обкомом ЛКСМУ направлялися на відбудову шахт Донбасу, промислових підприємств, мостів і залізниць, на важку роботу кадровими лісорубами, у колгоспи. У 1949 р. 52 комсомольці працювали головами колгоспів, 81 – бригадирами і 260 – ланковими²⁰²⁴.

Набуло поширення молодіжне будівництво культосвітніх закладів. Наприклад, у с. Порошково Перечинського округу комсомольці власними силами відремонтували зруйнований будинок під клуб, а в с. Іванівці Берегівського округу на виручені від художньої самодіяльності драмгуртка гроші збудували новий клуб²⁰²⁵.

Із метою «налагодження систематичної масово-політичної роботи серед жінок Закарпаття, згуртування їх навколо Радянської влади та залучення до активної участі в роботі державних, громадських і культурно-побутових установ» у вересні 1945 р. ЦК КПЗУ створив відділ по роботі серед жінок. В окружних комітетах партії ввели посаду жіноргов. У 1945–1946 рр. ЦК КП(б)У неодноразово ухвалював рішення щодо політичного виховання жінок. Часто проводили т. зв. делегатські збори, якими керували жінради. Справа в тому, що на підприємствах, в установах, селах створювалися жінради, в обов'язки яких входило розв'язання питань культурно-побутового, оздоровчого, шкільного життя. На селі жінради залучалися до роботи в земельних, кооперативно-торговельних та інших організаціях. Наприклад, жінки с. Великий Раковець взялися за осушення боліт у межах населеного пункту, що мало збільшити територію села на 80 га. Відтак завідувач оргінструкторським відділом Закарпатського обкому КП(б)У О. Шаповал 5 квітня 1946 р. прозвітував: «Після проведення партійних активів в області, значно покращилася робота серед жінок. Проведено 7 делегатських зборів в селах і на підприємствах з кількістю делегатів 245. Залучено нового активу 745»²⁰²⁶. Під різку критику «за невиконання рішень обласного партактиву в роботі серед жінок» потрапили Рахівський і Севлюський окружки.

Якщо в квітні 1946 р. в Закарпатській області діяло 169 делегатських зборів, 180 жінрад (3425 жінок-делегаток), то влітку 1949 р. вже працювало 596 делегатських зборів, 630 жінрад (15 281 жінок-делегаток).

²⁰²³ Макара М. Макара М. Утвердження радянського ладу. Кадрова політика. *Нариси історії Закарпаття*. Т. III (1946–1991). С. 49.

²⁰²⁴ Кірсанова О. До питання про суспільно-політичне життя на Закарпатті в роки соціалістичних перетворень (1946–1950 рр.). *Великий Жовтень і розквіт воз'єднаного Закарпаття*. Ужгород, 1970. С. 404.

²⁰²⁵ Там само. С. 403.

²⁰²⁶ Справки отдела, инструкторов о выполнении решений высших партийных органов, партконференций, активов, бюро партийными органами и организациями области (05.04.1946–15.12.1946) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 102. Арк. 13.

Тільки в сільській місцевості створено 505 делегатських зборів, 513 жірад (10987 жінок-делегаток). Серед напрямів діяльності жірад стала ліквідація неписьменності. У 1945–1949 рр. ліквідували неписьменність 17647 жінок, а малописьменність – 22376 жінок. Водночас жінок призначали уповноваженими по хлібозаготівлях, на допомогу органам влади у «боротьбі за додержання радянських законів», «викривання куркулів та інших ворожих елементів», проведення колективізації. З їхньої ініціативи створено 75 колгоспів²⁰²⁷.

Жінок обирали до місцевих органів влади. У 1947 р. до сільських, міських, окружних та обласної рад обрано 2342 жінки, або 30,51 % депутатів. Ганну Петрище у 1946 р. обрано до Верховної Ради СРСР. У 1948 р. головами сільських і селищних Рад обрали 3 жінок. На кінець 1950 р. їх нараховувалося 46²⁰²⁸. До листопада 1950 р. на обліку в обласній партійній організації було 281 місцевих жінок-комуністок²⁰²⁹.

З'явилося ряд громадських організацій – ДТСАРМ (Добровільне товариство сприяння армії), ДТСААФ (Добровільне товариство сприяння армії, авіації і флоту), ТСОАВІАХІМ (Товариства сприяння обороні, авіації і хімії), різні творчі спілки, спортивні товариства тощо. Усі вони «полегшували зв'язок партії з масами, сприяли вихованню їх у дусі соціалістичної свідомості»²⁰³⁰.

Отже, важливу роль у радянській Закарпаття було відведено кадровій політиці. Першочерговим завданням ВКП(б)-КП(б)У стала чистка КПЗУ. В результаті проведеного обміну квитків із 4 248 членів КПЗУ 1607 (37,8 %) потрапили під партійну чистку. На кінець 1946 р. комуністи майже цілком сформули структуру партії, було створено 526 первинних партійних організацій, 6 кандидатських і 17 партійно-комсомольських груп. У 1950 р. в області було 9012 комуністів, з них місцевих – близько 4 тис. На початку травня 1946 р. завершено формування номенклатури обкому партії. На 1 січня 1947 р. на посадах перебувало 1263 працівників, з них місцевих – 507 (40 %). У 1950–1951 рр. комуністичним навчанням охоплено понад 20 тис. комуністів, комсомольців і безпартійних.

Наприкінці 1945 р. професійні організації Закарпатської України були прийняті до складу радянських профспілок. У Закарпатській області створено

²⁰²⁷ Бахматова Л. Діяльність Закарпатської партійної організації по політичному вихованню жінок-селянок (1945-1950 рр.). *Великий Жовтень і розквіт возз'єднаного Закарпаття*. Матеріали наук. сесії, присвяченої 50-річчю Великої Жовтневої соц. революції, 29 черв. – 2 липня 1967 р. Ужгород : Карпати. 1970. С. 437, 440.

²⁰²⁸ Нариси історії Закарпатської обласної партійної організації / Авт. В.І. Белоусов, І.М. Гранчак, О.Д. Довганич та інші; Редкол. Ю.В. Льницький (голова) та інші. Ужгород : Карпати, 1980. С. 170.

²⁰²⁹ Бахматова Л. Діяльність Закарпатської партійної організації по політичному вихованню жінок-селянок (1945-1950 рр.). *Великий Жовтень і розквіт возз'єднаного Закарпаття*. Матеріали наук. сесії, присвяченої 50-річчю Великої Жовтневої соц. революції, 29 черв. – 2 липня 1967 р. Ужгород : Карпати. 1970. С. 443.

²⁰³⁰ Кірсанова О. До питання про суспільно-політичне життя на Закарпатті в роки соціалістичних перетворень (1946–1950 рр.). *Великий Жовтень і розквіт возз'єднаного Закарпаття*. Ужгород. 1970. С. 403.

10 галузевих обкомів профспілок, райком профспілки залізничників, обласну раду профспілок. У 1950 р. налічувалось 1764 первинні профспілкові організації майже 80 тис. членів (90,3% всіх працюючих). 14 січня 1946 р. СМЗУ влили в структуру ВЛКСМ, а до 1950 р. кількість членів ВЛКСМ у краї зросла майже в чотири рази — з 8771 до 32393. Невід'ємною складовою радянської краю стала політизація та одержавлення не тільки молодіжного, але й жіночого руху.

Від 1944 р. командування УПА-Захід все більше приділяє уваги Закарпаттю. Закарпаття на відміну від західноукраїнських земель ще не знало більшовицького режиму, тому очікуваним було сприйняття СРСР як визволителя. Прогнозувалося, що з часом прорадянські настрої в краї зміняться на протилежні. Спочатку відділам УПА, що знаходились на Закарпатті, не рекомендувалось проводити політико-роз'яснювальної роботи. Активізувались підпільники після жовтня 1944 р. і підписання договору між ЧСР і СРСР 29 червня 1945 р., після перших хвиль арештів, переслідувань, репресій.

У відповідності до структурного розподілу на Закарпатті повинен діяти Закарпатський край ОУН. Він не мав чіткого адміністративного поділу і складався з мережі нечисельного підпілля. Це зумовлювалось тим, що в 1942–1943 рр. угорська адміністрація заарештувала майже увесь керівний і значний склад ОУН. У листопаді 1944 р. Дмитро Бандусяк — «Лопата», після того, як угорська адміністрація випустила з ув'язнення частину націоналістів, відновив Закарпатський крайовий провід ОУН.

Весною 1945 р. був створений провід ОУН «Захід-Карпати», до складу якого входили п'ять окружних проводів: Стрийський, Калуський, Станіславський, Коломийський, Закарпатський. Весною 1945 р. Закарпатський край ОУН був реорганізований у Закарпатський окружний. Він діяв на території Березівського, Іршавського, Севлюського, Хустського округів і підпорядковувався Карпатському краю ОУН.

У червні 1945 р. органи держбезпеки Закарпатської України почали ліквідацію мережі ОУН в краї. В результаті арештів у липні-грудні 1945 р. крайова організація перестала існувати. Деяким патріотам вдалося емігрувати. Після розгрому ОУН на Закарпатті крайовий провід ОУН «Захід-Карпати» вирішив утворити підпілля в краї знову.

ОУН обережно поводитися на Закарпатті. Керівники проводу «Захід-Карпати» не відмовились від терору проти радянсько-партійного активу, але вважали головним завданням ведення антирадянської пропаганди з метою підняття національної самосвідомості місцевого населення. Влітку 1946 р. провід випустив у великій кількості антирадянські листівки, які передбачалось спеціально розповсюджувати на Закарпатті. В одній з них говорилося: «Українці Закарпатті! 1944 рік вписується в історію закарпатської землі, як ще одна чорна дата. Замість згаданої волі цей рік приніс тільки зміну окупантів — на місце угорських прийшли московсько-більшовицькі пригноблувачі, які

своєю окупаційною практикою залишили далеко позаду своїх попередників. Захопленням Закарпаття Червона Москва завершила, в основному, насильницьке об'єднання всіх українських земель, надівши ярмо на шию всьому українському народу»²⁰³¹.

Відновлений Закарпатський окружний провід ОУН влітку 1946 р. сформував крайовий провідник «Роберт» виключно з галичан. Керівником призначений Семен Гут («Тиміш»), який до цього діяв на Самбірщині. СБ (службу безпеки) очолив Антон Літус («Летун»). 5 серпня 1946 р. загіг «Тиміша» у с. Верхні Ворота вбив секретаря партосередку Олексія Григу та його дружину, члена ВКП(б), організатора колгоспів Федора Комара. Після цього «Тиміш» з невеликим загonom у складі 11 бійців знову з'явився на Закарпатті. Групу «Тиміша» зафіксували у Волівському, Свалявському та Іршавському округах. 26 жовтня 1946 р. у с. Смоголовиця вони вбили працівника Іршавського окружного відділу МДБ Федорова і директора маслозаводу Селецького, роззброїли і повели з собою двох працівників міліції, але згодом їх відпустили. В лютому 1948 р. «Тиміш» загинув поблизу с. Кульчиці Дрогобицької області, в нерівному бою з опергрупою МДБ²⁰³².

У липні 1946 р. у ряді сіл верховинських районів Закарпаття, зокрема Колочава-Горб, Негровець, Лази, Нижні Верецьки та ін., відзначено ряд випадків появи загонів УПА, котрі проводили агітаційно-просвітницьку роботу серед населення, експропріювали майно радянських торгових закладів і господарств²⁰³³.

Радянська історіографія прививала думку, що надіслані з метою пропаганди загони «Зміюки», «Довбуша», «Грозного» ніяких результатів не дали, бо населення Закарпаття відносилось до ОУН вороже. Це твердження спростовують документи. Наприклад, після мітингу в с. Німецька Мокра до командира відділу УПА підійшов місцевий житель і сказав: «В моєму селі нас 40 чоловік, що прийшли з чеського легіону. Всі маємо зброю. Начувані про вашу боротьбу, ми хочемо разом з вами воювати, бо далі не можемо жити у більшовицькій неволі»²⁰³⁴. Після мітингу в с. Колочава-Лази до командира прийшов юнак і попросив зброю, щоб убити голову сільради — «явного енкаведистського агента». Останній був вбитий у 1948 році²⁰³⁵.

24 липня 1946 р. на бюро Закарпатського обкому КП(б)У було затверджено заходи з посилення боротьби з «бандерівцями». До них залучались МДБ, МВС, військові та партійно-радянські органи. Проти повстанців провели

²⁰³¹ Міщанин В. Боротьба ОУН-УПА на Закарпатті проти політики колективізації в другій половині 1940-х років. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. Випуск 21. Ужгород : Видавництво УжНУ «Говерла» 2008. С. 44.

²⁰³² Там само. С. 97.

²⁰³³ Ситник О. Українська Повстанська Армія на Закарпатті. К., 1997. С. 4.

²⁰³⁴ Літопис УПА. Т. 9. Кн. 2. Торонто, 1982. С. 340.

²⁰³⁵ Нариси історії Закарпатської обласної партійної організації / Авт. В.І. Белоусов, І.М. Гранчак, О.Д. Довганич та інші; Редкол. Ю.В. Гльницький (голова) та інші. Ужгород : Карпати, 1980. С. 167.

50 операцій та 15 облав, у результаті яких 15 осіб вбито, 10 поранено, 9 полонено. Було створено 11 винищувальних батальйонів із загальною кількістю 1176 осіб²⁰³⁶.

19 жовтня 1946 р. заступник завідувача оргінструкторським відділом Закарпатського обкому КП(б)У Н. Сімонов направив завідувачу оргінструкторським відділом ЦК КП(б)У А. Зленку розлогу «цілком таємну» інформацію «Про хід виконання постанови ЦК КП(б)У від 4 жовтня 1946 р. «Про стан боротьби із залишками українсько-німецьких націоналістів в Західних областях УРСР»²⁰³⁷. Це питання обговорювалося на засіданні бюро обкому КП(б)У 14 жовтня 1947 р. і нарадах перших секретарів окружних комітетів КП(б)У Великоберезнянського, Волівського, Мукачівського, Хустського, Тячівського і Рахівського округів, де націоналістичний рух набув поширення. На зібраннях були присутні «відповідальні працівники» облуправління МВС, МДБ, обласний прокурор, командири військових з'єднань, працівники обласного суду, спеціалізованих прокуратур і військового трибуналу.

У постанові бюро обкому КП(б)У відзначалось, що в Закарпатській області у 1946 р. зафіксовано 63 «бандитські прояви». На думку партійного керівництва: «Відбулося це тому, що окружками і міськкоми КП(б)У, органи МДБ, МВС не виконали повністю постанови бюро обкому КП(б)У від 24 липня ц.р. «Про факти бандпроявів у Воловецькому і Волівському округах», в якому вказувалося на активізацію бандитів, терор проти партійно-радянського активу і населення області»²⁰³⁸. Вже тоді в низці округів пропонувалося створити винищувальні батальйони.

У Воловецькому, Тячівському і Волівському округах до створення таких батальйонів підійшли формально. Подібні підрозділи у Воловецькому окрузі створили у 7 селах і то в неповному складі, у решті 25 селах, «заражених бандитизмом», не було взагалі. У Нижніх Воротах із 20 членів таких підрозділів несло службу тільки 4–5, бо їм не видавали пайки. Як відзначив інструктор обкому, ці підрозділи «засмічені чужо ворожими елементами». Так, боєць с. Біласовиця Мендан Ю.Н. служив в угорській армії, вважався куркулем, використовував найману робочу силу. Халус теж воював на східному фронті, їздив у с. Кривка Дрогобицької області на засідання бандерівців. Федір і Михайло Ковачі були активними січовиками. Із 9 бійців виявили 3 січовиків і 6 куркулів²⁰³⁹.

²⁰³⁶ Міщанин В. Боротьба ОУН-УПА на Закарпатті проти політики колективізації в другій половині 1940-х років. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. Випуск 21. Ужгород : Видавництво УжНУ «Говерла» 2008. С. 45.

²⁰³⁷ Інформації, справки, переписка о ходе борьбы с украинско-немецкими националистами в Закарпатской области УССР (04.01.1946–18.11.1946) // ЦДАГО України. Ф. 1: Центральний Комітет Комуністичної партії України. Оп. 23. Спр. 2958. Арк. 61–69.

²⁰³⁸ Там само. Арк. 62.

²⁰³⁹ Там само. Арк. 62.

Подібний факт зафіксований у с. Присліп Волівського округу. Член підрозділу «активний «січовик» Головка» за завданням ОУН організував із жителів навколишніх сіл групу, яка мала на меті здобувати зброю і боєприпаси. Група пограбувала кооператив, забрала із собою секретаря парторганізації, вбила уповноваженого МВС. У Тячівському окрузі із 120 членів таких формувань 21 мали «зв'язок з бандитами»²⁰⁴⁰.

«Проникнення у винищувальні батальйони ворожих елементів сталося із-за злочинного відношення начальників окривділів МВС до підбору і підготовки бійців. Окружками КП(б)У не прийняли в цій справі участі і не забезпечили підрозділи потрібним партійним і комсомольським прошарком... Тячівський, Волівський, Воловецький округками КП(б)У не проводять серед бійців політико-виховної роботи, не організували військової підготовки, не прийняли необхідних дій до забезпечення їх зброєю та боєприпасами»²⁰⁴¹, — інформував обласний партфункціонер Н. Сімонов. У Воловецькому окрузі найчастіше фіксували напади озброєних націоналістів. У серпні-вересні 1946 р. Тут пограбували кооперативи на загальну суму понад 50 тис. рублів. 14 липня 1945 р. у кооперативі с. Лази повстанці забрали товарів на суму 22 658 рублів, частково роздали селянам, співали з ними гімн «Ще не вмерла Україна»²⁰⁴². 21 серпня 1946 р. в с. Широкий Луг Тячівського округу повстанці провели збори в сільраді. У присутності 20 селян спалили портрети керівників СРСР і документи сільради, забрали все необхідне з магазину²⁰⁴³.

14 вересня 1946 р. в с. Річка Волівського округу 14 озброєних людей зайшли в адмінбудинок, де проходили комсомольські збори, провели з комсомольцями виховні бесіди, роздали антирадянські листівки, забрали комсомольські квитки²⁰⁴⁴.

Н. Сімонов відзначав: «Українські націоналісти проводили антирадянську агітацію серед населення округів: Мукачівського, Перечинського, Тячівського та ін., намагаючись охопити своїм впливом окремі прошарки населення, особливо молодь. За допомогою терору, погроз, розгнужданої антирадянської агітації, вони намагаються залакати населення нашої області, зірвати заходи, намічені радянською владою»²⁰⁴⁵. Як приклад наводилося вбивство трьох комуністів с. Нижні Ворота: секретаря парторганізації, його дружини, організатора колгоспу.

²⁰⁴⁰ Інформації, справки, переписка о ходе борьбы с украинско-немецкими националистами в Закарпатской области УССР (04.01.1946–18.11.1946) // ЦДАГО України. Ф. 1: Центральний Комітет Комуністичної партії України. Оп. 23. Спр. 2958. Арк. 63.

²⁰⁴¹ Там само. Арк. 64.

²⁰⁴² Там само. Арк. 32, 63.

²⁰⁴³ Там само. Арк. 63.

²⁰⁴⁴ Там само. Арк. 64.

²⁰⁴⁵ Там само. Арк. 65.

План заходів з «ліквідації банд» передбачав: координацію дій органів МВС і МДБ, створення спільних оперативних груп, залучення в них найбільш досвідчених чекістів; створення пересувних груп, із залученням в них бійців, які знають місцеві звичаї і традиції; встановлення суворої звітності перед облуправліннями; покарання винних у зриві операцій; перегляд агентурної мережі, формування її з людей «внушаючих довір'я»; мак симальне використання військ МВС, звільнивши їх від іншої роботи «не пов'язаних з бандами ОУН, УПА»²⁰⁴⁶. Категорично заборонялось передавати по телефону відкритим текстом інформацію про боротьбу проти українських націоналістів.

Серед агітаційно-пропагандистських заходів слід відзначити проведення систематичних лекцій, доповідей в селах про переваги соціалістичного ладу над капіталістичним, про завдання перед «радянським народом» у п'ятиріччі, міжнародну ситуацію. Для цього використовували політичну агітацію «по десятихатках».

Окремо дали інструкції редакторам обласних й окружних газет. Вони мали друкувати статті «з питань пропаганди п'ятирічного плану, про українсько-німецьких націоналістів, нещадно викриваючи їх, як злісних ворогів українського народу, непинно виховувати все населення в дусі відданості Радянській Батьківщині, комуністичній партії, товаришу Сталіну»²⁰⁴⁷. Для цього мали розширити мережі робкорів, сількорів, особливо з місцевого населення, організувати регулярну доставку в села газет і журналів.

Однак члени УПА та ОУН продовжували свою діяльність. Так, у жовтні 1946 р. вони провели 9 антибільшовицьких мітингів у селах Іршавського і Свалявського округів²⁰⁴⁸. Із зареєстрованих 63 випадків появи і діяльності відділів УПА протягом 1946 р. розкрили тільки 19²⁰⁴⁹.

У травні 1947 р. репресивно-каральні органи фактично ліквідували Закарпатську округу ОУН («Срібна»). Територію Закарпатської округи керівництво Карпатського краю розподілило між прилеглими округами: Дрогобицького (Закарпатський район), Калуського (Хустський надрайон) та Коломийського (Рахівський надрайон)²⁰⁵⁰. У серпні 1947 р. сформовано новий склад Закарпатського окружного проводу ОУН. Керівником став колишній провідник Вигодського районного проводу «Булевар». Його

²⁰⁴⁶ Міщанин В. До питання про діяльність УПА на Закарпатті. *Актуальні проблеми політичної науки*. Випуск третій. Ужгород, 2018. С. 201.

²⁰⁴⁷ Інформації, справки, переписка о ходе борьбы с украинско-немецкими националистами в Закарпатской области УССР (04.01.1946–18.11.1946) // ЦДАГО України. Ф. 1: Центральний Комітет Комуністичної партії України. Оп. 23. Спр. 2958. Арк. 69.

²⁰⁴⁸ Літопис УПА. Т. 9. Кн. 2. Торонто, 1982. С. 427.

²⁰⁴⁹ Ситник О. Українська Повстанська Армія на Закарпатті. К., 1997. С. 5.

²⁰⁵⁰ Ільницький В. Карпатський край ОУН в українському визвольному русі (1945–1954): монографія / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Дрогобицький державний педагогічний університет ім. І. Франка. Дрогобич: Посвіт, 2016. С. 81–82.

заступником і референтом з пропаганди призначили «Кумпановича»²⁰⁵¹. Останній неодноразово бував на Закарпатті, здійснюючи рейди в Тячівському, Волівському і Рахівському округах. «Булевар» провів на Закарпатті значну розвідувальну роботу. В с. Колочава-Лазі він встановив зв'язок з батьком і сином Сюгаями, колишнім комендантом Карпатської Січі в селі М. Шимонею, заручився підтримкою греко-католицького священика Бобика. Через них розповсюджувалися антирадянські листівки і періодичні видання²⁰⁵².

Тоді ж діяльність УПА зафіксована в Іршавському окрузі²⁰⁵³. Так, 27 червня 1947 р. повстанці відділу «Журавлі» знищили в с. Лисичево телефонний пункт і розстріляли двох його працівників. У липні цього ж року на Іршавщині з'явилася боївка ОУН, яка прибула з Дрогобицької області. Очолював її уродженець Сумської області Сергій Кривописин. Органи держбезпеки заарештували 5 членів боївки і 9 їх прихильників — місцевих жителів. Тоді ж на Іршавщині було заарештовано 60 осіб. 17 липня 1947 р. в с. Ясіня повстанці наскочили на місцеву сільраду і ліквідували її голову Копашука — комуніста й агента МДБ. У Волівському окрузі в 1947 р. діяли загони «Буревія» та «Вишні», котрі тримали в страху місцеву владу. В результаті каральних акцій проти цих загонів заарештували 49 повстанців та їх прихильників.

На Хустщині відлунувала героїчна слава захисників Карпатської України. В с. Копашново діяла група Василя Пригари, яка здійснила 5 антирадянських акцій. 21 квітня 1947 р. жителі сіл Лоза і Горінчево Хустського округу камінням прогнали зі своїх полів трактористів і представників радянської влади, які намагалися орати поля, призначені проти волі селян під колгоспне господарство.

Загалом на Закарпатті 1947 р. місцевими націоналістичними формуваннями, загонами повстанців сусідніх областей було здійснено 49 антирадянських виступів, у т. ч. 6 атентатів (вбито 6 радянських активістів, зокрема двох голів сільрад), один напад на сільраду, три напади на винищувальні батальйони. Органи МДБ прозвітували про знешкодження 7 формувань ОУН та УПА. За три роки своєї роботи (1945–1947 рр.) оперативними працівниками відділу боротьби з бандитизмом було виявлено «31 антирадянську націоналістичну організацію», ліквідовано — 22, заарештовано 300 осіб, з яких десятки патріотів розстріляно. Працівниками органів НКДБ (МДБ) на теренах Закарпаття

²⁰⁵¹ Гльницький В. Провід ОУН Карпатського краю. Літопис Української Повстанської Армії. Серія «Події і люди». Книга 21. Торонто-Львів: Видавництво «Літопис УПА», 2012. С. 25.

²⁰⁵² Вегеш М. Сторінки історії ОУН-УПА в Закарпатті (1929–1950-ті рр.). *Carpatica-Carpatika*. 2000. Вип. 7. С. 79–80.

²⁰⁵³ Переписка обкома КП(б)У с отделениями ЦК КП(б)У о ходе борьбы с остатками банд украинско-немецких националистов и о получении нового оружия для истребительных батальонов Закарпатской области (04.05.1947–02.12.1947) // ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 4971. Арк. 14–18.

фіксувались і піддавались переслідуванню факти проявів УПА, які здійснювали набіги з територій Станіславської та Дрогобицької областей: 1945 р. – 30 рейдів; 1946 р. – 57; 1947 р. – 31; – 1949 р. – 16²⁰⁵⁴.

У березні-травні 1948 р. було зафіксовано 6 випадків діяльності підпілля. У 1947–1949 рр. значного розмаху набрав рух ОУН-УПА на Міжгірщині. Тут діяли загони «Бойко», «Гайдамаки» та ін.²⁰⁵⁵ Виступи проти колективізації відзначені у Воловецькому окрузі. Так, у 1949 р. поблизу с. Гукливе боївкою ОУН вчинено замах на одного з керівників Воловецького округу Терелю. Останній разом з охороною повертався з Гукливого, де напередодні організовано колгосп.

У боротьбі з національно-визвольним рухом широко використовували групи спеціального призначення НКВС-МДБ, що діяли під виглядом формувань УПА, боївок СБ ОУН упродовж 1944–1953 рр. Метою цих провокативно-розвідувальних груп було виявлення провідників ОУН, командування УПА, їх фізичне знищення, вбивства мирного населення для компрометації національно-визвольної боротьби та ідеї самостійної України, протиставлення Західної та Східної України.

Активно використовували «метод ловлі на живця». У села, де ймовірно перебували повстанці, практикувати виїзди районних працівників з ночівлею під прикриттям працівників державної безпеки. Подібні «приманки» організували при сільських кооперативах шляхом завозу різноманітних товарів першої необхідності – зимового одягу, взуття тощо.

На початку 1947 р. бюро Закарпатського обкому КП(б)У звернулося до завідувача військовим відділом обкому Філенкова з проханням дозволити облуправлінню МДБ отримати якісні гвинтівки зі складів Прикарпатського військового округу чи МВС. 31 жовтня 1947 р. Філенков повідомив заввійськвідділу ЦК КП(б)У Дегтярьову: «У військовий відділ обкому КП(б)У звернувся з проханням начальник штабу по винищувальним батальйонам Закарпатського управління МДБ тов. Машков про отримання 400 гвинтівок і 5600 патронів до них від військових частин»²⁰⁵⁶. Вказувалося на необхідність швидкого переозброєння особового складу винищувальних батальйонів зброєю іноземних армій, бо наявне озброєння неякісне і потребує ремонту.

У секретному повідомленні секретарю ЦК КП(б)У М. Хрущову від 28 грудня 1945 р. начальник політичного управління Прикарпатського округу Л. Брежнев інформував: «Наказами командування перед пересувними

²⁰⁵⁴ Аржевітін С. ОУН і КДБ на Закарпатті. *Нова Колочава*. 2009. № 13. серпень.

²⁰⁵⁵ Ситник О. Українська Повстанська Армія на Закарпатті. К., 1997. С. 8–9.

²⁰⁵⁶ Переписка обкома КП(б)У с відділеннями ЦК КП(б)У о ходе борьбы с остатками банд украинско-немецких националистов и о получении нового оружия для истребительных батальонов Закарпатской области (04.05.1947–02.12.1947) // ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 4971. Арк. 12.

загонами і групами поставлене бойове завдання — в найближчий час ліквідувати банди в Станіславській, Тернопільській, Чернівецькій областях, а також в низці районів Закарпатської України. Складено оперативні плани дій пересувних загонів. Заходи з виявлення і ліквідації банд проводяться військами округу разом з військами НКВС, органами КР «СМЕРШ», НКВС і НКДБ. Керують роботою пересувних загонів командири і штаби з'єднань»²⁰⁵⁷. Такі загони комплектувалися з особового складу стрілецьких і спеціальних технічних частин. Вони пересувалися на автомобілях, були озброєні автоматами, кулеметами, мінометами.

Провокативні групи НКВС-МДБ функціонували у всіх областях Західної України, завдаючи шкоди визвольному рухові. Провокативна діяльність МДБ надзвичайно ускладнювала криміногенну ситуацію: важко було встановити, хто ж насправді вбиває і грабує населення. Так, група агентів-бойовиків Хустського окружного відділу МДБ в складі М. Антоня, П. Антоня, П. Лемка, В. Тегзи під керівництвом Кармелюка в 1948 р. під маскою ОУН здійснила 13 збройних пограбувань²⁰⁵⁸.

У другій половині 1940-х — на початку 1950-х рр. на Закарпатті за антирадянську агітацію, український буржуазний націоналізм, поширення антирадянських листівок, плакатів, гасел, створення підпільних антирадянських молодіжних організацій було засуджено сотні учнів середніх шкіл, педагогічних училищ і технікумів, студентів Ужгородського державного університету та ін. Відомо про понад 30 таких організацій і груп: «Смерть» в Ужгороді, «Безробітну партію» і «Волю» у с. Великі Лучки Мукачівського району, «Зорю Підкарпаття» у Виноградіві, «Спілку визволення Закарпаття» і «Нескорена юність» у Мукачеві та селах району, групи в Хустському педучилищі та середній школі № 1, «Смевор» в с. Невицьке Ужгородського району, «Молода гвардія» в Берегові, «Шольом» («Сокіл») у Берегові та районі тощо²⁰⁵⁹.

Архівні справи засуджених зберігаються в архіві управління Служби безпеки України в Закарпатській області (м. Ужгород)²⁰⁶⁰. Більшість з них — це багатомірні сторінки допитів заарештованих, необґрунтованих звинувачень, фальсифікацій з боку радянських слідчих і безпідставних вироків. У деяких справах вказується, що радянські органи через

²⁰⁵⁷ Інформації, справки, переписка о ходе борьбы с украинско-немецкими националистами в Закарпатской области УССР (04.01.1946–18.11.1946) // ЦДАГО України. Ф. 1: Центральний Комітет Комуністичної партії України. Оп. 23. Спр. 2958. Арк. 17.

²⁰⁵⁸ Міщанин В. Боротьба ОУН-УПА на Закарпатті проти політики колективізації в другій половині 1940-х років. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. Випуск 21. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла» 2008. С. 46.

²⁰⁵⁹ Довганич О. Антирадянські молодіжні організації. *Наш край*. 1998. № 3. С. 26.

²⁰⁶⁰ Гордійчук С., Міщанин В. Діяльність антирадянських молодіжних організацій на Закарпатті (1946–1956 рр.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: Історія. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2016. Вип. 1. Ч. 1. С. 75–83.

своїх агентів провокували необізнану молодь у створенні антирадянських організацій²⁰⁶¹. Зустрічаються на сторінках архівних справ провокатори «Гендеровський» та «Славко».

Однією з наймасовіших була підпільна організація «ЗУП» (Закарпато-українські повстанці). Виникла у квітні 1946 р. Її ініціаторами стали М. Фленько, Ю. Вакула, М. Заяць, В. Касинець, М. Король. Вони прагнули відірвати Закарпаття від СРСР, але слідчі не могли встановити до кого прагнули приєднати. Вони пограбували 6 магазинів, убили радянських активістів Скубеніча, Лезезу, Бушеліча, родину Шварца з трьох осіб, побили голів сільрад сіл Пузняківці і Пацканьово, секретаря парторганізації с. Пузняківці²⁰⁶². За діяльність у «ЗУП» заарештували 47 осіб у с. Тур'я-Пасіка, м. Ужгород, с. Середне. Кримінальні справи були об'єднані в групи. Із групи М. Фленька засуджений 21 учасник, С. Щербака (Ужгород) – 7, Ю. Цигика (Ужгородське педучилище) – 10, М. Похана (с. Середне Ужгородського району) – 5, К. Писанки – 4. Нині всі вони реабілітовані.

Одними з перших органи державної безпеки «викрили» діяльність студентів Хустського педагогічного училища. Студентів звинуватили в тому, що нібито вони влітку 1946 р. створили таємну організацію. Вказували на керівників – І. Бігуна та І. Кляпа. І. Бігун під час допитів стверджував, що ні в якій організації українських націоналістів не був²⁰⁶³. Під час допитів у Хусті слідчі МДБ часто били підсудного Андрія Бонку, домагалися зізнання в членстві в ОУН. Інформаторами держбезпеки були однокурсники, які періодично доносили на своїх товаришів: про настрої, наявність «ідейно-шкідливої» літератури. За А. Бонкою був закріплений однокурсник Федір Драб. В А. Бонки знайшли твори українських письменників У. Самчука, Б. Лепкого, «Історію України» М. Аркаса, «Історія України-Руси» М. Грушевського та ін. До «націоналістичної літератури» віднесли і твори, що вивчалися в школі за програмою української літератури, зокрема повість Івана Нечуя-Левицького «Микола Джеря». Водночас викладачі училища свідчили, що ніколи не спостерігали ворожості підсудних, зокрема до росіян.

²⁰⁶¹ Арх. кримін. спр. № 1289-С (Штень Л., Меденці В. та ін. – всього 9 чол.) в 3-х томах. Т. 2 // Архів Управління Служби безпеки України в Закарпатській області (далі АУСБУ ЗО). Ф. 7. Оп. 1. 353 арк.; Арх. кримін. спр. № 1289-С (Штень Л., Меденці В. та ін. – всього 9 чол.) в 3-х томах. Т. 3 // АУСБУ ЗО. Ф. 7. Оп. 1. 180 арк.; Арх. кримін. спр. № 1881-С (Публик О., Гладко Й. та ін. – всього 6 чол.) в 3-х томах. Т. 1 // АУСБУ ЗО. Ф. 7. Оп. 1. 296 арк.; Арх. кримін. спр. № 1881-С (Публик О., Гладко Й. та ін. – всього 6 чол.) в 3-х томах. Т. 2 // АУСБУ ЗО. Ф. 7. Оп. 1. 266 арк.; Арх. кримін. спр. № 1881-С (Публик О., Гладко Й. та ін. – всього 6 чол.) в 3-х томах. Т. 3 // АУСБУ ЗО. Ф. 7. Оп. 1. 364 арк.; Арх. кримін. спр. № 5816-С (Кульчицький І., Штець М. та ін. – всього 5 чол.) // АУСБУ ЗО. Ф. 7. Оп. 1. 432 арк.

²⁰⁶² Довганич О. До історії антирадянської організації (Закарпато-українські повстанці). *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. 2002. Вип. 6. С. 115.

²⁰⁶³ Арх. кримін. спр. № 5603-С (Бігун І., Кляп І., Бонка А. та ін. – всього 7 чол.) // АУСБУ ЗО. Ф. 7. Оп. 1. Арк. 19, 22.

9 жовтня 1946 р. Закарпатський обласний суд засудив І. Бігуна, І. Кляпа, Г. Неймета на 8 років кожного, І. Костя, А. Бонку — на 6, П. Бабурника і Г. Калинича — на 4 роки позбавлення волі з обмеженням прав на 5 років. Пізніше І. Бігун згадував: «Я добре усе це пам'ятаю... На лаві підсудних сиділо 8 чоловік. Свідків, адвоката не було... Прокурор встав: «Перед вами, — звернувся до залу, — люди, які хотіли повалити радянську владу на Закарпатті... Невдовзі прокурор оголосив вирок: вісім років колонії суворого режиму»²⁰⁶⁴.

У 1947 р. за участь в молодіжній організації ОУН засуджено студентів Мукачівського кооперативного технікуму. Студента Любомира Штеня звинуватили у створенні організації. Наказ про її створення він отримав від С. Глухого і Г. Гендеровського²⁰⁶⁵. В організацію входили В. Меденці, І. Бубряк, П. Коцак, В. Білак, Г. Бубряк. Їх звинуватили у читанні й обговоренні «Декалогу» (цілі та задачі ОУН), збиранні зброї та медикаментів для ОУН. Сам «Декалог» виявлено при обшуку І. Бубряка. Його спеціально розробили для населення Закарпаття і починався він словами «Українці Закарпаття!».

У цій справі затримали двох працівників Мукачівської міської поліклініки М. Петричка та І. Реші, яких звинуватили в наданні медикаментів ОУН²⁰⁶⁶. Радянські слідчі детально вивчили біографії підозрюваних і пригадали попередні «гріхи» — обоє підсудних в 1938–1939 рр. були в організації «Карпатська Січ», носили націоналістичний знак «Тризуб», виїжджали в Німеччину, де стали членами УНО. Від В. Білака і В. Шкоби слідчі в прямому значенні цього слова вибиwali свідчення²⁰⁶⁷.

Військовим трибуналом прикордонних військ МВС Закарпатського округу на закритому судовому засіданні 4-6 жовтня 1947 р. Л. Штеня було засуджено на 25 років, В. Шкобу, В. Білака, П. Коцака, І. Бубряка, В. Меденці, Г. Бубряка і М. Петричка — на 10 років, а І. Реші — на 6 років виправно-трудоxв таборів. 21 листопада 1947 р. вирок Л. Штеню зменшили до 10 років. Усіх реабілітовано 1955 року.

Слід звернути увагу на Георгія Гендеровського (псевдонім «Демон»). Це агент УМГБ в Закарпатській області, що за наказом підполковника Макарова підбурював населення Закарпаття до антирадянської пропаганди, створення антирадянських організацій²⁰⁶⁸.

²⁰⁶⁴ 1992. Спогад І.І. Бігуна про засудження за антирадянську діяльність та перебування в таборі ГУЛАГу. В'язень № ІІ-999. *Реабілітовані історією. Закарпатська область: У 2-х кн. Кн. 2. Ужгород: Закарпаття, 2004. С. 231–232.*

²⁰⁶⁵ Архівно-кримінальна справа № 1289-С (Штень Л., Меденці В. та ін. — всього 9 чол.) в 3-х томах. Т. 1 // АУСБУ ЗО. Ф. 7. Оп. 1. Арк. 16, 17, 19–21, 25, 34.

²⁰⁶⁶ Арх. кримін. спр. № 1289-С (Штень Л., Меденці В. та ін. — всього 9 чол.) в 3-х томах. Т. 2 // Архів Управління Служби безпеки України в Закарпатській області (далі АУСБУ ЗО). Ф. 7. Оп. 1. Арк. 64, 69, 72, 75, 91, 92, 96–98, 145, 146.

²⁰⁶⁷ Арх. кримін. спр. № 1289-С (Штень Л., Меденці В. та ін. — всього 9 чол.) в 3-х томах. Т. 3 // АУСБУ ЗО. Ф. 7. Оп. 1. Арк. 116.

²⁰⁶⁸ Там само. Арк. 136.

Каральні органи «виявили» молодіжну організацію у Виноградівському політехнікумі. Її нібито створив влітку 1947 р. Ю. Микулинець. До організації були залучені І. Ковбаска, В. Зеленьак, А. Худа, Ю. Мадей, В. Лукач. Хоча її учасники заперечували участь в ОУН, проведенні нелегальних нарад, підготовці антирадянських листівок, військовий трибунал 28 червня 1948 р. засудив Ю. Микульця, І. Ковбаску, В. Зеленька, А. Худу, Ю. Мадея на 25 років, а В. Лукача — на 8 років таборів²⁰⁶⁹.

У 1948 р. на Закарпатті за допомогою таємних агентів стали масово «викривати» молодіжні організації. Було засуджено уродженця Львівської області І. Кульчицького, який у вересні 1947 р. переїхав у м. Хуст, де за наказом командира УПА на псевдо «Славко» створив молодіжну групу на засадах ОУН. Членів групи І. Кульчицький підбирав серед однокласників вечірньої школи. До неї ввійшли М. Штець, Д. Король, Д. Пригара, В. Шобей. Вони бачили своїм завданням збір інформації про прихильників радянського режиму²⁰⁷⁰. 10 квітня 1948 р. військовим трибуналом прикордонних військ МВС Закарпатського округу засуджено І. Кульчицького, Д. Пригару, Д. Короля, М. Штеця і В. Шобея на 25 років виправно-трудова таборів. Про перебування у таборах Д. Пригара пізніше казав: «27 березня 1949 року з Джеккаганського табору вели нас етапом близько 700 в'язнів у пересильний табір, що був на станції Карабас... Перед тим, як ми наближалися до цього пересильного табору, нам дали по 650 грамів хліба і по одній солоній рибі (це на добу). Води не було... йдемо в Спаський табір пішки, а це 40 кілометрів... В цій дорозі замерзло близько 60 чоловік, 200 поморожених, до яких належав і я»²⁰⁷¹.

У 1954 р. справу повторно переглянули. Як виявилось, «Славко», за чиїм наказом створена організація в Хусті, був співробітником органів МВС і через його провокацію засуджено молодих людей²⁰⁷². 13 січня 1954 р. було видано постанову про звільнення всіх засуджених, крім В. Шобея, який в січні 1949 р. помер в таборі. У 1956 р. всіх реабілітували.

У с. Невицьке Ужгородського району діяла організація ОУН «Смевор» («Смерть ворогам України»). Її очолив В. Цапулич, заступником був О. Росул, секретарем — М. Угрин. Організація мала представників у Перечинському, Великоберезнянському й Ужгородському районах (всього 10 осіб). Мета організації — боротьба за незалежність України. Усі члени склали присягу, підпи-

²⁰⁶⁹ Арх. кримін. спр. № 1307-С (Ковбаска І., Микулець Ю. та ін. — всього 6 чол.) в 3-х томах. Т. 3 // АУСБУ ЗО. Ф. 7. Оп. 1. Арк. 313–315.

²⁰⁷⁰ Арх. кримін. спр. № 5816-С (Кульчицький І., Штець М. та ін. — всього 5 чол.) // АУСБУ ЗО. Ф. 7. Оп. 1. Арк. 10, 20, 21, 130, 135, 138, 139.

²⁰⁷¹ Пригара Д. Дорога... куди? *Крізь некло ГУЛАГів. Документи, спогади, нариси* / Упор. О. Довганча, Ю. Чорі. Ужгород, 1996. С. 108–109.

²⁰⁷² Арх. кримін. спр. № 5816-С (Кульчицький І., Штець М. та ін. — всього 5 чол.) // АУСБУ ЗО. Ф. 7. Оп. 1. Арк. 344–345.

салися під її текстом і статутом ОУН, керівники мали псевдоніми. 20 серпня 1948 р. В. Цапулича і О. Росула викликали у Львів, нібито для переговорів з проводом ОУН. 22 серпня 1948 р. по дорозі до Рави Руської у поїзді їх заарештували і направили до слідчої тюрми НКВС Львівської залізниці²⁰⁷³. О. Росул пригадував, що саме в цей день від його імені М. Угрину («Хмарі») у Невицьке надійшла телеграма з вказівкою узяти документи, копію статуту і з М. Данком («Бориславом») приїхати у Львів. Там їх теж заарештували²⁰⁷⁴. Допити тривали майже цілий місяць, особливо вночі.

Після арешту членів організації «Смевор» масові обшуки проводилися в усьому с. Невицьке²⁰⁷⁵. В. Цапулич, М. Данко, І. Карбованець, М. Керецман, М. Керецман, О. Росул, М. Угрин, В. Форкош, І. Цапулич були заочно засуджені особливою нарадою при МДБ в Москві на 25 років виправно-трудових таборів, жінка М. Цапич — на 10 років²⁰⁷⁶.

У 1948 р. були заарештовані за поширення антирадянських листівок сини греко-католицьких священників Олександр і Данило Васьки та їх двоюрідний брат Андрій Васько. Д. Васько потім писав: «Мене заарештувала служба безпеки 3 березня 1948 року під час уроку в Мукачівській середній школі № 2, де я навчався у 8-му класі... За день до того були ув'язнені і мій старший брат Олександр та двоюрідний брат Андрій, старші за мене на два роки, учні середніх шкіл»²⁰⁷⁷. Організував групу О. Васько. На літніх канікулах в 1946 р. у с. Лохово він прочитав книгу, з якої зробив висновок, що радянська влада веде боротьбу проти релігії, зокрема проти греко-католиків. Боротися вирішили з допомогою антирадянських листівок. Загалом виготовили 15 листівок, які розповсюджували в селах Лохово, Клячаново, Черевці Мукачівського округу. О. Ваську та А. Ваську приписали встановлення зв'язків з оунівцями під час поїздки в гості до своєї тітки у серпні 1946 р. в с. Березники Свалявського округу²⁰⁷⁸. 9 квітня 1948 р. військовий трибунал прикордонних військ МВС Закарпатського округу засудив О. Васька на 25 років, а Д. Васька та А. Васька — на 10 років ВТТ.

²⁰⁷³ Арх. кримін. спр. № 5631-С (Цапулич В., Росул О. та ін. — всього 10 чол.) в 3-х томах. Т. 1 // АУСБУ 30. Ф. 7. Оп. 1. Арк. 3.

²⁰⁷⁴ Тюремно-табірна хроніка політ'язня Омеляна Росула. *Карпатський край*. 1997. С. 24.

²⁰⁷⁵ 1989 Спогад О.І. Росула про засудження за участь у діяльності антирадянської організації «Смевор — України» та про перебування в таборах ГУЛАГу. Під табірним номером С-531. *Реабілітовані історією. Закарпатська область*. Кн. друга. С. 201–202.

²⁰⁷⁶ 1997 Спогад М.Ю. Угрини про засудження за участь у діяльності антирадянської організації «Смевор — України» та про перебування в таборах ГУЛАГу. Мої табірні муки. *Реабілітовані історією. Закарпатська область*. Кн. друга. С. 252–253.

²⁰⁷⁷ 2002 Спогад політ'язня Д.П. Васька про засудження за антирадянську діяльність та про перебування в таборах ГУЛАГу. Десять років таборів — за поширення антирадянських листівок. *Реабілітовані історією. Закарпатська область*. Кн. друга. С. 300.

²⁰⁷⁸ Арх. кримін. спр. № 2185-С (Васько О., Васько Д., Васько А.) // АУСБУ 30. Ф. 7. Оп. 1. Арк. 19–27, 36, 44, 45, 113.

Антирадянська організація «Безробітна партія» у Великих Лучках виникла 5 квітня 1948 р. за пропозицією учня 9-го класу С. Гриня під час перерви між уроками²⁰⁷⁹. Її назва, за свідченням В. Семедія, виникла через те, що учасники її ніде не працювали, а навчалися. Головою організації став Ю. Тричинець, а секретарем — В. Семедій. Члени організації виготовили посвідчення членів «Безробітної партії», носили угорський значок у вигляді тризуба з написом «О гозаирт» («За Батьківщину»). Кожен член «Безробітної партії» повинен був вербувати нових членів і проводити агітацію. На початку травня 1948 р. члени організації вивісили антирадянське гасло на сільраді Великих Лучок «Смерть комуністам і колгоспникам», а в ніч з 18 на 19 травня 1948 р. на огорожі колгоспного двору вивісили антирадянські листівки. Не реалізованими залишилися задуми Ю. Шелька та Ю. Варги підпалити урожай колгоспу ім. Леніна.

Учасники організації були заарештовані 25 червня 1948 року. Цікавий факт: серед 8-и засуджених 6 були комсомольцями, а 5 із 8 у травні 1947 р. — лютому 1948 р. були бійцями винищувальної групи МДБ. 9 вересня 1948 р. військовий трибунал засудив на 25 років учнів Ю. Тричинця, В. Семедія, Ю. Шелька, Ю. Варгу, В. Глаголу, І. Лукеча, С. Гриня, Ф. Рубіша. При перегляді справи у січні 1955 р. засуджені розповіли, що «обмовляли себе під фізичним впливом слідчих». І. Лукеча 4 січня 1955 р. заявив: «Всі слідчі, за винятком Васютинського, били мене, по декілька годин примушували стояти під стіною на ногах. Крім того, іноді позбавляли харчів і відпочинку»²⁰⁸⁰. 3 березня 1955 р. слідчий відділ КДБ по Закарпатській області припинив кримінальне переслідування вказаних осіб.

Через півтора року після «Безробітної партії» у с. Великі Лучки викрили нову молодіжну організацію під назвою «Воля». До неї входили 15 учнів 9 класу середньої школи: Ю. Хома — голова, Г. Козар — секретар, О. Матола — касир²⁰⁸¹. У ніч на 11 грудня 1949 р. члени «Волі» вивісили 10 листівок-плакатів у с. Страбичово. 21 грудня 1949 р. учениця О. Цуфілка зізналася директору школи про організацію, а 30 грудня 1949 р. її допитали працівники МДБ. Дівчат виправдали за співпрацю, інших 27–28 березня 1950 р. засудили до тривалих термінів ув'язнення «за боротьбу проти радянської влади, за створення самостійної України»: Ю. Хому, Ю. Рубіша, Ю. Варгу, П. Матолу, В. Лелика — на 25 років, В. Стеблака — 10 років²⁰⁸².

Організація «Молода гвардія» виникла у листопаді 1948 р. і складалася з трьох угорськомовних школярів м. Берегово. Її керівник Й. Бартошек, учень

²⁰⁷⁹ Арх. кримін. спр. № 5180-С (Тричинець Ю., Семедій В. та ін. — всього 8 чол.) в 4-х томах. Т. 1 // АУСБУ ЗО. Ф. 7. Оп. 1. Арк. 85 зворот.

²⁰⁸⁰ Довганич О. Голос із-за колючого дроту. Рубіш Федір Федорович. *Реабілітовані історією. Закарпатська область*. Кн. друга. С. 532.

²⁰⁸¹ Арх. кримін. спр. № 5811-С (Хома Ю., Лелик В. та ін. — всього 7 чол.) в 4-х томах. Т. 1 // АУСБУ ЗО. Ф. 7. Оп. 1. Арк. 20–21 зворот, 45.

²⁰⁸² Там само. Т. 4. Арк. 230–232 зворот.

9 класу середньої школи, слухав радіо «Бі-бі-сі» та «Голос Америки»²⁰⁸³. Назвати так свою організацію, за словами Й. Гевді, вирішили після перегляду радянського фільму «Молода гвардія», що став лідером радянського кінопрокату 1948 року. Парадоксально, молодь виступила проти радянської системи, будучи одночасно під її ідеологічними впливами. 11 серпня 1949 р. А. Ердеї та Й. Геді засудили до 10 років, а Й. Бартошека — до 5 років виправно-трудових таборів. Під час повторного розгляду справи в 1955 р. А. Ердеї повідомив, що під час слідства до нього застосували незаконні методи, не давали їсти і спати протягом трьох днів²⁰⁸⁴. 29 травня 1956 р. Верховним судом УРСР їх було реабілітовано.

В 1950 р. викрита «Спілка визволення Закарпаття», яка діяла в Мукачівському районі. Створена в серпні 1949 р. Очоловав її М. Куруц («Каштановський»), а її секретарем був М. Плеша («Дубров») ²⁰⁸⁵. В їхніх батьків у с. Макарьово Мукачівського округу землю відібрали для колгоспу. Батька М. Плеші спочатку прийняли, а потім виключили з колгоспу як куркуля. Діяльність «Спілка» розгорнула на Мукачівщині та Іршавщині. 10 вересня 1949 р. у с. Макарьово М. Куруц і М. Плеша поширили антирадянську листівку, 1 жовтня 1949 р. — на дверях церкви с. Великі Лучки В. Андрус і М. Плеша вивісили дві «терористичні» листівки. 29 жовтня 1949 р. плакат антирадянського змісту І. Геревич і М. Плеша вивісили на дзвіниці в с. Пістрялово. 4 листопада 1949 р. в Мукачеві в будинку міськради члени групи порізали портрет Й. Сталіна, а 5 листопада в Мукачівському міському парку — зіпсували портрети героїв соціалістичної праці.

18 серпня 1950 р. їх засудили: М. Куруца і М. Плешу — до розстрілу, а В. Андрус, В. Куруца, І. Геревича, М. Горвата, М. Меденці — до 25 років. 25 жовтня 1950 р. Президія Верховної Ради СРСР помилувала Михайла Куруца і Михайла Плешу, замінивши розстріл на 20 років каторжних робіт з обмеженням у правах ще на 5 років²⁰⁸⁶.

У вересні-грудні 1949 р. в Ужгороді діяла антирадянська група учнів середньої школи № 1. Її спочатку очолював О. Чургович, а з жовтня — О. Кийович. Вона обрала собі назву на угорській мові «Голал», що в перекладі означало «Смерть». Л. Довгович запевняв, що організація була названа «Вир-Голал» («Кров і смерть»), у розумінні учасників це означало — «смерть радянській владі і комунізму»²⁰⁸⁷. Члени групи зірвали пломбу на дитячій залізниці і закидали камінням двір і вікна мешканців по вул. Кремлівській, 2,

²⁰⁸³ Арх. кримін. спр. № 1949-С (Бартошек Й., Геді Й., Ердеї Й.) // АУСБУ ЗО. Ф. 7. Оп. 1. Арк. 29, 34–35, 38, 66, 73–75.

²⁰⁸⁴ Там само. Арк. 10, 336–337.

²⁰⁸⁵ Арх. кримін. спр. № 5905-С (Куруц М., Плеша М. та ін. — всього 8 чол.) в 5-ти томах. Т. 1 // АУСБУ ЗО. Ф. 7. Оп. 1. Арк. 35.

²⁰⁸⁶ Там само. Т. 5. Арк. 222.

²⁰⁸⁷ Арх. кримін. спр. № 5690-С (Кийович О., Чургович О., Довгович Л.) в 3-х томах. Т. 1 // АУСБУ ЗО. Ф. 7. Оп. Арк. 217.

у приміщенні вечірньої школи і міському парку вийняли електрозапобіжники і електролампочки. 22 травня 1950 р. військовий трибунал засудив О. Київовича, О. Чурговича на 25 років виправно-трудових таборів, а Л. Довговича — на 10 років.

Подібні молодіжні організації виникли в селах Бедевля²⁰⁸⁸, Солотвино Тячівського району, Ясіня Рахівського району, Березово Хустського району, у Воловому (Міжгір'ї), Перечині, Ужгородському педучилищі, Хустській середній школі № 1 та ін.

Так, із комсомольців виникла молодіжна організація «Зоря Підкарпаття» в с. Великі Ком'яти у квітні 1949 року. З 9 її членів 8 були членами ВЛКСМ. Це були хлопці з Великих Ком'ят та Оноку, а також Виноградова. Її організатором став В. Мадяр, заступником — І. Буганич. Спочатку хлопці з Великих Ком'ят збиралися на репетиції драматичного гуртка, розучували дві вистави за п'єсами «Фронт» О. Корнійчука і «Хазяїн» І. Карпенка-Карого²⁰⁸⁹. Усі були учнями 8 та 9 класів. У липні 1950 р. В. Мадяр, М. Томей та І. Боршош зірвали 10 радянських плакатів у Великих Ком'ятах. 27 липня 1950 р. В. Мадяр і М. Томей виготовили і поширили листівки антирадянського характеру, які були підписані двома буквами — «ЗП». Це розшифровувалося як «Зоря Підкарпаття», мовляв, уже сходить зоря визволення Закарпаття від більшовиків. Загалом поширили 7 антирадянських листівок і зірвали 10 радянських гасел.

22–23 листопада 1950 р. трибунал засудив І. Боршоша на 10 років, В. Свища — на 5 років з обмеженням прав на 3 роки, а В. Мадяра, І. Буганича, В. Потокія, І. Левка, Ю. Бровдія, М. Томея і І. Кобаля на 25 років з обмеженням прав на 5 років. Засуджений був і М. Тоній, який служив у Радянській Армії²⁰⁹⁰.

Отже, на Закарпатті масово поширювали антирадянські гасла і листівки, слухали заборонене радіо тощо. Діяльність підпільних організацій (їх було понад 30) швидко «викривалася» співробітниками державної безпеки. Використовувались усілякі методи, зазвичай провокатори навмисно підбурювали населення і спонукали створювати антирадянські організації. Покарання було суворим — від 10 або 25 років виправно-трудових таборів. Проблемою для становлення і утвердження радянської влади на Закарпатті стала діяльність УПА. Проте завершивши «возз'єднання», провівши в краї «найдемократичніші» вибори, здійснивши колективізацію, владі, все ж таки, наприкінці 1940-х років вдалося придушити організований національно-визвольний рух. Хоча окремі

²⁰⁸⁸ Тиводар М. Бедевлянська сільська ОУН «Перемога» 1946–1947 років. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. Ужгород : Видавництво УЖНУ «Говерла», 2011. Вип. 27. С. 189–202.

²⁰⁸⁹ Арх. кримін. спр. № 5657-С (Мадяр В., Буганич І. та ін. — всього 9 чол.) в 3-х томах. Т. 1 // АУСБУ ЗО. Ф. 7. Оп. 1. Арк. 27.

²⁰⁹⁰ Довганич О. «Зоря Підкарпаття». Із історії антирадянської молодіжної організації. *Календар «Просвіти» на 1998 рік*. Ужгород : Просвіта, 1998. С. 101.

підрозділи УПА діяли на Закарпатті ще на поч. 1950-х рр., особливо в гірських районах через сприятливі природно-географічні умови, віддаленість від шляхів сполучень, високий рівень національної свідомості верховинців.

Починаючи з листопада 1944 р., на Закарпатті за радянськими взірцями швидкими темпами проходять зміни в суспільно-політичній, соціально-економічній, національній, релігійній сферах. Ці зміни досить швидко торкнулися кожного мешканця краю. Якщо період Народної Ради Закарпатської України 1944–1945 рр. можемо назвати «превентивною радянізацією»²⁰⁹¹, то з утворенням Закарпатської області тут починають діяти радянські закони, спрямовані на цілковите влиття населення Закарпаття в «братню сім'ю народів СРСР».

Вступивши на Закарпаття, СМЕРШ проводив арешти активістів Українського Національного Об'єднання, товариств «Просвіта», «Пласт», «Карпатська Січ», вбачаючи в них «антирадянський контрреволюційний елемент». Такі списки склали на середину 1945 р., оскільки в руках контррозвідників Червоної армії потрапив архів канцелярії Карпатської України, списки агентурної мережі та оперативного обліку неблагонадійних елементів на Закарпатті чехословацької та угорської контррозвідки²⁰⁹². Вони були репресовані незважаючи на те, що Закарпаття входило до Чехословаччини, а під час Другої світової війни було захоплено Угорщиною, тобто не мало жодного відношення до СРСР.

Наприкінці 1944 р. заарештований журналіст Йосиф Бойчук. Його звинуватили в тому, що в період угорської окупації надрукував у газеті «Уй Мараморш» статтю «Східна небезпека відбита», в якій містилася критика СРСР та країн антигітлерівської коаліції²⁰⁹³. 14 вересня 1945 р. спеціальний суд Закарпатської України засудив Й. Бойчука на 8 років виправно-трудових таборів. Подальша доля його невідома.

Військове керівництво і комуністи прискіпливо цікавилися настроями населення Закарпаття щодо Червоної армії, НРЗУ, комуністів, вагомих політичних подій²⁰⁹⁴. Це відбито у спецповідомленні народного комісара держав-

²⁰⁹¹ Офіцинський Р. Превентивна радянізація Закарпатської України (осінь 1944 р. – 1946 р.). *Закарпатська Україна: перспективи та реалії розвитку*. Матер. всеукр. конф. Ужгород, 2010. С. 107–115.

²⁰⁹² Аржевітин С. Карпатська Україна: епоха в добі. Вінниця, 2013. С. 512.

²⁰⁹³ Довганич О. У сутінках забуття: Репресовані делегати першого з'їзду народних комітетів Закарпатської України. Ужгород : В. Падяка, 2000. С. 9.

²⁰⁹⁴ Докладные записки, справки о состоянии освобожденных районов, политическом настроении и реагировании населения западных областей на обращение Украинского правительства и ЦК КП(б)У (19.01.1944–29.12.1944) // ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 889. 99 арк.; Спецсообщения, информации о реагировании населения Закарпатской Украины в связи с воссоединением с Советской Украиной (30.06.1945–20.07.1945) // ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1625. 14 арк.; Информации, спецсообщения, о реагировании населения Украины на подписание договора СССР с Чехословацкой республикой о Закарпатской Украине (10.03.1945–14.08.1945) // ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1626. 12 арк.; Спецсообщение о реагировании населения Закарпатской Украины в связи с ратификацией Временным Национальным Собранием Чехословакии Советско-Чехословацкого договора о Закарпатской Украине (30.11.1945) // ЦДАГО України. Ф. 1, Оп. 23. Спр. 1627. 5 арк.;

ної безпеки УРСР С. Савченка під грифом «цілком таємно» до ЦК КП(б)У від 30 листопада 1945 р. про реакцію населення Закарпатської України в зв'язку з відміною сільгоспобслуговування державі. Жителі краю вважали, що звільнення від поставок державі було викликано важким становищем селянства Закарпатської України. Нарком відзначав: «Антирадянські елементи у своїй ворожій роботі спотворюють значення опублікованого декрету й стверджують, що це є результатом тиску Америки і Англії на політику Радянської держави по відношенню до Закарпатської України»²⁰⁹⁵. Підставою для такої заяви комісара стали слова, зібрані агентами НКДБ. Зокрема, житель с. Середнє О. Білокович заявив: «Англія і Америка наказали Радянському Союзу відмінити всі податки з населення Закарпатської України, що він і зробив»²⁰⁹⁶. Службовець пошти м. Мукачево Хіто в розмові із колегами висловився, що у відміні податку прихована хитра політика СРСР, спрямована на те, щоб схилити населення Закарпатської України до возз'єднання.

Подібне спецповідомлення С. Савченко відправив 30 листопада 1945 р. (нагадаємо, Закарпатська область була створена 22 січня 1946 р.) у ЦК КП(б)У з приводу введення радянських грошей. Це у переважній більшості «викликало загальне схвалення», проте були незадоволені. Лісовий охоронець с. Дравці Ужгородського округу І. Томчанов (Томчаній) висловився: «Селяни в селах не хочуть обмінювати пенге (грошова одиниця Угорщини) на радянські рублі (грошова одиниця СРСР), так як рублі не кращі від пенгів, причому пенге знову будуть у вжитку. Всі продукти селяни продають тільки за крони (грошова одиниця Чехословаччини), надіюсь на те, що вони завжди будуть у використанні»²⁰⁹⁷.

Особливий контроль за мешканцями краю посилювався після утворення Закарпатської області. Серед тих, хто був засуджений за антирадянську агітацію, опинилися навіть 27 делегатів першого з'їзду народних комітетів Закарпатської України, які віддали голоси за Маніфест про возз'єднання. Їх засудили на різні строки таборів особливі наради при МДБ СРСР, військові трибунали, спеціальний суд і обласний суд Закарпатської області²⁰⁹⁸.

Одним із найважливіших випробувань, на думку комуністів, були вибори до Верховної Ради СРСР (лютий 1946 р.), вибори до Верховної Ради УРСР (лютий 1947 р.) і вибори до місцевих рад депутатів трудящих (грудень

Гордійчук С., Міщанин В. Антирадянські настрої населення Закарпаття в часи «сталінщини» 1944–1953 рр. *Інтелекція і влада*. Серія: історія. Вип. 32. Одеса: Астропринт, 2015. С. 142–174.

²⁰⁹⁵ Справки, отчеты, докладные записки культурно-просветительных учреждений об их работе (21.01.1947–03.11.1947) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 391. Арк. 11.

²⁰⁹⁶ Специальные сообщения о политических настроениях населения Украинской Советской Социалистической Украины в связи с выборами в Верховный Совет Союза Советских Социалистических Республик (29.11.1945–22.12.1945) // ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1424. Арк. 12.

²⁰⁹⁷ Там само. Арк. 16.

²⁰⁹⁸ Довганич О. Так ламалися долі репресованих закарпатців. Сторінками обласного тому «Реабілітовані історією». Ужгород : Гражда, 2008. С. 64.

1947 р.). Перші радянські вибори 10 лютого 1946 р. зафіксували необхідний для комуністів відсоток (понад 90 %): взяли участь 99,95 % виборців, за кандидатів до Ради Союзу Верховної Ради СРСР свої голоси віддали 95,8 % виборців, а до Ради Національностей — 92,1 %. Проте агенти НКДБ, партійні чиновники зафіксували чисельні невдоволення політикою комуністів, тим, як відбувався виборчий процес. Так, у згаданому с. Дравці деякі селяни заявили, що «нам все рівно, яка буде влада, аби можна було б де купити одяг та взуття». На тій же Ужгородщині житель с. Комарівці І. Дзанько (Дзямко) заявив: «Краще жити без радянської влади, бо з нею з голоду помреш»²⁰⁹⁹.

Чітко фіксувалася навіть найменші прояви незадоволення населення радянською владою. У таємній «Інформаційній записці» від 10 січня 1946 р. уповноважений обкому КП(б)У по Рахівському округу А. Гіневський вказував на «діяльність ворожої пропаганди». Голова сільського народного комітету с. Богдан Кудрич «перед зборами заявив, що люди не будуть виступати, бо незадоволені: два місяці лісоруби не дістають тут зарплату та продуктів». Ще більший прояв «ворожої агітації» в Рахівському районі був зафіксований в с. Розтока — листівка із закликом голосувати «За Бенеша» або взагалі викреслити у бюлетені прізвище кандидата.

На виборах до Верховної Ради УРСР 99,96 % виборців взяло участь, 99,47 % віддали свої голоси за «кандидатів блоку комуністів і безпартійних»²¹⁰⁰. Проте саме на цих виборах спостерігаємо пасивний опір населення радянській владі. Так, в Хустському виборчому округу проголосувало 818 виборців, крім того 530 виборців забрали з собою бюлетені. У Рахівському окрузі проти голосувало 939 осіб, а 125 виборців порвали, або забрали з собою бюлетені. У Перечинському окрузі ця цифра складала відповідно 517 і в с. Порошково Перечинського округу бюлетені виборці розривали демонстративно²¹⁰¹. В цьому ж селі в 300 бюлетенях було викреслено прізвище кандидата, а в 56 випадках на бюлетенях зроблені антирадянські надписи: «Хай живе Черчіль», «Геть комуністів».

У угорськомовному с. Велика Добронь Ужгородського округу в бюлетені на адресу секретаря партійної організації Гиді написали: «Ти зрадив нашу націю, бережись ми тебе вб'ємо»²¹⁰². У с. Нанково Хустського округу зафіксований факт, коли комсомолец Ковач, який прийшов голосувати зі своєю родиною демонстративно розірвав бюлетені²¹⁰³.

²⁰⁹⁹ Информации, отчеты, справки отдела и инструкторов, переписка с партийными и советскими органами, воинскими частями о подготовке и проведении выборов в Верховный Совет СССР и политическом настроении в области (22.12.1945–18.03.1946) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 104. Арк. 25.

²¹⁰⁰ Стенограма зборів обласного партійного активу «Про підсумки Виборів до Верховної Ради УРСР і завдання обласної парторганізації надалі (18.02.1947) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 238. Арк. 10.

²¹⁰¹ Там само. Арк. 23.

²¹⁰² Там само. Арк. 26.

²¹⁰³ Там само. Арк. 24.

Майже стовідсоткову явку бачимо на місцевих виборах 21 грудня 1947 року. Із 473 962 внесених до списку проголосувало 473 939 виборців. Це майже 100 %. Влада врахувала попередні прорахунки і на цих виборах майже не зустрічаються на бюлетенях надписи антирадянського змісту. Винятком хіба що можемо назвати с. Порошково, де на одному із бюлетенів було написано: «Комуністів нам не треба, бо вони нас з'їли. Нам треба чехів»²¹⁰⁴. Натомість зустрічаємо надписи із висловлюваннями певних сподівань на місцеву владу. Наприклад, на виборчій дільниці № 68, де балотувався секретар обкому КП(б)У І. Турянця, на двох бюлетенях були написи: «Бажаю успіхів т. Турянці у поліпшенні роботи дитсадків, дитяслей і торгівлі» та «Надіюсь виправдаєте довіру». Красномовним є надпис на виборчому бюлетені в одному з сіл Іршавського округу: «Радянська влада дала мені землю – 2 гектара землі, пенсію, громадянські права. Голосую за Радянську владу»²¹⁰⁵. Проте не довго виявилася радість того, хто писав ці слова. Здійснюючи аграрні перетворення на Закарпатті, комуністи поступали за раніше апробованим алгоритмом: спочатку роздавали землю, щоб населення з прихильністю, або хоча б лояльно ставилося до радянської влади, а згодом її відбирали.

Впродовж незначного за тривалістю історичного періоду закарпатське село пережило два радикальні перевороти. Спочатку – земельну реформу 1944–1945 рр., яка тимчасово створила масу середніх і дрібних приватних власників – хазяїв землі. І відразу ж потім – колективізацію 1946–1950 рр., яка ліквідувала такого хазяїна. Парти́йне керівництво взяло курс на створення колгоспів, розкуркулення заможного населення, переселення значної кількості сімей колгоспників й одноосібників у колгоспи і радгоспи південних областей Української РСР.

Проведення колективізації на Закарпатті зустріло значний опір у селян. Одним з перших був опір натуральним поставкам державі. Наступним кроком були «бабські бунти». Офіційно перший колгосп на Закарпатті створений 13 березня 1946 р. с. Есень Ужгородського округу й отримав назву ім. Хрущова. На початку березня 1946 р. у селі відбулися загальні збори селян, на яких виступив односельчанин Василь Мешко. До того він побував у складі делегації закарпатських селян у Київській області, де ознайомився з роботою колгоспів. Він і став головою колгоспу²¹⁰⁶. Невдовзі зареєстровано ще один колгосп у передмісті м. Мукачево (ім. Дімітрова). На кінець 1947 р. в області нараховувалося 13 колгоспів.

²¹⁰⁴ Информации, справки обкома партии ЦК КП(б)У о ходе подготовки и проведении выборов в Верховный Совет Украинской ССР (28.11.1946–03.03.1947) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 278. Арк. 148.

²¹⁰⁵ Там само. Арк. 147.

²¹⁰⁶ Информации, справки отдела о состоянии сельского хозяйства области, организации колхозов, устранении нарушений устава сельскохозяйственной артели, развитии рыбного хозяйства (13.03.1946–23.12.1946) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 144. Арк. 3.

У січні 1947 р. оргбюро ЦК КП(б)У обговорило роботу сільської первинної партійної організації Великих Лучок Мукачівського округу, «де було нагромаджено значний досвід масово-політичної роботи»²¹⁰⁷. У постанові ЦК КП(б)У вказувалось, що парторганізація правильно почала перебудову життя села на новий соціалістичний лад, систематично проводила політико-виховну і агітаційно-масову роботу серед населення, створила міцний безпартійний актив, сміливо залучала селян до суспільно-політичного життя, організовувала бідняцько-середняцькі маси на боротьбу проти куркульства.

Проте при організації п'ятого в області колгоспу – в с. Великі Лучки – селяни відмовлялися вступати до нього. Місцевим комуністам 16 березня 1947 р. все ж вдалося організувати колгосп, до якого загнали 16 селянських господарств. Протягом десяти днів зібрали ще 17 заяв. Таким чином до 28 березня цей колгосп охопив 33 селянські господарства.

Уже на перших зборах з організації колгоспу жінки М. Цифра, М. Рубіш і М. Макусей заявили, що не вступлять до колгоспу, тому що там будуть голодувати, як в Росії. Наступні збори відбулися 23 березня 1947 року. Заступнику голови Мукачівського окрвиконкому не давали говорити. Спочатку жінки підняли галас і часто вигукували: «Не треба нам колгоспу». Жінок підтримали Іван Попович, Іван Балого, Дмитро Левдар. У постанові на арешт Івана Поповича відзначалося, що він разом з іншими куркулями с. Великі Лучки 23 березня 1947 р. у момент проведення зборів з питань організації колгоспу вигукував антирадянські гасла. Ці чоловіки були заарештовані. Слідчі їм інкримінували також причетність до Аграрної партії у часи Чехословаччини, що вела активну боротьбу проти місцевих комуністів²¹⁰⁸.

У залі суду 16 травня 1947 р. І. Попович заявив, що визнав свою вину частково і підписав протокол допиту, бо йому слідчі погрожували розправою. І. Балого повністю визнав свою вину²¹⁰⁹, що, мабуть, вплинуло на пом'якшення вироку. Закарпатський обласний суд 16 травня 1947 р. засудив Івана Поповича на 7 років та Івана Балого на 4 роки таборів²¹¹⁰. Цього ж дня відбувся і суд над Д. Левдарем, якого засудили на 5 років²¹¹¹.

Відзначимо, що створення колгоспу у Великих Лучках ударило по близько 400 одноосібниках. Місцеві органи влади для створення колгоспу виділили 150 га найкращих земель, що раніше належали одноосібникам. Останні

²¹⁰⁷ Соціалістична перебудова і розвиток сільського господарства Української РСР. Т. II (1938–1970). Соціалістичні перетворення в сільському господарстві західних областей. К. : Вид-во Київського ун-ту, 1968. С. 260.

²¹⁰⁸ Арх. кримін. спр.№ 5680-С (Попович І., Балог І.) // АУСБУ ЗО. Ф. 7. Оп. 1. Арк. 66, 67, 71, 72, 86, 97, 98.

²¹⁰⁹ Там само. Арк. 35, 66, 67.

²¹¹⁰ Там само. Арк. 131–132.

²¹¹¹ Там само. Арк. 96.

були компенсовані іншими наділами землі, в т. ч. окремі з них — на відстані 18 км від села²¹¹².

У спеціальному донесенні про вилазки куркульських елементів с. Великі Лучки, надісланому прокурором Закарпатської області І. Андрашком на ім'я Генерального прокурора СРСР К. Горшеніна, вказувалося, що «партійні і радянські органи не приділили достатньо уваги масово-пояснювальній роботі в період підготовки і організації колгоспу, не залучили на свій бік бідняків, не зуміли нейтралізувати середняків. Це призвело до активізації куркульських елементів, яким вдалося привернути на свій бік значну частину бідняків і середняків, земля яких була відведена колгоспу»²¹¹³. У ніч з 27 на 28 березня 1947 р. невідомими був підпалений двір заступника голови колгоспу І. Луца. Вогонь перекинувся на сусідній двір колгоспника М. Фенчака. Підозрювані в цьому В. Фельдїй і В. Газій були заарештовані.

1 квітня 1947 р. трактори вийшли на колгоспне поле для здійснення сівки. В цей час з'явилося близько 800 селян, які почали переорювати землю і чинити опір колгоспникам і працівникам МТС. Організатори цього виступу — П. Лемко, М. Рубіш і М. Козар. Їх затримали. «Вжитими заходами куркульський опір був зламаний без застосування насильства», — зазначається в документі. В ніч з 1 на 2 квітня був підпалений двір секретаря парторганізації с. Нові Лучки Смочка²¹¹⁴.

1948-й став першим роком суцільної колективізації. Розширюється її географія. Якщо перші колгоспи створювалися переважно в низинних і передгірних районах (Ужгородському, Мукачівському, Берегівському, Хустському, Тячівському), то тепер і в гірській зоні. Наприкінці 1948 р. на Закарпатті нараховували 371 колгосп, де об'єдналися 54 тис. бідняцьких і середняцьких господарств, або 41,4%. Колективні господарства були створені в 312 селах, з яких 176 стали селами суцільної колективізації²¹¹⁵.

До квітня 1950 р. вже діяло 546 колгоспів, у яких об'єдналися 94,2% селянських дворів, усупільнено 94,4% орної землі. Відтак почався новий процес — укрупнення колгоспів. На кінець 1950 р. в результаті укрупнення в області залишилось 294 колгоспи²¹¹⁶.

Принцип «добровільності» при вступі до колгоспу яскраво ілюструє скарга на ім'я секретаря обкому КП(б)У І. Компанця від жителя с. Ворочезо Перечинського району Михайла Петричка. 20 березня 1949 р. його жінці Марії

²¹¹² Арх. кримін. спр. № 5680-С (Попович І., Балог І.) // АУСБУ ЗО. Ф. 7. Оп. 1. Арк. 79–80.

²¹¹³ Лемак В. Колективізація на Закарпатті: як це було? *Новини Закарпаття*. 1993. 6 травня.

²¹¹⁴ Лько В., Лько І. Колективізація сільського господарства на Закарпатті. *Актуальні та малодосліджені проблеми історії України*. Випуск третій. Ужгород, 1998. С. 79–80.

²¹¹⁵ Міщанин В. Аграрна політика на Закарпатті (1944–1950 рр.). Ужгород : Закарпаття, 2000. С. 62.

²¹¹⁶ Народне господарство Закарпатської області. Статистичний збірник. Ужгород : Закарпат. обл. вид-во, 1957. С. 28.

надійшов виклик з сільради терміново з'явитися на збори. Там жінку примусили писати заяву про вступ до колгоспу. Після відмови її закрили в приміщенні. Благання Марії про те, що вдома на неї чекає піврічна дитина, яку вона годує, не вплинуло на керівництво колгоспу. Лише коли прийшов чоловік Михайло, жінку відпустили²¹¹⁷.

27–28 січня 1948 р. у Великому Бичкові Рахівського округу стався антиколгоспний виступ. «27 січня 1948 року вранці на колгоспне поле вийшло до 100 чоловік одноосібників, які розділили колгоспне поле колами і межами на ділянки, що їм належали раніше»²¹¹⁸, – інформував голову облвиконкому І. Турянцю, начальник облуправління держбезпеки полковник Б. Чернецький. Селяни не вірили, що земля їм більше не належить і намагалися її повернути. За ці дії десятки селян заарештували. Подібні протести відбулися у с. Ірлява Ужгородського округу. Заворушення у Великій Доброні цього ж району придушив прикордонний загін.

Ми вже згадували про події у с. Угтя 9, 10 і 15 жовтня 1948 року. Жінки забороняли робітникам МТС розорювати свої колишні ділянки, що відійшли до колгоспу, лягали в борозни, вимагали прибрати з поля трактор, кидали землею і камінням у трактористів і радянсько-партійний актив, переслідували трактор за межі с. Угтя за 5 км у бік с. Вільхівці. По кримінальній справі проходило 13 людей: 10 жінок і 3 чоловіків. Всі підсудні відкидали звинувачення в антирадянській і антиколгоспній агітації²¹¹⁹. Зі справи не можна визначити точної кількості учасників акції спротиву. Називалися різні цифри – 150, 300, 500, 700 і навіть тисяча. У підсумку 2 чоловіків засудили на 25 років, 5 жінок – на 10 років, 1 жінку – на 8 років, 3 жінок – на 5 років, 2 – на 2 роки ув'язнення²¹²⁰.

В антиколгоспній агітації звинувачено мешканця Сваляви Івана Лявинця. У червні 1948 р. він казав членам колгоспу не підписувати статут сільськогосподарської артілі, надіючись на те, що колгосп таким чином розпадеться²¹²¹. У грудні 1947 р. І. Лявинець відкрито виступав проти передачі приміщення і майна греко-католицької церкви православним. Саме в цей час на Закарпатті тривав процес ліквідації греко-католицької церкви. За антирадянську та антиколгоспну агітацію Закарпатський обласний суд 13 грудня 1948 р. засудив І. Лявинця до 10 років таборів.

²¹¹⁷ Справки работников отдела по рассмотрению жалоб и предложений колхозников, касающихся организационно-хозяйственного укрепления колхозов (19.01.1949–25.12.1949) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 1095. Арк. 8–10.

²¹¹⁸ Довганич О. Так ламалися долі репресованих закарпатців. Сторінками обласного тому «Реабілітовані історією». Ужгород : Гражда, 2008. С. 70.

²¹¹⁹ Арх. кримін. спр. № 2306-С. (Волос П., Волос Г. та ін. – всього 13 чол.) в 3-х томах. Т. 1 // АУСБУ ЗО. Ф. 7. Оп. 1. Арк. 18, 39, 51, 210, 217–219.

²¹²⁰ Там само. Т. 3. Арк. 542–543.

²¹²¹ Арх. кримін. спр. № 2055-С (Лявинець І.) // АУСБУ ЗО. Ф. 7. Оп. 1. Арк. 26, 29, 31, 42, 49, 60, 61.

Інкони подібні ексцеси закінчувалися трагічно для організаторів колгоспу. Так, 4 серпня 1948 р. в с. Діброва Тячівського округу о 10 год. ранку натовп убив голову новоствореного колгоспу І. Черничка. До бунтівного села прибули співробітники держбезпеки, які заарештували 12 чоловік. Це викликало неабиякий резонанс серед партійного чиновництва як області, так і республіки. Питання перебувало на контролі керівництва республіки. З цього приводу навіть підготували проект постанови ЦК КП(б)У²¹²².

Кримінальним переслідуванням завершилася антиколгоспна непокора для 3-х жителів с. Вари Берегівського округу²¹²³. У с. Заобуч Перечинського району 5 грудня 1948 р. Василь Кречко виступив із заявою про неможливість створення колгоспу, бо в результаті цього люди будуть голодувати²¹²⁴. 13 травня 1949 р. обласний суд засудив В. Кречка до 10 років таборів. Цікавий факт: слідчі спочатку в документах записували його до середняків, а під кінець віднесли до куркулів. За подібні дії були репресовані з багатьох сіл.

За вирубку молодого колгоспного саду «Радянське Закарпаття» в ніч з 28 на 29 квітня 1949 р. у кількості 146 дерев затримали жителя с. Завадка на Виноградівщині Михайла Левдара. Поля, засаджені садом, раніше належали М. Левдару²¹²⁵. Вирок — 10 років ув'язнення — був винесений 8 вересня 1949 року.

Часто незадоволення селяни висловлювали на колгоспних зборах. Михайло Жичко з с. Брестово Мукачівського округу на зборах колгоспу «Ленінська іскра» 23 березня 1949 р. висловився проти колгоспного ладу²¹²⁶. Слідчі дописали йому і злочин проти радянських партизанів у часи угорської окупації. 26 грудня 1950 р. М. Жичко був засуджений на 25 років. При такій системі навіть необережний вислів трактувався як антирадянська агітація.

Деякі противники колективізації діяли інакше. Іван Боднар з с. Ключарки на Мукачівщині писав погрозливі листи представникам парторганізації колгоспу. Будучи учнем 10 класу Мукачівської вечірньої середньої школи, він написав п'ять таких листів, у т.ч. два — на адресу секретаря парторганізації колгоспу «Закарпатська правда» Івана Геревича. Останньому І. Боднар писав,

²¹²² Проект постановлення ЦК КП(б)України по вопросу об убийстве председателя Дибровского сельсовета, Тячевского округа Закарпатской области г. Черничко И.И. (10.09.1947) // ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр.4983. Арк. 4.

²¹²³ Вирок по кримінальній справі на Гержені О.М., Сабова К.К. і Фозекоша С.М. мешканців села Вари Берегівського округу, обвинувачених в антирадянській й антиколгоспній агітації (27. листопада 1948 р.). *Колективізація на Закарпатті: політичні та адміністративні заходи примусового впливу на селян. 1944–1955*. Збірник архівних документів і матеріалів / упоряд. О.М. Корсун. Ужгород : Карпати, 2014. С. 241–242.

²¹²⁴ Арх. кримін. спр. № 5863-С (Кречко В.) // АУСБУ ЗО. Ф. 7. Оп. 1. Арк. 49, 61, 72, 75.

²¹²⁵ Арх. кримін. спр. № 2908-С (Левдар М.) // АУСБУ ЗО. Ф. 7. Оп. 1. Арк. 27, 50–53, 55–58, 60–61, 64–67.

²¹²⁶ Арх. кримін. спр. № 3457-С (Жичко М.) // АУСБУ ЗО. Ф. 7. Оп. 1. Арк. 102.

що його, як і всіх комуністів, чекає смерть і страшні муки²¹²⁷. 31 липня 1953 р. обласний суд засудив І. Боднара до 10 років таборів.

Не всі сільські голови були прибічниками колгоспного ладу. До голови облвиконкому І. Турянці надійшла скарга на голову сільради с. Дзвінкове Березівського округу Йосифа Баторі, що нібито він на сільських зборах висловлювався проти колгоспу, його примусово заставили вступити в нього, а в колгоспі доведеться помирати. 20 вересня 1948 р. Й. Баторі на зборах говорив: правильно роблять люди, що не ходять на роботу в колгосп, бо так він швидше розпадеться²¹²⁸. На Перечинщині подібний донос поступив проти голови сільради Тур'я-Бистої Василя Діянича. Його звинувачено в організації на своїй квартирі антирадянських і антиколгоспних зборів. На цих зборах складено лист до Сталіна, де просили вождя не створювати колгосп у селі²¹²⁹.

Часто радянські каральні органи засуджували людей за те, що вони не хотіли давати неправдиві свідчення проти інших. Так, 1 червня 1948 р. заарештовано жителя сел. Великий Березний Василя Рогача. Слідчий вимагав від нього неправдивих свідчень проти братів Олачів, які, працюючи на маслозаводі, нібито переправляли масло українським повстанцям. В. Рогач відмовився, проте його було засуджено на 10 років, як і братів Олачів: молодшого Дмитра – на 10 років, старшого Андрія – на 25 років²¹³⁰.

Тоталітарний режим карав людей навіть за розповіді анекдотів. Були такі випадки з М. Ревта з Ужгорода, О. Бейла із с. Велика Бігань, Л. Ернест із Берегово, Й. Павлюк із Великого Бичкова, Т. Годор з с. Яворове на Ужгородщині²¹³¹. Таких справ було більше, вони дають повну уяву про побутування політичних анекдотів серед населення краю і про боротьбу репресивних органів із цим явищем народної сміхової культури. Кілька кримінальних справ стосуються антирадянської пропаганди в стані алкогольного сп'яніння.

Серед засуджених за антирадянську агітацію опинився і колишній греко-католицький священик с. Худльово Микола Желтвай. Звинувачення проти нього базувалися на свідченні його колишніх прихожан²¹³².

За неприязнь до комуністичного режиму, Й. Сталіна, російської мови були засуджені 4 жителі: 2 із с. Солотвино Рахівського району, 1 із с. Кострино Великоберезнянського району, 1 з Ужгорода. Так, ужгородець Б. Ракоці після

²¹²⁷ Арх. кримін. спр. № 5305-С (Боднар І.) // АУСБУ ЗО. Ф. 7. Оп. 1. Арк. 23.

²¹²⁸ Переписка с управлениями Министерства Внутренних Дел, государственной безопасности Закарпатской области по организационным и хозяйственным вопросам (02.01.1948–30.12.1948) // ДАЗО. Ф. Р-195. Оп. 1. Спр. 97. Арк. 151–152.

²¹²⁹ Переписка с исполкомами городских и окружных Советов депутатов трудящихся по хозяйственно-организационным вопросам (03.01.1947–31.12.1947) // ДАЗО. Ф. Р-195. Оп. 4. Спр. 36. Арк. 15.

²¹³⁰ Панькович В. Аттестат на зрілість в інтер'єрі полярної ночі. *Новини Закарпаття*. 2000. 15 червня.

²¹³¹ Сенько І. Репресовані анекдоти. *Новини Закарпаття*. 1998. 24 жовтня.

²¹³² Арх. кримін. спр. № 5930-С (Желтвай М.) // АУСБУ ЗО. Ф. 7. Оп. 1. Арк. 76.

смерті Сталіна сказав друзям, що вважає носіння траурних стрічок радянським народом повною нісенітницею²¹³³. 12 травня 1953 р. його засудили за антирадянську агітацію на 10 років.

Серед поширених форм протесту слід віднести написання антирадянських листівок. Наприклад, у вересні 1951 р. Аладар Гаджега та Володимир Маргітич на ст. Хмільник на вагонах приклеїли дві листівки. Зміст цих листівок говорить сам за себе: «Хай живе мудра політика Трумена! Смерть комунізму» та «Скоро загориться вогонь! Боріться, боріться за політику батька нашого Трумена»²¹³⁴. 5 листопада 1951 р. В. Маргітич та А. Гаджега виготовили 5 листівок під назвою «До братів-каторжників». У них закликали на боротьбу з колгоспним ладом.

А. Гаджега писав листівки антикомуністичного спрямування і в наступні роки. У листопаді 1957 р. одну листівку направив в американське посольство у Москву, де її перехопили. В ній написано, що розгоптаній «комуністичними катами і людоджерами» закарпатський народ вже не в силах нести на своїх плечах іржаве комуністичне ярмо і просить американський уряд стати на захист скривдженого радянськими порядками народу²¹³⁵. За написання листівок обласний суд 8 квітня 1958 р. засудив А. Гаджегу до 10 років, а В. Маргітича до 8 років таборів.

Радянська влада намагалася репресивними методами цілковито контролювати політичні настрої населення Закарпаття. Під особливим контролем відбувалися перші радянські вибори в Закарпатській області — до Верховної Ради СРСР, Верховної Ради УРСР і місцевих рад депутатів трудящих. Вони засвідчили, що на Закарпатті було багато незадоволених радянською владою. Це незадоволення значно посилилося під час проведення суцільної колективізації. Масовий супротив проявився насамперед у «бабських бунтах», антиколгоспних виступах і заворушеннях, акціях пасивного протесту написаннях агітаційних листівок, усних висловлюваннях проти колгоспів, місцевих партійних і радянських керівників.

22 січня 1946 р. Указом Президії Верховної Ради СРСР було затверджено подання Президії Верховної Ради Української РСР про утворення Закарпатської області як складової УРСР. З 25 січня 1946 р. у всій повноті вводилося республіканське законодавство. Швидкими темпами, навіть в авральному порядку формуються нові структури влади шляхом переформатування існуючих. Ще в грудні 1945 р. Політбюро ЦК КП(б)У затвердило склад виконкому обласної ради, що було порушенням чинних юридичних норм. Утім, царювання політичної доцільності, котра підміняла собою право є карди-

²¹³³ Арх. кримін. спр. № С-2203 (Ракоці Б.) // АУСБУ ЗО. Ф. 7. Оп. 1. Арк. 50, 78 зворот, 115.

²¹³⁴ Арх. кримін. спр. № 5923-С (Гаджега А., Маргітич В.) в 2-х томах. Т. 2. // АУСБУ ЗО. Ф. 7. Оп. 1. Арк. 182–183.

²¹³⁵ Арх. кримін. спр. № С-2203 (Ракоці Б.) // АУСБУ ЗО. Ф. 7. Оп. 1. Арк. 143.

нальною ознакою недемократичних політичних режимів. На місцях відбулася уніфікація назв органів влади за радянським взірцем. Облвиконком перейменував сільські народні комітети у сільські і селищні ради депутатів трудящих, окружні і міські народні комітети стали окружними та міськими радами. За погодженням з окружками партії затверджується склад виконавчих комітетів цих рад. Ці органи влади були сформовані, таким чином, еwentуально, бо не обиралися аж до 21 грудня 1947 р., коли відбулися вибори до місцевих рад. І в цьому випадку мало місце порушення конституційних норм, бо вибори підмінялись рішеннями виконавчих та партійних органів, котрі узагалі не мали законодавчо закріплених повноважень такого характеру. Сприяти радянзації мало і уточнення топонімічних назв, введення радянської паспортної системи, оголошення області режимною територією із посиленням прикордонним контролем тощо.

Важливу роль у реформування владних інститутів за радянським взірцем було відведено кадровій політиці. Першочерговим завданням ВКП(б)-КП(б)У стала чистка лав КПЗУ. Це було здійснено вже апробованим способом обміну партійних квитків. В результаті із 4248 членів КПЗУ 1607 (37,8%) потрапили під партійну чистку. На кінець 1946 р. комуністи майже цілком сформували місцеві структури партії: 526 первинних партійних організацій, 6 кандидатських і 17 партійно-комсомольських груп. У 1950 р. в області було 9012 комуністів, з них місцевих — близько 4 тис., що складало менше половини їхньої загальної чисельності. На початку травня 1946 р. було завершено формування номенклатури обкому партії. На 1 січня 1947 р. на посадах перебувало 1263 працівників, з них місцевих — 507 (40%). У 1950–1951 рр. комуністичним навчанням охоплено понад 20 тис. комуністів, комсомольців і безпартійних.

Опорою нового режиму мала стати військова присутність, адже ще далеко було до цілковитого придушення збройного опору підпільних національних формувань. У Закарпатській області починають масово розквартируватися військові частини. На їхні потреби влада виділяє адміністративні та житлові будинки, господарські, культурно-освітні споруди. Зафіксовані нерідкі випадки зухвалого поведіння військових по відношенню до місцевого населення, загострюється криміногенна ситуація.

Надзвичайно активно впроваджувались системні заходи по «промиванню мізків» з одночасним налагодженням пропагандистсько-ідеологічної роботи. В цей час Закарпаття частенько відвідують групи ЦК КП(б)У для організації «масово-політичної» та «агітаційно-пропагандистської роботи». Для переймання радянського досвіду практикувалися екскурсії краєм на крупні підприємства, в колгоспи УРСР. Масово запрацювали лекційні групи. Чимале значення комуністичною владою приділялося й цензурі, яка мала суворо слідкувати за доступом до інформації. Цензори провели перевірку шкільних підручників, фонди конфіскованих у 1944–1945 рр. приватних бібліотек

і бібліотеки Мукачівського монастиря, контролювали букіністичні книгарні та періодику. Частина літератури знищувалась, частина передавалась у спецфонди з обмеженим доступом. Усі ці заходи спрямовувались на досягнення генеральної мети — формування того, що в літературі іменується *homo sovieticus*.

Паралельно відбувалось одержавлення громадських організацій, котрі вже й раніше зазнали перебудови за радянськими лекалами. Наприкінці 1945 р. професійні організації Закарпатської України були прийняті до складу радянських профспілок. У Закарпатській області створюються 10 галузевих обкомів профспілок, райком профспілки залізничників, обласна рада профспілок. У 1950 р. налічувалось 1764 первинні профспілкові організації з майже 80 тис. членів (90,3 % всіх працюючих). 14 січня 1946 р. Союз молоді Закарпатської України влили до структури ВЛКСМ, а до 1950 р. кількість членів ВЛКСМ у краї зроста майже в чотири рази — з 8771 до 32 393. Невід'ємною складовою радянської краю стала політизація та одержавлення не тільки молодіжного, але й жіночого руху.

Для легітимізації радянської влади у краї комуністам слід було провести вибори. Виборчі кампанії в області проходили узгіднено до процедур виборів до Верховної Ради СРСР (лютий 1946 р.), Верховної Ради УРСР (лютий 1947 р.) і місцевих Рад депутатів трудящих (грудень 1947 р.). Вони стали своєрідною перевіркою попередньої роботи парторганізацій, місцевих органів влади, командування розквартированих в області формувань Червоної армії та співробітників місцевих підрозділів державної безпеки. Їхнє проведення носило не стільки організаційний, скільки політичний характер. За радянським зразком формуються виборчі комісії, перевага надається соціальному походженню, заслугам перед компартією чи СРСР. Створюються агітпункти, при яких працюють тисячі лекторів та агітаторів. Всі факти незадоволення виборчим законодавством чи радянською владою чітко фіксувалися працівниками державної безпеки.

Пророблена робота таки дала свої результати. На безальтернативних виборах до палат Верховної Ради СРСР був обраний І. Туряниця (до Ради Національностей) — 396 652 голоси (92,1%), до Ради Союзу — І. Ваш — 129 753 голоси (85,82%), В. Русин — 132 743 (92,4%), Г. Петрище — 129 156 (88,1%). Маючи вже певний досвід проведення виборів у наймолодшій області УРСР, результати виборів до республіканського парламенту для місцевих комуністів стали ще кращим: явка — 99,97% виборців, «за» — 98,58%. На безальтернативній основі депутатами республіканського парламенту стали А.М. Білусяк, І.І. Демшин, С.М. Микуланинець, І.Д. Петрущак, Г.П. Пінчук, Д.П. Попович, А.А. Селянчина, І.І. Туряниця, В.І. Черничко. Майже 100 відсотків становила явка на місцевих виборах: в окружні ради — 99,99%, міські ради обласного підпорядкування — 99,97%, міські ради окружного підпорядкування — 99,95%, сільські та селищні ради — по 99,98%. Таким чином у 7607 виборчих округах за кандидатів «блоку комуністів і безпартійних»

проголосували: до окружних рад — 99,83 %, міських рад обласного та окружного підпорядкування — по 99,87 %, сільських рад — 99,68 %, селищних — 99,64 % виборців. Ці показники явки виборців на кілька десятиліть стали типовим явищем політичного життя. Спробуй не прийти! Особливо на перші повоєнні вибори за часів піку сталінізму!

Можемо стверджувати, що радянізація Закарпаття викликала невдоволення значної частини населення краю. Діяльність ОУН-УПА краю вже з кінця 1944 р. — першої половини 1945 р. зводилася до політико-роз'яснювальної роботи, налагодження своєї структури тощо. Весною 1945 р. був створений провід ОУН «Захід-Карпати». Закарпатський провід став одним із його п'яти окружних проводів. Його діяльність відбувалася на території усього краю, в тому числі низинних Берегівському, Сєвлюському округах. Утім, найактивнішою вона була переважно в гірських (Волівському, Воловецькому, Тячівському, Рахівському) та передгірських (Хустському, Іршавському) округах. Проте органам державної безпеки Закарпатської України вже у другій половині 1945 р. вдалося ліквідувати мережу ОУН у краї. Згодом її прийшлося знову відновляти.

Після створення Закарпатської області на початку 1946 р., посилення хвилі радянських репресій у краї, ОУН вдається до більш жорстких дій — експропріації майна радянських торгових закладів, залякування, погроз і вбивств комуністичних активістів. Архівні документи зафіксували у цьому сенсі діяльність загонів «Тиміша», «Зміюки», «Довбуша», «Грозного» та ін. На Волівщині (Міжгірщині) у 1947–1949 роках зафіксовано діяльність загонів «Бойко», «Гайдамаки» та ін. Вбачаючи у національно-визвольному русі серйозну проблему, влада докладє максимум зусиль до його придушення. У заходах з посилення боротьби з «бандерівцями» брали участь службовці та підрозділи МДБ, МВС, військові та партійно-радянські органи. У 1946 р. проти повстанців провели 50 операцій та 15 облав, у результаті яких 15 осіб вбито, 10 поранено, 9 полонено. Було створено 11 винищувальних батальйонів із загальною кількістю 1176 осіб.

У травні 1947 р. репресивно-каральні органи фактично ліквідували Закарпатську округу ОУН («Срібна»), а у серпні 1947 р. сформовано новий склад Закарпатського окружного проводу ОУН. Його керівником став «Булевар». Та все ж задіявши значні ресурси радянській владі наприкінці 1940-х рр. вдалося зламати організований спротив ОУН-УПА у краї.

Ще у 1944–1945 рр. СМЕРШ здійснив арешти активістів УНО, товариств «Просвіта», «Пласт», «Карпатська Січ», вбачаючи в них «антирадянський контрреволюційний елемент». Всі вони були репресовані радянськими каральними органами, хоча до війни Закарпаття входило до складу Чехословаччини, а під час Другої світової війни було захоплено Угорщиною, і не мало жодного стосунку до СРСР. У другій половині 1940-х — на початку 1950-х рр. на Закарпатті за «антирадянську агітацію» (дуже поширена і вельми

розпливчата кримінальна кваліфікація), український буржуазний націоналізм, поширення антирадянських листівок, плакатів, гасел, створення підпільних антирадянських молодіжних організацій було засуджено сотні учнів середніх шкіл, педагогічних училищ і технікумів, студентів Ужгородського державного університету та ін. Органами НКВС, НКДБ було «викрито» діяльність понад 30 молодіжних антирадянських груп і організацій, а їх лідерів та учасників засуджено на тривалі терміни ув'язнення: «Смерть» в Ужгороді, «Безробітна партія» і «Воля» у с. Великі Лучки Мукачівського району, «Зоря Підкарпаття» у Виноградіві, «Спілку визволення Закарпаття» і «Нескорена юність» у Мукачеві та селах району, групи в Хустському педучилищі та середній школі № 1, «Смевор» в с. Невицьке Ужгородського району, «Молода гвардія» в Берегові, «Шольом» («Сокіл») у Берегові та районі тощо.

Нерідко каральні органи самі провокували молодь на створення подібних організацій, щоб виявити активну антирадянську молодь. Органи МДБ швидко створили мережу інформантів, які прискіпливо слідкували і вчасно доповідали про висловлювання, настрої, наявність «ідейно-шкідливої» літератури. За виявлені «Історію України» М. Аркаса, «Історію України-Руси» М. Грушевського чи навіть літературного твору, що вивчався в школі «Микола Джеря» І. Нечуя-Левицького можна було отримати звинувачення у зберіганні «націоналістичної літератури». Звинувачення можна було отримати і за дорадянську діяльність — участь у «Карпатській Січі», носіння «Тризуба», участі в УНО. На тривалі терміни ув'язнення засуджували за необережний вислів, поширення листівок, навіть розповіді анекдотів. Більшість отримувала 10 та 25 років виправно-трудова таборів.

Таким чином, активні заходи по формуванню нової владної структури із забезпеченням беззастережно домінуючої ролі комуністів супроводжувалися карально-репресивними заходами, розгортанням системи суцільного і постійного контролю за настроями, переслідуванням навіть потенційної за кваліфікацією репресивних структур опозиції, не кажучи вже про учасників збройних формувань ОУН-УПА.

Розділ 9. Економічні та соціальні перетворення на Закарпатті (1946–1950)

Відразу після вступу радянських військ восени 1944 р. на Закарпаття поширили загальносоюзну економічну політику. У першому післявоєнному п'ятирічному плані відбудови і розвитку народного господарства СРСР на 1946–1950 рр. йшлося про «якнайшвидшу відбудову і розвиток усіх галузей народного господарства Закарпатської області України»²¹³⁶. Пріоритетними були деревообробна, лісохімічна і харчова промисловості, сільське господарство. Найперше взялися за розробку бурого вугілля, зведення нових підприємств легкої промисловості, забезпечення сільськогосподарськими машинами, добривами. Вже за перше півріччя 1946 р. промисловість Закарпатської області випустила продукції на 31 млн крб.²¹³⁷.

Порівняно зі східними областями УРСР на Закарпатті бракувало кваліфікованих господарських та інженерно-технічних кадрів. За роки четвертої п'ятирічки (1946–1950) щодо Закарпаття схвалено чотири постанови ЦК ВКП(б) і дев'ятнадцять — ЦК КП(б)У²¹³⁸. Промислове будівництво області потребувало кваліфікованих спеціалістів. У 1946 р. за рішенням ЦК КП(б)У і Ради Міністрів УРСР на Закарпаття прибуло понад сто фахівців різних галузей промисловості²¹³⁹. Це був великий загін спеціалістів: партійних, радянських, профспілкових, комсомольських, а також лікарів, інженерів, вчителів, архітекторів, залізничників, зв'язківців. У цілому протягом першої післявоєнної п'ятирічки сюди їх прибуло близько 3 тис. осіб²¹⁴⁰. Всього інженерно-

²¹³⁶ З доповіді секретаря обкому КП(б)У та голови облвиконкому І.І. Туряниці на нараді обласного партійного активу про п'ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства СРСР на 1946–1950 рр. і завдання обласної парторганізації. *Радянське Закарпаття 1946–1958 рр. Документи і матеріали*. Ужгород : Карпати, 1985. С. 27–28.

²¹³⁷ Протоколи № 81-85 засіданий бюро обкома КП(б)У с приложениями (12.08.1946–26.08.1946) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 51. Арк. 100.

²¹³⁸ Чверть віку в сім'ї вольній новій. Доповідь Ю.В. Ільницького. *Закарпатська правда*. 1970. 30 червня.

²¹³⁹ Супрун Д. Споконвічна мрія збулася: (Комуністи Закарпаття на чолі боротьби трудящих за возз'єднання з Рад. Україною та здійснення соц. перетворень в обл.). К., 1969. С. 133.

²¹⁴⁰ Гранчак І. Закарпаття всім ї народів СРСР. До 40-річчя возз'єднання Закарпаття з УРСР. К. : Знання, 1985. С. 16.

технічного персоналу в Закарпатській області 1946 р. було 1,4 тис. осіб²¹⁴¹. Область цілковито розвивалася як невід’ємна частина СРСР. Плани промислового розвитку області опиралися на індустріальну могутність Радянського Союзу²¹⁴². Прискорені темпи розвитку народного господарства Закарпаття залежали від збільшення капіталовкладень. Промовистою є динаміка державних асигнувань у економіку краю. За першу післявоєнну п’ятирічку (1946–1950) такі капітальні вкладення склали 60 млн крб, а за другу – 105 млн крб²¹⁴³.

У результаті проведення Народною Радою Закарпатської України націоналізації промисловості та банків попередня система господарювання (з приватною власністю на засоби виробництва) була підірвана. Зосередивши в руках держави головні економічні важелі, тоталітарна влада створила необхідні умови для проведення т. зв. соціалістичної індустріалізації. Значно зростає кількість підприємств. У 1946–1950 рр. на Закарпатті стали до ладу 118 старих промислових підприємств в і побудовано 198 нових, в основному деревообробної та харчової промисловості. У цілому кількість діючих підприємств зростає у 7 разів, а валова продукція промисловості області – у 3,6 рази²¹⁴⁴.

У загальній структурі промисловості Закарпаття найбільшу питому вагу становили лісова і деревообробна галузі – 52,2% у 1946 році. Це пояснювалося наявністю сировинних ресурсів – ліси займали 47% площі області, або 562,2 тис. га. Бук займав 58% лісового покриву, смерека – 29%, дуб – 7%, пихта – 4%, решта листяних – 2%²¹⁴⁵. П’ятирічний план передбачав великі капіталовкладення у виробництво лісоматеріалів. Планували на кінець п’ятирічки збільшити вивіз ділової деревини проти довоєнного рівня на 39%, а виробництво пиломатеріалів – на 14%. Як поліпшити заготівлю, вивіз і використання лісоматеріалів говорили на нараді обласного партійного активу з участю секретаря обкому КП(б)У і голови облвиконкому І. Туряниці²¹⁴⁶. Задля концентрації та спеціалізації виробництва підприємства лісопереробної промисловості об’єднали в трест «Закарпатліс», а лісозаготівельні – в трест «Закарпатліспром». Поступово змінювалася внутрішня структура лісопильної та деревообробної промисловості. Було здійснено механізацію лісозаготівель. Замість ручних знарядь сокири і пили широко

²¹⁴¹ З джерел братерства. Цифри і факти. *Закарпатська правда*. 1985. 29 червня.

²¹⁴² Міщанин В. Промисловий розвиток Закарпаття 1944–1950 рр.: перехід на соціалістичну економіку. *Русин. Международный исторический журнал*. Кишинев. 2012. № 4 (30). С. 109–130.

²¹⁴³ Льницький Ю. 20 радянських років. Ужгород : Карпати, 1965. С. 28.

²¹⁴⁴ Розквіт Закарпаття в братній сім’ї народів. Львів: Вища школа, 1985. С. 45.

²¹⁴⁵ Полянський О. Дари лісу. Ужгород : Карпати, 1967. С. 20.

²¹⁴⁶ З доповіді секретаря обкому КП(б)У та голови облвиконкому І.І. Туряниці на нараді обласного партійного активу про п’ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства СРСР на 1946–1950 рр. і завдання обласної парторганізації. *Радянське Закарпаття 1946–1958 рр. Документи і матеріали*. Ужгород : Карпати, 1985. С. 28–29.

впроваджували електропили, трелювальні лебідки, трактори, лісовози, автокрани, інші машини і механізми²¹⁴⁷.

Згідно з постановою ЦК КП(б)У і Ради Міністрів УРСР про заходи з розвитку народного господарства Закарпатської області на 1946 р., міністерство лісової промисловості УРСР зобов'язалося завести 70 автомашин-лісовозів і 15 автомашин для господарського обслуговування, ввести в дію 5 лісопильних заводів, 18,5 км вузькоколіїних шляхів, 13 лісопильних рам і т.д.²¹⁴⁸. Протягом 1949–1950 рр. підприємства тресту «Закарпатліс» одержали 25 вузькоколіїних паровозів, 98 трелювальних тракторів, 348 електропил, 52 пересувні електростанції, 58 трелювальних електролебідок, 137 лісовозних машин, 153 автопричепа, автонавантажувачі, автокрани²¹⁴⁹.

У 1946 р. вирубка лісу в області була механізована на 2%, його підвозка до верхніх складів – на 2,5%, а вивозка – на 40%. Об'єм вивозу лісу в 1949 р. порівняно з 1946 р. збільшився більш як удвічі²¹⁵⁰. Механізація зумовила якісні зміни в самому характері лісозаготівель. Якщо до середини 1949 р. вони мали сезонний характер, то вже наприкінці 1950 р. сезонні робітники становили лише 15%²¹⁵¹.

Змінилася структура деревообробної промисловості, де раніше провідне місце займало лісопиляння, що у 1946р. дало понад 40% валової продукції. Поступово його питома вага скоротилося, оскільки були реконструйовані деревообробні і меблеві фабрики. Меблеве виробництво зайняло провідне місце. Майстерні з переваженням ручної праці перетворилися у великі механізовані цехи і комбінати²¹⁵². На технічне оснащення лісового господарства області протягом 1946–1950 рр. використано понад 300 млн крб. При багатьох лісозаводах були допоміжні цехи: меблевий при Пасічному заводі, паркетний при Свалявському. Ужгородський та Чинадіївський лісозаводи виробляли меблі та паркет. На Ужгородському, Свалявському, Тересвянському, Березівському комбінатах працювали автоматизовані цехи деревостружкових плит з випуском на рік 25 тис. куб. м плит кожний²¹⁵³.

Якщо у 1945 р. на Закарпатті працювало 14 лісопильних і деревообробних заводів, то у наступному – їх число зросло втричі (46 заводів)²¹⁵⁴. Розвивалися

²¹⁴⁷ Шляхом до щастя. Нариси історії Закарпаття. Ужгород : Карпати, 1973. С. 182.

²¹⁴⁸ З постанови Центрального Комітету КП(б)У та Ради Міністрів УРСР «Про заходи по розвитку народного господарства Закарпатської області на 1946 р.». *Радянське Закарпаття 1946–1958 рр.* С. 46–47.

²¹⁴⁹ Шляхом до щастя. Нариси історії Закарпаття. Ужгород : Карпати, 1973 С. 183.

²¹⁵⁰ Украинские Карпаты. История. К. : Наукова думка, 1989. С. 180.

²¹⁵¹ Шляхом до щастя. Нариси історії Закарпаття. Ужгород : Карпати, 1973. С. 183.

²¹⁵² Арсентьев М., Зілгалов В., Галда П. Развитие промышленности Радянского Закарпаття // Закарпаття: минуле і сучасне. Ужгород, 1986. С. 126.

²¹⁵³ Шляхом до щастя. Нариси історії Закарпаття. Ужгород : Карпати, 1973. С. 186.

²¹⁵⁴ Закарпатська область: Короткий довідник. Ужгород, 1947. С. 47–48.

меблеви підприємства, продукція яких користується популярністю в Москві, Києві, інших містах Радянського Союзу. У 1946 р. вони випустили меблів на суму 174 тис. крб. За перше півріччя 1948 р. трест «Закарпатмеблі» виконав план на 121,9%, а приріст продукції проти 1947 р. збільшився вдвічі. У 1950 р. трест «Закарпатмеблі» теж перевиконав план²¹⁵⁵.

Лісова індустрія також забезпечувала край паливом. Для населення, шкіл, лікарень, підприємств, культосвітніх закладів Закарпатський облвиконком виділив у 1946 р. 250 тис. складометрів дров²¹⁵⁶.

У 1946–1947 рр. у провідних галузях промисловості області (лісовій та деревообробній) впровадили соціалістичне змагання, яким охопили до 80% робітників і надали міжрегіонального характеру. Це засвідчує звернення у березні 1947 р. шахтарів Донбасу до сваяльських лісорубів. У свою чергу робітники тресту «Закарпатліспром» звернулись до лісових робітників республіки про виконання річного плану лісоздачі до 30-ї річниці Жовтня. Вони зобов'язалися до кінця 1947 р. заготовити понад план 200 тис. куб. м деревини, підняти продуктивність праці кожного робітника на 8%, знизити собівартість кубометра лісу на 3,2%²¹⁵⁷. Водночас економічний ефект від впровадження раціоналізаторських пропозицій склав 14,6 млн. крб.

У 1947 р. за перевиконання планів перша премія треста «Закарпатліспром» (15 тис. крб.) дісталася підприємствам Хустського і Волівського округів у нерівних частках: хустини отримали 40%, а 60% — волівчани. Другу премію в сумі 10 тис. крб. дали рахівчанам²¹⁵⁸.

У 1948 р. соцзмагання в Закарпатській області вже охопило 82% працюючих. До загону передовиків виробництва партійні ідеологи зараховували 11 тис. стаханівців і понад 10 тис. ударників. Повідомлялося, що сотні з них достроково виконали свої особові п'ятирічки. Лісоруби Кушницького ліспромгоспу І. Кузан, брати М. і Г. Федиковичі, вантажник П. Лопа, трелювальники І. Курец і Ю. Штефко виконали свої п'ятирічні плани за 2 роки і 10 місяців²¹⁵⁹. За виконання плану й успіхи у соцзмаганні 1947 р. 49 працівників тресту «Закарпатліспром» (Хустський, Волівський, Рахівський округи) преміювали у розмірі від 350 до 1000 крб.²¹⁶⁰.

²¹⁵⁵ Протокол № 63 засідання бюро обкома КП(б)України. 2-й екз (19.05.1950) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр.1183. Арк. 31.

²¹⁵⁶ З постанови Центрального Комітету КП(б)У та Ради Міністрів УРСР «Про заходи по розвитку народного господарства Закарпатської області на 1946 р.». *Радянське Закарпаття 1946–1958 рр.* С. 42.

²¹⁵⁷ Українские Карпаты. История. К. : Наукова думка, 1989. С. 183.

²¹⁵⁸ Протоколи № 168–171 засіданій бюро обкома КП(б)У (2 екз) (05.01.1948–21.01.1948) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 496. Арк. 127–128.

²¹⁵⁹ Українские Карпаты. История. К. : Наукова думка, 1989. С. 183.

²¹⁶⁰ Протоколи № 168–171 засіданій бюро обкома КП(б)У (2 екз) (05.01.1948–21.01.1948) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 496. Арк. 139–141.

Для популяризації та поширення досвіду стаханівцівна провідних підприємствах області до 1 серпня 1947 р. запровадили «Книгу пошани», до якої записували прізвища кращих робітників та інженерів. Протягом 1946–1947 рр. у провідних галузях промисловості соціалістичними змаганнями охопили 70–77% робітників²¹⁶¹. Майже всі підприємства і трудові колективи змагалися між собою за дострокове виконання річного плану. 36 підприємств виконали річний план достроково до 31-ої річниці Жовтневої революції. «Закарпатліспром» був флагманом лісопереробної галузі. До складу тресту входило 28 підприємств з різними профілями виробництва, з яких 12 лісозаготівельних, 10 лісопильних і деревообробних. Тресту належало 16 вузькоколіїних доріг протяжністю 748 км, 388 км шляхів первинного лісотранспорту, лісопуски, водяні човни, система гідротехнічних сплавних споруд. Річний обсяг лісозаготівель перевищував 1,6 млн. куб. (1949 р.), в т. ч. 1 млн куб. м цінної букової деревини. Працювало 29 лісорам і 155 деревообробних станків. Виготовляли спеціальні асортименти для авіабудування, сільгоспмашинобудування, авто- і вагонубудування, паркет, меблеві деталі, тару тощо. Підприємствами «Закарпатліспрому» в 1947 р. випущено продукції на 39,47 млн. крб. в незмінних цінах 1926–1927 рр.²¹⁶². Проте незадовільною була реалізація готової продукції, внаслідок чого на складах у 1946 р. її накопичилося на 5 млн крб.²¹⁶³.

До того ж не виконали державного плану 1949 р. з вивозки лісу 5 лісопромгоспів, зокрема Хустський справився на 68,4%, Мукачівський – на 69,6%, Жорнавський – на 81,6%, Буштинський – на 85% і Свалявський – на 92%. Причиною зриву плану лісозаготівель назвали недостатнє використання платної гужової повинності (візників з кіньми). Станом на 5 січня 1950 р. в лісопромгоспах тресту «Закарпатліспром» працювало 1443 залучені візники (підвод), хоча запланували 4450, а піших працівників – 2531 (план 4 500)²¹⁶⁴. На середину лютого 1946 р. в тресті до підвозки і вивозки лісу залучили 816 візників (за планом потрібно було 4770) і 3143 піші (план 6 730)²¹⁶⁵. Але однаково обсяг виробництва в лісовій промисловості Закарпатської області зріс в 4,1 разу²¹⁶⁶.

²¹⁶¹ Протоколи № 139–142 засіданій бюро обкома КП(б)України с приложениями (2 экз. укр) (07.07.1947–17.07.1947) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 204. Арк. 131.

²¹⁶² Протокол № 5 засідання бюро обкома КП(б)У (2 экз. русск.) (19.04.1948) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 508. Арк. 46.

²¹⁶³ Протоколи № 1–4, 6–9 засіданій бюро обкома КП(б)У с приложениями (10.01.1946–19.02.1946) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 134.

²¹⁶⁴ Протокол № 47 засідання бюро обкома КП(б)У (2-й экз.) (09.01.1946) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 1153. Арк. 54–55.

²¹⁶⁵ Протоколи № 1–4, 6–9 засіданій бюро обкома КП(б)У с приложениями (10.01.1946–19.02.1946) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 135.

²¹⁶⁶ Там само.

Націоналізовані 1945 р. лісохімічні заводи «Бантлін» у Перечині, «Сольва» в Сваляві, «Клотільда» у Великому Бичкові до війни займалися лише переробкою деревини. Після реконструкції вони значно збільшили валовий випуск продукції та у 1947 р. її випустили на суму 12 млн. крб.²¹⁶⁷ Лісохіміки області давали етиловий і метиловий спирти, етилацетат, карбаміднісмали, ацетат калію, дерев'яне вугілля, розчинники, оцтову кислоту і есенцію, ацетон, смолу, винну кислоту, етил, метил, нетон, метагон.

Гордістю лісохіміків Закарпаття стала побудована в Перечині (друга в країні) безперервно діюча реторта. Три нові цехи ввели до ладу на Свалявському, два — на Великобичківському лісохімкомбінатах. З нових видів продукції перспективними вважали сечовинноформальдегідні смоли. Впровадження їх у виробництво дозволило меблевикам області повністю відмовитись від казеїнового клею, що заощаджувало протягом року 300 т умовного казеїну або 800 т сиру²¹⁶⁸.

Однотимчасно з'являється нова галузь деревообробної промисловості — паперова. Ще напередодні возз'єднання на клопотання Народної Ради на Закарпаття прибула бригада спеціалістів для вивчення можливостей створення целюлозно-паперового комбінату. Радянські спеціалісти прийшли до висновку, що в районі Рахова є усі умови для організації такого виробництва. Тому, згідно з постановою Народної Ради Закарпатської України від 26 вересня 1945 р., виділили і закріпили для будівництва комбінату ділянку площею 4-5 га, а також 11 житлових і 15 службових будинків колишнього угорського військового містечка в м. Рахів²¹⁶⁹.

У 1946 р. утворено будівельно-монтажне управління «Рахівпапірбуд», яке розпочало спорудження картонної фабрики. На будмайданчик надходило механічне устаткування, проводилася заготівля місцевих будматеріалів, прибувала арматура, цемент, інші матеріали. Загалом у 1946 р. будівельники одержали 260 вагонів обладнання і матеріалів, а освоїли понад 3 млн. крб. при плані асигнувань 1,8 млн. крб. Загалом на будівництво целюлозно-паперового комбінату витратили майже 21 млн. крб.²¹⁷⁰ Виросло одне з великих підприємств України — Рахівська картонна фабрика. У березні 1952 р. в експлуатацію ввели першу її лінію. Повністю фабрика стала до ладу в грудні 1955 року²¹⁷¹.

²¹⁶⁷ Протокол № 5 засідання бюро обкома КП(б)У (2 экз. русск.) (19.04.1948) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 508. Арк. 46.

²¹⁶⁸ Куценко К. Братня допомога народів СРСР у відбудові і розвитку промисловості Закарпатської області. *Великий Жовтень і розквіт возз'єданого Закарпаття*. Ужгород, 1970. С. 286.

²¹⁶⁹ Постанова НРЗУ про виділення земельної ділянки і будинків для будівництва целюлозно-паперового комбінату у м. Рахові (26.09.1946–23.11.1945) // ДАЗО. Ф. Р-14. Оп. 1. Спр. 350. Арк. 1.

²¹⁷⁰ Протоколи № 128-130 засідань бюро обкома КП(б)України з приложениями (2 экз. укр.) (24.04.1947–12.05.1947) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 196. Арк. 44.

²¹⁷¹ Гранчак І. Закарпаття всім ї народів СРСР. До 40-річчя возз'єданннн Закарпаття з УРСР. К. : Знання, 1985. С. 17.

На шахтах Закарпаття усі процеси від забою до навантаження вугілля у залізничні вагони проводилися вручну. Про це в 1946 р. закарпатські шахтарі написали в листі до гірників Донбасу: «Шахти наші примітивні. Немає ні машин, ні електроустаткування, ні лебідок, вугілля добуваємо простими кирками, насосів у нас немає»²¹⁷². Шахтарі Донбасу взяли над ними шефство. Із Донбасу приїхали спеціалісти і кваліфіковані робітники, допомогли технікою. До області з Донбасу надійшли 10 електросвердл, 4 лебідки, 8 вентиляторів, 12 насосів, 3 електромотори, 18 трансформаторів, 22 тонни кабелів, 120 тонн рейок вузької колії тощо. За роки п'ятирічки всі закарпатські шахти були забезпечені спеціальними машинами і механізмами. Із м. Копейськ прибули бурові машини, з м. Конотоп — електросвердла, з м. Барвінкове — насоси, з інших міст — потужні транспортери, електролебідки, шахтні вентиляційні установки, електровози, електронасоси, інше обладнання.

Технічне переоснащення шахт забезпечило зростання вуглевидобутку в області. 1945 р. у шахтах Ільниця № 1 і Кремена № 3 добули 2,4 тис. т вугілля, а план видобутку 1946 р. вже склав 15 тис. т²¹⁷³. Їх специфіка — дворівневий характер залягання вугільних пластів (перший сягав 2 м, нижче на 3,5 м ішов другий — близько 1 м)²¹⁷⁴. Мукачівське шахтоуправління зобов'язалося здати до кінця 1947 р. в експлуатацію шахти № 3 і 5 в Ільниці з річним видобутком вугілля 150 тис. т, а також шахту у с. Березинка — 30 тис. т вугілля на рік²¹⁷⁵. Затоварювання вугілля проводили вручну. На складах шахт станом на 20 грудня 1948 р. зберігалося 40 тис. т вугілля²¹⁷⁶.

У цілому видобуток бурого вугілля на Закарпатті 1945 р. досяг 5 тис. т, а у 1946 р. — 26 тис. т. Станом на 1 січня 1948 р. повністю експлуатували 3 вугільні шахти, де видобували 70 тис. т вугілля в рік. Через півтора року, станом на 1 вересня 1950 р., вже діяли 8 шахт із річним видобутком вугілля у 259 тис. т. Як бачимо, видобуток вугілля в області протягом 1945–1950 рр. зріс у 52 рази²¹⁷⁷.

Видобуток кам'яної солі — одна із найдавніших промислових галузей Закарпаття. У Солотвинському соляному родовищі, що залягає великим прямокутником, поклади кам'яної солі склали 1670 млн т. Як відомо, кам'яна

²¹⁷² Шляхом до щастя. Нариси історії Закарпаття. Ужгород: Карпати, 1973. С. 181–183.

²¹⁷³ Інформації про стан промисловості на Закарпатській Україні за 1945 р. та задачі на 1946 р. (30.05.1945) // ДАЗО. Ф. Р-14. Оп. 1. Спр. 328. Арк. 16.

²¹⁷⁴ Постанова НРЗУ про побудову цементного заводу в с. Задне, звіт геологічної групи бригади РНК УРСР та акт бригади НК ПБМ СРСР про результати геологорозвідувальних робіт по вивченню місця побудови заводу та про мінерально-сировинну базу заводу (07.06.1945–28.06.1945) // ДАЗО. Ф. Р-14. Оп. 1. Спр. 320. Арк. 10.

²¹⁷⁵ Закарпатська правда. 1947. 19 вересня.

²¹⁷⁶ Протокол № 32 засідання бюро обкома КП(б)У (2 экз. русск.) (29.12.1948) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 550. Арк. 34.

²¹⁷⁷ Закарпатська правда. 1946. 5 жовтня; Закарпатська правда. 1948. 2 січня.

сіль служить сировиною для виробництва хлору, соди, соляної кислоти, металевого натрію, інших хімічних продуктів. Добували закарпатську сіль глибоко під землею – понад 100 м від поверхні. Як і на вугільних, так і на Солотвинських соляних копальнях у 1946 р. видобуток, навантаження, переміщення вагонеток (1,5 т) до виробітку і на поверхню проводили вручну. Одну з найбільших Солотвинських копалень тоді назвали в честь Сталіна. Її глибина – 194 м. Щодоби ця шахта давала 300 т солі, а перед виборами – 585 т²¹⁷⁸.

Колектив Солотвинського солерудника включили в соціалістичне змагання за дострокове виконання п'ятирічки за 4 роки, дострокове виконання плану 1948 р. до дня Сталінської конституції (5 грудня). 748 робітників, або 50 %, стали стаханівцями. Вони виконували завдання на 150–200 % за зміну. У 1948 р. тут ввели в експлуатацію 7 врубових машин, 50 електросвердл тощо²¹⁷⁹.

Соціалістична індустріалізація Закарпаття передбачила прискорений розвиток електроенергетики. До возз'єднання з Радянською Україною потужність усіх електростанцій Закарпаття становила 16,6 тис. квт., у т. ч. Ужгородської – 11 тис. квт.²¹⁸⁰. Цього не вистачало, щоб забезпечити постійно зростаючі потреби промисловості. Тому в долинах річок Тереблї і Ріки в Хустському районі у 1948 р. вирішили спорудити Теребле-Ріцьку ГЕС – тоді найбільшу на Закарпатті і третю в республіці за потужністю після Дніпрогесу і Каховської ГЕС. Теребле-Ріцьку станцію зводило будівельно-монтажне управління «Закарпатгесбуд». Тут працювали спеціалісти, які будували Дніпрогес. Усього трудилася 1 671 особа, з яких 559 прибули з інших областей України і союзних республік. На спорудження греблі електростанції використали близько 200 тис. куб. м бетону. Через гірський хребет між Тереблею і Рікою проклали тунель завдовжки 3635 м. У 1956 р. Теребле-Ріцька ГЕС стала до ладу²¹⁸¹.

Соціалістичні перетворення в народному господарстві краю символізувала електрифікація, розрекламована партійними ідеологами. Проте не було належного плану електрифікації сільської місцевості. Вона мала суто бюрократичний характер, далі відписок і складання технічних умов не просувалася. У 1947 р. звели тільки 40 км низьковольтної лінії, електрифікували 10 сіл, а саме: Клячаново, Нове Давидково, Кайданово, Руські Комарівці, Ільниця та інші²¹⁸².

²¹⁷⁸ Закарпатська правда. 1945. 21 листопада; Закарпатська правда. 1945. 22 грудня.

²¹⁷⁹ Протокол № 13 засідання бюро обкома КП(б)У (2 экз. русск.) (29.06.1948) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 520. Арк. 12–13.

²¹⁸⁰ Здобутки братерства. Ужгород : Карпати, 1967. С. 112.

²¹⁸¹ Нариси історії Закарпатської обласної партійної організації / Редкол. Ю.В. Ільницький (голова) та інші. Ужгород : Карпати, 1980. С. 187.

²¹⁸² Протоколи № 150–152 засідань бюро обкома КП(б)України (2 экз. укр.) (04.09.1947–20.09.1947) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 216. 213 арк. 210.

План 1949 р. із введення в дію сільських електростанцій виконали на 55,5%, з електрифікації колгоспів — на 73,9%, із встановлення електромоторів — на 69,6%²¹⁸³. Станом на 10 липня 1950 р. в області електрифікували тільки 3 колгоспи, а планували 10. Побудовано лише 3 км лінії високої напруги, хоча заплановано 11 км. Станом на 1 липня 1950 р. довгострокові державні кредити на сільську електрифікацію використали лише на 9,8%. Волівський, Воловецький, Великоберезнянський та Мукачівський округи ці кредити навіть не освоювали²¹⁸⁴.

У 1949 р. в області встановили 7 радіовузлів, 80 км радіоліній, 1323 радіоточки, радіофікували 21 населений пункт, де діяли 23 колгоспи. Всього наприкінці 1949 р. на Закарпатті налічили 17 700 радіоприймальних установок. Радіофікованими вважалися 67 населених пунктів, у т. ч. 50 сільських, або 10% від загального числа сільських поселень²¹⁸⁵. У 1950 р. радіофікували 22 села із 91, або 24,1% від плану²¹⁸⁶. Станом на 25 вересня 1950 р. встановили 2549 радіоточок. У 39 селах області велися тільки підготовчі роботи з радіофікації. Державні кредити для колгоспів на радіофікацію в багатьох округах не освоювалися. Із 250 тис. крб. таких кредитів використано тільки чверть 64250 крб. Багато радіовузлів області працювали тільки на 30–40% своєї потужності²¹⁸⁷.

Значну питому вагу в народному господарстві області займала металообробна промисловість. Функціонували 4 металообробні заводи: верстатобудівний завод «Перемога» у м. Ужгород, ливарно-механічний завод «Інтернаціонал» у с. Кобилецька Поляна Рахівського округу, ковальний завод «Сила» у с. Лисичево Іршавського округу, ливарно-механічний завод ім. С. Кірова у с. Фрідешово Мукачівського округу. Вони виготовляли сітки на лійка й огорожі, лопати, мотики, печі, посуд, сільськогосподарський реманент, соломорізки, преси, лемеші для плугів, прутове, листове і шинне залізо²¹⁸⁸.

Транспортна галузь поступово перетворювалася на самостійну господарську сферу. Спочатку, у 1946 р., в області було лише 10 автобусів і 4 легкові автомобілі загального користування. Протяжність автобусних маршрутів становила 684 км. Проте план 1948 р. з перевозки вантажів

²¹⁸³ Протокол № 60 засіданий бюро обкома КП(б)У (2 экз.) (19.09.1950) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 1176. Арк. 48.

²¹⁸⁴ Протоколи № 70, 71 засіданий бюро обкома КП(б)України (2 экз.) (10.07.1950–19.07.1950) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 1195. Арк. 84.

²¹⁸⁵ Протокол № 47 засідання бюро обкома КП(б)У (2-й экз.) (09.01.1946) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 1153. Арк. 40.

²¹⁸⁶ Протокол № 91 засідання бюро обкома КП(б)України (2 экз.) (12.12.1950) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 1228. Арк. 54.

²¹⁸⁷ Протокол № 79, 80 засідання бюро обкома КП(б)України (2 экз.) (25.09.1950) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 1209. Арк. 11.

²¹⁸⁸ Список націоналізованих підприємств, переданих відділові місцевої промисловості НРЗУ при Наркоматі місцевої промисловості УРСР (24.11.1945) // ДАЗО. Ф. П-14. Оп. 1. Спр. 334. Арк. 2.

силами «Облавтотреста» виконано на 128,5%²¹⁸⁹. На початку 1947 р. розпочали будувати авторемонтний завод в Ужгороді потужністю до 50 капітальних ремонтів автомашин і моторів щороку. Цей завод підпорядковувався «Облавтотресту»²¹⁹⁰.

У крайовій індустрії харчова промисловість займала перше місце у виробництві валової продукції. Виникли її нові галузі: виробництво безалкогольних напоїв і розлив мінеральних вод, якими Закарпаття дуже багате. Великим попитом користувалися в СРСР закарпатські мінеральні води «Лужанська», «Поляна квасова», «Шаянська» та інші. Завод мінеральних вод «Маргіт» знаходився на балансі Свалявського хімзаводу, а завод мінеральних вод «Свалява» — ливарно-механічного ім. С. Кірова²¹⁹¹.

У перші роки радянської влади з'явилися великі виноробні підприємства. У 1946 р. в області працювали лише 3 виноробні заводи, що мали 28 робітників²¹⁹². У тому ж році в Берегівському окрузі утворили опорний пункт Науководослідного інституту виноградарства і виноробства ім. В. Таїрова (сmt. Таїрове Одеської обл.). Він мав вивчати і розробляти практичні навички щодо поліпшення виноробства в області. У 1949 р. «Винтрест» в Закарпатській області виробив 172 тис. декалітрів вина, а 1950 р. — 300 тис. декалітрів²¹⁹³.

Динамічно нарощувала свої потужності харчова промисловість. У післявоєнну п'ятирічку ввели в дію м'ясокомбінатів, 13 маслозаводів, макаронну фабрику. У 1946 р. в Закарпатті нарахували 30 підприємств харчової промисловості республіканського підпорядкування і 96 підприємств обласного підпорядкування. Лише виробництво м'яса того року склало 2,7 тис. т²¹⁹⁴. Як повідомляла «Закарпатська правда», робітники м'ясомолочної промисловості Закарпаття взяли соціалістичне зобов'язання довести виробництво м'яса в 1948 р. до 3 тис. т, а у 1949-му — до 3,7 тис. т. Зобов'язалися також збільшити виробництво ковбас із 330 т у 1948 р. до 770 т у 1949 році. За цей же час (1948–1949) планували побудувати і ввести в дію чотири паромеханізовані масло- і сироробні заводи²¹⁹⁵.

У постанові ЦК КП(б)У від 16 липня 1946 р. зазначено, що Ужгородський і Мукачівський маслоробні заводи на добу повинні випускати 400 кг морозива.

²¹⁸⁹ Протоколи № 128–130 засідань бюро обкома КП(б)України с приложеннями (2 экз. укр.) (24.04.1947–12.05.1947) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 196. Арк. 2.

²¹⁹⁰ Протоколи № 1–4, 6–9 засідань бюро обкома КП(б)У с приложеннями (10.01.1946–19.02.1946) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 108.

²¹⁹¹ Протоколи № 32–34 засідань бюро обкома КП(б)України с приложеннями (2 экз. укр.) (14.05.1946–22.05.1946) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 42.

²¹⁹² Шляхом до щастя. Нариси історії Закарпаття. Ужгород: Карпати, 1973. С. 195.

²¹⁹³ Протокол № 8 засідання бюро обкома КП(б)України (1 экз. русский) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 845. Арк. 40–41.

²¹⁹⁴ Розквіт Закарпаття в братній сім'ї народів. Львів: Вища школа, 1985. С. 49.

²¹⁹⁵ Закарпатська правда. 1948. 3 січня.

У Севлюші збудували механізовану пекарню потужністю 6 т хлібних виробів на добу. Одним із найбільших на той час підприємств вважали тютюнову фабрику ім. Сталіна в м. Мукачево. Її сигарети «Верховина» були добре відомі та користувались широким попитом у СРСР²¹⁹⁶.

Комуністична влада спрямувала весь ресурсний потенціал області на збільшення випуску валової продукції. Такі плани нерідко перевиконувалися, понад 30% у порівнянні з минулими роками. Так, за 6 місяців 1948 р. Мукачівська тютюнова фабрика виконала план на 136,9%, енергокомбінат – на 129,7%, Солотвинські солерудники – 105,4%. Перевиконували план інші підприємства, наприклад, «Спирттрест» й «Обллегпром»²¹⁹⁷. У цілому за 1948 р. план випуску валової продукції підприємства області виконали на 104,3%, а рівень промислового виробництва збільшився порівняно з 1947 р. на 22,8%. Промисловість області виконала встановлений для неї на 1949 р. виробничий план на 108,6%. Понад 120 підприємств виконали його достроково²¹⁹⁸. У 1950 р. на Закарпатті всього вже діяло 336 підприємств.

Отже, розбудова і реконструкція існуючих до возз'єднання промислових підприємств й уведення в дію нових мали показати переваги соціалізму в Закарпатті. У післявоєнну п'ятирічку відбулася прискорена індустріалізація раніше переважно аграрного краю. У 1950 р. тут уже діяло 336 промислових підприємств (у 1944 р. – лише 58), де багато процесів виробництва було механізовано. У розвиток промисловості області вкладалися значні кошти. Індустрія Закарпатської області розвивалася за єдиним радянським стандартом: директивне управління, п'ятирічні плани, соціалістичне змагання тощо.

Радянізація закарпатського села проводилася в два етапи. Спочатку Народна Рада Закарпатської України провела земельну реформу (1944–1945), потім поступово ліквідовано приватну власність в аграрному секторі регіону шляхом колективізації. Власне, державна адміністративно-командна економіка була стрижнем радянського тоталітаризму. Позбавлений приватної власності, громадянин перебував у повній залежності від тоталітарної держави. Саме тому радянізація Закарпаття немислима без колективізації сільського господарства 1946–1950 рр. Комуністична пропаганда вважала колективізацію переходом до вищих форм аграрно-виробничих відносин за народною ініціативою – на принципі повної добровільності. Насправді – внаслідок примусу і репресій.

Найпростішою формою виробничого кооперування у сільському господарстві Закарпаття у повоєнні роки були земельні громади. Вони нагадували

²¹⁹⁶ Закарпатська область: Короткий довідник. Ужгород, 1947. С. 48.

²¹⁹⁷ Протокол № 16 засідання бюро обкома КП(б)У (2 экз. русск.) (29.07.1948) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 526. Арк. 43.

²¹⁹⁸ Протокол № 47 засідання бюро обкома КП(б)У (2-й экз.) (09.01.1946) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 1153. Арк. 40.

товариства спільної обробки землі 1920–1930-х рр. у східних областях України²¹⁹⁹. Однак під тиском «зверху» Закарпаття поринуло у вир суцільної колективізації. Зразу масово створити колгоспи на Закарпатті не вдалося через: по-перше, сильні приватні традиції; по-друге, гірську специфіку краю; по-третє, нестачу виконавців на місцях. У 1946 р. з великими труднощами організували тільки два колгоспи — ім. Димитрова у м. Мукачєво та ім. Хрущова у с. Есєнь (Яворове) Ужгородського округу.

Артіль (колгосп) ім. Димитрова започаткована в листопаді 1945 р. як «городне дружество» (городне товариство) місцевої болгарської меншини. Про власне колгосп ім. Димитрова йдеться, починаючи з квітня 1946 року²²⁰⁰. З'явився важливий для комуністичної пропаганди перший колгосп у передмісті Мукачєва — тоді с. Росвигово. У с. Есєнь на початку березня 1946 р. відбулися загальні збори, на яких виступив селянин Василь Мешко. До того він побував у складі закарпатської делегації у Київській області, де ознайомився з роботою колгоспів. 13 березня 1946 р. в Есені організували колгосп, який очолив згаданий В. Мешко²²⁰¹. Цю дату радянська історіографія вважала початком колективізації Закарпаття.

Промовистими є економічні характеристики перших колгоспів на 1 січня 1947 року. Колгосп ім. Хрущова мав 130 га землі, 10 коней, 6 корів, 2 свинюматки. До нього входило 17 сімей, або 32 працездатні особи. На трудовень колгоспникам видано 1946 р. 4 кг хліба, 1 кг картоплі, 2 кг овочів, 6 крб грішми. Колгосп ім. Димитрова володів 158 га землі, мав 13 коней. До нього входило 28 сімей, або 54 працездатні особи. На трудовень колгоспникам видано 1946 р. 198 кг зерна, 16 кг картоплі й овочів, 250 крб. грішми. Бачимо великий контраст. Становище колгоспу ім. Хрущова було критичним. Його правління ледве розрахувалося з колгоспниками за трудовні, отримавши дотацію від облвиконкому — 85 ц пшениці та 85 ц жита. Крім того, колгосп ім. Димитрова в порядку допомоги перерахував улітку 1946 р. колгоспу ім. Хрущова 0,5 млн крб.²²⁰²

Така відчутна різниця пояснюється неоднаковими стартовими умовами, ставленням до праці, виробничою спеціалізацією. А вже селяни Есені не бажали працювати колективно. На колгоспних зборах у вересні 1946 р. вказувалося на слабку трудову дисципліну. До речі, у с. Есєнь тоді проживало

²¹⁹⁹ Лько В., Лько І. Колективізація сільського господарства на Закарпатті: нове бачення. *Матеріали Всеукраїнського симпозиуму з проблем аграрної історії. У 2-х ч.* Ч. II. К., 1997. С. 86.

²²⁰⁰ Міщанин В. Аграрна політика на Закарпатті (1944–1950 рр.). Ужгород : Закарпаття, 2000. С. 55–56.

²²⁰¹ Інформації, справки отдела о состоянии сельского хозяйства области, организации колхозов, устраниении нарушений устава сельскохозяйственной артели, развитии рыбного хозяйства (13.03.1946–23.12.46) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 144. Арк. 3.

²²⁰² Міщанин В. Аграрна політика на Закарпатті (1944–1950 рр.). Ужгород : Закарпаття, 2000. С. 58.

6 комуністів, які відверто заявляли, що не підуть до колгоспу. Створення колгоспів часто розглядалося як спосіб набуття матеріальних благ за рахунок інших. Так, бідняки с. Вишково Хустського округу писали в редакцію обласної газети, що в їх селі є всі умови для створення колгоспу — 100 га церковної землі, з них 42 га садів, землі «куркулів»²²⁰³. 17 січня 1947 р. тут виник колгосп ім. Сталіна, де об'єдналися 12 бідняцьких господарств. Усупільнили всього 6,33 га землі, а додатково отримали 171 га церковної землі та 61 га поміщицької. Новоутворений колгосп теж існував за рахунок дотацій, його обслуговувала бригада з трьох тракторів Хустської МТС. 15 березня 1947 р. створено колгосп ім. Леніна в с. Береги Березівського округу. Із 119 господарств 100 були бідняцькими, 14 середняцькими, 5 куркульських. П'ятий в області колгосп з'явився 16 березня 1947 р. у с. Великі Лучки Мукачівського округу на базі 16-ти господарств. Колгоспу виділили 150 га найкращих земель, що належали одноосібникам. Останнім відібране компенсували наділами, зокрема на відстані 18 км від села.

Перерозподіл землі порушив інтереси близько 400 одноосібників. У донесенні про заворушення в с. Великі Лучки, котре надіслав прокурор Закарпатської області І. Андрашко генеральному прокурору СРСР К. Гершеніну, вказувалось, що партійні та радянські органи не змогли залучити на свій бік бідняків і нейтралізувати середняків. Тому «куркульські елементи» збурили селян, землю яких забрав колгосп. У ніч з 27 на 28 березня невідомі підпалили хату заступника голови колгоспу І. Дуца, вогонь перекинувся на сусідній двір колгоспника М. Фенчака. Підозрюваних І. Фельдія та В. Газія заарештували. Трьох односельців (І. Балоба, І. Поповича, Д. Левдера) звинуватили в «контрреволюційній агітації». 1 квітня трактори для сівби вийшли на колгоспне поле, де їх заблокувало близько 800 селян. Організаторів виступу П. Лемка, М. Рубіша, М. Козара затримали працівники МДБ. Однак у ніч з 1 на 2 квітня сплахнуло дворогосподарство Смочка, секретаря парторганізації с. Нові Лучки²²⁰⁴.

Наприкінці 1947 р. в області нараховувалося 13 колгоспів. Спеціалізувалися вони в основному на вирощуванні зернових культур.

1948-й став першим роком суцільної колективізації. Це відзначено в звіті представника Ради у справах колгоспів при уряді СРСР по Закарпатській області. Тоді практикувалася організація кількох колгоспів у одному селі. 15 серпня 1948 р. створено другий колгоспу с. Есень. На початок грудня

²²⁰³ Информации, справки отдела о состоянии сельского хозяйства области, организации колхозов, устраниении нарушений устава сельскохозяйственной артели, развитии рыбного хозяйства (13.03.1946–23.12.46) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 144. Арк. 33.

²²⁰⁴ Ілько В., Ілько І. Колективізація сільського господарства на Закарпатті: її передумови, суть і особливості. *Актуальні та малодосліджені проблеми історії України*. Випуск третій. Ужгород, 1998. С. 79–80.

1948 р. в Ужгородському окрузі нараховувалось 45 колгоспів — у 20 селах і 3 присілках. 14 грудня 1948 р. в окрузі вже був 71 колгосп — у 48-ми із 64-х сіл. У цілому в Закарпатській області наприкінці грудня того ж року в 312 селах діяв 371 колгосп, що об'єднав 54 тис. дворів, або 41,4%. Рівень колективізації округів тоді мав такий вигляд: Мукачівський — 78,6%, Іршавський — 41,5%, Тячівський — 33%, Хустський — 22,3%, Воловецький — 14%. Станом на 15 березня 1949 р. в області діяло 497 колгоспів²²⁰⁵.

У гірських і передгірських районах Закарпаття ефективно діючі колективні господарства були неможливими. З цього приводу голова облвиконкому І. Туряниця і секретар обкому І. Компанець направили секретарю ЦК КП(б)У Л. Мельникову доповідну записку «Про стан і дальший розвиток сільського господарства в гірських селах Закарпатської області» від 4 лютого 1950 року. У ній обгрунтовується недоцільність колективізації гірської зони, зайнятої переважно лісами, сінокосами, пасовищами. Тут були умови для розвитку тваринництва, а вкрай малоземельні горяни традиційно шукали заробітки на сезонних роботах за межами краю. Наприклад, у с. Негровець Волівського округу при колективізації всіх 376 наявних господарств належало виділити для присадибних ділянок 89 га. Вся площа земельних угідь села складала 101 га. Отже, на колективне господарювання залишалось тільки 12 га.

Керівники області вважали за необхідне організувати у гірській місцевості колгоспно-кооперативні промисли, а тваринництво перетворити у провідну галузь. З метою забезпечення гірського населення хлібом колгоспам низинних районів дозволили обмінювати зерно на продукцію тваринництва.

Завершальна стадія суцільної колективізації Закарпаття припала на 1949 і 1950 роки. До квітня 1950 р. 546 колгоспів об'єднали 94,2% селянських дворів і 94,4% орної землі. Відтак почався новий процес — їх укрупнення. Точка відліку — постанова ЦК ВКП(б) «Про укрупнення дрібних колгоспів і завдання партійних організацій у цій справі» від 30 травня 1950 року. Якщо раніше звітували про динаміку створення колгоспів, то тепер — про їх укрупнення. Завідувач сільськогосподарським відділом обкому КП(б)У П. Бугайко інформував про об'єднання до 28 серпня 1950 р. понад 209 дрібних колгоспів у 82 укрупнених²²⁰⁶. Наприклад, у с. Великі Лучки з п'яти колгоспів утворили один. На кінець 1950 р. в результаті укрупнення в області залишилось 294 колгоспи²²⁰⁷, на кожен з яких в середньому припадало по 773 га орної

²²⁰⁵ Информации, справки работников отдела о ходе коллективизации и организационно-хозяйственным укреплении вновь созданных колхозов (04.01.1949–31.12.1949) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 1093. Арк. 2, 32.

²²⁰⁶ Информации и справки обкомов КП(б)У и Министерства сельского хозяйства УССР по вопросу организационно-хозяйственного укрепления колхозов и ликвидации нарушений Устава сельхозартели (27.05.1950–20.08.1950) // ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 80. Спр. 875. Арк. 319, 382.

²²⁰⁷ Народне господарство Закарпатської області. Статистичний збірник. Ужгород : Закарпат. обл. вид-во, 1957. С. 28.

землі, а в низинних округах — Берегівському, Мукачівському, Хустському, Виноградівському — по 1200–2000 га.

Пришвидшені темпи колективізації можемо пояснити кількома чинниками: масована агітація і пропаганда; податковий тиск на заможного селянина; карально-репресивні заходи. При цьому на місцевих комуністів керівництво КП(б) У великих надій не поклало. 15 грудня 1945 р. Комуністична партія Закарпатської України влилася до складу ВКП(б). Це відбулось до перетворення Закарпатської України в Закарпатську область — 22 січня 1946 року. На 1 липня 1945 р. в КПЗУ нараховувалось 403 первинні осередки і 4590 комуністів, зокрема 1994 переведені із членів Компартії Чехословаччини і 2596 прийнятих у 1944–1945 рр. Квитки ВКП(б) одержали 2634 колишні члени КПЗУ, 57%²²⁰⁸. Після завершення чистки партійних рядів у другій половині 1946 р. в Закарпаття стали прибувати «справжні комуністи» із східних областей України і Росії. На кінець 1947 р. в Закарпатській обласній партійній організації налічувалось близько 8 тис. комуністів. Як правило, вони не мали достатньої освіти, фахової підготовки, погано або майже не володіли українською мовою.

Протягом 1946–1947 рр. в Закарпатті замінено 844 працівники номенклатури обкому КП(б)У. В 1946 р. в облвиконкомі змінилося 32 працівники, проте його керівництво і далі скаржилося, що «апарат облвиконкому та його відділи ще не повністю очищені від ворожих елементів»²²⁰⁹. Як звітував сектор кадрів облвиконкому, протягом першої половини 1946 р. сільські ради активно очищалися від ворожих елементів: із 488 голів сільрад звільнили 165. У с. Буштино Тячівського округу за цей період 5 осіб побували на посаді голови сільради. За три місяці 1947 р. в області замінили 57 голів і секретарів сільрад, протягом 1948-го — 87 голів і 93 секретарі сільських і селищних рад. У Великоберезнянському окрузі з числа приїжджих призначений: заступник голови і секретар виконкому, начальник держбезпеки, начальник відділу міліції, военком, начальник відділу зв'язку, заввідділом соцзабезпечення, заввідділом культури, голова споживчого товариства, санітарний інспектор, голова планової комісії, головний агроном окружного відділу сільського господарства, директор Жорнавського лісгоспу, директор маслозаводу, директор контори «Заготскот», голова промислової артілі.

Партійне керівництво залучило комсомольців до колективізації. За три роки (1947–1949) кількість комсомольських організацій в Закарпатті зросла до 531, а їх членів — до 7262 осіб. Із наявних на 1 січня 1949 р. 411 колгоспів близько чверті вважали створеними з комсомольської ініціативи.

²²⁰⁸ Нариси історії Закарпатської обласної партійної організації / Редкол. Ю.В. Ільницький (голова) та інші. Ужгород : Карпати, 1980. С. 149.

²²⁰⁹ Міщанин В. Аграрна політика на Закарпатті (1944–1950 рр.). Ужгород : Закарпаття, 2000. С. 68–69.

47 членів ВЛКСМ були головами колгоспів, а 81 — бригадирами. У грудні 1948 р. в с. Данилово Хустського округу колгосп у честь організаторів назвали «Комсомолец»²²¹⁰.

Колективізацією переймалися і профспілки. На 25 березня 1949 р. в Закарпатті членами наявних 13 обкомів профспілок було 66,6 тис. осіб, або 84,1 % робітників і службовців. Весною 1949 р. на засіданнях президій і пленумах профспілок розглянули питання про підготовку до весняної сівби, поліпшення шефської роботи над колгоспами, надання допомоги в організації соціалістичного змагання²²¹¹.

Задіяли також жіночий рух. У 1946 р. в Закарпатській області створили 550 жіночих рад. Їхня діяльність зводилася переважно до лікнепу. У 1948 р. головами сільських і селищних рад обрано три жінки, а до кінця 1950 р. — 46. До листопада 1950 р. членами ВКП(б) була 281 місцева жінка. Вони виступали агітаторами колгоспного ладу, з їх ініціативи утворено 75 колгоспів²²¹².

Вагомим чинником колективізації стали агітація і пропаганда. Широко практикувалися пересувні засоби ідейно-виховної роботи — агітвагони, агітмашини, театри, бібліотеки, концертні бригади та ін. У найбільш віддалені населені пункти відправляли агітаційні машини, в штат яких входили лектор, група художньої самодіяльності. Машини були укомплектовані кіноапаратом, радіоустановкою, матеріалами наочної агітації, пропагандистською літературою, музичними інструментами.

На завершальному етапі колективізації налічили 597 агіткомітетів, що об'єднували близько 14 тис. агітаторів, які вели «бесіди і читки газет серед колгоспників»²²¹³. У серпні-жовтні 1946 р. газета «Закарпатська Україна» помістила 20 статей на допомогу пропагандистам і агітаторам. Одночасно видавали брошури і книжки про передові колгоспи, бригади, ланки. У 1946 і 1947 рр. бачили необхідність видати цілу серію популярних брошур для західних, Ізмаїльської і Закарпатської областей про агротехніку високих урожаїв цукрового буряку, картоплі, проса, помідорів тощо²²¹⁴.

²²¹⁰ Сегеда Т. Роль комсомола в колективізації сільського господарства. *Тридцять лет по соціалістическому пути*: Тезиси докл. и сообщ. Всесоюз. науч. конф., посвященной проблемам колективізації сільського господарства Прибалтики, западных областей Украины, Белорусии и Молдавии. Ч. 1: Предпосылки и процесс колективізації. Вильнюс, 1979. С. 149.

²²¹¹ Соціалістичні перетворення в західних областях Української РСР 1939–1979. Збірник документів і матеріалів. К.: Наукова думка, 1980. С. 183–185.

²²¹² Бахматова Л. Діяльність Закарпатської партійної організації по політичному вихованню жінок-селянок (1945–1950 рр.). *Великий Жовтень і розквіт возз'єднаного Закарпаття*: Матеріали наук. сесії, присвяченої 50-річчю Великої Жовтневої соц. революції, 29 черв. — 2 липня 1967 р. Ужгород: Карпати. 1970. С. 440.

²²¹³ Колгоспне Закарпаття. Збірник статей і нарисів. Ужгород, 1952. С. 6.

²²¹⁴ Справки инструкторов ЦК КП(б)У об организационно-хозяйственном состоянии колхозов, о земельных обществах и организации машинно-тракторных станций в западных областях УССР (январь-май 1946) // ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 75. Спр. 100. Арк. 34, 38.

З початком суцільної колективізації посилено цензуру. Постановою Ради міністрів СРСР від 1 березня 1948 р. № 535-204сс («совершенно секретно») затверджений «Перелік найголовніших відомостей, які складають державну таємницю». Зокрема, заборонялось розголошувати реальні оцінки стану посівів, врожайність, валовий збір зернових і технічних культур, захворювання худоби тощо²²¹⁵. Тому не доводиться говорити про об'єктивність тогочасної преси. Розпорядженням Закарпатського облвиконкому від 28 квітня 1949 р. засекретили топографічні карти. Вони знаходились в облуправлінні сільського господарства в службовому користуванні, відтак їх передали у спецчастину²²¹⁶.

Партійні функціонери організували листи від жителів області до родичів і знайомих у Канаді, США, Аргентині, Франції із друком їх в «українській прогресивній пресі». Переваги надавались колективним листам. У них колгоспники розповідали про свою працю, кращих людей, одержані прибутки, сільськогосподарську техніку, студентів із села, місцеву інтелігенцію, сільську медицину і т. д. Влада настійливо рекомендувала писати і про тих, кого начебто вбили бандерівці. У закарпатській же пресі публікувалися статті про «загниваючий капіталізм».

Партійні і радянські органи намагалися якомога раніше завершити радіофікацію населених пунктів. Через радіо зазвичай пояснювали слухачам переваги колективного господарства²²¹⁷. Зросла мережа культурних установ. Наприкінці колективізації в селах області було 530 клубів і хат-читалень, 524 бібліотеки з книжковим фондом 1,2 млн. прим., 103 стаціонарні кінозали і 97 кінопересувок, 32 радіовузли з мережею радіоточок²²¹⁸.

Активно практикували ідеологічний туризм — поїздки закарпатців «за досвідом» у колгоспи східних областей України. Так, у листопаді 1948 р., закарпатська делегація у складі 50 осіб відвідала 12 колгоспів Запорізької області. Екскурсанти побували на «Дніпрогесі», «Запоріжсталі», філії Всесоюзного інституту електрифікації сільського господарства. П'ятиденна подорож одного екскурсанта коштувала державі 810 крб²²¹⁹. Потім цих селян возили по Закарпатській області, де вони з пафосом розповідали про побачене.

²²¹⁵ Постановления, распоряжения высших правительственных органов Союза Советских Социалистических республик по вопросам деятельности учреждений, организаций и предприятий области. Том 1. (03.01.1948–31.05.1948) // ДАЗО. Ф.Р-195. Оп. 1. Спр. 69. Арк. 37–38.

²²¹⁶ Міщанин В. Аграрна політика на Закарпатті (1944–1950 рр.). Ужгород : Закарпаття, 2000. С. 73.

²²¹⁷ Міщанин В. Роль радіо і преси у пропаганді радянської влади на Закарпатті у 1944–1950 рр. *Україна: культурно-ціннісні виклики*. Матеріали круглого столу 13 червня 2012 р. Сімферополь : Кримський інститут бізнесу УЕУ, 2012. С. 33–39.

²²¹⁸ Колгоспне Закарпаття. Збірник статей і нарисів. Ужгород, 1952. С. 6.

²²¹⁹ Докладные записки об организации и проведении экскурсий колхозников и крестьян-единоличников западных, Измаильской и Закарпатской областей в колхозы, совхозы и промышленные предприятия восточных областей УССР (ноябрь 1948) // ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 17. Спр. 6613. Арк. 89.

20–30 червня 1950 р. 110 закарпатських селян відвідали колгоспи Вінницької області. Мали місце екскурсії в межах області. Так, з 25 липня до 25 серпня 1948 р. 96 краян відвідали сільськогосподарську дослідну станцію у с. Велика Бакта на Берегівщині та колгосп ім. Димитрова у м. Мукачево²²²⁰.

Широко застосовувався метод морального стимулювання. Вчорашніх наймитів за працю на колгоспній ниві преса віднесла до «кращих людей» бригади, колгоспу, округу, області. Селянам нав'язували нову морально-психологічну установку — «вибитися в люди» можна тільки через колгосп. Характерним є такий факт. В облуправління сільського господарства звернувся бригадир садово-городньої бригади колгоспу «Комсомолец» Іршавського округу і просив пояснити, як прославитися: «Я би любив стати Героєм Соціалістичної Праці в Іршавській округі, як стався мій любий друг Пенчо Пенчев у колгоспі ім. Димитрова у Мукачеві, з яким я колись вмісті працював»²²²¹.

Влада щедро виділила державні нагороди. За врожаї 1947–1950 рр. 507 колгоспників отримали ордени і медалі Радянського Союзу, а 23-м з них присвоєно звання Героя соціалістичної праці²²²². Нагороди надавались планово. Закарпатський облвиконком повідомив нагородний відділ Ради міністрів УРСР 24 грудня 1948 р., що не одержав бланки представлень до урядових нагород за високі врожаї та просив надіслати «по зернових і соняшнику — 150 комплектів; по картоплі — 100 комплектів; по винограду — 100 комплектів; на тих, що відзначились — 600 екземплярів»²²²³. Загалом — 950 бланків.

На таку кількість нагород необхідно було шукати людей з досягненнями у галузі сільського господарства, котрих явно бракувало. Навіть дійшло до спеціальної постанови про перевірку «успіхів і досягнень» від 28 лютого 1950 року. Облвиконком і бюро обкому КП(б)У виявили помилки при складанні матеріалів для нагородження, які зумовлені неправильним заповненням даних про врожайність, закріплення культур за ланками, облік урожаю²²²⁴.

Одним із засобів морального заохочення стала наочна пропаганда. Так, 3–4 січня 1950 р. на зборах голів колгоспів західних областей провели виставку стендів²²²⁵. Закарпаття представляв колгосп ім. Леніна Мукачівського

²²²⁰ Інформації про хід колективізації по Закарпатській області за 1948 рік (01.01.1949) // ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 17. Спр. 6633. Арк. 42.

²²²¹ Справки работников отдела по рассмотрению жалоб и предложений колхозников, касающихся организационно-хозяйственного укрепления колхозов (19.01.1949–25.12.1949) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 1095. Арк. 14.

²²²² Колгоспне Закарпаття. Збірник статей і нарисів. Ужгород, 1952. С. 6.

²²²³ Переписка с Президиумом Верховного Совета, с Советом Министров Украинской Советской Социалистической Республики по организационным и хозяйственным вопросам (17.01.1948–24.12.1948) // ДАЗО. Ф. Р-195. Оп. 1. Спр. 89. Арк. 189.

²²²⁴ Декадные сведения Министерства заготовок по заготовке сельскохозяйственных продуктов (07.01.1950–25.12.1950) // ДАЗО. Ф. Р-195. Оп. 5. Спр. 10. Арк. 38.

²²²⁵ Материалы о выполнении передовиками сельского хозяйства социалистических обязательств (07.03.1950–02.08.1950) // ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 17. Спр. 12397. Арк. 1–2.

округу. Його стенд складався з кількох програм і діаграм, а саме: ріст урожайності, ріст поголів'я худоби, вироблення трудоднів на одного працездатного колгоспника й оплата трудодня, ріст доходів колгоспу, передові колгоспники. Названий колгосп обрали не випадково. Адже він був одним з найбільших в області, а тому його показники вражали.

Постановою облвиконкому та бюро обкому КП(б)У від 15 липня 1950 р. створено обласну Дошку пошани у газетах «Радянське Закарпаття» і «Закарпатська правда», де поміщали відомості про колгоспи, радгоспи, МТС, округи, які виконали «свою першу заповідь перед державою — план хлібоздачі і натуроплати МТС»²²²⁶.

З початком суцільної колективізації розгортається соціалістичне змагання. За класичною радянською схемою ініціатива вийшла з «низів». Таку місію довірено с. Руське Мукачівського округу. Отож депутати місцевої сільради звернулись з листом до активу сільських і селищних рад Закарпатської області про виконання і перевиконання планів. Облвиконком і бюро обкому КП(б)У схвалили ініціативу 29 вересня 1948 р. і затвердили умови соцзмагання²²²⁷. Для переможців встановили три перехідні червоні прапори. Підсумки соцзмагання у 1949 р. окрвиконкоми й окружками КП(б)У мали провести тричі — 15 січня, 15 травня, 15 вересня, а редактори місцевих газет — систематично висвітлювати.

Соціалістичне змагання торкалося всіх сфер села. Змагались в організаційно-масовій роботі; рільництві; садівництві, виноградарстві та городництві; тваринництві; державних поставках; шляховому будівництві та благоустрої; народній освіті та культурно-освітній роботі; охороні здоров'я; торгівлі та громадському харчуванні; фінансово-бюджетній галузі; соціальному забезпеченні. Змагання проходили на різних рівнях: сільському, селищному, окружному, обласному. Так, переможцем у Волівському окрузі вийшла Новосільська сільська рада, що перевиконала річний план поставок і ліквідувала борги за 1947 і 1948 роки. Договори про соціалістичне змагання уклалися між Виноградівським і Берегівським, Волівським і Воловецьким округами тощо, між колгоспами.

На міжрегіональному рівні Закарпаття змагалось із Станіславською (нині Івано-Франківська), Дрогобицькою (нині входить до Львівської) областями з урожайності, поставок картоплі, м'яса, молока, плану тракторних робіт, розширення площ озимих і т. д. Виконання договору контролювали

²²²⁶ Документы (сведения, справки, ведомости и др.) о производственных показателях колхозов, предприятий и передовиков сельского хозяйства, подлежащих премированию за выполнение планов производства и животноводства по области за 1950 год // ДАЗО. Ф. Р-179. Оп. 1. Спр. 648. Арк. 38.

²²²⁷ Информации, отчеты и справки отдела о проведении выборов парторганов обкома КП(б)У, ЦК КП(б)У и ЦК ВКП(б) по руководству органами Советской власти на местах по организации и хозяйственному укреплению колхозов округа и др. (24.01.1948–24.12.1948) // ДАЗО. Ф. П-9. Оп. 1. Спр. 43. Арк. 6.

обидві сторони²²²⁸. Договори про соцзмагання у галузі сільського господарства були укладені зі Сталінською (нині Донецька) та Ізмаїльською (нині частина Одеської) областями²²²⁹.

У рамках сталінської політики «злиття націй» колгоспникам Закарпаття запропонували зміцнити дружбу з російським народом. Це питання постійно розглядалась на партійних і колгоспних зборах. Так, колгосп ім. Леніна Мукачівського округу співробітничав з колгоспом «Труд» Загорського району Московської області²²³⁰. Господарства обмінювались делегаціями.

Найбільш вагомим чинником, що вплинув на прискорення колективізації, була податкова політика, спрямована проти заможного селянина. Терміну «куркуль» у Закарпатті раніше не знали, але він прижився з радянською і колективізацією краю.

Одним із головних критеріїв визначення куркульського господарства була наявність землі. У липні 1946 р. обласне керівництво віднесло до куркульських господарств тих, які мали понад 10 га землі. Їх тоді нараховували 2134. Наприкінці того ж року ці норми переглянули: для низинних округів – до 6 га, для гірських – до 8 га²²³¹.

На початку 1947 р. виявили 36,3 тис. га прихованої від влади землі. Начальник облуправління сільського господарства І. Здоровець на партактиві 4 липня 1947 р. відзначив, що багато сільрад при потуранні окривконкомів дозволили заможним селянам розділити свою землю між дітьми (села Верхне Водяне, Вишково, Олешник та ін.). Після цього, як твердив заввідділом обкому А.Костенко, у деяких округах не стало куркулів: «Це неправильно. Куркулі у нас є, але вони роздали свою землю синкам і донькам, навіть таким, які ще в пелюшках. Якщо він має землі 15–20 га, то на себе запише 5–6 га з тим, щоб менше сплачувати податку»²²³².

3 червня 1947 р. Рада міністрів СРСР ухвалила постанову про економічне обмеження куркульських господарств шляхом посиленого оподаткування. Спочатку ця постанова не поширювалася на Закарпаття, де 1947 р. від

²²²⁸ Акты по проверке итогов выполнения социалистических договоров между Дрогобычской, Станиславской и Закарпатской областями за 1950 год (03.06.1950–10.06.1950) // ДАЗО. Ф. Р-179. Оп. 1. Спр. 638. Арк. 19.

²²²⁹ Информации, справки отдела, инструкторов по вопросам сельского хозяйства. Договора о социалистическом соревновании между Закарпатской и Измаильской, Сталинской областями (29.01.1947–08.12.1947) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 449. 132 арк.

²²³⁰ Еременко Л., Серкіз Я. Діяльність партійних організацій по зміцненню братерських зв'язків колгоспного селянства західних областей УРСР з трудящими союзних республік (1945–1958 рр.). *Вісник Львівського ун-ту*. Серія суспільна. Вип. 27. Львів: Вища школа, 1989. С. 10.

²²³¹ Мішанин В. Закарпатський «куркуль» (Документальний епізод із 1950 р.). Історична школа професора Володимира Задорожного. Вип. 1. Ужгород: Патент, 1999. С. 227.

²²³² Информации, справки, докладные записки окружкомов партии, политдонесения Ракошинской МТС о проводимой политике-массовой работе, землепользовании, о наличии кулацких хозяйств (06.05.1947–04.10.1947) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 450. Арк. 7, 24.

оподаткування звільнили 48,3% селянських господарств. Однак 17 травня 1948 р. керівництво області просило секретаря ЦК КП(б)У М. Хрущова збільшити норми поставок для заможних господарств. Їх (з площею понад 10 га кожне) налічувалось 1920, або 1,53% селянських дворів. Так, А.І. Герев с. Липове на Берегівщині володів 21 га землі (зерновими зайнято 14,7 га, тютюном — 1,2 га, виноградниками — 0,4 га), мав пару коней і волів, 2 корови, 3 свині. Із зібраного в 1947 р. хліба (238 ц) державі здав 41,8 ц. Відмінувавши збіжжя на господарські потреби і харчування сім'ї, господар продав 126 ц за 5045 крб. Крім того, у його бюджет поступило 80 тис. крб від реалізації інших продуктів, зокрема тваринництва.

Так само рентабельним було господарство селянина с. Затишшя Севлюського округу Ю.І. Шостака, котрий мав 23,5 га земельних угідь, зокрема 13 га під посівами зернових, 2 воли, 3 корови і 2 свині. У 1947 р. він зібрав 304 ц зерна, з яких 46 ц здав державі. На продаж шло 188 ц й оцінювались у 63,2 тис. крб. Інші прибутки склали близько 30 тис. крб²²³³. У 1947 р. селянин Гересплатив 15 805 крб сільськогосподарського податку, а Шостак — 11 030 крб. Це складало 12% чистого прибутку господарств. Отже, до місцевого бюджету поступали чималі суми. Проте влада вдалася до виснаження заможних селян через їх індивідуальне оподаткування.

У листі заступника голови уряду УРСР Л. Корнійця до закарпатського керівництва від 14 липня 1948 р. йшлося: «Рада Міністрів УРСР вважає, що економічне обмеження куркульства Вашої області можна посилити на основі діючих законів, шляхом збільшення нарахувань куркульським господарствам обов'язкових здач зерна, картоплі і сіна державі на 30%, а також можна посилити обкладання податками неземлеробських прибутків у куркульських господарствах шляхом більш чіткого виявлення власників млинів, молотарок і т. ін., що збільшить суму прибутків, а звідси і прогресивне нарахування сільськогосподарського податку»²²³⁴. У 1948 р. від обов'язкових хлібопоставок звільнили колгоспи Закарпаття, натомість одноосібники мали здати 484 тис. пудів зерна і 25 тис. пудів заборгованості попередніх років²²³⁵.

1949 р. став переломним для закарпатського селянства: колективізація та розкуркулення набрали форсованих темпів. Станом на 1 листопада 1949 р. в області вже було 5 округів суцільної колективізації (понад 80% від загальної

²²³³ Ілько В., Ілько І. Колективізація сільського господарства на Закарпатті: її передумови, суть і особливості. *Актуальні та малодосліджені проблеми історії України*. Випуск третій. Ужгород, 1998. С. 75–76.

²²³⁴ Переписка с Президиумом Верховного Совета, с Советом Министров Украинской Советской Социалистической Республики по организационным и хозяйственным вопросам (17.01.1948–24.12.1948) // ДАЗО. Ф. Р-195. Оп. 1. Спр. 89. Арк. 117.

²²³⁵ Постановления, распоряжения высших правительственных органов Украинской Советской Социалистической Республики по вопросам деятельности учреждений и предприятий области. Том III (22.05.1948–14.07.1948) // ДАЗО. Ф. Р-195. Оп. 1. Спр. 73. Арк. 73.

кількості селянських господарств): Берегівський, Ужгородський, Севлюський, Мукачівський, Воловецький. Сім округів були колективізовані на 25–50%, а Рахівщина — на 25%. На той час тільки 37 сіл області не мали колгоспу.

«Ліквідація куркульства» передбачала конфіскацію майна, арешт, виселення. Їх визначали за двома критеріями: кількість землі та застосування найманої праці. Куркулем визнали навіть голову колгоспу с. Горонда на Мукачівщині В. Лінтура через те, що раніше він мав магазин і наймав робочу силу²²³⁶. Для малоземельних, які виступали проти колгоспів, придумали назви «підкуркульник» або «агент куркулів». Саме тому число куркульських господарств у області від 1946 р. до 1950 р. не зменшилося суттєво — із 2134 до 1978, хоч їх безперервно викоринювали²²³⁷.

Комуністична влада у боротьбі з куркулями вдалася до політики національної дискримінації. Понад половини сімей куркулів були угорськими. У цілому станом на серпень 1950 р. із куркульських господарств було: 815 українських (41,2%), 1029 угорських (52,0%), 85 румунських (4,3%), 20 німецьких (1,0%), 18 єврейських (0,9%), 11 інших (0,6%)²²³⁸. Найбільше куркулів облікували у Берегівському і Севлюському округах.

Тоді ж планували новий адміністративно-територіальний поділ Закарпатської області. Пропонувалось утворити ще 7 округів — Білецький, Великобичківський, Вузьлівський, Дубівський, Підгорянський, Середнянський, Чорнотисівський²²³⁹. Згідно з проектом, це б усунуло великі диспропорції між округами щодо кількості сільрад, полегшило організаційну й політично-масову роботу серед національних меншин (як-от: усе румунське населення планували зосередити в одному Великобичківському окрузі замість двох Рахівського і Тячівського), підкреслило виробничу спеціалізацію, покращило зв'язок населення з органами управління (деякі сільради знаходилися на відстані 60–70 км від окружних центрів). Однак цей проект не було затверджено.

²²³⁶ Справки работников отдела по рассмотрению жалоб и предложений колхозников, касающихся организационно-хозяйственного укрепления колхозов (19.01.1949–25.12.1949) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 1095. Арк. 30, 32.

²²³⁷ Списки кулацких хозяйств Иршавского, Свалявского, Раховского, Перечинского, Воловецкого, В. Березнянского и Межгорского округов за 1949–1951 годы // ДАЗО. Ф. Р-195. Оп. 4:1949 р. Спр. 13а. 267 арк.; Перечень земледельцев г. Мукачево, Мукачевского, Перечинского, В. Березнянского районов внесенных в списки кулаков // ДАЗО. Ф. Р-195. Оп. 4. Спр. 13б. 298 арк.; Списки кулацких хозяйств Ужгородского, Мукачевского, Береговского округов г. Ужгорода и Мукачева за 1950 г. // ДАЗО. Ф. Р-195. Оп. 5. Спр. 20а. 251 арк.; Списки кулацких хозяйств по Береговскому, В. Березнянскому, Виноградковскому, Иршавскому, Воловецкому, Мукачевскому, Тячевскому, Ужгородскому, Хустскому округам за 1950 г. // ДАЗО. Ф. Р-195. Оп. 5. Спр. 20б. 307 арк.; Списки кулацких хозяйств Виноградковского, Тячевского, Хустского округов за 1950 г. // ДАЗО. Ф. Р-195. Оп. 5. Спр. 20в. 289 арк.

²²³⁸ Переписка с военными округами, областным, окружными комиссариатами и войсковыми частями о выделении строительных материалов, фуража, овощей, о разминировании отдельных площадей области от засоренности предметами взрывоопасной техники и по другим вопросам // ДАЗО. Ф. Р-195. Оп. 5. Спр. 31. Арк. 31.

²²³⁹ Адміністративно-територіальний поділ Закарпатської області та зміни назв населених пунктів за 1948 рік // ДАЗО. Ф. Р-195. Оп. 24. Спр. 27. Арк. 28, 30.

У списки куркулів часто вносили господарів, які ніколи не мали наймитів. Прокурор області І. Андрашко доповідав секретарю обкому партії І. Вашу: «Враховуючи, що деякі окрвиконками до питання про виявлення куркульських господарств підійшли поверхово і склали списки, які не відповідають реальному становищу, необхідно ці списки ретельно перевірити. Можна не сумніватись, що будуть встановлені випадки віднесення до категорії куркульських господарств селян-середняків і навіть бідняків, з одного боку, і не включення у списки осіб, які дійсно мали куркульські господарства — з другого»²²⁴⁰.

У 1950–1952 рр. із списків куркулів виключили 543 осіб. Станом на 1 січня 1953 р. їх залишилось 954, найбільше у п'яти округах: Березівському — 237, Севлюському — 207, Ужгородському — 145, Мукачівському — 83, Хустському — 75. Кримінальне покарання з них понесли 176 осіб, у т. ч. 53 за несплату податків. Станом на 1 січня 1953 р. на 341 куркульське господарство припало понад 6,5 млн крб податкових недоїмок. На кінець 1955 р. у списках куркульських господарств ще перебувало 765 дворів²²⁴¹.

Акції протесту проти колективізації в Закарпатті найперше проявилися через опір натуральним поставкам державі, проти яких виступали навіть окремі комуністи. Тоді включалися органи державної безпеки, прокуратура, суди. Так, голова сільради с. Антонівка Василь Повханич не хотів брати зобов'язання зі здачі молока. Перечинський окружком констатував, що навіть бідняки і середняки зайняли до колгоспів очікувальну тактику. У с. Копашново на Хустщині антиколгоспну агітацію проводили місцеві комуністи. У березні 1946 р. Гангур на селянських зборах заявив: «Організовувати колгоспи не потрібно тому, що нас, комуністів, будуть звинувачувати в знущанні над народом»²²⁴². Його виступ підтримали інші комуністи села.

Ми вже відзначили, що процес колективізації призводив до масових заворушень, зокрема у с. Великі Лучки. Подібне мало місце в інших селах. Нерідко ексцеси закінчувалися трагічно. Так, 4 серпня 1947 р. у с. Діброва Тячівського округу о 10 год. ранку натовп (близько 300 осіб) убив голову новоствореного колгоспу І.І. Черничка. У бунтівному селі співробітники держбезпеки заарештували 12 осіб. При організації колгоспу у с. Діброва, де проживали румуни, замість індивідуальних заяв підтасували колективну на 25 селян. Як з'ясувалося, вступити до колгоспу виявили бажання лише 13 господарств²²⁴³.

²²⁴⁰ Информации, справки работников отдела о ходе коллективизации и организационно-хозяйственным укреплении вновь созданных колхозов (04.01.1949–31.12.1949) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 1093. Арк. 73.

²²⁴¹ Міщанин В. Аграрна політика на Закарпатті (1944–1950 рр.). Ужгород : Закарпаття, 2000. С. 86.

²²⁴² Ілько В., Ілько І. Колективізація сільського господарства на Закарпатті: нове бачення. *Матеріали Всеукраїнського симпозиуму з проблем аграрної історії*. У 2-х ч. Ч. II–К., 1997. С. 87–88.

²²⁴³ Міщанин В. Аграрна політика на Закарпатті (1944–1950 рр.). Ужгород : Закарпаття, 2000. С. 90.

Місцева преса періодично описувала соціальні конфлікти, штучно нагнітаючи конфронтаційну атмосферу в умовах «загострення класової боротьби». «Організація колгоспів зустрічає й зустрічатиме шалений опір куркульства», — йшлося у передовиці «Закарпатської правди»²²⁴⁴.

У 1948 р. своє невдоволення висловили ряд сільських партосередків. Комуністи сіл Тросник Севлюського округу, Великих Лучок на Мукачівщині та ін. вирішили не створювати колгоспів. У с. Червеньово Ужгородського округу проти створення колгоспу активно виступила комуністка Курта²²⁴⁵. Таких прикладів чимало.

Реакцією на примусовий характер створення колгоспів стали заворушення, зокрема у с. Великий Бичків Рахівського округу. Начальник облуправління держбезпеки полковник Черницький повідомив: «27 січня 1948 р. вранці на колгоспне поле вийшло до 100 чоловік-одноосібників, які розділили колгоспне поле колами і межами на ділянки, що їм належали раніше». У зв'язку з цим органи держбезпеки заарештували десятьох найактивніших селян. Й. Бароні, голова сільради в с. Дзвінкове на Берегівщині, сказав односельчанам у вересні 1948 р.: «Мене самого загнали в колгосп, зараз все в мене забрали, не знаю, як буду жити, видно, прийдеться помирати з голоду». Секретар партосередку с. Руська Мокра Тячівського округу Ключкович на зборах висловився теж відверто: «Я вчився у партійній школі в Ужгороді. Мене вчили, і думають, що я буду обманювати народ. Ні, цього не було і не буде...»²²⁴⁶.

Про масштабний спротив можна довідатися з матеріалів кримінальної справи у 3-х томах (1300 стор.). 9, 10 і 15 жовтня 1948 р. с. Угря на Тячівщині сколихнула масова непокоря. Колгосп тут організували 11 серпня 1948 року. Із Хустської МТС 8 жовтня приїхав трактор орати колгоспну землю, до якої приєднали наділи одноосібників. Жителі не дали розорювати свої ділянки. Жінки лягали в борозну і під колеса. У неділю, 10 жовтня, трактор знову невдало вийшов орати. 11–14 жовтня жінки чергували з ранку до ночі біля трактора. 15 жовтня трактор знову вийшов у поле, де зібралися 60–70 жінок. Тоді заарештували 9 жінок. Усього активними учасниками заворушення було до 170 осіб. До цієї справи залучили 45 свідків. Усі підсудні відкинули звинувачення в антиколгоспній та антирадянській агітації. Закарпатський обласний суд засідав 29 листопада — 3 грудня 1948 р., 25–26 травня 1949 р. Дві особи отримали 25 років таборів, п'ять — 10 років, одна — 8 років, три — 5, дві — 2 роки ув'язнення.

У листопаді 1992 р. пленум Верховного суду України реабілітував усіх 13 засуджених. У рішенні записано: «Аналіз наведених доказів свідчить,

²²⁴⁴ Закарпатська правда. 1948. 6 лютого.

²²⁴⁵ Міщанин В. Закарпатський «куркуль» (Документальний епізод із 1950 р.). Історична школа професора Володимира Задорожного. Вип. І. Ужгород : Патент, 1999. С. 227.

²²⁴⁶ Лемак В. Колективізація на Закарпатті: як це було? *Новини Закарпаття*. 1993. 6 травня.

що діяння засуджених за своїм змістом не утворюють складу злочинів, за які їх засуджено. Критичні висловлювання про стан справ у колгоспах та про погане забезпечення колгоспників помилково розцінені як проведення антирадянської агітації, бо вони не містили закликів до повалення, підривної послаблення радянської влади. Як встановлено по справі, заворушення серед жителів села Угля мали місце не в результаті дій засуджених, а у зв'язку з незаконними діями представників місцевої влади, які намагалися насильно організувати колгосп, забрали належну селянам землю та хотіли її зорати не дивлячись на те, що урожай селянами повністю ще не був зібраний. Крім того, заворушення селян не супроводжувались погромами, руйнуванням, підпалами та іншими подібними діяннями. Трактор не був пошкоджений, тракторист не постраждав, люди, серед яких знаходилися і засуджені, лягали в борозни, заважаючи орати поле. Тому діяння засуджених не утворюють складу злочину, передбаченого ст. 56-16 п.п. «А», «Б» Карного кодексу УРСР²²⁴⁷.

У 1948 р. в облуправління сільського господарства поступило 83, а до червня 1949 р. — 34 скарги від одноосібників про ущемлення їх інтересів при виділенні земель для колгоспів. Так, в одноосібників сіл Тур'я Пасіка і Завбуч Перечинського округу забрали всю землю без компенсації, відрізали її до самих хат і заборонили випасати худобу на громадських пасовищах. Аналогічні скарги поступили від жителів десятків сіл²²⁴⁸.

У ході колективізації влада вдавалася до відвертого насильства. Так, уповноважений Севлюського окружкому КП(б)У Кривуляк у с. Пушкіново в серпні 1948 р. викликав до сільради громадянку О. Поличинець. Після відмови вступити у колгосп силоміць вклав у її руку олівець і заставив підписати підготовлену заяву. У вересні 1948 р. в тому ж селі після відмови громадянки В. Юрик вступити до колгоспу, Кривуляк розклав біля її будинку вогнище й погрожував кинути господиню у вогонь. У січні 1949 р. у с. Великі Ком'яти за це він побив селян, постраждали І. Боршош, Ю. Гайдук, М. Пруниця, Ю. Урич та ін²²⁴⁹.

У січні 1949 р. в с. Лохово Мукачівського округу заарештували голову земельної громади Махлинця за те, що роздав селянам зібране зерно, котре мав передати у створений колгосп. Голова сільради с. Тур'я Бистра Перечинського округу В. Діянич написав листа Сталіну з проханням не організувати колгосп в їхньому селі.

²²⁴⁷ Довганич О. Любов до землі чи масове заворушення? Що відбулося в селі Угля у жовтні 1948 року. *Новини Закарпаття*. 1995. 28 листопада.

²²⁴⁸ Приказы Министерств сельского хозяйства СССР УССР о рассмотрении жалоб и заявлений трудящихся за 1950 год (03.03.1950–12.04.1950) // ДАЗО. Ф. Р-179. Оп. 1. Спр. 563. Арк. 1–41.

²²⁴⁹ Постановление высших правительственных органов Украинской Социалистической Республики по вопросам деятельности учреждений, организаций и предприятий области. Т. 1 (03.01.1947–31.05.1947) // ДАЗО. Ф. Р.195. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 23.

У травні 1949 р. до редакції газети «Правда України» (м. Київ) поступив анонімний лист про порушення принципів добровільності при організації колгоспу в с. Сокирниця Хустського округу. Адже з Хуста прийшли «якісь агенти, і давай людей мучити, опівночі порушували їм відпочинок, як розбійників гнали на сільраду, по три дні тримали закритими у підвалах, голодних і замерзлих, та скільки людей відвели до Хуста в тюрму тому, що не дали заяву в колгосп»²²⁵⁰.

У 1949–1950 рр. антиколгоспні виступи тривали. Мали місце підпали колгоспних споруд, будинків активістів, розправи над головами колгоспів, сільрад (Угля, Ясіня, Чорний Потік, Ключарки та ін.). 29 липня 1949 р. повстали мешканці с. Ірлява Ужгородського округу, потім четверо з них отримали по 8–10 років таборів. У с. Добронь того ж округу масовий безлад супроводжувався погромом і охопив понад 500 осіб. Його припинив прикордонний загін. У 1949 р. «за крадіжки і розтрата колгоспного майна» судили 114 осіб, у т. ч. 5 голів колгоспів, а у 1950 р. — 112, зокрема 7 голів колгоспів.

Як бачимо, під час колективізації мешканці Закарпаття вперше в історії краю зіштовхнулися з могутньою тоталітарною системою. Раніше аграрний рух у регіоні ніколи не виходив за межі вимог справедливого врегулювання земельного питання. Тоталітарна влада мала досвід придушення селянського опору в різних частинах СРСР 1920–1930-х рр. Отож, поетапно за кілька років, у 1946–1950 рр., незважаючи на опір селян, було колективізовано й Закарпаття. Проте перманентна боротьба з «дрібнобуржуазними» і «приватновласницькими» пережитками на селі залишалася і надалі в арсеналі державної аграрної та соціальної політики в радянському Закарпатті.

З підписанням 29 червня 1945 р. радянсько-чехословацького договору про Закарпатську Україну було відкрито шлях до всеохоплюючого поширення в краї соціалістичних порядків²²⁵¹. Вони стали основними чинниками впливу населення за межі регіону. «Соціалістична перебудова» регулювалась низкою постанов ЦК КП(б)У та Закарпатського обкому КП(б)У, що вплинули на життя всіх етнічних і соціальних груп краю. Так, згаданим договором передбачався вільний вибір (оптація) громадянства. У 1945–1947 рр. між Чехословаччиною і Радянським Союзом відбувся взаємний обмін населенням на принципі оптації.

Оптація у міжнародно-правовому трактуванні — це добровільний вибір жителями територій, які переходять від одної країни до іншої, громадянства

²²⁵⁰ Лько В., Лько І. Колективізація сільського господарства на Закарпатті: її передумови, суть і особливості. *Актуальні та малодосліджені проблеми історії України*. Випуск третій. Ужгород, 1998. С. 86.

²²⁵¹ Возз'єднання. Збірник архівних документів і матеріалів (травень 1944 — січень 1946 рр.) про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною / Упоряд. О. Довганич та ін. Ужгород : Закарпаття, 2000. С. 200–201; с. 267–268.

цих держав. Зазвичай оптація завершується переселенням у країну, громадянство якої людина обрала. У радянсько-чехословацьких відносинах оптація розглядалася у ширшому плані. Особи чеської та словацької національностей, які мешкали в окремих регіонах СРСР, точніше – України (Закарпаття і Волинь), отримали право добровільно обрати чехословацькі громадянство і переселитися в Чехословаччину. Відповідно, українці, росіяни і білоруси Чехословаччини могли набути радянське громадянство і виїхати до СРСР. Окрім того, право на чехословацьке громадянство мали українці та росіяни, які воювали в складі чехословацьких військових формувань Другої світової війни. Так само чехи і словаки, які воювали в радянській армії, мали можливість обрати громадянство СРСР. Одночасно чехословацька влада прагнула повернути на батьківщину етнічну групу «волинських чехів», які переселилися в Україну в XIX ст.

10 липня 1946 р. в Москві була підписана «Угода між Урядом СРСР і Урядом ЧСР про право оптації та переселення відповідно громадян чеської і словацької національності, які мешкають в СРСР на території колишньої Волинської губернії, і чехословацьких громадян української, російської і білоруської національності, які мешкають на території Чехословаччини»²²⁵². На її базі розгорнулася «волинська акція» 1946-1947 рр. з повернення майже 33 тис. волинських чехів до країни і зустрічний потік чехословацьких переселенців – понад 8,5 тис. осіб, в основному українців Східної Словаччини, – на Волинь.

У пояснювальній записці міністерства закордонних справ ЧСР (3 серпня 1946 р.) до радянсько-чехословацької угоди від 10 липня 1946 р. стверджується, що із загальної чисельності 35–40 тис. осіб чеської національності з Волині, у ході Другої світової війни 12 тис. чол. вступило до лав чехословацьких військових частин у СРСР. У боях загинули 4 тис. волинських чехів, а 1 тис. після важких поранень стали інвалідами. Ще в роки війни переважна частина волинських чехів виявила бажання переселитися в Чехословаччину. Уряд СРСР погодився на це в обмін на переїзд осіб української, російської та білоруської національностей, які оберуть (оптують) радянське громадянство. Радянсько-чехословацька угода закріпила детальні положення про порядок і механізм здійснення взаємообміну населенням між СРСР і ЧСР.

Оптація на Закарпатті розпочалася дещо раніше – з середини 1945 р. і була чисельно меншою, ніж «волинська акція». У цій оптації чимало нез'ясованого. Зокрема, чітко не визначена кількість оптантів, причини вибору чехословацького громадянства чільними представниками закарпатської інтелігенції тощо. Оптаційні процеси на Закарпатті стали першим етапом обміну населенням між Чехословаччиною та СРСР. На Закарпатті (до 1945 р. де-юре складовій частині

²²⁵² Документи і матеріали по истории советско-чехословацких отношений. Май 1945 г. – февраль 1948 г. / Подг. Ч. Аморт и др. Москва: Наука, 1988. Т. 5. С. 265–271.

ЧСР) чехословацьке чи радянське громадянства обирали донедавна громадяни ЧСР. З оптацією переплелися процеси репатріації, імміграції чи еміграції, нелегальні втечі закордон жителів Закарпаття, а вибір громадянства не був жорстко регламентований національною приналежністю²²⁵³. Це підтверджує значна кількість матеріалів у ДАЗО, що майже не опрацьовані дослідниками²²⁵⁴.

Право на оптацію було закріплено ст. 2 протоколу до Договору між СРСР і ЧСР про Закарпатську Україну від 29 червня 1945 року. Особи словацької та чеської національностей, які постійно проживали на території Закарпатської України, мали право оптації громадянства ЧСР до 1 січня 1946 р. Аналогічно, українці та росіяни Словаччини могли до цієї ж дати обрати радянське громадянство. Такі особи повинні були переселитися у відповідну країну протягом 12 місяців²²⁵⁵. На практиці оптація громадянства ЧСР була дозволена не тільки чехам і словакам, але і чехословацьким військовим української і російської національностей та членам їх родин, які мешкали на Закарпатті.

Офіційно про можливість оптації для жителів Закарпаття повідомлено лише у листопаді 1945 р., прийом заяв продовжили на перший квартал 1946 р. Загалом на 1946 р. припав пік оптаційних процесів. МВС ЧСР 26 серпня 1946 р., ще до розгортання оптації «волинським чехів», отримало майже 19 тис. оптаційних заяв від громадян СРСР, в основному — жителів Закарпаття. Особи, що подали прохання про оптацію в чехословацькі органи у Празі чи Братиславі так і не змогли отримати легальне право на переселення²²⁵⁶. Розглянуто 2,5 тис. заяв і 1,8 тис. заявникам відмовлено в оптації. Жоден з кандидатів в оптанти не повернувся в СРСР, всі залишилися будь-яким чином на території Чехословаччини.

²²⁵³ Вовканич І., Сюсько І., Марина В. Населення Закарпаття і Східної Словаччини у «великому переселенні народів» після Другої світової війни: оптація 1945–1947 рр. *Румунсько-українські відносини: історія і сучасність*. Сату Маре, 1999. С. 377.

²²⁵⁴ Постанова НРЗУ про порядок реєстрації прибулих та вибулих іноземних підданих, про порядок видачі пропусків громадянам, які виїжджають закордон (28.06.1945) // ДАЗО. Ф. Р-14: Президія Народної Ради Закарпатської України. Оп. 1. Спр. 163. 3 арк.; Уповноваження надане головою НРЗУ Петрушаку І.Д. на ведення переговорів з органами Чехословацької Республіки про репатріацію цивільних громадян Закарпатської України і військовослужбовців, що знаходяться в Чехословацькій армії та про перенесення Українського університету та інших учбових та мистецьких закладів до Закарпатської України (09.08.1945) // ДАЗО. Ф. Р-14. Оп. 1. Спр. 165. 1 арк.; Лист Міністра Внутрішніх справ Чехословаччини про перебування на території Чехословаччини громадян Закарпатської України та про видачу їх на вимогу органів НРЗУ (05.10.1945–09.01.1946) // ДАЗО. Ф. Р-14. Оп. 1. Спр. 167. 1 арк.; Прохання осіб про надання дозволу на виїзд на постійне мешкання в Угорщину і Чехословаччину (31.05.1945–21.12.1945) // ДАЗО. Ф. Р-14. Оп. 1. Спр. 170. 54 арк.; Прохання громадян Закарпатської України про надання дозволу на тимчасовий виїзд за кордон до родичів (18.05.1945–09.11.1945) // ДАЗО. Ф. Р-14. Оп. 1. Спр. 171. 4 арк.

²²⁵⁵ Закарпатська Україна. 1945. 30 червня.

²²⁵⁶ Худіш П. Перший етап оптаційних процесів між Закарпатською Україною та Чехословацькою республікою: червень 1945 — квітень 1946 рр. (За матеріалами чеських архівів). *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. Ужгород, 2014. Вип.2 (33). С. 64.

У 1946 р. до Чехословаччини прийшли перші ешелони-транспорти із закарпатськими оптантами. Масовий виїзд оптантів із Закарпаття завершився у 1947 році. Всього із Закарпаття офіційно виїхало до ЧСР від Віденського арбітражу (2 листопада 1938 р.) до 1 листопада 1944 р. 5 078 сімей, або понад 15 тис. осіб. Багато з них оптували чехословацьке громадянство, подаючи заяви в чехословацьке МВС, а безпосередньо в ході оптації 1945–1947 рр. — 1583 сім'ї (понад 5 тис. осіб) подавали заяви про вибір чехословацького громадянства спеціальним представникам МВС ЧСР на Закарпатті (радянські дані)²²⁵⁷. Сучасні дослідники опираючись на матеріали чеських архівів відзначають, що протягом року (від 1 квітня 1946 — закінчення прийому заяв, до 26 березня 1947 — перший транспорт з оптантами) активне переселення так і не розпочалося. Натомість переселено в трьох «неофіційних» транспортах влітку 1946 р. 329 осіб. Незважаючи на численні перешкоди, чехословацьке громадянство отримало 5377 осіб²²⁵⁸. Також поза рамками офіційної оптації із Закарпаття виїхало чи втекло у 1945–1946 рр. ще декілька тисяч осіб.

Як бачимо, оптаційні процеси на Закарпатті були дещо меншими за «волинську акцію» й охопили мінімально 15-20 тис. осіб. Проте ця цифра досить відносна. За даними Комісії для оптантів із Закарпатської України за 1947 р. (м. Кошице) від 1945 р. до 31 грудня 1947 р. в ЧСР прибули 27 транспортів з оптантами із Закарпаття у складі 1583 сімей, або 5026 осіб²²⁵⁹. Із них — 520 селянських сімей. Більшість склали вчителі, лікарі, службовці, студенти, ремісники і дрібні підприємці. Можемо зробити висновки, що в ЧСР масово переселялись кваліфіковані спеціалісти і соціально активні люди, яким не сприймали сталінсько-радянського режиму на Закарпатті.

У зворотному напрямку фактично поверталися на батьківщину закарпатці, які вимушено виїхали після окупації Карпатської України Угорщиною у березні 1939 року. Однак радянською системою обліку їх віднесено до «репатріантів». Це утруднює підрахунок українців-оптантів з ЧСР. Відповідно до звіту обласного відділу у справах репатріації виконкомом Закарпатської обласної ради на 1 січня 1948 р. з Чехословаччини в Закарпаття прибули 1973 репатріанти. За іншими даними їхня кількість складала 3845 осіб²²⁶⁰. Деякі вчені вважають, що близько 10 тис. українців із Чехословаччини стали громадянами

²²⁵⁷ Вовканич І., Сюсько І., Марина В. Населення Закарпаття і Східної Словаччини у «великому переселенні народів» після Другої світової війни: оптація 1945–1947 рр. *Румунсько-українські відносини: історія і сучасність*. Сату Маре, 1999. С. 383.

²²⁵⁸ Худіш П.М. Закарпаття в контексті чехословацько-радянських відносин (1944–1948) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «історія України». Ужгород, 2016. С. 12.

²²⁵⁹ Вовканич І., Сюсько І., Марина В. Населення Закарпаття і Східної Словаччини у «великому переселенні народів» після Другої світової війни: оптація 1945–1947 рр. *Румунсько-українські відносини: історія і сучасність*. Сату Маре, 1999. С. 383.

²²⁶⁰ Там само⁹. С. 387.

СССР, а близько 10 тис. українців з України (Закарпаття) стали чехословацькими громадянами²²⁶¹.

Ряд закарпатських українців, які оптували громадянство ЧСР, змушені були декларувати себе чехами або словаками. Переселившись до Чехословаччини, такі оптанти зазвичай ідентифікували себе в подальшому з державотворчими націями цієї країни, що в свою чергу призводило до втрати ними української національної ідентичності.

Прискорена радянізація означала невідворотну інтеграцію Закарпаття в тоталітарну соціально-політичну систему. Водночас відбувалася консолідація населення в складі української нації. Проте асиміляційні процеси в руслі злиття всіх етносів СРСР в «єдиний радянський народ» (на базі російської державної та культурної традиції) призвели до істотних соціальних і національних змін.

Як не парадоксально, 1945–1950 рр. умовно називають часом інтенсивної радянської «українізації» Закарпаття. Її провели на тлі утвердження кардинальних соціально-політичних змін, коли реалізовувалася широка програма розвитку освіти і культури. Це значною мірою привело до поширення літературної мови, кращих зразків народної та професійної культури.

Проте у радянському Закарпатті російськомовні мігранти зайняли майже всі значимі та керівні господарські, державні та партійні посади. Цілеспрямованими і систематичними переміщеннями у Закарпаття чисельних груп трудових мігрантів із різних кінців Радянського Союзу не лише привносилися чужі культурні традиції, але й посилювалась етнічна строкатість населення. Штучно створювалася російська національна меншина, що, незважаючи на свою малочисельність, відіграла провідну політичну і соціальну роль. За стратегічним задумом, вона мала б служити ефективною противагою навіть гіпотетичним відцентровим порухам у національних окраїнах. На Закарпатті, найзахіднішому форпості СРСР, невибагливими адміністративно-політичними засобами наполегливо і без зайвих сентиментів проводили русифікацію. Йшлося про «уподібнення» корінного населення з російськомовними маргіналами під маніпулятивним гаслом формування «єдиного радянського народу», котрому належало здійснити виняткову, месіанську місію у всесвітньому масштабі²²⁶².

Із середини 1945 р. почалася масова демобілізація фронтовиків. До кінця серпня 1945 р. до Прикарпатського військового округу демобілізовано 39 тис. військовослужбовців. Значна їх кількість була працевлаштована на керівні посади на Закарпатті. Це викликало невдоволення серед населення, страх за своє майбутнє в умовах Радянського Союзу. Оскільки в державі кордони ще

²²⁶¹ Маркус В. Приєднання Закарпатської України до Радянської України 1944–1945 / Пер. з франц. К. : Інтел, 1993. С. 74–75.

²²⁶² Офіцинський Р. Русифікація. *Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура* / Під ред. М. Вегеша, Ч. Фединець. Ужгород : Ліра, 2010. С. 293.

не були огорожені колючим дротом, то чимало закарпатців тікало в сусідні країни. Протягом вересня-жовтня 1945 р. при спробі нелегального переходу кордону затримали 60 осіб. Серед утікачів були інтелігенти, промисловці, бідняки, «куркулі», навіть місцеві комуністи.

Закарпатській області у Москві надали важливого геополітичного значення як військовому опорному пунктові Радянського Союзу. Звідси легко контролювати Центральну Європу – нерідко бунтівливі країни «соціалістичого табору». Трагічні події 1956 р. в Угорщині та 1968 р. в Чехословаччині довели правоту цієї тези²²⁶³. Уже з середини серпня 1945 р. тут поселили і працевлаштували велику кількість демобілізованих російськомовних військовослужбовців. Серед них було чимало таких, які відверто претендували на керівні посади. Один із тамбовських росіян у листі до керівників Закарпаття писав: «Кроме бухгалтера могу и другую руководящую работу выполнять», інший російськомовний претендував на посаду начальника планового відділу чи плановика-економіста, третій писав, що може працювати завідуючим будь-якої «мельницы на любой руководящей работе»²²⁶⁴.

У другій половині 1940-х рр. в управлінській практиці Закарпаття утвердився негласний поділ на приїжджих і місцевих. Так, у 1946 р. із 194 керівних кадрів міста Мукачєво було: 94 росіяни, 88 українців, 11 євреїв, 2 угорці, 2 чехи. Якщо врахувати і той факт, що половина українців належала до приїжджих, то у цьому місті загальне число приїжджих російськомовних керівників усіх рівнів досягло 83 %²²⁶⁵.

У всьому Закарпатті за спеціальною «точковою» рознарядкою оселялися російськомовні фахівці. Зокрема, у селах осіли більше тисячі агрономів, механіків, ветеринарів. Серед присланих тоді до краю домінували інженери, медики, вчителі та, зрозуміло, партійні функціонери, співробітники каральних структур. У 1945–1947 рр. сюди, приміром, приїхали 2383 учителі зі Східної України. Так само спостерігався приріст медичних кадрів. На 1 липня 1947 р. в Закарпаття прибуло 1139 лікарів і 3998 осіб медперсоналу. Можна погодитися з Р. Офіцинським, що «вони не створювали соціального напруження, не витісняли доволі малочисельну місцеву інтелігенцію, а заповнювали вакантні робочі місця, створені у рамках грандіозних соціальних і культурних програм»²²⁶⁶. Серед новоприбулих було чимало справжніх спеціалістів, які прижились в області, стали корисними, поріднилились з місцевими українцями.

²²⁶³ Офіцинський Р. Русифікація. *Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура* / Під ред. М. Вегеша, Ч. Фединець. Ужгород: Ліра, 2010. С. 294.

²²⁶⁴ Малець О. Етнополітичні та етнокультурні процеси на Закарпатті 40–80-х рр. XX ст. Ужгород, 2004. С. 95.

²²⁶⁵ Там само.

²²⁶⁶ Офіцинський Р. Русифікація. *Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура* / Під ред. М. Вегеша, Ч. Фединець. Ужгород: Ліра, 2010. С. 294–295.

Масштабні господарсько-культурні перетворення вимагали значної кількості нових спеціалістів. У ході виконання п'ятирічки у необхідності постійно направлялись інженери, техніки, механіки і робітники, а в колгоспне село було направлено понад 1 000 агрономів, механізаторів, ветеранів та ін. Політика індустріалізації створила велику потребу в міських робітниках, а колективізація на Закарпатті відзначалась також активною переселенською політикою. Вона, на думку радянських і компартійних функціонерів мала вирішити дві головні «вічні» проблеми Закарпаття – безробіття і малоземелля.

1948–1949 рр. стали переломними у проведенні колективізації Закарпаття. З'являється багато незадоволених примусовою колективізацією та реквізиціями майна. Влада знімала напругу репресивними заходами: молодь направляла в школи ФЗН на Донбас, а селянам пропонувала переселення у південні та східні райони УРСР²²⁶⁷.

Мало вивченою сторінкою історії Закарпаття є доля молоді, яка відбиралася від батьків і відправлялася в школи ФЗН східних областей. Дітей, які втікали назад до батьків, арештовували, піддавали різним покаранням. Ті, котрі залишилися, закінчивши короткочасне навчання, працювали шахтарями, металургами. Поодинокі поверталися в рідний край, але невідомо, скільки тих, які у цьому «виховному процесі» зникли безслідно.

Школи фабрично-заводського навчання – нижчий професійно-технічний заклад. Були створені на виробничій базі підприємств з метою підготовки робітників для вугільної, гірничорудної, металургійної, нафтової, будівельної та інших галузей. Термін навчання становив 6 місяців. У школи залучались юнаки 16-18 років з будь-якою загальноосвітньою підготовкою. Учні знаходились на державному забезпеченні. У 1949 р. школи ФЗН вугільної та гірничорудної промисловості реорганізували в гірничопромислові школи з 10-місячним терміном навчання, в 1955 р. школи ФЗН будівельної промисловості – в 10-місячні будівельні училища.

Спочатку місцева молодь направлялась на навчання у новостворені фабрично-заводські училища в м. Севлюш (Виноградів), Берегово та Мукачево. Закарпатська область останньою в західноукраїнському регіоні стала відправляла молодь до шкіл ФЗН у Східні і Південні області УРСР. Радянський режим у краї зайняв очікувальну позицію – спочатку вирішили населення радянлізувати і колективізувати. Перший набір молоді відбувся у березні 1948 року. Із документа, знайденого у архіві, бачимо, що в січні-березні 1948 р. такого набору на Закарпатті не було²²⁶⁸. Згідно з постановою Ради міністрів УРСР і ЦК КП(б)У, протягом цього ж року із Закарпатської

²²⁶⁷ Міщанин В. Закарпатська молодь у школах ФЗН: навчання чи змушена міграція? *Інтелегенція і влада*. 2009. Вип. 15. С. 155–156.

²²⁶⁸ Міщанин В. Закарпатська молодь в школах ФЗН: навчання чи змушена міграція? *Русин*. 2008. № 3–4. С. 125.

області планувалось призвати (саме такий використовували термін) у школи ФЗН 7 тис. юнаків, в т. ч. 1 тис. — по лінії Закарпатського облвійськкомату. Незабаром заступник голови виконавчого комітету Закарпатської обласної ради депутатів трудящих Ю. Ляшенко відрпортував у Київ: «Здано в школи ФЗН всього 7037, в т. ч. через облвійськкомат 1007 чоловік»²²⁶⁹.

Вже перші набори показали, що місцеве керівництво не готове до такої «відповідальної місії». В окремих випадках комісії з призову в школи ФЗН формально підходили до визначення стану здоров'я молоді. Мали місце випадки, коли зарахованих і відправлених юнаків з різними хворобами на місці не прийняли і повертали додому.

Іншою проблемою стало неправильне оформлення документів. Також призовники навмисно приховували документи. На це обласному керівництву вказував заступник секретаря Ради міністрів УРСР з оборонних справ П. Забельников. Він писав, що «прибуло за останній час в школи ФЗН Сталінської області призовників не знятих з військового обліку... із Закарпатської області»²²⁷⁰. Частина відправлених у школи ФЗН по дорозі у пункти призначення втікала. Пояснювали це «недостатністю масово-роз'яснювальної роботи» і «недостачею уповноважених, котрі закріплялись до кожного ешелону»²²⁷¹. Батьки і деякі місцеві керівники намагались не відпускати дітей у названі школи. «Окремі виконкоми сільських, селищних, міських і окружних рад депутатів трудящих піднімали необґрунтовані питання про звільнення з роботи в шахтах», — йдеться в одному з документів²²⁷². Також своєчасному виконанню плану призову молоді заважали керівники деяких організацій і підприємств союзного і республіканського підпорядкування (залізниці, лісопереробних та ін.), які в період набору в школи ФЗН брали на роботу молодь, яку мали забрати на фабрично-заводське навчання.

Відзначимо, що набір до шкіл ФЗН проходив під прямим керівництвом республіканських і союзних органів. Згідно з постановою союзного уряду від 4 серпня 1948 р., до 1 лютого 1949 р. із Закарпатської області мали призвати і підготувати 500 робітників будівельних спеціальностей. Їх відправляли у Ворошиловоградську область.

Чисельні вакти свідчать про небажання молоді йти на таке «навчання». Із плану призову 1000 осіб у Сталінську область на 15 липня 1948 р.

²²⁶⁹ Довідки про хід виконання постанов і рішень партійних і радянських органів за 1948 рік // ДАЗО. Ф. Р-195. Оп. 24: За 1946–1969, 1970–1980 роки. Оргінструкторський відділ. Спр. 13. Арк. 1.

²²⁷⁰ Переписка с Президиумом Верховного Совета, с Советом Министров Украинской Советской Социалистической Республики по организационным и хозяйственным вопросам (17.01.1948–24.12.1948) // ДАЗО. Ф. Р-195: Виконком Закарпатської обласної ради депутатів трудящих Оп. 1: 1946–1948 рр. Спр. 89. Арк. 135.

²²⁷¹ Довідки про хід виконання постанов і рішень партійних і радянських органів за 1948 рік // ДАЗО. Ф. Р-195. Оп. 24: За 1946–1969, 1970–1980 роки. Оргінструкторський відділ. Спр. 13. Арк. 2.

²²⁷² Там само. Арк. 4.

призвано і відправлено 1 306 осіб; прибуло на місце – 845; зараховано – 693. На кінець місяця з приходом нових ешелонів зараховано 919 осіб, або 91,9% від плану. Це був досить високий відсоток. По Україні із 46952 осіб зараховано в школи ФЗН 18094 особи – 25% від плану²²⁷³. Щоби відправити молодь у школи ФЗН місцеве керівництво використовувало різні методи. Наприклад, у Виноградівському окрузі уповноважений окружному КП(б)У по призову в школи ФЗН Дідковський затримав батьків 12-ти призовників, які ухилялись від призову і «направив їх у відділення МВС у якості заручників». У Перечинському окрузі уповноважений по призову, заступник голови окрвиконкому Сіаницький «дав розпорядження накладати арешт на майно сімей призовників, які ухиляються від призову в школи ФЗН»²²⁷⁴.

30 жовтня 1949 р. Рада міністрів УРСР ухвалила нову постанову «Про черговий призов (мобілізацію) молоді в школи фабрично-заводського навчання Міністерства трудових ресурсів». Відповідно до неї із Закарпаття з 10 листопада по 15 грудня повинні направити 1000 юнаків у Сталінську область. Область план перевиконала. На 5 грудня 1948 р. відправили 1024 юнаків.

Документи засвідчують незадовільні умови навчання та праці закарпатських юнаків призваних до шкіл ФЗН: «На підприємствах комбінатів «Сталінвугілля» і «Артемвугілля» приходиться на одного учня житлової площі 2,8 кв. метри, замість встановленої норми 4 кв. метри на чоловіка. На шахті ім. Рум'янцева учні школи № 63 живуть в коридорі гуртожитку»²²⁷⁵.

Закарпатську молодь інтенсивно направляли у східні і південні області УРСР, хоча у Західній Україні були свої школи фабрично-заводського навчання. На 1 січня 1946 р. їх було 23, а на 1 грудня цього ж року – 35. Зокрема, із них 7 – у Дрогобицькій області; 13 – у Львівській; 6 – у Рівненській; 9 – у Чернівецькій. Та радянський уряд вважав інакше: чим далі відправити місцеву молодь, тим менше проблем стане у самому краї. Із 1 березня до 10 квітня 1949 р. на Закарпатті запланували призвати ще 3 тис. юнаків 1929–1931 років народження. Тепер план призову виконали лиш на 71% (2131 особа).

У школи ФЗН направлялось в основному сільське населення. Вказувалось і на причини недобору. Серед них: призовна комісія не була підготовлена до прийому молоді. Так, 3 березня 1949 р. в Мукачівському окрузі на збірний

²²⁷³ Міщанин В. Закарпатська молодь в школах ФЗН: навчання чи змушена міграція? Русин. 2008. № 3–4. С. 126.

²²⁷⁴ Переписка с Президиумом Верховного Совета, с Советом Министров Украинской Советской Социалистической Республики по организационным и хозяйственным вопросам (17.01.1948–24.12.1948) // ДАЗО. Ф. Р.195: Виконком Закарпатської обласної ради депутатів трудящих Оп. 1: 1946–1948 рр. Спр. 89. Арк. 57.

²²⁷⁵ Міщанин В. Вплив колективізації на міграційні процеси в Закарпатті (1948–1954 рр.). *Carpatica-Carpatika*. Вип. 7. Ужгород, 2000. С. 112.

пункт з'явилося близько 70 осіб, але на збірному пункті нікого з керівництва окрвиконкому не було і призовна комісія була відсутня, тому всі призovníки розійшлися по домівках і більше на збірний пункт не приходили; неправильне оформлення документів. Так, з Березівського округу на збірний пункт 4 березня 1949 р. відправлено команду 163 осіб без документів. 7 березня з Хустського округу прибули 84 особи, 53 з яких — без паспортів; незадовільна робота медичних комісій. Не проводились санітарні обробки. Так, близько 50 % відправлених мали «педиккульоз»; недотримання вікових норм. Серед призваних було багато народжених у 1932–1933 рр., фізично не готових до роботи у вугільній промисловості²²⁷⁶.

У 1950 р. планувалося відправити у школи ФЗН Сталінської області 645 осіб, зокрема 165 — 16-річних; 480 — 17-річних. Призови у школи ФЗН велися по всій Закарпатській області. Точної кількості відправлених на навчання до шкіл ФЗН поки не встановлено. За попередніми підрахунками дослідників їхня кількість становить щонайменше 12 тисяч²²⁷⁷.

Дозволимо собі вступити в полеміку з дослідником системи трудових резервів Західної України В. Королем. Погоджуємося із його тезою, що «призови молоді в школи ФЗН Донбаса відбувались по всій Україні». Частково згодні й з тим, що «ряд областей, які знаходилися під радянською владою вже третє десятиріччя, надали для Східної України набагато більше призovníків, ніж Закарпаття, в якому відбувався активний процес радянїзації»²²⁷⁸. Але дослідник не враховує чинник радянїзації з тисячними оптаційними процесами²²⁷⁹, депортаціями та інтернуваннями німецького та угорського населення краю в 1944–1946 рр.²²⁸⁰. Тим більше сам В. Король визнає, що в 1947 р. Закарпатська область серед 8-ми західних областей України відправила на Донбас найбільше призovníків — майже 5 тис. чол. Для порівняння він наводить приклад Київщини, яка в цей рік відправила 12,5 тис. чол.²²⁸¹. Також треба враховувати чисельність населення Київщини (з м. Києвом) і Закарпаття. Згідно даних першого повоєнного перепису населення (1959 р.)

²²⁷⁶ Декадные сведения Министерства заготовок по заготовке сельскохозяйственных продуктов (07.01.1950–25.12.1950) // ДАЗО. Ф. Р-195. Оп. 5: 1950 р. Спр. 10. Арк. 50.

²²⁷⁷ Офіцинський Р., Петрецький В. Трудова мобілізація закарпатських юнаків на Донбас (1947–1949 рр.). *Вісник Прикарпатського університету*. Історія. Випуск XII–XIII. Івано-Франківськ, 2007. С. 38.

²²⁷⁸ Король В. Деятельность системы трудовых резервов на Западной Украине в период восстановления экономики (1944–1950 гг.). *Русин*. 2015. № 2 (40). С. 127.

²²⁷⁹ Худіш П. Перший етап оптаційних процесів між Закарпатською Україною та Чехословацькою республікою: червень 1945 — квітень 1946 рр. (За матеріалами чеських архівів). *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. Ужгород, 2014. Вип.2 (33). С. 61–72.

²²⁸⁰ Закарпатські угорці і німці: інтернування та депортаційні процеси. 1944–1955 рр. / Упоряд. О.М. Корсун. Ужгород: Карпати, 2012.

²²⁸¹ Король В. Деятельность системы трудовых резервов на Западной Украине в период восстановления экономики (1944–1950 гг.). *Русин*. 2015. № 2 (40). С. 127.

у Київській області проживало 1 723 872 чол., а також в м. Києві 1 104 334 осіб. Разом — 2 828 206. В той час у Закарпатській області — 920 173 чоловік²²⁸².

Не минула населення Закарпатської області ще одна загальносоюзна переселенська політика — переселення колгоспників і одноосібників у південні та східні області УРСР. Відповідно до постанови Ради міністрів УРСР і ЦК КП(б)У від 12 серпня 1949 р. із Закарпатської області в 1950 р. мали переселити 3600 колгоспників й одноосібних селян у колгоспи і радгоспи південних областей УРСР²²⁸³.

Відносно незначну кількість переселенців у лютому 1950 р. можна пояснити тим, що перші відправлення починались з середини місяця. Перший етап переселення відбувся 1949 року. 8 жовтня 1949 р. заступник завідувача сільськогосподарського відділу ЦК КП(б)У Мальцев доповідав, що «дуже погано організована робота по переселенню в таких областях, як Закарпатська, де відправлено всього 71 сім'ю (7,1 %)»²²⁸⁴.

Мешканці Закарпаття не хотіли покидати свої місця, незважаючи на пільги, які обіцяли переселенцям: звільнення від податків на 2 роки; списання заборгованості; безкоштовний проїзд; з прибуттям на місце — грошова допомога — 700 крб. на голову сім'ї, по 250 — на її членів; кредит сільськогосподарського банку в сумі 5000 крб. на сім'ю на 10 років з початком погашення з третього року. До того ж переселенці повертаються додому. У листі начальника управління при Раді міністрів УРСР у справах евакуації Русецького до начальника переселенського відділу Закарпатського облвиконкому Газія від 2 лютого 1950 р. вимагалось «до 10 лютого 1950 року повідомити управління і подати списки переселенців, які повернулися у Вашу область із колгоспів і радгоспів південних областей УРСР»²²⁸⁵. У цих списках, крім прізвища, ім'я, по батькові, складу сім'ї, вказувалось: коли і звідки саме повернулася особа; причини повернення; які заходи вживаються щодо переселенців, що повернулися.

Зафіксовано, що на 6 травень 1950 р. в Закарпатську область повернулось 57 сімей (147 осіб)²²⁸⁶. Причинами повернення стали: не влаштовані справи

²²⁸² Всесоюзная перепись населения 1959 г. Численность наличного населения городов и других поселений, районов, районных центров и крупных сельских населенных мест на 15 января 1959 года по регионам союзных республик (кроме РСФСР) URL: http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr59_reg1.php.

²²⁸³ Переписка с Управлением по делам эвакуации и расселения при Совете Министров Украинской Советской Социалистической Республики, с исполкомами окружных Советов депутатов трудящихся по вопросам о переселении колхозников Закарпатской области в другие Восточные области Украинской Республики (05.01.1950–14.12.1950) // ДАЗО. Ф. Р-195. Оп. 5. Спр. 36. Арк. 2.

²²⁸⁴ Міщанин В. Вплив колективізації на міграційні процеси в Закарпатті (1948–1954 рр.). *Carpatica–Карпатика*. Вип. 7. Ужгород, 2000. С. 102.

²²⁸⁵ Переписка с Управлением по делам эвакуации и расселения при Совете Министров Украинской Советской Социалистической Республики, с исполкомами окружных Советов депутатов трудящихся по вопросам о переселении колхозников Закарпатской области в другие Восточные области Украинской Республики (05.01.1950–14.12.1950) // ДАЗО. Ф. Р-195. Оп. 5. Спр. 36. Арк. 3.

²²⁸⁶ Там само. Арк. 28–31.

вдома; вкрай погані умови на новому місці проживання; неякісна вода, яку неможливо вживати тощо.

Переселенці з Воловецького округу пояснювали, «що вони прибули тимчасово, для влаштування своїх справ: продаж будинків, купівля дров і будматеріалів». О. Мумряк і М. Біган заявили, «що в селі Тарутино Ізмаїльської області їх не забезпечили квартирою. Живуть декілька сімей разом на чомоданах в одній кімнаті дитсадка. Позику на ремонт і будівництво їм не надали. Квартири обіцяють дати тільки весною»²²⁸⁷. Драматично склалось життя на нових землях і в переселенки з Перечинського округу Ганни Стегури. З п'ятьма дітьми вона переїхала в Ізмаїльську область у колгосп «Новая жизнь». Через погану воду почали хворіти діти. Одна дитина померла²²⁸⁸.

Переселення призводило до сімейних проблем переселенців. Так, житель с. Сокириця Хустського округу Василь Гичка, маючи сім'ю з дев'яти осіб, четверо з яких були працездатними, 11 листопада 1949 р. виїхав з восьмирічним сином в Ізмаїльську область. Дружину з шістьма дітьми залишив удома. Пробувши на новому місці 17 днів, чоловік повернувся за дружиною, але остання категорично відмовилась переїжджати. Справа дійшла до розлучення. Врешті-решт, здоровий глузд переміг і Василь Гичка повернув переселенський квиток, відповідну суму грошей, яку йому видали для переселення²²⁸⁹.

Про незадовільні умови проживання, зокрема забезпечення житлом переселенців в Ізмаїльській області, доповів М. Хрушову завідувач сільськогосподарським відділом ЦК КП(б)У Козирев: «В Ізмаїльську область прибуло 572 сім'ї, котрі були розміщені по квартирах, жодного будинку для переселенців не було підготовлено»²²⁹⁰.

Слід відзначити, що місцева влада Закарпаття була не готова до зворотного потоку переселенців. В Іршавському окрузі з 8 переселенцями, що «дезертирували з колгоспу, була проведена масово-роз'яснювальна робота», щоб вони повернулися на місце переселення. Їх попередили: у випадку, якщо вони не повернуться в Ізмаїльську область, то будуть притягнуті до судової відповідальності. Подібне зафіксовано у Волівському окрузі, де 5 переселенців дали підписку в окружний відділ міліції про негайне повернення в Ізмаїльську

²²⁸⁷ Переписка с Управлением по делам эвакуации и расселения при Совете Министров Украинской Советской Социалистической Республики, с исполкомами окружных Советов депутатов трудящихся по вопросам о переселении колхозников Закарпатской области в другие Восточные области Украинской Республики (05.01.1950–14.12.1950) // ДАЗО. Ф. Р-195. Оп. 5. Спр. 36. Арк. 9.

²²⁸⁸ Там само. Арк. 14.

²²⁸⁹ Там само. Арк. 24.

²²⁹⁰ Мищанин В. Миграционные процессы в советском Закарпатье во второй половине 1940-х гг. *История и археология восточноевропейской деревни*. Выпуск 2: Материалы II Международной научной конференции «Проблемы аграрной истории и археологии Восточной Европы». Брянск: Издательство Брянской ГСХА, 2013. С. 83.

область²²⁹¹. Не знаючи, що робити з переселенцями, що повернулися, голова Перечинської окружної ради вдався до політики нейтралітету, оскільки: «1. Паспорти громадян, які переселились в Ізмаїльську область, на облік в районному відділенні не взяті і не прописані... 2. Дано запит прокурором Велико-Березнянської районної прокуратури в Київ, які міри вживати у випадку їх неповернення по місце їх переселення і роботи»²²⁹².

Із республіканської столиці надішли вказівки. І. Русецький, начальник управління при Раді міністрів УРСР у справах евакуації, інструктував обласне керівництво: «В зв'язку з тим, що зазначені переселенці ведуть розкольникську роботу і гальмують подальше переселення, прошу Вас вжити рішучих заходів щодо повернення їх назад в Ізмаїльську область, або стягнути з них вартість витрат, що понесла держава на їх переселення, а також продовольчу позику, яку вони одержали в колгоспах Ізмаїльської області»²²⁹³. Лист датований 28 березня 1950 р.

У квітні 1950 р. відбулося засідання обкому КП(б)У за участю керівництва органів МДБ й обласної прокуратури. На ньому ухвалено досить просте рішення – повернути всіх переселенців. Хоча 8 квітня 1950 р. прокурор Закарпатської області І. Андрашко на підставі листа від прокурора УРСР Р. Руденка дав роз'яснення голові облвиконкому І. Турянці: «1. Законних підстав для притягнення до кримінальної відповідальності немає. 2. Питання про повернення цих осіб в Ізмаїльську область повинні вирішуватись суспільними заходами. 3. Органи міліції в кожному конкретному випадку у відповідності з положенням про дотримання паспортного режиму, вирішують питання про прописку чи відмову в прописці цих осіб. 4. Про стягнення отриманих від держави переселенцями сум на розтрати, пов'язані з переселенням, необхідно вирішувати через суд в цивільному порядку»²²⁹⁴.

З цього бачимо, що певна можливість залишитись вдома переселенцям була. Водночас обласне керівництво виконувало й далі плани переселень. На 1951 р. Київ пропонував переселити 500 сімей із Закарпаття, однак уже в інші області України: Полтавську – 100 сімей, Запорізьку – 400. Керівництво області, враховуючи негативний досвід в цій справі, просило зменшити кількість переселенців відповідно до 100 і 200 осіб²²⁹⁵. Однак республіканське керівництво не поступилося. Від місцевих органів влади вимагалось направ-

²²⁹¹ Переписка с Управлением по делам эвакуации и расселения при Совете Министров Украинской Советской Социалистической Республики, с исполкомами окружных Советов депутатов трудящихся по вопросам о переселении колхозников Закарпатской области в другие Восточные области Украинской Республики (05.01.1950–14.12.1950) // ДАЗО. Ф. Р-195. Оп. 5. Спр. 36. Арк. 25.

²²⁹² Там само. Арк. 15.

²²⁹³ Там само. Арк. 33.

²²⁹⁴ Там само. Арк. 25.

²²⁹⁵ Король В. Деятельность системы трудовых резервов на Западной Украине в период восстановления экономики (1944–1950 гг.). *Русин.* 2015. № 2 (40). С. 118–132.

ляти на нові землі тільки здорових людей. Про це йшлося в листі заступника начальника згаданого управління до завідувача переселенським відділом Закарпатської обласної ради депутатів трудящих Н. Котляра²²⁹⁶.

Відзначимо, що деякі з переселенців повертались із законними, як вони вважали, документами. Це були довідки, видані колгоспами, радгоспами, сільрадами про згоду повернення на попередні місця проживання. Виконком Закарпатської обласної ради (знову ж таки після вказівки «згори») вирішив: «відібрати у переселенців, які повернулися, довідки про дозвіл виїзду із області поселення (Ізмаїльської, Сталінської, Миколаївської)»²²⁹⁷.

Процес переселення тривав і в наступні роки. Тепер він набув більш організованого характеру. При цьому встановлено постійний контроль, переселенцям надавались пільги при прибутті на нові місця та й сам процес переселення проходив під наглядом лікарів. Відомо, що в 1954 р. із Закарпатської області планувалось переселити 1400 сімей у Крим²²⁹⁸. Планом 1955 р. передбачалось переселити 7600 закарпатців. Тільки за 7 місяців набрали 6446 чоловік. Детальніших відомостей з цього приводу, на жаль, не маємо.

Дослідники сходяться на думці, що «після вимушених оптацій та масштабних репресій у вигляді арештів, інтернування і депортацій другої половини 1940-х рр. надійшла порівняно лагідна хвиля державних переселенських програм, заснованих на добровільності та матеріальних стимулах»²²⁹⁹. За повоєнне десятиліття ці міграції торкнулися близько 70 тисяч краян, тобто майже кожного десятого жителя області.

Отже, процес переселення мешканців Закарпатської області в інші області УРСР мав як економічні, так і політичні цілі. З одного боку, переселення мало полегшити дві постійні проблеми закарпатського селянина — малоземелля і безробіття. З іншого боку, до переселення в південні та східні області УРСР, відправки на навчання в школи ФЗН включили переважно молодь — активний прошарок суспільства. Цим комуністичний режим позбувався потенційним противників нової влади в щойно створеній області. Поки що в історіографії не встановлена точна кількість переселенців. Проблема і надалі залишається актуальною.

²²⁹⁶ Переписка с Управлением по делам эвакуации и расселения при Совете Министров Украинской Советской Социалистической Республики, с исполкомами окружных Советов депутатов трудящихся по вопросам о переселении колхозников Закарпатской области в другие Восточные области Украинской Республики (05.01.1950–14.12.1950) // ДАЗО. Ф. Р-195. Оп. 5. Спр. 36. Арк. 43.

²²⁹⁷ Там само. Арк. 40.

²²⁹⁸ Мишанин В. Миграционные процессы в советском Закарпатье во второй половине 1940-х гг. *История и археология восточноевропейской деревни*. Выпуск 2: Материалы II Международной научной конференции «Проблемы аграрной истории и археологии Восточной Европы». Брянск: Издательство Брянской ГСХА, 2013. С. 81.

²²⁹⁹ Офіцинський Р., Петрецький В. Закарпаття у міграційних процесах (1944–1955). *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. Випуск 17. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2006. С. 52.

Із створенням Закарпатської області у краї остаточно утверджуються засади загальносоюзної економічної політики і в аспекті відносин власності, і у відношенні господарського регулювання. Область включається до виконання першого післявоєнного п'ятирічного плану відбудови і розвитку народного господарства СРСР на 1946–1950 рр. Пріоритетними були визначені деревообробна, лісохімічна і харчова галузі промисловості. Проте виконання планів п'ятирічки вимагало значної кількості кваліфікованих господарських та інженерно-технічних працівників. Протягом першої післявоєнної п'ятирічки в Закарпатську область прибуло близько 3 тис. спеціалістів. Плани промислового розвитку області в першу чергу опиралися на індустріальну міць Радянського Союзу, а прискорені темпи розвитку народного господарства Закарпаття напряму залежали від збільшення капіталовкладень. За першу післявоєнну п'ятирічку (1946–1950) державні асигнування в економіку краю склали 60 млн крб. У 1946–1950 рр. на Закарпатті були відновлені 118 старих промислових підприємств і стали до ладу 198 нових. На підприємствах з'являються нові машини й механізми. Така ситуація мала продемонструвати населенню краю турботу комуністичної партії і радянського уряду про своїх громадян.

Разом з тим на підприємствах насаджуються радянські методи господарювання. Вже у 1946–1947 рр. у провідних галузях промисловості області (лісовій та деревообробній) впровадили соціалістичне змагання, яким охопили до 80 % робітників і надали йому міжрегіонального характеру. Часто такі змагання приурочувалися до якихось комуністичних свят – річниця революції, 1 Травня, дострокове виконання річних та п'ятирічного планів тощо. З'являються стахановці та ударники, «Дошки пошани». Говто, суто за радянським взірцем економічне стимулювання підмінювалося галасливими агітаційними кампаніями.

Не оминула Закарпаття й колективізація. Здійснена ще Народною Радою Закарпатської України у 1944–1945 рр. земельна реформа мала непогану перспективу. Безземельне і малоземельне селянство вперше отримало землю. Проте декрет НРЗУ від 15 грудня 1945 р. «Про націоналізацію землі» поклав край усім сподіванням селянства. Потім поступово було ліквідовано приватну власність в аграрному секторі регіону шляхом колективізації. Комуністична влада прагнула репрезентувати колективізацію як народну ініціативу добровільного переходу до вищих форм аграрно-виробничих відносин. Насправді це сталося внаслідок примусу та репресій.

Колективізація відбувалась болісно і вельми повільно. У 1946 р. з великими труднощами організували тільки два колгоспи, на кінець 1947 р. – 13. «Великий перелом» для закарпатського селянства настав у 1948 р. Створюється по кілька колгоспів на селі, спеціальними виїздами обласного та окружного партійного й радянського керівництва організуються колгоспи у окремих округах у т. ч. й гірських та передгірських. Не бралися до уваги жодні економічні розрахунки ефективності новостворених артілей. І хоча

керівник облвиконкому (І. Туряниця) і секретар обкому (І. Компанець) 4 лютого 1950 року спробували продемонструвати перед республіканським керівництвом слабкі економічні характеристики гірських колгоспів, а також спробувати перепрофілювати їх діяльність — було вже пізно. До квітня 1950 р. 546 колгоспів об'єднали 94,2% селянських дворів і 94,4% орної землі. Відтак почався новий процес — їх укрупнення. Тверезий економічний розрахунок, як це завсе бувало в економічній політиці в СРСР підмінявся політичною доцільністю.

Організація колгоспів стала можливою через масовану агресивну агітацію, податковий тиск на заможного селянина-одноосібника, карально-репресивні заходи та всілякі обмеження. Факти масового невдоволення колгоспним ладом зафіксовані у с. В. Лучки, В. Бичків, Добронь, Ірлява, Угля, Діброва та ін. Всі вони були придушені, а учасники отримали великі терміни ув'язнення.

Під час колективізації мешканці Закарпаття вперше в історії краю зіштовхнулися з могутньою тоталітарною системою. Раніше аграрний рух у регіоні ніколи не виходив за межі вимог справедливого врегулювання земельного питання. Тоталітарна влада мала досвід придушення селянського опору в різних частинах СРСР 1920–1930-х рр. Отож, поетапно за кілька років, у 1946–1950 рр., незважаючи на опір селян, було колективізовано й Закарпаття. Проте перманентна боротьба з «дрібнобуржуазними» і «приватновласницькими» пережитками на селі залишалася і надалі в арсеналі державної аграрної та соціальної політики в радянському Закарпатті.

З підписанням 29 червня 1945 р. радянсько-чехословацького договору про Закарпатську Україну та угоди від 10 липня 1945 р. додаткової угоди про оптацію передбачався вільний вибір (оптація) громадянства. Особи чеської та словацької національностей, які мешкали в окремих регіонах СРСР, точніше — України (Закарпаття і Волинь), отримали право добровільно обрати чехословацькі громадянство і переселитися в Чехословаччину. А українці, росіяни і білоруси Чехословаччини могли набути радянське громадянство і виїхати до СРСР. Це стосувалося й українців та росіян, які воювали у складі чехословацьких військових формувань Другої світової війни. Відповідно чехи й словаки, які воювали в радянській армії, мали можливість отримати громадянство СРСР.

У ході т.зв. «волинської акції» 1946–1947 рр. планувалось повернення майже 33 тис. волинських чехів до Чехословаччини і навзаєм — понад 8,5 тис. осіб, в основному українців Східної Словаччини, — на Волинь.

Оптація на Закарпатті мала свої особливості. Розпочалася вона раніше за «волинську акцію», майже відразу ж після підписання Договору. У 1945–1947 рр. між Чехословаччиною і Радянським Союзом відбувся взаємний обмін населенням на добровільних принципах оптації. Офіційно про цю можливість мешканцям Закарпаття було оголошено наприкінці листопада 1945 р., а прийом заяв продовжили і в першому кварталі 1946 р. Загалом

на 1946 р. припав пік оптаційних процесів. Встановлення точної кількості оптантів має певні труднощі: відсутність чітких даних про оптацію, які б збігалися у обох сторін цього процесу, різне трактування ними понять «оптація» та «репатріація», наявність неофіційних переходів кордону, особливо втечі закарпатців до ЧСР. За попередніми даними близько 10 тис. українців із Чехословаччини стали громадянами СРСР, і стільки ж українців Закарпаття стали чехословацькими громадянами.

З утворенням Закарпатської області посилюються асиміляційні процеси у краї. Національна політика відбувається в руслі злиття всіх націй СРСР в «єдиний радянський народ». У невеличкій області це призвело до суттєвих соціальних і національних змін. Разом з радянською «українізацією» Закарпаття, яка в відбувалась в культурі, починається й русифікація. Переважно російськомовні мігранти у радянському Закарпатті зайняли дуже й дуже немало значимих господарських, державних та партійних посад. Російська національна меншина, незважаючи на свою малочисельність, відіграла провідну політичну і соціальну роль. Демобілізоване керівництво розквартированих на Закарпатті військових частин Червоної армії осідало в краї.

Натомість влада направляє (призиває) закарпатську молодь на навчання до шкіл ФЗН на Донбас, а селянам пропонує переселення у південні та східні райони УРСР. У досліджуваний період близько 12 тис. юнаків та дівчат змушені були полишити свої домівки. Велика кількість з них додому вже ніколи не повернулася. Із 12 серпня 1949 р. із Закарпатської області розпочинається переселення одноосібних селян і колгоспників у колгоспи і радгоспи південних областей УРСР. Тільки у 1950 р. план переселення зафіксував 3600 осіб.

Отже, соціально-економічні наслідки соцмодернізації краю за піку сталінізму мали переломний, кардинальний характер, змінивши за короткий час соціо-демографічну та національну структуру населення. Позитивні наслідки відновлення промисловості та сільського господарства нівелюються методами їхнього проведення, поставленими цілями впровадження одержавленої командної моделі господарювання та господарського управління.

Розділ 10.

«Культурна революція»

та встановлення комуністичного ідеологічного диктату на Закарпатті (1946–1950)

22 січня 1946 р. утворена Закарпатська область у складі УРСР. Навчальні заклади почали повний перехід на нові навчальні плани і програми. Відбуваються зміни в апараті обласного відділу освіти, зокрема структури і штату. Створюються сектори: шкіл, дитячих будинків, дошкільних установ, кадрів, спеціальний, плановий, адміністративно-господарський²³⁰⁰.

Помітною подією в історії переходу на нову радянську систему навчання стала обласна нарада працівників народної освіти краю, що відбулася в січні 1946 р. в м. Ужгород. Найбільшим успіхом було нарощування мережі шкіл. У 1945/1946 н. р. вдалося відкрити 17 середніх, 182 семирічні, 559 початкових шкіл. Українською мовою навчали у 644 школах: 468 початкових, 163 семирічні, 13 середніх. Російськомовних було 7 шкіл: 1 початкова, 2 семирічні, 4 середні. Угорську мову навчання практикували у 99 школах (83 початкові, 16 семирічних), румунську — у 7 початкових, словацьку — в 1 початковій²³⁰¹. У 1950/1951 н. р. вже діяло 475 початкових, 318 семирічних, 54 середні школи. З них 681 з українською, 19 з російською, 100 з угорською, 12 з румунською мовами навчання. За підрахунками обласного відділу народної освіти динаміка чисельності учнів у краї виглядала наступним чином²³⁰².

Зросла кількість вечірніх шкіл робітничої та сільської молоді. У 1946/1947 н. р. в області працювали 17 шкіл робітничої та 14 шкіл і 48 окремих класів сільської молоді²³⁰³. Не спішили відкривати школи для інших

²³⁰⁰ Циркуляри Уповноваженого НРЗУ в справах освіти про облік вчителів, складання присяги службовцями та директорами шкіл, порядок переміщення вчителів, нагородження вчителів та призначення до відповідальності службовців освіти (13.01.1945–16.12.1945) // ДАЗО. Ф. Р-14. Оп. 1. Спр. 625. Арк. 6–7.

²³⁰¹ Химинець В., Стрічак П., Качур Б., Талапканич М. Освіта Закарпаття. Ужгород : Карпати, 2009. С. 158.

²³⁰² Інформації, справки, докладні записки органів народного образования о состоянии народного образования в области (15.01.1950–23.12.1950) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 1380. 106 арк.

²³⁰³ Химинець В., Стрічак П., Качур Б., Талапканич М. Освіта Закарпаття. Ужгород : Карпати, 2009. С. 161.

національних меншин. Тільки одна школа із словацькою мовою навчання діяла в с. Сторожниця Ужгородської округи. Не було відновлено зовсім навчання рідною мовою євреїв і німців. У 20–30-х рр. ХХ ст. на Закарпатті функціонували 14 німецьких, 4 єврейські школи, 1 ромська²³⁰⁴. Запрацювали в Закарпатській області 3 спеціальні школи: Ужгородська школа-інтернат глухонімих (73 учні), Мукачівська школа для сліпих (32 учні), Виноградівська школа для розумово відсталих дітей (120 учнів)²³⁰⁵.

На обласний Інститут удосконалення кваліфікації вчителів, відкритий у 1946 р., поклали завдання забезпечити підвищення рівня кваліфікації керівних і педагогічних кадрів освіти, їх ідейно-політичне та науково-методичне зростання.

Реорганізація системи освіти, запровадження обов'язкового семирічного навчання, поширення середньої освіти вимагали від освітянських керівників забезпечення усіх шкіл кваліфікованими кадрами. Це здійснювалося за рахунок приїжджих. До початку нового 1945/1946 н.р. сюди прибуло 805 спеціалістів. Тільки в серпні 1946 р. на Закарпаття прибуло ще 526 педагогічних працівників. Загалом у 1946–1950 р. в крайову освіту спрямовано 2700 вчителів²³⁰⁶. Переважна більшість мала закінчену середню і вищу педагогічну освіту. Із педагогічними кадрами проводилась робота з їх «ідейно-теоретичного росту і підвищення ділової кваліфікації». Учителі та вихователі дитячих садків відвідували гуртки з вивчення «Короткого курсу історії ВКП(б)». У 1950 р. на заочному навчанні в університетах, інститутах, училищах навчався 1731 учитель Закарпаття, у т. ч. 1 450 місцевих²³⁰⁷.

Освітні республіканські керівники констатували, що більшість учителів шкіл з неросійською і неукраїнською мовою навчання слабо володіє російською, що негативно відбивається на знаннях учнів. 23 травня 1949 р. наказ міністерства освіти УРСР «Про стан навчально-виховної роботи в школах УРСР з неросійською і неукраїнською мовами навчання» вказував на необхідність забезпечити школи нацменшин кваліфікованими вчителями, які б володіли російською²³⁰⁸.

Обов'язковими ставали первинні партійні осередки в школах. Цей процес у 1947 р. лише розгортався. Тоді в області діяло 6 шкільних парторганізацій. Як звітували, «первинна парторганізація при Свалявській середній школі

²³⁰⁴ Куля Ф. Німецькі школи на Закарпатті. Ужгород : Патент, 1998. С. 20.

²³⁰⁵ Химинець В., Стрічак П., Качур Б., Талапканич М. Освіта Закарпаття. Ужгород : Карпати, 2009. С. 161.

²³⁰⁶ Там само. С. 158.

²³⁰⁷ Інформації, справки работников сектора по вопросам работы школ (17.02.1950–17.11.1950) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 1379. Арк. 37.

²³⁰⁸ Приказы министерства образования УССР, письмо о компрометирующих данных на Пилип Степана (05.02.1949–20.12.1949) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 940. Арк. 36 зворот.

(секретар тов. Глушенко), яка складається з трьох комуністів, домоглась того, що школа вийшла в число передових шкіл області»²³⁰⁹.

Відзначимо радянські нововведення — вивчення російської мови вже в 2 класі, а російської літератури в 5 класі. У 1–2 класах вводилася військово-фізична підготовка по 1 год. на тиждень, у наступних класах кількість годин збільшувалася до двох. Вводився предмет «Конституція СРСР і УРСР», відповідно до тоталітарних засад викладалися історія, географія та й решта. Цікавим є розподіл іноземних мов у школах області в 1948/49 н. р.: німецьку вивчали в 626 класах, англійську — в 150, французьку — 124²³¹⁰. Невелика кількість годин на вивчення, відсутність технічних засобів навчання, неможливість мовної практики стали причинами низького рівня знань учнів з іноземних мов більшості шкіл.

Гостро постало питання методичної допомоги школам з угорською та румунською мовами навчання. На основі загальнодержавного навчального плану методисти інституту підвищення кваліфікації вчителів розробили навчальні плани для шкіл з угорською та румунськими мовами, що відображали інтереси радянської держави. Відчутною була переважаність уроками російської мови, а українська практично не викладалася, невелика кількість годин відводилася на вивчення рідної мови та історії свого народу²³¹¹.

10 грудня 1946 р. обласним відділом освіти видано наказ «Про вивчення нового українського правопису в навчальних закладах області», затвердженого РНК УРСР 5 травня 1945 року. На пленарних засіданнях та секційних заняттях січневих конференцій (1947 р.) учителів шкіл області це питання займало провідне місце²³¹².

Перед вчителями української та російської літератури ставилися завдання дати учням сталі знання з основ теорії літератури (стилеві напрямки, художній метод соціалістичного реалізму тощо). Учні повинні уміти розкривати політико-класову суть художніх творів. Учителів націлили «нешадно боротися проти залишків і рецидивів буржуазно-націоналістичних теорій» і т. д. Подібні завдання ставилися перед учителями предмету «Історія СРСР». Зауважимо, що історія України, не вивчалася як окремих предмет. Натомість історія СРСР вивчалася з 3-го до 10 класу (4 год. на тиждень). Вивчення історії мало допомогти учням «бачити велич свого народу, своєї соціалістичної Батьківщини».

²³⁰⁹ Інформації отдела ЦК КП(б)У о состоянии учебно-воспитательной работы в школах области в 1946–1947, ходе подготовки к новому 1946–1947 учебному году (25.01.1947–10.07.1947) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 395. Арк. 27–28.

²³¹⁰ Приказы министерства образования УССР, письмо о компрометирующих данных на Пилип Степана (05.02.1949–20.12.1949) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 940. Арк. 82–84.

²³¹¹ Кляп М. Загальноосвітня школа. *Нариси історії Закарпаття*. Том III (1946–1991). С. 348.

²³¹² Грищенко М. Народна освіта в західних областях Української РСР. Київ: Радянська школа, 1960. С. 117.

Вчитель математики мусів сприяти «вихованню матеріалістичного світогляду учнів», а природознавства — «озброїти школярів ученням Тімірязєва, Мічуріна, Лисенка».

Перед всім учительством поставлено завдання «приділяти в процесі викладання увагу розкриттю заслуг російських, радянських учених у розвитку світової науки, показу їх пріоритету в багатьох відкриттях і винаходах, нещадно боротися проти фактів низькопоклонства перед буржуазною культурою Заходу і Америки»²³¹³.

Втім, закон про загальне обов'язкове навчання дітей шкільного віку на Закарпатті, насамперед у гірських округах — Рахівському, Тячівському, Волівському, Хустському, Іршавському і Свалявському, виконувався незадовільно. Виконкоми місцевих рад не вели точного обліку дітей шкільного віку, не контролювали відвідування учнями шкіл. Одночасно не всі школи своєчасно були підготовлені до навчального року. В одній з постанов облвиконкому йшлося: «Зобов'язати облВНО (тов. Керчу), голів виконкомів окружних, міських, селищних та сільських Рад депутатів трудящих: а) до 15 червня 1948 року провести по всіх населених пунктах області облік дітей і підлітків віком 6-15 років; б) організувати матеріальну допомогу учням, батьки яких загинули у боротьбі з німецькими окупантами, дітям інвалідів Вітчизняної війни та іншим дітям, які потребують допомоги; в) організувати з 1 вересня 1948 р. підвіз до шкіл учнів, які живуть далеко від школи, або відкрити для них шкільні інтернати; г) встановити суворий контроль за здійсненням закону про загальне обов'язкове навчання, не допускаючи пропусків занять учнями та відсіву їх зі школи»²³¹⁴.

Важливим було подолання неписьменності. Станом на 1 вересня 1946 р. 26 264 дорослих закарпатців були неписьменними. У 1946/1947 навчальному році в області працювало 339 шкіл грамоти, 285 груп грамоти, індивідуально проходили навчання 725 осіб. Проте в багатьох селах навчання неграмотних і малограмотних не проводилося.

За спеціальною тематикою організуються і проводяться науково-методичні наради, конференції, семінари для керівників шкіл і педагогічних працівників усіх рівнів. У кінці березня 1948 р. організована перша науково-педагогічна конференція вчителів навчальних закладів області з проблем поліпшення й удосконалення роботи освітніх установ, а якій працювали секції для всіх категорій учителів, керівників шкіл, класних керівників, працівників дошкільних закладів. 20 листопада 1948 р. на базі середньої школи № 1 м. Мукачево пройшов обласний семінар керівників шкіл з питань популяризації передового педагогічного досвіду²³¹⁵.

²³¹³ Прикази министерства образования УССР, письмо о компрометирующих данных на Филип Степана (05.02.1949–20.12.1949) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 940. Арк. 109–109 зворот.

²³¹⁴ Там само. Арк. 43.

²³¹⁵ Гомоннай В. Народна освіта Радянського Закарпаття. Київ–Ужгород, 1988. С. 35.

На січневих 1950 р. нарадах вчителів Закарпатської області у містах і округах були присутні кращі вчителі Полтавської області. Гості поділилися досвідом у роботі, дали цінні методичні поради, а в обговореннях доповідей взяло участь 486 учителів. Як відзначалось в інформації: «Виступи вчителів були справжніми виступами більшовицької критики і самокритики. Вони були націлені на докорінне поліпшення навчально-виховної роботи шкіл та комсомольських і піонерських організацій, на викорінення формалізму у викладанні»²³¹⁶.

Окремо відзначимо залучення дітей до різного виду змагань і конкурсів. У другій половині червня 1947 р. пройшла обласна виставка дитячого малюнка. 15 учнів були нагороджені грошовими преміями. Проводилися районні, міські, обласна спартакіади учнів з різних видів спорту. Переможці взяли участь у республіканській спартакіаді. У червні 1949 р. переможці обласних змагань стали учасниками республіканського зльоту юних художників та юних туристів-краєзнавців (35 учнів). У червні 1950 р. організовано перший обласний огляд художньої самодіяльності школярів. Кращі колективи виступили на республіканському огляді художньої самодіяльності, отримали грамоти і грошові премії. Відмінники навчання у червні-липні 1950 р. були нагороджені екскурсійними путівками у Київ (77 учнів), Москву (16 учнів), Дніпропетровськ (39 учнів), Одесу (25 учнів). У липні 1948 р. 30 кращих учителів області одержали путівки на екскурсію визначними місцями України²³¹⁷.

Щороку на засіданнях ради обласного відділу освіти і методичної ради інституту підвищення кваліфікації вчителів заслуховувалася інформація про діяльність 3-5 окружних та міських відділів освіти і методичних кабінетів. У інституті обов'язковими стали щоквартальні наради-семінари завідувачів методичних кабінетів і голів методичних об'єднань.

Із 1948 р. поширеною практикою стало проходження курсів підвищення кваліфікації республіканського і всесоюзного рівнів. Так, у червні 1950 р. 37 учителів української мови і літератури Закарпатської області пройшли курси підвищення кваліфікації при Інституті української мови і літератури АН УРСР у Києві. У листопаді 1950 р. для вивчення передового досвіду роботи шкіл м. Ленінград відраджено 7 вчителів шкіл області²³¹⁸.

Для пропагування комуністичних ідей використовувалося професійне свято — День вчителя. Так, 5 березня 1950 р. в приміщенні Закарпатської державної обласної філармонії Ужгородський окружком КП(б)У та окружний відділ народної освіти провели черговий День вчителя за участі 232 педагогів. Для присутніх прочитали лекції «Вчення Леніна та Сталіна про

²³¹⁶ Информации, справки, докладные записки органов народного образования о состоянии народного образования в области (15.01.1950–23.12.1950) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 1380. Арк. 3.

²³¹⁷ Химинець В., Стрічак П., Качур Б., Талапканич М. Освіта Закарпаття. Ужгород : Карпати, 2009. С. 167, 169.

²³¹⁸ Там само. С. 169.

соціалістичну державу», «Матеріалістичне вчення про походження та розвиток мови», інструктивні доповіді «Про завдання вчителів у підготовці до випробувань та до нового навчального року», «Про масово-політичну роботу в період проведення виборів до Верховної Ради СРСР та весняної сівби»²³¹⁹. Після ідеологічної обробки дали концерт.

Середні спеціальні заклади Закарпаття розвивалися на основі установ, які діяли у 1920–1930-х роках. Це учительські семінарії, торговельна академія, промислові та сільськогосподарські школи. У перші радянські роки запрацювали Ужгородський технікум радянської державної торгівлі, Мукачівський кооперативний технікум і Виноградівський політехнічний технікум (1945 р.), Ужгородське училище прикладного мистецтва, Ужгородське музичне училище і Мукачівський сільськогосподарський технікум (1946 р.), Хустське училище культури і Хустський лісотехнічний технікум (1947 р.).

Окремі середні спеціальні заклади проіснували нетривалий час. Хустське педучилище створене в 1945 р., а в 1950 р. включено до складу Мукачівського педучилища (1945 р.). На базі Ужгородського педучилища у 1950 р. створено дворічний учительський інститут, який через чотири роки приєднано до УЖДУ.

Працівників середньої ланки готували два медичні училища. Спочатку в 1946 р. в Хусті та Берегові відкрили курси медичних сестер, які згодом реорганізували в медучилища.

23 березня 1950 р. провели нараду працівників технікумів і училищ Закарпатської області. Секретар обкому КП(б)У М. Бойко доповів «Про стан і завдання ідейно-політичної і виховної роботи в технікумах і училищах області». В обговоренні доповіді виступило 12 осіб. Дехто «в порядку самокритики» висловився про те, що керівники і викладачі не відвідують гуртожитки, тому мало знають потреби студентів, хтось винуватив міськкоми і окружками КП(б)У і ЛКСМУ, що вони «слабо вивчають» ідейно-виховну роботу технікумів й училищ. Найбільший резонанс викликало повідомлення про те, що міністерством комунального господарства УРСР у Виноградівський технікум направлено людей, «не розуміючих викладацької роботи та політично чужих». Начебто викладач електротехніки Бочковський «в своїх лекціях принижував досягнення Радянської техніки і схвально відгукувався про американську та німецьку техніку», а також «обурювався радянськими порядками і вів антирадянські розмови серед викладачів та студентів»²³²⁰.

Відкриття першого на Закарпатті університету викликало великий резонанс серед краян. Питання про утворення вищого навчального закладу на

²³¹⁹ Информации, справки горкомов, окружкомов партии о выполнении постановлений бюро обкома КП(б) Украины, работе школ и средних специальных учебных заведений (10.01.1950–20.12.1950) // ДАЗО. Ф. П-1. Спр. 1381. Арк. 92.

²³²⁰ Информации обкома партии ЦК КП(б)У о работе школ, средних специальных учебных заведений и госуниверситета (05.04.1950–20.10.1950) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 1270. Арк. 7.

Закарпатті постало після підписання договору про Закарпатську Україну від 29 червня 1945 року. 19 липня 1945 р. спільною постановою секретаріату Центрального комітету Комуністичної партії Закарпатської України та Народної Ради Закарпатської України створювався Закарпато-Український Університет. Для організаційної роботи створено комісію з 11 осіб, яку очолив уповноважений у НРЗУ справах освіти І. Керча. Спочатку «технічним організатором університету» працював М. Небесник, а у відповідності до наказу НРЗУ від 27 вересня 1945 р. роботу з організації «Державного Закарпато-Українського університету» очолив С. Добош.

Не могло бути й мови про створення вишу без офіційної згоди партійного і радянського союзного і республіканського керівництва. За словами Р. Офіцинського: «Хоча Закарпатська Україна до 24 січня 1946 року перебувала поза юрисдикцією Радянської України і Радянського Союзу, проте у Києві 18 жовтня 1945 року з'явилася постанова Ради народних комісарів УРСР і Центрального комітету КП(б)У «Про відкриття державного університету в м. Ужгороді»²³²¹. Підписали його голова РНК УРСР М. Хрущов та секретар ЦК КП(б)У Д. Коротченко.

Наказом управління вищої школи при РНК УРСР від 29 жовтня 1945 р. встановлювався контингент студентів у кількості по 30 студентів для історичного і біологічного факультетів, по 60 студентів для філологічного і медичного. Управління вищих шкіл НКО УРСР, управління в справах вищої школи при РНК УРСР, управління навчальних закладів народного комісаріату здоров'я УРСР мали забезпечити університет професорсько-викладацьким складом²³²². Наказом народного комісаріату освіти УРСР від 5 листопада 1945 р. призначено ректора «Закарпатського державного університету» А. Курішка, який приступив до виконання обов'язків 27 листопада 1945 року²³²³. Спочатку запрацювали підготовчі курси, а з 1 лютого 1946 р. за парти сіли перші студенти: 168 юнаків і дівчат з різних міст і сіл України розпочали студентське життя. Навчальний процес почався на чотирьох факультетах — історичному, філологічному, біологічному та медичному.

Три з 8 пунктів спільної постанови РНК УРСР і ЦК КП(б)У про відкриття університету, разом з організаційними моментами (відкриття, встановлення контингенту студентів, кадрове і матеріальне забезпечення) стосувалися наповнення бібліотеки університету. Зокрема, комітет у справах політосвітніх установ при Раднаркомі УРСР мав надіслати 10 тис. прим. «навчальної,

²³²¹ Офіцинський Р. Сталеві нерви тореадора. Україна. 2009–2014. Ужгород : Гражда, 2015. С. 206.

²³²² Постанова Ради Народних комісарів і ЦК КП(б)У накази Міністерства Вищої освіти СРСР, управління в справах школи при РНК УРСР про відкриття університету (18.10.1945–29.10.1945) // ДАЗО. Ф. Р-545. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 6–6 зворот.

²³²³ Там само. Арк. 23.

наукової, політичної та художньої літератури»²³²⁴. Ще 20 тис. прим. мав передати Укркнигокультторг і 10 тис. АН УРСР.

Університету передали 5 будинків у центрі Ужгорода для навчальних занять і квартир професорсько-викладацького складу. На організацію вишу виділили 5 млн. пенге, або 2 млн. крб.²³²⁵.

Вступні випробування до університету проводилися із 1 по 20 вересня, а зарахування студентів із 20 по 25 вересня 1945 року. Крім того, 12–14 жовтня 1945 р. були проведені додаткові іспити, а з 15 жовтня запрацювали підготовчі курси. Заняття у новоствореному університеті розпочалося 1 лютого 1946 року.

У серпні 1946 р. відбувся другий набір студентів у кількості 180 осіб. На початку 1946/1947 н. р. у відповідності до наказу міністерства вищої освіти СРСР утворено хімічний факультет, відкриті постійно діючі підготовчі курси на 150 осіб, а в січні 1947 р. — заочне навчання на історичному і філологічному факультетах²³²⁶. Протягом навчального року в університеті прибули 23 викладачі, тут працювали й уродженці Закарпаття²³²⁷.

На 1 липня 1946 р. було вже 15 кафедр, на яких працювало 42 викладачі. Серед них: 1 професор, 9 доцентів, 14 старших викладачів, 11 викладачів, 8 асистентів. У цьому ж році Рада міністрів СРСР віднесла Ужгородський державний університет до першої категорії вузів і передала його міністерству вищої освіти Радянського Союзу.

Викладачі і студенти університету знаходилися під прискіпливою увагою партійного керівництва. У доповідній записці ректора А. Курішка «Про стан Ужгородського державного університету» зазначалося: «Університет не забезпечений висококваліфікованим професорським персоналом. Із дев'яти професорських одиниць, передбачених штатним розписом, всі залишилися вакантними... Із 17 доцентських одиниць штатного розпису тільки 11 мають

²³²⁴ Постанови Політбюро ЦК КП(б)У про командування делегації молоді України на міжнародну конференцію молоді в Лондоні; плани заготівлі олійних культур із врожаєм 1945 р.; використання обладнання, завезеного з Румунії та Німеччини на підприємства Наркомхарчопрому УРСР; розміщення прикордонних військ НКВС Українського округу; плани здачі, використання, поставок картоплі та овочів урожаю 1945 р. до Червоної армії, НКО СРСР, НКВМФ та НКВС СРСР; затвердження пільг на зернопоставки, наданих колгоспам УРСР, що прийняли переселенців із Польщі; направлення у закордонне відраджання працівників Наркомату закордонних справ УРСР; відкриття державного університету в м. Ужгороді; додаткові засоби боротьби з українськими націоналістами в західних областях та матеріали до них. «Окрема папка» (18.09.1945–25.11.1945) // ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 16. Спр. 59. Арк. 123.

²³²⁵ Постанова ЦК КПЗУ та НРЗУ про утворення Закарпато-Українського Університету в м. Ужгороді та про постачання харчовими продуктами викладачів і студентів (20.07.1945–29.10.1945) // ДАЗО. Ф. Р-14. Оп. 1. Спр. 610. Арк. 1–2.

²³²⁶ Сторінки історії Ужгородського національного університету / Укл. Н. Жулканич. Ужгород : Вид-во О.Гаркуші, 2005. С. 21.

²³²⁷ Звіт про роботу університету за 1945–1946 н. р. (04.03.1946) // ДАЗО. Ф. Р-545. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 3–4.

вчене звання». Із місцевих кадрів, які мали відповідну освіту, в штаті перебувало лише 5 (із 50 штатних одиниць), 3 викладачі працювали погодинно, 2 перебували на посадах штатних наукових співробітників ботанічного саду²³²⁸. 30 % всіх викладачів були членами Комуністичної партії. Позапартійні викладачі перебували під посиленним ідеологічним контролем.

У січні 1947 р. у зв'язку із постановою ЦК КП(б)У про стан роботи парторганізації в Київському державному університеті ім. Т. Шевченка відбулися партійні збори і в Ужгородському державному університеті. На зборах були присутні секретар Ужгородського міськкому КП(б)У М. Єфименко і представники обкому КП(б)У. Секретар парторганізації університету Майданик доповів про недоліки щодо «індивідуального виховання студентства і професорсько-викладацького складу». Всі 9 мовців відзначили низьке ідейно-політичне виховання студентів і викладачів, серед студентів виявлені «елементи чужої ідеології», а серед викладачів — «елементи аполітичності, ... кастової замкненості»²³²⁹. Конкретних осіб не називали.

Показовою є березнева 1947 р. постанова обкому КП(б)У «Про викладання суспільних наук в Ужгородському університеті». Керівництво університету мусіло «серйозно перебудувати роботу кафедр як науково-педагогічного колективу, що формує ідеологію студентства і робить ідейно-політичний вплив на інші кафедри» і зобов'язувалося «забезпечити у викладанні більш глибоке і політично загострене висвітлення боротьби нашої партії, Леніна і Сталіна з ворожими буржуазно-націоналістичним ухилами і концепціями. Ґрунтовно підняти ідейно-політичний рівень лекцій і семінарів». Вважалося, що в університеті «переважають студенти із місцевого населення, які виховувалися в умовах буржуазної школи, в душі ворожої нам ідеології»²³³⁰.

Не випадково кафедра основ марксизму-ленінізму в 1946–1947 рр. вже складалася із 6 осіб, які мали серйозний партійний стаж та освіту (Академія комуністичного виховання ім. Н.К. Крупської тощо). Курс основ марксизму-ленінізму читався на всіх факультетах. При кабінеті марксизму-ленінізму викладачі відповідної кафедри змушені були проводити тематичні консультації. Проводилися виставки найкращих студентських конспектів із цього предмету. При кафедрі працював студентський гурток із вивчення творів. На думку секретаря Закарпатського обкому з пропаганди О. Карпенка, результати зимової і літньої сесій в університеті показали задовільні знання студентами предмету. Проте на екзаменах і заліках у деяких студентів виявили слабкі знання.

²³²⁸ Отчет, докладные записки Ужгородского госуниверситета о научной и педагогической работе кафедр основ марксизма-ленинизма, истории и литературы за 1946–1947 учебный год и работе университета // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 398. Арк. 12.

²³²⁹ Информации, справки, отчеты обкома партии ЦК КП(б)У о работе с интеллигенцией, деятельности кафедр Ужгородского госуниверситета за 1946–1947 уч. год, фактах проявления враждебной буржуазной идеологии в области (25.01. 1947–15.09.1947) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 377. Арк. 6.

²³³⁰ Там само. Арк. 18–19.

Названо студента історичного факультету Гроловича, який не розумів різниці між поняттями «партія» і «клас», не відповів на питання про організаційні основи марксистської партії, не орієнтувався у питаннях міжнародного становища; студента філологічного факультету Туряницю, який не знав, хто такі народники, не відповів на питання про походження класів і класової боротьби; студентку медичного факультету Шпаковську, яка нічого не знала про події в Індонезії, не могла показати її на карті; студента біологічного факультету Кривцяк, який стверджував, що в Угорщині в результаті останніх подій влада перейшла в руки комуністів; студента цього ж факультету Сойкова як такого, що не знає хто такі українсько-німецькі націоналісти.

Практикувалося для наочності в лекціях використання краєзнавчого матеріалу. «Приводили приклади із життя Закарпатської області, де з'явилися паростки нового у всіх сферах життя (колгоспи, стахановці і т. д.) і де новому приходиться вести боротьбу зі старим, за яке хватається класовий ворог. У темі «Класи і класова боротьба» використано місцевий матеріал, який характеризує загострення класової боротьби в західних областях України і в Закарпатській області на сучасному етапі», — йдеться в документі²³³¹.

Члени кафедри основ марксизму-ленінізму у 1946/1947 н. р. провели 2 конференції (по одній на семестр) «Новий п'ятирічний план відновлення і розвитку народного господарства УРСР» та «Шляхи завершення побудови соціалізму і поступовий перехід від соціалізму до комунізму»²³³². Погляньмо на «План культосвітньої та політико-виховної роботи Ужгородського державного університету на 1-й семестр 1946/1947 н. р.». У вересні-місяці пропонувались ідеологічні заходи на загальних зборах працівників університету і засіданнях кафедри «Світове значення російської літератури», «Ідеологічна робота в сучасних умовах», «Великий російський вчений-дарвініст Северцев», «Буржуазно-націоналістичні перекинуття в літературі», «Буржуазно-націоналістичні перекинуття в історії України»²³³³. Члени кафедри читали лекції поза межами університету. Так, за два місяці, у грудні 1946 та січні 1947 р., було прочитано 166 лекцій, зокрема про:

Державний устрій СРСР.

Вчення Леніна-Сталіна про державу. Дружба народів СРСР.

Керівна роль більшовицької партії в системі Радянської держави.

Радянська демократія – найпошлюдовніша демократія в світі.

²³³¹ Інформації, справки, отчеты обкома партии ЦК КП(б)У о работе с интеллигенцией, деятельности кафедр Ужгородского госуниверситета за 1946–1947 уч. год, фактах проявления враждебной буржуазной идеологии в области (25.01. 1947–15.09.1947) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 377. Арк. 31.

²³³² Там само. Арк. 32.

²³³³ Звіт про роботу університету за 1946–1947 навчальний рік // ДАЗО. Ф. Р-545. Оп. 1. Спр. 32. Арк. 1.

*Сталінська конституція — найдемократичніша Конституція в світі.
Буржуазна Конституція і виборчий закон.
Про журнали «Ленінград» і «Звезда».
Возз'єднання українських земель в єдину Українську Радянську державу.
Про радянську демократію — демократію вищого типу.
Про комуністичне виховання дітей в школі.
Сім'я і школа.
Про значення ідеологічної роботи і т. д.*²³³⁴.

Під пильною увагою знаходилися інші «ідеологічні» кафедри — української літератури, російської і західноєвропейської літератури, всесвітньої історії, історії СРСР. «З боку низки викладачів як наприклад викладач історії народів СРСР — кандидат історичних наук Сміян, мали місце прояви буржуазно-націоналістичної ідеології..., а викладач всесвітньої історії Лелекач і зав. кафедрою російської літератури кандидат філологічних наук Воскресенський, викладач історії народів СРСР ще у недостатній мірі володіють марксистською методологією, внаслідок чого скочуються на шлях вульгаризації», — зазначав головний ідеолог області Я. Карпенко²³³⁵. У висновках він відзначив: «Одним із найбільших недоліків у викладанні суспільних наук є те, що низка викладачів, при роз'ясненні питань теорії, недостатньо використовує факти сучасності із внутрішньої і зовнішньої політики нашої партії. Окремі викладачі (Сміян, Потушняк) у своїх лекціях не дають різкої більшовицької критики буржуазного світогляду і, більше того, припускалися помилок в трактуванні питань теорії. Так, наприклад, кандидат історичних наук, доцент, викладач історії СРСР Сміян, в своїй статті, опублікованій в місцевій газеті, припустився низки грубих помилок»²³³⁶. Критикували викладачку кафедри історії СРСР Є. Кондор, викладача кафедри всесвітньої історії М. Лелекача.

В інформації О. Карпенка до секретаря ЦК КП(б)У в липні 1947 р. «Про деякі факти прояву ворожої ідеології в Закарпатській області» окремо відзначено кандидата історичних наук, завідувача кафедри історії СРСР, декана історичного факультету П.К. Сміяна. Його критикували за статтю «Українські націоналісти — вороги українського народу», опубліковану в газеті «Молодь Закарпаття». Комуністичні цензори звинуватили автора в тому, що він «підспіває українсько-німецьким націоналістам», викривляє правду, що в 1918 р. українські націоналісти були фактичними господарями України. П. Сміяну

²³³⁴ Інформації, справки, отчеты обкома партии ЦК КП(б)У о работе с интеллигенцией, деятельности кафедр Ужгородского госуниверситета за 1946-1947 уч. год, фактах проявления враждебной буржуазной идеологии в области (25.01. 1947–15.09.1947) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 377. Арк. 1–2.

²³³⁵ Там само. Арк. 41.

²³³⁶ Там само. Арк. 42–43.

закинули помилкові твердження про те, що «в жовтні 1917 р. український народ повів боротьбу проти царизму за встановлення пролетарської влади» та «український народ вигнав в 1918 р. німців з України». Як йшлося в інформації: «В останньому випадку тов. Сміян припускається подвійної помилки — стає на позиції школи Грушевського про безбуржуазність українського народу й ігнорує вирішальну роль братської допомоги великого російського народу і роль В.І. Леніна та Й.В. Сталіна у визволенні України від німецьких окупантів у 1918 р.»²³³⁷.

Закарпатський обком КП(б)У звернувся до ЦК КП(б)У з проханням відмінити постанову про призначення завкафедрою П. Сміяна. Щоб уникнути переслідувань, П. Сміян перевівся на посаду завідувача кафедри історії Львівського педінституту (1947–1949 рр.). У 1949–1950 рр. працював доцентом кафедри історії Красноярского педінституту. У 1950 р. був репресований за зберігання «націоналістичної» літератури, засуджений на 10 років позбавлення волі. У 1955 р. повністю реабілітований з поверненням усіх прав і стажу роботи. До 2001 р. він працював у Луцькому педінституті (Волинському національному університеті ім. Лесі Українки)²³³⁸.

«Розробляючи плани лекцій кафедра (історії СРСР — *авт.*) особливу увагу приділяла питанням викриття буржуазно-націоналістичної концепції «школи» Грушевського про походження слов'ян, Київської держави, визвольної боротьби українського народу під керівництвом Богдана Хмельницького, возз'єднання України з Росією», — йшлося у звіті секретаря обкому партії з пропаганди в управлінні пропаганди і агітації ЦК КП(б)У «Про роботу кафедр суспільних наук Ужгородського державного університету станом на 1-е квітня 1948 р.»²³³⁹. Це ж стосувалося і кафедри загальної історії у контексті викладання історії Польщі (період XVII ст.), де показували гетьманів Виговського, Дорошенка, Мазепи, Орлика як зрадників українського народу, які намагалися відірвати український народ від російського народу і передати Україну в колонію іноземних загарбників²³⁴⁰.

При обговоренні статті П. Сміяна на спільному засіданні кафедр суспільних наук і на «літературних сесіях» редакції газети «Закарпатська Україна» викрили «прояви ворожого ідеології з боку викладача кафедри археології та

²³³⁷ Інформації, справки, отчеты обкома партии ЦК КП(б)У о работе с интеллигенцией, деятельности кафедр Ужгородского госуниверситета за 1946-1947 уч. год, фактах проявления враждебной буржуазной идеологии в области (25.01.1947–15.09.1947) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 377. Арк. 14.

²³³⁸ Мандрик І., Олашин М. Дев'ять років заслання Петро Сміян отримав за свої переконання. *Новини Закарпаття*. 2008. 15 січня; Олашин М. Історичний факультет Ужгородського національного університету. Ужгород: Гражда, 2010. С. 46–47.

²³³⁹ Інформації, отчеты обкома партии ЦК КП(б)У о работе кафедр общественных наук Ужгородского госуниверситета, преподавании биологических наук в университете и пеучилище (19.04.1948–06.12.1948) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 625. Арк. 10.

²³⁴⁰ Там само. Арк. 13.

етнографії Ужгородського університету — члена НСПУ Ф. Потушняка»²³⁴¹. У 1947 р. Ф. Потушняк пройшов курси підвищення кваліфікації на кафедрах археології й етнографії Московського університету, провів відкриті лекції з навчальних предметів, що отримали високу оцінку московських педагогів. 5 червня 1947 р. йому надали вчене звання доцента.

1 серпня 1947 р. на зборах інтелігенції Ужгорода секретар обкому КП(б)У Г. Пінчук виголосив доповідь «За подальше піднесення ідеологічної роботи в Закарпатті». В обговоренні виступило 12 осіб. Завкафедри української літератури УжДУ Ясько заявив: «Письменник Потушняк ще не крокує разом з народом, його творчість не служить справі укріплення соціалістичного устрою, тому, що він до цього часу знаходиться в полоні буржуазної ідеології, не звільнився від вантажу старих грубих помилок націоналістичного змісту»²³⁴².

2 серпня 1947 р. відбулися закриті університетські партійні збори із обговорення закритого листа ЦК ВКП(б) про справу Ключової і Роскіна. Із присутніх 23 комуністів (це були літні канікули) виступили 8. Виконувач обов'язків проректора університету В. Теряєв закликав посилити боротьбу з ворожою ідеологією. Завідувач кафедри основ марксизму-ленінізму М. Редько звинуватив викладача латинської мови Сулінчака, що той хвалив виші Чехословаччини та інших державах, «плазував перед буржуазною наукою і культурою»²³⁴³. Доцент цієї ж кафедри В. Аркадов відзначив: «Викладачі Лелекач (викладач всесвітньої історії) і Симулик, а також бувший викладач етнографії і археології Потушняк, виховувались в університетах буржуазних держав, їм притаманна буржуазна ідеологія. Твори Потушняка, як в минулому, так і тепер, які були подані ним до друку, проникнуті ворожою ідеологією. У своїй практичній роботі вони допускають помилки, не виправляють ці помилки і не видно, щоб вони намагались їх виправити»²³⁴⁴. Сам же промовець закінчив Комуністичний університет і навчався 4 роки в аспірантурі, правда дисертацію не захистив²³⁴⁵. На зборах ухвалили резолюцію щодо поліпшення ідеологічної роботи в університеті.

У резолюції вказувалися факти легальної та нелегальної еміграції студентів із Радянського Союзу: «...в результаті слабо поставленої внутрішньосоюзної виховної роботи були випадки оптації в Чехословаччину з боку студентів-комсомольців (Лісович), а також спроби втечі за кордон (студент Данко)»²³⁴⁶.

²³⁴¹ Тиводар М. Життя і наукові пошуки Федора Потушняка. Ужгород : Гражда, 2005. Арк. 32.

²³⁴² Информации, справки, отчеты обкома партии ЦК КП(б)У о работе с интеллигенцией, деятельности кафедр Ужгородского госуниверситета за 1946-1947 уч. год, фактах проявления враждебной буржуазной идеологии в области (25.01.1947–15.09.1947) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 377. Арк. 50.

²³⁴³ Там само. Арк. 55.

²³⁴⁴ Там само. Арк. 56.

²³⁴⁵ Там само. Арк. 19.

²³⁴⁶ Там само. Арк. 64.

Тоді ж обком КП(б) в Ужгороді, Мукачеві, Берегові, Виноградіві, Хусті провів міські збори інтелігенції «За подальший підйом ідеологічної роботи на Закарпатті». З доповідями виступили секретарі обкому Туряниця, Пінчук, Карпенко, обласний прокурор Андрашко. В інших окружних центрах лектори обкому прочитали лекції про радянський патріотизм. В області тоді працювало 150 гуртків для інтелігенції з вивчення «Короткого курсу історії ВКП(б)», де займалося 2400 слухачів²³⁴⁷.

На вимогу ЦК КП(б)У відділ обкому з пропаганди і агітації 12 серпня 1947 р. надіслав до Києва на перевірку статті Ф. Потушняка, П. Лінтура, П. Сміяна. Упродовж 1947 р. Ф. Потушняка звинуватили у тому, що плазує перед західноєвропейською культурою, захищає реакційну філософію, виступає проти партійності в літературі тощо²³⁴⁸. Ф. Потушняка критикували переважно як письменника і в наступні роки.

Про те, як писати історію Закарпаття можемо судити з лекцій першого секретаря обкому партії І.Д. Компанця²³⁴⁹. На 133 сторінках машинопису подано дороговказ історикам і письменникам краю.

Закарпаття не обминула лисенківщина — специфічний період у сільсько-господарській і біологічній науці та практиці, пов'язаний із проявом культу особи президента ВАСГНІЛ, академіка Т. Лисенка, у результаті чого припинено перспективні наукові дослідження. Почалася «лисенківщина» в серпні 1948 р., коли сесія Всесоюзної академії сільськогосподарських наук у Москві закріпила «перемогу соціалізму» в біології. Це відлунило на біологічному факультеті УжДУ. Так, завідувач відділу пропаганди і агітації Закарпатського обкому КП(б)У Дзюба у грудні 1948 р. надіслав у Москву в ЦК ВКП(б) «Інформацію про викладання біологічних наук в Ужгородському університеті». Перевірка встановила, що «викладання біологічних наук в університеті ... проводилося на надзвичайно низькому ідейно-теоретичному рівні. Студенти не виховувалися в дусі передової мічурінської матеріалістичної біології. Викладання біологічних наук велось за програмами і підручниками, які були просякнуті вейсманізмом... Більше того низка викладачів беззастережно проповідували в своїх лекціях менделізм і морганізм»²³⁵⁰. За лекції з генетики під критику потрапила доцент Панафутіна, з гістології — доцент

²³⁴⁷ Информации, справки, отчеты обкома партии ЦК КП(б)У о работе с интеллигенцией, деятельности кафедр Ужгородского госуниверситета за 1946-1947 уч. год, фактах проявления враждебной буржуазной идеологии в области (25.01.1947–15.09.1947) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 57.

²³⁴⁸ Тиводар М. Життя і наукові пошуки Федора Потушняка. Ужгород : Гражда, 2005. С. 35.

²³⁴⁹ Тексты лекций первого секретаря обкома партии И.Д. Компанца «Партия всегда организовывала литературное дело и формировала его результаты», «О стиле и методах работы в партийных органах» // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 715. Арк. 1–133.

²³⁵⁰ Информации, отчеты обкома партии ЦК КП(б)У о работе кафедр общественных наук Ужгородского госуниверситета, преподавании биологических наук в университете и пединституте (19.04.1948–06.12.1948) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 625. Арк. 25–29.

Краснопольська. За курс загальної біології критикували завкафедри, кандидата біологічних наук Роголя, його лекції «прочитані на низькому ідейно-теоретичному і науковому рівні, внаслідок цього в слухачів не виробилося правильного погляду на мічурінську агробіологічну науку».

Також Роголя розкритикували за статтю «Уродливість домашніх тварин і їх спадковість» у першому номері наукових записок держуніверситету 1947 року. Партійним ідеологам не сподобалися його слова: «Спадковість цих вродливостей пов'язується в останній час зі змінами в хромосомному апараті ядра клітини, що і передає їх по спадковості. Таким чином, можна думати, носіями спадковостей і різних аномалій є хромосомний апарат». Роголя звинуватили у «вейсманістській» позиції.

Працівники Ботанічного саду УжДУ потрапили під підозру за відсутність зв'язку з «практикою соціалістичного господарства, показ досягнень Мічуріна-Лисенка». Зауваження отримала і кафедра основ марксизму-ленінізму, бо «не своєчасно замітила помилок у викладанні біології, слабо допомагала біологам в оволодінні теорії марксизму-ленінізму»²³⁵¹.

Учені намагалися відстояти свої погляди. На засіданні вченої ради Ужгородського державного університету 24 вересня 1948 р. виступив кандидат біологічних наук, доцент Мершиков, який казав, що у біології нема боротьби двох напрямків. Доцент Роголь заявив, що замість боротьби з менделізмом треба боротися з механічними установками, які переносяться на живі організми. Проте їх звинуватили у «слабій теоретичній підготовці і незнанні вчення Мічуріна-Лисенка». А 19 листопада 1948 р. на бюро обкому заслухали питання про викладання на біологічному факультеті УжДУ і визначили «практичні заходи з усунення наявних недоліків»²³⁵².

На 1 січня 1950 р. в університеті навчалася вже 820 студентів стаціонарного і 590 студентів заочного відділень. Для масових заходів використовували клуб площею 250 м² (колишня церква), фізкультурний зал 210 м². Працювали драматичний (15 осіб), хоровий (89 осіб), музичний (27 осіб), духовий (18 осіб), танцювальний (16 осіб), літературний (12 осіб) гуртки²³⁵³.

Отже, відкриття університету мало велике значення для «виховання радянської інтелігенції». Місцева інтелігенція піддалася наймасованішому пресингу з боку держави в умовах «жданівщини», «лисенківщини» тощо. У цілому головним у сфері освіти в Закарпатській області 1946–1950 рр. стало

²³⁵¹ Информации, отчеты обкома партии ЦК КП(б)У о работе кафедр общественных наук Ужгородского госуниверситета, преподавании биологических наук в университете и пучилище (19.04.1948–06.12.1948) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 625. Арк. 27.

²³⁵² Там само. Арк. 28–29.

²³⁵³ Документы о политико-воспитательной и культурно-массовой работе (планы, отчеты и другая переписка) за 1949–1950 учебный год (22.11.1949–01.11.1950) // ДАЗО. Ф. Р-545. Оп. 1. Спр. 152. Арк. 2.

утвердження радянської системи навчання і виховання. Обласна влада дбала про поліпшення матеріального стану шкіл, навчально-виховного процесу за радянськими навчальними планами, забезпечення школи кадрами, ліквідації неписьменності і малописьменності серед дорослого населення. На Закарпаття прибули сотні вчителів з інших областей Української РСР, створено умови для підготовки місцевих вчителів. Для вирішення поставлених завдань використовувалися адміністративно-командні методи, а діяльність середніх спеціальних закладів й Ужгородського університету перебувала під пильним контролем партійних органів та органів державної безпеки.

Зміни у духовному житті суспільства на Закарпатті 1944–1950 рр. відповідали формулі радянізації 1920–1930-х рр.: партійно-державна монополія на розвиток освіти і культури²³⁵⁴. У березні 1945 р. постановою Народної Ради Закарпатської України утворено відділ культурно-просвітницької роботи. До створення 22 січня 1946 р. Закарпатської області, відділ підпорядковувався НРЗУ, а коли Закарпатська область стала адміністративною одиницею УРСР, відділ підпорядкували Комітету в справах культурно-просвітницьких закладів при Раді Міністрів УРСР²³⁵⁵.

Працівникам відділу культурно-просвітницької роботи Закарпатського облвиконкому у 1947 р. встановлена така заробітна плата (разом з доплатами): завідувач відділу – 1400 крб; заступник завідувача старший інспектор – 1190 крб; два старші інспектори – по 880 крб; начальник сектора бібліотек – 880 крб; старший інспектор по бібліотеках – 790 крб; інспектор по кадрах 600 крб; старший бухгалтер – 690 крб; статист-секретар – 500 крб; кур'єр-прибиральниця – 260 крб.²³⁵⁶

У відповідності до наказу Комітету у справах культурно-освітніх установ при Раді міністрів УРСР від 11 липня 1946 р. серед премійованих грошовими преміями у розмірі 500 крб було п'ятеро закарпатців: В.Г. Звонар – директор окружного будинку культури м. Іршава; Є.М. Шерегії директор Хустського окружного будинку культури; І.В. Лендел – заввідділом Іршавської округи; М.І. Штимац – інспектор Воловської округи; М.С. Луцав – старший інспектор Мукачівського відділу.

Одним із пріоритетних завдань відділу культурно-освітньої роботи було створення закладів для підготовки профільних фахівців. Комітет у спра-

²³⁵⁴ Капітан Л. Етнокультурний розвиток Закарпаття у контексті радянізації краю, 1944–1964 рр. Київ: Варта, 2013. С. 50; Міщанин В. Творення «радянської» культури на Закарпатті в 1946–1950 рр. *Історія України: сучасні виклики*: матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. С. 105–123. URL: http://academia.in.ua/sites/default/files/document/2015/konferenc_istor_ukr_2015.pdf (дата звернення: 30.07.2018).

²³⁵⁵ Приказы по отделу по основной деятельности (17.04.1946–26.12.1946) // ДАЗО. Ф. Р-842. Оп. 1: 1946–1990 рр. Спр. 2. Арк. 2.

²³⁵⁶ Штатные расписания культурно-просветительных учреждений области (17.03.1947) // ДАЗО. Ф. Р-842. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 1.

вах культурно-освітніх установ при Раді міністрів УРСР від 9 серпня 1946 р. заснував у Мукачеві технікум політосвіти в складі трьох відділів: бібліотечного, клубного і художньої самодіяльності²³⁵⁷. Встановлювався контингент набору на 1946/1947 н. р. у кількості 120 осіб. Завідувач обласним відділом культосвітньої роботи Зозуляк і директор Мукачівського технікуму політосвіти Васильєв до 20 серпня 1946 р. мали підібрати придатні приміщення для навчального корпусу і гуртожитків.

Із невідомих причин технікум перенесли у Хуст (пізніше в Ужгород). Новостворений навчальний заклад мав у край убогі умови для навчання і проживання студентів. Через відсутність приміщень розпочали навчання аж навесні 1947 року. За планом прийому передбачалося 120 студентів, а приступила до навчання лише одна група бібліотекарів у складі 36 осіб²³⁵⁸.

Наказ Закарпатського обласного відділу культосвітньої роботи від 9 липня 1947 р. «Про заходи по набору студентів до Хустського технікуму підготовки культосвітніх працівників»²³⁵⁹ спрямований на врегулювання проблемної ситуації. Технікум готував завідувачів окружних будинків культури і бібліотек, керівників художньої самодіяльності, але з жодного іншого округу, крім Хустського, заяв з приводу вступу не надійшло. Це поставило під загрозу виконання плану набору.

У 1947 р. в Закарпатській області за штатним розписом мало бути 1216 працівників культурно-просвітницької сфери, а працювало 1199, із них 1029 місцевих. Завідувач обласним відділом культурно-просвітницької роботи М. Фрідманський відзначав, що «якісний склад працівників к/п закладів дуже низький»²³⁶⁰. Тому було скликано 342 окружні дводенні семінари працівників окружних і сільських культпросвітніх закладів, а також 10 обласних семінарів завідувачів та інспекторів окружних відділів, завідувачів окружних бібліотек, бібліотекарів, художніх керівників гуртків.

У 1947 р. Комітет у справах культосвітніх закладів УРСР направив у Закарпатську область 44 випускників. На місце прибуло тільки 6, із них 2 закінчили Львівський технікум, 1 – Дніпропетровський університет, 1 – Чернівецький технікум, 1 – Кам'янець-Подільський технікум, 1 – Київський технікум. Працівникам, які прибули на роботу, не створили матеріально-побутових умов. Не маючи змоги отримати квартиру, вони поверталися додому.

У 1949 р. серед 1234 працівників культурної сфери було: 1031 українець, 75 росіян, 11 євреїв, 117 представників інших національностей. За партійністю:

²³⁵⁷ Приказы по комитету в делах культурно-просветительных учреждений про СНК УССР (06.02.1946–28.12.1946) // ДАЗО. Ф. Р-842. Оп. 1 Спр. 1. Арк. 3.

²³⁵⁸ Ужгородський коледж культури і мистецтв. Історія URL: <http://www.college-kulturi.uz.ua/pro-koledzh/istoriia> (дата звернення: 30.07.2018).

²³⁵⁹ Приказы по отделу по основной деятельности (31.01.1947–31.12.1947) // ДАЗО. Ф. Р-842. Оп. 1. Спр. 10. Арк 7.

²³⁶⁰ Отчет о работе с кадрами за 1947 год (1947) // ДАЗО. Ф. Р-842. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 3, 5, 9.

членів і кандидатів у члени ВКП(б) — 206, комсомольців — 516. За освітою: вища — 25 (8 зі спеціальною); середня — 528 (96 зі спеціальною); початкова — 681. За статтю: 773 чоловіки і 461 жінка. Із місцевого населення у сфері культури працювало 1 042 працівники²³⁶¹.

Закарпатці активно залучаються до культурних процесів, що відбувалися в усій Українській РСР. Закарпаття було широко представлено на IV Республіканській виставці самодіяльного образотворчого мистецтва в Києві на початку січня 1946 року (622 експонати)²³⁶².

На відділ культурно-просвітньої роботи покладалися обов'язки з підготовки і проведення комуністичних свят. Це видно з наказу Закарпатського обласного виконавчого комітету від 29 квітня 1946 р. за підписом І. Турянці «Про проведення 1 травневих свят по відділах облвиконкому». 1 і 2 травня були вихідними. 1 травня проходила демонстрація в Ужгороді, в якій брали участь всі працівники відділів²³⁶³.

Завідувачі відділів облвиконкому забезпечували явку підлеглих о 9 год. ранку за московським часом біля будинку облвиконкому. Тут формувались колони по вісім осіб. У колоні чітко прописувалися місця відділів облвиконкому, хто і за ким мав іти. За дисципліну в колоні відповідав заввідділу та його заступник. Визначені службовці несли прапори, портрети вождів, транспаранти. Колона рухалася затвердженим маршрутом: пл. Корятовича, вул. Мала Мостова, вул. Суворова, Сталінградська наб., Червона пл., вул. Собранецька, пл. Корятовича, де відбувався мітинг. 1 травня о 16 год. проходили масові гуляння на площах Корятовича і Сталіна, у парку.

Цей парк культури і відпочинку відкрили за вказівкою з Києва спеціально до «першотравневих свят». Для оформлення міста першотравневими гаслами, портретами і плакатами витратили 102 150 крб. Було закуплено портрети різних розмірів членів політбюро ЦК ВКП(б) і РНК СРСР, керівників УРСР, маршалів СРСР, героїв ВЛКСМ, героїв Соціалістичної праці, партизанів і «передових людей Закарпаття»²³⁶⁴.

Збереглися матеріали про підготовку й проведення першотравневих свят, Дня друку, Дня перемоги в 1950 р.²³⁶⁵ 1 травня проводились окружні збори завідувачів клубів, бібліотек, керівників художньої самодіяльності. До

²³⁶¹ Годовой отчет областного отдела культурно-просветительной работы за 1949 год (15.01.1950–20.01.1950) // ДАЗО. Ф. Р-842. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 40.

²³⁶² Приказы по комитету в делах культурно-просветительных учреждений про СНК УССР (06.02.1946–28.12.1946) // ДАЗО. Ф. Р-842. Оп. 1 Спр. 1. Арк. 1.

²³⁶³ Приказы по отделу по основной деятельности (17.04.1946–26.12.1946) // ДАЗО. Ф. Р-842. Оп. 1: 1946–1990 рр. Спр. 2. Арк. 2.

²³⁶⁴ Справки, информации, докладные записки о работе культурно-просветительных учреждений области (18.03.1946–21.12.1946) // ДАЗО. Ф. Р-842. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 1, 3.

²³⁶⁵ Планы работы областного отдела на 1950 год (12.01.1949–28.12.1948) // ДАЗО. Ф. Р-842. Оп. 1. Спр. 43. Арк. 20–21.

цього в рамках місячника ремонту культосвітніх закладів у клубах і бібліотеках робили внутрішню і зовнішню побілку, прибирали прилеглу територію. Культурно-освітні заклади оформляли портретами керівників комуністичної партії і радянського уряду. У колгоспах, бригадах, радгоспах, МТС, клубах і бібліотеках читали лекції за тематикою обласного лекційного бюро, проводили бесіди за матеріалами газет і журналів до Дня 1 травня, Дня друку, Дня перемоги, випускали стінгазети і «бойові листки». У клубах і бібліотеках організовували літературні вечори, конференції читачів, колективне прослуховування радіо, патефонних пластинок із записами В. Леніна та Й. Сталіна. Кульмінацією були масові гуляння — виступи хорових колективів, концертних груп, спортивно-фізкультурні змагання, народні танці тощо.

Аналогічно проходили відзначення десятиріччя «возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі» та навіть господарські кампанії (підготовка і проведення весняної сівби 1950 р.)²³⁶⁶.

На працівників культури покладалися важливі ідеологічні завдання. Навесні «першого року Сталінської п'ятирічки» склали плани культурно-побутового обслуговування населення. Ішлося про проведення п'ятиденних окружних і кущових нарад культурно-освітніх працівників щодо підготовки виборів до Верховної Ради СРСР і весняної сівби. Організували проведення політінформацій в полі під час обідньої перерви і культосвітніх установах у вільний від роботи час, випуск стінних і польових газет, в яких мали «показувати кращих людей та викривати ледарів, що відхиляються від чесної праці»²³⁶⁷. Задіяли також пересувні агіткультбригади і бібліотеки, «агітаторів десятихаток», сільську інтелігенцію, учнів старших класів, студентів технікумів, службовців радянських установ.

Під час підготовки виборів до Верховної Ради УРСР завідувачі міських і окружних відділів культосвітньої роботи та керівники культурно-освітніх установ мали «врахувати необхідність диференційованої організації агітаційно-масової та культурно-освітньої роботи з кожною групою населення і зокрема на виборчій дільниці»²³⁶⁸. Завідувачі міських і окружних відділів культурно-освітньої роботи 1, 5, 10, 15, 25 числа кожного місяця прозвітували за виконану роботу.

Культпросвітні установи мали організувати «глибоке вивчення трудящими конституції СРСР та УРСР, Положення про вибори до Верховної Ради УРСР, роз'яснюючи трудящим переваги радянської виборчої системи над виборчою системою капіталістичних країн, показуючи різницю між правами, якими

²³⁶⁶ Планы работы областного отдела на 1950 год (12.01.1949–28.12.1948) // ДАЗО. Ф. Р-842. Оп. 1. Спр. 43. Арк. 22–31.

²³⁶⁷ Приказы по отделу по основной деятельности (17.04.1946–26.12.1946) // ДАЗО. Ф. Р-842. Оп. 1: 1946–1990 рр. Спр. 2. Арк. 6.

²³⁶⁸ Там само. Арк. 27.

користуються громадяни Радянського Союзу і капіталістичних країн, пояснюючи силу Сталінської дружби народів СРСР і насамперед допомогу братнього російського народу народові Радянської України і, зокрема, Закарпатської області, в дні Великої Вітчизняної війни та в мирний період»²³⁶⁹.

Завдання, які ставилися перед культурно-освітніми закладами області, випливали з політичних кроків радянської влади. 1948-й став для Закарпаття роком початку суцільної колективізації. З 3 із 9 головних завдань обласного відділу у справах культурно-освітніх установ у цей рік стосувалися аграрної тематики²³⁷⁰. Зокрема, проводилися куштові семінари з працівниками окружних і сільських установ, де вивчалися постанови Пленумів ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У «Про піднесення сільського господарства у післявоєнний період» та постанову Ради Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У від 5 січня 1948 р. «Про заходи до піднесення і проведення весняної сівби та інших сільськогосподарських робіт, дальшого піднесення громадського тваринництва в 1948 році». Підбирали культурних організаторів, бесідників і читців для всіх колгоспних і тракторних бригад, ланок, земельних громад для бесід, голосних читок газет і літератури. З метою популяризації кращих масових пісень радянських поетів і композиторів провели у всіх округах короткотермінові семінари сільських і колгоспних співаків.

Діяло обласне лекційне Бюро (85 лекторів), окружні та міські лекторські групи (652 лектори), сільські лекторії (1725 лекторів). У 1948 р. прочитано 21 611 лекцій за участі 1 736 690 осіб²³⁷¹.

Агітація і пропаганда здійснювалася з використанням існуючих технічних засобів, зокрема магнітофонних апаратів. Проте окружні будинки культури і сільські клуби їх майже не використовували²³⁷². Лише в Мукачівській окрузі магнітофони частково задіяли в пропаганді агротехнічних знань, а більшість культурно-освітніх закладів області обмежилися переважно записами на магнітофонні плівки виступів гуртків художньої самодіяльності. Перевіряли використання магнітофонних апаратів працівники облвідділу і обласних культурних установ. Щомісячно окружні та міські відділи звітували облвиконкому про слухання лекцій, доповідей, концертів із магнітофонів.

Культосвітніх працівників залучали до відзначення щорічних комуністичних свят і річниць – Першого Травня, Перемоги над Німеччиною, ВЛКСМ, Великої Жовтневої соціалістичної революції, зустрічі Нового року. Традиційні

²³⁶⁹ Отчеты отдела о работе культурно-просветительных учреждений области за 1947 год (1947) // ДАЗО. Ф. Р-842. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 2.

²³⁷⁰ Годовой отчет областного отдела культурно-просветительной работы за 1948 год (05.01.1949–07.01.1949) // ДАЗО. Ф. Р-842. Оп. 1. Спр. 28. Арк. 2–3.

²³⁷¹ Там само. Арк. 28.

²³⁷² Приказы отдела по основной деятельности на 1949 год (12.01.1949–28.12.1948) // ДАЗО. Ф. Р-842. Оп. 1. Спр. 32. Арк. 18.

для Закарпаття християнські свята комуністи намагалися викоринити антирелігійною пропагандою і поширенням атеїзму²³⁷³.

На початок 1950 р. мережа клубних закладів радянського зразка в області була сформована. Діяли обласний будинок народної творчості, 13 окружних і міський будинок культури, 420 сільських клубів, 110 сільських хат-читалень, колгоспний клуб, клуби товариств «УТОС», «УТОГ», 54 профспілкові клуби, 94 червоні кутки²³⁷⁴. На місці колишніх осередків «Просвіти», товариства ім. Духновича, закритих церков була створена масштабна мережа сільських клубів, що об'єднували під одним дахом бібліотеку і кінотеатральний зал для «комуністичного виховання людей», особливо молоді²³⁷⁵. Те ж відбувалося і в спорті. Протягом 1945–1950 рр. на Закарпатті створювалися добровільні спортивні товариства (ДСТ). Їхні назви відображали дух епохи: «Червона зірка» (об'єднувала спортсменів лісової промисловості); «Більшовик» (згодом «Іскра», «Буревісник», «Авангард» об'єднувала спортсменів виробничих колективів); «Спартак» (промислові артілі, навчальні заклади); «Урожай» (МТС); «Динамо» (правоохоронні органи). Керівники ДСТ не мали відповідної фізкультурної освіти, але на «семінарах та нарадах набирались досвіду організаторської роботи»²³⁷⁶.

Трагічно склалася доля першого голови обласного комітету фізкультури і спорту В. Федака, якого безпідставно, з політичних мотивів звільнили з посади і засудили на 25 років ВТТ. Широкого поширення набуло соціалістичне змагання серед працівників культури. Уже 21 червня 1946 р. клуб с. Невицьке викликав на змагання клуб с. Кам'яниця. Змагання відбувалося за багатьма показниками – ремонт клубу, забезпечення обладнанням, створення драматичного, танцювального і фізкультурного гуртків, ліквідація неписьменності, облагородження території²³⁷⁷. Змагалися культурно-освітні працівники Хустської округи із своїми колегами з м. Виноградів і с. Волове. Своїм завданням культурно-освітні працівники Хустщини бачили мобілізацію селян на виконання п'ятирічки, на дострокове виконання плану здачі хліба, сіна, м'яса державі, боротися проти куркулів і фашистської агітації.

²³⁷³ Міщанин В. «Всенародні» свята Народної Ради Закарпатської України (1944–1945 рр.) як елемент радянізації Закарпаття. *Вісник Лузанського національного університету ім. Т. Шевченка. Історичні науки. Всесвітня історія. Історія України. Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни.* № 8 (297) грудень 2015. С. 122–129.

²³⁷⁴ Годовой отчет областного отдела культурно-просветительной работы за 1949 год (15.01.1950–20.01.1950) // ДАЗО. Ф. Р-842. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 3.

²³⁷⁵ Габорець В. Передумови культурного відродження. *Нариси історії Закарпаття.* Том III (1946–1991), С. 377.

²³⁷⁶ Фітас П. Фізична культура, спорт, туризм. *Нариси історії Закарпаття.* Том III (1946–1991). С. 315.

²³⁷⁷ Условия социалистического соревнования культурно-просветительных учреждений области на 1946 год (22.06.1946) // ДАЗО. Ф. Р-842. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 1–2.

У 1947 р. в Ужгородській окрузі змагалися клуби сіл Минай та Струмківка, в Хустській — клуби сіл Сокирниця та Олександрівка, відділи культосвітніх установ Іршавської та Хустської округ²³⁷⁸.

Періодично відбувалося підведення підсумків змагань спеціальними комісіями. Це бачимо на прикладі інформації про соціалістичне змагання культурно-освітніх закладів Волівської округи. Відповідно до протоколу перевірки соціалістичного змагання між клубами сіл Майдан і Верхній Бистрий від 10 червня 1949 р. переможцем визнано клуб Майдана²³⁷⁹. В цій окрузі змагалися бібліотеки сіл Подобовець і Пилипець, Присліп і Торунь, клуби Нижнього Студеного і Розтоки, Річки і Тюшки, Подобівця і Пилипця, Синевирської Поляни і Синевира, Ізок і Пилипця, Келечина і Репинного, Торуня і Прислопа²³⁸⁰.

Організація радянських бібліотек на Закарпатті передбачала сувору цензуру наявних книгозбірень²³⁸¹. З довідки «Про стан бібліотечної роботи Закарпатської області» від 20 листопада 1946 р. дізнаємось про намір «прискорити перевірку, зокрема малярською та чеською мовами з тим, щоб в найближчий час населення, яке володіє цими мовами, змогло користуватися бібліотеками», а також про облік фондів бібліотек монастирів і музеїв, ізолювання сумнівної та вилученої літератури²³⁸². Дозволялося читати лише літературу, перевірену комуністичними цензорами.

Перевірки зазнала література, що надійшла в Закарпатську область у вигляді репатріації. З Угорщини і Чехословаччини прибували книги, рукописи, музейні цінності. Ними переймалася спеціальна комісія, куди ввійшло партійне і радянське керівництво області та культосвітніх установ — секретар обкому КП(б)У Пінчук (голова), керівник відділу культурно-освітніх установ Зозуляк (заступник голови), зав. відділу агітації та пропаганди обкому КП(б)У Карпенко, директор обласного історико-краєзнавчого музею Коломієць, директор обласної бібліотеки Гаврилко, ректор університету Курішко, заступник начальника відділу культурно-освітніх установ Харченко, голова облліту Омеляненко. Отримане розподілялося між університетом і музеєм.

У першому півріччі 1946 р. в Закарпатській області створено 2 обласні бібліотеки, 1 міську, 13 окружних бібліотек, 526 бібліотек при клубах і хатах-

²³⁷⁸ Документи о социалистическом обязательстве культурно-просветительных учреждений Иршавского округа (17.04.1947–24.04.1947) // ДАЗО. Ф. Р-842. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 2–6.

²³⁷⁹ Протоколы постоянно действующих семинаров, заведующих сельскими клубами и библиотеками области (25.03.1949–05.09.1949) // ДАЗО. Ф. Р-842. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 13.

²³⁸⁰ Там само. Арк. 15–28.

²³⁸¹ Міщанин В. Втручання цензури в діяльність редакцій газет, бібліотек та книготоргівлі на Закарпатті в 1944–1950 рр. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Філологія. Соціальні комунікації. Випуск 27. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2012. С. 166–172.

²³⁸² Справки, информации, докладные записки о работе культурно-просветительных учреждений области (18.03.1946–21.12.1946) // ДАЗО. Ф. Р-842. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 33.

читальнях²³⁸³. При створенні бібліотечної мережі комуністи використали безкоштовну робочу силу. Така «ініціатива» поступила від мешканців с. Страбичово Мукачівського округу. Відтак, «силами трудящих мас по прикладу селян Страбичова відремонтовано й новозбудовано 211 сільських клубів та хат-читалень». В область прибуло 185 тис. прим. книжок, які одержано переважно з Москви і Києва, — політична, науково-популярна, сільськогосподарська і художня література.

У 1947 р. відділ культурно-освітньої роботи Закарпатського облвиконкому долучився до ініціативи культосвітніх установ Одеської області в справі організації збору літератури серед жителів міст, яка «спрямована на піднесення політико-виховної роботи серед колгоспників, робітників МТС, радгоспників, селян»²³⁸⁴. Водночас відзначалося, що всю зібрану літературу ретельно перевірили, а при комплектуванні кожну сільську бібліотеку забезпечили творами класиків марксизму-ленінізму, масово-політичною, науково-популярною й сільськогосподарською літературою.

Роботу кращих клубів і бібліотек у 1947 р. відзначили преміями і грамотами Комітету в справах культурно-просвітніх закладів УРСР. Серед нагороджених були клуб с. Копашново (завідувач Клуцько) і бібліотека с. Данилово Хустського округу (завідувач Густей), завідувачі клубами с. Чинадієво Романець, с. Великий Раковець Іршавського округу Зеленька, с. Іванівка Березівського округу Горват²³⁸⁵. На окружному семінарі завідувачів сільських бібліотек у Мукачеві 14 березня 1948 р. чільної уваги надали проблемі «Виховання радянського патріотизму і радянської гордості — важливіше завдання ідеологічної роботи»²³⁸⁶.

На 1 січня 1950 р. в області працювало 555 культосвітніх закладів: 524 сільські бібліотеки, 13 окружних бібліотек для дорослих, 6 окружних бібліотек для дітей, по 5 міських бібліотек для дорослих та дітей, обласна масова бібліотека й обласна бібліотека для дітей. Якщо на 1 січня 1949 р. у всіх бібліотеках області нараховували 730 166 прим. книг, то на 1 січня 1950 р. — 1 228 682 прим. «Упродовж року книжковий фонд декілька разів очищувався від застарілої та забороненої літератури»²³⁸⁷, — читаємо у документі.

На 1 січня 1950 р. в цих бібліотеках налічили 106 544 читачі. Якщо у 1948 р. читачами бібліотек була переважно молодь, то у 1949 р. близько

²³⁸³ Справки, информации, докладные записки о работе культурно-просветительных учреждений области (18.03.1946–21.12.1946) // ДАЗО. Ф. Р-842. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 13.

²³⁸⁴ Приказы по отделу по основной деятельности (31.01.1947–31.12.1947) // ДАЗО. Ф. Р-842. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 6.

²³⁸⁵ Отчет о работе с кадрами за 1947 год (1947) // ДАЗО. Ф. Р-842. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 11.

²³⁸⁶ Протоколы совещаний-семинаров, активов сотрудников окружных отделов культурно-просветительной работы (26.02.1948–15.11.1948) // ДАЗО. Ф. Р-842. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 2.

²³⁸⁷ Годовой отчет областного отдела культурно-просветительной работы за 1949 год (15.01.1950–20.01.1950) // ДАЗО. Ф. Р-842. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 30.

45–50 % читачів склали колгоспники і колгоспниці, особливо актив. Саме проводилася суцільна колективізація, в області створили до півтисячі колгоспів. Поширеною формою масової роботи бібліотек були книжкові виставки, що приурочувались до якихось подій чи дат. З особливою помпезністю організовано книжкові виставки до 70-річчя від дня народження Й. Сталіна.

У міській бібліотеці Мукачева ця виставка називалася «Товариш Сталін наш вождь, вчитель, полководець і друг». Вона мала 5 окремих тематичних розділів: «Йосип Віссаріонович Сталін – соратник Володимира Ілліча Леніна в боротьбі за створення більшовицької партії і Радянської держави», «Йосип Віссаріонович Сталін – великий продовжувач безсмертної справи Леніна, натхненник і організатор перемоги соціалізму в СРСР», «Товариш Сталін – натхненник і організатор перемоги Радянського Союзу у Великій Вітчизняній війні», «Йосип Віссаріонович Сталін – натхненник і організатор будівництва комунізму в СРСР», «Народи світу про Сталіна»²³⁸⁸.

Також проводили книжкові виставки про всілякі «вади» капіталізму. Прикладом може служити виставка згаданої бібліотеки «Англо-американський імперіалізм – ворог світу і людяності». Близько 300 карикатур і малюнків згрупували у тематичні блоки: «Радянський Союз, як твердиня миру і безпеки», «Ось така вона Америка», «Англія – бувша володарка морів», «План Маршала», «Північно-Атлантичний пакт», «Їх “культура”», «“Бенілюкс” та інші», «Зрадники соціалізму».

На 1950 р. в Закарпатській області діяла мережа пересувних бібліотек, книгонош, міжбібліотечного абонементу, що охопили всі прошарки населення. Всіх книгонош у 1949 р. в області було 285. Вони обслуговували 2758 читачів. Часто ці функції виконували учні: «Книгонош Іванов, учень середньої школи – комсомолец обслуговує зав. тваринницькою фермою колгоспу ім. Ворошилова, який цікавиться літературою про високі надолі молока, продуктивності тваринництва»²³⁸⁹.

Особлива увага зверталася на діяльність дитячих бібліотек, що «виховували юних читачів в дусі радянського патріотизму, пов'язували їх читання з навчанням, з життям нашої країни, із завданнями соціалістичного будівництва»²³⁹⁰. Доходило до парадоксів – дітям роз'яснювали роль, місце і значення п'ятирічного плану загалом і показники по окремих галузях промисловості зокрема. На базі дитячих бібліотек часто проводилися семінари, читацькі конференції. Наприклад, в обласній бібліотеці для дітей у 1949 р. проведено 4 читацькі конференції: «Великі перетворення природи», ««Малишк»

²³⁸⁸ Годовой отчет областного отдела культурно-просветительной работы за 1949 год (15.01.1950–20.01.1950) // ДАЗО. Ф. Р-842. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 33–34.

²³⁸⁹ Там само. Арк. 36.

²³⁹⁰ Там само. Арк. 37.

по книзі Лікстаново», «Російські мандрівники», «Праця радянської молоді в художній літературі»²³⁹¹.

У лютому 1950 р. запровадили систему навчання бібліотечних кадрів через «учнівство». Ця система передбачала стажування «учнів» на базі бібліотек з отриманням ними виплат по 250 крб за місяць. По 50 крб доплачували бібліотечним працівникам, які керували стажерами. У 1950 р. таке стажування відбулося на базі Закарпатської обласної бібліотеки для дітей та юнацтва, Хустської та Іршавської окружних бібліотек²³⁹².

У роботі музеїв ідеологічна складова теж була на першому місці. На 1950 р. в області діяло два музеї — Ужгородський історико-краєзнавчий та Мукачівський історико-краєзнавчий. Ужгородський мав три відділи: природи, історії дорадянського періоду, історії радянського періоду. Протягом 1949 р. музей відвідали 11 403 чоловік. Була відкрита виставка до 70-річчя «великого вождя» Й. Сталіна²³⁹³. У 1949 р. значно поповнилися фонди музею. Проведено 104 експедиції, виготовлено 25 нових чучел, зібрано понад 500 археологічних старожитностей, 600 отримано від Мукачівського музею, зібрано близько 300 мінералів і комах. Було оброблено підйомний археологічний матеріал з околиць Ужгородського замку і Радванки. Приступили до розкопок всередині укріплень замку, здійснені археологічні розвідки на околицях Мукачева і Сваляви. Співробітники брали участь і в розкопках Інституту археології України в с. Білки.

Мукачівський історико-краєзнавчий музей у 1949 р. також поповнив свої фонди багатьма експозиціями, а також «пам'ятками з історії боротьби закарпатського народу за своє звільнення від німецько-угорських загарбників та за возз'єднання в єдину сім'ю з російським та українським народами»²³⁹⁴. Співробітники музею спільно з Львівською групою Інституту археології Академії наук УРСР під керівництвом доктора історичних наук, професора М.Ю. Смішка взяли участь у розкопках поблизу с. Білки Іршавського округу. Тут були підібрані колекції речових пам'яток. У Мукачівському музеї відкрили «Відділ боротьби закарпатського народу за своє звільнення» з матеріалами про комуністичне підпілля і партизанський рух на Закарпатті. Музей долучився до організації виставки на честь дня народження Й. Сталіна у міському парткабінеті²³⁹⁵.

²³⁹¹ Годовой отчет областного отдела культурно-просветительной работы за 1949 год (15.01.1950–20.01.1950) // ДАЗО. Ф. Р-842. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 38.

²³⁹² Приказы отдела по основной деятельности на 1949 год (12.01.1949–28.12.1948) // ДАЗО. Ф. Р-842. Оп. 1. Спр. 32. Арк. 9.

²³⁹³ Годовой отчет областного отдела культурно-просветительной работы за 1949 год (15.01.1950–20.01.1950) // ДАЗО. Ф. Р-842. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 39.

²³⁹⁴ Там само.

²³⁹⁵ Там само. Арк. 40.

Важливим кроком стало створення обласного архіву. У період перебування краю у складі Чехословаччини в будинку крайового управління, збудованого 1936 р. в Ужгороді (нині будинок облдержадміністрації), під архів відвели спеціально обладнані приміщення. У 1945 р. спробували створити Центральний державний історичний архів Закарпатської України. 23 січня 1945 р. уповноважений у комунальних справах П. Сова вніс на розгляд НРЗУ проект декрету про створення архіву. На Закарпатті за радянськими взірцями виникла мережа районних і міських архівів (як архівні відділи НКВС)²³⁹⁶.

Ухвалою ЦК КПЗУ від 25 серпня 1945 р. і постановою НРЗУ від 6 листопада 1945 р. засновано Центральний державний історичний архів Закарпатської України. У 1946 р. в зв'язку з утворенням Закарпатської області він реорганізований в Закарпатський обласний державний архів. Його керівником у 1945–1950 рр. був Г.П. Неклеса. До 1961 р. архів підпорядковувався обласному УВС, у 1961–1988 рр. — архівному відділу Закарпатського облвиконкому. З 1980 рр. — Державний архів Закарпатської області, що з 1989 р. входить до системи Головархіву України.

У 1945–1950 рр. дирекція і архівосховище знаходились в Ужгороді в одному з приміщень адмінбудинку ЦК КПЗУ і НРЗУ. У зв'язку з відсутністю спеціальних сховищ, документи в цей час зберігалися у непристосованих приміщеннях: в кімнатах колишньої губернської будівлі, відділі внутрішніх справ, редакціях газет тощо. Багато фондів було знищено, зокрема у Берегові 1946 р. спалено 15 автомобілів архівних матеріалів і документів. Велика кількість документів залишалася невпорядкованою. У доповідній записці начальника архівного відділу УМВС по Закарпатській області Г. Неклеси на ім'я голови Закарпатського облвиконкому І. Туряниці від 19 лютого 1946 р. зазначалося, що в Ужгороді збереглося близько 60 вагонів документів, які слід негайно впорядкувати²³⁹⁷.

15 березня 1946 р. постановою облвиконкому обласному архіву передавались усі документи угорського і чехословацького періодів²³⁹⁸. Збір матеріалу здійснювався під контролем співробітників внутрішніх органів, внаслідок чого значна частина церковних громад залишилася без архівних документів. По-варварськи обійшлися з надбанням євреїв у Берегові, де майже всі їх документи спалено.

Була розпорошена колекція Мукачівської греко-католицької єпархії після її ліквідації у 1949 році. Документи і бібліотеку після ретельної перевірки цен-

²³⁹⁶ Архівні установи Закарпаття: інформаційно-довідкове видання / Державний архів Закарпатської області. Ужгород : Видавництво ФОП Сабов А.М., 2015. С. 10–11.

²³⁹⁷ Делеган М. До питання про історію архівної справи на Закарпатті. *Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи*. Ч. 1. К., 1997. С. 142–147.

²³⁹⁸ Архівні установи Закарпаття: інформаційно-довідкове видання / Державний архів Закарпатської області. Ужгород : Видавництво ФОП Сабов А.М., 2015. С. 12.

зорами поділили між обласним архівом, бібліотекою Ужгородського університету і Закарпатським краєзнавчим музеєм, а частину знищили. Натомість до архіву долучали необхідні радянській владі матеріали про звершення соціалістичних перетворень. Із території повоєнної Чехословаччини сюди ж перевезли документи Експозитури гірських районів міністерства сільського господарства Угорського королівства, яке містило значну інформацію про потенційні можливості гірських районів²³⁹⁹.

Першими радянськими документами стали матеріали про роботу сільрад, а також про перші вибори до Верховної Ради СРСР, що відбулися 10 лютого 1946 р. на Закарпатті²⁴⁰⁰. Вже у 1948 р. в архіві сконцентрувалось майже 1,3 млн одиниць збереження²⁴⁰¹. Матеріали зберігалися в Ужгороді та Мукачеві, де у 1946–1982 рр. обласний архів мав свій філіал. У 1953 р. архів перевезли до Берегова в приміщення недобудованої австрійським урядом в'язниці. Таким чином систематизацію документів було уповільнено і пройшло багато часу, поки необхідні документи стали доступними для досліджень.

У 1949 р. організовано обласний партійний архів, що функціонував незалежно від обласного держархіву. Тут сконцентрувались документи Закарпатської обласної організації Комуністичної партії Чехословаччини, а також документи партійних і комсомольських організацій обласного, районного і первинного рівнів. Якщо документи дорадянського періоду тримали у непристосованих для зберігання документів приміщеннях держархіву, то для документів партійного архіву в 1986 р. звели спеціальне приміщення. Із розпадом Радянського Союзу у 1991 р. це приміщення передали облрхіву.

Художня самодіяльність грала помітну роль у пропаганді радянського ладу і знаходилася у віданні обласного Будинку народної творчості. Уже у першій половині 1946 р. Будинок народної творчості мав на обліку 902 гуртки художньої творчості, у яких брало участь 10 432 особи. Серед них: 426 драмгуртків (2560 учасників); 170 співочих (4075 учасників); 68 музичних (625 учасників); 106 танцювальних (1050 учасників); 21 художньої вишиванки (250 учасників); 93 фізкультурні (1860 учасників). Крім того, на облік узяти 55 сольних виконавців, 11 самодіяльних художників, 20 фольклористів²⁴⁰². Репертуар гуртків свідчить про ідейну спрямованість. Найчастіше співали пісні радянських композиторів «На рейді», «Пісня про Сталіна», «Земляки», «Моя любимая», «Три танкиста» тощо, а також українські народні пісні²⁴⁰³.

²³⁹⁹ Анотований перелік описів фондів угорського походження Берегівського підрозділу Державного архіву Закарпатської області до 1918/1919 рр. та за 1938–1944/1945 рр. / укладачі М. Місюк, О. Куташі. Будапешт, 2014. С. 12.

²⁴⁰⁰ Там само. С. 12–13.

²⁴⁰¹ Там само. С. 11.

²⁴⁰² Справки, информации, докладные записки о работе культурно-просветительных учреждений области (18.03.1946–21.12.1946) // ДАЗО. Ф. Р-842. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 15–16.

²⁴⁰³ Там само. Арк. 15.

У першій половині 1946 р. гуртки художньої самодіяльності в області показали 332 вистави (33 885 глядачів) і дали 718 концертів (88 136 глядачів). Під час виборів до Верховної Ради СРСР, сімби, жнив із членів художньої самодіяльності створили 18 агіткультбригад (161 учасник), які виступили у 971 поселенні (селах і присілках)²⁴⁰⁴.

Відділ культосвітніх установ неодноразово надсилав в округи «списки забороненої літератури та дозволеного репертуару для керівництва художньою самодіяльністю»²⁴⁰⁵.

26 лютого 1948 р. нараду працівників мистецтв і культурно-освітніх закладів Мукачєва присвятили «Обговоренню постанови ВКП(б) про оперу Мураделі «Велика дружба». Згадали і репертуар колективів художньої самодіяльності та музичних колективів міста. Завміськвідділу культурно-освітньої роботи Сильцер заявив: «Коли взяти, наприклад, наш репертуар художньої самодіяльності, то побачимо, що в нього проникли безідейні, вульгарні, непотрібні нам твори. Теж саме, якщо взяти репертуар мукачєвських музикантів, які грають по чайних та ресторанах, то побачимо, що вони грають музику вульгарну, безідейну, яка не може задовольнити радянську людину. Причина цьому в тому, що репертуари чайних та ресторанів ні разу не перевірялися, а в Будинку культури є до 500 радянських, народних і класичних творів»²⁴⁰⁶.

Систематичними стали огляди художньої самодіяльності. Попередньо відбувався відбір, лише перевірені колективи брали участь у окружному конкурсі. Відповідно переможці окружного конкурсу виступали на обласному. Для визначення переможців створювали спеціальні комісії. У протоколі засідання комісії з проведення окружного огляду художньої самодіяльності Ужгородської округи від 27 червня 1948 р. йдеться: «Під час проведення весняної кампанії в окрузі працювали 6 агіткультбригад художньої самодіяльності, які за останній період дали 32 концерти всім трудящим округи. Після попереднього перегляду на місцях, з загальної кількості культбригад на окружний конкурс було представлено 7 культбригад, в яких приймали участь 150 учасників художньої самодіяльності»²⁴⁰⁷.

Комісія відзначила, що конкурс пройшов на достатньому політичному і художньому рівні. «Поруч з цим є необхідність відмітити, що програма більшості культбригад по своїй тематиці не достатньо була пройнята матеріалом, що відобразив теми посівної кампанії, — йдеться у протоколі. — Культбригади

²⁴⁰⁴ Справки, информации, докладные записки о работе культурно-просветительных учреждений области (18.03.1946–21.12.1946) // ДАЗО. Ф. Р-842. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 16.

²⁴⁰⁵ Годовой отчет областного отдела культурно-просветительной работы за 1948 год (05.01.1949–07.01.1949) // ДАЗО. Ф. Р-842. Оп. 1. Спр. 28. Арк. 28.

²⁴⁰⁶ Протоколы совещаний-семинаров, активов сотрудников окружных отделов культурно-просветительной работы (26.02.1948–15.11.1948) // ДАЗО. Ф. Р-842. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 4.

²⁴⁰⁷ Там само. Арк. 8.

не використовували в своїй роботі матеріалу із повсякденного життя села, кол-госпу, факти виробничих досягнень, проявів великої соціалістичної свідомості трудящих в час виборів, реалізації державної позики, окремих фактів недоліків, що гальмують успішне виконання наших завдань, факти бюрократизму і др.»²⁴⁰⁸.

Траплялися випадки, коли на окружний конкурс допустили колективи із не зовсім «ідейно вірним» репертуаром. В одному з документів читаємо: «Внаслідок безпринципності та безвідповідальності зав. Мукачівського окр. відділу к/о роботи тов. Сідуна, на окружній олімпіаді в м. Мукачеві були показані наклепницькі, похабні номери («Годинка», «У фотографа»), яким не може бути місце на радянській сцені. З цих фактів видно, що не дивлячись на історичне рішення ЦК ВКП(б) по питанню ідеологічної роботи та постанови ЦК КП(б)У про репертуар гуртків художньої самодіяльності деякі зав. окр. відділами к/о роботи пустили справу художньої самодіяльності на самоплив»²⁴⁰⁹. Згаданий заввідділу отримав догану з попередженням, хоча могло бути значно гірше.

У таких умовах жила творча інтелігенція [53-55]. Місцеві літератори могли вільно творити у 20–30-х рр. ХХ ст. в умовах чехословацької демократії. Від 1945 р. їхню творчість починають заганяти у певні «стандарты», згадувати «огріхи» минулого. До списків «ворогів українського народу» потрапили важливі постаті крайової літератури В. Гренджа-Донський, Зореслав (С. Сабол), В. Пачовський, В. Бірчак, А. Ворон, П. Міговк, Д. Попович, Ю. Станинець, О. Сливка, І. Колос, І. Ірлявський та ін. Чимало з їх творчого доробку перебувало на особливому режимі зберігання.

У серпні 1945 р. в Ужгороді створили обласне книжково-журнальне видавництво. У травні 1946 р. виникла Закарпатська обласна організація Спілки письменників України. Її першими членами стали поет А. Патрус-Карпатський, прозаїк і поет Ф. Потушняк, літературознавець П. Лінтур. Названа трійця дала могутній творчий імпульс новоствореній організації.

Нав'язувані постулати соцреалізму не сприймалися місцевими письменниками. Однією з перших жертв сталінського режиму в 1947 р. став перший голова обласної спілки письменників А. Патрус-Карпатський. Йому інкриміновано «співробітництво з фашистсько-націоналістичною пресою» в часи угорської окупації краю і засуджено на 25 років. За прояви «буржуазного космополітизму» жорстко критикували Ф. Потушняка, музикознавця П. Милославського, художника А. Ерделі та ін.

Те саме відбувалося у театральному мистецтві. Від березня 1945 р. веде відлік Закарпатський обласний державний український музично-драматичний

²⁴⁰⁸ Протоколи совещаний-семинаров, активов сотрудников окружных отделов культурно-просветительной работы (26.02.1948–15.11.1948) // ДАЗО. Ф. Р-842. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 9.

²⁴⁰⁹ Приказы по отделу по основной деятельности (31.01.1947–31.12.1947) // ДАЗО. Ф. Р-842. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 10.

театр (спочатку як Народний театр Закарпатської України). Художнім керівником, режисером і хормейстером були відомі митці В. Магар, В. Авраменко та ін. На сцені театру відбулися вистави «Під каштанами Праги» і «Російське питання» Є. Сімонова, «Платон Кречет» і «Загибель ескадри» О. Корнійчука, «Сто тисяч» І. Карпенка-Карого, «Добрі люди» Г. Поханікова та ін. У вересні 1949 р. Закарпатський обласний театр здійснив перші гастролі в столиці України м. Київ. Це фактично був творчий звіт закарпатських театралів. На відкритті гастролей закарпатців тепло привітав народний артист України Гнат Юра. У Києві театр показав чотири вистави: «Дві сім'ї» М. Кропивницького, «Шлях на Україну» О. Левади, «Змова приречених» М. Вірти і «Васса Железнова» М. Горького²⁴¹⁰.

Після Другої світової війни розвиток музичної культури опирався на фундамент музичного життя Закарпаття довоєнних десятиліть. У 1946 р. створено обласну філармонію. При ній діяв ансамбль пісні й танцю (Закарпатський народний хор). Ансамбль мав хорову, танцювальну та інструментальну групи. До керівництва ансамблем були залучені талановиті диригенти П. Милославський і М. Кречко. Уже через рік ансамблю аплодували у великих містах України — Києві, Харкові, Дніпропетровську, Донецьку, Одесі. Тоді ж відбулась творча співпраця хорового колективу зі славетним тенором І. Козловським. Він разом із закарпатськими митцями виконав пісні «Реве та стогне Дніпр широкий», «Їхав козак на війноньку» та ін.

Закарпатська школа живопису перших чотирьох десятиліть ХХ ст. знайшла своє утвердження й після возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною. До старшого покоління художників А. Ерделі, Й. Бокшая та ін. приєдналися молоді майстри пензля. Їх не оминула доля писати у жанрі «соціалістичного реалізму». Старше покоління митців виховане на кращих традиціях європейських художніх шкіл, болісно переносило уроки радянської дійсності.

Таким чином, безперечними позитивами «культурної революції» у повенню Закарпатті стало створення значної кількості установ: бібліотек, музеїв, архівів, театрів, хорів, колективів художньої самодіяльності. Але в культурі повсюдно запановував жорсткий тоталітаризм. Закарпаття вилучалося з європейського культурного простору. Населення краю сподівалося, що після «визволення» настане вільне «нове життя» з творенням власної культури. Проте радянський режим перетворив заклади культури на інструмент ідеологічного контролю та виховання. Влаштувались помпезні олімпіади, спартакіади, огляди з обов'язковими ритуалами на честь «мудрої» політики комуністичної партії та її вождів.

²⁴¹⁰ Задорожний В., Кундрат Ю. Курс історії української культури (ІХ — початок ХХІ ст.): Навчальний посібник для студентів-україністів. Ужгород : Гражда, 2009. С. 369–370.

Після Другої світової війни в СРСР значно посилювався ідеологічний контроль за суспільством. Цей курс отримав свою назву за прізвищем секретаря ЦК ВКП(б) А. Жданова. Під «ждановщиною» розуміють кампанію 1946–1949 рр. у галузі науки, літератури, мистецтві, в ході якої піддано нищівній критиці діяльність інституцій та окремих діячів. У 1946 р. розгромною постановою ЦК ВКП(б) «Про журнали “Звезда” і “Ленинград”» затаврували поетесу А. Ахматову й прозаїка М. Зощенка. ЦК ВКП(б) у липні 1946 р. звинуватив українських комуністів у тому, що вони «не приділяють належної уваги підбору кадрів та їхній політико-ідеологічній підготовці в галузі науки, літератури, мистецтва, де існує ворожа буржуазно-націоналістична ідеологія» і «мають місце українські націоналістичні концепції». У відповідь ЦК КП(б)У ухвалив ряд постанов: «Про перекручення й помилки у висвітленні української літератури в «Нарисі історії української літератури»», «Про журнали «Перець», «Вітчизна»» та ін. У березні 1947 р. з подачі Й. Сталіна першим секретарем ЦК КП(б)У став Л. Каганович. Ухвалена за його участі постанова ЦК КП(б)У «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР» (серпень 1947 р.) стала маніфестом наступу на діячів української інтелігенції, яку сталінський посланець патологічно ненавидів²⁴¹¹.

Не минули ці процеси і Закарпаття. Не слід забувати, що у 1945–1946 рр. тут пройшли партійні «чистки». Мова йде про переведення членів КПЗУ в члени ВКП(б), коли понад 60 % членів КПЗУ не отримали нових квитків²⁴¹². Запропоновано єдиний творчий метод — «соцреалізм». Зазвичай героями творів були «праведні комуністи» і «відважні комсомольці». Особливого розмаху набрала боротьба проти т. зв. «українського буржуазного націоналізму».

Науково-педагогічна інтелігенція не була однорідною: одна частина пристосувалася до обставин, друга — вислужувалася, третя — маскувалася. Методи перевиховання інтелігенції були різними: від навернення на свій бік до ідеологічних переслідувань і системного залякування. Постанова ЦК КП(б)У від 15 вересня 1947 р. «Про покращення викладання і політико-виховної роботи у вищих навчальних закладах» спонукала «встановити суворий контроль і нагляд за виступами та викладацькою діяльністю осіб, які не бажають переозброїтись, і викритих у протягуванні ворожих теорій та концепцій, позбавляти можливості вести викладацьку роботу, виступати з лекціями і статтями в пресі».

В таких умовах працювали викладачі недавно створеного Ужгородського державного університету. У січні 1947 р. секретар обкому КП(б)У

²⁴¹¹ Мішанин В. Ідеологічне втручання комуністичної партії в діяльність творчої інтелігенції Закарпаття (1946–1950 рр.). *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Філологія. Соціальні комунікації. Ужгород : Вид-во УжНУ «Говерла», 2011. Вип. 25. С. 105–110.

²⁴¹² Макара М. Початок змін етнополітичної структури населення Закарпаття (кадровий зріз). *Carpatica–Carpatika*. Ужгород, 1995. Вип. 3. С. 86.

О.Я. Карпенко в управління пропаганди і агітації ЦК КП(б)У надіслав довідку. В ній вказувалося, що у зв'язку з постановою ЦК КП(б)У про стан роботи партторганізації в Київському державному університеті ім. Т. Шевченка відбулися партійні збори в Ужгородському держуніверситеті. У своїй доповіді секретар партторганізації університету Майданик вказав на недоліки «індивідуального виховання студентства і професорсько-викладацького складу»²⁴¹³. Вказувалося на слабку політико-виховну роботу серед викладачів.

В інформації О. Карпенка до секретаря ЦК КП(б)У в червні 1947 р. «Про деякі факти прояву ворожої ідеології в Закарпатській області» названо кандидата історичних наук, завідувача кафедри історії СРСР, декана історичного факультету П.К. Сміяна. Його критикували за статтю в газеті «Молодь Закарпаття» під назвою «Українські націоналісти — вороги українського народу». Як ішлося в інформації: «тов. Сміян припускається подвійної помилки — стає на позиції школи Грушевського про безбуржуазність українського народу й ігнорує вирішальну роль братської допомоги великого російського народу і роль В.І. Леніна та Й.В. Сталіна у визволенні України від німецьких окупантів у 1918 р.»²⁴¹⁴. Закарпатський обком КП(б)У домігся звільнення П. Сміяна.

Тоді ж зазнав утисків викладач археології та етнографії Ужгородського університету Ф. Потушняк. У 1947 р. він пройшов курси підвищення кваліфікації педагогічних кадрів у Московському університеті. Ф. Потушняк провів відкриті лекції, що дістали високу оцінку московських педагогів. Проте 21 травня 1947 р. на сторінках «Закарпатської України» російськомовний письменник М. Тевельов звинуватив Ф. Потушняка в ігноруванні радянської дійсності. Критикувалися твори Ф. Потушняка «Свої люди» і «Вовки». Перший твір нібито «проповідує звіриний антисемітизм, набріхує на закарпатоукраїнський народ, персоніфікуючи його в образі «дурнуватою» Юри». У новелі «Вовки» Ф. Потушняк начебто «зображує український народ безвольним, сліпо підкоряючийся своїй долі і проповідує буржуазну ідею всепрощення зла, яке вчиняють пануючі класи»²⁴¹⁵.

У відповідь на звинувачення Ф. Потушняк заявив: «Те, що тут, в радянських умовах признають непридатним, я впевнений, що на Заході, скажімо в Празі чи Будапешті, обов'язково опублікують. Більше того, кожен твір написаний мною, влюбій країні Європи безумовно надрукують». Цей вислів призвів до звинувачень у «низькопоклонстві перед західноєвропейською культурою». Виступаючи на захист П. Сміяна при обговоренні його статті,

²⁴¹³ Информации, справки, отчеты обкома партии ЦК КП(б)У о работе с интеллигенцией, деятельности кафедр Ужгородского госуниверситета за 1946–1947 уч. год. фактах проявления враждебной буржуазной идеологии в области (25.01. 1947–15.09.1947) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 377. Арк. 6.

²⁴¹⁴ Там само. Арк. 14.

²⁴¹⁵ Там само. Арк. 15.

Ф. Потушняк заявив, що «в Європі уряд вчених не критикує і не вміщується у їх справи»²⁴¹⁶. Звинуватили Ф. Потушняка і за окремі тези у його «Короткому нарисі філософії Подкарпаття» 1943 року.

На захист Ф. Потушняка виступив П. Лінтур — у той час завідувач відділу культури облвиконкому. Він заявив, що «письменник діє підсвідомо, без якоїсь ідеології», що у Потушняка «немає нічого ні марксистського, ні антимарксистського» і що він «ідеаліст в найкращому розумінні цього слова». За це сам П. Лінтур потрапив під шквал критики. «Подібно Потушняку, який відстоює «самостійність підкарпатської філософії», Лінтур відстоює самостійність закарпатської літератури, безбуржуазність закарпатоукраїнського народу та ін. І Ф. Потушняк, і П. Лінтур цілком залишаються в полоні своїх старих поглядів, в полоні буржуазних реакційних ідей», — читаємо в документі²⁴¹⁷.

16 липня 1947 р. на сторінках «Закарпатської України» з'явилася редакційна стаття «Рішуче боротися з проявами буржуазно-націоналістичної ідеології». Значалося: «Якщо проаналізувати нариси і статті членів Співки радянських письменників П. Лінтура і Ф. Потушняка про так званих «будителів Закарпаття», то неважко в них виявити немарксистський, псевдоісторичний підхід... Чи не ясно після цього, що П. Лінтуру, П. Сові, Ф. Потушняку та іншим час, давно час відмовитися від помилкових поглядів на роль емігрантів із Закарпаття в Росії, давно час зрозуміти, що ці люди, працюючи в добу декабристів, не зарекомендували себе демократичними устремліннями»²⁴¹⁸.

22 липня 1947 р. секретар обкому КП(б)У з пропаганди О. Карпенко звинуватив Ф. Потушняка за переконання, що «партія не повинна вмішуватись і направляти розвиток літератури», за те, що «оспіває зоологічний антисемітизм, робить наклеп на весь український народ, отруєє свідомість молоді»²⁴¹⁹. 1 серпня 1947 р. відбулися збори інтелігенції Ужгорода, на яких заслухали доповідь секретаря обкому КП(б)У Г. Пінчука «За подальше піднесення ідеологічної роботи в Закарпатті»²⁴²⁰. В обговоренні виступило 12 осіб. Завідувач кафедри української літератури УжДУ Ясько сказав: «Письменник Потушняк ще не крокує разом з народом, його творчість не служить справі укріплення соціалістичного устрою, тому що він до цього часу знаходиться в полоні буржуазної ідеології, не звільнився від вантажу старих грубих помилок націоналістичного змісту». Ось кілька інших цитат із виступів: «В літературних творах

²⁴¹⁶ Информации, справки, отчеты обкома партии ЦК КП(б)У о работе с интеллигенцией, деятельности кафедр Ужгородского госуниверситета за 1946–1947 уч. год, фактах проявления враждебной буржуазной идеологии в области (25.01.1947–15.09.1947) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 377. Арк. 16.

²⁴¹⁷ Там само. Арк. 16–17.

²⁴¹⁸ Закарпатская Украина. 1947. 16 июля.

²⁴¹⁹ Тиводар М. Життя і наукові пошуки Федора Потушняка. Ужгород : Гражда, 2005. С. 34.

²⁴²⁰ Информации, справки, отчеты обкома партии ЦК КП(б)У о работе с интеллигенцией, деятельности кафедр Ужгородского госуниверситета за 1946–1947 уч. год, фактах проявления враждебной буржуазной идеологии в области (25.01.1947–15.09.1947) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 377. Арк. 49.

Лінтура відсутня марксистсько-ленінська методологія. Його твори не звільнені від буржуазно-націоналістичних помилок»; «письменник Потушняк продовжує займати явно ворожу позицію у відношенні радянської ідеології, він знаходиться у полоні містики, буржуазно-реакційної філософії і мракобісся»; «тов. Лінтур не викриває ворожої ідеології Потушняка, більше того Лінтур переключиться з Потушняком»; «тов. Лінтур і Потушняк не зробили для себе відповідних висновків, навпаки, продовжують залишатися в полоні буржуазних ідей»; «тов. Лінтур не зробив для себе ніяких висновків... Більше того намагався обійти всі гострі кути і поставити себе в ролі «пострадавшого» і «незрозумілого»²⁴²¹. На зібранні різкій критиці піддали А. Патруса-Карпатського за твір «Бабка Петріха» (як безідейний) та Л. Бездомного за твір «Рассвет» (неправильно і фальшиво трактується образ тракториста — «нової позитивної фігури в перебудові закарпатського села»).

У всіх вищих навчальних закладах України тоді функціонувала «система страху», що базувалася на погійних «проробках» і «чистках». Упродовж 40–50-х років ХХ ст. будь-яка вільна думка, яка йшла врозріз із офіційною ідеологією, оцінювалася як «буржуазна» і «контрреволюційна». На університетських і факультетських партійних зборах, засіданнях кафедр і рад факультетів, зборах викладацького складу, різноманітних засіданнях засуджувались «носії ворожої ідеології» серед професорсько-викладацького складу²⁴²².

2 серпня 1947 р. відбулися закриті університетські партійні збори з обговорення закритого листа ЦК ВКП(б) про справу Ключової і Роскіна. Мова йде про професорів-медиків, які судячи із «Резолюції партійних зборів Ужгородського державного університету по закритому листу ЦК ВКП(б) по справі професорів Ключової і Роскіна», «здійснили антипатріотичний і антидержавний поступок, передавши в руки іноземної держави новий винахід і цим самим поставили під загрозу пріоритет радянської держави у цьому напрямку»²⁴²³.

На подібних зборах часто промовці засуджували твори своїх колег. Так, М. Рішко розкритикував творчість П. Лінтура, Ф. Потушняка і самого себе: «Історичні постанови ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У про ідеологічну роботу стали для мене програмою в літературній роботі. Я засуджую свої помилки, які були в моїх творах, внаслідок чого мої твори були на низькому ідейному рівні. Патріотична праця лісорубів і солекопів, стахановські методи праці шахтарів Ільниці, боротьба за високий врожай наших перших колгоспів — ось благодатна тема

²⁴²¹ Информации, справки, отчеты обкома партии ЦК КП(б)У о работе с интеллигенцией, деятельности кафедр Ужгородского госуниверситета за 1946–1947 уч. год. фактах проявления враждебной буржуазной идеологии в области (25.01.1947–15.09.1947) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 377. Арк. 50–51.

²⁴²² Капітан Л. Етнокультурний розвиток Закарпаття у контексті радянзації краю, 1944–1964 рр. Київ: Варта, 2013. С. 72.

²⁴²³ Информации, справки, отчеты обкома партии ЦК КП(б)У о работе с интеллигенцией, деятельности кафедр Ужгородского госуниверситета за 1946–1947 уч. год. фактах проявления враждебной буржуазной идеологии в области (25.01.1947–15.09.1947) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 377. Арк. 63.

для тих товаришів, які в своїх творах мріють показати нове життя трудящих Закарпаття»²⁴²⁴. Заставили привселюдно лінчувати себе й молодого письменника Л. Бездомного: «У нас є прекрасні і благородні теми для нової соціалістичної творчості, але біда в тім, що ми мало працюємо над собою, не помічаємо великих, правдивих, хвилюючих тем, а головне нових людей нашого Закарпаття, ... внаслідок чого пишемо безідейні твори. Хто не озброюється теорією марксизму-ленінізму, той не зможе стати радянським письменником». Та найбільше дісталося П. Лінтуру і Ф. Потушняку. Майже кожен із 33 виступаючих засудив їх за те, що «не звільнилися від впливу буржуазної ідеології»²⁴²⁵.

На вимогу ЦК КП(б)У відділ обкому КП(б)У з пропаганди і агітації 12 серпня 1947 р. навіть надіслав на перевірку статті Ф. Потушняка, П. Лінтура, П. Сміяна²⁴²⁶. Тиск влади змусив П. Лінтура 28 серпня 1947 р. опублікувати розлогу статтю «Боротьба з плазуванням перед заходом – найважливіша ділянка ідеологічної роботи в Закарпатті»²⁴²⁷. Проте він ще неодноразово критикувався: у 1948 р. за статтю «Нова Горонда» в газеті «Радянське Закарпаття»²⁴²⁸, у 1959 р. за «грубі методологічні помилки в питаннях оцінки літературної спадщини Закарпаття», за що отримав догану²⁴²⁹.

15 серпня 1947 р. секретар обкому КП(б)У відкрито звинуватив Ф. Потушняка в тому, що той в минулому був «заражений буржуазно-націоналістичним чадом, блудив у полоні національної обмеженості»²⁴³⁰. Упродовж 1947 р. Ф. Потушняка звинуватили у багатьох гріхах: знаходиться у полоні селянської обмеженості; оспіває «аристократизм» селянської темноти; захоплюється всякою «чортівщиною»; проповідує зоологічний індивідуалізм і антисемітизм, залишається на позиціях української буржуазно-націоналістичної ідеології, плазує перед західноєвропейською культурою, оспіває буржуазні свободи, захищає реакційну філософію, служить реакційним силам, виступає проти партійності в літературі тощо²⁴³¹.

На виконання урядової постанови від 27 липня 1948 р. «Про стан і заходи з поліпшення науково-дослідницької роботи у вузах УРСР» в Ужгородському університеті пропонувалось «розгорнути на кафедрах і Вчених радах ділову

²⁴²⁴ Інформації, справи, отчеты обкома партии ЦК КП(б)У о работе с интеллигенцией, деятельности кафедр Ужгородского госуниверситета за 1946–1947 уч. год, фактах проявления враждебной буржуазной идеологии в области (25.01.1947–15.09.1947) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 377. Арк. 59.

²⁴²⁵ Там само. Арк. 60.

²⁴²⁶ Там само. Арк. 48.

²⁴²⁷ Тиводар М. Життя і наукові пошуки Федора Потушняка. Ужгород : Гражда, 2005. С. 35.

²⁴²⁸ Інформації, справи работников отдела по вопросам печати (09.06.1948–22.09.1948) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 717. Арк. 27–31.

²⁴²⁹ Постанова бюро Ужгородського міськкому КП України про Лінтура П.В. Протокол № 13 засідання бюро Ужгородського міськкому КП України від 8 червня 1959 р. *Будівничий культури* / Упор. І. Сенько. Ужгород : Карпати, 2010. С. 343–344.

²⁴³⁰ Тиводар М. Життя і наукові пошуки Федора Потушняка. Ужгород : Гражда, 2005. С. 34.

²⁴³¹ Там само. С. 35.

критику наукових робіт, звернути увагу на зміст досліджень, їх ідейно-політичний характер, боротьбу з низькопоклонством перед іноземщиною, безідейністю і аполітичністю»²⁴³².

Своєрідним підсумком «ждановщини» на Закарпатті можемо вважати тексти лекцій першого секретаря обкому КП(б)У І.Д. Компанця «Партія завжди організовувала літературну справу і формувала її результати»²⁴³³. У них він проаналізував «успіхи» і «невдачі» у роботі Закарпатської організації Спілки письменників за два роки ждановської кампанії. Похвалу отримали Ю. Гойда за цикл віршів, П. Лінтур за нарис «Про саме дороге в житті», К. Дрок за цикл віршів «Солдати п'ятирічки», С. Панько і В. Хоменко за нарис «По слідах Митрака», М. Тевельов за нарис «Про Івана Богатиря», Ю. Боршош-Кум'ятський та В. Боржавин за «успішні вірші». За роботу в обласних газетах — статті «про боротьбу з буржуазним націоналізмом і низькопоклонством перед сучасною буржуазною західною культурою» відзначено П. Лінтура, М. Шаповала, Ю. Гойду, М. Тевельова²⁴³⁴. До позитиву секретар обкому партії відніс притік у літературу молоді, але хибним вважав, що вона йде переважно у поезію, слабше у прозу і майже оминає драматургію.

Головним недоліком І. Компанець вважав відсутність принципової критики і самокритики, творчих дискусій, приятельські відносини і взаємне вихвалання письменниками один одного. Вагомим недоліком названо те, що письменницький осередок «не використав правильної оцінки, яку дав пленум обкому партії з питань історії і літературного надбання Закарпаття для критичного розбору творів письменників Закарпаття, виданих до встановлення Радянської влади, членами спілки письменників»²⁴³⁵. Письменники мали відповіді за свої твори, написані десятиліттями раніше, в умовах іншої держави.

Першим під критику потрапив А. Патрус-Карпатський за книгу віршів «Плетью по совести» 1937 р. Наведемо дві строфи:

Полюбил я родные Карпаты,
Свой рабочий забытый народ,
Полюбил его бедные хаты,
Где нужда ныне песни поет!

²⁴³² Капітан Л. Етнокультурний розвиток Закарпаття у контексті радянізації краю, 1944–1964 рр. Київ: Варта, 2013. С. 63.

²⁴³³ Информации, справки, отчеты обкома партии ЦК КП(б)У о работе с интеллигенцией, деятельности кафедр Ужгородского госуниверситета за 1946–1947 уч. год, фактах проявления враждебной буржуазной идеологии в области (25.01.1947–15.09.1947) // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 377. Арк. 51.

²⁴³⁴ Тексты лекций первого секретаря обкома партии И.Д. Компанця «Партія всегда организовывала литературное дело и формировала его результаты», «О стиле и методах работы в партийных органах» // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 715. Арк. 28.

²⁴³⁵ Там само. Арк. 30.

Я стою на пути, закаленный,
А за мною плечи к плечам
Угнетенный многомиллионный
Класс трудящихся по всем сторонам.

На перший погляд подібні вірші повністю відповідали тоталітарній ідеології — «робочий народ», «клас трудящих». Але пильні цензори угледіли небезпеку для радянської влади: «Хвалячи трудящий народ, проклинаючи багатіїв і голодне життя ... Патрус підводить все до того, щоб у свій час, у своїх безпомічних куплетиках віддати данину тим імперіалістичним силам, які хотіли створити на Закарпатті плацдарм для боротьби з Радянським Союзом»²⁴³⁶. Коментарі зайві. Найбільше дісталось А. Патрусу-Карпатському за його діяльність у період «Волошинської України» за гімн «Карпатській Січі»:

Гартуйте ви свідомість мас
по селах, в робітничій хаті
бо всім треба знати
та не треба забувати:
що наша є доля,
народний наш стяг
добробут і воля
у наших руках.

«Якщо так, — відзначив головний комуніст області, — що все «в наших руках», тобто в руках карпатських січовиків, то Патрус кидає бандитський клич, показуючи рукою на схід, на землі Радянського Союзу:

Ростіть, підіймайтеся в гору
і зором своїм за Карпати
погляньте в бурхливу пору
на клич Батьківщини до бою
з чужого і злого»²⁴³⁷.

Навіть за «радянський» вірш «Веде на Львів Будьонний радянську кінноту» А. Патруса-Карпатського звинуватили, що «восхваляє петлюрівсько-хустську раду», «прикриваючись загальними радянськими гаслами ...

²⁴³⁶ Тексты лекций первого секретаря обкома партии И.Д. Компанца «Партия всегда организовывала литературное дело и формировала его результаты», «О стиле и методах работы в партийных органах» // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 715. Арк. 31.

²⁴³⁷ Там само. Арк. 32–33.

проводить думку про «самостійну Україну»²⁴³⁸. Перепало редактору Борисову, який пропустив ці вірші до друку.

Не зміг перший секретар обкому І. Компанець оминати постать Ф. Потушняка. Из архівного документа добре видно, як попрацював редактор. У тексті, що стосувався творчості Ф. Потушняка, переважає червоний колір ручки редактора, який підбирав «найбільш влучні» вирази. Цього разу критикували вірш «Кристали». Що стосується перекладу вірша з української на російську мову, на якій надрукований весь документ, то тут виправності явно бракувало. Прочитуємо уривок, зберігаючи мову оригіналу:

«Маленькі дикі черне невидиме
Жжирає ночь их жорнами очима...
...Мов корень в'яне невідоме слове
И дум моих роздмухуесь полова
...Назад, назад у праце парус тане
И чорна кров из серця в студене кане».

Далі — звичні звинувачення. Найбільше дратувало партфункціонера, що «Потушняк до цих пір не покається». Одночасно П. Лінтур, хоча «ще і сам не переглянув своїх творів», проте «за останній час серйозні кроки вперед»²⁴³⁹. Під шквал критики потрапив поет В. Боржавин. У його творчості угледіли «відголосок націоналістичної уяви про сільський устрій, в якому ігноруються класові протиріччя куркулів і бідноти». Критика торкнулася і творчості С. Панька, Л. Бездомного (Мансветова), Ю. Гойди, К. Дрока. Ю. Боршош-Кум'ятському рекомендували «сильно попрацювати над зростанням свого ідейно-політичного рівня». Далекими від соціалістичної дійсності названо нарис про лісорубів «Свалява» Ярославцева і книгу «Карпати» Гіневського. Про останню сказано: «Нарис про художників — шкідливий нарис, автор змішав художників формалістів — Манайло і Ерделі з реалістами — Бокшаєм і Розенбергом»²⁴⁴⁰.

У висновку І. Компанець відзначив: «Письменники Закарпаття ще знаходяться в полоні натуралізму, фотографують зовнішні явища життя, не розкриваючи внутрішньої суті людей і явищ. Це відбувається тому, що вони не вникають у глибину життя, не охоплюють те нове, народжене соціалістичним ладом»²⁴⁴¹. На окремому клаптику паперу, який підшитий до архівної справи,

²⁴³⁸ Текст лекцій першого секретаря обкома партії І.Д. Компанца «Партия всегда организовывала литературное дело и формировала его результаты», «О стиле и методах работы в партийных органах» // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 715. Арк. 33.

²⁴³⁹ Там само. Арк. 35–36.

²⁴⁴⁰ Там само. Арк. 36–39.

²⁴⁴¹ Там само. Арк. 40.

один із редакторів власноручно дописав: «Складно і цілісно повинен відчувати свою батьківщину і її велику працю, щоб горизонти наших книг були широкими горизонтами. А тому потрібно знати, разом з народом відчувати, тему великого поступу до комунізму»²⁴⁴². Далі на майже десяти сторінках машинопису на прикладах творчості письменників Закарпаття (Гіневського, Шаповала, Бездомного) керівник області вказує на те, про що потрібно писати: «Не піднімалась тема лісорубів, шахтарів «Льниць», колгоспної перебудови села. Не написано жодного нариса, повісті чи вірша про таких людей, як Пенчо Пенчев, Василь Попович – відомий лісоруб, про радянського лікаря, або вчителя який прибув у Верховинське село»²⁴⁴³.

Жорстко критикували художників, які не хотіли працювати у стилі соцреалізму, зокрема А. Ерделі одного із засновників всесвітньо відомої закарпатської школи живопису. У 1945 р. газета «Закарпатська правда» за підписом Ерделі-Гриць опублікувала статтю «До творчої праці, товариші художники», де мовилося про необхідність відкриття в Ужгороді художнього навчального закладу²⁴⁴⁴. Цього ж року художники А. Ерделі, Й. Бокшай, А. Коцка, Ф. Манайло та ін. мали тритижневу поїздку мальовничими місцями області. Сприяло посиленню їх зв'язків із провідними художниками України відкриття наприкінці 1945 р. виставки закарпатського мистецтва в Києві.

15 січня 1946 р. А. Ерделі та Й. Бокшай розпочали заняття з невеликою групою молоді в новоствореному Ужгородському художньому училищі, ще не маючи на руках необхідної документації. Ерделі власноручно прибив виготовлену табличку «Академія мистецтва»²⁴⁴⁵. 1 березня 1946 р. – офіційний день початку діяльності Ужгородського державного художньо-промислового училища. Першим директором став А. Ерделі. Проте він не поспішав малювати заводські димарі. Це викликало роздратування, художник стає «мішенню у декларативних виступах» партійних діячів Климпонюка, Мацканюка, Компанця, Щелокова, Смутьсона, Гіневського, Гільбуха²⁴⁴⁶. У 1947 р. його усунули від керівництва навчальним закладом. Місце голови обласної організації Спільки художників УРСР А. Ерделі теж змушений покинути. Училище виселили із зручного приміщення колишньої жіночої вчительської семінарії, де розмістили партійну школу.

В одній із статей «Закарпатської правди» А. Ерделі назвали «формалістом і буржуазним естетом в образотворчому мистецтві, що продовжував спотворю-

²⁴⁴² Тексты лекций первого секретаря обкома партии И.Д. Компанца «Партия всегда организовывала литературное дело и формировала его результаты», «О стиле и методах работы в партийных органах» // ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 715. Арк. 41.

²⁴⁴³ Там само. Арк. 48.

²⁴⁴⁴ Закарпатська правда. 1945. 6 квітня.

²⁴⁴⁵ Цуга І. Мистецький дух класики. Соціал-демократ. 1999. 13 листопада.

²⁴⁴⁶ Фединашинець В. Невідомий Ерделі. *Новини Закарпаття*. 2000. 19 серпня.

вати портрети радянських людей». Вважали, що він знаходиться під впливом загниваючого Заходу. У 1948 р. опубліковано статтю Ю. Гойди (якого і самого критикували) «Про деякі питання ідеологічної роботи серед інтелігенції», де живописця пов'язано з абстракціонізмом і космополітизмом²⁴⁴⁷.

Отже, у повоєнний період на Закарпатті відбулися грандіозні зміни у всіх сферах суспільного життя, у т.ч. в освіті, науці та культурі. З одного боку, відкрито велику кількість початкових і середніх шкіл, перший в історії краю університет, художньо-промислове училище, інші освітні та культурні заклади. З іншого — науковці, літератори, художники, загалом інтелігенція не могли працювати, постійно перебували під ідеологічним контролем і періодично піддавалися цькуванню у місцевій комуністичній пресі, на партійних зборах тощо.

У СРСР контроль за діяльністю релігійних організацій здійснювали дві структури: Рада у справах Руської православної церкви (створена постановою РНК СРСР від 14 вересня 1943 р.) і Рада у справах релігійних культів (створена постановою РНК СРСР від 19 травня 1944 р.). НРЗУ 20 квітня 1945 р. утворила управління в справах культів. До його компетенції належали «всі справи церковні та релігійні, включно упорядкування справ про майно церковних (релігійних) общин та вирішення майнових спорів між ними на території Закарпатської України»²⁴⁴⁸. Уповноваженим у справах культів призначили Петра Лінтура.

З утворенням Закарпатської області відбулася уніфікація органів влади. Уповноваженим ради у справах РПЦ в області став П. Лінтур, а 26 березня 1947 р. — Іван Ромер²⁴⁴⁹, відтак рівно через рік — Григорій Панченко. Із липня 1948 р. до 1960 р. уповноваженим працював Антон Шерстюк. Це був досвідчений чиновник, що в 1945–1948 рр. керував радою у справах РПЦ в Дрогобицькій області. Радою у справах релігійних культів при Закарпатському облвиконкомі в 1946–1947 рр. керував Сергій Лямін-Агафонов, а в 1948–1959 рр. — Михайло Распутько.

У 1946 р. апарат уповноваженого у справах РПЦ в Закарпатській області складався з двох одиниць: уповноваженого з окладом 1200 крб. та секретаря-машиніста з окладом 410 крб.²⁴⁵⁰. У відділі культів працювали 4 штатні

²⁴⁴⁷ Закарпатская Украина. 1948. 24 февраля.

²⁴⁴⁸ Декрет чис. 57. про утворення Управління в справах культів при Народній Раді Закарпатської України. *Вісник НРЗУ*. 1945. 1 травня. С. 114–115.

²⁴⁴⁹ Доповідна записка про становище православної церкви на Закарпатті, відомості про православні церкви і монастирі за 1947 рік // ДАЗО. Ф. Р-1490: Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Закарпатской области. Оп. 4 д.: (1945–1991). Спр. 2. Арк. 11.

²⁴⁵⁰ Утвержденное штатное расписание и структура аппарата Уполномоченного Совета по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР по Закарпатской области (15.08.1946) // ДАЗО. Ф. Р-544: Уполномоченный Совета по делам русской православной церкви. Оп. 2: (1946–1956). Спр. 3. Арк. 1–2.

одиниці²⁴⁵¹. У Києві діяв апарат уповноваженого ради у справах РПЦ при Раді міністрів СРСР по УРСР, що сформував мережу своїх уповноважених при облвиконкомах. Уповноважений безпосередньо підпорядковувався голові облвиконкому та його заступнику. Апарат утримувався за рахунок місцевого бюджету, посада уповноваженого прирівнювалася до завідувача відділу.

Від 24 жовтня 1945 р. Мукачівсько-Ужгородську православну єпархію очолював єпископ Нестор (Георгій Мартинович Сидорук). Він у 1937–1940 рр. відбув ув'язнення в Ухтинсько-Печорському виправно-трудовому таборі. З червня 1948 р. — переведений на Курську кафедру. Помер 1 жовтня 1951 року²⁴⁵². Першими жертвами серед православних священників стали брати Феофан і Петро Сабови. 15 червня 1946 р. в с. Затишне (Тошнадь) Берегівського округу вони загинули від куль радянських солдатів. Вбивство списали на розбійний напад солдатів, що «з'явилися на квартиру до священників з вимогою дати вина. Коли Сабови сказали, що вина немає, Пушкарь чергою із автомата вбив їх»²⁴⁵³.

Радянська влада завдає «точкові удари» по греко-католицьких навчальних закладах і монастирях. Влітку 1945 р. приміщення греко-католицької духовної семінарії передали військовій частині. 29 листопада 1946 р. Закарпатський облвиконком вирішив закрити греко-католицьку семінарію.

Православним громадам віддали монастирі греко-католиків у Мукачеві та Ужгороді, у селах Бороняво Хустського, Імстичево Іршавського і Малий Березний Великоберезнянського районів. Символічним була передача православним Мукачівського монастиря, який був центром греко-католицьких вірників у боротьбі за своє збереження. У 1945 р. на Свято-Успенській відпуст на Чернечій горі зібралось понад 50 тис. вірників. Тут владика Т. Ромжа закликав мирян: «Держіться своєї віри й своєї церкви. Наша Церква буде існувати тільки до того часу, доки ми покажемося сильними»²⁴⁵⁴.

Рішенням Закарпатського облвиконкому від 2 грудня 1946 р. Мукачівський монастир передали православній церкві. Передача відбулася 24 березня 1947 року. Греко-католицьких ченців вивезли до Імстичева, один із них перейшов до православних²⁴⁵⁵. Спочатку до монастиря переведено ченців

²⁴⁵¹ Смета административно-хозяйственных расходов обласного отдела культов (03.10.1946–08.11.1946) // ДАЗО. Ф. Р-1490. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 4.

²⁴⁵² Мануил (Лемешевский В.В.), митр. Русские православные иерархи периода с 1893 по 1965 гг. Erlangen, 1979–1989. Т. 5. С. 50–51.

²⁴⁵³ Информационные бюллетени о ходе рассмотрения дел по выдаче партийных документов, фактах притупления политической бдительности в сохранении партийных документов и некоторых моментах из практики работы местных партийных организаций в Закарпатской области (03.01.1946–25.07.1946) // ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 2695. Арк. 23.

²⁴⁵⁴ Пекар А. Нариси історії церкви Закарпаття. Т.І.: Єпархічне оформлення. Рим, 1967. С. 164. URL: <http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/2092/file.pdf> (дата звернення: 31.07.2018).

²⁴⁵⁵ Доповідна записка про становище православної церкви на Закарпатті, відомості про православні церкви і монастирі за 1947 рік // ДАЗО. Ф. Р-1490: Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Закарпатской области. Оп. 4 д.: (1945–1991). Спр. 2. Арк. 7.

з кількох православних скитів. Але потім монастир перетворено на жіночий. Із Липчанського монастиря на Хустщині до Мукачева переселили 33 черниць, а в 1947 р. — ще 17 послушниць з різних скитів Закарпаття²⁴⁵⁶.

У серпні 1947 р. урочистості в монастирі на Чернечій горі на відпуст Успіння Богородиці справляли вже православні. До Мукачева прибули єпископ Львівський і Тернопільський Макарій (Оксіюк), Станіславський Антоній (Пельвецький), Одеський Сергій (Ларін), Луцький Варлаам (Борисевич), протопресвітер Г. Костельник та ін. На свято з усієї області прибуло від 20 до 30 тис. вірників²⁴⁵⁷.

У другій половині 1946 р. з метою схилити єпископа Т. Ромжу до переходу в православ'я, проти деяких греко-католицьких священників зібрали «звинувачувальну документацію», заарештовано і засуджено до різних термінів ув'язнення 8 священників. Протягом 1947 р. ще 8 греко-католицьких священників були засуджені²⁴⁵⁸.

Показовим є факт засудження греко-католицького священника с. Пацканьово Ужгородського округу І. Миня, якого, за доносом місцевих комуністів, звинуватили у співпраці з окупаційними угорськими властями і засудили аж 3 рази: 18 жовтня 1946 р. — на 8 років, 14 червня 1947 р. — на 4 роки, 22 лютого 1950 р. — на 25 років виправно-трудових таборів²⁴⁵⁹. Йому інкримінували те, що нібито у 1944 р. він закликав селян виступати проти радянських партизан і доповідати жандармерії про їх місце перебування, а також під час церковних проповідей виголошував, що із вступом Червоної армії на Закарпаття розпочнеться переслідування церкви.

Наприкінці 1946 р. влада розробила заходи з популяризації православ'я. Вони відбиті в інформаційному звіті уповноваженого Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР по Українській РСР П. Вільхового за IV квартал 1946 р.:

1. Тиск на греко-католицьких священників. При вирішенні спірних питань пропонувалось всіляку підтримку надавати православним.

2. Створення видимості добровільного процесу переходу до православ'я. Націлили поліпшити матеріально-побутові умови православних священників.

²⁴⁵⁶ Переписка по делам религиозных культов при Совете Министров СССР, местными советскими органами о деятельности религиозных сект (списки религиозных сект) (28.01.1946–16.10.1946) // ДАЗО. Ф. Р-1490. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 52.

²⁴⁵⁷ Данилець Ю., Міщанин В. Православна церква на Закарпатті в часи «сталінщини» (1946–1953 рр.). *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. Ужгород: Видавництво УЖНУ «Говерла», 2013. Вип. 1 (30). С. 48.

²⁴⁵⁸ Бендас С., Бендас Д. Священники-мученики, сповідники вірності. Ужгород: Закарпаття, 1999. С. 301.

²⁴⁵⁹ Арх. кримін. спр. № 1397-С. (Миня І.), в 2-х томах. Т. 1 // АУСБУЗО. Ф. 7. Оп. 1. Арк. 27–29, 31, 38.

3. Здійснення низки агітаційно-пропагандистських заходів і заходів цензури. Зокрема, пропонувалося популяризувати рішення Львівського собору (з демонстрацією фільму), заборонити греко-католикам видавничу діяльність²⁴⁶⁰.

Окрім того, П. Вільховий дав вказівку уповноваженому С. Ляміну-Агафонову: «Рекомендуємо так спланувати свою роботу, щоб в першу чергу Вам особисто побувати в таких селах як Іза, Бехеров, Великі Лучки — де ще в 1903 р. почався рух серед уніатів за перехід в руську православну церкву.

Якщо у Великих Лучках самі віруючі уніати перейшли в православ'я, то добре було б вивчити цей досвід боротьби... Врахуйте, що цей досвід «народної боротьби» багато в чому допоможе нам і в подальшому при вирішенні питання про уніатську церкву на Закарпатті»²⁴⁶¹.

У інформаційному звіті уповноваженого Ради у справах РПЦ при Раді міністрів СРСР по Українській РСР П. Ходченка за I квартал 1947 р. довідуємося, що ліквідація «унії» мала завершитися до кінця 1947 року. Для цього, зокрема, посилили податковий тиск на греко-католицьке духовенство²⁴⁶².

Проте масового переходу у православ'я не відбулось. Якщо на 1 січня 1945 р. було 150 православних церков (приходів), то на 1 січня 1947 р. їх кількість збільшилася до 200²⁴⁶³. У 1947 р. в Москві голови Ради у справах РПЦ Г. Карпов і Ради у справах релігійних культів І. Полянський підготували ряд документів: «Доповідна записка про уніатську і православну церкву Закарпатської області Української РСР», «Заходи по зміцненню православної церкви і возз'єднання уніатської церкви з православною в Закарпатській області УРСР», «План заходів по возз'єднанню греко-католицької (уніатської) церкви Закарпатської області УРСР з руською православною церквою».

У довідці уповноваженого П. Вільхового «Про Греко-католицьку церкву і план заходів по сприянню возз'єднання греко-католицької уніатської церкви в Закарпатській області УРСР з російською православною церквою» від 6 серпня 1947 р. вказувалося, що слід:

а) створити при Мукачівському єпархіальному управлінні РПЦ постійно діюче «Закарпатське братство з повернення греко-католиків в лоно Руської православної церкви»;

²⁴⁶⁰ Ліквідація греко-католицької церкви на Закарпатті / Підг. Т. Сергієнко. *Carpatica-Karpatika*. Вип. 35. Ужгород, 2006. С. 204–212.

²⁴⁶¹ Указання Уполномоченного Совета по делам религиозных культов при Совете Министров УССР по отчетности Уполномоченного Совета по Закарпатской области (16.01.1947) // ДАЗО. Ф. Р-1490. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 1.

²⁴⁶² Ліквідація греко-католицької церкви на Закарпатті / Підг. Т. Сергієнко. *Carpatica-Karpatika*. Вип. 35. Ужгород, 2006. С. 212–213.

²⁴⁶³ Там само. С. 214.

б) передати греко-католицький собор і резиденцію греко-католицького єпископа в Ужгороді Ужгородсько-Мукачівській єпархії РПЦ, закрити монастирі в селах Малий Березний та Бороняво, греко-католицьку семінарію в Ужгороді тощо.

Для цього в Закарпатську область у тривале відрядження відправили групу відповідальних працівників²⁴⁶⁴.

30 вересня 1947 р. на рецензію в АН СРСР направили понад 100-сторінкову працю доцента університету І. Коломійця «З історії церковної унії в Закарпатті», яка викривала її «реакційну» роль²⁴⁶⁵. «Не можна також ідеалізувати боротьбу трудящих закарпатських українців за православ'я. Православ'я не являлося самоціллю, в цій боротьбі виявлялась рішучість відстояти своє національне існування, свої класові інтереси»²⁴⁶⁶, — вказав авторові рецензент А. Шерстюк.

Проте агітація і пропаганда проти греко-католицької церкви не дала потрібного владі результату. Головними причинами повільних темпів «ліквідації унії» на Закарпатті вказувались перебування в краї греко-католицького єпископа Т. Ромжі та його «правої руки», «особливого уповноваженого Ватикану», «єзуїта» О. Хіри. Це ж відзначено і в «Доповідній записці про уніатську і православну церкву Закарпатської області Української РСР» за 1947 р. вказувалось, що значна кількість греко-католицького духовенства не проти перейти до православ'я, але бояться єпископа Т. Ромжі²⁴⁶⁷.

У доповідній записці обкому партії від 1 жовтня 1947 р. уповноваженого у справах РПЦ І. Ромера вказується: «Єпископ Ромжа та його заступник Хіра повинні бути негайно в тій чи іншій формі позбавлені можливості продовжити тягнути майже півмільйона радянських людей Закарпаття до Рима, їх необхідно негайно позбавити можливості продовжувати творити антирадянську, антипатріотичну справу»²⁴⁶⁸.

Влада наважилася на вбивство єпископа. За офіційною радянською версією вважалось, що Т. Ромжа помер 1 листопада 1947 р. від важких травм, отриманих 27 жовтня в результаті наїзду вантажного автомобіля на підводу, в якій їхав владика. Але у 1966 р. звертаючись до ХХІІІ з'їзду КПРС з проханням про помилування генерал-лейтенант підрозділу «ДР» (диверсія і терор) МДБ СРСР П. Судоплатов вперше розповів, що він за планом розробленим МДБ УРСР

²⁴⁶⁴ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953: У 2-х кн. Кн. 2. С. 674–675.

²⁴⁶⁵ Работа зав. кафедрой общей истории Ужгородского университета Коломиец И.Г. «Из истории церковной унии» (11.10.1947) // ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 70. Спр. 808.

²⁴⁶⁶ Там само. Арк. 4.

²⁴⁶⁷ Довганич О., Хланта О. У жорнах сталінських репресій: З історії ліквідації греко-католицької церкви та її возз'єднання з РПЦ, переслідування інших релігійних громад у 40–50-х рр. ХХ ст. Ужгород : Карпати-Гражда, 1999. С. 88–91.

²⁴⁶⁸ Закарпаття в етнополітичному вимірі. К. : ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2008. С. 433.

і схваленим М. Хрущовим здійснив ліквідацію Т. Ромжі, «який чинив опір приєднанню греко-католиків до православ'я»²⁴⁶⁹.

Єпископ без спеціального дозволу не мав права виїхати за межі Ужгорода. Без якихось проблем він отримав дозвіл уповноваженого у справах культів С. Ляміна-Агафонова освятити оновлений храм у с. Лавки Мукачівського округу. 26 жовтня 1947 р. відправивши службу в селах Лавки і Лохово, єпископ заночував на фарі у Лохові, щоб вирушити в дорогу наступного дня²⁴⁷⁰.

27 жовтня 1947 р. поблизу с. Іванівці на бричку, в якій їхали єпископ Т. Ромжа, священники Даниїл Бачинський та Андрій Березнай, семінаристи М. Маслей, М. Бігура і візник, здійснила наїзд військова вантажівка. Із машини якісь люди кинулися добивати потерпілих, але в цей момент з боку с. Іванівці їхав поштовий автомобіль, а з с. Лавки бігли вірники. Нападники втекли.

Поранених відвезли до Мукачівської міської лікарні. 1 листопада 1947 р. П. Судоплатов вирішує довести розпочату справу до кінця: «Хрущов віддав наказ про здійснення акції. Майрановський передав ампулу з ядом кураре агенту місцевих органів безпеки – це була медсестра в лікарні, де лежав Ромжа. Вона й зробила смертельний укол»²⁴⁷¹. Офіційний висновок експертів констатував смерть в результаті набряку мозку після дорожньо-транспортної пригоди. Як не дивно, інформацію про ДТП за участі Т. Ромжі навіть не зафіксували у «Добових оперативних зведеннях Міністерства Внутрішніх справ Закарпатської області»²⁴⁷².

По смерті єпископа Ромжі капітулярним вікарієм єпархіального управління греко-католицької церкви став Микола Мурані. Наступ влади на греко-католицьку церкву в цей час значно посилювався. Протягом 1944–1948 рр. за «антирадянську» діяльність арештували 35 греко-католицьких священників²⁴⁷³.

Після вбивства єпископа Теодора Ромжі православні єпископи Західної України Антоній (Пельвецький), Михаїл (Мельник), Нестор (Сидорук) звернулися в січні 1948 р. з листом протесту до М. Хрущова:

«Дорогий і вельмишановний тов. секретар ЦК КП(б)У Микита Сергійович! Ми, православні єпископи Західної України і Закарпатської області, вирішили звернутися до Вас із наступним листом.

Ми, відповідаючи перед великим Патріархом всієї Русі за розвій молоді православної церкви на західних землях України і Закарпаття, занепокоєні фактом, що дуже зашкодив православ'ю.

²⁴⁶⁹ Закарпаття в етнополітичному вимірі. К. : ІПЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2008. С. 433.

²⁴⁷⁰ Офіцинський Р. Убивство єпископа Теодора Ромжі. *Закарпаття 1919–2009 років*. С. 335.

²⁴⁷¹ Реабілітовані історією. Закарпатська область. У 2-х кн. Книга друга. Ужгород : Закарпаття, 2004. С. 273.

²⁴⁷² Суточные оперативные сводки Министерства Внутренних дел Закарпатской области об уголовных проявлениях и происшествиях в Закарпатской области (11.01.1947–31.12.1947) // ДАЗО. Ф. Р.195. Оп. 1. Спр. 39. 187 арк.

²⁴⁷³ Крізь пекло ГУЛАГів / Упор. О. Довганич, Ю. Чорі. Ужгород, 1996. С. 136.

А саме. Всім уже відомий упланований органами МДБ по Закарпатській області напад на тамошнього єпископа католицької Церкви Теодора Ромжу восени 1947 року. Коли від побоїв чотирьох синьшопашників єпископ не помер, то ті самі придумали наступне. Повідомили міську лікарню, що, мовляв, автомашина наїхала на підводу, де їхав єпископ і ще шість священників. Хворих привезли до лікарні, до єпископові стало легше, він, як заявили свідки, попросив вина і викуриє папіросу. Побоюючись компрометації, органи МДБ наказали уколом отруїти єпископа Теодора. Одна медсестра зі східних областей це зробила, не допускаючи нікого з місцевої медичної обслуги. Після уколу єпископ з криком помер.

Ми бачимо, що це нашкодило православ'ю і обуренням наповнило всіх, навіть православне населення Закарпаття і Західної України.

Просимо дуже Вас, дорогий Микито Сергійовичу, щоб для доброго цілого СРСР, для слави нашого уряду, для позитивної пропаганди комунізму, що є захисником миру і демократії, припинити подальший натиск органів МДБ на рештки католицької церкви, тому що маємо надію злучитись з ними незабаром.

Вдячні вам за дотеперішню опіку і допомогу. Бажаємо Вам в цей ювілей 30-х роковин Української РСР многих літ»²⁴⁷⁴.

Можливо, підписання листа єпископом Нестором стало причиною його переведу 3 червня 1948 р. до Курська²⁴⁷⁵. Особливо негативну характеристику подає владіці уповноважений П. Лінтур. Уповноважений мав неприязні особисті стосунки з керівником Мукачівської єпархії²⁴⁷⁶. На початку 1948 р. республіканський уповноважений П. Ходченко вніс пропозицію про переведення єпископа Нестора на іншу кафедру²⁴⁷⁷.

Всю першу половину жовтня 1948 р. на Закарпатті пробув республіканський уповноважений П. Вільховий. Він вважав, що ліквідувати унію необхідно протягом одного-двох років. Для цього поставив завдання: всі чоловічі греко-католицькі монастирі зселити в один; провести підготовчі роботи стосовно передачі православним греко-католицьких церков у Мукачеві та Ужгороді; «для посилення керівництва православним духовенством та організації місіонерської праці серед греко-католицького духовенства і віруючих» на Закарпаття передбачалося перевести архієпископа Макарія.

²⁴⁷⁴ Пашенко В. Православ'я в новітній історії України. Частина перша. Полтава, 1997. С. 198–199.

²⁴⁷⁵ Переписка Уполномоченного Совета по делам русской православной церкви по Закарпатской области с председателем Совета по делам православной церкви при Совете Министров СССР и Уполномоченным Совета по Украинской ССР по вопросам относящимся к православной церкви (07.01.1948–02.12.1948) // ДАЗО. Ф. Р-544. Оп. 2. Спр. 9. Арк. 14.

²⁴⁷⁶ Данилець Ю., Міщанин В. Православна церква на Закарпатті в умовах становлення радянської влади (1944–1950 рр.). *Русин. Международный исторический журнал*. Кишинев. 2013. № 4 (34). С. 98.

²⁴⁷⁷ Войналович В. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс. К.: Світогляд, 2005. С. 411.

3 червня 1948 р. на Мукачівську кафедру, з титулом «архієпископа Львівського і Тернопільського та Мукачівсько-Ужгородського» призначено Макарія (Михайла Федоровича Оксіюка). Разом з ним прийшли священники, які брали активну участь у Львівському церковному соборі. Для ідеологічної підтримки «антикатолицького пропагандистського наступу» сюди прибув Я. Галан²⁴⁷⁸.

Процес ліквідації греко-католицької церкви здійснювався під контролем союзного та республіканського центрів. У володіння РПЦ було передано всі храми. Із січня 1949 р. на Закарпатті розпочалися масові арешти греко-католицького духовенства. Першою жертвою став капелан кафедрального собору в Ужгороді о. Ласло Пушкаш, якого 21 січня 1949 р. затримали працівники МДБ за відмову перейти до православ'я, 26 січня 1949 р. така ж доля спіткала о. Євмена Дулішковица, який відмовився передати Мукачівський собор православним²⁴⁷⁹. У лютому 1949 р. арештовано керівництво греко-католицької церкви Закарпаття О. Хіра (1 лютого) і М. Мурані (16 лютого)²⁴⁸⁰. Обидва отримали по 25 років ув'язнення.

За підрахунками дослідників, із загальної кількості 315 священників, які були в єпархії перед початком репресій 140 перейшли до православ'я, 175 священників було репресовано. Більшість із священників отримала по 25 років ув'язнення. 93 загинули в радянських тюрмах і концтаборах, 19 залишилися на засланні²⁴⁸¹.

5 квітня 1949 р. під тиском органів МДБ більшість деканів благочинних округів ухвалили «Звернення до всесеснішого духовенства і всіх набожних вірних Греко-Католицької Церкви на Закарпатті». Це звернення про возз'єднання з православною церквою затверджене 8 квітня 1949 р. на нараді священників-активістів (14 підписів), що складалася з колишніх греко-католицьких архidiaконів, деканів, настоятелів головних парафій і соборів єпархії²⁴⁸². 28 серпня 1949 р. в Мукачівському монастирі о. Іриней (Кондратович) заявив, що «на Закарпатській Україні перестала існувати церковна унія закарпатського духовенства з Римом».

²⁴⁷⁸ Бошюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939–1950) / переклад з англійської Н. Кочан, за редакцією О. Турія. Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2005. С. 196.

²⁴⁷⁹ Бендас Д. Греко-католицькі священники під час репресій церкви радянською владою на Закарпатті. *Благовісник*. 1997. № 10 (вересень). С.3.

²⁴⁸⁰ Арх. кримін. спр. № 2284-С (Хіра О.) // АУСБУ ЗО. Ф. 7. Оп. 1. 165 арк.; Арх. кримін. спр. № 2253-С (Мураній М.) // АУСБУ ЗО. Ф.7. Оп. 1. 230 арк.

²⁴⁸¹ Бошюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939–1950) / переклад з англійської Н. Кочан, за редакцією О. Турія. Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2005. С. 199–200.

²⁴⁸² Пагірля О. Ліквідація Греко-Католицької Церкви на Закарпатті у 1945–1949 рр. URL: <http://territoryterror.org.ua/uk/publications/details/?newsid=338> (дата звернення: 31.07.2018).

З цього часу православна конфесія стала домінуючою в краї. На кінець 1948 р. у Мукачівсько-Ужгородській православній єпархії нараховувалося 132 православні приходи, які обслуговувало 126 священників. У звітах згадуються ще 22 неприходські священники. Загальна кількість культових споруд (храмів, молитовних домів) складала 234 одиниці. Єпархія поділялася на 18 благочиній. В області діяли 7 монастирів та 11 скитів. В 1949 р. в єпархії налічувалося 589 храмів і молитовних домів. 303 приходи обслуговувало 268 священників. Число благочиній зросло до 27²⁴⁸³. На чолі кількох благочинній стояли представники «возз'єднаного» духовенства.

Після ліквідації греко-католицької церкви, влада вдалася до фінансового тиску на православне духовенство. У 1948 р. до уповноваженого надійшло 40 скарг з приводу оподаткування, у 1949 р. — ще 29 скарг. Наприклад, 18 травня 1948 р. буштинський благочинний скаржився, що підпорядковане йому духовенство обкладено високими податками (о. М. Мачко — 8000 крб, о. В. Діус — 2000 крб, о. В. Поп — 2000 крб, о. М. Орос — 1600 крб)²⁴⁸⁴. Священик с. Ірлява Ужгородського округу в 1949 р. мав сплатити податок 1488 крб, при його річному прибутку в 2990 крб²⁴⁸⁵.

Протягом 1948–1949 р. уповноважений отримав 77 скарг на дії місцевих органів влади і 127 скарг з інших питань. Крім проблем з оподаткуванням, духовенство стикалося переважно з трьома проблемами: відмова в наділенні землі або її конфіскація, виселення або не надання житла, неприязне відношення з боку окремих партійних і радянських керівників.

Відповідно до рішення Закарпатського облвиконкому від 5 квітня 1949 р. всі православні священники могли отримати земельну власність у розмірі 0,2 га присадибної ділянки і до 1 га орної землі²⁴⁸⁶. Однак дуже часто це рішення саботували місцеві органи влади. У краї проходила суцільна колективізація. Через земельні питання почастишали конфлікти православного духовенства з керівництвом колгоспів і сільрад. Так, 10 травня 1949 р. православний священик с. Червеньово Мукачівського округу повідомляв, що керівництво колгоспу відібрало від нього всю земля, якою він раніше користувався²⁴⁸⁷. У тому ж році сільська рада Ясіня

²⁴⁸³ Данилець Ю., Міщанин В. Православна церква на Закарпатті в часи «сталінщини» (1946–1953 рр.). Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. Ужгород: Видавництво УЖНУ «Говерла», 2013. Вип. 1 (30). С. 50.

²⁴⁸⁴ Жалобы и заявления верующих относящихся к русской православной церкви и переписка по ним (02.01.1948–18.12.1948) // ДАЗО. Ф. Р-544. Оп. 2. Спр. 10. Арк. 12.

²⁴⁸⁵ Жалобы и заявления верующих относящихся к русской православной церкви и переписка по ним (02.01.1949–25.12.1949) // ДАЗО. Ф. Р-544. Оп. 2. Спр. 18. Арк. 89.

²⁴⁸⁶ Жалобы и заявления верующих относящихся к русской православной церкви и переписка по ним (02.01.1948–18.12.1948) // ДАЗО. Ф. Р-544. Оп. 2. Спр. 10. Арк. 10.

²⁴⁸⁷ Там само. Арк. 9.

Рахівського округу відібрала від православного священика ділянку, якою він користувався з 1946 р.²⁴⁸⁸.

Настоятель православного приходу в с. Олешник ієромонах Веніамін (Роман) 13 листопада 1948 р. повідомив уповноваженого П. Ходченка, що місцева влада вимагає від нього звільнити кімнати в православному церковному будинку²⁴⁸⁹. Священик С. Гриньо з Нових Лучок на Мукачівщині 2 січня 1949 р. писав, що його змушують віддати будинок для потреб колгоспу²⁴⁹⁰. Священик І. Бігарі з Дубрівки 8 березня 1949 р. скаржився, що місцева влада вимагає від нього передати будинок для потреб школи. Наголошувалося, що церковна фара православної церкви вже зайнята під дитячий садок. 29 липня 1948 р. православна громада с. Кушниця скаржилася на дії сільської ради до секретаря ЦК КП(б)У М. Хрущова. У листі повідомлялося, що у власність місцевого колгоспу передано церковний будинок і вся земельна власність громади (3,75 га)²⁴⁹¹. Виселяли священиків також у селах Тросник, Голубине, Чумалово, Нові Лучки²⁴⁹².

У с. Кошелево в липні 1950 р. сільська рада вирішила відібрати від вірників другий дерев'яний храм і передати його колгоспу під зернохосвище. Уповноважений у листі до голови Хустського окружкому вказував, що «церковне приміщення може бути відібрано від церковної громади тільки за рішенням Ради Міністрів Союзу РСР»²⁴⁹³.

Порушення прав духовенства і вірників відбувалися часто. Наприклад, 18 травня 1949 р. відмовили у прописці в с. Лохово православному священику Ю. Коворданію²⁴⁹⁴, влітку 1948 р. сільський голова Руського на Мукачівщині Вовк розібрав кам'яну огорожу церкви, самовільно зайняв частину церковної землі, на якій розпочав будівництво власного будинку²⁴⁹⁵. У с. Угля Тячівського округу колгосп ім. Жданова конфіскував у 1949 р. від православного священика М. Мачки 20 ц сіна²⁴⁹⁶.

²⁴⁸⁸ Жалобы и заявления верующих относящихся к русской православной церкви и переписка по ним (02.01.1948–18.12.1948) // ДАЗО. Ф. Р-544. Оп. 2. Спр. 10. Арк. 19.

²⁴⁸⁹ Жалобы и заявления верующих относящихся к русской православной церкви и переписка по ним (02.01.1948–18.12.1948) // ДАЗО. Ф. Р-544. Оп. 2. Спр. 10. Арк. 87.

²⁴⁹⁰ Жалобы и заявления верующих относящихся к русской православной церкви и переписка по ним (02.01.1949–25.12.1949) // ДАЗО. Ф. Р-544. Оп. 2. Спр. 18. Арк. 1.

²⁴⁹¹ Там само. Арк. 4, 29.

²⁴⁹² Там само. Арк. 54–55, 100, 140.

²⁴⁹³ Жалобы и заявления верующих и служителей культа по вопросу наделения земельных участков, налогообложению, квартирному вопросу и др. и переписка об их рассмотрении (02.01.1950–06.12.1950) // ДАЗО. Ф. Р-544. Оп. 2. Спр. 23. Арк. 13.

²⁴⁹⁴ Жалобы и заявления верующих относящихся к русской православной церкви и переписка по ним (02.01.1949–25.12.1949) // ДАЗО. Ф. Р-544. Оп. 2. Спр. 18. Арк. 83.

²⁴⁹⁵ Жалобы и заявления верующих относящихся к русской православной церкви и переписка по ним (02.01.1948–18.12.1948) // ДАЗО. Ф. Р-544. Оп. 2. Спр. 10. Арк. 23.

²⁴⁹⁶ Жалобы и заявления верующих относящихся к русской православной церкви и переписка по ним (02.01.1949–25.12.1949) // ДАЗО. Ф. Р-544. Оп. 2. Спр. 18. Арк. 85.

Збереглося кілька скарг з приводу руйнування хрестів у с. Негровець і Лоза восени 1950 року. Уповноважений А. Шерстюк у листі до голови Закарпатського обкому партії І. Компанцю зауважив, що відповідальні особи вчинили аполітично, грубо образивши почуття вірників²⁴⁹⁷.

26 січня 1949 р. А. Шерстюк отримав інструктивного листа від уповноваженого Ради у справах РПЦ по УРСР. Вказувалося, що згідно з постановою РНК СРСР від 3 березня 1936 р. «Про трудову участь сільського населення в будівництві і ремонті шосейних і ґрунтових доріг», служителям релігійних культів залучалися до виконання трудової повинності в тому ж порядку як колгоспники й одноосібники. Проте рекомендувалося враховувати їх зайнятість під час різдвяних і пасхальних свят. Залучати священників до лісозаготівель не бажано, оскільки припинення богослужінь в церкві на тривалий час викличе нарікання вірників²⁴⁹⁸.

17 березня 1950 р. тимчасовим керуючим Мукачівсько-Ужгородською єпархією, а з 22 липня 1950 р. — єпископом Мукачівсько-Ужгородським став Іларіон (Василь Михайлович Кочергін). Він керував єпархією до 1956 р. Саме в цей час радянська держава приступає до антирелігійної пропаганди й агітації, пропонуючи атеїзм. 1 листопада 1950 р. єпископ направив голові Ради у справах РПЦ при Раді міністрів СРСР Г. Карпову рапорт, у якому звернув увагу на порушення місцевими органами законодавства щодо православної церкви. Місцева влада відбирала від священників квартири, а від церкви — приміщення, збудовані після 1945 року. Це мало місце в селах Стеблівка Хустського, Кваси Рахівського, Розтока Іршавського, Тереса Тячівського округів²⁴⁹⁹. Після передачі Ужгородському університету приміщення капітули, взамін не виділено будинку для священників та єпископа в разі його періодичних приїздів до Ужгорода. Місцева влада в деяких випадках не наділила православних священників земельними ділянками, які складали основну частину для їх існування. Мукачівський жіночий монастир з початку року обклали різного роду поставками як підсобне господарство, а потім прирівняли до одноосібників і зобов'язали розраховуватися за новими ставками²⁵⁰⁰.

На межі 1950-х рр. влада береться за ліквідацію православних монастирів. У 1951 р. не стало чоловічого монастиря при архієрейському домі в Мукачеві.

²⁴⁹⁷ Жалобы и заявления верующих и служителей культа по вопросу наделения земельных участков, налогообложению, квартирному вопросу и др. и переписка об их рассмотрении (02.01.1950–06.12.1950) // ДАЗО. Ф. Р-544. Оп. 2. Спр. 23. Арк. 23.

²⁴⁹⁸ Инструктивные письма Совета по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР и при Совете Министров СССР по Украинской ССР Уполномоченным Совета на местах (26.01.1949–12.10.1949) // ДАЗО. Ф. Р-544. Оп. 2. Спр. 13. Арк. 1–2.

²⁴⁹⁹ Рапорт Мукачєво-Ужгородского єпископа Илариона о незаконных действиях местной власти по отношению религиозных общин и священнослужителей (01.11.1950–10.11.1950) // ДАЗО. Ф. Р-544. Оп. 2. Спр. 22. Арк. 2.

²⁵⁰⁰ Там само. Арк. 3.

Це був перший крок²⁵⁰¹. У 1950–1951 рр. закрили скити у Колочаві-Горб (Волівщина) і Свобода-Бадов (Берегівщина)²⁵⁰².

У досліджуваній період засуджено за різними, часто надуманими звинуваченнями, 10 представників православного духовенства²⁵⁰³. За антирадянську, антикомуністичну діяльність, вороже ставлення до радянської влади отримали від 10 до 25 років виправно-трудоих робіт у ГУЛАГу колишній адміністратор Мукачівсько-Пряшівської єпархії протопресвітер М. Попов²⁵⁰⁴, священники Г. Бездір, І. Лечко, І. Карбованець, ієромонах Юстин (Сідак). За співпрацю з «антинародними бандами» на початку 1950 рр. засуджені ієромонахи Вікентій (Орос), Даміан (Бонь), Йов (Гашпар), послушник Ю. Фарковець, монахиня Магдалина (Шелемба). У 1955 р. названі особи (крім Даміана, що помер) були звільнені, відбувши в таборах від 3 до 8 років, а процес їх реабілітації завершився лише на початку 1990-х рр.²⁵⁰⁵].

Можна погодитися зі словами ігумена Гавриїла (Кризина): «Слід сказати, що з встановленням радянської влади в Закарпатській області абсолютно всі конфесії втратили підтримку держави... Пропонуючи греко-католицьким священникам прийняти Православ'я чи зовсім залишити культове служіння, представники радянської влади менше за все думали про православну віру. Їх метою було паралізувати Греко-католицьку Церкву і, по можливості, внести розлад в Православну Церкву, за допомогою перейшовшого в неї греко-католицького духовенства. А потім зовсім придушити і православ'я в СРСР»²⁵⁰⁶.

Утисків зазнали також інші конфесії. «Протестантські громади Закарпаття посіли чільне місце у державних планах «упорядкування релігійної мережі» у фарватері мегаоб'єднань: євангельські християни баптисти — вільні християни — реформатори — п'ятидесятники; адвентисти сьомого дня — адвентисти реформісти»²⁵⁰⁷, — зазначив учений-історик Р. Офіцинський.

²⁵⁰¹ Статистичні звіти про фінансово-господарську діяльність православних церков та монастирів за 1951 рік // ДАЗО. Ф.1490. Оп. 4д. Спр. 6. Арк. 6.

²⁵⁰² Документи про діяльність жіночих та чоловічих скитів в сс. Дубове, м. Хуст (за рікою), Дубрівка, Свобода (звіти, списки, довідки) (1947–1956) // ДАЗО. Ф. Р-1490. Оп. 4. Спр. 14. Арк. 1.

²⁵⁰³ Данилець Ю. Православна церква на Закарпатті в умовах радянської влади (1945–1961 рр.) // *Црkev v okovach totalitneho rezimu*. Presov, 2010. S. 439–449.

²⁵⁰⁴ Хланта О., Офіцинський Р. Про один із закарпатоукраїнських епізодів міжнародно-релігійного контексту (Діяльність Михайла Попова, адміністратора Мукачівської православної єпархії у 1938–1944 роках). *Україна на міжнародній арені у ХХ ст.* Ужгород, 2000. С. 61–84.

²⁵⁰⁵ Данилець Ю., Міщанин В. Православна церква на Закарпатті в часи «сталінщини» (1946–1953 рр.). *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. Ужгород: Видавництво УЖНУ «Говерла», 2013. Вип. 1 (30). С. 53.

²⁵⁰⁶ Гавриїл (Кризина), ігумен. *Православная церковь на Закарпатье (век ХХ)*. К., 1999. С. 88–89.

²⁵⁰⁷ Офіцинський Р. Напівдержавне православ'я та ізгої-протестанти. *Закарпаття 1919–2009 років*. С. 341–342.

31 грудня 1946 р. уповноважений С. Лямін-Агафонов звітував, що римо-католицька церква на Закарпатті нараховувала 57 костьолів, 32 священників, понад 40 тис. вірників (переважно угорці за національністю), мала 4 архідияконати: Ужгородський, Виноградівський, Берегівський, Хустський. На чолі стояв єпископський вікарій Ф. Пастор. Йому пропонували написати листа до Ради у справах релігійних культів при РМ УРСР із висловленням свого ставлення до радянської влади²⁵⁰⁸.

У звіті за IV квартал 1946 р. П. Вільховий відзначив: «У відношенні до римо-католиків безумовно бажано мати листа від їхнього керівництва на ім'я Ради, але щоб потім воно не з'явилося після «адміністративного» тиску. Якщо «єпископський вікарій» сам внесе таку пропозицію — не стримуйте. Якщо ж йому слід підказати — не потрібно. Тримайте цю церкву так би мовити «в тіні», не пропагуйте її і не втрачайте із виду»²⁵⁰⁹.

Загалом до кінця сталінської доби 17 римо-католицьких священників Закарпаття було репресовано. Станом на 1944 р. у краї нараховувалося 48 священнослужителів РКЦ. Після виїзду частини з них закордон залишилося 35. Отже, репресований кожний другий священник²⁵¹⁰.

Спочатку щодо до реформатів влада діяла за принципом «вивчати — накопичувати матеріал»²⁵¹¹. На початку 1945 р. реформатська церква на Закарпатті мала 40–60 тис. вірників, 91 церкву, 76 пасторів. Реформати компактно проживали в Ужгородському, Берегівському, Севлюському (Виноградівському), Мукачівському округах і були переважно угорцями за національністю. У дорадянський час ці громади належали до Генеральної ради Угорської реформатської церкви. Управляв ними старший декан Юлій Барі. Із встановленням радянської влади на Закарпатті реформатська церква краю втратила зв'язки з одновірцями в Угорщині. Всі декани, крім Юлія Барі, залишилися закордоном.

Радянські органи намагалися використати реформатів як традиційного опонента римо-католицизму. Але на Закарпатті цього їм не вдалося, адже і реформати, і римо-католики в краї були угорцями за національністю. У серпні 1945 р. представники правління реформатської церкви на прийомі у голови НРЗУ заявили про готовність співпраці з новою владою²⁵¹².

Однак існувало й радикальне крило, яке очолювали пастори С. Дерке, Ж. Шімон, Б. Горкої. Вони входили у клуб «Східних братів», що підпорядко-

²⁵⁰⁸ Капітан Л. Етнокультурний розвиток Закарпаття у контексті радянзації краю, 1944–1964 рр. Київ: Варта, 2013. С. 286–287.

²⁵⁰⁹ Указання Уполномоченного Совета по делам религиозных культов при Совете Министров УССР по отчетности Уполномоченного Совета по Закарпатской области (16.01.1947) // ДАЗО. Ф. Р-1490. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 2.

²⁵¹⁰ Там само.

²⁵¹¹ Там само.

²⁵¹² Капітан Л. Етнокультурний розвиток Закарпаття у контексті радянзації краю, 1944–1964 рр. Київ: Варта, 2013. С. 185–186.

увався єпископу м. Дебрецен Імре Рейві. 11 червня 1947 р. уповноважений у справах релігійних культів по Закарпатській області поінформував керівництво клубу про їх розпуск. Але діяльність клубу продовжувалась у формі шкіл і гуртків із вивчення релігії. Згодом цих священиків заарештували, ймовірно через їхній лист Й. Сталіну в березні 1947 р. з проханням дозволити релігійне виховання народу.

Стосовно реформатів пропонувалось: «Висунути конкретні пропозиції кого вибрати і як краще провести вибори виконуючого обов'язки єпископа. Підберіть кандидатуру, узгодьте із сусідами і направляйте про нього характеристику і ваш висновок. Після санкції Ради можна буде дозволити керівникам окремих церков для виборів старшого керівника церкви реформатів»²⁵¹³. Реформатські пастори Юлій Барі та Шандор Лайош всіляко доводили свою політичну лояльність до нової влади, засуджуючи при цьому діяльність розпущеного клубу.

Проте 12 лютого 1947 р. на конференції пасторів більшістю голосів єпископом реформатської церкви обрано Стефана Дерке. 21 лютого 1947 р. протокол зібрання надійшов на затвердження до уповноваженого С. Ляміна-Агафонова. Саме в цей день до нього потрапив і лист органів держбезпеки, в якому давалася негативна характеристика пастору С. Дерке. Наприкінці лютого 1947 р. після тривалих розмов із працівниками державної безпеки С. Дерке «добровільно» зрікся єпископства. У 1949 р. його було засуджено. Відбував ув'язнення до 1956 року.

Члени об'єднання «Східні брати» Б. Горкаї, Ж. Шимон, Й. Зимані 29 березня 1947 р. написали листа Й. Сталіну про «безбожні» дії нової влади. Така «антирадянщина» не залишилася без відповіді. Невдовзі всі три автори були засуджені. 5 квітня 1947 р. влада поінформувала Юлія Барі, що він залишається «старшим реформатської церкви». 20 травня 1947 р. голова РСРК при РМ СРСР І. Полянський у листах до П. Вільхового і С. Ляміна-Агафонова вказав на необхідність розпуску «Клубу східних братів»²⁵¹⁴.

У травні 1947 р. Ю. Барі на вимогу С. Ляміна-Агафонова звернувся до вірників, пасторів і пресвітерів з обґрунтуванням своєї згоди тимчасово обійняти посаду «обласного Уповноваженого реформатської церкви». Невдовзі Ю. Барі добровільно відмовився від цієї посади. У 1948 р. на посаду обласного декана претендували Іштван Іллеш — березький та Адальберт Генчі — ужанський декани, але Шандор Лайош проголосив себе старшим деканом. Ця кандидатура не влаштувала Київ. Нарешті у грудні 1949 р. обрано обласним деканом Адальберта Генчі. Він обіймав цю посаду аж до 1978 року.

²⁵¹³ Указання Уполномоченного Совета по делам религиозных культов при Совете Министров УССР по отчетности Уполномоченного Совета по Закарпатской области (16.01.1947) // ДАЗО. Ф. Р-1490. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 2.

²⁵¹⁴ Капітан Л. Етнокультурний розвиток Закарпаття у контексті радянської країни, 1944–1964 рр. Київ: Варта, 2013. С. 187–193.

Одночасно чиновники клопотали про збільшення «централізованої грошової нагороди за їх «наполегливу» роботу із злиттям баптистів та «вільних християн»»²⁵¹⁵. Християни-баптисти мали серйозну базу для об'єднання протестантів. У 1946 р. на Закарпатті існувало 56 громад і груп баптистів (1,6 тис. вірників) і 25 громад вільних християн (700 членів)²⁵¹⁶.

22 лютого 1946 р. на конференції в Мукачеві представники вільних християн, на якій був присутній генеральний секретар Всесоюзної ради євангельських християн-баптистів (ВРЄХБ) Олександр Карев й уповноважений ВРЄХБ по УРСР Олексій Андреев, вільні християни краю приєдналися до Союзу євангельських християн-баптистів СРСР²⁵¹⁷. Союз діяв з 1944 р. спочатку як Союз євангельських християн та баптистів, згодом — Союз євангельських християн-баптистів. Із 1945 р. в Союзі точиться боротьба двох світоглядних ідеологій — євангелістської і баптистської — і, до речі, більшість високих посад у Союзі і Раді обіймали євангелісти, а не баптисти. Треба мати на увазі, що на Закарпатті діяли баптистські громади. Приєднання до союзу дало можливість церковним общинам зареєструвати свої громади «відповідно до діючих з цього приводу законів СРСР»²⁵¹⁸. 27 лютого 1946 р. було підписано «Акт про приєднання всіх громад вільних християн Закарпаття до Союзу ЄХБ» і «об'єднання з баптистськими громадами краю в одне братство» та «спільну реєстрацію згідно із законами СРСР».

Така політика штучного об'єднання на початковому етапі зустріла опір вільних християн, але невдовзі стало зрозуміло, що інакше їх чекає «заборона самостійної реєстрації»²⁵¹⁹. У другій половині 1940-х рр. на Закарпатті також об'єднали п'ятдесятницькі громади з євангельськими християнами-баптистами.

Але влада виступила категорично проти об'єднання християн-баптистів з реформатською церквою. Зауважимо, що з 2 червня до 17 липня 1947 р. на Закарпатті з метою вивчення ситуації про об'єднання церков перебував член ВРЄХБ Ілля Іванов. Проте 20 квітня 1948 р. голова РСРК при РМ СРСР І. Полянський вказав на недоцільність об'єднання реформатів з баптистами і дозволив реєстрацію 76 реформатських громад у Закарпатській області. Решті

²⁵¹⁵ Указанія Уполномоченного Совета по делам религиозных культов при Совете Министров УССР по отчетности Уполномоченного Совета по Закарпатской области (16.01.1947) // ДАЗО. Ф. Р-1490. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 2.

²⁵¹⁶ Лешко О. Державна політика і протестантські громади Закарпаття в 1946–1949 роках. *Carpatica–Карпатика*. Випуск 20. Релігія і церква в країнах Центральної та Південно-Східної Європи. Ужгород, 2002. С. 107.

²⁵¹⁷ Переписка по делам религиозных культов при Совете Министров СССР, местными советскими органами о деятельности религиозных сект (списки религиозных сект) (28.01.1946–16.10.1946) // ДАЗО. Ф. Р-1490. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 5.

²⁵¹⁸ Висіцька Т. Християнство на Закарпатті: документальне дослідження становлення та розвитку (XIV–XXI ст.). Ужгород: Видавництво Олександри Гаркуші, 2012. С. 272.

²⁵¹⁹ Лешко О. Протестантські громади Закарпаття 1945–1991 рр.: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Ужгород, 2008. С. 10.

15 громадам це дозволялося «за наявності політичної доцільності, або великої практичної потреби». Офіційного ж об'єднання реформатської церкви з ВХРЕБ не відбулося. В умовах боротьби за виживання церков їхнє керівництво підтримувало дружні відносини²⁵²⁰. Адже у 1946–1951 рр. репресій зазнали 19 пасторів реформатської церкви Закарпаття.

Питання про іудейське віросповідання у 1946 р. теж розглядалося. Невдовзі радянська влада конфіскувала культові споруди євреїв. У с. Ківяждь Іршавського округу сільрада молитовний будинок передала комсомольській організації. Щоб його повернути, євреї мали сплатити 28 тис. рублів, затрачених на його ремонт²⁵²¹. Аргументом зазвичай слугувало те, що культові приміщення не використовуються, потребують ремонту тощо. Євреї втратили більшість молитовень. 10 травня 1948 р. в Раду у справах релігійних культів надійшов лист від єврейської громади Ужгорода за підписами голови громади Готтліба і секретаря Бергіда з проханням не забирати синагогу. На цей час синагогу відвідувало 387 сімей (близько 900–1000 осіб) із 433 єврейських сімей Ужгорода²⁵²². Вони посилались на «Сталінську Конституцію», висловлювали протест на рішення міської влади забрати синагогу: «Ми і наші сім'ї з радістю працюємо і беремо участь у відбудові і розвитку нашої країни. Це можна підтвердити і тими обставинами, що ми не перечили проти того, щоб здати державі 23 будинки і 20 га землі в м. Ужгороді. Але намагання відібрати від нас єдину церкву, в якій проповідуємо любов до нашої радянської Батьківщини та закликаємо до братського співіснування всіх громадян... залишити без протесту не можемо». Єврейська громада міста сподівалася, що «спроба відібрати від нас церкву: це не інтерес і розпорядження Уряду, це тільки справа когось.

Тому наполегливо просимо дати раз і назавжди вказівку Ужгородському міськкому і міськраді, що залишену нам єдину церкву насильно відібрати не можна»²⁵²³. Але синагогу однаково конфіскували.

Більшість протестантських громад не погоджувалися з лінією керівництва держави, у якій свобода совісті залишилася декларованою (свідки Єгови, ЄХБ, п'ятдесятники, адвентисти-реформісти). Їх діяльність оголосили протизаконною. Протестантські конфесії, які продемонстрували гнучкість щодо нового

²⁵²⁰ Капітан Л. Етнокультурний розвиток Закарпаття у контексті радянізації краю, 1944–1964 рр. Київ: Варта, 2013. С. 196–197.

²⁵²¹ Переписка с местными советскими органами о деятельности иудейских религиозных общин (28.02.1946–31.12.1946) // ДАЗО. Ф. Р-1490. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 20.

²⁵²² Переписка с Советом по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по вопросам снятия с регистрации религиозных общин и закрытия молитвенных домов по областям Украинской ССР за 1948 год. Т. I. (03.01.1948–30.06.1948) // ЦДАВО України. Ф. 4648: Рада в справах релігії при Міністерстві у справах міграції і національностей України та її попередники (об'єднаний фонд) Оп. 2: Уповноважений Ради в справах релігійних культів при Раді Міністрів РСРС по Українській РСР (1944–1965 рр.). Спр. 43. Арк. 2.

²⁵²³ Там само. Арк. 1.

політичного режиму, були зареєстровані (реформати, лютерани, євангельські християни-баптисти під керівництвом ВРЄХБ, адвентисти сьомого дня)²⁵²⁴.

Таким чином, православна церква на Закарпатті 1946–1950 рр. опинилася у складних умовах. Змінюючи юрисдикцію із сербської церкви на московську, православні пристосувалися до умов існування в комуністичній атеїстичній державі. Їх діяльність перебувала під цілковитим контролем держави посередництвом уповноваженого у справах РПЦ. Закриваються монастирі, зазнає вибіркового репресій духовенство. Радянський режим намагався втягнути православних у боротьбу проти греко-католиків, відводить їм «місіонерську» роль у справі приєднання греко-католиків.

Керівництво СРСР не хотіло допустити існування чисельної греко-католицької церкви, центр якої перебував закордоном. Тому греко-католицьку церкву на західноукраїнських землях було поетапно ліквідовано у 1946–1949 роках. Оскільки на Закарпатті активно протистояв цьому єпископ Теодор Ромжа, тому в 1947 р. радянське керівництво організувало його вбивство. Погрозами і шантажем окремих греко-католицьких священників, адміністративним тиском, забороною реєструвати греко-католицькі громади радянській владі 1949 р. вдалося знищити цю церкву. Одночасно протестантські громади опинилися під суворим контролем держави.

У повоєнний період на Закарпатті відбулися грандіозні зміни у всіх сферах суспільного життя, позначившись, зрозуміло, і на сферах культури та духовного життя. Після створення Закарпатської області відбуваються зміни в апараті обласного відділу освіти, зокрема структури і штату. Створюються сектори: шкіл, дитячих будинків, дошкільних установ, кадрів, спеціальний, плановий, адміністративно-господарський. Головним його завданнями стало відновлення мережі навчальних закладів. Якщо у 1945/1946 н. р. вдалося відкрити 17 середніх, 182 семирічні, 559 початкових шкіл, то в 1950/1951 н. р. вже діяло 475 початкових, 318 семирічних, 54 середні школи. Створюються властиві для радянських реалій й вечірні школи робітничої та сільської молоді, котрі мали за мету ліквідацію неписьменності та підвищення рівня освіти для працюючих осіб. Іншим завданням освітян стала орієнтація на радянські освітні стандарти. Про це наголошувалося на обласній нараді працівників народної освіти краю, що відбулася в січні 1946 р. в м. Ужгород.

На обласний Інститут удосконалення кваліфікації вчителів, відкритий у 1946 р., покладалась функція забезпечити підвищення рівня кваліфікації керівних і педагогічних кадрів освіти, їхнє ідейно-політичне та науково-методичне зростання. Зрозуміло, що перше було головнішим від другого. Проте місцевих кадрів продовжувало не вистачати. Реорганізація системи

²⁵²⁴ Лешко О. Протестантські громади Закарпаття 1945–1991 рр.: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Ужгород, 2008. С. 11.

освіти, запровадження обов'язкового семирічного навчання, вимагали від освітянських керівників забезпечення усіх шкіл кваліфікованими вчительськими кадрами. Це здійснювалося за рахунок приїжджих. До початку нового 1945/1946 н.р. до області прибуло 805 спеціалістів-педагогів. В серпні 1946 р. — ще 526 педагогічних працівників. Загалом у 1946–1950 р. до крайової системи освіти було спрямовано 2700 підготовлених учителів. Гостро постало питання із забезпеченням шкіл нацменшин кваліфікованими вчителями, які б володіли методиками викладання російської мови в іншомовному середовищі. Вона стає обов'язковою вже у 2 класі, а предмет російської літератури в 5 класі. Вводився предмет «Конституція СРСР і УРСР», відповідно до тоталітарних засад викладалися історія, географія та й інші дисципліни. «Історія СРСР» вивчалася з 3-го до 10 класу (4 год. на тиждень).

Було відкрито цілу мережу середніх спеціальних закладів, Ужгородський університет. Щоправда викладачі й студенти перебували під прискіпливою увагою комуністичних ідеологів та працівників органів державної безпеки. Викладачі Ф. Потушняк, П. Сміян, М. Лелекач, Є. Кондор неодноразово критикувалися на зборах різних рівнів за неналежне розуміння основ марксизму-ленінізму, генеральної лінії партії. Насправді ж їхня фахова ерудиція та особиста позиція просто не вписувалися у вузькі рамки комуністичної догматики.

Налагоджував свою роботу і відділ культурно-освітньої роботи. Затверджено його структуру і штати. Так, у 1947 р. в Закарпатській області за штатним розписом мало бути 1216 працівників культурно-просвітницької сфери. Фактично працювало 1199, із них 1029 місцевих. У цьому ж році в Закарпатську область прибуло 44 випускників культосвітніх закладів УРСР. Для забезпечення Закарпатської області місцевими кадрами комітетом у справах культурно-освітніх установ при Раді міністрів УРСР 9 серпня 1946 р. засновано у Мукачеві (згодом перенесли в Хуст, пізніше — в Ужгород) технікум політосвіти як специфічний аналог закладу по підготовці працівників культури у складі трьох відділів: бібліотечного, клубного і художньої самодіяльності.

Закарпатська область активно включається у всеукраїнські культурні процеси. Вже на початку січня 1946 р. край було представлено на IV Республіканській виставці самодіяльного образотворчого мистецтва в Києві.

На відділ культурно-просвітньої роботи покладалися обов'язки з підготовки і проведення чисельних комуністичних свят згідно новій геортологічній системі координат. У клубах і бібліотеках проводилися літературні вечори, конференції читачів, колективне прослуховування радіо, патефонних пластинок із записами В. Леніна та Й. Сталіна тощо. Складались об'ємні плани з культурно-побутового обслуговування населення. Культурно-освітні працівники долучались до політичних (вибори до Верховних Рад СРСР і УРСР, місцевих рад) та господарських (підготовка і проведення весняної сівби) акцій.

На початок 1950 р. мережа клубних закладів радянського зразка в області нараховувала: 1 обласний будинок народної творчості, 13 окружних і міських будинків культури, 420 сільських клубів, 110 сільських хат-читалень, колгоспні клуби, клуби товариств «УТОС», «УТОГ», 54 профспілкові клуби, 94 червоні кутки на підприємствах і в колгоспах.

Це ж стосується налагодження роботи бібліотек, книжковий фонд яких включав лише перевірену цензорами літературу. Вже за перше півріччя 1946 р. в Закарпатській області було створено 2 обласні бібліотеки, 1 міську, 13 окружних бібліотек, 526 бібліотек при клубах і хатах-читальнях. На 1 січня 1950 р. в області бібліотечні установи налічували 1 228 682 примірників книг. Ще одним напрямком у роботі бібліотек була організація виставок, присвячених радянським вождям, демонстрації переваг соціалізму над капіталізмом. Дитячі бібліотеки не були винятком і повинні були також пояснювати юним читачам «завдання соціалістичного будівництва».

Ідеологічна складова в роботі музеїв теж була на першому місці. На 1950 р. в області діяло два музеї — Ужгородський історико-краєзнавчий та Мукачівський історико-краєзнавчий. Ужгородський мав три відділи: природи, історії дорадянського періоду, історії радянського періоду. Співробітники брали участь і в розкопках Інституту археології України в с. Білки. У Мукачівському музеї відкрили «Відділ боротьби закарпатського народу за своє звільнення» з матеріалами про комуністичне підпілля і партизанський рух на Закарпатті.

Ще від 25 серпня 1945 р. ухвалою ЦК КПЗУ і постановою НРЗУ від 6 листопада 1945 р. засновано Центральний державний історичний архів Закарпатської України. У 1946 р. в зв'язку з утворенням Закарпатської області він був реорганізований в Закарпатський обласний державний архів. Маємо відзначити, що саме в цей період значна кількість документів із-за недбалого зберігання була назавжди втрачена. У 1949 р. створюється обласний партійний архів. Тут зберігалися документи Закарпатської обласної організації Комуністичної партії Чехословаччини, та документи партійних і комсомольських організацій обласного, районного і первинного рівнів.

В організації радянського культурного життя немала роль відводилася й гурткам художньої самодіяльності. Вже у першій половині 1946 р. Будинок народної творчості налічував 902 гуртки художньої творчості, у яких приймали участь 10432 особи. Репертуар цих гуртків також піддавався цензурі. Так само як і репертуар професійного театру. У вересні 1949 р. виставу Закарпатського обласного театру глядачі вперше побачили в столиці України м. Києві. Свої гастролі по Україні динамічно розпочав і створений у 1946 р. при обласній філармонії ансамбль пісні й танцю (Закарпатський народний хор). У 1947 р. йому аплодували у Києві, Харкові, Дніпропетровську, Донецьку, Одесі.

В умовах «ждановщини» значно посилюється тиск комуністичних партфункціонерів на творчу інтелігенцію краю. В області остаточно утверджується пануючий в СРСР та країнах ЦСЄ метод соцреалізму. Письменника Ф. Потушняка було звинувачено в «ігноруванні радянської дійсності», «низькопоклонстві перед західноєвропейською культурою», а П. Лінтура, який виступив на його захист у відстоюванні «самостійності закарпатської літератури, безбуржуазності закарпатоукраїнського народу». Під критику потрапили й твори А. Патруса-Карпатського «Бабка Петріха» (безідейний) та Л. Бездомного «Рассвет» (викривлено подається образ тракториста — «нової позитивної фігури в перебудові закарпатського села». У стилі соцреалізму мали писати й засновники закарпатської школи живопису, котрі мали європейську славу. Натомість «комуністичні культуртрегери» пояснювали живим класикам як і що тим потрібно було малювати.

Зміни в культурі й освіті Закарпаття перших радянських років викликають неоднозначні враження. З одного боку — відкрито велику кількість початкових і середніх шкіл, перший в історії краю університет, художньо-промислове училище, інші освітні та культурні заклади. З іншого — науковці, літератори, художники, загалом інтелігенція не могли вільно працювати і творити, постійно перебували під ідеологічним контролем і періодично піддавалися цькуванню у місцевій комуністичній пресі, на партійних зборах тощо.

Втручається радянська держава і у діяльність церкви, котра складала для неї серйозну конкуренцію у впливі на настрої населення. Взагалі релігія і церква являли собою чужорідний для комуністичної влади суспільний інститут, з котрим вона вимушено мирилася, особливо після повороту в релігійній політиці в роки Другої світової війни. Православна церква на Закарпатті 1946–1950 рр. опинилася у складних умовах. Тим не менше, вийшовши з-під юрисдикції Сербської церкви і узявши зверхність РПЦ, православні пристосувалися до умов існування в комуністичній атеїстичній державі. Їх діяльність перебувала під цілковитим контролем держави посередництвом Уповноваженого у справах РПЦ. Закриваються монастирі, зазнає вибіркових репресій духовенство. Радянський режим намагався втягнути православних у боротьбу проти греко-католиків, відводить їм «місіонерську» роль у справі їхнього повернення у лоно православ'я. Самостійного існування чисельної і впливової греко-католицької церкви, центр якої перебував за кордоном у Римі керівництво СРСР не хотіло допустити. Тому греко-католицьку церкву на західноукраїнських землях було поетапно ліквідовано у 1946–1949 роках. Оскільки на Закарпатті цьому активно протистояв єпископ Теодор Ромжа, в 1947 р. радянські спецслужби організували його вбивство в лікарні. Погрозами і шантажем окремих греко-католицьких священників, адміністративним тиском, забороною реєструвати греко-католицькі громади радянській владі до 1949 р. вдалося знищити цю церковну організацію.

У рамках системної політики радянізації Закарпаття за рецептами так званої культурної революції встановлюється комуністичний ідеологічний диктат, обмежується вплив церкви та релігійної проповіді на умонастрої людей із спробами замінити їх на квазірелігійні форми комуністичної ідеології, культ вождів та подвижників-революціонерів. І знову ж таки, мусимо констатувати амбівалентність трактувань зрушень тих часів, конкурентність тенденцій та їхніх оцінок у системі освіти, організації культурної та просвітницької роботи тощо. Утім, у будь-якому випадку політика держави зводилася до укріплення існуючого порядку речей, не припускаючи не тільки відхилення, але й навіть помислів про можливе відхилення від його зверху унормованого розуміння.

ВИСНОВКИ

Автономна Підкарпатська Русь, а згодом самостійна Карпатська Україна, існувала протягом надзвичайно короткого відрізка часу: з жовтня 1938 р. до другої половини березня 1939 р. Незважаючи на це, в краї відбувся такий бурхливий розвиток політичних подій, що до Карпатської України була прикута увага всієї світової громадськості. Це стосується і дослідників, які вже наприкінці 30-х років почали звертатися до вивчення історії Карпатської України.

Історія національно-визвольних змагань закарпатських українців була в достатній мірі суперечливою, а тому неоднозначність і суперечливість притаманна для перших публікацій про Карпатську Україну. Найінтенсивніше дослідження різноманітних проблем історії краю кінця 30-х років почалося в повоєнні роки. Протягом другої половини 40-х — 80-х років вітчизняними істориками, на жаль, не було надруковано жодної об'єктивної праці про розвиток суспільно-політичних процесів у краї. Для них були притаманні заполітизованість і односторонній підхід, замовчування і фальсифікація історичних джерел. Пріоритет надавався дослідженню історії крайової комуністичної організації, яка ідеалізувалась і зображувалась в ореолі єдиного виразника інтересів трудящих мас. Великий вклад внесли вітчизняні історики у дослідження історії міжнародних відносин в 1938–1939 рр., визначивши в них місце Чехословаччини і Закарпаття.

Тільки на початку 90-х років з'явилися перші більш-менш об'єктивні дослідження з історії Закарпаття. Їх автори зробили спробу проаналізувати соціально-економічний, політичний і культурний розвиток краю, державно-правову діяльність уряду Карпатської України тощо. Позитивним було й те, що новітні дослідження історії Карпатської України базувались на поважній джерельній базі, яка до цього часу була для них недоступною. З такою проблемою ніколи не зіштовхувались зарубіжні вчені, які завжди мали можливість вільно висловлювати свої думки. Праці про Закарпаття з'явилися в Німеччині, Франції, Польщі, Угорщині, Чехії, Словаччині, Ватикані, колишній Югославії, США і Канаді. Нерідко їх авторами були уродженці Закарпаття, які брали безпосередню участь в подіях кінця 30-х років. Вони ґрунтовно проаналізували окремі аспекти міжнародних відносин напередодні другої світової війни, внутрішньополітичне становище Закарпаття, однак обійшли мовчанкою соціально-економічні процеси в краї. Причина цього полягала у відсутності джерельної бази, яка є в Україні.

Короткочасне існування Карпатської України співпало з різким загостренням міжнародної обстановки в Центральній Європі і виникненням гострої

політичної кризи в Чехословацькій республіці, складовою частиною якої було Закарпаття протягом всього міжвоєнного періоду. Мюнхенська конференція 29–30 вересня і Віденський арбітраж 2 листопада 1938 р. свідчили не тільки про початок державного розпаду ЧСР, однак суттєво погіршили становище Закарпаття, на яке постійно висувала територіальні претензії Угорщина, всебічно підтримувана Польщею. Швидкому розпаду Чехословаччини сприяли не тільки анексіоністська політика щодо неї Німеччини, але й угодовська позиція Великобританії і Франції, які, фактично, сприяли агресору. Румунія і Югославія, що лояльно відносилися до ЧСР і Закарпаття, не могли суттєво вплинути на хід політичних подій у Європі. Пропозиції Радянського Союзу захистити Чехословаччину не були нею прийняті.

Такий стан справ був на руку Угорщині, яка відкрито готувалася до захоплення всієї території Закарпаття. Хоча Німеччина задовольнила вимоги Будапешту тільки в березні 1939 р., однак угорські терористи, заручившись підтримкою польських, проводили постійні терористичні акції на території краю, дестабілізуючи цим його внутрішньополітичне становище. Одержавши згоду Німеччини на окупацію Карпатської України, гортисти перейшли кордон. Не зустрічаючи будь-якого опору з боку чехословацьких військ, вони протягом 14–18 березня 1939 р. окупували всю територію краю. Справжній бій їм дали тільки карпатські січовики, хоча зупинити просування ворога, звісно, не могли.

Карпатська Україна постійно відчувала моральну і матеріальну підтримку світової громадськості. Особливо значною була допомога українців, які проживали в різних країнах світу. Уряду А. Волошина вдалося встановити стосунки з багатьма організаціями української діаспори, які організували збір коштів, продуктів харчування та іншу матеріальну допомогу населенню Закарпаття. Не залишилися осторонь українці, які проживали в країнах Європи, Азії та Далекого Сходу. Уважно слідкували за розгортанням подій у Карпатській Україні українці Східної Галичини. Галицька преса на своїх сторінках постійно поміщала матеріали, в яких солідаризувалися з національно-визвольною боротьбою закарпатських українців. Кореспонденти цілого ряду галицьких періодичних видань в 1938–1939 рр. перебували в Карпатській Україні. Їхні репортажі, статті та повідомлення відзначалися надзвичайною емоційністю, точністю викладу інформативного матеріалу. Хоча, для окремих матеріалів галицької преси були характерні певна ідеалізація, неточності. Українці Галичини солідаризувалися із закарпатцями, беручи участь в цілому ряді акцій протесту проти спільних дій Польщі та Угорщини щодо Карпатської України. Архівні джерела свідчать про масовість нелегальних переходів польсько-чеського кордону юнаками і дівчатами з Галичини. Однак, масові переходи кордону не тільки свідчили про солідарність українців Галичини з боротьбою закарпатців, вони, в той же час, ускладнювали діяльність уряду А. Волошина, про що він неоднозначно заявляв. Негативну роль відіграли

також антипольські дії окремих, радикально настроєних галицьких і закарпатських націоналістів, зокрема, напади на польське консульство у Сваляві тощо.

Уже з часу надання краю автономних прав, у Карпатській Україні з'явилася велика кількість членів ОУН. Оунівці відіграли велику роль у формуванні Карпатської Січі, хоча їм так і не вдалося створити боєздатні збройні сили. Історичні документи свідчать, що між ОУН і урядом Німеччини протягом всього існування Карпатської України не припинялося співробітництво. Завдяки членам ОУН були встановлені контакти Закарпаття із світовими українськими організаціями, які постійно надавали фінансову допомогу уряду Карпатської України. Разом з тим, необхідно констатувати, що ОУН відіграла неоднозначну роль під час розвитку політичних подій 1938–1939 рр. у Карпатській Україні. Окремі його члени взяли участь у спробі державного перевороту 13–14 березня 1939 р., а штаб Карпатської Січі, зневірившись у своїх силах, на час наступу угорських військ емігрував за кордон. Цей факт не міг не вплинути на подальший розвиток відносин між Проводом Українських Націоналістів і урядом А. Волошина в еміграції.

Автономні уряди Карпатської України звертали значну увагу на розвиток освіти і культури краю. Незважаючи на складні міжнародні відносини та економічні труднощі, відновлювалися старі й відкривалися нові навчальні заклади. Велику просвітницьку роботу серед населення проводили «Просвіта», «Говерля» та ряд інших організацій культурницького типу. Розвивалися наука, література, мистецтво, видавнича справа. Однак, у порівнянні з міжвоєнним періодом, культурний розвиток пішов на спад. Уряд змушений був віддавати пріоритет розвитку народного господарства, відсуваючи культурні проблеми на задній план. Окупація Карпатської України Угорщиною звела нанівець всі досягнення закарпатців у культурно-освітньому плані.

Уряд А. Волошина приділяв значну увагу задоволенню громадянських прав національних меншин краю. Численні документи свідчать, що він толерантно відносився до німецької, румунської, єврейської та інших національних меншин Карпатської України. Свідченням цього є той факт, що їх представники, в основному, проголосували на виборах за Українське Національне Об'єднання. Переважна більшість населення Карпатської України була греко-католицького віросповідання. Обов'язки апостольського адміністратора Карпатської України Ватикан поклав на єпископа Д. Няраді, який відзначався своєю чіткою українською орієнтацією. Встановилися тісні відносини між Мукачівською єпархією, розділеною на той час, і Галицькою Митрополією в особі А. Шептицького. Галицький Митрополит привітав виникнення Карпато-української держави. Уряд Карпатської України докладав всіх зусиль для того, щоб не виникали конфлікти між вірниками греко-католицької та православної конфесій, представники якої належали до Сербської Православної Митрополії. Православна церква лояльно відносилася до уряду А. Волошина та політики, яку проводив його кабінет. Мукачівський єпископ

О. Стойка, який залишився на окупованій Угорщиною території, вірно служив окупантам, закликаючи їх до повної окупації Закарпаття. Необхідно також відзначити, що чимало греко-католицьких священників знаходилися в опозиції до української влади, а проти окремих із них була розпочата кримінальна справа. З окупацією Закарпаття військами Угорщини в краї встановився жорстокий репресивний режим, від якого постраждали представники духовенства обох конфесій.

Внутрішньополітичний розвиток Карпатської України наприкінці 30-х років був надзвичайно суперечливим. Найбільшим успіхом політичних сил краю, що представляли обидва напрями, було здобуття автономії у складі Чехословацької республіки. Прогресивне значення мало прийняття чехословацьким парламентом Конституційного Закону від 22 листопада 1938 р., згідно з яким змінився державно-правовий статус Закарпаття. ЧСР перетворилася в федеративну державу чехів, словаків і закарпатських українців. Протягом всього свого перебування при владі кабінет А. Волошина намагався зберегти автономні права, покладаючи при цьому великі надії на протекторат з боку Німеччини. Враховуючи той факт, що наприкінці 30-х років Чехословаччина знаходилася напередодні розпаду, а жодна сильна країна світу, крім Німеччини, не гарантувала Карпатській Україні безпеку її кордонів, таку політику уряду А. Волошина слід вважати виправданою. Переконавшись, що Німеччина зрадила інтереси краю, А. Волошин звернувся з аналогічним проханням до румунського уряду. Отже, для карпатського прем'єр-міністра, а потім президента, головним завданням було збереження автономних прав країни під будь-яким протекторатом. Це є свідченням того, що А. Волошин був політиком-реалістом і добре розумів, що існування Карпатської України як незалежної держави у тих умовах є справою нереальною.

Проголошення незалежності 14 березня 1939 р. пояснювалося прагненням українського населення краю до свободи. Однак, немаловажне значення у поспішності цього акту мав розпад Чехословаччини і проголошення самостійності Словаччиною. Незважаючи на деяку спонтанність і поспішність, ця історична подія в житті не тільки закарпатських українців, але й всього українського народу мала велике історичне значення. Це була друга, після 21 січня 1919 р., спроба заявити перед цілим світом, що українська нація живе і готова до державного життя. І хоча цей акт проголошення незалежності, ратифікований 15 березня 1939 р. на Соймі Карпатської України, був більше символічний, ніж реальною політикою, він відіграв велику роль у формуванні самосвідомості всієї української нації. Саме в період існування Карпатської України завершився своєрідний перехід у відношенні свідомості від підкарпатських русинів до закарпатських українців.

Архівні документи свідчать, що уряду Карпатської України доводилося діяти в умовах, коли не припинялися напади на її територію угорських і польських терористів, постійно велася антиукраїнська і античеська ворожа

пропаганда, справжня листівкова і радіовійна. Політичну кризу в краї поглиблювали суперечності між чеським урядництвом і місцевим населенням, а також численні конфлікти в самому українському таборі. В 1938–1939 рр. зіткнулися між собою представники двох поколінь: молоді радикали-націоналісти, які вимагали від уряду рішучих дій і старші за віком помірковані політики, які при допомозі маневрувань намагалися зберегти автономний статус краю. Конфлікти в українському таборі набрали своєї кульмінації 13–14 березня 1939 р., коли тривали кровопролитні бої між карпатськими січовиками і чеським військом. Карпатська Січ, зазнавши значних втрат у цих боях, виявилася нездатною протистояти добре озброєним військам агресора. Великої моральної шкоди завдала спроба групи січовиків і окремих радикально настроєних членів ОУН здійснити державний переворот проти уряду Карпатської України.

Протягом всього міжвоєнного періоду на території краю діяла угорська іредента, антиукраїнська діяльність якої досягла своєї кульмінації в 1938–1939 рр. Закарпаття наводнили угорські агенти, які збирали підписи за приєднання краю до Угорщини, складали списки неблагонадійних, організували саботажі, закликали до скинення законного уряду краю. Чехословацький і український уряди докладали всіх зусиль, щоб чинити відсіч ворожій пропаганді, однак не могли з нею не рахуватися. Важке внутрішнє становище краю і необхідність консолідації всіх патріотично настроєних сил, змусили уряд А. Волошина піти на певне згортання демократичних процесів, яке проявилось у забороні політичних партій, безальтернативних виборах до Сойму, закритті деяких проугорських видань, товариств, відкритті концтабору. Без таких рішучих мір країна могла потонути в анархії і вседозволеності. Однак, незважаючи на таку мотивацію відходу уряду від демократії, необхідно характеризувати режим А. Волошина як авторитарний. Карпатська Україна виникла в центрі Європи тоді, коли остання була поневолена фашизмом, виникла наперекір їх волі. Захисники Карпатської України піднялися на боротьбу з агресором, не чекаючи наказу свого уряду. Численні архівні документи, перш за все угорські, аргументовано доводять, що закарпатці все рівно не уникали б репресій, до проведення яких Угорщина була готова ще до початку вторгнення. Останні січові партизанські загони продовжували боротьбу до травня 1939 р.

Наприкінці 30-х років Карпатська Україна виявилася єдиною державою, де невелика гілка українського народу проголосила свою незалежність і заявила про бажання жити державним життям. Такої можливості не мали ні українці, які перебували в складі СРСР, ні українці під владами Польщі та Румунії. Однак, вони дивилися на Карпатську Україну як на територію, де робиться спроба відновити українську державність. Виходячи з цього, необхідно розцінювати утворення Карпато-української держави як другий, після визвольних змагань 1918–20-х років, етап у боротьбі за створення українського державного утворення на окремо взятій українській території.

Вступ радянських військ на Закарпаття відбувся в ході Східно-Карпатської стратегічної наступальної операції, яка складалась з двох окремих операцій. Карпатсько-Дуклянська операція (8.9.–28.10.1944) — проводилася з метою допомоги Словацькому національному повстанню, яке розпочалось 29 серпня 1944 року. Карпатсько-Ужгородська операція (9.9.–28.10.1944) передбачала прорив на Середньодунайську рівнину і оточення німецьких військ у Трансільванії. В жовтні-листопаді 1944 р. Закарпаття було очищено від німецьких та угорських військ. Не чекаючи завершення військової операції, посередництвом місцевих комуністів, Радянський Союз ініціює початок «возз'єднання» Закарпаття з УРСР. І нині тривають дискусії навколо трактувань цього доленосного моменту. Такі термінологічні маркери, як «включення», «приєднання», «прилучення», «інкорпорація» тощо несуть специфічні смислові конотації. Проте, на чому варто спеціально акцентувати увагу, слід чітко розрізнити поняття «возз'єднання» як волевиявлення населення жити в Українській державі, котра на той час мала формат радянської та «возз'єднання» як інструмент встановлення тоталітарного комуністичного ладу. Тобто, сам історичний феномен об'єктивно мав дві подієво-наслідкові сторони і, відповідно, саме так, а не інакше повинен трактуватися.

Вже в ході національно-патріотичної кампанії возз'єднання Закарпатської України з УРСР починається превентивна радянізація. За участю представників Червоної армії створювалися органи місцевої влади, діяльність котрих відразу спрямували на забезпечення народної ініціативи щодо зміни державно-правового статусу краю за московським сценарієм. Серед головних завдань народних комітетів була демократизація, неможлива при угорському окупаційному режимі. Формуються масові громадські організації — професійні, молодіжні, жіночі, кооперативні, щоправда, неодмінно лояльні по відношенню до радянської військової адміністрації. Участь широких мас населення в громадсько-політичному житті справді стала помітною. Проводяться найнеобхідніші соціально-економічні перетворення, зокрема — земельна реформа на користь безземельного та малоземельного селянства; встановлення восьмигодинного робочого дня на підприємствах та в установах; починається ліквідація безробіття; скасовуються надзвичайні податки і реквізиції воєнного часу; налагодження системи освіти тощо. Але здійснення усіх цих потрібних народові перетворень пов'язувалось з прилученням Закарпаття до Радянської України, що, за нашим переконанням, автоматично визначало сутнісні характеристики того формату політичної влади, яка утверджувалася. Відбувалось прийняття радянської форми суспільного і державного ладу з усіма наслідками, що випливали з невідворотного факту експорту тоталітаризму з СРСР. Отже, мусимо зазначити, що перші демократичні перетворення, котрі справді мали місце, були обмеженими, не мали ефекту незворотності і являли собою усього лише тактичний крок нового режиму.

Подальші події в краї чи не найбільше піддаються критиці з боку багатьох сучасних дослідників, що у значній мірі є справедливим. Нами доведено, що було встановлено фактичний диктат радянського військового командування за декоративності структур НРЗУ, розпочато репресії проти «ворогів народу», організовані контррозвідкою «Смерш», переслідування корінного угорського населення, відправка чоловіків-угорців у робочі табори біля Сваляви, а німців — у Сибір та багато інших злочинів. Ми висловлюємо переконання, що Народна Рада Закарпатської України, разом з радянським військовим командуванням та під кураторством органів державної безпеки стала одним із співучасників цих злочинних дій. На думку дослідників, угорська і німецька меншини пережили дуже складну добу політичного, ідеологічного і національного тиску. Угорці та німці Закарпаття зазнали репресій за етнічною ознакою, що тривали протягом цілого післявоєнного десятиліття, аж до 1955 року. Дискримінаційні заходи з боку офіційних властей значною мірою спричинили серйозне уповільнення приросту угорського і фактично депопуляцію німецького населення в Закарпатті.

Суспільно-політичні, соціально-економічні, національно-релігійні та культурно-освітні перетворення на Закарпатті у перші повоєнні роки проводилися під керівництвом і контролем комуністів та за сценаріями, відомими з досвіду соцмодернізації в СРСР. Можемо виділити два періоди радянізації Закарпаття в 1944–1950 рр.: перший — 1944–1945 рр. — превентивна радянізація в Закарпатській Україні; другий — 1946–1950 рр. — завершення радянізації вже за перебування Закарпаття у складі УРСР в адміністративній іпостасі області. Від перших соціально-економічних перетворень НРЗУ дуже швидко перейшла до канонічних заходів «побудови соціалізму» — одержавлення господарства і підриву властивих для капіталістичного устрою ринкових відносин. Ми упевнено стверджуємо, що вже у цьому питанні намічається виразна політична тенденція — зрощення партійного і державного апарату і підміна першим останнього. Скажімо, націоналізація основних засобів «капіталістичного» індустріального виробництва, а також банківських та інші фінансових установ, створення Народного банку Закарпатської України відбувалися у відповідності з рішеннями і постановами першої конференції Комуністичної партії Закарпатської України від 19 листопада 1944 року.

Ми повинні також зробити висновок про те, що розвиток народного господарства Закарпаття у 1944–1945 рр. відбувався у вигляді реалізації двох протилежних політичних курсів. З одного боку, було націоналізовано промисловість, транспорт, торгівлю, банки, а з іншого — в особисту приватну власність передавалася земля. Але подальше поглиблення аграрних перетворень швидко виявили їхні справжні цілі. Спочатку, за вказівкою КПЗУ, Народна Рада Закарпатської України видала декрет про наділення землею безземельних і малоземельних селян, робітників та службовців з фонду земель, конфіскованих у «чеських, німецьких та угорських капіталістів» і тих,

хто втік з окупантами, а також акціонерним товариствам, спілкам і фірмам інших держав. Згідно лютневої постанови НРЗУ 1945 року про порядок розподілу земель конфісковані угіддя через народні комітети передавали у власність безземельних і малоземельних селян, робітників і службовців. У першу чергу землею наділялися сім'ї добровольців Червоної армії, партизан із зобов'язанням працювати на ній особисто з категоричною заборонаю передавати або здавати в оренду ці землі іншим особам. В березні 1945 р. НРЗУ декретувала обмежувальну максимальну норму землекористування. В Ужгородському, Мукачівському, Берегівському, Виноградівському, Іршавському, Тячівському округах вона становила 40 гольдів на господарство, в інших — 50 гольдів. Після обстеження надлишки конфісковувалися. Паралельно організовувалось переселення бідних селян Верховини з малородючих земель в низинні родючі місцевості.

Але нова влада, наділивши землею селян, невдовзі її відібрала. При цьому усупільнювалась не тільки недавно нарізана земля, але й та, що належала селянам раніше. Декретом Народної Ради від 15 грудня 1945 р. всі угіддя на Закарпатті були націоналізовані. Так було ліквідовано приватну земельну власність, що одразу ж звело нанівець результати попередньої реформи, позитивно сприйнятої населенням. Виявилося, що справжній курс місцевої влади полягав не у справедливому вирішенні земельного питання, а в догматичному слідуванні апробованому в СРСР курсу на колективізацію сільського господарства.

Із утворенням 22 січня 1946 р. Закарпатської області з центром у м. Ужгород комуністи приступають до остаточної радянізації краю. У 1946–1950 рр. компартійне керівництво області, за вказівками КП(б)У та ВКП(б), починає будівництво «світлого майбутнього». Нами показано, що у політичній сфері головний акцент у цей час робився на таких напрямках роботи: здійснення «правильної» кадрової політики, проведення перших радянських виборів усіх рівнів. Кадрова політика комуністів мало чим відрізнялася від тої, що здійснювалася на всіх без винятку, західноукраїнських землях. Протягом кількох років сюди було направлено тисячі партійних, радянських, господарських, освітянських та медичних працівників. Головним принципом при призначенні на керівні посади різних рівнів було членство ВКП(б) або ідейна відданість комуністичним ідеалам. Утім, питома вага радянських і партійних, управлінських працівників з числа місцевого кадрового резерву був більшим, ніж у сусідніх областях. На це явище, за нашими припущеннями, справили свій вплив такі фактори, як перехідний характер режиму та упевненість у лояльності місцевих керівників.

Не менше значення мало і проведення протягом 1946–1947 рр. трьох виборчих кампаній: до Верховної Ради СРСР, до Верховної Ради УРСР та до місцевих органів влади. Ці заходи стали завершальним кроком легітимації радянської влади в краї, адже «одногосно» обрані представники «блоку

комуністів і безпартійних» з цього часу мали представляти радянську владну систему на місцях. Якщо в інших областях вибори мали прохідний буденний характер, то на Закарпатті подібне проводилось уперше. Здійснювались вони в умовах присутності великої кількості військовиків Червоної армії та під безпосереднім контролем силовиків НКВС та НКДБ.

У подальшому, за умов стабілізації режиму всі елементи могутньої партійно-державної машини та її репресивного апарату були задіяні для продовження практичної реалізації політики радянської 1946–1950 рр. в Закарпатті, старт котрій дали підготовчі заходи НРЗУ. Зрозуміло, що її основні напрями і практичні завдання визначалися не регіональними і місцевими, а центральними і республіканськими компартійними структурами. Партійно-державний апарат в області ретранслював і впроваджував у життя настанови центру. Серед методів політичного забезпечення успішного здійснення радянської політики в області можна назвати ідеологічну, організаційну і кадрову роботу. Але бажаного для радянської влади результату виключно політична робота в Закарпатській області не дала. Тому комуністична влада подеколи вдається до залякування населення та прямих репресій.

Останнім нами було приділено окрему увагу. Попри принципову хибність характерного для вульгарного марксизму методологічного принципу «історичної приреченості», коли історичні процеси, зокрема – серйозні суспільні зміни пояснюються дією незалежних від волі суб'єктів «закономірностей», мусимо визнати, що в протистоянні політиці радянської Закарпаття другої половини 1940-х років місцеве населення об'єктивно було приречене на поразку. Тоталітарний режим, що є очевидним, вже мав «багатий» історичний досвід придушення будь-яких проявів опозиційності, явної, чи прихованої, навіть латентної та гіпотетичної. Цей «досвід» був накопичений упродовж 1920–1930-х років у різних за рівнем суспільного розвитку та національного складу населення регіонах СРСР. У багатовіковій історії Закарпаття його мешканці рідко коли зустрічалися з такою могутньою силою, як повоєнна сталінська держава. Її ефективний знаряддя був розгалужений каральний апарат. Не слід забувати і масову присутність в області радянських військових частин. Опір населення краю процесам радянської, крім прямих репресій, був послаблений також внаслідок етнічних чисток, депортацій, інтернування, «перевихованням» у так званих «трудовах таборах», направленням на навчання і в нові місця проживання в інші регіони країни.

Основою політичних дій центрального й місцевого партійно-державного керівництва з радянської повоєнної Закарпаття залишалися ортодоксальні положення марксизму-ленінізму. Вони не виходили за межі догматичного відтворення трьох складових більшовицького плану «будівництва соціалізму»: колективізації, індустріалізації та культурної революції. Хоча на практиці цей план містив пристосовані до місцевих умов модулі та алгоритми дій, залишаючи незмінними основні компоненти відповідного політичного курсу в його основі.

Нами доведено, що економіка краю переводилася на директивно-планову систему господарювання, що базувалася на командно-адміністративному принципі з її інкорпорацією до господарського механізму УРСР та Союзу РСР. Ліквідувалася приватна власність, особиста ініціатива обмежувалась, виробник відчужувався від землі, інших засобів виробництва і від результатів своєї праці. Все це приводило до підриву основ ринкових відносин, пролетаризації закарпатського села, втрати ним історичних традицій.

Об'єктивним фактом, котрий ми не можемо заперечити, є загальний прогрес народного господарства Закарпатської області після возз'єднання з Україною. Директивно-командна модель одержавленої економіки містила потенціал розвитку екстенсивним навздогінним шляхом, що було актуально і для Закарпаття, котре у складі Першої Чехословацької республіки являло собою аграрно-сировинну країну. Однак, в радянській історіографії замовчувався той факт, що політика і практика економічного поступу Закарпаття полягала в тому, аби якнайповніше використати ресурси нового регіону України в інтересах відбудови зруйнованого війною господарства. Йшло неконтрольоване суцільне вирубування лісів, посилювався тиск на заможне і середняцьке селянство з метою організації натуральних поставок державі сільськогосподарських продуктів. Хлібозаготівлі на місцях здійснювалися уповноваженими представниками влади — чиновниками, партактивістами, службовцями каральних органів, які часто вдавалися до застосування насильства, свавільного вимагання продовольчого податку не тільки у заможних селян, але й у бідніших верств населення. Тому воно відкрито виявляло незадоволення хлібозаготівельною кампанією, податковою політикою властей тощо.

Але найбільш негативно місцеве населення, близько 80% якого складало селянство, сприймало таку складову соцмодернізації, як колективізацію 1946–1950 років. Вона була по суті чужою місцевому селянству, бо колективне господарство в краї не тільки мало історичного підґрунтя, а навіть відповідних цьому природних умов. На Закарпатті взагалі не існувало традицій общинного господарювання, тим більше в його російсько-азійському вигляді. А саме поняття «колгоспу» у формі негативного ментального образу було добре відоме закарпатському селянинові завдяки антирадянській пропаганді 1920–1930-х років представників української і російської еміграції, чехословацької влади і навіть окупаційного угорського режиму 1939–1944 років. Населення краю із публікацій преси знало, зокрема, і про геноцид в Україні 1932–1933 рр., спровокований сталінським режимом та тотальною колективізацією. Про небезпеку створення колгоспів закарпатських селян попереджали в 1947 р. маси голодуючих із східних і центральних регіонів України.

Констатуємо, що сукупність усіх цих факторів призвела до того, що створення колгоспів у Закарпатті просувалося поволі і з великими труднощами. Перші колективні господарства були слабкими в господарському плані, хоча й отримували всіляку державну допомогу. Вони не могли стати прикладом

для одноосібних господарств, і тому не спрацьовував принцип добровільності вступу селян до сільгоспартілей. Часто застосовувалися методи примусу без врахування специфічних історичних, етнічних та інших особливостей Закарпаття. Політику тотальної колективізації визначали центральні і республіканські компартійно-радянські органи, а практичну її реалізацію забезпечував партійно-адміністративний апарат на місцях. При цьому радянським режимом застосовувалися вже апробовані методи проведення примусової колективізації 1920–1930-х рр. на території УСРР–УРСР та у 1939–1941 рр. на західноукраїнських землях — репресії, агресивна агітаційна обробка населення і податковий тиск, спрямований насамперед проти заможного селянина. І хоча місцеве керівництво у 1950 р. спробувало обґрунтувати перед республіканськими партійними органами недоцільність здійснення колективізації у гірських районах Закарпатської області, цей демарш виявився безуспішним. Історична альтернатива поступового кооперування сільськогосподарського виробництва на Закарпатті була повністю втрачена. Масовий тиск радянської репресивної машинерії забезпечив швидке насадження колгоспної системи в Закарпатській області. У 1946 р. в області були створені лише 2 колгоспи, в 1947 р. — 11 колгоспів. А на 1 січня 1949 р. в Закарпатті нараховувалося уже 411 колективних господарств. Максимуму кількість колективних артілей в області досягла в квітні 1950 р. — 546 колгоспів. На кінець 1950 р. в результаті укрупнення в області залишилися 294 колгоспи. Закарпатське село було повністю переведене на рейки розвитку за рецептами «колгоспного» ладу.

Безумовно, сільське господарство, як і вся відстала повоєнна економіка Закарпаття, потребувало докорінної перебудови. Відповідно, і перехід від дрібного і найдрібнішого парцелярного господарювання на селі до вищих організаційно-виробничих форм сільського господарства історично міг би бути прогресивним у разі його поступового органічного втілення. Але занадто різкий стрибок від дрібнотоварного індивідуального до максимально усупільненого колективного сільськогосподарського виробництва виявився, як засвідчила подальша історія краю, хибним, якщо не тупиковим варіантом розвитку.

Керівництво Радянського Союзу у своєму господарському плануванні на 4-ту п'ятирічку зробило ставку на відновлення промислових підприємств краю та на зростання потенціалу промислового виробництва, що для регіону з аграрним перенаселенням так само могло би мати позитивне значення. І дійсно, за невеликий час вдалося відновити промисловий потенціал довоєнного рівня, побудувати нові підприємства. Це вдалося зробити завдяки цільовим інвестиціям за народногосподарським планом, постачанню обладнання, техніки, технологічного досвіду. Врешті — через підвищення енергоозброєння виробництва та інфраструктури. Але економічні стимули замінювалися позаекономічними, котрі мали поширення в усіх країнах з аналогічною господарською моделлю. Мова йде про соціалістичне змагання, стахановський

рух, нагородження передовиків виробництва (ланок, бригад, підприємств) перехідними Червоними прапорами, розміщення на Дошці пошани, вихваляннями у пресі тощо. Наслідки промислової модернізації краю наразі залишаються проблемою дискусійною.

Врешті, інтегральною метою соцмодернізації є формування органічної соціальної бази нового ладу через зведення особистості у всій її складності до статусу «гвинтика» системи, *homo sovieticus*. Засобами успішного формування «людини нового типу» мали стати активна агітація та пропаганда переваг радянського способу життя, «правильне» тлумачення всіх політичних та господарських акцій, здійснюваних керівництвом СРСР, УРСР та обласною владою. В області запрацювали тисячі агітаторів та лекційних груп. Не менше уваги приділялося й цензурі, завданням якої стала перевірка на ідейність книгарень, бібліотек, засобів друкованої інформації. З одного боку, протягом невеликого проміжку часу на Закарпатті була створена значна кількість первинних установ сфери культури та освіти: шкіл, середніх спеціальних закладів та першого університету, бібліотек, музеїв, багатьох колективів художньої самодіяльності, а також державного архіву. Але саме ці роки характерні насильницьким впровадженням одномірного ідеологізованого світобачення, створенням апарату «управління» культурою та суспільним вихованням, освітою та культмасовою роботою тощо. Наївні сподівання краян на те, що після «визволення» настане справжня свобода будівництва «нового життя», творення власної народної освіти, вироблення нових знань, засад культури не справдилися. Більше того, діячі культури, освіти та мистецтва, особливо ті, котрі набували досвіду і слави ще у міжвоєнний період, піддавалися всебічному контролю та ідеологічній опіці на предмет «правильного розуміння» марксизму-ленінізму, засад соціалістичного реалізму в літературі та мистецтві тощо.

Але найвпливовішим ідеологічним конкурентом комуністичної влади в Закарпатті була церква, адже ж вплив релігії та її служителів у нашому регіоні, як і в аналогічних умовах окремих країн ЦСЄ був не просто значним, але й винятковим. Відповідно до радянського законодавства церква була відокремлена від держави, а школа — від церкви. Але держава активно втручалася в діяльність церкви. Відразу ж після вигнання окупантів із Закарпаття почалося активне стимулювання зміни юрисдикції місцевих структур православної церкви у цілях переходу під зверхність РПЦ. Офіційно цей процес розпочався у грудні 1944 р., коли представники закарпатського духовенства перебували в Москві, де проводили переговори щодо зміни юрисдикції. Але остаточно розв'язання питання переходу Мукачівсько-Пряшівської єпархії під московську юрисдикцію вирішилося після підписання договору про Закарпатську Україну. Це сталося 22 жовтня 1945 р. на засіданні Священного синоду РПЦ.

Негативного ставлення зазнала греко-католицька церква. Вже за часів НРЗУ здійснювалася негласна підтримка православної церкви. Почала здійс-

нюватися підготовка до ліквідації греко-католицької церкви на Закарпатті, адже в Москві не наважувалися виконати це завдання звичайним наскоком. Але й зі створенням відповідних передумов дуже не зволікали. Із проведенням ліквідаційного Львівського Собору 8–19 березня 1946 р. доля греко-католиків Закарпаття була вирішена. Проте на заваді став єпископ Т. Ромжа, який проявив тверду позицію і відмовився «воз'єднати» греко-католицьку церкву з православною. 27 жовтня 1947 р. московське керівництво організує на нього замах, а 1 листопада 1947 р. після ін'єкції йому отрути у лікарні він помирає. Упродовж 1948–1949 рр. органами радянської влади було повністю ліквідовано структуру греко-католицької церкви на Закарпатті: влада заборонила реєструвати греко-католицькі громади, забрала від них церковні споруди, обклала непомірними податками. Із січня 1949 р. почалися масові арешти греко-католицького духовенства. Із 315 священників, які були в єпархії перед початком репресій 140 перейшли до православ'я, 175 священників було репресовано.

Але репресії не оминули і православне духовенство. За антирадянську, антикомуністичну діяльність, вороже ставлення до радянської влади на різні строки були засуджено 10 представників православного духовенства. Подібним було ставлення і до протестантських громад. Ті з них, хто не погоджувався з антирелігійною політикою радянської держави (свідки Єгови, частина лідерів і вірників Євангельських християн-баптистів, п'ятдесятницькі громади й адвентисти-реформісти були оголошені протизаконними. Протестантські конфесії (реформати, лютерани, євангельські християни-баптисти під керівництвом ВРЄХБ, Адвентисти сьомого дня), які зуміли пристосуватися до нового політичного режиму, були офіційно зареєстровані в органах влади і перебували під контролем держави.

Нові архівні документи, які стали доступними для дослідників лише після проголошення незалежності України, засвідчують, що опір населення краю політиці радянізації мав не тільки пасивний або спорадичний характер. Сучасна українська історіографія, в тому числі регіональна, наводить приклади і справжніх масових селянських бунтів в області, з-поміж яких найбільш відомими є виступи жителів сіл Великі Лучки і Угля. Репресовані сталінською каральною системою, їх учасники були реабілітовані лише в 1990-ті роки. Незадоволеними політикою комуністичної влади виявилися й учасники понад 30 молодіжних таємних організацій. Проте їхню діяльність досить швидко викривали співробітники держбезпеки. Молоді люди отримували тривалі терміни ув'язнення. Була спроба керівництва УПА поширити свою діяльність на Закарпаття, особливо в гірських округах. І хоча діяльність збройних загонів УПА приносила чимало неприємностей місцевому партійному й радянському керівництву, цей рух не набув такого масового поширення, як на західноукраїнських землях. А з укріпленням радянської влади на межі 1940-х – 1950-х рр. вже не становив великої загрози.

Насамкінець, ми робимо висновок, що радянізація, або ж соцмодернізація Закарпаття типологічно ближча до тої моделі, котра була апробована в республіках Балтії. А наявність перехідного режиму владарювання НРЗУ надає ситуації певної схожості з тою, котра мала місце в окремих країнах ЦСЄ, наприклад в Румунії. Ці особливості стосуються самого процесу радянізації, але не її результатів. Включення Закарпаття до нівелюючої тоталітарної політичної системи СРСР у всій повноті її складових, заснованої на одержавленій економіці та ідеологічному одноманітті попри всі регіональні особливості уніфікувало регіон з іншими теренами радянської України.

Політична історія Закарпаття (1918–1950)

Вибрана бібліографія

1. Абрамович І. Жіноцтво Карпатської України. *Карпатська Україна – етап українського державотворення: історія і сучасність*. Матеріали наукової конференції, присвяченої 80-річчю проголошення незалежності Карпато-Української держави і 145-річчю від дня народження видатного закарпатського політика і громадсько-культурного мислителя Августина Волошина. Ужгород, 2019. С. 41–43.

2. Абрамович І. Прояв жіночої активності у військово-політичному житті Карпатської України. *Карпатська Україна – незалежна держава*. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої Незалежності Карпатської України (м. Ужгород, 14–15 березня 2019 року) / Вступне слово В. Смоланки; Редкол.: М. Вегеш (голова), С. Віднянський, М. Лендльел, О. Пагіря, М. Токар, С. Федака (члени редкол.). Ужгород : Видавництво ПП «АУТДОР-ШАРК», 2019. С. 230–233.

3. Августин Волошин: два ювілеї / Упорядник – Ігор Ліхтей. Ужгород : Всеукраїнське державне видавництво «Карпати», 2017. 296 с.

4. Августин Штефан: матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 110-ій річниці від дня народження / упорядники: В. Худанич, М. Могорита, М. Шваб. Ужгород : Колір прінт, 2003. 40 с.

5. Адам М. Загарбання Закарпаття хортистською Угорщиною в 1938–1939 рр. *Українсько-угорські історичні зв'язки*. К. : Наукова думка, 1964. С. 78–109.

6. Адамович С. Галичани в Організації Народної Оборони «Карпатська Січ». *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України: збірник наукових статей*. Випуск 52. Івано-Франківськ : ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», 2020. С. 152–161.

7. Адамович С. На допомогу Карпатській Україні. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2020. 240 с.

8. Андрієвський Д. Міжнародна акція ОУН. *Організація Українських Націоналістів. 1929–1954*. Париж, 1955. С. 153–155.

9. Андрійцьо В. «Нова сцена». Театр Карпатської України. Ужгород : Гражда, 2006. 128 с.

10. Андрусак М. Історія Карпатської України. *Карпатська Україна*. Львів : УВІ, 1939. С. 88–101.

11. Андрусяк Т. Сойм Карпатської України. *Довідник з історії України (А–Я):* Посібник для середніх загальноосвітніх навчальних закладів / За загальною редакцією І. Підкови, Р. Шуста. 2-ге видання, доопрацьоване і доповнене. К. : Генеза, 2001. С. 792–793.

12. Анотований перелік описів фондів угорського походження Берегівського підрозділу Державного архіву Закарпатської області до 1918/1919 рр. та за 1938–1944/1945 рр. / укладачі М. Місюк, О. Куташі. Будапешт, 2014. 353 с.

13. Антирадянські молодіжні та націоналістичні організації і групи 40–50-х років. *Реабілітовані історією. Закарпатська область*. Кн. перша. С. 122–140.

14. Аржевітін С. Закарпатська Україна: викорінення Карпатської України. Том 1. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», 2020. 952 с.

15. Аржевітін С. Закарпатська Україна: викорінення Карпатської України. Том 2. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», 2020. 1164 с.

16. Аржевітін С. Карпатська Україна: епоха в добі. Передумови утворення, доба незалежності, спогади і документи. Вінниця: «Тезис», 2013. 865 с.

17. Аржевітін С. ОУН і КДБ на Закарпатті. *Нова Колочава*. 2009. № 13. серпень.

18. Арсентьев М., Зілгалов В., Галда П. Розвиток промисловості Радянського Закарпаття. *Закарпаття: минуле і сучасне*. Ужгород, 1986. С. 124–136.

19. Баб'як Ю., Бисага Ю., Король І. Питання міжнародно-правового статусу краю в політиці провідних країн світової спільноти в 20-х рр. ХХ ст. *Матеріали науково-практичної конференції* / Оргкомітет: М. Болдижар, Ю. Бисага, В. Фазекош. Ужгород, 1993. С. 4–13.

20. Бабидорич М. Епізоди життя / передмова В. Дрогальчука. Ужгород : Мистецька Лінія, 2007. 342 с.

21. Бабота Л. Вікентій Шандор — будівничий Карпатської України. *Карпатська Україна (1938–1939)*. Збірник матеріалів міжнародної наукової конференції до 70-річчя проголошення Карпатської України. Пряшів, 5 березня 2009 року. Пряшів–Ужгород, 2010. С. 67–70.

22. Бабота М. Діяльність Миколи Баботи в період Карпатської України. *Науковий збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді*. Річник IV–XVIII. Карпатська Україна: Національне відродження. Політичний розвиток. Персоналії. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 60-річчю Карпатської України (11–12 березня 1999 року). Ужгород, 2000. С. 248–251.

23. Бабота М. Микола Бабота (1909–1989). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах*. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С.Д. Федака; редакційна колегія: І.І. Качур (голова), М.М. Вегеш, О.Д. Гаврош, М.В. Делеган, В.І. Дмитрук, О.Д. Довганич, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун (заст. голови), І.Ю. Коршинський, Ю.В. Мойш, М.В. Олашин, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород : ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 251–256.

24. Баган О. Відгуки вісниківського неоромантизму у творчості Зореслава. *Літературологія*: збірник наукових праць: до 70-річчя від дня народження В. Іванишина. Випуск 1 / Дрогобицький державний педагогічний інститут ім. І. Франка. Дрогобич : Просвіт, 2013. С. 28–40.
25. Баган О., Гузар З., Червак Б. *Лицарі духу*: (Укр. письменники-націоналісти — «вісниківці») [2-ге видання, доповнене]. Дрогобич : Видавнича фірма «Відродження», 1996. 275 с.
26. Баглай Б. «Тюрми і табори» Миколи Чирського. *Красне Поле*. Частина 1. Про Карпатську Україну / Упорядники: Ю. Зейкан, В. Копейко. Ужгород : «Патент», 1999. С. 216–222.
27. Баглай Б. Микола Чирський (1902–1942). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С.Д. Федака; редакційна колегія: І.І. Качур (голова), М.М. Вегеш, О.Д. Гаврош, М.В. Делеган, В.І. Дмитрук, О.Д. Довганич, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун (заст. голови), І.Ю. Коршинський, Ю.В. Мойш, М.В. Олашин, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород : ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 518–523.
28. Баглай Й. Августин Шерегії — видатний режисер, актор і драматург. *Календар «Просвіти» на 1993 рік*. Ужгород : ВВК «Патент», 1993. С. 39–41.
29. Баглай Й. За українську національну ідею: Вибрані статті / Передмова д. ф. н. Любомира Белея; упорядкування і літературна редакція к. ф. н. Богдани Баглай. Ужгород : МПП «Гражда», 1998. 138 с.
30. Баглай Й. Микола Чирський і Карпатська Україна. *Науковий збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді*. Річник IV–XVIII. Карпатська Україна: Національне відродження. Політичний розвиток. Персоналії. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 60-річчю Карпатської України (11–12 березня 1999 року). Ужгород, 2000. С. 171–174.
31. Бажанський М. Мемуарна мозаїка. К. : Критика, 1998. 336 с.
32. Бажанський М. Мої зустрічі з о. А. Волошином. Детройт–Лейн–Оріон, 1989. 108 с.
33. Бажанський М. Моя Карпатська Україна: Синхронізація неповторних подій. Київ–Нью-Йорк: Світовид, 1995. 107 с.
34. Балабан Б. Карпатська Україна та єврейське питання (жовтень 1938 — березень 1939). *Україна модерна*. 2017. Число 24. С. 41–63.
35. Балабан Б., Гайдук Т. Карпатська Україна та єврейське питання (жовтень 1938 — березень 1939 рр.). *Україна модерна*. Ч. 24. Єврейські студії українських теренів. Харків–Львів, 2017. С. 41–63.
36. Балега Ю. Августин Волошин про виховання учнівської молоді. *Карпатська Україна і Августин Волошин*. Матеріали міжнародної наукової конференції «Карпатська Україна — пролог відродження української держави» (Ужгород, 11–12 березня 1994 року). Ужгород, 1995. С. 182–190.
37. Балега Ю. Культурно-освітня діяльність А. Волошина. *Тези доповідей наукової конференції «Суспільно-політичні відносини на Закарпатті в 20–30-х рр. ХХ ст.* Ужгород, 1992. С. 11–15.

38. Балега Ю., Ференц Н. Література на Закарпатті в 1939–44 рр. *Закарпаття під Угорщиною. 1938–1944 / Упорядкування та передмова Василя Маркуса та Василя Худанича.* Ужгород : Карпати–Гражда, 1999. С. 120–149.

39. Бандусяк М. Декілька слів про Ясінянську Січ. *Календар «Просвіти» на 2022 рік / Укладачі Павло М. Федака, Павло П. Федака.* Ужгород : ГО «Закарпатське крайове культурно-освітнє товариство «Просвіта», 2022. С. 39.

40. Бандусяк М. Постаць д-ра Володимира Комаринського. *Карпатська Україна і Карпатська Січ: Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 60-річчю Карпатської України і Карпатської Січі.* м. Хуст, 14 березня 1999 р. / Упорядник та вступ проф. В. Худанича; Відповідальний за випуск В. Худанич. Ужгород : Карпати–Гражда, 1999. С. 41–43.

41. Бандусяк М. Сім'я ясінянських Климпушів. *Дмитро Климпуш – головний командант «Карпатської Січі».* Документи, спогади, статті, вірші / Упорядники О.Д. Довганич, М.І. Кухта. Ужгород, 1997. С. 7–18.

42. Баран Віктор-Гейза. Денник / Упорядкування, передмова та переклад д-ра О. Барана. Ужгород : Гражда, 1996. 143 с.

43. Баран О. Впливи Київської і Галицької митрополій на Закарпатті. *Українські Карпати.* Матеріали Міжнародної наукової конференції «Українські Карпати: етнос, історія, культура» (Ужгород, 26 серпня – 1 вересня 1991 р.). Ужгород : Видавництво «Карпати», 1993. С. 49–60.

44. Баран О. Карпатська Україна. Шлях до державності. Вінніпег: Українська Вільна Академія Наук, Українське Історичне Товариство, 2003. 220 с.

45. Баран О. Мадярска окупація Закарпаття в 1939 році. *Український Історик.* 1995. № 1–4 (124–127). Рік XXXII. С. 119–136.

46. Баран О. Нариси історії Пряшівщини. Вінніпег: Накладом Української Вільної Академії Наук, 1990. 149 с.

47. Баран О. Проблема Закарпатської автономії в Угорщині в 1939–41 рр. *Закарпаття під Угорщиною. 1938–1944 / Упорядкування та передмова Василя Маркуса та Василя Худанича.* Ужгород : Карпати–Гражда, 1999. С. 49–63.

48. Баран О. Угорська влада на окупованому Закарпатті (1938–1944). *За Українське Закарпаття: Дослідження, статті, спогади.* Ужгород : Гражда, 1994. С. 11–20.

49. Баран О. Чехо-Словаччина і уряд Карпатської України. *Карпатська Україна і Августин Волошин.* Матеріали міжнародної наукової конференції «Карпатська Україна – пролог відродження української держави». Ужгород : Гражда, 1995. С. 41–47.

50. Баран С. Українська еміграція між двома світовими війнами. *Енциклопедія Українознавства.* Загальна частина. Т. 2. К., 1995. С. 571–577.

51. Барановська Н., Макаруч О. Карпато-українське питання в радянсько-чехословацьких відносинах періоду Другої світової війни (1939–1945 рр.). *Вісник Нац. ун-ту «Львів. політехніка».* 2009. № 652. С. 159.

52. Барчан В. Національна ідея на сторінках газети «Українське слово». *Науковий збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді.* Річник IV–XVIII.

Карпатська Україна: Національне відродження. Політичний розвиток. Персоналії. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 60-річчю Карпатської України (11–12 березня 1999 року). Ужгород, 2000. С. 138–144.

53. Барчан В., Барчан О. Ідея державності та соборності в публіцистиці В. Гренджі-Донського. *Національна періодика початку ХХ століття: розвиток і реалізація української ідеї державотворення*: матеріали міжнародної наукової конференції. Київ, 8–9 грудня 2005 р. К., 2006. С. 76–77.

54. Басараб В., Вегеш М. Августин Волошин у зарубіжній історіографії. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. Випуск 11 / Міністерство освіти і науки України; Ужгородський національний університет; Редкол.: М.М. Вегеш (голова редкол.), Д. Д. Данилюк (заступник голови редкол.) та ін. Ужгород : СМП «Вісник Карпат», 2004. С. 132–138.

55. Басараб В., Вегеш М. Августин Волошин у спогадах очевидців. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. Випуск 10 / Міністерство освіти і науки України; Ужгородський національний університет; Редкол.: М.М. Вегеш (голова редкол.), Д. Д. Данилюк (заступник голови редкол.) та ін. Ужгород : СМП «Вісник Карпат», 2004. С. 143–153.

56. Басараб В., Вегеш М. Августин Волошин у спогадах племінниці Емілії Дутки. *Отець Августин Волошин в документах та пам'яті народній*. Ужгород : Видавництво «Гражда», 2017. С. 43–50.

57. Басараб В., Вегеш М. Августин Волошин. Документи і матеріали. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. Випуск 13 / Міністерство освіти і науки України; Ужгородський національний університет; Редкол.: М. Вегеш (гол. ред.), С. Віднянський, Д. Данилюк та ін. Ужгород : СМП «Вісник Карпат», 2005. С. 102–145.

58. Басараб В., Вегеш М. Августин Волошин: політик, державотворець, людина. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. Випуск 6. Ужгород : «Поліграфцентр Ліра», 2006. С. 31–35.

59. Басараб В., Вегеш М. Дві постаті з історії української церкви: Андрей Шептицький і Августин Волошин. Ужгород : Видавництво УжНУ «Говерла», 2011. 210 с.

60. Басараб В., Вегеш М. Життєвий шлях Августина Волошина. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. Випуск 13 / Міністерство освіти і науки України; Ужгородський національний університет; Редкол.: М. Вегеш (гол. ред.), С. Віднянський, Д. Данилюк та ін. Ужгород : СМП «Вісник Карпат», 2005. С. 8–48.

61. Басараб В., Вегеш М., Сергійчук В. Августин Волошин. Нові документи і матеріали про життя і смерть президента Карпатської України. Ужгород : Видавництво УжНУ «Говерла», 2006. 152 с.

62. Басараб М. Августин Волошин — державно-політичний діяч та організатор учительства на Закарпатті. *Українське Державотворення*. Науково-популярне видання Альманах «Українське Державотворення» / Карпатський університет імені Августина Волошина. 2021. № 7. С. 29–32.

63. Басараб М., Волошин Августин (псевдонім — А. Верховинський). *Педагогічна енциклопедія Закарпаття* / голова редакційної колегії В.В. Химинець. Т. 1: А–Н. Ужгород : Всеукраїнське державне видавництво «Карпати», 2021. С. 111–112.

64. Басараб М. Роль і місце громадських організацій Закарпаття в процесі боротьби за незалежність України. *Sarpatica–Карпатика*. Випуск 35. Європейські цінності та конфесійно-національна ідентичність населення Українських Карпат. Ужгород, 2006. С. 282–291.

65. Басараб М., Вегеш М., Токар М. Василь Лар. *Карпатська Україна: Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії* / Упорядкування — С.Д. Федака; передмова — О.М. Корсун, О.М. Пагіря; ред. колегія: І.І. Качур (голова), М.М. Вегеш, О.Д. Гаврош, М.В. Делеган, В.І. Дмитрук, О.Д. Довганич, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун (заст. голови), І.Ю. Коршинський, Ю.В. Мойш, М.В. Олашин, О.М. Пагіря, С.Д. Федака. Ужгород : ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 587.

66. Басараб М., Вегеш М., Токар М. Життєпис Августина Волошина. *заКарпатія. Проект агенції досліджень регіонального соціуму. Просвітницько-пізнавальний портал*. URL: <https://zakarpatia.com.ua/?p=413> (дата звернення: 21.05.2021).

67. Басараб М., Вегеш М., Токар М. Іван Шпонтак. *Карпатська Україна: Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії* / Упорядкування — С.Д. Федака; передмова — О.М. Корсун, О.М. Пагіря; ред. колегія: І.І. Качур (голова), М.М. Вегеш, О.Д. Гаврош, М.В. Делеган, В.І. Дмитрук, О.Д. Довганич, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун (заст. голови), І.Ю. Коршинський, Ю.В. Мойш, М.В. Олашин, О.М. Пагіря, С.Д. Федака. Ужгород : ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 530–531.

68. Басараб М., Вегеш М., Токар М. Карпатська Україна в контексті українського державотворення: Навчальний посібник. Ужгород : Карпати, 2008. 256 с.

69. Басараб М., Вегеш М., Токар М. Карпатська Україна в контексті українського державотворення: Навчальний посібник. Видання друге. Ужгород : Всеукраїнське державне видавництво «Карпати», 2009. 256 с.

70. Басараб М., Вегеш М., Токар М. Кирило Феделеш. *Карпатська Україна: Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії* / Упорядкування — С.Д. Федака; передмова — О.М. Корсун, О.М. Пагіря; ред. колегія: І.І. Качур (голова), М.М. Вегеш, О.Д. Гаврош, М.В. Делеган, В.І. Дмитрук, О.Д. Довганич, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун (заст. голови), І.Ю. Коршинський, Ю.В. Мойш, М.В. Олашин, О.М. Пагіря, С.Д. Федака. Ужгород : ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 245–246.

71. Басараб М., Вегеш М., Токар М. Олександр Хіра. *Карпатська Україна: Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії* / Упорядкування — С.Д. Федака; передмова — О.М. Корсун, О.М. Пагіря; ред. колегія: І.І. Качур (голова), М.М. Вегеш, О.Д. Гаврош, М.В. Делеган, В.І. Дмитрук, О.Д. Довганич, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун (заст. голови), І.Ю. Коршинський, Ю.В. Мойш,

М.В. Олашин, О.М. Пагіря, С.Д. Федака. Ужгород : ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 572.

72. Басараб М., Токар М. Закарпаття: нариси боротьби за українську державність. Ужгород : Карпати, 2018. 224 с.

73. Бахматова Л. Діяльність Закарпатської партійної організації по політичному вихованню жінок-селянок (1945–1950 рр.). *Великий Жовтень і розквіт возз'єднаного Закарпаття*: Матеріали наук. сесії, присвяченої 50-річчю Великої Жовтневої соц. революції, 29 черв. – 2 липня 1967 р. Ужгород : Карпати. 1970. С. 434–445.

74. Бачинський Я. Політика уряду А. Волошина в галузі економіки та культури. *Карпатська Україна: питання державно-правового розвитку і міжнародного становища*. Доповіді та повідомлення наукової конференції, присвяченої 60-річчю проголошення незалежності Карпатської України. Ужгород, 10–11 березня 1999 р. / Редколегія: І.М. Гранчак, М.М. Болдижар, М.П. Кляп та ін.; Головний редактор В.І. Падяк. Ужгород, 1999. С. 96–100.

75. Баяновська М. Августин Волошин про соціальне виховання. *Календар «Просвіти» на 1998 рік*. Ужгород : Закарпатське крайове товариство «Просвіта», 1998. С. 71–73.

76. Баяновська М. Дитячий і молодіжний рухи на Закарпатті (20–30-ті роки ХХ століття). *Молодіжний рух на Закарпатті (ХХ століття)*. Ужгород, 1995. С. 14–31.

77. Баяновська М. Дитячі, молодіжні організації, об'єднання на Закарпатті в 20–30-і роки ХХ століття: історико-культурний та духовно-педагогічні аспекти. *Чехи і словаки в Україні: спільні сторінки історії та культури України, Чехії, Словаччини, збереження історичної пам'яті, культурної спадщини для нащадків*: матеріали Міжнародного науково-інформаційного дискурсу, присвяченого 100-річчю утворення Першої Чехословацької Республіки. Ужгород, 2018. С. 229–240.

78. Баяновська М. До питання про походження скаутського і пластового руху. *Календар «Просвіти» на 1996 рік*. Ужгород : Закарпатське крайове товариство «Просвіта», 1996. С. 172–173.

79. Баяновська М. Духовні провідники Карпатської України у розбудові української державності. *Українське Державотворення*. Науково-популярне видання Альманах «Українське Державотворення» / Карпатський університет імені Августина Волошина. 2021. № 7. С. 33–40.

80. Баяновська М. Роль молодіжних організацій в культурному відродженні Закарпаття (20–30-ті рр. ХХ-го століття). *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія Історія. Ужгород : Видавництво Ужгородського державного університету, 1999. Випуск 3. С. 56–59.

81. Баяновська М. Роль Юліана Ревая у розвитку освіти в Закарпатті у 20–30-ті роки ХХ ст. *Науковий збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді*. Річник IV–XVIII. Карпатська Україна: Національне відродження. Політичний розвиток. Персоналії. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 60-річчю Карпатської України (11–12 березня 1999 року). Ужгород, 2000. С. 145–148.

82. Бевзюк Є. Україна в історії Європи XIX – початку XXI ст.: історичні нариси / За ред. чл.-кор. НАН України С.В. Віднянського. К. : Інститут історії України НАН України, 2020. 814 с. *Український історичний журнал*. 2020. № 4. С. 210–217.

83. Бедзір В. Дмитро Іванович Климпуш. 110-річчя від дня народження головного команданта Карпатської Січі (1897–1973). *Календар краєзнавчих пам'ятних дат на 2007 рік*: Рекомендаційний бібліографічний покажчик / Укладачі: Т.І. Васильєва; Науковий редактор В.І. Падяк; Відповідальна за випуск Л.З. Григаш; Випусковий редактор Л.О. Ільченко. Ужгород : Видавництво В. Падяка, 2006. С. 426–430.

84. Беднаржова Т. Августин Волошин – державний діяч, педагог, мислитель. Львів : Основа; Львівська Богословська Академія, 1995. 156 с.

85. Беднаржова Т. Августин Волошин. 120 років від дня народження. *Пороги*. 1994. № 1. С. 4–7.

86. Беднаржова Т. Августин Волошин. Альманах «Гомону України» на рік 1995. Торонто–Онтаріо, 1993. С. 77–82.

87. Беднаржова Т. Професор, д-р., отець Августин Волошин – останній ректор УВУ у Празі. *Визвольний шлях*. 1997. № 5. С. 595–601.

88. Бедь В., Довганич О. Бандусяк Микола Михайлович. *Енциклопедія Закарпаття. Визначні особи XX століття* / Редакційна колегія: В.В. Бедь, М. М. Ганич, О.Д. Довганич, В.І. Комендар, І.М. Мешко, І.П. Стецяк, І.В. Хланта, В.І. Худанич. Ужгород : Видавництво «Гражда», 2007. С. 28–29.

89. Бедь В., Токар М. «Пам'ятний тиждень Карпатської України» (духовно-просвітницька і громадська присвята 82-ій річниці проголошення Незалежності Української Держави в Карпатах). *Українське Державотворення*. Науково-популярне видання Альманах «Українське Державотворення» / Карпатський університет імені Августина Волошина. 2021. № 6. С. 30–33.

90. Бедь В., Хланта І. Волошин Августин Іванович. *Енциклопедія Закарпаття. Визначні особи XX століття* / Редакційна колегія: В.В. Бедь, М.М. Ганич, О.Д. Довганич, В.І. Комендар, І.М. Мешко, І.П. Стецяк, І.В. Хланта, В.І. Худанич. Ужгород : Видавництво «Гражда», 2007. С. 71–72.

91. Безега Т. Особливості економічного розвитку Карпатської України. *Вісник Луганського національного університету ім. Т. Шевченка*. Історичні науки. 2013. № 1 (260), ч. І. С. 81–90.

92. Белей В. Боротьба просвітян за українську мову. *Бойки*: Видання науково-культурологічного товариства «Бойківщина» / Головний редактор: Любомир Сікора. Дрогобич, 1996–1998. С. 312–317.

93. Белей В. Народження Пласту. *Календар «Просвіти» на 1994 рік*. Ужгород : ВВК «Патент», 1994. С. 88–90.

94. Белей В. Пласт на Закарпатті. *Календар «Просвіти» на 1993 рік*. Ужгород : ВВК «Патент», 1993. С. 102–104.

95. Белей В. Релігія і виховання в «Пласті». *Календар «Просвіти» на 1994 рік*. Ужгород : ВВК «Патент», 1994. С. 57–59.

96. Белей Л. «Русинська трійця» – Євменій Сабов, Гіадор Стрипський, Августин Волошин – та інші. *«Русинський» сепаратизм: націєтворення in vitro*. Київ : Темпора, 2017. С. 29–75.

97. Белей Л. «Русинський» сепаратизм: націєтворення in vitro. Київ : Темпора, 2017. 392 с.

98. Белей Л. До характеристики еволюції поглядів Августина Волошина як граматики і методиста мови. *Сучасні проблеми мовознавства і літературознавства* (Збірник наукових праць). Вип. 14 / Відповідальний редактор І.В. Сабодш. Ужгород, 2010. С. 5–10.

99. Белей Л. Як облаштували своє життя українські емігранти у повоєнній Празі. *Український тиждень*. 2012. 30 травня.

100. Белень М. Карпатська Україна в портретах. Ужгород, 1998. 195 с.

101. Белень М. Сторінки історії Карпатської України (Епоха Карпатської України в моїй творчості). *Карпатська Україна – незалежна держава*. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої Незалежності Карпатської України (м. Ужгород, 14–15 березня 2019 року) / Вступне слово В. Смоланки; Редкол.: М. Вегеш (голова), С. Віднянський, М. Лендьел, О. Пагіря, М. Токар, С. Федака (члени редкол.). Ужгород : Видавництво ПП «АУТДОР-ШАРК», 2019. С. 385–403.

102. Бендас Д. Греко-католицькі священники під час репресій церкви радянською владою на Закарпатті. *Благовісник*. 1997. № 10 (вересень). С. 3.

103. Бендас С., Бендас Д. Священники-мученики, сповідники вірності. Ужгород : Закарпаття, 1999. 412 с.

104. Бенца О. Громадянське виховання учнівської молоді в спадщині діячів освіти Закарпаття (1919–1939 рр.). Дрогобич : Коло, 2004. 232 с.

105. Бенько Н. Міжконфесійні відносини на Закарпатті в політичних подіях 1938–1949 рр. *Науковий збірник Закарпатського краєзнавчого музею*. Випуск II. Ужгород, 1996. С. 103–119.

106. Бертолон О. Порівняльний аналіз політичних режимів Міклоша Горті та Яноша Кадара в Угорщині. *Карпатська Україна – етап українського державотворення: історія і сучасність*. Матеріали наукової конференції, присвяченої 80-річчю проголошення незалежності Карпато-Української держави і 145-річчю від дня народження видатного закарпатського політика і громадсько-культурного мислителя Августина Волошина. Ужгород, 2019. С. 172–181.

107. Бертолон О. Система політичного режиму Міклоша Горті в Угорщині (1920–1939 рр.). *Карпатська Україна – незалежна держава*. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої Незалежності Карпатської України (м. Ужгород, 14–15 березня 2019 року) / Вступне слово В. Смоланки; Редкол.: М. Вегеш (голова), С. Віднянський, М. Лендьел, О. Пагіря, М. Токар, С. Федака (члени редкол.). Ужгород : Видавництво ПП «АУТДОР-ШАРК», 2019. С. 211–217.

108. Бертолон О. Сутність політичного режиму Міклоша Горті в Угорщині (1920–1939). *Науковий вісник Карпатського університету імені Августина Волошина: збірник наукових праць*. 2020. № 1. С. 111–114.

109. Бисага Ю. Еволюція концепції державно-правового улаштування домюнхенської Чехословаччини та Карпатська Україна. *Карпатська Україна і Карпатська Січ*: Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 60-річчю Карпатської України і Карпатської Січі. м. Хуст, 14 березня 1999 р. / Упорядник та вступ проф. В. Худанича; Відповідальний за випуск В. Худанич. Ужгород : Карпати – Гражда, 1999. С. 86–92.

110. Бисага Ю. Особливості права на Закарпатті в 20–30-х рр. ХХ ст. *Карпатська Україна: питання державно-правового розвитку і міжнародного становища*. Доповіді та повідомлення наукової конференції, присвяченої 60-річчю проголошення незалежності Карпатської України. Ужгород, 10–11 березня 1999 р. / Редколегія: І.М. Гранчак, М.М. Болдижар, М.П. Кляп та ін.; Головний редактор В.І. Падяк. Ужгород, 1999. С. 173–175.

111. Бисага Ю. Пам'ятки правової культури на Закарпатті у 20-ті – 30-ті роки ХХ ст. *Науковий збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді*. Річник IV–XVIII. Карпатська Україна: Національне відродження. Політичний розвиток. Персоналії. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 60-річчю Карпатської України (11–12 березня 1999 року). Ужгород, 2000. С. 114–116.

112. Бисага Ю. Перша Чехословацька республіка: держава, теорія, влада, право. Ужгород : Закарпаття, 1998. 115 с.

113. Бідочко М. Олекса Гасин – четар Карпатської Січі. *Бойки*: Видання науково-культурологічного товариства «Бойківщина» / Головний редактор: Любомир Сікора. Дрогобич, 1996–1998. С. 36–37.

114. Біксей В. Особливості суспільно-політичного, національно-культурного та релігійного розвитку Закарпаття напередодні Другої світової війни. *Богословська думка в Україні*: науковий журнал / Ужгородська Українська Богословська академія; Карпатський університет імені Августина Волошина; Міжнародна академія богословських наук. 2020. Випуск 2. С. 47–54.

115. Біксей Л. Мистецьке віддзеркалення епохи у творах українського мистецтва з колекції музею (1940-і – 2000-і роки). *Золоті сторінки. Українське мистецтво другої половини ХХ століття*. Присвячується 70-річчю відкриття експозиції художнього музею для громадськості / Вступне слово Ф. Ерфан; вступна стаття Л. Біксей. Ужгород : Карпати, 2018. С. 7–15.

116. Білак П., Король І. Зарубіжна преса про Закарпаття кінця 30-х рр. *Карпатська Україна: питання державно-правового розвитку і міжнародного становища*. Доповіді та повідомлення наукової конференції, присвяченої 60-річчю проголошення незалежності Карпатської України. Ужгород, 10–11 березня 1999 р. / Редколегія: І.М. Гранчак, М.М. Болдижар, М.П. Кляп та ін.; Головний редактор В.І. Падяк. Ужгород, 1999. С. 43–50.

117. Білак С. Антинародна діяльність уряду так званої Карпатської України (1938–1939 рр.). *Український історичний журнал*. 1972. № 5. С. 31–40.

118. Білак С. До питання критики буржуазно-націоналістичної фальсифікації історії Закарпаття (1919–1944 рр.). *Культура і побут Українських Карпат*. Матеріали республіканської наукової конференції. Ужгород, 1973. С. 65–73.

119. Білак С. Народ за ними не пішов. Ужгород : Карпати, 1981. 214 с.
120. Білак С. Слуга кількох господарів: [Про діяльність проукраїнських партій на Закарпатті у 20–30-ті рр. XX ст.]. Ужгород : Карпати, 1977. 91 с.
121. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953: У 2-х кн. Кн. 2. С. 674–675.
122. Бірчак В. Августин Волошин его життя и діяльність. З нагоди ювілею 50 літніх уродин и 25 літньої праці. Ужгород : Видавництво товариства «Просвіта»; товариство «УНІО», 1924. 35 с.
123. Бірчак В. Карпатська Україна. Спомини й переживання. Прага: «Нація в поході», 1940. 91 с.
124. Бірчак В. Карпатська Україна: спогади й переживання / Післямова Р. Офіцинського. Ужгород : Гражда, 2007. 200 с.
125. Бірчак В. Літературні стремління Підкарпатської Русі / Друге доповнене видання. Ужгород : Друкарня «Школьная помощь», 1937. 200 с.
126. Блестів-Корж Г. «Я, Олександр Блестів, йду на смерть...». *Карпатський голос*. 1995. 21 лютого. № 2 (27).
127. Бобела С. Соціально-виховна місія літератури у педагогічній концепції Августина Волошина. *Monografia Pokonferencyjna*. Science. Research. Development. Pedagogy. № 6. Баку, 2018. С. 6–11.
128. Бобела С. Роль школи в соціальному вихованні учнівської молоді Закарпаття міжвоєнного періоду в оцінці Августина Волошина. *Актуальні проблеми і сучасні тенденції розвитку психології і педагогіки*. Київ — Лондон, 2011. С. 79–81.
129. Бобинець Я., Худанич В. Погляд з Австрії. Ще одна сторінка літопису Карпатської України: [про поета, драматурга, публіциста А. Окопенка, який проживає в Австрії та його спогад-есе «Ідилія й смуток дитинства»]. *Карпатський світ*. 2008. № 1. С. 72–74.
130. Богів О. Вплив карпатоукраїнського (підкарпатського) фактора на зовнішню політику Радянського Союзу в період чехословацької кризи 1938–1939 років. *Українські землі в роки Другої світової війни*: Науково-методичний збірник матеріалів конференції. 19 грудня 1997 р. / Редколегія: М. Гаврилешко, О. Довганич, В. Задорожний та ін.; Упорядники: В. Мельник, Р. Офіцинський. Ужгород, 1998. С. 29–41.
131. Богів О. Карпатська Україна (Підкарпатська Русь) і політика європейських держав в радянській історіографії (1944–1991 рр.). *Закарпатська Україна: 1945 рік*: Матеріали наукової конференції, присвяченої 50-річчю Перемоги над фашизмом та 50-річчю возз'єднання Закарпаття з Україною. 26 травня 1995 р. Ужгород : Патент, 1995. С. 78–91.
132. Богів О. Карпатська Україна (Підкарпатська Русь) у англо-французькій дипломатії періоду чехословацької кризи 1938–1939 років. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія Історія. 2000. Випуск 5. С. 87–92.
133. Богів О. Карпатська Україна і політика країн Центральної Європи (березень–листопад 1938 р.). *Актуальні питання історії Закарпаття*: Збірник наукових студентських робіт. На допомогу студентам і учням шкіл. Ужгород, 1992. Випуск 1. С. 4–8.

134. Богів О. Карпатська Україна і політика країн Центральної Європи (березень–листопад 1938 р.). *Збірник наукових студентських робіт*: Актуальні питання історії Закарпаття. Ужгород, 1992. Випуск 1. С. 9–14.

135. Богів О., Вегеш М. Міжнародне становище Карпатської України (1938–1939 рр.). / Ужгородський державний університет. Ужгород, 1997. 136 с.

136. Богів О., Вегеш М., Задорожний В. Галичина і Карпатська Україна у 1938–1939 роках. *Україна. Культурна спадщина. Національна свідомість. Державність*: Збірник на пошану професора Юрія Сливки / Національна Академія Наук України, Інститут Українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2000. Випуск 7. С. 428–444.

137. Богів О., Задорожний В. Карпатська Україна (Підкарпатська Русь) у міжнародних відносинах (травень 1938 р. – березень 1939 р.). Ужгород, 1999. 91 с.

138. Боднар В. Карпатська Україна в 1938–1939 рр.: політологічний аспект. *Карпатська Україна (1938–1939)*. Збірник матеріалів міжнародної наукової конференції до 70-річчя проголошення Карпатської України. Пряшів, 5 березня 2009 року. Пряшів–Ужгород, 2010. С. 34–42.

139. Боднар В. Карпатська Україна в 1938–1939 рр.: політологічний аспект. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. Випуск 13. Ужгород: «Вісник Карпат», 2005. С. 3–8.

140. Боднар В. Карпатська Україна в 1938–1939 рр.: політологічний аспект. *Возз'єднання Закарпаття з Україною*. Матеріали наукової конференції, присвяченої 60-ти річчю возз'єднання Закарпаття з Україною. Ужгород, 29 червня 2005 р. / Редакційна колегія: Л.О. Белей, М.М. Вегеш, Д.Д. Данилюк, О.Д. Довганич, І.О. Мандрик, В.І. Фенич, В.І. Худанич. Ужгород, 2006. С. 73–79.

141. Боднар В. Карпатська Україна в оцінці І. Лисяка-Рудницького. *Науковий збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді*. Річник IV–XVIII. Карпатська Україна: Національне відродження. Політичний розвиток. Персоналії. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 60-річчю Карпатської України (11–12 березня 1999 року). Ужгород, 2000. С. 75–78.

142. Боднар В., Вегеш М. Румунія і Карпатська Україна: З історії українсько-румунського економічного та політичного співробітництва напередодні Другої світової війни 1938–1939 рр. *Relatii romano-ucrainie, istorie si contemporaneitate. Rumanско-українські відносини: історія і сучасність*. Satu Mare: Editura Muzeului Satmarean, 1999. S. 343–347.

143. Боднар В., Вегеш М., Худанич В. Історія української державності: (Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів, коледжів, ліцеїв) / Ужгородський державний університет. Ужгород, 1996. 203 с.

144. Боднар В., Худанич В., Щадей М. Карпатська Україна в міжнародних відносинах (1938–1939 рр.). *Україна на міжнародній арені у XX столітті*: Науково-методичний збірник матеріалів на допомогу учням шкіл і студентам

(Ужгород, 13 травня 1999 р.) / Упорядники: В. Мельник, Р. Офіцинський. Ужгород : Патент, 2000. С. 51–60.

145. Божук Г. Василь Кузьмик (1916–1942). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії* / Упорядник С.Д. Федака; редакційна колегія: І.І. Качур (голова), М.М. Вегеш, О.Д. Гаврош, М.В. Делеган, В.І. Дмитрук, О.Д. Довганич, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун (заст. голови), І.Ю. Коршинський, Ю.В. Мойш, М.В. Олашин, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород : ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 395–398.

146. Божук Г. Газети «Свобода» і «Нова свобода» про Августина Волошина. *Карпатська Україна і Августин Волошин. Матеріали міжнародної наукової конференції «Карпатська Україна – пролог відродження української держави»* (Ужгород, 11–12 березня 1994 року). Ужгород, 1995. С. 70–87.

147. Божук Г. Голгофа карпатських січовиків. *Карпатська Україна і Карпатська Січ: Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 60-річчю Карпатської України і Карпатської Січі. м. Хуст, 14 березня 1999 р.* / Упорядник та вступ проф. В. Худанича; Відповідальний за випуск В. Худанич. Ужгород : Карпати–Гражда, 1999. С. 115–118.

148. Божук Г. Іван Шпонтанк-«Залізняк» – громадсько-політичний та військовий діяч. *Науковий збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді. Річник IV–XVIII. Карпатська Україна: Національне відродження. Політичний розвиток. Персоналії. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 60-річчю Карпатської України (11–12 березня 1999 року).* Ужгород, 2000. С. 257–263.

149. Божук Г. Михайло Горошак. *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії* / Упорядник С.Д. Федака; редакційна колегія: І.І. Качур (голова), М.М. Вегеш, О.Д. Гаврош, М.В. Делеган, В.І. Дмитрук, О.Д. Довганич, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун (заст. голови), І.Ю. Коршинський, Ю.В. Мойш, М.В. Олашин, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород : ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 466–471.

150. Божук Г., Зілгалов В. Репресивні акції проти населення Карпатської України у 30–50-х роках. *V Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. Тези доповідей і повідомлень. Кам'янець-Подільський, 1991. С. 287–288.*

151. Бойко М. Освобождение Закарпаття Советской армией и деятельность Народной Рады Закарпатской Украины. *Ученые записки Харьковского гос. ун-та. Т. 88. Труды кафедры истории КПСС. Харьков: ХГУ, 1957. С. 367–392.*

152. Болдижар М. «Карпато-українська Свобода» писала... *Новини Закарпаття. 1995. 4 лютого.*

153. Болдижар М. Августин Волошин і Український вільний університет. *Новини Закарпаття. 2000. 19 серпня.*

154. Болдижар М. Антиклерикальна діяльність Закарпатської крайової організації комуністичної партії Чехословаччини (1921–1939 рр.). *Дукля*. 1976. № 1. С. 62–67.

155. Болдижар М. Антинародна діяльність уніатської церкви (На матеріалах Ужгородської унії). Львів : Видавництво Львівського університету, 1980. 200 с.

156. Болдижар М. Безслав'я: [Про діяльність Греко-Католицької Церкви на Закарпатті у 20–40-х рр. ХХ ст.]. Ужгород : Карпати, 1981. 118 с.

157. Болдижар М. Будьмо правдивими до минулого. Ужгород, 2000. 68 с.

158. Болдижар М. Від самовизначення через автономію до самостійної держави. *Карпатська Україна: питання державно-правового розвитку і міжнародного становища*. Доповіді та повідомлення наукової конференції, присвяченої 60-річчю проголошення незалежності Карпатської України. Ужгород, 10–11 березня 1999 р. / Редколегія: І.М. Гранчак, М.М. Болдижар, М.П. Кляп та ін.; Головний редактор В.І. Падяк. Ужгород, 1999. С. 51–58.

159. Болдижар М. Від самовизначення через автономію до самостійної держави. *Науковий збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді*. Річник IV–XVIII. Карпатська Україна: Національне відродження. Політичний розвиток. Персоналії. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 60-річчю Карпатської України (11–12 березня 1999 року). Ужгород, 2000. С. 22–27.

160. Болдижар М. Вхідження Закарпаття до складу Чехословаччини та його державно-правовий статус. *Державно-правовий статус Закарпаття у складі Чехословаччини у 1919–1945 роках*: Матеріали наукової конференції. 3–4 жовтня 1996 р. Ужгород : Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ комітету в справах преси та інформації, 1997. С. 14–22.

161. Болдижар М. Державно-правові аспекти входження Закарпаття до складу Чехословаччини. Ужгород : Ужгородська міська друкарня, 2006. 72 с.

162. Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами. Ужгород, 1993. 160 с.

163. Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами. Частина 2. Ужгород, 1996. 96 с.

164. Болдижар М. Закарпаття між світовими війнами. Факти, події, люди, оцінки. Ужгород, 2000. 148 с.

165. Болдижар М. Карпатська Україна. *Хуст над Тисою*. Ужгород : Карпати, 1992. С. 30–38.

166. Болдижар М. Краю мій рідний: Науково-популярні нариси з історії Закарпаття. Ужгород : Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ комітету інформації, 1998. 232 с.

167. Болдижар М. Навколо Карпатської України. *Новини Закарпаття*. 1998. 3 жовтня.

168. Болдижар М. Наслідки Віденського арбітражу для Карпатської України. *Нариси історії Закарпаття*. Ужгород : Видавництво «Закарпаття», 1995. Т. II. (1918–1945). С. 294–296.

169. Болдижар М. Політична драма чи авантюра? *Закарпатська правда*. 1990. 21 березня.

170. Болдижар М. Про деякі народногосподарські можливості Карпатської України. *Тези доповідей наукової конференції «Суспільно-політичні відносини на Закарпатті в 20–30-х рр. ХХ ст.»*. Ужгород, 1992. С. 29–33.

171. Болдижар М. Про деякі народногосподарські можливості Карпатської України. *Календар «Просвіти» на 1993 рік*. Ужгород : ВВК «Патент», 1993. С. 55–58.

172. Болдижар М. Про статус Закарпаття: історичні факти і домисли. *Закарпаття в складі Чехословаччини: Проблеми відродження і національного розвитку*: Доповіді наукового семінару, присвяченого 80-ій річниці утворення Чехословаччини. 28 жовтня 1998 р. Ужгород, 1999. С. 23–24.

173. Болдижар М. Про угорську іреденту на Закарпатті. *Державність на Закарпатті: події, факти, оцінки*. Ужгород, 2003. С. 161–163.

174. Болдижар М. Про угорську іреденту на Закарпатті. *Новини Закарпаття*. 1998. 22 вересня.

175. Болдижар М. Уніатство: правда історії та вигадки фальсифікаторів. Львів : Вища школа, 1988. 150 с.

176. Болдижар М. Хто і навіщо обілює історію унії. Ужгород : Карпати, 1985. 160 с.

177. Болдижар М., Болдижар С. Державність на Закарпатті: події, факти, оцінки. Ужгород, 2003. 212 с.

178. Болдижар М., Болдижар С. Державність на Закарпатті: правда історії та вигадки фальсифікаторів. Перші кроки. Ужгород, 2004. 136 с.

179. Болдижар М., Булина І. Шляхом зради і запроданства. Ужгород, 1986. 38 с.

180. Болдижар М., Лемак В. Американські русини і Карпатська Україна в 1938–1939 роках. *Тези доповідей наукової конференції «Суспільно-політичні відносини на Закарпатті в 20–30-х рр. ХХ ст.»*. Ужгород, 1992. С. 39–41.

181. Болдижар М., Лемак В. Політичні партії та об'єднання автономної Підкарпатської Русі. *Нариси історії Закарпаття*. Ужгород : Видавництво «Закарпаття», 1995. Т. II. (1918–1945). С. 302–310.

182. Болдижар М., Лемак В. Проголошення автономії. Формування і діяльність уряду А. Бродія. *Нариси історії Закарпаття*. Ужгород : Видавництво «Закарпаття», 1995. Т. II. (1918–1945). С. 274–283.

183. Болдижар М., Лемак В. Уряд А. Волошина і його державно-правова діяльність. *Нариси історії Закарпаття*. Ужгород : Видавництво «Закарпаття», 1995. Т. II. (1918–1945). С. 284–293.

184. Болдижар М., Лемак В. Уряд Августина Волошина і його державно-правова діяльність у Карпатській Україні (жовтень 1938 — березень 1939 рр.). *Молодь-Україні*: Наукові записки молодих учених Ужгородського державного університету. Ужгород : Закарпатський центр соціальної служби для молоді, 1994. Т. 4. С. 284–296.

185. Болдижар М., Мосні П. Державно-правовий статус Закарпаття (Підкарпатської Русі) в складі Чехословаччини. Ужгород, 2002. 240 с.

186. Болдижар М., Панов А. Державність Закарпаття в політико-правовій діяльності Т. Масарика. Ужгород : Закарпаття, 2005. 104 с.

187. Болдижар С. Правове становище Закарпатської України (1944–1946 роки): автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2009. 20 с.

188. Болдижар С., Мойш В. Автономія Підкарпатської Русі як передумова проголошення Карпатської України. *Карпатська Україна – незалежна держава*. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої Незалежності Карпатської України (м. Ужгород, 14–15 березня 2019 року) / Вступне слово В. Смоланки; Редкол.: М. Вегеш (голова), С. Віднянський, М. Лендшел, О. Пагіря, М. Токар, С. Федака (члени редкол.). Ужгород : Видавництво ПП «АУТДОР-ШАРК», 2019. С. 171–177.

189. Бондаренко К. Карпатська Україна та український політикум 1930-х років. *Карпатська Україна і Карпатська Січ*: Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 60-річчю Карпатської України і Карпатської Січі. м. Хуст, 14 березня 1999 р. / Упорядник та вступ проф. В. Худанича; Відповідальний за випуск В. Худанич. Ужгород : Карпати–Гражда, 1999. С. 82–85.

190. Борканюк О. Про становище Закарпатської України напередодні окупації хортистською Угорщиною. *Борканюк О. Чим є для нас Радянський Союз: Вибрані статті, промови, інтерв'ю*. Ужгород : Карпати, 1976. С. 269–290.

191. Борканюк Олекса Олексійович. *Верховина. Волівщина–Міжгірщина*. Історико-культурологічні нариси. Ужгород : Видавництво ТИМРАНИ, 2017. С. 404.

192. Борковський Р. На побічному відтинку революції: (Місяць в Карпатській Україні в 1942 р.). *За Українське Закарпаття: Дослідження, статті, спогади* / Упор. В. Маркусь, В. Худанич. Ужгород : МПП «Гражда», 1994. С. 59–68.

193. Борці партії: [Біографічні нариси про учасників комуністичного руху 20–40-х років на Закарпатті] / Керівник авторського колективу М. Семенюк. Ужгород : Карпати, 1984. 382 с.

194. Борці-антифашисти: [Біографічні нариси про учасників антифашистського руху на Закарпатті] / Упорядник О. Довганич. Ужгород : Карпати, 1988. 436 с.

195. Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939–1950) / переклад з англійської Н. Кочан, за редакцією О. Турія. Львів : Видавництво Українського Католицького Університету, 2005. 268 с.

196. Брашайко Ю. «Що видів я на Закарпаттю...»: Спогади / Передмова та упорядкування І. Ліхтей, Ю. Сідей. Ужгород : Поліграфцентр «Ліра», 2009. 64 с.

197. Брицький П. Директор департаменту МЗС УНР і секретар Союму Карпатської України Михайло Кочерган. *Брицький П.П., Добржанський О.В., Юрійчук Є.П. Буковинці у боротьбі за українську державність*. Чернівці: Видавництво «Золоті литаври», 2007. С. 454–464.

198. Брицький П. Михайло Кочерган (1886–1948). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах*. Том 2.

Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С.Д. Федака; редакційна колегія: І.І. Качур (голова), М.М. Вегеш, О.Д. Гаврош, М.В. Делеган, В.І. Дмитрук, О.Д. Довганич, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун (заст. голови), І.Ю. Коршинський, Ю.В. Мойш, М.В. Олашин, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород : ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 190–195.

199. Брицький П. Україна у Другій світовій війні (1939–1945 рр.). Чернівці, 1995. 116 с.

200. Буковина: Історичний нарис. Чернівці: Зелена Буковина, 1998. 416 с.

201. Буковський І. Історичні уроки героїчного чину Карпатської Січі. *Carpatica–Карпатика*: Проблеми вітчизняної та зарубіжної історії. Ужгород, 2001. Випуск 12. С. 44–54.

202. Буковський І. Утворення і діяльність військових формувань Карпатської України (1938–1939 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Львів, 2004. 16 с.

203. Буковський І., Вегеш М. Славна сторінка в історії українського народу (Карпатська Січ – захисник незалежності Карпато-Української держави: 1938–1939 рр.): Навчальний посібник / Ужгородський національний університет, Львівський військовий інститут імені гетьмана Петра Сагайдачного при Національному університеті «Львівська Політехніка». Ужгород–Львів, 2002. 60 с.

204. В'ятрович В. Нотатки з кухні «переписування історії». К. : Наш Формат, 2021. 528 с.

205. Ваколя З. Актуалізація виховних цінностей у фахових періодичних виданнях міжвоєнного Закарпаття: узагальнений зріз. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Педагогіка. Соціальна робота. Випуск 23. Ужгород, 2011. С. 21–24.

206. Ваколя З. Вплив педагогічних товариств Закарпаття на становлення й розвиток системи фахової періодики п.п. ХХ ст. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Педагогіка. Соціальна робота. Випуск 27. Ужгород, 2013. С. 16–19.

207. Ваколя З. М. Питання морального виховання дітей та молоді на сторінках педагогічної періодики Закарпаття (1919–1939 рр.). Дис. ... канд. пед. наук. Спеціальність 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки. Ужгород, 2016. 216 с.

208. Ваколя З. Організатори педагогічної періодики в Закарпатті (1920–1939). *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини*. Умань: ПП Жовтий О.О., 2012. Ч. 3. С. 27–34.

209. Ваколя З. Партійна преса міжвоєнного Закарпаття (1919–1939) як засіб виховання політичної культури молоді. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Педагогіка. Соціальна робота. Випуск 24. Ужгород, 2012. С. 28–31.

210. Вакула Н. Нариси з історії медицини Закарпаття. З давніх часів до 40-х років ХХ століття. Ужгород : Мистецька лінія, 2006. 156 с.

211. Ванат І. Державно-правове становище українців Пряшівщини в рамках ЧСР (1919–1939 рр.). *Zakarpatska Ukrajina v ramci Ceskoslovenska (1919–1939)*. Presa, 2000.

212. Ванат І. До питання про так звану українізацію русинів Пряшівщини. *Культура Українських Карпат: традиції і сучасність*. Матеріали міжнародної наукової конференції (Ужгород, 1–4 вересня 1993 року). Ужгород : МПП «Гражда», 1994. С. 93–122.

213. Ванат І. Закарпаття – RES NULLIUS? *Нове життя*. 1991. Ч. 43–44.

214. Ванат І. Нариси новітньої історії українців Східної Словаччини. Книга перша (1918–1938). Пряшів: Словацьке педагогічне видавництво, 1979. 364 с.

215. Ванат І. Нариси новітньої історії українців Східної Словаччини. Книга друга (вересень 1938 р. – лютий 1948 р.). Пряшів: Словацьке педагогічне видавництво, 1985. 410 с.

216. Ванат І. Роман Шухевич – лицар ідеї і чину. *Вільне життя*. 2005. 12 березня.

217. Ванат І. Чи русини самобутній народ? *Пам'ятки України*. 1992. № 1. С. 19–21.

218. Ванат І. Шкільне питання на Пряшівщині під час домюнхенської республіки. *Дукля*. 1969. № 4. С. 59–64.

219. Варга В. Національний і державницький рух Карпатської України 1938–1939 років. *Публічне управління в історії української держави: погляд молодого покоління* [Електронний ресурс]: збірник матеріалів III Всеукраїнського учнівського конкурсу наукових есе «Публічне управління в історії української держави» (10–19 травня 2021 року). К. : КНЕУ, 2021. С. 143–146.

220. Варга О. Політичні течії на Закарпатті 20–30-х років ХХ століття. *Карпатська Україна – етап українського державотворення: історія і сучасність*. Матеріали наукової конференції, присвяченої 80-річчю проголошення незалежності Карпато-Української держави і 145-річчю від дня народження видатного закарпатського політика і громадсько-культурного мислителя Августина Волошина. Ужгород, 2019. С. 19–21.

221. Василина Н. Березнева трагедія 1939 року у Карпатській Україні – нове бачення подій. *Питання історії України*. Чернівці, 2008. Т. 11. С. 227–234.

222. Василина Н. Карпатська Україна (Підкарпатська Русь) – держава авторитарного типу (жовтень 1938 – березень 1939 років). *Архіви України*. 2014. № 2. С. 119–127.

223. Василина Н. Карпатська Україна в міжнародних відносинах напередодні Другої світової війни. Нове бачення подій. Ужгород : Всеукраїнське державне видавництво «Карпати», 2008. 224 с.

224. Вегеш А. Енциклопедичне та змістовне наповнення літературно-художніх антропонімів творів Августина Волошина. *Карпатська Україна – незалежна держава*. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої Незалежності Карпатської України (м. Ужгород, 14–15 березня 2019 року) /

Вступне слово В. Смоланки; Редкол.: М. Вегеш (голова), С. Віднянський, М. Лендьел, О. Пагіря, М. Токар, С. Федака (члени редкол.). Ужгород : Видавництво ПП «АУТДОР-ШАРК», 2019. С. 281–292.

225. Вегеш М. «Нова свобода» очима сучасників. *Актуальні та малодосліджені проблеми історії України / Ужгородський державний університет, Кафедра політології*. Ужгород, 1998. Випуск 3. С. 50–53.

226. Вегеш М. Августин Волошин (1874–1945) *Календар «Просвіти» на 1994 рік*. Ужгород : ВВК «Патент», 1994. С. 70–73.

227. Вегеш М. Августин Волошин (1874–1945). *Закарпаття автентичне*. Аудіовізуальна версія міжнародного довідника «Закарпаття. Хто є хто». Видання друге. Ужгород, 2014. С. 10–11.

228. Вегеш М. Августин Волошин в оцінці Гренджі-Донського. *Календар «Просвіти» на 1999 рік*. Ужгород, 1999. С. 73–74.

229. Вегеш М. Августин Волошин і Карпатська Україна. Бібліографія. *Карпатська Україна в портретах / Відповідальний за випуск М. Токар*. Ужгород : Видавництво УжНУ «Говерла», 2007. С. 189–207.

230. Вегеш М. Августин Волошин і Карпатська Україна. Вибрана бібліографія. *Карпатська Україна в центральньо-європейській політичній кризі напередодні Другої світової війни (1938–1939)*. Carpathian Ukraine in Central European political crisis on the eve of the Second World War (1938–1939). Fairmont: Academic publishing Fairmont. Locust AVE 1489. Fairmont. WV. USA. Year 2020. С. 172–290.

231. Вегеш М. Августин Волошин і Карпатська Україна. *Дзвін*. 1991. № 3. С. 85–90.

232. Вегеш М. Августин Волошин і Карпатська Україна. Документи і матеріали. *Карпатська Україна в портретах / Відповідальний за випуск М. Токар*. Ужгород : Видавництво УжНУ «Говерла», 2007. С. 115–188.

233. Вегеш М. Августин Волошин і Карпатська Україна. Львів : ЗУКЦ, 2004. 414 с.

234. Вегеш М. Августин Волошин і Карпатська Україна. *Сторінки історії України ХХ століття*: Посібник для вчителя [За ред. С.В. Кульчицького; Упоряд.: В.П. Шевчук, А.А. Чуб, Н.А. Дехтярьова]. К. : Освіта, 1992. С. 307–318.

235. Вегеш М. Августин Волошин і проблема національної політичної еліти. *Слово* (спецвипуск). Народний журнал Закарпаття. 2004. № 2 (40). Вересень–жовтень. С. 16–20.

236. Вегеш М. Августин Волошин: Зміна орієнтацій. *Пороги* (Прага, Чеська Республіка). 1997. № 2. С. 21–22, № 3. С. 19–20.

237. Вегеш М. Августин Волошин: президент, священник, педагог. *Нариси історії Української Греко-Католицької Церкви*. В двох томах. Т. 1 / За загальною редакцією доктора історичних наук, професора Миколи Вегеша; авторський колектив: М.М. Вегеш, Н.М. Концур-Карабінович, В.В. Марчук, М.М. Палінчак; передмова В.В. Гудзя, О.М. Ситника. Ужгород, 2022. С. 236–334.

238. Вегеш М. Августин Іванович Волошин: 130-річчя з дня народження президента Карпатської України, вченого-педагога (1874–1945). *Календар*

краєзнавчих пам'ятних дат на 2004 рік. Рекомендаційний біо-бібліографічний посібник / Закарпатська обласна універсальна наукова бібліотека, Відділ краєзнавчої літератури, Відділ довідково-бібліографічної та інформаційної роботи. Ужгород : Видавництво В. Падяка, 2003. С. 82–91.

239. Вегеш М. Автономно-Землеробський Союз. *Енциклопедія історії України*: В 5 т. Т. 1: А–В / Редколегія: В.А. Смолій (голова) та ін. К. : Наукова думка, 2003. С. 26.

240. Вегеш М. Андрей Шептицький (1865–1944). *Вчені, письменники і політичні діячі про Україну*: (Збірник наукових праць) / Ужгород. держ. ун-т, Ужгород. культ.-осв. і благодійницьке т-во «Карпатське братство». Ужгород, 1996. Вип. 2. С. 59–85.

241. Вегеш М. Антиукраїнська листівкова агітація в період Карпатської України (1938–1939). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Історія / Редакційна колегія: А. Г. Слюсаренко та ін. 2002. Випуск 63–64. С. 47–48.

242. Вегеш М. Антон Брацайко. *Актуальні та малодосліджені проблеми історії України* / Ужгородський державний університет, Кафедра політології. Ужгород, 1998. Випуск 3. С. 54–55.

243. Вегеш М. Архівні джерела з історії Карпатської України. *Карпатська Україна в портретах* / Відповідальний за випуск М. Токар. Ужгород : Видавництво УжНУ «Говерла», 2007. С. 291–293.

244. Вегеш М. Бабота Микола. *Енциклопедія Сучасної України* / Національна Академія Наук України, Наукове товариство ім. Т. Шевченка, Координаційне бюро Енциклопедії Сучасної України НАН України; [І.М. Дзюба, А.І. Жуковський, О.М. Романів – співголови]. Київ, 2003. Т. 2 (Б – Біо). С. 38.

245. Вегеш М. Бандусяк Микола Михайлович. *Енциклопедія Сучасної України* / Національна Академія Наук України, Наукове товариство ім. Т. Шевченка, Координаційне бюро Енциклопедії Сучасної України НАН України; [І.М. Дзюба, А.І. Жуковський, О.М. Романів – співголови]. Київ, 2003. Т. 2 (Б – Біо). С. 198–199.

246. Вегеш М. Бачинський Едмунд Степанович. *Енциклопедія Сучасної України* / Національна Академія Наук України, Наукове товариство ім. Т. Шевченка, Координаційне бюро Енциклопедії Сучасної України НАН України; [І.М. Дзюба, А.І. Жуковський, О.М. Романів – співголови]. Київ, 2003. Т. 2 (Б – Біо). С. 334.

247. Вегеш М. Березень 1939-го року в Карпатській Україні. *Дукля*. 2001. № 3. С. 31–35.

248. Вегеш М. Березневі операції угорських військ у Карпатській Україні. *Регіональні студії*: Науковий збірник / Міністерство освіти і науки України, Ужгородський національний університет, Інститут державного управління та регіонального розвитку; [Редколегія: В.І. Ярема, В.П. Мікловда та ін.]. Ужгород : Ліра, 2001. Випуск 1. С. 102–107.

249. Вегеш М. Біля джерел майбутньої незалежності. *Вони боронили Карпатську Україну*: Нариси історії національно-визвольної боротьби

закарпатських українців / М.М. Вегеш, М.В. Делеган, О.Д. Довганич та ін. [Відповідальний редактор М.М. Вегеш]. Ужгород, 2002. С. 104–123.

250. Вегеш М. Блестів Олександр Васильович. *Енциклопедія Сучасної України* / Національна Академія Наук України, Наукове товариство ім. Т. Шевченка, Координаційне бюро Енциклопедії Сучасної України НАН України; [І.М. Дзюба, А.І. Жуковський, О.М. Романів – співголови]. Київ, 2004. Т. 2 (Біо – Бя). С. 69.

251. Вегеш М. Бойчук Йосип Павлович. *Енциклопедія Сучасної України* / Національна Академія Наук України, Наукове товариство ім. Т. Шевченка, Координаційне бюро Енциклопедії Сучасної України НАН України; [І.М. Дзюба, А.І. Жуковський, О.М. Романів – співголови]. Київ, 2004. Т. 2 (Біо – Бя). С. 208.

252. Вегеш М. Боротьба проти угорських і польських терористів та угорської «п'ятої колони». *Вони боронили Карпатську Україну*: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців / М.М. Вегеш, М.В. Делеган, О.Д. Довганич та ін. [Відповідальний редактор М.М. Вегеш]. Ужгород, 2002. С. 293–312.

253. Вегеш М. Бращайки. *Енциклопедія історії України*. В 5 т. Т. 1: А–В / Редколегія: В.А. Смолій (голова) та ін. К. : Наукова думка, 2003. С. 373–374.

254. Вегеш М. Бращайко Михайло Михайлович. *Вони боронили Карпатську Україну*: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців / М.М. Вегеш, М.В. Делеган, О.Д. Довганич та ін. [Відповідальний редактор М.М. Вегеш]. Ужгород, 2002. С. 462–464.

255. Вегеш М. Бращайко Юлій Михайлович. *Енциклопедія Сучасної України* / Національна Академія Наук України, Наукове товариство ім. Т. Шевченка, Координаційне бюро Енциклопедії Сучасної України НАН України; [І.М. Дзюба, А.І. Жуковський, О.М. Романів – співголови]. Київ, 2004. Т. 3 (Біо – Бя). С. 438–439.

256. Вегеш М. Василь Гренджа-Донський (1897–1974). *Закарпаття. Хто є хто*. Міжнародне довідково-біографічне видання. Випуск перший. К. : Українська академія геральдики, товарного знаку та логотипу, 2004. С. 13.

257. Вегеш М. Велич і трагедія Карпатської України. *Дзеркало тижня*. Міжнародний суспільно-політичний тижневик. 2004. № 10 (485). 13–19 березня. С. 20; Величие и трагедия Карпатской Украины. *Зеркало недели*. Международный общественно-политический еженедельник. 2004. № 10 (485). 13–19 марта. С. 20.

258. Вегеш М. Велич і трагедія Карпатської України. *Наш рідний край*. 1999. № 6–7. С. 35–36.

259. Вегеш М. Велич і трагедія Карпатської України. Ужгород : Видавництво УжНУ «Говерла», 2007. 296 с.

260. Вегеш М. Висновки. *Вони боронили Карпатську Україну*: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців / М.М. Вегеш, М.В. Делеган, О.Д. Довганич та ін. [Відповідальний редактор М.М. Вегеш]. Ужгород, 2002. С. 635–640.

261. Вегеш М. Від «Науки» до «Нової свободи»: сторінки історії однієї закарпатської газети. *Sarpatica–Карпатика: Актуальні проблеми вітчизняної і зарубіжної історії та культури* / Ужгородський національний університет, НДІ Карпатознавства. Ужгород : Вид-во «Два кольори», 2001. Випуск 8. С. 33–46.

262. Вегеш М. Від учителя до президента Карпатської України. Волошин Августин Іванович. *Реабілітовані історією. Закарпатська область: У двох книгах*. Книга друга. Ужгород : ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2004. С. 367–373.

263. Вегеш М. Віденські арбітражі. *Енциклопедія Сучасної України* / Національна Академія Наук України, Наукове товариство ім. Т. Шевченка, Координаційне бюро Енциклопедії Сучасної України НАН України; [І.М. Дзюба, А.І. Жуковський, О.М. Романів – співголови]. Київ, 2005. Т. 4 (В–Вор). С. 492.

264. Вегеш М. Вікентій Шандор. *Вчені, письменники і політичні діячі про Україну: (Збірник наукових праць)* / Ужгородський державний університет, Ужгородське культурно-освітнє і благодійницьке товариство «Карпатське братство». Ужгород, 1996. Випуск 1. С. 94–97.

265. Вегеш М. Внутрішньополітичне становище Карпатської України. *Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців* / М.М. Вегеш, М.В. Делеган, О.Д. Довганич та ін. [Відповідальний редактор М.М. Вегеш]. Ужгород, 2002. С. 208–222.

266. Вегеш М. Волошин Августин Іванович. *Енциклопедія Сучасної України* / Національна Академія Наук України, Наукове товариство ім. Т. Шевченка, Координаційне бюро Енциклопедії Сучасної України НАН України; [І.М. Дзюба, А.І. Жуковський, О.М. Романів – співголови]. Київ, 2006. Т. 5 (Вод–Гн). С. 120.

267. Вегеш М. Вступ. *Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців* / М.М. Вегеш, М.В. Делеган, О.Д. Довганич та ін. [Відповідальний редактор М.М. Вегеш]. Ужгород, 2002. С. 7–12.

268. Вегеш М. Габовда Михайло Дмитрович. *Енциклопедія Сучасної України* / Національна Академія Наук України, Наукове товариство ім. Т. Шевченка, Координаційне бюро Енциклопедії Сучасної України НАН України; [І.М. Дзюба, А.І. Жуковський, О.М. Романів – співголови]. Київ, 2006. Т. 5 (Вод–Гн). С. 249.

269. Вегеш М. Галичани на Закарпатті. Василь Гренджа-Донський розповідає... *Визвольний шлях* (Лондон, Великобританія). 1993. Книга 8. С. 1016–1020.

270. Вегеш М. Галичани на Закарпатті: [В.С. Гренджа-Донський про солідарність українців Східної Галичини з національно-визвольною боротьбою закарпатців у 1938–1939 роках]. *Україна і світ* (Торонто, Канада). 1992. 26 листопада.

271. Вегеш М. Геровський Олексій Юліанович (1883–1972). *Енциклопедія історії України: В 5 т.* / Редколегія: В.А. Смолій (голова) та ін. Т. 2: Г–Д. К. : Наукова думка, 2004. С. 93.

272. Вегеш М. Гібридна війна польських диверсантів у Карпатській Україні (1938–1939). *Європа і політика*. Матеріали науково-практичної конференції «Україна — ЄС: двосторонні відносини у контексті загострення гібридної війни, конфлікту політик пам'яті та забезпечення прав національних меншин» (м. Ужгород, 3 травня 2018 року). Ужгород, 2018. С. 57–62.

273. Вегеш М. Гібридна війна угорських і польських терористів у Карпатській Україні (1938–1939). *Актуальні проблеми політичної науки*. Випуск другий. Ужгород : Видавництво УжНУ «Говерла», 2018. С. 88–103.

274. Вегеш М. Голота Яків. *Енциклопедія Сучасної України* / Національна Академія Наук України, Наукове товариство ім. Т. Шевченка, Координаційне бюро Енциклопедії Сучасної України НАН України; [І.М. Дзюба, А.І. Жуковський — співголови, М.Г. Железняк — відповідальний секретар]. Київ, 2006. Т. 6 (Го–Гю). С. 105.

275. Вегеш М. Грига Іван Іванович. *Енциклопедія Сучасної України* / Національна Академія Наук України, Наукове товариство ім. Т. Шевченка, Координаційне бюро Енциклопедії Сучасної України НАН України; [І.М. Дзюба, А.І. Жуковський — співголови, М.Г. Железняк — відповідальний секретар]. Київ, 2006. Т. 6 (Го–Гю). С. 424.

276. Вегеш М. Гренджа-Донська Аліса Василівна (псевд. — Зірка). *Енциклопедія Сучасної України* / Національна Академія Наук України, Наукове товариство ім. Т. Шевченка, Координаційне бюро Енциклопедії Сучасної України НАН України; [І.М. Дзюба, А.І. Жуковський — співголови, М.Г. Железняк — відповідальний секретар]. Київ, 2007. Т. 7 (Г–Ді). С. 84.

277. Вегеш М. Гренджа-Донський Василь Степанович (1897–1974). *Енциклопедія історії України*: В 5 т. Т. 2: Г–Д / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. К. : Наукова думка, 2003. С. 192.

278. Вегеш М. Гренджа-Донський Василь Степанович. *Вони боролися Карпатську Україну*: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців / М.М. Вегеш, М.В. Делеган, О.Д. Довганич та ін. [Відповідальний редактор М.М. Вегеш]. Ужгород, 2002. С. 472–478.

279. Вегеш М. Державно-правовий статус Закарпаття наприкінці 30-х рр. *Вони боролися Карпатську Україну*: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців / М.М. Вегеш, М.В. Делеган, О.Д. Довганич та ін. [Відповідальний редактор М.М. Вегеш]. Ужгород, 2002. С. 271–278.

280. Вегеш М. Джерела та література про Карпатську Україну. *Вони боролися Карпатську Україну*: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців / М.М. Вегеш, М.В. Делеган, О.Д. Довганич та ін. [Відповідальний редактор М.М. Вегеш]. Ужгород, 2002. С. 642–705.

281. Вегеш М. Діяльність автономних урядів краю у галузі культури. Релігія і церква в Карпатській Україні. *Вони боролися Карпатську Україну*: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців / М.М. Вегеш, М.В. Делеган, О.Д. Довганич та ін. [Відповідальний редактор М.М. Вегеш]. Ужгород, 2002. С. 249–271.

282. Вегеш М. Діяльність автономних урядів Підкарпатської Русі (Карпатської України) в галузі економіки і культури. *Нариси історії*

Закарпаття (1918–1945) / Ужгородський державний університет, Інститут Карпатознавства, Закарпатська обласна організація товариства охорони пам'яток історії та культури; [Відповідальний редактор і керівник авторського колективу: І.М. Гранчак]. Ужгород : Видавництво «Закарпаття», 1995. Т. II. С. 297–301.

283. Вегеш М. Діяльність угорської агентури в Карпатській Україні. *Карпатська Україна в центральньо-європейській політичній кризі напередодні Другої світової війни (1938–1939)*. Carpathian Ukraine in Central European political crisis on the eve of the Second World War (1938–1939). Fairmont: Academic publishing Fairmont. Locust AVE 1489. Fairmont. WV. USA. Year 2020. С. 64–83.

284. Вегеш М. До питання про виникнення та діяльність Організації Народної Оборони Карпатська Січ (1938–1939 рр.). *Науковий збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді*. Ужгород : Крайове товариство «Просвіта», 1996. Річник I (XV). С. 147–159.

285. Вегеш М. До питання про діяльність першого автономного уряду Підкарпатської Русі (11–26 жовтня 1938 р.). *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: історія* / Міністерство освіти України, Ужгородський державний університет; [Редколегія: І.Ф. Король (голова) та ін.]. Цей випуск присвячено 90-річчю від дня народження відомого вченого історика М.М. Лелекача і 50-річчю першої наукової конференції професорсько-викладацького колективу історичного факультету Ужгородського державного університету. Ужгород, 1998. Випуск 2. С. 63–66.

286. Вегеш М. До питання про діяльність уряду Карпатської України в екзилі (1939–1941 рр.). *Закарпатська Україна. 1945 рік*: Матеріали наукової конференції, присвяченої 50-річчю Перемоги над фашизмом та 50-річчю возз'єднання Закарпаття з Україною (Ужгород, 26 травня 1995 р.) / Закарпатська обласна рада народних депутатів, Ужгородський державний університет. Ужгород, 1995. С. 22–28.

287. Вегеш М. До питання про участь ОУН в обороні Карпатської України. Матеріали наукової конференції Всеукраїнського братства вояків УПА «Організація Українських Націоналістів і Українська Повстанська Армія: історія, уроки, сучасність» (16–17 січня 1993 р.). Івано-Франківськ – Стрий, 1993. С. 36–40.

288. Вегеш М. Духовний поводитир Закарпаття. До 100-річчя від дня народження єпископа Івана Маргітича. Ужгород : Ужгородський національний університет, 2021. 58 с.

289. Вегеш М. Еволюція державно-правового статусу Закарпаття (Підкарпатської Русі – Карпатської України) у міжвоєнний період. *Актуальні проблеми політичної науки*. Випуск третій. Ужгород : Видавництво УжНУ «Говерла», 2018. С. 160–171.

290. Вегеш М. Життєвий і творчий шлях Василя Гренджі-Донського. *Тези доповідей та повідомлень першої наукової конференції, присвяченої життю і діяльності видатного поета і культурно-громадського діяча Василя Степановича Гренджі-Донського (1897–1974)* (16 грудня 1994 р., м. Ужгород) /

Закарпатська обласна рада народних депутатів, Ужгородський державний університет. Ужгород, 1995. С. 7–12.

291. Вегеш М. Загрози Срібної Землі. *Гиря В. Угорська іредента в міжвоєнному Закарпатті («угорський фактор» у суспільно-політичному житті)*. Ужгород : Всеукраїнське державне видавництво «Карпати», 2012. С. 3–4.

292. Вегеш М. Закарпаття в контексті центральноєвропейської політичної кризи напередодні Другої світової війни: автореф. дис. ... доктора іст. наук / Національна Академія Наук України, Інститут історії України. Київ, 1998. 30 с.

293. Вегеш М. Закарпаття в центральноєвропейській політичній кризі напередодні Другої світової війни. *Україна в історії Європи ХІХ – початку ХХІ ст.: історичні нариси* / За редакцією чл.-кор. НАН України С.В. Віднянського. Київ : Інститут історії України НАН України, 2020. С. 448–486.

294. Вегеш М. Зарубіжна історіографія Карпатської України. *Вони боролися Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців* / М.М. Вегеш, М.В. Делеган, О.Д. Довганич та ін. [Відповідальний редактор М.М. Вегеш]. Ужгород, 2002. С. 87–102.

295. Вегеш М. Історичне значення Карпатської України. *Карпатська Україна (1938–1939)*. Збірник матеріалів міжнародної наукової конференції до 70-річчя проголошення Карпатської України. Пряшів, 5 березня 2009 року. Пряшів–Ужгород, 2010. С. 9–13.

296. Вегеш М. Історичні дослідження: Августин Волошин: педагог, політик, людина / Ужгородський державний університет, Науково-дослідний інститут Карпатознавства. Ужгород, 2000. Т. ІІІ. 357 с.

297. Вегеш М. Історичні дослідження: Закарпаття між двома світовими війнами / Ужгородський державний університет. Ужгород, 2000. Т. ІV. 339 с.

298. Вегеш М. Історичні дослідження: Історія Карпатської України (1938–1939) / Ужгородський державний університет. Ужгород, 2000. Т. І. 311 с.

299. Вегеш М. Історичні дослідження: Історія Карпатської України (1938–1939) / Ужгородський державний університет. Ужгород, 2000. Т. ІІ. 282 с.

300. Вегеш М. Історичні монографії та дослідження: Закарпаття в контексті центральноєвропейської політичної кризи напередодні Другої світової війни / Національна Академія Наук України, Інститут історії України, Ужгородський державний університет. Київ–Ужгород : Колір Принт, 1998. Т. І. 380 с.

301. Вегеш М. Історія і політика: У чотирьох томах. Т. 2. Історія Карпатської України. Августин Волошин – президент Карпатської України. Будівничі Карпатської України. Василь Гренджа-Донський розповідає... Ужгород, 2005. 552 с.

302. Вегеш М. Історія Карпатської України 1938–1939 років у оцінці Олега Ольжича. *Малинщина у просторі і часі*: Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції (25–27 вересня 1996 р.) / Малинська районна державна адміністрація, Виконком Малинської міської ради народних депутатів, Житомирське науково-краєзнавче товариство дослідників Волині, Житомирський обласний інститут удосконалення вчителів, Малинське літературно-мистецьке об'єднання «Поліська ластівка». Малин, 1996. С. 114–116.

303. Вегеш М. Історія Карпатської України в працях вітчизняних дослідників. *Вони боронили Карпатську Україну*: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців / М.М. Вегеш, М.В. Делеган, О.Д. Довганич та ін. [Відповідальний редактор М.М. Вегеш]. Ужгород, 2002. С. 58–87.

304. Вегеш М. Йосип Дудикевич — голова окружної Національної Ради у Воловоум. *Красне Поле: Про Карпатську Україну*. У 3-х частинах; [Упорядники: Ю.П. Зейкан, В.І. Копейко]. Ужгород : Патент, 1999. Ч. 1. С. 114–116.

305. Вегеш М. Карпатська Січ. Організація народної оборони Карпатська Січ. *Енциклопедія історії України*: В 8 т. Т. 4: Ка–Ком / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. К. : Наукова думка, 2007. С. 121–122.

306. Вегеш М. Карпатська Січ: сторінки історії (1938–1939 рр.) / Ужгородський державний університет, кафедра історії України. Ужгород, 1996. 23 с.

307. Вегеш М. Карпатська Україна — пролог у новий час краю. *Закарпатська Україна. Осінь 1944 року*: Матеріали наукової конференції, присвяченої 50-річчю визволення Закарпаття від фашизму та 50-річчю Першого з'їзду Народних Комітетів Закарпатської України (Ужгород, 18 листопада 1994 р.) / Закарпатська обласна рада народних депутатів, Ужгородський державний університет. Ужгород, 1995. С. 124–130.

308. Вегеш М. Карпатська Україна (1938–1939). *Календар «Просвіти» на 1994 рік*. Ужгород : ВВК «Патент», 1994. С. 53–56.

309. Вегеш М. Карпатська Україна (1938–1939): Соціально-економічний і політичний розвиток / Ужгородський державний університет, кафедра історії України, консалтинг-центр «Перспектива». Ужгород, 1993. 135 с.

310. Вегеш М. Карпатська Україна 1938–1939 в українській історіографії. *Український історик*. 1997. Т. XXXIV: На пошану Любомира Винара, основника «Українського історика» і Українського Історичного Товариства. 3 нагоди 65-ліття. С. 137–144.

311. Вегеш М. Карпатська Україна 1938–1939 років у загальноєвропейському історичному контексті / Ужгородський державний університет. Ужгород, 1997. Т. 1. 235 с.

312. Вегеш М. Карпатська Україна 1938–1939 років у загальноєвропейському історичному контексті / Ужгородський державний університет. Ужгород, 1997. Т. 2. 198 с.

313. Вегеш М. Карпатська Україна в 1938–1939 роках: еволюція оцінок. *Соціально-економічні та етнополітичні зміни в країнах Центральної і Південно-Східної Європи (друга половина 80-х – перша половина 90-х років ХХ ст.)*: Матеріали міжнародної наукової конференції (26–27 вересня 1996 р., м. Ужгород) / Ужгородський державний університет., Кафедра нової та новітньої історії та історіографії, Науково-дослідний інститут Карпатознавства, Закарпатський регіональний центр соціально-економічних і гуманітарних досліджень НАН України. Ужгород, 1997. С. 96–102.

314. Вегеш М. Карпатська Україна в 1938–1939 рр.: соціально-економічні і політичні аспекти: автореферат дис. ... канд. іст. наук / Ужгородський державний університет. Ужгород, 1994. 20 с.
315. Вегеш М. Карпатська Україна в боротьбі з угорською «п'ятою колоною». *Календар «Просвіти» на 1999 рік*. Ужгород, 1995. С. 52–53.
316. Вегеш М. Карпатська Україна і Німеччина (1938–1939 рр.). Ужгород, 1996. 22 с.
317. Вегеш М. Карпатська Україна і польські терористи [Рец.: Домбровський Даріуш. Польща і Закарпаття: 1938–1939. К. : Темпора, 2012. 392 с.. *Актуальні проблеми політичної науки*. Випуск третій. Ужгород : Видавництво УжНУ «Говерла», 2018. С. 220–228.
318. Вегеш М. Карпатська Україна у міжнародних відносинах (1938–1939). *Науковий збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді: Карпатська Україна: Національне відродження. Політичний розвиток. Персоналії*: Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 60-річчю Карпатської України (Ужгород, 11–12 березня 1999 р.). Ужгород, 2000. Річник IV (XVIII). С. 28–32.
319. Вегеш М. Карпатська Україна у міжнародних відносинах (1938–1939): Виступ на пленарному засіданні міжнародної наукової конференції *Карпатська Україна: Національне відродження. Політичний розвиток. Персоналії*. (м. Ужгород, 11 березня 1999 р.). Ужгород : Колір Принт, 1999. 12 с.
320. Вегеш М. Карпатська Україна у міжнародних відносинах. *Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців* / М.М. Вегеш, М.В. Делеган, О.Д. Довганич та ін. [Відповідальний редактор М.М. Вегеш]. Ужгород, 2002. С. 186–208.
321. Вегеш М. Карпатська Україна у міжнародних відносинах: Від Мюнхенської конференції до Віденського арбітражу. *Карпатська Україна в центрально-європейській політичній кризі напередодні Другої світової війни (1938–1939)*. Carpathian Ukraine in Central European political crisis on the eve of the Second World War (1938–1939). Fairmont: Academic publishing Fairmont. Locust AVE 1489. Fairmont. WV. USA. Year 2020. С. 27–45.
322. Вегеш М. Карпатська Україна. Документи і факти. Ужгород : Видавництво «Карпати», 2004. 432 с.
323. Вегеш М. Карпатська Україна. *Енциклопедія історії України*: В 8 т. Т. 4: Ка–Ком / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. К. : Наукова думка, 2007. С. 122.
324. Вегеш М. Карпатська Україна. *Закарпатська Україна: історія–традиція–ідентичність* / За редакцією Є. Пашенка. Загреб, 2013. С. 157–162.
325. Вегеш М. Карпатська Україна: на світанку свободи. *Європа – Центр*. Міжнародний суспільно-політичний журнал. 2008. № 4 (24). С. 4–15.
326. Вегеш М. Климпуш Дмитро. *Енциклопедія історії України*: В 8 т. Т. 4: Ка–Ком / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. К. : Наукова думка, 2007. С. 351.
327. Вегеш М. Колодзінський Михайло Франьович (1902–1939). *Вегеш М., Палінчак М., Петрінко В. Геополітика в постатях і термінах: підручник для студентів і аспірантів спеціальності «Політологія»*. Ужгород : Видавничий дім «Гельветика», 2020. С. 304–309.

328. Вегеш М. Колодзінський Михайло Франьович. *Вони боронили Карпатську Україну*: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців / М.М. Вегеш, М.В. Делеган, О.Д. Довганич та ін. [Відповідальний редактор М.М. Вегеш]. Ужгород, 2002. С. 490–492.

329. Вегеш М. Культурне життя в Карпатській Україні. *Дукля*. Літературно-мистецький та публіцистичний журнал (Пряшів, Словаччина). 2021. № 5. Рік видання 69. С. 32–51.

330. Вегеш М. Лар Василь Васильович. *Енциклопедія Сучасної України* / Національна Академія Наук України, Наукове товариство ім. Т. Шевченка, Координаційне бюро Енциклопедії Сучасної України НАН України; [І.М. Дзюба, А.І. Жуковский – співолови, М.Г. Железняк – відповідальний секретар]. Київ, 2016. Т. 16 (Куз–Лев). С. 545–546.

331. Вегеш М. Митрополит Андрей Шептицький і Греко-Католицька Церква на Закарпатті. *Нариси історії Української Греко-Католицької Церкви*. В двох томах. Т. 1 / За загальною редакцією доктора історичних наук, професора Миколи Вегеша; авторський колектив: М.М. Вегеш, Н.М. Концур-Карабінович, В.В. Марчук, М.М. Палінчак; передмова В.В. Гудзя, О.М. Ситника. Ужгород, 2022. С. 335–359.

332. Вегеш М. Митрополит Андрей Шептицький: історіографічні аспекти. *Проблеми української історіографії*: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 30-річчю Українського Історичного Товариства і журналу «Український історик» (2 березня 1996 р.). Мукачеве: Елара, 1996. С. 80–88.

333. Вегеш М. Міжнародна підтримка Карпатської України організаціями української еміграції. *Карпатська Україна в центральній-європейській політичній кризі напередодні Другої світової війни (1938–1939)*. Carpathian Ukraine in Central European political crisis on the eve of the Second World War (1938–1939). Fairmont: Academic publishing Fairmont. Locust AVE 1489. Fairmont. WV. USA. Year 2020. С. 105–123.

334. Вегеш М. Могутня постать української історії: [Про Митрополита Андрея Шептицького]. *Календар «Просвіти» на 1995 рік* / Закарп. крайове т-во «Просвіта»; [Упорядн.: П. Федака, Й. Баглай]. Ужгород : МПП «Гражда», 1995. С. 142–144.

335. Вегеш М. Монографія про Український вільний університет: [Рец. на кн.: Віднянський С. Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехо-Словаччині: Український вільний університет (1921–1945 рр.). К., 1994]. *Молодь–Україні*: (Наукові записки молодих учених Ужгородського державного університету) / Закарп. молодіжн. демократ. союз, Закарпат. Центр соціал. служби для молоді, Україн. асоціація студентів-істориків, Ужгород. держ. ун-т, Історичний факультет, Кафедра історії України, Юридичний факультет, Кафедра історії та теорії держави і права. Ужгород : Закарп. Центр соціал. служби для молоді, 1996. Т. 9. С. 208–211.

336. Вегеш М. Напади угорських і польських терористів на Карпатську Україну в 1938–1939 рр. *Культура Українських Карпат: традиції і сучасність*: Матеріали міжнародної наукової конференції (Ужгород, 1–4 вересня 1993 р.). Ужгород : МПП «Гражда», 1994. С. 123–129.

337. Вегеш М. Національне питання в Карпатській Україні (1938–1939). *Міжетнічні відносини на Закарпатті: стан, тенденції і шляхи подолання*: Матеріали науково-практичної конференції (19–20 січня 2001 р., м. Ужгород) / Закарпатська обласна адміністрація, Закарпатський регіональний центр соціально-економічних та гуманітарних досліджень НАН України, Карпатський фонд — міжнародний фонд «Відродження», Асоціація соціологів Закарпаття; [Під загальною редакцією П. В. Токаря]. Ужгород, 2001. С. 132–137.
338. Вегеш М. Наш край назавжди залишиться українським! [Про національно-визвольну боротьбу закарпатських українців у 1938–1939 роках]. *Наука і суспільство*. 1991. № 2. С. 26–29.
339. Вегеш М. Невицький Омелян. *Вони боронили Карпатську Україну*: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців / М.М. Вегеш, М.В. Делеган, О.Д. Довганич та ін. [Відповідальний редактор М.М. Вегеш]. Ужгород, 2002. С. 493–495.
340. Вегеш М. Незалежність Карпатської України. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Політологія. Соціологія. Філософія. Випуск 11. Ужгород: Видавництво Ужгородського національного університету «Говерла», 2009. С. 3–15.
341. Вегеш М. Нелегальні переходи польсько-чеського кордону українцями Східної Галичини в 1938–1939 рр. і реакція польського уряду. Шоста *Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства* (м. Луцьк, вересень–жовтень 1993 р.) / Академія Наук України, Інститут історії України, Національна комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей при Кабінеті Міністрів України, Міністерство культури України, Міністерство освіти України, Всеукраїнська спілка краєзнавців, Український фонд культури, Українське товариство охорони пам'яток історії та культури, Волинський державний університет імені Лесі Українки. Луцьк, 1993. С. 121–122.
342. Вегеш М. Нелегальні переходи польсько-чеського кордону. Галичани в Карпатській Січі. *Вони боронили Карпатську Україну*: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців / М.М. Вегеш, М.В. Делеган, О.Д. Довганич та ін. [Відповідальний редактор М.М. Вегеш]. Ужгород, 2002. С. 312–328.
343. Вегеш М. Нелегальні переходи польсько-чехословацького кордону і Карпатська Україна. *Карпатська Україна в центральньо-європейській політичній кризі напередодні Другої світової війни (1938–1939)*. Carpathian Ukraine in Central European political crisis on the eve of the Second World War (1938–1939). Fairmont: Academic publishing Fairmont. Locust AVE 1489. Fairmont. WV. USA. Year 2020. С. 84–104.
344. Вегеш М. Окупація Карпатської України — увертюра до початку Другої світової війни (1938–1939 рр.). *Міжнародний Науковий Конгрес: Українська історична наука на порозі ХХІ століття*. Чернівці, 2001. Т. 2. С. 153–157.
345. Вегеш М. Олег Ольжич (1907–1944). *Вчені, письменники і політичні діячі про Україну*: (Збірник наукових праць) / Ужгородський державний уні-

верситет, Ужгородське культурно-освітнє і благодійне товариство «Карпатське братство». Ужгород, 1996. Випуск 2. С. 101–105.

346. Вегеш М. Олександр Духнович в оцінках Августина Волошина і Василя Гренджі-Донського. *Бойки*: [Видання науково-культурологічного товариства «Бойківщина»]. 1996. № 1–12. С. 68–70.

347. Вегеш М. Ольжич Олег Олександрович. *Вони боронили Карпатську Україну*: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців / М.М. Вегеш, М.В. Делеган, О.Д. Довганич та ін. [Відповідальний редактор М.М. Вегеш]. Ужгород, 2002. С. 495–496.

348. Вегеш М. Омелян Невицький — піонер національного відродження Закарпаття. *Календар «Просвіти» на 1995 рік / Закарп. крайове т-во «Просвіта»*; [Упорядн.: П. Федака, Й. Баглай]. Ужгород : МПП «Гражда», 1995. С. 166–168.

349. Вегеш М. Організація Українських Націоналістів і Карпатська Україна (1938–1939 рр.). *Матеріали наукової конференції викладачів історичного факультету (1993 р.) / Ужгородський державний університет, Закарпатський центр соціальної служби для молоді*. Ужгород, 1994. С. 20–27.

350. Вегеш М. Останні дні президента Карпатської України. *Сучасність*. 1997. № 7–8. С. 159–164.

351. Вегеш М. Останні дні президента: [Про А. Волошина]. *Календар «Просвіти» на 1995 рік*. Ужгород : МПП «Гражда», 1995. С. 135–138.

352. Вегеш М. Перший літописець Карпатської України: [Про щоденник В.С. Гренджі-Донського «Щастя і горе Карпатської України»]. *Твори Василя Гренджі-Донського*. Том XII. Додаткові твори. Бібліографія / Літературна редакція: проф. д-р. Василь Лев. Зібрала і впорядкувала Зірка Гренджа-Донська. Вашингтон : Видання Карпатського Союзу, Інк; Відділ у Вашингтоні, Д. К., 1992. С. 257–261.

353. Вегеш М. Петро Стерчо (1919–1987). *Вчені, письменники і політичні діячі про Україну*: (Збірник наукових праць) / Ужгородський державний університет, Ужгородське культурно-освітнє і благодійне товариство «Карпатське братство». Ужгород, 1996. С. 83–86.

354. Вегеш М. Полковник Михайло Колодзінський. Colonelul Mykhailo Kolodzinsky. Colonel Mykhaylo Kolodzinsky. *Relatii Romano-ucrainene. Istorie si contemporaneitate. Romanian-Ukrainian relations. History and contemporaneity*. Румунсько-українські відносини. Історія та сучасність. Editory Irina Liuba Horvat. Anastasia Vehesh. Satu Mare: Editura Muzeului Satmarean — Bucuresti: Editura RCR Editorial, 2021. С. 95–134.

355. Вегеш М. Полковник Михайло Колодзінський-Гузар (1902–1939): сторінки життя і військово-політичної діяльності. *Карпатська Україна в центральньо-європейській політичній кризі напередодні Другої світової війни (1938–1939)*. Carpathian Ukraine in Central European political crisis on the eve of the Second World War (1938–1939). Fairmont: Academic publishing Fairmont. Locust AVE 1489. Fairmont. WV. USA. Year 2020. С. 136–167.

356. Вегеш М. Полковник Михайло Колодзінський-Гузар (1902–1939): сторінки життя і військово-політичної діяльності. Науково-популярний нарис. Ужгород : Ужгородський національний університет, 2021. 64 с.

357. Вегеш М. Полковник Михайло Колодзінський-Гузар у Карпатській Україні. *Визвольний шлях* (Лондон, Великобританія). 1993. Книга 8. С. 955–957.

358. Вегеш М. Преса в Карпатській Україні (1938–1939). *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: історія / Міністерство освіти України, Ужгородський державний університет; [Редколегія: І. Ф. Король (голова) та ін.]. Ужгород, 1998. Випуск 2. С. 29–31.

359. Вегеш М. Про автора та її книгу. *Горват Л. В. Соціально-економічний, політичний та культурний розвиток українців Мараморощини (Румунія) в 1918–1945 рр.* Ужгород, 1998. С. 2.

360. Вегеш М. Проблеми вітчизняної та зарубіжної історії в науковій спадщині професора В.І. Худанича. *Carpatica–Карпатика: Проблеми вітчизняної і зарубіжної історії з найдавніших часів до наших днів. Ювілейний збірник на пошану доктора історичних наук, професора Василя Івановича Худанича.* Ужгород, 2002. Вип. 14. С. 11–41.

361. Вегеш М. Проблеми історії Закарпаття міжвоєнного періоду у дослідженнях Вікентія Шандора. *Науковий збірник товариства «Просвіта» в Ужгороді: На пошану д-ра Вікентія Шандора*; [Редколегія: Й. Баглай, Д. Данилюк, О. Довганич, В. Задорожний, В. Ілько, І. Сенько, П. Федака, О. Хланта, В. Худанич]. Ужгород : Закарпатське крайове товариство «Просвіта», 1999. Річник II–III (XVI–XVII). С. 64–67.

362. Вегеш М. Промисловість, сільське господарство і торгівля Карпатської України наприкінці 30-х років. *Проблеми історії, філософії та літературознавства України: (Наукові записки вчених Ужгородського державного університету) / Ужгородський державний університет.* Ужгород, 1996. Випуск 1. С. 81–105.

363. Вегеш М., Палінчак М. Міжнародна підтримка уряду Карпатської України організаціями української еміграції (1938–1939 рр.). *Регіональні студії.* Науковий журнал. № 20. Видавничий дім «Гельветика», 2020. С. 146–158.

364. Вегеш М., Палінчак М. Політичні науки в Ужгородському національному університеті: сторінки становлення і розвитку. *Регіональні студії.* 2021. № 26. С. 66–87.

365. Вегеш М. Ревай Федір. *Енциклопедія історії України: В 10 т. Т. 9: Прил–С / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. К. : Наукова думка, 2012. С. 147.*

366. Вегеш М. Ревай Юліан Іванович. *Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців / М.М. Вегеш, М.В. Делеган, О.Д. Довганич та ін. [Відповідальний редактор М.М. Вегеш].* Ужгород, 2002. С. 511–514.

367. Вегеш М. Ревай Юліан. *Енциклопедія історії України: В 10 т. Т. 9: Прил–С / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. К. : Наукова думка, 2012. С. 147.*

368. Вегеш М. Релігія і церква в Карпатській Україні (1938–1939). *Історична школа професора Володимира Задорожного: (Науковий збірник) /*

Міністерство освіти України, Ужгородський державний університет, Кафедра історії України. Ужгород : Патент, 1999. С. 164–178.

369. Вегеш М. Рецензія: Токар Маріан. Проукраїнські політичні партії Закарпаття в 1919–1939 роках. Ужгород, 2001. 176 с. *Sarpatica–Карпатика*: Актуальні проблеми вітчизняної і зарубіжної історії та культури. Ужгород : Вид-во «Два кольори», 2001. Вип. 8. С. 292–298.

370. Вегеш М. Рогач Іван Андрійович. *Вони боронили Карпатську Україну*: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців / М.М. Вегеш, М.В. Делеган, О.Д. Довганич та ін. [Відповідальний редактор М.М. Вегеш]. Ужгород, 2002. С. 514–517.

371. Вегеш М. Розвиток освіти в Карпатській Україні (1938–1939). *Актуальні та малодосліджені проблеми історії України* / Ужгородський державний університет, Кафедра політології. Ужгород, 1998. Випуск 2. С. 23–28.

372. Вегеш М. Розвиток політичних подій в Карпатській Україні (вересень 1938 р. — друга половина березня 1939 р.). *Проблеми історії, філософії та літературознавства України*: (Наукові записки вчених Ужгородського державного університету). Ужгород, 1997. Випуск 3. С. 50–89.

373. Вегеш М. Розвій української літератури в Карпатській Україні (1938–1939). *Актуальні та малодосліджені проблеми історії України* / Ужгородський державний університет, Кафедра політології. Ужгород, 1998. С. 32–35.

374. Вегеш М. Росоха Степан. *Енциклопедія історії України*: В 10 т. Т. 9: Прил–С / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. К. : Наукова думка, 2012. С. 338.

375. Вегеш М. Світлі тіні народу. *Стряпко І. Товариство «Просвіта» в громадсько-політичному та культурному житті Закарпаття (1920–1939)*. Ужгород : Інформаційно-видавничий центр ЗІППО, 2012. С. 3–4.

376. Вегеш М. Солідарність українців Східної Галичини з національно-визвольною боротьбою закарпатських українців (1938–1939). *Молодь–Україні*: (Наукові записки молодих учених Ужгородського державного університету) / Закарпатський Молодіжний Демократичний Союз, Закарпатський центр соціальної служби для молоді, Українська асоціація студентів-істориків, Ужгородський державний університет, історичний факультет, кафедра історії України. Ужгород, 1994. Т. 3. С. 108–121.

377. Вегеш М. Соціально-економічне становище Карпатської України. *Вони боронили Карпатську Україну*: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців / М.М. Вегеш, М.В. Делеган, О.Д. Довганич та ін. [Відповідальний редактор М.М. Вегеш]. Ужгород, 2002. С. 222–249.

378. Вегеш М. Степан Ключурак. *Календар «Просвіти» на 1995 рік*. Ужгород : МПП «Гражда», 1995. С. 50–51.

379. Вегеш М. Сторінки історії Закарпаття в науковій спадщині професора Дмитра Данилюка. *Дмитро Данилюк: Бібліографічний покажчик*. Ужгород : Вид-во В. Падяка, 2001. С. 17–32.

380. Вегеш М. Сторінки історії ОУН–УПА в Закарпатті (1939–50-ті роки). *Сучасність*. 2001. № 3. С. 85–97.

381. Вегеш М. Сторінки історії ОУН–УПА в Закарпатті (1929–1939). *Сучасність*. 2001. № 2. С. 85–103.

382. Вегеш М. Суди і прокуратура в Карпатській Україні (1938–1939). *International scientific and practical conference devoted to the celebration of 5th anniversary of Visegrad Journal on Human Rights «Development of Legal science: choice mechanisms and priorities implementation»*: Conference proceedings. June 7–8. 2019. Snina: Izdevnieciba «Baltija Publishing». С. 48–53.

383. Вегеш М. Тацінець Федір Іванович. *Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців* / М.М. Вегеш, М.В. Делеган, О.Д. Довганич та ін. [Відповідальний редактор М.М. Вегеш]. Ужгород, 2002. С. 522–527.

384. Вегеш М. Театри Закарпаття 20–30-х років. *Нариси історії Закарпаття (1918–1945)* / Ужгородський державний університет, Інститут Карпатознавства, Закарпатська обласна організація товариства охорони пам'яток історії та культури; [Відповідальний редактор і керівник авторського колективу І.М. Гранчак]. Ужгород: Вид-во «Закарпаття», 1995. С. 386–394.

385. Вегеш М. Трагедія Чехословаччини і Карпатської України. *Карпатська Україна в центральньо-європейській політичній кризі напередодні Другої світової війни (1938–1939)*. Carpathian Ukraine in Central European political crisis on the eve of the Second World War (1938–1939). Fairmont: Academic publishing Fairmont. Locust AVE 1489. Fairmont. WV. USA. Year 2020. С. 124–135.

386. Вегеш М. Угорська дипломатія і розвідка в Карпатській Україні (1938–1939). *Актуальні та малодосліджені проблеми історії України* / Ужгородський державний університет, Кафедра політології. Ужгород, 1998. Випуск 2. С. 17–22.

387. Вегеш М. Угорський і польський терор у Карпатській Україні. *Карпатська Україна – незалежна держава*. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої Незалежності Карпатської України (м. Ужгород, 14–15 березня 2019 року) / Вступне слово В. Смоланки; Редколегія: М. Вегеш (голова), С. Віднянський, М. Лендьел, О. Пагіря, М. Токар, С. Федака (члени редкол.). Ужгород: Видавництво ПП «АУТДОР-ШАРК», 2019. С. 186–210.

388. Вегеш М. Угорські та польські терористи в Карпатській Україні. *Карпатська Україна в центральньо-європейській політичній кризі напередодні Другої світової війни (1938–1939)*. Carpathian Ukraine in Central European political crisis on the eve of the Second World War (1938–1939). Fairmont: Academic publishing Fairmont. Locust AVE 1489. Fairmont. WV. USA. Year 2020. С. 46–63.

389. Вегеш М. Українська преса Східної Галичини про Карпатську Україну (1938–1939). *Молодь–Україні: (Наукові записки молодих учених Ужгородського державного університету) / Закарпатський Молодіжний Демократичний Союз, Закарпатський центр соціальної служби для молоді, Українська асоціація студентів-істориків, Ужгородський державний університет, історичний факультет, кафедра історії України*. Ужгород, 1994. Т. 3. С. 97–116.

390. Вегеш М. Українська преса Східної Галичини про Карпатську Україну (1938–1939 рр.). *Дзвін*. 1994. № 10. С. 131–137.

391. Вегеш М. Українське Закарпаття в контексті загальнонаціонального визвольного руху. *Августин Волошин як український державник, педагог і релігійний діяч*. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 130-річчю від дня народження Героя України, о. Августина Волошина і 65-річчю проголошення Карпатської України 16 березня 2004 року. К. : Видавництво «Прецедент», 2004. С. 23–33.

392. Вегеш М. Українському Вільному Університету – 75. *Календар «Просвіти» на 1996 рік / Закарп. крайове т-во «Просвіта»; [Упорядн.: П. Федака, Й. Баглай]*. Ужгород, 1996. С. 32.

393. Вегеш М. Українському вільному університету – 80. *Календар українців Угорщини на 2001 рік / Редактори-упорядники: Омелян Русин (Будапешт), Василь Худанич (Ужгород)*. Ужгород : «Мистецька лінія», 2001. С. 58–59.

394. Вегеш М. Федір Ревай. *Історія України в історичних портретах* (Збірник наукових праць). Ужгород, 1996. С. 89–93.

395. Вегеш М. Хуст – нова столиця Карпатської України. *Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування: історія і сучасність*: (Тези міжнародної науково-практичної конференції). Рівне, 1993. С. 159–161.

396. Вегеш М. Шандор Вікентій Іванович. *Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців / М.М. Вегеш, М.В. Делеган, О.Д. Довганич та ін.* [Відповідальний редактор М.М. Вегеш]. Ужгород, 2002. С. 533–534.

397. Вегеш М. Юліан Ревай. *Історія України в історичних портретах* (Збірник наукових праць). Ужгород, 1996. С. 84–88.

398. Вегеш М. Якої України хотів Василь Гренджа-Донський? *Календар «Просвіти» на 1993 рік*. Ужгород, 1993. С. 120–122.

399. Вегеш М., Вегеш І. Карпатська Україна: від автономії до незалежності. *Карпатська Україна в центральньо-європейській політичній кризі напередодні Другої світової війни (1938–1939)*. Carpathian Ukraine in Central Ewropean political crisis on the eve of the Second World War (1938–1939). Fairmont: Academic publishing Fairmont. Locust AVE 1489. Fairmont. WV. USA. Year 2020. С. 8–26.

400. Вегеш М., Віднянський В. Українська еміграція в країнах Центральної і Східної Європи і Карпатська Україна (1938–1939 рр.). *Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи*: Матеріали науково-практичної конференції «Симон Наріжний та українська еміграція 20–30-х рр. ХХ ст. у Празі» (Полтава, жовтень 1998 р.) / Національна комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей, Інститут історії України НАН України. Київ, 1999. С. 136–151.

401. Вегеш М., Віднянський С. [Рец.: Колодзінський М. Воєнна доктрина українських націоналістів. К. : Основи, 2019. 287 с.]. *Український історичний журнал*. 2020. № 5. С. 243–250.

402. Вегеш М., Віднянський С. Августин Волошин – «батько карпатоукраїнського народу». Київ : Парламентське видавництво, 2020. 472 с.+іл., ім. пок. (Серія «Політичні портрети»).

403. Вегеш М., Віднянський С. Августин Волошин — будівничий української державності за Карпатами / Видання друге. Київ : Парламентське видавництво, 2021. 472 с. (Серія: Політичні портрети).

404. Вегеш М., Віднянський С. Антиукраїнська і античеська діяльність угорських агентів у Карпатській Україні наприкінці 30-х років. *Сучасність*. 1998. № 6. С. 78–84.

405. Вегеш М., Віднянський С. Волошин Августин (1874–1945). *Малий словник історії України* / Міністерство освіти України [Редколегія: В. Смолій, С. Кульчицький, О. Майборода та ін.]. К. : Либідь, 1997. С. 97–98.

406. Вегеш М., Віднянський С. Волошин Августин Іванович. *Енциклопедія історії України*: В 5 т. Т. 1: А–В / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. К. : Наукова думка, 2003. С. 626–627.

407. Вегеш М., Віднянський С. Карпатська Січ. *Малий словник історії України* / Міністерство освіти України [Редколегія: В. Смолій, С. Кульчицький, О. Майборода та ін.]. К. : Либідь, 1997. С. 184.

408. Вегеш М., Віднянський С. Карпатська Україна. *Малий словник історії України* / Міністерство освіти України [Редколегія: В. Смолій, С. Кульчицький, О. Майборода та ін.]. К. : Либідь, 1997. С. 184.

409. Вегеш М., Віднянський С. Країни Центрально-Східної Європи та українське питання (1918–1939) / Національна Академія Наук України, Інститут історії України, Ужгородський державний університет. Київ–Ужгород, 1998. 257 с.

410. Вегеш М., Віднянський С. Ревай Федір. *Малий словник історії України* / Міністерство освіти України [Редколегія: В. Смолій, С. Кульчицький, О. Майборода та ін.]. К. : Либідь, 1997. С. 334.

411. Вегеш М., Віднянський С. Ревай Юліян. *Малий словник історії України* / Міністерство освіти України [Редколегія: В. Смолій, С. Кульчицький, О. Майборода та ін.]. К. : Либідь, 1997. С. 334–335.

412. Вегеш М., Віднянський С. Рецензія на монографію Д. Домбровського Польща і Закарпаття: 1938–1939. К. : Темпора, 2012. 392 с. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. Міжвідомчий збірник наукових праць. Випуск 27 / Відповідальний редактор С.В. Віднянський. К. : Інститут історії України НАН України, 2018. С. 363–373.

413. Вегеш М., Гиря В. Документознавство Карпатської України (До питання щодо оцінки архівних джерел, опублікованих документів та матеріалів періодики часів існування Карпато-Української держави). Україна і Центральна Європа: історія, політика, культура. Матеріали VI міжнародної науково-практичної конференції «Формат розвитку відносин України та країн Центральної Європи у контексті впливу гібридної війни, виборчих процесів, прав національних меншин та пандемії Covid–19» / Відповідальні за випуск: В.І. Гиря., М.М. Вегеш. Ужгород : ПП Роман О. І., 2021. С. 358–372.

414. Вегеш М., Гиря В. Законотворець Карпатської України Михайло Брацайко. *Карпатська Україна — етап українського державотворення: історія і сучасність*. Матеріали наукової конференції, присвяченої 80-річчю

проголошення незалежності Карпато-Української держави і 145-річчю від дня народження видатного закарпатського політика й громадсько-культурного мислителя Августина Волошина (м. Ужгород, 14 березня 2019 року). Ужгород, 2019. С. 148–151.

415. Вегеш М., Гиря В. Карпатська Україна і Угорщина. *Карпатська Україна – етап українського державотворення: історія і сучасність*. Матеріали наукової конференції, присвяченої 80-річчю проголошення незалежності Карпато-Української держави і 145-річчю від дня народження видатного закарпатського політика й громадсько-культурного мислителя Августина Волошина (м. Ужгород, 14 березня 2019 року). Ужгород, 2019. С. 53–63.

416. Вегеш М., Гиря В. Угорська іредента на Закарпатті в другій половині 20-х – першій половині 30-х рр. *Carpatica–Карпатика*. Випуск 28. Актуальні проблеми політичної історії та духовності Закарпаття / Ужгородський національний університет, Науково-дослідний інститут карпатознавства. Ужгород, 2003. С. 79–94.

417. Вегеш М., Гиря В. Угорський ревізіонізм і Карпатська Україна (1938–1939). *Carpatica–Карпатика*. Випуск 29. НДІ карпатознавства: історія, сучасний стан, перспективи розвитку / Ужгородський національний університет, Науково-дослідний інститут карпатознавства. Ужгород, 2003. С. 175–195.

418. Вегеш М., Гиря В. Угорський ревізіонізм проти Чехословацької республіки і Закарпаття (20–30-ті роки ХХ ст.). *Актуальні проблеми політичної науки*. Випуск третій. Ужгород : Видавництво УжНУ «Говерла», 2018. С. 171–197.

419. Вегеш М., Гиря В. Федір Ревай – голова УНО. *Карпатська Україна – етап українського державотворення: історія і сучасність*. Матеріали наукової конференції, присвяченої 80-річчю проголошення незалежності Карпато-Української держави і 145-річчю від дня народження видатного закарпатського політика й громадсько-культурного мислителя Августина Волошина (м. Ужгород, 14 березня 2019 року). Ужгород, 2019. С. 143–147.

420. Вегеш М., Гиря В. Чехословацька Республіка в часи центральноєвропейської політичної кризи (Мюнхенська конференція 29–30 вересня 1938 р.). *Вибір 2019*. Матеріали науково-практичної конференції «Електоральні процеси в Україні: загальнонаціональні особливості та регіональні виборчі практики». Ужгород, 2018. С. 102–112.

421. Вегеш М., Гиря В. Чехословацька Республіка і Карпатська Україна: між Мюнхеном, Комарно і Віденським арбітражем. *Вибір 2019*. Матеріали науково-практичної конференції «Електоральні процеси в Україні: загальнонаціональні особливості та регіональні виборчі практики». Ужгород, 2018. С. 112–119.

422. Вегеш М., Гиря В. Юліан Ревай – міністр Карпатської України. *Карпатська Україна – етап українського державотворення: історія і сучасність*. Матеріали наукової конференції, присвяченої 80-річчю проголошення незалежності Карпато-Української держави і 145-річчю від дня народження видатного закарпатського політика й громадсько-культурного мислителя Августина Волошина (м. Ужгород, 14 березня 2019 року). Ужгород, 2019. С. 140–143.

423. Вегеш М., Гиря В. Як голосували закарпатці в 39-му? (Електоральні настрої населення Закарпаття під час виборів до Союму Карпатської України). *Вибір 2019*. Матеріали науково-практичної конференції «Електоральні процеси в Україні: загальнонаціональні особливості та регіональні виборчі практики». Ужгород, 2018. С. 6–11.

424. Вегеш М., Гиря В., Горват Л. Чехословацька, Румунія і Карпатська Україна під час центральноєвропейської політичної кризи напередодні Другої світової війни. Україна і Центральна Європа: історія, політика, культура. Матеріали VI міжнародної науково-практичної конференції «Формат розвитку відносин України та країн Центральної Європи у контексті впливу гібридної війни, виборчих процесів, прав національних меншин та пандемії Covid-19» / Відповідальні за випуск: В.І. Гиря., М.М. Вегеш. Ужгород : ПП Роман О.І., 2021. С. 150–167.

425. Вегеш М., Гиря В., Король І. Угорська іредента на Закарпатті між двома світовими війнами 1918–1939 рр. / Ужгородський державний університет. Ужгород : Колір Прінт, 1998. 130 с.

426. Вегеш М., Горват І.-Л. Румунсько-чехословацькі відносини через призму державотворчих процесів у Карпатській Україні (1938–1939). Стаття 1. *Вільне слово*. Культурно-просвітницький часопис Союзу українців Румунії. 2022. № 3–4. С. 10, 12.

427. Вегеш М., Горват І.-Л. Румунсько-чехословацькі відносини через призму державотворчих процесів у Карпатській Україні (1938–1939). Стаття 2. *Вільне слово*. Культурно-просвітницький часопис Союзу українців Румунії. 2022. № 5–6. С. 12.

428. Вегеш М., Горват І.-Л. Румунсько-чехословацькі відносини через призму державотворчих процесів у Карпатській Україні (1938–1939). Стаття 3. *Вільне слово*. Культурно-просвітницький часопис Союзу українців Румунії. 2022. № 7–8. С. 12.

429. Вегеш М., Горват Л. «Закарпатське питання» у міжнародній політиці напередодні Другої світової війни (1938–1939). *Lucrarile Simpozionului International. Relatii Romano-ucrainene. Istorie si contemporaneitate. Romanian-Ukrainian relations. History and contemporaneity*. Румунсько-українські відносини. Історія та сучасність. *Tasnad*, 26–28 octombrie 2017. Editory Irina Liuba Horvat. Anastasia Vehesh. Satu Mare: Editura Muzeului Satmarean – Cluj Napoca: Editura Econ Transilvan, 2018. S. 135–173.

430. Вегеш М., Горват Л. Августин Волошин — президент Карпатської України. *Наш голос*: Літературно-культурний журнал українських письменників Румунії. 2000. Ч. 59–60; Ч. 61–62. С. 19–20.

431. Вегеш М., Горват Л. Громадсько-політична і культурно-освітня діяльність Василя Гренджі-Донського (1897–1974): (Матеріали до спецкурсу «Історія української культури ХХ століття») / Ужгородський державний університет, Науково-дослідний інститут Карпатознавства. Ужгород, 2000. 106 с.

432. Вегеш М., Горват Л. Закарпаття напередодні Другої світової війни: геополітичні аспекти. *Актуальні проблеми політичної науки*. Випуск п'ятий. Ужгород : Видавництво УжНУ «Говерла», 2018. С. 4–57.

433. Вегеш М., Горват Л. Карпатська Україна 1938–1939 років в портретах: (Методичний посібник для студентів історичного факультету, що вивчають «Краєзнавство» / Ужгородський державний університет, Науково-дослідний інститут Карпатознавства. Ужгород, 2000. 101 с.

434. Вегеш М., Горват Л. Карпатська Україна у міжнародних відносинах (1938–1939) / Ужгородський державний університет. Ужгород, 1997. 136 с.

435. Вегеш М., Горват Л. Особливості українсько-румунських політичних взаємин напередодні Другої світової війни (на прикладі Карпатської України). *Relatii Romano-ucrainene, istorie si contemporaneitate. Румунсько-українські відносини. Історія та сучасність. Romanian-ukrainian relations, history and present.* Editura Muzeului Satmarean, 2015. С. 84–90.

436. Вегеш М., Горват Л. Релігія і церква в Карпатській Україні. *Relatii Romano-ucrainene. Istorie si contemporaneitate. Romanian-Ukrainian relations. History and contemporaneity. Румунсько-українські відносини. Історія та сучасність.* Editory Irina Liuba Horvat. Anastasia Vehesh. Satu Mare: Editura Muzeului Satmarean – Bucuresti: Editura RCR Editorial, 2019. С. 271–284.

437. Вегеш М., Горват Л. Румунія і Карпатська Україна (1938–1939). Короткий історичний нарис / Ужгородський державний університет. Ужгород, 1999. 20 с.

438. Вегеш М., Горват Л. Сторінки історії Закарпаття: історичні статті, есе, історико-біографічні нариси / Союз Українців Румунії. Бухарест: Видавництво Мустанг, 2003. 407 с.

439. Вегеш М., Горват Л. Українська державність у ХХ столітті: (Матеріали до лекцій для студентів історичного факультету) / Ужгородський державний університет, Кафедра історії України, кафедра політології. Ужгород, 2000. 98 с.

440. Вегеш М., Горват Л. Феномен Августина Волошина через призму політичного лідерства. *Carpatica–Карпатика*. Випуск 30. Історична школа професора Володимира Задорожного. Науковий збірник. Випуск 2 / Національна академія наук України; Інститут історії України; Міністерство освіти і науки України; Ужгородський національний університет; Науково-дослідницький інститут карпатознавства. Ужгород : Видавництво «Гражда», 2004. С. 87–94.

441. Вегеш М., Горват Л. Якої України хотів Василь Гренджа-Донський? *Український вісник: Часопис Союзу українців Румунії*. 2002. № 3–4. С. 15.

442. Вегеш М., Греченюк Н. Громадсько-політичні і культурні взаємини українців Східної Галичини і Закарпаття в першій половині ХХ ст.: огляд джерел і літератури. *Carpatica–Карпатика*. Випуск 28. Актуальні проблеми політичної історії та духовності Закарпаття / Ужгородський національний університет, Науково-дослідний інститут карпатознавства. Ужгород, 2003. С. 28–78.

443. Вегеш М., Греченюк Н. Національно-визвольні змагання українців Східної Галичини і Закарпаття в 1918–1950 рр. ХХ ст. / Ужгородський національний університет, Науково-дослідний інститут карпатознавства. Ужгород, 2003. 195 с.

444. Вегеш М., Данилюк Д. Проблеми історії Закарпаття у науковій спадщині І. Гранчака. *Професор Іван Гранчак: (До 70-річчя від дня народження) / Упорядкування доктора філологічних наук, професора М. Зимомрі.* Ужгород, 1997. С. 55–61.

445. Вегеш М., Делеган В., Туряниця В. Василь Гренджа-Донський у вітчизняній і зарубіжній історіографії. *Тези доповідей то повідомлень першої наукової конференції, присвяченої життю і діяльності видатного поета і культурно-громадського діяча Василя Степановича Гренджі-Донського (1897–1974)* (16 грудня 1994 р., м. Ужгород) / Закарпатська обласна рада народних депутатів, Ужгородський державний університет. Ужгород, 1995. С. 14–19.

446. Вегеш М., Довганич О., Хланта О. Активний просвітянин – жертва репресій. Юськів Семен Пилипович. *Реабілітовані історією. Закарпатська область: У двох книгах. Книга друга.* Ужгород : ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2004. С. 580–582.

447. Вегеш М., Довганич О., Хланта О. Семен Юськів: невідомі сторінки біографії. *Carpatica–Karpatica.* Випуск 27. Карпатський регіон: історія і культура / Ужгородський національний університет, Науково-дослідний інститут карпатознавства. Ужгород, 2003. С. 111–114.

448. Вегеш М., Довганич О., Худанич В. Джерельна база Карпатської України. *Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців / М.М. Вегеш, М.В. Делеган, О.Д. Довганич та ін. [Відповідальний редактор М.М. Вегеш].* Ужгород, 2002. С. 14–46.

449. Вегеш М., Довганич О., Худанич В. Перелік воїнів Карпатської Січі та активістів Карпатської України, які брали участь у боях, а також репресовані. *Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців / М.М. Вегеш, М.В. Делеган, О.Д. Довганич та ін. [Відповідальний редактор М.М. Вегеш].* Ужгород, 2002. С. 616–634.

450. Вегеш М., Задорожний В. Велич і трагедія Карпатської України. *Задорожний Володимир Євгенович. Історіографічні студії / Передмова Івана Хланти.* Ужгород : Гражда, 2016. С. 310–358.

451. Вегеш М., Задорожний В. Велич і трагедія Карпатської України: історико-популярний нарис / Закарпатське товариство «Знання», Консалтинг-центр «Перспектива». Ужгород, 1993. 84 с.

452. Вегеш М., Задорожний В. Державно-правовий статус Закарпаття наприкінці 30-х рр. ХХ ст. *Конституційне будівництво в Україні: теорія та практика:* Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 4-й річниці Конституції України (1–3 червня 2000 р.) / Управління освіти Закарпатської обласної державної адміністрації, Вища школа права при Інституті держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, Закарпатське відділення Фонду підтримки науки. Ужгород : Видавництво «Закарпаття», 2000. С. 106–114.

453. Вегеш М., Задорожний В. Державно-правовий статус Закарпаття наприкінці 30-х рр. *Задорожний Володимир Євгенович. Історіографічні студії / Передмова Івана Хланти.* Ужгород : Гражда, 2016. С. 293–298.

454. Вегеш М., Задорожний В. Карпатська Україна — незалежна держава. *Задорожний Володимир Євгенович. Історіографічні студії* / Передмова Івана Хланти. Ужгород : Гражда, 2016. С. 359–366.

455. Вегеш М., Задорожний В. Карпатська Україна — незалежна держава. *Новини Закарпаття*. 2000. 17, 24 червня.

456. Вегеш М., Задорожний В. Карпатська Україна 1938–1939 років: новий підхід до проблеми. *Задорожний Володимир Євгенович. Історіографічні студії* / Передмова Івана Хланти. Ужгород : Гражда, 2016. С. 366–374.

457. Вегеш М., Задорожний В. Карпатська Україна 1938–1939 рр. у світлі європейської періодики. *Задорожний Володимир Євгенович. Історіографічні студії* / Передмова Івана Хланти. Ужгород : Гражда, 2016. С. 374–381.

458. Вегеш М., Задорожний В. Карпатська Україна 1938–1939 рр. у світлі європейської періодики. *Карпатська Україна і Августин Волошин: Матеріали міжнародної наукової конференції «Карпатська Україна — пролог відродження української державності»* (Ужгород, 11–12 березня 1994 р.). Ужгород, 1995. С. 48–60.

459. Вегеш М., Задорожний В. Карпатська Україна в 1938–1939 рр.: деякі аспекти соціально-економічного і політичного розвитку. *Український історичний журнал*. 1995. № 2. С. 42–51.

460. Вегеш М., Задорожний В. Карпатська Україна у світлі нових документів. *Сучасність*. 1993. № 4. С. 62–67.

461. Вегеш М., Задорожний В. Щастя і горе Карпатської України В. Гренджі-Донського — історичне джерело. *Тези доповідей і повідомлень наукової конференції, присвяченої життю і діяльності видатного поета і культурно-громадського діяча Василя Степановича Гренджі-Донського (1897–1974)* (16 грудня 1994 р., м. Ужгород) / Закарпатська обласна рада народних депутатів, Ужгородський державний університет. Ужгород, 1995. С. 51–53.

462. Вегеш М., Зимомря М. Духовні стремління О. Духновича в оцінках Августина Волошина та Едуарда Вінтера. *О.В. Духнович і слов'янський світ: Матеріали наукової конференції* (23–24 квітня 1993 р.). / Закарпатська обласна державна адміністрація, Міністерство освіти України, Ужгородський державний університет. Ужгород, 1993. С. 178–179.

463. Вегеш М., Ілько В. Преса Східної Галичини про національно-визвольну боротьбу закарпатських українців в 1938–1939 рр. Тези доповідей наукової конференції «*Суспільно-політичні відносини на Закарпатті в 20–30 рр. ХХ ст.*» / Міністерство освіти України, Ужгородський державний університет, кафедра історії України. Ужгород, 1992. С. 42–49.

464. Вегеш М., Ілько В. Про масовий перехід кордону юнаками і дівчатами Східної Галичини на Закарпаття у 1938–1939 роках. *Матеріали наукової конференції, присвяченої пам'яті Івана Панькевича (23–24 жовтня 1992 р.)* / Закарпатський краєзнавчий музей. Ужгород, 1992. С. 274–276.

465. Вегеш М., Кляп М. Література Закарпаття в 20–30 роках. *Нариси історії Закарпаття (1918–1945)* / Ужгородський державний університет, Інститут Карпатознавства, Закарпатська обласна організація товариства охо-

рони пам'яток історії та культури; [Відповідальний редактор і керівник авторського колективу: І.М. Гранчак]. Ужгород : Видавництво «Закарпаття», 1995. С. 373–284.

466. Вегеш М., Кляп М., Тарасюк В., Токар М. Августин Волошин. Життя і помисли президента Карпатської України. Ужгород : Карпати, 2005. 464 с.

467. Вегеш М., Кляп М., Тарасюк В., Токар М. Августин Волошин. Життя і помисли президента Карпатської України / 2-е вид., допов. Ужгород : Карпати, 2009. 480 с.

468. Вегеш М., Концур-Карабінович Н. Українська Греко-Католицька Церква в портретах. Ужгород : «АУТДОР-ШАРК», 2021. 347 с.

469. Вегеш М., Концур-Карабінович Н., Марчук В., Палінчак М., Голонич Я. Українська Греко-Католицька Церква: минуле і сучасне. Фермонт (США), 2020. 380 с.

470. Вегеш М., Король І. Організації української діаспори США і Канади та Карпатська Україна. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: історія / Міністерство освіти України, Ужгородський державний університет; [Редколегія: І.Ф. Король (голова) та ін.]. Ужгород, 1998. Випуск 2. С. 67–70.

471. Вегеш М., Марина В. Карпатська Україна на фоні міжнародних відносин. Незалежність Карпатської України. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Політологія. Соціологія. Філософія. Випуск 11. Ужгород : Видавництво Ужгородського національного університету «Говерла», 2009. С. 19–26.

472. Вегеш М., Марина В. Румунія і Карпатська Україна: Особливості політичного розвитку і співробітництва. *Карпатська Україна і Августин Волошин: Матеріали міжнародної наукової конференції «Карпатська Україна – пролог відродження української державності (Ужгород, 11–12 березня 1994 р.)*. Ужгород, 1995. С. 61–69.

473. Вегеш М., Міщанин В. Йосип Дудикевич. *Історія України в історичних портретах* (Збірник наукових праць). Ужгород, 1996. С. 98–101.

474. Вегеш М., Міщанин В. Події 13–14 березня 1939 р. в Карпатській Україні. *Молодь – Україні:* (Наукові записки молодих вчених Ужгородського державного університету). До 50-річчя Ужгородського державного університету / Закарпатський Молодіжний Демократичний Союз, Закарпатський центр соціальної служби для молоді, Українська асоціація студентів-істориків, Ужгородський державний університет, Історичний факультет, Кафедра історії України, Юридичний факультет, Кафедра історії та теорії держави і права. Ужгород, 1995. Т. 5–6. С. 189–190.

475. Вегеш М., Міщанин В. Проугорська «п'ята колона» у Карпатській Україні (1938–1939 рр.). *Молодь – Україні:* (Наукові записки молодих вчених Ужгородського державного університету). До 50-річчя Ужгородського державного університету / Закарпатський Молодіжний Демократичний Союз, Закарпатський центр соціальної служби для молоді, Українська асоціація студентів-істориків, Ужгородський державний університет, Історичний факультет, Кафедра історії України, Юридичний факультет, Кафедра історії та теорії держави і права. Ужгород, 1995. Т. 5–6. С. 181–185.

476. Вегеш М., Олашин М. Дослідження з історії німецької меншини на Закарпатті: [Рец. на кн.: Павленко Г.В. Німці на Закарпатті. Ужгород, 1996]. *Проблеми історії, філософії та літературознавства України*: (Наукові записки вчених Ужгородського державного університету). Ужгород, 1996. Вип. 1. С. 161–166.

477. Вегеш М., Олашин М. Праця про емігрантів із Закарпаття: [Рец. на кн.: Пагира В. Закарпатці в діаспорі. — Ужгород : Патент, 1998]. *Ювілейний збірник на пошану історика України академіка Володимира Грабовецького: До 70-річчя з дня народження*. Ужгород, 1998. С. 126–129.

478. Вегеш М., Олашин М. Про Карпатську Січ та її команданта: [Рец. на кн.: Дмитро Климуш — головний командант «Карпатської Січі». Ужгород, 1997]. *Актуальні та малодосліджені проблеми історії України / Ужгородський державний університет, Кафедра політології*. Ужгород, 1998. Вип. 2. С. 87–89.

479. Вегеш М., Остапчук Ю. Роль митрополита Андрея Шептицького у налагодженні громадсько-культурних взаємин Закарпаття і Галичини в міжвоєнний період. *Актуальні та малодосліджені проблеми історії України / Ужгород. держ. ун-т, Кафедра політології*. Ужгород, 1998. Вип. 1. С. 12–14.

480. Вегеш М., Палінчак М. Державно-правові основи існування Карпато-Української держави (1938–1939). *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Міжнародні відносини. Випуск 3. Ужгород, 2018. С. 17–28.

481. Вегеш М., Палінчак М. Релігійне життя в Карпатській Україні. *Карпатська Україна — етап українського державотворення: історія і сучасність*. Матеріали наукової конференції, присвяченої 80-річчю проголошення незалежності Карпато-Української держави і 145-річчю від дня народження видатного закарпатського політика й громадсько-культурного мислителя Августина Волошина (м. Ужгород, 14 березня 2019 року). Ужгород, 2019. С. 43–53.

482. Вегеш М., Палінчак М. Релігія і церква в Карпатській Україні (1938–1939). *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Міжнародні відносини. Випуск 4. Ужгород, 2018. С. 89–98.

483. Вегеш М., Палінчак М. Чехословаччина та Карпатська Україна (1938–1939 рр.): від Мюнхенської конференції до «гібридної війни». *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Міжнародні відносини. 2019. Випуск 6. С. 54–70.

484. Вегеш М., Росак В. Велич і трагедія Августина Волошина. *Carpatica–Карпатики*: Історичні та історіографічні студії. До ювілею доктора історичних наук, професора Володимира Васильовича Грабовецького / Ужгородський національний університет, Науково-дослідний інститут карпатознавства. Ужгород, 2003. Випуск 24. С. 265–343.

485. Вегеш М., Токар М. «Вперед». *Енциклопедія Сучасної України / Національна Академія Наук України, Наукове товариство ім. Т. Шевченка, Координаційне бюро Енциклопедії Сучасної України НАН України; [І.М. Дзюба, А.І. Жуковський, О.М. Романів — співголови]*. Київ, 2006. Т. 5 (Вод–Гн). С. 195.

486. Вегеш М., Токар М. «Народня сила». *Енциклопедія Сучасної України* / Національна Академія Наук України, Наукове товариство ім. Т. Шевченка, Координаційне бюро Енциклопедії Сучасної України НАН України; [І.М. Дзюба, А.І. Жуковський, О.М. Романів – співголови]. Київ, 2020. Т. 22 (Мр–На). С. 493.

487. Вегеш М., Токар М. «Нова свобода». *Енциклопедія Сучасної України* / Національна Академія Наук України, Наукове товариство ім. Т. Шевченка, Координаційне бюро Енциклопедії Сучасної України НАН України; [І.М. Дзюба, А.І. Жуковський – співголови, М.Г. Железняк – відповідальний секретар]. Київ, 2021. Т. 23 (Нг–Ня). С. 528–529.

488. Вегеш М., Токар М. «Нова сцена». *Енциклопедія Сучасної України* / Національна Академія Наук України, Наукове товариство ім. Т. Шевченка, Координаційне бюро Енциклопедії Сучасної України НАН України; [І.М. Дзюба, А.І. Жуковський – співголови, М.Г. Железняк – відповідальний секретар]. Київ, 2021. Т. 23 (Нг–Ня). С. 530.

489. Вегеш М., Токар М. Автономний Земледільський Союз (АЗС). *Енциклопедія Сучасної України* / Національна Академія Наук України, Наукове товариство ім. Т. Шевченка, Координаційне бюро Енциклопедії Сучасної України НАН України; [І.М. Дзюба, А.І. Жуковський, О.М. Романів – співголови]. Київ, 2001. Т. I (А). С. 128.

490. Вегеш М., Токар М. Аграрна партія (АП). *Енциклопедія Сучасної України* / Національна Академія Наук України, Наукове товариство ім. Т. Шевченка, Координаційне бюро Енциклопедії Сучасної України НАН України; [І.М. Дзюба, А.І. Жуковський, О.М. Романів – співголови]. Київ, 2001. Т. I (А). С. 153.

491. Вегеш М., Токар М. Бескид Антін Григорович. *Енциклопедія Сучасної України* / Національна Академія Наук України, Наукове товариство ім. Т. Шевченка, Координаційне бюро Енциклопедії Сучасної України НАН України; [І.М. Дзюба, А.І. Жуковський, О.М. Романів – співголови]. Київ, 2003. Т. 2 (Б–Біо). С. 547.

492. Вегеш М., Токар М. Вершина духу. До 80-річчя проголошення державної незалежності Карпатської України. Ужгород : Всеукраїнське державне видавництво «Карпати», 2018. 324 с., іл.

493. Вегеш М., Токар М. Діяльність Першого крайового уряду. *Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура* (україномовний варіант українсько-угорського видання). Ужгород : Ліра, 2010. С. 111–114.

494. Вегеш М., Токар М. Закарпатський крайовий комітет Комуністичної партії Чехо-Словаччини. *Енциклопедія Сучасної України* / Національна Академія Наук України, Наукове товариство ім. Т. Шевченка, Координаційне бюро Енциклопедії Сучасної України НАН України; [І.М. Дзюба, А.І. Жуковський – співголови, М.Г. Железняк – відповідальний секретар]. Київ, 2010. Т. 10 (З–Зор). С. 151.

495. Вегеш М., Токар М. Карпато-Українське державотворення: До 70-річчя проголошення державної незалежності Карпатської України. Ужгород : Видавництво УжНУ «Говерла», 2009. 536 с.

496. Вегеш М., Токар М. Карпатська Україна в мемуарах. *Вони боролися Карпатську Україну*: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців / М.М. Вегеш, М.В. Делеган, О.Д. Довганич та ін. [Відп. ред. М.М. Вегеш]. Ужгород, 2002. С. 46–57.

497. Вегеш М., Токар М. Карпатська Україна на шляху державотворення. Ужгород : Всеукраїнське державне видавництво «Карпати», 2009. 448 с.

498. Вегеш М., Токар М. Мюнхенська конференція. *Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура* (україномовний варіант українсько-угорського видання). Ужгород : Ліра, 2010. С. 107–108.

499. Вегеш М., Токар М. Переговори в Комарно. *Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура* (україномовний варіант українсько-угорського видання). Ужгород : Ліра, 2010. С. 109–111.

500. Вегеш М., Токар М. Політичний режим і вибори до Союму Карпатської України. *Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура* (україномовний варіант українсько-угорського видання). Ужгород : Ліра, 2010. С. 120–124.

501. Вегеш М., Токар М. Проголошення незалежності Карпатської України. *Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура* (україномовний варіант українсько-угорського видання). Ужгород : Ліра, 2010. С. 124–126.

502. Вегеш М., Токар М. Релігійне питання в Карпатській Україні. *Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура* (україномовний варіант українсько-угорського видання). Ужгород : Ліра, 2010. С. 139–141.

503. Вегеш М., Токар М. Рецензія: Політична історія України. ХХ століття: В шести томах (К. : Видавництво «Генеза», 2003-2004). *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*. Випуск 11 / Міністерство освіти і науки України; Ужгородський національний університет; Редкол.: М.М. Вегеш (голова редкол.), Д.Д. Данилюк (заступник голови редкол.) та ін. Ужгород : СМП «Вісник Карпат», 2004. С. 222–227.

504. Вегеш М., Турянця В. Августин Волошин (1874–1945): Бібліографічний покажчик / Ужгородський державний університет. Ужгород, 1994. 25 с.

505. Вегеш М., Турянця В. Короткий життєпис Августина Волошина (1874–1945) / Ужгородський державний університет. Ужгород, 1995. 29 с.

506. Вегеш М., Турянця В. У вінок шани і визнання [про В. Гренджу-Донського]. / Ужгородський державний університет. Ужгород, 1995. 36 с.

507. Вегеш М., Турянця В., Чаварга І. Нові матеріали про останні дні президента Карпатської України А. Волошина. *Закарпатська Україна. 1945*: Матеріали наукової конференції, присвяченої 50-річчю Перемоги над фашизмом та 50-річчю возз'єднання Закарпаття з Україною (Ужгород, 26 травня 1995 р.) / Закарпатська обласна рада народних депутатів, Ужгородський державний університет. Ужгород, 1995. С. 68–72.

508. Вегеш М., Турянця В., Чаварга І. Смерть президента: Останні дні життя і смерть президента Карпатської України Августина Волошина / Ужгородський державний університет. Ужгород, 1995. 40 с.

509. Вегеш М., Федака П. Від «Просвіти» до Карпатської України: (З історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців у 1918–1939 рр.). *Література до 60-річчя Карпатської України*. (Із фондів Наукової бібліотеки Ужгородського державного університету): Вибрана бібліографія. Ужгород, 2000. С. 3–17.

510. Вегеш М., Федака П. Від упорядників збірника. *Науковий збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді: Карпатська Україна: Національне відродження. Політичний розвиток. Персоналії*: Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 60-річчю Карпатської України (Ужгород, 11–12 березня 1999 р.). Ужгород, 2000. Річник IV (XVIII). С. 3.

511. Вегеш М., Федака С. Державотворчі процеси в Карпатській Україні (1938–1939). Хронологія подій. Бібліографія. До 83-ї річниці проголошення незалежності Карпатської України; передмова С. Віднянського і В. Міщанина; біографічні нариси про авторів книги М. Олашина і М. Зимомрі / Видання друге, доповнене і виправлене. Ужгород : Видавництво ПП «АУТДОР-ШАРК», 2022. 642 с.

512. Вегеш М., Федака С. Державотворчі процеси у Карпатській Україні (1938–1939). Хронологія подій. Бібліографія. Ужгород : Видавництво «АУТДОР-ШАРК», 2021. 437 с.

513. Вегеш М., Худанич В. Виникнення, структура і діяльність Карпатської Січі. *Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців* / М.М. Вегеш, М.В. Делеган, О.Д. Довганич та ін. [Відповідальний редактор М.М. Вегеш]. Ужгород, 2002. С. 280–293.

514. Вегеш М., Худанич В. Організації української еміграції та Закарпаття (1938–2000 рр.). *Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців* / М.М. Вегеш, М.В. Делеган, О.Д. Довганич та ін. [Відповідальний редактор М.М. Вегеш]. Ужгород, 2002. С. 373–392.

515. Вегеш М., Чаварга А. В обороні Карпатської України: Карпато-Українська держава та світове українство (1938–1939) / Переклад з чеської архівних документів Н. Петріца. Ужгород : «АУТДОР-ШАРК», 2021. 378 с.

516. Вегеш М., Чаварга А. До питання про становлення державної служби у Карпатській Україні. Україна і Центральна Європа: історія, політика, культура. Матеріали VI міжнародної науково-практичної конференції «Формат розвитку відносин України та країн Центральної Європи у контексті впливу гібридної війни, виборчих процесів, прав національних меншин та пандемії Covid-19» / Відповідальні за випуск: В.І. Гирия., М.М. Вегеш. Ужгород : ПП Роман О. І., 2021. С. 294–309.

517. Вегеш М., Чучка П. Августин Волошин – президент Карпатської України. *Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців* / М.М. Вегеш, М.В. Делеган, О.Д. Довганич та ін. [Відповідальний редактор М.М. Вегеш]. Ужгород, 2002. С. 412–454.

518. Велика Українська Енциклопедія. Тематичний реєстр гасел з напрямку «Історичні науки» (Історія України. Всесвітня історія) / Укладачі: Гірік С.І., Киридон А.М., Троян С.С.; за ред. д. і. н., проф. Киридон А.М. К: Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2017. 240 с

519. Венгрия и Вторая мировая война: Секретные дипломатические документы из истории кануна и пери ода войны. М.: Издательство иностранной литературы, 1962. 367 с.

520. Венжинович Н., Кондор М. Мовна ситуація на Закарпатті в 20–30-х роках ХХ ст. *Українська мова на Закарпатті у минулому і сьогодні*. Матеріали науково-практичної конференції (Ужгород, 5–6 травня 1992 р.) / Редколегія: Б.К. Галас (відповідальний редактор) та ін. Ужгород, 1993. С. 47–49.

521. Веденєєв Д., Биструхін Г. Меч і тризуб: Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА (1920–1945). К. : Генеза, 2006. 408 с.

522. Вивсяна І. А. «Український П'ємонт» у висвітленні вітчизняної історичної науки. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2012. № 32. С. 75–82.

523. Вигодованець Н. Проблеми української національної школи в публіцистиці В. Гренджі-Донського. *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства*. Випуск 3. Ужгород, 2000. С. 285–296.

524. Вигодованець Н., Гоца Е. Августин Волошин про національне шкільництво в Україні. *Карпатська Україна і Августин Волошин*. Матеріали міжнародної наукової конференції «Карпатська Україна — пролог відродження української держави» (Ужгород, 11–12 березня 1994 року). Ужгород, 1995. С. 191–194.

525. Визначні постаті визвольної боротьби України: [М. Колодзінський, З. Коссак, Р. Клячківський, М. Кривошапка, М. Лемик, Ю. Липа, Б. Матушевський, С. Охримович]: (Найновіша доба). *Мандрівець*. 1995/1996. № 6/1. С. 62–69.

526. Висицька Т. Три сходинки до самоствердження: освіта, трудова і громадська діяльність жінок Закарпаття. Ужгород : Поліграфцентр «Ліра», 2006. 644 с.

527. Висицька Т. Християнство на Закарпатті: документальне дослідження становлення та розвитку (XIV–XXI ст.). Ужгород : Видавництво Олександри Гаркуші, 2012. 676 с.

528. Висицька Т. Хуст: сторінки історії та сучасність. Ужгород : Ліра, 2008. 680 с.

529. Висоцький Р. Спроба ліквідації ОУН польською владою напередодні Другої світової війни на території Галичини та Волині. *1939 рік в історичній долі України та українців*. Матеріали міжнародної наукової конференції 23–24. 09. 1999 в Львівському національному університеті ім. І. Франка. Львів, 2001. С. 82–90.

530. Вівчар С. Ліс шумить. *Заповіт Срібної землі*. Карпатська Україна в боротьбі за незалежність. Серія «Подвижники національної ідеї». Львів : Світ, 2001. С. 167–186.

531. Віденський арбітраж. *Енциклопедія Українознавства*. Словникова частина. Т. 1. Львів, 1993. С. 267.

532. Віденський арбітраж. *Закарпаття в Енциклопедії Українознавства* / Редактор-упорядник проф. Василь Маркусь. Ужгород : Видавництво «Гражда», 2003. С. 26.

533. Віденські арбітражі 1938 і 1940. *Довідник з історії України (А–Я): Посібник для середніх загальноосвітніх навчальних закладів / За загальною редакцією І. Підкови, Р. Шуста. 2-ге видання, доопрацьоване і доповнене*. К. : Генеза, 2001. С. 111.

534. Віднянський С. Стерчо Петро. *Україна в міжнародних відносинах*. Енциклопедичний словник-довідник. Випуск 6. Біографічна частина: Н–Я. К., 2016. С. 222.

535. Віднянський В. Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців / М.М. Вегеш, М.В. Делеган, О.Д. Довганич та ін. Відп. ред. М.М. Вегеш. Ужгород : Карпати, 2002. 709 с. *Український історичний журнал*. 2002. № 6. С. 140–148.

536. Віднянський С. Бірчак Володимир Іванович. *Енциклопедія історії України: В 5 т. Т. 1 А–В* / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. К. : Наукова думка, 2003. С. 297–298.

537. Віднянський С. Бродій Андрій Іванович. *Україна в міжнародних відносинах. Енциклопедичний словник-довідник*. Випуск 5. Біографічна частина: А–М / Відповідальний редактор М.М. Варварцев. К. : Інститут історії України НАН України, 2014. С. 48–49.

538. Віднянський С. Бродій Андрій Іванович. *Уряди України у ХХ ст.: науково-документальне видання / Відповідальний редактор В.М. Литвин*. К. : Наукова думка, 2001. С. 290–292.

539. Віднянський С. Віденські арбітражі 1938 і 1940. *Енциклопедія історії України: В 5 т. Т. 1 А–В* / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. К. : Наукова думка, 2003. С. 527.

540. Віднянський С. Віденські арбітражі 1938 і 1940. *Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х т. Т. 1*. К., 2004. С. 216.

541. Віднянський С. Волошин Августин Іванович. *Україна в міжнародних відносинах. Енциклопедичний словник-довідник*. Випуск 5. Біографічна частина: А–М / Відповідальний редактор М.М. Варварцев. К. : Інститут історії України НАН України, 2014. С. 81–83.

542. Віднянський С. Волошин Августин Іванович. *Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х т. Т. 1*. К., 2004. С. 257.

543. Віднянський С. Волошин Августин Іванович. *Уряди України у ХХ ст.: науково-документальне видання / Відповідальний редактор В.М. Литвин*. К. : Наукова думка, 2001. С. 293–298.

544. Віднянський С. Державний устрій Підкарпатської Русі – Карпатської України. *Історія державної служби в Україні: У п'яти томах. Т. 2 / Відповідальні редактори: Т.В. Мотренко, В.А. Смолій*. К. : Ніка-Центр, 2009. С. 33–96.

545. Віднянський С. Державний устрій Підкарпатської Русі — Карпатської України (1919–1939 рр.). *Нариси історії державної служби в Україні*. К., 2008. С. 255–292.

546. Віднянський С. Документи. *Уряди України у ХХ ст.*: науково-документальне видання / Відповідальний редактор В.М. Литвин. К. : Наукова думка, 2001. С. 299–302.

547. Віднянський С. Доля угорців та німців Закарпаття під час «радянізації» краю у 1944–1945 рр. URL: <http://www.forumn.kiev.ua/6-37-2005/37-9.htm> (дата звернення: 30.07.2018).

548. Віднянський С. Жаткович Григорій. *Енциклопедія історії України*: В 5 т. Т. 2: Г–Д / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. К. : Наукова думка, 2003. С. 140.

549. Віднянський С. Закарпатська крайова організація Комуністичної партії Чехословаччини. *Енциклопедія історії України*: В 5 т. Т. 2: Г–Д / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. К. : Наукова думка, 2003. С. 134.

550. Віднянський С. Закарпатська крайова організація Комуністичної партії Чехословаччини. *Україна в міжнародних відносинах. Енциклопедичний словник-довідник*. Випуск 2. Д–Й / Відповідальний редактор М.М. Варварцев. К. : Інститут історії України НАН України, 2010. С. 146–147.

551. Віднянський С. Закарпатська Україна, Закарпаття. *Енциклопедія історії України*: В 5 т. Т. 2: Г–Д / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. К. : Наукова думка, 2003. С. 134. С. 201–204.

552. Віднянський С. Закарпаття — Підкарпатська Русь: від здобуття автономії до проголошення незалежної держави (до 70-річчя Карпатської України). *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. Збірник статей. К., 2009. Випуск 15: у 2-х ч. Ч. 1. С. 184–207.

553. Віднянський С. Закарпаття у складі Чехо-Словацької республіки: переломний етап у національно-культурному й етнополітичному розвитку русинів-українців. *Культура українських Карпат: традиції і сучасність*. Матеріали міжнародної наукової конференції. Ужгород, 1994. С. 130–140.

554. Віднянський С. Закарпаття. *Енциклопедія Сучасної України* / Національна Академія Наук України, Наукове товариство ім. Т. Шевченка, Координаційне бюро Енциклопедії Сучасної України НАН України; [І.М. Дзюба, А.І. Жуковський — співолови, М.Г. Железняк — відповідальний секретар]. Київ, 2010. Т. 10 (3–Зор). С. 155–156.

555. Віднянський С. Закарпаття. *Україна в міжнародних відносинах. Енциклопедичний словник-довідник*. Випуск 2. Д–Й / Відповідальний редактор М.М. Варварцев. К. : Інститут історії України НАН України, 2010. С. 147–153.

556. Віднянський С. Закарпаття: від «землі без імені» до власної державності — Карпатської України. *Україна–Європа–Світ*. Міжнародний збірник наукових праць Серія: Історія, міжнародні відносини. Вип. 13. Тернопіль, 2014. С. 111–126.

557. Віднянський С. Карпатська Україна як етап українського державотворення. *Карпатська Україна — незалежна держава*. Матеріали

Міжнародної наукової конференції, присвяченої Незалежності Карпатської України (м. Ужгород, 14–15 березня 2019 року) / Вступне слово В. Смоланки; Редколегія: М. Вегеш (голова), С. Віднянський, М. Лендъел, О. Пагіря, М. Токар, С. Федака (члени редкол.). Ужгород : Видавництво ПП «АУТДОР-ШАРК», 2019. С. 96–111.

558. Віднянський С. Карпатська Україна як етап українського державотворення. *Український історичний журнал*. 2019. № 2. С. 67–93.

559. Віднянський С. Карпатська Україна як форма української державності напередодні Другої світової війни. *Друга світова війна і доля народів України*: Тези доповідей 3-ї Всеукраїнської наукової конференції. К., 2008. С. 42–43.

560. Віднянський С. Карпатська Україна. *Волонтер*. 2008. № 5. С. 22–25.

561. Віднянський С. Карпатська Україна. *Україна в міжнародних відносинах. Енциклопедичний словник-довідник*. Випуск 3. К–О / Відповідальний редактор М.М. Варварцев. К. : Інститут історії України НАН України, 2012. С. 23–28.

562. Віднянський С. Конституція Чехословацької Республіки. *Україна в міжнародних відносинах. Енциклопедичний словник-довідник*. Випуск 3. К–О / Відповідальний редактор М.М. Варварцев. К. : Інститут історії України НАН України, 2012. С. 93–96.

563. Віднянський С. Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехо-Словаччині: Український вільний університет (1921–1945 рр.). К., 1994. 82 с.

564. Віднянський С. Мала Антанта. *Енциклопедія історії України*: В 10 т. Т. 6: Ла–Мі / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. К. : Наукова думка, 2009. С. 464.

565. Віднянський С. Мала Антанта. *Енциклопедія Сучасної України* / Національна Академія Наук України, Наукове товариство ім. Т. Шевченка, Координаційне бюро Енциклопедії Сучасної України НАН України; [І.М. Дзюба, А.І. Жуковський – співголови, М.Г. Железняк – відповідальний секретар]. Київ, 2017. Т. 18 (Лт–Малицький). С. 645.

566. Віднянський С. Мала Антанта. *Україна в міжнародних відносинах. Енциклопедичний словник-довідник*. Випуск 3. К–О / Відповідальний редактор М.М. Варварцев. К. : Інститут історії України НАН України, 2012. С. 183–184.

567. Віднянський С. Мюнхенська угода 1938. *Енциклопедія історії України*: В 10 т. Т. 7: Мл–О / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. К. : Наукова думка, 2010. С. 141–142.

568. Віднянський С. Мюнхенська угода 1938. *Енциклопедія Сучасної України* / Національна Академія Наук України, Наукове товариство ім. Т. Шевченка, Координаційне бюро Енциклопедії Сучасної України НАН України; [І.М. Дзюба, А.І. Жуковський, О.М. Романів – співголови]. Київ, 2020. Т. 22 (Мр–На). С. 226–227.

569. Віднянський С. Мюнхенська угода 1938. *Україна в міжнародних відносинах. Енциклопедичний словник-довідник*. Випуск 3. К–О / Відповідальний редактор М.М. Варварцев. К. : Інститут історії України НАН України, 2012. С. 237–239.

570. Віднянський С. Національна політика Праги у Підкарпатській Русі. *Національне питання в Україні ХХ – початку ХХІ ст.: історичні нариси*. К., 2012. С. 283–304, 335–337.

571. Віднянський С. Новий документальний погляд на переломний період історії рідного краю. *Краєзнавство*. 2013. № 4. С. 274–276.

572. Віднянський С. Політичний рух на Буковині та Закарпатті. *Україна : політична історія. ХХ–початок ХХІ ст.* / Редакційна рада: В.М. Литвин (голова) та ін. Редколегія: В.А. Смолій, Ю.А. Левенець (співголови) та ін. К. : Парламентське вид-во, 2007. С. 616–662.

573. Віднянський С. Проблема самовизначення і розв'язання питання про державну приналежність Закарпаття після Першої світової війни. *Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць*. К., 2007. Випуск 16: В 2 ч. Ч. 1. С. 104–115.

574. Віднянський С. Пряшівщина (Пряшівський край). *Україна в міжнародних відносинах. Енциклопедичний словник-довідник*. Випуск 4. П–Я / Відповідальний редактор М.М. Варварцев. К. : Інститут історії України НАН України, 2013. С. 98–104.

575. Віднянський С. Пряшівщина, Пряшівський край. *Енциклопедія історії України: В 10 т. Т. 9: Прил–С* / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. К. : Наукова думка, 2012. С. 53–56.

576. Віднянський С. Ревай Юліан. *Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х т. Т. 2*. К., 2004. С. 395.

577. Віднянський С. Стерчо Петро. *Енциклопедія історії України: В 10 т. Т. 9: Прил–С* / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. К. : Наукова думка, 2012. С. 851.

578. Віднянський С. Стерчо Петро. *Політична історія України. ХХ століття: У 6 т. Том 5. Українці за межами УРСР (1918–1940)*. К. : Видавництво «Генеза», 2003. С. 222.

579. Віднянський С. Українське Національне Об'єднання (УНО). *Енциклопедія історії України: Україна–Українці*. Кн. 2 / Редкол.: В.А. Смолій (голова редкол.), Г.В. Боряк (заст. голови), Я.В. Верменич, В.Ф. Верстюк, С.В. Віднянський, В.М. Даниленко, Л.О. Зашкільняк, С.В. Кульчицький (заст. голови), О.Є. Лисенко, О.П. Реєнт, О.С. Рубльов (відп. секр.), О.П. Толочко, О.А. Удод, Л.Д. Якубова, О.В. Ясь. НАН України. Інститут історії України. К. : «Наукова думка», 2019. С. 702–703.

580. Віднянський С. Українське питання в міжвоєнній Чехословаччині: автореф. дис. ... доктора іст. наук. К., 1997. 108 с.

581. Віднянський С. Український Вільний Університет (УВУ). *Енциклопедія історії України: Україна–Українці*. Кн. 2 / Редкол.: В.А. Смолій (голова редкол.), Г.В. Боряк (заст. голови), Я.В. Верменич, В.Ф. Верстюк, С.В. Віднянський, В.М. Даниленко, Л.О. Зашкільняк, С.В. Кульчицький (заст. голови), О.Є. Лисенко, О.П. Реєнт, О.С. Рубльов (відп. секр.), О.П. Толочко, О.А. Удод, Л.Д. Якубова, О.В. Ясь. НАН України. Інститут історії України. К. : «Наукова думка», 2019. С. 719–721.

582. Віднянський С. Український Вільний Університет у Празі. *Україна в міжнародних відносинах. Енциклопедичний словник-довідник*. Випуск 4. П–Я /

Відповідальний редактор М.М. Варварцев. К. : Інститут історії України НАН України, 2013. С. 264–265.

583. Віднянський С. Українські землі у складі Чехословаччини. *Економічна історія України: Історико-економічне дослідження*: в 2 т. Т. 2. К., 2011. С. 301–320.

584. Віднянський С. Уряди Карпатської України (1938–1939 рр.). *Уряди України у ХХ ст.*: науково-документальне видання / Відповідальний редактор В.М. Литвин. К. : Наукова думка, 2001. С. 273–289.

585. Віднянський С. Штефан Августин Омелянович. *Енциклопедія історії України*: В 10 т. Т. 10: Т–Я / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. К. : Наукова думка, 2013. С. 662.

586. Віднянський С. Штефан Августин Омелянович. *Політична історія України. ХХ століття*: У 6 т. Том 5. Українці за межами УРСР (1918–1940). К. : Видавництво «Генеза», 2003. С. 335–337.

587. Віднянський С. Політичні процеси в Закарпатті. *Політична історія України. ХХ століття*: У 6 т. Том 5. Українці за межами УРСР (1918–1940). К. : Видавництво «Генеза», 2003. С. 621–694.

588. Віднянський С., Вегеш М. Августин Волошин і Карпатська Україна в історії українського державотворення. К. : Інститут історії України НАН України, 2021. 373 с.

589. Віднянський С., Зан М. Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців / М.М. Вегеш, М.В. Делеган, О.Д. Довганич та ін.; Відп. ред. М.М. Вегеш (Ужгород : Карпати, 2002. 709 с.). *Вісті тижня*. 2002. 28 червня.

590. Віднянський С., Міщанин В. Передмова. Вегеш М., Федака С. Державотворчі процеси в Карпатській Україні (1938–1939). Хронологія подій. Бібліографія. До 83-ї річниці проголошення незалежності Карпатської України; передмова С. Віднянського і В. Міщанина; біографічні нариси про авторів книги М. Олашина і М. Зимомрі / Видання друге, доповнене і виправлене. Ужгород : Видавництво ПП «АУТДОР-ШАРК», 2022. С. 3–7.

591. Віднянський С., Рубльов О. Українські землі у складі Польщі, Румунії і Чехословаччини. *Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності*. К., 2008. С. 430–493.

592. Вінч М. «Одноденна держава»: свідчення англійського очевидця про події Карпатської України. К. : Темпора, 2012. 348 с.

593. Власенко В. «Тут повстали нові Карпатські Крути»: (до біографії автора спогадів «Березневі дні Карпатської України» Василя Филоновича). *Сумський історико-архівний журнал*. 2009. № VI–VII. С. 141–148.

594. Власенко В. Филонович Василь Захарович. Віднянський С. Політичні процеси в Закарпатті. *Політична історія України. ХХ століття*: У 6 т. Том 5. Українці за межами УРСР (1918–1940). К. : Видавництво «Генеза», 2003. С. 273–276.

595. Вовк М. Іван Спурдза (1894–1969). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська

Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С.Д. Федака; редакційна колегія: І.І. Качур (голова), М.М. Вегеш, О.Д. Гаврош, М.В. Делеган, В.І. Дмитрук, О.Д. Довганич, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун (заст. голови), І.Ю. Коршинський, Ю.В. Мойш, М.В. Олашин, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород : ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 500–502.

596. Вовк М. Районовий командант Карпатської Січі на Тячівщині. *Науковий збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді. Річник IV–XVIII. Карпатська Україна: Національне відродження. Політичний розвиток. Персоналії. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 60-річчю Карпатської України (11–12 березня 1999 року). Ужгород, 2000. С. 293–294.*

597. Вовканич І. Сталінські репресії проти політичних діячів Карпатської України і Чехословаччини після закінчення Другої світової війни. *Карпатська Україна: питання державно-правового розвитку і міжнародного становища: Доповіді та повідомлення наукової конференції, присвяченої 60-річчю проголошення незалежної Карпатської України (Ужгород, 10–11 березня 1999 р.). Ужгород, 1999. С. 161–172.*

598. Вовканич І., Сьюсько І., Марина В. Населення Закарпаття і Східної Словаччини у «великому переселенні народів» після Другої світової війни: оптація 1945–1947 рр. *Румунсько-українські відносини: історія і сучасність. Сату Марє, 1999. С. 375–408.*

599. Возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною (Соціально-політичні і правові основи) / В.С. Кульчицький, М.І. Настюк, А.П. Ткач, В.Ю. Ганчин, П.Ф. Гураль; Відповідальний редактор В.С. Кульчицький. Львів : Видавництво при Львівському державному університеті; «Вища школа», 1985. 168 с. (Розділ «Соціально-політичне становище Закарпаття в складі буржуазно-Чехословаччини»). С. 29–69.

600. Возз'єднання. Збірник архівних документів і матеріалів (травень 1944 — січень 1946 рр.) про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною / Упоряд. О. Довганич та ін. Ужгород : Закарпаття, 2000. 344 с.

601. Войналович В. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс. К. : Світогляд, 2005. 741 с.

602. Волошин Августин (17. 03. 1874 — 11. 07. 1945). *Вожді-правителі України: Довідкове видання / Укладачі: П.П. Михайленко, В.П. Михайленко. Житомир: Полісся, 2001. С. 171–172.*

603. Волошин Августин (1874–1945). *Народжені Україною: Меморіальний альманах. У 2-х т. Т. 1. К. : ЄВРОІМІДЖ, 2002. С. 372–373.*

604. Волошин Августин (1874–1945). *Універсальний словник-енциклопедія / головний редактор М. Попова. К., 1999. С. 284.*

605. Волошин Августин Іванович. *Землі української постаті знані: навчальний посібник / М.М. Шитюк, Є.Г. Горбуров, К.Є. Горбуров. Миколаїв: Видавництво ЧДУ ім. Петра Могили, 2011. С. 172–179.*

606. Волошин Августин. *Радянська Енциклопедія історії України*. Т. 1. К., 1969. С. 355.
607. Волянський О. Перед загрозою мадярського наступу. *Заповіт Срібної землі*. Карпатська Україна в боротьбі за незалежність. Серія «Подвижники національної ідеї». Львів : Світ, 2001. С. 100–104.
608. Воропаєва Т. Психологічні елементи у творчій спадщині Августина Волошина як український державник, педагог і релігійний діяч. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 130-річчю від дня народження Героя України, о. Августина Волошина і 65-річчю проголошення Карпатської України 16 березня 2004 року. К. : Видавництво «Прецедент», 2004. С. 116–127.
609. Восточная Европа в документах российских архивов 1944–1953 гг. Том 2. 1949–1953 гг. / Отв. ред. Г.П. Мурашко. Москва–Новосибирск: Сибирский хронограф, 1998. 973 с.
610. Всемирная история: В 24 т. Т. 22. Канун Второй мировой войны / А.Н. Бадак, И.Е. Войнич, Н.М. Волчек и др. Минск: Литература, 1997. 528 с.
611. Всемирная история: В 24 т. Т. 23. Вторая мировая война / А.Н. Бадак, И.Е. Войнич, Н.М. Волчек и др. Минск: Литература, 1997. 592 с.
612. Габел М. Листівка з Відня: [Спогад]. *Красне Поле*. Частина 1. Про Карпатську Україну / Упорядники: Ю. Зейкан, В. Копейко. Ужгород : «Патент», 1999. С. 155–157.
613. Габорець В. Василь Гренджа-Донський і український театр. *Скарби духовності: публіцистика, культурологічні статті, рецензії*. Ужгород : Ліра, 2006. С. 35–43.
614. Габорець В. Мовою серця: поезії, культурологічні статті. Ужгород : Гражда, 2013. 332 с.
615. Габорець В. Передумови культурного відродження. *Нариси історії Закарпаття*. Том III (1946–1991). С. 377–381.
616. Габорець В. Скарби духовності. Ужгород : Ліра, 2006. 360 с.
617. Габорець В. Юрій Августин Шерегій. 100-річчя від дня народження засновника, режисера та актора першого українського професійного театру Закарпаття (1907–1990). *Календар краєзнавчих пам'ятних дат на 2007 рік: Рекомендаційний бібліографічний покажчик* / Укладачі: Т.І. Васильєва; Науковий редактор В.І. Падяк; Відповідальна за випуск Л.З. Григаш; Випусковий редактор Л.О. Ільченко. Ужгород : Видавництво В. Падяка, 2006. С. 77–81.
618. Габрин П. Питання насилля щодо ромської етнічної меншини в роки угорської окупації Закарпаття 1939–1944 років. *Науковий вісник Карпатського університету імені Августина Волошина: збірник наукових праць*. 2020. № 1. С. 121–129.
619. Гавриил (Кризина), игумен. Православная церковь на Закарпатье (век XX). К., 1999. 200 с.
620. Гаврилів І. Військові приготування ОУН напередодні Другої світової війни. *Воєнна історія Галичини та Закарпаття*. Науковий збірник. Матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції, м. Львів, 15 квітня

2010 р. / Відповідальний редактор: В.В. Карпов, В.І. Горелов, І.В. Мороз. К., 2010. С. 368–372.

621. Гаврилів І. УВО–ОУН в боротьбі за Українську Державу. Львів : Левада, 2019. 502 с.

622. Гаврош О. Андреас Окопенко (1930–2010). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С.Д. Федака; редакційна колегія: І.І. Качур (голова), М.М. Вегеш, О.Д. Гаврош, М.В. Делеган, В.І. Дмитрук, О.Д. Довганич, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун (заст. голови), І.Ю. Коршинський, Ю.В. Мойш, М.В. Олашин, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород : ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 745–749.

623. Гаврош О. Діонізій Няраді (1874–1940). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С.Д. Федака; редакційна колегія: І.І. Качур (голова), М.М. Вегеш, О.Д. Гаврош, М.В. Делеган, В.І. Дмитрук, О.Д. Довганич, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун (заст. голови), І.Ю. Коршинський, Ю.В. Мойш, М.В. Олашин, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород : ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 549–553.

624. Гаврош О. Нескорена Карпатська Україна. Серія «Ім'я на обкладинці». Випуск XIII. Тернопіль: Богдан, 2019. 368 с.

625. Гайвас Я. Воля ціни не має. Торонто : Срібна Сурма, 1971. 312 с.

626. Гай-Нижник П. Карпатская Украина в 1939 г. как одна из «разменных монет» Мюнхенского договора. *Западная Белоруссия и Западная Украина в 1939–1941 гг.: люди, события, документы*. СПб. : АЛІТЕТІЯ, 2011. С. 25–42.

627. Гай-Нижник П. Карпатська Україна (Підкарпатська Русь) 1938–1939 рр. як одна із «розмінних монет» Мюнхенського договору. *Гілея*. 2018. Випуск 139 (№ 12). Ч. 1. Історичні науки. С. 48–56.

628. Гай-Нижник П., Яремчук В. На шляху до Української державності в Закарпатті (реконструкція визвольних змагань у ХІХ — початку ХХ ст.). *Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства*. К. : Українське агентство інформації та друку «Рада», 2008. Т. ХХІІ. С. 300–319.

629. Галайко Б. Ситуація на польсько-чехословацькому прикордонні у 1938 р. крізь призму діяльності польської прикордонної охорони. *Український визвольний рух*. Збірник 9. Львів, 2007. С. 45–60.

630. Галайко Б., Горбач Л. Особливості ситуації в польсько-чехословацькому прикордонні у 1938 р. (за матеріалами ф. 204 Центрального державного історичного архіву України, м. Львів). *Воєнна історія Галичини та Закарпаття*. Науковий збірник. Матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції, м. Львів, 15 квітня 2010 р. / Відповідальний редактор: В.В. Карпов, В.І. Горелов, І.В. Мороз. К., 2010. С. 609–613.

631. Галас Б. Значення мовознавчих спостережень В. Бирчака для піднесення української національної свідомості на Закарпатті. *Науковий збірник*

Товариства «Просвіта» в Ужгороді. Річник IV–XVIII. Карпатська Україна: Національне відродження. Політичний розвиток. Персоналії. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 60-річчю Карпатської України (11–12 березня 1999 року). Ужгород, 2000. С. 177–181.

632. Галас Б. Науково-педагогічні погляди А. Волошина і процес утвердження української літературної мови на Закарпатті. *Карпатська Україна і Августин Волошин*. Матеріали міжнародної наукової конференції «Карпатська Україна — пролог відродження української держави» (Ужгород, 11–12 березня 1994 року). Ужгород, 1995. С. 200–210.

633. Галас В., Поп І. Закарпаття в контексті політичної історії ХХ століття (Історіософські роздуми). Ужгород, 1995. 77 с.

634. Галас В., Поп І. Чи стануть Закарпатці повноцінним народом. *Новини Закарпаття*. 1993. 27 листопада.

635. Галда П. Феномен людської жорстокості в зображенні В. Гренджі-Донського. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. Випуск 13 / Міністерство освіти і науки України; Ужгородський національний університет; Редколегія: М. Вегеш (головний редактор), С. Віднянський, Д. Данилюк та ін. Ужгород : СМП «Вісник Карпат», 2005. С. 95–101.

636. Галда П., Лазур М. Карпатська Україна 1938–1939 рр. у політиці європейських держав. *Регіональні студії*. Серія: Міжнародні відносини. Випуск 1. 2017.

637. Галушко К. Карпатська Україна. *Енциклопедія історії України: Україна–Українці*. Кн. 2 / Редкол.: В.А.Смолій (голова редкол.), Г.В.Боряк (заст. голови), Я.В.Верменич, В.Ф.Верстюк, С.В.Віднянський, В.М.Даниленко, Л.О.Зашкільняк, С.В.Кульчицький (заст. голови), О.Є.Лисенко, О.П.Реент, О.С.Рубльов (відп. секр.), О.П.Толочко, О.А.Удод, Л.Д.Якубова, О.В.Ясь. НАН України. Інститут історії України. К. : «Наукова думка», 2019. С. 288–290.

638. Ганич В. Юрій Добей (1894–1939). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С.Д. Федака; редакційна колегія: І.І. Качур (голова), М.М. Вегеш, О.Д. Гаврош, М.В. Делеган, В.І. Дмитрук, О.Д. Довганич, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун (заст. голови), І.Ю. Коршинський, Ю.В. Мойш, М.В. Олашин, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород : ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 316–317.

639. Ганич М. Мандзюк Микола Миколайович. *Енциклопедія Закарпаття. Визначні особи ХХ століття* / Редакційна колегія: В.В. Бедь, М.М. Ганич, О.Д. Довганич, В.І. Комендар, І.М. Мешко, І.П. Стецяк, І.В. Хланга, В.І. Худанич. Ужгород : Видавництво «Гражда», 2007. С. 200–201.

640. Ганич О. Августин Волошин — Президент Карпатської України. *Карпатська Україна і Карпатська Січ*: Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 60-річчю Карпатської України і Карпатської Січі. м. Хуст, 14 березня 1999 р. / Упорядник та вступ проф. В. Худанича; Відповідальний за випуск В. Худанич. Ужгород : Карпати–Гражда, 1999. С. 17–27.

641. Ганич О., Ганич М. Микола Мандзюк — посол Союму Карпатської України. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. Випуск 15. Ужгород : «Вісник Карпат», 2005. С. 49–52.

642. Ганчин В. «Провіта» на Великоберезнянщині (1920–1939). *Календар «Провіти» на 1996 рік*. Ужгород : Закарпатське крайове товариство «Провіта», 1996. С. 144–146.

643. Ганчин В. Автономістичні тенденції на Закарпатті в XIX і XX ст. *Українські Карпати: етнос, історія, культура*. Матеріали міжнародної наукової конференції. Ужгород, 1993. С. 145–153.

644. Ганчин В. Карпатська Січ на Великоберезнянщині. *Дмитро Климуш — головний командант «Карпатської Січі»*. Документи, спогади, статті, вірші / Упорядники О.Д. Довганич, М.І. Кухта. Ужгород, 1997. С. 96–97.

645. Ганчин В. Мюнхенська змова і Закарпаття. *Великий Жовтень і розквіт возз'єданого Закарпаття*. Ужгород : Карпати, 1970. С. 222–235.

646. Гапоненко І. Августин Волошин як редактор журналу «Пчілка». *Молодь–Україні*: Наукові записки молодих учених Ужгородського державного університету. Ужгород, 1996. Т. 9. С. 141–143.

647. Гапоненко І. Закарпаття в контексті європейської політики 30-х років XX ст. *Молодь–Україні*: Наукові записки молодих учених Ужгородського державного університету. Ужгород, 1996. Т. 9. С. 69–74.

648. Гапоненко І. Закарпаття в радянсько-чехословацьких відносинах 1939–1941 рр. *Молодь–Україні*: Наукові записки молодих учених Ужгородського державного університету. Ужгород, 1996. Т. 9. С. 75–79.

649. Гапоненко І. Підготовка другого акту агресії проти Підкарпатської Русі (Карпатської України). Позиції союзників Угорщини (кінець 1938 — початок 1939 рр.). *Carpatica–Карпатика*: Історія, політологія, культура: минуле і сучасне. Ужгород, 2002. Випуск 18. С. 196–211.

650. Гапоненко І. Ставлення країн Європи до Підкарпатської Русі (Карпатської України) після Віденського арбітражу. Провал першої спроби її окупації. *Carpatica–Карпатика*: Актуальні проблеми вітчизняної і зарубіжної історії та культури. Ужгород : Вид-во «Два кольори», 2001. Випуск 8. С. 77–84.

651. Гапоненко-Товт І. Окупація Карпатської України військами Угорщини (листопад 1938 — березень 1939 рр.). *Carpatica–Карпатика*: Історичні та історіографічні студії. До ювілею доктора історичних наук, професора Володимира Васильовича Грабовецького / Ужгородський національний університет, Науково-дослідний інститут карпатознавства. Ужгород, 2003. Випуск 24. С. 141–157.

652. Гапонов С. Роль профспілок в тоталітарних політичних системах (на прикладі СРСР). *Вісник Дніпропетровського університету*. 2012. Т. 3. № 22. С. 250–254.

653. Герасим'юк О. Розстрільний календар. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2017. 432 с.

654. Герасимова Г. Заклинський Корнило Романович (псевдоніми і криптоніми — Корн., Анко, Л., К. З.). *Енциклопедія історії України*: В 5 т. Т. 3: Е–Й / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. К. : Наукова думка, 2005. С. 207.

655. Герзанич В. Микола Лацанич (1902–1971). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С.Д. Федака; редакційна колегія: І.І. Качур (голова), М.М. Вегеш, О.Д. Гаврош, М.В. Делеган, В.І. Дмитрук, О.Д. Довганич, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун (заст. голови), І.Ю. Коршинський, Ю.В. Мойш, М.В. Олашин, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород : ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 286–288.

656. Герзанич В. Микола Михайлович Лацанич. 105-річчя від дня народження громадського діяча, юриста (1902–1971). *Календар краєзнавчих пам'ятних дат на 2007 рік*: Рекомендаційний бібліографічний покажчик / Укладачі: Т.І. Васильєва; Науковий редактор В.І. Падяк; Відповідальна за випуск Л.З. Григаш; Випусковий редактор Л.О. Ільченко. Ужгород : Видавництво В. Падяка, 2006. С. 430–434.

657. Гиря В. Вибори до Союму Карпатської України. *Карпатська Україна – незалежна держава*. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої Незалежності Карпатської України (м. Ужгород, 14–15 березня 2019 року) / Вступне слово В. Смоланки; Редколегія: М. Вегеш (голова), С. Віднянський, М. Лендзел, О. Пагіря, М. Токар, С. Федака (члени редколегії). Ужгород : Видавництво ПП «АУТДОР-ШАРК», 2019. С. 178–185.

658. Гиря В. Вибори і засідання Союму Карпатської України (12 лютого – 15 березня 1939 р.). *Карпатська Україна – етап українського державотворення: історія і сучасність*. Матеріали наукової конференції, присвяченої 80-річчю проголошення незалежності Карпато-Української держави і 145-річчю від дня народження видатного закарпатського політика і громадсько-культурного мислителя Августина Волошина. Ужгород, 2019. С. 26–31.

659. Гиря В. Угорська іредента в міжвоєнному Закарпатті («угорський фактор» у суспільно-політичному житті). Ужгород : Всеукраїнське державне видавництво «Карпати», 2012. 200 с.

660. Гичка Г. Августин Волошин як благодійник (За матеріалами книги Володимира Матейка «Отець Августин Волошин у документах і пам'яті народній»). *Карпатська Україна – етап українського державотворення: історія і сучасність*. Матеріали наукової конференції, присвяченої 80-річчю проголошення незалежності Карпато-Української держави і 145-річчю від дня народження видатного закарпатського політика і громадсько-культурного мислителя Августина Волошина. Ужгород, 2019. С. 94–97.

661. Гірняк Л. На стежках історичних подій. Карпатська Україна і наступні роки. Спогади і матеріали. Нью-Йорк, 1979. 341 с.

662. Гогун А. Между Гитлером и Сталиным. Украинские повстанцы. СПб.: Издательский Дом «Нева», 2004. 416 с.

663. Гогун А. Между Гитлером и Сталиным. Украинские повстанцы. Четвертое издание, исправленное и дополненное. Харьков: «Фолио», 2018. 363 с.

664. Год кризиса. 1938–1939. Документы и материалы: В 2-х томах / Редколлегия: Ильичев Л. И другие. Т. 1. 29 сентября 1938 г. — 31 мая 1939 г. М.: Политиздат, 1990. 554 с.

665. Годзор М. Карпатська Україна. *Енциклопедія державного управління*: у 8 т. / Національна академія державного управління при Президентові України; науково-редакційна колегія: Ю.В. Ковбасюк (голова) та ін. Т. 3: Історія державного управління / науково-редакційна колегія: А.М. Михненко (співголова), М.М. Білинська (співголова) та ін. Київ : НАДУ, 2011. С. 366–368.

666. Голомб Л. Святослав Гординський про Карпатську Україну. *Україна на міжнародній арені у ХХ столітті*: Науково-методичний збірник матеріалів на допомогу учням шкіл і студентам (Ужгород, 13 травня 1999 р.) / Упорядники: В. Мельник, Р. Офіцинський. Ужгород : Патент, 2000. С. 119–126.

667. Голота Я. Від Королева до Хуста. *Заповіт Срібної землі*. Карпатська Україна в боротьбі за незалежність. Серія «Подвижники національної ідеї». Львів : Світ, 2001. С. 118–119.

668. Голубко В., Грицюк В., Кривизюк Л., Лисенко О. Історія війн і військового мистецтва: У трьох томах. Т. 3. Від масових армій до відродження професійних армій (ХХ — початок ХХІ ст.). Харків: «ФОЛІО», 2021. 783 с.

669. Гоменюк І. Пластуні і «Карпатська Січ». *Пласт на Закарпатті в минулому і сьогодні*. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 75-річчю Пласту на Закарпатті (Ужгород, 17 серпня 1996 року). Ужгород : «Гражда», 2012. С. 115–122.

670. Гоменюк І. Провісники Другої світової. Прикордонні конфлікти в Центрально-Східній Європі. Від розпаду імперій до Гляйвіцької провокації. Харків: Книжковий Клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2017. 352 с.

671. Гомоннай В. Августин Волошин як сподвижник педагогічної науки. *Новини Закарпаття*. 2001. 2 жовтня.

672. Гомоннай В. Антологія педагогічної думки Закарпаття (XIX–XX ст.). Ужгород : Закарпаття, 1992. 298 с.

673. Гомоннай В. Видатний педагог Закарпаття (Про Августина Волошина). *Новини Закарпаття*. 2003. 25 березня.

674. Гомоннай В. Відлуння поля житейського, поля Красного. До 60-річчя Карпатської України [Про Івана Якиму]. *Новини Закарпаття*. 1999. 23 лютого.

675. Гомоннай В. Нариси з розвитку педагогічної думки і школи Закарпаття. Ч. I–II. Ужгород, 1990. 135 с.

676. Гомоннай В. Педагогічні погляди Августина Волошина: До 120-річчя від дня народження. *Срібна Земля*. 1994. 12 березня.

677. Гомоннай В. Про Августина Волошина — педагога. *Новини Закарпаття*. 1999. 23 березня.

678. Гомоннай В., Росул В. Концепція Августина Волошина про формування професії вчителя. Ужгород : Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ Закарпатського комітету у справах преси та інформації, 1995. 19 с.

679. Гомоннай В., Росул В. Культурно-освітні діячі Закарпаття. Ужгород, 1996. 30 с.

680. Гомоннай В., Росул В., Талапканич М. Школа та освіта Закарпаття. Ужгород : Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ Закарпатського комітету у справах преси та інформації, 1997. 248 с.

681. Гомоннай В., Росул В., Ходанич П. Педагогічна освіта на Закарпатті. Ужгород : Гражда, 2003. 112 с.

682. Горват Л. Августин Волошин в українській історичній науці. *Карпатська Україна – етап українського державотворення: історія і сучасність*. Матеріали наукової конференції, присвяченої 80-річчю проголошення незалежності Карпато-Української держави і 145-річчю від дня народження видатного закарпатського політика і громадсько-культурного мислителя Августина Волошина. Ужгород, 2019. С. 80–93.

683. Горват Л. До питання про українсько-румунські відносини у час Карпатської України. *Науковий збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді*. Річник IV–XVIII. Карпатська Україна: Національне відродження. Політичний розвиток. Персоналії. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 60-річчю Карпатської України (11–12 березня 1999 року). Ужгород, 2000. С. 67–71.

684. Горват Л. Перші публікації про Августина Волошина в українській історіографії (90-ті роки ХХ століття). *Карпатська Україна – незалежна держава*. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої Незалежності Карпатської України (м. Ужгород, 14–15 березня 2019 року) / Вступне слово В. Смоланки; Редколегія: М. Вегеш (голова), С. Віднянський, М. Лендвел, О. Пагіря, М. Токар, С. Федака (члени редкол.). Ужгород : Видавництво ПП «АУТДОР-ШАРК», 2019. С. 325–344.

685. Горват Л., Міщанин В. Найґрунтовніше дослідження про Президента Карпатської України [відгук на монографію Миколи Вегеша і Степана Віднянського про Августина Волошина]. *Наш голос*. Місячник Союзу українців Румунії. XXX рік видання. 2020. Ч. 314. С. 12–15.

686. Гординський С. Література Закарпаття. *Гординський С. На переломі епох: літературознавчі статті, огляди, есеї, рецензії, спогади, листи*. Львів : Світ, 2004. С. 328–330.

687. Гордійчук С. Український національно-визвольний рух на Закарпатті (1944–1958 рр.). *Вісник Прикарпатського університету*. Історія. Випуск 23–24. До 20-ліття утворення кафедри історії слов'ян і 80-річчя професора Петра Федорчака. Івано-Франківськ : Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2013. С. 419–429.

688. Гордійчук С., Міщанин В. Антирадянські настрої населення Закарпаття в часи «сталінщини» 1944–1953 рр. *Інтелегенція і влада*. Серія: Історія. Одеса: Астропринт, 2015. Вип. 32. С. 142–174.

689. Гордійчук С., Міщанин В. Діяльність антирадянських молодіжних організацій на Закарпатті (1946–1956 рр.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: Історія. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2016. Вип. 1. (Ч. 1). С. 75–83.

690. Гоца Е., Туряниця В. Августин Волошин про статеве виховання молоді. *Матеріали наукової конференції, присвяченої пам'яті Івана Панькевича*. Ужгород, 1992. С. 271–274.

691. Грабовський В., Коник С. Волошин Августин Іванович. *Енциклопедія державного управління*: у 8 т. / Національна академія державного управління при Президентові України; науково-редакційна колегія: Ю.В. Ковбасюк (голова) та ін. Т. 3: Історія державного управління / науково-редакційна колегія: А.М. Михненко (співголова), М.М. Білинська (співголова) та ін. Київ : НАДУ, 2011. С. 108–110.

692. Грабовський С. Профспілки: борці за права трудящих чи маріонетки в чужій грі? URL: <http://www.pravda.com.ua/rus/articles/2006/05/22/4399824/> (дата звернення: 30.07.2018).

693. Град К. Карпатська Україна. *Карпатська Україна – незалежна держава*. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої Незалежності Карпатської України (м. Ужгород, 14–15 березня 2019 року) / Вступне слово В. Смоланки; Редколегія: М. Вегеш (голова), С. Віднянський, М. Лендъел, О. Пагіря, М. Токар, С. Федака (члени редколегії). Ужгород : видавництво ПП «АУТДОР-ШАРК», 2019. С. 366–384.

694. Гранчак І., Палек В. Город над Ужем: Исторический очерк. Ужгород : Карпаты, 1984. 208 с.

695. Гранчак І. До питання про історичні погляди Августина Волошина. *Науковий збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді*. Річник IV–XVIII. Карпатська Україна: Національне відродження. Політичний розвиток. Персоналії. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 60-річчю Карпатської України (11–12 березня 1999 року). Ужгород, 2000. С. 52–55.

696. Гранчак І. Закарпаття всім народам СРСР. До 40-річчя возз'єднання Закарпаття з УРСР. К. : Знання, 1985. 47 с.

697. Гранчак І. Окупація Карпатської України військами Угорщини в березні 1939 року. *Carpatica–Карпатика*: (До 50-річчя Ужгородського державного університету) / Ужгородський державний університет, НДІ Карпатознавства; [Редколегія: Г.В. Павленко та ін.] Ужгород, 1995. Випуск 3. С. 70–81.

698. Гранчак І. Олекса Борканюк – полум'яний борець за визволення трудящих Закарпаття. К. : Держполітвидав УРСР, 1956. 96 с.

699. Гранчак І. Олекса Олексійович Борканюк. Ужгород, 1974. 96 с.

700. Гранчак І. Партизанський рух на Закарпатті в роки другої світової війни (1939–1944). Ужгород, 1959. 24 с.

701. Гранчак І. Підготовка і проведення з'їзду Народних комітетів. Маніфест про возз'єднання як історичний документ. *Нариси історії Закарпаття*. Том II (1918–1945). Ужгород, 1995. С. 597–598.

702. Гранчак І. Роль і місце Карпатської України в історії Закарпаття. *Карпатська Україна: питання державно-правового розвитку і міжнародного становища*. Доповіді та повідомлення наукової конференції, присвяче-

ної 60-річчю проголошення незалежності Карпатської України. Ужгород, 10–11 березня 1999 р. / Редколегія: І.М. Гранчак, М.М. Болдижар, М.П. Кляп та ін.; Головний редактор В.І. Падяк. Ужгород, 1999. С. 142–146.

703. Гранчак І. Уроки існування Карпатської України. *Нариси історії Закарпаття*. Т. II. (1918–1945). Ужгород, 1995. С. 337–348.

704. Гранчак І., Гапоненко І. Закарпаття в міжнародних відносинах напередодні та в період Мюнхена. *Нариси історії Закарпаття*. Т. II. (1918–1945). Ужгород, 1995. С. 264–273.

705. Гранчак І., Гапоненко І. Окупація Карпатської України військами Угорщини. *Нариси історії Закарпаття*. Т. II. (1918–1945). Ужгород, 1995. С. 328–336.

706. Гранчак І., Пальок В. Місто над Ужем: Історичний нарис. Ужгород : Карпати, 1973. 271 с.

707. Гранчак І., Пальок В. Українська радянська історіографія про боротьбу трудящих Закарпаття за возз'єднання з УРСР у 1920–1939 рр. *Соціалістичні перетворення на Закарпатті за 25 років Радянської влади: Матеріали республіканської наукової конференції, присвяченої 25-річчю возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною (1945–1970)* / Відповідальний редактор І. Г. Шульга. Ужгород, 1970. С. 109–127.

708. Гранчак І., Поп І. Закарпаття в чехословацько-радянських відносинах періоду Другої світової війни. *Карпатика. Актуальні питання історії, історіографії і культури країн Центральної і Південно-Східної Європи*. Ужгород, 1993. С. 223–236.

709. Гранчак І., Поп І. Закарпаття в чехословацько-радянських відносинах періоду Другої світової війни. *Carpatica–Карпатика*. Вип. 2. Ужгород, 1993. С. 235.

710. Гранчак І., Приходько В. Автономна Підкарпатська Русь в міжнародних відносинах. *Нариси історії Закарпаття*. Т. II. (1918–1945). Ужгород, 1995. С. 318–327.

711. Гранчак І., Приходько В. Закарпатська Україна в радянсько-чехословацьких відносинах кінця 1944 – червень 1945 рр. *Нариси історії Закарпаття*. Т. II. Ужгород, 1995. С. 606–611.

712. Гранчак І., Приходько В. Політика Угорщини щодо Підкарпатської Русі після Віденського арбітражу (початок листопада 1938 – 14 березня 1939). *Карпатська Україна: питання державно-правового розвитку і міжнародного становища*. Доповіді та повідомлення наукової конференції, присвяченої 60-річчю проголошення незалежності Карпатської України. Ужгород, 10–11 березня 1999 р. / Редколегія: І.М. Гранчак, М.М. Болдижар, М.П. Кляп та ін.; Головний редактор В.І. Падяк. Ужгород, 1999. С. 59–77.

713. Гранчак І., Приходько В. Політика Угорщини щодо Підкарпатської Русі після Віденського арбітражу (початок листопада 1938 – 14 березня 1939 рр.). *Карпатська Україна: питання державно-правового розвитку і міжнародного становища*: Доповіді та повідомлення наукової конференції, присвяченої 60-річчю проголошення незалежності Карпатської України (Ужгород, 10–11 березня 1999 р.). Ужгород, 1999.

714. Гранчак І., Троян М. Боротьба трудящих Закарпаття за визволення та возз'єднання з Радянською Україною. *Розквіт Закарпаття в братній сім'ї народів СРСР* / Відповідальний редактор І. Гранчак. Львів : Видавництво при Львівському державному університеті, 1985. С. 7–28.

715. Греченюк Н. Виборча система Підкарпатської Русі у міжвоєнний період. *Україна–Європа–Світ*. Серія: Історія, міжнародні відносини. 2014. Випуск 13. С. 320–338.

716. Греченюк Н. Національно-культурні взаємовідносини українців Східної Галичини і Закарпаття в міжвоєнний період (1919–1938). *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. Випуск 15. Ужгород : «Вісник Карпат», 2005. С. 15–20.

717. Грибенюк Н. Августин Волошин очима очевидців. *Історичний архів: наукові студії*. Випуск 5. Миколаїв, 2010. С. 135–138.

718. Гринів О. Закарпаття в європейській політиці (історико-геополітичний аспект). *Карпатська Україна і Августин Волошин*. Матеріали міжнародної наукової конференції «Карпатська Україна – пролог відродження української держави» (Ужгород, 11–12 березня 1994 року). Ужгород, 1995. С. 88–96.

719. Грицай О. Що зробили маляри з Гренджою-Донським (Звіт очевидця). *Твори Василя Гренджі-Донського*. Том XI. Похорон поета. Огляд творчості поета / Літературна редакція: проф. д-р. Василь Лев; редакція англійського тексту: Мгр. Імре Кардашинець. Зібрала і впорядкувала Зірка Гренджа-Донська. Вашингтон : Видання Карпатського Союзу, Інк.; Відділ у Вашингтоні, Д. К., 1990. С. 334–336.

720. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної нації XIX–XX століття. К. : Yakaboo publishing, 2019. 656 с.

721. Грицак-Шерегії О. Слово про батька [про життя і діяльність Юрія Августина Шерегія]. *Культура Українських Карпат: традиції і сучасність*. Матеріали міжнародної наукової конференції (Ужгород, 1–4 вересня 1993 року). Ужгород : МПП «Гражда», 1994. С. 500–504.

722. Грищенко М. Народна освіта в західних областях Української РСР. Київ : Радянська школа, 1960. 158 с.

723. Грін О. Степан Андрійович Фенцик. 115-річчя від дня народження громадського діяча, композитора, диригента, педагога (1892–1945). *Календар краєзнавчих пам'ятних дат на 2007 рік*: Рекомендаційний бібліографічний покажчик / Укладачі: Т.І. Васильєва; Науковий редактор В.І. Падяк; Відповідальна за випуск Л.З. Григаш; Випусковий редактор Л.О. Ільченко. Ужгород : Видавництво В. Падяка, 2006. С. 390–396.

724. Грін О. Степан Фенцик і діяльність Ужгородського товариства «Філармонія». *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. Випуск 13. Ужгород : «Вісник Карпат», 2005. С. 75–78.

725. Губаль А. Карпатська Україна в боротьбі. *Карпатська Україна – етап українського державотворення: історія і сучасність*. Матеріали наукової конференції, присвяченої 80-річчю проголошення незалежності Карпато-Української держави і 145-річчю від дня народження видатного закарпат-

ського політика і громадсько-культурного мислителя Августина Волошина. Ужгород, 2019. С. 64–67.

726. Гудзь В., Ситник О. [Рец. на: Віднянський С., Вегеш М. Августин Волошин і Карпатська Україна в історії українського державотворення. К. : НАН України, Інститут історії України, 2021. 372 с.]. *Український історичний журнал*. 2021. № 3. С. 212–218.

727. Гудзь В., Ситник О. Рецензія на книгу «Україна в історії Європи XIX – початку ХХІ ст.: історичні нариси: монографія». *Україна дипломатична*. Науковий щорічник. К. : Генеральна дирекція з обслуговування іноземних представництв, 2020. С. 866–870.

728. Гунчак Т. Україна. Перша половина ХХ століття. Нариси політичної історії. К. : «Либідь», 1993. 288 с.

729. Гунчак Т. Україна: ХХ століття. К. : Дніпро, 2005. 384 с.

730. Гуцул І. Остання сотня. *Заповіт Срібної землі*. Карпатська Україна в боротьбі за незалежність. Серія «Подвижники національної ідеї». Львів : Світ, 2001. С. 119–126.

731. Габел М. Листівка з Відня: [Спогад]. *Красне Поле*. Збірник про Карпатську Україну / Упорядники Ю. Зейкан, В. Копейко. Ужгород : Патент, 1999. С. 155–157.

732. Габор В. Від «весни народів» до Карпатської України: особливості національного відродження та розвитку преси і літератури XIX – першої половини ХХ ст.: збірник наукових розвідок, статей і доповідей / НАН України, Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника, Науково-дослідний інститут пресознавства. Львів, 2018. 384 с.

733. Габор В. Вісник Мукачівської єпархії в Чехо-Словацькій республіці. Хуст, 1938–1939. *Періодика Західної України 20–30-х рр. ХХ ст.*: матеріали до бібліогр. Т. 1 / за ред. М.М. Романюка; НАН України, ЛНБ ім. В. Стефаника, НДЦ періодики. Л., 1998. С. 26–27.

734. Габор В. Жіночий рух у Карпатській Україні: національні, соціально-політичні і культурно-просвітні аспекти (За матеріалами жіночої преси Галичини 30-х рр. ХХ ст.). *Збірник праць Науково-дослідного інституту пресознавства*. Л., 2017. Вип. 7 (25). С. 197–217.

735. Габор В. Закарпатська україномовна преса 20–30-х років ХХ століття у контексті національного відродження краю: автореф. дис. ... канд. філолог. наук. К., 1997. 20 с.

736. Габор В. Закарпатський часопис «Пробоем» 1940–1943 років як продовження традицій львівського «Вістника». *Вісниківство: літературна традиція та ідеї*: зб. наук. праць присвяч. пам'яті Василя Іванишина / Дрогобицький держ. пед. ун-т ім. І. Франка, Наук.-ідеолог. центр ім. Д. Донцова. Дрогобич : Коло, 2009. Вип. 2. С. 211–214.

737. Габор В. Карпатська Україна у дзеркалі сатирично-гумористичного ілюстрованого журналу «Комар» у 1938–1939 рр.: хроніка подій [Електронний ресурс]. *Збірник праць Науково-дослідного інституту пресознавства*. Л., 2015. Вип. 5 (23). С. 121–150.

738. Габор В. Концепція християнського націоналізму Августина Волошина. *Українська періодика: історія і сучасність*: доп. та повідомл. одинадцятої Всеукр. наук.-теорет. конф., (Львів, 29–30 листоп. 2013 р.). Л., 2013. С. 498–503.

739. Габор В. Національні стремління закарпатських українців: публікації Августина Волошина на сторінках щоденної газети «Русинь» (Ужгород, 1923). *Збірник праць Науково-дослідного інституту пресознавства*. 2014. Випуск 4. С. 470–496.

740. Габор В. Національні стремління закарпатських українців: публікації Августина Волошина на сторінках щоденної газети «Русинь» (Ужгород, 1923 р.) [Електронний ресурс]. *Збірник праць Науково-дослідного інституту пресознавства*. Л., 2014. Вип. 4 (22). С. 470–496.

741. Габор В. Наш націоналізм знає ступенів любови, але не знає ненависти, не знає негачі любови (Особливості концепції християнського націоналізму Августина Волошина) [Електронний ресурс]. Наукові записки Інституту журналістики. К., 2014. Т. 56. лип.-верес. С. 119–122.

742. Габор В. Наш націоналізм знає ступенів любові, але не знає ненависти, не знає негачі любові (особливості концепції християнського націоналізму Августина Волошина). *Наукові записки Інституту журналістики*. 2014. Випуск 56. С. 119–122.

743. Габор В. Нова Свобода — літопис Карпатської України. *Визвольний шлях*. 1999. Кн. 7. Лип. С. 781–784.

744. Габор В. Нова Свобода. Ужгород (1938. Ч. 1–113), Хуст (1938. Ч. 114–146, 1939), 1938–1939. *Періодика Західної України 20–30-х рр. XX ст.*: матеріали до бібліогр. Т. 1 / за ред. М.М. Романюка; НАН України, ЛНБ ім. В. Стефаника, НДЦ періодики. Л., 1998. С. 190–195.

745. Габор В. Ой там ... за горами воскресла Україна!: тематичні, жанрові та візуальні особливості висвітлення феномену Карпатської України в галицькій жіночій пресі 1938–1939 рр. *Збірник праць Науково-дослідного інституту пресознавства*. 2016. Випуск 6. С. 179–206.

746. Габор В. Ой там... за горами воскресла Україна!: тематичні, жанрові та візуальні особливості висвітлення феномена Карпатської України в галицькій жіночій пресі 1938–1939 рр. [Електронний ресурс]. *Збірник праць Науково-дослідного інституту пресознавства*. Л., 2016. Вип. 6 (24). С. 179–206.

747. Габор В. Періодичні видання Карпатської України (8 жовтня 1938 р. — 15 березня 1939 р.) в оцінці західноукраїнської преси [Електронний ресурс]. *Збірник праць Науково-дослідного центру періодики*. Л., 2010. Вип. 2 (18). С. 46–68.

748. Габор В. Преса Карпатської України (1938–1939 рр.): «чин для блага Української Нації» (Особливості розвитку, спрямування видань і тематика публікацій) [Електронний ресурс]. *Збірник праць Науково-дослідного центру періодики*. Л., 2009. Вип. 1 (17). С. 135–145.

749. Габор В. Пробоєм. Прага, 1933–1943. *Періодика Західної України 20–30-х рр. XX ст.*: матеріали до бібліогр. Т. 2 / за ред. М.М. Романюка; НАН України, ЛНБ ім. В. Стефаника, НДЦ періодики. Л., 1999. С. 149–153.

750. Габор В. Ревай Федір Іванович: [укр. громад., політ. і освіт. діяч Закарпаття, видавець і публіцист]. [допов. до персоналій одинадцятого вип.]. Українська журналістика в іменах: матеріали до енциклопед. слов. / за ред. М.М. Романюка; НАН України, ЛНБ ім. В. Стефаника, НДЦ періодики. Л., 2006. Вип. 13. С. 512.

751. Габор В. Ревай Юліан Іванович: [укр. політ. та освіт. діяч Закарпаття]. [допов. до персоналій одинадцятого вип.]. *Українська журналістика в іменах: матеріали до енциклопед. слов.* / за ред. М.М. Романюка; НАН України, ЛНБ ім. В. Стефаника, НДЦ періодики. Л., 2006. Вип. 13. С. 512–513.

752. Габор В. Рогач Іван: [громад.-політ. діяч, редактор]. *Українська журналістика в іменах: матеріали до енциклопед. слов.* / за ред. М.М. Романюка; НАН України, ЛНБ ім. В. Стефаника, НДЦ періодики. Л., 1996. Вип. 3. С. 224–228.

753. Габор В. Становлення української преси Закарпаття (20–30-ті рр. ХХ ст.). *Українська періодика: історія і сучасність: доповіді та повідомлення другої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції. 21–22 грудня 1994 р. Львів–Житомир, 1994.* С. 52–55.

754. Гренджа І. «КДБ пропонувало мені шпигувати за братом»: [інтерв'ю з братом письменника В. Гренджі-Донського] / вів О. Гаврош. *Календар «Просвіти» на 2002 рік.* Ужгород : Закарпатське крайове товариство «Просвіта», 2002. С. 177–183.

755. Гренджа-Донська З. «Ми є лишень короткі епізоди...»: Життя і творчість Василя Гренджі-Донського. Ужгород : Срібна Земля, 1993. 82 с.

756. Гренджа-Донський В. Я теж Українець: Публіцистика / Упорядкування, передмова, підготовка текстів, пояснення слів і виразів та примітки В.І. Ільницького. Ужгород : ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2003. 520 с.

757. Гренджа-Донський В. Мої спогади / Вступна стаття і підготовка до друку С. Гостиняка. *Науковий збірник Музею української культури у Свиднику.* № 15. Т. 2. С. 333–422.

758. Гренджа-Донський В. Т. ІХ. Публіцистика / Зібрала і впорядкувала Зірка Гренджа-Донська. Вашингтон: Видання Карпатського Союзу, 1989. 502 с.

759. Гренджа-Донський В. Т. VIII. Щастя і горе Карпатської України: щоденник / Зібрала і впорядкувала Зірка Гренджа-Донська. Вашингтон: Видання Карпатського Союзу, 1987. 487 с.

760. Гренджа-Донський В. Том Х. Спогади. Листи / Зібрала, впорядкувала і доповнила Зірка Гренджа-Донська. Вашингтон: Видання Карпатського Союзу, 1988. 518 с.

761. Гренджа-Донський В. Щастя і горе Карпатської України: Щоденник. Мої спогади / Упорядкування та примітки Д.М. Федаки; вступна стаття В.І. Ільницького, Д.М. Федаки. Ужгород : ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2002. 516 с.

762. Дад А. Альказар «Летючої Естради». *Заповіт Срібної землі.* Карпатська Україна в боротьбі за незалежність. Серія «Подвижники національної ідеї». Львів : Світ, 2001. С. 59–72.

763. Дад А. Чотири з тисячі: в дворіччя березня Карпатської України (Колодзінський-Гузар, Коссак-Тарнавський, Блестів-Гайдамака, Тацинець-Крот). Прага: УНО, 1941. 29 с.

764. Данилець Ю. Атанасій Пекар (Нар. 1922 р.). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С.Д. Федака; редакційна колегія: І.І. Качур (голова), М.М. Вегеш, О.Д. Гаврош, М.В. Делеган, В.І. Дмитрук, О.Д. Довганич, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун (заст. голови), І.Ю. Коршинський, Ю.В. Мойш, М.В. Олашин, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород : ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 559–560.

765. Данилець Ю. Володимир (Раїч) (1882–1956). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С.Д. Федака; редакційна колегія: І.І. Качур (голова), М.М. Вегеш, О.Д. Гаврош, М.В. Делеган, В.І. Дмитрук, О.Д. Довганич, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун (заст. голови), І.Ю. Коршинський, Ю.В. Мойш, М.В. Олашин, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород : ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 542–544.

766. Данилець Ю. Деякі питання з історії православної церкви на Закарпатті в 1938–1946 рр. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. Випуск 10 / Міністерство освіти і науки України; Ужгородський національний університет; Редколегія: М.М. Вегеш (голова редколегії), Д.Д. Данилюк (заступник голови редкол.) та ін. Ужгород : СМП «Вісник Карпат», 2004. С. 158–162.

767. Данилець Ю. Документи апостольського адміністратора Пряшівської єпархії, єпископа Діонісія Нярді на тему православного руху (на матеріалах архіву в Кошіцах). *Historia Radu bazilianov sv. Iozafata*. Presov, 2017. С. 167–174.

768. Данилець Ю. Православна церква на Закарпатті в умовах радянської влади (1945–1961 рр.). *Cirkev v okovach totalitneho rezimu*. Presov, 2010. S. 439–449.

769. Данилець Ю. Православна церква на Закарпатті у першій половині ХХ ст. Ужгород, 2009. 375 с.

770. Данилець Ю. Православна церква на Закарпатті у першій половині ХХ ст. / Передмова В. Фенича. Ужгород : Карпати, 2009. 376 с.

771. Данилець Ю. Православні монастирі Хустського району (ХХ століття): Видання друге, змінене, доповнене / Передмова проф. Д. Данилюка. Ужгород : Гражда, 2005. 168 с.

772. Данилець Ю. Православні монастирі Хустського району ХХ століття. Ужгород : Видавництво «Гражда», 2004. 168 с.

773. Данилець Ю. Савватій (Врабец) (1880–1959). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С.Д. Федака; редакційна колегія: І.І. Качур (голова), М.М. Вегеш, О.Д. Гаврош,

М.В. Делеган, В.І. Дмитрук, О.Д. Довганич, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун (заст. голови), І.Ю. Коршинський, Ю.В. Мойш, М.В. Олашин, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород : ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 567–571.

774. Данилець Ю. Становище Православної церкви в період Карпатської України. *Карпатська Україна – незалежна держава*. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої Незалежності Карпатської України (м. Ужгород, 14–15 березня 2019 року) / Вступне слово В. Смоланки; Редкол.: М. Вегеш (голова), С. Віднянський, М. Лендъел, О. Пагіря, М. Токар, С. Федака (члени редкол.). Ужгород : Видавництво ПП «АУТДОР-ШАРК», 2019. С. 77–87.

775. Данилець Ю., Міщанин В. Мукачівський Свято-Миколаївський монастир в 1948-1991 рр.: соціально-економічний розвиток. *Наукові записки БІНДЦ ім. архімандрита Василя (Проніна)*. Ужгород : Карпати, 2013. № 2. С. 78–85.

776. Данилець Ю., Міщанин В. Православна церква на Закарпатті в умовах становлення радянської влади (1944–1950 рр.). *Русин*. Кишинев, 2013. № 4 (34). С. 88 – 112.

777. Данилець Ю., Міщанин В. Православна церква на Закарпатті в часи «сталінщини» (1946–1953 рр.). *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. Ужгород : Вид-во УжНУ «Говерла», 2013. Вип. 1 (30). С. 46–56.

778. Данилець Ю., Міщанин В. Становище православної церкви в період Закарпатської України (листопад 1944 – січень 1946 рр.). *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. Ужгород : Вид-во УжНУ «Говерла», 2011. Вип. 27. С. 180–189.

779. Данилюк Д. Деякі дискусійні аспекти з історії Карпатської України. *Карпатська Україна: питання державно-правового розвитку і міжнародного становища*. Доповіді та повідомлення наукової конференції, присвяченої 60-річчю проголошення незалежності Карпатської України. Ужгород, 10–11 березня 1999 р. / Редколегія: І.М. Гранчак, М.М. Болдижар, М.П. Кляп та ін.; Головний редактор В.І. Падяк. Ужгород, 1999. С. 133–141.

780. Данилюк Д. Дослідження деяких проблем з історії Закарпаття періоду чеської окупації його в працях радянських істориків (1919–1939 рр.). *Тези доповідей до наукової конференції молодих вчених* / Відповідальний редактор Ю.В. Меліка. Ужгород, 1966. С. 7–12.

781. Данилюк Д. Закарпаття 1939–45 років у радянській історіографії. *Соціалістичні перетворення на Закарпатті за 25 років Радянської влади*: Матеріали республіканської наукової конференції, присвяченої 25-річчю возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною (1945–1970). / Відповідальний редактор І.Г. Шульга. Ужгород, 1970. С. 137–148.

782. Данилюк Д. Закарпаття, наш рідний край. Посібник з історичного краєзнавства / Післяслово Ю. Данильця. Ужгород : ТОВ «РІК-У», 2021. 288 с.

783. Данилюк Д. Історична наука на Закарпатті (кінець XVIII – перша половина XX століття). Ужгород : ВАТ «Патент», 1999. 352 с.

784. Данилюк Д. Історична наука на Закарпатті в 1919–1944 рр. *Carpatica – Карпатика*. Випуск 9: Науково-педагогічна діяльність та літературна творчість Федора Потушняка: (До 90-річчя від дня народження) / Відповідальний за випуск М. Тиводар. Ужгород : Ліра, 2001. С. 152–165.

785. Данилюк Д. Історіографія та джерельна база праць Вікентія Шандора. *Науковий Збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді*. Річник II–III (XVI–XVII). На пошану д-ра Вікентія Шандора. Ужгород : Закарпатське крайове товариство «Просвіта», 1999. С. 22–27.

786. Данилюк Д. Карпатська Україна в українській історіографії. *Науковий збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді*. Річник IV–XVIII. Карпатська Україна: Національне відродження. Політичний розвиток. Персоналії. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 60-річчю Карпатської України (11–12 березня 1999 року). Ужгород, 2000. С. 42–47.

787. Данилюк Д. Роль закарпатської історіографії у формуванні української національної свідомості. *Українські Карпати*: Матеріали міжнародної наукової конференції «Українські Карпати: етнос, історія, культура» (Ужгород, 26 серпня – 1 вересня 1991 р.). Ужгород : Карпати, 1993. С. 160–168.

788. Данилюк Д. Українська історіографія історії Закарпаття 1919–1945 рр. *Карпатська Україна і Августин Волошин*: Матеріали міжнародної наукової конференції «Карпатська Україна – пролог відродження української держави» (Ужгород, 11–12 березня 1994 року) / Відповідальний редактор П. Чучка. Ужгород : МПП «Гражда», 1995. С. 97–109.

789. Данилюк Д., Вегеш М., Бродій Андрій Іванович. *Енциклопедія Сучасної України* / Національна Академія Наук України, Наукове товариство ім. Т. Шевченка, Координаційне бюро Енциклопедії Сучасної України НАН України; [І.М. Дзюба, А.І. Жуковський, О.М. Романів – співголови]. Київ, 2004. Т. 3 (Біо–Бя). С. 475.

790. Данилюк Д., Волощук С. Радянська історіографія про боротьбу трудящих Закарпаття проти угорсько-фашистських загарбників, за возз'єднання з УРСР (1939–1944 рр.). *Закарпаття: минуле і сучасне: Збірник* / Редколегія: М.В. Троян (відповідальний редактор) та ін. Ужгород : УЖДУ, 1986. С. 67–77.

791. Данилюк Д., Кляп М. Розвиток науки в Закарпатті в 20–30-х рр. *Нариси історії Закарпаття*. Т. II. (1918–1945). Ужгород, 1995. С. 361–372.

792. Данилюк Д., Міщанин В. Возз'єднання Закарпаття з Українською РСР в оцінці вітчизняної історіографії (1945–2013). *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. Ужгород : Вид-во УЖНУ «Говерла», 2013. Вип. 2 (31). С. 167–176.

793. Данилюк Д., Міщанин В. Джерела про радянізацію Закарпаття (1944–1950 рр.). *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. Ужгород : Вид-во УЖНУ «Говерла», 2014. Вип. 1 (32). С. 157–165.

794. Данко О. о. Августин Волошин – людина трьох покликань. *Карпатська Україна і Августин Волошин*. Матеріали міжнародної наукової конференції «Карпатська Україна – пролог відродження української держави» (Ужгород, 11–12 березня 1994 року). Ужгород, 1995. С. 110–115.

795. Данко О. Православна церква на Закарпатті. *Закарпаття під Угорщиною. 1938–1944 / Упорядкування та передмова Василя Маркуся та Василя Худанича*. Ужгород : Карпати–Гражда, 1999. С. 165–181.

796. Данко О. Угорська політика відносно православної церкви на Закарпатті в 1939–1944 рр. *Культура Українських Карпат: традиції і сучасність*. Матеріали міжнародної наукової конференції. Ужгород, 1994. С. 349–365.

797. Данко О., Маркусь В. Закарпатці в екзилі у роки війни. *Закарпаття під Угорщиною. 1938–1944 / Упорядкування та передмова Василя Маркуся та Василя Худанича*. Ужгород : Карпати–Гражда, 1999. С. 182–193.

798. Данюк І. Українські профспілки: суцільна капітуляція перед роботодавцем. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2007/3/6/55420.htm> (дата звернення: 30.07.2018)

799. Дацків І. Августин Волошин як директор Ужгородської греко-католицької семінарії. *Науковий вісник Ужгородського національного університету: Серія Педагогіка. Соціальна робота*. 2013. № 27. С. 41–43.

800. Дацків І. Виховання як основа підготовки молоді у Закарпатті (1919–1939 рр.). *Четвертий всеукраїнський педагогічний конгрес: збірник наукових праць конгресу*. Львів : Сполом, 2014. С. 474–480.

801. Дацків І. Професійна освіта жінок у Закарпатті (1919–1939 рр.). *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Педагогіка. Соціальна робота. 2014. № 32. С. 68–73.

802. Дацків І. Професійна підготовка фахівців торгово-економічного напрямку в Ужгороді (1919–1939 рр.). *Збірник наукових праць Херсонського державного університету*. Серія Педагогічні науки. Випуск LXVII (67). Херсон: ХДУ, 2015. С. 28–34.

803. Дацків І. Соціальний захист молоді у процесі фахової підготовки у навчальних закладах Закарпаття (1919–1939 рр.). *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми : збірник наукових праць*. Випуск 41. Київ–Вінниця: Планер, 2015. С. 190–194.

804. Дацків І. Формування патріотизму майбутніх вчителів народних шкіл Закарпаття (1919–1939 рр.). *Проблеми українського національного виховання: збірник наукових праць*. Дрогобич, 2013. С. 148–157.

805. Дацків І., Розлуцька Г. Становлення і розвиток професійної освіти в Закарпатті (1919–1939 рр.). Ужгород : Видавництво УжНУ «Говерла», 2015. 184 с.

806. Дацко В. Публічне управління Августина Волошина в історії української державності. *Публічне управління в історії Української держави: погляд молодого покоління*. Збірник матеріалів Всеукраїнського учнівського конкурсу наукових есе «Публічне управління в історії Української держави» (16 травня 2020 року). К. : КНЕУ, 2020. С. 170–175.

807. Дебич О., Токар М. З архіву Блондиненка (Папуги) в США: прем'єрна публікація світлин з Карпатської України. *Українське Державотворення*. Науково-популярне видання Альманах «Українське Державотворення» / Карпатський університет імені Августина Волошина. 2021. № 6. С. 24–30.

808. Делеган В. Львівська «Просвіта» і становлення та діяльність просвітнянської організації на Закарпатті. *Науковий Збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді*. Річник I (XV). Ужгород, 1996. С. 45–51.

809. Делеган В. Микола Васильович Клипотюк. 100-річчя з дня народження активного учасника політичного життя Закарпаття 20–30-х років ХХ ст. (1906–1971). *Календар краєзнавчих пам'ятних дат на 2006 рік: Рекомендаційний бібліографічний посібник* / Укладачі: Т.І. Васильєва, Г.В. Бобонич, І.Г. Горват; Науковий редактор В.І. Падяк; Відповідальна за випуск Л.З. Григаш; Випускаючий редактор Л.О. Ільченко. Ужгород : Видавництво В. Падяка, 2005. С. 345–348.

810. Делеган В. Олекса Борканюк і революційний молодіжний рух на Закарпатті. *Погляд*. 2000. 28 грудня.

811. Делеган В. Підкарпатський Союз Молодих. 75-річчя від часу створення прогресивної антифашистської молодіжної організації краю (1936). *Календар краєзнавчих пам'ятних дат на 2011 рік: рекомендований бібліографічний покажчик* / Закарпатська обласна універсальна наукова бібліотека, Відділ краєзнавчої літератури; Інформаційно-бібліографічний відділ; Укладачі: Н.М. Вачиля, О.В. Малинич, Г.В. Бобонич, І.М. Горват; Відповідальна за випуск Л.З. Григаш; Випусковий редактор Л.О. Ільченко. Ужгород : Видавництво В. Падяка, 2010. С. 357–363.

812. Делеган М. Архівні матеріали про державницьку діяльність Августина Волошина. *Августин Волошин як український державник, педагог і релігійний діяч*. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 130-річчю від дня народження Героя України, о. Августина Волошина і 65-річчю проголошення Карпатської України 16 березня 2004 року. К. : Видавництво «Прецедент», 2004. С. 83–100.

813. Делеган М. До питання про історію архівної справи на Закарпатті. *Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи*. Ч. 1. К., 1997. С. 142–147.

814. Делеган М. Українська Повстанська Армія в повоєнний період у Карпатському регіоні: бандерівці — факти, домисли та легенди. *Віче*. 2008. № 17 (вересень). С. 2–3.

815. Делеган М., Довганич О., Хланта О. Карпатська Україна, Карпатська Січ і ОУН в документах. *Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців* / М.М. Вегеш, М.В. Делеган, О.Д. Довганич та ін. [Відповідальний редактор М.М. Вегеш]. Ужгород, 2002. С. 564–614.

816. Дем'ян Г. Закарпаття мало славетного президента-патріота: До 125-річчя від дня народження А. Волошина. *Визвольний шлях*. 1999. Книга 7. С. 771–778.

817. Дем'ян Г. Культурно-наукова і громадсько-політична діяльність Августина Волошина: Доповідь на 4 сесії Великої Ради Руху. *Вісник Руху*. К., 1990. № 4. Ч. 1.

818. Депчинська І. А. Розвиток змісту шкільної гуманітарної освіти на Закарпатті в період 1919–1939 р. Дисертація на здобуття наукового ступеня

канд. пед. наук. 13. 00. 01 – загальна педагогіка та історія педагогіки. Ужгород, 2019. 347 с.

819. Депчинська І. А. Розвиток шкільної гуманітарної освіти на Закарпатті в період 1919–1939 рр. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Педагогіка. Соціальна робота. Випуск 37. Ужгород : Видавництво УжНУ «Говерла», 2015. С. 40–43.

820. Держалюк М. Горті Міклош. *Енциклопедія історії України*: В 5 т. Т. 2: Г–Д / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. К. : Наукова думка, 2003. С. 175–176.

821. Держалюк М. Горті Міклош. *Енциклопедія Сучасної України* / Національна Академія Наук України, Наукове товариство ім. Т. Шевченка, Координаційне бюро Енциклопедії Сучасної України НАН України; [І.М. Дзюба, А.І. Жуковський – співголови, М.Г. Железняк – відповідальний секретар]. Київ, 2006. Т. 6 (Го–Гю). С. 311–312.

822. Держалюк М. Карпатська Україна як феномен протистояння тоталітаризму в Європі у 1939–1945 роках. *Сторінки воєнної історії України*. 2013. Випуск 16. С. 69–87.

823. Держалюк М. Угорська політична еміграція на Україні (1919–1945). *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. Випуск 2. К. : Наукова думка, 1992. С. 54–60.

824. Дирксен фон Г. Москва, Токио, Лондон. Двадцять лет германской внешней политики / Перевод с английского Н.Ю. Лихачевой. М. : ОЛМА-ПРЕСС, 2001. 445 с. (Досье).

825. Діброва О. Закарпатська область (Географічний нарис). К. : Радянська школа, 1957. 103 с.

826. Дмитрук В. Ліквідація Української греко-католицької церкви на Закарпатті (друга половина 1940-х рр.). *Історія України: Маловідомі імена, події, факти* (збірник статей). К., 2010. № 36. С. 283–293.

827. Добей В. Юрко Добей – голова товариства «Просвіта» в Перечині. *Календар «Просвіти» на 1997 рік*. Ужгород : Закарпатське крайове товариство «Просвіта», 1997. С. 49–50.

828. Довганич О. [Рец.: Василь Гренджа-Донський. «Я теж українець». Ужгород : Закарпаття, 2005]. *Новини Закарпаття*. 2003. 4 вересня.

829. Довганич О. [Рец.: Шандор В. Спомини. Т. 2. Карпатська Україна. 1939–1945. Ужгород : Гражда, 2000]. *Carpatica–Карпатика*. Випуск 12. Проблеми вітчизняної та зарубіжної історії. Ужгород : Два кольори, 2001. С. 371–376.

830. Довганич О. «Засуджений незаконно». Шімоня Микола Іванович. *Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Реабілітовані історією. Закарпатська область: У двох книгах. Книга друга*. Ужгород : ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2004. С. 576–579.

831. Довганич О. «Зоря Підкарпаття». Із історії антирадянської молодіжної організації. *Календар «Просвіти» на 1998 рік*. Ужгород : Просвіта, 1998. С. 99–101.

832. Довганич О. «І спів, і сум в один акорд ізлився»: (до 68-ої річниці з дня проголошення Карпатської України). *Срібна Земля*. 2007. 20 березня.

833. Довганич О. «Карпатська Січ» та її провідники. *Новини Закарпаття*. 1997. 13 листопада.

834. Довганич О. «Фактів злочинних дій ... слідство не добуло». Бойчук Йосип Павлович. *Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Реабілітовані історією. Закарпатська область: У двох книгах. Книга друга*. Ужгород : ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2004. С. 330–332.

835. Довганич О. Августин Дутка (1906–1994). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С.Д. Федака; редакційна колегія: І.І. Качур (голова), М.М. Вегеш, О.Д. Гаврош, М.В. Делеган, В.І. Дмитрук, О.Д. Довганич, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун (заст. голови), І.Ю. Коршинський, Ю.В. Мойш, М.В. Олашин, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака*. Ужгород : ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 277.

836. Довганич О. Адалъберт Довбак (1907–1998). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С.Д. Федака; редакційна колегія: І.І. Качур (голова), М.М. Вегеш, О.Д. Гаврош, М.В. Делеган, В.І. Дмитрук, О.Д. Довганич, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун (заст. голови), І.Ю. Коршинський, Ю.В. Мойш, М.В. Олашин, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака*. Ужгород : ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 210.

837. Довганич О. Андрій Ворон — загадкова постать Карпатської України: [народний вчитель і журналіст, письменник і перекладач, етнограф, громадсько-політичний діяч Карпатської України]. *Календар «Просвіти» на 2008 рік*. Ужгород : Закарпатське крайове товариство «Просвіта», 2008. С. 81–82.

838. Довганич О. Андрій Ворон (1901–1962). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С.Д. Федака; редакційна колегія: І.І. Качур (голова), М.М. Вегеш, О.Д. Гаврош, М.В. Делеган, В.І. Дмитрук, О.Д. Довганич, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун (заст. голови), І.Ю. Коршинський, Ю.В. Мойш, М.В. Олашин, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака*. Ужгород : ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 313–315.

839. Довганич О. Андрій Патрус-Карпатський (1917–1980). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С.Д. Федака; редакційна колегія: І.І. Качур (голова), М.М. Вегеш, О.Д. Гаврош, М.В. Делеган, В.І. Дмитрук, О.Д. Довганич, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун (заст. голови), І.Ю. Коршинський, Ю.В. Мойш, М.В. Олашин, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака*. Ужгород : ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 638–642.

840. Довганич О. Андрій Цуга (1914–1945). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С.Д. Федака; редакційна колегія: І.І. Качур (голова), М.М. Вегеш, О.Д. Гаврош, М.В. Делеган, В.І. Дмитрук, О.Д. Довганич, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун (заст. голови), І.Ю. Коршинський, Ю.В. Мойш, М.В. Олашин, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород : ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 514–517.

841. Довганич О. Антирадянські молодіжні організації. *Наш край*. 1998. № 3. С. 26–28.

842. Довганич О. Бандусяк Дмитро Михайлович. *Вони боронили Карпатську Україну*: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців / М.М. Вегеш, М.В. Делеган, О.Д. Довганич та ін. [Відповідальний редактор М.М. Вегеш]. Ужгород, 2002. С. 454–456.

843. Довганич О. Бачинський Едмунд Степанович. *Вони боронили Карпатську Україну*: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців / М.М. Вегеш, М.В. Делеган, О.Д. Довганич та ін. [Відповідальний редактор М.М. Вегеш]. Ужгород, 2002. С. 456–459.

844. Довганич О. Бірчак Володимир Іванович. *Вони боронили Карпатську Україну*: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців / М.М. Вегеш, М.В. Делеган, О.Д. Довганич та ін. [Відповідальний редактор М.М. Вегеш]. Ужгород, 2002. С. 459–462.

845. Довганич О. Бойчук Йосип Павлович. *Енциклопедія Закарпаття. Визначні особи ХХ століття* / Редакційна колегія: В.В. Бедь, М.М. Ганич, О.Д. Довганич, В.І. Комендар, І.М. Мешко, І.П. Стецяк, І.В. Хланта, В.І. Худанич. Ужгород : Видавництво «Гражда», 2007. С. 48.

846. Довганич О. Борець за незалежність України [Про репресованого Ф. Ревая]. *Соціал-демократ*. 2000. 12 лютого.

847. Довганич О. Борис Іванович Співак – науковець, історик. До 80-річчя з дня народження (1925–1971). *Карпатська Україна. Красне Поле*. 2005. 19 березня.

848. Довганич О. Борис Співак. *Ужгородський університет*. 1994. 29 листопада.

849. Довганич О. Борканюк Олексій Олекчійович. *Енциклопедія Закарпаття. Визначні особи ХХ століття* / Редакційна колегія: В.В. Бедь, М.М. Ганич, О.Д. Довганич, В.І. Комендар, І.М. Мешко, І.П. Стецяк, І.В. Хланта, В.І. Худанич. Ужгород : Видавництво «Гражда», 2007. С. 53–54.

850. Довганич О. Бращайко Юлій Михайлович. *Вони боронили Карпатську Україну*: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців / М.М. Вегеш, М.В. Делеган, О.Д. Довганич та ін. [Відповідальний редактор М.М. Вегеш]. Ужгород, 2002. С. 464–468.

851. Довганич О. Бращайко Юлій Михайлович. *Енциклопедія Закарпаття. Визначні особи ХХ століття* / Редакційна колегія: В.В. Бедь, М.М. Ганич, О.Д. Довганич, В.І. Комендар, І.М. Мешко, І.П. Стецяк, І.В. Хланта, В.І. Худанич. Ужгород : Видавництво «Гражда», 2007. С. 56–57.

852. Довганич О. Бродій Андрій Іванович. *Енциклопедія Закарпаття. Визначні особи ХХ століття* / Редакційна колегія: В.В. Бедь, М.М. Ганич, О.Д. Довганич, В.І. Комендар, І.М. Мешко, І.П. Стецяк, І.В. Хланта, В.І. Худанич. Ужгород : Видавництво «Гражда», 2007. С. 58.

853. Довганич О. В'язень сталінських концтаборів. Бандусяк Микола Михайлович. *Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Реабілітовані історією. Закарпатська область: У двох книгах. Книга друга.* Ужгород : ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2004. С. 317–321.

854. Довганич О. В'язень сталінських концтаборів. До 95-річчя з дня народження Миколи Бандусяка. *Старий Замок Паланок.* 2004. 17–23 грудня.

855. Довганич О. Василь Климпуш (1891–1965). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 2.* Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С.Д. Федака; редакційна колегія: І.І. Качур (голова), М.М. Вегеш, О.Д. Гаврош, М.В. Делеган, В.І. Дмитрук, О.Д. Довганич, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун (заст. голови), І.Ю. Коршинський, Ю.В. Мойш, М.В. Олашин, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород : ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 216–217.

856. Довганич О. Василь Лацанич (1904–1943). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 2.* Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С.Д. Федака; редакційна колегія: І.І. Качур (голова), М.М. Вегеш, О.Д. Гаврош, М.В. Делеган, В.І. Дмитрук, О.Д. Довганич, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун (заст. голови), І.Ю. Коршинський, Ю.В. Мойш, М.В. Олашин, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород : ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 218–219.

857. Довганич О. Василь Федак (1911–1991). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 2.* Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С.Д. Федака; редакційна колегія: І.І. Качур (голова), М.М. Вегеш, О.Д. Гаврош, М.В. Делеган, В.І. Дмитрук, О.Д. Довганич, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун (заст. голови), І.Ю. Коршинський, Ю.В. Мойш, М.В. Олашин, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород : ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 333–340.

858. Довганич О. Василь Щобей (1898–1979). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 2.* Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С.Д. Федака; редакційна колегія: І.І. Качур (голова), М.М. Вегеш, О.Д. Гаврош, М.В. Делеган, В.І. Дмитрук, О.Д. Довганич, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун (заст. голови), І.Ю. Коршинський, Ю.В. Мойш, М.В. Олашин, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород : ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 247–248.

859. Довганич О. Видатний діяч «Просвіти», міністр Карпатської України. Брацайко Юлій Михайлович. *Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах.*

Реабілітовані історією. Закарпатська область: У двох книгах. Книга друга. Ужгород : ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2004. С. 341–346.

860. Довганич О. Відкриті судові процеси над керівниками політичних партій А. Бродієм, С. Фенциком та їх спільниками. *Карпатський край*. 1998. № 1. С. 32–35.

861. Довганич О. Відновлюючи історичну справедливість [Про завершення роботи над книжкою «Реабілітовані історією», в якій поміщені нариси про діячів Карпатської України]. *Соціал-демократ*. 2000. 4 березня.

862. Довганич О. Відроджуються імена сподвижників. До 60-річчя Карпатської України. *Новини Закарпаття*. 1999. 13 березня.

863. Довганич О. Він загинув у Тайшеті. Бірчак Володимир Іванович. *Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Реабілітовані історією. Закарпатська область: У двох книгах. Книга друга. Ужгород : ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2004. С. 325–329.*

864. Довганич О. Вірний син Карпат. Ім'я Дмитра Климбуша – головного команданта «Карпатської Січі» – повернуто історії. *Європа-Центр. Суспільно-політичний міжнародний журнал*. 2008. № 4 (24). С. 60–66.

865. Довганич О. Володимир Бірчак (1881–1952). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С.Д. Федака; редакційна колегія: І.І. Качур (голова), М.М. Вегеш, О.Д. Гаврош, М.В. Делеган, В.І. Дмитрук, О.Д. Довганич, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун (заст. голови), І.Ю. Коршинський, Ю.В. Мойш, М.В. Олашин, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород : ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 267–273.*

866. Довганич О. Володимир Комаринський (1906–1987). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С.Д. Федака; редакційна колегія: І.І. Качур (голова), М.М. Вегеш, О.Д. Гаврош, М.В. Делеган, В.І. Дмитрук, О.Д. Довганич, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун (заст. голови), І.Ю. Коршинський, Ю.В. Мойш, М.В. Олашин, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород : ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 279.*

867. Довганич О. Вони голосували за незалежність. До 67-ої річниці засідання Сойму Карпатської України. *Старий Замок Паланок*. 2006. 9–15 березня.

868. Довганич О. Вступ закарпатських добровольців до Червоної Армії та Чехословацького корпусу. *Нариси історії Закарпаття*. Т. II. Ужгород, 1995. С. 611–614.

869. Довганич О. Габовда Михайло Дмитрович. *Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців / М.М. Вегеш, М.В. Делеган, О.Д. Довганич та ін. [Відповідальний редактор М.М. Вегеш]. Ужгород, 2002. С. 468–471.*

870. Довганич О. Голгофа жертв політичних репресій. Ужгород : Видавництво «Гражда», 2009. 304 с.

871. Довганич О. Голгофа професора теології. Гаджега Юлій Петрович. *Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Реабілітовані історією. Закарпатська область: У двох книгах. Книга друга. Ужгород : ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2004. С. 382–386.*

872. Довганич О. Головний командант [про Дмитра Климпуша]. *Карпатський голос*. 1995. 14 березня. № 3 (28).

873. Довганич О. Головний командант [про Дмитра Климпуша]. *Карпатський край*. 1995. № 1–4. С. 52–56.

874. Довганич О. Головний командант «Карпатської Січі». Климпуш Дмитро Іванович. *Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Реабілітовані історією. Закарпатська область: У двох книгах. Книга друга. Ужгород : ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2004. С. 424–430.*

875. Довганич О. Головний командант Карпатської Січі [про Дмитра Климпуша]. *Календар «Просвіти» на 1997 рік*. Ужгород, 1997. С. 63–65.

876. Довганич О. Головний командант. *Дмитро Климпуш – головний командант «Карпатської Січі»*. Документи, спогади, статті, вірші / Упорядники О.Д. Довганич, М.І. Кухта. Ужгород, 1997. С. 20–31.

877. Довганич О. Грігоре Мойш (1894–1961). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С.Д. Федака; редакційна колегія: І.І. Качур (голова), М.М. Вегеш, О.Д. Гаврош, М.В. Делеган, В.І. Дмитрук, О.Д. Довганич, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун (заст. голови), І.Ю. Коршинський, Ю.В. Мойш, М.В. Олашин, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород : ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 225–226.*

878. Довганич О. Дмитро Климпуш (1897–1959). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С.Д. Федака; редакційна колегія: І.І. Качур (голова), М.М. Вегеш, О.Д. Гаврош, М.В. Делеган, В.І. Дмитрук, О.Д. Довганич, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун (заст. голови), І.Ю. Коршинський, Ю.В. Мойш, М.В. Олашин, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород : ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 370–374.*

879. Довганич О. До історії антирадянської організації (Закарпато-українські повстанці). *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. 2002. Вип. 6. С. 113–118.

880. Довганич О. Долинай Микола Петрович. *Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців / М.М. Вегеш, М.В. Делеган, О.Д. Довганич та ін. [Відповідальний редактор М.М. Вегеш]. Ужгород, 2002. С. 479–482.*

881. Довганич О. Долинай Микола Петрович. *Енциклопедія Закарпаття. Визначні особи ХХ століття / Редакційна колегія: В.В. Бедь, М.М. Ганич, О.Д. Довганич, В.І. Комендар, І.М. Мешко, І.П. Стецяк, І.В. Хланта, В.І. Худанич. Ужгород : Видавництво «Гражда», 2007. С. 120.*

882. Довганич О. Долинай Микола Петрович. *Енциклопедія Сучасної України* / Національна Академія Наук України, Наукове товариство ім. Т. Шевченка, Координаційне бюро Енциклопедії Сучасної України НАН України; [І.М. Дзюба, А.І. Жуковський – співголови, М.Г. Железняк – відповідальний секретар]. Київ, 2008. Т. 8 (Дл–Дя). Додаток А–Г. С. 220.

883. Довганич О. Доля міністра Карпатської України: [Політичний діяч Карпатської України С. Клочурак]. *Карпатська Україна і Карпатська Січ*: Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 60-річчю Карпатської України і Карпатської Січі. м. Хуст, 14 березня 1999 р. / Упорядник та вступ проф. В. Худанича; Відповідальний за випуск В. Худанич. Ужгород : Карпати – Гражда, 1999. С. 34–40.

884. Довганич О. Едмунд Бачинський (1880–1973). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С.Д. Федака; редакційна колегія: І.І. Качур (голова), М.М. Вегеш, О.Д. Гаврош, М.В. Делеган, В.І. Дмитрук, О.Д. Довганич, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун (заст. голови), І.Ю. Коршинський, Ю.В. Мойш, М.В. Олашин, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород : ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 153–156.

885. Довганич О. З глибокою вірою в національне воскресіння. Сойм Карпатської України та його рішення. *Європа-Центр*. Суспільно-політичний міжнародний журнал. 2008. № 4 (24). С. 16–21.

886. Довганич О. Заповіт Срібної землі [Рец. На книгу: Заповіт Срібної Землі. Карпатська Україна в боротьбі. Серія: Подвижники національної ідеї. Львів : Видавництво «Світ», 2001]. *Срібна Земля*. 2001. 28 липня.

887. Довганич О. Звинувачення у ворожій діяльності не підтвердилося. Перевузник Юрій Юрійович. *Реабілітовані історією*: У двадцяти семи томах. Реабілітовані історією. Закарпатська область: У двох книгах. Книга друга. Ужгород : ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2004. С. 505–507.

888. Довганич О. Іван Андрашко (1919–1984). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С.Д. Федака; редакційна колегія: І.І. Качур (голова), М.М. Вегеш, О.Д. Гаврош, М.В. Делеган, В.І. Дмитрук, О.Д. Довганич, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун (заст. голови), І.Ю. Коршинський, Ю.В. Мойш, М.В. Олашин, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород : ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 249–250.

889. Довганич О. Іван Ігнатко (1894–1963). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С.Д. Федака; редакційна колегія: І.І. Качур (голова), М.М. Вегеш, О.Д. Гаврош, М.В. Делеган, В.І. Дмитрук, О.Д. Довганич, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун (заст. голови), І.Ю. Коршинський, Ю.В. Мойш, М.В. Олашин, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород : ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 212–213.

890. Довганич О. Іван Качала (1899–1960). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С.Д. Федака; редакційна колегія: І.І. Качур (голова), М.М. Вегеш, О.Д. Гаврош, М.В. Делеган, В.І. Дмитрук, О.Д. Довганич, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун (заст. голови), І.Ю. Коршинський, Ю.В. Мойш, М.В. Олашин, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород : ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 214–215.

891. Довганич О. Іван Перевузник (1903–1967). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. / Упорядник С.Д. Федака; редакційна колегія: І.І. Качур (голова), М.М. Вегеш, О.Д. Гаврош, М.В. Делеган, В.І. Дмитрук, О.Д. Довганич, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун (заст. голови), І.Ю. Коршинський, Ю.В. Мойш, М.В. Олашин, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород : ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 233–234.

892. Довганич О. Іван Рогач (1913–1942). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С.Д. Федака; редакційна колегія: І.І. Качур (голова), М.М. Вегеш, О.Д. Гаврош, М.В. Делеган, В.І. Дмитрук, О.Д. Довганич, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун (заст. голови), І.Ю. Коршинський, Ю.В. Мойш, М.В. Олашин, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород : ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 325–328.

893. Довганич О. Іван Сарвадій (1917–2002). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С.Д. Федака; редакційна колегія: І.І. Качур (голова), М.М. Вегеш, О.Д. Гаврош, М.В. Делеган, В.І. Дмитрук, О.Д. Довганич, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун (заст. голови), І.Ю. Коршинський, Ю.В. Мойш, М.В. Олашин, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород : ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 496–499.

894. Довганич О. Іванчов Федір Васильович. *Енциклопедія Закарпаття. Визначні особи ХХ століття* / Редакційна колегія: В.В. Бедь, М.М. Ганич, О.Д. Довганич, В.І. Комендар, І.М. Мешко, І.П. Стецяк, І.В. Хланта, В.І. Худанич. Ужгород : Видавництво «Гражда», 2007. С. 139–140.

895. Довганич О. Із замовчування та забуття — до Героя України. Роздуми історика про життя і смерть президента Карпатської України Августина Волошина. *Європа-Центр*. Суспільно-політичний міжнародний журнал. 2008. № 4 (24). С. 52–56.

896. Довганич О. Із замовчування та забуття — до Героя України. Роздуми історика про життя і смерть президента Карпатської України Августина Волошина. *Трибуна*. 2009. 14 березня.

897. Довганич О. Ім'я Дмитра Климпуша — головного команданта «Карпатської Січі» повернуто історії. *Трибуна*. 2009. 14 лютого.

898. Довганич О. Його розстріл тримали в таємниці. Мондок Іван Іллч. *Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Реабілітовані історією. Закарпатська область: У двох книгах. Книга друга.* Ужгород : ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2004. С. 485–490.

899. Довганич О. Йосип Бойчук (1900–?). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 2.* Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С.Д. Федака; редакційна колегія: І.І. Качур (голова), М.М. Вегеш, О.Д. Гаврош, М.В. Делеган, В.І. Дмитрук, О.Д. Довганич, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун (заст. голови), І.Ю. Коршинський, Ю.В. Мойш, М.В. Олашин, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород : ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 611–614.

900. Довганич О. Карпатські січовики – оборонці Карпатської України. *Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців / М.М. Вегеш, М.В. Делеган, О.Д. Довганич та ін.* [Відповідальний редактор М.М. Вегеш]. Ужгород, 2002. С. 328–336.

901. Довганич О. Карпатські січовики – перші жертви фашизму в Європі. *Срібна Земля–Фест.* 2007. 15–21 березня.

902. Довганич О. Климпуш Дмитро Іванович. *Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців / М.М. Вегеш, М.В. Делеган, О.Д. Довганич та ін.* [Відп. ред. М.М. Вегеш]. Ужгород, 2002. С. 482–486.

903. Довганич О. Климпуш Дмитро Іванович. *Енциклопедія Закарпаття. Визначні особи ХХ століття /* Редакційна колегія: В.В. Бедь, М.М. Ганич, О.Д. Довганич, В.І. Комендар, І.М. Мешко, І.П. Стецяк, І.В. Хланта, В.І. Худанич. Ужгород : Видавництво «Гражда», 2007. С. 162.

904. Довганич О. Климпуш Дмитро Іванович. *Енциклопедія Сучасної України /* Національна Академія Наук України, Наукове товариство ім. Т. Шевченка, Координаційне бюро Енциклопедії Сучасної України НАН України; [І.М. Дзюба, А.І. Жуковський – співголови, М.Г. Железняк – відповідальний секретар]. Київ, 2013. Т. 13 (Киї–Кок). С. 322.

905. Довганич О. Ключурак Степан Степанович. *Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців / М.М. Вегеш, М.В. Делеган, О.Д. Довганич та ін.* [Відповідальний редактор М.М. Вегеш]. Ужгород, 2002. С. 486–490.

906. Довганич О. Ключурак Степан Степанович. *Енциклопедія Закарпаття. Визначні особи ХХ століття /* Редакційна колегія: В.В. Бедь, М.М. Ганич, О.Д. Довганич, В.І. Комендар, І.М. Мешко, І.П. Стецяк, І.В. Хланта, В.І. Худанич. Ужгород : Видавництво «Гражда», 2007. С. 162–163.

907. Довганич О. Коли виникла організація «Січ»? *Соціал-демократ.* 1999. 3 квітня.

908. Довганич О. Комплексна праця ужгородських істориків про Августина Волошина. *Карпатський світ.* 2006. № 1. С. 174–177.

909. Довганич О. Комуністи Закарпаття на чолі боротьби трудящих проти фашистської окупації (листопад 1938 – жовтень 1944 року). *Нариси історії*

Закарпатської обласної партійної організації / Голова редакційної колегії Ю. Льницький. Ужгород : Карпати, 1980. С. 107–130.

910. Довганич О. Крізь пекло Гулагів та криваві заграви війни до вершин економічної науки. *Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Реабілітовані історією. Закарпатська область: У двох книгах. Книга друга.* Ужгород : ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2004. С. 512–514.

911. Довганич О. Леонід Романюк. *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах.* Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С.Д. Федака; редакційна колегія: І.І. Качур (голова), М.М. Вегеш, О.Д. Гаврош, М.В. Делеган, В.І. Дмитрук, О.Д. Довганич, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун (заст. голови), І.Ю. Коршинський, Ю.В. Мойш, М.В. Олашин, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород : ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 240.

912. Довганич О. Літописець закарпатського спорту (До 90-річчя з дня народження В.В. Федака). *Календар українців Угорщини на 2001 рік* / Редактори-упорядники: Омелян Русин (Будапешт), Василь Худанич (Ужгород). Ужгород : «Мистецька лінія», 2001. С. 77–78.

913. Довганич О. Літописець закарпатського спорту. Федак Василь Васильович. *Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Реабілітовані історією. Закарпатська область: У двох книгах. Книга друга.* Ужгород : ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2004. С. 550–554.

914. Довганич О. Любов до землі чи масове заворушення? Що відбулося в селі Угтя у жовтні 1948 року. *Новини Закарпаття.* 1995. 28 листопада.

915. Довганич О. Микола Бандусяк (1909–2002). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах.* Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С.Д. Федака; редакційна колегія: І.І. Качур (голова), М.М. Вегеш, О.Д. Гаврош, М.В. Делеган, В.І. Дмитрук, О.Д. Довганич, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун (заст. голови), І.Ю. Коршинський, Ю.В. Мойш, М.В. Олашин, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород : ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 260–266.

916. Довганич О. Микола Долинай (1894–1970). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах.* Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С.Д. Федака; редакційна колегія: І.І. Качур (голова), М.М. Вегеш, О.Д. Гаврош, М.В. Делеган, В.І. Дмитрук, О.Д. Довганич, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун (заст. голови), І.Ю. Коршинський, Ю.В. Мойш, М.В. Олашин, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород : ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 169–172.

917. Довганич О. Микола Долинай. Доля міністра. *Соціал-демократ.* 1999. 13 лютого.

918. Довганич О. Микола Мандзюк (1909–1972). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах.* Том 2.

Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С.Д. Федака; редакційна колегія: І.І. Качур (голова), М.М. Вегеш, О.Д. Гаврош, М.В. Делеган, В.І. Дмитрук, О.Д. Довганич, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун (заст. голови), І.Ю. Коршинський, Ю.В. Мойш, М.В. Олашин, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород : ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 220–222.

919. Довганич О. Микола Шимоня (1912–1994). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах.* Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С.Д. Федака; редакційна колегія: І.І. Качур (голова), М.М. Вегеш, О.Д. Гаврош, М.В. Делеган, В.І. Дмитрук, О.Д. Довганич, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун (заст. голови), І.Ю. Коршинський, Ю.В. Мойш, М.В. Олашин, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород : ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 526–529.

920. Довганич О. Миколу Шимоню засуджено незаконно. До 60-річчя Карпатської України. *Соціал-демократ.* 1999. 6 березня.

921. Довганич О. Михайло Габовда (1918–1945). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах.* Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С.Д. Федака; редакційна колегія: І.І. Качур (голова), М.М. Вегеш, О.Д. Гаврош, М.В. Делеган, В.І. Дмитрук, О.Д. Довганич, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун (заст. голови), І.Ю. Коршинський, Ю.В. Мойш, М.В. Олашин, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород : ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 734–742.

922. Довганич О. Михайло Марущак (1892–1966). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах.* Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С.Д. Федака; редакційна колегія: І.І. Качур (голова), М.М. Вегеш, О.Д. Гаврош, М.В. Делеган, В.І. Дмитрук, О.Д. Довганич, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун (заст. голови), І.Ю. Коршинський, Ю.В. Мойш, М.В. Олашин, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород : ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 223–224.

923. Довганич О. Михайло Орос (1920–1994). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах.* Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С.Д. Федака; редакційна колегія: І.І. Качур (голова), М.М. Вегеш, О.Д. Гаврош, М.В. Делеган, В.І. Дмитрук, О.Д. Довганич, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун (заст. голови), І.Ю. Коршинський, Ю.В. Мойш, М.В. Олашин, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород : ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 750–756.

924. Довганич О. Михайло Тулик (1900–?). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах.* Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С.Д. Федака; редакційна колегія: І.І. Качур (голова), М.М. Вегеш, О.Д. Гаврош,

М.В. Делеган, В.І. Дмитрук, О.Д. Довганич, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун (заст. голови), І.Ю. Коршинський, Ю.В. Мойш, М.В. Олашин, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород : ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 332.

925. Довганич О. Мілош Дрбал. *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С.Д. Федака; редакційна колегія: І.І. Качур (голова), М.М. Вегеш, О.Д. Гаврош, М.В. Делеган, В.І. Дмитрук, О.Д. Довганич, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун (заст. голови), І.Ю. Коршинський, Ю.В. Мойш, М.В. Олашин, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород : ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 211.

926. Довганич О. Міністр Карпатської України. До 120-річчя від дня народження Михайла Брашайка. *Соціал-демократ*. 1999. 17 квітня.

927. Довганич О. Міністр Карпатської України. Клочурак Степан Степанович. *Реабілітовані історією*: У двадцяти семи томах. Реабілітовані історією. Закарпатська область: У двох книгах. Книга друга. Ужгород : ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2004. С. 430–435.

928. Довганич О. Міністри Карпатської України. *Науковий збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді*. Річник IV–XVIII. Карпатська Україна: Національне відродження. Політичний розвиток. Персоналії. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 60-річчю Карпатської України (11–12 березня 1999 року). Ужгород, 2000. С. 226–230.

929. Довганич О. Мандок Іван Ілліч. *Енциклопедія Сучасної України* / Національна Академія Наук України, Наукове товариство ім. Т. Шевченка, Координаційне бюро Енциклопедії Сучасної України НАН України; [І.М. Дзюба, А.І. Жуковський, О.М. Романів – співголови]. Київ, 2018. Т. 19 (Маліш–Медицина). С. 493–494.

930. Довганич О. Не вписався у рамки радянського тоталітаризму. Сікура Юрій Михайлович. *Реабілітовані історією*: У двадцяти семи томах. Реабілітовані історією. Закарпатська область: У двох книгах. Книга друга. Ужгород : ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2004. С. 537–540.

931. Довганич О. Один з міністрів Карпатської України. Долинай Микола Петрович. *Реабілітовані історією*: У двадцяти семи томах. Реабілітовані історією. Закарпатська область: У двох книгах. Книга друга. Ужгород : ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2004. С. 402–405.

932. Довганич О. Олег Ольжич-Кандиба (1907–1944). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С.Д. Федака; редакційна колегія: І.І. Качур (голова), М.М. Вегеш, О.Д. Гаврош, М.В. Делеган, В.І. Дмитрук, О.Д. Довганич, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун (заст. голови), І.Ю. Коршинський, Ю.В. Мойш, М.В. Олашин, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород : ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 404–405.

933. Довганич О. Орос Михайло Андрійович. *Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців* / М.М. Вегеш, М.В. Делеган, О.Д. Довганич та ін. [Відповідальний редактор М.М. Вегеш]. Ужгород, 2002. С. 496–500.

934. Довганич О. Основні проблеми історії Закарпаття періоду Другої світової війни. *Carpatica–Карпатика: Проблеми вітчизняної та зарубіжної історії*. Випуск 12. Ужгород, 2001. С. 54–58.

935. Довганич О. Оцінка «Карпатської Січі» та її провідників Вікентієм Шандором та іншими істориками і політичними діячами. *Науковий Збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді*. Річник II–III (XVI–XVII). На пошану д-ра Вікентія Шандора. Ужгород : Закарпатське крайове товариство «Просвіта», 1999. С. 75–78.

936. Довганич О. Патріоти Карпатської України. *Календар «Просвіти» на 2005 рік*. Ужгород, 2005. С. 57–60.

937. Довганич О. Патрус-Карпатський Андрій Михайлович. *Енциклопедія Закарпаття. Визначні особи ХХ століття* / Редакційна колегія: В.В. Бедь, М.М. Ганич, О.Д. Довганич, В.І. Комендар, І.М. Мешко, І.П. Стецяк, І.В. Хланта, В.І. Худанич. Ужгород : Видавництво «Гражда», 2007. С. 242–243.

938. Довганич О. Патрус-Карпатський Андрій. *Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців* / М.М. Вегеш, М.В. Делеган, О.Д. Довганич та ін. [Відповідальний редактор М.М. Вегеш]. Ужгород, 2002. С. 500–504.

939. Довганич О. Перевузник Юрій Юрійович. *Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців* / М.М. Вегеш, М.В. Делеган, О.Д. Довганич та ін. [Відповідальний редактор М.М. Вегеш]. Ужгород, 2002. С. 504–507.

940. Довганич О. Перевузник Юрій Юрійович. *Енциклопедія Закарпаття. Визначні особи ХХ століття* / Редакційна колегія: В.В. Бедь, М.М. Ганич, О.Д. Довганич, В.І. Комендар, І.М. Мешко, І.П. Стецяк, І.В. Хланта, В.І. Худанич. Ужгород : Видавництво «Гражда», 2007. С. 243–244.

941. Довганич О. Петро Попович (1899–1999). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії* / Упорядник С.Д. Федака; редакційна колегія: І.І. Качур (голова), М.М. Вегеш, О.Д. Гаврош, М.В. Делеган, В.І. Дмитрук, О.Д. Довганич, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун (заст. голови), І.Ю. Коршинський, Ю.В. Мойш, М.В. Олашин, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород : ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 235–236.

942. Довганич О. Петро Янута (1912–1945). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії* / Упорядник С.Д. Федака; редакційна колегія: І.І. Качур (голова), М.М. Вегеш, О.Д. Гаврош, М.В. Делеган, В.І. Дмитрук, О.Д. Довганич, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун (заст. голови), І.Ю. Коршинський, Ю.В. Мойш, М.В. Олашин, О.М. Пагіря,

С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород : ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 607–610.

943. Довганич О. Погляд: суб'єктивний або усе-таки об'єктивний [Рец. На книгу: Бірчак В. Карпатська Україна. Спомини і переживання. Прага, 1939]. *Новини Закарпаття*. 2003. 15 березня.

944. Довганич О. Попович Михайло Дмитрович. *Енциклопедія Закарпаття. Визначні особи ХХ століття* / Редакційна колегія: В.В.Бедь, М.М.Ганич, О.Д.Довганич, В.І.Комендар, І.М.Мешко, І.П.Стецяк, І.В.Хланта, В.І.Худанич. Ужгород : Видавництво «Гражда», 2007. С. 259.

945. Довганич О. Попович Петро Петрович. *Енциклопедія Закарпаття. Визначні особи ХХ століття* / Редакційна колегія: В.В.Бедь, М.М.Ганич, О.Д.Довганич, В.І.Комендар, І.М.Мешко, І.П.Стецяк, І.В.Хланта, В.І.Худанич. Ужгород : Видавництво «Гражда», 2007. С. 259–260.

946. Довганич О. Посли (депутати) першого сойму Карпатської України. *Європа – Центр*. Суспільно-політичний міжнародний журнал. 2008. № 4 (24). С. 23–35.

947. Довганич О. Посли Сойму Карпатської України (І.О.Ігнатко, М.М.Мандзюк, І.І.Перевузник). *Старий Замок Паланок*. 2006. 2–8 березня.

948. Довганич О. Посли Сойму Карпатської України були репресовані двічі – угорським і радянським режимами. *Срібна Земля–Фест*. 2007. 8–14 лютого.

949. Довганич О. Посол сойму – Августин Штефан. *Старий Замок Паланок*. 2006. 12–18 січня.

950. Довганич О. Посол Сойму Карпатської України Григорій Теодорович Мойш. *Старий Замок Паланок*. 2006. 2–8 лютого.

951. Довганич О. Правда про Карпатську Україну [Рец. На книгу: Бірчак В. Карпатська Україна. Спомини і переживання. Прага: Нація в поході, 1939]. *Автономний статус – важливий етап на шляху державотворення Карпатської України і сучасність*. Матеріали наукових читань. Ужгород, 2003. С. 19–26.

952. Довганич О. Президент Карпатської України Августин Волошин: його трагічна доля. *Молодь Закарпаття–реформа*. 1999. 27 лютого.

953. Довганич О. Про Карпатську Україну – з відповідальністю [Рец. На книгу: Федака С. Хроніка Карпатської України]. *Ужгород*. 2004. 13 березня.

954. Довганич О. Про Карпатську Україну її сучасник. Роздуми історика [Рец. На книгу В. Шандора Спомини. Т. 2. Ужгород : Карпати, 2000]. *Срібна Земля*. 2004. 3 березня.

955. Довганич О. Проблеми історії Закарпаття напередодні та в роки Другої світової війни (1938–1945 рр.): автореф. дис. ... доктора іст. наук. Ужгород, 1997. 72 с.

956. Довганич О. Ревай Федір Іванович. *Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців* / М.М.Вереш, М.В.Делеган, О.Д.Довганич та ін. [Відповідальний редактор М.М.Вереш]. Ужгород, 2002. С. 507–511.

957. Довганич О. Ревай Федір Іванович. *Енциклопедія Закарпаття. Визначні особи ХХ століття* / Редакційна колегія: В.В. Бедь, М.М. Ганич, О.Д. Довганич, В.І. Комендар, І.М. Мешко, І.П. Стецяк, І.В. Хланта, В.І. Худанич. Ужгород : Видавництво «Гражда», 2007. С. 268–269.

958. Довганич О. Репресії поневолювачів проти українських патріотів та учасників ОУН. *Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців* / М.М. Вегеш, М.В. Делеган, О.Д. Довганич та ін. [Відповідальний редактор М.М. Вегеш]. Ужгород, 2002. С. 337–350.

959. Довганич О. Репресії угорського окупаційного режиму і закарпатський рух опору. *Закарпаття під Угорщиною. 1938–1944* / Упорядкування та передмова Василя Маркуся та Василя Худанича. Ужгород : Карпати–Гражда, 1999. С. 194–217.

960. Довганич О. Репресовані міністри Карпатської України [С. Клочурак, Ю. Перевузнник, М. Долинай]. *Новини Закарпаття*. 1998. 2 березня.

961. Довганич О. Розстріл замінено двадцятьма роками каторги. Орос Михайло Андрійович. *Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Реабілітовані історією. Закарпатська область: У двох книгах. Книга друга*. Ужгород : ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2004. С. 494–498.

962. Довганич О. Розстріляний за українську ідею. Габовда Михайло Дмитрович. *Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Реабілітовані історією. Закарпатська область: У двох книгах. Книга друга*. Ужгород : ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2004. С. 376–381.

963. Довганич О. Роки лихоліття: невідомі сторінки і трагічні доли (Історико-краєзнавчі статті і нариси). Ужгород : Патент, 1995. 259 с.

964. Довганич О. Сарвадій Іван Йосипович. *Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців* / М.М. Вегеш, М.В. Делеган, О.Д. Довганич та ін. [Відповідальний редактор М.М. Вегеш]. Ужгород, 2002. С. 519–522.

965. Довганич О. Сарвадій Іван Йосипович. *Енциклопедія Закарпаття. Визначні особи ХХ століття* / Редакційна колегія: В.В. Бедь, М.М. Ганич, О.Д. Довганич, В.І. Комендар, І.М. Мешко, І.П. Стецяк, І.В. Хланта, В.І. Худанич. Ужгород : Видавництво «Гражда», 2007. С. 295–296.

966. Довганич О. Світове братство «Карпатська Січ»: його історія і повернення в рідний край. *Старий Замок Паланок*. 2006. 26 січня – 1 лютого.

967. Довганич О. Сім життів Августина Волошина. *Трибуна*. 2005. 19 липня.

968. Довганич О. Співак Борис Іванович. До 80-річчя з дня народження науковця, історика (1925–1971). *Календар краєзнавчих пам'ятних дат на 2005 рік*. Ужгород, 2005. С. 137–140.

969. Довганич О. Спогад про Карпатську Україну. *Молодь Закарпаття–реформа*. 1999. 27 листопада.

970. Довганич О. Степан Клочурак (1895–1980). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 2*.

Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С.Д. Федака; редакційна колегія: І.І. Качур (голова), М.М. Вегеш, О.Д. Гаврош, М.В. Делеган, В.І. Дмитрук, О.Д. Довганич, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун (заст. голови), І.Ю. Коршинський, Ю.В. Мойш, М.В. Олашин, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород : ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 375–380.

971. Довганич О. Суди особливих нарад проти керівних діячів та учасників Карпатської України. *Карпатський край*. 1999. № 1–3. С. 25–28.

972. Довганич О. Так ламалися долі репресованих закарпатців. Сторінками обласного тому «Реабілітовані історією». Ужгород : Гражда, 2008. 292 с.

973. Довганич О. Тернистий шлях до справедливості і правди: [події 1938 – 1939 рр.]. *Срібна Земля–Фест*. 2008. 6–12 листопада; 13–19 листопада.

974. Довганич О. Тернистий шлях до України С. Ключурака. *Соціал-демократ*. 1998. 15 серпня.

975. Довганич О. Тернистий шлях патріота. Добей Андрій Іванович. *Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Реабілітовані історією. Закарпатська область: У двох книгах. Книга друга*. Ужгород : ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2004. С. 399–402.

976. Довганич О. Трагічна доля міністра [Про міністра Карпатської України М. Долина]. *Срібна земля–фест*. 1997. 13–19 березня.

977. Довганич О. Трагічна доля поета. Патрус-Карпатський Андрій Михайлович. *Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Реабілітовані історією. Закарпатська область: У двох книгах. Книга друга*. Ужгород : ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2004. С. 499–504.

978. Довганич О. Трагічна доля політичних діячів Карпатської України після березня 1939 року. *Карпатська Україна: питання державно-правового розвитку і міжнародного становища*. Доповіді та повідомлення наукової конференції, присвяченої 60-річчю проголошення незалежності Карпатської України. Ужгород, 10–11 березня 1999 р. / Редколегія: І.М. Гранчак, М.М. Болдижар, М.П. Кляп та ін.; Головний редактор В.І. Падяк. Ужгород, 1999. С. 147–160.

979. Довганич О. Трагічний фінал. *Наш рідний край*. 1999. № 6–7. С. 39–40.

980. Довганич О. У сутінках забуття: Репресовані делегати першого з'їзду народних комітетів Закарпатської України. Ужгород : В. Падяка, 2000. 36 с.

981. Довганич О. У тенетах «Смершу». Репресовані діячі Карпатської України. Статті і нариси. Ужгород, 2002. 60 с.

982. Довганич О. Унікальна колекція архівних документів [про фонди Державного архіву Закарпатської області]. *Календар українців Угорщини на 2002 рік* / Відповідальний редактор д-р. Омелян Русин; редактори-упорядники: д-р. Омелян Русин, професор Василь Худанич. Ужгород : «Мистецька Лінія», 2002. С. 80–82.

983. Довганич О. Унікальні документи доби тріумфу і трагедії Карпатської України [Рец. на книгу: Гренджа-Донський В. Щастя і горе Карпатської

України. Щоденник. Мої спогади. Ужгород : Закарпаття, 2002]. *Новини Закарпаття*. 2002. 11 березня.

984. Довганич О. УНО на Закарпатті: було чи не було? *Карпатська Україна*. 2004. 13 березня.

985. Довганич О. Учений із Нанкова. Волошук Ілля Васильович. *Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Реабілітовані історією. Закарпатська область: У двох книгах. Книга друга*. Ужгород : ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2004. С. 417–421.

986. Довганич О. Учений, воїн, письменник. Іванчов Федір Васильович. *Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Реабілітовані історією. Закарпатська область: У двох книгах. Книга друга*. Ужгород : ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2004. С. 312–316.

987. Довганич О. Федір Ревай – голова УНО. *Календар «Просвіти» на 2000 рік*. Ужгород, 2000. С. 164–165.

988. Довганич О. Федір Ревай (1890–1945). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С.Д. Федака; редакційна колегія: І.І. Качур (голова), М.М. Вегеш, О.Д. Гаврош, М.В. Делеган, В.І. Дмитрук, О.Д. Довганич, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун (заст. голови), І.Ю. Коршинський, Ю.В. Мойш, М.В. Олашин, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака*. Ужгород : ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 321–324.

989. Довганич О. Федір Тацинець (1912–1939). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С.Д. Федака; редакційна колегія: І.І. Качур (голова), М.М. Вегеш, О.Д. Гаврош, М.В. Делеган, В.І. Дмитрук, О.Д. Довганич, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун (заст. голови), І.Ю. Коршинський, Ю.В. Мойш, М.В. Олашин, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака*. Ужгород : ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 506–511.

990. Довганич О. Цуга Андрій Андрійович. *Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців / М.М. Вегеш, М.В. Делеган, О.Д. Довганич та ін. [Відповідальний редактор М.М. Вегеш]*. Ужгород, 2002. С. 530–533.

991. Довганич О. Член Державної Ради Чехословаччини у Лондоні. Цібере Павло Петрович. *Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Реабілітовані історією. Закарпатська область: У двох книгах. Книга друга*. Ужгород : ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2004. С. 563–567.

992. Довганич О. Чорний ворон кричє... Василь Гренджа-Донський про злочини угорського окупаційного режиму. *Карпатський край*. 1996. № 5–7. С. 48–49.

993. Довганич О. Шімоня Микола Іванович. *Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців / М.М. Вегеш, М.В. Делеган, О.Д. Довганич та ін. [Відповідальний редактор М.М. Вегеш]*. Ужгород, 2002. С. 536–539.

994. Довганич О. Щирий патріот України [про Івана Рогача]. *Календар «Провісти» на 2013 рік*. Ужгород, 2013. С. 60 – 62.

995. Довганич О. Юлій Брацайко про майбутнє рідного краю. *Провіста*. 2003. 5 листопада.

996. Довганич О. Юрій Перевузік (1900–1978). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С.Д. Федака; редакційна колегія: І.І. Качур (голова), М.М. Вегеш, О.Д. Гаврош, М.В. Делеган, В.І. Дмитрук, О.Д. Довганич, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун (заст. голови), І.Ю. Коршинський, Ю.В. Мойш, М.В. Олашин, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород : ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 173–176.

997. Довганич О. Юрій Юрійович Перевузік. 110-річчя від дня народження міністра Карпатської України (1900–1966). *Календар краєзнавчих пам'яток дат на 2010 рік: рекомендованій бібліографічний посібник* / ЗОУНБ, Відділ краєзнавчої літератури; Інформаційно-бібліографічний відділ; Укладачі: Н.М. Вачиля, О.В. Малинич, Г.В. Бобонич, І.М. Горват; Відповідальна за випуск Л.З. Григаш; Випусковий редактор Л.О. Ільченко. Ужгород : Видавництво В. Падяка, 2009. С. 186–188.

998. Довганич О. Янута Петро Петрович. *Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців* / М.М. Вегеш, М.В. Делеган, О.Д. Довганич та ін. [Відповідальний редактор М.М. Вегеш]. Ужгород, 2002. С. 541–545.

999. Довганич О., Корсун О. Про педагогічні репресії в Закарпатті в кінці 1944 р. – 1945 р. *Новини Закарпаття*. 1989. 12 листопада.

1000. Довганич О., Корсун О., Пагіря О. Від упорядників. *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 1. Карпатська Україна. Документи і матеріали / Упорядники – О.Д. Довганич, О.М. Корсун, О.М. Пагіря; редакційна колегія: М.А. Попович (голова), О.Д. Довганич (заст. голови), М.М. Вегеш, М.В. Делеган, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун, І.Ю. Коршинський, О.Ю. Кучерява, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород : ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2009. С. 12–42.

1001. Довганич О., Пашкуй З., Троян М. Закарпаття в роки війни. Ужгород : Карпати, 1990. 172 с.

1002. Довганич О., Рубіш Ф. «Вирок остаточний і оскарженню не підлягає». Янута Петро Петрович. *Реабілітовані історією*: У двадцяти семи томах. Реабілітовані історією. Закарпатська область: У двох книгах. Книга друга. Ужгород : ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2004. С. 582–586.

1003. Довганич О., Хланта О. У жорнах сталінських репресій. З історії ліквідації греко-католицької церкви та її возз'єднання з руською православною церквою, переслідування інших релігійних громад у 40–50-х роках ХХ століття. Ужгород : «Карпати» – «Гражда», 1999. 126 с.

1004. Довганич О., Худанич В. Бандусяк Дмитро Михайлович. *Енциклопедія Закарпаття. Визначні особи ХХ століття* / Редакційна колегія:

В.В. Бедь, М.М. Ганич, О.Д. Довганич, В.І. Комендар, І.М. Мешко, І.П. Стецяк, І.В. Хланта, В.І. Худанич. Ужгород : Видавництво «Гражда», 2007. С. 27–28.

1005. Довганич О., Худанич В. Габовда Михайло Дмитрович. *Енциклопедія Закарпаття. Визначні особи ХХ століття* / Редакційна колегія: В.В. Бедь, М.М. Ганич, О.Д. Довганич, В.І. Комендар, І.М. Мешко, І.П. Стецяк, І.В. Хланта, В.І. Худанич. Ужгород : Видавництво «Гражда», 2007. С. 76–77.

1006. Довганич О., Худанич В. Дмитро Бандусяк (1919–1945). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії. У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії* / Упорядник С.Д. Федака; редакційна колегія: І.І. Качур (голова), М.М. Вегеш, О.Д. Гаврош, М.В. Делеган, В.І. Дмитрук, О.Д. Довганич, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун (заст. голови), І.Ю. Коршинський, Ю.В. Мойш, М.В. Олашин, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород : ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 730–731.

1007. Довгей В. Від Бескидів до Катині. *Карпатська Січ: Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 56-ій річниці Карпатської Січі*. Ужгород : МПП «Гражда», 1996. С. 157–164.

1008. Довгей В. Літописець: [Про Петра Стерча]. *Красне Поле*. Частина 1. Про Карпатську Україну / Упорядники: Ю. Зейкан, В. Копейко. Ужгород : «Патент», 1999. С. 95–99.

1009. Довгей В. Передмова до другого видання книги проф. Петра Стерча «Карпато-Українська держава». До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919–1939 роках. Львів : «За вільну Україну», 1994. С. V–XXIX.

1010. Довгей В. Погляд за лаштунки. Збірник статей. Львів : ЛВЦНТІЕ, 2006. 172 с.

1011. Довгей В. Прометей Карпатської України. *Державність*. 1996. № 3 (18). С. 16–19.

1012. Документи свідчать. Ужгород : Карпати, 1985. 160 с.

1013. Документы и материалы кануна Второй мировой войны / Редколегия: Бондаренко А. и другие. Т. 1. Ноябрь 1937 г. — декабрь 1938 г. М. : Политиздат, 1981. 302 с.

1014. Документы и материалы кануна Второй мировой войны. 1937–1939. Сборник. В 2-х томах. Т. 2. / Редколегия: Бондаренко А. и другие. М. : Политиздат, 1981. 415 с.

1015. Документы и материалы кануна Второй мировой войны. Т. 2. Архив Дирксена (1938–1939 гг.). М. : Политиздат, 1948. 288 с.

1016. Документы и материалы кануна Второй мировой войны: в 2 т. Т. 1. Германская политика в Венгрии (1937–1942 гг.). М. : Издательство политической литературы, 1948. 368 с.

1017. Документы и материалы по истории советско-чехословацких отношений. Т. 3. Июнь 1934 — март 1939 г. М. : Наука, 1978. 647 с.

1018. Документы и материалы по истории советско-чехословацких отношений. Май 1945 г. — февраль 1948 г. / Подг. Ч. Аморт и др. Москва : Наука, 1988. Т. 5. 481 с.

1019. Документи министерства иностранных дел Германии. Германская политика в Венгрии (1937–1942 гг.). Выпуск 1. М. : Госполитиздат, 1946. 160 с.

1020. Документы по истории Мюнхенского сговора. 1937–1939. М. : Издательство политической литературы, 1979. 342 с.

1021. Достал Я. Європейське коріння: путівник-довідник / Переклад, упорядкування та доповнення Ю. Фатули. Ужгород : Всеукраїнське державне видавництво «Карпати», 2016. 328 с.

1022. Достал Я. Підкарпатська Русь (Закарпаття періоду Чехословацької Республіки: 1919–1938 рр.): путівник-довідник / Переклад, упорядкування, доповнення Ю. Фатули. Ужгород : Карпати, 2014. 132 с.

1023. Еврейская община Закарпатья. XX век: события, судьбы, документы / Составитель Алла Н. Рейдер. Ужгород : Издательство В. Падяка, 2004. 192 с.

1024. Елинек Йешаягу Й. Карпатская диаспора. Евреи Подкарпатской Руси и Мукачева (1848–1948) / Фотоматериалы и карты Павла Р. Магочи. Ужгород : Издательство В. Падяка, 2010. 498 с.

1025. Енциклопедія Бойківщини: культура, мова, славні імена / За ред. Р. Дяківа. К., 2013. 408 с.

1026. Єременко Л., Серкіз Я. Діяльність партійних організацій по зміцненню братерських зв'язків колгоспного селянства західних областей УРСР з трудящими союзних республік (1945–1958 рр.). *Вісник Львівського ун-ту*. Серія суспільна. Вип. 27. Львів : Вища школа, 1989. С. 10–15.

1027. Єфремів С. (Єфремов С.). Бої 14–15 березня 1939 року на Карпатській Україні. Ужгород : Видавництво Гражда, 2009. 100 с.

1028. Єфремів С. (Єфремов С.). Бої 14–15 березня на Карпатській Україні. *За державність*. Матеріали до історії війська українського. Торонто : Український воєнно-історичний інститут, 1966. Т. II. С. 128–165.

1029. Єфремів С. (Єфремов С.). Бої на Карпатській Україні 14–15 березня 1939 року. Івано-Франківськ : «Лілея-НВ», 2019. 96 с.

1030. Єфремов С. Кров пролита для нації — не засихає. *Проблем*. Часопис української націоналістичної думки. 1939. 20 серпня. С. 70.

1031. Єфремов Сергій. *Довідник з історії України (А–Я)*: Посібник для середніх загальноосвітніх навчальних закладів / За загальною редакцією І. Підкови, Р. Шуста. 2-ге видання, доопрацьоване і доповнене. К. : Генеза, 2001. С. 239.

1032. Єфремов Сергій. *Енциклопедія Українознавства*: Словникова частина. Львів, 1993. Т. 2. С. 66.

1033. Єфремов Сергій. *Закарпаття в Енциклопедії Українознавства* / Редактор-упорядник проф. Василь Маркусь. Ужгород : Видавництво «Гражда», 2003. С. 45.

1034. Жабляк М. Актуальність педагогічної спадщини отця Августина Волошина. *Науковий вісник Карпатського університету імені Августина Волошина* : збірник наукових праць. 2020. № 1. С. 72–80.

1035. Жегуц І. Візія України в нашій еміграційній мемуаристиці. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2003. 148 с.

1036. Жегуц І. Гуцульське село в Карпатській Україні 1930-х років. *Гуцульщина*. Торонто, 1989. С. 11–14.

1037. Жегуц І. Гуцульський Рахів напередодні 1939 року. *Календар «Просвіти» на 1997 рік*. Ужгород : Закарпатське крайове товариство «Просвіта», 1997. С. 107–109.

1038. Жегуц І. Незабутня зустріч із проф. Августином Штефаном і проф. Петром Стерчом в Філядельфії. *Календар «Просвіти» на 1998 рік*. Ужгород : Закарпатське крайове товариство «Просвіта», 1998. С. 142–143.

1039. Жегуц І. Про Ясінянську ношу. *Дмитро Климпуш – головний командант «Карпатської Січі»*. Документи, спогади, статті, вірші / Упорядники О.Д. Довганич, М.І. Кухта. Ужгород, 1997. С. 98.

1040. Жегуц І. Рахівські роки, рахівські учителі. *Календар «Просвіти» на 1994 рік*. Ужгород : ВВК «Патент», 1994. С. 92–94.

1041. Жегуц І. Українська реальна гімназія в Чехії (1925–1945) і Закарпаття. *Календар «Просвіти» на 1996 рік*. Ужгород : Закарпатське крайове товариство «Просвіта», 1996. С. 133–134.

1042. Желицки Б. Втягивание Венгрии в орбиту германской политики и позиция венгерских политических сил (1939–1940 гг.). *Международные отношения и страны Центральной и Юго-Восточной Европы в начале второй мировой войны (сентябрь 1939 – август 1940)*. Москва: Институт славяноведения и балканистики АН СССР, 1990. С. 73–90.

1043. Желицки Б. Регент Венгрии Миклош Хорти (1868–1957). *Новая и новейшая история*. 1996. № 2. С. 173–196; № 3. С. 185–213.

1044. Животко А. Нарис історії української преси (курс лекцій). Подебради, 1937. 116 с.

1045. Животко А. Нарис історії української преси / з передмовою К. Костева. Мюнхен, 1989–90. 335 с.

1046. Жулканич Н., Міщанин В. Перші «радянські» вибори на Закарпатті (вибори до Верховної Ради СРСР 10 лютого 1946 р.). *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова*. Серія 6. Історичні науки: зб. наукових праць. К., 2015. Випуск 13. С. 52–60.

1047. За рідне слово. Полеміка з русофілами. Частина перша. Передрук за виданням 1937 року. Ужгород : Ужгородське товариство «Просвіта», 1990. 103 с.

1048. Задорожний В., Богів О. Августин Волошин: від прем'єра автономного уряду до президента незалежної Карпатської України. *Карпатська Україна (1938–1939)*. Збірник матеріалів міжнародної наукової конференції до 70-річчя проголошення Карпатської України. Пряшів, 5 березня 2009 року. Пряшів–Ужгород, 2010. С. 13–34.

1049. Задорожний В., Кундрат Ю. Курс історії української культури (ІХ–ХХІ ст.). Навчальний посібник для студентів-україністів. Ужгород : Гражда, 2009. 432 с.

1050. Задорожний В., Кундрат Ю. Курс історії української культури (ІХ – початок ХХІ ст.): Навчальний посібник для студентів-україністів. Ужгород : Гражда, 2009. 432 с.

1051. Закарпатські втікачі в СРСР: через табори ГУЛАГу і БУЗУЛУК до рідних Карпат. 1939–1949. Архівні документи і матеріали / Упорядники — О.М. Корсун, О.М. Пагіря [згадуються колишні карпатські січовики, які в 1939 році перетнули угорсько-радянський кордон]. Ужгород : Всеукраїнське державне видавництво «Карпати», 2011. 768 с.

1052. Закарпатські угорці і німці: інтернування та депортаційні процеси. 1944–1955 рр. / Упоряд. О.М. Корсун. Ужгород : Карпати, 2012. 780 с.

1053. Закарпаття в етнополітичному вимірі / Ред. кол.: Ю. Левенець (голова), М. Панчук, В. Войналович, В. Котигоренко, Н. Качан. К. : ПІЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. 682 с.

1054. Закарпаття в складі Чехословаччини: Проблеми відродження і національного розвитку. Доповіді наукового семінару, присвяченого 90-ій річниці утворення Чехословаччини (28 жовтня 1999 р.). Ужгород, 1999. 251 с.

1055. Зан М. Визволення Закарпаття та рух українців Мараморощини за возз'єднання з Україною (контroversії вітчизняних та румунських дослідників). *Закарпатська Україна: перспективи та реалії розвитку*. Матеріали Всеукраїнської конференції, присвяченої 65-ій річниці возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною (Ужгород, 24 червня 2010 року). Ужгород, 2010. С. 88–100.

1056. Зан М. Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців / М.М. Вегеш, М.В. Делеган, О.Д. Довганіч та ін.; Відп. ред. М.М. Вегеш (Ужгород : Карпати, 2002. 709 с.). *Микола Вегеш — історик України*. Ужгород, 2002. С. 165–173.

1057. Зан М. Єврейська етнічна громада Карпатської України у спогадах британського журналіста та дипломата Майкла Вінча. *Карпатська Україна — етап українського державотворення: історія і сучасність*. Матеріали наукової конференції, присвяченої 80-річчю проголошення незалежності Карпатської держави і 145-річчю від дня народження видатного закарпатського політика і громадсько-культурного мислителя Августина Волошина. Ужгород, 2019. С. 100–106.

1058. Зан М. Політична участь етнічних меншин у державотворенні Карпатської України. *Карпатська Україна — незалежна держава*. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої Незалежності Карпатської України (м. Ужгород, 14–15 березня 2019 року) / Вступне слово В. Смоланки; Редколегія: М. Вегеш (голова), С. Віднянський, М. Лендбель, О. Пагіря, М. Токар, С. Федака (члени редкол.). Ужгород : Видавництво ПП «АУТДОР-ШАРК», 2019. С. 50–76.

1059. Зан М. Участь національних меншин у державотворчих процесах Карпатської України. *Карпатська Україна (1938–1939)*. Збірник матеріалів міжнародної наукової конференції до 70-річчя проголошення Карпатської України. Пряшів, 5 березня 2009 року. Пряшів — Ужгород, 2010. С. 123–138.

1060. Запорожець А. Уряд А. Волошина: склад, принципи роботи, державно-правова діяльність. *Карпатська Україна: питання державно-правового розвитку і міжнародного становища*. Доповіді та повідомлення наукової

конференції, присвяченої 60-річчю проголошення незалежності Карпатської України. Ужгород, 10–11 березня 1999 р. / Редколегія: І.М. Гранчак, М.М. Болдижар, М.П. Кляп та ін.; Головний редактор В.І. Падык. Ужгород, 1999. С. 90–95.

1061. Зимомря М. «Щоденник» В. Гренджі-Донського в контексті духовних змагань Карпатської України. *Слово педагога* (Кошалін, Польща). 1998. № 2. С. 20–21.

1062. Зимомря М. Августин Волошин — видатний вчений-педагог України. *Дукля*. 1995. № 1. С. 34–46.

1063. Зимомря М. Герой України — Августин Волошин: Навчальний посібник. Дрогобич : Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, 2006. 133 с.

1064. Зимомря М. Закарпаття в долях його синів (З нагоди наукових читань за книжкою Вікентія Шандора «Спомини»). *Календар «Просвіти» на 1997 рік*. Ужгород : Закарпатське крайове товариство «Просвіта», 1997. С. 164–165.

1065. Зимомря М., Гомоннай В., Вегеш М. Августин Волошин / Інститут методики навчання і виховання, підвищення кваліфікації педагогічних кадрів, Закарпатське обласне відділення Педагогічного товариства України. Ужгород : Закарпаття, 1995. 101 с.

1066. Зимомря М., Гомоннай В., Вегеш М. Августин Волошин: До 120-річчя від дня народження видатного громадського, культурного та церковного діяча України. Слупськ–Ужгород, 1994. 126 с.

1067. Зілгалов В. Василь Пачовський і Карпатська Україна. *Пачовський В. Срібна Земля. Тисячоліття Карпатської України*. Історичний нарис. Ужгород : Закарпаття, 1993. С. 5–15.

1068. Зілгалов В. Карпатська Україна — Яскрава сторінка нашої історії. *Пороги*. 1994. № 1. С. 25.

1069. Зілгалов В. Культурно-просвітня і літературна діяльність «Просвіти». *Матеріали установчої конференції по відродженню на Закарпатті крайового товариства «Просвіта»* / Редколегія: П.М. Федака, І.Ю. Коцур, М.П. Тиводар. Ужгород, 1991. С. 81–87.

1070. Зілгалов В. Український вільний університет у Празі і Карпатська Україна. *Тези III-ої народознавчої науково-практичної конференції, присвяченої 100-річчю від дня народження О. Маркуша*. 25–26 жовтня 1991 р. Хуст, 1991. С. 49–51.

1071. Зілгалов В. Український вільний університет у Празі і Карпатська Україна. *Культура Українських Карпат: традиції і сучасність*. Матеріали міжнародної наукової конференції (Ужгород, 1–4 вересня 1993 року). Ужгород : МПП «Гражда», 1994. С. 155–161.

1072. Зінченко А. «Царице України, з'єднай і визволь нас»: [До 65-річчя Карпатської України]. *Розбудова держави*. 2004. № 4–6. С. 18–33.

1073. Зінченко А. Августин Волошин у сучасному суспільно-політичному контексті. *Августин Волошин як український державник, педагог*

і релігійний діяч. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 130-річчю від дня народження Героя України, о. Августина Волошина і 65-річчю проголошення Карпатської України 16 березня 2004 року. К. : Видавництво «Прецедент», 2004. С. 128–144.

1074. Злепко Д. Українське питання у 1938–1939 роках і Третій Райх. *ЗНТШ*. Т. ССХХVIII. Праці історико-філософської секції. Львів, 1994. С. 249–308.

1075. История городов и сел Украинской ССР: Закарпатская область. К. : Институт истории АН УССР, Главная редакция УСЭ, 1982. 611 с.

1076. История Украинской ССР: В десяти томах / Главный редактор Ю. Кондуфор. Т. 8. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941–1945) / Ответственный редактор В. Клоков. К. : Наукова думка, 1984. 639 с.

1077. Івасюта М. Закономірності та особливості колгоспної системи господарства західних областей УРСР. *Український історичний журнал*. 1984. № 9. С. 49–58.

1078. Ігнат А. Стан освіти на Закарпатті в 20–30-х роках ХХ ст. *Великий Жовтень і розквіт возз'єднаного Закарпаття*. Матеріали наукової сесії, присвяченої 50-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Ужгород : Карпати, 1970. С. 212–222.

1079. Ігнатишин-Логуш М. З над синіх просторів Карпат... : [спогад]. *Красне Поле*. Частина 1. Про Карпатську Україну / Упорядники: Ю. Зейкан, В. Копейко. Ужгород : «Патент», 1999. С. 192–197.

1080. Ігнатишин-Логуш М. Моя третя зустріч з Україною. *Бойки*: Видання науково-культурологічного товариства «Бойківщина» / Головний редактор: Любомир Сікора. Дрогобич, 1996–1998. С. 163–164.

1081. Ілько В. Боротьба трудящих Закарпаття за возз'єднання з Радянською Україною (1939–1944 роки). Ужгород : Книжково-журнальне видавництво, 1954. 41 с.

1082. Ілько В. Роки фашистського поневолення (1939–1944). *Шляхом до щастя (Нариси історії Закарпаття)* / Керівник авторського колективу С. Міщенко. Ужгород : Карпати, 1973. С. 124–145.

1083. Ілько В., Ілько І. Колективізація сільського господарства на Закарпатті: нове бачення. *Матеріали Всеукраїнського симпозіуму з проблем аграрної історії*. У 2-х ч. Ч. II. К., 1997. С. 84–90.

1084. Ілько В., Ілько І. Колективізація сільського господарства на Закарпатті: її передумови, суть і особливості. *Актуальні та малодосліджені проблеми історії України*. Випуск третій. Ужгород, 1998. С. 66–93.

1085. Ілько В., Ілько І., Данилюк М. Брати Неболи з Тересви, їх односельці і Карпатська Україна. *Науковий збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді*. Річник IV–XVIII. Карпатська Україна: Національне відродження. Політичний розвиток. Персоналії. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 60-річчю Карпатської України (11–12 березня 1999 року). Ужгород, 2000. С. 252–257.

1086. Ілько В., Ілько І., Данилюк М. Іван Небола (1912–1955). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С.Д. Федака; редакційна колегія: І.І. Качур (голова), М.М. Вегеш, О.Д. Гаврош, М.В. Делеган, В.І. Дмитрук, О.Д. Довганич, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун (заст. голови), І.Ю. Коршинський, Ю.В. Мойш, М.В. Олашин, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Редактор Д.М. Федака. Ужгород : ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 708–715.

1087. Ілько В., Ілько І., Данилюк М. Участь жителів села Тересва у національно-визвольному русі наприкінці 30-х років та періоду Другої світової війни (1939–1945). *Науковий вісник Ужгородського державного університету*. Серія: Історія. Ужгород : Вид-во Падяка, 1999. Вип. 4.

1088. Ільницький В. Карпатський край ОУН в українському визвольному русі (1945–1954): монографія / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Дрогобицький державний педагогічний університет ім. І. Франка. Дрогобич : Посвіт, 2016. 696 с.

1089. Ільницький В. Провід ОУН Карпатського краю. Літопис Української Повстанської Армії. Серія «Події і люди». Книга 21 Торонто-Львів : Видавництво «Літопис УПА», 2012. С. 25.

1090. Ільницький Ю. 20 радянських років. Ужгород : Карпати, 1965. 91 с.

1091. Історія дипломатії: навчально-методичний посібник / за загальною редакцією завідувача кафедри міжнародного та європейського права О.В. Бігняка. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2021. 116 с.

1092. Історія міст і сіл Української РСР: Закарпатська область. К. : Головна редакція УРЕ, 1969. 786 с.

1093. Історія політичної думки України / За заг. ред. Н.М. Хоми. Львів : Новий Світ-2000, 2017. 632 с.

1094. Йосипчук В. Василь Йосипчук (1889–1971). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С.Д. Федака; редакційна колегія: І.І. Качур (голова), М.М. Вегеш, О.Д. Гаврош, М.В. Делеган, В.І. Дмитрук, О.Д. Довганич, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун (заст. голови), І.Ю. Коршинський, Ю.В. Мойш, М.В. Олашин, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород : ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 695–700.

1095. Йосипчук В. Політична, громадська і культурна діяльність Василя Йосипчука. *Науковий збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді*. Річник IV–XVIII. Карпатська Україна: Національне відродження. Політичний розвиток. Персоналії. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 60-річчю Карпатської України (11–12 березня 1999 року). Ужгород, 2000. С. 239–242.

1096. Казак О. «Освобождение от чешского ярма»: культурно-национальная политика Венгрии в Закарпатье в 1939–1944 гг. *Русский Сборник: исследования по истории России*. Том XII. М. : Регнум, 2012. С. 328–344.

1097. Казак О. Доля української організації «Просвіта» щодо приєднання Підкарпатської Русі до Угорщини (1938–1944 рр). *Карпатська Україна – незалежна держава*. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої Незалежності Карпатської України (м. Ужгород, 14–15 березня 2019 року) / Вступне слово В. Смоланки; Редкол.: М. Вегеш (голова), С. Віднянський, М. Лендєл, О. Пагіря, М. Токар, С. Федака (члени редкол.). Ужгород : Видавництво ПП «АУТДОР-ШАРК», 2019. С. 112–121.

1098. Кандиба О. Вояки–будівничі. *Заповіт Срібної землі*. Карпатська Україна в боротьбі за незалежність. Серія «Подвижники національної ідеї». Львів : Світ, 2001. С. 41–51.

1099. Капітан Л. Етнокультурний розвиток Закарпаття у контексті радянської краю, 1944–1964 рр. Київ : Варта, 2013. 582 с.

1100. Капітан Л. Етнонаціональний аспект «радянзації» Закарпаття: влада та інтелігенція. *Сумська старовина*. 2011. № XXXIII–XXXIV. С. 71–78.

1101. Карпатська Україна – героїчна сторінка історії нашої держави: (методично-бібліографічні матеріали до 70-річчя Карпатської України) / Закарпатська обласна універсальна наукова бібліотека, Закарпатська обласна бібліотека для дітей та юнацтва; укладачі: Н.М. Вачиля, Н.Ю. Напуда, Н.М. Панчук. Ужгород, 2008. 72 с.

1102. Карпатська Україна (1938–1939): Збірник архівних документів і матеріалів / Упорядники: М. Делеган, С. Вискварко. Ужгород : Карпати, 2009. 288 с.

1103. Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 1. Карпатська Україна. Документи і матеріали / Упорядники – О.Д. Довганич, О.М. Корсун, О.М. Пагіря; редакційна колегія: М.А. Попович (голова), О.Д. Довганич (заст. голови), М.М. Вегеш, М.В. Делеган, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун, І.Ю. Коршинський, О.Ю. Кучерява, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород : ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2009. 755 с.

1104. Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С.Д. Федака; редакційна колегія: І.І. Качур (голова), М.М. Вегеш, О.Д. Гаврош, М.В. Делеган, В.І. Дмитрук, О.Д. Довганич, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун (заст. голови), І.Ю. Коршинський, Ю.В. Мойш, М.В. Олашин, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород : ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. 776 с.

1105. Карпатська Україна: географія–історія–культура. Львів, 1939. 160 с.

1106. Карпатська Україна: до 75-річчя вікопомних подій. Бібліографічний покажчик. З фондів Закарпатської обласної універсальної наукової бібліотеки ім. Ф. Потушняка / Укладач М. Бадида. Ужгород : Видавництво В. Падяка, 2014. 108 с.

1107. Касо Р. Політика західних країн щодо автономної Підкарпатської Русі. *Карпатська Україна: питання державно-правового розвитку і міжнародного становлення*. Доповіді та повідомлення наукової конференції,

присвяченої 60-річчю проголошення незалежності Карпатської України. Ужгород, 10–11 березня 1999 р. / Редколегія: І.М. Гранчак, М.М. Болдижар, М.П. Кляп та ін.; Головний редактор В.І. Падык. Ужгород, 1999. С. 78–85.

1108. Каталог поштових марок України (1918–2017) / За загальною редакцією Я. П. Мулика. Дрогобич : КОЛО, 2018. 423 с.

1109. Качалуба М. З моєї Одиссеї. Частина 3. Лікарські спомини з Карпатської України й Словаччини. Прудентополіс: Шерне, 1983. 177 с.

1110. Качалуба М. Муза і стетоскоп. Пряшів, 2008. 318 с.

1111. Керечанин В. В умовах окупації і боротьби. *Книга Пам'яті України. Закарпатська область: У 2-х томах.* Т. 2. Ужгород : Карпати, 1998. С. 66–70.

1112. Керечанин В. Від воїна до полководця. Вальо Василь Васильович. *Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Реабілітовані історією. Закарпатська область: У двох книгах. Книга друга.* Ужгород : ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2004. С. 360–366.

1113. Керечанин В. Віденський арбітраж — переділ Закарпаття. *Книга Пам'яті України. Закарпатська область: У 2-х томах.* Т. 2. Ужгород : Карпати, 1998. С. 30–36.

1114. Керечанин В. Готуючись до оборони краю. *Книга Пам'яті України. Закарпатська область: У 2-х томах.* Т. 2. Ужгород : Карпати, 1998. С. 45–55.

1115. Керечанин В. Карпатські січовики в боях з угорськими військами. *Книга Пам'яті України. Закарпатська область: У 2-х томах.* Т. 2. Ужгород : Карпати, 1998. С. 55–63.

1116. Керечанин В. Наступ уряду Угорщини за перегляд Тріанонського договору. *Книга Пам'яті України. Закарпатська область: У 2-х томах.* Т. 2. Ужгород : Карпати, 1998. С. 15–18.

1117. Керечанин В. Тривожні роки. *Книга Пам'яті України. Закарпатська область: У 2-х томах.* Т. 2. Ужгород : Карпати, 1998. С. 13–15.

1118. Керечанин В. Угорсько-польський тандем у боротьбі за спільний кордон. *Книга Пам'яті України. Закарпатська область: У 2-х томах.* Т. 2. Ужгород : Карпати, 1998. С. 24–29.

1119. Керечанин В. Угорщина відновила «малу війну». *Книга Пам'яті України. Закарпатська область: У 2-х томах.* Т. 2. Ужгород : Карпати, 1998. С. 36–39.

1120. Керечанин В. Шлях угорським завойовникам торували терористи. *Книга Пам'яті України. Закарпатська область: У 2-х томах.* Т. 2. Ужгород : Карпати, 1998. С. 18–24.

1121. Керечанин В., Довганич О. «Вода в Тісі була червоною від крові...». *Книга Пам'яті України. Закарпатська область: У 2-х томах.* Т. 2. Ужгород : Карпати, 1998. С. 63–65.

1122. Керечанин В., Попович П. Героїчно-трагічне життя генерала. Костович Юлій Юрійович. *Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Реабілітовані історією. Закарпатська область: У двох книгах. Книга друга.* Ужгород : ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2004. С. 450–455.

1123. Кешеля Д. Юрій Станинець (1906–1994). *Письменники Срібної Землі. До 60-річчя Закарпатської організації спілки письменників України / упо-*

рядкування, передмова, стаття, підготовка текстів П.М. Ходанича. Ужгород : Ужгородська міська друкарня, 2006. С. 220–225.

1124. Киштулинець Б. Михайло Киштулинець (1912–1986). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С.Д. Федака; редакційна колегія: І.І. Качур (голова), М.М. Вегеш, О.Д. Гаврош, М.В. Делеган, В.І. Дмитрук, О.Д. Довганич, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун (заст. голови), І.Ю. Коршинський, Ю.В. Мойш, М.В. Олашин, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород : ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 476–478.

1125. Кізченко А. Напередодні трагедії (3 історії зовнішньої політики Чехословаччини (травень 1935 р. – березень 1938 р.). Київ : Видавництво Київського університету, 1971. 250 с.

1126. Кірсанова О. До питання про суспільно-політичне життя на Закарпатті в роки соціалістичних перетворень (1946–1950 рр.). *Великий Жовтень і розквіт возз'єданого Закарпаття*. Ужгород, 1970. С. 395–405.

1127. Кірсенко М., Гончаренко В. Конституція Чехословацької Республіки. *Енциклопедія історії України*: В 10 т. Т. 5: Кон-Кю / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. К. : Наукова думка, 2008. С. 102.

1128. Кічак І. Незалежна Карпатська Україна. *Визвольний шлях*. 1993. Кн. 3. С. 259–261.

1129. Кічера В. Греко-Католицька Церква в Чехословаччині як соціальна інституція (1918–1939) / Греко-Католицький теологічний факультет, Пряшевський університет. Пряшів, 2016. 111 с.

1130. Кічера В. Греко-Католицька церква і держава в автономній Карпатській Україні (За матеріалами МЗС ЧСР). *Карпатська Україна – незалежна держава*. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої Незалежності Карпатської України (м. Ужгород, 14–15 березня 2019 року) / Вступне слово В. Смоланки; Редкол.: М. Вегеш (голова), С. Віднянський, М. Лендьел, О. Пагіря, М. Токар, С. Федака (члени редколегії). Ужгород : Видавництво ПП «АУТДОР-ШАРК», 2019. С. 88–95.

1131. Кічера В. Мукачівська Греко-Католицька Єпархія. *Енциклопедія Сучасної України* / Національна Академія Наук України, Наукове товариство ім. Т. Шевченка, Координаційне бюро Енциклопедії Сучасної України НАН України; [І.М. Дзюба, А.І. Жуковський, О.М. Романів – співголови]. Київ, 2020. Т. 22 (Мр–На). С. 127–129.

1132. Кічера В. Освітньо-релігійна діяльність реформованих василіанських монахів на Закарпатті у 20–30-х рр. ХХ ст. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. Випуск 22: Присвячується 70-річчю від дня народження В.Є. Задорожного. Ужгород : Говерла, 2009. С. 130–134.

1133. Кічера В. Соціальна Доктрина Церкви та її реалізація чернечими спільнотами василіан та сестер служебниць в Чехословаччині (1918–1939). *Historia Radu bazilianov sv. Iozafata*. Presov, 2017. С. 149–161.

1134. Климпуш О. Мої спогади про батька. *Дмитро Климпуш – головний командант «Карпатської Січі»*. Документи, спогади, статті, вірші / Упорядники О.Д. Довганич, М.І. Кухта. Ужгород, 1997. С. 99–104.

1135. Клочурак С. До волі. Ужгород : Ліра, 2009. 184 с.

1136. Кляп М. Використання педагогічної спадщини Августина Волошина в сучасній українській школі. *Педагогіка і психологія професійної освіти*. 2014. № 4. С. 228–240.

1137. Кляп М. Від вченого педагога до президента Карпатської України. *Карпатська Україна: питання державно-правового розвитку і міжнародного становища*. Доповіді та повідомлення наукової конференції, присвяченої 60-річчю проголошення незалежності Карпатської України. Ужгород, 10–11 березня 1999 р. / Редколегія: І.М. Гранчак, М.М. Болдижар, М.П. Кляп та ін.; Головний редактор В.І. Падяк. Ужгород, 1999. С. 106–118.

1138. Кляп М. Деякі питання історії церкви Закарпаття в працях А. Волошина. *Ужгородській унії – 350 років*. Матеріали міжнародної конференції. Ужгород, 1997. С. 114–116.

1139. Кляп М. І, Кляп М.П. Августин Волошин і формування національних педагогічних кадрів на Закарпатті. *Науковий збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді*. Річник IV–XVIII. Карпатська Україна: Національне відродження. Політичний розвиток. Персоналії. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 60-річчю Карпатської України (11–12 березня 1999 року). Ужгород, 2000. С. 130–135.

1140. Кляп М. І, Кляп М.П. Участь Августина Волошина у боротьбі за збереження рідної мови і слов'янської самобутності (кінець XIX – початок XX ст.). *Ідеї слов'янської єдності та суспільна думка на Закарпатті в XIX–XX ст.*: Доповіді наукового семінару, присвяченого 150-річчю Слов'янського з'їзду в Празі / Редколегія: І.М. Гранчак (відповідальний редактор) та ін.; Упорядник: І.М. Ліхтей. Ужгород, 1999. С. 172–182.

1141. Кляп М. Історичні умови формування світогляду А. Волошина як педагога. *Молодь–Україні*. Наукові записки молодих учених Ужгородського державного університету. Т. 9. Ужгород, 1996. С. 144–156.

1142. Кляп М. Освіта в Закарпатті в 20–30-х рр. *Нариси історії Закарпаття*. Т. 2. Ужгород, 1995. С. 352–360.

1143. Кляп М. Педагогічна діяльність А. Волошина в 20–30-х роках XX століття: автореф. дис. ... канд. пед. наук. Івано-Франківськ, 1998. 17 с.

1144. Кляп М. Педагогічна та освітньо-культурна діяльність Августина Волошина в міжвоєнний період (1919–1939). Ужгород : Вид-во В. Падяка, 2001. 152 с.

1145. Кляп М. Питання освіти та в діяльності народних комітетів Закарпатської України. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. 2002. № 6. С. 162–171.

1146. Кляп М. Підручники з математики Августина Волошина. *Обрії* (Науково-педагогічний журнал). 1998. № 1 (6). С. 72–76.

1147. Кляп М. Розробка А. Волошином методики духовного виховання. *Обрії* (Науково-педагогічний журнал). 1998. № 1 (6). С. 117–119.

1148. Кляп М. Соціальні аспекти освіти в педагогічній спадщині О. Духновича і А. Волошина. *Соціальна робота: Теорія, досвід, перспективи*: Матеріали доповідей та повідомлень Міжнародної науково-практичної конференції (Ужгород, 21–22 жовтня 1999 р.). Ужгород, 1999. Частина I. С. 310–313.

1149. Кляп М. Соціальні проблеми навчання та виховання в освіті Августина Волошина. *Науково-методичний вісник*. 1998. № 2. С. 16–19.

1150. Кобаль Й. Ужгород відомий та невідомий / Видання 2-ге, виправлене. Львів : Світ, 2008. 196 с.

1151. Кобаль Й. Ужгород відомий та невідомий. Львів : Світ, 2003. 196 с.

1152. Кобаль М. Спогади про події березня 1939 року в селі Шаркадь (нині Горбок) Іршавського району Закарпатської області. *Іршавщина в контексті державотворчих процесів Карпатської України*. Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 70-річчю проголошення незалежності Карпатської України (м. Іршава, 25 лютого 2009 р.). Ужгород : Інформаційно-видавничий центр ЗППО, 2009. С. 35–39.

1153. Ковач А. Активісти і борці за Карпатську Україну із Пряшівщини. *Карпатська Україна (1938–1939)*. Збірник матеріалів міжнародної наукової конференції до 70-річчя проголошення Карпатської України. Пряшів, 5 березня 2009 року. Пряшів–Ужгород, 2010. С. 74–81.

1154. Ковач А. Національна політика Словацької Республіки по відношенню до русинів-українців (1939–1945 рр.). *Жовтень і українська культура*. Пряшів, 1968. С. 132–144.

1155. Ковач Л. Суспільно-політичний розвиток Закарпаття у міжвоєнний період в оцінках вітчизняних і зарубіжних науковців. *Наукові записки УПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України*. Випуск 5–6 (91–92). С. 302–321.

1156. Ковач М. Березнева ніч: [Біженці з Карпатської України в Руському Керестурі]. *Карпатська Січ*: Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 56-ій річниці Карпатської Січі. Ужгород : МПП «Гражда», 1996. С. 184–186.

1157. Когут М. Калушани – вояки Карпатської Січі. *Карпатська Січ*: Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 56-ій річниці Карпатської Січі. Ужгород : МПП «Гражда», 1996. С. 140–145.

1158. Когут М. Калушани: [Бійці Карпатської України]. *Красне Поле*. Частина I. Про Карпатську Україну / Упорядники: Ю. Зейкан, В. Копейко. Ужгород : «Патент», 1999. С. 120–126.

1159. Козловська Л. Розвиток народного господарства Закарпатської області за роки Радянської влади. Львів : Вид-во Львівського ун-ту 1959. 167 с.

1160. Колгоспне Закарпаття. Збірник статей і нарисів. Ужгород, 1952. 217 с.

1161. Колодзінський М. Воєнна доктрина українських націоналістів / Центр Національного Відродження. Київ : ТОВ «Основа», 2019. 287 с.

1162. Колодзінський Михайло. *Довідник з історії України (А–Я)*: Посібник для середніх загальноосвітніх навчальних закладів / За загальною редакцією І. Підкови, Р. Шуста. 2-ге видання, доопрацьоване і доповнене. К. : Генеза, 2001. С. 330.

1163. Колодзінський Михайло. *Енциклопедія Українознавства*: Словникова частина. Т. 3. Львів, 1994. С. 1083.

1164. Колодзінський Михайло. *Закарпаття в Енциклопедії Українознавства* / Редактор-упорядник проф. Василь Маркусь. Ужгород : Видавництво «Гражда», 2003. С. 83.

1165. Комарнинська А. Карпатська Січ та її роль в захисті суверенітету Карпатської України. *Карпатська Україна: питання державно-правового розвитку і міжнародного становища*. Доповіді та повідомлення наукової конференції, присвяченої 60-річчю проголошення незалежності Карпатської України. Ужгород, 10–11 березня 1999 р. / Редколегія: І.М. Гранчак, М.М. Болдижар, М.П. Кляп та ін.; Головний редактор В.І. Падяк. Ужгород, 1999. С. 119–124.

1166. Комуністична партія Закарпатської України. *Енциклопедія Українознавства*: Словникова частина. Т. 3. Львів, 1994. С. 1096.

1167. Комуністична партія Закарпатської України. *Закарпаття в Енциклопедії Українознавства* / Редактор-упорядник проф. Василь Маркусь. Ужгород : Видавництво «Гражда», 2003. С. 84.

1168. Копчак В.П., Копчак С.И. Население Закарпаття за 100 лет. 1870–1970: статистико-демографическое исследование. Львов: Высшая школа, 1977. 198 с.

1169. Коровська Н. Іршавщина в контексті подій Карпатської України (жовтень 1938 – березень 1939 рр.). *Іршавщина в контексті державотворчих процесів Карпатської України*. Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 70-річчю проголошення незалежності Карпатської України (м. Іршава, 25 лютого 2009 р.). Ужгород : Інформаційно-видавничий центр ЗІППО, 2009. С. 15–24.

1170. Король В. Деятельность системы трудовых резервов на Западной Украине в период восстановления экономики (1944–1950 гг.). *Русин*. 2015. № 2 (40). С. 118–132.

1171. Король В. Створення Українського Національного Об'єднання: правові основи. *Карпатська Україна: питання державно-правового розвитку і міжнародного становища*. Доповіді та повідомлення наукової конференції, присвяченої 60-річчю проголошення незалежності Карпатської України. Ужгород, 10–11 березня 1999 р. / Редколегія: І.М. Гранчак, М.М. Болдижар, М.П. Кляп та ін.; Головний редактор В.І. Падяк. Ужгород, 1999. С. 125–128.

1172. Король І. Ленінізм натхнені: [Про поширення марксистсько-ленінських ідей на Закарпатті у 20–30-х рр. ХХ ст.]. Ужгород : Карпати, 1985. 160 с.

1173. Король І. Переможна сила братерства (Солідарність народів Країни Рад з революційною боротьбою трудящих Закарпаття. 1917–1945). Львів : Видавництво Львівського університету, 1979. 127 с.

1174. Король І., Мельник В., Баранчиков С. Профспілки Закарпаття. Ужгород, 2000. 88 с.

1175. Коротка історія Угорщини / Редактор Петер Ганак; редактор та упорядник українського видання Іштван Удварі. Ніредьгаза, 1997. 223 с.

1176. Корсун О. Від упорядника. *Закарпатські угорці і німці*. С. 7–25.
1177. Коршинський І. Вплив Карпатської України на подальшу національно-визвольну боротьбу в умовах комуністичного режиму. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. Випуск 13. Ужгород : «Вісник Карпат», 2005. С. 79–82.
1178. Косик В. Боротьба за незалежність України в 1938–1941 роках. Втрати України у Другій світовій війні. К. : Центр навчальної літератури, 2020. 176 с.
1179. Косик В. Проблематика історії ОУН–УПА. *Матеріали наукової конференції «Організація Українських Націоналістів і Українська Повстанська Армія (історія, уроки, сучасність)»*. Стрий, 1993. С. 24–28.
1180. Косик В. Україна в Другій світовій війні у документах: Збірник німецьких архівних матеріалів. Том 1. Львів, 1997. 384 с.
1181. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж–Нью-Йорк–Львів, 1993. 660 с.
1182. Косик В. Україна під час Другої світової війни. 1938–1945. К. : Центр навчальної літератури, 2019. 734 с.
1183. Костюк Г. Карпатська Україна в грі Сталін – Гітлер (До 20-річчя проголошення незалежності Карпатської України). *Костюк Г. На магістралях доби: Статті на суспільно-політичні теми*. Торонто – Балтімор: Українське видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1983. С. 153–163.
1184. Кравчук О., Завальнюк К. Леонід Мосендз на Закарпатті у 1938–1939 рр. *Карпатська Україна – незалежна держава*. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої Незалежності Карпатської України (м. Ужгород, 14–15 березня 2019 року) / Вступне слово В. Смоланки; Редкол.: М. Вегеш (голова), С. Віднянський, М. Лендъел, О. Пагіря, М. Токар, С. Федака (члени редколегії). Ужгород: Видавництво ПП «АУТДОР-ШАРК», 2019. С. 154–166.
1185. Кравчук О., Завальнюк К. Леонід Мосендз у Карпатській Україні. *Карпатська Україна – етап українського державотворення: історія і сучасність*. Матеріали наукової конференції, присвяченої 80-річчю проголошення незалежності Карпато-Української держави і 145-річчю від дня народження видатного закарпатського політика і громадсько-культурного мислителя Августина Волошина. Ужгород, 2019. С. 113–122.
1186. Кралюк П.М. Історія України «без броду». Розвиток державності на українських землях. Харків: Фоліо, 2020. 424 с.
1187. Краснодемська І. Ідеї економічного націоналізму в контексті розбудови Карпатської України. *Економічний націоналізм*. Матеріали VIII Всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю (Івано-Франківськ, 12–13 жовтня 2018 р.). Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2018. С. 116–126.
1188. Краснодемська С. «Карпатська Січ» в обороні Української державності. *Вісник Львівського університету*. Серія історична. 2017. Вип. 53. С. 246–257.
1189. Красняник М. Верховинський пророк: до 95-річчя від дня народження В. Гренджі-Донського. *Новини Закарпаття*. 1992. 22 квітня.

1190. Кришеник В. Наздоганяючи минуле. Його історія: спогади про батька. Ужгород : Видавництво Гражда, 2012. 340 с.

1191. Кріс Л. 14 березня в Головній команді. *Заповіт Срібної землі*. Карпатська Україна в боротьбі за незалежність. Серія «Подвижники національної ідеї». Львів : Світ, 2001. С. 51–59.

1192. Кудряченко А.І., Калінічева Г.І., Костиря А.А. Політична історія України ХХ століття. К. : МАУП, 2006. 696 с.

1193. Кудряченко А. Карпатська Україна у планах гітлерівської Німеччини. *Русин*. 2019. № 57. С. 271–293.

1194. Кудряченко А. Поразка Карпатської України – предтеча Другої світової війни. *Русин*. 2021. № 64. С. 201–222.

1195. Кузьменко О. Фольклорний портрет героя-січовика Карпатської України: трагічна екзистенція та концептуальні форми її вираження. *Народознавчі зошити*. 2016. № 2 (128). С. 174–180.

1196. Кук В. ОУН у боротьбі за державну незалежність Карпатської України. *Визвольний шлях*. 2004. № 4. С. 82–91.

1197. Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали. Т. 1. 1939–1953. К. : Наукова думка, 1995. 748 с.

1198. Кульчицька М. Біля поранених. *Заповіт Срібної землі*. Карпатська Україна в боротьбі за незалежність. Серія «Подвижники національної ідеї». Львів : Світ, 2001. С. 78–89.

1199. Кульчицький С. Волошин Августин (18.3.1874–19.7.1945). *Довідник з історії України (А–Я)*: Посібник для середніх загальноосвітніх навчальних закладів / За загальною редакцією І. Підкови, Р. Шуста. 2-ге видання, доопрацьоване і доповнене. К. : Генеза, 2001. С. 127–128.

1200. Кульчицький С. Волошин Августин. *Верховина. Волівщина–Міжгірщина*. Історико-культурологічні нариси. Ужгород : Видавництво ТІМРАНИ, 2017. С. 329–330.

1201. Кульчицький С. Держава, яка народилася і загинула в один день: спроба утвердження незалежності. *День*. 1999. 19 березня.

1202. Кульчицький С. Президент Карпатської України. Вийшла друком книжка М. Вегеша та С. Віднянського про Августина Волошина. *Дукля*. 2020. № 5. С. 92–96.

1203. Куля Ф. Закарпаття у німецькомовній історіографії ХХ століття. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. Випуск 6. З нагоди 70-річчя відомого українського вченого-археолога, професора Ужгородського національного університету Едуарда Альбертовича Балагурі. Ужгород : Видавництво В. Падяка, 2002. С. 131–134.

1204. Куля Ф. Кирило Феделеш – педагог, перекладач, публіцист. До 120-річчя від дня народження. *Календар «Просвіти» на 2001 рік*. Ужгород, 2001. С. 147–150.

1205. Куля Ф. Корнило Романович Заклинський: 115-річчя з дня народження літературознавця, фольклориста, перекладача (1889–1966). *Календар краєзнавчих пам'ятних дат на 2004 рік: Рекомендаційний бібліографіч-*

ний посібник / Укладачі: Т.І. Васильєва, Г.В. Бобонич; Відповідальна за випуск Л.З. Григаш; Науковий редактор В.І. Падяк; Випусковий редактор Л.О. Ільченко. Ужгород : Видавництво В. Падяка, 2003. С. 164–166.

1206. Куля Ф. Між державами Європи: (Німецькомовна історіографія про Україну і Закарпаття). *Карпатський край*. 1996. № 5–7. С. 51–52.

1207. Куля Ф. Німецькі школи в Закарпатті. Ужгород : Патент, 1998. 64 с.

1208. Куля Ф. Німецькомовна історіографія 30–50-х років про Україну і Карпатську Україну. *Науковий вісник Закарпатського інституту імені А. Волошина*. Випуск 1. Ужгород, 2001. С. 41–43.

1209. Куля Ф. Німецькомовна історіографія 30–50-х років про Україну і Карпатську Україну. *Науковий збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді*. Річник IV–XVIII. Карпатська Україна: Національне відродження. Політичний розвиток. Персоналії. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 60-річчю Карпатської України (11–12 березня 1999 року). Ужгород, 2000. С. 72–74.

1210. Куля Ф. Питання освіти і культури в контексті науково-педагогічної спадщини Августина Волошина. *Карпатська Україна і Августин Волошин*. Матеріали міжнародної наукової конференції «Карпатська Україна — пролог відродження української держави» (Ужгород, 11–12 березня 1994 року). Ужгород, 1995. С. 230–238.

1211. Куля Ф. Питання шкільництва на Закарпатті у контексті педагогічної спадщини Т.-Г. Масарика [йдеться також про педагогічні погляди А. Волошина]. *Василь Пачовський у контексті історії та культури України*: Науковий збірник / Упорядкування Б. Галаса; Редколегія: Б.К. Галас (відповідальний редактор), Н.В. Гуїванюк, Л.Г. Голомб, В.Є. Задорожний, Л.М. Полюга, М.І. Сюсько, В.І. Худанич, П.П. Чучка. Ужгород : Видавництво «Закарпаття», 2001. С. 312–321.

1212. Куля Ф. Погляд із Берліна (Аксель Шмідт і його книга «Україна. Країна майбутнього»). *Карпатський край*. 1995. № 9–12. С. 82–83.

1213. Куля Ф., Куля Я., Вакула Н. Микола Різдорфер — лікар, громадський діяч на Закарпатті у 20–30-х роках ХХ ст. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Медицина. Випуск 24. Ужгород, 2005. С. 183–185.

1214. Куля Ф., Куля Я., Вакула Н. Микола Різдорфер: лікар-геронтолог, соціолог і громадський діяч на Закарпатті в 30-ті роки ХХ ст. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. Випуск 10. Ужгород, 2004. С. 154–157.

1215. Куля Ф., Петрище П. Карпатська Україна в німецькомовній історіографії. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. Випуск 13. Ужгород : «Вісник Карпат», 2005. С. 91–95.

1216. Куля Ф., Петрище П. Україна. Країна майбутнього [Про книгу Акселя Шмідта «Україна. Країна майбутнього»]. *Новини Закарпаття*. 2004. 13 березня.

1217. Куп'як Д. Спогади нерозстріляного. Торонто–Нью-Йорк, 1991. 431 с.

1218. Курило В., Панчук М., Троян М. В авангарді боротьби за возз'єднання. Київ : Видавництво політичної літератури України, 1985. 295 с.

1219. Кухта М. Журнал «Подкарпатська Русь» і його роль у виробленні нової освітньо-виховної моделі в умовах Чехословацької республіки (1920–1938 рр.). *Ідеї слов'янської єдності та суспільна думка на Закарпатті в XIX–XX ст.*: Доповіді наукового семінару, присвяченого 150-річчю Слов'янського з'їзду в Празі / Редколегія: І.М. Гранчак (відповідальний редактор) та ін.; Упорядник: І.М. Ліхтей. Ужгород, 1999. С. 205–211.

1220. Кухта М. Закарпатоукраїнська література 20–30-х рр. XX ст.: пошук виховного ідеалу. Ужгород, 1998. 92 с.

1221. Кухта М., Химинець В. Виховання сучасної молоді на принципах гуманістично-громадянської позиції спрямованості педагогічної преси Закарпаття 20–30-х років XX століття. *Гуманітарна освіта: досвід, проблеми*. Ужгород, 1999. С. 361–366.

1222. Куценко К. Братня допомога народів СРСР у відбудові і розвитку промисловості Закарпатської області. *Великий Жовтень і розквіт возз'єднаного Закарпаття*. Ужгород, 1970. С. 283–293.

1223. Куценко К. Економічна допомога Радянського народу трудящим Закарпатської України (жовтень 1944 – червень 1945 рр.). С. 12–29.

1224. Куценко К. Использование исторического опыта КПСС партийной организацией Закарпатья в борьбе за выполнение идеи Ленинского кооперативного плана. *Тридцать лет по социалистическому пути*. Тезисы докл. и сообщ. Всесоюз. науч. конф., посвященной проблемам коллективизации сельского хозяйства Прибалтики, западных областей Украины, Белорусии и Молдавии; ч. 1: Предпосылки и процесс коллективизации. Вильнюс, 1979. С. 97–101.

1225. Куцов К. Питання створення в Підкарпатській Русі вищого навчального закладу в діяльності громадських організацій закарпатських студентів 1920–1930-х рр. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. Випуск 25. Ужгород: Видавництво Ужгородського національного університету «Говерла», 2010. С. 142–146.

1226. Куцов К. Політична діяльність підкарпатських студентів-русофілів у період кризи державності Чехословаччини в 1938–1939 рр. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія Історія. 2016. Випуск 2 (35). С. 13–22.

1227. Куцов К. Участь активістів «Союзу підкарпатських українських студентів» у політичних подіях 1938–1939 рр. *Карпатська Україна – незалежна держава*. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої Незалежності Карпатської України (м. Ужгород, 14–15 березня 2019 року) / Вступне слово В. Смоланки; Редколегія: М. Вегеш (голова), С. Віднянський, М. Лендєл, О. Пагіря, М. Токар, С. Федака (члени редколегії). Ужгород: Видавництво ПП «АУТДОР-ШАРК», 2019. С. 218–229.

1228. Кучер Т. Діяльність Народної Ради Закарпатської України у галузі освіти. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. 2002. № 7. С. 75–78.

1229. Кучер Т. Юліан Химинець – організатор ОУН в Закарпатті. *Науковий збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді*. Річник IV–XVIII. Карпатська Україна: Національне відродження. Політичний розвиток. Персоналії.

Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 60-річчю Карпатської України (11–12 березня 1999 року). Ужгород, 2000. С. 106–109.

1230. Кучерук О. Карпатська Україна. К. : Видавництво імені Олени Теліги, 2009. 16 с.

1231. Кучерук О. Карпатська Україна. *Наука і суспільство*. 2006. № 11/12. С. 20–22.

1232. Куштик М. Спогади сучасника безневих подій 1939 р. в Карпатській Україні. *Карпатська Україна і Карпатська Січ*: Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 60-річчю Карпатської України і Карпатської Січі. м. Хуст, 14 березня 1999 р. / Упорядник та вступ проф. В. Худанича; Відповідальний за випуск В. Худанич. Ужгород : Карпати – Гражда, 1999. С. 119–123.

1233. Кушинський А. Закарпаття в боротьбі: (збірник спогадів, свідчень, документів та поезій) / Авторська передмова В. Т. Кіпіані; загальна редакція, відповідальний за випуск. Я. Іляш. Перевидання книги зі змінами та скороченнями. Київ : УВС ім. Ю. Липи, 2019. 192 с.

1234. Кушинський А. Закарпаття в боротьбі: спогад. Буенос-Айрес: В-во Юліяна Середяка, 1981. 224 с.

1235. Лабунька М. Останній ректор УВУ в Празі [про Августина Волошина]. *Карпатський край*. 1994. № 7–12. С. 69–70.

1236. Лавер О. Г. Війни і народонаселення країн світу у XX–XXI століттях (1900–2016 рр.) / вид. 2-е, допов. Ужгород : РІК-У, 2018. 760 с.

1237. Лаврів З. Підготовка і проведення виборів у Сойм Підкарпатської Русі (Карпатської України). *Карпатська Україна: питання державно-правового розвитку і міжнародного становища*. Доповіді та повідомлення наукової конференції, присвяченої 60-річчю проголошення незалежності Карпатської України. Ужгород, 10–11 березня 1999 р. / Редколегія: І.М. Гранчак, М.М. Болдижар, М.П. Кляп та ін.; Головний редактор В.І. Падык. Ужгород, 1999. С. 101–105.

1238. Ладжун Ю. Дискусії між «Просвітою» та «Обществом ім. А. Духновича» щодо національної приналежності русинів Підкарпатської Русі. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. Випуск 1(30). Присвячено світлій пам'яті педагога і вченого М.В. Трояна (1923–1987). Ужгород : Видавництво Ужгородського національного університету «Говерла», 2013. С. 23–26.

1239. Ландовський Е. Ужгород на зламі епох. Ужгород : Карпати, 2008. 536 с.

1240. Ландовський Я. Конституційні засади автономії Підкарпатської Русі (1919–1938 рр.). Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. Ужгород, 2021. 228 с.

1241. Лятак Ю. (Лятак Д.). Роль українських культурних діячів у національному самоусвідомленні русинів на південнослов'янських землях. *Культура Українських Карпат: традиції і сучасність*. Матеріали міжнародної наукової конференції (Ужгород, 1–4 вересня 1993 року). Ужгород : МПП «Гражда», 1994. С. 385–390.

1242. Лашенко О. Заповіт Срібної землі. *Заповіт Срібної землі*. Карпатська Україна в боротьбі за незалежність. Серія «Подвижники національної ідеї». Львів : Світ, 2001. С. 187–190.

1243. Левицький В. Гітлер, чехи і Карпатська Україна: Чи скінчиться віра в поміч Гітлера після того, що сталося з Карпатською Україною. Скрентон: Друкарня народної волі, 1939. 22 с.

1244. Левкун Ярослав. Іван Борковський та український науковий світ Праги. *Схід*: Науковий збірник. 2012. № 2 (116). Березень–квітень. С. 121–126.

1245. Левкун Ярослав. Іван Борковський, Степан Фігура у боротьбі за Карпатську Україну. *Інтелігенція і влада*. Одеса, 2012. С. 204–217.

1246. Лемак В. «Відкидаємо спосіб обманювання всього світу...». Американські русини і проблема вирішення автономії Підкарпатської Русі 20–30-х років. *Карпатський край*. 1995. № 9–12. С. 62–65.

1247. Лемак В. 1938: події були доленосними. *Новини Закарпаття*. 1993. 12 жовтня.

1248. Лемак В.В. Закарпаття у державно-правовій системі Чехословацької республіки (1919–1939 рр.): автореферат дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 1996. 20 с.

1249. Лемак В. Карпатська Україна і Німеччина в 1938–1939 роках. *Матеріали науково-практичної конференції* / Оргкомітет: М. Болдижар, Ю. Бисага, В. Фазекош. Ужгород, 1993. С. 46–55.

1250. Лемак В. Колективізація на Закарпатті: як це було? *Новини Закарпаття*. 1993. 6 травня.

1251. Лемак В. Малодосліджені сторінки історії Закарпаття. *Актуальні питання історії Закарпаття*: Збірник наукових студентських робіт. На допомогу студентам і учням шкіл. Ужгород, 1992. Випуск 1. С. 4–8.

1252. Лемак В. Перша партійна коаліція на Закарпатті. *Новини Закарпаття*. 1991. 6 червня.

1253. Лемак В. Політичні партії і об'єднання періоду автономної Підкарпатської Русі (1938–1939 роки). *Молодь–Україні*: Наукові записки молодих учених Ужгородського державного університету. Ужгород. 1995. Т. 5–6. С.169–180.

1254. Лемак В. Сойм Карпатської України. Події березня 1939 р. *Нариси історії Закарпаття*. Т. 2. Ужгород, 1995. С. 310–317.

1255. Лемак В. Сойм Карпатської України. Події березня 1939 р.: (Правовий аналіз). *Молодь–Україні*: Наукові записки молодих учених Ужгородського державного університету. Ужгород. 1995. Т. 5–6. С.371–380.

1256. Лемак В. Формування і діяльність уряду Андрія Бродія (жовтень 1938 р.). *Молодь–Україні* (Наукові записки молодих учених Ужгородського державного університету). Т. 4. С. 81–91.

1257. Лемак В. Через призму демократії. *Хуст над Тисою*. Ужгород, 1992. С. 38–43.

1258. Лендель М. (Пецкар М.). Із історії діяльності культурно-освітнього товариства ім. О.В. Духновича в 20-ті роки ХХ століття. *Актуальні питання*

історії Закарпаття: Збірник наукових студентських робіт. На допомогу студентам і учням шкіл. Ужгород, 1992. Випуск 1. С. 27–31.

1259. Лендвел М. Система публічного управління в Карпатській Україні у контексті центральноєвропейських тенденцій. *Карпатська Україна (1938–1939)*. Збірник матеріалів міжнародної наукової конференції до 70-річчя проголошення Карпатської України. Пряшів, 5 березня 2009 року. Пряшів–Ужгород, 2010. С. 139–146.

1260. Леньо П. Євреї в системі координат українців Закарпаття міжвоєнного періоду. *Політика пам'яті в теоретичному та практичному вимірах*: матеріали VI Всеукраїнської науково-практичної конференції. Рівне, 2019. С. 104–114.

1261. Леньо П. Специфіка побутування державних і церковних свят у житті українців Закарпаття в Радянський період. *Матеріали до української етнології*. Щорічник: Зб. наук. пр. [Голов. ред. Г.А. Скрипник]. К. : ІМФЕ ім. М.Т. Рильського НАН України, 2015. Вип. 14 (17). С. 122–129.

1262. Лепісевич П.М. ОУН у розбудові збройних сил Карпатської України (1938–1939 рр.). *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2016. № 2. С. 24–33.

1263. Лепісевич П., Посівнич М. Національні сили в розбудові державності Карпатської України в 1938–1939 роках. Львів : Бона, 2014. 192 с.

1264. Лешко О. Державна політика і протестантські громади Закарпаття в 1946–1949 роках. *Carpatica–Карпатика*. Випуск 20. Релігія і церква в країнах Центральної та Південно-Східної Європи. Ужгород, 2002. С. 105–114.

1265. Лешко О. Протестантські громади Закарпаття 1945–1991 рр.: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Ужгород, 2008. 22 с.

1266. Лисенко О., Грицюк В. Дебреценсько-Ужгородська (Східно-Карпатська) стратегічна наступальна операція 1944 року. *Карпатський край*. 2012. № 2. С. 37–42.

1267. Лисяк-Рудницький Іван. Історичні есе. В 2-х т. Т. 1 / Пер. з англ. М. Бадік, У. Гавришків, Я. Грицака, А. Дешиці, Г. Киван, Е. Панкеевої. К. : Основи – Інститут державного управління та місцевого самоврядування при Кабінеті Міністрів України, 1994. 554 с.

1268. Лисяк-Рудницький Іван. Історичні есе. В 2-х т. Т. 2. / Пер. з англ. У. Гавришків, Я. Грицака. К. : Основи – Інститут державного управління та місцевого самоврядування при Кабінеті Міністрів України, 1994. 573 с.

1269. Лисяк-Рудницький Іван. Щоденники / Програма дослідження модерної історії та суспільства України імені Петра Яцика; Інститут історичних досліджень Львівського національного університету імені Івана Франка; Канадський Інститут Українських Студій Університету Альберти; Головні редактори: Ярослав Грицак, Франк Сисин; Упорядники: Ярослав Глистюк (головний упорядник), Галина Вітвіцька, Ліліана Гентош, Оксана Дмитерко, Мирослава Думич, Ксенія Кебузинська, Тарас Романюк. Київ : Дух і Літера, 2019. 696 с. (Бібліотека «України модерної», серія «Спогади, щоденники, інтерв'ю». Ч. 6).

1270. Ліквідація УГКЦ (1939–1946). Документи радянських органів безпеки / Упор. Сергій Кокін, Наталія Сердюк, Станіслав Сердюк; за заг. ред. Володимира Сергійчука. Т. I. К. : ПП Сергійчук М. І., 2006. 920 с.

1271. Ліквідація УГКЦ (1939–1946). Документи радянських органів безпеки / Упор. Сергій Кокін, Наталія Сердюк, Станіслав Сердюк; за заг. ред. Володимира Сергійчука. Т. II. К. : ПП Сергійчук М. І., 2006. 804 с.

1272. Лісовий М.П. Комуністична преса Закарпаття 20–30-х років. Львів : «Вища школа», 1982. 140 с.

1273. Літераті Т. Втрачений Ужгород. Мандрівки старим містом: Історико-краєзнавчі нариси. Ужгород : РІК-У, 2018. 204 с.

1274. Літераті Т. Втрачений Ужгород. Міська управа: Історико-краєзнавчі нариси. Ужгород : РІК-У, 2021. 192 с.

1275. Літераті Т. Втрачений Ужгород. Невигадані історії: Історико-краєзнавчі нариси. Ужгород : Карпати, 2017. 208 с.

1276. Літераті Т. Втрачений Ужгород. Професії та підприємства: Історико-краєзнавчі нариси. Ужгород : РІК-У, 2020. 208 с.

1277. Література до 60-річчя Карпатської України: (Із фондів Наукової бібліотеки Ужгородського державного університету): Вибрана бібліографія. Ужгородський державний університет, Науково-дослідний інститут Карпатознавства, Наукова бібліотека УжДУ, Закарпатське крайове товариство «Просвіта»; [Укладачі: О.Д. Закривидорога, Г.З. Шарган]. Ужгород, 2000. 112 с.

1278. Літопис нескореної України: Документи, матеріали, спогади. Книга 1 (Підготували Я. Лялька, П. Максимук, І. Патер та ін.). Авт. передмови Я. Лялька, Р. Бачинський. Львів : Просвіта, 1993. 800 с.+ іл.

1279. Літопис УПА. Т.9. Кн. 2. Торонто, 1982. 637 с.

1280. Ліхтей І. [Рец.: Шворц П. Адміністративний кордон між Словаччиною та Підкарпатською Руссю в міжвоєнний період (1919–1939). Пряшів : Універсам, 2003. 424 с.]. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. Випуск 14. Ужгород : «Вісник Карпат», 2005. С. 114–122.

1281. Ліхтей І. Виникнення політичних партій. Головні напрямки їх діяльності. *Нариси історії Закарпаття*. Т. II (1918–1945). Ужгород, 1995. С. 127–136.

1282. Ліхтей І. Єпископ Діонісій Наряді і Карпатська Україна (листопад 1938 – березень 1939). *Дзвони*. 1995. Ч. 4. С. 4–5.

1283. Ліхтей І. Карпатська Україна у загальноєвропейському історичному контексті. *Актуальні та малодосліджені проблеми історії України*. Випуск другий. Ужгород, 1998. С.92–96.

1284. Ліхтей І. Періодична преса Закарпаття 20–30-х рр. *Нариси історії Закарпаття*. Т. II (1918–1945). Ужгород, 1995. С. 403–413.

1285. Ліхтей І. Про створення та діяльність товариства «Просвіта» на Закарпатті. *Актуальні питання історії Закарпаття*: Збірник наукових студентських робіт. На допомогу студентам і учням шкіл. Ужгород, 1992. Випуск 1. С. 21–26.

1286. Ліхтей І., Керецман В., Керецман Н. Діяльність громадських організацій. *Нариси історії Закарпаття*. Т. II (1918–1945). Ужгород, 1995. С. 413–429.

1287. Ліхтей І., Сідей Ю. Зодчий Карпатської України. *Браццайко Ю. «Що видів я на Закарпаттю...»*. Ужгород : Ліра, 2009. С. 6–10.

1288. Лопіт І. Іван Грига – посол Союму Карпатської України. *Карпатська Україна і Августин Волошин*. Матеріали міжнародної наукової конференції. Ужгород, 1995. С. 116–120.

1289. Лопіт І. Іван Грига (1879–1939). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С.Д. Федака; редакційна колегія: І.І. Качур (голова), М.М. Вегеш, О.Д. Гаврош, М.В. Делеган, В.І. Дмитрук, О.Д. Довганич, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун (заст. голови), І.Ю. Коршинський, Ю.В. Мойш, М.В. Олашин, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород : ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 684–688.

1290. Лопіт І. Іван Грига (1879–1939). *Календар «Просвіти» на 1994 рік*. Ужгород : ВВК «Патент», 1994. С. 129–133.

1291. Магалаєс Д. Історія Карпатської України в оцінці Каленика Лисюка та Василя Авраменка. *Карпатська Україна – етап українського державотворення: історія і сучасність*. Матеріали наукової конференції, присвяченої 80-річчю проголошення незалежності Карпато-Української держави і 145-річчю від дня народження видатного закарпатського політика і громадсько-культурного мислителя Августина Волошина. Ужгород, 2019. С. 135–140.

1292. Магочій П.Р. Історія України. К. : Критика, 2007. 640 с.

1293. Магочій П.Р. Народ нізвідки. Ілюстрована історія карпаторусинів. Ужгород : Видавництво В. Падяка, 2006. 120 с.

1294. Магочій П.Р. Підкарпатська Русь: формування національної самосвідомості (1848–1948) / Друге перероблене і доповнене видання. Ужгород : Видавництво Валерія Падяка, 2021. XLVIII с. + 768 с.

1295. Магочій П.Р. Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848–1948). Ужгород : Патент, 1994. 296 с.

1296. Мазило І. Проблеми історії Карпатської України на сторінках підручників вищої школи. *Карпатська Україна – незалежна держава*. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої Незалежності Карпатської України (м. Ужгород, 14–15 березня 2019 року) / Вступне слово В. Смоланки; Редколегія: М. Вегеш (голова), С. Віднянський, М. Лендзель, О. Пагіря, М. Токар, С. Федака (члени редколегії). Ужгород : Видавництво ПП «АУТДОР-ШАРК», 2019. С. 249–252.

1297. Мазило І., Поп Ю. Інтерпретація проблем історії Карпатської України на сторінках підручників. *Науковий збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді*. Річник IV–XVIII. Карпатська Україна: Національне відродження. Політичний розвиток. Персоналії. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 60-річчю Карпатської України (11–12 березня 1999 року). Ужгород, 2000. С. 109–111.

1298. Мазурок І. Правове становище Закарпаття у 1939–1944 рр. Ужгород : Карпатська вежа, 2010. 308 с.

1299. Мазурок О., Дідик В. Роль Закарпатської «Просвіти» в налагодженні зв'язків краю зі Східною Галичиною в 20–30-ті роки ХХ ст. *Науковий Збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді*. Річник I (XV). Ужгород : Закарпатське крайове товариство «Просвіта», 1996. С. 38–44.

1300. Мазурок О., Павленко Г., Ситник О. Документи ДАЗО як джерело до вивчення історії німців Закарпаття (1939–1959). *Німці на Закарпатті (X–XX ст.)*. Карпатика. Випуск 4. Ужгород : Патент, 1996. С. 64–73.

1301. Майборода О. Постаць Августина Волошина в інтерпретаціях ідеологів «сучасного русинства». *Августин Волошин як український державник, педагог і релігійний діяч*. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 130-річчю від дня народження Героя України, о. Августина Волошина і 65-річчю проголошення Карпатської України 16 березня 2004 року. К. : Видавництво «Прецедент», 2004. С. 109–115.

1302. Майороші М. Андрей Шептицький і Закарпаття. *Ковчег*: науковий збірник з церковної історії / Відп. ред. Олег Турій. Львів : Видавництво Українського католицького університету, 2015. Вип. VII. С. 232–250.

1303. Майороші М. Відносини Мукачівської греко-католицької єпархії та Галицької митрополії на сторінках офіційних видань – «Благовісник» і «Патріярхат». *Мандрівець*. 2012. № 3. С. 27–31.

1304. Майороші М. Відносини Мукачівської греко-католицької єпархії та Галицької греко-католицької митрополії на сторінках офіційних видань – «Благовісник» і «Патріярхат». *Матеріали I всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю: «Історико-філософські читання молодих учених»* (12 квітня 2012 р.). Суми: Вид-во СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2012. С. 129–132.

1305. Майороші М. Галицька митрополія і Мукачівська єпархія: складні стосунки в умовах окупаційних режимів (1939–1944 рр.). *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. 2021. № 1. С. 43–50.

1306. Майороші М. Галицькі монахи-василіани і реформа ЧСВВ у Мукачівській греко-католицькій єпархії. *Українознавство*. 2021. № 1(78). С. 217–228.

1307. Майороші М. Митрополит Андрей Шептицький і Закарпаття. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. 2012. Вип. 28. С. 18–27.

1308. Майороші М. Місіонерська та культурно-просвітницька діяльність галицьких монахів-василіан на Підкарпатській Русі. *Старожитності Лукомор'я*. 2021. № 1(4). С. 34–43.

1309. Майороші М. Мукачівська греко-католицька єпархія та Українська греко-католицька церква на сторінках «Благовісник» і «Патріярхат». *Наукові записки Ужгородського університету*. Серія: історично-релігійні студії. Ужгород : Видавництво УжНУ «Говерла», 2012. Випуск 1. С. 95–103.

1310. Майороші М. Мукачівська єпархія та Галицька митрополія: інституційні та особистісні взаємини між греко-католицькими провінціями та їхнім кліром (1919–1991). Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Ужгород, 2021. 274 с.

1311. Майороші М. Мукачівська єпархія та Галицька митрополія: інституційні та особистісні взаємини між греко-католицькими провінціями та їхнім кліром (1919–1991). Автореферат дис. ... канд. іст. наук. Львів, 2021. 28 с.

1312. Макара М. Активізація діяльності комуністичних організацій. Утворення КПЗУ. *Нариси історії Закарпаття*. Т. II (1918–1945). Ужгород : Закарпаття, 1995. С. 583–592.

1313. Макара М. Гнані долею (Етно-соціальний нарис історії єврейства на Закарпатті). *Карпатський край*. 1995. № 9–12. С. 12–18.

1314. Макара М. Закарпатська Україна: шлях до воз'єднання, досвід розвитку (жовтень 1944 – січень 1946 рр.). Ужгород : Патент, 1995. 108 с.

1315. Макара М. Ідеологічні та адміністративні заходи. Проблеми міжнаціональних відносин. *Нариси історії Закарпаття*. Том III (1946–1991). С. 58–72.

1316. Макара М. Макара М. Утвердження радянського ладу. Кадрова політика. *Нариси історії Закарпаття*. Т. III (1946–1991). С. 43–57.

1317. Макара М. Початок змін етнополітичної структури населення Закарпаття (кадровий зріз). *Carpatica–Карпатика*. Ужгород, 1995. Вип. 3. С. 84–92.

1318. Макара М. Про деякі питання національної політики Комуністичної партії Угорщини в перші роки окупації Закарпаття фашистськими військами (1939–1940 рр.). *Тези доповідей та повідомлення до наукової конференції, присвяченої 20-річчю визволення Закарпаття Радянською Армією (грудень 1964 р.)*. Ужгород, 1964. С. 66–71.

1319. Макара М. Сільрада не заперечує... *Закарпатська правда*. 1988. 26 січня.

1320. Макара М. Формування органів влади на місцях. Вибори до Верховних Рад СРСР та УРСР. *Нариси історії Закарпаття*. Т. III. (1946–1991). Ужгород : Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ управління у справах преси та інформації, 2003 С. 35–43.

1321. Макара М. Як Закарпаття мілітаризувалося. Новини Закарпаття. 1993. 8 квітня.

1322. Макара М., Довганич О. Утворення народних комітетів. Наростання руху за воз'єднання з Україною. *Нариси історії Закарпаття* (1918–1945 рр.). Ужгород, 1995. Т. 2. С. 576–583.

1323. Макара М., Мигович І. Карпатами споріднені: Історичний нарис українсько-словацьких етнополітичних та етнокультурних відносин / 2-ге видання, доповнене. Ужгород : ВАТ «Патент», 1999. 83 с.

1324. Макара М., Мигович І. Карпатами споріднені: Нарис етнополітичної історії і сучасного стану українсько-словацьких взаємин / Науковий редактор І.М. Чаварга. Ужгород, 1997. 78 с.

1325. Малець Н., Малець О. Громадсько-політична діяльність Яцка Остапчука (1873–1959 рр.). Ужгород : Карпатська вежа, 2015. 150 с.

1326. Малець О. Етнополітичні та етнокультурні процеси на Закарпатті 40–80-х рр. XX ст.: автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.05 / НАН України. Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. Ін-т народознав. Львів, 2003. 20 с.

1327. Малець О. Міжнародні ліві об'єднання в першій третині ХХ ст.: організаційна структура, напрями діяльності. Львів : Інститут Українознавства ім. І. Крип'якевича, 2017. 464 с.

1328. Малець О. Родина Остапчуків у Закарпатті. *Науковий збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді*. Річник IV–XVIII. Карпатська Україна: Національне відродження. Політичний розвиток. Персоналії. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 60-річчю Карпатської України (11–12 березня 1999 року). Ужгород, 2000. С. 276–279.

1329. Малець О. Яцко Остапчук (1873–1959). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С.Д. Федака; редакційна колегія: І.І. Качур (голова), М.М. Вегеш, О.Д. Гаврош, М.В. Делеган, В.І. Дмитрук, О.Д. Довганич, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун (заст. голови), І.Ю. Коршинський, Ю.В. Мойш, М.В. Олашин, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород : ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 596–600.

1330. Малець О. Яцко Остапчук і Русько-українська радикальна партія. *Галичина*. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис. До 100-річчя від дня народження Степана Бандери / Головний редактор: Микола Кугутяк. Випуск 15–16. Івано-Франківськ, 2009. С. 189–194.

1331. Мандрик І., Олашин М. Дев'ять років заслання Петро Сміян отримав за свої переконання. *Новини Закарпаття*. 2008. 15 січня.

1332. Мануил (Лемешевский В.В.), митр. Русские православные иерархи периода с 1893 по 1965 гг. Erlangen, 1979-1989. Т. 5. С. 50–51.

1333. Маркусь В. «Ковнерська справа» з погляду учасника та з сучасної політологічної перспективи. *За Українське Закарпаття: Дослідження, статті, спогади* / Упор. В. Маркусь, В. Худанич. Ужгород : «Гражда», 1994. С. 21–31.

1334. Маркусь В. Августин Волошин. *Енциклопедія Українознавства*. Т. 1. Львів, 1995. С. 315.

1335. Маркусь В. В пошуках дороги до самого себе. *Українські Карпати: етнос, історія, культура*. Матеріали міжнародної наукової конференції. Ужгород, 1993. С. 145–153.

1336. Маркусь В. Вибори. Виборче право [про вибори в Карпатській Україні]. *Закарпаття в Енциклопедії Українознавства* / Редактор-упорядник проф. Василь Маркусь. Ужгород : Видавництво «Гражда», 2003. С. 24–25.

1337. Маркусь В. Від народу-племіні через автономістичні прагнення до державности й соборности. *Культура Українських Карпат: традиції і сучасність*. Матеріали міжнародної наукової конференції. Ужгород, 1994. С. 9–26.

1338. Маркусь В. Від тисячолітньої неволі до державного відродження. *Сучасність*. 1990. № 6. С. 71.

1339. Маркусь В. Волошин Августин. *Закарпаття в Енциклопедії Українознавства* / Редактор-упорядник проф. Василь Маркусь. Ужгород : Видавництво «Гражда», 2003. С. 27.

1340. Маркус В. Еволюція політико-правового статусу Карпатської України в 1938–1939 рр. *Карпатська Україна і Августин Волошин*. Матеріали міжнародної наукової конференції. Ужгород, 1995. С. 9–23.

1341. Маркус В. Епілог. *Закарпаття під Угорщиною. 1938–1944* / Упорядкування та передмова Василя Маркуся та Василя Худанича. Ужгород : Карпати–Гражда, 1999. С. 219–221.

1342. Маркус В. Закарпаття. *Енциклопедія Українознавства*: Словникова частина. Т. 2. К., 1996. С. 720–723.

1343. Маркус В. Карпатська Січ. *Енциклопедія Українознавства*: Словникова частина. Т. 3. Львів, 1994. С. 974.

1344. Маркус В. Карпатська Січ. *Закарпаття в Енциклопедії Українознавства* / Редактор-упорядник проф. Василь Маркус. Ужгород : Видавництво «Гражда», 2003. С. 81.

1345. Маркус В. Качуровський Василь. *Енциклопедія Сучасної України* / Національна Академія Наук України, Наукове товариство ім. Т. Шевченка, Координаційне бюро Енциклопедії Сучасної України НАН України; [І.М. Дзюба, А.І. Жуковський – співголови, М.Г. Железняк – відповідальний секретар]. Київ, 2012. Т. 12 (Кал–Киї). С. 514–515.

1346. Маркус В. Мадярська окупація Карпатської України в 1939–1944 рр. *Вісник* (Нью-Йорк). 1952. Т. 6. № 2. С. 15–22.

1347. Маркус В. Підкарпатська Русь. *Закарпаття в Енциклопедії Українознавства* / Редактор-упорядник проф. Василь Маркус. Ужгород : Видавництво «Гражда», 2003. С. 118–119.

1348. Маркус В. Політична і державно-правна еволюція українського Закарпаття. Ужгород : Гражда, 1993. 42 с.

1349. Маркус В. Привітання. *Берегівська українська гімназія*: Матеріали науково-практичної конференції / Редактор-упорядник проф. Василь Худанич. Ужгород : МПП «Гражда», 1997. С. 11–14.

1350. Маркус В. Рік відновленої української гімназії в Берегові – 1944–45 [згадуються також події в Карпатській Україні 1938–1939 років]. *Берегівська українська гімназія*: Матеріали науково-практичної конференції / Редактор-упорядник проф. Василь Худанич. Ужгород : МПП «Гражда», 1997. С. 75–96.

1351. Маркус В. Сойм Карпатської України. *Закарпаття в Енциклопедії Українознавства* / Редактор-упорядник проф. Василь Маркус. Ужгород : Видавництво «Гражда», 2003. С. 166.

1352. Маркус В. Спомини: Літературні спроби–публікації 40-х років. Ужгород : Гражда, 1995.

1353. Маркус В. Угорщина. *Закарпаття в Енциклопедії Українознавства* / Редактор-упорядник проф. Василь Маркус. Ужгород : Видавництво «Гражда», 2003. С. 175–178.

1354. Маркус В. Ужгород. *Закарпаття в Енциклопедії Українознавства* / Редактор-упорядник проф. Василь Маркус. Ужгород : Видавництво «Гражда», 2003. С. 179–180.

1355. Маркусь В. Хустська гімназія — твердиня освіти і національного освідомлення східного Закарпаття. *Хустська гімназія. Матеріали науково-практичної конференції*. Ужгород : Гражда, 1994. С. 8–16.

1356. Маркусь В. Чехи. *Закарпаття в Енциклопедії Українознавства* / Редактор-упорядник проф. Василь Маркусь. Ужгород : Видавництво «Гражда», 2003. С. 196.

1357. Маркусь В. Чехо-Словаччина. *Закарпаття в Енциклопедії Українознавства* / Редактор-упорядник проф. Василь Маркусь. Ужгород : Видавництво «Гражда», 2003. С. 196–197.

1358. Маркусь В. Шлях закарпатських українців до свого дому. *Закарпатська Україна. Осінь 1944 року*. Матеріали наукової конференції, присвяченої 50-річчю визволення Закарпаття від фашизму та 50-річчю Першого з'їзду Народних комітетів Закарпатської України. С. 88–92.

1359. Маркусь В., Худанич В. Вступ. *Закарпаття під Угорщиною. 1938–1944* / Упорядкування та передмова Василя Маркуся та Василя Худанича. Ужгород : Карпати–Гражда, 1999. С. 7–12.

1360. Маркусь Василь. *Закарпаття в Енциклопедії Українознавства* / Редактор-упорядник проф. Василь Маркусь. Ужгород : Видавництво «Гражда», 2003. С. 97.

1361. Марущенко О. Друга світова війна і українське питання: історіографічні аспекти. *Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії*: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (м.Луцьк, 8–9 лютого 2001 р.) Луцьк : СНУ, 2001. С. 200–202.

1362. Марущенко О. Основні тенденції сучасної вітчизняної історіографії Другої світової війни. *Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст.*: Історичні нариси. У двох книгах. Книга перша [Редакційна колегія: В.А. Смолій (голова колегії), Г.В. Боряк, Ю.А. Левенець, В.М. Литвин, О.Є. Лисенко (відповідальний редактор), О.С. Онищенко, О.П. Реєнт, П.Т. Тронько]. К. : Наукова думка, 2010. С. 83–141.

1363. Марценюк Р. Відродження українства на Закарпатті в умовах Чехословацької республіки (1919–1939 рр.) як спосіб формування національного сприйняття. *Україна і світ: етнічні, науково-інтелектуальні та освітні виміри*. Збірник наукових праць. К., 2004. С. 266–269.

1364. Марценюк Р. Національно-державне відродження українства на Закарпатті (1918–1939 рр.). Автореферат дис. ... канд. іст. наук. Спеціальність 09.00.12 — Українознавство. К., 2004. 18 с.

1365. Марценюк Р. Педагогічна і просвітницька діяльність Августина Волошина. *Августин Волошин як український державник, педагог і релігійний діяч*. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 130-річчю від дня народження Героя України, о. Августина Волошина і 65-річчю проголошення Карпатської України 16 березня 2004 року. К. : Видавництво «Прецедент», 2004. С. 44–54.

1366. Марчук Н. Роль і місце Карпатської України в процесі самоідентифікації русинів Закарпаття. *Наукові записки*. Випуск 2(46) (березень — квітень) /

НАН України, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса. К., 2010. М. 179 – 188.

1367. Мар'їна В. Второй президент Чехословакии Элвард Бенеш: политик и человек. 1884–1948. М., 2013. 488 с.

1368. Мар'їна В. Закарпатская Украина (Подкарпатская Русь) в политике Бенеша и Сталина. 1939–1945 гг. М., 2003. 304 с.

1369. Мар'їна В. Карпатская Украина в контексте европейской политики 1939–1941 гг. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. Випуск 27. Ужгород : Видавництво Ужгородського національного університету «Говерла», 2011. С. 127–135.

1370. Мар'їна В. СССР и чехословацкий вопрос. 1939 год. *Международные отношения и страны Центральной и Юго-Восточной Европы в начале второй мировой войны (сентябрь 1939 – август 1940)*. Москва: Институт славяноведения и балканистики АН СССР, 1990. С. 95–129.

1371. Матейко В. Пам'яті духівників – борців, творців, захисників Карпатської України. *Карпатська Україна – етап українського державотворення: історія і сучасність*. Матеріали наукової конференції, присвяченої 80-річчю проголошення незалежності Карпато-Української держави і 145-річчю від дня народження видатного закарпатського політика і громадсько-культурного мислителя Августина Волошина. Ужгород, 2019. С. 160–167.

1372. Матейко В. Пам'яті духовенства – борців, творців і захисників Карпатської України. *Благовісник*. 2006. № 4. С. 8– 9.

1373. Матеріали наукових читань до 64-ї річниці Карпатської України (13 березня 2003 р.) на тему: «Автономний статус – важливий етап на шляху державотворення Карпатської України і сучасність» / Закарпатський інститут ім. А. Волошина міжрегіональної академії управління персоналом; упорядники: О.В. Хланта, І.В. Стецяк. Ужгород, 2003. 50 с.

1374. Мельник І. Утворення радянських областей у Західній Україні URL:<http://zbruc.eu/node/30118>(дата звернення: 20.12.2015).

1375. Методичні матеріали Українського інституту національної пам'яті до 70-ї річниці вигнання нацистських окупантів з України. URL: <http://www.memory.gov.ua/news/metodichni-materiali-ukrainskogo-institutu-natsionalnoi-pam-yati-do-70-i-richnitsi-vignannya-na> (дата звернення: 21.08.2018).

1376. Мигович І., Макара М. Закарпатський соціум: етнологічний аспект. Ужгород : ВАТ «Патент», 2000. 160 с.

1377. Мизь Р. Відгуки на проголошення Карпатської України та її трагедії в українській пресі Югославії. *Карпатська Україна і Августин Волошин*. Матеріали міжнародної наукової конференції. Ужгород, 1995. С. 121–126.

1378. Мизь Р. Штрихи до історичного та сучасного релігійного портрета русинів у Югославії. *Культура Українських Карпат: традиції і сучасність*. Матеріали міжнародної наукової конференції (Ужгород, 1–4 вересня 1993 року). Ужгород : МПП «Гражда», 1994. С. 407–412.

1379. Митрополит Андрей Шептицький: Життя і Діяльність. Документи і Матеріали. 1899–1944 / Упор. Оксана Гайова, Андрій Кравчук. Т. II. Церква і суспільне питання. Книга 1. Пастирське вчення та діяльність / За ред. Андрія Кравчука. Львів : Видавництво отців василіан «Місіонер», 1998. 572 с.

1380. Митрополит Андрей Шептицький: Життя і Діяльність. Документи і матеріали. 1899–1944 / Упор. Оксана Гайова, Андрій Кравчук. Т. II. Церква і суспільне питання. Книга 2: Листування / За ред. Андрія Кравчука. Львів : Видавництво отців василіан «Місіонер», 1999. 571–1096 с.

1381. Митрополит Андрей Шептицький: Життя і Діяльність. Церква і Церковна єдність. Документи і матеріали. 1899–1944 / Упор. Андрій Кравчук, Оксана Гайова. Т. 1. Львів : Монастир Монахів Студійського Уставу — Видавничий Відділ «Свічадо», 1995. 524 с.

1382. Михайлюк М. Закарпатські євреї восени 1938 — навесні 1939 років: Підкарпатська Русь / Карпатська Україна. *Карпатська Україна — незалежна держава*. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої Незалежності Карпатської України (м. Ужгород, 14–15 березня 2019 року) / Вступне слово В. Смоланки; Редколегія: М. Вегеш (голова), С. Віднянський, М. Лендьел, О. Пагіря, М. Токар, С. Федака (члени редколегії). Ужгород : Видавництво ПП «АУТДОР-ШАРК», 2019. С. 140–153.

1383. Мишанич О. Августин Волошин як літератор. *Карпатська Україна і Августин Волошин*. Матеріали міжнародної наукової конференції «Карпатська Україна — пролог відродження української держави» (Ужгород, 11–12 березня 1994 року). Ужгород, 1995. С. 243–253.

1384. Мишанич О. Оновлення літератури. *Закарпатська Україна в складі Чехословаччини (1919–1939)*. Збірник матеріалів 6-ї наукової карпатознавчої конференції (Пряшів, 2–4 вересня 1998 р.). Пряшів, 2000. С. 271–287.

1385. Мишанич О. Політичне русинство: що за ним: Науково-публіцистичні праці. Ужгород : Гражда, 1994. 52 с.

1386. Мишуга Л. Підкарпатська Русь. Сучасний стан. Ортоскоп. Державні змагання Прикарпатської України / Передмова Олекси Мишанича. Ужгород : Гражда, 1993. 110 с.

1387. Мишанин В. Аграрная политика в Закарпатье в 1944–1950 гг. *История и археология восточноевропейской деревни* / Материалы I Международной конференции «Проблемы аграрной истории и археологии Восточной Европы»; 22–23 сентября 2011 г., с. Кокино, Брянская государственная сельскохозяйственная академия (Росія). Брянск, 2011. С. 116–122.

1388. Мишанин В. Интернирование и депортации закарпатских венгров в условиях становления советской власти (1944–1945 гг.). *Вестник Томского государственного университета*. История. 2017. № 46. С. 47–53.

1389. Мишанин В. Миграционные процессы в советском Закарпатье во второй половине 1940-х гг. *История и археология восточноевропейской деревни*. Материалы II Международной научной конференции «Проблемы аграрной истории и археологии Восточной Европы»; 26–27 сентября 2013 г. Брянск: Издательство Брянской ГСХА, 2013. Вып. 2. С. 81–88.

1390. Мірчук П. Державна Карпатська Україна: У 60-річчя постання Карпатської України. *Альманах «Гомону України» на рік 1999*. Торонто, 1999. С. 45–57.

1391. Міщанин В. «Визволення», «возз'єднання» і «радянiзація» Закарпаття в 1944–1950 рр. *Лiтература та культура Полiсся*. Вип. 83. Серiя «Iсторичнi науки». Нiжин: НДУ iм. М. Гоголя, 2016. № 2. С. 66–81.

1392. Міщанин В. «Всенароднi» свята Народної Ради Закарпатської України (1944–1945 рр.) як елемент радянiзацiї Закарпаття. *Вiсник Луганського нацiонального унiверситету iм. Т. Шевченка*. Iсторичнi науки. Всесвiтня iсторiя. Iсторiя України. Iсторiографiя, джерелознавство та спецiальнi iсторичнi дисциплiни. № 8 (297) грудень 2015. С. 122–129.

1393. Міщанин В. «Ждановщина» на Закарпаттi. *Русин*. Кишинев, 2011. № 2(24). С. 70–86.

1394. Міщанин В. «Статтi и стихи националистического характера»: аналіз кримiнальної справи Андрiя Патруса-Карпатського. *Карпатська Україна – незалежна держава*. Матерiали мiжнародної наукової конференцiї, присвяченої 80-рiччю проголошення незалежностi Карпатської України (м. Ужгород, 14–15 березня 2019 року). Ужгород : вид-во ПП «АУТДОР-ШАРК», 2019. С. 300–313.

1395. Міщанин В. Антирелiгiйна i атеїстична пропаганда на Закарпаттi в постсталiнське десятилiття. *Науковi записки БiНДЦ iм. архiмандрита Василя (Пронiна)*. Ужгород : Карпати, 2015. № 4. С. 339–361.

1396. Міщанин В. Атеїстична пропаганда на Закарпаттi в 1950-х роках. *«Biblia a współczesność» – teologiczne, kanoniczne, socjalne i społeczne przesłanie Biblii dla współczesności – III. rocznik*. Krynica, 2018. С. 162–188.

1397. Міщанин В. Боротьба ОУН-УПА на Закарпаттi проти полiтики колективiзацiї в другiй половинi 1940-х рокiв. *Науковий вiсник Ужгородського унiверситету*. Серiя: Iсторiя. Ужгород : Вид-во УжНУ «Говерла», 2008. Вип. 21. С. 43–46.

1398. Міщанин В. Взаємовiдносини окружних народних комiтетiв Закарпаття з вiйськовими частинами Червоної армiї в 1944–1950 рр. (на прикладi Волизького округу). *Carpatica–Карпатика*. Ужгород, 2003. Вип. 22. Проблеми iсторiї полiтологiї, етнологiї та лiтературознавства. С. 69–76.

1399. Міщанин В. Вибори до мiсцевих Рад в Закарпатській областi УРСР 21 грудня 1947 р. – остаточна легiтимiзацiя радянської влади. *Науковi записки Тернопiльського нацiонального педагогiчного унiверситету iменi Володимира Гнатюка*. Серiя: Iсторiя. Тернопiль: Вид-во ТНПУ iм. В. Гнатюка, 2015. Вип. 1. (Ч. 1.) С. 73–78.

1400. Міщанин В. Висвітлення питань релiгiї i церкви в комуністичнiй пресi Закарпаття 1944 – початку 1950-х рр. *Науковi записки БiНДЦ iм. архiм. Василя (Пронiна)*. Ужгород : Карпати, 2018. № 5. С. 177–184.

1401. Міщанин В. Вiйськово-полiтична ситуацiя на Закарпаттi восени 1944 р. *Науковий вiсник Миколаївського нацiонального унiверситету iменi В.О. Сухомлинського*. Iсторичнi науки: збiрник наукових праць. Миколаїв: МНУ iменi В.О. Сухомлинського, 2016. № 1(41), червень 2016. С. 34–40.

1402. Міщанин В. Возз'єднавчі процеси українців Мараморощини в контексті возз'єднання Закарпатської України з Українською РСР 1944–1945 років. *Румунсько-українські відносини. Історія і сучасність*. Satu Mare, 26–28 februarie. Satu Mare – Cluj Napoca, 2016. С. 173–188.

1403. Міщанин В. Втрачені документи Державного архіву Закарпатської області з питання радянзації Закарпаття 1946–1950 рр. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. Ужгород : Вид-во УжНУ «Говерла», 2012. Вип. 29. С. 182–187.

1404. Міщанин В. Втрачені документи Державного архіву Закарпатської області з питання радянзації Закарпаття 1946–1950 рр. *Русин*. Кишинев, 2011. № 4(26). С. 85–95.

1405. Міщанин В. Втручання цензури в діяльність редакцій газет, бібліотек та книготоргівлі на Закарпатті в 1944–1950 рр. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Філологія. Соціальні комунікації. Ужгород : Видавництво УжНУ «Говерла», 2012. Вип. 27. С. 166–172.

1406. Міщанин В. Дискусійні проблеми історії Закарпаття 1944–1950 рр. у розрізі усної історії (за матеріалами етнографічної практики студентів історичного факультету УжНУ 2015 р.). *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. Ужгород : Вид-во УжНУ «Говерла», 2016. Вип. 2(35). С. 89–98.

1407. Міщанин В. Діяльність крайової «Надзвичайної комісії для розслідування та встановлення злочинів і збитків, спричинених угорсько-німецькими фашистськими загарбниками та території Закарпатської України» (1944–1946 рр.). *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. Ужгород : Вид-во УжНУ «Говерла», 2014. Вип. 2(33). С. 55–60.

1408. Міщанин В. Діяльність сільських народних комітетів Закарпатської України 1944–1945 років: на прикладі румунського села Середнє Водяне Рахівського округу. *Al V-lea simpozion «Relații româno-ucrainene. Istorie și contemporaneitate»*. V simpoziu «Румунсько-українські відносини: Історія та сучасність». Satu Mare: Editura Muzeului Sătmărean, 2015. С. 118–135.

1409. Міщанин В. До питання про діяльність УПА на Закарпатті. *Актуальні проблеми політичної науки*. Випуск третій. Ужгород, 2018. С. 198–204.

1410. Міщанин В. Документи Державного архіву Закарпатської області про аграрну політику на Закарпатті в 1944–1950 рр. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка*. Серія: Історія. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2008. Вип. 3. С. 337–341.

1411. Міщанин В. Документи Державного архіву Закарпатської області про аграрну політику на Закарпатті в 1944–1950 роках. *Русин*. Международный исторический журнал. Кишинев, 2008. № 3–4(13–14). С. 84–95.

1412. Міщанин В. Документи Державного архіву Закарпатської області про релігійну політику радянської влади (1944–1950 рр.). *Наукові записки Богословсько-історичного науково-дослідного центру імені архімандрита Василя (Проніна)*. Ужгород : Карпати, 2014. № 3. С. 216–237.

1413. Міщанин В. Доповідні записки уповноваженого ради в справах релігійних культів Петра Лінтура про релігійну політику на Закарпатті (1945–1946 рр.). *Pravoslávie a súčasnosť X. Zborník príspevkov z X. vedeckej konferencie študentov, absolventov a mladých vedeckých pracovníkov Prešov, 27. marec 2018.* S. 40–48.

1414. Міщанин В. Закарпатська молодь в школах ФЗН: навчання чи змушена міграція? *Русин.* Кишинев, 2008. № 3–4(13–14). С. 124–128.

1415. Міщанин В. Закарпатська молодь у школах ФЗН: навчання чи змушена міграція? *Інтелігенція і влада.* Серія: Історія: громадсько-політ. наук. збірник. Одеса: Астропринт, 2009. Вип. 15. С. 155–161.

1416. Міщанин В. Земельне питання в діяльності Народної Ради Закарпатської України (листопад 1944 р. – січень 1946 р.). *Закарпатська Україна: перспективи та реалії розвитку.* Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 65-й річниці возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною (Ужгород, 24 червня 2010 року). Ужгород : Вид-во «ТІМРАНИ», 2010. С. 132–143.

1417. Міщанин В. Ідеологічне втручання комуністичної партії в діяльність творчої інтелігенції Закарпаття (1946–1950 рр.). *Науковий вісник Ужгородського університету.* Серія: Філологія. Соціальні комунікації. Ужгород : Вид-во УжНУ «Говерла», 2011. Вип. 25. С. 105–110.

1418. Міщанин В. Індустріалізація як один із складових факторів радянізації Закарпаття в 1944–1950 рр. *Науковий вісник Ужгородського університету.* Серія: Історія. Ужгород : Вид-во УжНУ «Говерла», 2012. Вип. 28. С. 38–50.

1419. Міщанин В. Колективізація на Закарпатті. Нові документи. *Науковий вісник Ужгородського університету.* Серія: Історія. Ужгород : Видавництво УжНУ «Говерла», 2006. Вип. 17. С. 14–23.

1420. Міщанин В. Колективізація сільського господарства в румунських селах Рахівського і Тячівського округів у другій половині 40-х років ХХ ст. / *Colectivizarea in satele romanesti din raioanele Teceu și Rahiv in cea de a doua jumătate a anilor '40. Румунсько-українські відносини. Історія та сучасність:* збірник наукових праць за матеріалами Міжнародної наукової конференції «Румунсько-українські відносини. Історія та сучасність»; 30 червня – 1 липня 2009 р., м. Сату Маре (Румунія). Ужгород – Сату Маре, 2011. С. 187–206.

1421. Міщанин В. Колективізація, як один із головних чинників радянізації Закарпаття в 1944–1950 рр. *Іюнь 1940-го. Бессарабія и Северная Буковина в составе СССР:* Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. М.: Издатель Степаненко, 2010. С. 263–273.

1422. Міщанин В. Комуністи – (не) більшовики: про переведення членів Комуністичної партії Закарпатської України до складу ВКП(б). *Література і культура Полісся.* Збірник наукових праць. Випуск 90. Серія «Історичні науки». № 9. Ніжин, 2018. С. 77–94.

1423. Міщанин В. Кордони й адміністративний поділ Закарпатської України (1944–1945). *Тисячоліття – Millennia:* Науковий щорічник. 2014 рік. Ужгород : Гражда, 2015. Випуск 2. С. 34–49.

1424. Міщанин В. Нові документи про колективізацію на Закарпатті 1946–1950 рр. *Русин*. Кишинев, 2009. № 2 (16). С. 144–154.

1425. Міщанин В. Освітня реформа Закарпатської України (1944–1946 рр.): перехід на радянські стандарти. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. Ужгород : Вид-во УжНУ «Говерла», 2015. Вип. 1 (34). С. 52–59.

1426. Міщанин В. Особливості економічного розвитку Міжгірщини в 1946–1950 рр. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. Ужгород : Видавництво УжНУ «Говерла», 2008. Вип. 20. С. 58–60.

1427. Міщанин В. Перший з'їзд народних комітетів Закарпатської України: нові підходи. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського*. Історичні науки: збірник наукових праць. Миколаїв: МНУ імені В.О. Сухомлинського, 2016. № 2 (42), листопад 2016. С. 54–60.

1428. Міщанин В. Перші «радянські» закони Народної Ради Закарпатської України (1944–1945 рр.). *Тисячоліття–Millennia*: Науковий щорічник. Ужгород : Гражда, 2014. Випуск 1. С. 43–58.

1429. Міщанин В. Перші радянські вибори на Закарпатті в республіканський парламент (9 лютого 1947 р.): аналіз, хід та результати. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського*. Історичні науки: збірник наукових праць. Миколаїв: МНУ ім. В.О. Сухомлинського, 2015. № 2 (40), листопад 2015. С. 54–62.

1430. Міщанин В. Політика Народної ради Закарпатської України у сфері аграрних відносин. *Возз'єднання Закарпаття з Україною* (матеріали наукової конференції, присвяченої 60-річчю возз'єднання Закарпаття з Україною, Ужгород, 29 червня 2005 р.). Ужгород : Говерла, 2006. С. 131–145.

1431. Міщанин В. Проблеми трудової міграції на Закарпатті у другій половині 1940-х рр. *Матеріали за IV міжнародна научна практична конференція «Научно пространство на Європа – 2008»* 15–30 Април 2008 година. Філологічні науки. Історія. Софія: «Бял ГРАД-БГ» ООД, 2008. Том 17. С. 23–26.

1432. Міщанин В. Промисловий розвиток Закарпаття 1944–1950 рр.: перехід на соціалістичну економіку. *Русин*. Кишинев, 2012. № 4(30). С. 109–130.

1433. Міщанин В. Радянізація Закарпаття 1944–1950 рр. в документах центральних державних архівів України. *Тисячоліття–Millennia*: Науковий щорічник. 2016 рік. Ужгород : Гражда, 2016. Вип. 3. С. 18–33.

1434. Міщанин В. Радянізація Закарпаття у другій половині 1940-х рр. *Русин*. Кишинев, 2010. № 1(19). С. 32–43.

1435. Міщанин В. Радянізація і репресії на Закарпатті 1944–1950 рр. *Биківнянська трагедія в контексті злочинів тоталітарного режиму* (до 15-річчя заснування Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили»): Збірник статей за матеріалами науково-практичної конференції, м. Київ, 8 грудня 2016 р. К., 2017. С. 149–162.

1436. Міщанин В. Радянізація регіонів і країн: загальне й особливе. *Тисячоліття–Millennia*: Науковий щорічник. Випуск 4. 2017 рік / Гол. ред. Р. Офіцинський. Ужгород : РІК-У, 2017. С. 97–107.

1437. Міщанин В. Радянські освітні перетворення в Закарпатській області 1946–1950 рр.: ідеологічний аспект. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. Ужгород : Вид-во УжНУ «Говерла», 2018. Вип. 1(38). С. 34–42.

1438. Міщанин В. Радянсько-чехословацький договір про Закарпаття від 29 червня 1945 р. та його вплив на історичну долю краю. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. Ужгород : Вид-во УжНУ «Говерла», 2017. Вип. 1(36). С. 32–38.

1439. Міщанин В. Репресії як механізм становлення радянської влади на Закарпатті (1944 – початок 1950-х років). *Масовья рэпрэсіі ў СССР у гістарычных даследаваннях і калектыўнай памяці*: науковий збірник. Мінск: Зміцер Колас, 2018. С. 243–260.

1440. Міщанин В. Роль радіо і преси у пропаганді радянської влади на Закарпатті у 1944–1950 рр. *Україна: культурно-ціннісні виклики*. Матеріали круглого столу 13 червня 2012 р.. Сімферополь: Кримський інститут бізнесу УЕУ, 2012. С. 33–39.

1441. Міщанин В. Становлення вищої та середньої спеціальної освіти на Закарпатті у 1945–1950 рр. / *За матеріалами міжнародного науково-практичного семінару «Освіта в умовах формування суспільства знань» 22–27 липня 2013 р.*, Сімферополь, Крим, Україна // *Таврійський економічний журнал*, 2013. № 3. С. 75–78.

1442. Міщанин В. Становлення радянської культурної мережі в Закарпатській області у повоєнні роки. URL: <http://uamoderna.com/md/mishchanyn-sovietization-of-zakarpatia>.

1443. Міщанин В. Становлення та утвердження комуністичного режиму в Румунії у висвітленні закарпатської періодики. *Румунсько-українські відносини: історія та сучасність*. Сату Марє–Бухарест, 2018. С. 191–205.

1444. Міщанин В. Творення «радянської» культури на Закарпатті в 1946–1950 рр. *Історія України: сучасні виклики*: матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. С. 105–123. URL: http://academia.in.ua/sites/default/files/document/2015/konferenc_istor_ukr_2015.pdf.

1445. Міщанин В. Ужгород радянський. *Експерсії Ужгородом*: навчальний посібник з історичного експурсознавства. Ужгород : ТОВ «РІК-У», 2017. С. 74–81.

1446. Міщанин В. Функціонування Ужгородського університету в умовах посиленого ідеологічного контролю КППС у перші роки Радянської влади на Закарпатті (1946–1950 рр.). *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. Ужгород : Вид-во УжНУ «Говерла», 2011. Вип. 26. С. 47–55.

1447. Міщанин В., Місок М. Трансформація системи освіти в період Закарпатської України 1944–1950 рр. *Розум в ХІХ столітті*. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції 20 червня 2012 р. Сімферополь: Кримський інститут бізнесу УЕУ, 2012. С. 25–32.

1448. Міщанин В.В. Радянська Закарпаття 1944–1950 рр.: монографія. Ужгород : РІК-У, 2018. 644 с.

1449. Міщенко С., Шеневідько А. Розвиток сільського господарства Закарпаття за роки Радянської влади. *Великий Жовтень і розквіт возз'єднаного Закарпаття*. С. 346–367.

1450. Могорита М., Шваб М. Позабуті герої Карпатської України. *Карпатська Україна і Карпатська Січ: Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 60-річчю Карпатської України і Карпатської Січі*. м. Хуст, 14 березня 1999 р. / Упорядник та вступ проф. В. Худанича; Відповідальний за випуск В. Худанич. Ужгород: Карпати – Гражда, 1999. С. 124–126.

1451. Мозальов В. Державотворча діяльність Августина Волошина (1938–1939). *Воєнна історія Галичини та Закарпаття*. Науковий збірник. Матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції, м. Львів, 15 квітня 2010 р. / Відповідальні редактори: В.В. Карпов, В.І. Горелов, І.В. Мороз. К., 2010. С. 377–382.

1452. Мороз М. Традиції шкільних підручників Л.М. Толстого, К.Д. Ушинського в «Часописі для угро-руської молодіжі» А. Волошина і «Світлі» О. Маркуша. *Матеріали наукової конференції, присвяченої пам'яті Івана Панькевича*. Ужгород, 1992. С. 335–337.

1453. Моя Карпатська Україна: Поетична антологія / Упорядкування та післяслово І. Ребрика. Ужгород: МП «Бокор», 1992. 210 с.

1454. Мудра Ю. Наш край – наша історія: Методичний посібник для вчителів та учнів загальноосвітніх шкіл, ліцеїв, гімназій, ПТУ та середніх спеціальних навчальних закладів / Відповідальні за випуск В.М. Петечук, В.П. Становихін. Ужгород, 1994. 352 с.

1455. Мушинка М. «Прихильником радянської влади на Карпатській Україні я ніколи не був...» (Знайдено судову справу Степана Ключурака). *Карпатський край*. 1995. № 5–8. С. 47–52.

1456. Мушинка М. Взаємини Степана Ключурака з Августином Волошином. *Карпатська Україна і Августин Волошин*. Матеріали міжнародної наукової конференції «Карпатська Україна – пролог відродження української держави» (Ужгород, 11–12 березня 1994 року). Ужгород, 1995. С. 127–135.

1457. Мушинка М. Іван Панькевич і «Просвіта». *Матеріали наукової конференції, присвяченої пам'яті Івана Панькевича (23–24 жовтня 1992 р.)*. Ужгород, 1992. С. 38–40.

1458. Мушинка М. Іван Панькевич і «Просвіта». *Тези III-ї народознавчої науково-практичної конференції, присвяченої 100-річчю від дня народження Олександра Маркуша*. 25–26 жовтня 1991 р. / Редколегія: М.П. Тиводар (голова) та ін. Хуст, 1991. С. 38–39.

1459. Мушинка М. Ключурак Степан Степанович. *Енциклопедія Сучасної України* / Національна Академія Наук України, Наукове товариство ім. Т. Шевченка, Координаційне бюро Енциклопедії Сучасної України НАН України; [І.М. Дзюба, А.І. Жуковський – співголови, М.Г. Железняк – відповідальний секретар]. Київ, 2013. Т. 13 (Киї–Кок). С. 357.

1460. Мушинка М. Коломийки про Карпатську Україну, записані Іваном Панькевичем. *Календар «Просвіти» на 1999 рік*. Ужгород: Закарпатське крайове товариство «Просвіта», 1999. С. 78.

1461. Мушинка М. Лицар волі. Життя і політично-громадська діяльність Степана Клочурака. Ужгород, 1995. 284 с.

1462. Мушинка М. Лицар волі: життя і політично-громадська діяльність Степана Клочурака. 2-ге видання, виправлене та доповнене. Ужгород : Гражда, 2011. 448 с.

1463. Мушинка М. Музей Визвольної боротьби України в Празі та доля його фондів: Історико-архівні нариси. К., 2005. 128 с.

1464. Мушинка М. Няраді Діонісій. *Енциклопедія Сучасної України* / Національна Академія Наук України, Наукове товариство ім. Т. Шевченка, Координаційне бюро Енциклопедії Сучасної України НАН України; [І.М. Дзюба, А.І. Жуковський – співголови, М.Г. Железняк – відповідальний секретар]. Київ, 2021. Т. 23 (Нг–Ня). С. 828.

1465. Мушинка М. Ольга Дутко (1910–2004). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії* / Упорядник С.Д. Федака; редакційна колегія: І.І. Качур (голова), М.М. Вегеш, О.Д. Гаврош, М.В. Делеган, В.І. Дмитрук, О.Д. Довганич, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун (заст. голови), І.Ю. Коршинський, Ю.В. Мойш, М.В. Олашин, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород : ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 743–744.

1466. Мушинка М. Передмова. *Єфремів Сергій. Бої на Карпатській Україні 14–15 березня 1939 року*. Івано-Франківськ : «Лілея-НВ», 2019. С. 5–22.

1467. Мушинка М. Сергій Єфремов (1893–1966). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії* / Упорядник С.Д. Федака; редакційна колегія: І.І. Качур (голова), М.М. Вегеш, О.Д. Гаврош, М.В. Делеган, В.І. Дмитрук, О.Д. Довганич, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун (заст. голови), І.Ю. Коршинський, Ю.В. Мойш, М.В. Олашин, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород : ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 357–363.

1468. Мушинка М. Син славного роду. До 110-річчя з дня народження Корнила Заклинського. *Календар «Просвіти» на 1999 рік*. Ужгород : Закарпатське крайове товариство «Просвіта», 1999. С. 173–175.

1469. Мушинка М. Спогади С. Ф. Єфремова про березень 1939 р. в Карпатській Україні. *Сергій Єфремов. Бої 14–15 березня 1939 року на Карпатській Україні*. Ужгород : Видавництво Гражда, 2009. С. 4–16.

1470. Мушинка М. Спогади Юлія Бращайка – важливий внесок до історії Закарпатської України. *Дукля*. 2009. № 1. С. 83–85.

1471. Мушинка М. Степан Клочурак – міністр оборони Карпато-Української держави. *Карпатська Україна – етап українського державотворення: історія і сучасність*. Матеріали наукової конференції, присвяченої 80-річчю проголошення незалежності Карпато-Української держави і 145-річчю від дня народження видатного закарпатського політика і громадсько-культурного мислителя Августина Волошина. Ужгород, 2019. С. 97–99.

1472. Мушинка М. Степан Клочурак – міністр оборони Карпатсько-Української держави. *Карпатська Україна – незалежна держава*. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої Незалежності Карпатської України (м. Ужгород, 14–15 березня 2019 року) / Вступне слово В. Смоланки; Редколегія: М. Вегеш (голова), С. Віднянський, М. Лендъел, О. Пагіря, М. Токар, С. Федака (члени редколегії). Ужгород : Видавництво ПП «АУТДОР-ШАРК», 2019. С. 167–170.

1473. Мушинка М. Степан Клочурак і Карпатська Україна. *Карпатська Україна (1938–1939)*. Збірник матеріалів міжнародної наукової конференції до 70-річчя проголошення Карпатської України. Пряшів, 5 березня 2009 року. Пряшів–Ужгород, 2010. С. 42–66.

1474. Мушинка М. Степан Пап і його «Велика боротьба». *Пап С. Велика боротьба* / Передмова акад. Миколи Мушинки. Ужгород : Гражда, 2015. С. 3–9.

1475. Мушинка М. Три історичні події в культурному житті чехословацьких українців. *Свобода*. 1991. Ч. 127. 6 липня.

1476. Мушинка М. Унікальні спогади живого учасника національно-визвольного руху на Закарпатті (Відгук на книгу: Іван Коршинський. Про забутне. Ужгород : Видавництво «Гражда», 2020. 502 с.). *Календар «Просвіти» на 2022 рік* / Укладачі Павло М. Федака, Павло П. Федака. Ужгород : ГО «Закарпатське крайове культурно-освітнє товариство «Просвіта», 2022. С. 104–107.

1477. Назарчук О., Сацький П. Карпатська Україна як фактор у процесі формування політичної конфігурації Центральної Європи напередодні Другої світової війни. *Київські історичні студії: науковий журнал*. 2019. № 2(9). С. 74–82.

1478. Нариси з історії дипломатії України / О. І. Галенко, Є. Є. Камінський, М. В. Кірсенко та ін., під редакцією В. А. Смолія. К. : Видавничий дім «Альтернативи», 2001. 736 с.

1479. Нариси історії Закарпатської обласної партійної організації / Автори: В. І. Білоусов, І. М. Гранчак, О. Д. Довганич та ін.; [Редколегія: Ю. В. Ільницький (голова) та ін.]. Ужгород : Карпати, 1980. 320 с.

1480. Нариси історії Закарпатської обласної партійної організації / Авт. В. І. Білоусов, І. М. Гранчак, О. Д. Довганич та інші; Редкол. Ю. В. Ільницький (голова) та інші. Ужгород : Карпати, 1980. 320 с.

1481. Нариси історії Закарпатської обласної партійної організації. Том перший (1918–1945 рр.) / Редколегія: Ю. В. Ільницький (голова) та ін. Ужгород : Карпати, 1968. 336 с.

1482. Народне господарство Закарпатської області. Статистичний збірник. Ужгород : Закарпат. обл. вид-во, 1957. 168 с.

1483. Наукова еліта Закарпаття: Доктори наук, професори Ужгородського національного університету / Редакційна колегія: М. М. Вегеш, Л. О. Белей, О. Г. Сливка та ін. [Біографії істориків, які досліджували Карпатську Україну]. Ужгород : Гражда, 2005. 160 с.

1484. Науковий і мистецький світ Федора Потушняка: Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 100-річчю від дня народження видатного українського письменника і вченого / Упорядник Ігор Ліхтей. Ужгород : Поліграфцентр «Ліра», 2010. 456 с.

1485. Небесник І. Бокшай Йосип Йосипович. *Енциклопедія Закарпаття. Визначні особи ХХ століття* / Редакційна колегія: В.В. Бедь, М.М. Ганич, О.Д. Довганич, В.І. Комендар, І.М. Мешко, І.П. Стецяк, І.В. Хланта, В.І. Худанич. Ужгород : Видавництво «Гражда», 2007. С. 50.

1486. Небесник І. Роль гімназії у піднесенні культурного і освітнього рівня українців Закарпаття. *Українські Карпати*. Матеріали міжнародної наукової конференції. Ужгород : Карпати, 1993. С. 330–335.

1487. Небесник І. Українська мова в гімназіях, учительських семінаріях і Торговельній академії Закарпаття. *Українська мова на Закарпатті у минулому і сьогодні*. Матеріали науково-практичної конференції (Ужгород, 5–6 травня 1992 р.) / Редколегія: Б.К. Галас (відповідальний редактор) та ін. Ужгород, 1993. С. 237–243.

1488. Небесник І. Художник Йосип Бокшай: життєвий і творчий шлях. *Науковий збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді*. Річник IV–XVIII. Карпатська Україна: Національне відродження. Політичний розвиток. Персоналії. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 60-річчю Карпатської України (11–12 березня 1999 року). Ужгород, 2000. С. 295–299.

1489. Небесник І. Художня освіта на Закарпатті у ХХ столітті: історико-педагогічний аспект. Ужгород : Закарпаття, 2000. 168 с.

1490. Неврлий М. Герой Карпатської Січі Олександр Блестів (Жмуток спогадів). *Карпатська Україна (1938–1939)*. Збірник матеріалів міжнародної наукової конференції до 70-річчя проголошення Карпатської України. Пряшів, 5 березня 2009 року. Пряшів–Ужгород, 2010. С. 120–123.

1491. Неврлий М. Герой Карпатської Січі Олександр Блестів (Жмуток спогадів). *Дукля*. 2009. № 1. С. 47–58.

1492. Неврлий М. Для поглиблення історичної пам'яті: [Про політика і культурно-громадського діяча С. Клочурака (1895–1980)]. *Сучасність*. 1995. № 9. С. 162–164.

1493. Неврлий М. Невмируща держава Карпатська Україна. *Дукля*. 2011. № 1. С. 85–86.

1494. Неврлий М. Про В. Гренджу-Донського та його зв'язки з українською емігрантською літературою. *Неврлий М. Минуле й сучасне: збірник слов'янознавчих праць*. К. : Смолоскип, 2009. С. 682–687.

1495. Неврлий М. Соціальний характер будительства В. Гренджі-Донського: доповідь у Словацько-українському товаристві (Братислава, 24.04.2012). *Дукля*. 2012. № 3. С. 61–63.

1496. Неврлий М. Суспільне будительство Василя Гренджі-Донського. *Літературна Україна*. 2012. 13 вересня.

1497. Неврлий М. Ювілей закарпатського Бояна (До 70-річчя з дня народження В. Гренджі-Донського). *Твори Василя Гренджі-Донського*. Том XI.

Похорон поета. Огляд творчості поета / Літературна редакція: проф. д-р. Василь Лев; редакція англійського тексту: Мгр. Імре Кардашинець. Зібрала і впорядкувала Зірка Гренджа-Донська. Вашингтон : Видання Карпатського Союзу, Інк.; Відділ у Вашингтоні, Д. К., 1990. С. 461–462.

1498. Неврлий М. Ювілей закарпатського Бояна. *Наше слово*. 1967. 23 квітня.

1499. Неврлий М. Тема соборності України в закарпатському фольклорі. *Дукля*. 1992. № 1. С. 37–41.

1500. Нікітішена Т. Вибори до Сейму Карпатської України 1939 року: організація, проведення і результати. Наукові праці студентів та магістрантів історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. 2016. Випуск 12. С. 80–82.

1501. Нікольський Є. «Священник на престолі»: діяльність отців Августина Волошина, Йозефа Тісо і Михайла Мускоса (Макаріюса) в релігійно-державницькому вимірі. *Богословська думка в Україні*: науковий журнал / Ужгородська Українська Богословська академія; Карпатський університет імені Августина Волошина; Міжнародна академія богословських наук. 2020. Випуск 2. С. 36–46.

1502. Німчук В. «Практична граматики руської мови» А. Волошина. *Карпатська Україна і Августин Волошин*. Матеріали міжнародної наукової конференції «Карпатська Україна – пролог відродження української держави» (Ужгород, 11–12 березня 1994 року). Ужгород, 1995. С. 254–265.

1503. Німчук В. Августин Волошин. О письменном язиці подкарпатських русинов (підготовка до друку). *Українська мова*. 2004. № 3. С. 105–113.

1504. Німчук В. Августин Волошин. О письменном язиці подкарпатських русинов (підготовка до друку). *Українська мова*. 2004. № 2. С. 81–91.

1505. Німчук В. Волошин Августин Іванович (17.III.1874–19.VII.1945). *Українська мова*. 2004. № 2. С. 78–80.

1506. Новые документы по истории Мюнхена / Редакционная коллегия: И.И. Земсков и другие. М.: Госкомиздат, 1958. 160 с.

1507. Носа В. Освіта на Рахівщині в діях та помислах о. Августина Волошина (До 80-ліття Карпатської України). *Карпатська Україна – етап українського державотворення: історія і сучасність*. Матеріали наукової конференції, присвяченої 80-річчю проголошення незалежності Карпато-Української держави і 145-річчю від дня народження видатного закарпатського політика і громадсько-культурного мислителя Августина Волошина. Ужгород, 2019. С. 72–79.

1508. Олашин А. Історія Закарпаття: посібник для середніх шкіл. Мукачево, 1992. С. 133–136.

1509. Олашин М. [Рец.: Український чин Закарпаття: архівні матеріали і документи, дослідження, спомини / Редактори-упорядники В. Худанич, В. Маркусъ. Ужгород : Мистецька лінія, 2004. 240 с.]. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. Випуск 14. Ужгород : «Вісник Карпат», 2005. С. 122–123.

1510. Олашин М. Історичний факультет Ужгородського національного університету. Ужгород : Гражда, 2010. 440 с.

1511. Олашин М. Події Карпатської України в оцінці Степана Росохи. *Науковий збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді. Річник IV–XVIII. Карпатська Україна: Національне відродження. Політичний розвиток. Персоналії. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 60-річчю Карпатської України (11–12 березня 1999 року)*. Ужгород, 2000. С. 78–81.

1512. Оляяр Я. Духовни и церковни вязи Руского Керестура зоз Закарпатську Україну, Пряшовщину и Галичину. *Культура Українських Карпат: традиції і сучасність. Матеріали міжнародної наукової конференції*. Ужгород : Карпати, 1995. С. 421–436.

1513. Оляяр Я. Просвітни, школски и културни вязи у прошлости Руского Керестура (Бачка) зоз Закарпатйом, Пряшовщину и Галичину-Горніцу. *Українські Карпати: етнос, історія, культура. Матеріали міжнародної наукової конференції*. Ужгород : Карпати, 1993. С. 356–365.

1514. Опачко М. Трудова підготовка молоді в контексті формування національної самосвідомості в концепції виховання А. Волошина. *Карпатська Україна і Карпатська Січ: Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 60-річчю Карпатської України і Карпатської Січі*. м. Хуст, 14 березня 1999 р. / Упорядник та вступ проф. В. Худанича; Відповідальний за випуск В. Худанич. Ужгород : Карпати–Гражда, 1999. С. 93–99.

1515. Орехова С. Є. Поштові марки Закарпатської України першої половини ХХ ст. як символ української державності. *Вчені записки Тернопільського Національного Університету імені В.І.Вернадського*. Серія Історичні науки. 2019. Том 30 (69). № 2. С. 42–46.

1516. Остапєць Ю., Токар М. Закарпаття через призму політичних виборів. Ужгород : Карпати, 2009. 336 с.

1517. Отець Августин Волошин в документах та пам'яті народній / Автор-упорядник Матейко В. І.; передмова Інни Турянці. Ужгород : Гражда, 2017. 176 с. (Б-ка науково-мистецького часопису «Екзиль»).

1518. Офіцинський Р. «Ахіллєсова п'ята». 1-а угорська армія. *Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура* / Під ред. М. Вегеша, Ч. Фединець; редколєг.: Ю. Остапєць, Р. Офіцинський, Л. Сорко, М. Токар, С. Черничко. Ужгород : Ліра, 2010. С. 248–249.

1519. Офіцинський Р. «Іду на смерть, бо любив свою рідну Україну»: яку роль зіграло проголошення Карпатської України в березні 1939 р. для нас сьогоднішніх?: [розмова з доктором історичних наук, професором Р.А. Офіцинським. Вєла Л. Олійник]. *Новини Закарпаття*. 2012. 17 березня.

1520. Офіцинський Р. «Сонце довгожданої волі». Коли ж День визволення і Закарпаття, і всієї України? Та чи визволення? *Тисячоліття – Millennia*. Вип. 1. Ужгород : Гражда, 2014. С. 5–13.

1521. Офіцинський Р. Анексія Карпатської України (березень–липень 1939 р.). *Карпатська Україна (1938–1939)*. Збірник матеріалів міжнародної

наукової конференції до 70-річчя проголошення Карпатської України. Пряшів, 5 березня 2009 року. Пряшів–Ужгород, 2010. С. 154–163.

1522. Офіцинський Р. Дипломатичні зусилля уряду Карпатської України в екзилі (студія та документи). *Молодь–Україні* (Наукові записки молодих учених Ужгородського державного університету). Т. 1. Ужгород, 1994. С. 8–24.

1523. Офіцинський Р. Етнічні чистки. *Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура* / Під ред. М. Вегеша, Ч. Фединець; редколег.: Ю. Остапець, Р. Офіцинський, Л. Сорко, М. Токар, С. Черничко. Ужгород : Ліра, 2010. С. 284–286.

1524. Офіцинський Р. Євреї Карпатської України (1938 – 1939): соціально-економічне і національно-культурне становище. *Науковий вісник Карпатського університету імені Августина Волошина*: збірник наукових праць. 2020. № 1. С. 115–121.

1525. Офіцинський Р. Закарпатський крайком КПЧ у 1939–1941 роках. *Молодь–Україні* (Наукові записки молодих учених Ужгородського державного університету). Т. 4. С. 122–136.

1526. Офіцинський Р. Карпатська Україна: історичні есе. Ужгород : ТІМРАНИ, 2020. 288 с.

1527. Офіцинський Р. Напівдержавне православ'я та ізгої-протестанти. *Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура* / Під ред. М. Вегеша, Ч. Фединець; редколег.: Ю. Остапець, Р. Офіцинський, Л. Сорко, М. Токар, С. Черничко. Ужгород : Ліра, 2010. С. 341–342.

1528. Офіцинський Р. Нелегальний перехід угорсько-радянського кордону у 1939–1941 роках / Ужгородський державний університет, Науково-дослідний інститут Карпатознавства. Прага–Ужгород, 1993. 70 с.

1529. Офіцинський Р. Німецький фактор на сторінках карпато-української газети «Нова свобода» (1938–1939). *Німці на Закарпатті (X–XX ст.)*. Карпатика. Випуск 4. Ужгород : Патент, 1995. С. 56–64.

1530. Офіцинський Р. Німецький фактор на сторінках карпатоукраїнської газети «Нова свобода» (1938–1939). 15 березня минуло 62 роки з дня проголошення незалежності Карпатської України. *Соціал-демократ*. 2001. 17 березня.

1531. Офіцинський Р. Новітня література Закарпаття: літературознавчі статті, нариси, рецензії, огляди. Ужгород : Гражда, 2015. 120 с.

1532. Офіцинський Р. Новоселиця у минулому і сьогодні (1371–2009 роки): історико-краєзнавча монографія. Ужгород : Гражда, 2009. 512 с.

1533. Офіцинський Р. Окупаційний режим у Карпатській Україні (15 березня–17 липня 1939 р.). *Молодь–Україні*: Наукові записки молодих учених Ужгородського державного університету. Ужгород, 1996. Т. 9. С. 61–68.

1534. Офіцинський Р. Окупація та анексія Карпатської України. *Трибуна*. 2011. 12 березня.

1535. Офіцинський Р. Парламентська діяльність угорських депутатів (1939–1944 рр.). *Молодь–Україні* (Наукові записки молодих учених Ужгородського державного університету). Т. 3. Ужгород, 1994. С. 117–137.

1536. Офіцинський Р. Політичний розвиток Закарпаття у складі Угорщини (1939–1944) / Відповідальний редактор В. Смолій. К., 1997. 243 с.

1537. Офіцинський Р. Політичний розвиток Закарпаття у складі Угорщини (1939–1944): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Ужгород, 1996.

1538. Офіцинський Р. Превентивна радянська Закарпатська Україна (осінь 1944 р. – 1946 р.). *Закарпатська Україна: перспективи та реалії розвитку*: Матер. всеукр. конф. Ужгород, 2010. С. 107–115.

1539. Офіцинський Р. Прелюдія осені 1944 року (Листівки часу Карпатської України). *Закарпатська Україна. Осінь 1944 року*. Матеріали наукової конференції, присвяченої 50-річчю визволення Закарпаття від фашизму та 50-річчю Першого з'їзду Народних комітетів Закарпатської України. С. 130–135.

1540. Офіцинський Р. Русифікація. *Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура* / Під ред. М. Вегеша, Ч. Фединець; редколег.: Ю. Остапець, Р. Офіцинський, Л. Сорко, М. Токар, С. Черничко. Ужгород : Ліра, 2010. С. 293–296.

1541. Офіцинський Р. Сталеві нерви тореадора. Україна. 2009–2014. Ужгород : Гражда, 2015. 244 с.

1542. Офіцинський Р. Сучасні уявлення про Карпатську Україну. *Українське державотворення*: альманах. 2019. № 1. С. 44–47.

1543. Офіцинський Р. Убивство єпископа Теодора Ромжі. *Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура* / Під ред. М. Вегеша, Ч. Фединець; редколег.: Ю. Остапець, Р. Офіцинський, Л. Сорко, М. Токар, С. Черничко. Ужгород : Ліра, 2010. С. 335–336.

1544. Офіцинський Р. Фіктивні вибори. *Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура* / Під ред. М. Вегеша, Ч. Фединець; редколег.: Ю. Остапець, Р. Офіцинський, Л. Сорко, М. Токар, С. Черничко. Ужгород : Ліра, 2010. С. 254–255.

1545. Офіцинський Р. Хочемо правди? Ось її очі. Уроки Карпатської України: концепція Володимира Бірчака. *Бірчак В. Карпатська Україна: спогади й переживання*. Ужгород : Гражда, 2007. С. 175–197.

1546. Офіцинський Р., Довганич О. Закарпатська молодь у роки другої світової війни (До 50-ліття Перемоги). Ужгород, 1995. 38 с.

1547. Офіцинський Р., Петрецький В. Закарпаття у міграційних процесах (1944–1955). *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. Випуск 17. Ужгород : Видавництво УжНУ «Говерла», 2006. С. 48–53.

1548. Офіцинський Р., Петрецький В. Трудова мобілізація закарпатських юнаків на Донбас (1947–1949 рр.). *Вісник Прикарпатського університету*. Історія. Випуск XII–XIII. Івано-Франківськ, 2007. С. 36–39.

1549. Очерки новой и новейшей истории Венгрии / Редколлегия: А.И. Пушкиш (ответственный редактор) и другие. М. : Издательство социально-экономической литературы, 1963. 415 с.

1550. Павленко Г. Волошин Августин Иванович (18.3.1874–11.7.1945). *Діячі історії, науки і культури Закарпаття*. Малий енциклопедичний словник. 270 біо-бібліографій, видання друге, доповнене і перероблене. Ужгород, 1999. С. 37–39.

1551. Павленко Г. Німці на Закарпатті. Ужгород, 1995. 73 с.

1552. Павленко Г. Нове про депортацію німців Закарпаття в 1944–1946 рр. *Державне регулювання міжетнічних відносини в Закарпатті*: матеріали наук.-практ. конф. Ужгород, 1997. С. 160–164.

1553. Павленко І. Відділ ЦК КП(б)У по західних, Ізмаїльській та Закарпатській областях: документи ЦДАГО. URL: <http://www.archives.gov.ua/Publicat/AU/2001-4-5-6.php#Pavlenko> (дата звернення: 30.07.2018).

1554. Пагіря О. «Іх там нет» по-польськи: як Польща Карпатську Україну дестабілізувала. *Українська правда*. 2019. 17 лютого.

1555. Пагіря О. «Український П'ємонт у Карпатах»: українське питання в західному публічному дискурсі під час Чехословацької кризи 1938–1939 рр. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2017. № 30. С. 113–135.

1556. Пагіря О. Андрій Карабелеш (1906–1964). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С.Д. Федака; редакційна колегія: І.І. Качур (голова), М.М. Вегеш, О.Д. Гаврош, М.В. Делеган, В.І. Дмитрук, О.Д. Довганич, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун (заст. голови), І.Ю. Коршинський, Ю.В. Мойш, М.В. Олашин, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород : ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 630–633.

1557. Пагіря О. Василь Романчук (1909–1999). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С.Д. Федака; редакційна колегія: І.І. Качур (голова), М.М. Вегеш, О.Д. Гаврош, М.В. Делеган, В.І. Дмитрук, О.Д. Довганич, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун (заст. голови), І.Ю. Коршинський, Ю.В. Мойш, М.В. Олашин, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород : ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 492–495.

1558. Пагіря О. Василь Филонович (1890–1987). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С.Д. Федака; редакційна колегія: І.І. Качур (голова), М.М. Вегеш, О.Д. Гаврош, М.В. Делеган, В.І. Дмитрук, О.Д. Довганич, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун (заст. голови), І.Ю. Коршинський, Ю.В. Мойш, М.В. Олашин, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород : ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 412–417.

1559. Пагіря О. Від співпраці до ворожнечі: протистояння Карпатської Січі та чехословацьких органів безпеки (1938–1939). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Випуск 33. Львів : Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, 2020. С. 90–110.

1560. Пагіря О. Віднайдено дві перші рукописні збірки Івана Рошка-Ірлявського. *Екзиль*. Науково-мистецький часопис. 2007. № 2 (7). С. 26–27.

1561. Пагіря О. Війна за спадщину святого Іштвана: збройний конфлікт у Карпатській Україні в середині березня 1939 року. *Угорсько-українське*

пограниччя: етнополітичні, мовні та релігійні критерії самоідентифікації населення / відповідальний редактор: І. Патер; упорядники: О. Муравський, М. Романюк. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2020. С. 118–153.

1562. Пагіря О. Всеволод Петрів (1883–1948). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С.Д. Федака; редакційна колегія: І.І. Качур (голова), М.М. Вегеш, О.Д. Гаврош, М.В. Делеган, В.І. Дмитрук, О.Д. Довганич, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун (заст. голови), І.Ю. Коршинський, Ю.В. Мойш, М.В. Олашин, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород : ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 406–410.

1563. Пагіря О. Епіфаній Камінський (1893–?). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С.Д. Федака; редакційна колегія: І.І. Качур (голова), М.М. Вегеш, О.Д. Гаврош, М.В. Делеган, В.І. Дмитрук, О.Д. Довганич, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун (заст. голови), І.Ю. Коршинський, Ю.В. Мойш, М.В. Олашин, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород : ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 364.

1564. Пагіря О. Євген Басюк (нар. 1922). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С.Д. Федака; редакційна колегія: І.І. Качур (голова), М.М. Вегеш, О.Д. Гаврош, М.В. Делеган, В.І. Дмитрук, О.Д. Довганич, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун (заст. голови), І.Ю. Коршинський, Ю.В. Мойш, М.В. Олашин, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород : ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 440–444.

1565. Пагіря О. Євген Врецьона (1905–1975). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С.Д. Федака; редакційна колегія: І.І. Качур (голова), М.М. Вегеш, О.Д. Гаврош, М.В. Делеган, В.І. Дмитрук, О.Д. Довганич, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун (заст. голови), І.Ю. Коршинський, Ю.В. Мойш, М.В. Олашин, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород : ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 350–356.

1566. Пагіря О. Євген Коновалець і розбудова організаційної мережі ОУН на Підкарпатській Русі у 1930-х роках. *Український визвольний рух*. 2011. Збірник 16. Львів : Центр досліджень визвольного руху. С. 162–191.

1567. Пагіря О. Жіноча Січ. *Україна молода*. 2010. 13 березня.

1568. Пагіря О. Загадковий міністр Карпатської України: [Лев Прхала]. *Срібна Земля–Фест*. 2011. 3–9 лютого.

1569. Пагіря О. Заповіт генерала [Про статтю Михайла Бажанського]. *Екзиль*. Науково-мистецький часопис. 2007. № 4(9). С. 15–17.

1570. Пагіря О. Західноукраїнські землі в міжвоєнний період. Карпатська Україна (1938–1939 рр.). Методичні рекомендації / Всеукраїнська громадська організація «Не будь байдужеим!». Київ : К. І. С., 2011. 24 с. + 1 комп'ютерний диск.

1571. Пагіря О. Зовнішньополітичні маневри уряду Карпатської України в умовах угорської агресії (середина березня 1939 р.). *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія Історія. 2019. Випуск 2(41). С. 8–19.

1572. Пагіря О. Іван Белейович (Нар. 1916 р.). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С.Д. Федака; редакційна колегія: І.І. Качур (голова), М.М. Вегеш, О.Д. Гаврош, М.В. Делеган, В.І. Дмитрук, О.Д. Довганич, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун (заст. голови), І.Ю. Коршинський, Ю.В. Мойш, М.В. Олашин, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород : ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 445–448.

1573. Пагіря О. Іван Бутковський (Гуцул) (1910–1967). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С.Д. Федака; редакційна колегія: І.І. Качур (голова), М.М. Вегеш, О.Д. Гаврош, М.В. Делеган, В.І. Дмитрук, О.Д. Довганич, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун (заст. голови), І.Ю. Коршинський, Ю.В. Мойш, М.В. Олашин, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород : ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 346–349.

1574. Пагіря О. Іван Кедюлич (1912–1945). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С.Д. Федака; редакційна колегія: І.І. Качур (голова), М.М. Вегеш, О.Д. Гаврош, М.В. Делеган, В.І. Дмитрук, О.Д. Довганич, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун (заст. голови), І.Ю. Коршинський, Ю.В. Мойш, М.В. Олашин, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород : ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 479–483.

1575. Пагіря О. Інструмент електоральної мобілізації: участь Карпатської Січі у проведенні виборів до Союму Карпатської України 12 лютого 1939 р. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. 2020. № 2 (43). С. 61–74.

1576. Пагіря О. Карпатська Січ: військове формування Карпатської України. К. : Темпора, 2010. 152 с.

1577. Пагіря О. Карпатська Україна в документах Другої Чехо-Словацької республіки: В двох книгах. Книга 1. Львів : Видавництво Українського Католицького Університету, 2020. 352 с.

1578. Пагіря О. Карпатська Україна в документах Другої Чехо-Словацької республіки: В двох книгах. Книга 2. Львів : Видавництво Українського Католицького Університету, 2020. 862 с.

1579. Пагіря О. Карпатська Україна. 1938–1939 [Відеозапис]: відеофільм: відеоурок-презентація для середніх шкіл / режисер: О. Подобед-Франківська;

автори сценарію: О. Пагіря, Я. Гольденберг. Київ : Всеукраїнська громадська організація «Не будь байдужим!», 2011. 1 відеодиск (38 хвилин) у конверті.

1580. Пагіря О. Крути під Хустом: для українців Друга світова війна розпочалася за півроку до її офіційного початку. *Український імждень*. 2010. 9 березня.

1581. Пагіря О. Ліквідація Греко-Католицької Церкви на Закарпатті у 1945–1949 рр. URL: <http://territoryterror.org.ua/uk/publications/details/?newsid=338> (дата звернення: 31.07.2018).

1582. Пагіря О. Методичні рекомендації до теми «Західноукраїнські землі в міжвоєнний період. Карпатська Україна (1938–1939 рр.)» / Всеукраїнська громадська організація «Не будь байдужим!». Київ : К. І. С., 2011. 22 с. (Проект «Відроджена історія України»).

1583. Пагіря О. Микола Галаган (1882–?). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С.Д. Федака; редакційна колегія: І.І. Качур (голова), М.М. Вегеш, О.Д. Гаврош, М.В. Делеган, В.І. Дмитрук, О.Д. Довганич, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун (заст. голови), І.Ю. Коршинський, Ю.В. Мойш, М.В. Олашин, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород : ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 573–579.

1584. Пагіря О. Микола Капустянський (1879–1969). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С.Д. Федака; редакційна колегія: І.І. Качур (голова), М.М. Вегеш, О.Д. Гаврош, М.В. Делеган, В.І. Дмитрук, О.Д. Довганич, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун (заст. голови), І.Ю. Коршинський, Ю.В. Мойш, М.В. Олашин, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород : ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 365–369.

1585. Пагіря О. Між війною та миром: відносини між ОУН і УПА та збройними силами Угорщини. Літопис УПА. Бібліотека. Том 12. Торонто–Львів : Видавництво «Літопис УПА», 2014. 585 с.

1586. Пагіря О. Місія генерала Лева Прхали у Карпатській Україні (1938–1939 рр.). *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. Випуск 1 (42). 2020. С. 60–72.

1587. Пагіря О. Невідомі листи делегації Карпатської України до уряду Угорщини. З архівів ВУЧК–ДПУ–НКВД–КДБ. 2009. № 1. С. 49–70.

1588. Пагіря О. Однострій та відзнаки Організації Народної Оборони «Карпатська Січ». *Воєнна історія України. Галичина та Закарпаття*. Збірник наукових праць за матеріалами Всеукраїнської військово-історичної заочної конференції, 5–6 червня 2014 р. К. : Національний військово-історичний музей України, 2014. С. 302–306.

1589. Пагіря О. Осип Карачевський (1905–1944). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С.Д. Федака;

редакційна колегія: І.І. Качур (голова), М.М. Вегеш, О.Д. Гаврош, М.В. Делеган, В.І. Дмитрук, О.Д. Довганич, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун (заст. голови), І.Ю. Коршинський, Ю.В. Мойш, М.В. Олашин, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород : ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 472–475.

1590. Пагіря О. Події 13–14 березня 1939 р. в Хусті: путч, повстання чи збройний конфлікт? *Карпатська Україна – незалежна держава*. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої Незалежності Карпатської України (м. Ужгород, 14–15 березня 2019 року) / Вступне слово В. Смоланки; Редколегія: М. Вегеш (голова), С. Віднянський, М. Лендъел, О. Пагіря, М. Токар, С. Федака (члени редколегії). Ужгород : Видавництво ПП «АУТДОР-ШАРК», 2019. С. 21–37.

1591. Пагіря О. Політичне й економічне значення Карпатської України. *Екзиль*. 2007. № 6. С. 9.

1592. Пагіря О. Ріхард Ярій (1898–1969). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С.Д. Федака; редакційна колегія: І.І. Качур (голова), М.М. Вегеш, О.Д. Гаврош, М.В. Делеган, В.І. Дмитрук, О.Д. Довганич, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун (заст. голови), І.Ю. Коршинський, Ю.В. Мойш, М.В. Олашин, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород : ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 432–439.

1593. Пагіря О. Роззброєння членами Карпатської Січі чехословацьких військ в умовах агресії Угорщини проти Карпатської України (14–16 березня 1939 р.). *Проблеми гуманітарних наук*. Збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія. Випуск 2(44). 2019. С. 121–146.

1594. Пагіря О. Роман Шухевич (Шука) (1907–1950). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С.Д. Федака; редакційна колегія: І.І. Качур (голова), М.М. Вегеш, О.Д. Гаврош, М.В. Делеган, В.І. Дмитрук, О.Д. Довганич, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун (заст. голови), І.Ю. Коршинський, Ю.В. Мойш, М.В. Олашин, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород : ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 418–431.

1595. Пагіря О. Роман Шухевич у Карпатській Україні (1938–1939 рр.). *Визвольний шлях*. 2007. С. 73 – 82.

1596. Пагіря О. Роман Шухевич у Карпатській Україні (1938–1939). *Український визвольний рух*. Збірник 10. До 100-річчя від дня народження Романа Шухевича. Львів, 2007. С. 171–185.

1597. Пагіря О. Співпраця чехословацьких військових і «Карпатської Січі» у протидії диверсійним акціям Польщі й Угорщини проти Карпатської України (1938–1939). *Україна. Культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2019. Випуск 32. Львів, 2019. С. 97–112.

1598. Пагіря О. Степан Росоха (1908–1986). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С.Д. Федака; редакційна колегія: І.І. Качур (голова), М.М. Вегеш, О.Д. Гаврош, М.В. Делеган, В.І. Дмитрук, О.Д. Довганич, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун (заст. голови), І.Ю. Коршинський, Ю.В. Мойш, М.В. Олашин, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород : ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 196–205.

1599. Пагіря О. Українське питання в зовнішній політиці Другої Чехо-Словацької республіки на зламі 1938–1939 років. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Серія Історія. 2020. № 2 (145). С. 62–69.

1600. Пагіря О. УПА в Будапешті [Про О. Волянського, який входив до військового штабу ОНОКС]. *Україна Молода*. 2009. 18 листопада.

1601. Пагіря О. Через окупацію Срібної Землі пролягав шлях до союзу Гітлера зі Сталінін. *Голос України*. 2019. 14 березня.

1602. Пагіря О. Юрій Лопатинський (1906–1982). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С.Д. Федака; редакційна колегія: І.І. Качур (голова), М.М. Вегеш, О.Д. Гаврош, М.В. Делеган, В.І. Дмитрук, О.Д. Довганич, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун (заст. голови), І.Ю. Коршинський, Ю.В. Мойш, М.В. Олашин, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород : ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 487–489.

1603. Пагіря О., Посівнич М. Воєнно-політична діяльність ОУН у Закарпатті (1929–1939). *Український визвольний рух*. Львів : Центр досліджень визвольного руху. 2009. Збірник 13. С. 45–88.

1604. Падяк В. Нарис історії карпаторусинської літератури XVI–XXI століть. Ужгород : Видавництво В. Падяка, 2010. 204 с.

1605. Пайкош О. Мовна боротьба на Закарпатті 20–30-х років ХХ ст. *Українська мова на Закарпатті у минулому і сьогодні*. Матеріали науково-практичної конференції (Ужгород, 5–6 травня 1992 р.) / Редколегія: Б.К. Галас (відповідальний редактор) та ін. Ужгород, 1993. С. 251–259.

1606. Пайкош О. Педагогічна і громадська діяльність українських професорів Ужгородської гімназії (Спомини колишнього гімназиста). *Науковий збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді*. Річник IV–XVIII. Карпатська Україна: Національне відродження. Політичний розвиток. Персоналії. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 60-річчю Карпатської України (11–12 березня 1999 року). Ужгород, 2000. С. 281–282.

1607. Пайкош О. Спогади про діяльність читальні товариства «Просвіта» в Кальнику. *Календар «Просвіти» на 1999 рік*. Ужгород : Закарпатське крайове товариство «Просвіта», 1999. С. 178–182.

1608. Палаташ О. Чолом тобі, рідна земле Срібна... (Ностальгічний етюд). *Сполучені Штати Америки*, 1999. 125 с.

1610. Палинчак Н. Государственно-церковные отношения в странах Центральной Европы. *Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева*. г. Астана (Казахстан), 2013. № 5(96). С. 213–218.

1611. Палинчак Н. Модели государственно-церковных отношений в странах Центрально-Восточной Европы: основные особенности и динамика изменений. *Научный диалог*. Серия: Общественные науки. Екатеринбург (Российская федерация), 2013. № 12(24). С. 157–169.

1612. Палинчак Н. Особенности и основные вехи истории украинского христианства в контексте государственно-церковных отношений. *Научный диалог*. Серия: Экономика. Право. Политология. Екатеринбург (Российская федерация), 2013. Выпуск 7(19). С. 179–195.

1613. Палинчак Н. Религиозный вопрос в деятельности Закарпатского крайкома КПЧ (20–30-е гг.). *Научные разработки и достижения молодых ученых – народному хозяйству*: (Тезисы докладов областной научной конференции молодых ученых и специалистов, 28–30 октября 1989 г.). Ужгород, 1989. С. 154–157.

1614. Палинчак М. Держава і церква в Чехословаччині у 1918–1938 рр. (на матеріалах Словаччини і Закарпаття): автореферат дис. ... канд. іст. наук. 07.00.03 / Ужгородський університет. Ужгород, 1993. 20 с.

1615. Палинчак М. Держава і церква у постсоціалістичних суспільствах (на прикладі країн Центральної Європи та України). Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2014. 408 с.

1616. Палинчак М. Держава і церква у Центральній Європі. *Освіта регіону. Політологія. Психологія. Комунікації*: Український науковий журнал. К.: Університет «Україна», 2011. № 7. С. 78–83.

1617. Палинчак М. Держава та церква в Чехословаччині в 20–30 роках ХХ століття. *Актуальні питання розвитку Закарпаття в складі Чехословаччини у 1919–1945 роках*: матеріали наукової конференції (м. Ужгород, 1998 року). Ужгород, 1998. С. 26–30.

1618. Палинчак М. Держави й патріархи в історії православного руху на Закарпатті. *Карпатський край*: Громадсько-політичний журнал. 1994. № 12. С. 37–39.

1619. Палинчак М. Державно-церковні відносини в Закарпатській Україні (листопад 1944 – січень 1946 рр.). *Закарпатська Україна. Осінь 1944 року*. Ужгород, 1995. С. 79–82.

1620. Палинчак М. Державно-церковні відносини в Центральній Європі (політико-правовий аспект). *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Право. 2011 р. Випуск 15, Частина 1. С. 64–69.

1621. Палинчак М. Державно-церковні відносини в Чехословаччині 40–50-х років ХХ століття. *Трансформація держави у постсоціалістичному суспільстві*. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Бая-Маре (Румунія), 1993 року). Бая-Маре, 1993. С. 45–56.

1622. Палинчак М. Державно-церковні відносини на Закарпатті в 20-х – на початку 30-х років. *Молодь Закарпаття-Реформа*. 1994. 26 листопада.

1623. Палінчак М. Державно-церковні відносини на Закарпатті та в Словаччині в 20 – середині 30-х років ХХ століття. Ужгород, 1996. 93 с.

1624. Палінчак М. Державно-церковні відносини у країнах Центральної Європи: Головні особливості та динаміка змін. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Регіональні студії. 2013. Випуск 7. С. 72–83.

1625. Палінчак М. Державно-церковні відносини в Чехословаччині 40–50-х рр. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. 2010. Випуск 24. С. 146–150.

1626. Палінчак М. Державно-церковні відносини на Закарпатті та в Східній Словаччині в 20 – середині 30-х років ХХ століття. Ужгород, 1996. 216 с.

1627. Палінчак М. Деякі аспекти церковно-політичних відносин на Закарпатті у 20–30-і роки. *Науковий збірник Товариства «ПРОСВІТА» в Ужгороді*. Ужгород, 1996. С. 143–147.

1628. Палінчак М. До питання про правовий статус школи, держави і церкви. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Право. 2008. Випуск 9. С. 199–202.

1629. Палінчак М. До проблеми історіографії досліджень державно-церковних відносин. *Науковий часопис Національного Педагогічного Університету імені М.П. Драгоманова*. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. 2013. Випуск 10. С. 10–17.

1630. Палінчак М. Конституційно-правовий статус релігійних організацій в постсоціалістичних країнах Центральної Європи. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Право. 2002. Випуск 1. С. 62–66.

1631. Палінчак М. Ліквідація греко-католицької церкви у Східній Словаччині. Закарпаття і Чехословаччина в 1945–1948 роках. Ужгород–Кошице, 1999. С. 19–23.

1632. Палінчак М. Масарик, релігія та церква. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. 1995. С. 88–93.

1633. Палінчак М. Міжконфесійна ситуація на Закарпатті. *Права людини в Україні*. Інформаційно-аналітичний бюлетень Українсько-американського Бюро захисту прав людини. Харків, 1995. Випуск 13. С. 73–78.

1634. Палінчак М. Нормалізація міжконфесійних відносин на Закарпатті: труднощі і перспективи. *Релігія і церква в контексті реалій сьогодення* (збірник статей). Київ, 1995. С. 47–49.

1635. Палінчак М. Основні віхи становлення християнства в контексті державно-церковних відносин в Україні. *Розвиток сучасної освіти і науки: результати, проблеми, перспективи*: тези III-ї Міжнародної науково-практичної конференції (м. Дрогобич, 26–27 березня 2015 року). Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка. Дрогобич : Посвіт, 2015. С. 89–91.

1636. Палінчак М. Особливості конфесійної ситуації на Закарпатті. «*Формат розвитку відносин України та країн Центральної Європи у контексті впливу гібридної війни, виборчих процесів та теми забезпечення прав національних меншин*». Матеріали V Науково-практичної конференції (м. Ужгород, 25 вересня 2020 року). Ужгород. 2020. 320 с.

1637. Палінчак М. Правове регулювання державно-церковних відносин на Закарпатті та в Східній Словаччині. *Державно-правовий статус Закарпаття у складі Чехословаччини у 1919–1945 роках*: матеріали наукової конференції 3–4 жовтня 1996 року (м. Ужгород, 3–4 жовтня 1996 року). Ужгород, 1997. С. 32–41.

1638. Палінчак М. Релігія та церква на Закарпатті у міжвоєнний період. *Нариси історії Закарпаття*. У 3-х т. Т. 2: 1918–1945. Ужгород: Закарпаття, 1995. С. 340–358.

1639. Палінчак М. Роль церкви в розвитку освіти на Закарпатті. *Карпатський край*: Громадсько-політичний журнал. 1996. № 7–8. С. 34–39.

1640. Палінчак М. Специфіка та основні віхи становлення християнства в контексті державно-церковних відносин в Україні. *Die wirtschaftliche entwicklung Europaischer regionen in der* / Nick Palinchak, Vladimir Chimines, Natasa Bujdova, Stanislava Hunyadiova, Jan Holonic. Україна, 2016. С. 134–143.

1641. Палінчак М. Сучасне становище греко-католицької церкви Закарпаття. *Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 350-річчю Ужгородської унії (1646–1996)*. (м. Ужгород, 3–4 квітня 1996 року). Ужгород, 1996. С. 90–105.

1642. Палінчак М. Трансформація державно-церковних відносин у постсоціалістичному суспільстві (на прикладі країн Центральної і Східної Європи). Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2013. 472 с.

1643. Палінчак М. Трансформація державно-церковних відносин у постсоціалістичних суспільствах (на прикладі країн Центрально-Східної Європи): автореферат дис. ... доктора політ. наук. 23.00.02 – політичні інститути та процеси. Одеса, 2014. 40 с.

1644. Палінчак М. Трансформація державно-церковних відносин в постсоціалістичних країнах Центральної Європи (як можливий досвід для України). *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Право. Ужгород, 2003. Випуск 1. С. 45–50.

1645. Палінчак М. Школа і церква на Закарпатті в умовах Чехословацької республіки (20–30 рр.). *Науково-практична конференція молодих вчених, присвяченої 45-річчю Ужгородського державного університету* (м. Ужгород, 29–31 жовтня 1990 року). Ужгородський державний університет. Ужгород, 1990. С. 14–16.

1646. Палінчак М. Школа і церква. *Правове регулювання міжнаціональних відносин в Україні*. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Ужгород, 2003. С. 23–26.

1647. Палінчак М., Бокоч В. Радянська релігійна політика та її наслідки в незалежній Україні. *Східноєвропейський історичний вісник* / [головний редактор В. Льницький]. Дрогобич: Видавничий дім «Гельветика», 2021. Випуск 20. С. 184–194.

1648. Палінчак М., Болдижар М. Релігія і церква на Закарпатті в 20–30-х рр. *Нариси історії Закарпаття*. Т. 2. Ужгород, 1995. С. 436–447.

1649. Палінчак М., Громовчук М. До питання про юрисдикцію православної церкви періоду першої Чехословацької республіки. *Наукові записки*

Богословсько-історичного науково-дослідного центру імені архімандрита Василя (Проніна). Ужгород: Всеукраїнське державне видавництво «Карпати», 2014. № 3. С. 85–93.

1650. Палінчак М., Король І. Антитоталітарний рух в Україні і Румунії: загальне і особливе. *Румунсько-українські відносини: історія і сучасність*. Сату Маре (Румунія), 1999. С. 313–318.

1651. Палінчак М., Ронай Л. Політико-правові відносини Угорщини з Католицькою церквою в міжвоєнний період. *Технології, інструменти та стратегії реалізації наукових досліджень*: матеріали III Міжнародної наукової конференції (Т. 2). м. Львів, 15 квітня, 2022 р. / Міжнародний центр наукових досліджень. Вінниця: Європейська наукова платформа, 2022. С. 121–123.

1652. Палінчак М., Яцина П., Юрош В. Політика і церква в країнах Західної Європи. *Україна в системі європейської економічної і політичної інтеграції*: матеріали доповідей Міжнародної науково-практичної конференції (м. Ужгород, 27–28 квітня 2020 року) / За заг. ред.: М.М. Палінчак, В.В. Химинець, М.М. Король. Ужгород: РІК-У, 2020. С. 319–322.

1653. Пальок В. Виникнення і діяльність ОУН у Закарпатті в 30-х рр. ХХ ст. *Українські землі в роки Другої світової війни*: науково-методичний збірник матеріалів конференції. 19 грудня 1997 р. Ужгород, 1997. С. 19–29.

1654. Пальок В. Формування української національної ідеї в Закарпатті у 20–30 рр. як передумова проголошення Карпатської України. *Карпатська Україна: питання державно-правового розвитку і міжнародного становища*. Доповіді та повідомлення наукової конференції, присвяченої 60-річчю проголошення незалежності Карпатської України. Ужгород, 10–11 березня 1999 р. / Редколегія: І.М. Гранчак, М.М. Болдижар, М.П. Кляп та ін.; Головний редактор В.І. Падяк. Ужгород, 1999. С. 7–19.

1655. Панькович В. Атестат на зрілість в інтер'єрі полярної ночі. *Новини Закарпаття*. 2000. 15 червня.

1656. Пап М. Карпатська Україна у планах Гітлера і Сталіна в роках 1938–1939. *Культура Українських Карпат: традиції і сучасність*. Матеріали міжнародної наукової конференції. Ужгород: Карпати, 1994. С. 211–216.

1657. Пап С. (Пап-Пугач С.). Велика боротьба / Передмова акад. Миколи Мушинки. Ужгород: Гражда, 2015. 380 с.

1658. Папакін Г. Закарпатська проблема в архівній спадщині Павла Скоропадського (20-ті – початок 40-их років). *Студії з архівної справи та документознавства*. Том четвертий. К., 1999. С. 142–149.

1659. Папакін Г. Карпатська Україна і гетьман Павло Скоропадський (до питання про позицію гетьманського руху щодо утворення Карпатоукраїнської держави у 1938–1939 роках). *Науковий Збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді*. Річник IV (XVIII). Карпатська Україна: Національне відродження. Політичний розвиток. Персоналії. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 60-річчю Карпатської України (11–12 березня 1999 року). Ужгород, 2000. С. 60–67.

1660. Паплацко В. Формоване и трагедия Карпатской Украины по писаню Руских новиоих и Руского календара за 1940 рок. *Карпатська Україна*

і *Августин Волошин*. Матеріали міжнародної наукової конференції. Ужгород, 1995. С. 276–283.

1661. Патриляк І., Боровик М. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду. Ніжин: Видавець ПП Лисенко М. М., 2010. 590 с.

1662. Пашкуй З. До питання про автономію Закарпаття під час угорської окупації. *Український історичний журнал*. 1973. № 2. С. 93–98.

1663. Пашкуй З. Політика мадяризації українського населення на Закарпатті в 1939–1944 рр. *Український історичний журнал*. 1973. № 4. С. 98–104.

1664. Пашенко В. Ліквідація греко-католицької церкви в Закарпатті мовою фактів. *Філософські обрії*. 2002. № 7. С. 223–244.

1665. Пашенко В. Православ'я в новітній історії України. Частина перша. Полтава, 1997. 354 с.

1666. Пеганов А. Чехо-словацко-венгерские переговоры в ноябре 1938 — марте 1939 г. о реализации Венского арбитражного решения. *Российские и славянские решения*. 2009. № 3. С. 205–210.

1667. Педагогічна енциклопедія Закарпаття / голова редакційної колегії В.В. Химинець. Т. 1: А–Н. Ужгород : Всеукраїнське державне видавництво «Карпати», 2021.

1668. Пекар А. Греко-католицька церква в кордонах Чехословаччини 1919–1939. *Zakarpatská Ukrajina v rámci Československa (1919–1939): zborník materiálů z 6. vedeckej karpatistickej konferencie (Prešov, 02 – 04.09.1998)*. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity, 2000. С. 115–131.

1669. Пекар А. Греко-католицька церква за мадярської окупації. *Карпатський край: історико-краєзнавчий журнал*. Ужгород, 1996. Річник 6-й. № 8–12 (115). С. 58–63.

1670. Пекар А. Греко-католицька церква під час Карпатської України (Доповідь виголошена на симпозіумі НТШ в Нью-Йорку, з нагоди 50-ліття проголошення Карпатської України). *Analecta Ordinis S. Basilii Magni ecclesiae catholicae Ucrainae persecutae dedicate (1945–1990)*. Sectio II. Vol. XIV (XX). Fasc. 1–4. Romae : Sumptibus PP. Basilianorum, 1992. P. 302–308.

1671. Пекар А. Греко-Католицька Церква під час Карпатської України. URL: <https://www.osbm.org.ua/index.php/o-atanasii-pekara-chshvv/istorychni-publikatsii/4247-2014-03-20-19-20-55> (дата звернення: 15. 01. 2022).

1672. Пекар А. Греко-Католицька Церква під час Карпатської України: промова на святкових сходах Карпатського Союзу в Нью Йорку 13 березня 1987. *Свобода*. Ч. 223. 20 листопада.

1673. Пекар А. Греко-Католицька церква під час окупації Закарпаття (1939–44 рр.). *Закарпаття під Угорщиною. 1938–1944 / Упорядкування та передмова Василя Маркуся та Василя Худанича*. Ужгород : Карпати–Гражда, 1999. С. 150–164.

1674. Пекар А. Греко-Католицька Церква під час окупації Закарпаття (1939–44 рр.). Ставлення угорців до еп. О. Стойки. *Календар українців*

Угорщини на 2002 рік / Відповідальний редактор д-р. Омелян Русин; редактори-упорядники: д-р. Омелян Русин, професор Василь Худанич. Ужгород : «Мистецька Лінія», 2002. С. 82–83.

1675. Пекар А. Греко-Католицька Церква у період Карпатської України (1938–39). *Науковий Збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді*. Річник IV (XVIII). Карпатська Україна: Національне відродження. Політичний розвиток. Персоналії. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 60-річчю Карпатської України (11–12 березня 1999 року). Ужгород, 2000. С. 55–59.

1676. Пекар А. Ісповідники віри нашої сучасності. Причинок до мартиролога Української Католицької Церкви під совітами. Видання друге. Львів : Видавництво отців василіан «Місіонер», 2001. 288 с.

1677. Пекар А. Ісповідники віри нашої сучасності: Причинки до мартирологів Української Католицької Церкви під совітами. Рим–Торонто, 1982. 232 с.

1678. Пекар А. Митрополит А. Шептицький і закарпатські українці. *Analecta Ordinis S. Basilii Magni ecclesiae catholicae Ucrainae persecutae dedicate (1945–1990)*. Sectio II. Vol. XIV (XX). Fasc. 1–4. Romae : Sumptibus PP. Basilianorum, 1992. P. 270–278.

1679. Пекар А. Митрополит А. Шептицький і закарпатські українці. *Карпатський край*. 1995. № 5–8. С. 107–108.

1680. Пекар А. Мукачівська Єпархія і Галицька Митрополія. *Українські Карпати*. Матеріали Міжнародної наукової конференції «Українські Карпати: етнос, історія, культура» (Ужгород, 26 серпня – 1 вересня 1991 р.). Ужгород : Видавництво «Карпати», 1993. С. 398–405.

1681. Пекар А. Нариси історії Церкви Закарпаття. Видання друге. Рим–Львів : Видавництво Отців Василіан «Місіонер», 1997. Том I: Єрархічне оформлення. 232 с.

1682. Пекар А. Нариси історії Церкви Закарпаття. Ужгород : КП «Ужгородська друкарня», 2014. Том III. Монаше життя. 224 с.

1683. Пекар А. Нариси історії Церкви Закарпаття: у 2 т. / Внутрішня історія. Рим; Львів : Місіонер, 1997. Т. 2. 1997. 492 с.

1684. Пекар А. Отець Кирило Феделеш – «апостол тверезості». *Календар «Просвіти» на 2000 рік*. Ужгород, 2000. С. 62–63.

1685. Пекар А. Церковна політика мадярів на Закарпатті. *Науковий Збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді*. Річник II–III (XVI–XVII). На пошану д-ра Вікентія Шандора. Ужгород : Закарпатське крайове товариство «Просвіта», 1999. С. 49–58.

1686. Петрецький В. Політична еліта на сторінках «Нової свободи». До 70-річчя проголошення незалежності Карпатської України. Ужгород : Видавництво УжНУ «Говерла», 2009. 80 с.

1687. Пеца Д. Встановлення радянського державного режиму в Закарпатті в 1944–1950 рр.: історико-правове дослідження: автореф. дис ... канд. юрид. наук. Львів : Б. в., 2011. 20 с.

1688. Пирович В. Діяльність Зенона Коссака-Тарнавського в Карпатській Україні. *Науковий збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді*. Річник IV–

XVIII. Карпатська Україна: Національне відродження. Політичний розвиток. Персоналії. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 60-річчю Карпатської України (11–12 березня 1999 року). Ужгород, 2000. С. 102–105.

1689. Пирович В. Зенон Коссак-Тарнавський (1907–1939). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С.Д. Федака; редакційна колегія: І.І. Качур (голова), М.М. Вегеш, О.Д. Гаврош, М.В. Делеган, В.І. Дмитрук, О.Д. Довганич, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун (заст. голови), І.Ю. Коршинський, Ю.В. Мойш, М.В. Олашин, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород : ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 387–391.

1690. Піковська Т. Місце і роль політичних партій в Першій Чехословацькій Республіці (1918–1938 рр.). *Наукові записки Вінницького державного університету*. Серія: Історія. 2009. С. 313.

1691. Піковська Т. Національна політика в програмах політичних партій Першої Чехословацької Республіки (1918–1938). *Наукові записки Вінницького державного університету*. 2010.

1692. Піпаш В. Гуцульська Республіка — предтеча Карпатської України. *Українські Карпати*: матеріали міжнародної наукової конференції «Українські Карпати: етнос, історія, культура» (Ужгород, 26 серпня — 1 вересня 1991 р.). Ужгород : Карпати, 1993. С. 413–419.

1693. Піпаш В. Гуцульська республіка — унікальна сторінка в історії України. *Піпаш В. Закарпатська Гуцульщина: історико-етнографічний нарис*. Ужгород : Видавництво Олександри Гаркуші, 2012. С. 43–52.

1694. Піпаш В. Політичний підтекст «русинського питання» у Закарпатті. *Науковий збірник Музею української культури у Свиднику*. № 26: Матеріали міжнародної наукової конференції: «Українці в прикордонних областях Карпат: проблеми акультурації, асиміляції, ідентифікації», Свидник, 17–18 червня 2011 р. Свидник, 2011. С. 59–73.

1695. Піпаш В. Українське націоналістичне підпілля на Закарпатті у роки Другої світової війни. *Закарпатська Україна: перспективи та реалії розвитку*: матеріали Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 65-й річниці возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною (Ужгород, 24 червня 2010 року). Ужгород, 2010. С. 24 — 32.

1696. Піскун В. Чеська преса і мемуаристика про Августина Волошина. *Августин Волошин як український державник, педагог і релігійний діяч*. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 130-річчю від дня народження Героя України, о. Августина Волошина і 65-річчю проголошення Карпатської України 16 березня 2004 року. К. : Видавництво «Прецедент», 2004. С. 101–108.

1697. Пластовий альманах. З нагоди п'ятдесятиріччя українського Пласту на Закарпатті. 1921–1971 / Зложив С. Пап-Пугач. Рим: Видання ЮГ, 1976. 196 с.

1698. Політична історія України. XX ст.: У 6 т. / Редколегія: І.Ф. Курас (голова) та ін. Т. 5: Українці за межами УРСР (1918–1940). Керівник тому В.П. Трошинський. К. : Генеза, 2003. 720 с.

1699. Полянський О. Дари лісу. Ужгород : Карпати, 1967. 68 с.

1700. Поп І. Енциклопедія Подкарпатської Руси / Второе издание. Ужгород : Издательство В. Падяка, 2006. 412 с.

1701. Поп І. Енциклопедія Подкарпатської Руси / Составитель и главный редактор Иван Поп; Редактор русского текста Милена Шабак; Редактор английского текста Константин Шабак; Редактор чешского, словацкого, польского, болгарского текстов Дмитрий Поп; Редактор издательства и украинского текста Валерий Падяк. Ужгород : Издательство В. Падяка, 2001. 431 с.

1702. Поп І. Будівництво та архітектура в Закарпатті в 1919–1939 рр. *Нариси історії Закарпаття*. Т. 2. Ужгород, 1995. С. 448–461.

1703. Поп І. Закарпатська Україна в європейській кризі 1938–1939 рр. *Дукля*. 1967. № 1. С. 62–66.

1704. Поп І. Історія Закарпаття: критичні роздуми. *Карпатський край*. 1996. № 5–7. С. 4–22.

1705. Поп І. Народные комитеты. *Энциклопедия Подкарпатской Руси*. Ужгород, 2001. С. 269–270.

1706. Поп І. Режисери і статисти. «Воз'єднання» Закарпаття з Радянською Україною в дзеркалі московських документів 1944–1948 рр. *Карпатський край*. 1995. № 1–4. С. 68–72.

1707. Поп І., Петрище П., Ліхтей І. «Рота СТОС рапортує...» Трагічні березневі дні очима чехословацьких прикордонників. *Карпатський край*. 1995. № 5–8. С. 42–46.

1708. Посівнич М. Колодзінський Михайло Франьович. *Енциклопедія Сучасної України* / Національна Академія Наук України, Наукове товариство ім. Т. Шевченка, Координаційне бюро Енциклопедії Сучасної України НАН України; [І.М. Дзюба, А.І. Жуковський – співголови, М.Г. Железняк – відповідальний секретар]. Київ, 2014. Т. 14 (Кол–Кос). С. 68.

1709. Потушняк Ф. Я і безконечність (нариси історії філософії Закарпаття) / Упорядкування, примітки та післямова Р. Офіцинського. Ужгород : Гражда, 2003. 129 с.

1710. Протько Т. Становление советской тоталитарной системы в Беларуси (1917–1941 гг.). Минск : Тессей, 2002. 688 с.

1711. Пуїо І. Остання зустріч з Юліаном Реваєм. *Календар «Просвіти» на 1999 рік*. Ужгород : Закарпатське крайове товариство «Просвіта», 1999. С. 171.

1712. Пушкаш А. Венгрия в годы Второй мировой войны. Москва : Наука, 1966. 527 с.

1713. Пушкаш А. Венгрия во Второй мировой войне. Внешняя политика Венгрии (1938–1944 гг.). М. : Наука, 1963. 215 с.

1714. Пушкаш А. Закарпатье в международных отношениях накануне Второй мировой войны. *Карпатська Україна: питання державно-правового розвитку і міжнародного становища*. Доповіді та повідомлення наукової кон-

ференції, присвяченої 60-річчю проголошення незалежності Карпатської України. Ужгород, 10–11 березня 1999 р. / Редколегія: І.М. Гранчак, М.М. Болдижар, М.П. Кляп та ін.; Головний редактор В.І. Падык. Ужгород, 1999. С. 20–42.

1715. Пушкаш А. Цивілізація или варварство: Закарпатъе 1918–1945. М. : Издательство «Европа», 2006. 564 с.

1716. Пушкаш Л., о. Кир Теодор Ромжа: Життя і смерть. Львів : Ін-т Історії Церкви Львівської Богословської Академії, 2001. 244 с.

1717. Репін І. Східно-Карпатська операція та приєднання Закарпаття до СРСР (вересень 1944 р. – червень 1945 р.): автореф. дис... канд. іст. наук: 20.02.22 / І.В. Репін; Нац. ун-т «Львів. політехніка». Л., 2007. 20 с.

1718. Ринажевський Б. Правове становище в складі іноземних держав та становлення національної державності в Закарпатті (1918–1939). Львів : Видавництво ЛРІДУ УАДУ, 2002. 197 с.

1719. Ринажевський Б. Становлення національної державності в Закарпатті (1918–1939 рр.): автореф. дис ... канд. юрид. наук. Львів, 2004. 18 с.

1720. Розквіт Закарпаття в братній сім'ї народів. Львів : Вища школа, 1985. 147 с.

1721. Розлуцька Г. Виховні ідеї педагогів-емігрантів Закарпаття втілені у шкільних підручниках (1919–1939 рр.). *Науковий вісник Чернівецького університету*. Серія Педагогіка та психологія. Випуск 255. Чернівці : Рута, 2005. С. 122–128.

1722. Розлуцька Г. Зміст шкільних підручників як фактор полікультурного виховання молодших школярів у Закарпатті (1919–1939 рр.). Дрогобич : Коло, 2005. 282 с.

1723. Розлуцька Г. Зміст шкільних підручників як фактор полікультурного виховання молодших школярів у Закарпатті (1919–1939 рр.). Дисертація ... канд. пед. наук. 13.00.01. Житомир, 2006. 268 с.

1724. Розлуцька Г. Ідеї полікультурності у змісті підручників з громадянознавства (1919–1939 рр.). *Гуманізація навчально-виховного процесу*: збірник наукових праць. Випуск XII. Слов'янськ: Видавничий центр СДПІ, 2004. С. 68–73.

1725. Розлуцька Г. Культурно-освітня й науково-педагогічна діяльність Греко-Католицької Церкви на Закарпатті у формуванні національної самосвідомості дітей та молоді (1646–1947 рр.). Дисертація ... доктора пед. наук. 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки. Дрогобич, 2018.

1726. Розлуцька Г. Освітньо-виховна діяльність Греко-Католицької Церкви на Закарпатті: історичний дискурс. Ужгород : Говерла, 2018. 419 с.

1727. Розлуцька Г. Реалізація принципу гуманізації навчання особистості в підручниках із природничих дисциплін Августина Волошина в міжвоєнний період. *Педагогічні засади формування гуманістичних цінностей природничої освіти, її спрямованості на розвиток особистості*: Збірник наукових праць. Полтава : Полтавський державний педагогічний університет, 2003. С. 496–499.

1728. Росоха С. «Немає ранених ані поранених!». *Пробоем*. Часопис закарпатської молоді. 1939. Травень–червень. С. 20–22.

1729. Росоха С. Боротьба — аж до перемоги. *Пробоем*. Часопис закарпатської молоді. 1938. Червень. С. 68–69.

1730. Росоха С. Вибір Президента Карпатської України. *Пробоем*. Часопис української націоналістичної думки. 1939. 20 серпня. С. 67–68.

1731. Росоха С. Др. Августин Волошин і Карпатська Україна. *Наступ*. 1940. 16 березня.

1732. Росоха С. Запряглися — тепер до праці. *Пробоем*. Часопис закарпатської молоді. 1939. Січень. С. 4–5.

1733. Росоха С. Карпатська Січ (1938–1939). *Історія українського війська (1917–1995) / Упорядкування, передмова Я. Дашкевич; авторський колектив: В. Гриневич, Л. Гриневич, Р. Колісник, М. Малецький, С. Росоха, Л. Шанковський, Б. Якимович*. Львів : Видавництво «Світ», 1996. С. 468–481.

1734. Росоха С. Карпатська Січ. *Історія Українського війська*. Вінніпег, 1953. С. 593–603.

1735. Росоха С. Карпатська Україна й мадярська окупація. *Пробоем*. Часопис української націоналістичної думки. 1939. 5 вересня. С. 83–84.

1736. Росоха С. Ми непереможні! *Пробоем*. 1938. № 5. С. 1.

1737. Росоха С. Народження держави. *Заповіт Срібної землі*. Карпатська Україна в боротьбі за незалежність. Серія «Подвижники національної ідеї». Львів : Світ, 2001. С. 19–35.

1738. Росоха С. Не зречемося Карпатської України! *Пробоем*. Часопис закарпатської молоді. 1939. Березень–квітень. С. 11–12.

1739. Росоха С. о. Августин Волошин як педагог і вчитель. *Наша думка*. 1948. Ч. 9.

1740. Росоха С. ОУН в розбудові Карпатської України. *За самостійність*. 1948. Т. 3. № 3–4. С. 1–7.

1741. Росоха С. Переломовий час. *Пробоем*. Часопис української націоналістичної думки. 1939. 27 вересня. С. 125–126.

1742. Росоха С. Привіт Учительському Конгресу. *Пробоем*. Часопис закарпатської молоді. 1938. Липень–серпень. С. 84–85.

1743. Росоха С. Проти провокацій [критика «Комунікату», опублікованого прихильниками гетьмана П. Скоропадського в еміграції]. *Пробоем*. Часопис закарпатської молоді. 1939. Травень–червень. С. 30–33.

1744. Росоха С. Самостійність Карпатської України. *Пробоем*. Часопис української націоналістичної думки. 1939. 5 серпня. С. 51–52.

1745. Росоха С. Сойм Карпатської України. Львів : Меморіал, 1991. 88 с.

1746. Росоха С. Сойм Карпатської України. *Пробоем*. Часопис закарпатської молоді. 1939. 20 червня. С. 35–37.

1747. Росоха С. Спомини: Події і люди на моєму життєвому шляху / Укладач В. Худанич. Ужгород–Торонто : Мистецька лінія, 2001. 92 с.

1748. Ротман М. З історії комуністичного підпілля на Закарпатті в 1938–1940 рр. *Наукові записки Ужгородського державного університету*. 1963. Т. 50. С. 61–67.

1749. Ротман М. Напередодні другої світової: (З історії Закарпатської комуністичної організації 1933–1938 років). Ужгород : Карпати, 1964. 139 с. (Бібліотечка пропагандиста).

1750. Русин О. Економічне становище Закарпаття у 1938–44 рр. *Закарпаття під Угорщиною. 1938–1944 / Упорядкування та передмова Василя Маркуся та Василя Худанича*. Ужгород : Карпати – Гражда, 1999. С. 64–87.

1751. Русин О. Угорська преса про Карпатську Україну (1938–1939 роки). *Карпатська Україна і Августин Волошин*. Матеріали міжнародної наукової конференції. Ужгород, 1995. С. 146–159.

1752. Сабадош Т. Вплив А. Волошина на розвиток державно-правових інститутів на західноукраїнських землях кінця XIX – початку XX ст. *Актуальні проблеми прав людини, держави та вітчизняної правової системи: матеріали міжнародної наукової конференції, м. Дніпропетровськ, 9–10 травня 2014 р.* Дніпропетровськ, 2014. С. 21–23.

1753. Сабадош Т. Вплив державницької діяльності А. Волошина на формування української правової думки. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова*. Серія 18. Економіка і право: збірник наукових праць. К. : Видавництво НПУ імені М.П. Драгоманова, 2013. Випуск 22. С. 196–201.

1754. Сабадош Т. Громадсько-політична діяльність А. Волошина в контексті становлення громадянського суспільства та правової держави на Закарпатті. *Права людини та проблеми організації і функціонування публічної адміністрації в умовах становлення громадянського суспільства в Україні: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Запоріжжя, 25–26 квітня 2014 р., у 2 частинах / Запорізька міська громадська організація «Істина»*. Запоріжжя, 2014. Частина 1. С. 17–19.

1755. Сабадош Т. Державно-правові погляди А.І. Волошина. Автореферат дис. ... канд. юрид. наук. 12. 00. 01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. К., 2015. 21 с.

1756. Сабадош Т. Державно-правові погляди Августина Волошина в контексті політичних трансформацій України. Київ : НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2017. 186 с.

1757. Сабадош Т. Законотворча діяльність А. Волошина як основа державного будівництва в умовах іноземного поневолення. *Ефективні інструменти суспільних наук: матеріали X міжнародної науково-практичної конференції, м. Прага, Чехія, 27.04–05.05.2014*. Прага, 2014. С. 74–76.

1758. Сабадош Т. Значення постаті Августина Волошина в українському державотворенні. *Восьмі юридичні читання. Правові проблеми взаємодії влади і громадянського суспільства: матеріали міжнародної наукової конференції, 10–11 жовтня 2012 р.* К. : Видавництво НПУ імені М.П. Драгоманова, 2012. С. 157–159.

1759. Сабадош Т. Науково-публіцистична та освітня діяльність А. Волошина в контексті побудови правової держави на Закарпатті. *Науковий часопис НПУ імені Драгоманова*. 2012. Випуск 20. Серія: Економіка і право. С. 131–137.

1760. Сабадош Т. Освіта як чинник побудови національної держави (в працях А. Волошина). *Дев'ять юридичні читання. Політико-правова реформа в Україні*: матеріали міжнародної наукової конференції, 24–25 травня 2013 р. К. : Видавництво НПУ імені М.П. Драгоманова, 2013. С. 156–157.

1761. Сабадош Т. Політико-правові погляди Августина Волошина в контексті державотворчих процесів в Україні. *Публічне право*: науково-практичний юридичний журнал. 2013. Випуск 4 (12). С. 274–281.

1762. Сабадош Т. Розбудова української державності як мета громадсько-політичної діяльності Августина Волошина. *Порівняльне аналітичне право*. 2013. № 3. URL: http://pap.in.ua/3-1_2013/1/Sabadosh%20T.I..pdf (дата звернення: 21. 07. 2021).

1763. Сабадош Т. Становлення А. Волошина як культурно-національного і громадського діяча. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова*. Серія 18. Економіка і право: збірник наукових праць. К. : Видавництво НПУ імені М.П. Драгоманова, 2013. Випуск 21. С. 137–142.

1764. Сабадош Т. Участие Августина Волошина в формировании европейской традиции развития гражданского общества. *Закон и жизнь: международный научно-практический правовой журнал*. Кишинев: Издательство «Cetatea de Sus» 2013. № 10 / 2 (262). С. 222–226.

1765. Савчин М. Карпатська Україна та континуїтет української державності. *Карпатська Україна – незалежна держава*. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої Незалежності Карпатської України (м. Ужгород, 14–15 березня 2019 року) / Вступне слово В. Смоланки; Редколегія: М. Вегеш (голова), С. Віднянський, М. Лендзел, О. Пагіря, М. Токар, С. Федака (члени редколегії). Ужгород : Видавництво ПП «АУТДОР-ШАРК», 2019. С. 253–261.

1766. Сайфуліна Ю. Радянська Північної Буковини у 1940–1941 рр.: адміністративно-правовий аспект. *Університетські наукові записки*. 2008. № 4. С. 58–64.

1767. Самчук У. Репортажі з Карпатської України / Упорядкування, вступна стаття, коментарі Андрія Жив'юка. Тернопіль: Богдан, 2019. 256 с.

1768. Сарвадій Й. Д-р Зарицький — полковник чехо-словацької армії. *Календар «Просвіти» на 1994 рік*. Ужгород : ВВК «Патент», 1994. С. 95–96.

1769. Сарвадій Й. Змова проти уряду Карпатської України. Накладом Карпатського Союзу, 1984. 47 с.

1770. Сарвадій Й. Могікани Діаспори. *Карпатський край*. 1994. № 7–12. С. 22–31.

1771. Сарвадій Й. У сльозах потонули наші надії. *Альманах Українського Народного Союзу*. 1989. С. 148–153.

1772. Сарвадій Й. Хто спричинив трагедію? *Дмитро Климуш — головний командант «Карпатської Січі»*. Документи, спогади, статті, вірші / Упорядники О.Д. Довганич, М.І. Кухта. Ужгород, 1997. С. 77–81.

1773. Сарвадій Й. Хто спричинив трагедію? *Карпатський край*. 1995. № 5–8. С. 38–40.

1774. Сас Ф. «Просвіта» у Косівській Полянці. *Календар «Просвіти» на 1995 рік*. Ужгород : МПП «Гражда», 1995. С. 60–61.

1775. Сас Ф. Борешь за Карпатську Україну [Про М. Горощака]. *Карпатський голос*. 1998. 21–27 листопада. № 34 (41).

1776. Сас Ф. Брати Юлій і Михайло Бращайки. *Календар «Просвіти» на 1994 рік*. Ужгород, 1994. С. 73–76.

1777. Сас Ф. Жертви угорських фашистів. *Календар «Просвіти» на 1994 рік*. Ужгород, 1994. С. 83–84.

1778. Сас Ф. Син Гуцульської Республіки: [Про С. Ключурака]. *Календар «Просвіти» на 1995 рік*. Ужгород, 1995. С. 187–188.

1779. Свідерська Н. Українське питання в політиці держав Європи напередодні Другої світової війни (вересень 1938 – вересень 1939 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Львів, 2001. 16 с.

1780. Світлинець А. Прикордонник Василь Попик – захисник Карпатської України. *Карпатська Україна – незалежна держава*. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої Незалежності Карпатської України (м. Ужгород, 14–15 березня 2019 року) / Вступне слово В. Смоланки; Редколегія: М. Вегеш (голова), С. Віднянський, М. Лендъел, О. Пагіря, М. Токар, С. Федака (члени редколегії). Ужгород : Видавництво ПП «АУТДОР-ШАРК», 2019. С. 234–239.

1781. Сегеда Т. Роль комсомола в колективизації сільського господарства. *Тридцять лет по социалистическому пути*: Тезиси докл. и сообщ. Всесоюз. науч. конф., посвященной проблемам колективизації сільського господарства Прибалтики, западных областей Украины, Белорусии и Молдавии, ч. 1: Предпосылки и процесс колективизації. Вильнюс, 1979. С. 146–150.

1782. Сенько І. Августин Волошин – автор і упорядник підручників. *Сенько І. Земля з іменем. Краєзнавчі студії*. Ужгород, 1998. С. 83–88.

1783. Сенько І. Історія у дзеркалі літератури. Ужгород, 2000. 100 с.

1784. Сенько І. Келечин – рідне село Августина Волошина: Історико-етнографічний нарис. Ужгород : ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2007. 376 с.

1785. Сенько І. Край карпатський очима етнолога. *Народознавчі розвідки / Вступна стаття М. Тиводара*. Ужгород : Карпати, 2018. 176 с.

1786. Сенько І. Ментальність русинів-українців. Ужгород, 1996. 136 с.

1787. Сенько І. Народність шкільних підручників Августина Волошина. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. Випуск 11. Ужгород : «Вісник Карпат», 2004. С. 139–148.

1788. Сенько І. Репресовані анекдоти. *Новини Закарпаття*. 1998. 24 жовтня.

1789. Сенько І. Фольклор у шкільних підручниках Августина Волошина. *Карпатська Україна і Августин Волошин*. Матеріали міжнародної наукової конференції «Карпатська Україна – пролог відродження української держави» (Ужгород, 11–12 березня 1994 року). Ужгород, 1995. С. 284–296.

1790. Сенько І. Фольклор у шкільних підручниках Августина Волошина. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. Випуск 13. Ужгород : «Вісник Карпат», 2005. С. 68–74.

1791. Сергійчук В. Августин Волошин в українському національному житті. *Августин Волошин як український державник, педагог і релігійний діяч*. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 130-річчю від дня народження Героя України, о. Августина Волошина і 65-річчю проголошення Карпатської України 16 березня 2004 року. К. : Видавництво «Прецедент», 2004. С. 5–22.

1792. Сергійчук В. Не пожили херсонці в Сталінодніпровську, а жителі Рахова – в Комсомологірську. *Молодь України*. 1994. 3 листопада.

1793. Сергійчук В. Українські державники: Митрополит Андрей Шептицький. Вишгород : ПП Сергійчук М. І., 2015. 440 с.

1794. Сердюк Н. Архівно-слідча справа Августина Волошина як свідчення епохи репресій проти українства. *Августин Волошин як український державник, педагог і релігійний діяч*. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 130-річчю від дня народження Героя України, о. Августина Волошина і 65-річчю проголошення Карпатської України. К. : Видавництво «Прецедент», 2004. С. 62–74.

1795. Середняк А. Августин Волошин. *Нарис історії «Просвіти»*. Львів–Краків–Париж : Просвіта, 1993. С. 126.

1796. Синевирский Н. СМЕРШ (Год в стане врага). Limburg/Lahn, 1948. 134 с.

1797. Ситник О. Діяльність ОУН на Закарпатті в оцінці Вікентія Шандора. *Науковий збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді*. Річник II–III (XVI–XVII). Ужгород, 1999. С. 71–74.

1798. Ситник О. І щастя, і горе Карпатської України: Думки з приводу однієї публікації. *Старий Замок*. 1998. 19 листопада.

1799. Ситник О. Ідейні витоки формування української національної свідомості та принципів державницької ідеології на Закарпатті в першій половині ХХ ст. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. Випуск 15. Ужгород : «Вісник Карпат», 2005. С. 15–20.

1800. Ситник О. Ідеологічні підстави постановня Карпатської України. *Карпатська Україна – незалежна держава*. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої Незалежності Карпатської України (м. Ужгород, 14–15 березня 2019 року) / Вступне слово В. Смоланки; Редколегія: М. Вегеш (голова), С. Віднянський, М. Лендьел, О. Пагіря, М. Токар, С. Федака (члени редколегії). Ужгород : Видавництво ПП «АУТДОР-ШАРК», 2019. С. 11–20.

1801. Ситник О. ОУН і Закарпаття. *Визвольний шлях*. 1998. Кн. 2. С. 217–222.

1802. Ситник О. ОУН на Закарпатті. *Всеукраїнське наукове та професійне товариство ім. Миколи Міхновського*. Вип. 11. Бюллетень Товариства. 1998. № 9. К., 1998.

1803. Ситник О. Українська Повстанська Армія на Закарпатті. К., 1997. 14 с.

1804. Сіницький А. Роль закарпатської політичної та духовної еліти у проголошенні «Карпатської України». *Емінак*. Щоквартальний науковий журнал. 2021. № 2 (34). С. 150–158.

1805. Славік Ю. «Чи чулисьте, любі браття, як боролось Закарпаття...»: 8 жовтня 1938 р. було утворено перший автономний уряд Карпатської України на чолі з А. Бродієм, якого за відверто проугорську політику через 20 днів було усунуто з посади. *Нація і держава*. 2012. 15 березня.

1806. Славік Ю. Політична «зачистка» приєднаної частини Підкарпатської Русі (листопад 1938 – березень 1939 рр.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка*. Серія: Історія. 2015. Випуск 1. Ч. 2. С. 68–74.

1807. Славік Ю. Репресії угорського окупаційного режиму в Карпатській Україні (весна 1939 р.). *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. 2014. Випуск 2 (33). С. 40–50.

1808. Славік Ю. Угорська антиєврейська політика на Закарпатті (березень 1939 – березень 1944 рр.). *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. Історичні науки. 2015. Випуск 8: До 25-річчя створення кафедри історії України. С. 497–509.

1809. Сливка Ю. Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії (1920–1939). К. : Наукова думка, 1985. 271 с.

1810. Сливка Ю. Підступи міжнародної реакції на Закарпатті в 1938–1939 роках. Львів, 1966. 72 с.

1811. Сливка Ю. Проблема Закарпаття у міжнародних відносинах на зламі 1938–1939 років. *Августин Волошин як український державник, педагог і релігійний діяч*. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 130-річчю від дня народження Героя України, о. Августина Волошина і 65-річчю проголошення Карпатської України. К. : Видавництво «Прецедент», 2004. С. 34–43.

1812. Сливка Ю. Україна в Другій світовій війні: політичний та міжнародно-правовий аспекти. *Україна у Другій світовій війні: українсько-польські стосунки*. Україна: культура національна спадщина, національна свідомість, державність. Випуск 13. Львів, 2005. С. 36–67.

1813. Сливка Ю. Українсько-польське протистояння періоду Другої світової війни: витоки та наслідки. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Випуск 13. Україна у Другій світовій війні: українсько-польські взаємини. Львів : Національна академія наук України; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2005. С. 143–170.

1814. Сможаник В. Федір Шимоновський – активний учасник товариства «Просвіта». *Науковий збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді*. Річник IV–XVIII. Карпатська Україна: Національне відродження. Політичний розвиток. Персоналії. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 60-річчю Карпатської України (11–12 березня 1999 року). Ужгород, 2000. С. 269–271.

1815. Сможаник В. Федір Шимоновський (1905–1999). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С.Д. Федака; редакційна колегія: І.І. Качур (голова), М.М. Вегеш, О.Д. Гаврош,

М.В. Делеган, В.І. Дмитрук, О.Д. Довганич, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун (заст. голови), І.Ю. Коршинський, Ю.В. Мойш, М.В. Олашин, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород : ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 604–606.

1816. Советский фактор в Восточной Европе. 1944–1953 гг. Т. I. Москва, 1999. С. 206.

1817. Солонтай О. Міжнародна обстановка в Європі напередодні проголошення Карпатської України. *Карпатська Україна: питання державно-правового розвитку і міжнародного становища*. Доповіді та повідомлення наукової конференції, присвяченої 60-річчю проголошення незалежності Карпатської України. Ужгород, 10–11 березня 1999 р. / Редколегія: І.М. Гранчак, М.М. Болдижар, М.П. Кляп та ін.; Головний редактор В.І. Падык. Ужгород, 1999. С. 129–132.

1818. Соціалістична перебудова і розвиток сільського господарства Української РСР. Т. II (1938–1970). Соціалістичні перетворення в сільському господарстві західних областей. К. : Вид-во Київського ун-ту, 1968. 695 с.

1819. Соціалістичні перетворення в західних областях Української РСР 1939–1979. Збірник документів і матеріалів. К. : Наукова думка, 1980. 541 с.

1820. Співак Б. Комуніст Іван Мондок: [Борець за визволення Закарпаття і возз'єднання його з Радянською Україною, 1893–1941]. Ужгород : Карпати, 1969. 96 с.

1821. Співак Б. Нариси історії революційної боротьби трудящих Закарпаття в 1930–1945 роках. Львів, 1963. 381 с.

1822. Співак Б. Сторінки історії. Ужгород : Закарпатське обласне книжково-газетне видавництво, 1962. 54 с. (Бібліотечка пропагандиста).

1823. Сповідники та подвижники Православної церкви на Закарпатті в ХХ ст. / Авторський колектив: Ю. Данилець (голова) та ін. Мукачево, 2011. 585 с.

1824. Стародубець Г. Джерела рекрутування партійно-радянської номенклатури західних областей УРСР в 1944–1946 роках. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, 2014. Вип. 40. С. 141–145.

1825. Стахів Є. Останній молодогвардієць. К. : «Варта», 2004. 496 с. (Про перебування в Карпатській Україні. С. 62–84).

1826. Стерчо П. Августин Волошин. *Календар-альманах «Нового шляху»*. Торонто, 1974. С. 36–37.

1827. Стерчо П. Батько Карпато-українського відродження. *Америка*. 1965. 4–11 вересня.

1828. Стерчо П. Батько Карпато-українського відродження. *Самостійна Україна*. 1965. р. 18. № 7–8. С.30–35.

1829. Стерчо П. В 40-річчя проголошення самостійності Карпатської України. *Самостійна Україна*. 1979. № 3–4. С. 14–19.

1830. Стерчо П. Великий син Срібної Землі (до 80-ліття А. Штефана). *Альманах Українського народного союзу на рік 1973*. Джерзі-Сіті–Нью-Йорк: Свобода, 1972. С. 190–194.

1831. Стерчо П. Героїчний змаг Срібної Землі до волі. *Альманах «Провидіння» на рік 1969*. Філадельфія, 1969. С. 85–106.

1832. Стерчо П. Голос співця Срібної Землі [життєвий і творчий шлях Василя Гренджі-Донського]. *Америка*. 1982. 9–10 лютого.

1833. Стерчо П. Голос співця Срібної земля [про В. Гренджу-Донського]. *Твори Василя Гренджі-Донського*. Том XI. Похорон поета. Огляд творчости поета / Літературна редакція: проф. д-р. Василь Лев; редакція англійського тексту: Мгр. Імре Кардашинець. Зібрала і впорядкувала Зірка Гренджа-Донська. Вашингтон : Видання Карпатського Союзу, Інк.; Відділ у Вашингтоні, Д. К., 1990. С. 290–297.

1834. Стерчо П. Допомога ОДВУ Карпатській Україні. *Самостійна Україна*. 1955. Т. 8. № 4. С. 6–10; № 6. С. 11–14.

1835. Стерчо П. Карпато-Українська держава: До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919–1939 роках. Торонто : Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 1965. 288 с.

1836. Стерчо П. Карпатська Січ була школою активу похідних груп і УПА. *Дмитро Климпуш – головний командант «Карпатської Січі»*. Документи, сподаги, статті, вірші / Упорядники О.Д. Довганич, М.І. Кухта. Ужгород, 1997. С. 93–95.

1837. Стерчо П. Масарик і Карпатська Україна. *Самостійна Україна*. Чікаго, 1961. Т. 14. № 3. С. 14–17; № 4. С. 17–20.

1838. Стерчо П. Національне відродження Карпатської України. *Організація Українських Націоналістів. 1929–1954*. Мюнхен, 1955. С. 188–210.

1839. Стерчо П. Роля Карпатської України в заaktuалізації всеукраїнського питання в міжнародній політиці 1938–1939 рр. *Сучасність*. 1965. Т. 11. № 7. С. 4–8; № 8. С. 8–10; № 9. С. 19–20.

1840. Стерчо П. Словацько-українські взаємовідносини. 1938–1939. *Сучасність*. 1965. Т. 5. № 9. С. 85–101.

1841. Стерчо П. Твори Василя Гренджі-Донського. Том 1. Шляховим терновим: поезії. *Твори Василя Гренджі-Донського*. Том XI. Похорон поета. Огляд творчости поета / Літературна редакція: проф. д-р. Василь Лев; редакція англійського тексту: Мгр. Імре Кардашинець. Зібрала і впорядкувала Зірка Гренджа-Донська. Вашингтон : Видання Карпатського Союзу, Інк.; Відділ у Вашингтоні, Д. К., 1990. С. 275–279.

1842. Стерчо П. Урядова координація операцій мадярських і польських терористів у Карпатській Україні в 1938–1939 рр. Філадельфія, Па : Видавництво «Америка», 1971. 26 с.

1843. Стерчо П. Урядова координація операцій мадярських і польських терористів у Карпатській Україні в 1938–1939 рр. *Державність*. 1993. № 1. С. 15–24.

1844. Стерчо П. Штефан Августин. *Закарпаття в Енциклопедії Українознавства* / Редактор-упорядник проф. Василь Маркусь. Ужгород : Видавництво «Гражда», 2003. С. 204.

1845. Стерчо Петро. *Закарпаття в Енциклопедії Українознавства* / Редактор-упорядник проф. Василь Маркусь. Ужгород : Видавництво «Гражда», 2003. С. 168–169.

1846. Стецьків Т. Уроки Карпатської України і сучасна національна демократія (Тези). *Карпатська Україна і Карпатська Січ*: Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 60-річчю Карпатської України і Карпатської Січі. м. Хуст, 14 березня 1999 р. / Упорядник та вступ проф. В. Худанича; Відповідальний за випуск В. Худанич. Ужгород : Карпати – Гражда, 1999. С. 80–81.

1847. Стилос проти стилетів: Карпатська Україна у журналі «Пробоем» (1934–1943) / Упорядкування, передмова та примітки Леся Белея; дизайн серії Надії Пономаренко. Серія *Ucrainica: ad fontes*. Книга 5. Ужгород : Гражда, 2009. 232 с.

1848. Стойка В. Перший автономний уряд Підкарпатської Русі: Державно-правова діяльність. *Карпатська Україна: питання державно-правового розвитку і міжнародного становища*. Доповіді та повідомлення наукової конференції, присвяченої 60-річчю проголошення незалежності Карпатської України. Ужгород, 10–11 березня 1999 р. / Редколегія: І.М. Гранчак, М.М. Болдижар, М.П. Кляп та ін.; Головний редактор В.І. Падяк. Ужгород, 1999. С. 86–89.

1849. Сторінки історії Ужгородського національного університету / Укл. Н. Жулканич. Ужгород : Вид-во О.Гаркуші, 2005. 219 с.

1850. Стряпко І. Вплив товариства «Просвіта» на розвиток музичного мистецтва Підкарпатської Русі (20–30-ті рр. ХХ ст.). *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. Випуск 27. Ужгород : Видавництво Ужгородського національного університету «Говерла», 2011. С. 157–162.

1851. Стряпко І. Особливості розвитку товариства «Просвіта» у Словаччині (1924–1939 рр.). *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. Випуск 28. Ужгород : Видавництво Ужгородського національного університету «Говерла», 2012. С. 85–89.

1852. Стряпко І. Товариство «Просвіта» в громадсько-політичному та культурному житті Закарпаття (1920–1939). Ужгород : Інформаційно-видавничий центр ЗППО, 2012. 330 с.

1853. Супрун Д. Споконвічна мрія збулася: (Комуністи Закарпаття на чолі боротьби трудящих за возз'єднання з Рад. Україною та здійснення соц. переворотень в обл.). К., 1969. 176 с.

1854. Тарасюк В. «Творім патріотичну молодь» як один із національних заповітів Августина Волошина. *Карпатська Україна – незалежна держава*. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої Незалежності Карпатської України (м. Ужгород, 14–15 березня 2019 року) / Вступне слово В. Смоланки; Редкол.: М. Вегеш (голова), С. Віднянський, М. Лендьял, О. Пагіря, М. Токар, С. Федака (члени редкол.). Ужгород : Видавництво ПП «АУТДОР-ШАРК», 2019. С. 275–280.

1855. Тарасюк В. Національна ідея в публіцистиці Августина Волошина (На матеріалах газети «Свобода»). *Науковий збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді*. Річник IV–XVIII. Карпатська Україна: Національне відродження. Політичний розвиток. Персоналії. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 60-річчю Карпатської України (11–12 березня 1999 року). Ужгород, 2000. С. 135–138.

1856. Тарасюк В. Національні заповіді Августина Волошина. *Карпатська Україна — етап українського державотворення: історія і сучасність*. Матеріали наукової конференції, присвяченої 80-річчю проголошення незалежності Карпато-Української держави і 145-річчю від дня народження видатного закарпатського політика і громадсько-культурного мислителя Августина Волошина. Ужгород, 2019. С. 68–71.

1857. Тарасюк В. Олександр Духнович в оцінці Августина Волошина. *Олександр Духнович — визначний педагог, мислитель, громадсько-політичний діяч Закарпаття*. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 200-річчю від дня народження Олександра Духновича. 24–26 квітня 2003 року. Ужгород. Україна / Міністерство освіти і науки України, Закарпатська обласна державна адміністрація, Ужгородський національний університет, Академія наук вищої школи України, Українська академія політичних наук, Міжнародна Слов'янська академія наук. Ужгород, 2003.

1858. Тарасюк В. Про журналістську діяльність А. Волошина. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Філологія. Випуск 5. Ужгород, 2000. С. 143–147.

1859. Тарасюк В. Утвердження національної ідеї на шпальтах часопису «Нова свобода» / Полтавський національний педагогічний університет ім. В. Короленка. *Журналістика. Філологія. Медіоосвіта*. Всеукраїнська науково-практична конференція. Полтава, 2015.

1860. Терлюк І. Історія держави і права України URL: http://pidruchniki.com/1773081745628/pravo/priyednannya_skladu_srsr-ursr_radyanizatsiya_pivnichnoyi_bukovini_bessarabiyi (дата звернення: 26.12.2015).

1861. Тиводар М. Бедевлянська сільська ОУН «Перемога» 1946–1947 років. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. Ужгород : Видавництво УжНУ «Говерла», 2011. Вип. 27. С. 189–202.

1862. Тиводар М. Життя і наукові пошуки Федора Потушняка. Ужгород : Видавництво «Гражда», 2005. 284 с.

1863. Тиводар М. Закарпаття: Народознавчі роздуми. Ужгород : Карпати, 1995. 208 с.

1864. Тиводар М. Історія села Бедевля. Ужгород : Гражда, 2013. 564 с.

1865. Тиводар М. Новітнє русинство — пережиток геополітичних інтересів першої половини ХХ століття. *Соціально-економічні та етнополітичні зміни в країнах Центральної і Південно-Східної Європи (друга половина 80-х — перша половина 90-х років ХХ століття)*. Матеріали міжнародної наукової конференції 26–27 вересня 1996 року. Ужгород : Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ Закарпатського обласного комітету у справах преси та інформації, 1997. С. 179–182.

1866. Тиводар М. Політичне підґрунтя псевдотеоретичних пошуків «закарпатського багатонаціонального народу». *Культура Українських Карпат: традиції і сучасність*. Матеріали міжнародної наукової конференції (Ужгород, 1–4 вересня 1993 року). Ужгород : МПП «Гражда», 1994. С. 249–262.

1867. Тиводар М. Політонім «Русь» і етніонім «русини» на Закарпатті. *Календар «Просвіти» на 1996 рік*. Ужгород : Закарпатське крайове товариство «Просвіта», 1996. С. 90–91.

1868. Тиводар М. Потушняк Федір Михайлович. *Енциклопедія Закарпаття. Визначні особи XX століття* / Редакційна колегія: В.В. Бедь, М.М. Ганич, О.Д. Довганич, В.І. Комендар, І.М. Мешко, І.П. Стецяк, І.В. Хланта, В.І. Худанич. Ужгород : Видавництво «Гражда», 2007. С. 262–263.

1869. Тиводар М. Поява і поширення назви «Підкарпатська Русь». *Календар «Просвіти» на 1996 рік*. Ужгород : Закарпатське крайове товариство «Просвіта», 1996. С. 160.

1870. Тиводар М. Ужгород між двома світовими війнами (1919–1944). *Історія Ужгорода*. Ужгород, 1993. С.102–159.

1871. Тиводар М. Україна — найдавніша назва Закарпаття. *Календар «Просвіти» на 1996 рік*. Ужгород : Закарпатське крайове товариство «Просвіта», 1996. С. 44–46.

1872. Тиводар М. Федір Потушняк. *Календар «Просвіти» на 1995 рік*. Ужгород : МПП «Гражда», 1995. С. 52–56.

1873. Тимошик М. Досі невідомий архів Українського пресового бюро в Лондоні (1931–1939). *Українознавство*. 2018. № 1 (66). С. 63–80.

1874. Тимошик М. Промоція «українського питання» та об'єднання зарубіжного українства як головні програмні напрямки діяльності Українського пресового бюро в Лондоні (1931–1939). *Українознавство*. 2017. № 4 (65). С. 215–230.

1875. Тодоров І. Зовнішньополітичний вимір суспільних настроїв на Закарпатті в контексті вісімдесятиліття Карпатської України. *Карпатська Україна — незалежна держава*. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої Незалежності Карпатської України (м. Ужгород, 14–15 березня 2019 року) / Вступне слово В. Смоланки; Редколегія: М. Вегеш (голова), С. Віднянський, М. Лендель, О. Пагіря, М. Токар, С. Федака (члени редколегії). Ужгород : Видавництво ПП «АУТДОР-ШАРК», 2019. С. 356–365.

1876. Токар М. «Наша школа». *Енциклопедія Сучасної України* / Національна Академія Наук України, Наукове товариство ім. Т. Шевченка, Координаційне бюро Енциклопедії Сучасної України НАН України; [І.М. Дзюба, А.І. Жуковський — співголови, М.Г. Железняк — відповідальний секретар]. Київ, 2020. Т. 22 (Мр–На). С. 701.

1877. Токар М. «Православні чинники» у діяльності політичних партій міжвоєнного Закарпаття (1919–1939). *Богословська думка в Україні: науковий журнал* / Ужгородська Українська Богословська академія; Карпатський університет імені Августина Волошина; Міжнародна академія богословських наук. 2020. Випуск 2. С. 55–62.

1878. Токар М. Августин Волошин: портрет політичного лідера. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. Випуск 12. / Міністерство освіти і науки України; Ужгородський національний університет; Редколегія: М. Вегеш (головний редактор), С. Віднянський, Д. Данилюк та ін. Ужгород, 2005. С. 115–128.

1879. Токар М. Автономний Земледільський Союз. *Карпатська Україна в портретах* / Відповідальний за випуск М. Токар. Ужгород : Видавництво УжНУ «Говерла», 2007. С. 290.

1880. Токар М. Аграрна партія. *Карпатська Україна в портретах* / Відповідальний за випуск М. Токар. Ужгород : Видавництво УжНУ «Говерла», 2007. С. 290–291.

1881. Токар М. Багатопартійність Чехословацької Республіки (1919–1939): Приклад Підкарпатської Русі. *Sarpatica–Карпатика: Історія і культура Карпат (До десятиріччя утворення НДІ карпатознавства)*. Ужгород, 2002. Вип.19.

1882. Токар М. Голота Яків. *Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців* / М.М. Вегеш, М.В. Делеган, О.Д. Довганич та ін. [Відповідальний редактор М.М. Вегеш]. Ужгород, 2002. С. 471–472.

1883. Токар М. Грига Іван Іванович. *Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців* / М.М. Вегеш, М.В. Делеган, О.Д. Довганич та ін. [Відповідальний редактор М.М. Вегеш]. Ужгород, 2002. С. 478–479.

1884. Токар М. Громадські організації Закарпаття в боротьбі за державність України (кінець 80-х – початок 90-х років ХХ століття). 20-й річниці новітньої національно-державницької боротьби українців та проведенню Установчого з'їзду Народного Руху України за перебудову присвячується. Ужгород : Всеукраїнське державне видавництво «Карпати», 2009.

1885. Токар М. Діяльність проукраїнських політичних партій Закарпаття (друга половина 20-х – друга половина 30-х років). *Sarpatica–Карпатика: Проблеми історії та етнографії України*. Ужгород, 2001. Вип.11.

1886. Токар М. Дмитро Німчук. 100-річчя від дня народження політичного і громадсько-культурного діяча (1897–1944). *Календар краєзнавчих пам'ятних дат на 2007 рік: Рекомендаційний бібліографічний покажчик* / Укладачі: Т. І. Васильєва; Науковий редактор В.І. Падяк; Відповідальна за випуск Л.З. Григаш; Випусковий редактор Л.О. Ільченко. Ужгород : Видавництво В. Падяка, 2006. С. 368–370.

1887. Токар М. За покликом серця: (До 100-річчя від дня народження про-світяннина Андрія Міня). Ужгород, 1998. 60 с.

1888. Токар М. Закарпатський крайовий комітет Комуністичної Партії Чехословаччини. *Карпатська Україна в портретах* / Відповідальний за випуск М. Токар. Ужгород : Видавництво УжНУ «Говерла», 2007. С. 319–320.

1889. Токар М. Заклинський Корнило Романович. *Карпатська Україна в портретах* / Відповідальний за випуск М. Токар. Ужгород : Видавництво УжНУ «Говерла», 2007. С. 320.

1890. Токар М. Іван Парканій. 110 річчя з дня народження головного радника чотирьох президентів Чехословаччини Т. Масарика, Е. Бенеша, Е. Гахи та К. Готвальда (1896–1997). *Календар краєзнавчих пам'ятних дат на 2006 рік: Рекомендаційний бібліографічний посібник* / Укладачі: Т. І. Васильєва, Г.В. Бобонич, І.Г. Горват; Науковий редактор В.І. Падяк; Відповідальна за випуск Л.З. Григаш; Випускаючий редактор Л.О. Ільченко. Ужгород : Видавництво В. Падяка, 2005. С. 49–50.

1891. Токар М. Іван Парканій. 110 річчя з дня народження головного радника чотирьох президентів Чехословаччини Т. Масарика, Е. Бенеша, Е. Гахи та К. Готвальда (1896–1997). *Карпатська Україна. Красне Поле*. 2005. 30 грудня.

1892. Токар М. Історичне значення Карпатської України. *Слово вчителя*. 2012. 16 березня.

1893. Токар М. Карпатська Україна. *Українська державність: історико-правничі нариси* / За загальною редакцією В.А. Смолія. Київ : Юридичне видавництво «Право України», Всеукраїнська правозахисна організація «Меморіал» імені Василя Стуса, 2021. С. 502–511.

1894. Токар М. Коротка історія «Просвіти» в Сторожниці: (До 75-ї річниці заснування «Просвіти» в Сторожниці та 80-річчя крайової «Просвіти»). Ужгород : Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ комітету інформації, 2000. 36 с.

1895. Токар М. Культурно-просвітницька діяльність провідників читальні «Просвіти» у селі Сторожниці Ужгородського району. *Науковий збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді*. Річник IV–XVIII. Карпатська Україна: Національне відродження. Політичний розвиток. Персоналії. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 60-річчю Карпатської України (11–12 березня 1999 року). Ужгород, 2000. С. 283–286.

1896. Токар М. Мондок Іван Ілліч. *Карпатська Україна в портретах* / Відповідальний за випуск М. Токар. Ужгород : Видавництво УжНУ «Говерла», 2007. С. 332–333.

1897. Токар М. Мондок Іван. *Енциклопедія історії України*: В 10 т. Т. 7: Мл–О / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. К. : Наукова думка, 2010. С. 63–64.

1898. Токар М. На ниві освіти і науки. До 50-річчя професора Миколи Вегеша. *Календар «Просвіти» на 2012 рік*. Ужгород, 2012. С. 130–131.

1899. Токар М. Невицька Ірина Павлівна. *Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців* / М.М. Вегеш, М.В. Делеган, О.Д. Довганич та ін. [Відповідальний редактор М.М. Вегеш]. Ужгород, 2002. С. 492–493.

1900. Токар М. Німецька партія. *Енциклопедія Сучасної України* / Національна Академія Наук України, Наукове товариство ім. Т. Шевченка, Координаційне бюро Енциклопедії Сучасної України НАН України; [І.М. Дзюба, А.І. Жуковський – співголови, М.Г. Железняк – відповідальний секретар]. Київ, 2022. Т. 23 (Нг–Ня). С. 468.

1901. Токар М. Німецькі партії в Закарпатті. *Carpatica–Карпатика: Актуальні проблеми вітчизняної і зарубіжної історії та культури*. Ужгород : Вид-во «Два кольори», 2001.

1902. Токар М. Німчук Дмитро. *Енциклопедія Сучасної України* / Національна Академія Наук України, Наукове товариство ім. Т. Шевченка, Координаційне бюро Енциклопедії Сучасної України НАН України; [І.М. Дзюба, А.І. Жуковський – співголови, М.Г. Железняк – відповідальний секретар]. Київ, 2022. Т. 23 (Нг–Ня). С. 489.

1903. Токар М. Олекса Олексійович Борканюк. 105 річчя з дня народження політичного діяча, одного з керівників Закарпатської крайової організації комуністичної партії, Героя Радянського Союзу (посмертно) (1901–1945). *Календар краєзнавчих пам'ятних дат на 2006 рік*: Рекомендаційний бібліографічний посібник / Укладачі: Т.І. Васильєва, Г.В. Бобонич, І.Г. Горват; Науковий редактор В.І. Падяк; Відповідальна за випуск Л.З. Григаш; Випускаючий редактор Л.О. Ільченко. Ужгород : Видавництво В. Падяка, 2005. С. 51–53.

1904. Токар М. Остапчук Яцко. *Енциклопедія історії України*: В 10 т. Т. 7: Мл–О / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. К. : Наукова думка, 2010. С. 672–673.

1905. Токар М. Партії національних меншин Закарпаття (20–30-і роки ХХ ст.). Ужгород, 2002. 56 с.

1906. Токар М. Партійна діяльність Миколи Бандусяка. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. Випуск 13. Ужгород : «Вісник Карпат», 2005. С. 88–91.

1907. Токар М. Питання возз'єднання Закарпаття з Україною в програмних ідеях політичних партій краю міжвоєнного періоду. *Возз'єднання Закарпаття з Україною*. Матеріали наукової конференції, присвяченої 60-ти річчю возз'єднання Закарпаття з Україною. Ужгород, 29 червня 2005 р. / Редакційна колегія: Л.О. Белей, М.М. Вегеш, Д.Д. Данилюк, О.Д. Довганич, І.О. Мандрик, В.І. Фенич, В.І. Худанич. Ужгород, 2006. С. 59–66.

1908. Токар М. Політичні партії на шляху до національної консолідації (1920–1938 рр.). *Вони боронили Карпатську Україну*: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців / М.М. Вегеш, М.В. Делеган, О.Д. Довганич та ін. [Відповідальний редактор М.М. Вегеш]. Ужгород, 2002. С. 155–184.

1909. Токар М. Проблеми партійного будівництва в умовах дножавотворення Карпатської України. *Карпатська Україна (1938–1939)*. Збірник матеріалів міжнародної наукової конференції до 70-річчя проголошення Карпатської України. Пряшів, 5 березня 2009 року. Пряшів–Ужгород, 2010. С. 146–153.

1910. Токар М. Проукраїнські політичні партії Закарпаття в 1919–1939 роках. Ужгород, 2001. 176 с.

1911. Токар М. Роль «третього сектору» в державотворенні Карпатської України. *Карпатська Україна – незалежна держава*. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої Незалежності Карпатської України (м. Ужгород, 14–15 березня 2019 року) / Вступне слово В. Смоланки; Редколегія: М. Вегеш (голова), С. Віднянський, М. Лендъел, О. Пагіря, М. Токар, С. Федака (члени редколегії). Ужгород : Видавництво ПП «АУТДОР-ШАРК», 2019. С. 38–49.

1912. Токар М. Роль Карпатської України в українському державотворенні. *Діловий вісник*. 2009. № 1 – 4. С. 5.

1913. Токар М. Росоха Степан Іванович. *Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців* / М.М. Вегеш, М.В. Делеган, О.Д. Довганич та ін. [Відповідальний редактор М.М. Вегеш]. Ужгород, 2002. С. 517–519.

1914. Токар М. Руська Національна Автономна партія. Організація і діяльність. Ужгород : Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ комітету інформації, 2000. 35 с.

1915. Токар М. Руська Національно-Автономна Партія. *Карпатська Україна в портретах* / Відповідальний за випуск М. Токар. Ужгород : Видавництво УжНУ «Говерла», 2007. С. 354–355.

1916. Токар М. Руський Театр Товариства «Просвіта» в Ужгороді. *Карпатська Україна в портретах* / Відповідальний за випуск М. Токар. Ужгород : Видавництво УжНУ «Говерла», 2007. С. 356.

1917. Токар М. Становлення партійної монополії Українського Національного Об'єднання. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. Випуск 11 / Міністерство освіти і науки України; Ужгородський національний університет; Редколегія: М.М. Вегеш (голова редколегії), Д.Д. Данилюк (заступник голови редколегії) та ін. Ужгород : СМП «Вісник Карпат», 2004. С. 105–112.

1918. Токар М. Сторожниця: Сторінки історії суспільного та духовного життя / Науковий редактор С. Пойда; передмова М. Вегеша. Ужгород : Карпати, 1999. 124 с.

1919. Токар М. Українці та партії й громадські об'єднання з огляду історичної традиційності. *Carpatica–Карпатика: Проблеми вітчизняної та зарубіжної історії*. Ужгород, 2001. Вип.12.

1920. Токар М. Феделеш Кирило Іванович. *Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців* / М.М. Вегеш, М.В. Делеган, О.Д. Довганич та ін. [Відповідальний редактор М.М. Вегеш]. Ужгород, 2002. С. 527–529.

1921. Токар М. Фундаментальне видання з української історії. *Carpatica – Карпатика: Проблеми вітчизняної і зарубіжної історії з найдавніших часів до наших днів*. Ювілейний збірник на пошану доктора історичних наук, професора Василя Івановича Худанича. Ужгород, 2002. Вип.14. С.337–341.

1922. Токар М. Химинець Юліан. *Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців* / М.М. Вегеш, М.В. Делеган, О.Д. Довганич та ін. [Відповідальний редактор М.М. Вегеш]. Ужгород, 2002. С. 529–530.

1923. Токар М. Шерегії Юрій-Августин. *Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців* / М.М. Вегеш, М.В. Делеган, О.Д. Довганич та ін. [Відповідальний редактор М.М. Вегеш]. Ужгород, 2002. С. 534–536.

1924. Токар М. Штефан Августин Емілійович. *Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських*

українців / М.М. Вегеш, М.В. Делеган, О.Д. Довганич та ін. [Відповідальний редактор М.М. Вегеш]. Ужгород, 2002. С. 539–541.

1925. Токар М., Безега Т. Діяльність адвокатів-братів Брацайків на Закарпатті. *Адвокатура України: історія та сучасність*. Збірник матеріалів Всеукраїнського круглого столу / Укладачі І.Б. Василик, І.С. Яковець. К.: КВІЦ, 2015.

1926. Топальський В. Формування Карпатської Січі та участь її підрозділів в захисті Карпатської України. *Воєнна історія Галичини та Закарпаття*. Науковий збірник. Матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції, м. Львів, 15 квітня 2010 р. / Відповідальні редактори: В.В. Карпов, В.І. Горелов, І.В. Мороз. К., 2010. С. 401–406.

1927. Топальський В., Шевчук О. Історичні знання в агітаційно-пропагандистській і просвітницькій діяльності Карпатської Січі. *Воєнно-історичний вісник*. Збірник наукових праць. 2018. № 1 (27). С. 72–78.

1928. Трофим'як Б. Молодь у боротьбі за Карпатську Україну (1921–1939 рр.): стаття присвячена внеску галичан у творенні закарпатського Пласту у часті української молоді у боях за незалежність Карпатської України у 1938–1939 рр. *Мандрівець*. 2007. № 3 (травень–червень). С. 29–37.

1929. Трофим'як Б. Січові стрільці, пластуни Галицького краю — будівничі закарпатського пласту та в боях за незалежність Карпатської України (1921–1939). *Карпатська Україна і Карпатська Січ*: Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 60-річчю Карпатської України і Карпатської Січі. м. Хуст, 14 березня 1999 р. / Упорядник та вступ проф. В. Худанича; Відповідальний за випуск В. Худанич. Ужгород : Карпати — Гражда, 1999. С. 63–78.

1930. Трофим'як Б. Спортивна молодь Галичини в боях за незалежність Карпатської України (1938–1939 рр.). *Наукові праці / Кам'янець-Подільський державний університет. Історичні науки*. 2004. Т. 12. С. 233–241.

1931. Трофимович В., Трофимович Л. Карпатоукраїнський аспект зовнішньої політики європейських країн у період чехословацької кризи (1938–1939 рр.). *Русин*. 2019. № 57. С. 251–270.

1932. Трофимович В., Трофимович Л. Питання Підкарпатської Русі у зовнішньополітичних розрахунках Польщі (жовтень 1938 — березень 1939 р.). *Русин*. 2018. № 52. С. 309–328.

1933. Трофимович Л. Карпатська Україна в зовнішньополітичних розрахунках Польщі і СРСР у післямюнхенський період 1938 р. *Воєнна історія Галичини та Закарпаття*. Науковий збірник. Матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції, м. Львів, 15 квітня 2010 р. / Відповідальні редактори: В.В. Карпов, В.І. Горелов, І.В. Мороз. К., 2010. С. 407–411.

1934. Гроян М. Того дня зійшло сонце возз'єднання. Ужгород, 1979. 135 с.

1935. Тупиця О. Способи взаємодії профспілок та політичних режимів у межах функціонування системи соціального представництва. *Вісник Сев НТУ: зб. наук. пр. Вип. 123/2011. Серія: Політологія*. Севастополь, 2011. С. 145–149.

1936. Турянця В. Августин Волошин про методику вивчення рідної мови. *Українська мова на Закарпатті у минулому і сьогодні*. Матеріали науково-практичної конференції (Ужгород, 5–6 травня 1992 р.) / Редколегія: Б.К. Галас (відповідальний редактор) та ін. Ужгород, 1993. С. 303–308.

1937. Турянця В. Міфи, факти і оцінки (Августин Волошин в історіографії). Ужгород, 1996. 16 с.

1938. Турянця В. О. Духнович в оцінці Августина Волошина. *О.В. Духнович і Слов'янський світ*. Матеріали наукової конференції. Ужгород, 1993. С. 113.

1939. Турянця В. Педагогічна періодика Закарпаття між двома світовими війнами. *Українські землі в роки Другої світової війни*: Науково-методичний збірник матеріалів конференції. 19 грудня 1997 р. / Редколегія: М. Гаврилешко, О. Довганич, В. Задорожний та ін.; Упорядники: В. Мельник, Р. Офіцинський. Ужгород, 1998. С. 183–191.

1940. Турянця В. Педагогічно-освітня діяльність А. Волошина. *Суспільно-політичні відносини на Закарпатті в 20–30-х рр. ХХ ст.* Ужгород, 1992. С. 112–116.

1941. Турянця В. Преса Угорської Русі в оцінці Августина Волошина. *Карпатська Україна і Августин Волошин*. Матеріали міжнародної наукової конференції «Карпатська Україна – пролог відродження української держави» (Ужгород, 11–12 березня 1994 року). Ужгород, 1995. С. 160–168.

1942. Турянця В., Васирина Н., Турянця Вікторія. Стан і проблеми шкільництва Підкарпатської Русі / Карпатської України (жовтень 1938 – березень 1939 рр.): мовою цифр і фактів ново виявлених архівних документів. *Карпатська Україна – незалежна держава*. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої Незалежності Карпатської України (м. Ужгород, 14–15 березня 2019 року) / Вступне слово В. Смоланки; Редколегія: М. Вегеш (голова), С. Віднянський, М. Лендьял, О. Пагіря, М. Токар, С. Федака (члени редколегії). Ужгород : Видавництво ПП «АУТДОР-ШАРК», 2019. С. 345–355.

1943. Турянця В., Делеган В. Діяльність «Просвіти» на Закарпатті в оцінці дослідників повоєнного часу. *Матеріали наукової конференції*. Ужгород, 1992. С. 265–268.

1944. Турянця В., Ціцак М. Василь Галас (загинув 1939). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С.Д. Федака; редакційна колегія: І.І. Качур (голова), М.М. Вегеш, О.Д. Гаврош, М.В. Делеган, В.І. Дмитрук, О.Д. Довганич, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун (заст. голови), І.Ю. Коршинський, Ю.В. Мойш, М.В. Олашин, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород : ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 454–457.

1945. Турянця Вікторія, Турянця В. Правовий статус української мови як державної / офіційної: історія та сучасність. *Карпатська Україна – незалежна держава*. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої

Незалежності Карпатської України (м. Ужгород, 14–15 березня 2019 року) / Вступне слово В. Смоланки; Редколегія: М. Вегеш (голова), С. Віднянський, М. Лендьел, О. Пагіря, М. Токар, С. Федака (члени редколегії). Ужгород : Видавництво ПП «АУТДОР-ШАРК», 2019. С. 262–274.

1946. Тюремно-табірна хроніка політв'язня Омеляна Росула. *Карпатський край*. 1997. С. 23–34.

1947. Ужгородський коледж культури і мистецтв. Історія. URL: <http://www.college-kulturi.uz.ua/pro-koledzh/istoriia> (дата звернення: 30.07.2018).

1948. Украинские Карпаты. История. К. : Наукова думка, 1989. 264 с.

1949. Уряди України у XX ст.: науково-документальне видання / Відп. ред. В.М. Литвин. К. : Наукова думка, 2001. 608 с.

1950. Ухач В. «Одноденна» держава. Карпатська Україна в сучасній історіографії: історико-правовий аналіз (Вибрані аспекти). *Актуальні проблеми правознавства*. Випуск 2. Тернопіль, 2016. С. 34–40.

1951. Ухач В. «Одноденна» держава. Події в Підкарпатській Русі, Карпатській Україні як історіографічна проблема (Вибрані аспекти). *Військово-історичний меридіан*. Електронний науковий фаховий журнал. 2016. Випуск 1(11). С. 5–19.

1952. Ухач В. Діяльність автономного уряду А. Волошина: досягнення та прорахунки (інтерпретації сучасних істориків). *Україна в гуманітарних і соціально-економічних вимірах*. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (присвяченої 25-річчю Незалежності). 29–30 квітня 2016 р. Частина II. Дніпропетровськ, 2016. С. 120–122.

1953. Ухач В. Історія держави і права України: навчальний посібник (конспект лекцій). Тернопіль, 2011. 114 с.

1954. Ухач В. Карпато-Українська держава в сучасній вітчизняній історіографії (Вибрані аспекти). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія Історичні науки. 2016. Випуск 25. С. 195–200.

1955. Ухач В. Правотворча діяльність уряду А. Волошина: сучасний історіографічний дискурс. *Україна в умовах реформування правової системи: сучасні реалії та міжнародний досвід*. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Тернопіль, 8–9 квітня 2016 р.). Тернопіль: Економічна думка, 2016. С. 213–216.

1956. Ухач В. Сучасна історіографія ролі українських націоналістів у становленні Карпатської України. *Архіви України*. Науково-практичний журнал. 2016. № 3–4 (302–303). Травень–серпень. С. 48–57.

1957. Ухач В., Дранчук (Мацьків) Л. Карпато-Українська держава в сучасній історіографії: історико-правовий аналіз (вибрані аспекти). *Порівняльно-аналітичне право*. 2015. С. 45–48.

1958. Федака Д. Брості Івана Ірлявського. До 80-річчя від дня народження Івана Ірлявського. *Календар «Просвіти» на 1999 рік*. Ужгород : Закарпатське крайове товариство «Просвіта», 1999. С. 28–30.

1959. Федака П. Августин Волошин: Коротка біографія. Ужгород : Гражда, 2005. 72 с.

1960. Федака П. Нарис історії товариства «Просвіта» Карпатської Русі–України (1920–1939). Ужгород, 1991. 51 с.

1961. Федака П. Народний Дім «Просвіта» в Ужгороді / Закарпатське крайове культурно-освітнє товариство «Просвіта». Ужгород : Гражда, 2008. 208 с.

1962. Федака П. Пам'ять рідної землі. Ужгород, 1996. 327 с.

1963. Федака С. (За) Карпатський вибір: українська державність на Закарпатті (1939) засвідчила перемогу українства над проросійською орієнтацією й закріпила подальшу інтеграцію краю з Україною. *Український тиждень*. 2010. 19 березня.

1964. Федака С. «Карпатська Україна перестала існувати, але її ідеї живуть» / записав В. Бедзір. *Урядовий кур'єр*. 2019. 15 березня.

1965. Федака С. «Карпатський кросворд» й досі повністю не розгаданий. Розмовляв П. Поліха. *Новини Закарпаття*. 2014. 15 березня.

1966. Федака С. Августин Волошин. Коротка біографія. Ужгород, 2005. 71 с.

1967. Федака С. Августин Штефан (1893–1986). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С.Д. Федака; редакційна колегія: І.І. Качур (голова), М.М. Вегеш, О.Д. Гаврош, М.В. Делеган, В.І. Дмитрук, О.Д. Довганич, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун (заст. голови), І.Ю. Коршинський, Ю.В. Мойш, М.В. Олашин, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород : ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 206–207.

1968. Федака С. Амбітні та обгрунтовані проекти: Економічна феєрія Карпатської України. *Срібна Земля–Фест*. 2009. 5–11 березня.

1969. Федака С. Андрій Бродій (1895–1946). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С.Д. Федака; редакційна колегія: І.І. Качур (голова), М.М. Вегеш, О.Д. Гаврош, М.В. Делеган, В.І. Дмитрук, О.Д. Довганич, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун (заст. голови), І.Ю. Коршинський, Ю.В. Мойш, М.В. Олашин, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород : ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 161–168.

1970. Федака С. Антон-Ернест Олдофреді (1906–1982). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С.Д. Федака; редакційна колегія: І.І. Качур (голова), М.М. Вегеш, О.Д. Гаврош, М.В. Делеган, В.І. Дмитрук, О.Д. Довганич, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун (заст. голови), І.Ю. Коршинський, Ю.В. Мойш, М.В. Олашин, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород : ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 227–228.

1971. Федака С. Василь Пачовський – скандаліст, педагог і лірик. *Ужгород*. 2002. 6 квітня.

1972. Федака С. Велич і трагедія Карпатської України – провісники руху опору фашизму. Розмову вели В. Нитка, П. Поліха. *Голос України*. 2014. 14 березня.

1973. Федака С. Видатний медичний і громадсько-політичний діяч Закарпаття: до 120-річчя народження Миколи Долиная. *Календар «Просвіти» на 2014 рік*. Ужгород, 2014. С. 98–101, 151–154.

1974. Федака С. Вікентій Шандор — дипломат та історик Карпатської України. *Альманах Українського Народного Союзу. США*. 2006. Річник 96-й. Парсипані–Нью-Джерсі: Видавництво «Свобода», 2004.

1975. Федака С. Вікентій Шандор (1907–2003). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах*. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С.Д. Федака; редакційна колегія: І.І. Качур (голова), М.М. Вегеш, О.Д. Гаврош, М.В. Делеган, В.І. Дмитрук, О.Д. Довганич, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун (заст. голови), І.Ю. Коршинський, Ю.В. Мойш, М.В. Олашин, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород : ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 296–301.

1976. Федака С. Вікентій Шандор. 100-річчя від дня народження культурно-громадського діяча (1907–2003). *Календар краєзнавчих пам'ятних дат на 2007 рік: Рекомендаційний бібліографічний покажчик / Укладачі: Т.І. Васильєва; Науковий редактор В.І. Падяк; Відповідальна за випуск Л.З. Григаш; Випусковий редактор Л.О. Ільченко*. Ужгород : Видавництво В. Падяка, 2006. С. 384–390.

1977. Федака С. Вікентій Шандор. *Європа–Центр*. Спецвипуск, присвячений Карпатській Україні. Ужгород, 2009.

1978. Федака С. Вікентій Шандор. *Календар краєзнавчих пам'ятних дат на 2011 рік*. Ужгород : Видавництво В. Падяка, 2010. С. 83–84.

1979. Федака С. Віктор Курманович (1876–1945). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах*. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С.Д. Федака; редакційна колегія: І.І. Качур (голова), М.М. Вегеш, О.Д. Гаврош, М.В. Делеган, В.І. Дмитрук, О.Д. Довганич, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун (заст. голови), І.Ю. Коршинський, Ю.В. Мойш, М.В. Олашин, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород : ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 399–400.

1980. Федака С. Волошин прагнув відкрити університет. Університет прагне відкрити Волошина. *Погляд*. 2003. Квітень.

1981. Федака С. Вони творили історію Закарпаття [До 75-річчя ювілею Омеляна Довганича]. *Ужгород*. 2005. 23 квітня.

1982. Федака С. Голгофа Августина Волошина. *Крізь пекло таборів: документи, спогади, нариси*. Ужгород, 1996. С. 49–52.

1983. Федака С. Голгофа Августина Волошина. *Наш рідний край*. 1999. № 6–7. С. 37–38.

1984. Федака С. Голгофа Августина Волошина. *Срібна Земля*. 1995. 15 липня.

1985. Федака С. Гриць Яворів (1913–1942). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах*. Том 2.

Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С.Д. Федака; редакційна колегія: І.І. Качур (голова), М.М. Вегеш, О.Д. Гаврош, М.В. Делеган, В.І. Дмитрук, О.Д. Довганич, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун (заст. голови), І.Ю. Коршинський, Ю.В. Мойш, М.В. Олашин, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород : ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 532–533.

1986. Федака С. Діячі Карпатської України. Микола Аркас. *Трибуна*. 2008. 5 квітня.

1987. Федака С. Діячі Карпатської України. Микола Бандусяк. *Трибуна*. 2008. 12 квітня.

1988. Федака С. Діячі Карпатської України. Михайло Бращайко. *Трибуна*. 2008. 17 травня.

1989. Федака С. До 70-ти річчя Карпатської України. Юліан Ревай. *Трибуна*. 2009. 21 лютого.

1990. Федака С. Економіка Карпатської України. *Карпатська Україна – етап українського державотворення: історія і сучасність*. Матеріали наукової конференції, присвяченої 80-річчю проголошення незалежності Карпато-Української держави і 145-річчю від дня народження видатного закарпатського політика і громадсько-культурного мислителя Августина Волошина. Ужгород, 2019. С. 32–36.

1991. Федака С. Економічна феєрія Карпатської України. *Карпатська Україна – незалежна держава*. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої Незалежності Карпатської України (м. Ужгород, 14–15 березня 2019 року) / Вступне слово В. Смоланки; Редколегія: М. Вегеш (голова), С. Віднянський, М. Лендбел, О. Пагіря, М. Токар, С. Федака (члени редколегії). Ужгород : Видавництво ПП «АУТДОР-ШАРК», 2019. С. 122–128.

1992. Федака С. Євген Стахів (Нар. 1918 р.). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С.Д. Федака; редакційна колегія: І.І. Качур (голова), М.М. Вегеш, О.Д. Гаврош, М.В. Делеган, В.І. Дмитрук, О.Д. Довганич, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун (заст. голови), І.Ю. Коршинський, Ю.В. Мойш, М.В. Олашин, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород : ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 411.

1993. Федака С. Життя і чин Степана Росохи. *Нова свобода*. 2001. 22 листопада.

1994. Федака С. Заповіт Августина Волошина. *Закарпатська правда*. 2006. 18–24 листопада.

1995. Федака С. Іван Андрійович Рогач. *Календар краєзнавчих пам'ятних дат на 2013 рік*. Ужгород : Видавництво В. Падяка, 2012. С. 205–208.

1996. Федака С. Іван Мешко: від Карпатської України – до України сучасної [Інтерв'ю]. *Срібна Земля-Фест*. 2007. 1–7 листопада.

1997. Федака С. Іван П'єщак (1904–1972). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська

Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С.Д. Федака; редакційна колегія: І.І. Качур (голова), М.М. Вегеш, О.Д. Гаврош, М.В. Делеган, В.І. Дмитрук, О.Д. Довганич, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун (заст. голови), І.Ю. Коршинський, Ю.В. Мойш, М.В. Олашин, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород : ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 181–182.

1998. Федака С. Історія Закарпаття в персоналіях: Нариси. Ужгород : Всеукраїнське державне видавництво «Карпати», 2019. 248 с.

1999. Федака С. Історія України ХХ століття: посібник до випускного іспиту за середню школу. Ужгород, 1996. 32 с.

2000. Федака С. Його роботяца постать стійко височить на материкові української культури. До 100-річчя від дня народження письменника Івана Чендея. *Календар «Просвіти» на 2022 рік / Укладачі Павло М. Федака, Павло П. Федака.* Ужгород : ГО «Закарпатське крайове культурно-освітнє товариство «Просвіта», 2022. С. 90–94.

2001. Федака С. Каленик Лисюк (1887–1980). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 2.* Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С.Д. Федака; редакційна колегія: І.І. Качур (голова), М.М. Вегеш, О.Д. Гаврош, М.В. Делеган, В.І. Дмитрук, О.Д. Довганич, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун (заст. голови), І.Ю. Коршинський, Ю.В. Мойш, М.В. Олашин, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород : ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 634–637.

2002. Федака С. Карпатська Січ у свідченнях очевидців. *Карпатська Україна – етап українського державотворення: історія і сучасність.* Матеріали наукової конференції, присвяченої 80-річчю проголошення незалежності Карпато-Української держави і 145-річчю від дня народження видатного закарпатського політика і громадсько-культурного мислителя Августина Волошина. Ужгород, 2019. С. 36–41.

2003. Федака С. Карпатська Україна у контексті міжнародної політики. *Срібна Земля.* 1994. 5 березня.

2004. Федака С. Карпатська Україна у подіях і біографіях. *Трибуна.* 2011. 12 березня.

2005. Федака С. Карпатська Україна. Героїчний подвиг, вічний біль і вічна слава. Розмовляла Надія Тегза. *Новини Закарпаття.* 2007. 17 березня.

2006. Федака С. Карпатська Україна. *Календар краєзнавчих пам'ятних дат на 2009 рік.* Ужгород, 2009. С. 63–67.

2007. Федака С. Карпатська Україна. *Неділя.* 2011. 19–25 березня.

2008. Федака С. Карпатська Україна. *Панорама.* 2009. 14 березня.

2009. Федака С. Карпатська Україна: Крапку ставити рано. *Трибуна.* 2012. 24 березня.

2010. Федака С. Карпатська Україна: напередодні 70-річного ювілею. *Трибуна.* 2008. 15 березня.

2011. Федака С. Карпатська Україна: наперекір гітлерівським планам. *Срібна Земля–Фест.* 2012. 16–22 березня.

2012. Федака С. Карпатська Україна: як це було. *Ужгород*. 2002. 13 квітня.
2013. Федака С. Карпатський Прометей. Августин Волошин: мученицький і чесний шлях від священника-учителя до президента Карпатської України. *Україна молода*. 2007. 21 липня.
2014. Федака С. Книжка, якої не могло бути ще рік тому: [про презентацію книги Олександра Пагірі «Карпатська Січ: військове формування Карпатської України» та подарунок Закарпатській ОУНБ півсотні видань на виставці-ярмарку «Книга-фест»]. *Трибуна*. 2010. 29 травня.
2015. Федака С. Колодзінський-Гузар Михайло. *Енциклопедія історії України*: В 8 т. Т. 4: Ка–Ком / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. К. : Наукова думка, 2007. С. 456.
2016. Федака С. Лев Прхала (1892–1963). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С.Д. Федака; редакційна колегія: І.І. Качур (голова), М.М. Вегеш, О.Д. Гаврош, М.В. Делеган, В.І. Дмитрук, О.Д. Довганич, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун (заст. голови), І.Ю. Коршинський, Ю.В. Мойш, М.В. Олашин, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород : ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 183–185.
2017. Федака С. Лікування історією. *Карпатська Україна*. 2007. 17 березня.
2018. Федака С. Лікування історією. *Неділя*. 2007. 17 – 23 березня.
2019. Федака С. Літопис Карпатської України. Ужгород : Гражда, 2013. 135 с.
2020. Федака С. Лютий в історії України [Про вибори 12 лютого 1939 року в Карпатській Україні]. *Срібна Земля–Фест*. 2006. 9–15 лютого.
2021. Федака С. Микола Аркас (1881–1938). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С.Д. Федака; редакційна колегія: І.І. Качур (голова), М.М. Вегеш, О.Д. Гаврош, М.В. Делеган, В.І. Дмитрук, О.Д. Довганич, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун (заст. голови), І.Ю. Коршинський, Ю.В. Мойш, М.В. Олашин, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород : ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 659–660.
2022. Федака С. Микола Бажанський (1910–1994). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С.Д. Федака; редакційна колегія: І.І. Качур (голова), М.М. Вегеш, О.Д. Гаврош, М.В. Делеган, В.І. Дмитрук, О.Д. Довганич, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун (заст. голови), І.Ю. Коршинський, Ю.В. Мойш, М.В. Олашин, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород : ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 257–259.
2023. Федака С. Микола Бандусяк. *Трибуна*. 2008. 12 квітня.
2024. Федака С. Микола Долинай – лікар і громадський діяч. *Ужгород*. 2004. 3 липня.
2025. Федака С. Микола Долинай. *Трибуна*. 2009. 7 лютого.

2026. Федака С. Микола Лелекач (1907–1975). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С.Д. Федака; редакційна колегія: І.І. Качур (голова), М.М. Вегеш, О.Д. Гаврош, М.В. Делеган, В.І. Дмитрук, О.Д. Довганич, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун (заст. голови), І.Ю. Коршинський, Ю.В. Мойш, М.В. Олашин, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород : ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 588–589.

2027. Федака С. Микола Литвицький (1890–1939). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С.Д. Федака; редакційна колегія: І.І. Качур (голова), М.М. Вегеш, О.Д. Гаврош, М.В. Делеган, В.І. Дмитрук, О.Д. Довганич, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун (заст. голови), І.Ю. Коршинський, Ю.В. Мойш, М.В. Олашин, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород : ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 318.

2028. Федака С. Михайло Бращайко (1883–1969). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С.Д. Федака; редакційна колегія: І.І. Качур (голова), М.М. Вегеш, О.Д. Гаврош, М.В. Делеган, В.І. Дмитрук, О.Д. Довганич, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун (заст. голови), І.Ю. Коршинський, Ю.В. Мойш, М.В. Олашин, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород : ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 310–312.

2029. Федака С. Михайло Бращайко. *Трибуна*. 2008. 17 травня.

2030. Федака С. Михайло Качалуба (1908–1993). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С.Д. Федака; редакційна колегія: І.І. Качур (голова), М.М. Вегеш, О.Д. Гаврош, М.В. Делеган, В.І. Дмитрук, О.Д. Довганич, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун (заст. голови), І.Ю. Коршинський, Ю.В. Мойш, М.В. Олашин, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород : ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 674–676.

2031. Федака С. Михайло Михалевич (1906–1984). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С.Д. Федака; редакційна колегія: І.І. Качур (голова), М.М. Вегеш, О.Д. Гаврош, М.В. Делеган, В.І. Дмитрук, О.Д. Довганич, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун (заст. голови), І.Ю. Коршинський, Ю.В. Мойш, М.В. Олашин, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород : ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 661–662.

2032. Федака С. Міжвоєнний Ужгород очима Василя Гренджі-Донського. *Ужгород*. 2003. 14 червня.

2033. Федака С. Невивчені уроки [Карпатської України], які минули марно. *Чиста політика*. 2008. 3 вересня, 1 жовтня.

2034. Федака С. Невідома армія: Карпатська Січ у свідченнях очевидців. *Воєнна історія Галичини та Закарпаття*. Науковий збірник. Матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції, м. Львів, 15 квітня 2010 р. / Відповідальні редактори: В.В. Карпов, В.І. Горелов, І.В. Мороз. К., 2010. С. 412–418.

2035. Федака С. Несподівані свідчення про Карпатську Україну. *Трибуна*. 2011. 11 березня.

2036. Федака С. Олександр Блистів (1916–1939). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С.Д. Федака; редакційна колегія: І.І. Качур (голова), М.М. Вегеш, О.Д. Гаврош, М.В. Делеган, В.І. Дмитрук, О.Д. Довганич, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун (заст. голови), І.Ю. Коршинський, Ю.В. Мойш, М.В. Олашин, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород : ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 449–451.

2037. Федака С. Олександр Палаташ (1919–2007). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С.Д. Федака; редакційна колегія: І.І. Качур (голова), М.М. Вегеш, О.Д. Гаврош, М.В. Делеган, В.І. Дмитрук, О.Д. Довганич, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун (заст. голови), І.Ю. Коршинський, Ю.В. Мойш, М.В. Олашин, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород : ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 757–758.

2038. Федака С. Отець Августин Волошин. Харків: Фоліо, 2021. 123 с. (Серія «Знамениті українці».)

2039. Федака С. Оттон Павлюх. *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С.Д. Федака; редакційна колегія: І.І. Качур (голова), М.М. Вегеш, О.Д. Гаврош, М.В. Делеган, В.І. Дмитрук, О.Д. Довганич, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун (заст. голови), І.Ю. Коршинський, Ю.В. Мойш, М.В. Олашин, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород : ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 295.

2040. Федака С. П'ять крапель проти каменю історичного безпам'ятства [рецензія на перші п'ять томів «Історичних досліджень» Миколи Вегеша]. *Nova книга*. Критико-бібліографічний журнал. 2001. № 7–8 (липень–серпень). С. 11.

2041. Федака С. Перший з'їзд народних комітетів Закарпатської України URL: novезакарпаття.com/uk/post/8168/ (дата звернення 05.11.2015).

2042. Федака С. Петро Калинюк (?–1985). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С.Д. Федака; редакційна колегія: І.І. Качур (голова), М.М. Вегеш, О.Д. Гаврош, М.В. Делеган, В.І. Дмитрук, О.Д. Довганич, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун (заст. голови), І.Ю. Коршинський, Ю.В. Мойш, М.В. Олашин, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород : ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 278.

2043. Федака С. Петро Стерчо – перший історик Карпатського Союзу. *Альманах Українського Народного Союзу. США. Річник 98-й. Парсипані – Нью-Джерсі: Видавництво «Свобода», 2008. С. 154–156.*

2044. Федака С. Петро Стерчо (1919–1987). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С.Д. Федака; редакційна колегія: І.І. Качур (голова), М.М. Вегеш, О.Д. Гаврош, М.В. Делеган, В.І. Дмитрук, О.Д. Довганич, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун (заст. голови), І.Ю. Коршинський, Ю.В. Мойш, М.В. Олашин, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород : ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 760–762.*

2045. Федака С. Петро Юрійович Стерчо: 85-річчя з дня народження громадсько-політичного діяча (1919–1987). *Календар краєзнавчих пам'ятних дат на 2004 рік: Рекомендаційний бібліографічний посібник / Укладачі: Т. І. Васильєва, Г.В. Бобонич; Відповідальна за випуск Л.З. Григаш; Науковий редактор В. І Падяк; Випусковий редактор Л.О. Ільченко. Ужгород : Видавництво В. Падяка, 2003. С. 95–98.*

2046. Федака С. Письменство Закарпаття. Гренджа-Донський В. Щастя і горе Карпатської України. Мої спогади. Ужгород : Закарпаття, 2002. Волошин А. Вибрані твори. Ужгород : Закарпаття, 2003. *Nova книга. 2002. № 3 (12). С. 7–8.*

2047. Федака С. Подвижник книги. Дмитро Федака: до 80-річчя від дня народження: бібліографічний покажчик / Департамент культури Закарпатської облдержадміністрації; КЗ «Закарпатська обласна універсальна наукова бібліотека ім. Ф. Потушняка» Закарпатської облради; укладачі: М.Б. Бадида, С.Д. Федака; автор вступної статті С.Д. Федака; редактор Н.М. Бондаренко; відповідальна за випуск О. А. Канюка. Ужгород : TIMPANI, 2020. С. 6–47.

2048. Федака С. Президент Карпатської України. Августин Волошин (1874–1945). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С.Д. Федака; редакційна колегія: І.І. Качур (голова), М.М. Вегеш, О.Д. Гаврош, М.В. Делеган, В.І. Дмитрук, О.Д. Довганич, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун (заст. голови), І.Ю. Коршинський, Ю.В. Мойш, М.В. Олашин, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород : ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 124–152.*

2049. Федака С. Природничі та економічні науки на Закарпатті 20–30-х років. *Науковий збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді. Річник IV–XVIII. Карпатська Україна: Національне відродження. Політичний розвиток. Персоналії. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 60-річчю Карпатської України (11–12 березня 1999 року). Ужгород, 2000. С. 112–114.*

2050. Федака С. Про Карпатську Україну знатимемо більше. *Срібна Земля–Фест. 1999. 23 січня.*

2051. Федака С. Проголошення незалежності та її оборона. *Карпатська Україна. Красне Поле*. 2004. 13 березня.

2052. Федака С. Радянсько-чехословацький договір 1945 р. про Закарпатську Україну URL: <http://novezakarpattya.com/uk/post/8752/> (дата звернення 17.11.2015).

2053. Федака С. Репортаж із епохи Карпатської України. *Ужгород*. 2004. 13 березня.

2054. Федака С. Російський націоналіст [М. Синевірський про український вибір Закарпаття]. *Срібна Земля–Фест*. 1996. 30 травня, 5 червня.

2055. Федака С. Служив правді і рідному народові. *Європа–Центр*. Суспільно-політичний міжнародний журнал. 2008. № 4 (24). С. 66–69.

2056. Федака С. Солодкість гіркої доби: думки з приводу фільму [«Гіркота солодкої землі» Д. Кешелі] і події [70-річчя Карпатської України]. *Срібна Земля–Фест*. 2009. 26 березня–1 квітня.

2057. Федака С. Степан Вайда (бл. 1910–?). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С.Д. Федака; редакційна колегія: І.І. Качур (голова), М.М. Вегеш, О.Д. Гаврош, М.В. Делеган, В.І. Дмитрук, О.Д. Довганич, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун (заст. голови), І.Ю. Коршинський, Ю.В. Мойш, М.В. Олашин, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород : ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 274–276.

2058. Федака С. Стефан Фенцик (1892–1946). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С.Д. Федака; редакційна колегія: І.І. Качур (голова), М.М. Вегеш, О.Д. Гаврош, М.В. Делеган, В.І. Дмитрук, О.Д. Довганич, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун (заст. голови), І.Ю. Коршинський, Ю.В. Мойш, М.В. Олашин, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород : ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 186–189.

2059. Федака С. Стефанія Тисовська. *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С.Д. Федака; редакційна колегія: І.І. Качур (голова), М.М. Вегеш, О.Д. Гаврош, М.В. Делеган, В.І. Дмитрук, О.Д. Довганич, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун (заст. голови), І.Ю. Коршинський, Ю.В. Мойш, М.В. Олашин, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород : ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 512–513.

2060. Федака С. Трагізм і героїка Карпатської Січі без недомовок і прикрас. *Старий Замок*. 2002. 7 листопада.

2061. Федака С. Тризуб на Верещькому перевалі: надійшла коса на камінь. *Срібна Земля–Фест*. 2011. 1–7 вересня.

2062. Федака С. Труди і дні Карпатської України: хроніка подій. Ужгород, 1998. 68 с.

2063. Федака С. Ужгород крізь віки: нариси з історії Ужгорода. Ужгород : Патент, 2010. 296 с.

2064. Федака С. Ужгород як столиця автономної Підкарпатської Русі. *РІО*. 2007. 24 березня.

2065. Федака С. Ужгородець Августин Волошин. *Ужгород*. 2004. 20 березня.

2066. Федака С. Українська державність на Закарпатті засвідчила перемогу українства над проросійською орієнтацією й закріпила подальшу інтеграцію краю з Україною. *Просвіта*. 2010. Червень.

2067. Федака С. Українське національне об'єднання: 70 років опісля. *Срібна Земля–Фест*. 2009. 12–18 березня.

2068. Федака С. Український проект у Карпатах: розробники, виконавці, партачі. *Срібна Земля–Фест*. 2009. 19–25 лютого.

2069. Федака С. Улас Самчук (1905–1987). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С.Д. Федака; редакційна колегія: І.І. Качур (голова), М.М. Вегеш, О.Д. Гаврош, М.В. Делеган, В.І. Дмитрук, О.Д. Довганич, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун (заст. голови), І.Ю. Коршинський, Ю.В. Мойш, М.В. Олашин, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород : ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 654–658.

2070. Федака С. Феномен Карпатської України. *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С.Д. Федака; редакційна колегія: І.І. Качур (голова), М.М. Вегеш, О.Д. Гаврош, М.В. Делеган, В.І. Дмитрук, О.Д. Довганич, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун (заст. голови), І.Ю. Коршинський, Ю.В. Мойш, М.В. Олашин, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород : ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С.18–122.

2071. Федака С. Хроніка Карпатської України. Ужгород : Видавництво «Гражда», 2004. 80 с.

2072. Федака С. Шляхи Закарпаття до України і України до Закарпаття [Рец. на збірник документів «Тернистий шлях до України»]. *Трибуна*. 2008. 19 січня.

2073. Федака С. Юліан Ревай — мотор політичного життя. *Європа–Центр*. Суспільно-політичний міжнародний журнал. 2008. № 4 (24). С. 57–59.

2074. Федака С. Юліан Ревай (1899–1979). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С.Д. Федака; редакційна колегія: І.І. Качур (голова), М.М. Вегеш, О.Д. Гаврош, М.В. Делеган, В.І. Дмитрук, О.Д. Довганич, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун (заст. голови), І.Ю. Коршинський, Ю.В. Мойш, М.В. Олашин, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород : ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 177–180.

2075. Федака С. Юліан Ревай. *Європа–Центр*. Спецвипуск, присвячений Карпатській Україні. Ужгород, 2009.

2076. Федака С. Юліан Ревай. *Трибуна*. 2009. 21 лютого.
2077. Федака С. Юрій Шанта. *Календар краєзнавчих пам'ятних дат на 2013 рік*. Ужгород : Видавництво В. Падяка, 2012. С. 80–82.
2078. Федака С. Юрій Шаповал про Волошина, воз'єднання і ремесло історика. *Срібна Земля–Фест*. 2009. 2–8 квітня.
2079. Федака С. Юрій-Августин Шерегій (1907–1990). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С.Д. Федака; редакційна колегія: І.І. Качур (голова), М.М. Вегеш, О.Д. Гаврош, М.В. Делеган, В.І. Дмитрук, О.Д. Довганич, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун (заст. голови), І.Ю. Коршинський, Ю.В. Мойш, М.В. Олашин, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород : ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 668–671.
2080. Федака С., Ходина І. Залізний вінець президента. *Закарпатська правда*. 2006. 1–7 квітня.
2081. Федака Сергій Дмитрович. *Верховина. Волівщина–Міжгірщина*. Історико-культурологічні нариси. Ужгород : Видавництво ТІМРАНІ, 2017. С. 451–452.
2082. Феделеш Кирило. *Закарпаття в Енциклопедії Українознавства* / Редактор-упорядник проф. Василь Маркусь. Ужгород : Видавництво «Гражда», 2003. С. 189.
2083. Федина В. Михайло Колодзінський (1902–1939). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С.Д. Федака; редакційна колегія: І.І. Качур (голова), М.М. Вегеш, О.Д. Гаврош, М.В. Делеган, В.І. Дмитрук, О.Д. Довганич, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун (заст. голови), І.Ю. Коршинський, Ю.В. Мойш, М.В. Олашин, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород : ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 381–386.
2084. Федина В. Михайло Колодзінський-Гузар і Карпатська Україна. *Carpatica–Карпатика*. Вип. 7. Ужгород, 2001. С. 223–241.
2085. Федина В. Полковник Михайло Колодзінський-Гузар – борець за незалежність Карпатської України. *Науковий збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді*. Річник IV–XVIII. Карпатська Україна: Національне відродження. Політичний розвиток. Персоналії. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 60-річчю Карпатської України (11–12 березня 1999 року). Ужгород, 2000. С. 93–96.
2086. Фединишинець В. Невідомий Ерделі. *Новини Закарпаття*. 2000. 19 серпня.
2087. Фекета І. Яків Голота (1880–1964). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С.Д. Федака; редакційна колегія: І.І. Качур (голова), М.М. Вегеш, О.Д. Гаврош, М.В. Делеган, В.І. Дмитрук, О.Д. Довганич, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун (заст. голови),

І.Ю. Коршинський, Ю.В. Мойш, М.В. Олашин, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород : ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 460–465.

2088. Фенич В. «Тривання русинських душ». Маловідомі сторінки історії Української греко-католицької церкви. *Карпатський край*. Ужгород : Патент, 1994. Річник 4–й. № 5–6. С. 31–32.

2089. Фенич В. «Чужі» серед своїх, «свої» серед чужих. Греко-католики Мукачівської єпархії під час та після «воз'єднання» Закарпаття з Радянською Україною / Мукачівська греко-католицька єпархія. Ужгород, 2007. 107 с.

2090. Фенич В. В оточенні інших: греко-католики Мукачівської єпархії та їх сусіди у світлі сучасних досліджень офіційної статистики кінця XIX – першої половини XX ст. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. Випуск 25. Ужгород : Видавництво Ужгородського національного університету «Говерла», 2010. С. 104–124.

2091. Фенич В. Від монастирської Церкви-Єпархії до «Ecclesia sui iuris»: Ужгородська унія та інституювання церковних спільнот ужгородської унійної традиції. *Наукові записки Ужгородського університету*. Серія: історично-релігійні студії. Ужгород : Видавництво УжНУ «Говерла», 2016. Вип. 5. С. 26–105.

2092. Фенич В. Від Пряшева до Пряшева (1816–1946): шість поділів Мукачівської «єпархії-матері», три хвилі міграції вірників і десять спільних ознак еклезіальної ідентичності греко-католиків ужгородської унійної традиції. Ed.: Jaroslav Coranič. Prešov: Gréckokatolícka teologická fakulta; Prešovská univerzita v Prešove, 2019. S. 61–79.

2093. Фенич В. Греко-католики ужгородської унійної традиції: міфи, стереотипи, реалії. Ужгород : Видавництво В. Падяка, 2019. 248 с. 335.

2094. Фенич В. До питання про юридичний статус Мукачівської греко-католицької єпархії в 1939 р. та його перспективи. *Актуальні та малодосліджені проблеми історії України*. Випуск 3. Ужгород, 1998. С. 56–65.

2095. Фенич В. Долаючи етнічні стереотипи та національні міфи: Греко-Католицька Церква в підкарпатській історіографії 1890–1945 рр. *Підкарпатська Русь в роки Другої світової війни*: матеріали міжнародної наукової конференції (Ужгород, 16–17 жовтня 2014 р.). Ужгород : ПП «АУТДОР – ШАРК», 2015. С. 102–125.

2096. Фенич В. Дослідження з історії Карпатської України. *Молодь – Україні*: Наукові записки молодих учених Ужгородського державного університету. Ужгород, 1995. Т. 5–6. С. 381–384.

2097. Фенич В. Дослідження з історії Карпатської України. Рецензія на книгу: Вегеш М. Карпатська Україна (1938–1939): соціально-економічний і політичний розвиток. *Микола Вегеш – історик України*. Ужгород, 2002. С. 123–127.

2098. Фенич В. Еклезіальне становище греко-католиків до встановлення комуністичних режимів у країнах Центрально-Східної Європи. *Науковий збірник Музею української культури у Свиднику*. Вип. 24: Словацько-українські взаємини в області історії, культури, мови та літератури: матеріали міжнародної

наукової конференції 258 (Свидник, 23–24 червня 2006 р.). Свидник: *Múzeum ukrajinskej kultúry vo Svidniku*, 2007. С. 95–117.

2099. Фенич В. Етноконфесійна ідентичність греко-католиків Мукачівської єпархії. *Carpatica–Karpatica*. Вип. 30: Історична школа професора Володимира Задорожного: науковий збірник. Вип. 2 / упорядкування Р. Офіцинського; передмова В. Смолія. Ужгород : Гражда, 2004. С. 38–62.

2100. Фенич В. Конфесійна та національна ідентичність духовенства Мукачівської греко-католицької єпархії 1771–1949 рр. *Ковчег*. Львів : Видавництво Українського католицького університету, 2003. Число 4: Еклезіяльна й національна ідентичність греко-католиків Центрально-Східної Європи. С. 146–161.

2101. Фенич В. Митрополит Андрей Шептицький (1865–1944). *Молодь–Україні*: наукові записки молодих учених Ужгородського державного університету. Ужгород : Патент, 1994. Том 4. С. 73–80.

2102. Фенич В. Між вірою і націоналізмом: спогади о. Севастіяна Сабола, ЧСВВ і доля Греко-Католицької Церкви в Чехословаччині 1945–1950 рр. *Наукові записки Ужгородського університету*. Серія: історично-релігійні студії. Ужгород : Вид-во УжНУ «Говерла», 2013. Вип. 2. С. 164–201.

2103. Фенич В. Між сакральним і профанним: формування еклезіяльної та національної ідентичності о. Севастіяна Сабола до 1945 р. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. Випуск 1 (30): Присвячений світлій пам'яті педагога і вченого М.В. Трояна (1923–1987). Ужгород, 2013. С. 27–45.

2104. Фенич В. Міфи і стереотипи в історії греко-католиків Мукачівської єпархії. *Gréckokatolícka cirkev na Slovensku vo svetle výročí IV b.* Prešov: Gréckokatolícka teologická fakulta; Prešovská univerzita v Prešove, 2016. С. 5–33

2105. Фенич В. Проблеми Греко-Католицької Церкви Закарпаття у дослідженнях Вікентія Шандора. *Науковий Збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді*. Річник II–III (XVI–XVII). На пошану д-ра Вікентія Шандора. Ужгород : Закарпатське крайове товариство «Просвіта», 1999. С. 44–48.

2106. Фенич В. Пряшівський єпископ Павло Гойдич та Мукачівська греко-католицька єпархія. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. Випуск 27. Ужгород : Видавництво Ужгородського національного університету «Говерла», 2011. С. 169–176.

2107. Фенич В. Трансформація державно-церковних відносин в Україні в період тоталітаризму (1938–1943 – 1988–1989 рр.). *Carpatica–Karpatica*. Ужгород : Два кольори, 2001. Вип. 8. Актуальні проблеми вітчизняної і зарубіжної історії та культури. С. 116–134.

2108. Фенич В. Церковна політика автономного уряду о. Августина Волошина та національно-політична ідентичність греко-католицьких і православних священників Карпатської України (жовтень 1938 – березень 1939 рр.). *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. Випуск 13. Ужгород : СМП «Вісник Карпат», 2005. С. 48–67.

2109. Фенич В. Церковна політика автономного уряду о. Августина Волошина і Угорщини та національно-політична заангажованість закарпатського духовенства (жовтень 1938 – березень 1939 рр.). *Carpatica – Карпатика*. Ужгород, 2002. Вип. 18: Історія, політологія, культура: минуле і сучасне. С. 158–195.

2110. Фенич В. Церковна політика угорського уряду та національно-політична заангажованість греко-католицького і православного духовенства Закарпаття (березень 1939 – жовтень 1944 рр.). *Carpatica–Карпатика*. Ужгород : Видавництво Ужгородського національного університету, 2002. Вип. 20: Релігія і церква в країнах Центральної та Південно-Східної Європи. С. 61–103.

2111. Фенич В., Цапулич О. Малоберезнянський Свято-Миколаївський монастир та нарис історії Чину св. Василя Великого на Закарпатті. Ужгород : Видавництво В. Падяка, 2004. 188 с.

2112. Фенцик Степан. *Закарпаття в Енциклопедії Українознавства* / Редактор-упорядник проф. Василь Маркусь. Ужгород : Видавництво «Гражда», 2003. С. 190.

2113. Ференц П. Вплив геополітичних факторів на включення Закарпаття до складу Чехословаччини. *Carpatica–Карпатика*. Випуск 6. Етнічні та історичні традиції населення Українських Карпат кінця XVIII–XX ст. Ужгород, 1999. С. 83–93.

2114. Ференц П. Вплив культурних факторів на зростання української національної свідомості українців Закарпаття другої половини XIX – першої половини XX століття.

2115. Ференц П. Етнонаціональна орієнтація українців Закарпаття в 20–30-ті роки XX століття. Мукачево: Видавництво «Карпатська вежа», 2005. 216 с.

2116. Ференц П. Загальноукраїнський націогенез і становлення національної самосвідомості в українців Закарпаття. *Carpatica–Карпатика*: Проблеми історії та етнографії України. Ужгород, 2001. Випуск 11. *Carpatica–Карпатика*. Випуск 12. Проблеми сучасної та зарубіжної історії. Ужгород, 2001. С. 250–262.

2117. Ференц П. Національно-культурна діяльність української еміграції на Закарпатті в 20–30-х роках XX століття. *Carpatica–Карпатика*. Випуск 9. Науково-педагогічна діяльність та літературна творчість Федора Потушняка (до 90–річчя від дня народження). Ужгород, 2001. С. 106–117.

2118. Ференц П. Основні аспекти державної політики Чехо-Словаччини у ставленні до української проблеми на Закарпатті. *Визвольний шлях*. 1998. № 11. С. 1489–1495.

2119. Ференц П. Основні аспекти державної політики Чехословаччини у ставленні до Української проблеми на Закарпатті. *Визвольний шлях*. 1998. № 4/5. С. 5–6.

2120. Ференц П. Розвал Чехо-Словаччини і державницькі устремління українців Закарпаття. *Визвольний шлях*. 2002. № 8. С. 55–67; № 11. С. 33–46.

2121. Ферков О., Вереш С. Деякі аспекти громадсько-культурного життя угорців Підкарпатської Русі (1919–1939 рр.). *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. Випуск 1(30). Присвячено світлій пам'яті педагога і вченого М.В. Трояна (1923–1987). Ужгород : Видавництво Ужгородського національного університету «Говерла», 2013. С. 11–14.

2122. Филонович В. Березневі дні Карпатської України / Вступна стаття, упорядкування, коментарі В. Власенка. Суми: ФОП Наталуха А.С., 2009. 100 с.

2123. Фігурний Ю. Етнічні, національні та державотворчі процеси на Закарпатській Україні й участь у них інтегральних українських націоналістів (1938–1939 рр.). К. : НДІУ, 2008. 56 с.

2124. Фізеші О. До питання про навчання рідною мовою в початкових школах Закарпаття у 1939–1944 рр. *Педагогічне краєзнавство*. 2015. Випуск 2. С. 28–32.

2125. Фізеші О. Й. Особливості діяльності початкової школи Закарпаття у 1939–1944 рр. *Педагогіка і психологія*. 2015. Випуск 3 (32). С. 27–33.

2126. Фізеші О. Й. Питання періодизації розвитку початкової школи на Закарпатті в контексті системних освітніх трансформацій. *Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова*. Серія 16. Творча особистість учителя: проблеми теорії і практики. 2013. № 21. С. 82–86.

2127. Фізеші О. Початкова школа Закарпаття в системних освітніх трансформаціях другої половини ХІХ — початку ХХІ ст. Автореферат дис. ... доктора пед. наук. 13. 00. 01 — загальна педагогіка та історія педагогіки. К., 2016. 43 с.

2128. Фізеші О. Початкова школа на Закарпатті (друга половина ХІХ — початок ХХІ ст.). Ужгород : МДУ, 2015. 528 с.

2129. Філіп Л. Ungvar. Uzhorod. Ужгород. Рідне місто моє. Ужгород : ТОВ «РІК-У», 2021. 404 с.

2130. Фітас П. Фізична культура, спорт, туризм. *Нариси історії Закарпаття*. Том ІІІ (1946–1991). С. 314–339.

2131. Фляйшхауэр И. Пакт. Гитлер, Сталин и инициативы германской дипломатии. 1938–1939 гг. М. : Прогресс, 1990. 480 с.

2132. Франко В. Березневі події 1939 року і русини-українці. *Карпатська Україна (1938–1939)*. Збірник матеріалів міжнародної наукової конференції до 70-річчя проголошення Карпатської України. Пряшів, 5 березня 2009 року. Пряшів–Ужгород, 2010. С. 71–74.

2133. Фрідманський В. До питання про діяльність організації «Карпатська Січ» (1938–1939 рр.). *Науковий збірник закарпатського краєзнавчого музею*. Випуск 1. Ужгород : Карпати, 1995. С. 53–64.

2134. Хайнас В. Боротьба Комуністичної партії Угорщини за єдиний робітничий і народний фронт, проти фашизму і війни, 1933–1939. Львів : Видавництво Львівського університету, 1969. 210 с.

2135. Хайнас В. Здійснення мрії (З історії Закарпатської комуністичної організації 1938–1945 років). Ужгород : Закарпатське обласне книжно-газетне видавництво, 1963. 99 с.

2136. Хайнас В. Здійснення мрії. З історії Закарпатської Комуністичної організації 1938–1945 років. Ужгород : Закарпат. обл. книжк.-газ. вид-во, 1963. 99 с.

2137. Халус П. В боях за волю (Боротьба трудящих Закарпаття проти іноземних поневолювачів за возз'єднання з Радянською Україною. 1939–1944 рр.). Ужгород : Закарпатське обласне видавництво, 1959. 72 с.

2138. Халус П. Заради правди. *Новини Закарпаття*. 1995. 14 березня.

2139. Халус П. Мюнхен і Закарпаття. *Дукля*. 1958. № 3. С. 53–62.

2140. Халус П. Радянсько-угорські політичні, економічні та культурні зв'язки напередодні Великої Вітчизняної війни. *Культура і побут населення Українських Карпат*. (Матеріали республіканської наукової конференції). Ужгород, 1972. С. 195–197.

2141. Химинець М. Жінки Закарпаття – дома й на чужині. *Краєнка*. 1994. С. 46–48.

2142. Химинець М. Організоване жіноцтво Карпатської України (1919–1939). *Українські Карпати: етнос, історія, культура*. Матеріали міжнародної наукової конференції. Ужгород, 1993. С. 500–514.

2143. Химинець Ю. За кордоном. *Заповіт Срібної землі*. Карпатська Україна в боротьбі за незалежність. Серія «Подвижники національної ідеї». Львів : Світ, 2001. С. 36–41.

2144. Химинець Ю. Закарпаття – жертва фашистської Німеччини. *Українські Карпати: етнос, історія, культура*. Матеріали міжнародної наукової конференції. Ужгород, 1993. С. 500–514.

2145. Химинець Ю. Закарпаття – земля української держави. Ужгород, 1992. 144 с.

2146. Химинець Ю. Мої спостереження із Закарпаття. Нью-Йорк, 1984. 188 с.

2147. Химинець Ю. Тернистий шлях до України. Ужгород : МПП «Гражда», 1996. 396 с.

2148. Хланта І. Літературне Закарпаття у ХХ столітті. Біобібліографічний покажчик / Закарпатська обласна державна адміністрація; Закарпатська державна універсальна наукова бібліотека. Ужгород : «Закарпаття», 1995. 967 с.

2149. Хланта О. Віктор Желтвай (1886–1974). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С.Д. Федака; редакційна колегія: І.І. Качур (голова), М.М. Вегеш, О.Д. Гаврош, М.В. Делеган, В.І. Дмитрук, О.Д. Довганич, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун (заст. голови), І.Ю. Коршинський, Ю.В. Мойш, М.В. Олашин, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород : ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 537–541.

2150. Хланта О. Віктор Желтвай: невідомі сторінки біографії, культурно-просвітянської, релігійної і громадсько-політичної діяльності. *Науковий збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді*. Річник ІV–XVIII. Карпатська Україна: Національне відродження. Політичний розвиток. Персоналії.

Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 60-річчю Карпатської України (11–12 березня 1999 року). Ужгород, 2000. С. 231–233.

2151. Хланта О. Він був депутатом Союму Карпатської України. *Календар «Просвіти» на 2000 рік*. Ужгород, 2000. С. 146–148.

2152. Хланта О. Громадський діяч і педагог. Копин Юлій Юрійович. *Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Реабілітовані історією. Закарпатська область: У двох книгах. Книга друга*. Ужгород : ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2004. С. 440–443.

2153. Хланта О. Двоє зі славної родини Желтваїв. Син — Желтвай Микола Вікторович. *Календар «Просвіти» на 2011 рік*. Ужгород, 2011. С. 135.

2154. Хланта О. Деякі питання керівництва Мукачівською єпархією православної церкви в Закарпатській Україні у 1939–1944 рр. *Науковий збірник Краєзнавчого музею*. Випуск 2. С. 103–119.

2155. Хланта О. Дмитро Попович (1899–1968). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С.Д. Федака; редакційна колегія: І.І. Качур (голова), М.М. Вегеш, О.Д. Гаврош, М.В. Делеган, В.І. Дмитрук, О.Д. Довганич, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун (заст. голови), І.Ю. Коршинський, Ю.В. Мойш, М.В. Олашин, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака*. Ужгород : ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 561–566.

2156. Хланта О. Документи державного архіву Закарпатської області про «Карпатську Січ». *Молодь-Україні: Наукові записки молодих учених Ужгородського державного університету*. Ужгород, 1996. Т. 9. С. 52–60.

2157. Хланта О. Єпископ Олександр Хіра. *Календар «Просвіти» на 1998 рік*. Ужгород : Закарпатське крайове товариство «Просвіта», 1998. С. 54–57.

2158. Хланта О. Засуджений як активіст «Просвіти». Хома Віктор Дмитрович. *Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Реабілітовані історією. Закарпатська область: У двох книгах. Книга друга*. Ужгород : ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2004. С. 559–562.

2159. Хланта О. Захисник української мови і культури. Микуляк Василь Іванович. *Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Реабілітовані історією. Закарпатська область: У двох книгах. Книга друга*. Ужгород : ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2004. С. 481–485.

2160. Хланта О. Зі славної родини Желтваїв. *Календар «Просвіти» на 1998 рік*. Ужгород : Закарпатське крайове товариство «Просвіта», 1998. С. 176–177.

2161. Хланта О. Мученик за віру. Хіра Олександр Корнилович. *Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Реабілітовані історією. Закарпатська область: У двох книгах. Книга друга*. Ужгород : ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2004. С. 554–559.

2162. Хланта О. На гребені життя. Гарагонич Іван Георгійович. *Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Реабілітовані історією. Закарпатська область: У двох книгах. Книга друга*. Ужгород : ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2004. С. 391–395.

2163. Хланта О. Наукова і культурно-освітня діяльність української і російської еміграції на Закарпатті у 20–30-х роках ХХ століття. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. Випуск 6. З нагоди 70-річчя відомого українського вченого-археолога, професора Ужгородського національного університету Едуарда Альбертовича Балагурі. Ужгород : Видавництво В. Падяка, 2002. С. 82–85.

2164. Хланта О. Несправедливий вирок. Бабиченко Арсен Васильович. *Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Реабілітовані історією. Закарпатська область: У двох книгах. Книга друга*. Ужгород : ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2004. С. 312–316.

2165. Хланта О. Новизна методики досліджень історії Закарпаття у працях Вікентія Шандора. *Науковий збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді*. Ужгород, 1999. Річник II–III (XVI–XVII). С. 32–37.

2166. Хланта О. Патріот із родини Желтваїв. Желтвай Микола Вікторович. *Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Реабілітовані історією. Закарпатська область: У двох книгах. Книга друга*. Ужгород : ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2004. С. 413–416.

2167. Хланта О. Педагог, священник, громадський діяч. Попович Дмитро Миколайович. *Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Реабілітовані історією. Закарпатська область: У двох книгах. Книга друга*. Ужгород : ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2004. С. 508–511.

2168. Хланта О. Православна церква на Закарпатті у складі Угорщини (березень 1939 – жовтень 1944 рр.). *Українські землі в роки Другої світової війни: Науково-методичний збірник матеріалів конференції*. 19 грудня 1997 р. / Редколегія: М. Гаврилешко, О. Довганич, В. Задорожний та ін.; Упорядники: В. Мельник, Р. Офіцинський. Ужгород, 1998. С. 164–170.

2169. Хланта О. Слово про Василя Гренджу-Донського. *Срібна Земля*. 2000. 9 грудня.

2170. Хланта О. Хіра Олександр Корнилович. *Енциклопедія Закарпаття. Визначні особи ХХ століття* / Редакційна колегія: В.В. Бедь, М.М. Ганич, О.Д. Довганич, В.І. Комендар, І.М. Мешко, І.П. Стецяк, І.В. Хланта, В.І. Худанич. Ужгород : Видавництво «Гражда», 2007. С. 349–350.

2171. Хланта О., Офіцинський Р. Про один із закарпатоукраїнських епізодів міжнародно-релігійного контексту (Діяльність Михайла Попова, адміністратора Мукачівської православної єпархії у 1938–1944 роках). *Україна на міжнародній арені у ХХ столітті: Науково-методичний збірник матеріалів на допомогу учням шкіл і студентам* (Ужгород, 13 травня 1999 р.) / Упорядники: В. Мельник, Р. Офіцинський. Ужгород : Патент, 2000. С. 61–84.

2172. Хланта О., Офіцинський Р. Про один із закарпатоукраїнських епізодів міжнародно-релігійного контексту (Діяльність Михайла Попова, адміністратора Мукачівської православної єпархії у 1938–1944 роках). *Україна на міжнародній арені у ХХ ст.* Ужгород, 2000. С. 61–84.

2173. Хланта О., Федака П. Двоє зі славної родини Желтваїв. Батько – Желтвай Віктор Юлійович. *Календар «Просвіти» на 2011 рік*. Ужгород, 2011. С. 134.

2174. Хланта О., Федака П. Желтвай Віктор Юлійович. *Енциклопедія Закарпаття. Визначні особи ХХ століття* / Редакційна колегія: В.В. Бедь, М.М. Ганич, О.Д. Довганич, В.І. Комендар, І.М. Мешко, І.П. Стецяк, І.В. Хланта, В.І. Худанич. Ужгород : Видавництво «Гражда», 2007. С. 129.

2175. Хланта О., Хланта І. Педагог, письменник, громадський і церковний діяч (До 100-річчя від дня народження Дмитра Поповича). *Календар «Просвіти» на 1999 рік*. Ужгород : Закарпатське крайове товариство «Просвіта», 1999. С. 210–214.

2176. Хоміцький М. Спогади січовика. *Карпатська Україна і Августин Воолошин*. Матеріали міжнародної наукової конференції «Карпатська Україна – пролог відродження української держави». Ужгород, 11–12 березня 1994 року. Ужгород : «Гражда», 1995. С. 340–347.

2177. Храпливий Є. *Карпатська Україна в числах*. Львів, 1938. 44 с.

2178. Худанич В. «Альтернативи у Волошина не було». Події 65-річної давності – очима свідка народження Карпатської України, а нині доктора історичних наук. *Світогляд*. 2004. 13 березня.

2179. Худанич В. «Карпатська Січ» в обороні Карпатської України. *Срібна Земля*. 2004. 21 лютого.

2180. Худанич В. Баран Олександр Вікторович. *Енциклопедія Закарпаття. Визначні особи ХХ століття* / Редакційна колегія: В.В. Бедь, М.М. Ганич, О.Д. Довганич, В.І. Комендар, І.М. Мешко, І.П. Стецяк, І.В. Хланта, В.І. Худанич. Ужгород : Видавництво «Гражда», 2007. С. 33–34.

2181. Худанич В. Бачинський Едмунд Степанович. *Енциклопедія Закарпаття. Визначні особи ХХ століття* / Редакційна колегія: В.В. Бедь, М.М. Ганич, О.Д. Довганич, В.І. Комендар, І.М. Мешко, І.П. Стецяк, І.В. Хланта, В.І. Худанич. Ужгород : Видавництво «Гражда», 2007. С. 27–28.

2182. Худанич В. Берегівська українська гімназія. *Берегівська українська гімназія: Матеріали науково-практичної конференції* / Редактор-упорядник проф. Василь Худанич. Ужгород : МПП «Гражда», 1997. С. 22–42.

2183. Худанич В. Василь Вайдич. *Світове Братство Карпатська Січ*. Ужгород : Видавництво «Гражда», 2005. С. 144–145.

2184. Худанич В. Василь Вереш. *Світове Братство Карпатська Січ*. Ужгород : Видавництво «Гражда», 2005. С. 145–147.

2185. Худанич В. Василь Івановчик. *Світове Братство Карпатська Січ*. Ужгород : Видавництво «Гражда», 2005. С. 168–169.

2186. Худанич В. Василь Олах. *Світове Братство Карпатська Січ*. Ужгород : Видавництво «Гражда», 2005. С. 184–185.

2187. Худанич В. Василь Попович. *Світове Братство Карпатська Січ*. Ужгород : Видавництво «Гражда», 2005. С. 194.

2188. Худанич В. Василь Романюк (1925–1981). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С.Д. Федака; редакційна колегія: І.І. Качур (голова), М.М. Вегеш, О.Д. Гаврош, М.В. Делеган, В.І. Дмитрук, О.Д. Довганич, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун

(заст. голови), І.Ю. Коршинський, Ю.В. Мойш, М.В. Олашин, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород : ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 759.

2189. Худанич В. Василь Романюк. *Світове Братство Карпатська Січ*. Ужгород : Видавництво «Гражда», 2005. С. 197–198.

2190. Худанич В. Василь Тимко. *Світове Братство Карпатська Січ*. Ужгород : Видавництво «Гражда», 2005. С. 207–208.

2191. Худанич В. Василь Янішевський. *Світове Братство Карпатська Січ*. Ужгород : Видавництво «Гражда», 2005. С. 217–219.

2192. Худанич В. Виникнення, структура і діяльність Карпатської Січі. *Дмитро Климпуш – головний командант «Карпатської Січі»*. Документи, спогади, статті, вірші / Упорядники О.Д. Довганич, М.І. Кухта. Ужгород, 1997. С. 33–40.

2193. Худанич В. Виникнення, структура і діяльність Карпатської січі. *Книга Пам'яті України. Закарпатська область: У 2-х томах. Т. 2*. Ужгород : Карпати, 1998. С. 39–45.

2194. Худанич В. Вікентій Шандор – політик і вчений. *Науковий Збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді*. Річник II–III (XVI–XVII). На пошану д-ра Вікентія Шандора. Ужгород : Закарпатське крайове товариство «Просвіта», 1999. С. 27–31.

2195. Худанич В. Возз'єднання Закарпаття з Україною і сучасність. *Возз'єднання*. Матеріали наукової конференції, присвяченої 55-річчю возз'єднання Закарпатської України з Україною / Укладач: В.І. Худанич. Ужгород : Мистецька лінія, 2001. С. 16–26.

2196. Худанич В. Володимир Росоха. *Світове Братство Карпатська Січ*. Ужгород : Видавництво «Гражда», 2005. С. 203.

2197. Худанич В. Вступ. *Берегівська українська гімназія*: Матеріали науково-практичної конференції / Редактор-упорядник проф. Василь Худанич. Ужгород : МПП «Гражда», 1997. С. 3–10.

2198. Худанич В. Ганна Кость-Мельник. *Світове Братство Карпатська Січ*. Ужгород : Видавництво «Гражда», 2005. С. 179.

2199. Худанич В. Готуючись до оборони краю. *Дмитро Климпуш – головний командант «Карпатської Січі»*: Документи, спогади, статті, вірші / Упор. О.Д. Довганич, М.І. Кухта. Ужгород, 1997. С. 45–55.

2200. Худанич В. Державотворчий процес на Закарпатті в міжвоєнний період. *Науковий збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді*. Річник IV–XVIII. Карпатська Україна: Національне відродження. Політичний розвиток. Персоналії. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 60-річчю Карпатської України (11–12 березня 1999 року). Ужгород, 2000. С. 14–21.

2201. Худанич В. Дмитро Климпуш. *Світове Братство Карпатська Січ*. Ужгород : Видавництво «Гражда», 2005. С. 175–178.

2202. Худанич В. Еміль Височанський. *Світове Братство Карпатська Січ*. Ужгород : Видавництво «Гражда», 2005. С. 147–148.

2203. Худанич В. Єпископу І. Маргітичу — 80 років. *Календар українців Угорщини на 2001 рік* / Редактори-упорядники: Омелян Русин (Будапешт), Василь Худанич (Ужгород). Ужгород: «Мистецька лінія», 2001. С. 112–114.

2204. Худанич В. Закарпаття 1938–1941 років: угорсько-українське історичне зближення. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. Випуск 12. Ужгород: «Вісник Карпат», 2005. С. 209–211.

2205. Худанич В. Закарпаття 1938–1941 років: угорсько-українське історичне зближення. *Трибуна*. 2005. 5 лютого.

2206. Худанич В. Змагання за українську національну ідею на Закарпатті в 1939–1944 рр. *Возз'єднання Закарпаття з Україною*. Матеріали наукової конференції, присвяченої 60-ти річчю возз'єднання Закарпаття з Україною. Ужгород, 29 червня 2005 р. / Редакційна колегія: Л.О. Белей, М.М. Вегеш, Д.Д. Данилюк, О.Д. Довганич, І.О. Мандрик, В.І. Фенич, В.І. Худанич. Ужгород, 2006. С. 89–97.

2207. Худанич В. Зореслав (Сабол Степан Михайлович). *Світове Братство Карпатська Січ*. Ужгород: Видавництво «Гражда», 2005. С. 163–168.

2208. Худанич В. Іван Дувалко. *Світове Братство Карпатська Січ*. Ужгород: Видавництво «Гражда», 2005. С. 157–160.

2209. Худанич В. Іван Киртиця. *Світове Братство Карпатська Січ*. Ужгород: Видавництво «Гражда», 2005. С. 174–175.

2210. Худанич В. Іван Небола. *Світове Братство Карпатська Січ*. Ужгород: Видавництво «Гражда», 2005. С. 182–184.

2211. Худанич В. Іван Олексик. *Світове Братство Карпатська Січ*. Ужгород: Видавництво «Гражда», 2005. С. 185–186.

2212. Худанич В. Іван Рогач. *Світове Братство Карпатська Січ*. Ужгород: Видавництво «Гражда», 2005. С. 196–197.

2213. Худанич В. Іван Черешня. *Світове Братство Карпатська Січ*. Ужгород: Видавництво «Гражда», 2005. С. 209–210.

2214. Худанич В. Іван Янішевський. *Світове Братство Карпатська Січ*. Ужгород: Видавництво «Гражда», 2005. С. 219–220.

2215. Худанич В. Ігнатишин-Логуш Марія. *Енциклопедія Закарпаття. Визначні особи ХХ століття* / Редакційна колегія: В.В. Бедь, М.М. Ганич, О.Д. Довганич, В.І. Комендар, І.М. Мешко, І.П. Стецяк, І.В. Хланта, В.І. Худанич. Ужгород: Видавництво «Гражда», 2007. С. 142–143.

2216. Худанич В. Із Понадтисся — до берегів Дніпра. Витоки помаранчевої революції починалися у березні 1939-го... Розмову записала Ірина Густі. *Новини Закарпаття*. 2005. 15 березня.

2217. Худанич В. Історіографія Карпатської України. *Проблеми історіографії*: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 30-річчю Українського Історичного Товариства і журналу «Український історик». 2 березня 1996 р. Мукачєво: Елара, 1996. С. 89–96.

2218. Худанич В. Карпатська Україна — провісник незалежності нашої держави. *Календар українців Угорщини на 2002 рік* / Відповідальний редактор д-р. Омелян Русин; редактори-упорядники: д-р. Омелян Русин, професор Василь Худанич. Ужгород: «Мистецька лінія», 2002. С. 18–22.

2219. Худанич В. Карпатська Україна — пролог відновлення Української держави. *Історія України*. 2003. № 17. С. 11–14; № 19. С. 12–14.

2220. Худанич В. Карпатська Україна — пролог відродження Української Держави. *Самостійна Україна*. 1999. Р.ІІ. Ч. 4. С. 17–23; 2000. Р. ІІІ. Ч. 1. С. 10–16.

2221. Худанич В. Карпатська Україна — пролог відродження української держави. *Карпатський край*. 1999. № 30. С. 20–24.

2222. Худанич В. Карпатська Україна в європейській політичній кризі 1938–1939 років. *Календар «Просвіти» на 1994 рік*. Ужгород, 1994. С. 59–62.

2223. Худанич В. Карпатська Україна в європейській політичній кризі 1938–1939 рр. *Проблеми регіональної політики*. Львів, 1995. С. 213–219.

2224. Худанич В. Карпатська Україна в системі міжнародних відносин: Схід — Захід. *Карпатська Україна і Августин Волошин*. Матеріали міжнародної наукової конференції. Ужгород : МПП «Гражда», 1995. С. 169–180.

2225. Худанич В. Карпатська Україна і Карпатська Січ. *Карпатська Україна і Карпатська Січ*: Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 60-річчю Карпатської України і Карпатської Січі. м. Хуст, 14 березня 1999 р. / Упорядник та вступ проф. В. Худанича; Відповідальний за випуск В. Худанич. Ужгород : Карпати–Гражда, 1999. С. 8–16.

2226. Худанич В. Карпатська Україна на шляху українського державотворення. *Возз'єднання Закарпаття з Україною*. Матеріали наукової конференції, присвяченої 60-ти річчю возз'єднання Закарпаття з Україною. Ужгород, 29 червня 2005 р. / Редакційна колегія: Л.О. Белей, М.М. Вегеш, Д.Д. Данилюк, О.Д. Довганич, І.О. Мандрик, В.І. Фенич, В.І. Худанич. Ужгород, 2006. С. 80–88.

2227. Худанич В. Кедюлич-Химинець Марія. *Енциклопедія Закарпаття. Визначні особи ХХ століття* / Редакційна колегія: В.В. Бедь, М.М. Ганич, О.Д. Довганич, В.І. Комендар, І.М. Мешко, І.П. Стецяк, І.В. Хланта, В.І. Худанич. Ужгород : Видавництво «Гражда», 2007. С. 153–154.

2228. Худанич В. Костянтин Бризгун. *Світове Братство Карпатська Січ*. Ужгород : Видавництво «Гражда», 2005. С. 137–140.

2229. Худанич В. Леся Шанта (Бризгун). *Світове Братство Карпатська Січ*. Ужгород : Видавництво «Гражда», 2005. С. 210–212.

2230. Худанич В. Людмила Бризгун-Скорюк. *Світове Братство Карпатська Січ*. Ужгород : Видавництво «Гражда», 2005. С. 136–137.

2231. Худанич В. Марія Балтарович-Кричфалуші. *Світове Братство Карпатська Січ*. Ужгород : Видавництво «Гражда», 2005. С. 134–136.

2232. Худанич В. Марія Ігнатишин-Логуш. *Світове Братство Карпатська Січ*. Ужгород : Видавництво «Гражда», 2005. С. 169–171.

2233. Худанич В. Марія Кедюлич-Химинець (нар. 1915). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С.Д. Федака; редакційна колегія: І.І. Качур (голова), М.М. Вегеш, О.Д. Гаврош, М.В. Делеган, В.І. Дмитрук, О.Д. Довганич, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун

(заст. голови), І.Ю. Коршинський, Ю.В. Мойш, М.В. Олашин, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород : ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 319–320.

2234. Худанич В. Марія Кедюлич-Химинець. *Світове Братство Карпатська Січ*. Ужгород : Видавництво «Гражда», 2005. С. 172–174.

2235. Худанич В. Микола Галай. *Світове Братство Карпатська Січ*. Ужгород : Видавництво «Гражда», 2005. С. 148–150.

2236. Худанич В. Микола Мигович. *Світове Братство Карпатська Січ*. Ужгород : Видавництво «Гражда», 2005. С. 181–182.

2237. Худанич В. Микола Павлюк. *Світове Братство Карпатська Січ*. Ужгород : Видавництво «Гражда», 2005. С. 186–187.

2238. Худанич В. Михайло Готра. *Світове Братство Карпатська Січ*. Ужгород : Видавництво «Гражда», 2005. С. 153–154.

2239. Худанич В. Михайло Колодзінський – шеф генерального штабу Карпатської Січі. *Самостійна Україна*. 1999. Р. LI. Ч. 2. С. 19–23.

2240. Худанич В. Михайло Колодзінський – шеф генерального штабу Карпатської Січі. *Самостійна Україна*. 1999. С. 19–25.

2241. Худанич В. Михайло Пап. *Світове Братство Карпатська Січ*. Ужгород : Видавництво «Гражда», 2005. С. 190–192.

2242. Худанич В. Михайло Теслевич. *Світове Братство Карпатська Січ*. Ужгород : Видавництво «Гражда», 2005. С. 206–207.

2243. Худанич В. Михайло Шпонтак. *Світове Братство Карпатська Січ*. Ужгород : Видавництво «Гражда», 2005. С. 215–117.

2244. Худанич В. Міжвоєнний період в історії Закарпаття. *Українські Карпати: етнос, історія, культура*. Матеріали міжнародної наукової конференції. Ужгород, 1993. С. 538–546.

2245. Худанич В. Моє навчання та визрівання в Берегівській гімназії. *Берегівська українська гімназія: Матеріали науково-практичної конференції / Редактор-упорядник проф. Василь Худанич*. Ужгород : МПП «Гражда», 1997. С. 53–57.

2246. Худанич В. Нести українську правду в неукраїнський світ. *Ужгородський університет*. 1999. 30 грудня.

2247. Худанич В. Оксана Бризгун-Соколик. *Світове Братство Карпатська Січ*. Ужгород : Видавництво «Гражда», 2005. С. 140–144.

2248. Худанич В. Оксана Генгало. *Світове Братство Карпатська Січ*. Ужгород : Видавництво «Гражда», 2005. С. 155.

2249. Худанич В. Олександр Желтвай. *Світове Братство Карпатська Січ*. Ужгород : Видавництво «Гражда», 2005. С. 161–162.

2250. Худанич В. Олександр Палаташ. *Світове Братство Карпатська Січ*. Ужгород : Видавництво «Гражда», 2005. С. 188–189.

2251. Худанич В. Олена Глібович. *Світове Братство Карпатська Січ*. Ужгород : Видавництво «Гражда», 2005. С. 152–153.

2252. Худанич В. Особливості формування політичної думки на Закарпатті напередодні Другої світової війни. *Політологічний вісник*: Матеріали

Всеукраїнської наукової історичної конференції «Політична думка в Україні: минуле і сучасність». К., 1993. С. 25–27.

2253. Худанич В. Павло Полянський. *Світове Братство Карпатська Січ*. Ужгород : Видавництво «Гражда», 2005. С. 193–194.

2254. Худанич В. Петро Баєр (Нар. 1921 р.). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С.Д. Федака; редакційна колегія: І.І. Качур (голова), М.М. Вегеш, О.Д. Гаврош, М.В. Делеган, В.І. Дмитрук, О.Д. Довганич, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун (заст. голови), І.Ю. Коршинський, Ю.В. Мойш, М.В. Олашин, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород : ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 732–733.

2255. Худанич В. Петро Баєр. *Світове Братство Карпатська Січ*. Ужгород : Видавництво «Гражда», 2005. С. 130–133.

2256. Худанич В. Петро Ігнатко. *Світове Братство Карпатська Січ*. Ужгород : Видавництво «Гражда», 2005. С. 171–172.

2257. Худанич В. Петро Стерчо. *Світове Братство Карпатська Січ*. Ужгород : Видавництво «Гражда», 2005. С. 203–206.

2258. Худанич В. Пласт у Берегівській гімназії. *Берегівська українська гімназія: Матеріали науково-практичної конференції / Редактор-упорядник проф. Василь Худанич*. Ужгород : МПП «Гражда», 1997. С. 97–100.

2259. Худанич В. Полковник А. Мельник і Закарпаття. *Календар українців Угорщини на 2001 рік / Редактори-упорядники: Омелян Русин (Будапешт), Василь Худанич (Ужгород)*. Ужгород : «Мистецька лінія», 2001. С. 83–85.

2260. Худанич В. Про нову книгу Миколи Вегеша. *Микола Вегеш – історик України*. Ужгород, 2002. С. 139–145.

2261. Худанич В. Про пам'ятний знак на Верещькому перевалі. *Календар українців Угорщини на 2002 рік / Відповідальний редактор д-р. Омелян Русин; редактори-упорядники: д-р. Омелян Русин, професор Василь Худанич*. Ужгород : «Мистецька Лінія», 2002. С. 94–97.

2262. Худанич В. Пролог відродження Української держави. *Срібна Земля*. 1999. 20 лютого.

2263. Худанич В. Пушкаш Андрій Іванович. *Енциклопедія Закарпаття. Визначні особи ХХ століття / Редакційна колегія: В.В. Бєдь, М.М. Ганич, О.Д. Довганич, В.І. Комендар, І.М. Мешко, І.П. Стецяк, І.В. Хланта, В.І. Худанич*. Ужгород : Видавництво «Гражда», 2007. С. 265–266.

2264. Худанич В. Рогач Іван Андрійович. *Енциклопедія Закарпаття. Визначні особи ХХ століття / Редакційна колегія: В.В. Бєдь, М.М. Ганич, О.Д. Довганич, В.І. Комендар, І.М. Мешко, І.П. Стецяк, І.В. Хланта, В.І. Худанич*. Ужгород : Видавництво «Гражда», 2007. С. 274–275.

2265. Худанич В. Розчленування Чехословаччини й окупація Закарпаття Угорщиною, 1938–39 рр. *Закарпаття під Угорщиною. 1938–1944 / Упорядкування та передмова Василя Маркуся та Василя Худанича*. Ужгород : Карпати – Гражда, 1999. С. 7–12.

2266. Худанич В. Росоха Степан Степанович. *Енциклопедія Закарпаття. Визначні особи ХХ століття* / Редакційна колегія: В.В. Бедь, М.М. Ганич, О.Д. Довганич, В.І. Комендар, І.М. Мешко, І.П. Стецяк, І.В. Хланта, В.І. Худанич. Ужгород: Видавництво «Гражда», 2007. С. 278–279.

2267. Худанич В. Січовик Варфоломій Гаджега. *Календар українців Угорщини на 2002 рік* / Відповідальний редактор д-р. Омелян Русин; редактори-упорядники: д-р. Омелян Русин, професор Василь Худанич. Ужгород: «Мистецька Лінія», 2002. С. 22–23.

2268. Худанич В. Спогади Вікентія Шандора. *Вісник*. 1997. Рік 50. Ч. 1. С. 63–65.

2269. Худанич В. Спогади Вікентія Шандора. *Карпатський голос*. 1996. 8–21 лютого. № 3 (49).

2270. Худанич В. Сподвижник віри, патріот Срібної Землі. Маргітич Іван Антонович. *Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Реабілітовані історією. Закарпатська область: У двох книгах. Книга друга*. Ужгород: ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2004. С. 474–481.

2271. Худанич В. Спомини Вікентія Шандора. *Календар українців Угорщини на 2001 рік* / Редактори-упорядники: Омелян Русин (Будапешт), Василь Худанич (Ужгород). Ужгород: «Мистецька лінія», 2001. С. 118–121.

2272. Худанич В. Степан Росоха. *Світове Братство Карпатська Січ*. Ужгород: Видавництво «Гражда», 2005. С. 198–202.

2273. Худанич В. Стерчо Петро Юрійович. *Енциклопедія Закарпаття. Визначні особи ХХ століття* / Редакційна колегія: В.В. Бедь, М.М. Ганич, О.Д. Довганич, В.І. Комендар, І.М. Мешко, І.П. Стецяк, І.В. Хланта, В.І. Худанич. Ужгород: Видавництво «Гражда», 2007. С. 311.

2274. Худанич В. Суспільно-політичні погляди Василя Пачовського. *Василь Пачовський у контексті історії та культури України*: Науковий збірник / Упорядкування Б. Галаса; Редколегія: Б.К. Галас (відповідальний редактор), Н.В. Гуїванюк, Л.Г. Голомб, В.Є. Задорожний, Л.М. Полюга, М.І. Сюсько, В.І. Худанич, П. П. Чучка. Ужгород: Видавництво «Закарпаття», 2001. С. 376–383.

2275. Худанич В. Угорський концентраційний табір «Ворюлопош». *Календар українців Угорщини на 2002 рік* / Відповідальний редактор д-р. Омелян Русин; редактори-упорядники: д-р. Омелян Русин, професор Василь Худанич. Ужгород: «Мистецька Лінія», 2002. С. 77–79.

2276. Худанич В. Угорсько-українське історичне зближення [Про дослідження українськими і угорськими істориками історії Карпатської України]. *Срібна Земля*. 2005. 29 січня.

2277. Худанич В. Федір Попович. *Світове Братство Карпатська Січ*. Ужгород: Видавництво «Гражда», 2005. С. 195.

2278. Худанич В. Хустській гімназії – сімдесят років. *Хустська гімназія*. Матеріали науково-практичної конференції. Ужгород: Гражда, 1994. С. 17–21.

2279. Худанич В. Чи була Карпатська Україна в 1938–1939 рр. державою? *Старий Замок*. 1999. 11 березня.

2280. Худанич В. Шанта Юрій. *Енциклопедія Закарпаття. Визначні особи ХХ століття* / Редакційна колегія: В.В. Бедь, М.М. Ганич, О.Д. Довганич, В.І. Комендар, І.М. Мешко, І.П. Стецяк, І.В. Хланта, В.І. Худанич. Ужгород : Видавництво «Гражда», 2007. С. 368–369.

2281. Худанич В. Штефан Августин Омелянович. *Енциклопедія Закарпаття. Визначні особи ХХ століття* / Редакційна колегія: В.В. Бедь, М.М. Ганич, О.Д. Довганич, В.І. Комендар, І.М. Мешко, І.П. Стецяк, І.В. Хланта, В.І. Худанич. Ужгород : Видавництво «Гражда», 2007. С. 381–382.

2282. Худанич В. Юліан Ревай — прем'єр-міністр Карпатської України (1899–1979). *Карпатська Україна і Карпатська Січ*: Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 60-річчю Карпатської України і Карпатської Січі. м. Хуст, 14 березня 1999 р. / Упорядник та вступ проф. В. Худанича; Відповідальний за випуск В. Худанич. Ужгород : Карпати — Гражда, 1999. С. 22–33.

2283. Худанич В. Юлій Кубиній. *Світове Братство Карпатська Січ*. Ужгород : Видавництво «Гражда», 2005. С. 180–181.

2284. Худанич В. Юрій Гвоздулич (1920–2002). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С.Д. Федака; редакційна колегія: І.І. Качур (голова), М.М. Вегеш, О.Д. Гаврош, М.В. Делеган, В.І. Дмитрук, О.Д. Довганич, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун (заст. голови), І.Ю. Коршинський, Ю.В. Мойш, М.В. Олашин, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород : ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 458–459.

2285. Худанич В. Юрій Гвоздулич. *Світове Братство Карпатська Січ*. Ужгород : Видавництво «Гражда», 2005. С. 150–152.

2286. Худанич В. Юрій Друляк. *Світове Братство Карпатська Січ*. Ужгород : Видавництво «Гражда», 2005. С. 156–157.

2287. Худанич В. Юрій Шанта (нар. 1918 р.). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С.Д. Федака; редакційна колегія: І.І. Качур (голова), М.М. Вегеш, О.Д. Гаврош, М.В. Делеган, В.І. Дмитрук, О.Д. Довганич, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун (заст. голови), І.Ю. Коршинський, Ю.В. Мойш, М.В. Олашин, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород : ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 524–525.

2288. Худанич В. Юрій Шанта. *Світове Братство Карпатська Січ*. Ужгород : Видавництво «Гражда», 2005. С. 213–215.

2289. Худанич В. Юрко Козак. *Світове Братство Карпатська Січ*. Ужгород : Видавництво «Гражда», 2005. С. 178–179.

2290. Худанич В. Яку автономію обіцяв нам Горті? *Закарпатська правда*. 1993. 14 вересня.

2291. Худанич В., Боднар В. Карпатська Україна в 1938–1939 рр. *Тези доповідей наукової конференції «Суспільно-політичні відносини на Закарпатті в 20–30-х рр. ХХ ст.»*. Ужгород, 1992. С. 122–123.

2292. Худанич В., Боднар В. Окупація Карпатської України в 1938–1939 рр. *Українські землі в роки Другої світової війни*: Науково-методичний збірник матеріалів конференції. 19 грудня 1997 р. / Редколегія: М. Гаврилешко, О. Довганич, В. Задорожний та ін.; Упорядники: В. Мельник, Р. Офіцинський. Ужгород, 1998. С. 48–54.

2293. Худанич В., Хланта І. Пап Степан Васильович. *Енциклопедія Закарпаття. Визначні особи ХХ століття* / Редакційна колегія: В.В. Бедь, М.М. Ганич, О.Д. Довганич, В.І. Комендар, І.М. Мешко, І.П. Стецяк, І.В. Хланта, В.І. Худанич. Ужгород: Видавництво «Гражда», 2007. С. 241–242.

2294. Худіш П. Закарпаття в контексті чехословацько-радянських відносин (1944–1948): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. Ужгород, 2016. 20 с.

2295. Худіш П. Міжнародна реакція на приєднання Закарпаття до СРСР (1944–1945 рр.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького нац. ун-ту*. 2016. № 45. Т. 1. С. 271–276.

2296. Худіш П. Перший етап оптаційних процесів між Закарпатською Україною та Чехословацькою республікою: червень 1945 – квітень 1946 рр. (За матеріалами чеських архівів). *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. Ужгород, 2014. Вип.2 (33). С. 61–72.

2297. Хуст – столиця Карпатської України: Історичні, мовознавчі та суспільно-політичні публікації про місто Хуст у західноукраїнській пресі 1938–1939 років / упорядкування, літературна редакція і примітки Василя Габора. Львів: ЛА «Піраміда», 2020. 104 с.

2298. Цихуляк І. Ідеї суверенності та етнонаціональна політика отця Августина Волошина. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія Міжнародні відносини. 2018. Випуск 3. С. 140, 144. Про М.М. Вегеша.

2299. Цубов Л. На шляху до державності (До 70-річчя проголошення незалежності Карпатської України). *Наукові записки УПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України*. Випуск 43. 2018. С. 231–242.

2300. Цуга І. Мистецький дух класики. *Соціал-демократ*. 1999. 13 листопада.

2301. Чаварга А. Вплив видавничої діяльності Чину святого Василя Великого на збереження фонетико-орфографічних особливостей української мови на теренах історичного Закарпаття у 1939–1944 роках (на матеріалі періодичного видання «Благовѣстник»). *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: Філологія. Одеса, 2018. Вип. 34. Т. 2. С. 98–102.

2302. Чаварга А. Екстралінгвальні чинники розвитку української літературної мови на теренах історичного Закарпаття у 20–40-х рр. ХХ ст. *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства*. Ужгород, 2017. Вип. 22. С. 68–72.

2303. Чаварга А. Мовне вираження гендеру в працях А. Волошина «Методическая грамматика угро-русского литературного языка для народных школ. Часть I-ая. Материаль II-го класса народной школы» (1901) та «Методична граматика карпато-руського языка для низших клас народных школ» (1923). *Закарпатські філологічні студії*. Ужгород, 2018. Вип. 5. Т. 2. С. 23–29.

2304. Чаварга І. Карпатська Україна та останні дні її президента. *Карпатська Україна – етап українського державотворення: історія і сучасність*. Матеріали наукової конференції, присвяченої 80-річчю проголошення незалежності Карпато-Української держави і 145-річчю від дня народження видатного закарпатського політика і громадсько-культурного мислителя Августина Волошина. Ужгород, 2019. С. 168–171.

2305. Чаварга І., Виноградов С., Гичка А. Роль Августина Волошина у героїчній та трагічній долі Карпатської України. *Українські землі в роки Другої світової війни*: Науково-методичний збірник матеріалів конференції. 19 грудня 1997 р. / Редколегія: М. Гаврилешко, О. Довганич, В. Задорожний та ін.; Упорядники: В. Мельник, Р. Офіцинський. Ужгород, 1998. С. 41–48.

2306. Четверть віку в сім'ї вольній новій. Доповідь Ю.В. Ільницького. *Закарпатська правда*. 1970. 30 червня.

2307. Чепіль М.М., Цибар Т.М. Естетичне виховання учнівської молоді на Закарпатті (1919–1939). Дрогобич : Редакційно-видавничий відділ Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка, 2007. 262 с.

2308. Чирський М. Тюрми й табори (Уривок із спогадів надрукованих у збірнику «Карпатська Україна в боротьбі») [про В. Гренджу-Донського]. *Твори Василя Гренджі-Донського*. Том XI. Похорон поета. Огляд творчості поета / Літературна редакція: проф. д-р. Василь Лев; редакція англійського тексту: Мгр. Імре Кардашинець. Зібрала і впорядкувала Зірка Гренджа-Донська. Вашингтон : Видання Карпатського Союзу, Інк.; Відділ у Вашингтоні, Д. К., 1990. С. 341–343.

2309. Чучка П. Августин Волошин і питання української мови на Закарпатті. *Від Наукового Товариства ім. Шевченка до Українського вільного університету*. Пряшів, 1991. С. 83–84.

2310. Чучка П. Августин Волошин і питання української мови на Закарпатті. *Закарпатська правда*. 1991. 5 листопада.

2311. Чучка П. Августин Волошин і утвердження літературної мови в Карпатській Україні. *Матеріали міжнародної наукової конференції «Карпатська Україна – пролог відродження української держави»* (Ужгород, 11–12 березня 1994 р.). Ужгород : Гражда, 1995. С. 24–39.

2312. Чучка П. Василь Пачовський і літературна мова на Закарпатті. *Василь Пачовський у контексті історії та культури України*: Науковий збірник / Упорядкування Б. Галаса; Редколегія: Б.К. Галас (відповідальний редактор), Н.В. Гуїванюк, Л.Г. Голомб, В.Є. Задорожний, Л.М. Полюга, М.І. Сюсько, В.І. Худанич, П. П. Чучка. Ужгород : Видавництво «Закарпаття», 2001. С. 48–57.

2313. Чучка П. Закарпаття – земля українська. *Карпатська Україна*. 1992. 8 січня.

2314. Чучка П. Карпатська Україна в народно-поетичній творчості. *Carpatica–Карпатика*. Випуск 18. Історія, політологія, культура: минуле і сучасне. Ужгород, 2002. С. 297–305.

2315. Чучка П. Лист Августина Волошина до Василя Сулинчака. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія Філологія. Випуск 14. Ужгород, 2006. С. 210–214.

2316. Чучка П. Маловідома монографія «Карпатська Україна», що вийшла друком навесні 1939 року у Львові. *Карпатська Січ*: Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 56-й річниці Карпатської Січі (Ужгород, 11–12 березня 1995 року) / Редактор-упорядник В. Худанич. Ужгород : МПП «Гражда», 1996. С. 118–124.

2317. Чучка П. Національна свідомість закарпатських українців у XX столітті: етнолінгвістичний та культурно-історичний аспекти. Науково-методичний посібник. Ужгород : Видавництво УжНУ, 2005. 64 с.

2318. Чучка П. Національна свідомість закарпатських українців у XX столітті: етнолінгвістичний і культурно-історичні аспекти. *Українці-русини: етнолінгвістичні та етнокультурні процеси в історичному розвитку* / Гол. ред. Г. Скрипник; редакційна колегія: М. Сополіга, М. Мушинка, Б. Ажнюк, М. Тиводар, П. Чучка, О. Онищенко, В. Гець, Я. Яцків, І. Дзюба, І. Драч, О. Майборода, Ю. Бача, Б. Зілинський, М. Мозер, М. Панчук, Ю. Балєга, В. Німчук, В. Євтух, В. Наулко, О. Швець, Г. Бондаренко, Л. Вахніна, Л. Мушкетик. К. : НАН України, МАУ, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, 2013.

2319. Чучка П. Національна свідомість українців Карпатського регіону та їх стремління до державності у XX столітті (Етнолінгвістичні та культурно-історичні аспекти). *Бойківщина*. Науковий збірник. Т. 1. Дрогобич : Добре серце, 2002. С. 50–75.

2320. Чучка П. Національне назвотворення в умовах бездержавності (на матеріалі українського Закарпаття міжвоєнних років). *Матеріали наукового семінару, присвяченого 90-річчю Кирила Кузьмича Цілуйка*. К., 1998. С. 175–179.

2321. Чучка П. Не з Волошином, а з Волошином. *Карпатська Україна*. 1991. 29 жовтня.

2322. Чучка П. Олег Ольжич, Олександр Олесь та Улас Самчук у Хусті. *Карпатська Україна і Августин Волошин*. Матеріали міжнародної наукової конференції. Ужгород, 1995. С. 348–360.

2323. Чучка П. Питання літературної і державної мови в Карпатській Україні. *Українська мова на Закарпатті у минулому і сьогодні*. Матеріали науково-практичної конференції (Ужгород, 5–6 травня 1992 р.). Ужгород : Патент, 1993. С. 30–38.

2324. Чучка П. Питання літературної і державної мови в Карпатській Україні. *Українська мова на Закарпатті у минулому і сьогодні*. Матеріали науково-практичної конференції (Ужгород, 5–6 травня 1992 р.) / Редколегія: Б.К. Галас (відповідальний редактор) та ін. Ужгород, 1993. С. 30–44.

2325. Чучка П. Пласт і українська мова на Закарпатті. *Пласт на Закарпатті в минулому і сьогодні*. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 75-річчю Пласту на Закарпатті (Ужгород, 17 серпня 1996 р.) / Упорядник А. Ребрик. Ужгород : Гражда, 2012. С. 39–45.

2326. Чучка П. Поширення термінів «Україна» і «українці» на Закарпатті та в суміжних регіонах. *Тези доповідей I-ї народознавчої науково-практич-*

ної конференції, присвяченої 200-річчю від дня народження Михайла Лучкая (17–18 листопада 1989 р.). Ужгород : Карпати, 1989. С. 160–162.

2327. Чучка П. Поширення термінів «Україна» і «українці» на Закарпатті та в суміжних регіонах. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Філологія. Випуск 1. Ужгород : Патент, 1995. С. 67–70.

2328. Чучка П. Спогади ужгородця про Карпатську Україну. *Карпатська Україна і Карпатська Січ*: Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 60-річчю Карпатської України і Карпатської Січі. м. Хуст, 14 березня 1999 р. / Упорядник та вступ проф. В. Худанича; Відповідальний за випуск В. Худанич. Ужгород : Карпати–Гражда, 1999. С. 101–104.

2329. Чучка П. Хотів жити в Хусті [Взимку 1939 р., коли Закарпаття здобуло ознаки державності, О. Ольжич вирішив поселитися в Хусті назавжди]. *Новини Закарпаття*. 1994. 16 червня.

2330. Чучка П., Божук Г. Сподвижниця Карпатської України [Марія Кедюлич-Химинець відзначила ювілей]. *Новини Закарпаття*. 1995. 21 вересня.

2331. Чучка П., Керекеш Ю. Відгукніться, друзі! [про відкриття горельєфа В. Гренджі-Донському в Ужгороді]. *Твори Василя Гренджі-Донського*. Том XII. Додаткові твори. Бібліографія / Літературна редакція: проф. д-р. Василь Лев. Зібрала і впорядкувала Зірка Гренджа-Донська. Вашингтон : Видання Карпатського Союзу, Інк; Відділ у Вашингтоні, Д. К., 1992. С. 289–290.

2332. Чучка П., Маркусь В. Культурні відносини на Закарпатті напередодні і в роки Другої світової війни. *Закарпаття під Угорщиною. 1938–1944 / Упорядкування та передмова Василя Маркуся та Василя Худанича*. Ужгород : Карпати–Гражда, 1999. С. 88–119.

2333. Чучка П., Швед Е. На шляху до Ковнера – 42. *За Українське Закарпаття*: Дослідження, статті, спогади / Упор. В. Маркусь, В. Худанич. Ужгород : «Гражда», 1994. С. 36–40.

2334. Чучка П. Питання літературної і державної мови в Карпатській Україні. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Філологія. 1995. Вип. 1. С. 67–70.

2335. Шайкан В. Ідеологічний аспект радянізації західноукраїнських земель 1939–1940. *Вісник академії праці та соціальних відносин і туризму*. Київ, 2010. № 4. С. 147–152.

2336. Шандор В. «...Читайте нашу будучину в нашій долі»: Русини-українці і словаки. *Пам'ятки України*. 1992. № 1. С. 85–97.

2337. Шандор В. Армія і Карпатська Січ. *Дмитро Климуш – головний командант «Карпатської Січі»*. Документи, спогади, статті, вірші / Упорядники О.Д. Довганич, М.І. Кухта. Ужгород, 1997. С. 51–67.

2338. Шандор В. Армія і Карпатська Січ. *Карпатська Січ*: Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 56-ій річниці Карпатської Січі. Ужгород : МПП «Гражда», 1996. С. 33–72.

2339. Шандор В. Бенеш в екзилі і карпатські українці. *Сучасність*. 1981. Ч. 2 (лютий). С. 61–66.

2340. Шандор В. Вплив ворожих чинників на політичне життя і державотворчі процеси в Карпатській Україні. *Науковий Збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді*. Річник IV (XVIII). Карпатська Україна: Національне відродження. Політичний розвиток. Персоналії. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 60-річчю Карпатської України (11–12 березня 1999 року). Ужгород, 2000. С. 33–40.

2341. Шандор В. Є це найтяжча дорога... / Підготовка тексту І. Ребрика. *Екзиль*. 2007. № 8. С. 7–8.

2342. Шандор В. Карпатська Україна — зфедерована держава. Нью-Йорк, 1968.

2343. Шандор В. Карпатська Україна між двома світовими війнами. *Календар «Світла» на божий 1979 рік*. Торонто, 1979. С. 53–60.

2344. Шандор В. Невластива самобутність Карпатської України у виданні Гарвардського Українського Дослідного Інституту. *Український Історик*. 1980. Ч. 1–4. С. 180–190.

2345. Шандор В. Олекса Приходько (1887–1977). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії* У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С.Д. Федака; редакційна колегія: І.І. Качур (голова), М.М. Вегеш, О.Д. Гаврош, М.В. Делеган, В.І. Дмитрук, О.Д. Довганич, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун (заст. голови), І.Ю. Коршинський, Ю.В. Мойш, М.В. Олашин, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород : ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 663–664.

2346. Шандор В. Русини-українці і словаки: Федерація 1938–1939. *Сучасність*. 1970. Ч. 2. С. 13–27.

2347. Шандор В. Спомини. Т. II: Карпатська Україна. 1939–1945. Ужгород : МПП «Гражда», 2000. 245 с.

2348. Шандор В. Спомини. Т. I. Карпатська Україна. 1938–1939. Ужгород : МПП «Гражда»; Карпатський Союз, 1996. 388 с.

2349. Шандор В. Сучасний стан нашої державно-визвольної справи. Промова, виголошена на банкеті XVIII Конвенції УРСоюзу на «Верховині» дня 19 червня 1974. *Науковий Збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді*. Річник II–III (XVI–XVII). На пошану д-ра Вікентія Шандора. Ужгород : Закарпатське крайове товариство «Просвіта», 1999. С. 16–21.

2350. Шандор В. У тридцятиліття Карпатської України. *Сучасність*. 1969. № 4. С. 98–105.

2351. Шандор-Бабота М. Жалію, що не взяла ті кроваві свідчення: [Спогад]. *Красне Поле*. Частина 1. Про Карпатську Україну / Упорядники: Ю. Зейкан, В. Копейко. Ужгород : «Патент», 1999. С. 204–210.

2352. Шанта Ю. Бої на Красному полі (Розділи з книги спогадів «Билися хлопці Хустові на славу»). *Екзиль*: Науково-мистецький часопис. 2018. № 3. С. 3–9.

2353. Шанта Ю. Карпатська Україна — 1939-й. Боротьба з чеськими збройними силами. *Літопис Червоної Калини*. 1991. № 1. С. 28–31.

2354. Шаркань В. Проблема використання української мови у збірнику законів і розпоряджень Чехословаччини (1919–1939). *Hungaro-Ruthenica*. Szeged, 2015. С. 233–239.

2355. Шаркань В. Проект державного університету в Карпатській Україні. *Міжнародний науковий вісник: збірник наукових праць* / ред. кол. І.В. Артьомов (голова) та ін. 2014. Випуск 2 (9). С. 307–315.

2356. Шаркань В. Важливе джерело для вивчення історії української мови на Закарпатті. Рец. на кн.: Ігор Ліхтей. Августин Волошин: два ювілеї. Ужгород, 2017. *Українська мова*. 2018. № 2. С. 144–147.

2357. Шелепець В. Іван Михайлович Кедюлич. 100-річчя від дня народження оборонця Карпатської України, командуючого західною групою УПА (1912–1945). *Календар краєзнавчих пам'ятних дат на 2012 рік: рекомендований бібліографічний покажчик* / Закарпатська обласна універсальна наукова бібліотека імені Ф. Потушняка; Відділ краєзнавчої літератури; Інформаційно-бібліографічний відділ; Укладачі: Н.М. Вачиля, Г.В. Бобонич, І.М. Горват; Відповідальна за випуск Л.З. Григаш; Випусковий редактор Л.О. Ільченко. Ужгород : Видавництво В. Падяка, 2012. С. 267–271.

2358. Шелепець В. Марія Михайлівна Химинець-Кедюлич. 105-річчя від дня народження громадсько-політичної діячки (1915–2014). *Календар краєзнавчих пам'ятних дат Закарпаття на 2020 рік: рекомендований бібліографічний покажчик* / Департамент культури Закарпатської облдержадміністрації; КЗ «Закарпатська обласна універсальна наукова бібліотека ім. Ф. Потушняка» Закарпатської обласної ради; укладачі: Н.М. Куцова, М.Б. Бадида; вип. ред. Н.М. Юрах; відп. за випуск О.А. Канюка. Ужгород : ТІМРАНІ, 2019.

2359. Шерегій Ю. Нарис історії українських театрів Закарпатської України до 1945 року. Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто–Пряшів–Львів, 1993. 413 с.

2360. Шершун І. Розквіт Закарпаття за роки радянської влади. *Український історичний журнал*. 1980. № 6. С. 47–54.

2361. Шершун І., Делеган В. До питання про перехід влади на Закарпатті від Народних комітетів до місцевих рад народних депутатів. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. Вип. 2. Ужгород, 1998. С. 70–76.

2362. Шершун І., Мельник В. До питання про соціально-економічні перетворення в Закарпатті (листопад 1944 – грудень 1945 рр.). *Закарпатська Україна. Осінь 1944 року*. Ужгород, 1995. С. 63–68.

2363. Шикітка Г. Освітньо-просвітницька діяльність крайових педагогічних товариств Закарпаття (1919–1944 рр.). Дис ... канд. пед. наук. Ужгород, 2017. 237 с.

2364. Шикітка Г. Основні напрями освітньо-просвітницької діяльності крайових педагогічних товариств Закарпаття (кінець XIX – початок XX ст.). *Науковий вісник Черкаського університету*. Серія: Педагогічні науки. № 17(270). Черкаси, 2013. С. 130–136.

2365. Шикітка Г. Прояви творчості педагогів Закарпаття у роботі її фахових організацій (1920–1940 рр.). *Творча особистість вчителя: проблеми теорії*

і практики. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 16: «Творча особистість учителя: проблеми теорії і практики». Випуск 21 (31). К., 2013. С. 86–90.

2366. Шикітка Г. Становлення та організаційна діяльність «Педагогічного товариства Підкарпатської Русі». *Тернопільський національний педагогічний університет. Наукові записки*. Серія: Педагогіка. Випуск 2. Тернопіль, 2015. С. 9–14.

2367. Шикітка Г. Суспільно-політичні та соціокультурні передумови виникнення й діяльності педагогічних товариств на Закарпатті (друга половина XIX – початок XX ст.). *Науково-методичний журнал «Освіта Закарпаття»*. Випуск 15. Ужгород, 2012. С. 53–55.

2368. Шикітка Г. Умови створення й діяльності педагогічних товариств міжвоєнного Закарпаття. *Зародження та розвиток українського цивілізаційного простору: проблеми національного державотворення, духовної та культурної самобутності українського народу*. Збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції (Ужгород, 11–12 листопада 2011 року). Ужгород : Інформаційно-видавничий центр УУБА, КаУ, 2012. С. 506–512.

2369. Шинкар І. Деякі питання історії Закарпаття у творчості В. Гренджі-Донського. *Тези доповідей наукової конференції «Суспільно-політичні відносини на Закарпатті в 20–30 рр. XX ст.»*. Ужгород, 1992. С. 130–133.

2370. Шинкар І. На шляху до державності: Карпатська Україна (1938–1939) із вісімдесятирічної відстані. *Карпатська Україна – незалежна держава*. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої Незалежності Карпатської України (м. Ужгород, 14–15 березня 2019 року) / Вступне слово В. Смоланки; Редкол.: М. Вегеш (голова), С. Віднянський, М. Лендьял, О. Пагіря, М. Токар, С. Федака (члени редкол.). Ужгород : Видавництво ПП «АУТДОР-ШАРК», 2019. С. 245–248.

2371. Шляхом до щастя. Нариси історії Закарпаття. Ужгород : Карпати, 1973. 288 с.

2372. Шляхом до щастя: Нариси історії Закарпаття / С.О. Міщенко (керівник авторського колективу). Ужгород : Карпати, 1973. 288 с.

2373. Шляхом жовтня: Боротьба трудящих Закарпаття за національне і соціальне визволення та воз'єднання з Радянською Україною. Збірник документів. Том V. 1938–1944 рр. / Редакційна комісія: В. Белоусов (голова комісії) та ін., Упорядник Г. Сяртова. Ужгород : Книжкове видавництво «Карпати», 1967. 518 с.

2374. Шмідт А. Україна, країна майбутнього / пер. з нім. Ф. Кулі. Ужгород : Карпати, 2006. 88 с.

2375. Штефан А. Августин Волошин Президент Карпатської України. Спомини. Торонто : Карпатський дослідний центр, 1977. 209 с.

2376. Штефан А. Біографія о. Августина Волошина. *Вісник Карпатського союзу*. Нью-Йорк, 1971. Т. 2. № 2–3. С. 2–7.

2377. Штефан А. Василь Гренджа-Донський (1897–1974). *Твори Василя Гренджі-Донського*. Том XI. Похорон поета. Огляд творчості поета /

Літературна редакція: проф. д-р. Василь Лев; редакція англійського тексту: Мгр. Імре Кардашинець. Зібрала і впорядкувала Зірка Гренджа-Донська. Вашингтон : Видання Карпатського Союзу, Інк.; Відділ у Вашингтоні, Д. К., 1990. С. 45–55.

2378. Штефан А. Василь Гренджа-Донський. *Америка*. Філадельфія, 1975. 4, 10, 11 січня.

2379. Штефан А. За правду і волю: Спомини і дещо з історії Карпатської України. Книга перша. Торонто : Карпатський дослідний центр, 1973. 352 с.

2380. Штефан А. За правду і волю: Спомини і дещо з історії Карпатської України. Книга друга. Торонто : Карпатський дослідний центр, 1981. 384 с.

2381. Штефан А. Закарпаття в 1919–1939 рр. *Енциклопедія Українознавства*. Загальна частина. Т. 3. К., 1995. С. 949–950.

2382. Штефан А. Карпатський Березень. Бріджпорт – Коннектікут: Наш Ужгород, 1950.

2383. Штефан А. Колишній міністр Карпатської України д-р Микола Долинай помер у Празі на 75-му році життя. *Свобода* (Нью-Йорк). 1970. 15 травня.

2384. Штефан А. Кольори герба і прапора Закарпаття. *Альманах Провідіння на рік 1971*. Філадельфія–Пенсільванія, 1970. С. 156–161.

2385. Штефан А. Українське військо в Закарпатті. *Вісті Комбатанта* (Торонто, Нью-Йорк). 1966. Ч. 4–5. С. 60.

2386. Штефан А. Українські лікарі в Карпатській Україні. *Лікарський вісник*. Журнал Українського Лікарського Товариства в Америці. Ч. 1 (3). С. 28–32.

2387. Штефан А. Хуст, 1919–1939. *Альманах «Гомону України» на рік 1959*. Торонто, 1959. С. 81–87.

2388. Шторк Т. Примусові роботи. *Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура* / Під ред. М. Вегеша, Ч. Фединець; редколег.: Ю. Остапець, Р. Офіцинський, Л. Сорко, М. Токар, С. Черничко. Ужгород : Ліра, 2010. С. 286–290.

2389. Юрош О. Методичні засади музичного виховання та їхній зміст на сторінках періодичних видань у Закарпатті (1919–1939). *Молодь і ринок*. № 5/6 (28/29). Дрогобич, 2007. С. 146–149.

2390. Юрош О. Місце репертуару у музичному вихованні (Закарпаття, 1919–1939). *Початкова школа*. К., 2008. № 6. С. 44–46.

2391. Юрош О. Музичне виховання в Закарпатті (1919–1939 рр.): складники змісту. *Молодь і ринок*. № 1/2 (24/25). Дрогобич, 2007. С. 94–104.

2392. Юрош О. Музичне виховання в Закарпатті: контекст освітнього процесу (1919–1939). Дрогобич : Сурма, 2007. 216 с.

2393. Юрош О. Сутність освітньої практики у музичному вихованні Закарпаття (1919–1939 рр.). *Молодь і ринок*. № 7/8 (42/43). Дрогобич, 2008. С. 97–101.

2394. Юрош О. Фольклор та його роль у музичному вихованні на матеріалі «Співаників» (1919 – 1939 рр.). *Збірник наукових праць, присвячених 60-річчю О. Галича* / упорядники: О. Горошкіна, В. Фоменко, І. Савенко. Луганськ, 2008. С. 208–216.

2395. Юсип Ю. Августин Волошин і мовна дискусія 20-х рр. ХХ ст. *Українська мова на Закарпатті у минулому і сьогодні*. Матеріали науково-практичної конференції (Ужгород, 5–6 травня 1992 р.) / Редколегія: Б.К. Галас (відповідальний редактор) та ін. Ужгород, 1993. С. 338–342.

2396. Юсип-Якимович Ю. Августин Волошин: від рутенства до великого українства (еволюція поглядів). *Екзиль*. 2015. № 4. С. 2–4.

2397. Юсип-Якимович Ю. Августин Волошин: становлення національно-мовної особистості. *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства* (Збірник наукових праць). Вип. 22 / Відп. ред. І.В. Сабадош. Ужгород, 2017. С. 73–77.

2398. Юсип-Якимович Ю. Світоглядні основи Августина Волошина: національно-мовний та культурологічний аспекти. *Карпатська Україна – незалежна держава*. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої Незалежності Карпатської України (м. Ужгород, 14–15 березня 2019 року) / Вступне слово В. Смоланки; Редкол.: М. Вегеш (голова), С. Віднянський, М. Лендєл, О. Пагіря, М. Токар, С. Федака (члени редкол.). Ужгород : Видавництво ПП «АУТДОР-ШАРК», 2019. С. 314–324.

2399. Яворенко Г. Гарнізон ОНОКС в Торуні. *Заповіт Срібної землі*. Карпатська Україна в боротьбі за незалежність. Серія «Подвижники національної ідеї». Львів : Світ, 2001. С. 89–94.

2400. Якимович Б. Врецьона Євген (псевд. – Волянський). *Енциклопедія історії України*: В 5 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. К. : Наукова думка, 2003. С. 641.

2401. Якимович Б. Драма Карпатської України. *Дзвін*. 1990. № 11. С. 84–87.

2402. Якимович Б. Збройні сили України: Нарис історії. Львів : Місіонер, 1996. 360 с.

2403. Якимович Б. Карпатська Січ Організація народної оборони (ОНОКС). *Енциклопедія Сучасної України* / Національна Академія Наук України, Наукове товариство ім. Т. Шевченка, Координаційне бюро Енциклопедії Сучасної України НАН України; [І.М. Дзюба, А.І. Жуковський – співголови, М.Г. Железняк – відповідальний секретар]. Київ, 2012. Т. 12 (Кал–Киї). С. 364.

2404. Якимович Б. Карпатська Україна та її Збройні Сили – Карпатська Січ (1938–1939 рр.). *Шляхом перемоги*. 1993. 13 березня.

2405. Яремчук В. Встановлення народної влади на Закарпатті і створення передумов для соціалістичного перетворення сільського господарства (жовтень 1944 – червень 1945 рр.). *Наукові записки УжДУ*. Ужгород, 1959. Т. XXXIX. С.18–38.

2406. Яцко П. Августин Волошин як педагог. *Августин Волошин єго жите и діяльність*. Ужгород, 1924.

2407. A magyar kiralyi csendorseg zsebbkonyve 1943. Budapest, 1944.

2408. A Magyar Tudományos Akademia Tortenettudomanyi Intezete. Magyarorszag es a Masodik Vilagaboru. Titkos Diplomaciai Okmanyok a Haboru Elozmenyeihez es Tortenetehez. Masodik kiadas. Budapest: Kossuth Kiuvy kiado, 1961.

2409. Adam M. A Muncheni Egyezmeny Letrejotte es Magyarorszag Kulpolitikaja 1936–1938 (Diplomaciai iratok). Vol. II. Budapest: Akad. Kiado, 1965.
2410. Adam M. Allianz Hitler — Horty — Mussolini. Dokumente zur ungarischen aubenpolitik. Budapest, 1966.
2411. Adam M. Magyarorszag Kulpolitikaja 1938–1939 (Diplomaciai iratok). Vol. III. Budapest: Akad. Kiado, 1970.
2412. Almashii Mykhailo, Pop Ivan. Hranchak Ivan. *Encyclopedia of Rusyn History and Culture*. Paul Robert Magocsi and Ivan Pop editors. Toronto — Buffalo — London : University of Toronto Press, 2002. P. 199.
2413. Ballreich Hans. Karpatenrussland. Heidelberg, 1938.
2414. Beck Józef. Ostatni raport. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1987.
2415. Botlik J., Dupka G. Ez hat a hon... (Tenyek, adatok, dokumentumok a karpatajai magyarorszag eletebol (1918–1991). Budapest — Czeget, 1991.
2416. Carpatho-Ruthenia at Harvard. A Catalog of Holdings, Compiled by Paul R. Magocsi and Olga K. Mayo. New Jersey: Rusyn Research Center Fairview, 1984.
2417. Carpatho-Ukraine. *Encyclopedia of Ukraine*: Edited by V. Kubijovyc. Toronto — Buffalo — London, 1985. Vol. I (A–F). P. 375.
2418. Dąbrowski D. Rzeczpospolita Polska wobec kwestii Rusi Zakarpackiej (Podkarpackiej). 1938–1939. Toruń, 2007.
2419. Daras Gabor. A Ruten kerdes tegnap es ma. Budapest, 1938.
2420. Deszczycki M. P. Ostatni egzamin. Wojsko Polskie wobec kryzysu czechoslowackiego 1938–1939. Warszawa, 2003.
2421. Dyula Marina. Karpatalja vegzete. Toronto, 1977.
2422. Fenczik Istvan. A karpatozoszok multja es jelene. Pecs, 1939.
2423. Henderson A. The Eyewitness in Czecho-Slovakia. London, 1939.
2424. Hoensch J. K. Der ungarische Revisionismus und die Zerschlagung der Tschechoslowakei. Tubingen, 1967.
2425. Hoensch Jorg K. Die Slovaei und Hitler's Ostpolitik. Graz, 1965.
2426. Horbal Bogdan, Magocsi Paul Robert, Pop Ivan. Prosvita Society. *Encyclopedia of Rusyn History and Culture*. Paul Robert Magocsi and Ivan Pop editors. Toronto — Buffalo — London : University of Toronto Press, 2002. P. 380–381.
2427. Horbal Bogdan. Magocsi Paul Robert. *Encyclopedia of Rusyn History and Culture*. Paul Robert Magocsi and Ivan Pop editors. Toronto — Buffalo — London : University of Toronto Press, 2002. P. 300–301.
2428. Istoria Romaniei intre anii 1918–1981. Bucuresti: Editura didactica si pedagogica, 1981.
2429. Jarnecki Michał. Irredenta ukraińska w relacjach polsko-czechosłowackich w latach 1918–1939. Kalisz–Poznań: Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 2009.
2430. Kapral Mykhailo. Kozma Miklos. *Encyclopedia of Rusyn History and Culture*. Paul Robert Magocsi and Ivan Pop editors. Toronto — Buffalo — London : University of Toronto Press, 2002. P. 241–242.
2431. Karskyi M. Die Karpatho-Ukraine. In: Nation und Staat, 1939.
2432. Kasperek J. Przepust karpacki: tajna akcja polskiego wywiadu. Warszawa, Wydawnictwo Czasopism i Książek Technicznych, 1992.

2433. Kokoska Jaroslav. Amiralul Canaris. Editura militara, 1970.
2434. Kozauer Nikalaus. Die Karpaten-Ukraine zwischen den beiden Weltkrieggen. Verlag Essing am Neckar, 1979.
2435. Kozlowski P. Ochotnicy z polski w szeregach siczy zakarpaciej 1938–1939: [Набір та переселення укр. волонтерів з Польщі після скасування Карпатської Січі 18 березня 1939 р.]. *Галичина*. 2018. Ч. 31. С. 162–175.
2436. Kozma Noholas. Le probleme ruthene. *Nouvelle revue de Hongrie*. Vol. LXI. Budapest, 1939. P. 3–14.
2437. Kozminski M. Polska i Wegry przed deuga Wojna switowa (pardziernik 1938 – wrzesien 1939). *Z dziejow dyplomacji i irredenty*. Wroclaw – Warszawa – Krakow, 1970.
2438. Koźmiński Maciej. Polska i Węgry przed II wojną światową (październik 1938 – wrzesień 1939). *Z dziejów dyplomacji i irredenty*. Wroclaw–Warszawa–Kraków, 1970.
2439. Krause-Servola. Das Schicksal der Karpatho-Ukraine. Frankfurter Rundschau, 1949.
2440. Kredátus J. Politicko-vojenské akcie II. Rzeczpospolity na Podkarpatskej Rusi a východnom Slovensku na prelome rokov 1938-1939. *Slovenská republika 1939–1945 očami mladých historikov*. T. IV. Banská Bystrica 2005.
2441. Kvacek R. Podil Eeskoslovenska na jednanich Male dohody a Mad'arska v letech 1936–1938. *Historicky easopis*. 1963. N. 3. S. 427–440.
2442. Lapica C. Michael. The Rise of Carpatho-Ukraine. *The Tridend*. Vol. III. N. 1–2. New York, 1939. P. 7–21.
2443. Lukes F. Podivny mir. Praha, 1968.
2444. Magocsi Paul Robert, Pop Ivan. Aunovomy. *Encyclopedia of Rusyn History and Culture*. Paul Robert Magocsi and Ivan Pop editors. Toronto – Buffalo – London : University of Toronto Press, 2002. P. 23–24.
2445. Magocsi Paul Robert, Pop Ivan. Autonomous Agricultural Union. *Encyclopedia of Rusyn History and Culture*. Paul Robert Magocsi and Ivan Pop editors. Toronto – Buffalo – London : University of Toronto Press, 2002. P. 23.
2446. Magocsi Paul Robert, Pop Ivan. Communist party. *Encyclopedia of Rusyn History and Culture*. Paul Robert Magocsi and Ivan Pop editors. Toronto – Buffalo – London : University of Toronto Press, 2002. P. 71–73.
2447. Magocsi Paul Robert, Pop Ivan. Dukhnovych Society. *Encyclopedia of Rusyn History and Culture*. Paul Robert Magocsi and Ivan Pop editors. Toronto – Buffalo – London : University of Toronto Press, 2002. P. 97–99.
2448. Magocsi Paul Robert, Pop Ivan. Niaradii Dionicii. *Encyclopedia of Rusyn History and Culture*. Paul Robert Magocsi and Ivan Pop editors. Toronto – Buffalo – London : University of Toronto Press, 2002. P. 337–338.
2449. Magocsi Paul Robert, Pop Ivan. Pap Stepan. *Encyclopedia of Rusyn History and Culture*. Paul Robert Magocsi and Ivan Pop editors. Toronto – Buffalo – London : University of Toronto Press, 2002. P. 356.
2450. Magocsi Paul Robert, Pop Ivan. Parkanii Ivan. *Encyclopedia of Rusyn History and Culture*. Paul Robert Magocsi and Ivan Pop editors. Toronto – Buffalo – London : University of Toronto Press, 2002. P. 358.

2451. Magocsi Paul Robert. *A History of Ukraine*. Toronto – Buffalo – London : University of Toronto Press, 1996. P. 607–608, 611–620.
2452. Magocsi Paul Robert. Baradolia Marko. *Encyclopedia of Rusyn History and Culture*. Paul Robert Magocsi and Ivan Pop editors. Toronto – Buffalo – London : University of Toronto Press, 2002. P. 30–31.
2453. Magocsi Paul Robert. Baran Alexander. *Encyclopedia of Rusyn History and Culture*. Paul Robert Magocsi and Ivan Pop editors. Toronto – Buffalo – London : University of Toronto Press, 2002. P. 31.
2454. Magocsi Paul Robert. *Carpatho-Rusyn Studies an Annotated Bibliography*. Volume I: 1975–1984. New York–London, 1988.
2455. Magocsi Paul Robert. *Carpatho-Rusyn Studies an Annotated Bibliography*. Volume II: 1985–1990. New York–London, 1992.
2456. Magocsi Paul Robert. Dovhanych Omelian. *Encyclopedia of Rusyn History and Culture*. Paul Robert Magocsi and Ivan Pop editors. Toronto – Buffalo – London : University of Toronto Press, 2002. P. 92.
2457. Magocsi Paul Robert. Gerovskii Georgii Iulianovich. *Encyclopedia of Rusyn History and Culture*. Paul Robert Magocsi and Ivan Pop editors. Toronto – Buffalo – London : University of Toronto Press, 2002. P. 133.
2458. Magocsi Paul Robert. History. *Encyclopedia of Rusyn History and Culture*. Paul Robert Magocsi and Ivan Pop editors. Toronto – Buffalo – London : University of Toronto Press, 2002. P. 177–188.
2459. Magocsi Paul Robert. Karpatskaia pravda. *Encyclopedia of Rusyn History and Culture*. Paul Robert Magocsi and Ivan Pop editors. Toronto – Buffalo – London : University of Toronto Press, 2002. P. 221.
2460. Magocsi Paul Robert. Klochurak Stepan. *Encyclopedia of Rusyn History and Culture*. Paul Robert Magocsi and Ivan Pop editors. Toronto – Buffalo – London : University of Toronto Press, 2002. P. 227–228.
2461. Magocsi Paul Robert. Markus Vasyl. *Encyclopedia of Rusyn History and Culture*. Paul Robert Magocsi and Ivan Pop editors. Toronto – Buffalo – London : University of Toronto Press, 2002. P. 310.
2462. Magocsi Paul Robert. Mondok Ivan. *Encyclopedia of Rusyn History and Culture*. Paul Robert Magocsi and Ivan Pop editors. Toronto – Buffalo – London : University of Toronto Press, 2002. P. 318.
2463. Magocsi Paul Robert. Mushynka Mykola. *Encyclopedia of Rusyn History and Culture*. Paul Robert Magocsi and Ivan Pop editors. Toronto – Buffalo – London : University of Toronto Press, 2002. P. 323–324.
2464. Magocsi Paul Robert. Nova svoboda. *Encyclopedia of Rusyn History and Culture*. Paul Robert Magocsi and Ivan Pop editors. Toronto – Buffalo – London : University of Toronto Press, 2002. P. 339.
2465. Magocsi Paul Robert. Pop Ivan. *Encyclopedia of Rusyn History and Culture*. Paul Robert Magocsi and Ivan Pop editors. Toronto – Buffalo – London : University of Toronto Press, 2002. P. 373.
2466. Magocsi Paul Robert. Prosvita Rusyn National Enlightenment Society. *Encyclopedia of Rusyn History and Culture*. Paul Robert Magocsi and Ivan Pop editors. Toronto – Buffalo – London : University of Toronto Press, 2002. P. 380.

2467. Magocsi Paul Robert. Prosvita. *Encyclopedia of Rusyn History and Culture*. Paul Robert Magocsi and Ivan Pop editors. Toronto – Buffalo – London : University of Toronto Press, 2002. P. 379–380.

2468. Magocsi Paul Robert. Russian National Autonomist party. *Encyclopedia of Rusyn History and Culture*. Paul Robert Magocsi and Ivan Pop editors. Toronto – Buffalo – London : University of Toronto Press, 2002. P. 401–401.

2469. Magocsi Paul Robert. Russian National party. *Encyclopedia of Rusyn History and Culture*. Paul Robert Magocsi and Ivan Pop editors. Toronto – Buffalo – London : University of Toronto Press, 2002. P. 401–402.

2470. Magocsi Paul Robert. Sabol Sevastiian. *Encyclopedia of Rusyn History and Culture*. Paul Robert Magocsi and Ivan Pop editors. Toronto – Buffalo – London : University of Toronto Press, 2002. P. 414.

2471. Magocsi Paul Robert. Shandor Vikentii. *Encyclopedia of Rusyn History and Culture*. Paul Robert Magocsi and Ivan Pop editors. Toronto – Buffalo – London : University of Toronto Press, 2002. P. 423.

2472. Magocsi Paul Robert. Sheregii Iurii-Avhustyn. *Encyclopedia of Rusyn History and Culture*. Paul Robert Magocsi and Ivan Pop editors. Toronto – Buffalo – London : University of Toronto Press, 2002. P. 424–425.

2473. Magocsi Paul Robert. Social-Democratic party. *Encyclopedia of Rusyn History and Culture*. Paul Robert Magocsi and Ivan Pop editors. Toronto – Buffalo – London : University of Toronto Press, 2002. P. 438–439.

2474. Magocsi Paul Robert. Stercho Peter. *Encyclopedia of Rusyn History and Culture*. Paul Robert Magocsi and Ivan Pop editors. Toronto – Buffalo – London : University of Toronto Press, 2002. P. 446.

2475. Magocsi Paul Robert. Subcarpathian Rusin National Theater. *Encyclopedia of Rusyn History and Culture*. Paul Robert Magocsi and Ivan Pop editors. Toronto – Buffalo – London : University of Toronto Press, 2002. P. 451.

2476. Magocsi Paul Robert. Vegesh Mykola. *Encyclopedia of Rusyn History and Culture*. Paul Robert Magocsi and Ivan Pop editors. Toronto – Buffalo – London : University of Toronto Press, 2002. P. 492.

2477. Magyarország es a masodik vilagaboru. Budapest, 1959.

2478. Markos V. Carpathian Sich. *Encyclopedia of Ukraine*: Edited by V. Kubijovc. Toronto – Buffalo – London : University of Toronto Press, 1985. Vol. I (A–F). P. 374–375.

2479. Nowak R. Von der Karpaten-Ukraine zum Karpatenlend // Zeitscher fur Geopolitik (mai 1939). S. 313–322.

2480. Ortutay Tivadar. Cseh vilag a karpatokban.

2481. Pekar A. B. The bishops the Eparchy of Mukachevo with historical outlines. Pittsburgh: Byzantine seminary press, 1979. 88 p.

2482. Pekar A. Bishop Paul P. Gojdich, O.S.B.M. Pittsburgh: Byzantine seminary press, 1980.

2483. Pekar A. The Bishops of the Eparchy of Mukachevo with historical outeines. Pittsburgh: Byzantine seminary press, 1979. S. 66–73.

2484. Pop Ivan. Benes Edvard. *Encyclopedia of Rusyn History and Culture*. Paul Robert Magocsi and Ivan Pop editors. Toronto – Buffalo – London : University of Toronto Press, 2002. P. 34.

2485. Pop Ivan. Beskyd Alexander. *Encyclopedia of Rusyn History and Culture*. Paul Robert Magocsi and Ivan Pop editors. Toronto – Buffalo – London : University of Toronto Press, 2002. P. 35–36.

2486. Pop Ivan. Birchak Volodymyr. *Encyclopedia of Rusyn History and Culture*. Paul Robert Magocsi and Ivan Pop editors. Toronto – Buffalo – London : University of Toronto Press, 2002. P. 39–40.

2487. Pop Ivan. Boichuk Iosyp. *Encyclopedia of Rusyn History and Culture*. Paul Robert Magocsi and Ivan Pop editors. Toronto – Buffalo – London : University of Toronto Press, 2002. P. 42.

2488. Pop Ivan. Bokshai Iosyf. *Encyclopedia of Rusyn History and Culture*. Paul Robert Magocsi and Ivan Pop editors. Toronto – Buffalo – London : University of Toronto Press, 2002. P. 43–44.

2489. Pop Ivan. Borkaniuk Oleksa. *Encyclopedia of Rusyn History and Culture*. Paul Robert Magocsi and Ivan Pop editors. Toronto – Buffalo – London : University of Toronto Press, 2002. P. 46.

2490. Pop Ivan. Brashchaiko Iulii. *Encyclopedia of Rusyn History and Culture*. Paul Robert Magocsi and Ivan Pop editors. Toronto – Buffalo – London : University of Toronto Press, 2002. P. 48.

2491. Pop Ivan. Brashchaiko Mykhailo. *Encyclopedia of Rusyn History and Culture*. Paul Robert Magocsi and Ivan Pop editors. Toronto – Buffalo – London : University of Toronto Press, 2002. P. 48–49.

2492. Pop Ivan. Brodii Andrii. *Encyclopedia of Rusyn History and Culture*. Paul Robert Magocsi and Ivan Pop editors. Toronto – Buffalo – London : University of Toronto Press, 2002. P. 49–50.

2493. Pop Ivan. Carpathian Sich. *Encyclopedia of Rusyn History and Culture*. Paul Robert Magocsi and Ivan Pop editors. Toronto – Buffalo – London : University of Toronto Press, 2002. P. 55.

2494. Pop Ivan. Carpatho-Ukraine. *Encyclopedia of Rusyn History and Culture*. Paul Robert Magocsi and Ivan Pop editors. Toronto – Buffalo – London : University of Toronto Press, 2002. P. 58–60.

2495. Pop Ivan. Dumen. *Encyclopedia of Rusyn History and Culture*. Paul Robert Magocsi and Ivan Pop editors. Toronto – Buffalo – London : University of Toronto Press, 2002. P. 101.

2496. Pop Ivan. Fedaka Pavlo. *Encyclopedia of Rusyn History and Culture*. Paul Robert Magocsi and Ivan Pop editors. Toronto – Buffalo – London : University of Toronto Press, 2002. P. 113–114.

2497. Pop Ivan. Fentsyk Shtefan. *Encyclopedia of Rusyn History and Culture*. Paul Robert Magocsi and Ivan Pop editors. Toronto – Buffalo – London : University of Toronto Press, 2002. P. 117–118.

2498. Pop Ivan. Gerovskii Aleksei Iulianovich. *Encyclopedia of Rusyn History and Culture*. Paul Robert Magocsi and Ivan Pop editors. Toronto – Buffalo – London : University of Toronto Press, 2002. P. 132–133.

2499. Pop Ivan. Historiography. *Encyclopedia of Rusyn History and Culture*. Paul Robert Magocsi and Ivan Pop editors. Toronto – Buffalo – London : University of Toronto Press, 2002. P. 161–171.

2500. Pop Ivan. Karabelesh Andrii. *Encyclopedia of Rusyn History and Culture*. Paul Robert Magocsi and Ivan Pop editors. Toronto – Buffalo – London : University of Toronto Press, 2002. P. 218.

2501. Pop Ivan. Myshanych Oleksa. *Encyclopedia of Rusyn History and Culture*. Paul Robert Magocsi and Ivan Pop editors. Toronto – Buffalo – London : University of Toronto Press, 2002. P. 326–327.

2502. Pop Ivan. Rohach Ivan. *Encyclopedia of Rusyn History and Culture*. Paul Robert Magocsi and Ivan Pop editors. Toronto – Buffalo – London : University of Toronto Press, 2002. P. 391–392.

2503. Pop Ivan. Roshko Ivan. *Encyclopedia of Rusyn History and Culture*. Paul Robert Magocsi and Ivan Pop editors. Toronto – Buffalo – London : University of Toronto Press, 2002. P. 394.

2504. Pop Ivan. Rosokha Stepan. *Encyclopedia of Rusyn History and Culture*. Paul Robert Magocsi and Ivan Pop editors. Toronto – Buffalo – London : University of Toronto Press, 2002. P. 395.

2505. Pop Ivan. Shtefan Avhustyn. *Encyclopedia of Rusyn History and Culture*. Paul Robert Magocsi and Ivan Pop editors. Toronto – Buffalo – London : University of Toronto Press, 2002. P. 428–429.

2506. Pop Ivan. Stoika Aleksander. *Encyclopedia of Rusyn History and Culture*. Paul Robert Magocsi and Ivan Pop editors. Toronto – Buffalo – London : University of Toronto Press, 2002. P. 447.

2507. Pop Ivan. Subcarpathian Rus. *Encyclopedia of Rusyn History and Culture*. Paul Robert Magocsi and Ivan Pop editors. Toronto – Buffalo – London : University of Toronto Press, 2002. P. 450–451.

2508. Pop Ivan. Svoboda. *Encyclopedia of Rusyn History and Culture*. Paul Robert Magocsi and Ivan Pop editors. Toronto – Buffalo – London : University of Toronto Press, 2002. P. 454.

2509. Pop Ivan. Vienna Award. *Encyclopedia of Rusyn History and Culture*. Paul Robert Magocsi and Ivan Pop editors. Toronto – Buffalo – London : University of Toronto Press, 2002. P. 494.

2510. Pop Ivan. Voloshyn Avhustyn. *Encyclopedia of Rusyn History and Culture*. Paul Robert Magocsi and Ivan Pop editors. Toronto – Buffalo – London : University of Toronto Press, 2002. P. 499–501.

2511. Pop Ivan. Voron Andrii. *Encyclopedia of Rusyn History and Culture*. Paul Robert Magocsi and Ivan Pop editors. Toronto – Buffalo – London : University of Toronto Press, 2002. P. 501.

2512. Paladi Renata. Ukrajna Európa történetében: egy frissen kiadott ukrán társmoноgráfia ismertetése. Az ismertetett kötet adatai: *Україна в історії Європи XIX – початку XXI ст.: історичні нариси*. С.В. Віднянський (відп. ред. та керівн. автор. кол.), М.М. Вегеш, О.М. Горенко, О.В. Даниленко, О.А. Іваненко (відп. секретар), М.О. Кононенко, Н.В. Кривець, О.О. Кураєв, О.Є. Лисенко,

А.Ю. Мартинов, І.Б. Матяш, О.О. Мітрофанова, В.В. Піскіжова, Є.В. Сафар'янс, М.С. Точицький, Г.О. Харлан. Київ : Інститут історії України НАН України, 2020. 814. oldal. 2020 nyarán Kijevben került kiadásra az *Ukrajna Európa történetében a 19. század – 21. század kezdete között: történelmi esszék*; Paladi Renata. Ukrajna Europa történetében: egy ukrán tars-monografia ismertetése. *KLIÓ – Történelmi szemlélő folyóirat*. 2021. № 1. 72-81 old.

2513. Ranki G. Adatok a magyar külpolitikához a Csehszlovákia elleni agresszió idején (1937–1939). *Szazadok*. 1959. N. 1.

2514. Rauser A. Pripojeni Podkarpatske Rusi k ceskoslovenske Republike. *Podkarpatska Rus*. Bratislava, 1936. S. 68.

2515. Rosocha Stepan. The First Diet of Carpatho-Ukraine. *The Trident*. Vol. III. N. 9–10. New York, 1939. P. 21–32.

2516. Samus P., Badziak K., Matwiejew G. Akcja «Lom»: Polskie dzialania dywersyjne na Rusa Zakarpaciej w swietle dokumentow Oddzialu II Sztabu Glownego WP. Warszawa, 1998.

2517. Schmidt Axel. Ukraine land der zukunft. Berlin: Verlag Reimar hobbing, 1939.

2518. Shandor Vincent. Carpatho-Ukraine in the Twentieth Century: A Political and Legal History. Cambridge: Distributed by Harvard University, Press for the Ukrainian Research institute, 1997. P. 285–321.

2519. Skotzko Eugene. Mecca to Carpatho-Ukraine. *The Trident*. Vol. III. N. 3. P. 6–22.

2520. Sofronie Georges. L'aspect international du probleme de L'ukraine (Extrait de la Revue «Affaires Danubiennes». No. 3, mars 1939). Bucarest: Institut des Recherches Sociales de Roumanie; Centre de hautes studies internationales, 1939.

2521. Sucko L. German Policy towards Slovakia and Carpatho-Ukraine in the period from the September Crisis in 1938 up to the Splitting of Czechoslovakia in March 1939. *Studia historica slovacca*. VIII. — Bratislava, 1975. P. 111–155.

2522. Tarjian Odon. Hungarians, Slovaks and Ruthenians in the Danube valley. Budapest, 1938.

2523. Teroarea hortisto-fascista in nord-vestul Transilvaei. Bucuresti, 1985.

2524. Tharnay Tarnai L. Katonai munkaszazadok. Budapest, 1940.

2525. Tilkovszky L. Revisio es memzetiseg politica Magyarorszagon 1938–1941. Budapest, 1967.

2526. Tsouloukidse M. Die Ukraine. Leipzig, 1939.

2527. Veges M. Karpatska Ukrajina. *Zakarpatska Ukrajina: povijest – tradicija – identitet*. Zbornik radova (prijevod s ukrajinskoga). Priredio Jevgenij Pascenko. Zagreb, 2013. S. 157–162.

2528. Vehesh M. Carpathian Ukraine: from autonomy to independence. *Carpathian Ukraine in the Central European political crisis on the eve of World War II: Collective monograph / M.M. Vehesh, M.M. Palinchak, V.V. Marcuk, M.M. Kontsur-Karabinovych etc*. Lviv – Torun: Liha-Pres, 2020. P. 5-30.

2529. Vehesh M. Conclusions. *Carpathian Ukraine in the Central European political crisis on the eve of World War II: Collective monograph / M.M. Vehesh,*

M.M. Palinchak, V.V. Marcuk, M.M. Kotsur-Karabinovych etc. Lviv – Torun: Liha-Pres, 2020. P. 179–182.

2530. Vehesh M. Conclusions. *Metropolitan Andrey Sheptytsky and the Greek Catholic in Eastern Galicia and Transcarpathia: Collective monograph / M.M. Vehesh, M.M. Palinchak, V.V. Marcuk, Ye.B. Kish etc. (SENSE)*. Lviv – Torun: Liha-Pres, 2019. P. 170–171.

2531. Vehesh M. Introduction. *Carpathian Ukraine in the Central European political crisis on the eve of World War II: Collective monograph / M.M. Vehesh, M.M. Palinchak, V.V. Marcuk, M.M. Kotsur-Karabinovych etc.* Lviv – Torun: Liha-Pres, 2020. P. 2–5.

2532. Vehesh M. Introduction. *Church, spirituality, nation: the Ukrainian Greek-Catholic Church in the social life of Ukraine: Collective monograph / M.M. Vehesh, M.M. Palinchak, V.V. Marcuk, M.M. Kotsur-Karabinovych etc.* Lviv – Torun: Liha-Pres, 2020. P. 2–4.

2533. Vehesh M. Introduction. *Metropolitan Andrey Sheptytsky and the Greek Catholic in Eastern Galicia and Transcarpathia: Collective monograph / M.M. Vehesh, M.M. Palinchak, V.V. Marcuk, Ye.B. Kish etc. (SENSE)*. Lviv – Torun: Liha-Pres, 2019. P. 2–3.

2534. Vehesh M. Religion and Church in Carpathian Ukraine. *Metropolitan Andrey Sheptytsky and the Greek Catholic in Eastern Galicia and Transcarpathia: Collective monograph / M.M. Vehesh, M.M. Palinchak, V.V. Marcuk, Ye.B. Kish etc. (SENSE)*. Lviv – Torun: Liha-Pres, 2019. P. 113–125.

2535. Vehesh M. The UGCC in the Light of historiographical work and documents. *Church, spirituality, nation: the Ukrainian Greek-Catholic Church in the social life of Ukraine: Collective monograph / M.M. Vehesh, M.M. Palinchak, V.V. Marcuk, M.M. Kotsur-Karabinovych etc.* Lviv – Torun: Liha-Pres, 2020. P. 5–31.

2536. Vehesh M., Vidnyanskyj S. Some Aspects of State-Building Processes in Carpathian Ukraine on the Eve of the Second World War. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. Вип. 29: міжвідомчий збірник наукових праць. Відп. ред. С.В. Віднянський. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2020. P. 201–225.

2537. Vidnanskyj Stepan. Zakarpatsko ako sucast CSR: problemy narodno-kulturnej obnovy a statnosti. 1918–1938. *Slovensko v politickom systeme Ceskoslovenska*. Materialy z vedeckeho sympozia. Bratislava, 1992. S. 204–213.

2538. Vehes M., Tokár M. A müncheni egyezmény. Kárpátalja 1919–2009: történelem, politika, kultúra / F ő s z e r k e s z t ő: Fedinec Csilla, Vehes Mikola Argumentum MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete, 2010. Old. 91–93.

2539. Vehes M., Tokár M. Komáromi tárgyalások. Kárpátalja 1919–2009: történelem, politika, kultúra / F ő s z e r k e s z t ő: Fedinec Csilla, Vehes Mikola Argumentum MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete, 2010. Old. 93–94.

2540. Vehes M., Tokár M. Az első bécsi döntés. Kárpátalja 1919–2009: történelem, politika, kultúra / F ő s z e r k e s z t ő: Fedinec Csilla, Vehes Mikola Argumentum MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete, 2010. Old. 94–95.

2541. Vehes M., Tokár M. Az első kárpátaljai kormány tevékenysége. Kárpátalja 1919–2009: történelem, politika, kultúra / F ő s z e r k e s z t ő: Fedinec Csilla, Vehes Mikola Argumentum MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete, 2010. Old. 95–98.

2542. Vehes M., Tokár M. A második kárpátaljai kormány tevékenysége. Kárpátalja 1919–2009: történelem, politika, kultúra / F ő s z e r k e s z t ő: Fedinec Csilla, Vehes Mikola Argumentum MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete, 2010. Old. 98–100.

2543. Vehes M., Tokár M. Galícia és Kárpáti Ukrajna. Kárpátalja 1919–2009: történelem, politika, kultúra / F ő s z e r k e s z t ő: Fedinec Csilla, Vehes Mikola Argumentum MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete, 2010. Old. 100–102.

2544. Vehes M., Tokár M. Kárpáti Ukrajna politikai rendszere és választások a szojmba. Kárpátalja 1919–2009: történelem, politika, kultúra / F ő s z e r k e s z t ő: Fedinec Csilla, Vehes Mikola Argumentum MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete, 2010. Old. 102–106.

2545. Vehes M., Tokár M. Kárpáti Ukrajna függetlenségének kikiáltása. Kárpátalja 1919–2009: történelem, politika, kultúra / F ő s z e r k e s z t ő: Fedinec Csilla, Vehes Mikola Argumentum MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete, 2010. Old. 106–107.

2546. Vehes M., Tokár M. Kárpáti Ukrajna egyházi ügyei. Kárpátalja 1919–2009: történelem, politika, kultúra / F ő s z e r k e s z t ő: Fedinec Csilla, Vehes Mikola Argumentum MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete, 2010. Old. 117–119.

2547. Vehes M., Tokár M., Ostapets Yu., Fedinec Cs. Az ISMERETLEN ISMERŐS KÁRPÁTALJA. Kárpátalja 1919–2009: történelem, politika, kultúra / F ő s z e r k e s z t ő: Fedinec Csilla, Vehes Mikola Argumentum MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete, 2010. Old. 15–18.

2548. Volohin A. A rutének tótosíása. *Gör. Kath. Szemle*. Ungvár, 1916.

2549. Volohin A. Azbuka uhro-ruszkoho jazöka. Ungvár, 1916. 110 c. 2-y вид. Ungvár, 1919.

2550. Volohin A. Carpathian Ruthenia. *Jhe Slavonie and East European Review*. Лондон, 1935. Т.13. С. 372–378.

2551. Volohin A. Egészen fejbecsaptak az események! *Uj Nemzet*. 1939. 21 березня.

2552. Volohin A. Intervien with father A.Voloshin. *Tine magarin*. 1939. 23 january.

2553. Volohin A. Kis Biblia a görög katholikus elemi népislolak alsó ostályai számára. VI kiadás. Užhorod, 1932. 135 c.

2554. Volohin A. Mala Biblia dlya nizsich klassov narodnöch skol. Ungvár, 1918. 95 c.

2555. Volohin A. Napady mad'árských komunistov v r.1919. Vpad mad'árských bol'sevikov na Slovensku v roku 1919. Bratislava, 1938. C. 237–240.

2556. Volohin A. Počátky národného proburení na Podkarpatské Rusi. *Podkarpatská Ruś*. Bratislava, 1936. C. 53–56.

2557. Volohin A. Recko-katolícká cirkev v Podkarpatské Rusi. *Podkarpatská Rus*. Orbis. Praha, 1923. C. 99–112.

2558. Volohin A. Ssitanka dlya IV i V klaszszov narodnöh skol. Ungvár, 1916. 334 c.

2559. Volohin A. Szerednya Biblia dlya narodnöh i nyzsich szerednich skol. Ungvár, 1917. 185 c.

2560. Volohin A. Vývoj časopisectva na Podkarpatski Rusi. *Duch Nonin*. Praha, 1928 (I). C. 3–5.

2561. Winch Michael. Republic for a Day. An Eye Witness Account of the Carpatho-Ukraine incident. London : R. Hale, Ltd., 1939.

2562. Wojciechowski M. Stosunki polsko-niemeckie. 1933–1938. Poznan, 1965.

2563. Zlepko D. Die Entstehung der polnisch-ungarischen Grenze: Oktober 1938 bis marz 1939. Ungarishes Institut Munchen: Studia Hungarica. Vol. XV. Munich, 1980.

НОТАТКИ

Наукове видання

**Микола Вегеш
Василь Міщанин
Микола Палінчак**

**ПОЛІТИЧНА ІСТОРІЯ ЗАКАРПАТТЯ
КРІЗЬ ПРИЗМУ УКРАЇНСЬКОГО
ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ**

1918–1950

Монографія

Верстання	<i>Наталія Ковальчук</i>
Технічне редагування	<i>Тетяна Шутова</i>
Дизайн обкладинки	<i>Анастасія Юдашкіна</i>

Г Е Л Ь В Е Т И К А
В И Д А В Н И Ч И Й Д І М

WWW.HELVETICA.UA

Підписано до друку 30.11.2020 р. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Остара. Цифровий друк.
Ум. друк. арк. 48,48. Наклад 300. Замовлення № 0422м-061.
Віддруковано з готового оригінал-макета.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглєзі, 6/1
Тел.: +38 (048) 709 38 69,
+38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 6424 від 04.10.2018 р.